

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

ISSN 2218-7588
E-ISSN 2219-5513

**BEYDƏLXALQ
ELMİ-NƏZƏRİ
JURNAL**

3(123)

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

DİL

VE

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

3(123)

Jurnal
1993-cü ildən çıxır

Bakı – 2023

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

**UMUMİ DİLÇİLİK OBİÇEE YAZIKOZHANİE:
ОБİÇEE YAZIKOZHANİE:**

**Prof. Ə.Rəcəbli – məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli**

**ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT:
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:**

**Prof. R.Rüstəmov – məsul redaktor
Prof. M.Kazımov
Dos. A.Məmədova**

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:**

**Prof. E.Əzizov
Prof. T.Hacıyev
Prof. S.Abdullayeva
Dos. Ə.Ağakışiyev
Dos. M.Əlizadə**

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА:**

**Dos. E.Məmmədov – məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə**

**ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:**

**Akad. N.Paşayeva – məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof.T.Mütəllimov**

**TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:**

**Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov**

**JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:**

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

**RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:**

**Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L.Quliyeva – məsul redaktor**

**QƏRB FİLOLOGİYASI:
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:**

**Prof. N.Vəliyeva – məsul redaktor
Prof. C.Nağıyev
Prof. B.İsmayılov
Dos. E.Fərəcullayeva – məsul redaktor
Dos. R.Xəlilov**

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

**Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova**

**İNSANŞÜNASLIQ:
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:**

**RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova**

**KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:**

**Prof. X.İsmayılov – məsul redaktor
Dos. M.Məmmədov
Dos. K.Aslan**

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: dos. L.Ələkbərova, fil.f.dok. R.Bayramov

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. F.Əlizadə

Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiiyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ

T.Əkbərova. Ərəb dilinin mərəkeş dialektində feillər: bablar və zamanlar	7
N.Bashirova. The role of the verb in the formation of phraseological units in modern English.....	11
Н.Мир Бабаева. Функциональный потенциал световых прилагательных в произведениях А.С.Пушкина	17
Z.Məmmədova. “Fərhang-e Nezami”də “Xəmsə” leksikasına verilən şərhlər	20
M.Muxtarova. Gender mahiyyətli bir məcaz dil elementi haqqında	25
T.Hüseynova. Cümhuriyyət dövründə qrammatika kitabları və mürəkkəb cümlə məsələsi.....	29
Ş.Salmanova. “Unikal affikslər” və affikslərin ardıcılığı məsələsi.....	34
L.Məmmədli. Elçinin hekayələrinin dilində işlənən frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri.....	39
A.Allahverdiyeva. Nasir Xosrovun “Səfərnəmə” əsərində qoşmalar(١٠ ، ١١)	43
P.Мамедова. К вопросу о схожих и отличительных чертах предлогов классического и современного периодов персидского языка.....	47
M.Əliyeva. Atalar sözləri və zərb-məsəllərin müxtəlif sistemli dillərdə işlənmə metodları	51
E.Süleymanova, M.Allahverdiyeva. Mənsubiyyət kateqoriyasının antroposentrik xarakteri.....	56
Z.Niftəliyeva. İngilis dilində amerikanizmlər və onların leksik-semantik morfoloji xüsusiyyətləri...59	
A.Fərcov. Amerika ölkələrində dillərin sosiolinqvistik təhlili.....	63
R.Quliyeva. Ərəb dilində polisemantik sözlərin yaranma yolları və işlədilməsi.....	68
A.Nasıyeva. Fars dilində xəbərin ifadə üsulu	73
Д.Ханбабаева. Стилистическая дифференциация в вокобуляре английского языка.....	77
K.Vəliyeva. Onomastikanın İngilis və Azərbaycan dillərində leksik-morfoloji xüsusiyyətləri və toponomika ilə qarışılıqlı münasibətləri	83
F.Əfəndiyeva. Словообразование в современном персидском языке.....	86
G.Məhərrəmov. İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili...90	
A.Paşayeva. Urdu dilində bəzi mürəkkəb sonqoşmaların yaranma üsulları.....	93
Ş.Mirqədirova. Yapon dilində feilin məchul-icbar növün müqayisəli tədqiqi.....	97
T.Əkbərli. Lakunların eliminasiya üsullarının bədii tərcüməyə tətbiqi.....	102
Z.Nəsirova, A.Surxayeva. Müasir alman dilində implisit inkarlığın leksik semantik və morfoloji xüsusiyyətləri	105
G.Cabbarova, A.Şəfiyeva. Müasir İngilis dilində məsdər və məsdər tərkibli cümlələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	109
T.Казимова. О понятии «концепт» (на материале концепта «Родина»)	113
G.Qasımova. Eliezer ben-Yehudanin lüğətlərinin yəhudi leksikoqrafiyasının inkişafında rolu....	117
Л.Зейналлы. Концепт красоты в русской, английской и азербайджанской культурах.....	121
N.Əhmədova. Yapon dilində feilin arzu şəklinin müqayisəli tədqiqi.....	127
Н.Мир Бабаева. Реализация смыслового потенциала световых прилагательных в произведениях А.С.Пушкина	131
Gülərə Şirinova. Müasir Azərbaycan dili söz yaradıcılığının əsas istiqamətləri.....	134
N.Əsədova. Bədii əsərlərdə antroponim və toponim komponentli frazeoloji vahidlərin tərcümə üsulları (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində).....	138
N.Rzayeva. Açıq və qapalı strukturlu mürəkkəb cümlələrin struktur – semantic xüsusiyyətləri (ərəb ədəbi dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr əsasında).....	141

M.Abdullayeva. Azərbaycanın mətbuat səhifələrində işlənən ingilis dili mənşəli alınmaların morfoloji və semantik xüsusiyyətləri.....	145
L.Cəfərova. Mürəkkəb məzmunlu cümlələrdə feili tərkiblərin rolu.....	149
A.Əliyeva. Akademik yazı və onun digər yazı növlər ilə fərqləri.....	153
R.Həbibli. Onomastik leksikoqrafiya və regional lüğətlər.....	156
S.Əmirova. The english marketing terminology system in the context of sociolinguistic research.	160
D.Nağıyeva, İ.İmanova. Şəxsiyyətin formalaşmasında nitqin rolu.....	165
Дж.Мурадов. Сравнительный анализ русских и азербайджанских пословиц и поговорок, реализующих концепт «труд (əmək)»	169
M.Əsədova. İngilis dilində şəxssiz əvəzlilər.....	175

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

G.Abdullayeva. Xaim Hazaz yaradıcılığının aparıcı istiqamətləri.....	179
G.Bünyadzadə. Dostoyevski yaradıcılığında əxlaq anlayışı və tanrı problemi.....	185
N.Qafqazlı. Nemət Bəsir (1889-1942) yaradıcılığına bir nəzər	188
L.Ələkbərova. XX əsr lirikasında klassik irsin təzahürü.....	193
Ə.Təhminə. Güney Azərbaycanda ana dilli şeirimizin inkişafında Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın rolu.....	197
V.Ağabəyli. XIX əsr ingilisdilli feminist utopiyanın gender xüsusiyyətləri.....	202
M.Hacıyeva. Distopiya ədəbiyyatında dini-ideoloji mövzu	206
N.Kəngərli. Martin Makdona dramaturgiyasının bədii xüsusiyyətləri (“Gözəllik kraliçası” və “İnişman adaşındakı topal” pyesləri əsasında).....	209
И.Асадов. Образ женщин-мусульманок в зеркале реализма (на материале творчества А.И.Полежаева).....	212
Xiaodan Yang. Восток в очерке И.А.Бунина «Тень птицы»	216
Xu Sinan. Реализм в ранних произведениях М.Горького	219
Фенг Хинхуан. "Серебряный век" как фактор процветания культуры	223
H.Vəkilova. Dünya sənəti incisi olan "İsgəndərnamə"	225
R.Məmmədova. Ozan və baxşı sənətinin köklərinə dair	228
F.Mədətov. F.Köprülünün xalq ədəbiyyatının nəzəri əsasları ilə bağlı fikirləri	230
X.Rəsulzadə. Aşıq sənətinin genetik qaynaqları: ozan-şaman kompleksi.....	234
X.Mustafayeva. Şərq-Qərb kontekstində ərəb miqrantların problemləri bədii ədəbiyyatda: tarixilik və müasirlik	237
S.Hüseynli (Muğanna), S.Abdullayeva. İsa Muğanna yaradıcılığında tarixilik və məxfilik.....	241
M.Sabziyeva. Çeviri eserlərində çevirmenin dini aidiyyətinin rolü	245
C.Dadaşov. Maykl Murkok romanlarında mifoloji zaman və gerçək dünya.....	249
F.Abdullayeva. Müasir ABŞ nəsrli: Con Qrin yaradıcılığına bir baxış.....	253
R.Əliyeva. Anadilli şeirin inkişafında Həbibli poetikası.....	257
M.Kazımzadə. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında nəfsin yeddi mərhələsinin təsviri .	260
C.Hacıyeva. Bədilik palitrasının detal rəngləri (Mövlud Süleymanlının “Duzsuzluq” povesti hüdudlarında)	264
L.Əliyeva. “Beovulf” eposunun tərcümə və nəşrləri.....	267
N.Rzayeva. Nizaminin dini baxışları və “Xəmsə”nin dini müqəddimələri araşdırmalarda.....	271

B.Rzalı. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Cami əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi	278
M.Vəliyev. M.Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad” poemasında vəzir obrazları.....	282
R.İsgəndərzadə. Ozan-aşıq sənətinin yaranması və inkişafı	286
A.Yusubova. Nədimin “Divan”ında qitə janrında yazılmış şeirlərin tematik xüsusiyyətləri	289
A.Məmmədova. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında milli oyanış ədəbi fakt kimi.....	294
S.Əhmədova. Ulu öndər və Hüseyn Cavid taleyi	299

PEDAQOGİKAPSIHOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ

Д.Мустафаева. Методы обучения русской орфографии	303
A.Səfixanova, V.Abiyeva. İngilis dilinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları	306
F.Mikayılova. Şagirdlərdə “dinləyib, anlama və danışma” bacarıqlarının mənimsədilməsi yolları	310
S.Qasımoğlu, A.Əhmədova. Müəllim peşəsi	314
Л.Алекперова, С.Чаркез. О системной работе по развитию речи студентов-иностранцев ...	318
I.Guliyeva. Heydar Aliyev's relationship with politicians and their influence on future generations	321
T.Əliyeva. Bədii mətnin qavranılmasında şagirdlərin yaş xüsusiyyətinin nəzərə alınması	324
Ф.Маммедбейли. Развитие связной речи учащихся на уроках русского языка в средней школе.....	328
N.Vəliyeva. Əsnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin fonetik və leksik səviyyədə çətinliklər	332
Г.Расулова. Методика преподавания русского языка как наука	335
Z.Cəlilova. Dil tədrisi metodikası	339
M.Musayeva, A.İsgəndərova. Təhsildə rəqəmsal intibah: ingilis dilinin tədrisini təkmilləşdirən texnologiyalar	342
Y.Qəhrəmanlı. Kommunikasiya modellərinin təsnifat prinsipləri	346
У.Джавадова. Развитие навыков чтения у студентов, изучающих английский как иностранный язык, с помощью эффективных стратегий обучения словарному запасу	351
Ü.Aslanova. Azərbaycan təhsilinin inkişafında H. Əliyevin rolu.....	355
A.Xəlilzadə. Orta ümumtəhsil məktəblərinin VIII-IX sinif Azərbaycan dili dərslərində ara sözlərin mənimsədilməsi yolları	358
A.Mirzəyeva, N.Nacıyeva. Kommunikasiya zamanı ünsiyyəti təsirli edən vasitələr	363
A.Əliyeva. Şifahi nitq bacarıqlarını formalaşdıran kommunikativ metodlar	366
F.Abdullayeva. İngilis dili mənşəli beynəlmiləl terminlər və onların Azərbaycan dilində qarışılığı	369
С.Нармина. Текст – высшая коммуникативная единица обучения русскому языку	372

KİTABŞÜNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ

A.Nəsibova. Səfəvilər dövründə kitab mədəniyyətinin inkişafı: dünya muzeyləri və kitabxanalarında səfəvi dövrünün ədəbi-mədəni irsi	376
--	-----

MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ

V.Abiyeva, A.Səfixanova. İngilis dilində felin kateqoriyaları və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.....	382
P.Eyvazov. Yaponiyada türkoloji araşdırmalar.....	385
B.Бунядова. Заимствования в современном русском языке (на материале языка прессы конца XX в.).....	394
A.Şükürova, Ç.Alxasova. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində sadə və mürəkkəb cümlə daxilində söz sırası, onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri	397
A.Abbaszadə. Publisistik mətnlərin dil-üslub xüsusiyyətləri	400
Ü.Aslanova. Azərbaycan təhsilinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu	403
P.Yusifova. Yazılı ünsiyyətdə emojilər və onların implisitliyi	406
N.Məmmədova, A.Mirzəyeva. Kütlə qarşısında uğurlu çıxışın əsas xüsusiyyətləri	411
N.Məmmədova. Natiqlik sənəti və publik çıxışın əsas növləri	414
N.Baxşıyeva. Fransız dilində meyvə və tərəvəz komponentli frazeoloji birləşmələrin sosial-mədəni aspektləri	417
A.İbrahimli. Alman dilində mürəkkəb sözlərin struktur xüsusiyyətləri.....	421
F.Səfərli. Dilçilikdə peşə-sənət leksikasının sərhədlərinin araşdırılması.....	424
A.Məmmədova. Azərbaycan ədəbiyyatında Ə.Haqqverdiyev fenomeni	429
L.Atamova. Kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasının mədəniyyətlərarası ünsiyyətə təsiri... ..	433
R.İbrahimov. Qlobal mediada mobil jurnalistika təcrübəsi	437
M.Фараджева. Сложные прилагательные в современном персидском языке и их виды.....	442
S.Fəxrəddin. C.Ostin və İ. Əfəndiyevin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələr	447
M.İmanova. Oyun uşağın tərbiyəsi vasitəsi kimi	451
A.Səfixanova, V.Abiyeva. İngilis dilinin tədrisində tərcümənin əhəmiyyətli rolu	454
S.Vəliyeva. Ədəbiyyatımızda ana dili probleminin bədii həlli (mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığı kontekstində).....	458
Б.Гулиева. Дидактическая поэма в средневековой персоязычной литературе	461
R.Bayramov. Çində türklər və türkologiya.....	467
N.Nasıyeva. Nitqin kommunikativ keyfiyyətləri	473

YUBİLYARLAR – ЮБИЛЯРЫ

P.Eyvazov. Azərbaycan onomastikasının tanınmış tədqiqatçısı – professor Reyhan Həbibli (BDU-nun professoru Reyhan Həbiblinin 50 illiyi münasibətilə).....	476
P.Eyvazov, R. Bayramov, K. Eyvazova. Azərbaycan dialektlərinin görkəmli tədqiqatçısı – professor Məhərrəm Məmmədov – 65.....	478
R.Bayramov, P.Eyvazov. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Professor Yaqub Babayev – 65	481

Təranə Əkrəm qızı Əkbərova ¹ƏRƏB DİLİNİN MƏRAKƏŞ DİALEKTİNDƏ FEİLLƏR:
BABLAR VƏ ZAMANLAR

Məlum olduğu kimi, ərəb ədəbi dili və dialektlər arasındakı fərqlilikləri bütün səviyyələrdə müşahidə etmək mümkündür. Təbii ki, bu fərqliliklər bəzi dialektlərdə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir ki, Məğrib dialektləri qrupuna aid olan Mərakeş dialektində biz bunu tam şəkildə izləyə bilirik. Dəyişikliklər həm ad qruplu sözlərə, həm köməkçi sözlərə, həm də feillərə tam şəkildə şamil oluna bilər. Təbii ki, ərəb dilinin bazasını təşkil edən feillər və onunla bağlı olan məsələlər dialekt nitqində hər baxımdan diqqəti cəlb edir. Yəni məsələ təkcə feillərin özləri ilə məhdudlaşmayaraq, babları, zaman kateqoriyasını, eləcə də onun forma və şəkillərini də əhatə etmiş olur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ərəb ədəbi dilinin əsas özəlliklərindən biri feil sistemində hərəkətin müxtəlif mənə və çalarlarının ifadəsinə xidmət edən feil bablarının mövcudluğu ilə əlaqədardır. Məlum olduğu üzrə, ədəbi dildə üçsamitli feillərin 15 bəndindən danışılır ki, onlardan onu praktik cəhətdən daha aktiv hesab olunur. *فَعَّلَ، فَعَّلَ، فَعَّلَ* vəznlərində təzahür edən üçsamitli feillərin birinci babı müxtəlif mənaların yaranmasına xidmət edir. Hətta ədəbi dildə hər modelə müvafiq hansı mənaların üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı bir şərti bölgü də mövcuddur (2, 86). Mərakeş dialektinə gəlincə isə, daha fərqli mənəyənin şahidi oluruq. Belə ki, dialektə qısa saitlərin vokalizm xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq, xüsusi bir bölgüdən danışmaq qeyri-mümkündür. Belə ki, burada I bab $C^1C^2VC^3$ vəznindədir və yeganə sait səs neytral çalara malik olub adətən [ə/a]-nın ifadəsinə xidmət edir (7, 5). Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən tələffüzdə bu saiti də eşitməmək mümkündür: *şrəb*-işmək, *xraj*-çıxmaq və s. Ədəbi dildə düzəltmə babların yaranmasında müxtəlif daxili (geminasiya, reduplikasiya, sait səsin uzanması) və xarici (prefiks, infiks) vasitələrdən istifadə olunur. Mərakeş dialektində $C^1VC^2C^2VC^3$ modelində olan II bab dialektə ən məhsuldar bablardan hesab edilərək demək olar ki, ədəbi dildə ifadə etdiyi mənə çalarlarını qoruyub saxlayıb. I babla müqayisədə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından intensivliyin artması (*qta* 'doğramaq-*qəttə* 'doğram-doğram etmək), kauzativlik (*əddəb*-incitmək, *əzab* vermək; *duwwər*-fırlanmağa məcbur etmək), deklarativ (*kəddəb*-yalan hesab etmək) mənaları ifadə edir. Habelə isimlərdən feillərin yaranmasına xidmət edir: *'i:d*-*'ayyed* -bayram etmək, *qşər*-qabıq-*qəşşər*-qabığı təmizləmək və s. Ədəbi dildə III bab I babdan I kök samitindən sonra ¹- artırılmaqla *فَاعَلَ* modeli üzrə düzəlir. Məchul növdə isə *فَاعَلَ* vəznini üzrə təzahür edir. III babda feillər bu əsas mənələrdən birini ifadə edir: 2 şəxs və ya tərəf arasında qarşılıqlı hərəkəti; cəhd və yarış; başqasına olan münasibəti və s. (3, 181). Dialektə III bab $C^1a:C^2VC^3$ vəznində təzahür edərək demək olar ki, ədəbi dildəki mənaları ifadə edir. Məsələn: *wa:fəq*-razılıq vermək; *sa:bəq*-yarışmaq; *da:wa*- müalicə etmək və s. Maraqlı nüüanslardan biri ərəb ədəbi dilində geniş şəkildə təmsil olunan və *فَاعَلَ* modelində təzahür edən IV babın Mərakeş dialektində mövcud olmamasıdır. Belə ki, həməzinin məruz qaldığı ciddi dəyişiklər IV babın öz yerini ya I, ya da II baba verməsi ilə nəticələnir (5, 71). Bu məsələ təkcə Mərakeş deyil, həmçinin digər Məğrib dialektlərini də ehtiva edir. Ərəb ədəbi dilində V bab həm yaranmasına, həm də öz mənasına görə II babla bağlıdır. V bab II babın əvvəlinə ² hissəciyi artırılmaqla düzəlir: *تَفَعَّلَ*. Məchul növdə bu, *تَفَعَّلَ* vəznini üzrə təzahür edir. Əsas mənası II baba nisbətə qayıdış bildirməkdən ibarətdir (8, 434). Mərakeş dialektində də V bab $tC^1VC^2C^2VC^3$ vəznində təzahür edir. Dialektə bu babın passivlik mənası tam şəkildə özünü göstərərək demək olar ki, bütün bablarda məchul növün kompensasiya edilməsinə imkan yaradır: *thəjjəb*-hicabla örtünmək; *txəbba* 'gizlənmək; *txəllət*-qarışmaq və s. V bab üzrə II babla semantik cəhətdən heç bir əlaqəsi olmayan bir qrup denominativ feillər yaranır: *thəlləd*-yaşadığın yerə alışmaq; *txəşşən*- kökəlmək, piylənmək; *tqəbbəl*-üzü qibləyə durmaq və s. Ərəb ədəbi dilində VI bab III babın əvvəlinə ³ hissəciyinin artırılması yolu ilə düzəlir: *تَفَاعَلَ* → *تَفَاعَلَ*. Qarşılıqlı-kütləvi hərəkəti; hərəkətin tədricən artması və ya azalmasını; hərəkətin süni və ya saxta olmasını bildirir. Dialektə də VI bab $tC^1a:C^2VC^3$ modeli üzrə morfoloji cəhətdən III babdan yaranaraq əsas mənasını, yəni qarşılıqlı-kütləvi hərəkəti ifadə edir: *tba:ğəd*-bir-birinə nifrət etmək; *tba:rək*-bayramlaşmaq və s. Bu babın ifadə etdiyi digər mənələrdən biri hərəkətin süniliyini ifadə etməkdən ibarətdir: *tma:sa*-unutmuş kimi görsənmək; *tğa:fəl*- bilməzdən gəlmək və s. VII baba gəlincə, bu babda olan feillər dialekt nitqində məhdud sayda təmsil olunur və işlənmə intervalı məhduddur. Ərəb ədəbi dilində olduğu kimi I babdan $nC^1C^2VC^3$ vəznini üzrə yaranaraq məchulluğu bildirir: *ntrak* -tərk edilmək, *njrah*-yarlanmaq və s. Bu da, dialektə məxsus babların intensiv şəkildə inkişafı ilə əlaqədardır və onlar VII və VIII babların ifadə etdiyi mənəni çox asanlıqla kompensasiya edə bilər. Mərakeş dialektində mövcud olan VIII bab feilləri əsasən boş köklərdən yaranaraq saylarının az olması ilə diqqəti çəkir və qalıq hesab olunurlar: *zda:d*- doğulmaq; *hta:j*-ehtiyacı olmaq; *xta:r*-seçmək və s. Nəzəri cəlb edən məqamlardan biri də odur ki, dialekt

¹ BDU. Müəllim

daşıcıyaları tərəfindən bu feillər forma baxımından IX babdan başqa bir şey deyildir. Belə ki, etimoloji-tarixi baxımdan VIII bab feilləri olsalar da, [t] infiksi IX bab aspektindən ilk kök hərfi kimi qəbul edilir (7, 56). Dialektə $C^1C^2a:C^3$ modelində təzahür edən IX babı naqis köklərdən başqa bütün köklərdən yaratmaq olar: *zya:n-yaxşılaşmaq*; *twa:l- uzunlaşmaq* və s. *Xla:q-doğulmaq*; *sha:b-görsənmək* və s. kimi feillər bu babda təzahür etsə də, tamamilə başqa mənaların ifadəsinə xidmət edir. Məlum olduğu kimi, bu bab adətən ədəbi dildə fiziki nöqsan, çatışmazlıq və ya rəngləri ifadə edir. Ərəb ədəbi dilində X bab feilləri I bab feillərinin önünə **است** hissəciyinin əlavə edilməsi və I kök samitinin saitsizləşdirilməsi yolu ilə düzəlir: **استفتل**. Bu əsas mənaları ehtiva edir: 1) IV bab feillərinə nisbətə qayıdış mənasını; 2) istək, arzu, xahiş, qıraqdan cəlb etmə mənalarını; 3) münasibət bildirmə. X bab isimlərdən də düzələ bilər (3, 215). Mərakeş dialektində X bab I baba [st] prefiksi əlavə olunmaqla $stVC^1C^2VC^3$ modeli üzrə formalaşır. Lakin [t] və [s]-nin assimilyasiyası və ya metatezası nəticəsində $ssVC^1C^2VC^3$ və $tsVC^1C^2VC^3$ formasını alır. Sayı dialektə azlıq təşkil edən bu babda olan feillərin birbaşa ədəbi dillə sıx əlaqəsi vardır: *stəğfər*-Allahdan əfv diləmək; *sta'məl/ssa'məl-* istifadə etmək və s. Bir feil istisna təşkil edir: *stənnə*-gözləmək. Məlum olduğu üzrə dialektlər ədəbi dilə xas olmayan babları da əhatə edirlər. Bu məsələ Mərakeş dialektindən də yan keçməyib: I babdan [tt(ə)] və [t(ə)] prefiksləri hesabına iki yeni dialekt babı yaranır: $tt(ə)C^1C^2VC^3$ və $t(ə)C^1C^2VC^3$. Bu babların əsas ifadə etdikləri məna qayıdış-məchulluq olduğu üçün dialektə bu mənaları ifadə edən VII və VIII babların əhəmiyyəti itir: *ttəqta'*-kəsilmiş olmaq; *ttəkra*-kirayə verilmək; *ttəşğəl*-məşğul olmaq və s. Mərakeş dialektində habelə $ntVC^1C^2VC^3$ və ya $tənC^1C^2VC^3$ strukturlu feillərə də rast gəlinir ki, onların da sayı elə də çox deyildir: *ntədbəh/təndbəh-* qurban olaraq kəsilmək, *ntəjrah/-tənjrah-* yaralanmaq və s. (1, 75).

Dialekt nitqində zaman anlayışını nəzərdən keçirsək, hərəkətin bitdiyinə və davam etdiyinə dəlalət edən iki zaman formasının-keçmiş və indiki-gələcək zamanların mövcudluğunu görmüş oluruq. Bunlardan biri hərəkətin bitdiyinə, digəri isə hələ də davam etdiyinə dəlalət edir.

Keçmiş zaman aspektində perfekt, indiki-gələcək anlamında isə imperfektdən istifadə olunur. Keçmiş zamanda *xraj*-çıxmaq feilinin təsrifini nəzərdən keçirək:

Şəxs	Tək	Cəm	Təsniyə
I	xraj -t	xraj -na:	-
II	xraj -ti	xraj -tu (-tiu)	-
III	xraj (müən. xraj -ət; -t)	xraj -u:	-

İmperfekt birbaşa feil kökünə əlavə edilən prefiks və suffikslər hesabına yaranır. Prefikslər şəxs və cinsi, suffikslər isə kəmiyyəti bildirir.

Şəxs	Tək	Cəm	Təsniyə
I	n-ədxəl	n-dəxl-u	-
II	t-ədxəl	t-dəxl-u:	-
III	y(i)-ədxəl (müən. t-ədxəl)	i-dəxl-u:	-

Ədəbi dillə müqayisədə keçmiş və indiki-gələcək zamanların təsrifində kifayət qədər dəyişikliklərin olduğunu görürük: müənnəsliyin və təsniyənin mövcud olmaması ən çox diqqəti çəkən məqamlardan biridir desək, yanılmırıq.

Perfekt forması əsasən aşağıdakı məna çalarlarının ifadəsinə xidmət edir:

a) Perfektə daha xarakterik olan iqraredici keçmiş zamanı ifadə edir: *da:r fi:h u qallo-* Döndü və ona dedi.

b) Əsasən psixoloji və fizioloji durumları ifadə edən, müxtəlif hiss və duyğuları bildirən feillərlə bağlı olub nəticələnmiş indiki zamanı ifadə edir: belə ki, danışmaq momentinə qədər iş icra olunmuş, danışmaq anında yalnız onun nəticəsi məlumdur: *Ana: fhəmt-*Mən anladım; *kbər-* O böyüdü; *ntə ji'ti-*Sən acıqdın və s.

c) Qeyri-real şərtə, atalar sözləri və aforizmlər də perfekt konkret bir zamana aid edilməyən hərəkəti ifadə edir: *ku:n xdəmti ku:n t'alləmti-*Əgər zəhmət çəksəydin öyrənmiş olardın; *lli fa:t -ma:t-*Keçən keçdi və s.

d) Şərt budaq cümləsində işlənərək indiki və ya gələcək zamanı ifadə edir.

Göründüyü kimi, Mərakeş dialektində indiki zamanda [n] prefiksi həm tək, həm cəm I şəxs üçün xarakterik göstəricidir. Təbiəti etibarlı ilə imperfekt daha geniş və universal işlənmə diapazonuna malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbi dildə mövcud olan xəbər, arzu və şərt forması dialekt nitqində vahid bir forma ilə ifadə olunduğu halda, ədəbi dildə arzu və şərt formalarının indiki zamanın xəbər şəklində baş verən müvafiq dəyişiklər hesabına yarandığı əsas məqamlardan biridir (6,

406; 475). Belə bir durumda imperfektin dialekt nitqində daşdığı qrammatik və semantik məna yükü bir daha qabarıq şəkildə ön plana çıxır. Ümumən imperfektlə ifadə oluna biləcək növ-zaman əlaqələrini aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

a) Hər hansı bir konkret zamana (indiki qeyri-müəyyən) aid olmayan hadisə və ya faktı çatdırmaq. Bu mənada imperfekt çox az işlənərək əsasən atalar sözləri, zərbi-məsəllər üçün keçərli sayılır: *t-tbi:b ma-iku:n hni:n*-Həkim ürəyiyumşaq olmur; *had ši ma iqaddək ši*- Ola bilsin bu sənə yetərli deyildir.

b) Danışığ anına nisbətdə gələcəkdə də yeri olacaq bir hərəkətin ifadə edilməsi (gələcək-qeyri müəyyən): *fa:yen təskən, kəf-aş t'i:ş?*- Harda yaşayacaqsan, necə yaşayacaqsan?

c) Təhrik, həmsöhbət vasitəsilə III şəxsə müraciət, istək və xoş arzuları, lənət və təhdid kimi modal fikirləri ifadə etmək üçün icrasının gələcəyə aid olan hərəkətin bəyan edilməsi: *qol lo işri lm-lha*-Ona de ki, duz alsın; *llah iku:n f-əl-'aun*- Allah köməyində olsun. Haqqında danışdığımız şəraətə habelə ədəbi dildə arzu formasının istifadəsi tələb olunan məqamlar da aiddir: *mşau: l-'and əl-qa:de iqəssəm 'le:hom du:k əj-jma:l*- Onlar qazinin yanına getdilər ki, o həmin dövələri onlar arasında bölüşdürsün; *katqra b'ad şso:ra:t ba:ş ta'rəf tşälle*-Namaz qılmağı öyrənmək üçün bəzi surələri öyrənir.

d) İmpfektdən qadağan formasını yaratmaq üçün istifadə olunur: *mə-tkədbu: ş*-Yalan danışmayın!; *mə-təbki:ş*- Aqlama!; *mə-tədrab-ş*- Vurma! və s.

e) Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri əsas feilin imperfektilə birgə bir qrup sözlərin işlənməsidir: söhbət burada *ğə:di; mə:şi-gələn; ja:i və ya ma:ji* –gələn feili sifətlərinin işlənməsindən gedir (10). İmpfektlə tərkib yaradaraq bu sözlər öz leksik mənalarnı itirərək, hadisənin gedişatını dəqiqləşdirən vasitələr kimi çıxış edir: *l-bənt ğə:di (ma:ji) təbki* –Qız indi ağlayır.; *ki:f ğə:di tdr:ro?*- Siz necə hərəkət edəcəksiniz?; *şha:l ğə:di tā'təni- 'ləha?*- sən buna görə mənə nə qədər verəcəksən? və s. Bir neçə əsas feil olduqda *ğə:di* yalnız ilk feildən öncə gəlir. Mərakeş dialektinin bəzi şivələrinə *ğə:di, mə:şi, ja:i və ya ma:ji* kimi sözlər hətta cinsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilər.

İnkər formasının yaranması üçün ərəb ədəbi dilində müxtəlif inkər ədatlarından istifadə olunur. Məs., keçmiş zamanın inkarı **ما**, indiki-gələcək zaman üçün **لا**, **ليس**, **ما** inkər ədatlarını göstərmək olar (4, 341). Habelə, arzu forması ilə işlənən **لن** şərt forması ilə işlənən **لم** inkər ədatlarını qeyd etmək lazımdır (2, 85; 253; 268). Mərakeş dialektində daha bəsit bir inkər formasının mövcudluğu diqqəti cəlb edir və o, hər iki zaman üçün müştərəkdir. Bu inkər ədatı iki hissədən ibarətdir: *mə/ma....şi/ş*. Məs., *ma kteb ši* - O yazmadı; *ma ykteb ş i* - O, yazmır. **ما** klassik ərəb dilindən gəlir, *şi* - isə **شيء** sözü-nün təhrifə uğramış variantıdır (10). *Walu*-heç nə, *hta haja*-heç nə və *hta wahed*-heç kim kimi inkər əvəzlilikləri inkər cümlələrinə *şi* olmadan əlavə oluna bilər. Məs., *ma nekter walu*-Mən heç nə yazmayacağam.; *hta wahed ma ykteb*-Heç kim yazmayacaq və s. (10).

Mərakeş dialektində imperfektə [*ka-*], [*ta-*], [*la-*], [*qa-*], [*'a-*] prefikslərinin artırılması hesabına yaranan *frekventativ* adlı feil forması çox geniş yayılmışdır: *aş ka-tdi:r hna?*-Sən burda nə edirsən?; *a:ji- wuldək ka-ibki*- Bura gəl, uşağın ağlayır; *l'abd maka-idxol ši l-dda:r*-Qul evə girməz (girə bilməz) və s. Nümunələrə əsasən onu demək mümkündür ki, *frekventativ* ümumən imperfektin ifadə etdiyi mənalara dəstəkləyir, lakin [*ka-*], [*ta-*], [*la-*], [*qa-*], [*'a-*] prefiksləri hərəkətə bir reallıq və əminlik xüsusiyyətləri kəsb etdirərək daima bir keçicilik, qeyri-dəqiqlik və nə vaxtsa real ola biləcək çalarları ehtiva edən imperfektə qarşı durur. Bununla belə, onu da vurğulamaq lazımdır ki, imperfekt və *frekventativ*in mənalari arasındakı fərq çox incə olub adətən bildirilən fikrə olan subyektiv münasibətdən asılı olduğu üçün bir-birilərinə asanlıqla əvəz edə bilərlər (7, 45). *Frekventativ* hissəciklərinin mənşəyi məsələsi böyük maraq doğuran məsələlərdən biridir. Məs., *ka*-hissəciyinin **كان** eilindən yarandığı ehtimal olunur. Başqa bir fikrə görə **كانن** failindən törəyib. Digər hissəciklərlə bağlı fikirlər daha ziddiyyətli olub onların köklərinin bərbər dilinə gedib çıxdığına işarət edir. Ümum-məğrib hissəciyi [*ra-*] da diqqəti cəlb edir. Onun **رأى** feilindən yarandığı təxmin edilir və hər-hansı bir hərəkətin icrasının reallığına və ya qaçılmazlığına dəlalət edərək yuxarıda sadaladığımız prefikslərə çox yaxındır. Lakin öz işlənmə xüsusiyyətlərinə görə bu hissəcik o birilərindən kifayət qədər fərqlənir. Belə ki, o, adətən birbaşa feildən öncə gəlməyərək, bitişən əvəzliliklərə, şəxs əvəzliliklərinə, nadir hallarda isə subyektə qoşulur. Zaman və növ xarakteristikasından asılı olaraq [*ra-*] imperfektdən və ya xəbər rolunda çıxış edən fail-məfuldan da öncə işlənə bilər: *ra:k təxdəm* –Budur, sən də işləyirsən.; *ya: rəbbi ra:k 'arəfti:ni: bi:n mə:-'əndi*- Rəbbim, sən axı mənim nəyim olmadığımı bilirsən!; *ra: nnhə:r tla'* - (Budur) gün başladı və s.

Mərakeş dialektində, ədəbi dildə olduğu kimi analitik formaların yaranmasında əsas yük **كان** feilinin üzərinə düşür. Belə ki, o perfekt, imperfekt və *frekventativ*lə birgə işlənərək müxtəlif zaman çalarlarının yaranmasına xidmət edir. Perfektdə olan **كان** perfektdə olan əsas feillə birgə işlənərək hərəkətin birdəfəliyini və ya aniliyini ifadə edir: *kə:n wahd -ər-rajəl sraq wahd-əl-dja:jə*-Bir kişi bir toyuq oğurladı. Perfektdə olan **كان** imperfektdə olan əsas feillə işlənərək keçmişdə baş verən qeyri-periodik davamlı hərəkəti ifadə edir: *kə:nu: yəklü: mni:n dxolt l-'andhom*-Mən onların yanına daxil olanda onlar yemək yeyirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu forma dəricədə geniş yayılmamışdır. Keçmiş zamanda olan **كان**-nin əsas feilin *frekventativ*ilə işlənməsi nəticəsində keçmişdə periodik

təkrarlanan hərəkətin davam ediciliyi ifadə olunur: *kə:n waħd -ər-rajəl ka-ijib lə-mra:to kull-nnha:r ju:j d-əd-dja:ja:t*-Bir kişi hər gün arvadına iki toyuq gətirirdi. İmperfektdə olan *كان* əsas feilin perfekti ilə işlənərək gələcəkdə baş verəcək hərəkəti qabaqlayan hərəkəti ifadə edir: *ke:f tədxol l-də:rhum iku:nu klau*-Sən onların evlərinə gələndə onlar artıq yeməklərini yemiş olacaqlar. İmperfektdə olan *كان* əsas feilin imperfekti ilə işlənərək qeyri-müəyyən gələcəkdə ola biləcək hərəkəti ifadə edir: *da:ba iku:n it'alləm mizyə:n*- İndi, yəqin ki, o yaxşı oxuyar. Dəricədə analitik formalarının yaranmasında fail-məfullardan geniş şəkildə istifadə olunması diqqəti cəlb edən məqamlardan biridir. Bu ədəbi dildə *كان* feilinin tərkibi xəbər şəklində ifadəsinə bərabərdir: *waħd -ər-rajəl kə:n ğa:di l-əs-so:q*-Bir kişi bazara gedirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əhmədov S.M. Ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-türkman dili arasında əlaqə. Bakı, 2017, 216 s.
2. Məmmədov Ə.Ə. Ərəb dili. Bakı: "Zərdabi LTD MMC", 2014, 712
3. Məmmədova K.Ə., Əkbərova T.Ə. Ərəb dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 408s.
4. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 592 с.
5. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. Москва: Издательство «Восточной Литературы», 1962, 105 с.
6. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва: Издательство «Восточная литература» РАН, 2004, 751 с.
7. Кямилев С.Х. Марокканский диалект арабского языка. Москва: Издательство «Наука», 1968, 132 с.
8. الشيخ مصطفى الغلايين. جامع الدروس العربية: في 3 أجزاء، الجزء الثالث، صيدا، بيروت، المكتبة
9. محمد بودهان. هل الدارجة المغربية لهجة عربية؟ 2013، ص 10.
10. https://www.hmong.press/wiki/Moroccan_Arabic

Açar sözlər: dialekt, ərəb ədəbi dili, keçmiş zaman, indiki-gələcək zaman, feil bəbləri

Ключевые слова: диалект, арабский литературный язык, прошедшее время, настоящее-будущее время, породы глагола

Key words: dialect, arabic literature language, past tense, present-future tense, the arabic verb forms

Глаголы в Марокканском диалекте арабского языка: породы и времена

Резюме

Статья посвящена временам и породам глагола в Марокканском диалекте арабского языка. Мы рассматриваем все нюансы сопоставляя их с литературным языком. Практически, все породы в диалекте подвергаются некоторым изменениям. Кроме этого, в Марокканском диалекте арабского языка отсутствует IV порода и I порода образуется по одной форме в отличие от литературного арабского языка. Также мы наблюдаем Марокканском диалекте наличие пород, которые свойственны только этому диалекту. Что касается спряжения глаголов, то в диалекте мы наблюдаем отсутствие женского рода и двойственного числа.

Verbs in Moroccan dialect of Arabic language: the arabic verb forms and tenses

Summary

This article is about the arabic verb forms (bab) and tenses in Moroccan dialect of Arabic language. We investigate all nuances comparatively with literature language. Practically, all arabic verb forms (bab) undergo to some changes in the dialect. But in addition, in Moroccan dialect of Arabic language there is no IV the arabic verb form and I the arabic verb form is formed on same shape unlike Arabic literary language. Also, we observe presence verb forms inherent in only Moroccan dialect. As for verb conjugation in this dialect we see absence of his feminine gender and dual number (tasniya).

Rayçi: prof. N.N. Məmmədov

Nigar Rafael q. Bashirova ²

THE ROLE OF THE VERB IN THE FORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH

English is one of the most widely used languages in the world, being part of the West German subgroup of the German-Indo-European language family. English is a language rich in phraseology. In the phraseological system of any language, including Modern English, verb combinations occupy a large place. While some of the phraseological units are idiomatic and do not change in lexical content, the other part of them is more attentive to the speech in a more complex and dynamic way. For example, in proverbs and sayings, where the idea is expressed in more words, some word combinations can be altered, so the order of words can change: “Ağıl ağıldan stündür”; “Baş başdan üstündür”; “Ağıl üstündür ağıldan”; “Üstündür ağıl ağıldan”; “Ağıldan üstündür ağıl” – “Two heads are better than one. / Four eyes see more than two. / Many wits are better than one. / Four eyes can see better than two. / Cf. Once beaten is worth two raw ones. / A beaten man is worth two unbeaten men. / One who’s (that’s) been thrashed (caned) is worth two who (that) haven’t. / So many men, so many minds” – such variants, for example, when used in poetry, have no fundamental “damage” to the meaning of the paroemiological unit, but it is necessary to talk about its formal variation. However, such activity is not possible in the idiomatic expressions. The phraseological units like “Qulağlara qurquşun! -God forbid! / Heaven forbid! / On no account! / Perish the thought! / Save us!; Bazar olsun! – Good luck! / Luck be with you!; alın təri ilə – by one’s (own) sweat and blood” are stone-like idioms from the structural-semantic point of view.

Such a dynamic-static reflection can be observed, on the one hand, in the functional position of a phrase unit as a whole or in a wider context, and on the other hand, in the presence of a verb in the composition of a phraseological unit. Examination of both points provides interesting facts for assessing the role of the verb in the formation of phraseological units.

The formal features of the verb component play a key role in determining the functional position of the phraseological unit itself. Thus, in order to use the verbal phraseological units in sentence variations, it is necessary to create other relevant speeches only on the basis of the verb, and that is sufficient to involve the combination in the functions of subject, predicate, object, attribute and adverbial modifier. For instance, “gözünü qıymaq – to screw upon one’s eye’s– прищуриваться” - the phraseological unit can act as a predicate only in static form: “He lied and screwed upon his eyes”. Here, the semantic substantiation of the verb may involve the role of subject, for example: “It is a talent not to screw upon eyes when you tell lies. “There are people, who screw upon their eyes on the lie” (in the function of the attribute); “He lied screwing upon his eyes” (in the function of the adverbial modifier); or “to lose weight” – He gradually lose his weight. (in the function of the predicate); Sudden losing of the weight is a dangerous sign. (in the function of the subject); etc. As well as many other phraseological units may be brilliant examples: “gözünü qırpmadan – 1. (yatmadan) – without batting an eyelid (without getting a wink of sleep; bravely); 2. (qorxmadan) – without batting an eyelid (bravely); 3. (sakitliyini itirmədən) – never turned a hair”; or “gözünü qorxutmaq – 1. (bir kəsi ehtiyatlı olmağa məcbur etmək) – to strike terror into someone’s heart / to make someone to be cautious; 2. (hədə-qorxu gəlmək) – try to browbeat someone / try to bully someone”.

Thus, it is sufficient to create derivatives from the verb in order for the verbal phraseological unit to function as a different sentence member in the sentence.

Also note that the semantic meaning of the verbal phraseological units as a whole, their intended purpose, and the style of expression (intonation) dictate what kind of sentence they form, and which form of the verb in which they are used. For instance: “Ara qarışdı, məzhəb itdi” – provoke fight (among people) – it is in the indicative mood – declarative sentence; “Gün haradan (/hayandan) doğdu” – “What fates bring you here? / What chance brings you here? / Well, I never! / Fancy meeting you!” (intonation – interrogative sentence; “Şeytan qulağı kar olsun! / Şeytanın qulağına

---

² ADU

qurğuşun!” (Allah göstərməsin!) – “God forbid! / Heaven forbid! / On no account! / Perish the thought! / Save us!” exclamatory sentences and so on.

In all these cases, the verb does not control the phraseological unit, it is managed in terms of the intended purpose of the unit, in other words, the form of the verb does not determine the semantics of the phraseology, on the contrary, its form is phraseologically managed.

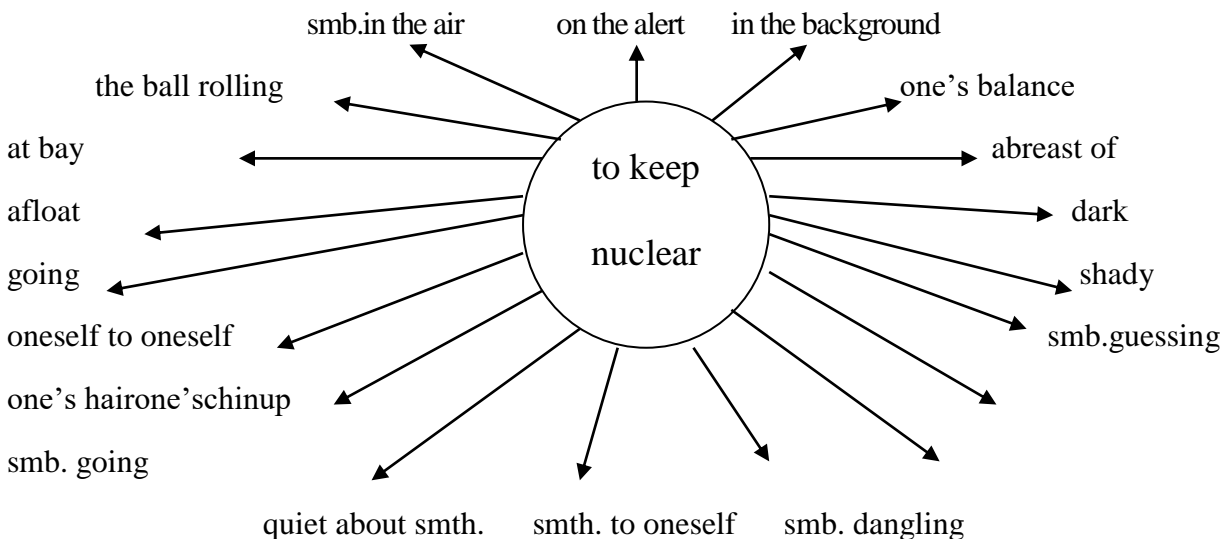
The issue of the verb’s presence in the phraseological unit plays an important role in the static-dynamic reflection of the compound. Thus, in some cases in the phraseological units which do not contain verbs, the stylistic replacement of the words are often by means of “başına kül – başına daş – dalınca bir daş” – “eff you (him, her, them)! / blast you! / drat you! / may damnation take you! / blankety-blank! / Blast you! / Drat you! / Damn you! / Confound you!” and so on, if the whole purpose of the unit is accompanied by the preservation of the purpose of the signaling, in short, the content direction of the expression, only the replacement of the noun components in the verb combinations as “anan ölsün, ay bala; bacın ölsün, ay qardaş; xalan ölsün, ay oğul” – “may your mother die, baby; may your sister die, oh, brother; may your aunt die, oh, my son” is possible. When the verb is “touched” (changed) and replaced, a completely new phraseological combination emerges. For example: “to open one’s heart - to become fond (of) - to hold someone in contempt - to take the heart out of someone - to squeeze the guts out of someone - to be a stand-by - to make up one’s mind to do something - not dare to do (say) something - to split one’s sides laughing - to lose one’s strength”, in native language “ürəyi dolmaq – ürəyi əsmək – ürəyi genmək – ürəyi dağlanmaq – ürəyi qopmaq – ürəyi partlamaq – ürəyi yanmaq – ürəyi getmək – ürəyi açılmaq – ürəyi düşmək” and others, it is impossible to find two meaningful units in a row. Here it is possible to speak of not the substitution, but the change of the verb, and the consequence of the change of meaning and, consequently, of the presence of phraseological unit.

Thus, in the phraseological unit, the noun component (or components) is the nucleus, and the verb component is around the nucleus. Here, from the point of view of the phraseological sequence, the verb component is going from center, and whole phraseological unit is going to the center.

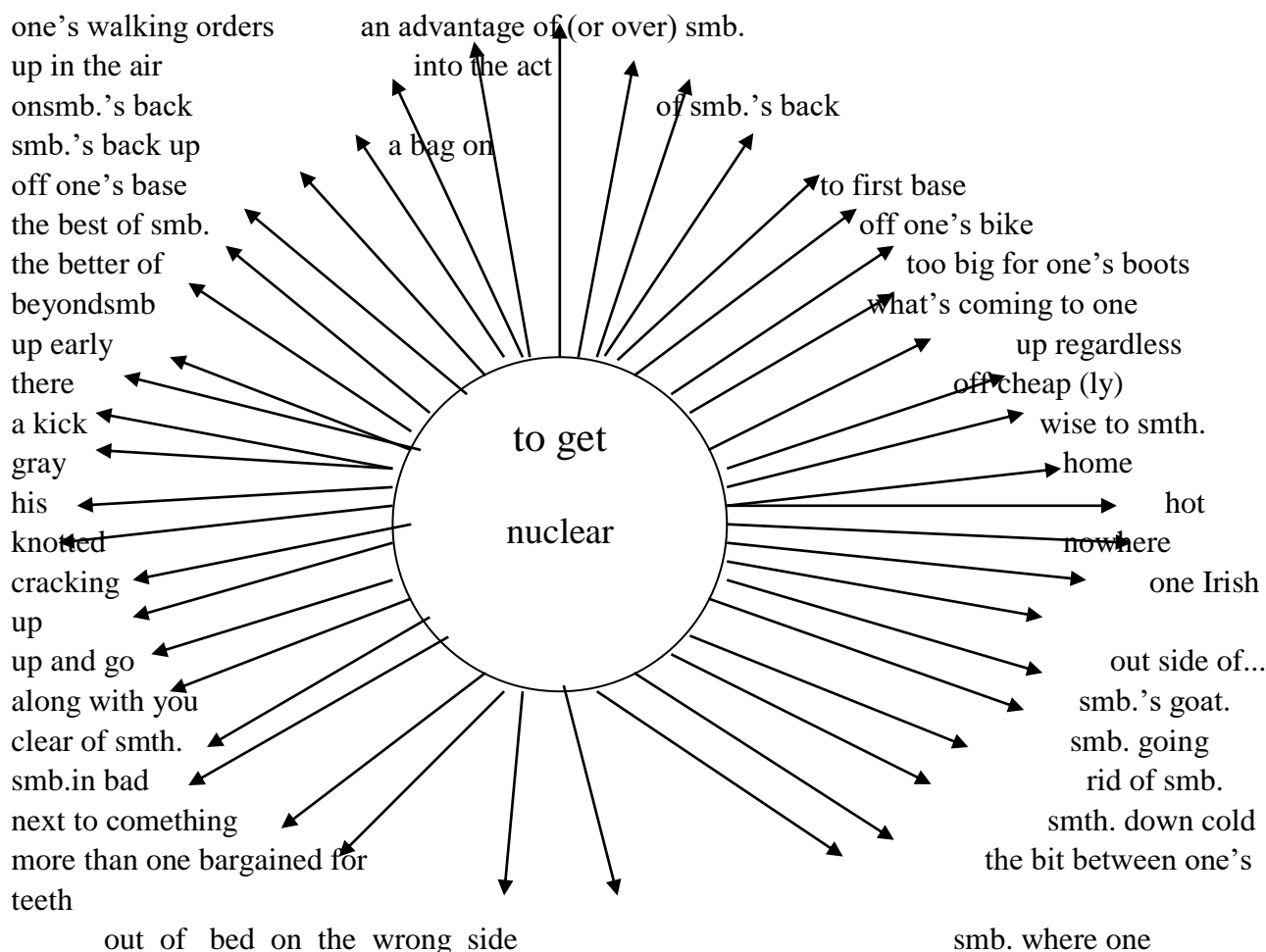
There are such verbs in modern English, for example: “keep, get, make, go, come, be, do, have”, and so on, by means of which many phraseological units are formed. Centrifugal and decentralized controls are observed in the verbal phraseological expressions.

Decentralization can be regarded as a control: the center does not change the nucleus; meaning, the contents of the phraseological unit are modified and controlled by the verb.

Centralization is also an indicator of control: as we see from the functional position of the phraseological unit in the context, the phraseological control of the content, purpose and intonation of the verb in the context of the verb is further confirmed. In the phraseological units, the centrifugal sign of the verb may be shown schematically as follows. There are 19 verbal phraseological units with the verb “to keep” in Modern English, for example:

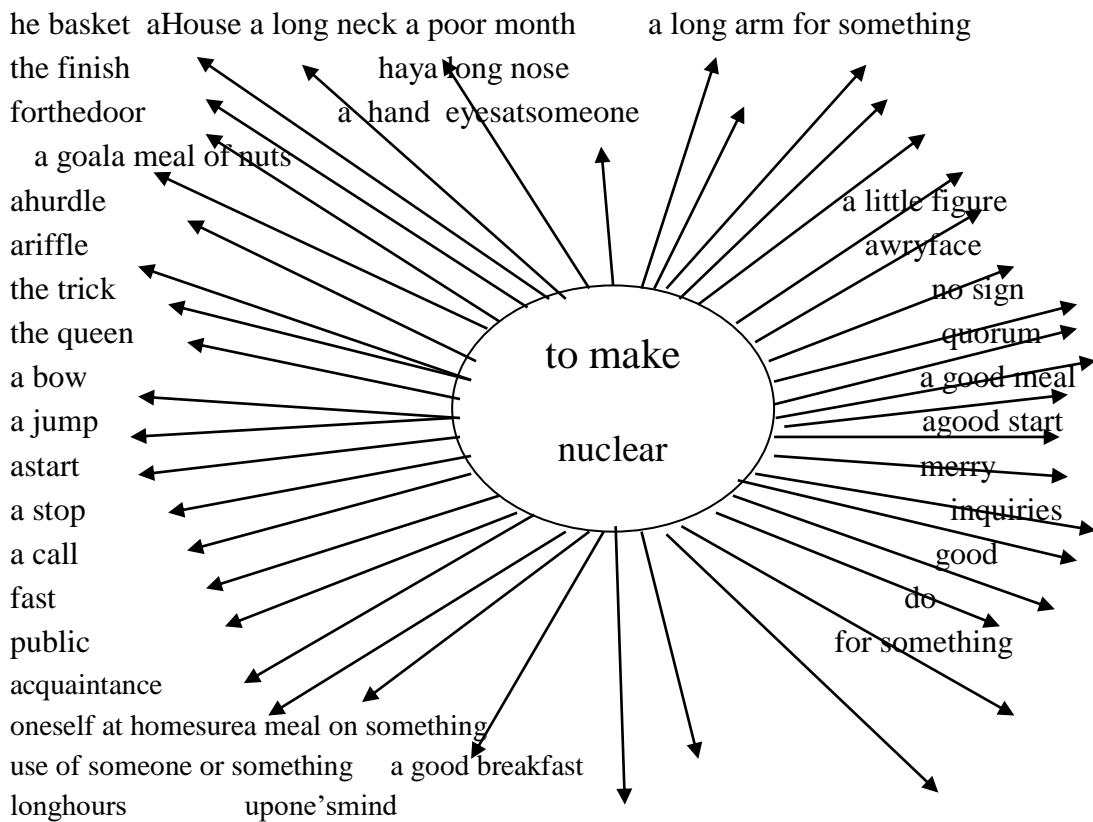
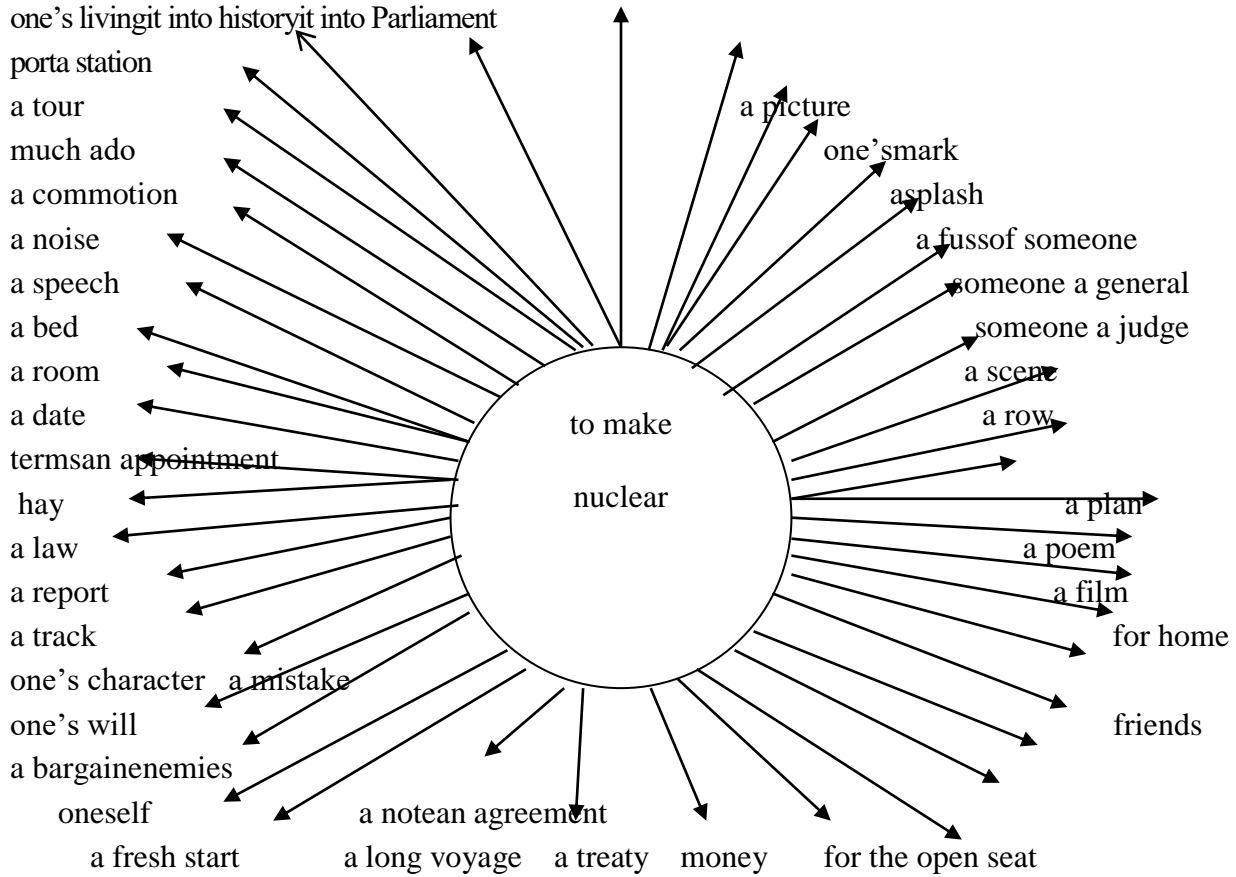
The following actions had happened around the nucleus “to keep”.
There are 45 verbal phraseological units with the verb “to get” in Modern English.
Somewhere

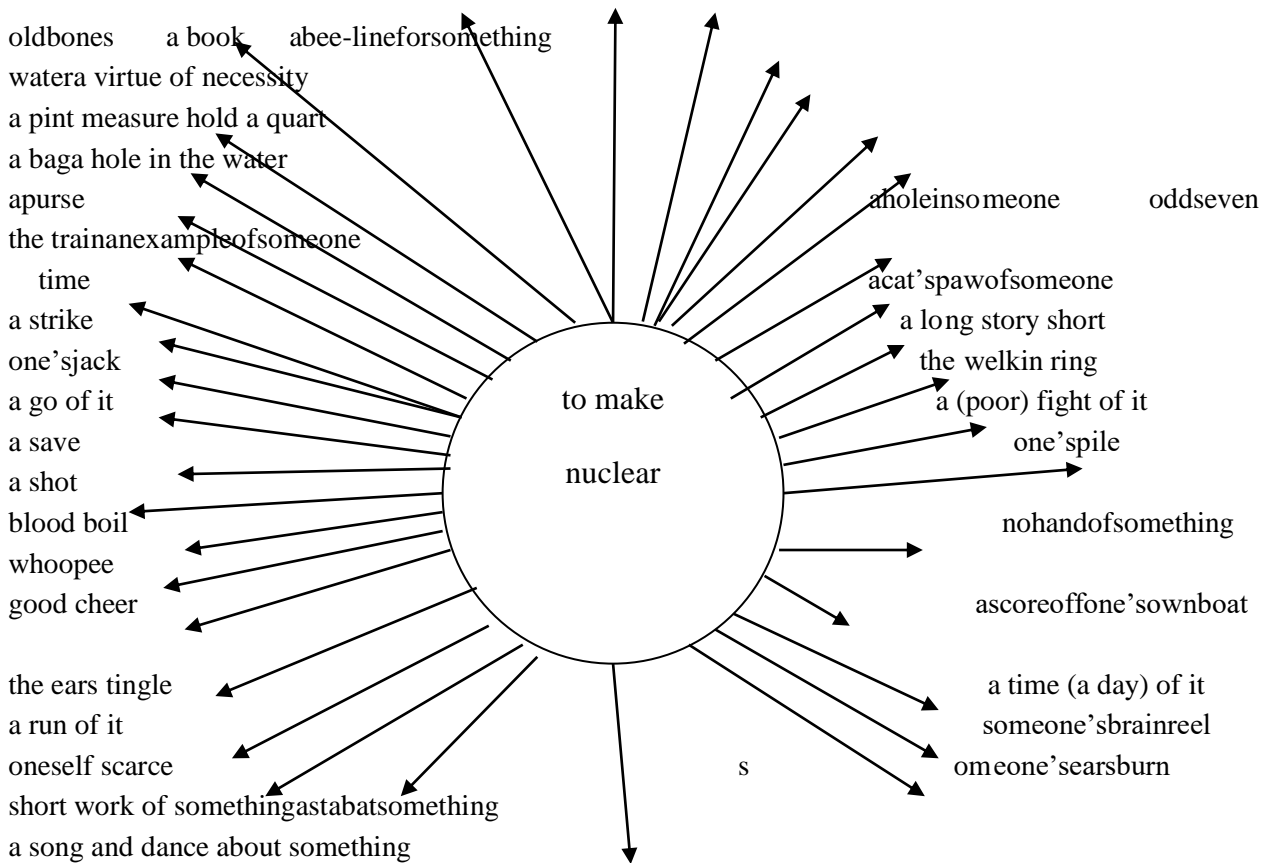

Take a look at the proverbs and sayings with nuclear-component “to make”, for instance: **Make** it snappy! – Покороче! Поскорее! Живо! – Qısa! Tez ol! Cəld ol!; Nine tailors **make** one man. – Из девяти хилых не сделаешь и одного здорового. - Doqquz kövrəkdən birini sağlam edə bilməzsən.; One fool **makes** many. – Дураку всегда компания найдётся. – Bir axmaq özünə dost həmişə tapar.; **Make** haste slowly. – Тише едешь, дальше будешь. - Tez qaçan, tez yorular.

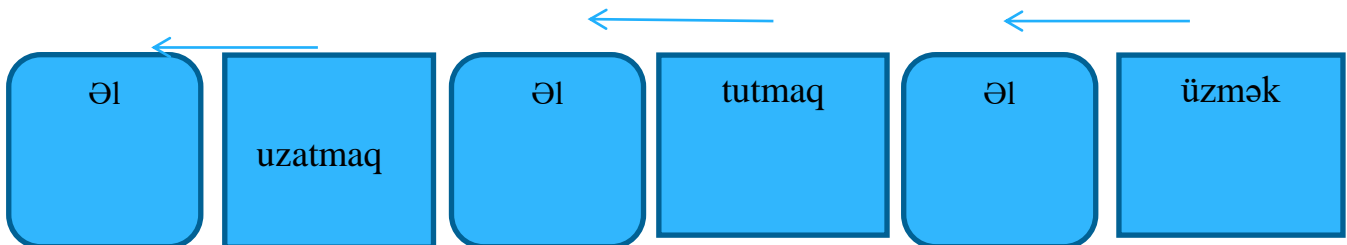
As it seen, there is decentralized and centralized management in the structure of the modern English proverbs and sayings.

There are 128 verbal phraseological units with the verb “to make” in Modern English.

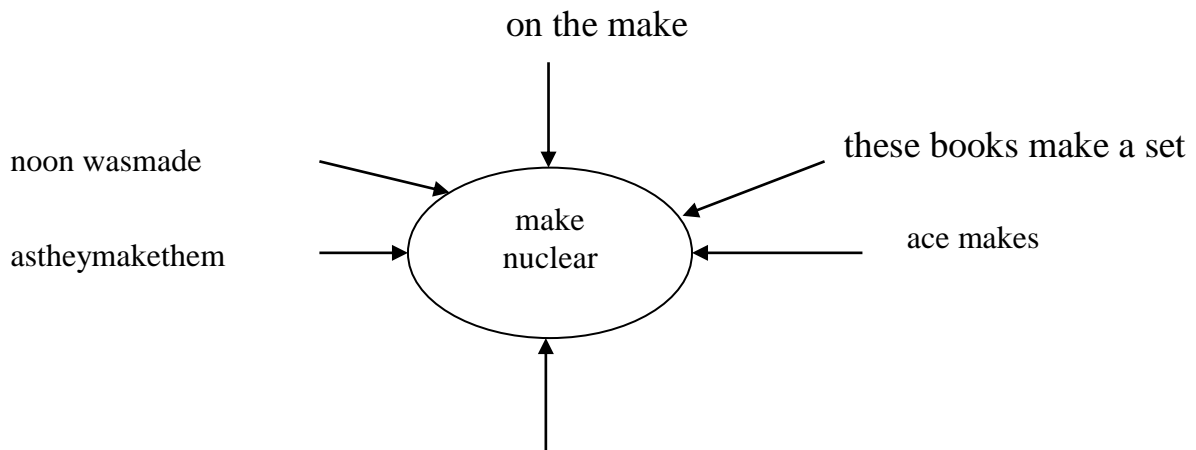

Within the boundaries of a particular phraseological unit, the central character of the verb can be expressed in another scheme, for example, in the Azerbaijani language:

The definite actions are moving around the nucleus.

In modern English, within the boundaries of a particular phraseological unit, there is a central feature of the verb, for example:

I shall make it hot for him!
Thus, it is clear that the role of the verb in the internal, row and contextual arrangement of phraseological units is different:

- a) The verb plays a great role in the internal formation of the phraseological unit and its changing

leads to the different unit.

b) The verb plays an outer central role in the arrangement of the phraseological unit.

c) The role of the verb in the contextual formation of the phraseological unit is immutable and active, and its formal change, formative acceptance, etc. damage the contents of the phraseological unit.

References:

1. Chafe, W.L. (1968) Idiomaticity as an anomaly in the Chomsky paradigm, Foundations of Language, 4, pp.109-127.
2. Cutler, A. (1982) Idioms, The colder - the older. London, Linguistic Inquiry 13, pp.317-320.
3. Vəliyeva, N.Ç. (2008) Müxtəlif sistemli Dillərdə Fəli Birləşmələrin Tipoloji Təhlili. Bakı, "Avropa", 862 s.
4. Курилина И.Я. (1979) Структура глагольной лимитации в современном английском языке. АКД, М., 136 с.
5. Мухин А.М. Функциональный анализ семантических элементов, М.-Л., Наука, 1964, 292 с.
6. Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков). Тезисы докладов, Новгород, 1991, Iч., с. 145.

Key words: phraseological unit, verb, variant, meaning.

Ключевые слова: фразеологическая единица, глагол, вариант, значение.

Açar sözlər: frazeoloji vahid, feil, variant, məna.

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin təşkilində feilin rolu

Xülasə

Müasir dilçilik tədqiqatlarda üstünlük təşkil edən elmi paradıqma antroposentrizmdir ki, buna əsasən dil və onun bütün vahidləri, ana dilindən uzaqlaşmadan, öyrənilməlidir. Başqa sözlə desək, effektiv dil təhlili yalnız dil şəxsiyyəti və onun peşə fəaliyyətinin əhatə dairəsi kimi bir fenomen nəzərə alınmaqla mümkündür.

Diqqətinizə təqdim olunan məqalə müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin formalaşmasında feilin rolunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, frazeoloji vahidlərin daxili, cərgə və kontekstual təşkilində feilin rolu müxtəlifdir: a) frazeoloji vahidin daxili təşkilində feil güclü rol oynayır və onun dəyişməsi vahidi başqalaşdırır; b) frazeoloji vahidin cərgə təşkilində feil mərkəzdən qaçan rolunu oynayır; c) frazeoloji vahidin kontekstual təşkilində feilin rolu mütəhərrikdir və onun formal dəyişilməsi, şəkilçi qəbul etməsi və s. frazeoloji vahidin məzmununa zərər gətirir.

Роль глагола в формировании фразеологических единиц

в современном английском языке

Резюме

В современных лингвистических исследованиях доминантной научной парадигмой является антропоцентризм, согласно которому язык и все его единицы необходимо изучать без отрыва от носителя языка. Другими словами, валидный языковой анализ возможен только с учётом такого феномена, как языковая личность и сфера её профессиональной деятельности. Представленная вашему вниманию статья посвящена исследованию роли глагола в формировании фразеологических единиц в современном английском языке. Исследование показало, что роль глагола во внутреннем, ареальном и контекстуальном расположении фразеологизмов различна: а) глагол играет сильную роль во внутреннем формировании фразеологической единицы и контролирует его изменения (варианты); б) глагол, бегающий от центра к центру, играет роль в формировании фразеологической единицы; в) роль глагола в контекстуальном формировании фразеологической единицы неизменна, и его формальное изменение, принятие аффиксов и т.д. меняет значение фразеологической единицы.

Rəyçi: prof. L. Əhmədova

Наиля Мир Бабаева³

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СВЕТОВЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.С.ПУШКИНА

Изучение различных аспектов русского языка с привлечением произведений поэтов и писателей пушкинской эпохи позволяет увидеть корни многих языковых явлений, поскольку именно в ту пору складывались основы современного русского литературного языка. По справедливому мнению А.Косарева, “Произведения Пушкина – это неисчерпаемое богатство человеческой речи. Пушкин был создателем великолепного, гибкого, выразительного русского литературного языка. Он сообщил русской литературной речи дух народности, обогатил язык неисчерпаемым количеством слов, взятых из народной речи. Он вобрал в литературу жемчужины поэзии сказочников. В этом одна из его исторических заслуг перед культурой нашей страны” (А.Косарев. Читайте Пушкина (4, с. 5).

В настоящей статье предпринята попытка проанализировать функциональный потенциал прилагательных с исходной световой семантикой в поэтическом языке великого русского поэта А.С. Пушкина.

В лингвистической литературе световые прилагательные изучены на ограниченном языковом материале, т. е. на материале произведений отдельных писателей или же отдельного их произведения. См. например, работы И.С. Куликова, Т.С. Петрова, Л.В. Суржко, Н.М. Шанского, Г.С. Сырицы, Е.А.Шулиских. Вопрос о световых прилагательных в общетеоретическом плане затронут также в исследованиях таких ученых как Д.Н. Шмелев, Л.М. Грановская и др.

Следует отметить, что в лексико-семантическую группу “световой признак” принято включать следующие прилагательные: светлый, темный, яркий, тусклый, ясный прозрачный, мутный, ослепительный, блистательный светозарный, лучезарный, искристый, огнистый, сумрачный, мрачный, блестящий, мерклый, искромётный, лучистый, неяркий, сияющий и др. (7, с. 48).

Особенностью данной группы адъективной лексики является её многозначность. Причем для семантического развития многих слов характерно движение от более конкретного к абстрактному (Шмелёв). По словам Е.А. Шумских, “световые прилагательные получили те или иные соотносительные переносные значения, метафорическая связь которых основывается на ассоциациях по сходству внешнего вида, производимого впечатления. Например, раскрытие внутреннего состояния лица через деталь внешнего описания может создаваться на основе регулярных переносных значений световых прилагательных. В соответствующих значениях прилагательные с исходной световой семантикой входят в группу “психическое состояние (свойство) человека. Именно в подобных значениях они присутствуют в портретных описаниях, в частности, в психологическом портрете, вступая в синтаксические связи с существительными лицо, выражение лица, улыбка, глаза, взгляд, взор, выражение глаз и некоторые др.” (7, с. 49). Далее подчёркивается, что “значения эти производно-характеризующие (переносные, метафорические), лексически связанные, осложненные положительными или отрицательными коннотациями: светлое выражение лица, ясная улыбка, мрачная усмешка, темное от горя лицо и др.” (7, с. 49).

По данным “Словаря языка Пушкина” частотность употребления световых прилагательных в поэтическом контексте произведений великого поэта отличается следующими показателями: темный – 194, мрачный – 136, светлый – 93, блестящий – 62, блистательный – 31, сумрачный – 25, мутный – 24, прозрачный – 24, тусклый – 9, ослепительный – 4, искромётный – 1, лучезарный – 1, огнистый – 1.

В рамках небольшой журнальной статьи невозможно подробно осветить своеобразие употребления в пушкинских произведениях каждого из произведенных световых прилагательных. Поэтому считаем целесообразным ограничиться анализом двух слов, связанных контрастными отношениями. Это слова светлый и темный.

В произведениях Пушкина прилагательное светлый функционирует как многозначное слово с шестью значениями. Ср.:

1. Излучающий свет, сияющий, сверкающий (об источнике света): светлые цари Смеркающей-ся ночи Плывут по небесам (с. 27-44).

³ Старший преподаватель БГУ

Окруженный сиянием, светозарный: Пимен: К его одру, царю едину зримый, явился муж необычайно светел (Борис Годунов, V, 136). И яркими одеян облаками, Предвечного стоит пред ними трон. И светел вдруг очам явился он... Все пали ниц... (Гв. 61).

Блестящий, распространяющий блеск: И гордый на столе пирог Друзей стесненными рядами, Сверкая светлыми ножами, с тобою храбро осадим (с.34-28). И ясны спящие громады Пустынных улиц, и светла Адмиралтейская игла (МВ В ст. 53).

2. С обилием света, хорошо освещенный (о пространстве, помещении): Светлы и шумны чертоги Птоломеевы (Мы 422-9). И сверкали в светлом поле Серп и быстрая коса (ПЧ 38). Светлые долины, орошаемые весёлой Арагвою, сменили мрачные ущелья и грозный Терек (ПА 454-20).

/ Полный света (о темноте ночи, сумраке): Ночь светла; в небесном поле Ходит Вesper Золотой (С. 298.1). Она уверяла, что для любовных приключений наши зимние ночи слишком холодны, а летние слишком светлые (Гос 37-22). На светлое окно Прозрачное спустилось полотно (С.60-20).

3. Ничем не омраченный, безмятежный полный радости, счастья: Настали святки... Жизни даль Лежит светла, необозрима (Евгений Онегин V 7-9). Так оживляются виденья То светлых, то печальных дней (Ц 543). Смертный миг наш будет светел (С 2 27-17). Мне грустно и легко; печаль моя светла (С 3 105-3). Светлый мир омрачился ее (царицы) грустью (Мы 422 422-21).

// О том, чья внешность, поведение отражает радостное настроение, безмятежное состояние духа: Невеста очи опустила ... и светел радостный жених (Руслан и Людмила 1 93).

// О глазах, взоре челе (выражающий душевную чистоту, спокойствие духа; чистый, ясный): Счастлив, кто близ тебя... твой ловит светлый взор (С 2 39 - 2). И чудо: юная княжна, Вздохнув, открыла светлы очи! (Руслан и Людмила, VI 350). Но вижу твой жребий на светлом челе (С 2 164-24).

4. Не темный, не насыщенный, менее яркий по окраске, тону: Где нивы светлые? (С 3 168-8). Мелькают светлые беседки (Руслан и Людмила, II 329). Бутылка светлого вина (Евгений Онегин IV 38-7). Светлый кубок (Евгений Онегин IV 47-6).

5. Чистый, прозрачный: сосуды Светлой студеной воды (С 3 204-5). В уединённый уголок, где льётся светлый ручёек (Евгений Онегин VII 53-11). В рюмке светлой предо мною Брызжет, пенится вино (С 3 290-15). Переносно. Душа твоя чиста; унынье чуждо ей; Светла, как ясный день, младенческая совесть (С 2 143-12). И светлых мыслей красота (С 2 284-6).

6. Ясный, способный к глубокому пониманию явлений (об умственных способностях): Напишем... жизнь богатую... светлым чистым разумом и надеждами (Пс 572-18). Слова, достойные ума светлого и человеколюбивого! (Пс 187-33). И тайну страшную природы. Я светлой мыслию постиг (Руслан и Людмила, I 430).

Что касается прилагательного темный, то оно также представлено в “Словаре Пушкина” как многозначная лексическая единица, смысловой диапазон которой охватывает пять значений:

1. Лишенный света, погруженный в тьму, мрак, мало освещенный (153): Борис! Всё пред тобою трепещет, ... А между тем отшельник в темной кельи Здесь на тебя донос ужасный пишет (Борис Годунов V 200). Из темного леса навстречу ему идёт вдохновенный кудесник (С 2, 164-7). Померкла степь. Тропкою Темной Задумчив едет наш Руслан (Руслан и Людмила).

Перен. а) Прошла любовь, явилась Муза. И прояснился темный ум (Евгений Онегин I 59-2); б) Безвестный, никому не ведомый. Моя стезя печальна и темна (С I 96 - 12); в) Мрачный, тяжелый. О темном ли владычестве татар? (Борис Годунов V. 36).

Не светлый, приближающийся по цвету к чёрному, очень густой по окраске. И прямо в темной вышине Над огражденною скалою Кумир с простёртою рукою Сидел на бронзовом коне (МВ II 141)... Дремлет нежный мирт и темный кипарис.

2. Неясный, смутный, такой в котором трудно разобраться (34). О холере имел я темное понятие (Ж 2 309-5). Темные предания гласят, что некогда Горюхино было богатое и обширное (ИГ 137-28). О тебе доходят до меня только темные слухи (Пс 67 А).

Не вполне ясный по смыслу (о словах, тексте). Смысл последней фразы доныне остается тёмн (Ж 1 79-81). Оно (объявление) было писано темным и запутанным слогом (ИП 23-20).

Не ясно осознаваемый, смутно улавливаемый чувствами. Ты в ослепительной надежда Блаженство темное зовёшь (Евгений Онегин III 15-7). Безвестных наслождений темный голод Меня терзал (С 3 181-46).

Темная старина (уходящая вглубь веков). Я славил лирою послушной Преданья темной старины (Руслан и Людмила, Эп. 4).

3. Печальный, безрадостный (3). Умчались вы, дни радости моей... И вяну я на темном утре дней (С 89- 34). Мне страшен свет, проходит мой век темный В безвестности (С 3 60-3).

4. Вызывающая недоверие, подозрительный, сомнительный (3). Когда нам и это надоело, явилась толпа людей темных с позорными своими сказаниями (Ж 1 94-10).

Злой, преступный. А за грехи, за темные деянья Спасителя смиренно умоляют (Борис Годунов, V 16). Так здравая она (совесть) восторжествует Над злобою, над темной клеветою (Борис Годунов, VII 50).

5. Слепой, незрячий. Напрасно я из кладизей святых Краше водой целебной темны очи; Не посылал господь мне исцеленья (Борис Годунов, XV 68).

Итак, функционально-семантический анализ иллюстративного материала из Пушкина показывает, что употребление световых прилагательных в общеязыковом и переносном значениях способствует функционированию этих слов в качестве изобразительных средств, в портретных характеристиках и передаче внутреннего духовного состояния героев, а также при описании состояния природы и окружающей обстановки.

Список использованной литературы:

1. Алимпиева Р.В. Семантическая структура слова белый // Вопросы семантики. Вып. 2. Л., 1976, с. 13-27.
2. Куликова И.С. Семантико-стилистическая характеристика атрибутивных именных слово-сочетаний (на материале цветowych и световых прилагательных в произведениях К.Г. Паустовского и М.М.Пришвина): АКД. Л., 1965.
3. Петрова Т.С. Однокоренные существительные группы с признаком освещенности в поэтическом контексте Е.А.Баратынского, Ф.И.Тютчева, А.А.Блока. АКД. М., 1981.
4. Пушкин А.С. Избранные произведения. М.-Л., 1937.
5. Словарь языка Пушкина. В 4-х т. М.: Издательство иностранных и национальных словарей, 1956-1961.
6. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973.
7. Шумских Е.А. Световые прилагательные в художественном тексте (На материале романа Л.Н.Толстого "Война и мир") // РЯШ, № 5, 1988, с. 48-53.

Açar sözlər: Puşkinin əsərləri, funksional potensial, işıq bildirən sifətlər, atributiv funksiya.

Ключевые слова: произведения Пушкина, функциональный потенциал, световые прилагательные, атрибутивная функция.

Key words: Pushkin's works, functional potential, adjectives denoting light, attributive function.

Резюме

В лексической системе русского языка в функционально-семантическом отношении выделяется особая группа адъективной лексики – световые прилагательные. Они играют важную роль в языке художественной литературы. Во первых, эти слова выступают как одно из доминирующих средств при характеристике внешнего и внутреннего мира героев. Во вторых, они широко используются и при описании природных явлений. Причиной тому является наличие у этих слов разнообразных оттенков значения.

Puşkinin əsərlərində işıq bildirən sifətlərin funksional potensialı

Nailə Mir Babayeva

Xülasə

Rus dilinin leksik sistemində funksional-semantik cəhətdən adyektiv leksikanın xüsusi bir qrupu – işıq bildirən sifətlər mövcuddur. Onlar bədii ədəbiyyatın dilində mühüm rol oynayır. Birincisi, həmin sözlər qəhrəmanların zahiri və daxili aləminin xarakterizə edilməsində dominant bir vasitə kimi işlədilir. İkincisi də, onlar təbiət hadisələrinin təsviri zamanı da geniş istifadə olunur. Bunun da əsas səbəbi həmin sözlərin müxtəlif mənə çalarlarına malik olmasıdır.

Functional potential of adjectives denoting light in Pushkin's works

Naila Mir Babayeva

Summary

In the lexical system of the Russian language there is a special group of adjectival lexicon in the functional-semantic aspect- adjectives denoting light. They play an important role in the language of fiction literature. Firstly, those words are used as a dominant tool in characterizing the external and internal world of the heroes. Secondly, they are widely used in the description of natural events. The main reason for this is that those words have different shades of meaning.

Rayçi: dos. L. Ələkbərova

Məmmədova Ziyafət Əhəd qızı ⁴

**“FƏRHƏNG-E NEZAMİ”DƏ “XƏMSƏ” LEKSİKASINA
VERİLƏN ŞƏRHLƏR**

Azərbaycanın o cümlədən gözəl Gəncənin adını bütün dünyaya tanıtdıran Şeyx Nizami Gəncəvinin mürəkkəb məzmunlu və dərin mənalı əsərləri hikmətli sözlər, zərbül-məsəllərlə dolu bitib-tükənməyən xəzinədir. “Xəzinə” ifadəsini Nizaminin “Xəmsə”sinə yaraşdıran onun həyatı, dövrü, əsərləri və s. haqda ən dəqiq məlumat verən, ilk və ardıcıl tədqiqatçılarından biri olan tanınmış İran alimi Vəhid Dəstgerdi olmuşdur. Belə ki, onun özünün də qeyd etdiyi kimi Nizami əsərlərini yüz dəfədən çox mütaliə etdikdən və 30 ilə yaxın bir müddətdə tədqiq etdikdən sonra “Xəmsə”nin tənqidi mətnini hazırlamış və nəşr etdirmişdir. (2, б)

Bu böyük mütəfəkkirin külliyyəti ilə - əsərlərinin leksikası ilə yaxından tanış olduqdan sonra V.Dəstgerdi “Gəncinə-ye Gəncəvi” (Gəncəvinin xəzinəsi) adlı çox dəyərli bir əsər yazmaq qərarına gəlir və onu 1318 (1940)-ci ildə Tehranda nəşr etdirir. Üç hissədən ibarət olan bu kitabın ikinci hissəsi hətta çox da böyük olmayan və Nizaminin söz xəzinəsindən toplanan 2113 leksik vahiddən, müxtəlif tipli söz və ifadələrdən, ibarət olan “Fərhəng-e Nezami” adlı lüğətdir. Əlbəttə, V.Dəstgerdi “Xəmsə”nin tənqidi mətnini hazırlayarkən Nizami dühasının böyüklüyünün, onun obrazlı və məcazi mənalı ifadələrlə dolu dilinin zənginliyinin və orijinallığının şahidi olmuşdur və bu lüğəti yazmaqda məqsədi orada rast gəldiyi nisbətən çətin anlaşılan dil vahidlərinin şərhini və izahını verməklə bu misilsiz əsərləri təhriflərdən qorumaq olmuşdur.

Müəllif lüğətin əvvəlində yazır: “Əgər Nizaminin külliyyatına daxil olan bütün söz və ifadələrin şərhini yazmağa başlasam, nə bu kitabın həcmi ona dözməz, nə də mənim buna gücüm çatmaz. Odur ki mən çətin, arxaikləşmiş və oxucuların anlama bilmədikləri, həmçinin müxtəlif lüğət kitablarında təsadüf olunmayan yaxud mənalarnı düzgün hesab etmədiyim sözləri bu kitabda topladım və yığcam şəkildə bacardığım qədər şərhini və izahını verərək tərtib etdim. Hər bir sözün yalnız Həkim Nizaminin şeirdə işlətdiyi mənasını verməklə kifayətləndim və bəzi sözlərin mənalarnı müxtəlif lüğət kitablarından əldə etdim” (2; s.2)

Beləliklə müəllif Nizaminin əsərlərinin dilini son dərəcə zənginləşdirən bu tipli leksik vahidlərin mənalarnı açmaq məqsədilə müxtəlif növlü eimi, tarixi, astronomik, dini, leksikoqrafik və başqa mənbələrdən istifadə etmişdir. O, əsərin müqəddiməsində Nizaminin «İskəndərnamə» əsərinin leksikasına həsr olunmuş «Fərhəng-e Eskəndərnamə-ye bəri» və «Fərhəng-e kelid-e Eskəndəri» adlı iki lüğətin adını xüsusi qeyd edir (2, s. قیا). Bütün bu mənbələrdən faydalanan müəllif Nizaminin dilinin leksik tərkibini araşdıraraq təqdirəlayiq və fərqli bir izahlı lüğət yazmağa müvəffəq olmuşdur.

Ədəbiyyatşünas , akademik, əməkdar elm xadimi, və nəhayət Nizamişünas alim Həmid Araslı V.Dəstgerdinin bu lüğət kitabını yüksək qiymətləndirərək yazır:

“V.Dəstgerdinin ən böyük elmi xidmətlərindən biri Nizaminin əsərlərinə yazdığı müfəssəl şərhlerdir. Onun bu şərhleri mətnin açılmasına çox böyük kömək göstərir” (3, səh.13).

Qeyd etmək lazımdır ki “Fərhəng-e Nezami” lüğəti ilə yaxından tanış olanlar, Nizami əsərlərinin tədqiqatçıları və tanınmış Nizamişünaslar da bu məşhur fikri təsdiqləyirlər. Çünki məlumdur ki, şairin əsərlərindəki zəngin istiarələr və təşbihlərlə dolu beytlərini hətta dilçi alimlər belə müxtəlif şəkildə şərh edirlər. Beləliklə də “Xəmsə”nin ana dilimizə tərcüməsində təhriflərlə rastlaşırıq. Xüsusən şairin yaşadığı dövrdə işlətdiyi müxtəlif növlü ibarə və ifadələrin və məcazi mənalı sözlərin, o cümlədən xalq həyatı, xalq məişəti ilə əlaqədar olan zərbül-məsəllərin tərcüməsi çətinlik törədir. Məsələn: V.Dəstgerdi aşağıdakı beytdə işlənən “pa-ye boz dər kuy əfkəndən” (hərfi tərcüməsi: keçi ayağını məhəlləyə (qarıya) qoymaq) ifadəsinin mənasını əsərin müqəddiməsində daha geniş şəkildə şərh edir:

مرا در کویت ای شمع نکویی فلک پای بز افکندهست گویی

پای بز در کوی افکندن - کنایه از کشش و جلب است - گویند قصابان برای گرفتن گوسفند فربه پای بز را افسون خوانده و به دست گرفته از میان گله گذشته و تمام گوسفندان به دنبال آنان می آمدند پس فربه ها را گرفته می کشتند Bu beytdəki “pa-

⁴ BDU, Şərqsünaslıq fakültəsi, İran filologiyası kafedrası, baş müəllim. mziyafat@gmail.com

ye boz dər kuy əfkəndən” ifadəsi məcazi mənada aşıqın məşuq qapısına cəlb olunması (gətirilməsi) mənasını bildirir”. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, bəzi lüğət yazanlar bu ifadənin mənasını belə şərh edirlər ki, qəssablar kök qoyun tutmaq üçün bir keçinin ayağına ovsun oxuyardılar və əllərinə alıb sürünün arasından keçərdilər və bütün qoyunlar onların azxasına düşərdi, bu zaman köklərini seçib kəsərdilər. Daha sonra V.Dəstgerdi bu rəvayətin başqa bir variantının da olduğunu qeyd edir: “Qədimdə cadugərlər bir şəxsi çağırmaq və ya harayasa cəlb etmək istədikdə keçiyə ayağına ovsun oxuyub həmin şəxsingəlməli olduğu yerə basdırardılar bu zaman həmin şəxs özündən ixtiyarsız olaraq oraya gələrdi. Cadugərlər indi də bu işlə məşğul olurlar”.(2,səh.قد)

Həmin beyt Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının “Xosrovun dilindən Barbədin gözəl oxuması” bölümündəndir və bu beyt də onun oxuduğu qəzəlindəndir.

Başqa bir misala müraciət edək:

به هندوستان پیروی از خر افتاد پدر مرده ای را به چین گاو زاد (2،ص129)

Müəllif bu beytdə Nizaminin məcazi mənada işlətdiyi “əz xər oftadən”(uzunqulaqdan yıxılmaq) və “qav zadən” (inəyin doğması) ifadələrinin müxtəlif söz maddələrində şərhini verməklə qeyd edir ki, bu məsəl bəzi kənd və şəhərlərdə hələ də mövcuddur. Bu məsəllərin mənasını bilmədən beyti düzgün tərcümə etmək mümkün deyil. (2، قج)

از خر افتادن - کنایه از مرگ است. (9 ص، 2)

گاو زادن - کنایه از به دولت رسیدن است. (129 ص، 2)

(**Əz xər oftadən** - məcazi mənada “ölmək”dir; **Qav zadən** - məcazi mənada var-dövlət əldə etməkdir).

Beləliklə beytin tərcüməsi belə alınır: (Qoca bir ata Hindistanda rəhmətə getdi və onun oğlu Çində (atanın mirasından) varlandı).

Nizaminin küllüyyatından seçilmiş bu beyt “Şərəfnamə” əsərinin “İskəndərin İran başçıları ilə əhd-peyman bağlaması” bölümündəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.Dəstgerdi əsərin müqəddiməsində “Xəmsə”nin leksikasının necə dərinmənalı, zəngin və düşündürücü olduğunu sübut etmək məqsədilə nümunə üçün yazdığı bu iki beytin mənasının açılışından sonra əlavə edir ki, “mən hətta bir neçə beytin mənasını anlayıbizahını tapa bilmədim” (2,səh.قد).Və nümunə olaraq aşağıdakı beyti misal gətirir:

چه خوش گفت شیران با پلنگان که خر کره کند یا راه زنجان

(Pələnglə şir dedi məsəldir, “Ya Zənganə gedər, ya doğar eşşək”) (6، səh.232)

Dahi Nizaminin bu beyti “Xosrov və Şirin” poemasının “Xosrovun ikinci dəfə taxta oturması” bölümündəndir. Maraqlıdır ki, əsərin Azərbaycan dilinə müxtəlif müəlliflərin tərcüməsində də yalnız məsəl kimi qeyd olunur və açılışı və ya izahı heç yerdə verilmir. İnanırıq ki Nizaminin gələcəkdə açılışını gözləyən külli miqdarda belə beytləri vardır.

Lüğətin başqa bir söz maddəsində müəllif izaha ehtiyacı olan bir dil vahidinin əsas nominativ mənasını verdikdən sonra onun məcazi mənasının da haradan qaynaqlandığını geniş şəkildə şərh etmişdir:

خسف - فرو بردن و دریدن و خسف بادی کنایه از طوفان بادی است که منجمان و از آن جمله انوری در ماه ششم پیش بینی کرده بودند:

مگر خسفی که خواهی بودن از باد طلاق امر خواهد خاک را داد (2،ص52)

(**Xəsəf** - batırmaq və dağıtmaq mənasındadır və “xəsəf küləyi” məcazi mənada münəccimlərin, o cümlədən Ənvərinin altıncı ayda öncə gördükləri (gələcəkdən xəbər verdikləri) tufandır: Məgər küləkdən törəyən tufan torpağın talağını verməyi əmr edəcək?)

Bu beyt də Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının “Şirinin Fərhadın yanına getməsindən Xosrovun xəbər tutması” bölümündəndir (5,202).

Qeyd etmək lazımdır ki, prof.Həmid Məmmədzadənin “Xosrov və Şirin” əsərinin filoloji tərcüməsində yazdığı izaha (5,səh.366) və Dehxoda “Lüğətnamə”sində verilən qeydə əsasən məlum olur ki, Ənvəri ləqəbli Əli ibn Məhəmməd ibn İsaq Əbivərdir Nizami dövründə yaşamış şairlərdəndir. O münəccimliklə məşğul olmuş, ulduzların seyrinə əsaslanıb deyibmiş ki, filan gecə elə bir tufan olacaq ki, dünya dağılacaq, saraylar uçulacaq. Lakin həmin gecə heç bir külək əsməmiş, hətta bir nəfərin təsadüfən minarənin üstündə yanacaq qoyduğu çıraqla belə sönməmişdir. V.Dəstgerdi Nizaminin də həmin beytdə bu hadisəyə işarə etdiyini bildirir.

Müəllif bəzən beytdə rast gəldiyi nisbətən çətin anlaşılan sözlərin izahını verərkən onların ifadə etdiyi mənanı bir daha dəqiqləşdirmək məqsədilə müxtəlif tipli əfsanə, rəvayət, zərbül-məsəl və s. istinad edir:

بانوی کوه - صدائی که از آواز در کوه پیچیده بر می گردد در افسانه های قدیم این صدا را نسبت به بانوی می دادند که در کوه پنهان شده و تمام کوه ها بانو داشته و از آنجمله است افسانه کوه بی بی شهر بانوی طهران که هنوز در زبانها و افسانه ها باقی است:

هر چه کهنتر بترند این گروه هیچ نه جز بانگ چو بانوی کوه (16ص، 2)

(Banu-ye kuh - Dağda səslənib geri qayıdan əks-sədadır. Qədim əfsanələrdə bu səsi dağda gizlənən bir qadına aid edirdilər və guya bütün dağların xanımı vardır. O cümlədən də Tehran şəhrbanusunun bibi dağı hələ də əfsanələrdə qalmaqdadır: Bu toplum köhnədikcə daha da pisləşirlər və dağın əks-sədasından başqa bir şey deyillər)

Misal gətirilən beyt Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin “On beşinci məqalə paxılların məzəmməti haqqında” olan bölümündəndir (3,s.155)

Nizaminin təşbih və istiarələrlə dolu beytlərini bəzən şərhəziz anlamaq çətin olur. Odur ki, V.Dəstgerdi şairin ”Xəmsə”sindən topladığı bu leksik vahidlərin izahı zamanı müxtəlif üsullardan istifadə etməyə çalışmışdır. Burada elə ifadələrə rast gəlinir ki, müəllif onların şərhini başqa mənbələrdən deyil (bəlkə də tapmayanda), özü anladığı tərzdə və öz zövqü ilə vermişdir:

هور هندوان - ممکن است مراد معبد هندوان باشد که در آن آتش افروزی می کنند و به مناسبت گرمی هوا قصر به هور هندوان تشبیه شده باشد :

بهور هندوان آمد خزینه بسنگستان غم رفت آبگینه (16ص، 2)

(Hur-e hendovan - ola bilsin ki müəllif içərisində od yandırılan Hindlilərin məbədinə nəzərdə tutmuşdur, çünki oradakı havanın istiliyinə görə həmin qəsər təşbih predmeti olaraq Hindlilərin günəşi adlanmışdır: Hindlilərin məbədinə xəzinə gəldi, şüşə qəm daşlığına dəyib parçalandı) Qeyd etmək lazımdır ki, beytdə olan “abgine” sözünü müəllif özü başqa bir söz maddəsində “şüşə və şərab şüşəsi” mənasında izahını vermişdir. Bu beyt Nizaminin “Xosrov və Şirin” mənzuməsinin “Məhinbanunun yerinə Şirinin şahlığa keçməsi” bəhsindən, Şirinin var-dövləti yığıb qəsərə gəlməsinin təsvirindən bir nümunədir (5,s.157).

V.Dəstgerdi Nizami əsərlərindən seçilmiş sözün izahını verdikdən sonra bir çox hallarda, əlavə olaraq, nümunə gətirilmiş beytin də açılışını və ya şərhini verməklə mətnin mənasını oxucuya daha aydın çatdırır:

ناخنه - مرض است که چشم را سپید و نابینا کرده و با جراحی علاج می شود و ماه هم چون بسبب نور سپید ستارگان را کور می کند بمنزله ناخنه چشمان فلک است که ستارگان باشند :

ناخن سیمین سمن صبح فام برده ز شب ناخنه شب تمام

(Naxone – gözün qarasını ağardan və kor edən (titə), cərrahiyyə yolu ilə müalicə olunan xəstəlikdir. Ay da öz parlaq işığı ilə ulduzlardan ibarət olan fələyin gözlərindəki titəni (göz qarasına düşən ağ ləkəni) məhv edir: Gümüşü rəngli yasəmən dırnaq kimi əyilmiş ləçəkləri səhərin parlaq işığı (nuru) kimi gecənin gözündən titəni təmamilə ləğv etdi. Yəni yasəmən gülünün ləçəkləri öz parıltısı və nuru ilə gecənin gözündəki titəni məhv etdi).

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərindən götürülmüş bu beyt təbiətin, quşların, bitkilərin vəsfinə və təsvirinə həsr olunan “Birinci xəlvət qəlbin tərbiyəsi” bölümündəndir (3,s.67).

Nizaminin bu beytində “naxon” (dırnaq) sözü məcazi mənada gülün ləçəyinin dırnağa bənzər əyilməsi mənasındadır. Beləliklə Nizami səhərin açılması ilə yasəmən gülünün nurunun gecənin gözündəki titəni məhv etməsini insanın gözündəki titəyə bənzətməklə möhtəşəm bir istiarə yaratmış olur.

Müəllifin özü qeyd etdiyi kimi bu lüğət kitabını hazırlayarkən müxtəlif tipli leksikoqrafik əsərlərdən də istifadə etmişdir. Bu zaman o, Nizaminin mətn daxilində işlətdiyi müxtəlif sahələrə aid olan məfhumları araşdırarkən bir qrup dil vahidlərinin mənbələrdə düzgün yazılmadığını, verilən şərhin və ya tərcümənin düzgün olmadığını yaxud da təhrif olunduğunu da qeyd etməyi lazım bilmişdir. Məsələn:

تابه - آلتی که بر سر آن نان و چیزهای دیگر می پزند:

از سر عشوه باده می خوردم بر سر تابه صبر می کردم

نیز نوعی از غذای ملوکانه و این معنی ضبط نشده ولی نظامی در چندین جا آورده است:

دور گشتند تا رسند به کاو تابه پخته بین که چون شد خام (ص32، 2)

(**Tabē** – üstündə çörək və ya başqa şeylər bişirilən alətdir: Şuxluğumdan (sevincimdən) bədə içirdim, tavanın yanında səbr edirdim; Həmçinin şahlara məxsus bir yeməyin adıdır və sözün bu mənası lüğətlərdə qeyd olunmayıb, lakin Nizami bunu bir neçə yerdə işlədib: Arzularına çatmamış ayrıldılar, gör ki, bişmiş bir təam necə çiy qaldı)

Göründüyü kimi “tabe” (tava) sözünü Nizami iki mənada işlətməmişdir. Birinci əşya mənasında, ikinci isə bir növ yemək adıdır. “Tabe” sözünün əyanlaşdırılması üçün misal gətirilən beytlərin hər ikisi Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindəndir. Birinci beyt “Birinci iqlim padşahının qızının hekayə söyləməsi” (1,s.320), ikinci beyt isə “Yeddinci iqlim padşahının qızının hekayə söyləməsi” (1,s.545) bölümündəndir. Bu sözün ikinci mənasını yəqin ki, həqiqətən də yalnız Nizami əsərlərində işlənməmişdir çünki, Dehxoda “Lügətnamə”sində hər iki mənə qeyd olunsada ikinci “yemək, ətirli təam” mənasında yalnız Nizaminin əsərlərindən bu lüğətdə qeyd olunan beyt də daxil olmaqla, dörd beyt misal göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin dilində işlədilən bu söz ana dilimizdə olan “tava”dır və “Xəmsə”də Azərbaycan və türkmənşəli söz, ifadə və ibarələrin sayı kifayət qədərdir və geniş tədqiqata ehtiyacı olan bir mövzudur. Yalnız həcmcə çox da böyük olmayan bu lüğət kitabında türkmənşəli sözlərin sayı qırxa yaxındır.

Qeyd etmək lazımdır ki bu lüğət kitabında digər mənbələrdə, o cümlədən Dehxoda “Lügətnamə”sində təsadüf edilməyən belə ifadə və ibarələr çoxluq təşkil edir. Əfsus ki Nizami əsərlərinin bəzi tərcümə mətnlərində müəllifin məcazi mənada işlətdiyi belə ifadələr hərfi tərcümə olunmuşdur.

Odur ki, V.Dəstgerdinin böyük həvəs və maraqla tərtib etdiyi bu lüğətdə Nizaminin çətin anlaşılan təşbih və bənzətmələrini, beyt və misralarını təhlil edərək izahını və şərhini verməsi əsərin qiymətini bir daha artırır. Maraqlıdır ki, burada bəzən hətta bütöv bir beytin izahına rast gəlmək olur:

هفت قواره شش انگشت یک دیده چهار دست نه پشت - کنایه از عالم جسمانی است به مناسبت هفت سیاره و شش جهت و چهار عنصر و یک خورشید و نه فلک:

این هفت قواره شش انگشت یک دیده چهار دست و نه پشت (165 ص، 2)

(**Həft qovare şeş ənqoşt yek dide çəhar dəst noh poşt** - Məcəzi mənada yeddi planet, altı cəhət, dörd ünsür, bir günəş və doqquz fələkdən ibarət olan maddi aləmdir: bu yeddi planet, altı cəhət, bir günəş, dörd ünsür və doqquz fələk).

Şeyx Nizaminin təşbihlərlə dolu bu beyti ülvə məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun” poemasının “Mənuçehr oğlu Məlik Axsitanın mədhi” bölməsindəndir. Əfsus ki, bu beytdəki ifadələrin məcazi mənaları nəzərə alınmadan hərfi tərcümə edilmişdir (4, səh.40).

“Fərhang-e Nezami” lüğətində müəllif Nizami əsərlərindən topladığı obrazlı ifadələri, məcazi mənada işlədilən sözləri oxuculara daha dəqiq anlatmaq istəyərkən bəzən beytlərin tərkibindəki hər hansı bir ifadənin yox, tam bir misrasının şərhini verməyi lazım bilmişdir:

پنج نوبت زن شریعت پاک - پیغمبر است به مناسبت پنج نماز:

پنج نوبت زن شریعت پاک چار بالش نه ولایت خاک (20 ص، 2)

(**Pənc noubət zən-e şəriət-e pak** - beş dəfəlik namaza görə Peyğəmbərə (S.Ə.) deyilir)

Yuxarıdakı beyt Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının “Peyğəmbərin mədhi” bölümündəndir (1,s.9).

Əsərin başqa bir söz maddəsində ikinci misrada olan “çar baleş” ifadəsinin də izahına rast gəlirik:

چار بالش - مصنف پادشاهان و صدور و اکابر و کنایه از چهار عنصر است (44 ص، 2)

Çar baleş - Padşahların, başçıların və böyüklərin taxtına deyilir və məcazi mənada dörd ünsür mənasındadır”. Beləliklə yuxarıdakı beytin izahı və mənası belədir: “Peyğəmbər (s.ə.), dörd ünsür, doqquz vilayət”-in sahibidir”.

Bu beyt isə Nizaminin sonuncu əsəri olan “İqbalnamə”nin “Kitabın yazılması səbəbi” bölümündəndir (7,s.15)

V.Dəstgerdi bəzi hallarda əsərin lüğət maddəsində müvafiq sözün yazılışında və ya şərhində baş verən xətalara (səhvlər) haqda da geniş məlumat verir. Məsələn, “rubah-e rəze” dil vahidinin yazılışında səhvə yol verildiyini belə qeyd edir:

روباه رزه - عنب الثعلب .

روباه رزه فتاده در راه آلوده به خون چو موی روباه

این بیت در صفحه 349 بغلت ثبت شده و به جای (روباه رزه) مطابق نسخ غلط (روباه رزه) نوشته شده است . در لیلی و مجنون نسبت به الحاقی ها به سبب ناقص بودن نسخ و تعجیل در کار چنانکه باید دقت نشده انشاءالله در طبع دوم نواقص رفع (74، 2) **Rubah-e rəze** - qara qarağat (yemişan) bitkisidir: خواهد شد.

“Tülkünün tülkləri kimi qana boyanmış yemişan meyvəsi yolda düşüb qalıb”. Bu beyt 349-cu səhifədə səhv gedib və əlyazma nüsxələrində olduğu kimi səhvən “rubah-e zərə” yazılıb. “Leyli və Məcnun”un əlyazma nüsxələrinin naqis olması üzündən və işdə tələsikliyə yol verildiyindən və yəqin ki həm də diqqətsizlikdən yaranmış bu nöqsanlar İnşallah əsərin ikinci nəşrində aradan qalxacaq).

Nizaminin yuxarıda qeyd olunan əsərindən seçilmiş bu beyt əsərin “Payızın vəsfi və Leylinin vəfatı”na həsr olunan bölümündəndir(4,s.233). Nizami burada yerə tökülmüş yemişan bitkisinin rəngini tülkünün tülklərinin rənginə bənzətməklə çox maraqlı tısbih obrazı yaratmışdır. “Rubah” sözü də omonim xarakterli olaraq beytin birinci misrasında meyvə, ikinci misrasında isə öz nominativ mənasında “tülkü” mənasında işlənmişdir. Dehxoda “lüğətnamə”sində də bu dil vahidi “Fərhəng-e Nezami” lüğətinə istinad olunaraq eyni mənada və eyni beytlə şərh olunmuşdur. Burada əlavə şərh və misal olmadığından demək olar ki, “rubah-e rəze” sözü də yalnız Nizaminin leksikonunda işlənmişdir.

Beləliklə, Böyük söz ustadı Şeyx Nizaminin söz xəzinəsini araşdırmaq məqsədilə V.Dəstgerdinin tərtib etdiyi bu lüğət kitabında Nizami “Xəmsə”sindən toplanmış dövrün bütün elm sahələrinə aid terminlər həmçinin, xalq inancları və məsəlləri, rəvayətlər, əfsanələr, xalq danışığı dilindən alınmış idiomatik ifadələr, hikmətli sözlər, məcazi mənalı dil vahidləri öz əksini tapmışdır. Dahi Nizaminin bütün əsərləri boyu böyük sənətkarlıqla işlətdiyi bu dərin mənalı leksik vahidlərin və ifadələrin şərhini vermək o qədər də asan iş deyil. Odur ki, mütəxəssislər V.Dəstgerdinin bu işini onun Nizami yaradıcılığında ən böyük xidmətlərindən biri kimi yüksək qiymətləndirirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.1987 نظامی گنجوی، هفت پیکر، متن علمی و انتقادی ، مقدمه و حواشی بقلم طاهر احمد اوغلی محرماوف، مسکو
- 2.1318 وحید دستگردی ، فرهنگ نظامی ، تهران
- 3.Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir, Bakı 1981, (247 səh.)
- 4.Nizami Gəncəvi, Leyli və Məcnun, filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Mübariz Əlizadəndir, Bakı 1981, (287 səh.)
- 5.Nizami Gəncəvi, Xosrov v. Şirin, filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Həmid Məmmədşadəndir, Bakı 1981, (271 səh.)
- 6.Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, tərcümə Rəsul Rza, Bakı 2004, (510səh.)
7. نظامی گنجوی ، اقبالنامه، ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ف. بابایوف ، باکو 1947
- 8.1947 نظامی گنجوی ، شرفنامه ، ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع.علیزاده، باکو
9. WWW.Vajehyab.com. لغتنامه دهخدا.
10. گنجور. <https://ganjoor.net>

Açar sözlər: Xəmsə, Nizami Gəncəvi, Fərhəng-e Nezami, məsəllər, V.Dəstgerdi, tərcümə.

Commentaries on “Khamsa”lexicon in “Farhang-e Nizami Summary

In order to explain the interpretation of the difficult-to-understand words used in the great Azerbaijani poet Nizami's “Khamsa”, V. Dastgerdi compiled a dictionary called "Farhange Nizami". Most common unit of language in the main article of this dictionary are expressions of language professionally used by Nizami in a metaphorical sense.

Here, the affirmations and analogies, verses used by Nizami in his works are analyzed, and their extensive explanation and interpretation are given. This dictionary is also useful for Nizami verbal treasure scholars and different fields of science researchers. Because it is not an easy task to translate without an interpretation the poet's poems, which are full of rich glorifications, parables, wise sayings and narrations.

Rəyçi: dos. Ə. Məmmədova

Mələk Elşad qızı Muxtarova ⁵

GENDER MAHIYYƏTLİ BİR MƏCAZ DİL ELEMENTİ HAQQINDA (İNGİLİS QƏZET DİSKURSUNDA #MeToo ALLYUZİV VAHİDİ)

Məlumdur ki, insanlar öz fikirlərini birbaşa və ya dolayı şəkildə ifadə edə bilirlər, ya da başqa şəkildə desək, hərfi və ya məcazi formatda reallığa bilirlər. M.P.Hazazinin də qeyd etdiyi kimi, məcazi formatda reallaşan informasiya ötürücülüğünün özünəməxsus prinsipləri və ifadə elementləri vardır ki, bunlar da söz və ifadələrin öz ilkin mənasında deyil, kontekstlə yüklənmiş və ya müəyyən semantik modifikasiyalara məzruz qalmış reallaşmasını mümkün edir. Məcaz dil elementlərinin daha çox bədii ədəbiyyatda, publisistikada istifadə edildiyi ehtimal edilsə də, dilçiyə görə, insanlar onlardan eləcə də daha cəkiçi nitq performansını səgiləmək istəyərkən, daha yüksək üsluba, daha keyfiyyətli idiostilə malik olduğunu nümayiş etdirməyi arzulayarkən və ya sadəcə olaraq, daha maraqlı söhbətdə təəssüratı yaratmaq həvəsində ikən geniş şəkildə yaralanırlar [8; 2-3]. Məhz. bundan çıxış edən dilçilər məcaz dil elementlərinin üç aspektdə spesifik realıq qazanmaqla öz təkrarsızlığını təmin edə bildiyini qeyd edirlər: “konkretlik, lakoniklik və maraqlılıq” [9].

İlk baxışdan hətta bir qədər paradoksal görünsə də, məcaz dil elementləri ətraf gerçəklikdən gələn informasiyanın dolayı şəkildə təqdimatına xidmət etməsinə təgəmə, onların inandırıcılıq əmsalı daha yüksəkdir. Məhz. bu səbəbdən də K.Pho-Klangın da qeyd etdiyi kimi, sosial mediada marketinq intensiv informasiya mətnlərində məcaz dil elementlərindən geniş istifadə edilməsi auditotiya ilə etimadlılıq atmosferinin yaradılması, eyni zamanda satış prosesində, məhsulun bəyan edilməsi, təklif edilməsi, reklamı kontekstində müstəsna rol oynayır. Burada məcaz dil elementlərinə üstünlük qazandıran məqam isə, dilçiyə görə, onların qəliz, sinkretik emosiyaların lakonik formatda verballaşmasına kömək etməsilə bağlıdır [14; 33-40]. Yəni, məcaz dil elementlərinin təqdim etdiyi “kod informasiya” sanki aysberqin “görünən tərəfi” kimi informasiyanı qəbul edən tərəflərdə müəyyən assosiasiyalara yol açır ki, həm məqam mətndəki anlama qavranılan və interpretasiya edilən anlam arasındakı “koqnitiv bələdçiliyə”, müşayətçiliyə xidmət edir. İnformasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsinin bilateral proses olması gerçəkliyindən çıxış edərək qeyd edək ki, məcaz dil elementlərinin başlıca rolu kontekstual informasiyanın resipiyyentin fon bilikləri paradigmasındakı assosiativ informasiya “kataloqundakı” müvafiq məlumat bazası ilə əlaqələndirməsini təmin etməkdir.

E.Qarsiazın da vurğuladığı kimi, “məcazi dil” anlayışı özlüyündə nə qədər də universal olsa da, məcazi dil elementləri istifadə formatı, seçim prinsipləri kommunikativ fəaliyyətin növündən, situasiya kontekstindən (konsituasiyadan – M.M.), informasiyanın ünvanlandığı auditoriyanın təbiətindən və həmin informasiyanı deşifrə edə bilmə potensialından və s. kimi əlaqəli faktorlardan çox asılıdır [6]. Başqa sözlə desək, burada heç bir təsadüfilikdən söhbət gedə bilməz. Xatırladaq ki, məcaz dil elementlərinin çox zəngin ifadə arsenalı vardır ki, bura metafora, personifikasiya, allyuziya, antonomasiya, eponim, epitet, evfemizm, litota, perifraz və s. daxildir [2; 8-19]. N.N. Afanti və P.Permanasarinin də qeyd etdiyi kimi, insan dilinin icra etdiyi funksiyalar sırasında fikrin verballaşması, məlumatın ötürülməsi, ünsiyyətin yaradılması, hiss və həyəcanların ifadə edilməsi və s. yer alır ki, bu zaman müəyyən ideyanın, məlumatın yüksək estetik formatda, bələğətli biçimdə təqdimatı isə beş hiss orqanından gələn informasiya ilə koqnitiv biliklərin sintezi əsasında formalaşan bədii fiqurları ərsəyə gətirə bilər [1; 303-304]. Tədqiqatçılar, məhz, beş hiss orqanından gələn informasiya ilə əlaqələndirmə məsələsinə təsadüfən diqqət yetirmirlər. Belə ki, bir çox dilçilərin ortaq rəyinə görə, məcaz dili, məhz, NLP texnologiyalarına uyğun şəkildə müəyyən informasiyanın, ideyanın vizualizasiyasına xidmət edən, ilkin emosiyalar oyadan və bununla da informasiyanın emalını və mənimsənilməsini optimallaşdırmaqla sürətləndirən, asanlaşdıran ifadəli dil elementləri məcmusudur [4; 589-606].

İngilis dilində məcaz dil elementlərindən geniş şəkildə istifadə olunduğunu vurğulayan dilçilər təcrübə araşdırmalar əsasında maraqlı bir məqamı təsəbir etmişlər: məhz, məcazi formatda təqdim olunan informasiya auditoriyanın, oxucuların daha böyük diqqətinə səbəb olur və müəyyən assosiasiyalara yol açdığından yaddaşlarda daha yaxşı hifz edilir və deməli, daha qalıcı mənimsənilmə əmsalı nümayiş etdirir [4; 589-606]. Bu mənada təsadüfi deyil ki, ingilisdilli media diskursunda bu və ya digər informasiyanın təqdimatında məcaz dil elementlərindən geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ki, bu vasitə ilə xəbər ötürücüləri informasiyanın “cəzətmə” əmsalını artırmağa, eləcə də daha dayanıqlı informasiya bazaasının formalaşdırılmasına xidmət edə biləcəyi mövqeyindən çıxış edirlər.

⁵ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı. malakabbf@gmail.com

Məhz, bu səbəbdən də heç də təsadüfi deyil ki, ingilisdilli media diskursları, o cümlədən, qəzet diskursu intensiv formatda xəbər “məcazlaşdırması” ilə seçilir, internet-məmlərin, allyuziv fona malik olan antonomasiya vahidlərinin, metaforaların və s. bu kimi məcaz dil elemnetlərinin qəzet diskursunda kütləviləşərək digər instusional diskursların ortamına “sıçrayış” – keçid etməsi də bu məntiqəməvafıqlıq rakutsunda dəyərləndirilməlidir.

Klişeləşmiş yanaşmaya görə, məcaz dil elementlərinin daha çox bədii mətnlər üçün səciyyəvi olması öngörüşünün ziddinə olaraq, müasir tədqiqatlarda ortaya qoyulan reallıq bu nitq fiqurlarının (və ya bədii fiqurların) ingilisdilli media diskursunda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyini leksik-statistik hesablama metodu əsasında sübuta yetirməkdədir. (daha ətraflı bax: [11]; [3; 32-38]; [12; 210-216]). Xüsusilə son dövrlər informasiya mübadiləsinin flaqmanlığının sosial media sahəsinə keçməsi, o cümlədən də aparıcı KİV-lərin özlərinin də sosial media rutininə uyğun gələn, sosial media “xəbərçiliyinin” labüd etdiyi məlumat ötürücülüüyü formatını mənimsədiyindən, bir çox hallarda qəzet-media diskursu ilə sosial media diskursu arasında kəskin səddlərin aradan qalxdığını görürük. Bu diskursiv kontominasiya məqamı özünü ən əyani və ən parlaq şəkildə məcaz dil elementlərinin asanlıqla həm real, həm də virtual məkan formatında eyni aktualılıqda və eyni işləklidə təzahür tapmasında ortaya çıxır. Belə ki, biz çox hallarda sosial mediada formalaşan məcaz dil elementləri tez bir zamanda qəzet diskursunun aktual konseptlərini formalaşdırmış olur və eyni zamanda da tam əksi proses gerçəkləşə bilər: qəzet mediasında ifadə tapan məcaz dil elemneti sosial media gündəmini formalaşdırmış olur. Fikirlərimizin əyani təsdiqi üçün, məhz, bu kimi institusional diskurs kontominasiyası əsasında təzahür tapmış özünəməxsus məcaz dil elementlərindən birinə nəzər salmaq maraqlı olardı.

Söhbət gender ayrışçılığının islahını hədəf alan, cinsi istismar hallarını ifşasını ehtiva edən, habelə növbəti mərhələdə feminizm ideyalarının təlqin və təbliğini önəmsəyən yanaşmanın formalaşmasını planlayan #Metoo hərəkatından və fenomenindən gedir ki, bu fenomen zəminində formalaşmış eyniadlı subdiskurs və konsept çox sayda gender metaforalarının, ümumilikdə məcaz dil elementlərinin qəzet diskursunda intensiv şəkildə istifadəsinə yol açmışdır. Məlum olduğuna görə, ABŞ-ın o dönm üçün, yəni, təxminən 2016-2017-ci illər üçün, ən böyük kino industriyası maqnatlarından sayılan Harvi Vaynşteynin cinsi istismar, gender ayrışçılığını zəminindəki cinayətəkar fəaliyyətləri ilə bağlı yaranan ictimai qınaq fenomeni tez bir zamanda sosial media sərhədlərini aşaraq ABŞ siyasi-ictimai həyatının gündəm formaladılan faktoruna çevrilmişdi. Xatırladaq ki, H.Vaynşteyn “Oskar”, “Bafta” kimi kino industriyasındakı ən önəmli mükafatlara layiq görülmüş prodüser olub prodyuserlik fəaliyyəti dönmündə onlarla aktrisanın məşhurlaşmasında, hətə dünya şöhrətli ulduza çevrilməsində müstəsna rol oynamışdır (daha ətraflı bax: [7]). Müqayisə üçün onu da deyək ki, bu hadisə sosial media və qəzet diskurslarında geniş rezonans doğuran və həşteq “zəncirvari” əlaqələndirməli kütləvi “virus” mahiyyətli xəbər yayıtımına yol açmış ilk belə gender ayrışçılığını, cinsi zorakılıq hadisəsi deyil. Belə ki, 2005-ci ildə də mediaya sızdırılmış informasiyaya görə 45-ci ABŞ prezidenti (2017-2021) Donald Trampın qadınlara qarşı cinsi zorakılıq hərəkatlarının etirafı ilə bağlı başlanmış sosial media hərəkatı da #NotOkey həşteqi ilə simvollaşdırılmışdır [10].

Belə ki, uzun onilliklər bağlı qapılar arxasında gizlədilən həqiqətin açıq etirafı əsasında Hollivudda qadın aktrisaların bu və ya digər rol üçün seçilərkən cinsi zorakılıq və ya təcavüzə uğraması gerçəkliyinin etirafı ilə bağlayan hərəkat, sadəcə olaraq, bir tvitin səsləndirdiyi çağırışa allyuziya əsasında ərsəyə gəlmişdir. Xatırladaq ki, özü də bu qəbildən təcavüzlə üzləşmiş və fərqli mövqeyi ilə, yəni “Hollivud Olimpinin əbədi sakini”, məğlubedilməz H.Vaynşteynə etiraz etdiyi üçün, onun təklifindən imtina etdiyinə görə kino karyerasında ciddi geriləlməyə məruz qalmış aktrisa A.Milano aşağıdakı məzmunlu tvitlə çıxış etmiş və analoji gender ayrışçılığını ilə qarşılaşmış hər bir həmcinsinə çağırış edərək “mən də” həşteqi ilə etiraf və etiraz trendinə qoşulmağı təklif etmişdir: *"Bir dost təklifi: Cinsi təcavüzə və ya zorakılığa məruz qalan bütün qadınlar status olaraq "Mən də" yazsalar, biz insanlara problemin miqyasını hiss etdirə bilərik"* [5]. Bu təklifin tez bir zamanda sosail mediada virus mahiyyətli kontent kimi kütləviləşməsi, #MeToo həşteqinin ölkə və dünya trendlərinə daxil olması, bu miktokonseptin qəzet diskursunda işləkliyini təmin etdi. Nəticədə allyuziv əsaslı təkrar nominiyasiya vahidi ortaya çıxdı, yəni, həşteq öz ilkin anlamındakı “mən də” anlayışının semantik tutumunun genişlənməsi sayəsində gender mahiyyətli subdiskursa, mikrokonseptə “eyham”, göndərmə, yəni allyuziyanı ehtiva etməyə başladı.

Xatırladaq ki, allyuziya (fransız dilində: allyuziya “eyham” deməkdir [5]) anlayışı intertekstuallıq nəzəriyyəsi zəminində nəzərdən keçirilən “mətnlərarası” əlaqələndirmənin xüsusi növünü ehtiva edir. Bu zaman hər hansı bir sözün, ifadənin “xatırladılması” kifayətdir ki, ünsiyyət tərəflərində daha fərqli

mətnə, kontekstə eyham, göndərmə yaranmış olsun. Məhz, həmin eyham digər mətnin anlamının tam və dolğun şəkildə “açılmasına” yardıçımı olur.

Linqvistik aspektdən dəyərləndirildikdə, alluziya özlüyündə daha öncəki mətnlərlə hal-hazırkı mətnin arasında yaradılan “körpü”, keçid mahiyyətli əlaqələndirmə vahdidir. Elə bir “körpü” – keçiddir ki, onun vasitəsilə insan dünya haqqındakı bilikləri arasında müəyyən nizam, sistemləşmə, əlaqələndirmək aparmaqla yanaşı, informasiya “emalını” optimallaşdırma bilir [17]. İngilis media diskursunda yer alan xəbər başlıqlarındakı alluziya faktlarını izləmiş M.İ.Kiosenin də qeyd etdiyi kimi, alluziya xəbər mətnlərində kulturoloji, qiymətləndirici və assosiativ “doldurmalı” ola bilər. Bu zaman xəbər mətnindəki alluziyanın “arxasındakı” mətnin adekvat qavranılmasına üçün adresatın 1) cəmiyyətin fəal üzvü olması; 2) “intellektuallar” olaraq səciyyələndirilən şəxslər sırasına daxil olması vacibdir [16]. Belə ki, xəbər mətnləri dinamik şəkildə yenilənən informasiyanı əhatə etdiyindən onların strukturlaşmasında mətn formalaşdırıcı vahid kimi cəlb olunan alluziya elementlərinin adekvat deşifrəsi həm yüksək hazırlıq və konsituasiyaya (situativ kontekstə) bələdlik səviyyəsində mümkün ola bilər. Bilavasitə #MeToo alluziya vahidi ilə bağlı onu deyə bilərik ki, xəbər mətnlərində onların adekvat deşifrəsi, məhz, gender ayrışdırıcı mövzusunun “içində olan”, cinsi istismar qalmaqalı haqqında məlumatlı olan, habelə ümumiyyətlə, feminizm hərəkatının hədəfləri ilə bağlı ümumi informasiyaya bələd olan şəxslər üçün əlavə izahatsız aydın və anlaşılındır. Bütün digər qrup şəxslər üçün #MeToo alluziyası, sadəcə olaraq, “mən də” anlamını verən və müəyyən hadisə və ya prosesdə iştirak faktını təsbit edən ifadə mənasını daşıyır və heç bir əlavə anlam yükünü əks etdirmir. Məsələn: *#MeToo, the viral awareness campaign that inspired millions of posts on Facebook and Twitter, did not begin with Alyssa Milano* [13]. – iqtibasında təqdim olunan informasiyanın adekvat “emalı” yalnız alluzial fona bələdliyin mövcudluğu əsnasında reallaş bilər. Əks halda söhbətin gender problemlərindən bəhs edən problematik situasiyaya aidliyinin fərqiə varmayan hazırlıqsız oxucu üçün bu, sosial media gündəmi ilə bağlı yetərsiz və bəsit informasiya təəssüratı yarada bilər. Onu da qeyd edək ki, təqdim olunan iqtibasda vurğulandığına uyğun olaraq, #MeToo həştəq-alluziyası həm assosiativ, həm də qiymətləndirici mənə “doldurmasını” ehtiva edir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, növbəti nümunədə biz, Me Too “mən də” ifadəsinin hələ sosial media fenomeni, ictimai hərəkat adı, alluzial mahiyyətli məcaz dil elementi olmadan öncəki işlənmə mövqeyi ilə qarşılaşırıq: *She founded the “Me Too” movement in 2006 because she, as someone who experienced sexual assault, wanted to do something to help women and girls — particularly women and girls of color — who had also survived sexual violence* [13].

Göründüyü kimi, ingilisdilli qəzet diskursunda gender ayrışdırılıyının ifşasına yönəlmiş media mətnlərdə məcaz dil elementlərindən aktiv şəkildə istifadə olunur və onların sırasında alluziya elementləri xüsusi işlənmə tezliyi və multidiskursiv polifunksionallıq nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Afianti N.N., Permasari P. Figurative language used in song lyrics of album “Honeymoon” by Lana Del Rey // Konferensi Ilmiah Pendidikan, 2021, pp. 303-310
<https://proceeding.unikal.ac.id/index.php/kip/article/view/741>
2. Aziza, A. N. N. An analysis of figurative language in the Album of made in the A.M. by One Direction. Hasanuddin University., 2022, 34 pp.
http://repository.unhas.ac.id/id/eprint/14053/2/F041181303_skripsi_25-02-2022%201-2.pdf
3. Azmi D.N., Hidayat D.N., Nusna D., Lestari A.S. A discourse analysis of figurative language used in English storytelling on BBC Learning English // Leksika Vol.17, No.1 (2023) 32-38
https://www.researchgate.net/publication/368655624_A_discourse_analysis_of_figurative_language_used_in_English_storytelling_on_BBC_Learning_English
4. Chakrabarty, T., Choi, Y., & Shwartz, V. It’s not Rocket Science: Interpreting figurative language in narratives. Transactions of the Association for Computational Linguistics, 2002, 10, 589–606.
<https://aclanthology.org/2022.tacl-1.34.pdf>
5. Chuck E. #MeToo: Hashtag Becomes Anti-Sexual Harassment and Assault Rallying Cry // NBC News, October 16, 2017 <https://www.nbcnews.com/storyline/sexual-misconduct/metoo-hashtag-becomes-anti-sexual-harassment-assault-rallying-cry-n810986>
6. Garcia E. Figurative language, https://www.academia.edu/11163898/Figurative_Language_Chapter_1
7. Harvey Weinstein says #MeToo skewed New York rape conviction in appeal // The Guardian, 11 January 2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/jan/10/harvey-weinstein-metoo-new-york-conviction-appeal>
8. Hasfi Hazazi M.R. Figurative language used in song lyrics of album “Honeymoon” by Lana Del Rey, Thesis, 93 pp.

- <http://repository.umsu.ac.id/bitstream/handle/123456789/2378/05.%20M.%20Rio%20Hasfi%20Hazazi.pdf;jsessionid=430110279EAE425DBE220D1508585F79?sequence=1>
9. Hutahaean M., Manik S. Figurative Meaning Found In Sport News Article // The Episteme Journal of Linguistics and Literature Vol 1 No 2, 2015
https://uhn.ac.id/files/akademik_files/1712070221_2015_The%20Episteme%20Journal%20of%20Linguistics%20and%20Literature%20Vol%201%20No%202_6-Figurative%20Meaning%20Found%20In%20Sport%20News%20Article.pdf
  10. Khomami N. #MeToo: how a hashtag became a rallying cry against sexual harassment // The Guardian, 20 October 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/20/women-worldwide-use-hashtag-metoo-against-sexual-harassment>
  11. Krennmayr T. Metaphor in newspapers, Amsterdam: Vrije Universiteit, 2011, 331 pp.
https://www.lotpublications.nl/Documents/276_fulltext.pdf
  12. Mahmood R., Obaid M., Shakir A. A Critical Discourse Analysis of Figurative Language in Pakistani English Newspapers // International Journal of Linguistics · June 2014, Vol. 6, No. 3, pp. 210-216
https://www.researchgate.net/publication/314768186_A_Critical_Discourse_Analysis_of_Figurative_Language_in_Pakistani_English_Newspapers
  13. Ohlheiser A. The woman behind 'Me Too' knew the power of the phrase when she created it — 10 years ago // The Washington Post, October 19, 2017, <https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2017/10/19/the-woman-behind-me-too-knew-the-power-of-the-phrase-when-she-created-it-10-years-ago/>
  14. Pho-Klang K. Figurative Language in Social Media Captions for Clothing Advertisements // Rangsit Journal of Social Sciences and Humanities, RJSH Vol. 7, No. 2, July-December 2020, pp. 33-40,
https://rjsh.rsu.ac.th/files/issues/V7N2/173_20210113183416.pdf
  15. Аллюзия // Словарь иностранных слов.- Комлев Н.Г., 2006.
https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/3442/%D0%90%D0%9B%D0%9B%D0%AE%D0%97%D0%98%D0%AF
  16. Киосе Мария Ивановна. Лингво-когнитивные аспекты аллюзии : На материале заголовков английских и русских журнальных статей : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.20.- Москва, 2002. <https://www.disscat.com/content/lingvo-kognitivnye-aspekty-allyuzii-na-materiale-zagolovkov-angliiskikh-i-russkikh-zhurnalny>
  17. Никашина Н. В., Супрун Н. Д. Аллюзия как стилистический прием в англоязычной литературе // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика 2016, <https://cyberleninka.ru/article/n/allyuziya-kak-stilisticheskiy-priem-v-angloyazychnoy-literature>

Açar sözlər: gender linguistics, məcaz dil elementləri, ingilis qəzet diskursu, #MeToo, allyuziya.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, образные языковые элементы, английский газетный дискурс,

Key words: gender linguistics, figurative language elements, English newspaper discourse, #MeToo, allusion.

О одном образном языковом элементе с гендерной семантической нагруженностью (аллюзивный элемент: #MeToo в англоязычном газетном дискурсе)

Резюме

В статье рассматриваются элементы образного языка в дискурсе англоязычных газет. В качестве объекта анализа автор выбрал образный языковой элемент, проливающий свет на гендерные отношения, а точнее, разоблачающий гендерную дискриминацию. В ходе анализа автор рассматривает историю формирования образного элемента языка #MeToo, объясняет его аллюзивную природу. Выясняется, что общественное движение, начавшееся с хэштега #MeToo, стремилось разоблачить сексуальную эксплуатацию, декларируя идеи феминизма. Автор считает, что #MeToo является аллюзивным элементом, поскольку содержит «намек» на определенный контекст.

About one figurative language element with gender semantic loading (allusive element: #MeToo in English-language newspaper discourse)

Summary

The article deals with the elements of figurative language in the discourse of English-language newspapers. As an object of analysis, the author chose a figurative language element that sheds light on gender relations, or rather, exposes gender discrimination. In the course of the analysis, the author considers the history of the formation of the figurative element of the #MeToo language, explains its allusive nature. It turns out that the social movement, which began with the #MeToo hashtag, sought to expose sexual exploitation by declaring feminist ideas. The author believes that #MeToo is an allusive element because it contains a "hint" to a certain context.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Turan Hüseynova⁶

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ QRAMMATİKA KİTABLARI VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ MƏSƏLƏSİ

Qrammatika kitablarına ehtiyac şərqdə dini kitabları, qərbdə isə ədəbiyyatla bağlı abidələri düzgün şəkildə anlamağa ehtiyac duyulduğu üçün yazılmışdır. İlk qrammatika kitablarının tarixi çox keçmişlərə, yunan, roma, hindlilərin adı ilə bağlanılır. Türk dilində yazılmış ilk qrammatika kitabı isə “Divanü lüğət-it türk”dür. Baxmayaraq ki, bu əsər lüğət olaraq dəyərləndirilir, lakin türk dilinin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən və əlimizə gəlib çatan ən dəyərli əsərlərdəndir. İlk olaraq qrammatika sözünün türk dilində necə anlaşıldığını müəyyən edək. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz qrammatika sözünü belə izah edir: “Bir dilin yazı və ədəbiyyat dili olaraq iki əsas dayacağı vardır. Bunlardan biri o dilin bütün söz varlığını içində toplayan lüğətlərdir. Digəri isə dilin quruluşu və işlənmə qaydalarını bir sistem halında içinə alan qrammatikadır. Qrammatika eyni zamanda bir dilin sağlam şəkildə inkişaf etməsi üçün bir açardır. Bu baxımdan dil və mədəniyyətimizin qorunmasında, inkişafında çox vacib bir amildir” (13, s. 3).

Qrammatika sözü yunan sözü olub “grama” kökündən yaranıb, mənası “yazı” deməkdir. Lakin müasir dövrdə bu söz “yazı” mənasını itirmişdir. Türkiyə türkcəsinə bu söz fransız dilindən keçmişdir və daha sonra “dilbilgisi” termini ilə əvəz olunmuşdur.

İlk olaraq bir az keçmişə Türkiyə tarixində xüsusi olaraq qeyd olunan Tənzimata geri dönək. Türkiyə tarixində 1839-cu il Tənzimata qədər olan dövr, yəni XIII-XIX əsrlər qrammatika əsərlərinin yazılması baxımından son dərəcə zəif olan bir dövrdür. Osmanlı dövlətinin qurulması ilə birlikdə Türkiyə türkcəsi ərəb və fars dillərinin qarışığından yaranan Osmanlıca deyə adlandırılan qarışıq bir quruluşlu dilə çevrilmişdir. Bu dillərin təsiri nəticəsində Osmanlı dövlətində mədrəsə dili ərəbcə olduğu üçün qrammatika kitabları, yəni dərsliklər də ərəb qrammatikası əsasında yazılıb. XVI-XIX əsrlər arasında Türk dilinin quruluşunu özündə əks etdirən yeganə əsər Bergamalı Kadri'nin “Müyes-siretü'l ulum” əsəri olub.

Bu əsər ərəb dilində danışanlara türk dilini öyrətmək məqsədi ilə yazılıb. Əsərin dili türk dilidir. Qrammatika kitabı olmasına baxmayaraq dili çox rahat şəkildə anlaşılır. Əsər iki hissədən ibarətdir. Burada dilin əsas vahidi olan “sözcük”lər və onun növləri “isim, fiil, edat” olaraq bölünmüşdür. İkinci hissədə “Hayali”nin qəzəlləri üzərində qrammatik qaydalar izah edilmişdir.

Qrammatika kitablarına diqqətin artması məhz Tənzimat dövrünün başlanması ilə bağlıdır. Tənzimat dövrünəqədər yazılan kitablar türk dilinin bəzi xüsusiyyətlərini ortaya qoymağa müvəffəq olmuşdu. Tənzimatdan sonra isə bu kitablar artıq tədris vəsaiti olaraq, insanlara bu dili öyrətmək üçün yazılmağa başlandı. Beləliklə Tənzimat hərəkatı ilə Qərbə yönələn Osmanlılar istər siyasi, sosial quruluşlarında dəyişikliklərə can atmaqla bərabər dilin də sadələşdirilməsinə yönəlmiş işlər görməyə başladılar. Ahmet Cevdet və Fuad Paşanın birlikdə yazdıqları “Kavaid-i Osmaniyyə”dən (1851) başlayaraq 1910-cu ilə qədər bir neçə qrammatika kitabı ortaya qoyuldu. Tənzimat dövründən II Məşrutəyə yəni 1908-ci ilə qədər qrammatika kitablarının yazılışında əsas cəhət ondan ibarət idi ki, Türk dilinin vasitələri ərəb qrammatikasının qəlibləri üçün oturularaq yazılırdı. Bu kitablarda ədəbi mətn nümunələri yox idi. Misalların hamısı qurma idi.

İstiqamət sadələşmə olsa da, bu asan bir yol deyildi və uzun zaman tələb edirdi. 1908-1928-ci illər arasında qrammatika kitablarının yazılmasında Qərb alimlərinin fikirləri əsas götürülməyə başlandı. Bu prinsipdə yazılmış ilk əsər Hüseyin Cahit Yalçının “Türkçe sarf ve nahiv” adlı məktəblər üçün yazılmış qrammatika kitabıdır. Bu kitabda kifayət qədər bədii əsərlərdən Viktor Huqo, Tolstoy, Fevfiq Fikret, İsmayil Safadan misallar vardır. Bu kitabın ardı ilə bir neçə qrammatika kitabları da yazıldı:

A.Cevat Emre – Lisan-ı Osmani: Sarf ve Nahiv (1912)

Fuat Köprülüzade, Süleyman Saip – Türk dilinin Sarf ve Nahvi (1923)

Mithat Sadullah Sander – “Türkçe yeni Sarf ve Nahiv” (1924)

⁶ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent\ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsi

Azsayılı xalqların haqlarının bu dövrdə xüsusi olaraq genişləndirilməsi II Məşrutiyətdən sonra “Türkçülük” axımını gücləndirməyə sövq etdi. Türk dili və əlifbasına diqqət yetirilməyə başlandı. Mustafa Kamal Atatürkün fikirlərinə xüsusi diqqət və hörmət bəslədiyi Ziya Gökalpın 1918-ci ildə yazdığı “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” adlı kitabı bu istiqamətdə böyük rol oynadı. Atatürkün türk dili məsələləri ilə şəxsən maraqlanması TBMM-in qurulmasından sonra xüsusi olaraq artdı. 1923-cü il 29 oktyabr taxində, Cümhuriyyətin elan olunmasından sonra, üzərində durulan bir məsələ də Əlifba və Dil Devrimi idi. 1927-ci ildə Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi Türkiyəni yaxşı mənada sirkələdi. Nəhayət 1928-ci il 1 noyabr tarixində “Türk hərflərinin qəbulu və tətbiqi haqqında qanun” qəbul edildi. Beləliklə yeni əlifbanın ortaya çıxarılması və tətbiq edilməsi prosesinə “Harf Devrimi” adı verildi. 1928-ci il 8 noyabr tarixində ilk qəzetin çap olunması ilə bu iş başlandı. Artıq hadisələrin gedişi daha da sürətləndi və 1928-ci ildə 69 səhifəlik “Muhtasar Türkçe Gramer” adlı kitabça nəşr olundu. Bu bir növ o dövrü Türk dilinin quruluş və işlənmə xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən “eksizdir” idi. Bu kitabın əsasında az sonra bir neçə məktəb dərslikləri də hazırlandı:

Mithat Sadullah Sander – Yeni Türkçe Gramer (İstanbul 1929)

Peyami Safa – Türk Grameri (İstanbul 1929)

İbrahim Necmi Dilmen – Türkçe Gramer – Yeni Türkçe dersleri (İstanbul 1929) və başqaları.

Atatürkün başçılığı ilə aparılan “Dil devrimi” 1932-ci ildə Türk Dil Kurumunun qurulması ilə sürətləndi. Əsas məqsəd dili türkcələşdirmə olmaqla bərabər qrammatika ilə bağlı yazılan kitablarda artıq ərəb və fars qəliblərini təqlid etməkdən imtina edirdi. Artıq məqsəd türk dilinin öz quruluşuna əsaslanan bir qrammatika kitabı yazmaq idi. Dil inqilabı (1932-35) illərində məktəblərdə ərəb və fars dillərinin qrammatika dərsləri ortadan qaldırıldı. Bu zaman bu dərslərin yerinə türk dilinin qrammatikasını özündə tam şəkildə əks etdirən bir dərsliyə ehtiyac duyulurdu. Bu fikirlə 1941-ci ildə Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi bir qrammatika kitabının hazırlığına başladı.

Tahsin Banguoğlu tərəfindən yazılmış və Milli Təhsil Nazirliyinin yaratdığı Yüxsək Gramer Komissiyasının qiymətləndirilməsindən keçən “Ana Hatları ilə Türk Grameri” (İstanbul 1940) məktəblərdə müəllimlər üçün qaydaları və qrammatikanı tədris etmək üçün bir növ anket olaraq hazırlanmışdı. Bu kitabın əsas cəhəti fonetika, leksika, sintaksisin qısa bir şəkildə izah olunması ilə yanaşı morfologiyanın geniş tədqiq olunmasıdır. 1941-ci ilə Jan Denünün “Gramaire de la langue Turque” kitabı Ali Ulvi Elöve tərəfindən türk dilinə “Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi)” adı altında tərcümə olundu. Məhz bu iki kitab yəni J.Denü və Tahsin Banguoğlunun əsərləri 1945-ci ildən sonra dərc olunan bütün qrammatika kitabları və dərslikləri üçün bir yol açmış oldu.

Tahsin Banguoğlu qrammatika kitabında mürəkkəb cümlə məsələsinə geniş yer ayırmışdır. O, mənə baxımından bölgüyə əsasən mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırmışdır: **Yan-yana mürəkkəb cümlə** - bu tip tabesiz mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir, çünki müəllif bu tip cümlənin tərifini belə verir: “Baş cümlə ilə mənaca bağlı, lakin onunla eyni səviyyədə olan bir budaq cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümləyə yanyana mürəkkəb cümlə deyilir” (3, s. 547). Lakin bu tip cümlələrə uyğun verilən misalların heç biri mürəkkəb cümləyə uyğun gəlmir. Məsələn, “çantasını alıp evden çıkmış”. Bu cümlədə *çantasını alıp* feli bağlama olduğu halda müəllif onu da mürəkkəb cümlənin tərkibində olan sadə cümlə hesab edir. **Alt-alta mürəkkəb cümlə** - bu isə tabeli mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir. Tahsin Banguoğlu bu cümlənin tərifini belə verir: “Bir baş cümlə ilə mənaca gerçəkləşməsi onun varlığına bağlı bir budaq cümlədən meydana gələn mürəkkəb cümləyə altalta mürəkkəb cümlə deyilir.”

Jan Denü isə cümləni quruluşca növlərə bölən zaman bağımsız (sadə) və bağımlı (mürəkkəb) deyə iki fərqli termindən istifadə etmişdir. Bağımlı cümlələr dedikdə müəllif buraya bağlayıcıların işlənməsinin zəruri olduğu Şərt cümlələrini, ikincisi isə fars dilinin təsiri ilə bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan cümlələri aid edir.

Bu dövrdən sonra yazılan qrammatika kitabları bir neçə istiqamətdə yazılmağa başlandı:

1. İlk olaraq dərslik şəklində qrammatikanın bütün bölmələrini əhatə edən kitablar yazıldı. Bu kitabların quruluşu bu şəkildə idi: Ses bilgisi, Şəkil bilgisi, Söz dizimi.

Ahmet Cevat Emre – Türk Dilbilgisi (İstanbul 1945)

Muharrem Ergin – Türk Dil Bilgisi (İstanbul 1958)

Haydar Ediskun – Yeni Türk Dilbilgisi (İstanbul 1963)

Kaya Bilgegil – Türkçe Dilbilgisi (Ankara 1964)

Hamza Zülfikar – Yabancılar için Türkçe dersleri-Dilbilgisi (Ankara 1969)

Tahir Nejat Gencan – Dilbilgisi (İstanbul 1966)

Nurettin Koç – Yeni Dilbilgisi (İstanbul 1990)

Nurettin Koçun bölgüsünə ayrılıqda nəzər salaq. Quruluş baxımından müəllif cümləni 8 növə ayırmışdır: *Yalın tümce, Bileşik tümce, Ara tümce, Sıralı tümce, Girişik tümce, İç tümce, Devirik tümce, Kesik tümce*. Bu bölgü hər iki dilçidə təxminən eynilik təşkil edir. Müəyyən dərəcədə fərq mürəkkəb cümlənin növlərindədir.

Vecihe Hatiboğludan fərqli olaraq Nurettin Koç budaq cümləyə müəyyən dərəcədə fərqli tərif verib. “Yantümce – ki bağlayıcısı, şərt şəkilçisi, *mi* sual ədatı, *değil* sözü və ya təsriflənən feildən sonra gələn bir ədatla baş cümləyə bağlanan cümlədir.”(10, s.436).

Digər tanınmış Türkiyə dilçisi Haydar Ediskun cümlələri quruluşuna görə 3 yerə ayırır: 1. Basit cümle (Sadə cümlə); 2. Bileşik cümle (mürəkkəb cümlə); 3. Bağımsız bileşik cümle (tabesiz mürəkkəb cümlə) (5, s. 347).

Basit cümle termini yeganə olaraq bu müəllif tərəfindən işlədilmişdir. Digər müəlliflər əsasən *Yalın cümle* termininə üstünlük vermişlər. Sadə cümləni izah edərkən müəllif hökm ilə cümlə anlayışlarını qarışdırır və belə hesab edir ki, içində bir müstəqil hökm olan cümlə sadə cümlədir. Sadə cümlənin beş əsas əlamətini sayan müəllif yenə də bunu qeyd edir: 1. Sadə cümlədə sadəcə bir hökm olur; 2. Sadə cümlədə bir hökm olduğu üçün burada bir xəbər vardır. Bu xəbər ya bir təsriflənən feillə və ya ismi xəbərlə ifadə olunur. 3. Sadə cümlədə hökm təsriflənməyən feillə ifadə oluna bilməz; 4. Sadə cümlə başqa bir cümlə və ya cümləciyin hökmünü tamamlamaz; 5. Sadə cümlə başqa bir cümləyə və ya cümləciyə vergül, nöqtəli vergül və ya bağlayıcı ilə bağlanmaz.

Mürəkkəb cümləni isə müəllif bu formada açıqlayır: “İçində bir temel (baş) hökmə kifayət qədər yan (budaq) hökm bulunan cümlə bileşik (mürəkkəb) cümlədir”. Məsələn, “*Minareyi çalan* (yan hökm), *kılıfını hazırlar* (temel hökm)”.

2. İkinci qrup qrammatika kitabları 1981-ci ildən sonra daha dar çərçivədə yazılmağa başladı. Bu zaman mövzular konkretləşdirildi. Eyni zamanda “kompozisyon dersleri” (oxu mətnləri) üçün dərsliklər nəşr olunmağa başladı. Bu kitabların böyük hissəsi universitetlərdə dərs deyən müəllim kollektivi tərəfindən hazırlanırdı:

Zeynep Korkmaz – Yüksek öğretim öğrencileri için Türk dili ve kompozisyon bilgileri (Ankara 1990)

Hasan Eren, Hamza Zülfikar – Türk dili I. Ünite 1-8 (Eskişehir 1990)

Kemal Yavuz – Üniversitede Türk dili ve kompozisyon dersleri (Konya 1995)

3. Türk Dil Qurumunda və Univeritetlərin Türk dili fakültələrində konkret bir mövzunu əhatə edən kitablar hazırlandı:

Besim Atalay – Türkçede Kelime yapma yolları (İstanbul, TDK 1946)

Hikmet Dizdaroğlu – Türkçede fiiller (Ankara TDK 1963)

Vecihe Hatiboğlu – İkilime (Ankara TDK 1971)

Ömer Demircan – Türkiye Türkçesinde kök-ek birleşmeleri (Ankara TDK 1977)

Tanınmış Türk dilçisi Vecihe Hatiboğlu cümlə və onun növləri haqqında danışarkən çox maraqlı fikirlər söyləmişdir. O bildirir ki, cümlədə hökmü bildirən əsas üzv xəbərdir. Ona görə də cümlənin əsasını elə xəbər təşkil edir. Hökm bildirməyəyn söz birləşmələri isə sadəcə cümlənin köməkçi üzvləridir. Gördüyümüz kimi, müəllif cümlədə əsas diqqəti xəbərin üzərinə yönəldir. Buna görə də, o cümləni növlərə bölərkən, cümlədə nə qədər xəbərin işləndiyini nəzərə alaraq bölgüsünü aparmışdır. Quruluş baxımından müəllif cümlələri bu qruplara bölür: *Yalın tümce* – yəni sadə cümlə. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, sadəcə bir təsriflənən feil ilə qurulan cümləyə sadə cümlə deyilir; *Birleşik tümce* – mürəkkəb cümlə; *Girişik tümce*; *Sıralı tümce*; *Devirik tümce*; *Kesik tümce*.

4. Türkiyə türkcəsinin dünya dilləri arasındakı yerini müəyyən etməyə yönəlmiş tədqiqatlar:

Ayşe İlker – Batı grubu Türk yazı dillerinde fiil (Ankara TDK 1997)

Himmet Biray – Batı grubu türk lehçelerinde isim (Ankara TDK 1999)

Zeynep Korkmaz – Türkite Türkçesinin temeli. Oğuz Türkçesinin gelişimi (TDK 2013)

5. Ümumi dilçiliklə dair yazılmış kitablar:

Doğan Aksan – Her yönüyle dil, Ana çizgileri ile Dilbilim (Ankara TDK 1987)

Doğan Aksan – Anlambilim ve Türk Anlambilimi (Ankara 1971)

6. Digər bir qrup qrammatika kitabları isə 1928-ci ildən öncəki Türkiyə türkcəsi və tarixi kitabların elmi baxımdan araşdırılması və yenidən nəşr olunması işini görmüşdür:

Nevzat Özkan – Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa (Kavaid-i Osmaniyye) (Ankara TDK 2000)

Kaya Türkay – Halit Ziya (Kavaid-i Lisan-ı Türki) (Ankara TDK 1999)

Leyla Karahan – Hüseyin Cahit (Türkçe Sarf ve Nahiv) (Ankara TDK 2000)

Türk dilçiləri arasında müasir dövrdə sintaksisin əsas tədqiqatçısı sayılan Leyla Karahan “Türkçede söz dizimi” adlı kitabında cümlənin izahını özünəməxsus şəkildə verir: “Cümlə - bir düşüncəni, bir duyğunu, bir vəziyyəti, bir hadisəni hökm bildirərək ifadə edən söz və ya söz sırasına deyilir” (11, s.10). Cümlənin xüsusiyyətlərini izah edən zaman müəllif bildirir ki, cümlə hökm bildirən söz və söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Cümlənin qurulmağı üçün hökm bildirən təsriflənən bir feil və ya isim yetərlidir. Gördüyümüz kimi, Leyla Karahan cümlənin əsas xüsusiyyətləri içində təsriflənən feili xüsusi olaraq qeyd edir. Digər müəlliflərdən fərqli olaraq o cümləni quruluşuna görə sadə və mürəkkəb cümlələrə ayırmır. Kitabda cümlənin əsas xüsusiyyətləri qeyd olunduqdan sonra müəllif cümləni bağlanma şəkillərinə görə qruplaşdırır:

1. *Bağlayıcı (bağlama edatı) ilə bağlanan cümlələr.*

2. *Ortaq cümlə üzvləri ilə bağlanan cümlələr.*

3. *Ortaq şəxs şəkilçiləri və feil şəkilləri ilə bağlanan cümlələr.*

4. *Məna baxımından bağlanan cümlələr.*

Bu qeyd etdiyimiz qrammatika kitabları əlbəttə ki, Cümhuriyyət dövründəki kitabların çox az bir qismidir, biz burada əsasən tarixdə iz buraxmış, özündən sonra yazılmış kitablara bir örnək olanları göstərməyə çalışmışıq. Müasir dövrdə Türkiyə dilçiliyində, xüsusi ilə də Türk Dil Qurumunun layihələri çərçivəsində çox dəyərli əsərlər, lüğətlər hazırlanmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: 1974.
2. Abdullayeva Q. Kül Tiqin abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007.
3. Banguoğlu T. Türkçenin grammeri. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
4. Deny J. Türk dili grammeri (Osmanlı lehçesi). İstanbul: 1941.
5. Ediskun H. Yeni Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi kitabevi, 1963.
6. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak, 1992.
7. Gabain A. V. Eski Türkçenin grammeri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1988.
8. Gencan T.N. Dilbilgisi. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979.
9. Hatiboğlu V. Türkçenin sözdizimi. Ankara: Dil ve tarih-coğrafya fakultesi yayımları, 1982.
10. Koç N. Yeni Dilbilgisi. İstanbul: İnkılap kitabevi, 1996.
11. Karahan L. Türkçede söz dizimi. Ankara: Akçağ, 2010.
12. Özkan M. Türkçe cümle bilgisi – II. Eskişehir. 2013.
13. Korkmaz Z. Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar. Türk dili (535). 1996.

Açar sözlər: Cümhuriyyət, Türkiyə türkcəsi, qrammatika kitabları, mürəkkəb cümlə, Dil devrimi

Ключевые слова: Турецкая республика, турецкий язык, учебники грамматики, сложное предложение, языковая революция

Key words: Republic of Turkey, Turkish language, grammar books, compound sentence, Language revolution

Xülasə

Bu məqalədə 1923-cü ildə Cümhuriyyətin elan olunmasından sonra Atatürkün başladığı “Dil devrimi” və bunun nəticəsində yeni qrammatika kitablarının hazırlanması prosesi canlandırılmışdır. Qrammatika kitablarının yazılması böyük əmək tələb edən ağır bir işdir. Bu baxımdan Atatürk ilk olaraq bir növ “eskiz” xarakteri daşıyan kitabın yazılmasını tələb etdi. 69 səhifədən ibarət olan “Muhtasar Türkçe Gramer” bu istiqamətdə atılan ilk addım oldu. Daha sonra Tansin Banguoğlu və Jan Denünün yazdığı qrammatika kitabları bu ildən sonra dərc olunan bütün qrammatika kitabları və dərsliklər üçün bir yol açmış oldu. Bu məqalədə eyni zamanda Türkiyə türkcəsində mürəkkəb cümlə məsələsinə də aydınlıq gətirilmişdir.

Грамматические учебники и вопрос о сложном предложении в республиканский период
Резюме

В данной статье после провозглашения республики в 1923 году возрождается «Языковая революция», начатая Ататюрком, и в результате нее возобновляется процесс подготовки новых учебников по грамматике. Написание учебников по грамматике – это тяжелая работа, требующая большого труда. В связи с этим Ататюрк сначала потребовал написать книгу своеобразного «этнодного» характера. «Краткая грамматика турецкого языка», состоящая из 69 страниц, стала первым шагом, сделанным в этом направлении. Позже книги по грамматике, написанные Тансином Бангуоглу и Яном Дену, проложили путь для всех книг и учебников по грамматике, опубликованных после этого года. В данной статье одновременно выяснен вопрос о сложных предложениях в турецком языке.

Grammar books and the question of the compound sentence in the republican period
Abstract

In this article, after the proclamation of the Republic in 1923, the "Language Revolution" started by Atatürk and the process of preparing new grammar books as a result of it are revived. Writing grammar books is hard work that requires a lot of work. In this regard, Atatürk first demanded the writing of a book with a kind of "sketch" character. "Concise Turkish Grammar" consisting of 69 pages was the first step taken in this direction. Later, the grammar books written by Tansin Banguoğlu and Jan Denu paved the way for all the grammar books and textbooks published after this year. In this article, at the same time, the issue of compound sentences in Turkish language is clarified.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

“UNİKAL AFFIKSLƏR” VƏ AFFIKSLƏRİN ARDICILLIĞI MƏSƏLƏSİ

Qeyri-müntəzəm affiks = *unikal*, nadir affiks deməkdir. Bu təsnifat bütün alimlər tərəfindən tanınmır. Unikal morfemlər yalnız eyni morfemlərlə birlikdə meydana gələn morfemlərdir. Y.A.Zemskaya və başqaları morfemlərin müntəzəmlik/qeyri-müntəzəmliyinə görə heç bir təsnifatı qəbul etmirlər. Onların fikrincə, məna yalnız təkrarlanan elementlərdə müəyyən edilə bilər və morfemlər unikaldirsə, onun mənası müəyyən edilə bilməz [4, s. 273].

Əsgər İlkin “Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər” [2, s. 148] adlı kitabında müasir Azərbaycan dilində işlənən nisbətən az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən bəhs edir. Əsərdə əsasən, isim, sifət, zərf və feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər milli, ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli olmaqla qruplaşdırılmış, omonimlik, sinonimlik, antonimlik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmiş, onların söz yaradıcılığı prosesində iştirakı praktik nümunələr üzərində göstərilmiş və dilimizdəki söz-şəkilçilər linqvistik təhlil müstəvisinə cəlb olunmuşdur. Əsər tarixi və təsviri qrammatikanın nailiyyətlərinə əsaslanmaqla, söz yaradıcılığında qeyri-məhsuldar şəkilçilərin hazırkı vəziyyətini əks etdirir.

Q.A.Voyevodinanın “Müasir rus dilində unikal affikslər” [3, s. 144] adlı xüsusi kursa dair dərslikdə unikal affikslərin (unifiklərin) statusu ilə bağlı suallar araşdırılır, onların kifayət qədər öyrənilməməsi səbəbindən birmənalı cavab verilmir. Unikal affikslər haqqında sualların nəzərdən keçirilməsi morfemlərin anlayışının və onun əsas xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına kömək edir.

Smirnitki yazır: unikal köklər və unikal affikslər var (*буженИИа, баранИИа*- in - suffiksidir). Unikal morfemlərin əleyhdarları hesab edirlər ki, təkrarlanmayan nadir elementlərdə mənanı müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Məna təyin edərkən bənzətmə prinsipindən istifadə edilə bilər və morfemlərin paradigmatik əlaqələri nəzərə alınır. Bu halda hər hansı bir unikal morfemə müəyyən dərəcədə mücərrədlik mənası aid edilə bilər, hansı ki, adətən müntəzəm morfemlərlə ifadə olunur (*«стеклярус»*- «стекл» kök və «ярус» suffiks: bir əşya ilə əlaqəli və bir şeydən hazırlanmışdır mənasında). Kök morfemlərdə eyni hal: paradigmatik əlaqələrə əsaslanaraq törəmə köklərdə unikal köklər fərqlənir: *колченогий* - "колч" kökdür = axsaq ayaq; *белокуроый* = «кур» kökdür, saç deməkdir. Ancaq bu ümumiyyətlə qəbul edilən fikir deyil. Müntəzəm morfemlər həmişə məhsuldar olmur və məhsuldar olmaya bilər. Unikal morfemlər ümumiyyətlə məhsuldar deyil [12].

Unifiks – unikal/qeyri-məhsuldar affiksidir; başqa sözlərdə təkrarlanmayan sözün bir hissəsi (şəkilçi və ya prefiks). Məsələn, rus dilində unikal suffikslər: *почт-амт, выкрут-ас-ы, клей-стер, жен-их, стеклярус* bəzən unikal prefikslərə də rast gəlinir, məsələn, *аван-сцена, ва-банк*. Unifikslərin təkrarlılıq kimi morfemlərin xüsusiyyəti yoxdur.

Bu termin ilk dəfə E.A.Zemskaya tərəfindən istifadə edilmişdir və sözün bu cür elementlərini xarakterizə etmişdir [10].

1. Unikal affikslər kökün yanında tutduğu mövqeyinə görə iki qrupa ayrılır: 1) prefikslər (*ва-банк, му-сор, нас-тух, ба-хвалиться, ра-дуга, ши-ворот, пади-шах, пали-садник, за-ко-улок*); 2) suffikslər (*зл-ыдень, почт-амт, почт-альон, пав-лин, аплодис-менты, стекл-ярус, ве-ер, кап-ель, мач-ех-а, нож-ниц-ы, горло-пан*). Rus dilində unikal prefikslər sayca daha çoxdur, nəinki unikal suffikslər. Qeyd etmək lazımdır bu unikal affikslər alınma sayəsində də əmələ gələ bilər: *уни-верс-иад-а, клиент-ур-а*.

2. Affikslər 1) formasına görə və 2) forma və məzmununa görə unikal ola bilər: (1) formasına görə unikal affikslər - *ба-*, - *кипер*, - *ыден'*, - *таш*, - *адь(я)*, - *альон*, -*блат* və s. (*ба/хвалиться, гол/кипер, зл/ыдень, патрон/таш, поп/адь(я), почт/альон, цифер/блат*); 2) forma və məzmununa görə unikal olan affikslər - *нот(а)*, - *ко-*, -*кур-*, - *му-*, - *пади-*, - *амт*, - *ра-*, -*'арус*, - *ши* - *и др.* (*банк/нот(а), за/ко/ул/ок, кур/нос(ый), му/сор, пади/шах, почт/амт, ра/дуг(а), стекл/ярус, ши/ворот*).

M.N.Yantsenetskaya forma və məzmununa görə unikal olan affiksləri fərqləndirməyi təklif edib

⁷ ADU-nun dissertantı. shafa.salmanova@mail.ru

[6, s. 10-18, 41-76].

Unikal morfemlərin qeyri-məhsuldar və qeyri-müntəzəmlik kimi xüsusiyyətlər qeyd olunur. Məsələn, bir sıra sözdə qeyri-müntəzəm affikslər işlənə bilər: -арь, - ач suffiksləri fəal şəxsi bildirən isimləri əmələ gətirir (*пис-арь, лек-арь, винарь, слух-ач, сек-ач*).

A.N. Tixonov qeyri-məhsuldar və qeyri-müntəzəm anlayışlarını dəqiqləşdirərək yazırdı: “qeyri-müntəzəm morfemlərə sözün bütün unikal hissələri aiddir; bütün unikal və qeyri-müntəzəm morfemlər qeyri-məhsuldardır” [5, s. 672].

Məsələ ondadır ki, unikal morfemləri qeyri-müntəzəm adlandırmaq olarmı? Bizim fikrimizcə, unikal morfemlər müntəzəm/qeyri-müntəzəm anlayışlarından kənarında yerləşir. Metodoloji cəhətdən aşağıdakı üç qrup vahidlərin qeyd olunması düzgün sayılır: (1) müntəzəm, məhsuldar morfemlərlə əlaqəli olan müntəzəm (təkrarlanan) morfemlər; (2) bir neçə sözdə rast gəlinən qeyri-müntəzəm affikslər: –им suffiksi (*отч-им, побрат-им*), - бищ (*клад-бищ(е), леж-бищ(е), стой-бищ(е)*), -с (*крик-с(а), плак-с(а), хнык-с(а)*), –па prefiksi (*па-сынок, па-дочерица, па-водок*), - овь (*свекр-овь, люб-овь, морк-овь*); (3) ancaq bir törəmə sözdə rast gəlinən unikal, nadir affikslər (*ра-дуга, ба-хвалиться, аплоди-смент(ы)*).

Beləliklə, unikal affikslər unikal forma və/ və ya unikal mənənin birləşməsidir. Unikal quruluşa malik sözlərin bəzi əlamətləri haqqında nəticə çıxara bilərik: 1) bir qayda olaraq, unikal morfemləri olan sözlər yalnız bir mənaya malikdir (*стеклярус, радуга, бахвалиться, ва-банк, аплодисменты* və s.), bəzən - iki mənaya malikdir (*казначей, козел*); 2) unikal morfemləri olan sözlər törədən sözün leksik mənası ilə əlaqə saxlayır, bəzən öz mənalarını inkişaf etdirir; 3) rus dilində unikal sözlərdən yeni törəmə sözlər əmələ gəlmişdir; 4) unikal morfemləri olan sözlər söz əmələ gətirən cütə bərabər nisbətə xarakterizə olunur: törədən – törənən; 5) unikal morfemləri olan sözlər törəmə kimi qəbul edilməlidir, çünki onlar formantlar (affiks morfemlərindən) vasitəsilə dildə başqa sözlərdən əmələ gəlir; 6) unikal morfemlər formant – prefiks və şəkilçilərdir, çünki onlar ilk növbədə söz əmələ gətirən (törəmə) funksiyasını yerinə yetirirlər. Onların köməyi ilə dildə modifikasiya, mutasiya və transpozisiya törəmələri ilə əlaqəli yeni sözlər yaradılır; sözlərin əksəriyyəti leksik törəmə (derivasiya) sahəsinə daxildir; 7) unikal morfemləri olan sözlərin tipologiyası ən azı üç qrupu əhatə etməlidir: forma, mənə, forma və mənə baxımından unikal.

Affikslərin ardıcılığı məsələsi Q.Qlisonun “Deskriptiv dilçiliyə giriş” [7, s. 496] və Ə.M.Cavadovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası” [1, s. 268] əsərlərində geniş təhlil edilir. Q.Qlison morfemləri təhlil edərkən, onların tərkibindəki affikslərin yerinə xüsusi diqqət yetirir. Affikslərin 24 növünü qeyd edir. Türk dilləri əsasında affikslərin 1, 2, 3-cü və s. dərəcəli ardıcılığını qeyd edir. Onun təhlilində bir qüsurluq var: 2-ci dərəcəli morfemlər (yəni şəkilçilər) müstəqil işlənmir, məsələn, Azərbaycan dilində.

Affikslər müxtəlif dillərin söz formalarında müxtəlif cür qurulur. Affiks sırasına təsir edən iki problem nəzərə alınmalıdır:

1) homogen affikslərin sıralanması (məsələn, yalnız suffikslərin və ya yalnız prefikslərin və s.);

2) heterogen affikslərin sıralanması (məsələn, suffikslər və prefikslərin, prefikslər və affikslərin, prefikslər və transfikslərin və s.).

Qeyd olunan məsələlər *sinxron* və *diaxron* aspektdə tədqiq oluna bilər. Məsələn, *diaxron* aspektdə affikslərin sırası müvafiq vahidlərin hansı qaydada və nə vaxt affikslərə çevrildiyi ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, rus dilində - ся affiksinin qeyri-standart mövqeyi bu affiksin yalnız bu yaxınlarda əlaqəli morfemə çevrilməsi ilə izah olunur.

Sinxron aspektə gəlinə isə C.Qrinberq 28-ci universali qismində qeyd edir ki, “*həm sözdüzəldici, həm də fleksiya (sözdəyişdirici) şəkilçi kökdən sonra gəlicə və ya hər ikisi kökdən əvvəldirsə, sözdüzəldici şəkilçi həmişə kök və fleksiya arasındadır*” [8, s. 112]. Lakin istisna hallar da var. Məsələn, rus dilində: *гн-ѐм-ся*; ingilis dilində: *relat-ed-ness*; atabask dillərindən olan sleyvi dilində *ts'e-ne-h-ch'I* “Sən onu yarıya bölürsən” deməkdir [9, s. 36].

Semantik zonalar və xüsusi affikslərin yerinə aid C.Qrinberqin digər universalisi: “*Kəmiyyət və hal şəkilçiləri ismin kökündən sonar gəlicə və ya hər ikisi kökdən əvvəldirsə, kəmiyyət şəkilçisi demək olar ki həmişə kök və hal şəkilçisi arasında işlənəcək*” [8, Universal 29].

L.Tesniyer (L.Tesnière) feillərdə şəkilçilərin ardıcılığını qeyd edir: *məchul növ- feilin tərzitərzin zamanı – modallığın vaxtı*;

A.Y.Kibrik, J.Bybee feillərdə şəkilçilərin ardıcılığını qeyd edir: *məchul növ- feilin tərz-i- tərzin zamanı – modallığın vaxtı – kəmiyyət-cins*.

C.Beybi: relevantlıq anlayışını belə izah edir: feillə daha çox əlaqəli olan affikslər, bir qayda olaraq, feilin kökünə daha yaxın olur; daha az əlaqəli affikslər, bir qayda olaraq, məsafədə yerləşir.

Affikslərin sıralanmasında bütün mümkün sinxron amilləri qeyd edək: morfoloji amil; semantik amil; sintaktik amil; morfonoloji amil.

* Morfoloji amil: müəyyən bir dilin morfoloqiyası morfemlərin ardıcılığını sabit şəkildə təmzirləyir; morfoloji qaydalar affikslərin sırasını müəyyənləşdirir (bu dil üçün spesifik qaydalar; universal deyil!). Mövqenin olması affiksin sıfır ifadəsinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirir:

- собака- və dog-NOM:PL
- собака-Ø dog-GEN:PL
- собака-ам dog-DAT:PL
- собака-Ø dog-ACC:PL
- собака-ами dog-INSTR:PL
- собака-ах dog-LOC:PL

Sonluq mövqeyinin mövcudluğu sayəsində sıfır şəkilçilərinin mövcudluğu müəyyən edilir.

“Mövqe affikslərin funksiyasını müəyyənləşdirir” bu tezi dargin dilinin tantın dialektinin essiv formalarında (obyekt lokativ halda əks olunur) görmək olar:

LAT 'to...', *ESS* 'in...', *ELAT*'dan...'

- a. k: UMI-li-ja-Sele 'buraya körpü'
- körpü-OBL-SUPER-LAT-HİTHER
- b. k: UMI-li-ja-r-sele 'körpüdən buraya'
- körpü-OBL-Super-ELAT-HİTHER
- c. k: family-jaw
- körpü-OBL-SUPER-M: SG

Beləliklə, sıfır və müvafiq "uzlaşdırma göstərici" funksiyası yalnız oriyentasiyanı ifadə etmək üçün mövqenin mövcudluğu sayəsində mühakimə edilir.

Digər misallar:

ROOT	+1	+2
	Sg (tək forma)	NOM
	Pl (cəm forma)	ACC

Standart orta atabask dilinin şablonu (Kibrik 1995):

-18 mövqedə proklitik; -17 mövqedə (B) vasitəli hallar [postpozisiya obyekt] + (a) pre-verb[postpozisiya]; -16 müxtəlif sözdüzəltmə; -15 qayıdış və təsirlik hal (Accusative) [vasitəsiz tamamlıq] əvəzlilər (Navajo, Hupa); -14 təkrarlanan; -13 distributiv; -12 inkorporativ birliklər (Slave, Sarcee, Ahtna); -11 kəmiyyət (Hupa, Qul); -10 təsirlik hal (Accusative) [vasitəsiz tamamlıq] əvəzlilər; -9 üçüncü şəxsin şəkilçisi Nominative [deyktik subyekt] və ya əvəzlik;

-8 təsirli azalma (Navajo, Hupa); -7 təyin; -6 başlanğıc bildirən fe'l; -5 təyin;

-4 təsriflənmə; -3 tərz-i-hərəkət; -2 birinci və ya ikinci şəxsin şəkilçisi Nominative [subject] və ya əvəzlik; -1 təsirli göstərici[təsnifatlayıcı]; 0 kök; +1 tərz-i-hərəkət/feilin tərz suffiksi; +2 enklitik.

Affikslərin mövqeyini bildirmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunur: *template morphology* (şablonların sıra morfoloqiyası), *position morphology* (mövqeni göstərən morfoloqiya), *ardıcılıq qrammatikası* və s.

Sıra morfoloqiyası:

* affiksləri biri digərini sıxışdırıb aradan çıxartmasını təsvir etməyə imkan verir. Məsələn, nam-brong (nimboran) dilində MObj və Dur göstəriciləri eyni mövqedə olduqları üçün birləşmir.

* Mövqedən asılı olaraq affiks funksiyasının alınmasını izah edir (o cümlədən Ø).

* Affikslərin mümkün öhdəliyini izah edir: "mövqe doldurulmalıdır.

* Güclü qrammatikləşməni göstərir.

* Söz formalaşdırma üçün minimum azadlığa imkan verir.

* Semantik amil: affiksin mövqeyi onun semantik funksiyası ilə müəyyən edilir.

Semantik amil *səviyyə morfoloqiyasında (layer morphology)* öyrənilir.

Affiks dəyişdiriyinə qoşulur = affiksin mövqeyi onun (semantik) fəaliyyət sahəsi ilə müəyyən edilir. Adıgey dilində:

[klo]-жбы]-гъэ]

[getmək]-yenə]-keçmiş zaman] '(o) yenə getdi'.

İmplikasiya: affiksin semantik əməliyyat kimi meydana çıxması.

- Məsələn, mümkün olan müxtəlif ardıcılıq qaydası: affiks sırasının *variativliyi*.

Adıgey dilində [misallar buradan götürülüb: [11]:

a. къ-ы-гурьло-шьа-гъэ

xəbər şəkilçisi -şəxs əvəzliyi-anlamaq-deyəsen-keçmiş zaman
'Deyəsən başa düşdü' = 'elə idi ki, deyəsən başa düşdü'.

b. къ-ы-гурьло-гъа-шьо

xəbər şəkilçisi -şəxs əvəzliyi-anlamaq- keçmiş zaman - deyəsən
'deyəsen, o başa düşdü' = 'deyəsen elə idi ki, o başa düşdü'.

- Mümkün rekursiya

Adıgey dilinə:

a. гъожбы-шьа-шьу

sarı-deyəsen-deyəsen

'sarımtıl görünür' = 'bir növ [sarı kimi]'.

b. къ-ы-гъэ-лъэкъо-гъа-гъ

xəbər şəkilçisi -şəxs əvəzliyi-səbəb (Causativ)-görmək- keçmiş zaman - keçmiş zaman= 'çoxdan göstərirdi'.

Semantik olaraq şərtlənmiş səviyyəli morfoloqiya, söz formaları qrammatika ilə açıq şəkildə təsbit olunmayan, lakin tez-tez nitq prosesində qurulan dillərə xasdır.

сы-кбы-зурь-за-ни-ры-у-и-мы-гъэ-гъэ-зэ-же-вы-ка-те-р-а-тема

= əgər o, çoxdan səni geri çevirə bilmədiyi kimi olsaydı'.

* Sintaktik amil: sintaktik qaydalar və affiks sırası arasında aydın əlaqələr var. Affikslərin fəaliyyət sahəsi yalnız semantika ilə məhdudlaşmır. Misal üçün, interfikslər alman dilində:

[[*Übung*]-s]-platz 'məşğələlər üçün yer/mezdança.

Sintaktik amillər başqa nəyi nəzərdə tutur? Semantikasız olmayan və "sintaktik çevrilmələrə" cavabdeh olan affikslər, məsələn, məchul növ göstəriciləri (passiv) səviyyəli morfoloqiya iştirak edə bilər:

Güzgü prinsipi (M.Baker): Morfoloji törəmələr sintaktik törəmələri birbaşa əks etdirməlidir (və əksinə).

* Morfonoloji amil: morfonoloji şəkilçilərin ardıcılığına (gözlənilməz!) açar kimi.

- Affikslərin sırası onların forması ilə müəyyən edilə bilər. Fula dilinin bəzi ləhcələrində prefikslər samitə görə sıralanır: T > D > N > R.

- Göstəricilərin iyerarxiyası: məsələn, 1 şəxsin göstəriciləri mütləq 3 şəxsə qədər işləyə bilər.

Bir söz formasında affikslərin ardıcılığında müxtəlif prinsiplər fəaliyyət göstərə bilər.

- Məsələn, "söz düzəltmə" affiksin mövcudluğunu müəyyənləşdirir.

- Affiks ardıcılığının izahlarının iyerarxiyası: semantik > sintaktik > morfonoloji > morfoloji affiks.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. – Bakı: Elm, – 1977. – 268 s.
2. Əsgər İlkin (İlkin Vahid oğlu Əsgərov). "Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər". Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 148 səh.
3. Воеводина Г.А. Уникальные аффиксы в современном русском языке. Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина. 2007, 144 с.
4. Земская Е.А. Русский язык. Словообразование: учебное пособие. М., 1973. – 273 с.
5. Тихонов А.Н. Морфемно-орфографический словарь. Русская морфемика. М.: Школа-пресс, 1996. – 672 с.
6. Янценецкая М.Н. Нетиповой словообразовательной структуры // Семантические вопросы теории

словообразования. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1979. – с. 10-18, 41-76.

7. Gleason H.A., Jr. An Introduction to Descriptive Linguistics. URSS. 2008. 496 с.

8. Greenberg, Joseph H. Universals of Human Language, 1963. Cambridge, Mass: MIT Press.

9. Rice, Karen. 2000. Morpheme order and semantic scope. Cambridge: Cambridge University Press.

10. <https://foxford.ru/wiki/russkiy-yazyk/unikalnye-morfemy-svyazannye-korni-unifiksy>

11. <https://www.hse.ru/data/2016/11/13/1109450245/03-affixorder.pdf>

12. <https://studfile.net/preview/9567206/page:10/>

Key words: affixes, unique affixes, productivity of affixes, zero affix, derivation

Ключевые слова: аффиксы, уникальные аффиксы, продуктивность аффиксов, нулевой аффикс, деривация

“Unique affixes” and the problem of succession of affixes

Summary

The article deals with the problem of unique affixes in different systematic languages. Unique morphemes are morphemes that co-occur only with identical morphemes. Reviewing questions about unique affixes helps to clarify the concept of a morpheme and its main features.

This classification is not recognized by all scientists. Opponents of unique morphemes believe that it is impossible to determine the meaning of non-repeating rare elements, but this is not a generally accepted point of view. Correct morphemes are not always productive and may be unproductive. Unique morphemes, as a rule, are unproductive.

Affixes are constructed differently in word forms of different languages: by sorting of homogeneous affixes (for example, only suffixes or only prefixes, etc.); by classification of heterogeneous affixes (for example, suffixes and prefixes, prefixes and affixes, prefixes and transfixes, etc.)

Thus, unique affixes are combinations of unique form or unique meaning. Words with unique morphemes have only one meaning. Also, words with unique morphemes communicate with the lexical meaning of the main word, sometimes develop their own meanings. The typology of words with unique morphemes should include at least three groups: forms, meanings, unique in form and meaning.

“Уникальные аффиксы” и проблема последовательности аффиксов

Резюме

В статье рассматривается проблема уникальных аффиксов в разных систематических языках. Уникальные морфемы — это морфемы, которые встречаются только с идентичными морфемами. Рассмотрение вопросов об уникальных аффиксах помогает уточнить понятие морфема и ее основных признаков.

Эта классификация признается не всеми учеными. Ученые, которые против этой идеи считают, что определить значение неповторяющихся редких элементов невозможно, однако это не общепринятая точка зрения. Правильные морфемы не всегда продуктивны и могут быть непродуктивными. Уникальные морфемы, как правило, непродуктивны. Аффиксы в словоформах разных языков строятся по-разному: сортировка однородных аффиксов (например, только суффиксы или только приставки и т. д.); классификация разнородных аффиксов (например, суффиксы и приставки, приставки и аффиксы, приставки и трансфиксы и т. д.).

Таким образом, уникальные аффиксы представляют собой комбинации уникальной формы или уникального значения. Слова с уникальными морфемами имеют только одно значение. Также слова с уникальными морфемами сообщаются с лексическим значением основного слова, иногда приобретают собственные значения. Типология слов с уникальными морфемами должна включать не менее трех групп: формы, значения, уникальные по форме и значению.

Rəyçi: fil.f.d Məmmədova Jalə

ELÇİNİN HEKAYƏLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Frazeologiya dilçiliyin xüsusi sahələrindən biri olub dilin frazeoloji quruluşunu, sistemini öyrənir. Dilin tarixi-ictimai hadisə olması frazeologiyada da özünü göstərir. Belə ki, hər bir dilin frazeoloji qatı zəruri ehtiyac səbəbindən zamanla formalaşaraq zənginləşmiş, sistem halına düşmüşdür.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqda ilk məlumatlar M.Hüseynzadə və S.Cəfərovun dərsliklərində verilsə də, bu birləşmələr haqqında ilk sadə məlumatlara XIX əsrin sonlarında M.Kazımbəyin yaradıcılığında rast gəlirik. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqi daha çox 2 istiqamətdə aparılır.

1. Dildəki frazeoloji vahidlərin elmi-nəzəri tədqiqi. Bu araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan dilinin frazeologiyası həm dərslük, həm də dərslər vəsaitlərində öz əksini tapır. Bu sahə ilə bağlı ilk məlumatlar M.Hüseynzadənin və S.Cəfərovun dərsliklərində verilmiş, sonra Ə.Dəmirçizadə və A.Qurbanov da dilçiliyin bu sahəsi üzrə tədqiqatlar aparmışdır. Frazeologiyanın elmi-nəzəri aspektdə araşdırılmasında ilk təşəbbüskarlardan biri də H.Bayramovdur. Onun “Sabit söz birləşmələri” adlı məqaləsi və “Azərbaycan dilinin frazeoloji əsasları” (Bakı, 1978) adlı monoqrafiyası bu sahə ilə bağlı yazılmış qiymətli əsərlərdəndir.
2. Ayrılıqda şair və yazıçıların dilində işlənmiş fərdi-üslubi, bədii-obrazlı frazeoloji vahidlərin tədqiqi. Burada müxtəlif şair və yazıçıların xalq danışığı dilinə əsaslanaraq öz dillərində yaratmış olduqları və ya işlətdikləri sabit birləşmələr tədqiq olunur. “Yazıçının üslubu ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələrdən subyektiv zövqünə uyğun olanlarının xüsusi şəkildə seçilib fərdi xarakterdə işlədilməsi ilə səciyyələnir” (6, s. 78).

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri, onların tarix boyu keçdiyi yol, müasir formaya gəlib çatana qədər hansı dəyişikliklərə məruz qalması və s. danışığı dilində olduğu qədər yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərir. Çünki bildiyimiz kimi, yazılı mənbələrdə dil-üslub xüsusiyyətləri qorunub saxlandığı üçün bu mənbələr dilimiz üçün çox önəm kəsb edir. Bədii ədəbiyyat nümunələri həm də tarixi gerçəkliyi yansıdaraq zaman-zaman mövcud olmuş, daha sonralar isə dildə inkişafdan qalmış söz və ifadələri öz daxilində sanki “qoruyub saxlayır”.

Əsas hissə. Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrin 60-cı illər nəsrində özünəməxsus yer tutan sənətkarlardan biri də Elçin Əfəndiyevdir. Elçinin çoxşaxəli külliyyatı dilimizin hərtərəfli tədqiqi üçün əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır. Dilçiliyimizin bütün sahələri ilə yanaşı, frazeoloji birləşmələrin bütün formalarının rəngarəng üslubi imkanları Elçinin nəsr dili üçün xarakterik xüsusiyyətlərdəndir.

Frazeoloji ifadələr dildə hazır şəkildə olan, yaradılmayan, hər bir xalq üçün spesifik olan, daşlaşmış xarakterli birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələrdə hər bir xalqın öz tarixi adət-ənənəsi, dünyagörüş forması əks olunmaqla yanaşı, bu ifadələr dildə yığcamlıq, emosionallıq, ahəngdarlıq kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Frazeoloji birləşmələr lüğət tərkibimizin ən canlı, ən məhsuldar və çox işlənən qismini təşkil edir.

Dilin frazeoloji sisteminin öyrənilməsinin ən əhəmiyyətli yollarından biri yazıçıların nəsr dilindəki frazeoloji birləşmələrin üslubi mövqeyini araşdırmaqdır. Çünki frazeoloji ifadələr canlı danışığı dilində olduğu qədər, həm də bədii əsərlərdə üstünlük təşkil edir. Bu həm də ona görədir ki, obrazlılıq canlı danışığı dilinə xas olduğu qədər bədii dil üçün də xarakterik cəhətdir.

Elçinin nəsr əsərlərinin dilində frazeoloji ifadələri araşdırarkən müəllifin bu ifadələri bir sıra məqsədlərə görə işlətdiyinin şahidi oluruq. Bu məqsədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Müəllif frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərək öz dil-üslubu ilə ümumxalq dili arasında sanki “körpü qurur”, əlaqə yaradır. Əsərə milli kolorit gətirməklə yanaşı, təsvir gücünü artırır. Bu nümunələrə diqqət yetirək: İmkan verməmək mənasında işlədilmiş “Göz verib işıq verməmək” (4, s. 19), küləyin gücünü təsvir etmək üçün “Külək adamın atasını yandırır” (4, s. 102),soyuğun

⁸ Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı. lamanmammadli075@gmail.com

şiddətini göstərmək üçün “*Soyuq adamı xəncər kimi kəsirdi*” (4, s. 53), hərtərəfli məlumatlı olduğunu bildirmək üçün “*Əlinin içi kimi görmək*” (4, s. 128), danlamaq mənasında “*Abrını ətəyinə bükmək*” (4, s. 355), qorxmaq, narahat olmaq mənasında “*Ürəyi qırılıb düşmək*” (4, s. 78), kədərli olmaq mənasında “*Qan ağlamaq*” (5, s. 16) və s. kimi frazeoloji ifadələri işlədərək müəllif obrazın dilini canlı danışıq dili ilə əlaqələndirir, əsərdəki milli ruhu daha da yüksəldir.

2. Müəllif frazeoloji ifadələrdən obrazların dilini fərdiləşdirmək, onların daxili aləmlərini, mənəvi keyfiyyətlərini səciyyələndirmək üçün istifadə edir. Sənətkar personajın dilini tipikləşdirmək üçün bu ifadələrdən yerli-yerində istifadə etməklə həm obrazın düşüncələrini açır, həm də oxucuda obrazla bağlı fikir yaradır: “*Qulaqlarına inanmadı*” (4, s. 10), “*Canına üşütmə salmaq*”, “*Əti ürpərmək*”, “*İçinə qurbağa atmaq*” (4, s. 11), “*Qulağının dalını görmək*” (4, s. 12), “*Ürəyinə dammaq*” (4, s. 22), “*Əzab içində qovrulmaq*” (4, s. 23), “*Başından eləmək*” (4, s. 24) və s. Bu ifadələr əksər hallarda obrazın dilinə emosionallıq verməklə yanaşı, əsərin dilinə təbiilik verir.
3. Elçinin nəsr əsərlərində frazeoloji ifadələrin işlənməsinin yollarından biri də frazeoloji ifadələrin semantikasındakı potensialdır. Yəni frazeoloji ifadələrin sinonimliyi, antonimliyi, omonimliyi əsərlərdə müşahidə olunan hallardandır. Frazeoloji birləşmələrin bu xüsusiyyətləri onlardan bədii əsərlərdə daha geniş və səmərəli işlədilməsinə, ifadə üslubunun daha da zənginləşməsinə imkan verir. Müəllif bu birləşmələrin daxili potensialından istifadə edərək əsərlərdə frazeoloji birləşmələrdən böyük məharətlə istifadə etmiş, əsərin dilinə xüsusi canlılıq, ahəng gətirmişdir.

Sinonimlər leksik mənasına görə eyni və ya yaxın mənalı sözlərdir. Sinonim frazeoloji birləşmələr də eyni və ya oxşar mənalı ifadələr olub biri digərini əvəz edə bilər. Lakin sözlərin bu cür əvəzlənməsi həmişə və hər cür söz birləşmələrində, cümlələrdə rast gəlinmir. Frazeoloji sinonimlərdə bir-birinə qarşı qoyulan komponentlərin quruluşları, semantikaları və s. nəzərə alınır. Deməli, dilimizdə bir əşya və ya anlayışı bildirmək üçün bir deyil, bir neçə birləşmədən istifadə edilə bilər. Bu cür birləşmələr arasında üslubi yaxınlıq mütləq gözə çarpır. Məsələn, “*Yuxarıdan aşağı baxmaq*” və “*Ələ salmaq*” (4, s. 64), “*Canına üşütmə düşmək*” (4, s. 51) və “*Siçan deşiyinə girmək*” (4, s. 52) və s. kimi ifadələr ifadə etdiyi mənalarına görə bir-biri ilə sinonimlik yaratmışdır. Təbii ki, bu birləşmələr tamamilə eyni mənanı bildirmir. Onların müəyyən fərqli cəhətləri, məna incəlikləri olur.

Bu vahidlər bir qrup halında birləşərək sinonim cərgələr də əmələ gətirə bilərlər. Məsələn, “*Sazlı Abdulla o zamankı Gəncə hakimi Qara Bəkirə əyan-əşraf yanında söz qaytarmışdı, üzünə ağ olmuşdu*” (5, s. 27) Bu nümunədən də gördüyümüz kimi, “*Söz qaytarmaq*” və “*üzünə ağ olmaq*” ifadələri bir-birinə yaxın mənalar bildirdiyi üçün sinonim birləşmələrdir. Bu iki birləşmənin eyni cümlə daxilində ardıcıl işlənməsi isə bu birləşmələrin sinonimik cərgəsini yaratmışdır. “*Dünyanın o işləri barədə fikirləşirdi ki, adamın ürəyini açır, sinəsinə bir sərinlik gətirir*” (5, s. 11) Burada da sevinmək mənasında işlədilən “*Ürəyi açılmaq*” və “*sinəsinə sərinlik gətirmək*” ifadələri bir-biri ilə sinonim cərgə yaratmışdır. Və yaxud “*Bu tənhalıqda bir az da xof qatışığı var idi, adamın canına üşütmə düşürdü, adamın əti ürpəşirdi*” (4, s. 21) Bu nümunədə də müəllif tənhalığın təsvirini yaratmaq üçün “*canına üşütmə düşmək*” və “*əti ürpərmək*” ifadələrindən istifadə edərək sanki tənhalığın təyini verməmiş, qorxmaq, narahat olmaq əvəzinə bu ifadələri işlətməklə əsərin bədii gücünü artırmışdır.

Omonimlər formasına görə eyni, leksik mənasına görə isə tamamilə fərqli mənaları bildirirlər. Frazeoloji omonimlik də bu cür yaranır. Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin omonimliyi olduqca məhduddur. Elçinin dilində də məhdud da olsa, bu cür birləşmələri müşahidə edirik. Nəzər yetirək: “*Başdan çıxarmaq*” (4, s. 47) ifadəsi 1. Ağılı əlindən almaq; 2. Ağılından çıxarmaq mənalarını bildirməklə frazeoloji omonimlik yaratmışdır. “*...S. Qayıblı öz-özünə söz vermişdi- bir daha sarı pencəkdə bu qadının gözüne görünməsin*” (4, s. 13) “*söz vermək*” ifadəsi burada işləndiyi mənasından – razılaşımaq – savayı, həm də danışmağa icazə vermək mənasında işlədilir. Məna də söz verin, danışım. Və yaxud “*...həm də tapşırırdı ki, yolu necə başa vurduğunu söyləsin*” (4, s. 17) Bu nümunədə də “*başa vurmaq*” -bir işi sonlandırmaq -mənasında işlənməsindən əlavə, həm də edilən yaxşılığı dilə gətirmək mənasında işlədilir.

Azərbaycan dilində antonim frazeoloji vahidlər də vardır. Antonimlər bir-birinə əks, zidd mənalar bildirən sözlərdir. Bədii əsərlərdə antonim frazeologizmlər əks qütbləri bildirmək üçün yararlı üslub xüsusiyyətlərinə malikdir və həmçinin bədii ifadə vasitəsi kimi işlənərək təzad yaradır. Elçinin

dilində də bu birləşmələrin fərqli formalarına rast gəlirik. “...*bu sözdən zəhləsi gedirdi, ən pis söz idi bu söz*” (4, s. 45). “*O, heç vaxt Sənubərə deməmişdi ki, səni sevirəm, səndən xoşum gəlir*” (4, s. 54), “*o saat taxta çətirləri yadından çıxarıb başını tərptədi...*” (4, s. 26), “*Həmin günü daha yaxşı yadınıza salmaqdan ötrü xatırladım ki, yağışdan bir az qabaq futbol üzrə otuzuncu ölkə birinciliyinin ikinci turu sona yetmişdi.*”, “*...biğli kişinin bundan xəbəri yoxdur, qoy heç bundan xəbəri olmasın da. Qoy kefinə xələl toxunmasın, hərçənd zırramanın biridir*” (4, s. 51), “*Mənə baxıb dedi ki, bu boz həyata nə tamaşa edirsən belə, qanını da qaraldırsan...*” (4, s. 32) və s.

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu, milliliyini, xəlqiliyini özündə ehtiva edən frazeoloji vahidlər Elçinin hekayə dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Müəllif frazeoloji vahidlərdən məharətlə istifadə edərək bu birləşmələrə xas canlılıq və emosianallığı əsərlərində ortaya çıxarmışdır. Bununla da dilin daxili imkanları baxımından bədii dilin bütün zənginliyindən yararlanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild. Bakı: Çinar-Çap, 2005, 428 s.
5. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild. Bakı: Çinar-Çap, 2005, 370 s.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
7. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 1999, 278 s.

Açar sözlər: Elçin, hekayə dili, frazeoloji omonimlər, frazeoloji sinonimlər, frazeoloji antonimlər

Key words: Elchin, narrative language, phraseological homonyms, phraseological synonyms, phraseological antonyms

Ключевые слова: Эльчин, повествовательный язык, фразеологические омонимы, фразеологические синонимы, фразеологические антонимы

Elçinin hekayələrinin dilində işlənən frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri

Xülasə

Frazeologiya dilçiliyin müstəqil şöbələrindən biridir. Burada dilin frazeoloji sistemi tədqiq olunur. Frazeoloji vahidlərin tarixi çox qədimlərə dayansa da frazeologiyanın bir elm kimi yaranması və formalaşması yaxın tarixlərə aiddir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahə ilə bağlı ilk tədqiqatçılardan M.Hüseynzadə və S.Cəfərovun adını çəkə bilərik. Frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə olan, yaradılmayan, daşlaşmış ifadələrdir. Frazeoloji vahidlər hər bir xalqın özünəməxsus dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Frazeoloji vahidlərin araşdırılma yollarından ən səmərəlisi bədii ədəbiyyatda tədqiq olunmasıdır. Bu baxımdan Elçinin əsərləri çox məhsuldardır. Elçin əsərlərində frazeoloji vahidlərdən həm ümumxalq dilinə yaxınlaşma, əlaqələnmə həm də obrazın fərdiləşdirilməsi, tipikləşdirilməsi, yəni özünəməxsus cəhətlərin ortaya çıxarılması üçün istifadə etmişdir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin semantik cəhətdən araşdırılması da diqqətəlayiqdir. Elçinin yaradıcılığında kifayət qədər semantikasına görə fərqlənən frazeoloji qruplar vardır. Frazeoloji omonim, frazeoloji sinonim, frazeoloji antonimlər bu qruplardandır. Bu qruplar əsərlərin dilinə milli kolorit gətirir. Frazeoloji birləşmələr dilə ahəngdarlıq, canlılıq gətirməklə yanaşı həm də əsərin emosionallığını- eksressivliyini artırır.

Linguistic and stylistic characteristics of phraseological combinations in Elchin's stories

Summary

Phraseology is one of the independent branches of linguistics. The phraseological system of the language is studied here. Although the history of phraseological units dates back to ancient times, the emergence and formation of phraseology as a science belongs to recent history. Among the first researchers in this field in Azerbaijani linguistics, we can name M.Huseynzade and S.Jafarov. Phraseological combinations are ready-made, uncreated, fossilized expressions in the language. Phraseological units reflect the unique linguistic and stylistic features of each nation. The most efficient way to study phraseological units is to study them in fiction. From this point of view, Elchin's works are very productive. In Elchin's works, he used phraseological units both to approach and communicate with the common language, and also to individualize and typify the image, that is, to reveal its own characteristics. In this regard, the semantic analysis of phraseological units is also noteworthy.

thy. In Elchin's work, there are quite a few phraseological groups that differ according to their semantics. Phraseological homonyms, phraseological synonyms, and phraseological antonyms belong to these groups. These groups bring national color to the language of the works. Phraseological combinations not only bring harmony and liveliness to the language, but also increase the emotionality and expressiveness of the work.

**Лингвостилистические особенности фразеологических сочетаний в рассказах Эльчин
Resюме**

Фразеология является одной из самостоятельных отраслей языкознания. Здесь изучается фразеологическая система языка. Хотя история фразеологизмов восходит к глубокой древности, возникновение и становление фразеологии как науки относится к новейшей истории. Среди первых исследователей в этой области азербайджанского языкознания можно назвать М.Гусейнзаде и С.Джафарова. Фразеологические сочетания – это готовые, несотворенные, застывшие выражения в языке. Фразеологические единицы отражают уникальные языковые и стилистические особенности каждого народа. Самый эффективный способ изучения фразеологизмов – это изучение их по художественной литературе. С этой точки зрения произведения Эльчин очень продуктивны. В произведениях Эльчина он использовал фразеологизмы как для приближения и общения с общим языком, так и для индивидуализации и типизации образа, то есть для выявления его собственных особенностей. В этой связи заслуживает внимания и семантический анализ фразеологизмов. В творчестве Эльчин довольно много фразеологических групп, различающихся по своей семантике. К этим группам относятся фразеологические омонимы, фразеологические синонимы и фразеологические антонимы. Эти группы привносят национальный колорит в язык произведений. Фразеологические сочетания не только привносят в язык гармонию и живость, но и повышают эмоциональность и выразительность произведения.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Sənubər Abdullayeva

Allahverdiyeva Aytən Fərman qızı⁹

NASİR XOSROVUN “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ QOŞMALAR(به ، را)

Məlumdur ki, müasir fars dilində *را* sonqoşması vasitəsilə tamamlıqla bağlı olub, təsirlik halın qarşılığı kimi göstərilir. Təsirlik feillər müəyyən və konkret sözlə ifadə olunmuş vasitəsilə tamamlığın daima *را* sonqoşması ilə işlənməsini tələb edir.

“Səfərnəmə” əsərində *را* sonqoşması aşağıdakı məqamlarda işlənmişdir.

1. *را* – təsirlik halın qarşılığı kimi.

(2,3) گفتم که من این را از کجا آرم.

Dedim: “Axı mən bunu haradan alım?” (1,18)

Bu cümlədə haqqında danışılan sonqoşma birbaşa təsirlik halın göstəricisi kimi çıxış edir.

2. *را* – izafəti bildirir.

(2,44) اکنون این درجات را پهنای بیست ارش باشد.

İndi bu pillələrin eni iyirmi ərəşdir. (1,52)

(2,4) مرا عزم سفر قبله است.

Mən Qibləni gedib görmək qərarına gəlmişəm. (1,18)

Cümlədəki *عزم من* qərar *من* kimi izah etsək, tərcümə “Mənim qərarım Qibləyə səfər etməkdir” variantında daha dəqiq olar.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq.

(2,57) اسکندریه را آب خوردنی از باران باشد.

İskəndəriyyədə içməli su (İskəndəriyyənin içməli suyu) yalnız yağış suyudur. (1,62) Göstərilən hər üç misalda *را* sonqoşması izafət funksiyasını yerinə yetirir.

3. *را* – önqoşmasının yerində işlənir.

(2,2) حاجت خواستم تا خدای تعالی و تبارک مرا توانگری دهد.

1 Arzu elədim ki, ulu və müqəddəs Allah mənə qüdrət, qüvvət versin. (1,17)

(2,48) مهمانان و مسافران و زایرانرا نان و زیتون دهند.

Müsafirlərə, qonaqlara, ibadətəgələnlərə çörək və zeytun yağı verirlər. (1,55)

Başqa bir misala diqqət yetirək.

(2,29) یکی از بزرگان... گفتی یا پیغمبر خدا مارا در معیشت یاری کن.

Şan-şöhrətli adamlardan biri... deyir: “Ey Allahın elçisi, həyatımızı yüngülləşdir. (1,39)

ما şəxs əvəzliyinin *به* önqoşması ilə işlənməsi daha məqsədə uyğundur. Ona görə də cümləni “...Ey Allahın elçisi, dolanışıqda, güzəranımızda

bizə köməklik et” kimi tərcümə etsək daha dəqiq olar.

4. *را* – önqoşması mənasında işlənir.

(2,12) این سور بیرون را نیز دروازه های آهنین برنشانده اند.

Bayır divarda da dəmirdən qapılar var. (1,25)

(2,121) مرا چون نقد نبود و بنسیه میبردند.

Məndə nağd pul yox idi, ona görə məni nisyə apardılar.

Növbəti cümlədə *در* önqoşmasının yerində işlənərək zaman mənasını bildirir.

(2,7) چهاردهم صفر را بشهر سراب رسیدم.

Səfər ayının 14-də Sərab şəhərinə çatdım.

5. *را* – önqoşmasının mənasını bildirir.

(2,67) هر یک را بقدر مرتبه مرسوم و مشاھرہ معین بود.

Onların hər biri rütbəsinə görə sultandan pay və aylıq maaş alır. (1,70)

Bu cümləni “Onların hər birinə (hər biri üçün) vəzifəsinə görə sultandan pay və aylıq maaş təyin olunmuşdu” kimi tərcümə etsək daha dəqiq olar.

(2,53) آنجا لشکری تمام با سلاح مقیم باشند احتیاط را.

⁹ BDU.Şərqsunaslıq fak.Müəllim

Orada ehtiyat üçün daimi silahlı qarnizon var.(1,59)

(2,8) هر معنى که او را مشکل بود از من پرسید.

Ona(onun üçün) çətin olan hər bir sözü məndən soruşdu.(1,22)

6. ra sonqoşması “sahiblik,yiyəlik” məfhumunu bildirir.

(2,7) گفتند آن امیر را قلعه های بسیار در ولایت دیلم باشد .

Mənə dedilər ki, o əmirin Deyləm vilayətində çoxlu elə qalaları var.(1,21)

(2,10) این شهر را یک در است از سوی مغرب.

Bu şəhərin qərb tərəfdən bir qapısı var.

Növbəti misalda isə ra sonqoşması مال شما، از آن شما sonqoşması işlənmişdir.

(2,86) در راه بسی خواهش بدین اعراب کردیم که زر که داده ایم شما را باشد.

Yolda ərəblərə yalvardıq ki, verdiyimiz pullar sizin olsun.(1,84)

7. ra sonqoşması “müddət” mənasını bildirir.

(2,49) سه روز را بجای رسیدیم که آنرا ارعز میگفتند.

Üç gündən sonra Ərəz adlanan yerə çatdıq.(1,56)

8. ra – “səbəb” mənasında işlənir.

(2,46) آنرا فرادیس گویند خوش موضع را.

Gözəlliyinə görə(gözəlliyi səbəbindən) oraya fəradis deyirlər.(1,53)

9. ra sonqoşması bəzən işlənmişdir, lakin feilin tələbinə görə bərpa etmək olur.

(2,15) بالای آن ستون ده ارش قیاس کردم.

Həmin sütunun hündürlüyünü on ərəş hesab etdim.(1,27)

(2,34) این دراست که ایزد سبحانه و تعالی توبه ی داود علیه السلام آنجا پذیرفت.

Bu o qapıdır ki, pak və ulu tanrı Davudun-ona salam olsun-tövbəsini orada qəbul etmişdi. (1,43)

(2,45) این راهها و درجات وی ساخته است.

Bu yolları və pilləkənləri o tikmişdir.(1,53)

Göründüyü kimi ra sonqoşması klassik fars dilində vasitəsiz tamamlıq bildirməklə yanaşı, əsasən, بە،در،برای، qoşmalarının funksiyasını yerinə yetirir, izafət, yiyəlik, müddət və səbəb mənalarını bildirir. önqoşması yönlük halın qarşılığı olub, vasitəli tamamlıq tələb edir. “Səfərnəmə” əsərində bu önqoşmanın işlənmə məqamları aşağıdakılardır.

1. önqoşması istiqamət bildirir.

(2,2) بکوشه ای رفتم و دو رکعت نماز بکردم.

Bir guşəyə çəkildim və iki rükət namaz qıldım.(1,17)

(2,2) به پنج دیه مروالرود فرود آمدم.

Mərvərrud vilayətində yerləşən Pəncdehə gəldim.(1,17)

2. önqoşması önqoşmasının funksiyasını daşıyır.

(2,95) وقتی که من بشهر اسوان بودم دوستی داشتم.

Mən Asuanda olanda bir dostum vardı.

(2,27) این شهر رمله را بولایت شام و مغرب فلسطین میگویند.

Bu Rəmlə şəhərini Suriya və Məğrib vilayətlərində Fələstin kimi tanıyırlar.(1,38) Başqa bir nümunəyə nəzər salaq.

(2,11) بهر صد گز برجی ساخته که نیمهء دائرهء آن هشتاد گز باشد.

Hər yüz gəz məsafədə elə bir bürc ucalır ki, dairəsinin yarısı səksən gəzdir.

3. önqoşmasının vəzifəsini yerinə yetirir.

(2,49) از هر دو جانب درجات سنگین ساخته اند که بیک جانب برروند و بديگر جانب فرو روند.

Oraya iki yandan daş pilləkən düzəldiblər, bir tərəfdən qalxır, digər tərəfdən aşağı enirlər.(1,56)

(2,52) هر درجه بیکپاره یا دو پاره سنگست مربع.

Hər pillə ya bir, ya da iki parça dördbucaq daşdandır.(1,52)

4. önqoşması mənasında işlənir.

(2,91) مدام آنجا لشکری باشد بمحافظت شهر و ولایت.

O şəhəri və vilayəti qorumaq üçün orada daima qoşun keşik çəkir.(1,87)

(2,4) او بولایت گیری باصفهان رفته بود.

O, İsfahanı tutmağa getmişdi.(1,19)

Bu cümləni “O,İsfahana oranı ələ keçirmək üçün getmişdi” kimi tərcümə etsək daha dəqiq olar.

5. به - önqoşmasının yerində işlənir.

(2,6) از قزوین برفتم براه بیل و قبان که روستاق قزوین است.

Qəzvinin ətraf kəndlərindən olan Bil və Quban yolu ilə şəhərdən çıxdım.(1,20)

(2,8) طول و عرضش بگام پیمودم هر یک هزار صد بود.

Mən onun en və uzununu addımladım(enini və uzununu addımla ölçdüm) hər tərəfi 1400 addım oldu.

Digər nümunəyə nəzər salaq.

(2,17) خوف ایشان از طرف روم باشد که بکشنتیها قصد آنجا کنند.

Şəhər(Tarablus) sakinlərinin qorxusu gəmilərlə şəhərə hücum edən rumlulardandır.(1,29)

6. hissəciyi feil kökünə birləşərək əmr bildirir.

(2,9) از آنجا برفتیم قلعه ئی دیدیم که آنرا قف انظر میگفتند یعنی بایست بنگر.

Oradan getdik. Bir qala gördük ki, ona Qıf-ünzur deyirdilər, yəni “Dayan bax”.(1,23)

7. به - “müddət” mənasını daşıyır.

(2,49) بمنزل دیگر رسیدیم که از آنجا بده روز بمگه رسیدم.

Oradan da yeni bir yerə çatdıq,buradan da çıxıb on gündən sonra Məkkəyə çatdıq.(1,56)

(2,58) از مصر کشتی به بیست روز آنجا رسد.

Misirdən oraya (Siciliyaya) gəmi iyirmi günə gedir.(1,63)

8. به - مثل،مانند - به

(2,114) خلق که آنجا روند...نان پزند و بتبرک بولايتها برند.

Adamlar oraya gələndə...çörək bişirirlər və nadir bərəkət kimi öz ölkələrinə aparırlar.(1,104)

(2,12) و همه بامهای این مسجد بخر پشته پوشیده.

Bu məscidin (damı)üstü tamamilə günbəzvarı(günbəz kimi,günbəz şəklində) örtülüb.(1,25)

9. ماضی -də işlənən feillərə artırılır. بای تأکید adlanan hərəkətin sanki “daha qəti, daha təkidlə” yerinə yetirildiyini bildirir.(3,233)

(2,57) رومیان...کس فرستادند و آن آیینه بشکستند.

Rumlular...adam göndərüb o(güzgünü) sındırdılar(sındırmağa nail oldular).

(2,77) شهر و بازار را بیار استند.

Şəhəri və bazarı bəzədilər.

10. به feil köklərinə qoşularaq می hissəciyinin yerində işlənir və indiki zamanı əmələ gətirir.

(2,25) در شهر طبریه حصیر سازند...همانجا به پنج دینار مغربی بخرند.

Təbəriyyə şəhərində həsir toxuyurlar...orada onu beş məğrib dinarına satırlar.(1,36)

(2,94) مسلمانان و غیره کودکان ایشانرا بدزدند.

Müsəlmanlar və başqa tayfalar onların uşaqlarını oğurlayırlar.(1,89)

11. در عوض، در مənasında.

غله توانی بدهی خواهی به بها خواه بقرض.

Taxılı istər nəğd, istərsə də nisyə verə bilərsən.

12. مقدار، اندازه

دیوار او ببالای مردی بیش نباشد.

Onun divarının hündürlüyü bir adamın boyundan artıq deyil.

13. مənasında: از لحاظ، از حیث

هر یک بدرازی صد و پنجاه ارش و در عرض هفتاد ارش.

Hərəsi uzunluğuna görə yüz əlli ərəş, eninə görə yetmiş ərəşdir.

14. تا مənasında:

و جایی بودی که بسی و چهل فرسنگ هیچ آب نبود.

Elə bir yer var idi ki, otuz-qırx fərsəngə qədər heç su yox idi.

15. را مənasında:

گمان بردند که ما بزبان ایشان ندانیم.

Güman etdilər ki, biz onların dilini bilmirik.

16. بطور، بطور مənasında:

گویند نتوانسته اند که منبع آب نیل را بحقیقت بدانند.

Deyirlər ki, Nil çayının mənbəyini dəqiq olaraq bilə bilməmişlər. Nümunələrdən aydın olur ki, بە önqoşması را مانند، تا، از، برای، ماضی مطلق بە hissəciyi ماضی مطلق دە işlənən feillərin əvvəlinə artırılır, indiki zaman formasında میhissəciyinin yerində işlənə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Nasir Xosrov. "Səfərnəmə" (fars dilindən şərhli tərcümə fil.elm.dok.Tahir Məhərrəmovundur). "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1997, 180 səh.
- سفرنامه ناصر خسرو قیادبانى به تصحيح و تعليقات م. غنى زاده. انتشارات منوچهرى
3. N.Z. Hatəmi. Fars dili. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı: 1992, 308 səh.

Açar sözlər: Nasir Xosrov, "Səfərnəmə", morfolojiya, qoşmalar.

Ключевые слова: НасирХосров, «Сафарнаме», морфология, предлоги.

Key words: NaserKhosrov, "Safarnameh", morphology, prepositions.

Xülasə

Məqalədə Nasir Xosrovun "Səfərnəmə" əsərində بە önqoşması və لsonqoşmasının işlənmə məqamları araşdırılır .

Резюме

В статье исследуются предлог بەи послелог ل в произведении Насира Хосрова «Сафарнаме».

Summary

Preposition بە and postposition ل are investigated in article deals with the work "Safarnameh" by Naser Khosrov.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

Мамедова Рена Гамид кызы¹⁰

К ВОПРОСУ О СХОЖИХ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫХ ЧЕРТАХ ПРЕДЛОГОВ КЛАССИЧЕСКОГО И СОВРЕМЕННОГО ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА

Предлог, как известно, часть речи, служащая для выражения отношения одного слова к другому. Отношения могут быть— пространственные, временные, причинно-следственные, целевые и другие. Предлоги синтаксически не функционируют самостоятельно, а выступают в качестве связующих слов в составе словосочетаний и предложений.

Ввиду отсутствия падежей в классическом и современном персидском языках, роль предлогов в передаче различных синтаксических отношений в предложении очень важна. Следует отметить, что на протяжении многих веков, от классического до современного этапа, большинство предлогов претерпели различные изменения, а некоторые из них вышли из употребления. Как и в других языках персидские предлоги в основном сформировались от других частей речи. Так, по мнению И.Березина, *«предлоги, в их первоначальном значении, суть ничто иное, как частицы, неразделимые от глаголов, разнообразящие и изменяющие их значение; так например: آوردن - приносить, есть ничто иное, как соединение частицы آوردن и глагола بردن - нести. Бедность персидского склонения заставила отделить эти частицы от глаголов и сделать из них отдельные слова для означения, в виде предлогов, отношений существительных к глаголам, и в виде предложных наречий для управления целыми фразами. Таким образом образовались в персидском языке отдельные предлоги, составляющие или простой предлог, или соединение предлога с другим словом»* [8, с.268-269].

Далее И.Березин считает, что, к примеру, предлог «تا», обозначающий пространственный и временной предел и т.д., произошел от глагола «تاختن»- мчаться, скакать; предлог «از», обозначающий исходную точку в пространстве и во времени и т.д., произошел от глагола «افزودن»- увеличивать; предлог «به» в значении- для, ради, сформировался в результате соединения предлога «به» с местоимением «هر». Следует отметить, что предлог «به» широко использовался в классическом персидском языке, а в современном персидском языке употребляется, в основном, в книжном стиле. Так же и некоторые другие предлоги в произведениях классического периода употреблялись в значениях, отличающихся от их значений в современном персидском языке. Рассмотрим ряд нижеследующих примеров:

1. Предлог «با» использован в значении «به»

مولی [13, с.3] چنین گوید جمع کننده این کتاب پندها، الامیر عنصر المعالی کیکاوس بناسکندر بن قابوس بن وشمگیر امیر المؤمنین، با فرزند خویش گیلانشاه.

Так говорит составитель этой книги, эмир Унсур-ал-Меали Кей-Кавус ибн-Искендер ибн-Кабус ибн-Вушмагир ибн-Зиар, клиент повелителя правоверных, сыну своему Гиланшаху. [9, с.45]

Как известно предлог «با» в современном персидском языке может использоваться в различных значениях: выражать орудийность— «ручкой» با قلم; совместность— «с ребенком» با بچه; обозначать способ передвижения— «на метро» با مترو; указывать на помощь и содействие лица— «с его помощью» با کمک او; обозначать наличие характерного признака у кого-либо или чего-либо— «с хромой ногой» با پای لنگ; указывать на основание совершения действия— «с разрешения» با اجازه; и т.д. Однако, как видно из вышеприведенного примера, предлог «با» может указывать и на направление движения или действия. Следует добавить, что в таком значении этот предлог используется, в основном, в классическом персидском языке.

2. Предлог «بر» использован в значении «سر»

[13, с.5] چه امروز تا درین سرای سپنجی باید که بر کار باشی و زادی و پرورشی را که سرای جاودان را شایید برداری.

И сегодня, пока ты в этом брэнном мире, нужно, чтобы ты занялся делом и получил воспитание, которое пригодилось бы и для мира вечногo. [9, с.47]

¹⁰BDU. Orta şərq dilləri və ədəbiyyatı. Müəllim

Следует добавить, что в современном персидском языке со словом کار, в значении «на работе», как правило, употребляется отыменной предлог سر, который в свою очередь имеет самостоятельное лексическое значение-«голова». Например:

برادرم سر کار است. [1, s.120].
Мой брат на работе. [1, s.120]

مادرم سر کار رفت. [1, s.121].

Моя мать ушла на работу. [1, s.121]

خواهرت سر کار آمد. [1, s.121]

Твоя сестра пришла на работу. [1, s.121]

3. Предлог «در» использован в значении «به»

و تو بگمان در خود نگر در آفریدگار منگر و در ساز نگر و سازنده را بشناس. [13, c.10]

Ты же взирай на себя, а на Творца не взирай. Смотри на созданное и познавай Создающего. [9, c.49]

و وزیر را بفرمود که: در خزینه رو و از هرچه در خزینه من چیز است يك نیمه بدرویشان ده. [13, c.31]

Он повелел везиру: «Ступай в мою сокровищницу и из всего, что там есть, половину дай нищим.» [9, c.67]

چنانکه شنیدم که شیخ الشیوخ شبلی، رحمه الله در مسجدی رفت که دو رکعت نماز کند. [13, c.261]

Слышал я, что однажды Шибли, да помилует его Аллах, пошел в мечеть, чтобы выполнить два рака'ата намаза. [9, c.259]

و در گفتار جهال دل میند. [13, c.18]

И не слушай речей глупцов. [9, c.56]

4. Союз «که» использован в значении предлога «از»

چون دانست که هستی به که نیستی، کون به که فساد، زیادت به که نقصان، خوب به که زشت. [13, c.13]

Так как знал, что бытие лучше небытия, порядок лучше разрухи, избыток лучше недостатка, прекрасное лучше безобразного. [9, c.51]

В вышеприведенном примере, как мы видим, союз «که» использован вместо привычного для современного персидского языка предлога «از», что является характерной особенностью классического периода персидского языка. Как известно, в современном персидском языке при сравнении различных объектов обычно используется предлог «از» и гораздо реже союзы «که» и «تا».

5. Предлог «در» использован в значении «به»

اما بدانکه روزه طاعتی است که بسالی يك بار باشد، نامردمی بود تقصیر کردن. [13, c.18]

И знай, о сын, что пост - служение, которое за целый год бывает лишь один раз, было бы низко уклоняться от него. [9, c.56]

و نیز همچنين شنیدم که بروزگار سامانیان بو علی سیمجور که بنیشابور بود گفتی که من اسفهباسار و امیر خورасانم. [13, c.210]

И слышал я также, что во времена Саманидов был в Нишапуре эмир Бу- Али Симджур. Он говорил: «Я повинуюсь эмиру и полководцу хорасанскому» [9, c.217].

Следует подчеркнуть, что предлог «به» в классическом персидском языке, в отличии от современного персидского использовался как самостоятельно вместо «در», так и в сочетании с самим предлогом «در» либо «ندر». Например:

بدريا در منافع بی شمار است. [2, s.198]

В море бесчисленное количество пользы. [2, s.198]

یکی را از بزرگان بمحافل اندر همی ستودند. [2, s.198]

Одного из выдающихся людей хвалили на некоем собрании. [2, s.198]

6. Предлог «در» использован в значении «بر»

از تخت فرود آمد و در خاک نشست و ملاحان را بخواند و گفت: هر که فتح را مرده بیابد و بیارد هزار دینارش بدهم؛ [13, c.31]

Он сошел с трона, сел на [голую] землю, позвал корабельщиков и сказал: «Всякому, кто доставит мне Фатха мертвым или живым, я дам тысячу динаров». [9, c.67]

7. Предлог «اندړ» использован в значении «در»

[13, с.36] روزی افلاطن نشستہ بود از جملهء خاص آن شهر مردی بسلام او اندر آمد.

Как-то раз Ифлатун сидел с вельможами того города. Пришел к нему на поклон какой-то человек. [9, с.72]

Следует отметить, что предлог «اندړ», используемый в классическом персидском языке устарел и в современном персидском языке употребляется его эквивалент «در».

8. Предлог «از» использован в значении «به»

مردم باید که در آینه نگرد اگر دیدارش خوب بود باید که کردارش چو دیدارش بود که از نیکویی زشتی نهزید. [13, с.38]

Люди должны глядеть в зеркало; если вид его [лица] хорош, то надлежит, чтобы и поведение его было подобно виду его, ибо безобразие красивому не идет. [9, с.73]

9. Предлог «در» использован в значении «درباره»

اگر تو شنوی و اگر نه، در هر پیشهای سخنی چند بگویم. [13, с.156]

Но будешь ли слушать, нет ли, а о каждой профессии я скажу несколько слов. [9, с.171]

10. Предлог «بیر» использован в значении «نزد»

همی گوید: بیا و گواهی که بیر توست بده اندرین باب. [13, с.163]

Он говорит - приди и дай свидетельство, как это тебе полагается, предо мной. [9, с.178]

11. В значении «по отношению» вместо «نسبت به» использовано «بجای»

بدرگاه جد من قابوس بن وشمگیر رحمه الله آمد بزینهار و جد من ویرا امان داد و بپذیرفت و بجای او بسیاری نیکویی کرد. [13, с.235]

Пришел он ко двору деда моего, царя Кабуса, просил о пощаде. Дед мой обещал ему безопасность и принял его, был к нему много великодушен. [9, с.239]

12. В значении предлога «к»- نزد использовано «بزدیک»

پتوم آزوداددو- و عضد الدوله رسولی فرستاد بزدیک شمس المعالی. [13, с.235]

улэ прислал посланника к Шемс-ал-Меали. [9, с.239]

В вышеприведенных примерах классического периода персидского языка прослеживается семантическая вариантность и неоднородность употребления предлогов. В них совмещается ряд смысловых оттенков: причинные, пространственные, временные и т.п. значения.

В целом, персидские предлоги на настоящем этапе языка делятся на собственно предлоги и отыменные. Собственно или первичные предлоги в современном персидском языке по мнению К.Полякова «не связаны отношениями омонимии с соответствующими словами из других лексико-грамматических разрядов слов». Отыменные предлоги, как известно, образованы от имен, которые и в современном персидском языке могут употребляться как самостоятельные лексические единицы. Отыменные предлоги в отличие от первичных предлогов являются более конкретными, потому как в них прослеживается лексическое значение слов, от которых они произошли. К примеру, слово رو – «лицо», «поверхность» используется в качестве предлога со значением «на»; слово بالا – «верх», «наверх», «наверху» используется в значении «над»; слово زیر – «низ», «внизу» в качестве предлога употребляется в значении «под» и т.д.

Что касается структурных признаков предлогов, можно сказать, что претерпев некоторые изменения в период классического персидского языка, на современном этапе они четко делятся на простые, состоящие из одного слова и сложные, состоящие из двух и более слов.

Список использованной литературы:

1. Rüstəmovə T.Z. Fars dili. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2012, 368s.
2. Sultanov R. S. Səədi yaradıcılığında "Gülüstan". Bakı: Azərnəşr, 1961, 336 s.
3. Sultanov R. S. Qabusnamə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 237 s.
4. Zülfüqarova F.İ. Fars dilində qoşmalar və onların hüdudunun müəyyənləşdirilməsi meyarı. Bakı, ADU, Elmi əsərlər, № 2, s.38-45, 1973, 90 s.
5. Zülfüqarova F.İ., Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri, (birinci məqalə). Bakı, ADU, Elmi əsərlər, № 1, s.50-59, 1974, 85 s.
6. Zülfüqarova F.İ., Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri, (ikinci məqalə). Bakı, ADU, Elmi əsərlər, № 2, s.20-31, 1974, 84 s.

7. Zülfüqarova F.İ., Fars dilində qoşmalar və onların sintaktik vəzifələri haqqında. Bakı, ADU, Elmi əsərlər, №1, s.20-29, 1975, 90 s.
8. Березин И.Н. Грамматика персидского языка. Казань, Типография Университета, 1853, 480 с.
9. Бертельс Е.Э. Кабус-намэ. Издательство восточной литературы, Москва, 1958, с. 296
10. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка. М.: Филология три, 2002, 528 с.
11. 11.Поляков К.И. Практическая грамматика персидского языка. М.: Муравей, 2002, 208с.
12. 12.Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь, Москва, 1983.
13. Юсофи Голам-Хосейн. Кабус-наме (на персидском языке). Наука и культура. Тегеран, 1378/2000, 609 с.

Ключевые слова- предлоги, классический персидский язык, современный персидский язык.

Açar sözlər- önqoşmalar, klassik fars dili, müasir fars dili.

Keywords- prepositions, classical Persian language, contemporary Persian language.

Xülasə

Məqalədə müasir və klassik fars dillərində önqoşmaların müqayisəli təhlili aparılır. Müasir və klassik fars dillərində qoşmalarla bağlı müxtəlif misallar gətirilir və onların əsasında müasir və klassik fars dillərində önqoşmaların fərqli və oxşar cəhətləri araşdırılır.

Summary

The article conducts the comparative analysis of prepositions in contemporary and classical Persian language. The article juxtaposes the various examples regarding the prepositions in nowadays and classical Persian language and based on illustrated samples researches the similar and different features of prepositions in modern and classical Persian language.

Рецензент: доц.Мамедова А.Б.

Əliyeva Mələhət Qəribəğa qızı ¹¹

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB-MƏSƏLLƏRİN MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İŞLƏNMƏ METODLARI

Frazeoloji birləşmələrin həcmcə ən kiçik olan formalarından biri də atalar sözləri və zərb-məsəllərdir. Atalar sözləri ən kiçik həcmli söyləmələrin cəmidir desək, yanılmamış olarıq. Atalar sözlərini bəzən müxtəlif formada səsləndirirlər. Bunlar “ibrətamiz söz”, “hikmətli söz”, “qanadlı söz”, “sözlərin soltanı”, “söz mirvarisi”, “ipə-sapa düzülməmiş incilər”, “dilin gülzarı”, “qızıl sözlər”, “tərbiyəvi söz” kimi ifadə olunurlar. Amma bunların heç də hamısını qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Tədqiqatçıların gəldikləri son qənaətlərə görə, atalar sözü “həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər”, “xalq müdriqliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi”, “xalqın dühasını, xalqın müdriqliyini, xalq zəkasını və düşüncəsini”, “xalqın həyatı təcrübələrinin nəticələrini”, “xalqın ümumiləşdirilmiş təcrübəsini əks etdirən”, “xalq dünyagörüşünün, onun əməli həyat fəlsəfəsinin xülasəsi, qısa və dolğun, yığcam və mənalı bir şəkildə, aforizmlər halında ifadəsi”, “ictimai-tarixi həqiqətlərin bədii ifadəsindən ibarət” olan, son dərəcədə yığcam, konkretifadələridir.

Z.Ə.Əlizadə uzun müddət atalar sözləri barədə araşdırmalar aparmış və bu araşdırmalar frazeologiya sahəsində həm öz dövrünə görə, həm də müasir dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir və etməkdədir.

Atalar sözləri və zərb-məsəllər frazeologiyanın sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir (7, səh. 79).

Daha sonralar tədqiqatçı atalar sözlərinin mahiyyəti daha geniş açmaq üçün, onu səciyyələndirən digər əlamətlərini tədqiqata daxil etmişdir. Müəllifə görə, frazeologiya səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan elm sahəsidir. Müəllif yazır: “Frazeologiya dilin bir çox sahələrini əhatə edir, onlara materiallar verir və dil qatlarına xidmət edir. Bundan əlavə, frazeologiya təkcə idiomlarla məhdudlaşmış qalmır, o həm də atalar sözü və zərb məsəlləri öz sistemində yerləşdirə bilər”. (6, səh. 79).

Tədqiqatçı X.Əhmədova öz tədqiqat əsərində yazır ki, dilçilik ədəbiyyatında atalar sözlərinə, külliyyat halında hansı əlamətlərin aid edilib edilməməsinə aid fərqli münasibət və fikirlər vardır. Bunların içərisində Z.Əlizadənin göstərdiyi fikirləri qeyd etmək yerinə düşər:

1. Emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər;
2. Birləşmənin (atalar sözü) əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səciyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcına çevirir;
3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir;
4. Modelin semantik məzmunu və qrammatik strukturu arasında daxili, qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır. Bu da ümumi qarşılıqlı, qanunauyğun forma və məzmun arasında şərtlənməyə əsaslanır.
5. Sözlərin sırası sabit qalır;
6. Sözlərin tərkibində bəzən eynihüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur;
7. Frazeoloji birləşmənin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərb məsəllər heç bir başqa dilin deyil, məhz milli dilin (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur) xüsusiyyətlərinə əsaslanan əlamətlərə malikdir.
8. Atalar sözü və zərb-məsəllər sözə-anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir(8, səh. 79).

X.Əhmədovanın fikirlərinə münasibət bildirərək onu qeyd etmək olar ki, tədqiqatçı 7-ci bənddə qeyd edir ki, atalar sözü və zərb-məsəllər yalnız Azərbaycan dilin milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu fikirlər heç də razılaşmaq düzgün deyil. Çünki əgər müəllif Azərbaycan atalar sözləri və zərb-məsəllərdən bəhs edərsə, onda onun fikri öz təsdiqini tapar. Amma müxtəlif sistemli dillərdən söhbət gedirsə hər bir dilin özünə məxsus mənə çalarları var və bu çalarlar o dilin frazeologiyasında öz təsirini göstərir. Məsələn, ingilis dilində işlənən frazeoloji birləşmələr, o dilin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu digər dillərə də şamil oluna bilər. İngilis dilində işlənən atalar sözlərinin Azərbaycan dilində ekvivalentini vermək üçün onun mənə çalarlarına fikir verilir ki, münasib vari-

¹¹ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, ingilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrası melahet@aliyevs.net

antını ekvivalent şəklində vermək mümkün olsun ki, məna aydınlaşmış olsun. Maraqlı məqam odur ki, həm ingilis dilində, həm alman dilində, həm də rus dilində atalar sözləri və zərb məsəllər, idiomlar, hikmətli sözlər və s. frazeoloji birləşmələr ayrı-ayrılıqda işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycan dilində isə bunların hamısı birlikdə verilir. Yalnız məna çalarlarına görə qismən ayırmaq olur.

Məlumdur ki, heç də bütün atalar sözləri frazeoloji birləşmə tərkibinə daxil oluna bilməz. O, atalar sözləri frazeoloji birləşmə tərkibinə daxildir ki, onlarda məcazlaşma baş verib, nominativ funksiya daşıyır, sözə-anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə belə leksik vahidlər ən çox insanların müəyyən tiplərini, xarakterlərini səciyyələndirməklə əvəzsiz bədii ifadə vasitələri kimi çıxış edir. Bu baxımdan Z.Əlizadənin bu xüsusiyyətlərə görə araşdırdığı tədqiqat əsərindəki apardığı bölgü çox maraqlıdır. Bu bölgü aşağıdakılardır:

1. *Sakit adam haqqında – heç kəsin yatan öküzünə hiş, yumurtlayan toyuğuna kış demək.*
  2. *Simic – xəsis haqqında – pulumu alınca, canın alsan yaxşıdır.*
  3. *Lazımsız adam haqqında – arpayə qatsalar at yeməz, sümüyə qatsalar it və ya nə tufəngə çaxmaqdır, nə sünbəyə toxmaq.*
  4. *Nadinc adam haqqında – yetənə yetir, yetməyəni bir daş atır.*
  5. *Harın adam haqqında – ərəmik camış tək anqırır gəzir.*
  6. *Çox istəmək haqqında – getmə gözümdən, gedərəm özümdən.*
  7. *Bacarıqsız adam haqqında – uşağa buyur, dalınca yüyür.*
  8. *Maddi imkansız, pulsuz, kasıb adam haqqında – qəpiyə güllə atır, quruşa mayallaq.*
  9. *Bacarıqlı, işgüzar adam haqqında – dəyirmanın işinə ölü salsan, diri çıxar.*
  10. *Zirək haqqında – dilinə görə dilçəyi də var.*
  11. *Gözə soxulan adam haqqında – harda aşdır, orda başdır.*
  12. *Məsələnin mahiyyətinə varmadan görülən iş haqqında – babam mənə kor deyib, gələn-gedəni vur deyib.*
  13. *Ləyaqətli olmadığı halda rəhbərlik edən və nifrət doğuran haqqında – xandan gələn nökrəm, dinmə dişlərini tökrəm.*
  14. *Hiyləgər və qismən bacarıqlı haqqında – sən kimisinin yüzünü çaya susuz aparıb gətirər.*
  15. *Xoş uğurlu təsadüfdə – doşab alımışam, bal çıxıb və ya eşşək vurdu, cənnətə saldı.*
  16. *Arsız haqqında – yaş yuyur, quru sərir.*
  17. *Görülməmiş işdən uman haqqında – məscid tikilməmiş, kor əsasın dayadı.*
  18. *Fərq qoyulmayan adam və iş haqqında – mənim üçün xan da birdir, Gülxan da.*
  19. *Sirri saxlamaq haqqında – bir daş altı, bir daş üstü.*
  20. *Qətiyyət haqqında – öldü var, döndü yox və ya ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə demək.*
- Nümunə kimi göstərilən və sözə-əşyaya ekvivalent olan belə atalar sözləri və zərb-məsəllər bir qayda olaraq xarakter, obraz yaradır, böyük məna yükü daşıyır, bir sözlə, anlayışa ekvivalent ola bilər. Belə leksik vahidlər ayrılıqda öz mənasını saxlaya bilər, öz ilk mənası ilə isə üzvi surətdə bağlanmır, tam məcazlaşma prosesi keçirir (7, səh. 79; 80).

İndi isə ingilis dilində işlənən atalar sözlərinin məna çalarlarına fikir verək:

1. *to add full (oil) to the fire – yanan ocağa yağ tökməzlər.*
2. *All at sixes and sevens – mən deyirəm həmdən-həmə o deyir, dəmdən-dəmə.*
3. *All fingers are not alike – beş barmağın beşi də bir olmur.*
4. *All in good time – hər şeyin öz vaxtı var.*
5. *As a man is so is his company – özü necədir, ətrafı da elə.*
6. *Beauty lies in lover's eyes – könül sevən göyçək olar.*
7. *Better lose the saddle than the horse – ziyanın yarısından qayıtmaq yaxşıdır.*
8. *A bird never flew on the winktək əldən səs çıxmaz.*
9. *A black hen lays a white egg – oddan kül törəyər və ya dəlidən doğru xəbər.*
10. *Blood will have blood – qanı-qanla yumazlar.*
11. *The dead are always wrong – günah oləndə olar.*
12. *The dogs bark but the caravan goes on – it hürər, karvan keçər.*
13. *Don't count the chickens before they are hatched – cücəni payızda sayarlar və ya arxı hoppanmadan çirmalanma.*

14. *The drowing man will catch at a straw –suda boğulan saman çöpündən yapışar.* (1, səh. 7-74).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bunlardan Ə.Hüseynzadənin “Atalar sözləri” adlı tədqiqat əsərini xüsusi göstərmək olar. Burada atalar sözləri və zərb-məsəllər müəyyən mövzular üzrə düzülüb və səhifələnməmişdir. Amma, elmi şərh, xüsusi təsnifat bölgüsü, sistemləşdirilmiş izahlar, filoloji təhlil verilməmişdir (5).

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, yazıçısı və dramaturqu N.Nərimanov özünün yazdığı bir sıra tədqiqat əsərlərində atalar sözlərinə xüsusi yer ayrılmış, onlar haqqında ətraflı bəhs etmişdir: “*Az söz ilə bütün millətin keçmişdə və hal-hazırda fikir ilə və yainki adəti ilə aşına olmaq şübhəsizdir*” fikri və “*Türk dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabçadır*” adlı dərsliyində atalar sözləri və zərb-məsəlləri rus dili ilə müqayisədə öyrənməyi lazım bilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu barədə də ədibin bir sıra mütərəqqi fikirləri var və misallar da göstərə bilirik: “*Dövlət adamı xoşbəxt edə bilməz*”, “*adam elmlə ucalar*”, “*sözcəzdirən uzaq ol*”, “*sonrakı peşmançılıq fayda verməz*” və s. (9, səh. 227; 10, səh. 43).

Atalar sözləri və zərb məsəllər müxtəlif dilçilik laylarında tədqiq edilə də, onun mahiyyəti uzun zaman açılmamışdır. Buna səbəb isə onların linqvistik və ekstralingvistik faktorlara əsasən araşdırılması idi. Z.Əlidədə bu faktorlara əsaslanaraq atalar sözləri və zərb-məsəlləri üç qrupa təsnif edir:

1. Qapalı modelə malik olmasına baxmayaraq, modelin tərkibindəki vahidlər öz nominativ mənasını saxlamış olur və belələri frazeologiyanın tədqiqat obyektinə daxil edilə bilməz, çünki bunlar fikri müstəqil yolla ifadə edir və məcazlaşmadan uzaqdır.

2. Paremiyalar (atalar sözləri) – ikili səciyyə daşıyır, sonrakı məna kontekstlə bağlı olur, bu keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir, müstəqil məna məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır.

3. Paremiyalarda semantik-qrammatik vəhdət güclənir, mərkəzləşdirici üzv olur, onlar eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır, kontekstdən asılı olmayaraq sabit vəziyyət alır, üçüncü qrupda təsnif edilən qapalı modellərdə leksik vahidlər öz həqiqi nominativ mənasında işlənərkən məna alınmır, əksinə, məna sönür, bəzən də mənasız fikir alınır, əlaqə zəifləyir, leksik vahidlər bir-birinə elə hörülür ki, onları əvəz etmək belə mümkün olmur. Oxşar obyektlərlə qarşılaşdırdıqda əsl fəlsəfi-məntiqi səciyyəsi durulaşır, yüksək məna daşıyıcısına çevrilir və müxtəlif semantik məqsədə bağlanır, poetik fiqurların ifadəsinə xidmət edir (6, səh. 236-237).

Digər tədqiqatçılardan N.Ç.Vəliyevanın da frazeoloji birləşmələrin müqayisələri təhlilinə həsr etdiyi araşdırması müasir dilçiliyində öz dəyəri və sanbalı ilə qəbul olunan tədqiqat əsəridir. N.Ç.Vəliyeva, ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında araşdırdığı tədqiqat əsəri, ilk dəfə olaraq bu dillərdəki frazeoloji birləşmələrin həm daxili əlamətlərini, həm bir dil sistemində onların milli keyfiyyətlərini, həm də müxtəlifsisremlı dillərdəki vəziyyəti, dillərarası əlaqələrdə açıqlanır. Bu isə öz növbəsində, onların hər bir dildə spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün konkret faktların aşkara çıxarılmasında önəmli rol oynayır. Müəllif bu əsərdə qarşılaşdırılan dillərdə frazeoloji birləşmələrin oxşar cəhətlərinin tipologiyasını bir növ üzə çıxarılmış olur (4, səh. 5).

N.Ç.Vəliyeva da frazeologiyanın tədqiqat obyektinə atalar sözləri və zərb-məsəllərin də daxil olması fikrinə haqq qazandırır və bu dil vahidlərinin lüğət tərkibinin ən milli sintaktik konstruksiyalarından olmasını xüsusi qeyd edir: “*Xalq şüuru, xalq həyatı ilə yoğrulmuş, zamanın süzgəcindən süzülüb gələn, büllurlaşmış fikirlər toplusu olan frazeologizmlər, atalar sözü və zərb-məsəllərin semantik inkişafı nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, şərh etmək, çətinlik törədir. Frazeologiya, atalar sözü və zərb məsəllərdə xalq həyat tərzı, adət-ənənəsi işləri, sevinci və kədəri yaşayır, onlarda, xalqın obrazlı təfəkkürünün, milli ruhunun ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin sinkretik forması əks olunur, məhz buna görə də bunlar milli ruhun, milli səciyəli sintaktik vahidlər sayılır*” (4, səh. 4; 8, səh. 56).

Atalar sözləri və zərb-məsəllərin tərcümədə işlənmə metodları

Tərcümə olunmuş elmi əsər və ya tərcümə ədəbiyyatı paralellik nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli bir material kimi çox önəmlik daşıyır. Belə ki, tərcümə mətnləri, dövrün tərcümə ədəbiyyatına olan zəruri ehtiyacı ödəməklə yanaşı, eyni zamanda dillərin zənginləşməsində və inkişafında da xüsusi xidmət göstərilir. Bu barədə A.Axundov yazır: “*Uğurlu tərcümə, ana dilin bütün imkanlarından istifadə etmək, ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən ədəbi dilə təzə sözlər, cümlə quruluşları gətirmək, yeni sözlər və cümlə strukturları yaratmağı tələb edir. Bu isə öz növbəsində ədəbi dili zənginləşdirir*

və inkişaf etdirir. Məsələn, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ilə bağlı olaraq, dilimizin lüğət tərkibinin daha da genişləndiyini, dilimizin göz birləşmələri, xüsusən mürəkkəb cümlə sintaksisi baxımından zəngiləşdiyini razılıq hissi ilə qeyd etmək olar. Lakin, ədəbi dilimizin inkişafında bu müsbət hallar yalnız uğurlu tərcümələr nəticəsində mümkün olur. Əlbətdə ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zəngiləşdirən dilimizin sintaktik quruluşuna, cümlə strukturlarına yeni, orijinal sintaktik konstruksiyalar gətirə bilən tərcümə ədəbiyyatı az deyil, bunlar yüksək sənətkarlıqla edilmiş tərcümələr nəticəsində qazanılmışdır” (2, səh. 228).

Frazoloji birləşmələrin tərcüməsində, eləcə də atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin tərcüməsində bir sıra üsullardan istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Ekvivalent tərcümə:
2. Anoloji tərcümə:
3. Tərkibi tərcümə:
4. Antonimik tərcümə:
5. Kalka üsulu ilə tərcümə.
6. Kombinasiya edilmiş tərcümə.

Atalar sözləri və zərb-məsəllərin tərcüməsində ekvivalent tərcümə üsulunun tətbiq edirlər. Bu isə elə bir üsuldür ki, burada dilin fəaliyyət göstərən normalarına riayət olunmaqla müxtəlif məzmunla xələl gətirmədən yüksək səviyyədə tərcümə aparılır. Tərcümə vahidi kimi elə nümunələr – atalar sözləri seçilir ki, onlar bütün hallarda özünün orijinaldakı mənasını həm qrammatik, həm leksik, həm də üslubi qrammatik normalara əməl etməklə tam əks etdirə bilsin. Bu barədə S.R.Rzayeva özünün yazdığı tədqiqat əsərində nəticələrə əsaslanaraq, ekvivalent tərcümədən istifadə yerinə və tərcümədəki üstünlüyünə xüsusi əhəmiyyət verir. Müəllif bu haqda yazır: “Ekvivalent tərcümədən o vaxt istifadə olunur ki, bu zaman tərcümə edilən dilin daxili semantik potensialı frazeoloji vahidlərin denotativ və konnotativ mənasını tam şəkildə mühafizə etməyə imkan verə bilsin” (11, səh. 16).

Alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tədqiqat aparmış Qurbanov G.H-nın da maraqlı fikirlər var. Tədqiqatçı bu barədə yazır: “Alman dilinə məxsus atalar sözlərinin və frazeoloji cümlələrin mənası Azərbaycan dilindəki ilə eyniyyət təşkil edir”.

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, ayrı-ayrı xalqların atalar sözləri, zərb-məsəlləri arasında çox oxşar, hətta eyni olanlarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

1. *Er ist nicht auf den Mund gefallen – o, söz üçün məəttəl qalan deyil.*
2. *Eilen macht oft henlen – o, söz altda qalan deyil.*
3. *Einmal ist keinmal – tək əldən səs çıxmaz.*

Nümunələrdən də görünür ki, müxtəlif həyat şəraitinə, fərli adət-ənənəyə malik xalqların gəlidiyi oxşar həyatı – mənəvi nəticələri tutuşdurmağın özü elmi cəhətdən maraqlıdır. Paremlərin tərcüməsi, onları yaradan xalqın tarixini, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu daha ətraflı öyrənmək və daha aydın təsəvvür etmək baxımından da əhəmiyyətlidir. (3, səh. 53-79).

Beləliklə, müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözləri və zərb məsəllərin işlənmə metodlarının araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, həmin dillərdə işlənən atalar sözləri və zərb məsəllərdən ibarət olan frazeologizmlərdə oxşar, bəzən də eyni cəhətlər aşkar olunur. Xalqların həyat, məişət və dünyaya baxış, təfəkkürlərində formalaşan oxşar nüsnələrin olması xalqların mənəvi və mədəni yaxınlığını göstərən faktlar kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov A. İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb məsəllər lüğəti. Turan evi. Bakı – 2009.
2. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. 2 cild. II cild. Bakı. Gənclik. 2003, 438 s.
3. Qurbanov G.H. Alman paremlərinin Azərbaycan dilinə transformasiya problemləri. ADU. Elmi xəbətləri. № 3. Bakı, 2004, s. 53-71.
4. Vəliyeva N.G. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı, 2001. 218 s.
5. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı. Yazıçı, 1985, səh. 6909.
6. Əlizadə Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı. Yazıçı, 1985, 245 s.
7. Əlizadə Ə. Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980, 208 s.
8. Əhmədova X.S. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri. Dissertasiya. Bakı – 2011. 154 s.

9. Nərimanov N. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Elm 1983. 224 s.

10. Nərimanov N. Türk dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabçadır. Bakı: Araz 1. 889, 43.5.

11. Rzayeva S.R. Frazeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları (ingilis, rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) namizədlik dissertasiyası. Avtoreferat. Bakı-2007.

Açar sözlər: atalar sözləri, zərb-məsəllər, frazeoloji birləşmələr, hikmətli sözlər, ifadə vasitələri, mənə çalarları, işlənmə metodları, tədqiqat obyektı.

Ключевые слова: пословицы, убедительные пословицы, фразеологизмы, мудрые слова, средства выражения, оттенки значения, методы обработки, объект исследования.

Key words: proverbs, persuasive proverbs, phraseological units, wise words, means of expression, shades of meaning, processing methods, research object.

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılmış müqayisəli təhlil atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin geniş miqyaslı, hərtərəfli, dərinlən öyrənilməsinə səbəb olur ki, bu da gələcəkdə istifadə olunacaq atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin lüğətə daxil oluna bilməsində fərdi yanaşmaya imkan yaradacaq. Atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin tərcüməsində və işlənmə metodlarında, onların tam və aydın şəkildə başa düşülməsində, anlaşılın fikrin adekvat şəkildə ifadə olunması, ən vacib şərtlərdir. Müqayisə olunan hər bir dilin paremik frazeoloji ifadələri, müəyyən bir mənəni ifadə etdiyindən sintaktik birləşmələrlə bərabər, sözlərin də sinonimi ola bilər. Bu baxımdan da tərcümənin ekvivalent və analoji üsulları şərti olaraq "frazeoloji üsullar" adlanır. Məhz bu baxımdan hər bir dildə işlənən frazeoloji nümunələrə rast gəlmək olur.

Summary

The comparative analysis based on the materials of the language of different systems leads to a large-scale, comprehensive, in-depth study of proverbs and proverbs, which will enable an individual approach to the inclusion of proverbs and proverbs to be used in the future. In the translation of proverbs and proverbs and methods of development, their complete and clear understanding, adequate expression of the understood idea are the most important conditions. Paremic phraseological expressions of each compared language can be synonyms of words, as well as syntactic combinations, since they express a certain meaning. In this regard, equivalent and analogous methods of translation are conventionally called "phraseological methods". It is from this point of view that you can find phraseological examples used in every language.

Резюме

Сравнительный анализ на материалах языка разных систем приводит к масштабному, всестороннему, углубленному изучению пословиц и пословиц, что позволит индивидуально подойти к включению пословиц и пословиц для использования в дальнейшем. При переводе пословиц и пословиц и приемах разработки важнейшими условиями являются полное и ясное их понимание, адекватное выражение понятой идеи. Паремические фразеологические выражения каждого сравниваемого языка могут быть синонимами слов, а также синтаксическими сочетаниями, поскольку выражают определенный смысл. В связи с этим эквивалентные и аналогичные методы перевода условно называют «фразеологическими методами». Именно с этой точки зрения можно найти фразеологические примеры, используемые в каждом языке.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ ANTROPOSENTRİK XARAKTERİ

Mənsubiyyət kateqoriyası tək-cə ayrı-ayrı fərdlərin deyil, eləcə də bütöv etnosun təfəkküründə mövcud olan ətraf aləmə münasibət sistemidir. Bu sistemi dərk etmək üçün yalnız formal cəhətdən tədqiq etmək kifayət etmir. Mənsubiyyət kateqoriyası, eləcə də digər təfəkkür kateqoriyalarının etnik mədəniyyət əsasında öyrənilməsi yeni nəticələr əldə etməyə imkan verir. Son dövrlərdə dilçilikdə dərkətmənin aktiv subyektivi olan insan amilinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dilə antropoloji yanaşmanın təzahürüdür. Antropologizm mərkəzində insan dayanan fəlsəfi konsepsiyadır. Bu fəlsəfi konsepsiyanın tərəfdarı "insan" anlayışına əsas dünyagörüş kateqoriyası kimi baxır və sübut etməyə çalışırlar ki, anlayışa əsaslanmaqla dünya haqqında təsəvvürlər sistemini işləyib hazırlamaq olar (7, 33). Antropoloji prinsip dilçilikdə elmi tədqiqatların metodoloji əsası kimi qəbul edilir. Bu məsələyə münasibət bildirən Y.S.Kubryakova yazır ki, elmi obyektlər, hər şeydən əvvəl, onların insan üçün, insanın həyat fəaliyyətindəki roluna görə, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında yerinə yetirdiyi funksiyaya görə öyrənilir (2, 212). L.İ.Kartalevanın qeyd etdiyi kimi, dil insan prizmasından insan üçün öyrənilir (bax: 4, 35). Yəni dil insan üçün, insan əndazəsində yaradılıb və bu miqyas dilin özünün quruluşunda həkk olunub; dil də məhz buna uyğun şəkildə öyrənilməlidir. Buna görə də dilçilik həmişə insandakı dil və dildəki insan haqqında elm olaraq qalacaq (6, 15). M.V.Milovanovanın qeyd etdiyi kimi, hər bir dil ətraf aləmi özünəməxsus formada şəkilləndirir, onu konseptuallaşdırmaq üçün öz üsullarına malikdir. Real aləmin dərk olunmasının milli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq "insan" konseptlərinə müraciət etmədən mümkün deyil (5, 726). E.Piriyevə görə, istənilən konseptin təşəkkülündə mədəni informasiya mərkəzi rol oynayır (1, 11). Y.V.Raxilina koqnitiv semantik izahın üstünlüyünü onun antroposentrik məğzində görür. Bütövlükdə, dil vahidlərinə koqnitiv yanaşma antroposentrik izahlarda öz əksini tapır (bax: 3; 5).

Mənsubiyyət kateqoriyası antroposentrik xarakterə malikdir. Çünki bu kateqoriya ətraf aləmi öyrənən və mənimsəyən insana istiqamətlənmişdir. Bu hər şeydən əvvəl prototipik mənsubiyyət konstruksiyalarında öz əksini tapır. Məlumdur ki, bu qəbildən olan konstruksiyalarda posesor rolunda insan, korrelyat rolunda isə cansız əşyalar çıxış edir. Ayrı-ayrı xalqlar dünyanı fərqli şəkildə görür və konseptləşdirir ki, bu da dillərin quruluşunda öz əksini tapır. Mənsubiyyət mənasının dilin sintaktik quruluşunda əks olunmasının xarakterinə görə dillər "var olmaq" və "malik olmaq" qruplarına ayrılır. Müq. et: azərbaycanca Mənim kitabım var; rusca У меня есть книга; ingiliscə I have a book. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstəririk: y X есмь Y (X-in Y-i var) və X has Y. Azərbaycan dili bu bölgədə "var olmaq" dilləri qrupuna aid oluna bilər. Azərbaycan dilində xəbəri var sözü ilə formalaşan konstruksiyalarda possessor ismin yiyəlik halında işlənir, mənsub əşya isə xüsusi mənsubiyyət şəkli qəbul edir. Rus dilini də tipik "var olmaq" dillərinə aid edirlər. Çünki bu dildə mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək qabiliyyətinə malik olan predikativ konstruksiya y X есмь Y (X-in Y-i var) sxemi üzrə düzəlir. Müq. et: У Игоря был ключ "İqorun açarı vardı". İngilis dilini Azərbaycan və rus dillərindən fərqli olaraq "malik olmaq" dilləri qrupuna aid etmək olar. Çünki burada mənsubiyyət anlayışını ifadə edən predikativ konstruksiya X has Y sxemi üzrə düzəlir. Bu tip konstruksiyalarda possessor ismin adlıq halında olur. Müq. et: He has a car "Onun maşını var".

Fransız dilindəki "malik olmaq" semantikli fellərin təhlili bu qənaəti daha da gücləndirir. Müasir fransız dilində "malik olmaq" semantikli bir neçə leksik vahid işlənir. Onların içərisində avoir feli nitqdə digər sözlərlə əlaqəyə girmək, eləcə də daha ümumi anlayış ifadə etmək baxımından digərlərindən fərqlənir və geniş işləkliyə malikdir. Avoir feli hələ IX əsrdə qeydə alınmış ən qədim fransız sözü hesab olunur. Əski fransız dilində bu söz avoir şəklində müşahidə edilir. Öz kökü etibarlı ilə latın dilindəki habere feli ilə bağlıdır. Latın xalq dilində iki sait arasında [b] səsi [v] səsinə keçir, [é] səsi isə açıq hecəyə dodaqlanma xüsusiyyəti kəsb edərək [oi] diftonquna çevrilir. Bunun nəticəsində isə müasir fransız dilindəki avoir fonetik variantı meydana çıxır.

Posséder feli "hər hansı bir əşya və yaxud keyfiyyətə malik olma" anlayışını ifadə edir. Lakin belə sahiblik ilkin olmayıb, müəyyən zaman çərçivəsində baş verir. Bu feil latın dilindən alınma hesab olunur. Belə ki, posséder feli öz kökü etibarlı ilə latın dilindəki possidēre sözündəndir. Latın dilində bu söz müxtəlif mənalarda işlənsə də, əski fransız dilinə "malik olmaq", "hər hansı bir mülkün sahibi olmaq" mənalarında keçmişdir.

Bunun əksinə olaraq, douer (passiv forması: -être doué, -e) feli təbii, ilkin keyfiyyətə malik olmanı

¹² Bakı Dövlət Universitetinin müəllimləri

ifadə edir və əsl fransız mənşəli sözdür. Bu söz öz kökü etibarını ilə latın dilindəki dotare feli ilə əlaqəlidir.

Jouir feli də əsl fransız mənşəli söz olub, malik olmanın sahib şəxsə fayda verməsini ifadə edir. Tədqiqatçılar bu felin öz kökü etibarını ilə latın dilindəki gaudēre sözündən əmələ gəldiyini göstərir. Əski fransız dilində palatallaşma nəticəsində [g] səsi [i] səsinə keçir, daha sonrakı əsrlərdə isə [o] sasi [ou] diftonquna doğru inkişaf edir: gaudēre) gaudire) goir)joir)jouir.

Eyni semantika bénéficiar felində də var. Lakin jouir felindən fərqli olaraq bénéficiar felində göstərilən semantika daha güclü ifadə olunur. Yəni burada aksent sahib olmadan əldə edilən faydaya, xeyirə vurulur. Bénéficiar feli də əsl fransız mənşəli sözdür. Bu sözün XVI əsrdə bénéfici sözündən feildüzəldən şəkilçi vasitəsilə yarandığı məlumdur.

Disposer feli sahibolmanı malik olduğuna (zaman, müəyyən məbləğ pul və s.) sərəncam vermək imkanı kimi təqdim edir. Bu feil də latın dilindən (disponere felindən) alınma hesab olunur (bax:7).

A.B.Sentsov və A.Y.Ostroumova fransız və rus dillərində sahiblik semantikasını ifadə edən felləri fransız və rus xalqlarının milli mentalitetlərini ifadə etməsi baxımından fərqli şəkildə qruplaşdırırlar. Onların fikrincə, fransız dilindəki sahiblik semantikalı feillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- 1) "malik olmaq, əlində olmaq, istifadə etmək" semantikalı fellər: avoir, disposer, bénéficiar, jouir;
- 2) "sahib olmaq, yiyə olmaq, əldə etmək" semantikalı fellər: avoir, posseder, tenir;
- 3) "ələ keçirtmək, əldə etmək, tutmaq, işğal etmək" semantikalı fellər: avoir, prendre, attraper, obtenir, acquerir;
- 4) "hiss etmək" semantikalı fellər: avoir, éprouver, sentir;
- 5) "aldatmaq, ələ vermək, hiylə ilə əldə etmək, oğurlamaq" semantikalı fellər: attraper, posséder (buraya jarqon və loru leksikada işlənən tromper, duper, rouler, berner, empaumer, baisier, entuber, emberlif-coter, feinter sözləri də aid olunur);
- 6) "şimikdirmək, aldatmaq, zorla məcbur etmək" semantikalı fellər: avoir, posséder (buraya jarqon və loru leksikada işlənən séduire, baisier, entuber, tomber sözləri də aid olunur).

Rus dilindəki sahiblik semantikalı fellər isə müəlliflər tərəfindən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- 1) "sahib olmaq, malik olmaq" semantikalı fellər: владеть, иметь, обладают;
- 2) "malik olmaq, mövcud olmaq, əlimlə olmaq" semantikalı feillər: иметь, существовать, быть, предполагать, наличествовать;
- 3) "tutmaq, işğal etmək, ələ keçirmək" semantikalı feillər: захватить, овладеть, завладеть, занять;
- 4) "ələ keçirmək, tutmaq, bürümək (hiss haqqında)" semantikalı feillər; овладеть, охватить, обуть (о чувстве);
- 5) "əldə etmək" semantikalı feillər: поиметь (в разных смыслах).

Müəlliflər sahib olmaq anlayışının əsas struktur əlamətlərini belə formulə edirlər: a) əldə etmə prosesi ~ mənsub olma vəziyyəti; b) əldə etmə üsulu ~ nəticə; c) insanın daxili aləmi ~ xarici aləm, bizi əhatə edən gerçəklik; ç) sahiblik obyektinin zorla alma bilməsi ~ sahiblik obyektinin zorla alma bilməməsi; d) ələ keçirmədə gücdən istifadə ~ gücdən istifadə olunmaması.

Fransız və rus dillərində sahib olma anlayışının struktur əlamətlərinin təhlili göstərir ki, rus dili ilə müqayisədə fransız dilində "hiylə ilə əldə etmək", "zorla əldə etmək" semantikalı fellər daha çoxdur və geniş işləkliyə malikdir. A.B.Scmsov və A.Y.Ostroumova bu dil təzahürünün səbəblərini hüquq müstəvisində axtarırlar. Onların fikrincə, fransız mədəniyyəti çox dəqiq şəkildə hüquqi baxımdan tənzimlənən Roma mədəniyyətinin təsiri altında formalaşdığından fransızlarda mülkiyyət anlayışı ruslarla müqayisədə daha tez formalaşmışdır. Bununla bərabər, fransız cəmiyyəti mülkiyyət hüququnu insanın əsas hüquqlarından biri kimi qəbul etsə də, mülkiyyət hüququnun pozulması hallarını da qəbul edir və belə yanaşma fransız dilində öz ifadəsini "hiylə ilə əldə etmək", "zorla əldə etmək" semantikalı fellərdə tapır.

Fransız və rus dillərinin müqayisəsi göstərir ki, "malik olmaq" anlayışını ifadə etmək üçün fransız dilində avoir felinin qarşılığı kimi rus dilində bir çox hallarda быть feili işlənir. Rus dilində "malik olmaq" mənasında иметь feili də var. Иметь feili müasir rus dili ilə müqayisədə qədim rus dilində, eləcə də əski slavyan dilində daha geniş semantikaya malik olmuşdur. Bu dillərin sonrakı inkişafı zamanı иметь feili həm rus, həm də digər şərq slavyan dillərində öz istifadə dairəsini daraltmışdır. Bunu fransız və rus təfəkküründəki "mövcud olmaq" və "malik olmaq" anlayışlarının fərqli şəkildə qavranılması ilə izah etmək olar. Fransız mentalitetində hər hansı əşyanın, obyektin mövcud olması onun istifadə olunması kimi başa düşülür. Rus mentalitetində isə hər hansı əşyanın, obyektin mövcud olması onun istifadə olunması demək deyil. Müasir dilçilikdə insan və onun məişətinin hər yönü ilə dildə ifadə olunması problemlərinin tədqiqi linqvokulturologiyanın aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edir. Dildə öz əksini tapan mənalar kollektiv fəlsəfə kimi vahid baxışlar sistemində cəmlənir ki, dil daşıyıcıları üçün ondan istifadə olunması məcburi hala çevrilir.

Əski, orta və yeni fransız dilində "malik olma" kateqoriyası müəyyən xüsusiyyətlərinə görə

seçilir. Əski fransız dilində "malik olmaq" anlayışı, əsasən, aveir və purredair felləri ilə ifadə olunur. "Malik olma" makrosahəsinə aid olan digər sözlər bu anlayışın müəyyən nüanslarını ifadə edirlər. N.N.Levina yazır ki, əski fransız dilində "malik olma" makrosahəsinə formalaşdırılan üç qrup feil (1. mənsub əşyanı qorumaq, saxlamaq; 2. istifadə etmək, qazanc əldə etmək; 3. əldə etmək, almaq) olmuşdur. Bu makrosahəyə daxil olan "mənsub əşya" mikrosahəsinə ifadə edən leksemlər də üç qrupda birləşir: 1. var-dövlət, maddi nemətlər məcmusu; 2. torpaq mülkiyyəti; 3. qazanılmış əmlak. Bunların içərisində ikinci qrupa daxil olan leksemlər daha çox işlənir. "Malik olma" makrosahəsinin "sahib şəxs" mikrosahəsinə ifadə edən leksik vahidlər isə nisbətən azdır və yüksək silklərin nümayəndələrini ifadə edən leksemlərdən ibarətdir. Orta fransız dilində də bu tendensiya davam edir. Yeni fransız dili dövründə "malik olma" makrosahəsinin nüvəsi kimi avoir və posseder felləri qalır. "Mənsub əşya" mikrosahəsinə aid olan leksemlər əski və orta fransız dili dövrü ilə müqayisədə yeni fransız dili dövründə müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, burada "torpaq mülkiyyəti" anlayışını ifadə edən leksemlər kəmiyyətə azalır, "qazanılmış mülkiyyət" anlayışını ifadə edən leksemlər isə artır. N.N.Levinaya görə, bu, fransada XVIII-XX əsrlər ərzində mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi və mülkiyyətin yeni formalarının yaranması ilə bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Бабаева Е.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологической картины мира, Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Волгоград: 2004. 438 стр.
2. Болдырев Н.Н. Теоретические основы и методологические принципы когнитивного исследования языка // Вестник Челябинского государственного университета, 2013, № 24 (315). стр. 7-13.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты, Москва: Языки Славянской Культуры, 2011. 568 стр.
4. Дудова Н.Н. Когнитивная лингвистика в России // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2014, № 3 (33). стр. 69-71.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс, Волгоград: Учитель, 2002. 260 стр.
6. Климов Г.А. Принципы контентивной типологии, Москва: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2009. 448 стр.
7. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов, Москва: Наука, 1996. 250 стр.

Ключевые слова: категория посессивности, язык, когнитивное понятие, лингвокультурология, мировосприятие, менталитет

Key words: possession category, language, cognitive notion, cultural linguistic, worldview, mentality

Xülasə

Mənsubiyyət tarixi kateqoriyadır, dilin daşıyıcılarının tarixi, mədəniyyəti, dünyagörüşü, mentaliteti ilə sıx bağlıdır. Mənsubiyyət anlayışı adı altında iki varlığın arasında olan münasibət əks olunur. Həmin münasibətlər uzun dövr ərzində formalaşmış və sabitləşmişdir. Mənsubiyyət kateqoriyası təkcə ayrı-ayrı fərqlərin deyil, eləcə də bütün etnosun təfəkküründə mövcud olan ətraf aləmə münasibət sistemidir. Bu sistemi dərk etmək üçün dili yalnız formal cəhətdən tədqiq etmək kifayət etmir. Mənsubiyyət kateqoriyası, eləcə də digər təfəkkür kateqoriyalarının etnik mədəniyyət əsasında öyrənilməsi yeni nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Резюме

В статье на материале разных языков (русского, азербайджанского, французского, английского) в сопоставительном плане рассматривается категория посессивности – одна из универсальных категорий языка. Дается обзор научных концепций и взглядов различных ученых на категорию посессивности с когнитивной точки зрения; на основе конкретных примеров и фактов показывается, что значение посессивности может быть выражено разноуровневыми языковыми средствами, набор которых для каждого языка индивидуален. При прослеживании отражения в разных языках посессивных отношений выявляются и разъясняются их сходства и различия. Посессивность рассматривается как отражение в языке особенностей национального мировоззрения и менталитета.

The cognitive notion of possession category

Summary

The article deals with one of the universal conceptual category of the language – possession category that is studied on the material of the different languages (Russian, Azerbaijani, French, English) in the comparative plan. The article contains a review of the different scientists' scientific views of possession category from the cognitive standpoint; the concrete examples and facts show that possession can be expressed by the language means of the different levels and they are individual for each language. When tracing the reflection of possessive relations in the different languages their similarities and distinctions are revealed and explained. Possession is considered to be reflection of peculiarities of the national world outlook and mentality.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNDƏ AMERİKANİZMLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunmuşdur. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-də ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir. “Amerika ingiliscəsi (Amer. Eng.) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-də danışılan bu dilin etimoloji nöqtəyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırıla bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (Amer. Eng.) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik” (1, s. 29-34).

Əsas hissə. “Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə verdi. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Amerika sığınu) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin Amerika variantı” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilisinin (Amer. Eng.) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu. Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi. İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika İnqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika İnqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu. “Amerika İnqilabı” liderlərinin nöqtəyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın

¹³ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Xarici dillərin tədrisi mərkəzinin müəllimi

müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi. Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məs: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir. “Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Witherspoon”-nin adı ilə bağlı idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Witherspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi. “John Witherspoon”-nin “Amerikanizm” anlamı yalnız kaloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Witherspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Witherspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, ovulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir (2, s. 112-145).

“Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”. Amerika ingilis dilisinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi”nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən bir ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Orta Atlantik Regionunda ilk yaşayış məntəqələrinin əsası New Yorkda (Yeni Amsterdam adlandırılmış və 1644-cü ildə İngiltərə tərəfindən Hollandiyadan alınmışdır) və Pensilvaniyada (Filadelfiya ilə birlikdə 1681-ci ildə, əsasən, Uilyam Pen tərəfindən əsası qoyulmuşdur). Cənubi Atlantik regionunda yaranmış ilk yaşayış məntəqələrinə 1607-ci ildə əsası qoyulmuş Virciniyanın “Ceymstaun koloniyası” və 17-ci əsrin sonlarında Cənubi Karolinadakı “Charleston koloniyası” aiddir. Bu ərazilərdə yaranmış ilk yaşayış məntəqələri, əsasən, Amerika Dialektinin əsas mənbələri kimi çıxış edirdilər. Elə sözlər var ki, onların mənalı Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənalı hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsl Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yenot), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığıni) göstərmək olar.

Üç əsrdən daha çox bir müddətdə Amerika lüğət tərkibi Britaniya (İngilis) lüğət fondundan tam və ya qismən asılı olaraq inkişaf etmiş və yaranmış yeni mühitin də bu lüğət fondunun inkişafına böyük təsiri olmuşdur. İngiltərədə “to advocate” (vəkillik etmək), to placate (plakat çəkmək), “to antogonize” (ziddiyyət yaratmaq) terminlərinə qarşı ədəbiyyatçılar 19-cu əsrdə müharibə elan etmişlər.

V.Riçard yazır: “Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə

götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məs, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s. bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məs, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adlaşır. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man`s meat is another man`s posion” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cərəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənir” (3, s. 13-42). Bəzən yeni terminlər siyasi məqsədlər üçün yaradılır və dildə də uzun müddət işlədilir. Məs, “superdövlətlər” olan Birləşmiş Ştatlar və Sovetlər İttifaqı (dağılmazdan əvvəl) bəzi müstəmləkə zülmündən azad olmuş ölkələri “Third World” (Üçüncü Dünya) ölkələri, yaxud “underdeveloped” (inkişaf etməkdə olan) ölkələr adlandırmışlar. Bu dövrdə “rat-race” (yavaş sürətli yarış), “consolium” (məsləhət), “confrontation” (qarşıdurma), “update” (hazırkı) və s. kimi terminlər yaradılır. Elə yeni sözlər, terminlər meydana çıxır ki, onların əksəriyyəti demək olar ki, müəyyən şeylərə verilən ad kimi üzə çıxır, yaranır. Məsələn, “a bubble car” (avtomobil) termini maşının yuxarı hissəsi, damı plastmas materialdan düzəldilmişdir, həm də köpüyə bənzədiyi üçün bu maşına həmin ad “a bubble car” köpük maşını adı verilmişdir. Məs, “paper pack” (kağız torbacıq) termini də öz mənasını məhz aid olduğu şeydən almışdır. Belə ki, əvvəllər mağazadan kitab alan zaman həmin kitabı kağız torbacıqda bükün vermişlərmiş, sonralar isə bu hadisə getdikcə yayılmış, təkcə kitab deyil, başqa şeyləri də kağız torbacıqları büküb verirlərmiş ki, həmin termini “kağız torbacıq” mənasını daşımışdır. Hər hansı bir sözün strukturu, yaxud mənası Britaniya ingiliscəsinə oxşamadığı halda, dərhal onu “amerikanizm” adlandırmaq səhv olardı. Bu məsələdə də israfçılıqdan yan keçə bilməyənlər “amerikanizm” hesab olunan sözlərə qarşı müəyyən dövrlərdə mübarizə aparmışlar. Ancaq süni vasitə və üsullar dilin təbii inkişafının qarşısını ala bilməmişdir.

Amerikan ingiliscəsində yeni sözlərin yaranmasına təkcə yeni texnika deyil, həmçinin də yeni texnoloji dəyişikliklər zəmin yaratmışdır. Məs, “gasoline” (benzin), “alcohol” (alkoqol, spirt) terminlərinin yaranması ilə əlaqədar bunlara aid oxlu derivativlər meydana gəlmişdir. Adamların benzinə, yaxud spirtə olan tələbatı ilə də ya da benzinin, spirtin qiymətinin qalxıb-düşməsi ilə əlaqədar terminlər yaranmışdır. Belə texnoloji dəyişikliyə dair terminlər (təyyarə və avtomobillərdə qəza və digər təhlükəsizlik texnikası ilə əlaqədar, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı yaranmış terminlər və s.) artırmaq da olar. “Computer” (kompüter, sayğac) sözü hələ İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl İctimaiyyətə “sayan adam” mənasında “to compute” kimi məlum idi. Hazırda həmin söz “sayan maşın” mənasında istər böyük “mainframe”, yaxud kiçik “micro-computer”-lə əlaqədar çoxlu yeni sözlər, ifadələr meydana gəlir. Leksikoqrafların fikrincə, ingilis dilinin lüğət tərkibi öz tarixində heç bir zaman 20-ci əsrdəki kimi çoxlu dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bütün bunların başlıca səbəbi Birləşmiş Ştatlarda yeni sözlərin yaranması, bu ölkədə əsas etibarilə texnologiya və elmin inkişafı ilə bağlıdır. Əlbəttə, Amerikan ingiliscəsində nə qədər təmiz söz olduğunu (yəni Amerikan ingiliscəsinin məhz özünü sözləri) heç kəs deyə bilməz. Hətta onu da demək mümkün deyil ki, Amerikan ingiliscəsində say etibarilə nə qədər söz var. Son zamanlar buraxılmış Amerikan ingiliscəsinə dair bir sıra lüğət kitablarının köməyi ilə sözlərin yaranması ilə əmələ gəlmiş dəyişiklikləri müqayisə edərək aydınlaşdırmaq mümkündür. Amerikan ingiliscəsinin lüğət tərkibindəki sözlərin say etibarilə nə qədər artdığını Veboterin lüğətinə baxdıqda görə bilərik (4, s. 384-388).

Nəticə. Beləliklə, Amerikan söz və ifadələri artıq dildə hiss olunmaq dərəcəsinə gəlmiş zamanı etibarən “amerikanizm” haqqında mübahisələr başlandı. Əvvəlcə ingilislər amerikalıları ingilis dilini təkrar etməkdə, on yeddinci əsrdə İngiltərədə işlənmiş sonra isə arxaikləşmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmış sözləri yeni “amerikanizm”-lər adı altında götürülüb nitqdə işlətmələri üstündə tənqid etməyə başlamışlar. Sonralar ingilis tənqidçiləri sakitləşən kimi amerikalılar özlərini müdafiə etməyə, həm də bütün amerikalıları dillərinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparmağa çağırdılar. İngilislərlə amerikalıların bu mübahisəsi bütün on doqquzuncu əsrdən indiyə qədər davam etməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page:29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). November 2016. Retrieved 2 January 2017. page:112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities. page:13-42.
4. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic p. 384-388.

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma,

Key words: americanism, English, form, literary norm

Ключевые слова: американизм, английский, форма, литературная норма

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock. It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in "Americanism" would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова. Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация разные вариантов названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, и функциями.

Rəyçi: pedaqoji elmlər namizədi, professor Hüseynova Tamilla.

AMERİKA ÖLKƏLƏRİNDƏ DİLLƏRİN SOSİOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Giriş. Amerika qitəsində yaşayan xalqların etnik tərkibi və dillərin yayılması baxımından digər qitələrdən fərqlənir. Bu qitədə 1 milyarda yaxın insan yaşayır və adalarla birlikdə 50-dən çox ölkəni əhatə edir. Burada yerləşən ölkələrdə etnoslar da qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır. Amerika qitəsinin kəşf olunmasından sonra Avropadan əhalinin axını qitənin əhali tərkibini də dəyişdi. Bu səbəbdən qitədə ingilis, ispan, portuqal, fransız dilləri aparıcı mövqeyə malikdir. Amerika qitəsində hal-hazırda 1041 dildən istifadə olunur ki, bunlardan 31-i dövlət dilidir, 372-si ölü dil vəziyyətindədir, 397 dil üçün ciddi təhlükə vardır (8). Göründüyü kimi, Amerika qitəsində də dillərin əksəriyyəti ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qitədə, xüsusən Latın Amerikasında bir neçə ölkədə picin və kreol dillər də yayılmışdır.

Amerika qitəsinin əsas problemi yerli əhalinin ciddi şəkildə assimilyasiyaya uğraması ilə bağlıdır. Burada yaşayan abrogen xalqlar Avropadan gəlmiş müstəmləkəçilər tərəfindən istismar olunmuş, bir çox hallarda da məhvə məhkum edilmişlər və nəticədə həm xalqlar, həm də dillər yer üzündən silinmişdir.

Amerika qitəsində dillərin durumu haqqında nə qədər ümumiləşdirmələr aparılsa da, hər bir ölkənin daxilində dillərin vəziyyəti, onların statusu məsələsi, dil situasiyası kimi digər məsələlərin sosiolinqvistik baxımından təhlilinə ehtiyac vardır. Öncə bir neçə ölkədə istifadə olunan dillərin sosiolinqvistik vəziyyətinə nəzər yetirək:

Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ). Amerika qitəsində ən çox dilin istifadə olunduğu ölkə ABŞ-dır. Bu ölkədə 238 dil yayılmışdır ki, onlardan da 12-si ölü dil sayıla bilər. 329 milyon (2019) əhalisi olan bu ölkədə əsas dil kimi ingilis dilindən istifadə olunur. ABŞ-ın dövlət dili yoxdur. Lakin ştatların əksərində rəsmi dil ingilis dili olduğundan dövlət dili rolunu da məhz bu dil oynayır.

ABŞ-də dil siyasətinin maraqlı tarixçəsi vardır. Belə ki, bu ölkədə XX əsrdə dil siyasəti ilə bağlı aparılan ciddi islahatları üç mərhələyə bölmək olar: Birinci dünya müharibəsi ilə İkinci dünya müharibəsi arasındakı dövrdə dil siyasəti; İkinci dünya müharibəsindən 1980-ci illərə qədər dil siyasəti və 1980-dən indiki dövrə qədər dil siyasəti (Bax: 1, s. 77-97). Birinci dövrdə ABŞ-də dil siyasəti ilə bağlı məsələlər daha sərt şəkildə həyata keçirilirdi. Bunun səbəbi isə müharibədən sonra Avropadan Amerikaya böyük bir köçün baş verməsi idi. Həmin dövrdə ABŞ-də fərqli dil daşıyıcılarının çoxalması dövlət üçün müəyyən təhlükələr yaratmışdı. Ölkədə rəsmi bir dil olmadığından bunun qarşısını almağın yeganə yolunu tədris müəssisələrinin tək dildə- ingilis dilində fəaliyyət göstərməsi barədə qərarın verilməsi oldu. Bir çox ştatlarda “Yalnız ingiliscə” dil proqramına böyük dəstək verildi və hətta qabaqkı illərdə ikidilli proqramlar həyata keçirən bir çox fondların fəaliyyəti dayandırıldı. Daha sərt davranılaraq ana dili ingilis dili olmayan uşaqlarla olan uşaqlar eyni siniflərdə dərs keçirdilər, onlara məktəbdə dərsdən kənar vaxt da öz ana dillərində danışmaq qadağan olunmuşdu.

1940-ci illərə qədər artıq ingilis dili bir tədris dili olaraq istifadəsi bütün Amerikada qanunla qəbul edildi və əhali demək olar ki, ingilis dilində oxuma, yazma, danışma bacarıqlarına malik idi. “Vətəndaş haqqında” qanunda göstərilirdi ki, ölkəyə gələn xarici vətəndaş mütləq ingilis dili bacarıqlarına sahib olmalıdır. Bundan başqa, ingilis dilini bilməyən vətəndaş dövlət idarələrində işləyə bilməzdi. Bu siyasət dövlətin assimilyasiya məqsədlərinə yaxşı xidmət etdi və bir çox dillərin daşıyıcıları öz dillərini ingilis dilinə dəyişdirdilər (Bax: 4).

İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-də dil siyasətində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə azsaylı xalqlar üçün müxtəlif dil proqramları həyata keçirilməyə başlandı. “Coral Way” adlı ikidilli proqram yaradıldı və bu proqram vasitəsilə azsaylı xalqların uşaqları hər iki dildə yazma, oxuma və danışma bacarıqlarına sahib oldu. İkidilli proqramların sayı sonrakı dövrdə daha da çoxalmışdı.

1950-ci illərdə Amerikada yaşayan xalqlara qarşı ayrıseçkilik bir çox məsələlərdə özünü göstərirdi

¹⁴ BDU-nun müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru anarfarajov@bsu.edu.az

və bu bunun nəticəsində vətəndaş haqları hərəkatı yarandı. Bu hərəkatın etnik ayrışdırılıya qarşı sərt mübarizəsi nəticəsində, 1965-ci ildə ingilis dilini bilməyənlərin səsvermə hüququnun olmaması ilə bağlı qanun ləğv edildi. Daha sonra “İkidilli təhsil Qanunu” qəbul edildi və bu qanunla azsaylı xalqların uşaqları öncə ana dilində təhsil alır və sonra ingilis dilində də təhsilini davam etdirirlər.

1980-cı illərdən sonra ABŞ-də ikidilli proqramların sayı çoxalsa da, keyfiyyət aşağı düşməyə başladı. Yenidən “Yalnız ingiliscə” proqramlarının sayı artmağa başladı. 2002-ci ildə 23 ştat artıq ingilis dilini rəsmi dil olaraq qəbul etmişdi və hətta 1998-ci ildə Kaliforniyada ikidilli təhsil qadağan olunmuşdu. Bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq hazırda bu ölkədə 30-dək ştatın rəsmi dili ingilis dilidir.

ABŞ-də dil situasiyasının 2021-ci ildəki vəziyyəti aşağıdakı kimidir. Ölkə əhalisinin ən çox istifadə etdiyi ingilis dili əhalinin 78,5% (245 milyon) nəfər təşkil edir. Sonrakı yerdə ispan dilidir (13,2%). Digər yerləri müvafiq olaraq çin dili (3,4 milyon), taqaloq dili (1,72 milyon), vyetnam dili (1,52 milyon), ərəb dili (1,39 milyon), fransız dili (1,18 milyon) və s. Göründüyü kimi, ölkədə nə qədər çoxlu xalq yaşasa da, əsas aparıcı dil ingilis dilidir. Əhalinin mütləq əksəriyyəti ingilis dilindən başqa dil bilmir. Son dövrlər bu məsələnin Amerika cəmiyyətində müəyyən problemləri yaradacağı ilə bağlı fikirlər vardır.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, ABŞ-də dillərlə bağlı ən böyük problem birdilli cəmiyyətin sürətli inkişafı, azsaylı istifadəçisi olan dillərin ölməsi məsələsidir. Ölmə təhlükəsi olan dillər yerli dillərdir. Demək olar ki, yerli xalqların dillərinin əksəriyyəti artıq yoxdur. Amerikaya köçmüş digər xalqlara aid dillər də cəmiyyətdə olan dil situasiyası ilə bağlı olaraq, demək olar ki, sıxışdırılma məcburiyyətində qalırlar.

Kanada. Kanada Amerikada yerləşən, əhali sayı 38 milyondan artıq olan, 81 dilin mövcud olduğu ölkədir. Ölkədə yerli dillərin çox olmasına baxmayaraq, rəsmi dil kimi 2 dildən – ingilis və fransız dillərindən istifadə olunur. Kanadada yayılan 81 dildən 4 dil ölü, 75 dil ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir, 5 dilin vəziyyəti sabit durumda, 1 dil (ingilis dili) daha geniş şəkildə istifadə olunur.

Kanada da müxtəlif dövrlərdə dil siyasəti ilə bağlı ciddi islahatlar aparılmışdır və bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Öncə onu deyə bilərik ki, Kanada əhalisinin 75%-i ingilis dilində, 22%-i fransız, 3%-i isə yerli dillərdə danışır. Bu ölkədə ən böyük problem həmişə ingilis və fransız dilləri arasında olan rəqabətlə bağlı olmuşdur. Ölkənin əksər ştatlarında həmişə ingilis dili üstün mövqedə olub. Yalnız Kvebek əyalətində fransızdilli əhali üstünlük təşkil etdiyindən məhz fransız dilinin də rəsmi dil səviyyəsinə gətirilməsində əsas səbəb olmuşdur. Bu məsələ Kanadada uzun müddət problemə çevrilmiş, ard-arda bir neçə qanunun qəbul olunması ilə nəticələnmişdir. Ölkədə 1969-cü ildə qəbul olunmuş “Rəsmi dillər” Qanununa görə iki dil –ingilis və fransız dilləri rəsmi dil kimi qəbul olunmuşdur. Bu ümumi qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, Kvebek əyalətində fransız dilinin vəziyyəti ilə bağlı bir neçə dəfə qanun qəbul edilir. İlk belə qanun 1969-cü ildə qəbul olunmuş “Bill 63” Qanunu idi. Bu qanunda əsas hədəf fransız dilinin iş dili kimi istifadə olunması idi. 1974-cü ildə qəbul edilən “Bill 22” Qanununa görə fransızca bu əyalətin rəsmi dili kimi qəbul olunur. Daha sonra 1977-ci ildə “Bill 101” Qanunu qəbul edilir. Bu qanun 1969-cü il qanununa zidd bir qanun idi. Çünki ölkədə hər bir əyalətdə ikidillilik rəsmi qəbul olunmuşdusa, tək Kvebek əyalətində bu qanunun tətbiq olunmaması problemi böyütdü. “Bill 101” Qanunun fransız dilinin Kvebek əyalətində iş yerindən tutmuş məktəblərə kimi tək dil kimi məcburi olması ingilisdilli əhalinin sıxışdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Kvebek əyalətində ingiliscə danışan 12%-i əhali 1976-1981-ci illərdə bu ərazidən köçürlər. Onu da bildirməliyik ki, fransızların toplu şəkildə Amerika qitəsində yeganə yaşadığı yer məhz Kanadanın Kvebek əyalətidir. Bu əyalət əhalisinin 83%-ni fransızlar təşkil edir. Fransızların öz milli varlıqlarını qorumaq məqsədilə “Bill 101” qanununu qəbul etməsi fransız dilinin mövqeyini gücləndirsə də, varlı ingilisdilli əhalinin köçməsi bu əyalətin iqtisadi baxımdan zəiflənməsi ilə nəticələndi (Bax: 2, s. 76-80)

Kanada ikidilliliyi mənimsəyən bir ölkə olsa da, orada dil situasiyası göstərir ki, bu ölkə təkdiilliliyə doğru gedir. Bu səbəbdən kvebeklilər öz narahatlıqlarını ifadə edirlər. “Statistika da kvebeklilər narahatlıqlarının haqlı olduğunu göstərir. Kanadada ana dili ingiliscə olanların sayı artarkən, ikidillilik siyasətinə baxmayaraq, fransızca danışanların sayı 1951-ci ildə 29% olubsa, hazırda 22%-ə kimi azalmışdır (3, s. 88).

Meksika Birəşmiş Ştatları. Amerika qitəsinin böyük ölkələrindən biri olan Meksikada 130 milyondan çox əhali yaşayır. Ölkədə 284 dil mövcud olub, hazırda bu dillərdən 13-ü ölüb, 129 dil isə ölmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. Ölkədə 10-a qədər qeyri-yerli dil vardır ki, onlardan yalnız ispan dili rəsmi dildir. Ölkədə dövlət dilinin olmamasına baxmayaraq, əhalinin 90%-dən çox hissəsi ispan dilində danışır və dünyada ən çox ana dili ispanca olan əhali burada yaşayır. Meksikada istifadə olunan dillərin ilk beşliyinə ardıcılıqla ispan, nahuatl, maya, mixtec, zapotek dilləri aiddir.

Ölkədəki meksikan ispan dili əhalinin 92%-dən artıq hissəsinin ana dilidir. Ümumilikdə, əhalinin 99%-i ispan dilini bilir. Digər geniş yayılan dil olan nahuatl dilindən Meksikanın kənd yerlərində və bəzi sahilyanı ərazilərində istifadə olunur. Bu dildə danışanların sayı 2,7 milyon nəfərdir. Üçüncü böyük yerli dil maya dilidir ki, bu dildən də bir çox Latın Amerikasına ölkələrində istifadə olunur. Meksikada isə bu dildə danışanların sayı 2,5 milyon nəfərdir.

Meksikada yerli dillərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə müəyyən qanunlar da qəbul olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, “Meksikanın rəsmi dili yoxdur. İspan dili və 67 yerli dil ölkənin milli dili hesab olunur. 2003-cü ildə qüvvəyə minən “Yerli xalqların dil hüquqları Qanunu” ilə yerli vətəndaşların ikidilli və çoxmədəniyyətli icbari təhsilə çıxış əldə edəcəyi ifadə edilir. Eyni qanunda ispan dili də daxil olmaqla 67 dilin hamısının ictimai yerlərdə istifadə olunacağı qeyd olunurdu. Bu o deməkdir ki, istənilən etnik qrupdan kimsə dövlət məmurları ilə öz dilində ünsiyyət qura və öz dilində rəsmi sənəd tələb edə biləcək” (7).

Meksikada xarici dillərdən alman, fransız, ərəb, rus, ingilis, italyan, yunan, portuqal, Çin, yapon dillərindən də istifadə olunur.

Cənubi Amerika ölkələri. Bu materik ərazisinə görə dünyanın dördüncü, əhalisinə görə beşinci yerdədir. 12 ölkədən ibarət bu materikdə 415 milyondan çox əhali yaşayır. Braziliyadan başqa ölkələrin əksəriyyətində rəsmi dil ispan dilidir. Bəzi ölkələrə nəzər yetirək.

Braziliya Federativ Respublikası. Ölkə əhalisinin sayı 214 milyona yaxındır. Burada 202 yaşayan yerli dil vardır ki, onlardan 22 dil ölüb, 127 dil ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir (9). Ölkədə istifadə olunan rəsmi dil portuqal dilidir. Onu deyək ki, bu dil Amerika qitəsində yeganə olaraq Braziliyada rəsmi dil kimi həm təhsil, həm də digər sahələrdə əsas dil kimi istifadə olunur. Portuqal dilindən başqa alman və italyan dilləri də bu ölkədə çox istifadə olunan dillərdəndir.

Argentina Federativ respublikası. Amerika qitəsində yerləşən 45 milyondan çox əhalisi olan, ərazisində 21 yerli dil (onlardan 7-si artıq ölü dildir, 9 dil də ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir), 11 qeyri-yerli dil yayılmış bir ölkədir. Ölkə əhalisinin təqribən 92%-ə qədəri Avropadan köçmüş xalqlardır, yerli əhali isə 35 fərqli etnik qrupdan formalaşmışdır. Ölkədə yerli xalqlardan başqa ingilis, alman, ərəb, yəhudi, erməni, Çin kimi xalqların nümayəndələri də yaşayır.

“Argentinanın rəsmi dili ispan dilidir. Lakin 2004-cü ildə quaranilərin çoxluq təşkil etdiyi Korrientes əyalətində quarani dili ispan dili ilə yanaşı ikinci rəsmi dil elan edilmiş, həmçinin bütün təhsil səviyyələrində və dövlət işlərində quarani dilindən istifadə edilməsi qərara alınmışdır (7). Eyni ilə, 2010-cu ildə Çako əyalətində qum (toba), moqoit və viçi dilləri ispan dili ilə birlikdə rəsmi dillər elan edildi. Çox millətçiliyi ilə tanınan Argentinanın qəbul etdiyi bu qərarlar diqqət çəkir (7).

Çili Respublikası. Çili unitar dövlətdir, əhalisinin sayı 20 milyona yaxındır. Bu ölkədə 10 dil vardır ki, onlardan 1-i ölü dil, 8 dil ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Ən çox istifadə olunan dil ispan dilidir. Amma ölkədə rəsmi dil yoxdur. Bu dövlətdə əsas problem mapuç xalqı ilə bağlıdır. Çilidə 1993-cü ildə diktatorluq rejimi ləğv edildikdən sonar yerlilərin haqlarını qorumaq məqsədi ilə “Yerlilər Qanunu” qəbul edildi. Bu qanunla ölkədə olan etnik qruplar və onların dilləri tanınmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, indi də mapuçların problem tam həllini tapmır. Mapuçların sayı əvvəl 700 min nəfər idisə, indi 200 min nəfərə düşüb. Bu da o deməkdir ki, gələcəkdə bu dil də artıq ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalacaqdır.

Peru Respublikası. Peru Latın Amerikasına ölkələrindən biri kimi əhali sayı 34 milyona yaxındır. Ölkədə 91 dil yayılmışdır ki, onlardan 15 dil ölü, 46 dil ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Ölkədə əsas dil ispan dilidir. Ölkənin 85%-i ispan dilini ana dili kimi, 13%-i keçua dilini ana dili kimi istifadə edir. “Peruda ispan dili bütün ölkədə rəsmi dildir. Bununla belə, keçua, aymara və digər dillər yayıldığı bölgələrdə rəsmi dil kimi qəbul edilib. Konstitusiyanın 2-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəs hakimiyyət orqanları qarşısında öz ana dilindən istifadə edə bilər” (7).

Ölkənin etnik tərkibinin mürəkkəbdır. Yerlilər, əsasən, ən qədim xalqlardan biri olan inklərdən törənib. Lakin ispan koloniyaları vaxtında buraya Avropa və Afrikadan çoxlu köçlər olmuşdur, hətta Çin və Yaponiyadan da köç etmiş insanların sayı kifayət qədər çox olmuşdur.

Ölkədə əsas problem keçua dili ilə bağlı olmuşdur. Artıq keçua dilinin həm tədrisdə istifadə olunması, həm də bəzi əyalətlərdə tək rəsmi dil şəklində təsdiq olunması dillə bağlı məsələlərin həllinə gətirib çıxartmışdır.

Paraqvay Respublikası. 7 milyondan çox əhalisi olan bu ölkədə 19 dil vardır ki, onlardan 9-ü ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bu ölkədə ən çox yayılmış dil qarani dilidir. Amma Paraqvayda əhalinin böyük hissəsi ispan dilini də bilir. Ölkədə həm ispan, həm qarani dili rəsmi dildir. Paraqvayda digər Latin Amerikasına ölkələrindən fərqli olaraq yerli dil gəlmə dilə məğlub olmamışdır və hazırda da qarani dili əhalinin istifadə etdiyi əsas dildir.

Kolombiya Respublikası. Bu ölkədə əhalinin sayı 50 milyondan çoxdur, 83 dil yayılmışdır ki, onlardan da 2-si ölü, 44 dil ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Ölkənin etnik tərkibi çox qarışıqdır. Burada hətta ərəblərin də güclü diasporası mövcuddur. 100-ə yaxın etnik qrup mövcuddur. Ölkədə yerlilər əhalinin 4%-ni təşkil edir. Əhalinin istifadə etdiyi əsas dil ispan dilidir və dövlətin rəsmi dilidir. Ölkə konstitusiyasına görə etnik qrupların dilləri və dialektləri öz yaşadıqları bölgələrdə rəsmi dil kimi istifadə oluna bilər.

Ekvador Respublikası. 18 milyona yaxın əhalisi olan bu ölkədə əsas istifadə olunan dil ispan dilidir. Ümumilikdə dillərin sayı 21 olsa da, bu dillərdən 1-i ölü, 12-si ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə olan dillərdir. Ekvadorda ikinci ən çox yayılan dil keçua və şuar dilləridir. Burada da Kolombiya kimi hər yerli dil yayıldığı əyalətdə rəsmi dil kimi istifadə oluna bilər.

Çoxmillətli Boliviya Dövləti. Əhalisinin sayı 12 milyona yaxın olan bu ölkədə etnik tərkib kifayət qədər fərqlidir. Əhalinin 30%-ni keçualılar, 25%-ni aymarlar, 15%-i aqlar, 30%-i yerlilərlə gəlmələrin qarışıqları, müəyyən hissəsini də ərəblər təşkil edir. İstifadə olunan 39 dildən hazırda 4 dil ölü, 29 dil ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Ölkədə ən çox istifadə olunan dillərdən birincisi ispan dili, sonar keçua dili və aymar dili təşkil edir. Qəbul olunmuş son konstitusiyaya görə ölkədə yayılmış 37 dilin hamısı rəsmi dil sayılır.

Boliviyada dillə bağlı qəbul olunmuş qanunlarda maraqlı məqamlar da çoxdur. Məsələn, hər bir məmur ölkənin rəsmi dillərdən ikisini bilməlidir, məhkəmələrdə hər rəsmi dildən istifadə oluna bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, ölkədə ən çox yayılmış dil ispan dilidir və digər dilləri sıxışdırmaq gücündədir.

Amerika qitəsində bir çox ərazilər də vardır ki, onlar İngiltərənin və Fransanın torpaqları sayılır və o ərazilərdə rəsmi dil kimi təbii olaraq ingilis və fransız dillərindən istifadə olunur.

Nəticə. Apardığımız araşdırmadan gəldiyimiz qənaətləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirə bilərik:

1. Amerika qitəsində aparıcı mövqeyə malik olan əsas dillər ingilis və ispan dilləridir.
2. Bu qitədə ən böyük problem yerli dillərin əksəriyyətinin ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalmasıdır.
3. Bu qitədə əksər ölkələrdə dillər haqqında qanunların qəbul olunması, orada yaşayan xalqların dillərinin qorunması istiqamətində vacib addım kimi qəbul etmək olar.
4. Sosiolingvistik təhlillər göstərir ki, bu qitədə ispan dilinin güclü mövqe tutması, bu dilin öyrənilməsi üçün populyarlıq yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Beykont, Z. (2002). Amerika' da Eğitim Dili Politikaları ve "Öteki" Diller . Kültür ve İletişim , 5 (2) (10) , 77-97.
2. Kalaycı, H. (2007). Kanada quebec sorunu, çokkültürcülük, kendi kaderini tayin, milliyetçilik ve federalizm. Ankara: Ankara Üniversitesi, S.B.E, Doktora Tezi.272 s.
3. Cardinal, L. "The Limits of Bilingualism in Canada", Nationalism and Ethnic Politics, cilt 10, №1, Bahar 2004, 79-103.
4. Fishman, J. A. Language Loyalty in the Un c3d States, Chapter 5: The ethnic group school and mother tongue maintenance. The Hague, Mouton, 1966, pp. 92-126.
5. Kanada Dili ve Kanada'da Dil Çeşitliliği. <https://vize.net/kanada/yasam/dil-cesitliliği/>
6. Latin Amerika'da Yerli Diller Ölüm Döşəğinde.<https://www.voaturkce.com/a/latin-amerika-da-yerli-diller-olum-doseginde-/6452219.html>

7. Sağır, K. Latin Amerikada Dillerin Yasal Durumları. <http://politikaakademisi.org/2013/04/18/latin-amerikada-dillerin-yasal-durumlari/>
8. Americas. <https://www.ethnologue.com/region/Americas>
9. Brazil. <https://www.ethnologue.com/country/BR/>
10. Languages in Canada. <https://thecanadaguide.com/basics/language/>
11. Languages of Brazil. https://en.wikipedia.org/wiki/Languages_of_Brazil#:~:text=Portuguese%20is%20the%20official%20and,colonial%20holdings%20in%20the%20Americas.
12. Language situation in the U.S. <https://www.mustgo.com/worldlanguages/us-languages/>
13. Statistics on official languages in Canada. <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/services/official-languages-bilingualism/publications/statistics.html>

Açar sözlər: dil, sosiolinqvistika, ispan dili, fransız dili, portuqal dili

Key words: language, sociolinguistics, Spanish, French, Portuguese

Xülasə

Qloballaşma şəraitində dillərin bir-birinə təsiri məsələsi son dövlərin ən aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir dünyada dillərin sosiolinqvistik təhlili göstərir ki, bir çox ərazilərdə təhlükədə olan dillərin sayı sürətlə artır. Amerika qitəsi də bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət təşkil edir. Dünyanın bir neçə böyük ölkəsinin yerləşdiyi bu qitədə yerli xalqların bir qismi yox olmuş, bir qismi assimilyasiyaya uğranmış, çox az qismi indiyə kimi varlığını qoruyub saxlayıb. Araşdırmamızda hər bir ölkədə yayılan dillər, təhlükədəki dillərin vəziyyəti, dil siyasəti, dil situasiyası kimi məsələlər təhlil olunmuşdur. Dünyanın bu regionunda aparıcı mövqeyə malik əsas dillər ingilis və ispan dilləri təşkil edir. Bəzi ölkələrdə yerli dillər də rəsmi dil mövqeyinə yüksələ bilmişdir.

Sociolinguistic Analysis of Languages in America Countries

Summary

In the context of globalization, the issue of language influence has become one of the current problems in recent times. The sociolinguistic analysis of languages in the modern world shows that the number of endangered languages in use is rapidly increasing in many areas. America stands out in this regard. In this region where several large countries are located, some indigenous peoples have disappeared? Some have undergone assimilation, and only a few have managed to preserve their existence. Our research analyzes the spread of languages in each country, the situation of endangered languages, language policies, and language situations. English and Spanish are the dominant languages in this region of the world. In some cases, indigenous languages have also gained official language status.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

ƏRƏB DİLİNDƏ POLİSEMANTİK SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARI VƏ İŞLƏDİLMƏSİ

II hissə (əvvəli 3 (120) sayda)

Giriş: Dilin lüğət fondu daxil olmaqla dildəki bütün sözlərin məcmuuna dilin lüğət tərkibi deyilir. Dilin lüğət tərkibi dilin mənzərəsini əks etdirir. Zənginlik və çoxtərəflilik səviyyəsindən asılı olaraq dil bir o qədər də zəngin və inkişaf etmiş olur. Dilin lüğət tərkibinin ardıcıl olaraq zənginləşməsi əsasən iki yolla baş verir: 1) dilin daxili vasitələri hesabına və 2) alınma sözlər hesabına.

Əsas hissə: Dilin daxili vasitələr hesabına zənginləşməsi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində həlledici rol oynayır. Dilin daxili vasitələri dedikdə a) leksik; b) morfoloji; c) kalka üsullarını nəzərdə tutmaq lazımdır.

Dil bütün sahələrdə həyatla ayaqlaşıq. Həyatda yaranan bütün yenilikləri dildə ifadə etmək üçün dil yeni sözlərə möhtacdır. Yeni sözlərin yaranması üçün müxtəlif üsullar və mənbələr mövcuddur ki, bu da ilk növbədə həmin xalqın öz dilində meydana gəlir. Məsələn: ərəb dilində əsas leksik vasitə qədim ərəb sözlərinin yeni mənalar kəsb etməsidir. Deməli, dilin lüğət fondunu zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri sözlərin yeni mənalar və ya məna çalarlıqları kəsb etməsi, yəni polisemantik olmasıdır.

Ərəb dilində çoxmənalı sözlər çoxdur. Bəlkə də bu cəhətdən o, dünyanın ən zəngin dillərindən biri hesab edilə bilər. Sözlərin çoxmənalılığına misal olaraq külli miqdarda söz göstərmək olar: ilk növbədə çoxmənalı o sözlər olur ki, onlar bu və ya digər dilin öz məhsuludur və kənar dillərdən keçməmişdir. Başqa dillərdən keçən sözlər isə əksər hallarda təkmənalı olur.

Mənalarının miqdarına görə polisemantik sözlər eyni deyildir. Onların çoxmənalılığı həmin sözlərin həyat və məişətlə əlaqəsinin sıxlığı və işlənmə dairəsinin genişliyindən asılıdır.

امانة sözü “əmanət”, “girov” mənasını verir. Bu sözün məcazi mənası “bəxşiş”, “miras”, “irs”-dir. "بان" sözü “misir söyüdü” deməkdir, məcazi mənası “yüksək”, “uca qamətli”-dir.

"سن" sözünün X.K.Baranovun «Арабско-русский словарь» kitabında 3 mənası verilmişdir. Lüğətdəki I məna “yaş”, ikinci “diş”, üçüncü isə “diş” (mişarda, mexanizmdə və s.)-dir. Bu mənalar yalnız söz birləşmələrində, cümlələrdə və kontekstdə öz yerlərini alırlar. Lüğətdə I məna üçün verilmiş misallara müraciət edək:

سن الرشد – həddi-büluq

سن صغير – azyaşlı

سن متقدم – yaşlı

سن حديث – gənc, cavan

سن كبير – köhnə, qoca

II mənaya aid olan misallar:

سن طاحنة – azı diş

سن قاطعة – kəsici, qabaq diş.

سن الغيل – a) fil diş

b) fil sümüyü

سن طبيب الاسنان – diş həkimi

سن طاقة اسنان صناعية – protez diş

سن قورشة الاسنان – diş fırçası

III məna üçün verilmiş misallar:

سن هم كاسنان المشط – Onlar dostdur, bərabərdir. (hərfi: Onlar darağın dişləri kimidir).

سن بالسن و العين بالعين – göz-gözə, diş-dişə

سن الاسد – (bot.) zəncirotu

سن المنجل – arıquşu

Bu misallardan aydın olur ki, eyni bir söz işlənmə şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif birləşmələrdə və kontekstdə müxtəlif mənalar kəsb edir.

"برق" sözünü götürək:

Bu söz ərəb dilində “şimşək” mənasında işlədilməklə bərabər, “parıltı” mənasını da verir. Sonralar isə bu söz “teleqraf” mənasını da kəsb etmişdir. “Şimşək” ani olaraq sürətlə baş verdiyi kimi, “teleqraf” da hər hansı bir xəbəri sürətlə, tez bir zamanda çatdırmaq iqtidarındadır. Ola bilsin ki, məhz elə bu

¹⁵ Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim zhala0325@mail.ru

uyğunluğa görə "برق" sözü həm "şimşək", həm də "teleqraf" mənasında işlədilir.

"حبل" – sözü "ip", "kəndir" mənasını verir. Bununla yanaşı "əlaqə", "rabitə" mənasında da işlədilir, yəni ki, bu mənə "ip" ilə müxtəlif əşyaları bir-biri ilə əlaqələndirmək, bağlamaq mümkün olduğu üçün işlədilmişdir. "حبل" sözünü anatomiya elmində vena (qan damarı) mənasında işlədirlər.

"حجر" sözünün ərəb dilində mənası "daş" deməkdir. Bu söz müxtəlif birləşmələrdə müxtəlif mənalar verir. Məs.: الحجر الأسود – qara daş (Kəbədə qoyulmuş müqəddəs daşdır). الحجر الجوى – "meteorit" mənasını ifadə edir. Bu söz şahmat və dama oyunundakı "daş" (fiqur) mənasını da ifadə edir.

Çox vaxt hər hansı bir mənə müəyyən prosesin, hadisənin nəticəsi olaraq yaranır. Buna misal olaraq "حرارة" sözünü göstərək. Bu söz 1) isti, bürkü, hərarət, 2) temperatura, 3) həvəs, şövq, qızgınlıq, 4) səpgi, sızanaq mənalarını ifadə edir. Ola bilsin ki, "حرارة" sözü sonuncu mənəni istilik nəticəsində səpgi və sızanaqların yaranması ilə əlaqədar olaraq kəsb etmişdir (7, s.45).

"حضارة" – sözü əvvəllər "oturaq həyat", "şəhər həyatı" mənasında işlədilmişdir. Sonralar "mədəniləşmə", "inkişaf", daha sonra isə "mədəniyyət" mənasına gəlib çıxmışdır. Məs.:

تطورت الحضارة العربية بصورة واسعة في عهد العباسيين

(Ərəb mədəniyyəti Abbasilər dövründə geniş şəkildə inkişaf etmişdir).

Bu cümlədə الحضارة العربية – "ərəb mədəniyyəti" mənasını verir.

"اختراق" – sözünün əsil mənası "nüfuz etmə"-dir. Bu söz bir hərbi termin kimi "yarma" (cəbhə) mənasında işlədilir. Fizika elmində isə bu söz fiziki prosesin adını bildirərək "nüfuzluluq" mənasını kəsb edir (8, s.387).

"خسارة" – sözünün ilk mənası "itki" deməkdir. Bu söz "məhv olma", "uduzma", "çatışmamazlıq" və "zərər" mənasında işlədilir.

"Addım" mənasını verən "خطوة" sözü şahmat oyununda "gediş" mənasını verir.

"Dostluq" mənasında olan "خلة" sözü ilk mənə ilə yanaşı "yaxınlıq" və "məhəbbət" mənalarında da işlədilir.

"خلط (اخلاط)" sözünün ifadə etdiyi mənalar aşağıdakılardan ibarətdir.

- 1) dolaşılıq, qarışıqlıq
- 2) qatışıq
- 3) tərkib, hissə

"خلوة" sözü "təklük", "yalqızlıq" mənası ilə yanaşı "tənha yer", "əldən-ayaqdan uzaq yer", "soyunmaq üçün otaq (hamamda)", "loja" (teatrda) mənalarında da işlədilir.

"دعامة (دعائم)" – sözünün aşağıdakı mənaları vardır:

- 1) dayaq, əsas
- 2) dayanacaq
- 3) sütun (yazıda), hissə

دائرة (دوائر) – sözünün altı mənası vardır:

1. çevrə, dairə
2. dairə (ərazi bölgüsü vahidi)
3. sfera, şöbə, vilayət, sahə
4. sessiya

5. müəssisə, idarə

6. mülk

دور (دوار) – sözünün çoxlu mənası vardır.

1. dövr, dövriyyə
2. dövr (vaxt)
3. çevrə
4. şaxm, partiya
5. növbələşmə, bir-birinin ardınca gəlmə
6. növbə
7. plenum
8. sessiya
9. sikl, silsilə
10. mərhələ
11. mərtəbə
12. nəğmə, ariya, nömrə (konsertdə)
13. rol

Müasir ərəb dilində çoxmənalı sözlərin əksəriyyətini isimlər və feillər təşkil etdiyindən indi də feillərə müraciət edək:

Feillər ərəb dilində müxtəlif leksik-semantik birləşmələrdə müxtəlif mənalar verir (9, s.40).

جاء feilini götürək və bunu izah edək. جاء feilinin ilk mənası “gəlmək” olmuşdur. Lakin bu söz müxtəlif konstruksiyalarda işlənərək, müxtəlif mənalar və mənə çalarlıqları kəsb etmişdir. Məs.: (oğlan gəldi – جاء (الولد)

(bahar gəldi (yəni başlandı) جاء الربيع

Bu misallarda جاء feili “gəlmək”, “gəlib çıxmaq”, “qədəm qoymaq” mənalarındadır. Bununla yanaşı جاء “olmaq”, “müvafiq gəlmək”, “baş vermək” mənalarını da ifadə edir. Məs.: جاء – هذا طبق مرامه (Bu onun arzusuna müvafiq oldu (uyğun gəldi).

جاء نا البيان الآتى

(Biz aşağıdakı izahatı aldıq (yəni, bizə aşağıdakı izahat gəlib çatdı).

جاء فى المطر – (yağış yağdı) cümləsində جاء “yağmaq” mənasını verir. (məqalədə deyilir).

جاء الولد بكتاب – (oğlan kitabı gətirdi).

Sonuncu iki cümlədə جاء feili “deyilmək” və “gətirmək” mənalarını kəsb etmişdir.

جاء (u) feili. İfadə etdiyi mənalar:

1. Dadmaq

2. Yoxlamaq, sınamaq, çəkmək (nə isə), dözmək.

Məs.: جاء الطعم الذى طيخته امى – (Anamın bişirdiyi xörəyin dadına baxdım).

جاء (u) feili. İfadə etdiyi mənalar: (həyatın ləzzətini dadmaq).

جاء (ə) feili. Mənalari:

1. görmək, yuxuda görmək; 2. hesab etmək; 3. baxmaq; 4. olmaq (hər hansı bir fikirdə).

Məs.: جاء اتزانى نسيته؟ – (Sən hesab edirsən (güman edirsən) ki, mən səni unutmuşam?).

جاء (ə) feili. Mənalari: (Biz bütün dünyada sülhü qorumağı öz borcumuz hesab edirik).

جاء (ə) feili. Mənalari: (Yaşayan görür)

جاء (u) feili. Mənalari:

1) bağlamaq (nəyi isə), əlaqələndirmək.

2) sarımaq (yara).

3) təyin etmək, qoymaq, sərəncam vermək.

4) tutmaq (vəzifə).

Məs.: جاء ربط اللسان ربة البيت – (Oğru ev sahibəsini susmağa məcbur etdi, yəni (dilini bağladı).

جاء ربط الطبيب جروح الجريح بالرباط – (həkim xəstənin yaralarını bintlə sarıdı).

جاء (O, evləndi (yəni özünü zivacla bağladı).

جاء ربط الرجل الحمار من معوده – (Kişi eşşəyi cilovundan bağladı (yəni hörüklədi).

جاء ربط الرأسين – (2 nəfərin taleyi bir-biri ilə bağlandı (hər fi: iki nəfərin başı bağlandı (yəni evləndi).

جاء ربط المعلم بموعده – (Müəllim ona görüş təyin etdi (hər fi: müəllim onu görüşlə bağladı).

جاء رتب feili. Mənalari:

1) nizama salmaq, nizamla yerləşdirmək, sıra ilə düzmək.

2) hazırlamaq, tərtib etmək, razı salmaq.

3) təyin etmək, müəyyən etmək, məsuliyyət qoymaq.

4) çağırmaq, ardınca aparmaq (على).

Məs.: جاء رتبت الكلمات حسب الحروف الابجدية – (Sözləri əlifba sırası ilə düzdüm).

جاء رتبت الخادمة الغرفة للضيف الجديد – (Xidmətçi qadın otağı yeni qonaq üçün hazırladı).

جاء رتب الحزب مسؤولية تربية الاطفال الوالدين و المعلمين – (Partiya uşaqların tərbiyəsi məsuliyyətini valideyn və müəllimlərin üzərinə qoymuşdur).

جاء رتب القائدجده – (Komandir öz əsgərinə sərəncam verdi (yəni tapşırıq verdi).

جاء (i) feili. Mənalari:

1) qayıtmaq, özünə gəlmək, ayılmaq, boş qayıtmaq.

2) qaytarmaq (–) nəyi isə.

3) müraciət etmək (الى) (nəyə isə).

4) aid olmaq, gəlib çıxmaq (الى) (nəyə isə).

5) qoyub getmək, tərək etmək (عن) (nəyi isə).

6) rədd etmək, geri çəkilmək (öz məqsədindən).

Məs.: رجعت لکی ادخل الى المجزن – (Mağaraya girmək üçün geri qayıtdım).
رجعت الى الكتب الكثيرة التي عرف كنه المسألة – (Məsələnin mahiyyətini başa düşmək üçün çoxlu kitaba müraciət etdim).

قرأت اليوم كتابا يرجع الى تاريخ عهد العباسيين – Bu gün Abbasilər dövrü tarixinə aid olan bir kitab oxudum.

رجع المريض الى وعيه – (Xəstə özünə (qayıtdı) gəldi).
Şərəfli insan çətin şəraitdə də öz məqsədindən geri çəkilməz.

رجا (u) feili. Mənalari:

- 1) arxalanmaq, ümid etmək, etibar etmək.
- 2) xahiş etmək.
- 3) arzu etmək.

أرجو ان تكون نتيجة هذا الامر نجاحا – Ümid edirəm (arxayınam ki,) bu işin nəticəsi müvəffəqiyyətli olacaqdır.

أرجو ان تسمع لي بالذهاب الى المكتبة – Xahiş edirəm ki, mənə kitabxanaya getməyə icazə verəsiniz.

أرجو لكم النجاح في الامتحانات – Sizə imtahanlarda müvəffəqiyyət arzulayıram.

ردّ (u) feili. Mənalari:

- 1) qaytarmaq, geri qaytarmaq, bağlamaq, əks etmək (etdirmək).
- 2) itələmək, geri qaytarmaq, kənara çəkmək, rədd etmək.
- 3) dəf etmək, geri oturtmaq.
- 4) etiraz etmək.

5) cavab vermək (على) (kimə isə).

6) aid olmaq (الى) (nəyə, kimə isə).

ردّ التلميذ الكتب الى المكتبة – Şagird kitabları kitabxanaya qaytardı.

خرج الرجل الى صحن الدار و ردّ الباب – Kişi həyəətə çıxıb qapını bağladı.

تردّ المرأة النور – Güzgü işığı əks etdirir.

ردت الطالبة على سؤال المعلم بالايجاز – Tələbə müəllimin sualına müxtəsər cavab verdi.

ان مصر بلد يردّ تاريخه الى العصور القديمة – Misir elə bir ölkədir ki, onun tarixi qədim əsrlərə aiddir.

ردّ عليه بخشونه – O ona kobud cavab verdi.

رسم (u) feili. Mənalari:

- 1) cizmaq.
- 2) şəkil çəkmək, təsvir etmək.
- 3) qeyd etmək.
- 4) hökm, əmr eləmək, buyurmaq.

رسم المتكلم في حديثه ان المسألة التي يتناولها هي مشكلة في العلم – Danışan şəxs öz söhbətində qeyd etdi ki, onun toxunduğu məsələ elmdə çətin bir problemdir.

رسم السيد الخادمته براتب شهري – Ağa öz qulluqçusuna aylıq maaş kəsdi (yəni əmr etdi).

رشح feili. Mənalari:

- 1) filtdən, süzgəcdən keçirmək.
- 2) hazırlamaq.
- 3) namizəd göstərmək, kiminsə namizədliyini irəli sürmək.

رشح الصيد لي الدواء – Əczaçı dərmanı (filtr) süzgəcdən keçirdi.

رصد (u) feili (u). Mənalari:

- 1) müşahidə etmək, izləmək, göz qoymaq.
- 2) diqqətlə baxmaq, güdmək, kimisə gözləmək.
- 3) yığmaq, toplamaq (gəlir).
- 4) təyin etmək.

في الوقت الحاضر ترصد سعرب العالم كله الجو السياسي بانتباه كبير

Hal-hazırda bütün dünya xalqları siyasəti böyük diqqətlə izləyirlər.

رجال الامن يرصدون خطوات الجاسوس الخطير و حركاته

Təhlükəsizlik idarəsinin işçiləri təhlükəli casusun addım və hərəkətlərini izləyirdilər.

رصد الفلكي حركات النجوم

Astronom ulduzların hərəkətini müşahidə etdi.

رضى (ə) feili. Mənalari:

- 1) razı olmaq (qalmaq), kifayətlənmək (عن، ب)
- 2) razılaşmaq
- 3) istəmək, arzu etmək

4) icazə vermək, imkan vermək, dözmək.

رضى الطبيب ان يعالج المريض فى البيت

Həkim xəstənin evdə müalicə olunmasına razılıq verdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı: 1961, 365 s.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: 1962, 1186.
3. Сəfərov S. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 1967, 270 s.
4. Дегтерова Г.А. Законы семантических развития в языке. 223 с.
5. Колшанский Г.В. О природе контекста. Вопросы языкознания, 1959, №4, 290 с.
6. Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. Москва: 1967, 380 с.
7. Галкина – Федорун Е.М. Современный русский язык. М.: 1958, 296 с.
8. Шарафатдинова Р.Ш. Семитские языки. II ч. 1965, 250 с.
9. Юшманов Н.В. Строй арабского языка. Л.: 1938, 240 с.
10. Халидов Б.З. Учебник арабского языка. Ташкент: 1965, 368 с.
11. Муравитская М.П. Материалы для спецкурсов и спецсеминаров по лексикологии. Киев: Изд. Ун-та, 1964, 187 с.
12. Звегинцев В.Я. История арабского языкознания. Изд. Моск. Ун-та, 1958, 370 с.
13. كراتشكوفسكى. دراسات فى الادب العربى. ٤٥٠ ص.
14. الزمخشري. اساس البلاغة. ٣٨٥ ص.
15. المنجد. ٧١٠ ص.
16. الصيروزآبادى. القاموس المحيط. ٣٨٠ ص.

Ключевые слова: семантическое развитие, расширение значений, сочетаемость, различие, полисемантический признак, словарный состав.

Key words: semantic development, expansion of meanings, compatibility, difference, polysemantic feature, vocabulary composition

Xülasə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, polisemantik sözlər mövzusu çox geniş mövzu olub, demək olar ki, bütün dillər üçün xarakterik bir xüsusiyyətdir.

Ərəb dilindəki polisemantik sözlərin böyük bir hissəsini isimlər və feillər təşkil edir. Çünki, bu dildə isim və feillər digər nitq hissələrinə nisbətən daha çox işlənir. Sözlərin semantik inkişafı əsasən mənaların genişlənməsi hesabına baş verir. Dildə semantik inkişafın bu qanunauyğunluqları ərəb dili üçün də xarakterikdir. Bu dildə də eyni səs kompleksləri ilə müxtəlif mənalar ifadə oluna bilər. Dildə polisemantik sözlərin çoxluğu həmin dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Bir sözlə bir neçə məfhumu ifadə etmək dilin nə dərəcədə təfəkkürlə əlaqədar olduğunu, lakonikliyi göstərir.

Polisemantik sözlər və onların yaranması haqqında verilən məlumatlar göstərir ki, çoxmənalı sözlərin bir mənası əsas yeri tutaraq müstəqil mənada, onun qalan mənaları isə köçürmə və ya məcazi mənalarda işlədilir.

Возникновение полисемантических слов в арабском языке и их использование

Резюме

Большую часть многозначных слов в арабском языке составляют существительные и глаголы. Потому что в этом языке существительные и глаголы используются больше, чем другие части речи. Семантическое развитие слов происходит в основном за счёт расширения значений. Большое количество многозначных слов в языке облегчает изучение этого языка. Выражение нескольких понятий одним словом показывает, насколько язык связан с мышлением, его краткостью.

Проведенные сведения о многозначных словах и их образования показывают, что одно значение многоязычных слов занимает основное место и употребляется в самостоятельном значении, а остальные его значения употребляются в переносных или метафорических значениях.

Ways of formation and use of polysemantic words in Arabic summary

Resume

A large part of polysemantic words in Arabic are nouns and verbs. Because in this language, nouns and verbs are used more than other parts of speech. The semantic development of words takes place mainly due to the expansion of meanings. The abundance of polysemantic words in the language makes learning that language easier. Expressing several concepts in one word show the extent to which the language is related to thinking and its locanicity.

The information given about polysemantic words and their formation shows that one meaning of polysemantic words is used in an independent sense taking the mail place, and the rest of its meanings are used in transfer or metaphoric meanings.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

FARS DİLİNDƏ XƏBƏRİN İFADƏ ÜSULU

İstənilən bir şeir, yaxud nəsr parçasında sözlər tək-tək əlaqəsiz halda oxunduqda heç bir fikir ifadə olunmur. Xəbər cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, həm cümlədə, həm də təklikdə bütöv bir fikri ifadə edə bilər. Məhz bu səbəbdən də Xəbəri cümlə hesab etmək olar. Xəbər cümlənin özəyidir və cümlədəki fikrin əsasını ifadə edir. Bundan əlavə, Xəbər cümlə üçün ən zəruri olan üzvlərin vəhdətini yaradır. Tək bir sözdən ibarət olan Xəbərlər həm şəxs sonluğu ilə, həm də şəxs sonluğu olmadan cümlə ola bilər. Məhz bu cəhəti nəzərə alan Ə.Dəmirçizadə yazır: “Xəbər cümlədə sözə, sözdən də cümləyə keçmək üçün ən yaxşı körpüdür” (2, 205).

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün بنویس (yaz), می خوانم (oxuyuram), باید بروی (getməlisən) və s. Xəbər cümlə nümunəsini göstərə bilərik. Qeyd olunmalıdır ki, tək bir sözdən ibarət olan Xəbərlərin bir qismi isə İsim, Sifət, Say, Əvəzlik və s. ilə ifadə olunur. Bu tipli Xəbərlər (cümlələr) şəxs sonluğu ilə işlənir. Məsələn:

Tələbəsən. - دانشجو هستی. , Yaxşıdır. - خوب است. və s.

Xəbər cümlənin ən zəruri üzvüdür. Belə ki, Xəbər vasitəsilə fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur. Hətta bir çox hallarda cümlədə Mübtədə iştirak etmir. Belə olduqda, Xəbər vasitəsilə Mübtədəni müəyyənləşdirmək mümkün olur. Xəbərin bu cəhətini nəzərə alan bəzi dilçilər dildə onun rolu haqqında bir sıra fikirlər söyləmişlər. Azərbaycanlı dilçi alim Ə.Dəmirçizadə bu haqda yazır: “Mən keçmişin mövcud, yararsız ənənəsini, daha doğrusu, korcasına təqlidin nəticəsini yaramaz hesab etdim və Mübtədəni baş üzvlükdən çıxarıb, onu konkretləşdirən üzvlər sırasına daxil etməyi daha düzgün bildim. Çox zaman Mübtədəsi meydanda olmayan bəzi cümlələrin mənasını aydınlaşdırmaq və tamamlamaq üçün Mübtədə deyil, Tamamlıq daha əvvəlcə soruşulur və Mübtədəsiz də cümlədə fail-şəxs (subyekt) məlum olur” (2, 210).

Ə.Dəmirçizadənin fikrini əsas tutaraq, bu fikri irəli sürə bilərik ki, “Gedirəm. - می روم. ; Gedirsən. - می روی.” və bu kimi cümlələrin mənasını konkretləşdirmək, tamamlamaq və daha da aydınlaşdırmaq üçün heç də birinci növbədə “Kim?” sualı verilmir və Mübtədə axtarılmır. Belə halda daha çox “Haraya?” “Nə vaxt?” “Nə üçün?” sualları verilir və birinci növbədə ikinci dərəcəli adlanan üzvlərin ifadə etdiyi məfhumlar öyrənilir. Baş üzv kimi tanınan Mübtədəni öyrənməyə ehtiyac duyulmur, çünki Mübtədə məfhumu Xəbərdən məlumdur. Məhz bu səbəbdən də Ə.Dəmirçizadə Xəbəri Mübtədə məfhumunu da özündə ifadə etdiyi üçün onları eyni hüquqlu üzv kimi qəbul etməyin doğru fikir olmadığını hesab etmişdir. Lakin dilçilikdə bu cür fikir və mülahizələrin olmasına baxmayaraq, əsas qəbul edilmiş fikir bundan ibarətdir ki, cümlənin ən müstəqil üzvü Mübtədədir. Xəbər ondan aslıdır və onunla uzlaşmalıdır. Bəzən qrammatik Xəbərlə məntiqi predikat qarışdırılır, yaxud da eyniləşdirilir. Qeyd etməliyik ki, qrammatikadakı Xəbərlə məntiqdəki predikat uyğun gələrək müxtəsər cümlələrdə əksər vaxt eyniləşir. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün “Əli səbr edə bilmədi. - علی نتوانست صبر بکند.” cümləsinə diqqət yetirək. Bu cümlədəki “Əli” sözü həm məntiqdəki subyektə, həm də qrammatikadakı Mübtədəyə, “səbr edə bilmədi” isə həm məntiqdəki predikata, həm də qrammatikadakı Xəbərə uyğun gəlir.

Xəbər cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən yalnız Mübtədədən asılı olub, onun ifadə etdiyi əşyanın əlamətini bildirir, adətən, Feilin dəyişən şəkilləri ilə, həmçinin adlarla və ad birləşmələri ilə ifadə olunur. Xəbərin qrammatik cəhətdən Mübtədədən asılı olması onun şəxsə və kəmiyyətə görə Mübtədə ilə uzlaşması deməkdir. Cümlənin Xəbər qütbü informativ cəhətdən daha qüvvətli olur (6, 128). Məsələn:

من یک ستاره ی خاموش نشدنی هستم که همیشه می درخشم.

(Mən sönməz bir ulduzam ki, daim işıq saçaram.)

خوش آمدی و برکت آوردی.

(Sən xoş gəlib, səfalar gətirmisən.)

¹⁶ Bakı Dövlət Universiteti

این سرزمین ها قرن ها با عرق و خون مردم ما آبیاری شده است، بنابراین بر ایمان مقدّسند.

(Bu torpaqlar əsrlər boyu xalqımızın alın təri və qanı ilə suvarılmışdır, buna görə də bizim üçün müqəddəsdir.)

Təktərkibli cümlənin yeganə baş üzvü olan Xəbər daşdığı morfoloji əlamətlə düşünülməyən subyektlə uzlaşır və ikinci dərəcəli üzvləri öz ətrafında qruplaşdırır. (8,112) Məsələn:

حدود دو ماه مجبور شدم به کشور های شمالی سفر کنم و برگردم.

(İki aya qədər şimal tərəfdəki ölkələri gəzib geri dönməli idim.)

!بودن (Ah, nə gözəl günlər idi!) چه روز هایی شگفت انگیزی بود!

(Ay quşcuğaz, nə yaraşıqlısan.) ای مرغک، چه قدر زیبا هستی.

Xəbərlər, mənasına görə feili və ismi olmasından aslı olmayaraq, quruluşca iki növə bölünür: 1. Sadə xəbərlər; 2. Mürəkkəb xəbərlər

Sadə Xəbər leksik vahidlərlə, başqa sözlə, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə, yəni nitq hissələri ilə ifadə olunur. Məsələn:

تو برو من منتظر آنها هستم. (Sən get mən onları gözləyirəm.)

Mürəkkəb Xəbər sintaktik vahidlərlə, daha doğrusu, təyini söz birləşmələri, məsdər, feili sifət və ismi sifət tərkibləri, "idi, imiş" köməkçi hissələrinin qoşulduğu sözlər və s. ilə ifadə olunur. (1,35) Məsələn:

خوب گفتند: مغز بی سواد مانند آسیاب بی آب است.

(Yaxşı deyiblər: savadsız beyin susuz dəyirman kimidir.)

Mürəkkəb feillərlə ifadə olunmuş Xəbərdən danışarkən bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, fars dilində mürəkkəb feillər iki və daha çox komponentdən təşkil olunur. Belə feillərdə adlıq hissə köməkçi feil hissəsindən ayrılır və onların arasına başqa sözlər, söz birləşmələri, bəzən də cümlələr daxil olur. Habelə mürəkkəb feilin adlıq hissəsi müxtəlif şəkildə, məsələn, qeyri-müəyyənlik bildirən şəkildə, cəm şəkildə və s. qəbul edir. "کردن" (etmək), "شدن" (olmaq), "بودن" (olmaq), "گردیدن" (fırlanmaq), "گشتن" (gəzmək) və s. kimi köməkçi feillərlə digər nitq hissələrinə aid sözlərin birləşməsi yolu ilə düzəlmiş mürəkkəb feillər ümumi bir məfhum ifadə edən vahid kimi götürülsə də, belə feillərin çoxunda adlıq hissə ilə feil hələ tam qaynayıb-qarıxmıdığından, bəzən adlıq hissənin ismi mənası özünü büruzə verir. Mürəkkəb feillərin adlıq hissəsi qismən müstəqilləşir, müstəqil söz kimi müxtəlif şəkildə, əlavə, budaq cümlə qəbul edir və bəzən də obyekt məfhumu daşıyan sözlərlə birləşir. Belə hallarda köməkçi feillə adlıq hissənin ismi mənası daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Mürəkkəb feilin adlıq hissəsi feil hissəsindən şəkildə, söz, söz birləşməsi və s. ilə ayrılıqda onların əlaqəsi həmişə eyni səviyyədə qalmır. Bəzən adlıq hissə əlaqəyə girdiyi başqa vahidlərlə birlikdə yenə də feilin tərkibində qalır, bəzən isə köməkçi feildən ayrılır və belə halda köməkçi feil müstəqil feil kimi xəbər rolunu oynayır (1, 37-38). Məsələn:

شام که آوردند دختر نتوانست چیزی بخورد ولی مرد مشغول خوردن شد.

(Şam yeməyi gətiriləndə qız yeyə bilmədi, amma kişi yeməyə başladı.)

تابستان ها صبح تا عصر پیش استادم کار می کردم.

(Hər yay müəllimin yanında səhərdən axşama kimi işləyirdim.)

Birinci cümlədəki əsl Xəbər olan "نتوانست بخورد" sözünün tərkib hissələri arasına "چیزی" sözü daxil olmuşsa da, həmin söz Xəbərin komponentlərinin əlaqəsini poza bilməmiş, onla qaynayıb-qarıxmamış, cümlədə vasitəsiz Tamamlıq kimi çıxış etmişdir. Həmin mürəkkəb cümlənin ikinci hissəsində "مشغول شد" Xəbərin tərkib hissələri arasına girmiş olan "خوردن" Feili isə Xəbərlə ayrılmaz şəkildə birləşmişdir.

İkinci cümlədə "کار کردن" mürəkkəb Feili ilə ifadə olunmuş Xəbər adlıq hissəyə və köməkçi feil hissəsinə ayrılmadan bütöv halda çıxış edir. Bu mürəkkəb Feilin tərkib hissələri yuxarıdakı cümlədə tam vahid halındadır. Həmin cümlədəki Xəbəri "کار کردن" deyil, "کارها می کردم" şəkildə işlətsək, vəziyyət dəyişər və köməkçi feil leksik məna cəhətdən müəyyən mənada müstəqillik kəsb edər və adlıq hissə real obyektə çevrilərək vasitəsiz Tamamlıq kimi çıxış edər.

Cümlədə Xəbərlə Mübtədanın əlaqələnməsi xəbərlilik (predekativlik) kateqoriyasını və bununla da hökm və fikirlərin ifadəsini yaradır. Hökm və fikir Xəbər vasitəsilə ya təsdiq, ya da inkar edilir. Beləliklə, Xəbər obyektiv gerçəkliyə və başqalarına olan münasibətimizin ifadəsini təmin etməkdə həlledici rol oynayır. Xəbərlilik kateqoriyası ya morfoloji əlamətlərlə, ya da morfoloji əlamətlərsiz

əmələ gəlir. Bu cəhətdən xəbərlilik anlayışının ifadə tərzini iki növə bölmək olar: 1) morfoloji üsul; 2) sintaktik üsul (1, 45-49).

Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi. Xəbərin morfoloji yolla ifadəsi üsulu xüsusi morfoloji vasitələrin – xəbərlilik şəkilçilərinin bütün nitq hissələrinə və eləcə də söz birləşmələrinin artırılması ilə Xəbər əmələ gətirməsindən ibarətdir. Qeyd olunan əlamətlər mövcud olmadığı halda xəbərlilik kateqoriyası pozulur və cümlələr müəyyən bir fikir və hökm ifadə etməyən söz yığımına çevrilir (7, 129). Məsələn:

دانشیار: متأسفانه شما نمی توانید به جایی بروید.

دانشجو: شما صبر کنید.

(Müəllim: Təəssüf ki, heç bir yana gedə bilməyəcəksiz. Tələbə: Siz gözləyin.)

Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi. Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi morfoloji əlamətlərsiz, daha doğrusu, sözlərin sırası və intonasiya vasitəsilə əmələ gəlir. Bu növ xəbərlərə feilin əmr şəklinin ikinci şəxs təkli ilə ifadə olunan feili xəbərləri, müqayisə edilən bununla da iştirakı vacib olan subyektlərə (Mübtəda) aid bəzi ismi xəbərləri, həmçinin yığcamlıq, təsirlik məqsədi ilə üslubla əlaqədar bəzi frazeoloji ifadələri (idiomlar, atalar sözü, zərbül-məsəllər və s), xüsusən “var”, “yox”, “deyil”, “gərək” sözləri ilə ifadə olunan ismi xəbərləri aid etmək olar (7, 130). Məsələn:

من منتظر آنها هستم. (Sən get, mən onları gözləyirəm.)

شما صد و بیست و دو هستید، ما صد و بیست هستیم. (Siz yüz iyirmi iki, biz yüz iyirmi.)

Qeyd olunmalıdır ki, fars dilində Xəbər öz ifadə vasitələrinin genişliyinə və rəngarəngliyinə görə başqa cümlə üzvlərindən seçilir. Əgər Mübtəda və Tamamlıq yalnız substantiv söz və söz birləşmələri ilə, Təyin atributiv söz və söz birləşmələri ilə, Zərflilik isə, əsasən, adverbial söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunarsa, Xəbər bunların hamısı ilə və heç bir başqa cümlə üzvünün ifadə olunmadığı dəyişən (təsriflənən) Feillə ifadə olunur. Xəbər tək-cə təsirlik hal şəkilçili adlarla, bir də nə təsriflənən Feillə, nə də adlara aid edilməyən Feili bağlamalarla ifadə olunmur. Beləliklə, ifadə vasitələrinə görə xəbərin bu xüsusiyyəti onun cümlədə ən zəruri qrammatik kateqoriya olmasından irəli gəlir (10, 89).

Fars dilində Xəbər öz ifadə vasitələrinə görə iki növə ayrılır:

1) Feili xəbərlər; 2) İsmi xəbərlər

Feili xəbərlər yalnız Feillə ifadə olunur. Bununla belə, Feili xəbərlərin özünəməxsus geniş forma və məna xüsusiyyətləri mövcuddur. Feil zaman, şəxs, təsirlik, növ, forma, inkarlıq və tərz kateqoriyalarına malik olmaqla daha çox predikativlik əlaqəsi yaradır və cümlədə, adətən, xəbər olur. Buna görə də bəzən Feil və Xəbər anlayışlarının eyniləşdirilməsinə baxmayaraq, bunlar bir-birinə yaxın olan başqa-başqa kateqoriyalardır. Xəbər forması indiki, keçmiş və gələcək zaman formaları və Feil şəkilləri vasitəsilə cümlədə Xəbər rolunu oynayır.

İsmi Xəbər təsriflənən Feildən başqa, digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunan sözlərdir. Beləliklə, İsmi Xəbərlər İsim, Sifət, Say, Əvəzlik, Məsdər, Feili Sifətlə, həmçinin təyini söz birləşmələri, Məsdər və Feili Sifət tərkibləri və s. ifadə olunur (9, 136).

Beləliklə də, Xəbər cümlənin baş üzvü olub, haqqında danışılanın hərəkət və ya əlamətini bildirir. Xəbər "nə edir?" (feilin bütün şəkil və zamanlarında), "kimdir?", "neçədir?", "haradadır?", "necədir?" və s. suallara cavab verir. Bütün əsas nitq hissələri Xəbər ola bilər. Mübtəda kimi Xəbər də həm nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur. İfadə vasitələrindən asılı olaraq isə Xəbər iki növə ayrılır: Feili Xəbər, İsmi Xəbər. Feili Xəbər hərəkət, İsmi Xəbər isə hökm bildirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1984, 307 s.
3. Rüstəmov T. Fars və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı-müqayisəli qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, 2010, 341 s.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва, Изд.Русский язык, 1983, I том- 800 стр; II том, 864 с.
5. احمدی گیوی حسن. دستور تطبیقی زبان ترکی و فارسی. تهران، ۱۳۸۳، ۶۲۵ ص.
6. انوری حسن، احمد گیوی حسن. دستور زبان فارسی. تهران، انتشارات فاطمی، ۱۳۸۷، ۳۹۳ ص.

7. صفار مقدم احمد. زبان فارسی. تهران، شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۸۶، ۲۸۶ ص.
8. طیب زاده امید. ظرفیت فعل و ساختهای بنیادین جمله در فارسی امروز. تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۶، ۲۹۴ ص.
9. عشوری محمد. نگرشی نو به فعل فارسی. تهران، نشر کوچک، ۱۳۸۴، ۵۷۹ ص.
10. علا الدین طباطبائی. فعل بسیط فارسی و واژه سازی. تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۶، ۱۴۳ ص.

Açar sözlər: Xəbər, Sadə Xəbər, Mürəkkəb Xəbər, Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi, Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi, leksik vahidlər, sintaktik vahidlər.

Ключевые слова: Сказуемое, Простые Сказуемые, Сложные Сказуемые, морфологическое выражение Сказуемого, синтаксическое выражение Сказуемого, лексические единицы, синтаксические единицы.

Key words: Predicate, Simple Predicates, Complex Predicates, morphological expression of the Predicate, syntactic expression of the Predicate, lexical units, syntactic units.

Xülasə

Cümlə üzvləri müxtəlif vəzifəyə malik olmalarına baxmayaraq, bir-biri ilə sıx qrammatik (sintaktik) əlaqədə olur. Belə ki, onlar təbəedici və ya təbə olan mövqeyində qərar tutur, mənacə tam bir vahid olan cümlələri yaradır. Xəbər qrammatik cəhətdən Mübtədadan asılıdır və cümlənin Xəbər qütbü informativ cəhətdən daha qüvvətli olur. Xəbər quruluşca iki növə bölünür. Birinci qrupa Sadə Xəbər daxildir və leksik vahidlərlə, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə, yəni nitq hissələri ilə ifadə olunur. Mürəkkəb Xəbər sintaktik vahidlərlə, yəni, təyini söz birləşmələri, Məsdər, Feili Sifət və “idi”, “imiş” köməkçi feillərinin qoşulduğu sözlər və s. ilə ifadə olunur. Xəbərin morfoloji yolla ifadə üsulu xüsusi morfoloji vasitələrlə, Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi isə morfoloji əlamətlərsiz, yəni, sözlərin sırası və intonasiya vasitəsilə əmələ gəlir.

Резюме

Члены предложения имеют разные функции, в то же время они находятся в тесной грамматической (синтаксической) связи друг с другом. Так как они определяют подчинённое или подчинительное положение и создают предложения, представляющие собой целостную единицу по смыслу. Сказуемое грамматически зависит от Подлежащего и Сказуемое считается более информативной частью предложения. Сказуемое делится на два типа по структуре. Первая группа включает Простые Сказуемые и выражается лексическими единицами, простыми, производными и сложными словами, то есть частями речи. Сложные Сказуемые выражаются с синтаксическими единицами, то есть определенными словосочетаниями, инфинитивами, глаголами, прилагательными и словами, к которым присоединяются вспомогательный глагол «был» и т. д. Способ морфологического выражения Сказуемого формируется специальными морфологическими средствами, а синтаксическое выражение Сказуемого формируется без морфологических признаков, то есть через порядок слов и интонацию.

Summary

The members of a sentence have different functions, but at the same time they are in close grammatical (syntactic) connection with each other. Since they define a subordinate or submissive position and create sentences that represent an integral unit in meaning. The predicate is grammatically dependent on the Subject and the Predicate is considered the more informative part of the sentence. The predicate is divided into two types according to structure. The first group includes Simple Predicates and is expressed by lexical units, simple, derivative and complex words, that is, parts of speech. Complex Predicates expresses with syntactic units, that is, certain phrases, infinitives, verbs, adjectives and words to which the auxiliary verb “was” is added, etc. The method of morphological expression of the Predicate is formed by special morphological means, and the syntactic expression of the Predicate is formed without morphological features, that is, through word order and intonation.

Rəyçi: dos. Mehman Əliş oğlu Tariverdiyev

Диляра Ханбабаева ¹⁷

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ В ВОКОБУЛЯРЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Стили речи зависят от социального контекста, в котором происходит процесс коммуникации. Слово может подходить или не подходить для определенной ситуации. Стилистическая характеристика слова позволяет использовать его в каком-либо из функциональных стилей. И.В.Арнольд считает функциональные стили «подсистемами языка, каждая из которых обладает своими специфическими особенностями в лексике и фразеологии, в синтаксических конструкциях, а иногда и в фонетике». Каждый стиль представляет собой систему тесно связанных лексических, грамматических и фонетических средств. Рассмотрим лексические особенности функциональных стилей. В английском языке принято выделять следующие функциональные стили (классификация И.Р.Гальперина): стиль научной прозы или научный стиль; стиль официальных документов или официальный стиль; газетный стиль; публицистический стиль; художественный стиль.

Некоторые из этих стилей имеют свои подстили. Например, художественный стиль объединяет язык поэзии, прозы и драмы. Илья Романович Гальперин (1905 - 1984) – советский лингвист и лексикограф, выделяет две разновидности газетного стиля: стиль газетных сообщений, заголовков и объявлений, которые и составляют, с его точки зрения, сущность газетного стиля; стиль газетных статей, являющийся разновидностью публицистического стиля, который также включает ораторский стиль и стиль эссе.

И.В.Арнольд включает в свою классификацию разговорный, поэтический, деловой и ораторский в качестве отдельных стилей. Система функциональных стилей является объектом и стилистических исследований. Сфера коммуникации включает также обстоятельства, сопровождающие процесс производства речи в каждом отдельном случае. Существует профессиональная коммуникация, неформальный разговор, лекция, официальное письмо, телефонный разговор. Все эти ситуации можно в целом разделить на формальные и неформальные. И.Р.Гальперин предлагает следующую стилистическую классификацию лексических единиц английского языка, используемых в формальных и неформальных ситуациях, которые «обслуживаются» различными функциональными стилями:

Нейтральная, общелитературная и разговорная лексика; }

Специальная литературная лексика: }

-Термины; поэтические слова; архаизмы, устаревшие и устаревающие слова; варваризмы; литературные окказионализмы.

Специальная разговорная лексика: }

-сленг; жаргонизмы; профессионализмы; диалектные слова; вульгаризмы.

Следующую классификацию словарного состава английского языка:

Слой неформальной лексики:

-разговорные слова и выражения; сленг; жаргонизмы; вульгаризмы; профессионализмы; диалектные слова и выражения.

Слой формальной лексики:

-научные или книжные слова; термины; архаизмы; варваризмы; поэтические слова.

Слой базовой (нейтральной, общеупотребительной) лексики.

-Разговорные слова и выражения

В неофициальных ситуациях используются разговорные слова и выражения. Их можно услышать в семейном кругу, в разговорах с родственниками, друзьями. Неформальный разговор образованных людей отличается от разговора необразованных людей; лексика, используемая взрослыми, отличается от слов и словечек подростков, молодежи. Многие также используют диалектные слова и выражения. Следует отметить, что выбор лексики зависит от ситуа-

¹⁷ Азербайджанский университет языков Ст. преподаватель

ции общения, уровня образования и культуры, возраста, профессии, места проживания коммуникантов. Разговорные слова – это единицы неформальной лексики, используемые большинством населения всех возрастных групп. И.В. Арнольд подразделяет разговорные слова на следующие подгруппы:

1. литературно-разговорные слова (слова, используемые образованными слоями общества в повседневной устной или письменной коммуникации);
2. фамильярно-разговорные слова (слой более эмоциональной лексики, в который входит множество шуточных и ироничных слов и выражений);
3. просторечные слова (слова, используемые в основном необразованными людьми).

В британской и американской литературе XX в. Используется множество таких разговорных слов, как - *some sort of, to be good enough at, chap, lad, bloke, stuff, kid, guy, pal, chum, exam, fridge, flu, movie, minerals, thing, to chuck, something, to quit, to fire, to put up with something, to make up, to do away, to turn up*. Данные лексические единицы демонстрируют присутствие компрессии в разговорном функциональном стиле, что выражается в частом использовании одноморфемных лексических единиц, фразовых глаголов, аббревиатур, эллипсисов, слов широкого значения.

Иногда трудно отличить литературно-разговорные от фамильярно-разговорных слов. Фамильярно-разговорные слова в основном используются молодежью и малообразованными людьми (*doc, shut up, to pick up somebody*). Поскольку фамильярно-разговорные слова достаточно эмоциональны и эмфатичны, в этот слой также входят и некоторые бранные слова и их эвфемизмы, например, *damn, confounded, beastly, lousy*. Такие слова могут выражать и положительные и негативные эмоции, например, *darned pretty, darned nice, beastly mean*.

Книжная и официально-деловая лексика. Книжные слова – это возвышенные слова, используемые в научном стиле, книгах или таких типах устной коммуникации, как публичная речь, официальные переговоры и т.п. Они обладают конкретным денотативным значением, характеризуются отсутствием каких-либо коннотаций, например, *approximate, commence, comprise, experimental, internal, external, indicate, initial, etc*. Данный слой лексики особенно богат прилагательными. Книжные слова являются либо формальными синонимами общеупотребительных, нейтральных слов, либо выражают понятия, которые можно передать только с помощью описательных общеупотребительных словосочетаний, например, *to externalize - to express inner feelings*. Книжными, в основном, являются заимствованные слова латинского или греческого происхождения.

В эту группу также входят слова официально-бюрократического языка, например, *to assist, endeavor, sufficient, etc*. Кроме того, к ней относятся архаичные союзные слова, которые вышли из употребления, например, *hereby, herein, thereafter, herewith*, а также такие союзы, наречия и сочетания, как *moreover, furthermore, however, in consequence of, etc*.

Книжная и официально - деловая лексика используется не только в официальных письмах и профессиональной коммуникации, но иногда и в повседневной речи. Использование официально - деловой лексики в неформальных ситуациях выглядит неуместным и производит комический эффект.

Термины. В словарном составе английского языка содержатся слова и выражения, которые используются в определенной отрасли промышленности или науки. Такие слова носят название терминов. Они не употребляются в других сферах и не понятны другим людям. Каждая область жизнедеятельности имеет специализированный вокабуляр, т.е. слова, обслуживающие определенную профессиональную или научную сферу. Существуют медицинские, психологические, музыкальные, лингвистические, промышленные, транспортные и другие термины.

Термины обозначают различные научные и технические объекты, явления, процессы. Согласно точке зрения Н.Б. Гвишиани, научная коммуникация основывается на поддающихся быстрой расшифровке единицах, которые требуют единства формы и содержания, что позволяет общающимся

избегать двусмысленности и непонимания. Это достигается при помощи терминов.

Термин – это слово или словосочетание с устойчивым значением, обозначающее объект или процесс, который относится к определенной сфере науки или производства и имеющий специ-

альные лингвистические характеристики. Термин, как правило, должен быть моносемантическим, иметь только денотативное значение, обладать простой семантической структурой, не иметь элементов коннотативного значения (например, эмоциональной окраски), не иметь синонимов.

Тем не менее, в английском языке существуют полисемантические термины, но следует отметить, что только один ЛСВ полисемантического термина может быть реализован в определенной ситуации, контексте или сочетании с другими стилистически нейтральными лексическими единицами.

Примерами экономических терминов являются следующие: *challenged acquisition* (поглощение предприятия, опротестованное антитрестовскими органами), *income, profit, bond, equity, securities, venture capital, capital gain*. Следует отметить, что термины образуются при помощи существующих словообразовательных средств. В английском языке выделяются следующие структурные типы терминов:

атрибутивно-именные сложные слова, например, *connecting rod, cylinder head, sound wave, steam-boiler, velocity joint* }

производные слова, образованные посредством аффиксации, например, *toughness, drainage, breakage, abandonment, mistrial* }

глаголы, образованные по конверсии, например, *to trap, to condition* }

фразеологические } сочетания, например, *room and pillar conveyer system, two-strike cycle engine*

Множество терминов в английском языке образовано при помощи латинских и греческих корней, например, *telegraphy, phonetics, microfilm, telemechanics*. Такие термины легко понимаются людьми, говорящими на разных языках, что имеет особое значение в сфере науки и техники. Для образования научных терминов часто используются и элементы латинского и греческого происхождения, например, *tele, micro, mega, hyper, mono, iso*.

Термины часто используются в газетном, публицистическом и официальном стилях. Они также могут быть использованы в беллетристике. В этом случае термины выполняют специфические стилистические функции: служат косвенными средствами создания реальной обстановки, атмосферы.

«Судьба» термина может быть различной. Он может быть заменен другим термином или потерять свои терминологические характеристики и стать общеупотребительным словом, например, *truck, television tube*.

Архаизмы. В рамках этого лексического слоя И.Р.Гальперин различает устаревающие слова (которые редко используются, например, *thee, thine, thy, pallet, etc.*), устаревшие слова (которые полностью вышли из употребления, например, *methinks, nay, etc.*) и собственно архаизмы (слова, которые «не признаются» современным английским языком, например, *troth - faith*).

Архаизмы частично или полностью вышли из употребления в современном языке. Некоторые авторы используют их в исторических новеллах и поэзии для создания реальной для тех времен обстановки. Примерами архаизмов являются следующие: *thou, thy, aye, morn, eve, moon, foe, woe, steed, behold etc.* Такие архаичные слова, как *aforesaid, herewith, hereby, etc.* часто употребляются в документах делового стиля.

Архаизмы в пословицах английского языка. В нашем работе рассмотрены архаизмы, которые встречаются в английских пословицах. Методом сплошной выборки отобраны некоторые пословицы с архаизмами для дальнейшего анализа. Эти пословицы разделены на три группы, в соответствии с классификацией архаизмов: пословицы с лексическими архаизмами, пословицы с лексико-словообразовательными архаизмами и пословицы с лексико-семантическими архаизмами.

Однако, как было отмечено, к архаизмам также можно отнести устаревшие формы слова, которые было решено рассматривать в группе лексических архаизмов, поскольку форма слова придает определенный архаический оттенок всему слову.

} *A handful of common sense is worth a bushel of learning.*

} *Before you make a friend eat a bushel of salt with him.*

} *Many words will not fill a bushel.*

- } Every why has a wherefore.
- } Aught for naught, and a penny change.
- } A kind heart loseth naught al last.
- } Speech is silvern, silence is golden.
- } Marry in May, rue for aye.
- } The mother's breath is aye sweet.
- } Woe's to them that have the cat's dish, and she aye mewing.

Существуют также архаизмы, которые не имеют референтов в сегодняшней жизни, например, yeoman, hauberk, goblet, mace, phaeton, prairie schooner. Это примеры - историзмов.

Better give a shilling than lend a half-crown. В данной поговорке слово a half-crown – историзм, который обозначает полкроны (монета достоинством в 2 шиллинга 6 пенсов, имевшая хождение в Великобритании до 1970). Это существительное, по степени и типу устаревания является устаревшим. Слова данного типа никогда не исчезают из языка, хотя обозначают предметы и явления прошлого. Историзмы не имеют синонимов, в то время как у архаизмов они есть.

Иногда архаичное слово снова может стать употребляемым. Например, бывшее архаичное слово *kip* в настоящее время используется в американском английском. Архаизмы могут употребляться с определенной коммуникативной или стилистической целью, например, для выражения торжественности, оттенка возвышенности, создания комического эффекта.

Барбаризмы и заимствованные слова. Заимствованные слова – слова и фразы, заимствованные из других языков, которые не претерпели грамматической или фонетической ассимиляции в английском языке. Барбаризм или варваризм – неправильный оборот речи, употребляемый под влиянием иностранного языка; иностранное слово, употребляемое там, где оно с успехом могло быть заменено выражением, взятым из своего языка. Фр: *bonjour, tout le monde, peu de chose*. Итал: *dolce far niente = pleasing inactivity*. Лат: *alter ego, mirabile dictu*. Все эти заимствования используются для создания местного колорита: *Come in, carino, all the light is gone*. Иногда эти слова используются для указания национальности персонажа: Galsworthy: “*Mme Lamote found him and said...trésamical, trésgentel*”.

Барбаризмы (варваризмы) – иностранные слова, которые имеют точные эквиваленты в английском, и потому являются не нужными, излишними. В худ литературе они используются с целью высмеивания персонажа: Thackeray: “...*what a distinguee girl she was...*”, Galsworthy: “...*Vosinney was chic...*”

Барбаризмы – это иноязычные слова, которые существуют в языке в иностранной форме с сохранением иностранного произношения и орфографии. Такие слова имеют синонимы в слое общеупотребительной лексики. Барбаризмы – не склонны к развитию новых значений; они являются моносемантическими лексическими единицами.

Следует отметить, что барбаризмы зарегистрированы словарями и используются в основном в беллетристике или публицистическом стиле. Они часто играют роль стилистических приемов, передавая местную атмосферу или подчеркивая тот факт, что действие происходит в другой стране.

Рассмотрим некоторые примеры барбаризмов: *comme il faut, tete-a-tete, en route, coup d'etat, carte blanche, a la carte, haute couture, blitzkrieg (or blitz), ide fixe, alter ego, perestroika, etc*. Некоторые барбаризмы в английском языке выполняют терминологическую функцию; они называют объекты и понятия, для которых в английском языке нет имен, поэтому они получают названия, существующие в языке тех народов, реальность которых они отражают, например, *dacha, soviet, kolkhoz, perestroika, chalet, etc*.

Некоторые бывшие барбаризмы вошли в слой общеупотребительной лексики, например, *methodical, penetrate, function, etc*. Система функциональных стилей является объектом и стилистических исследований. Сфера коммуникации включает также обстоятельства, сопровождающие процесс производства речи в каждом отдельном случае. Существует профессиональная коммуникация, неформальный разговор, лекция, официальное письмо, телефонный разговор. Все эти ситуации можно в целом разделить на формальные и неформальные. Неформальный разговор образованных людей отличается от разговора необразованных людей; лексика,

используемая взрослыми, отличается от слов и словечек подростков, молодежи. Многие также используют диалектные слова и выражения. Следует отметить, что выбор лексики зависит от ситуации общения, уровня образования и культуры, возраста, профессии, места проживания коммуникантов. Разговорные слова – это единицы неформальной лексики, используемые большинством населения всех возрастных групп.

Фамильярно-разговорные слова в основном используются молодежью и малообразованными людьми (*doc, shut up, to pick up somebody*). Поскольку фамильярно-разговорные слова достаточно эмоциональны и эмфатичны, в этот слой также входят и некоторые бранные слова и их эвфемизмы, например, *damn, confounded, beastly, lousy*. Такие слова могут выражать и положительные и негативные эмоции, например, *damned pretty, damned nice, beastly mean*. Книжные слова – это возвышенные слова, используемые в научном стиле, книгах или таких типах устной коммуникации, как публичная речь, официальные переговоры и т.п. Они обладают конкретным денотативным значением, характеризуются отсутствием каких-либо коннотаций, например, *approximate, commence, comprise, experimental, internal, external, indicate, initial, etc*. Данный слой лексики особенно богат прилагательными. Книжные слова являются либо формальными синонимами общеупотребительных, нейтральных слов, либо выражают понятия, которые можно передать только с помощью описательных общеупотребительных словосочетаний, например, *to externalize - to express inner feelings*. Книжными, в основном, являются заимствованные слова латинского или греческого происхождения.

В эту группу также входят слова официально-бюрократического языка, например, *to assist, endeavor, sufficient, etc*. Кроме того, к ней относятся архаичные союзные слова, которые вышли из употребления, например, *hereby, herein, thereafter, herewith*, а также такие союзы, наречия и сочетания, как *moreover, furthermore, however, in consequence of, etc*.

Книжная и официально - деловая лексика используется не только в официальных письмах и профессиональной коммуникации, но иногда и в повседневной речи. Использование официально - деловой лексики в неформальных ситуациях выглядит неуместным и производит комический эффект.

В словарном составе английского языка содержатся слова и выражения, которые используются в определенной отрасли промышленности или науки. Такие слова носят название терминов. Они не употребляются в других сферах и не понятны другим людям. Каждая область жизнедеятельности имеет специализированный вокабуляр, т.е. слова, обслуживающие определенную профессиональную или научную сферу. Существуют медицинские, психологические, музыкальные, лингвистические, промышленные, транспортные и другие термины. Термины образуются при помощи существующих словообразовательных средств. Термины обозначают различные научные и технические объекты, явления, процессы. Согласно точке зрения Н.Б.Гвишиани, научная коммуникация основывается на поддающихся быстрой расшифровке единицах, которые требуют единства формы и содержания, что позволяет общающимся избегать двусмысленности и непонимания. Это достигается при помощи терминов. Термин – это слово или словосочетание с устойчивым значением, обозначающее объект или процесс, который относится к определенной сфере науки или производства и имеющий специальные лингвистические характеристики. Термин, как правило, должен быть моносемантическим, иметь только денотативное значение, обладать простой семантической структурой, не иметь элементов коннотативного значения (например, эмоциональной окраски), не иметь синонимов. Тем не менее, в английском языке существуют полисемантические термины, но следует отметить, что только один ЛСВ полисемантического термина может быть реализован в определенной ситуации, контексте или сочетании с другими стилистически нейтральными лексическими единицами.

Примерами экономических терминов являются следующие: *challenged acquisition* (поглощение предприятия, опротестованное антитрестовскими органами), *income, profit, bond, equity, securities, venture capital, capital gain*.

Список использованной литературы:

1. Arnold I.V. *The English Word*. Москва: Высшая школа, 1986.

- Galperin I.R. "English Stylistics"2018.
- Gvishiani N.B. Terminology in English Language Teaching. M., 1993.
- Close R. English We Use for Science. London, Longman. 1965.
- Crystal D., Davy D. "Investigating English Style", London, 1979.
- Day R. A., Sakaduski N. D. Scientific English: A Guide for Scientists and otherProfessionals. (3rd ed) Greenwood. 2011.

Xülasə

Söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibindən bəhs edən bölmə leksikologiya adlanır.Sözün ifadə etdiyi məna onun leksik mənasıdır. Yəni həmin sözü deyərəkən nəyi başa düşməyimizdir.Məqalə İngilis dilinin xüsusi ədəbi lüğət tərkibinə həsr olunub. Burada terminlər, varvarizmlər və əcnəbi sözlər, arxaik sözlərə nəzər salınır.Hər biri haqqında müfəssəl məlumat verilir.İngilis dilinin zənginləşməsində onların rolu irəli çəkilir.Bədii ədəbiyyatdan nümunələr isə mövzu haqqında dolğun məlumat yaradır.I.R.Qalperin,I.V.Arnold və digər tanınmış dilçi alimlərin mövzu ilə bağlı fikirləri irəli sürülür.

Резюме

В статье рассматривается специальная литературная лексика (термины, архаизмы, барбаризмы и иностранные слова) английского языка.Стили речи зависят от социального контекста, в котором происходит процесс коммуникации. Слово может подходить или не подходить для определенной ситуации. Стилистическая характеристика слова позволяет использовать его в каком-либо из функциональных стилей. И.В.Арнольд считает функциональные стили «подсистемами языка, каждая из которых обладает своими специфическими особенностями в лексике и фразеологии, в синтаксических конструкциях, а иногда и в фонетике». Каждый стиль представляет собой систему тесно связанных лексических, грамматических и фонетических средств. Рассмотрим лексические особенности функциональных стилей. В английском языке принято выделять следующие функциональные стили (классификация И.Р.Гальперина): стиль научной прозы или научный стиль;стиль официальных документов или официальный стиль; газетный стиль; публицистический стиль; художественный стиль.

Summary

The article deals with literary vocabulary, namely terms,archaic words,barbarisms and foreignisms. Taking into consideration the interest of the theme,comprehensive information is presented in the article, plenty of examples as well as from the literature enrich it .Influential views of distinguished linguists I.R.Galperin, I.V.Arnold are presented.The presented article will be interesting for students as well as for those are interested in the English language.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

ONOMASTİKANIN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TOPONOMİKA İLƏ QARIŞIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ

Giriş. Nitqin yaranması və tədricən inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, həyat tərzini və s. izah edir, aydınlaşdırır. Dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri olan **onomalogiya** dilimizdə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranmasını, inkişafını, dəyişməsinə, leksik və qrammatik qurluşunu, üslubi imkanlarını və s. öyrənir. Ə.Mikayılova qeyd edir: “Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar ümumi adlardan yarandığı kimi xüsusi adlardan da ümumi adlar yaranır. Bunlar **“apelyativ”** adlanır. Ümumi adlardan və ya apelyativlərdən xüsusi adlar əmələ gəlir. Məsələn, “qızıl-gül” sözü həm ingilis dilində həm də Azərbaycan dilində eyni mənaya malikdir: Şəxs adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblər; Coğrafi adlar, səma cisimlərinə verilən adlar, qəzet və jurnallara verilən adlar, heyvanlara verilən xüsusi adlar” (1, s. 108-110).

Xüsusi ismləri ümumiləşdirərək belə adlandırmaq olar: İnsan adları-antroponimlər, coğrafi adlar-toponimlər, tayfa və millət adları etnonimlər, çay,dəniz,göl adları-hidronimlər, heyvan adları-zoonimlər. Kosmik adları-kosmonimlər, səcdəgah adları-teonimlər, əşyalara və müəssisələrə verilən adlar-ktermatonimlər. A.Qurbanov yazır: “Azərbaycan dilçiliyində bu termin insan adları Xurman, Sevda, Elşad, Samir və s.) ingilis dilində isə “Personal names” (Tom, Elizabeht, Hamlet Laura və s.) kimi ifadə olunur. Antroponimlər ünsiyyətlə bağlı meydana gəlmişdir. Qədim latınlar insanın adını özünə bərabər tutmuş “Homen nomen” demişlər. Ada belə bir münasibə elə bizim də bir sıra xalq ifadələr təzahür edir: “İgid ölür, adı qalar”, Adın çıxmaqdan, canın çıxsa yaxşıdır”, və s. Ad həmişə san, nüfuz, reputasiya hesab olunmuşdur. Tanınmış adama “adlı-sanlı”, pis əməl edənə isə “heç adına-sanına yaraşmır” deyilməsi təsadüfi deyildir” (2, s. 123-132).

Əsas hissə. Tədqiqatçı alimlərimizdən A.Axundov, A.Qurbanov, M.Adilov, A.Əliyev, Ə.Cavadov və başqaları antroponomikaya aid məqalələr yazmış, elmi işlərlə çıxış etmişlər. Xarici dilçilərdən onomologiyanın tədqiqində C.S.Mill, X.Cozeq, B.Rassel, M.Breal, A.V.Nikonov, A.V.Superanskaya, S.Syorensen və başqalarının xidməti böyük olmuşdur.

C.Kazimov qeyd edir ki: “Dilimizdə çoxlu ərəb və fars mənşəli adlar vardır. Bu adlar 7-ci əsr və sonrakı dövrlərdə ərəblərin Azərbaycana istila etməsi ilə bağlıdır. M.F.Axundov yaşadığı dövr, yəni 19-cu əsr üçün həmin adlar xarakterikdir. Tarixi abidələrimizdən olan “Kitabi-dədə Qorqud” dastanı Oğuz xalqının həyat və mübarizə tarixindən bəhs edir. Dastanda xeyli şəxs adları çəkilir. İ.Şıxıyevanın hesablamalarına görə dastanda 77 şəxs adı çəkilir. Bu lüğətdə türk xalqlarının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, adətləri öz əksini tapmışdır. “Divan” da onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Mahmud Kaşğarlı əsərdə toponimik adları-qədim şəhər, göl, çay adlarını xəritəyə köçürmüşdür. Qaraxanlılar dövrünün toponimik sistemini ətraflı əks etdirilmişdir. “Divan”da dünya xəritəsinin ərəzi toponimləri əks etdirilmişdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindəndir. Xəritədə Azərbaycanın adı “ərzai-Azərbaycan” kimi çəkilir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu ölkələr göstərilir. “Divan”da həmçinin 110 şəxs adı çəkilir. Kişi adları çoxluq təşkil edir: Atış, Burslan, Barman, Əfrasiyab və s. Qadın adlarından Altun, tarım,Sürəyya və s. göstərilir. Mahmud Kaşğarlı dövründə türklər iki qola ayrılırdı: Şimalı qrupu (qipçaq) şəxs adları (Azak, İnal, Kay,Səlcuk və s.) Lüğətdə 70% türk, 20% ərəb və 10% fars mənşəli şəxs adları işlədilmişdir” (3, s. 155-156).

Tarixi-coğrafi toponimləri mənə baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Tayfa, el-oba adları: Oğuz eli, Abxaz eli, alpanlar, abxazlar. 2. Dağ, dərə, dəniz, çay, yer. Yurd, meşə adları: Xəzər dənizi, Qara dəniz, Şimal dənizi, Şah dağ, Babadağ, Alp dağları, Göy-göl, Kür çayı, Temza çayı və s. 3. Dövlət, şəhər, qala, qəsir adları: Azərbaycan, Fransa, London, Gəncə, Əlincə qalası, Qız qalası və s.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Afət Abbasova ingilis və Azərbaycan antroponimlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Belə ki, alim ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının struktur və semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, ad insanlara, coğrafi obyektlərə ona görə verilir ki, onları bir-birindən fərqlən-

¹⁸ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

dirmək olsun. Məsələn, Arif, Elşən, Nərgiz, Günay və digər şəxs adları deyəndə bilirik ki, bunlar azərbaycanlılara məxsus adlardır; Nadejda, Olya, İvan, Aleksandr adları rus şəxs adlarıdır: Tom, Bella, Herbert, Cek, Flora, Elizabet və s. adlar deyiləndə bilirik ki, bunlar xarici şəxs adlarıdır. Həmçinin də coğrafi adlardan Bakı, Bərdə, Qazax deyiləndə Azərbaycan respublikasının şəhərləri London, Vaşinqton, Moskva, Berlin, Paris və s. deyiləndə xarici ölkənin şəhərləri başa düşülür.

Azərbaycan dilinə german dillərindən keçmiş bir çox şəxs adları vardır. Məsələn: Kişi adları: Elmar, Elvin, David və s. Qadın adları: Ofelya, Elmira, Flora, Raya və s. Azərbaycan şəxs adlarında variantlılıq səs əvəzlənməsi və artım yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn: Soltan-Sultan, Rəşid-Rəşad, Almaz-Almas və s. İngilis şəxs adlarında bir adın bir neçə variantı olur. Məsələn: Bell, Bella, Belle, Rob, Robbie, Robin. "Kitabi-dədə Qorqud" dastanında Qazan xanın adı demək olar ki, bütün boylarda çəkilir. Digər qəhrəmanlardan bayandır xan, sölkü Məlik, Aruz Qoca, Banu Çiçək və başqalarının adları da çəkilir. K.Cameron qeyd edir ki, "Toponimlər bədi əsərlərdə həmcins üzlər kimi də işlənə bilər. Məs: "Kensington, Hammersmith, Cheswick, Kew Bridge, Bretford were all passed and yet went on assteadily asif they had only just begun their journey" (4, s. 66-72).

Azərbaycan xüsusi adlarının ingilis dilinə transliterasiya olunmasının, vahid və sabit orfoqrafik normalarının hazırlanması və vahid meyyarın müəyyən edilməsi vacibdir. Hər bir xalqın tarixi, dili, təfəkkürü, məşğuliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən toponimlər onomastik vahidlər sırasında öz zənginliyi ilə seçilir. Bir elm sahəsi kimi toponimika coğrafi obyektləri, onların yaranma yollarını, meydana gəlmə səbəblərini, mənşəyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Toponimik materiallar xalqın tarixi, dini, dili ilə bağlı problemlərin həllində tutarlı dəlil, inandırıcı fakt rolunu oynadığı üçün toponimlərin 3 funksiyasını qeyd etmək olar: 1) İdeoloji funksiya daşıyır; 2) Maarifləndirici xarakter daşıyır; 3) Toponimlər digər elmlərlə sıx əlaqədardır. İngilis dili uzun illər german tayfalarının - anqlosaksların, yurtların, keltlərin, skandinaviyalıların, normandların təsirinə məruz qalmışdır. Bunun üçün də İngilis toponimləri müasir formada hansısa mənada germanları xatırladır. Bunlar hidronim və ortonimlərdə daha çox öz əksini tapmışdır. Kelt mənşəli toponimlər Şotlandiyada, İrlandiyada; Skandinaviya mənşəli adlar isə Yorkshire və Lancashire-də tez-tez təsadüf olunur.

Mauer A. *Problems of place-names study*. Cambridge press: "İngilis coğrafi adların yaranmasına tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dillərin təsiri olub:

1. Kelt elementləri. Bu Böyük Britaniya ərazisində *britlərin* və *anqlosaksların* məskunlaşması ilə əlaqədardır. Məsələn, --**Wal-** elementi keltlərin məskunlaşdığı ərazilərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir. (*məsələn: Walden, Walton, Walcott, Walbrook*)

-**Wal-** elementi keltlərin məskunlaşdığı ərazilərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir. (*məsələn: Walden, Walton, Walcott, Walbrook*)

-**Pen-** kelt komponenti "yamac" mənasını ifadə edir və *Pencoyd, Penketh* kimi coğrafi adlarda öz əksini tapır.

-**Tre-** kelt mənşəli toponimdir və "kənd" mənasını verir. Bu toponim Karnoulda (*Tredrustan, Tregavethan*), Derbşir və Lankşirdə (*Trelleck, Trehill*) təsadüf olunur.

-**Lan-** "kilsə" mənasını verir və *Landulf, Lanreath* kimi coğrafi adlarda rast gəlinir (1, s. 72-75).

2. Latın elementləri. Roma dövründə latın elementləri ilə yaranan coğrafi adlar aşağıdakılardır: London-Londonium; Manchester-Mamucian; Lincoln-Lindum coloma

3. Fransız elementləri

-**Mont** fransız mənşəli komponent "dağ" mənasını ifadə edir. Məs: *Eamont, Grostmont*

-**Ville-** (malikanə) əsasən *Coalville, Bronville* coğrafi adlarda rast gəlinir.

Quruluşuna görə İngilis toponimləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Sadə toponimlər. Məs: *Stock, Road, Lee*

2. Mürəkkəb toponimlər. Məs: *London, Manchester, Bristol, Roadshy, Scaldwell*

3. Tərkibi toponimlər. Məs: *Little Saxham, Stock-on-Trent, Stratford-on Avon*

"Məna cəhətdən mürəkkəb coğrafi adlar arasında məskunlaşma yerini, onun xarakter və formasını, tipik əlamətlərini ifadə edən toponimlər var:

-**gham-** "ev, qəsəbə" mənasını ifadə edir. Məs: *Birmingham, Rockingham*

-**ton-** "ev, qəsəbə" mənasını ifadə edir. Məs: *Haughton, Boston, Bathampton*

Bəzən hər 2 element **-gham** və **-ton-** eyni coğrafi adda rast gəlinir. Məs: *Northghamton* (2, s. 123).

-**ber-** **-bury-** elementi daha çox ölkənin qərb şəhərlərinin adlarında təsadüf olunur. "Möhkəmlən-

mə" mənasını ifadə edir. Məs: *Limber, Middlesbury*

-stock- elementi "yeni kənd" mənasını ifadə edir. Məs: *Woodstock*

-chester- "düşərgə" mənasını ifadə edir. Məs: *Manchester, Chester, Colchester*

-clough- "dərə, vadi" mənasını ifadə edir. Məs: *Cowclough*

-was- "nəm, rütubətli" deməkdir. Məs: *Alrewas*

Anqlosaks mənşəli **-cot-** elementi "saray" mənasını ifadə edir. Məs: *Woodcot, Willcot*. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən komponentlər Great və Little öz yerini Magna (böyük) və Parva (kiçik) sözlərinə verir. Məs: *Ashby Magna, Ashby Parva*

"Müərkəkəb adlarda bir sıra tipik terminlər var ki, bunlar müəyyən mənalar ifadə edir. Məs: bridge (körpü), town (şəhər), field (sahə, tarla), wood (müşə), market (bazar), house (ev), water (su), dyke (bənd, arx), hill(təpə) və s. Məs: *Cambridge, Stockbridge, Sheffield, Woodstock* (4, s. 66-72).

Nəticə. Yeni toponimlər *Newton, Newport, Newcastle* Şotlandiya, İrlandiya və Uelsdə rast gəlinir. Semantik xüsusiyyətlərinə görə, toponimlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1) İngilis toponimləri **relyef** terminləri ilə işlənir. **-ness-** "burun" deməkdir.

2) **Landşaft** terminləri. Bura əsasən çökəklik, bataqlıqları daxildir.

3) Müəyyən **torpaq** sahəsini bildirmək üçün terminlər. Məs, medaw - çəmən, sand - torpaq.

4) **Geobotanik** termin. Məs: oak- palıd.

5) **Hidroqrafik** terminlər. Məs: brook - kiçik bulaq. Bu cür frazeoloji birləşmələr adi halda da rast gəlinir. Məsələn: *Smithfield bargian* - razılaşdırılmış evlilik; *Tyburn clossom* - cavan, gənc oğru. *Bristol compliment* - Hədiyyə verənin özünə lazım olmayan hədiyyə.

E.Ekwall yazır: "Toponimlər yazılı ədəbiyyatda xalqın başqa xalqlarla ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi və s. əlaqələri təsvir və tərənnüm edir. Bədii ədəbiyyatda emosional əhval -ruhiyyə yaradan coğrafi adlar İngilis ədəbiyyatında zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Bu da əsərin ideyasının qüvvətlənməsinə və üslubi cəhətdən zəngin olmasına xidmət göstərir. İngilis əsərlərində toponim yer haqqında məlumat vermək üçün istifadə olunur" (5, s. 14-28). Məsələn: *"Somebody had left an evening paper and he turned it over with his foot, nothing the headline about the five hundred soldiers who refused to embark in Glasgow at King George's Dock for Singapore"* (J.Lindsay "Betrayed Spring")

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008.
2. A.Qurbanov və onun onomastika məktəbi, Bakı: Maarif, 1999.
3. Kazımov C.İ. Mahmud Kaşğarlının "Divanü Lügat-it-Türk" əsərində onomastik leksika". Bakı, 2009.
4. Cameron K. *English Place names*. London. Batsford, 1996. p. 66-72.
5. Ekwall E. *The Place names of Lancashire*. University Press. p. 14-28

Açar sözlər: onomastika, toponim, nitq, inkişaf, termin

Key words: onomastics, toponymy, speech, development, term.

Ключевые слова: ономастика, топонимия, речь, развития, термин

Резюме

Данная работа посвящена именам собственным, их анализу на английском и азербайджанском языках. Анализируются их собственные имена, развитие, изменение, лексико-грамматический состав и возможности стиля. Доказано, что имена собственные являются продуктом мышления народа и объясняют историю народа, его традиции, мировоззрение и быт. Особенно большое место отводится антропонимике, одному из основных разделов ономастики. В статье также идет речь о правильной транслитерации имен собственных..

Summary

This work is devoted to proper names, to their analysis on English and Azerbaijani languages. It is analysed their own names, development, change, a lexical and grammatical form and the possibilities of style. It is proved that proper names are a product of thinking of the people and explain history of the people, its tradition, outlook and life. Especially a great place is given to antroponymics, one of the main divisions of onomastics. In the article the speech also goes about the correct transliteration of proper names.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Объектом изучения в словообразовании являются словообразовательно мотивированные слова, значение и звучание которых обусловлены другими однокоренными словами. Одно из слов, связанных отношениями мотивации, является мотивирующим, а другое - мотивированным. Мотивированным является слово, характеризующееся большей семантической сложностью, т.е. то значение которого определяется через другого слово. Например: زر (золото) – زرگر (ювелир). В этих примерах слово زر является мотивирующим, زرگر мотивированным.

Мотивированное слово всегда включает мотивирующую основу и словообразовательный формант. Мотивирующая основа - это та часть мотивированного слова, которая является общей с основой мотивирующего слова. Например, в словах دختر (девушка), دخترک (девочка). دختر является мотивирующей основой, а دخترک словообразовательным формантом.

Словообразовательный формант - это наименьшее в формальном и семантическом отношении словообразовательное средство из числа тех средств, которыми данное мотивированное слово отличается от мотивирующих. В словах دانش (учение), روش (манера, стиль), سوزش (жжение)

формантом является суффикс "ش" указывающий на то, что данные слова означают отвлеченное действие, то же, что и мотивирующие глаголы دانستن (знать), رفتن (идти), سوختن (жечь).

Мотивационное отношение двух слов, одно из которых отличается от другого только одним формантом, называется непосредственной мотивацией, а мотивационное отношение двух слов, одно из которых отличается от другого совокупностью формантов, - опосредствованной мотивацией. Например: خواستن (хотеть), خواهش (просьба), خواهشمند (желающий). Из двух мотиваций первая является непосредственной, вторая опосредствованной.

В современном персидском литературном языке существуют следующие способы словообразования:

1. Суффиксация
2. Префиксация
3. Инфиксация

Суффиксация. В состав форманта суффиксации входит словообразовательные аффиксы, которые присоединяются к началу, концу и середине частей речи. В персидском языке словообразовательные аффиксы, т.е. "وندهای واژه ساز" состоят из нижеследующих:

Префиксы – "پیشوندهای واژه ساز"

دش /doʃ/, بر /bær/, فر /fær/, هم /həm/, هر /hær/, نا /na/, پا /pa/, بی /bi/, بدون /bedun-e.../, ... به /be/, با /ba/, ا /a/ /doʃ/, دژ /dej/, آل /al/, بلا /bela/, پاد /pad/.

В современном персидском языке префикс /a/ не употребляется, его остатки наблюдаются лишь в классическом персидском языке и некоторые ученые называют "الف نفی". Например слово آهو составлено из префикса отрицания /a/ и слова "هو" в смысле «хорошо» и вместе выражают «недостаток, порок». Фердоуси пишет:

دو پا و دو گوش من آمو گرفت

تهی دستی و فقر نیرو گرفت

(Две мои руки и ноги стали пороками

И бедность и нишета усиливались)

Префиксы پا /pa/ и پاد /pad/ также в современном персидском языке не составляют новые слова наблюдаются лишь в словах پاسخ (ответ), پاداش (награда), پادزهر (противоядие, антитоксин).

Префиксы با /ba/, بی /bi/, بر /bær/ в фарси-йе дари были в формах ابا /əba/, ابي /əbi/, ابر /əbær/.

Инфиксы – "میانوندهای واژه ساز"

ا /a/, آن /an/, آنی /ani/, و /o/.

В персидском языке инфиксы встречаются только в составе сложных слов и переходных глаголов.

¹⁹ BDU

Суффиксы – "پسوندهای واژه ساز"

بان /ban/, بار /bar/, اور /ur/, انده /ənde/, اک /ək/, آنه /ane/, آن /an/, آک /ak/, آر /ar/, ایای مصدر-ی /i/, ه /e/, آ /a/, کده /kəde/, شن /şən/, ش مصدری-ی /eş/, شان /stan/, سیر /sir/, سار /sar/, زار /zar/, دان /dan/, بد /bod/, وا /va/, یای /i/, وان /van/, ور /vər/, مان /man/, مند /mənd/, لاخ /lax/, گان /qan/, گاه /qah/, گر /gər/, گار /qar/, /kəde/, ناک /nək/, منش /məneş/, آگین /agin/, گون /qun/, فام /fam/, دیس /dis/, اینه /ine/, این /in/, آسا /asa/, او /u/, نسبت- /nak/, اکی /əki/, سان /san/, وش /vəş/, وند /vənd/, واره /vare/, چی /çi/, کار /kar/, وار /var/, نود /nud/, ی /i/, ها /ha/, آن /an/.

Следует отметить что часть вышеуказанных суффиксов являются продуктивными, а часть непродуктивными, т.е. некоторые из них присоединяются к одной, двум или же нескольким частям речи, а некоторые лишь к одной части речи. Критерием для определения продуктивности суффиксов также служит роль их степень участия в образовании новых производных слов.

Первую группу составляют суффиксы ایای مصدر-ی /i/, آنه /ane/, گاه /qah/, این /in/, ایای لیاقت-ی /i/, زار /zar/, شان /stan/, ایای نسبت-ی /i/, وار /var/, ش مصدری-ی /eş/, انده /ənde/, ه /e/, گار /qar/, گر /gər/.

В персидском языке производные слова при помощи аффиксами, основной мотивируются существительными, прилагательными, числительными, глаголами и употребляются со следующими значениями:

1. Со значением отвлеченного признака:

ش مصدری-ی /eş/, ش /eş/, ش مصدری-ی /eş/, ایای مصدر-ی /i/.

Например: روش (манера), زیرکی (ловкость).

2. Со значением места:

شان /şən/, سار /sar/, بار /bar/, لاخ /lax/, زار /zar/, شان /stan/, کده /kəde/, گاه /qah/.

Например: سنگلاخ (каменистая местность), شنزار (песчаная местность), گلستان (цветник), رودبار (местность, изобилующая реками), کوهسار (гористая местность), گلشن (цветник).

3. Со значением времени:

ایای نسبت-ی /i/, آن /an/, ها /ha/, گاه /qah/.

Например: دیروزی (вчерашний), روزی (днем), روزها (утром), بامگاهان (утро), بامگاه (утро).

4. Со значением цвета:

ایای نسبت-ی /i/, ی /i/.

Например: ارغوانی (пурпурный, багровый), گلگون (розовый).

5. Со значением профессии:

بان /ban/, بد /bod/, ور /vər/, کار /kar/, وان /van/, چی /çi/, گار /qar/, گر /gər/.

Например: سبهد (ремесленник), درشکه گر (извозчик), سازگار (сговорчивый, уживчивый), افسونگر (корпусный генерал), سرور (предводитель), ساروان (погонщик верблюдов), صنعتکار (ремесленник).

6. Со значением сходства:

شان /san/, وش /vəş/, وار /var/, فام /fam/, این /in/, آسا /asa/, اک /ək/, آنه /ane/, ه /e/.

Например: شیراسا، شیرسان (сильный (как лев)), چشمک (очки), دیوانه (сумасшедший), دندان (зубец), پریور، پریوش، گفام (розоватый), روبری (подобно пери).

7. Со значением достоинства:

وان /van/, وند /vənd/, ایای لیاقت-ی /i/, وار /var/.

Например: شنیدنی (заслуживающий внимания, интересный), ناروان، نارون (стройное тенистое дерево), فرشید (блестящий, великолепие), شاهوار (шахский, достойный царя).

8. Со значением относительности:

ایای نسبت-ی /i/, آن /an/.

Например: دولتی (государственный), ساسانیان (Сасаниды).

9. Со значением орудия:

ایای نسبت-ی /i/, وار /vare/, ی /i/, دان /dan/.

Например: گاهواره (колыбель), قوری (чайник), قوه دان (кофейник).

10. Со значением качества и атрибутивности:

نود /nud/, ایای نسبت-ی /i/, گین /gin/, ناک /nak/, آگین /agin/, او /u/, ی /i/, با /ba/, مند /mənd/.

Например: غمگین (грустный), غمناک (грустный), درداگین (болезненный), سبیلو (усатый), قوزی (горбатый), خوشنود (довольный), هنرمند (талантливый), روستایی (крестьянский), بامهارت (умелый).

11. Со значением образа действия:

اکي /æki/, ی /i/, ی...به /be...i/, به /be/, ی...بی /ba bi...i/. Например: دزدکی (незаметно), پنهانی (тайком), براحتی (спокойно), بندرت (редко), باذوق (со вкусом), بابی رحمی (безжалостно).

12. Со значением подверженности:

ی /i-نسبت/. Например: تریاکي (наркоман)

13. Со значением назначения:

ی /i-نسبت/. Например: مسافری (пассажирский), تحریری (письменный)

14. Со значением принадлежности и относительного понятия:

ی /i-نسبت/. Например: پدری (отца, отцовский)

15. Со значением из чего сделан предмет и вещества:

ی /i-نسبت/ این /in/. Например: مسی (медный), سیمین (серебряный).

16. Временную характеристику предмета:

ی /i-نسبت/. Например: دیروزی (вчерашний).

17. Со значением место работы:

ی /i-نسبت/. Например: خیاطی (ателье), زرگری (ювелирная мастерская).

18. Со значением местности:

ی /i-مصدری/. Например: گودی (глубина), بلندی (вышина), کوهی (горный).

19. Со значением местонохождения предмета:

ی /i-نسبت/. Например: شهری (городской).

20. Со значением обычая и порядок:

ی...به /be...i/. Например: بسلیمانی (как Сулейман, подобно Сулейману)

21. Со значением деятельности:

ی /i-نسبت/. Например: جنگی (военный).

22. Со значением отрицательности:

نا /na/, بی /bi/, بدون /bedun-e.../, بلا /bela/. Например: نامناسب (неподходящий), بی زحمت (без труда, легко), بدون تنفس (без перерыва), بلا مانع (беспрепятственно).

Способы словообразования показывают, какие словообразовательные средства были использованы для образования новых слов. Основной способ обогащения словарного состава языка, заключающийся в создании новых слов путем сочетания морфем на базе имеющихся в языке основ и словообразовательных аффиксов. При морфологическом способе образовании слов, участвует суффиксиальный и префиксиальный путь. Суффиксиальный способ это образование производного слова путем присоединения к производящей основе словообразовательного суффикса. Префиксиальный способ это образование производного слова при помощи приставки. Инфиксиальный способ это образование производного слова при помощи вставления в середину слова инфиксов для образования новых грамматических форм. Знание словообразовательных моделей облегчает понимание текста, способствует развитию навыков письменного перевода и восприятия персидской письменной речи.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Боровков А.К. Вопросы грамматики и истории восточных языков. Изд-во Академии Наук СССР, 1958, 243 с.
2. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва, Изд.Русский язык, 1983, I том- 800 стр; II том, 864 с.
3. Рубинчик Ю.А. Лексикография персидского языка. Москва, Наука, 1991, 221 с.
4. Чавчавадзе Т.А. Именное словосложение в новоперсидском языке. Тбилиси, Изд-во Мецниереба, 1981 с.
5. انوری حسن، احمد گیوی حسن. دستور زبان فارسی. تهران، انتشارات فاطمی، ۱۳۸۷، ۳۹۳ ص.
6. صفار مقدم احمد. زبان فارسی. تهران، شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۸۶، ۲۸۶ ص.

Açar sözlər: söz əmələ gətirmə üsulları, dilin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, affiksasiya, şəkilçi, prefiks, infiksasiya, məhsuldar affikslər, qeyri-məhsuldar affikslər.

Ключевые слова: способы словообразования, обогащение словарного состава языка, аффиксация, суффиксация, префиксация, инфиксация, продуктивные аффиксы, не продуктивные аффиксы.

Key words: methods of word formation, enrichment of the vocabulary of the language, affixation, suffixation, prefixation, infixation, productive affixes, non-productive affixes.

Xülasə

Müasir fars dilinin lüğət tərkibində söz əmələ gəlmə prosesləri yeni modellərin formalaşması prosesləri ilə sıx bağlıdır. Fars dilinin tədrisi metodologiyasında söz yaradıcılığı mühüm yer tutur. Müasir fars dilində söz əmələ gətirmənin beş əsas üsulundan (affiksasiya, yarımaffiksasiya, sözyaradıcı transpozisiya - affiksiz söz əmələ gəlməsi, söz birləşmələrinin mürəkkəbləşməsi və leksikləşməsi) ən məhsuldar söz əmələ gətirmə üsulu, prefiks və şəkilçilərin iştirakı ilə söz əmələ gətirmə üsulu olan affiksasiyadır. Fars dilində affikslərin köməyi ilə əmələ gələn törəmə sözlər, əsas nitq hissələri olan İsim, Sifət, Say və Feil ilə formalaşır.

Резюме

Словообразовательные процессы в лексике современного персидского языка тесно связаны с процессами формирования новых моделей. Словообразовательный аспект занимает значительное место в методике преподавания персидского языка. На этапе обучения языку профессии на первый план выходят персидские словообразовательные модели. Среди пяти основных способов словообразования в современном персидском языке (аффиксации, полуаффиксации, словообразовательной транспозиции – безаффиксного словообразования, словосложения и лексикализации словосочетаний) наиболее продуктивным способом словообразования традиционно является аффиксация – способ словообразования с участием именных и глагольных префиксов и суффиксов. В персидском языке производные слова при помощи аффиксами, основной мотивируются существительными, прилагательными, числительными, глаголами.

Summary

Word formation processes in the vocabulary of the modern Persian language are closely related to the processes of formation of new models. The word-formation aspect occupies a significant place in the methodology of teaching the Persian language. At the stage of teaching the language of a profession, Persian word-formation models come to the fore. Among the five main methods of word formation in the modern Persian language (affixation, semi-affixation, word-formation transposition - affix-free word formation, composition and lexicalization of word combinations), the most productive method of word formation is traditionally affixation - a method of word formation with the participation of nominal and verbal prefixes and suffixes. In the Persian language, derivative words using affixes are motivated by Nouns, Adjectives, Numerals, and Verbs.

Rəyçi: dos. Mehman Əliş oğlu Tarıverdiyev

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Giriş. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də tabeli mürəkkəb cümlələrin istifadə arealı kifayət qədər genişdir və ingilis dili tabeli mürəkkəb cümlələrin sturukturunda olduğu kimi dilimizdə də bu cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur.

İngilis və Azərbaycan dillərində qarşılıqlı tərcümənin geniş vüsət aldığı üçün bu dillərdə olan mürəkkəb cümlələrin birindən digərində təcümə məsələsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Məhz bu məqalənin aktualığı da bundadır.

Hər iki dildə budaq cümlələrin növlərinin tipoloji tədqiqatını və tərcümə məsələlərini öyrənməkdən ötrü onların cümlə daxilindəki yerinə, tələb etdikləri suala və bağlayıcılara diqqət etmək zəruridir.

İngilis dilində budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

1. Tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla, bağlayıcı və nisbi əvəzlilik və ya zərflərlə. Məsələn: I had no idea where he was going. 2. İngilis dilində mürəkkəb cümlələrdə istər tabeli və ya istərsə də tabesizlik əlaqəsi olan cümlələrdə, cümlələr arasında əlaqə üçün intonasiyadan istifadə olunur. Yəni asindetik bağlayıcılıq prinsipindən istifadə olunur. Məsələn: *He says he will come next week.*

Ə.Əbdullayev “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” (Bakı, 1974) adlı əsərində yazır: “Azərbaycan dilində də demək olar ki, mürəkkəb cümlələr daxilində əlaqəlilik prinsipi ingilis dilində olduğu kimi baş verir. Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələrin bir-birilə bağlanması prinsipləri və yolları aşağıdakı kimidir:

1. Sintetik yolla, yəni budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: Adam var, heç nəyi bəyəndirmək olmur. Mən bilirəm o niyə bizə gəlmir.

2. Analitik yolla, budaq cümlə baş cümləyə ya bağlayıcı, yada bağlayıcı söz və yaxud da ədat vasitəsilə bağlanır: Lakin ona gül kimi aydın idi ki, bu duyğu da ötrü idi.

3. Azərbaycan dili İngilis dilindən fərqli olaraq sintetik dillər qrupuna aid olduğu üçün azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin elementləri bir-birilə münasibətdə olmasının özünə xas cəhəti sintetik üsullu olmasıdır. Yəni, budaq cümlə baş cümlədən intonsaiyanın müşayiəti ilə, -sa, -sə və -mı, -mu, -mü şəkilçilərinin iştirakı ilə bağlanır: Bir gün azdırza, iki gün qal. Yağış yağsa, məhsul bol olar.

4. Azərbaycan dilində bağlayıcılıq funksiyasının digər bir üsulu isə analitik və sintetik yolla, yəni baş cümlə və budaq cümləyə həm bağlayıcısız, həm də -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn: Əgər bilmək istəyirsənsə, açığı hinduların işinə qarışmağımızın xeyri olmayacaq (1, s. 12).

Əsas hissə. İngilis dilində azərbaycan dilinə və ya geriye tərcümədə çətinliyə səbəb olan tabeli mürəkkəb cümlələri düzgün tərcümə etmək və ya qarşılığını vermək üçün onların tərkibindəki baş və budaq cümlələri tapmaq və budaq cümlənin növünü müəyyən etmək mütləq lazımdır.

Oruc Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” (Bakı, 1986) kitabında qeyd edir: “Tabeli cümlə tərkibində mübtədə funksiyası daşıyan budaq cümləyə mübtədə budaq cümləsi deyilir. İngilis dilində mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı. bağlayıcı əvəzlilik, bağlayıcı zərflər vasitəsilə bağlandığı halda azərbaycan dilində bu vəzifə sintetik metodun vasitəsilə həyata keçilir: *That they were, in truth, sisters was clear from the facial resemblance between them* (2, s. 231).

Nümunədən görüldüyü kimi ingilis dilində mübtədə budaq cümləsində “*that*” bağlayıcısı işləndiyi halda tərcümədə onun yerini intonasiya tutmuşdur.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümlələrində bağlayıcı əvəzlilikləri verilməməsinin səbəbi dilimizdə mürəkkəb cümlə konstruksiyasında kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Məsələn: *Why he went to the south is not clear to us.* Onun niyə cənuba getməyi bizə məlum deyil. Görüldüyü kimi “*why*” bağlayıcı əvəzliyi dilimizə tərcümədə “bağlayıcı” kimi nəzərə alınmamışdır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, tərcümə zamanı bağlayıcı zərflərdən imtina prinsipinə bütün hallarda riayət

²⁰ Azərbaycan Dövlət Dənizçilik Akademiyası Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

etmək olmaz. Əgər sonuncu nümunədə biz bağlayıcı əvəzliyi atmış olsaq, onda cümlənin qrammatik mənası pozulmuş olar.

“İngilis dilində mübtədə budaq cümlələrinin özünəməxsus və dilimizdən fərqli olaraq, bir özəl cəhəti də vardır. Bu da, budaq cümlə baş cümlədən sonar gəldiyi halda, baş cümlənin formal “it” əvəzliyi ilə başlamışdır: *It was strange that she hadn't come to us.* Onun bizə gəlməməyi qəribə idi (3, s. 45).

Azərbaycan dilində formal əvəzlik anlayışı yoxdur və cümlə anlayışı dediki dilimizdə iki əsas üzvü, mübtədə və xəbər olan bir forma başa düşülür. Azərbaycan dilində formal əvəzliyi əvəz etmək üçün adətən budaq cümlənin mübtədasından istifadə olunur. Məsələn, qeyd olunmuş nümunədəki, “onun bizə gəlməməyi” budaq cümlə baş cümlənin mübtədasını azərbaycan dilinə tərcümədə əvəzləmişdir.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümləsi bir çox hallarda baş cümlədən sonra, bəzi hallarda isə baş cümlədən əvvəl gəlir. Baş və budaq cümləni bir-birinə “ki” bağlayıcısı bağlayır. Budaq cümlədən əvvəl gəldikdə “kim”, “kim ki” bağlayıcı sözlərlə adətən baş cümləyə bağlanır: *Ürəyimdən keçir ki, buralardan doğma yurduma köç edim.*

Mübtədə budaq cümləsi bəzən intonasiya ilə də baş cümləyə bağlana bilər: *İki ildir, xaricə köçüblər. Kim tələsir, o gəlsin.*

İngilis dilində predikativ budaq cümləsi baş cümləyə

1) that, if, whether, as if bağlayıcıları,

2) who, what, which bağlayıcı əvəzlilikləri,

3) when, where, how, why bağlayıcı zərfləri ilə bağlanır: *The trouble is that I have lost his address.*

Məsələ ondadır ki, mən onun ünvanını itirmişəm.

Azərbaycan dilində xəbər budaq cümləsi əsasən baş cümlədən sonra gəlir və ona “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlənin xəbəri daha çox odu, budur, elədir, belədir, o idi, bu oldu, o oldu və s. sözlərlə ifadə olunur: *İstədiyim odur ki, sən bir vəzifə sahibi olasan.*

Göründüyü kimi, istər ingilis və istərsə də azərbaycan dilinin predikativ budaqlı tabeli mürəkkəb cümlələrin konstruksiyası arasında oxşarlıq vardır. Yəni baş və budaq cümlələri sıralaması eynidir. Yalnız üslubi çalarlara xidmət edən tabeli predikativ mürəkkəb cümlələrdə bu sıralama dəyişə bilər.

Eynilik və bənzərlik olduğu üçün predikativ budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələri azərbaycan dilindən ingilis dilinə və əksinə tərcümə etməkdə o qədər də çətinlik yaranmır.

E. Qordon öz kitabında qeyd edir: “Tamamlıq budaq cümləsi mürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin fellə ifadə olunmuş xəbərini tamamlayır: *I don't know what you are talking about.* Mən bilmirəm, sən nədən danışırsan.

Tamamlıq budaq cümləsi bəzən felin şəxsi formasına və ya sifətə aid ola bilər. Onların mənasını tamamlayır.

I would like to see where you live, Jane. Mən sənənin yaşadığın yeri görmək istərdim, Ceyn. Verilən nümunələrdən göründüyü kimi azərbaycan dilində tərcümə zamanı budaq baş cümlənin mübtədası ilə xəbərini arasında verilmişdir. Bu da dillər arasında olan müxtəlifliyin təəcəssümüdür.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə bağlanır;

1) bağlayıcılarla that, whether, if, lest.

2) bağlayıcı əvəzliliklərlə: who, what, which.

3) bağlayıcı zərflərlə: when, where, how, why bağlayıcıları ilə bağladığı halda azərbaycan dilində bu funksiyayı “ki”, “kim ki”, “kimə” və intonasiya yerinə yetirir. Məsələn: *I felt certain now that I had seen him somewhere.* Mən əmin oldum ki, onu hardasa görmüşəm. Budaq cümlə baş cümlənin daxilində verildikdə isə azərbaycan dilində heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmur: *I wonder if he likes his job?* Görəsən, o işini bəyənir?

Tamamlıq budaq cümləsi ingilis dilində də azərbaycan dilində olduğu kimi baş cümləyə heç bir vəsaitə olmadan ancaq yanaşma üsulu ilə də bağlana bilər:

I am afraid I trouble you too much. Qorxuram, mən sizi çox narahat edirəm (4, s. 176).

İngilis dili təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə azərbaycan dilində olan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin strukturu arasında müəyyən differensiallar mövcuddur. Struktural-

oji differensiallıq olmasına rəğmən, funksionallıq nöqtəyi–nəzərdən təyini budaq cümlələr istər ingilis dilində və istərsə də azərbaycan dilində eyni xüsusiyyətə malikdirlər. Hər iki dildə təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə, yaxud əvəzliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir: *This is the house where I live*. Bu ev mənim yaşadığım evdir.

Nəticə. Beləliklə, ingilis və azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Bu baxımdan, ingilis və azərbaycan dillərində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkara çıxır:

1. Hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlə beş növdə qruplaşdırılır.

2. Müqayisə olunan dillərdə budaq cümlənin növündən asılı olaraq budaq cümlə ya baş cümlədən əvvəl, ya da ondan sonra gələ bilər.

3. İngilis dilində tamamlıq, təyin, şərt budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcısız da birləşirlər. Azərbaycan dilində də bağlayıcısız birləşə bilən budaq cümlələr mövcuddur, lakin bu sıraya tamamlıq, təyin və şərt budaq cümlələrindən başqa mübtədə budaq cümləsi də daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, s. 12
2. Oruc Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1986, s. 231.
3. Martin Hewings. Advanced grammar in use. London: Cambridge, p. 45
4. Qordon.E.M. A grammar of present day English. Moskva, 1980, p. 176.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, İngilis dili, mürəkkəb cümlə, müqayisəli təhlil, termin

Key words: Azerbaijani language, English language, complex sentence, comparative analysis, term

Ключевые слова: азербайджанский язык, английский язык, сложное предложение, сопоставительный анализ, термин.

İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrinin müqayisəli təhlili **Xülasə**

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlələrdən bəhs edilir. Bu dillərdə mürəkkəb cümlələrin qurulmasına uyğun olaraq qırılırlar. Məqalədə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif 11 oxşar xüsusiyyəti təhlil edilir. *osch-shm from the key issuance and life hosts for the study for this sentences in English language is what the translation methods are translate on Azərbaycan dilinə tərcümə edilir.*

A comparative study of complex plellations in english and Azerbaijanian languages **Summary**

The article deals with the complex sentences of the English and Azerbaijani languages. They are compared in accordance to the structures of the complex sentences. The similiar and different features among the complex sentences are analyzed in the article. One of the key issue an dtopicality to study the compound clauses in the english langue is that to team the methods and days to translate them into the azerbaijan language. The article proposes some models and forms to the people who are involved in the translation and interpretation process.

Сравнительное изучение сложных пждложвний в англниском и Азербайджанском языках **Резюме**

В статье обсуждается слажные предщъжения на английском и азербайджансоком языках. Они срвниваются в соответствии с конструкхшими сложньж предложений в, этих языках. Разные 11 пэхожие особенности сложных предложений анализируются в статье. оц-шм из ключевых выдаче и жизнь хосты для изучения сиюжхьых предложат-щ в английском зыке являэгся то, что дж методы перевода,, чтобы перевести их на Азербайджанскэм языке.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

URDU DİLİNDƏ BƏZİ MÜRƏKKƏB SONQOŞMALARIN YARANMA ÜSULLARI

Sonqoşmalar urdu dilinin strukturunu tamamlamaqla yanaşı, bu strukturun elementləri arasında əlaqələrin yaradılmasına xidmət edən ən önəmli dil elementlərindəndir.

Urdu dilində geniş dil imkanlarına malik sonqoşmalar həm də quruluş etibarilə rəngarənglik göstərir. Sonqoşmaların morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunduğu qruplardan biri də mürəkkəb sonqoşmalardır. Mürəkkəb sonqoşmalar sadə sonqoşmaların müxtəlif nitq hissələri ilə birləşməsi yolu ilə düzəlir.

Bir çox türk dillərində qoşmaları quruluşuna görə təsnif etmirlər. Urdu dilində qoşmaların birgə işlənərək mürəkkəb sonqoşma yaratdığı işlənmə məqamı bu dillərdə, əsasən, köməkçi ad kimi xarakterizə olunur. F.Zeynalov qoşmalarla köməkçi adlar arasında fərqlər barəsində yazır: “Qoşmalar heç bir şəkilçi qəbul etmədən adlar, ad və feillər arasında münasibət bildirdiyi halda, ikinci köməkçi sözlər isə bu vəzifəni morfoloji cəhətdən dəyişməklə ifa etmiş, məkani halların şəkilçilərini qəbul etmişlər. Köməkçi adların əsas sintaktik vəzifəsi məhz məkani münasibətlər əks etdirməklə şərtləndirilir. Qoşmalar bu vəzifəni xüsusi hallarda ifa edir və onların məna rəngarəngliyi çox genişdir. Qoşmaları köməkçi adlardan fərqləndirən cəhətlərdən biri də onların hallarla işlənməsində özünü göstərən xüsusiyyətlərdir. Məlum olduğu kimi, qoşmalar qeyri-müəyyən, yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallar ilə formalaşmış sözlərlə işlənə bilər”. Qeyd edək ki, türk dillərində qoşmaların köməkçi adlardan fərqli cəhətlərindən biri kimi qoşmalı birləşmələrin tərəfləri arasına heç bir sözün daxil ola bilməməsini də göstərmək olar. Halbuki, köməkçi adlar Azərbaycan dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələri kimi təzahür etdiyindən, onların komponentləri arasına müxtəlif izahedici sözlər daxil ola bilər. Eyni məqam urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalarda da müşahidə olunur. Belə ki, urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaların tərkib hissələri arasında qüvvətləndirmə ədatları və müxtəlif dəqiqləşdirici sözlər işlənə bilər.

Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar کا [ka] sadə sonqoşmasının isim, sifət, zərflə birləşməsindən ibarət sonqoşmalı ifadələrdən və daha mürəkkəb konstruksiyalardan ibarətdir. Mürəkkəb sonqoşmalar iki hissədən ibarət olur: کا [ka] sonqoşması (کے [ke] və یا [ki] dəyişilmiş formasında) və یا [se] sonqoşmasından.

Mürəkkəb sonqoşmalar tərkibi birləşmələrdən ibarət olduğu üçün, burada əsas məqamlardan biri həm də birləşmələrin tərəfləri arasında cinsə görə uzlaşmadır. Mürəkkəb sonqoşmaların ikinci hissəsi kişi cinsində olan isimlə (sifət, feli-bağlama və ya zərf) ifadə olunarsa o zaman کا [ka] sonqoşması کے [ke] formasında çıxış edir:

- بیچ کے [ke biç] – ortasında (بیچ [biç] – orta, isim, kişi cinsi)
 خلاف کے [ke xilaf] – əksinə (خلاف [xilaf] – əks, sifət)
 لئے کے [ke liye] – üçün (لئے [liye] – feli bağlama, لینا [lena] – götürmək)
 پاس کے [ke pas] – yanında (پاس [pas] – yan, yaxınlıq, zərf)

ساڑیاں نمائیں کے لئے رکھی ہیں۔

[Sariya numayiş ke liye rakhi he]

Sarilər sərgi üçün qoyulu-

ان کے سامنے دو راستے تھے۔

[Un ke samne do raste the]

Onların qarşısında iki yol var idi.

Əgər mürəkkəb sonqoşmanın ikinci hissəsi qadın cinsində olan isimlə ifadə olunarsa o zaman کا [ka] sonqoşması کی [ki] formasında işlənilir:

- کی طرح [ki tarah] – tərzində (طرح [tarah] – üsul, növ, tərz, isim, qadın cinsi)
 کی طرف [ki taraf] – tərəfində (طرف [taraf] – tərəf, isim, qadın cinsi)

میں نے کھڑکی کے شیسے سے نیچے کی طرف -

[Me ne khirki ke şişe se niçe ki taraf dekha]

²¹ BDU. amalya_p@mail.ru

Mən pəncərənin şüşəsindən aşağı tərəfə baxdım.

Yiyəlik əvəzlilərinin mürəkkəb sonqoşmalarla işlənməsi zamanı sonqoşmanın birinci elementi ka [ka] düşür. Yiyəlik əvəzliyi isə ya vasitəli halın sonluğu olan ے [e]-ni qəbul edir (əgər birinci element ka [ka] isə) ya da qadın cinsinin sonluğu olan ی [i]-ni (əgər birinci element کی [ki] isə) qəbul edirlər:

کے پاس [ke pas] – yanında
 میرے پاس [mere pas] – mənim yanımda
 کے لئے [ke liye] – üçün
 تمہارے لئے [tumhare liye] – sizin üçün
 کی طرف [ki taraf] – tərəfində
 ہماری طرف [hamari taraf] – bizim tərəf, bizim tərəfə

میرے لئے ایک چائے کا کپ لاؤ۔

[Mere liye ek çaye ka kap lao]
 Mənim üçün bir stəkan çay gətirin.

کل میرے پاس کیوں نہیں آئے؟

[Kal mere pas kiyo nehi aye?]
 Dünən mənim yanıma nəyə görə gəlmədiniz?

ہمارے سامنے پہاڑی راستہ تھا۔

[Hamare samne pahari rasta tha.]
 Bizim qarşımızda dağlıq yol var idi.
 Urdu dilində birinci elementi سے [se] olan yeddi mürəkkəb sonqoşma var:

سے پہلے [se pehle]
 سے قابل [se kabıl əvvəl, -dak²]
 سے پیچھے [se peştar]
 سے اوپر [se upar] – üstündə
 سے آگے [se aqe] – əvvəlində
 سے پیچھے [se piçhe] – arxasında
 سے باہر [se bahr] – çölündə

لیکن میں نے اس سے پہلے تو تمہیں کبھی نہیں دیکھا۔

[Lekin me ne us se pehle to tumhe kabhi nehi dekha]
 Lakin mən bundan əvvəl də sizi heç vaxt görməmişəm.

سے [se] sonqoşması [tak] və سے [se] sonqoşmasının özündən başqa digər zaman-məkan mənalı sonqoşmalara əlavə olunaraq sonqoşma tərkibləri yarada bilirlər. Bu tərkibdəki ilk sonqoşma zaman və fəza etibarilə hadisəni xarakterizə edir, سے [se] sonqoşması isə həmin yerləşmənin sonrakı istiqamətini ifadə etmiş olur:

ان شالوں میں سے ایک چن لیجئے۔

[in şālōm mēm sē ēk cun līcīē]
 Bu şallardan birini (içindən birini) seç.

ہوائی جہاز شہر کے اوپر سے گزرا۔

[havai cahāz şahār kē ūpar sē guzrā]
 Təyyarə şəhərin üzərindən uçdu.

خرگوش پلنگ کے نیچے سے نگلا۔

[cūhiyā palang kē niçē sē ā niklī]
 Dovşan yatağın altından sıçradı.

ہم نے دہلی کی طرف سے سفر کیا۔

[ham nē dehlī kī taraf sē safar kiyā]
 Biz Dehlidən keçməklə səyahət etdik.

Sonuncu cümlədə sonqoşma işlənmədikdə, məna dəyişikliyi müşahidə olunur. Həmin cümləni digər işlənmə şəkli ilə müqayisə edək:

ہم نے دہلی کی طرف سفر کیا۔

[ham nē dehlī kī taraf safar kiyā]
 Biz Dehli istiqamətində səyahət etdik.

Beləliklə, urdu dilində sonqoşmaların cümlədə buraxılıb buraxılmamasının mənanın dəqiq ifadə olunmasında rol oynadığını görürük.

B.Klyuev سے [se] sonqoşmasının xüsusi sintaktik birləşmələrin tərkibində işlənərək urdu dilində

sifətlərin müqayisə dərəcəsinə formalaşdırır. Bu işlənmə məqamında müqayisə edilən [se] sonqoşması ilə işlənir, sifətin özü isə müsbət dərəcədə qalır:

لوھا درخت سے سخت ہوتا ہے۔

[Loha daraxt se saxt hota he]
Dəmir ağacdən sərtidir.

درخت اس مکان سے اونچا ہے۔

[Daraxt is makan se unça he]
Ağac bu evdən hündürdür”.

Urdu dilində sonqoşmaların tədqiqində ən çox diqqət çəkən məsələlərdən biri də mənsubiyyət anlayışının sonqoşmalar vasitəsilə ifadə olunmasıdır. “Var, malik olmaq” anlayışı urdu dilində [kā] (kē / kī), [kē pās] کے پاس və ya [kō] کو sonqoşmaları vasitəsilə ifadə oluna bilər. Burada əsas çıxış nöqtəsi mənsubluq münasibətlərinin növünün dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. Bu münasibətləri bir neçə qrupa təsnif etmək mümkündür.

Ayrılması mümkün olmayan mənsubiyyət münasibətlərindən danışanda, [kā] (kē / kī) sonqoşmalarından istifadə olunur. Bu növ mənsubiyyət hər kəsin bir qaydada və ya əsasən malik olduğu anlayışlara (ailə, bədən üzvləri, əmlak və ya ev kimi) aid edilir.

رانی کے دو بھائی ہیں۔

[Rani kē dō bhāi hen]
Raninin iki qardaşı var.

بیچارے کا صرف ایک پاؤں ہے۔

[Bēçarē kā sirf ēk pāo he]
Yazıq gəncin bir ayağı var idi.

ہمارا گھر نہیں ہے۔

[Hamārā ghar nahīn he]
Bizim evimiz yoxdur.

اس تالے کی کوئی چابی نہیں۔

[Us tālē kī kōī çābī nahīn]
O qıfılın açarı yoxdur.

ڈاکٹر صاحب کی بڑی عزت ہے۔

[Dāktar sāhab kī barī izzat he]
Həkim böyük hörmətə malikdir.

Ayrılması mümkün olan mənsubiyyət [kē pās] کے پاس mürəkkəb sonqoşması ilə ifadə olunur. Bu mürəkkəb sonqoşmadan maddi əşya-obyektə malik olmanın və ya idarə edilmənin ifadəsi zamanı istifadə olunur.

ہمارے پاس بہت سے گھر ہیں۔

[hamārē pās bahut sē ghar hen]
Bizim çoxlu evlərimiz var.

Urdu dilində isə bəzi hallarda bir neçə sonqoşma birləşir və nəticədə tərkibi sonqoşmalar əmələ gəlir. Bəzi hallarda tərkibi sonqoşmaların tərəfləri iki sadə sonqoşmadan ibarət olur, bəzən isə mürəkkəb sonqoşma ilə sadə sonqoşma birləşə bilər. Tərkibi sonqoşmaların ikinci tərəfi kimi [se] və [tak] sadə sonqoşmaları işlənə bilər:

[men se] مینسے içərisindən, daxilindən
[par se] پر سے üzərindən
[ki taraf se] کی طرف سے tərəfindən, adından
[ke sāmne se] کے سامنے سے qabaqdan, irəlidən, öndən
[ke ūpar tak] کے اوپر تک yuxarıya qədər
[ke andar tak] کے اندر تک

Qeyd edək ki, urdu dilində tərkibi sonqoşmaların sayı bu göstərilənlərdən daha çoxdur. Tərkibi sonqoşmaların tərəflərinin sayı arta bilər. Tərəflərdən biri kimi işlənən [kā] sonqoşması özündən sonra gələn isimlə uzlaşaraq [ki] və [ke] fonovariantlarına düşürlər. İsim [men], [se], [par] sadə sonqoşmaları ilə işlənərək tərkibi sonqoşmalar yarada bilər:

[ke bāre meñ] کے بارے میں haqqında
[kī madad se] کی مدد سے köməyilə
[ke taur par] کے طور پر kimi, formasında, tək

Tərkibi sonqoşmaların tərkibində mürəkkəb zərflər də işlənə bilir. Mürəkkəb zərflər idarə olunan sözlə كے [ke] sonqoşması vasitəsilə işlənir. Tərəflərdən biri feili bağlama olduqda isə میں [meñ], سے [se]), کو [kō] sonqoşmalardan biri ilə işlənir.

Urdu dilində müəyyən semantik qrupa aid edilən sonqoşma konstruksiyaları digər məna qruplarına da aid edilə bilər. Bu bir sonqoşmanın bir neçə mənanın ifadə olunmasında iştirak edə bilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, eyni bir sonqoşma polisemiya nəticəsində bir neçə qrupda iştirak edə bilər.

Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar ismin, əvəzliyin, məsdərin və digər dil elementlərinin vasitəli halının formaları ilə birləşərək müxtəlif obyekt və relyativ münasibətləri ifadə edirlər. Mürəkkəb sonqoşmalı söz predikativ olaraq işlənə bilər, yəni xəbərin əlaqələndirici hissəsi funksiyası daşıya bilər.

Mənsubiyyət anlayışı müxtəlif dillərdə müxtəlif üsullarla ifadə olunur. Bəzən bu ifadə uzun söz birləşmələrini əhatə edə bilər. Urdu dilində sadə sonqoşmaların sadə üsulla mürəkkəb sonqoşmalara çevrilərək həm də mənsubiyyət bildirməsi dilin istifadəsini daha asan və əlçatan edə bilər.

Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar ismin, əvəzliyin, məsdərin və digər dil elementlərinin vasitəli halının formaları ilə birləşərək müxtəlif obyekt və relyativ münasibətləri ifadə edirlər. Mürəkkəb sonqoşmalı söz predikativ olaraq işlənə bilər, yəni xəbərin əlaqələndirici hissəsi funksiyası daşıya bilər. Sonqoşmaların urdu dilində əsas funksiyalarından biri hal münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirakıdır. Sadə sonqoşmalarla yanaşı, mürəkkəb sonqoşmalar da halların bildiriməsində rol oynayırlar.

Mürəkkəb sonqoşmalar mövzusu haqqında bir çox mütəxəssislər, alimlər öz əsərlərində, qrammatika kitablarında hərtərəfli və geniş məlumatlar vermiş, onların urdu dilində işlənmə xüsusiyyətləri və semantik növləri barəsində izahatlar vermişlər. Mürəkkəb sonqoşmaların yaranmasında həlledici rola malik olan əlaqələr urdu dilinin daxili qanunlarından və inkişafından irəli gəlir. Dilin inkişaf mərhələlərində təbii olaraq yaranan bu işləmə formaları hazırda dildə fikrin daha da dəqiq ifadə olunmasında köməkçi rol oynamaqdadır. Mürəkkəb sonqoşmaların inkişafı və tərəflər arasında mövcud əlaqələr sonradan daha da nizamlanaraq tərkibi sonqoşmaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Zeynalov, F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri / F. Zeynalov. – Bakı: – 1971. – 312 s.
2. Bilik, N. Urdu dili qrameri. / N. Bilik, N. Özenç. – Konya: Literatürk, – 2007. – 383 s.
3. Bulgur, D. Urdu dili və qrameri / D. Bulgur. Konya: Tabletyayınları, – 2007. – 281 s.
4. Бархударова, Л. К вопросу о падежной категории в индоарийских языках // Москва: Индийская и иранская филология. – Наука, –1976. – с.3-24.
5. Дымщиц, З. М. Грамматика языка урду / З. М. Дымщиц. – Москва: Восточная литература, – 2001. – 590 с.
6. Ключев, Б. Практический учебник урду / Б. Ключев. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1962. –431 с.

7 سلطانہ بجش خوشبو پھول تحریر کرتی ہے - اسلام آباد ۲۰۰۶
8 ماہ نومبر جولائی اگست ۲۰۱۱

Açar sözlər: fəl, icbar növ, ifadə, şəkilçi

Ключевые слова: глагол, побудительный залог, выражение, аффикс

Key words: verb, causative verbs, expression, affix

Summary

The article presents a study of several complex suffixes with a large usage capacity, including their ways of formation, features of usage in Urdu and their functions. Explanations from works of Turkish, Russian, Pakistani, Indian and etc. specialists were used in the study and proper comparisons were conducted.

Резюме

В статье были исследованы некоторые составные послелого, которые имеют более широкий диапазон использования в языке урду, способы их формирования, особенности употребления и функции. В процессе исследования были использованы и сравнены научные достижения турецких, российских, пакистанских, индийских также других зарубежных специалистов.

Rəyçi: dos. N. Əfəndiyeva

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN MƏCHUL-İCBAR NÖVÜN MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI

Azərbaycan dilinin morfolojiyasında feilin xüsusi yeri vardır. Feil çoxsahəli, çoxsaxəli, çoxkeçidli bir nitq hissəsidir. Feil özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Feillərin həcm etibarilə morfolojiyanın böyük bir hissəsini təşkil etməsi, başqa nitq hissəsinə nisbətən daha çox kateqoriyaya malik olması, dilin qədim izlərini, milli orijinallığını daha yaxşı mühafizə edib saxlaması, omonim, sinonim, antonim və çoxmənalılığın yaranması baxımından fərqlənməsi, frazeoloji birləşmələrin yaranmasında, cümlənin cümlə olmasında, fikrin başqalarına çatdırılmasında xüsusi rol oynaması, fonetik cəhətdən qədim söz köklərini, söz yuvalarını yaxşı qoruyub saxlaması, və s. bu kimi bir çox xüsusiyyətlər feili dərinlən öyrənməyi tələb edir.

Azərbaycan dilində feilin aşağıdakı qrammatik mənə növləri var:

məlum növ, qayıdış növ, qarşılıq - birgəlik növ, icbar növ, məchul növ, şəxssiz növ.

Bu mövzuda ilk növbədə məchul növ feillər haqqında danışacağıq. Subyekt qeyri-fəal olan feillərə məchul növ feil deyilir. Məchul növ feillərdə işin kim tərəfindən icra olunduğu məlum olmur. Burada subyekt naməlum olduğundan obyekt onun rolunu ifa edir. Yəni obyekt subyektə əvəz edir. Məchul növ feillərin kökü təsirli feil olur. Müvafiq şəkildə qəbul etdikdən sonra həmin feillərin hamısı təsirsiz olur. Azərbaycan dilində feillərdə məchulluq məzmunu öz-özlüyündə meydana çıxmır. Bu, xüsusi şəkildə yaradılır. Məlum feillər öz şəklini dəyişdikdən sonra məchulluq mənası ifadə edə bilir. Bu şəkildə dəyişikliyi də onu quruluşca düzəltmə feillər sırasına daxil etməyə imkan yaradır. Məchul feillər həm təsirli məlum feil köklərindən, həm də başqa nitq hissələrindən düzələn təsirli feillərdən əmələ gəlir. Məsələn: 1. -ıl, -il, -ul, -ül; -ın, -in, -un, -ün şəkildə vasitə ilə təsirli məlum növ feillərdən əmələ gələnlər: yazılmaq, göstərilmək, alınmaq, oxunmaq və s. 2. -la, -lə şəkildə vasitə ilə başqa nitq hissələrindən düzələn məlum feillə -n şəkilçisi artırmaqla əmələ gələnlər: bağ-la-n-maq, yağ-la-n-maq, pay-la-n-maq və s.

Çadır qur+ul+du. İş gör+ül+dü. Zəng çal+ın+dı.

İndi isə yapon dilində məchul növə nəzər yetirək. Yapon dilində olan məchul növ feilli cümlədə - hərəkət 1-ci şəxs, yəni hərəkətin obyektinin dilindən təsvir olunur. Bu cür cümlələrdə 1-ci şəxs cümlənin mövzusu təşkil edir və は ədatı ilə düzəlir. 2-ci şəxs isə に ədatı ilə qurulur.

Məsələn: 部長は私をほめました。 “Müəllim məni təriflədi”. Yapon dilində bu cümlə quruluşu düzgün sayılır. Dediymiz kimi, danışan şəxs cümlənin mövzusu olaraq əvvəldə iştirak edir.

Bu zaman, 私 部長にほめられました。 Hərfi şəkildə tərcümə etsək, “Mən müəllim tərəfindən tərifləndim” kimi tərcümə olunur.

Cümlədə tamamlıq işlənersə, o zaman...

私 部長に仕事をたのまれました。

Müdür məndən iş görməyimi xahiş etdi.

Başqa bir nümunə: 私は犬にかまれました。 Məni it dişlədi.

İndi qeyd edəcəyimiz cümlə konstruksiyası icra edilən hərəkət nəticəsində yaradılmış narahatlığa görə şəxs hirsini ifadə edir.

Qardaşım kompüterimi sındırıb.

私 弟にパソコンをこわされました。

İt əlimi dişlədi.

私 犬に手をかまれました。

Qeyd etdiyimiz kimi, bu nitq konstruksiyası dolayısı ilə hərəkət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hirsini və ya təəssüfünü ifadə edir. Bu halda “てもらいます” konstruksiyası istifadə olunur.

私 弟にパソコンを修理されました。 *

²² Bakı Dövlət Universiteti, E-mail: shebnemmirqediurova@gmail.com

私は弟のパソコンを修理してもらいました。

Qardaşım kompüteri təmir etdi.

Başqa bir məqama nəzər yetirək. Hərəkəti icra edən şəxsi diqqət mərkəzinə çəkmək zərurəti olmadığı təqdirdə İSİM(əşya/hadisə) mübtəda rolunda çıxış edə bilər. Bu zaman feil məchul növdə olacaq. Məsələn:

大阪で展覧会が開かれました。

Osakada sərgi açılıb.

電話は19世紀で発明されました。

Telefon 19cu əsrdə icad edilib.

この本は世界中で読まれています。

Bu kitab bütün dünyada oxunulur.

Bir məqama nəzər salaq. Yapon dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində bu cür fellər artıq şəxssiz növə aid edilir.

Məsələn:

Bu kameradan bütün dünyada istifadə edilir.

このカメラは世界中で使われています。

Azərbaycan dilində Məchul növ fellər təsirli fellərdən düzəltdiyi halda, şəxssiz növ fellər təsirsiz fellərdən düzəlir. Yapon dilində isə məchul növ fellər və şəxssiz növ fellər bir qrupa- yəni məchul növə aid edilir.

Əgər söhbət nəyinsə istehsalından, qurulmasından gedirsə, həmən sözdən sonra から, inşaat materialı ifadə edən söz dən sonra isə でdatı işlənir.

昔は日本の家は木でつくられました。

Keçmişdə yapon evləri taxtadan düzəldilirdi.

ビールはむぎからつくられます。

Pivə buğdadan hazırlanır.

İcbar növ fellərdə iş və hərəkəti danışan (və ya haqqında danışılan) şəxs yox, başqası icra edir. Azərbaycan dilində bu növ feillərə -dır4, bəzən də -t şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məsələn:

Məktubu yaz+dır+dım. Çəkməni sil+dir+ər+sən. Otağı döşə+t, bəzə+t.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu şəkilçilər, eyni zamanda təsirsiz fellərdən təsirli fel də düzəldir. Məsələn: O, uşağı inandırdı. Mən işığı yandırdım. Uşağı oturt. Bu zaman həmin şəkilçilər icbar növün şəkilçiləri olmadığı üçün həmin sözlər məlum növdədir. Onları icbar növə çevirmək üçün yənidən icbar növün şəkilçisini artırmaq lazımdır. Məsələn: Uşaqları oturt+**dur**. Lövhnəni sildir+**t**.

Azərbaycan dilində icbar növ feilin yeganə növüdür ki, bir qayda olaraq, təsirli feillərdən düzəlir və təsirli olaraq qalır. Bu mövzumuzda isə yapon dilində felin icbar növü və onun fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq. Bundan əlavə, yapon dilində felin bir neçə növü də mövcuddur: bacarıq növ可能計形 (kanoukei), məchul növ受身形 (ukemikei) və icbar növ使役形 (şiekikei), 使役受身形 (shiekiukemikei)icbar-məchul növ.

Yapon dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, cümlələrdə subyekt obyekt tərəfindən ifadə olunan başqa bir obyekti hərəkətə gətirir. Kimisə bir şey etməyə məcbur etmək lazım olduqda istifadə olunur. İndi isə bu formanın yapon dilində hansı qaydada düzəlmə qaydasına nəzər yetirək.

Bildiyimiz kimi, yapon dilində fellər 3 qrupa bölünür. I qrup, II qrup və III qrup fellər. Məhz bu bölünməyə əsasən icbar növün düzəlmə qaydası fərqlilik təşkil edir.

1) **1-ci qrup felləri üçün 1-ci kökə (Sonunda 5sonluqlarının əvəzinə 6sonluqlu hərfləri qoyuruq) +せる**

飲む(nomu) - içmək 飲ませる(nomaseru) - bir içirtmək

1-ci qrup feillərdə icbar növün əmələ gəlməsinə nümunələr:

む(mu) => ま(ma) 読むyomu - oxumaq => 読ませる(yomaseru)

彼女は私に指輪を買わせました。

Kanoco va vatashi-ni yubiva-o kavasemaşita.

Qız mənə üzük almağa məcbur etdi

2) **2-ci qrup felləri üçün sonunda olan 7işarəsini atıb, onu 8sə 9ilə əvəz edin.**

食 べる(taberu) - yemək 食 べさせる(tabesaseru) - yeməyə məcbur etmək

2) 3-cü qrup fellər isə kökdən dəyişir.

来 る(kuru) "gəl" させせる gəlməyə məcbur etmək (icazə vermək).

する(suru) "etmək" させる məcbur etmək (icazə vermək).

母は母に掃除をさせました。

Haha va ane-ni souci-o sasemaşita.

Ana böyük bacıma evi təmizlətdi.

Felin icbar növündə istifadə olunan cümlələrdə hərəkətə təhrik edilən subyekt “を” (o) və yaxud “に”(ni) hissəciyi ilə işlədilir. Əgər cümlədəki fel təsirsiz feldirsə, həmin subyekt (əşya, insan) “を” (o) hissəciyinə birləşir. Yəni onunla birgə işlənir. Əgər xəbər təsirli fel kimi işlənirsə, bu zaman subyekt felə təsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq, bu, “に”(ni) hissəciyi ilə işlənir.

部長は功藤さんを大阪へ出張させます。

Buçou va Katou sano-o Oosaka-e shuççou sasemasu.

Bölmə rəisi cənab Katounu Osakaya ezamiyyətə yollayır.

先生は生徒に自由に意見を言わせました。

Sensey va seito-ni ciyu ni iken-o ivasemaşta.

Müəllim şagirdlərə sərbəst formada deməyinə imkan yaradır (dedirdir)

Yerin və məkanı ifadə edən təsirsiz fellər istisna təşkil edir. Bu halda aşağıdakı nümunədə olduğu kimi hərəkətə təhrik edilən subyekt “に”(ni) hissəciyi ilə işlənir. Əgər “を” (o) hissəciyini tələb edən ifadə yoxdursa, bu zaman hərəkətə təhrik edilən subyekt “を” (o) hissəciyi ilə yazılır. Məsələn:

私は子供に道の右側を歩かせます。

Vataşi va kodomo-ni miçi-no migiqava-o arukasemasu.

Mən uşağa yolun sağı ilə gəzməyi öyrədirəm.

私は子供を歩かせます。

Vataşi va kodomo-o arukasemasu.

Mən uşağı piyada gəzdirirəm (piyada gəzməti öyrədirəm, vadar edirəm)

İndi isə təsirli fellərin icbar növlə necə işlənməsinə diqqət edək.

İcbar növ fellər müəyyən bir hərəkətə məcburiyyət yaxud icazə alınması tələb olunan hallarda da istifadə edilir. Belə ki, bunlar – valideynlər və uşaqlar arasında, yaşca böyük və kiçik bacı-qardaşlar arasında, vəzifəli şəxslər və tabelikdə olan şəxslər arasında, tabeçilik müəyyən edilən bütün hallarda istifadə edilir. Nümunələr vasitəsilə buna aydınlıq gətirək. Məsələn:

朝忙しいですから、娘に朝ご飯の準備を手伝わせます。

Asa va isoqaşi desu kara, musume-ni asagohan-no junbi-o tetsudavasemasu.

Səhər məşğul olduğuma görə, səhər yeməyi hazırlığını qızıma etdirirəm.

先生は生徒に自由に意見を言わせました。

Sensey va seito-ni ciyu ni iken-o ivasemaşta.

Müəllim şagirdlərə sərbəst formada fikrini söyləməyinə imkan yaradır (dedirdir)

Göründüyü kimi, 1-ci nümunədə təhrik edilmə forması, 2ci nümunədə isə icazə verilmə (razılıq) forması göstərilib. Bununla yanaşı, növbəti nümunədə göstəriləndiyi kimi, təhrik edilmə müəyyən bir sosial qrupun daxilində ifadə edilir. Belə ki, icbar növ bu sosial qrupun daxilində tabeçiliyin olmasından asılı olmayaraq istifadə edilir.

駅に着いたら、お電話をください。係りの者を迎えに行かせますから。

Eki-ni tsuitara, o-denva-o kudasai. Kakari-no mono-o mukae-ni ikasemasu kara.

Vağzala çatanda, zəhmət olmasa zəng edin. Mən qarşılamaq üçün işçimi göndərəcəm.

Əgər tabelikdə olan şəxs tabeliyində olan şəxsi təhrik edirsə, bu nitq forması

“ていただきます”(te itadakimasu) ilə istifadə edilir.

私は部長に説明していただきました。

Vataşiva buçou-ni setsume-i şite itadakimaşta.

Bölmə Rəisi mənə izah etdi.

Əgər hər iki şəxs eyni statusdadırsa, o zaman “てもらいます”(te moraimasu) formasından istifadə edilir.

私は友達に説明してもらいました。

Vataşi va tomodaşi-ni setsumei şite moraimaşa.

Dostum məni başa saldı.

Bununla yanaşı, tabelikdə olan şəxs, tabeliyində olan şəxsin ona münasibətini ifadə edərkən, istisna hal kimi, aşağıdakı nümunədə göstəriləndi qaydada felin hiss və emosiyaları ifadə edən icbar növləri istifadə edilə bilər. Məsələn: 安心する (anşin suru) sakitləşmək、心配する (şinpai suru) narahat olmaq、がっかりする (qakkari suru) təəccüblənmək、よるこぶ (yorokobu) sevinmək、かなしむ (kanaşimu) kədərlənmək、おこる (okoru) hirsələnmək. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

子供の時 体がよわくて、母を心配させました。

Kodomo-no toki, karada-qa yovakute, haha-o şinpai sasemaşa.

Uşaq vaxtı, bədənim zəif olduğundan, anamı narahat etmişəm.

İndi isə icbar növün “ていただけませんか” (icazə versəydiz...) forması ilə işlənmə qaydasından danışmaq istərdim.

“ていただけませんか” forması həmsöhbətin hər hansı bir işi etməsi üçün nəzakətli xahişi ifadə edir. Əgər danışan şəxs qarşı tərəfin razılığını almaq istəyirsə və hərəkəti əgər özü icra edəcəysə, bu zaman “ていただけませんか” formasından istifadə edilir.

コピー機の使い方を教えていただけませんか。

Kopi ki-no tsukaikata-o oşiete itadakemasen ka.

Kopya maşınının necə istifadə etmək lazım olduğunu izah etməzsinizki?

友達の結婚式があるので、早退させていただけませんか。

Tomodaşi-no kekkoşiki-qa aru no de, soutai sasete itadakemasen ka.

Dostumun toyu olduğu üçün, mənə tez getməyi icazə verməzsinizki?

Göstərilən 1-ci nümunədə おしえる (oşieru) “izah etmək” ifadəsi həmsöhbətin hərəkətini, 2-ci nümunədə olan そたいする (soutai suru) “erkən buraxmaq” ifadəsi isə danışan şəxsin hərəkətini bildirir.

Yapon dilində icbar növün başqa bir forması da var ki, bu forma “使役受身形” (shieki ukemikei) adlanır. Bu forma əvvəldə söylədiyimiz kimi, hərəkətə təhriki ifadə edir. Aşağıda verilən nümunə ilə bu formaya nəzər salaq:

母は子供こきらいなものを食べさせました。

Haha va kodomo-ni kiraina mono-o tabesasemaşa.

Ana uşağına sevmədiyi bir şeyi yedirdi.

İndi isə digər bir nümunəyə baxaq:

子供お母に嫌いなものを食べさせられました。

Kodomo va haha-ni kirainamono-o tabesaseraremaşa.

Uşaq anası tərəfindən xoşlamadığı bir şeyi yedizdirildi.

Demək buradan görüldüyü kimi, cümlələrdə olan fərq təhrik edən (yəni mübtədə) və təhrik olunan (digər şəxs) şəxslərin cümlədə yerinin dəyişməsidir. Yəni ana və uşağın. Təhrik olunan tərəf cümlənin önünə keçirsə, o zaman “shieki ukemikei” formasından istifadə edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “使役受身形” “shieki ukemikei” formasından yalnız xoşagəlməz hallarda istifadə olunur. Çünki kiminsə hər hansı pis vəziyyətlə üz-üzə qaldığını və ya hər hansı xoşlamadığı bir işə təhrik olunmasını ifadə edir. İndi isə bu formanın qruplar üzrə necə düzəldiyinə nəzər salaq.

I qrup fellər 2 formada düzəlir:

長い形 → ~せられる 短い形 → ~される

Məsələn:

飲む → 飲ま+せられる 飲む → 飲ま+される

II qrup fellər:

~させられる 食べる → 食べ+させられる

III qrup fellər: Kökdən dəyişir. する → させられる くる → こさせられる

Yapon dilinin qrammatikasında “使役形 もらう” formasına da tez-tez rast gəlmək olur. Bu forma adi “shieki ukemi” dən fərqi ondan ibarətdir ki, bu forma tək işləndikdə “xoşagəlməyən məcburiyyəti”, てもらふ forması ilə birgə işləndikdə isə “məmnuniyyəti” ifadə edir.

仕事をさせられる ↔ 仕事をさせてもらふ

1-ci cümlə “xoşagəlməyən məcburi işi”, 2ci cümlədə isə “şansı və məmnuniyyəti” ifadə edir.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili və Uzaq Şərqi maraqlı dillərindən sayılan yapon dilinin geniş mövzularından olan feilin məchul və icbar növündən (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılmışdır. Burada yapon dilində olan feilin növləri haqqında məlumat verilmişdi. Əsasən feilin icbar növü və məchul növü geniş formada işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində feilin növləri nisbətən azlıq təşkil edir. Ancaq bu heç də yapon dili qrammatikasının kasadlığına dəlalət etmir. Sadəcə hər bir dildə olduğu kimi, yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür özünü bürüzə verir. Məqalədə geniş və aydın formada feilin icbar və məchul növünün düzəlmə qaydaları, onların işlənmə yerləri göstərilmişdir. Bundan başqa yapon dilində feilin icbar-məchul növünə spesifik xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşıqlı olmasına zəmin yaradır.

Резюме

В статье идет речь о неопределенных и повелительных глаголах (по сравнению с азербайджанским языком), которые входят в число обширных тем азербайджанского языка и японского языка, который считается одним из интересных языков азербайджанского языка. Дальний Восток. Здесь была информация о типах глаголов в японском языке. В основном, повелительная форма и неопределенная форма глагола рассматриваются в широком смысле. По сравнению с азербайджанским языком, в японском языке относительно мало типов глаголов. Однако это не указывает на слабость японской грамматики. Как и любой язык, японский имеет свои особые языковые правила. То есть правило проявляется по-разному в разных языках. В статье в широкой и ясной форме показаны правила построения повелительной и пассивной формы глагола, а также места их развития. Кроме того, показаны специфические особенности повелительно-инфинитивной формы глагола в японском языке. Кроме того, сравнительное пояснение, данное в ясной форме на азербайджанском языке, создает основу для большей понимания статьи.

Summary

In the article, there is a discussion about the indefinite and imperative verbs (in comparison with the Azerbaijani language), which are among the broad topics of the Azerbaijani language and the Japanese language, which is considered one of the interesting languages of the Far East. Here was information about the types of verbs in the Japanese language. Mainly, the imperative form and the indefinite form of the verb are covered in a broad way. Compared to the Azerbaijani language, there are relatively few types of verbs in the Japanese language. However, this does not indicate the weakness of Japanese grammar. Just like any language, Japanese has its own specific language rules. That is, a rule manifests itself in different ways in different languages. In the article, the construction rules of the imperative and passive form of the verb, and their places of development are shown in a broad and clear form. In addition, the specific characteristics of the imperative-infinitive form of the verb in the Japanese language are shown. Also, the comparative explanation given in a clear form in Azerbaijani language creates a basis for the article to be more understandable.

Reviewer: Prof. O.B. Jalilbayli

LAKUNLARIN ELİMİNASİYA ÜSULLARININ BƏDİİ TƏRCÜMƏYƏ TƏTBİQİ

Dilçilik ədəbiyyatında lakunların mahiyyəti, reali, ekzotizm, varvarizm, lokalizm, etnoqrafizmlər kimi oxşar terminlərlə qarşılıqlı müqayisəsi, lakunların təsnifatı və eliminasiya üsulları dilçi-alimlərin böyük marağına səbəb olmuşdur. Lakunlar ünsiyyət zamanı baryer yaratsa da, bu baryeri aşmaq elə də çətin deyildir. Dil və mədəni baryerləri aşmaq üçün elmi ədəbiyyatda **lakunların eliminasiyası** termini istifadə olunur. Eliminasiya (eliminare) latın sözü olub, “ortadan götürmək, aradan qaldırmaq” mənasını ifadə edir. Lakunların eliminasiyası onların doldurulması və kompensasiyası yolu ilə həyata keçirilir. Eliminasiya üsullarını daha dəqiq izah etmək üçün bədii ədəbiyyat nümunələrindən seçilmiş bəzi ingilisdilli mətnlərin Azərbaycan dilinə tərcümələrinə nəzər salaq. XIX-XX əsrlər ingilis ədəbiyyatının parlaq nümayəndələrindən biri H.C.Uellsdir. Elmi-fantastik ədəbiyyatın ən tanınmış simalarından olan yazıçının **“The Treasure in the Forest”** (“Məşədə dəfinə”) adlı hekayəsi dilimizə K.Nağıyev tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əsərdən seçilmiş aşağıdakı parçada və onun dilimizə tərcüməsində **“galleon”** sözünün ingilis dilindən Azərbaycan dilinə **“qaleon”** şəklində transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunduğunu və bununla yanaşı sözün tərcüməçi tərəfindən səhifəalti izahının verildiyini görürük: **Qaleon** – XVIII əsrdə ispanlara məxsus su nəqliyyatı. Verilmiş cümlələrdə “galleon” lakunar vahid, “qaleon” isə lakun hesab olunur.

“A Spanish **galleon** from the Philippines hopelessly aground, and its treasure buried against the day of return, lay in the background of the story; a shipwrecked crew thinned by disease, a quarrel or so, and the needs of discipline, at last taking to their boats never to be heard again” [18]. “Söhbət isə Filippindən qayıdan İspan **qaleonunun** qəzaya düşməsi və yanlarında olan xəzinəni, sonradan aparmaq məqsədilə, hardasa gizlətdikləri barədə idi” [3, s. 462]. Detektiv romanları ilə bütün dünyada tanınan ingilis yazıçısı A.Kristinin **“The Mystery of the Blue Train”** (“Mavi qatarın sirri”) əsəri dilimizə Q.Paşayev tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Hədəf mətnə rast gəldiyimiz bəzi lakunlara nəzər salaq. Əsərin orijinalında istifadə olunan **“apache”** sözü hədəf mətnə dilimizə **“əpəçi”** şəklində tərcümə olunmuşdur. Burada “apache” lakunar vahid, “əpəçi” sözü isə lakun hesab olunur. “Apache” sözü ingilis dilində aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1) Amerikanın cənub-qərbində və Şimali Meksikada yaşayan yerli tayfanın adı və onların danışdığı dil; 2) ABŞ tərəfindən istehsal edilən, 2 nəfər ekipaja malik, Amerika ordusunun əsas zirehli hərbi döyüş helikopterinə verilən ad – “AH-64 Apache”; 3) XX əsrin əvvəllərində Parisdə xuliqan, cibgirlərə və müxtəlif cinayətkarlara verilən ümumi ad. Bu gün həmin söz digər ölkələrdə də (məsələn, Rusiyada) işlənir, küçə cinayətkarlarını “əpəçi” adlandırırlar; 4) Rəsmi adı “Apache HTTP Server” olan istifadəçilərin internetdəki veb-səhifələrə və digər verilənlərə daxil olmasına şərait yaradan xüsusi proqramlarla təmin olunmuş veb serveri.

Bu sözə “Mavi Qatarın Sirri” əsərində yuxarıda sadalanan mənələrdən daha fərqli bir mənada rast gəlir. Aşağıda məxəz və uyğun olaraq hədəf mətnlərdən seçilmiş cümlələrdə “apache” sözünün dilimizə “əpəçi” şəklində transkripsiya üsulu ilə tərcümə olunduğunu və sözün tərcüməçi tərəfindən səhifənin altında izahının verildiyini görürük: **əpəçi** – əslən Amerikadan olan, lakin xarici ölkədə yaşayan amerikalıya deyirlər.

– “Though customers,” he muttered, with a chuckle. “Known two the police, I fear. Well, well, I wish Brother Apache good hunting” [11, s. 4].

– “Daimi müştəriləri, – irişərək mızıldandı, – polis yaxşı tanıyır, tək Əpəçi qardaşımızın ovu uğurlu olsun” [3, s. 514].

XX əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi U.Folknerin **“Light in August”** (“Avqust işi-ği”) əsərini dilimizə T.Vəliyev tərcümə etmişdir. Əsərdə rast gəldiyimiz **“muskoxen”** sözü hədəf mətnə “müşk öküzü” şəklində kalka üsülü ilə tərcümə edilmiş, səhifənin aşağı hissəsində ifadənin şərhini verilmişdir: **Müşk öküzü** – yalnız Şimali Amerikanın Arktik bölgələrində yaşayan, bütün bədənini tüklə örtülü məməli heyvan; müşk iyi verdiyi üçün müşk öküzü adlanır. “Anyway the town did not look, and for twenty-five years now the couple had lived in the slack backwater of their lonely isolation, as though they had been two **muskoxen** strayed from the north pole, or two homeless and belated beasts from beyond the glacial period” [15, s. 138]. “Hər halda, şəhər buna heç cür fikir vermirdi və düz iyirmi beş ildə bu qoca ər-arvad, sanki, buraya Şimal qütbündən gəlib düşmüş bir cüt **müşk öküzü**, yaxud da buz dövründən qalma bir cüt vəhşi heyvan kimi öz mamır basmış tənhalıqlarının ən dərin cəngəlliyində yaşayırdılar” [4, s. 396].

²³ Bakı Slavyan Universiteti

U.Folknerin “Avqust işığı” romanında izahlı tərcümə üsulundan geniş istifadə olunmuşdur. Tərcüməçi hədəf mətnində anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün bir çox hissədə izahları səhifənin altında təqdim etmişdir. Məsələn, orijinal və uyğun olaraq tərcümə mətnlərindən verilmiş aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq: Upon the yellow imitation oak **melodeon** with its pedals padded with pieces of frayed and outworn carpet sat a fruitjar filled with larkspur [15, s. 62]. Palıd ağacından düzəldilmiş, pedallarına köhnə, nimdaş xalı parçasından üz çəkilmiş sarı rəngli **melodeonun** üstünə bankada bir dəstə mahmızçıçəyi qoyulmuşdu [4, s. 212]. Tərcümə mətnində melodeon sözünün oxucu üçün anlaşılmaz ola biləcəyini düşünən tərcüməçi sözü transliterasiya üsulu ilə tərcümə etməklə yanaşı, səhifənin altında izahını vermişdi: melodeon – *orqan alətinə bənzəyən musiqi aləti*. XX əsrdə yaşamış daha bir tanınmış İngilis yazıçısı U.Qoldinqin “**Lord of the Flies**” (“Milçəklər kralı”) romanı Azərbaycan dilinə R.Abbaslı tərəfindən çevrilmişdir. Tərcümə mətnində çoxlu sayda lakunla rastlaşmaq mümkündür. Aşağıda verilmiş hissədə uzunluq ölçü vahidini bildirən “**foot**” sözü Azərbaycan dilində transkripsiya üsulu ilə “**fut**” şəklində səsləndirilmişdir: “Then the sea sucked down, revealing a red, weedy square forty **foot** beneath Ralph’s left arm” [19, s. 251]. “Ralfdan sol tərəfdə, qırx **fut** aşağıda, üstü dəniz bitkiləriylə örtülmüş qırmızı kvadrat çıpaqlaşdırdı” [5, s. 230]. “Milçəklər kralı” əsərinin tərcümə mətnində məzmunun resipiyent üçün daha anlaşılan olması üçün tərcüməçi tərəfindən verilən qeyd və şərhələr də rast gəlinir. Məsələn, məxəz və uyğun olaraq hədəf mətnlərdən seçilmiş aşağıdakı cümlələrdə görünür ki, “**yard**” sözü ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunmuş, həmçinin sözün səhifə altında izahı verilmişdir: Yard – *91,44 sm-ə bərabər ingilis uzunluq vahidi*. “Ralph inspected the whole thirty **yards** carefully and then plunged in” [19, s. 14]. Otuz **yarda** qədər məsafədə hovuz sahəsini çox diqqətlə yoxlayandan sonra Ralf suya baş vurdu [5, s. 37]. İngilis ədəbiyyatının məşhur roman müəlliflərindən sayılan Ç.Dikkensin “**Great Expectations**” (“Böyük ümidlər”) romanından “Pip” adlı bir parça dilimizə Ə.Zeynalov tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Romandan seçilmiş cümlədə “**gentleman**” sözü tərcümə mətnində lakun hesab olunur və Azərbaycan dilinə “**centlmen**” şəklində transkripsiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur: – “Excuse me, ladies and **gentleman**,” said the sergeant” [20, s. 335]. “– Məni bağışlayın, xanımlar və **centlmenlər!**” [3, s. 275].

“Böyük Ümidlər” əsərindən verilmiş aşağıdakı parçada məxəz mətnində istifadə olunan “**poodle**” sözü hədəf mətnində “pudel” şəklində verilmişdir. Burada “poodle” sözü lakunar vahid, “**pudel**” sözü isə lakun hesab olunur. Göründüyü kimi, “poodle” sözü dilimizə transkripsiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur. Bununla yanaşı, sözün oxucu kütləsi üçün yad, anlaşılmaz ola biləcəyini nəzərə alan tərcüməçi səhifəaltı izaha da müraciət etmişdi: pudel – qıvrım tüklü ev iti. ... but passed the rest of the year in a cool haze of silver paper, which even extended ton the four little white crockery **poodles** on the mantelshelf, each with a black nose and a basket of flowers in his mouth, and each the counterpart of the other [20, s. 286]. Romandan seçilmiş aşağıdakı parçada “**pint**” (İngiltərə və ABŞ-da 0.56 litrə bərabər maye və quru maddələr üçün ölçü vahidi) sözü ingilis dilindən Azərbaycan dilinə “**pinta**” şəklində transliterasiya olunmuşdur. Burada “pint” sözü lakunar vahid, “pinta” sözü isə lakun hesab olunur. On this particular evening the urgency of my case demanded a **pint** of this mixture... [20, s. 225]. Bu dəfə xəstəliyim çox ciddi olduğuna görə həmin dərmandan gərək **pinta** içərdim. [11, s. 265]. Böyük Britaniyanın İrland əsilli tanınmış yazıçısı, dramaturq və ictimai xadim C. B.Şounun “**The Dark Lady of Sonnets**” (“Sonetlərin əsmər ledisi”) əsərini ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Ə.Ağayev tərcümə etmişdi. Əsərin həm adında, həm də məxəz mətnində dəfələrlə rastlaşdığımız “**Lady**” sözü ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transkripsiya üsulu ilə “**ledi**” şəklində çevrilmişdir: “The Bee-feater (overwhelmed) – ... This **lady** has to make a present to a warder nigh every night of her life” [21, s. 25]. “Keşikçi. ... Bu **ledi** isə az qala hər gecə keşikçiyə bir şey bağışlamalı olur” [3, s. 383].

Eyniadlı əsərdən məxəz və uyğun olaraq hədəf mətnlərdən seçilmiş aşağıdakı cümlələrdə ingilis dilində “**alderman**” (Amerika, Avstraliya və Kanadada seçki üsulu ilə seçilmiş, şəhəri idarə edən şəxslərdən biri) sözünün dilimizə “**olderman**” şəklində transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunduğunu görmək olar: Shakespear. (swelling with intolerant importance)_ Name not that inordinate man in the same breath with Stratford’s worthiest **alderman** [21, s. 30]. Şekspir (təkəbbürlü nifrətlə) O əxlaqsızın adını Stretfordun ən ləyaqətli **oldermaninin** adıyla yanaşı çəkməyin [3, s. 391]. XIX-XX əsrlərdə yaşamış ingilis yazıçısı, şairi və novellalar müəllifi C.R.Kiplinqin “**The Jungle Book**” (“Cəngəlliklər Kitabı”) hekayələr toplusunun Azərbaycan dilinə tərcüməsində də həmçinin xeyli lakuna rast gəlmək mümkündür. Hekayələr toplusuna daxil olan “Rikki-Tikki-Tavi” adlı hekayə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Ş.Mirbağirova tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Bu hekayənin tərcümə mətnində bir çox yerdə istifadə olunan “**mongoose**” (Afrika və Asiyanın tropik meşələrində yaşayan qısa boylu, uzun quyruğu və sivri burnu olan bir məməlidir) sözü dilimizə “**manqust**” şəklində transkripsiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur. He was a **mongoose**, rather li-

ke a little cat in his fur and his tail, but quite like a weasel in his head and his habits [22, s. 116]. Rikki-Tikki-Tavi **manqust** idi. Quyuğu da, dərisi də balaca pişiyinki kimi idi, ancaq başı və bütün hərəkətləri qaranquşa oxşayırdı [3, s. 443].

Hər bir oxucu fərdi düşüncə tərzini, dünyagörüşü və hisslərə malik olduğu üçün oxuduğu əsəri fərqli, özünəməxsus bir şəkildə qavrayır. Tərcümə zamanı lakunların analizi də tərcüməçidən fərdi yanaşma tələb edir. Hər bir tərcüməçi öz bacarığı və yaradıcılığına uyğun olaraq lakunları tamamlayır yaxud kompensasiya edir. Başqa sözlə desək, sanki, tərcüməçi hədəf mətni yenidən yazır və bu zaman bütün bacarıqlarını səfərbər edir. Lakunların eliminasiya üsulları mədəniyyətlərarası yaranmış boşluğu doldurmağa, fərqli düşüncə və dünyagörüşünə sahib olan insanların bir-birini daha aydın başa düşməsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən tərcümədə lakunların eliminasiya üsullarının geniş şəkildə nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətli hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Defo, D. *Robinson Kruzo* / D.Defo. - Bakı: "Şərq-Qərb", - 2009. - 480 s.
2. Harold, P. *Seçilmiş əsərləri* / P.Harold. - Bakı: "Şərq-Qərb", - 2010. 632 s.
3. İngilis ədəbiyyatı antologiyası / tərt. ed. Z.Ağayev – Bakı, 2009, 704 s.
4. Uilyam, F. *Seçilmiş əsərləri* / F.Uilyam. - Bakı: "Şərq-Qərb", - 2011. - 640 s.
5. Uilyam, Q. *Seçilmiş əsərləri* / Q.Uilyam. - Bakı: "Şərq-Qərb", - 2010. - 472 s.
6. Абдуразакова, Ш.П. Межязыковые лакуны и способы их перевода // - М.: Буки-Веди: Филология и лингвистика в современном обществе: материалы междунар. заоч. науч. конф., – 2012, -130 с.
7. Абдуразакова, Ш.П. Стратегии элиминации лакун // Amsterdam: Specialized and multidisciplinary scientific researches, - 2020. Volume 6, - p. 55-58.3. Байрамова Л.К. Лингвистические лакунарные единицы и лакуны, Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 25 (240), с. 22-27
8. Байрамова, Л.К. Лингвистические лакунарные единицы и лакуны // - Череповец: Вестник ЧГУ, - 2011. № 25 (240), - с. 22-27.
9. Бархударов, Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л. С. Бархударов. - М.: «Междунар. отношения», 1975. 240 с5.
10. Дехнич О.В., Стукалова А.Г. Способы элиминирования лакун при переводе художественных текстов (на материале Роберта Ирвина «Арабский кошмар»), Научный результат, Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. Т.3, №2, 2017, с. 36-41.
11. Christi, A., *The Mystery of the Blue Train* /– London, – 2007. - 377 p.
12. Harold P. *Plays, The Homecoming* / P.Harold. New York, -1991. - 261 p.
13. Harold P. *The Birthday Party* / P.Harold. United States: Proquest, 1982, 141 p.
14. Maugham, W.S. *Sixty-five Short Stories* / London, - 1988. - 937 p.
15. William F. *Light in August* / New York, 1972. - 205 p.
16. <https://www.planetebook.com/robinson-crusoe>.
17. <https://www.pdfdrive.com/gullivers-travels/>
18. <https://americanliterature.com/author/hg-wells/short-story/the-treasure-in-the-forest/>
19. <https://www.pdfdrive.com/lord-of-the-flies-as-graphic-novel/>
20. <https://www.pdfdrive.com/great-expectations/>
21. <https://www.booksfree.org/wp-content/uploads/2021/11/Dark-Lady-of-the-Sonnets-pdf-free-download.pdf>
22. <https://www.the-jungle-book-1.pdf>.

Açar sözlər: lakun, lakunar vahid, lakunların eliminasiyası, lakunların doldurulması və kompensasiyası.

Key words: lacuna, lacunar unity, the elimination of lacunas, the filling and compensation of lacunas.

Ключевые слова: лакуна, лакунарная единица, элиминация лакун, заполнение и компенсация лакун.

The types of elimination of lacunas used in literary translation

Summary

The presented article gives data on the types of elimination of lacunas which are observed in the translation of works written by American and English writers from English into Azerbaijani. The types of elimination such as transliteration, transcription, calque, descriptive translation, and others are implemented in the given works.

Методы элиминации лакун при художественном переводе

Резюме

В данной статье на примере образцов перевода из американской и английской литератур рассматриваются методы элиминации при переводе лакун с английского языка на азербайджанский. При переводе данных произведений используются транслитерация, транскрипция, калька, описательный перевод и другие способы элиминации.

Rəyçi: fil. ü. fəl. dok., dosent S.H.Fətəliyeva

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İMPLİSİT İNKARLIĞIN LEKSİK SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Ümumi dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri kimi inkarlıq kateqoriyasının tədqiqi və təhlili ilə bir sıra nüfuzlu dilçilər məşğul olmuşlar. Bəzən yürüdülmən mülahizələrə münasibət tez-tez dəyişir, nöqtəyi-nəzərlər toqquşur, müxtəlif fikirlər, fərqli baxışlar meydana çıxır, müəmmalı və sirli, eləcə də ziddiyyətli və mübahisəli məsələlər çoxaspektli semantik inkarlıq kateqoriyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən də həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün böyük əmək tələb olunur, bəzən isə son dərəcə əhəmiyyətli məxəzlər və faktlar içərisindən doğrunu tapıb ortaya çıxarmaq mümkün olmur, əksinə, məsələ bir az da dolaşdırılır. Lakin dərin tədqiq, müxtəlif mənbələrdə mövcud olan faktlar, araşdırılan problemin həllində və tədqiqində ən mühüm həlledici mənbələrin seçilməsi və müəyyənləşdirilməsi başlıca amil kimi fikrin düzgün və sərəst ifadəsində münasib imkanlar yaradır. Problem nə qədər böyük olursa, ziddiyyətlər də o qədər çox olur. Odur ki, biz irəli sürülən müxtəlif elmi və nəzəri müddəalara, ümumiləşdirmələrə əsaslanaraq, alman və Azərbaycan dillərinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla inkarlığın bu və ya digər həm də gizli üsulla ayrı-ayrı müsbət söz formalarının tərkibində və ya bütöv sintaktik konstruksiya kimi implisit şəkildə ifadə olunmasını öyrənməyə çalışmışıq. İnkarlıq kateqoriyası dil sisteminin həm eksplisit və həm də fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və eləcə də impilisit səviyyələrində özünü göstərir. Məlümdür ki, inkarlıq kateqoriyası təkcə eksplisit və ya implisit qrammatik göstəricilərə deyil, həmçinin fonetik, leksik, frazeoloji və dildaxili indikatorlara malikdir. Alman dilinin materialı əsasında formal qrammatik göstəricilərə malik olan eksplisit inkarlıq problemi kifayət qədər geniş və əhatəli tədqiq olunduğundan, biz əsas diqqəti dildə formal qrammatik göstəriciləri olmayan implisit inkarlıq kateqoriyasının rəngarəng çalarlarını və xüsusiyyətlərini tədqiq etməyə istiqamətləndirmək istədik. Hərçənd ki, diçilik ədəbiyyatında bu problem bəzi dilçilər tərəfindən tədqiqatə cəlb olunsa da, hələ də tam və dolğun şəkildə öz həllini tapmamışdır. İlk öncə inkar mənalı feilləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Əsas hissə. İnkarlıq bu və ya digər dillərdə həm də gizli üsulla ayrı-ayrı müsbət söz formalarının tərkibində və ya bütöv sintaktik konstruksiya kimi implisit şəkildə ifadə oluna bilər. İmplicit indikatorlarla ifadə olunması inkarlıq anlayışının mürəkkəb ifadə tərzini hesab olunur. Belə implisit vasitələrə – inkarlıq ifadə edən antonimlər, ritorik suallar və gizli inkarlıq aiddir

S.Ə. Abdullayev “Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası” (Bakı, Maarif, 1998) adlı əsərində qeyd edir: “Dilçilikdə implisit anlayışının həm geniş, həm də dar izahı mövcuddur. Ondan həm sırf qrammatik hadisə, həm də mətn kateqoriyası daxilində nitq aktının konkret şəraitdə istifadə olunur. İnkarın implisit ifadəsi inkar mənanın aşkarlanmasında müxtəlif rola və rəngarəng təbiətə malikdir. Dil sisteminə implisit privativlərin funksional-semantik nisbətləri şübhəsiz ki, ayrı-ayrı dillərdə leksik-semantik və sözdüzəltmə sistemlərinin müxtəlif səviyyəliliyini, sahə konstituentlərinin struktur və funksional intensivliyini, tipoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması müəyyən nəzəri əhəmiyyət kəsb edir” (1, s. 242).

İnkarlıq sahəsində bütün dil səviyyələrinə aid olan müxtəlif konstituentlər – eksplisit və implisit ifadə elementləri toplanır. İnkarlıq semantikasının ifadəsi üçün bütün dil səviyyələrindəki ifadə əlaqələri sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-morfoloji, leksik-semantik, derivasiya səviyyəsinin müxtəlif indikatorları bir-birini tamamlayır. Mətn linqvistikasında inkarlıq bir sıra kommunikativ, pragmatik, funksional-semantik və üslubi şərtlərlə bağlı olur. İnkarlıq sahəsi geniş dil bazasına əsaslanır. İstər mono, istərsə də polineqativ dillərdə inkar cümləsi təsdiq cümləyə ya inkarlıq konstituentlərinin əlavə olunması yolu ilə, yaxud da təsdiq cümlənin koordinativ distributiv komponentini kənarlaşdırmaqla yaranır. İnkarlıq müəyyən bir əşyanın, hərəkətin özünü deyil, onların real yoxluğunu, ətraf aləmdəki obyektlərə münasibətdə əlamət və hərəkətin nisbi yoxluğunu ifadə edir. Privativliyi anladan implisit

²⁴ Azərbaycan Texniki Universiteti Xarici dillər kafedrası Baş müəllim

²⁵ Azərbaycan Texniki Universiteti Xarici dillər kafedrası . Müəllim

inkarlıq vasitələrinin ifadə variantlığı geniş mətn daxilində onların digər inkarlıq komponentlərilə əlaqələrinin fərqlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Bullax N.A. öz qrammatikasında morfoloji sintaktik aspektdə inkar elementlərinin tədqiqində bəzi səhvlərə yol verildiyini önə çəkir. Belə ki, **ver** sözünü Fleyşerə görə 4 əsas məna qrupuna bölünür. Bu qruplardan birinə verachten, verbiegen, verderhen, verkennen, verschütten, sich vergehen, sich versprechen, sich verschreiben kimi sözlərdə “səhv, təsdiqdən yan qaçma” məna komponentləri özünü göstərir. Fleyşer göstərir ki, inkar məna özünü həmçinin bir sıra isimdən yaranan fellərdə də göstərir, məs.: vergiften, versalzen, verwässern. Bu qrupda ver- morfoloji inkar elementi kimi işlənir, çünki semantik strukturda bu şəkildə inkar elementinə rast gəlmək mümkün deyil. Fleyşerə görə ver- inkar elementi hər vaxt inkar fellərinin yaranmasına xidmət edir. bundan çıxış edən alimlər də məhz bu cəhətdən qrammatik vasitələrin bəzilərinin məna baxımından implisit inkar elementləri fikrini irəli sürmüşlər (2, s. 123).

Belə aydın olur ki, məs.: **verliren** implisit inkar elementinə aiddir ki, bu da **lieren** kökünün müstəqil məna kəsb etməsinə gətirib çıxarır. Xaritonora belə implisit inkarlıq elementi “Affirmativ inkarlıq» adı altında müqayisə edir və belə feilləri 2 qrupa ayırır: **birinci qrupa** inkarın empirik leksik məna daşıyan feillər aiddir.

schweigen – nichts sagen, keine Antwort geben
lügen – Die Unwahrheit sagen, die Wahrheit sagen
verchweigen – nicht erzählen
untersagen – nicht mitteilen

2-ci qrup kateqorial komponentlərə daxildir: aufhören, unterlassen, versämen, (sich)u enthalten, sich abgewöhnen, sich weigern, ablehnen, bestreiten, leugnen, aufgehen, hindern, abhalten, abraten, abstreiten, verhindern, verzichten u.a.; tərgitmək, etməmək/ əlindən buraxmaq, gecikmək/ bitərəf qalmaq, tərgitmək / istəməmək, imtina etmək/ rədd etmək, etiraz etmək/ təkzib etmək, danmaq/ aralanmaq/ mane olmaq, çətinliyə salmaq/məsəlhət görməmək, inkar etmək.

Bondarenko yazır: “Bu vasitələr xüsusi ifadə xarakterinə malik olmaqla ənənəvi qrammatik inkarlıq vasitələrindən fərqlənir. İmplicit inkara malik olan feillərin hərtərəfli öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: Eine monatliche Rente von 500 Euro bis zum 60. Lebensjahrbieten wir Ihnen schon für einen geringen Beitrag-was wir uns leisten können, weil wir auf Außendienst, Geschäftsstellen und auch sonst alles verzichten, was eine Versicherung teurer macht” (3, s. 66-75).

Xaritanova görə frei, schwer, anders, vorbei, angeschlagen, trotz kimi elementləri də inkarlıq çarlarıqlığına malikdir. Məsələn:

- 1) Die Gerichte sollen unabhängig und frei von jeder Einmischung arbeiten.
- 2) Die Unternehmen werden anders als bisher selbstständig Arbeitkräfte einstellen und entlassen können.
- 3) Trotz des Vertrags mit USA wagt in China kaum jemand eine längerfristige Prognose.
- 4) Diese Epoche der proletarischen Eintönigkeit ist zumindest vorerst vorbei.

Bu nümunələrdən görüldüyü kimi frei – nich gebunden, anders – nicht (mehr) so, trotz – nicht beachter, vorbei – nicht mehr da, angeschlagen kimi ifadələr implisit leksikləşmiş inkarlıq elementləri kateqoriyasına daxil olur.

Funksional-semantik inkarlıq sahəsi daxilində əsasən bu ifadə vasitəsi xüsusi nəzəri çarpır.

- a) morfoloji səviyyəli ifadə vasitələri (nich, kein, weder – noch, ohne, dass, anstatt zu...);
- b) leksik səviyyəli ifadə vasitələri (nichts, niemand, nimmer, fehlen, nie, nirgends ...);
- c) sintaktik səviyyəli ifadə vasitələri (Du and Mach? Sie ist jung, für solch eine Position ...).

İmplicit inkarın ümumi reallaşdırıcıları sırasında qeyri-inkar mühakimələrdə onun leksik-qrammatik tərkibində inkar semantikasının göstəriciləri də mövcuddur. İmplicit inkarın belə xüsusiyyətini müəyyən etmək üçün onların qeyri-inkar strukturlarda inkarlığın ifadəsində mühüm əhəmiyyət daşıyan digər indikatorlarla qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyətdə nəzərdən keçirmək daha uyğundur.

İmplicit inkarlıqla Arnold İ.V., Dolinin K.A., Şendels E.İ. məşğul olmuşlar. Böyük ensiklopedik lüğətlərdə implisit (ingiliscə: implisit) “söylənməmiş” kimi ifadə olunur. V.N.Yartseven redaktəsi olan liqvistik lüğətlərdə isə implisitlik fenomeni “dilin gizli kateqoriyaları” - bu eksplisit morfoloji ifadə vasitəsi deyil, öz və söz birləşməsinin semantik və sintaktik xüsusiyyətidir. Admoniyə görə in-

karlıq təsdiqin kateqoriyası dildə əsas, bəzi linqvistlər isə təsdiqi və inkarlıq bir predikativ cümlə strukturunun komponenti kimi təhlil edirlər. Axmanova inkarlığı müxtəlif növlərini müəyyən edib:

-mütləq inkarlıq; ikiqat inkarlıq; məntiqi inkarlıq; sadə inkarlıq; təkrari inkarlıq;

-sintaktik inkarlıq (ritork sual şəklində leksik ifadə vasitələri ilə olan inkarlıq);

-“Anngret, libe Anngret, lass deinen Berg von einem Bullen auf mein Kūchen springen”. Anngret steht auf der Wohnhaustreppe und schauf auf Sophie bummel und ihre Kleinkuh hinab;

a) “Ist sie gesund, deine Kuh?” Hat sie keinen Katarrh Unter dem Schwanz keine Tuberkleltierchen im Leib?

b) Die abgehetzte Sophie wisch ihrer Kuh mit der Schwürze die Augen aus;

“Meine Kuh frisst wie ein Raubtier. Wird sie da krank sein?”.

İmplitit inkarlıq alman dilində müxtəlif linqvistik dil elementləri ilə də ifadə oluna bilər. Konjunktiv şəklində olan nida cümlələri irreal arzunu ifadə edə bilər:

1. “Lieber Instetten! Wenn ich hätte die!”.

(Es tut mir leid, aber ich habe dieses Geld nicht).

2. “Jetzt brauchen wir einen Stanislaus”, sagte er.

“Ich hatte an einen Bodo gedacht”, sagte Lena.

“Bodo? Ein grosser Hund konnte zur Not Bodo” heißen.

Müəyyən sintaktik mövqələrdə ayrı-ayrı sözlərin ekspresiv-kinayəvi tərzdə istifadə olunması da implisit inkarın yaranmasına səbəb olur.

Bist du von der Sporthochschule?

1. !Sportstudent? Er lachte. Volksarmist auf Uurlanb!” (Ich bin kein Sportstudent).

“Sie sind ein Frühaufsteher, Herr Spinel” sagte Hern Klöterjahns Gattin. “Zufällig habe ich Sie nun schon zwei-oder dreimal um halb acht Uhr am Morgen das Haus verlassen sehen”.

“Ein Frühaufsteher? Ach, sehr mit Unterschied, gnädige Frau. Die Sache ist die, dass ich früh aufstehe, weil ich eigentlich ein Langschläfer bin”. (Eigentlich bin ich kein Frühaufsteher?)

Mətn daxilində nəzakətli implisit inkar forması ən çox üzürlü hesab edilməni ifadə edir: təəsüflənmə, heyrətlənmə – Entschuldigen Sie, Verzeihen Sie və forma olaraq “böyük məmnuniyyətlə ancaq bilmərəm”, “Gerne, aber ich kann nicht”.

İnkarlıq effektinin gücləndirilməsində təkrarın xüsusi yer var. İnkarlıq mənasının nisbi dərəcəliliyi konkret ünsiyyət çalarlığı, təkrarlanan hissələrin leksik-sintaktik tərkibində ritmik amillərdən asılı olur.

Der Bock soll dir zu Ezren Ole heißen.

Nein-nennt ihn Casanova.

Was hat Casanova geleistet?

Eigentlich nichts. Nein, nennt ihn Champion.

Champignon ist ein Pilz, Onkel Ole.

Er kann auch ein Siger auf der Rembahn sein. Wer hat ein Taschenmesser?

Admoni öz əsərində yazır: “İnkarlıq anlayışı mətnlə sıx əlaqəlidir. Dildə inkarlıq müxtəlif növ cümlələrdə özünü büruzə verə bilər: nəqli, sual, əmr, nida və s. Privatlik anladan implisit inkarlıq vasitələrinin ifadə variantlığı, geniş mətn daxilində inkarlıq komponentləri ilə əlaqə və təsir ümumən təsdiq və inkarın müxtəlif məna incəliklərinin, məntiqi və emosional-ekspresiv çalarlıqlarının fərqləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır” (4, s. 345).

Nəticə. Dildə mövcud olan çoxsaylı sintaktik idiomlarda implisit inkarlığı tez-tez müşahidə etmək olur. Məsələn: mit seinen Latein am Ende sein-nicht meht weiterwissen; auf der Kippe stehen-noch nicht entschieden sein; das ist klar wie dicke Tinte-das ist nicht klar.

Privatlik semantikasının implisit ifadəsi cümlə daxilində predikativ semantik-sintaktik strukturu kommunikativ cəhətdən formalaşmasını tənzimləyir, semantik inkarlıq daha çox olan alman dili üçün daha geniş potensial imkanlar yaranır..

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, səh: 242
2. Буллах Н.А. Средства отрицания в немецком литературном языке. Ярославль, 1962, с. 123.

3. Бондаренко В. Отрицание как логико-грамматическая категория. М., Наука, 1983, с. 66-75.
4. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. –М. Изд., лит. на иностр. яз. 1955, с. 345.

Açar sözlər: inkarlıq, implisit, konstituent, privativ.inkişaf

Key words: negation, implicit, explicit, konstituent, privative, development

Ключевые слова: отрицание, имплицит, эксплицит, развития, конститuant.

Реализация амплицитных отрицаний в современном немецком языке

Резюме

Статья посвящена рассмотрению имплицитных отрицания в немецком языке. Целью является исследование различных лексических, морфологических и синтаксических средств отрицания на всех лингвистических уровнях для правильного понимания. Таким образом, косвенное и имплицитное отрицание обнаруживающие как сходства, так и различия языкового и прагматического характера, наполняют негативную реакцию говорящего самыми разнообразными оттенками, истинный смысл которых контекстном обусловлена проявляет агрессию и грубость, предоставлять коммуниканту широкий спектр возможностей реализовать отрицательную реакцию.

The implementation of implicit negation in modern German language

Summary

The article is devoted to the implicit negation of the German language. It aims to examine different lexical, morphological, syntactical means of negation in all linguistic levels-for right understanding. This indirect and implicit negation, detect the similarities, the differences language and pragmatic character, fill a negative reaction speaking in a variety of shades, the true meaning of which are contextually caused, purposely to show aggression and roughness, provides to communicant a wide range of options to negative reaction.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rzayeva Nuriyyə

Gülnarə Çingiz qızı Cabbarova ²⁶, Arzu Müslüm qızı Şəfiyeva ²⁷MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. İngilis dilində feili birləşmələrin növləri geniş və rəngarəngdir. Əsas hissəsi feil olan bu birləşmələrin quruluşu müəyyən dərəcədə feilin xüsusiyyətlərindən onun təsirli ya təsirsiz olmasından asılıdır.

Əsas hissə. O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında yazır: “İngilis dilində feili birləşmələrin əsas iki növü var: 1) ikinci elementi feil olan (feilin şəxsiz formaları - məsdər, cərənd, feili sifət) 2) ikinci tərəfi feil olmayan feili birləşmələr. Birinci növ feili birləşmələr ikinci növ feili birləşmələrə nisbətən daha çox işlənir. Onlardan biri məsdər tərkibləridir. Məsdərdən əvvəl işlənərək, məsdərlə sintaktik əlaqəyə girən sözlər *məsdər tərkibləri* adlanır və onlar sadə cümlənin tərkib hissəsi olaraq, onun mürəkkəb bir üzvü vəzifəsində işlənir. Məsdər tərkibləri mənalarına görə budaq cümlələrə çox yaxındır və bu yaxınlığın nəticəsidir ki, məsdər tərkibləri çox vaxt Azərbaycan dilində budaq cümlə kimi izah edilmişdir. Lakin budaq cümlənin və tərkiblərin tədqiqi göstərdi ki, budaq cümlə ilə tərkib iki ayrı-ayrı sintaktik kateqoriyadır. Bunlar olsa olsa bəzi hallarda bir-birinin sintaktik sinonimi hesab edilə bilər. Yəni eyni bir fikiri müxtəlif sintaktik formalarla - ya içərisində tərkib olan sadə cümlə ilə, ya da tərkibində budaq cümlə olan mürəkkəb cümlə ilə ifadə etmək olar. Məsələn: I saw Helen say something to her sister cümləsini I saw that Helen said something to her sister şəklində vermək olar. Hər iki halda cümlənin mənası dəyişmir, yəni Mən Helenin bacısına nəşə dediyini eşitdim. Mən eşitdim ki, Helen bacısına nəşə dedi” (1, s. 135).

Məsdər tərkibləri iki sözdən ibarət olub, cümləyə bir sintaktik vahid kimi daxil olan xüsusi birləşmələrdir.

Birləşmənin birinci tərəfi şəxs və ya əşya bildirir, ikinci tərəfi isə həmin şəxs və əşya haqqında məlumat verir. Belə birləşmələr ona görə xüsusi birləşmələr adlanır ki, məsdərlə başqa sözlərin əlaqələnməsindən əmələ gələn bir çox birləşmələr də var, lakin bu birləşmələrdə məsdərin subyektivi olmur. Özünün ayrıca subyektivi olan birləşmələr *məsdər tərkibləri* özünün ayrıca subyektivi olmayan başqa sözlərə məsdərin əlaqəsindən əmələ gələn birləşmələr isə *məsdər birləşmələri* adlanır.

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri aşağıdakılardır:

- 1) **Tamamlıq-məsdər tərkibi (The objective-with-the-Infinitive Construction);**
- 2) **mübtəda-məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction);**
- 3) **for sözlü məsdər tərkibi (The For-to-Infinitive Construction);**

Ümumi halda olan isim (və ya obyekt halda olan əvəzlik) və məsdərdən ibarət olan birləşməyə *tamamlıq məsdər tərkibi* deyilir. Bu tərkibdəki iki komponent sıx əlaqəyə girir və cümlədə mürəkkəb tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Məsələn: The patient did not notice **the doctor come in** - What did not the patient notice?

Tamamlıq məsdər tərkibi aşağıdakı feillərdən sonra işlədilir;

I Əqli fəaliyyət bildirən to think, to expect, to find, to imagine, to believe, to know və s. **fellərdən sonra məsələn:**

- 1) **We know him to be a good specialist of heart disease**
- 2) **We expect the guests to arrive** by the night train
- 3) **I think the concert to be success**
- 4) **Do you believe him to be an honest man?**

II Fiziki qavrayış bildirən to hear, to feel, to see, to watch, to notice və s.

- 1) **I felt the ground tremble** under my feet
- 2) Everybody **saw them approach** the house
- 3) **Have you heard him to be playing** the piano?

²⁶ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

²⁷ Baş müəllim

III **Arzu, istək, niyyət bildirən** to want, to wish, to mean, to ask **və s.**

- 1) **I wish you to be happy**
- 2) Mother *intended me to marry* to Martin
- 3) **I should like** them to return soon

IV **Əmr, xahiş, icazə, məcburiyyət** to let, to permit, to allow, to order, to command, to make, to request **və s.**

- 1) **He made** me obey
- 2) **Let** me introduce **myself**
- 3) Mothers never *allow their children to play* with matches

O. Musayev “İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası” adlı əsərində qeyd edir ki, “Müasir ingilis dilində işlədilən tamamlıq-məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə ya (1) feili isim və ya məsdər tərkibi, ya da (2) tamamlıq budaq cümləsi vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn: **I saw the boy play** in the yard - (1) Mən **oğlanın** həyətdə **oynamasını** (oynamağını) gördüm. (2) Mən gördüm ki, **oğlan həyətdə oynayır**” (2, s. 24).

Mübtəda-məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction)

Müasir ingilis dilində bəzən cümlə ümumi halda olan isim (yaxud adlıq halda olan əvəzlik) məsdərlə sıx sintaktik əlaqəyə girərək tərkib yaradır.

Məsələn; **The girl (she) was seen to study**

Bu tərkib cümlədə sintaktik vahid kimi çıxış edir və mürəkkəb mübtədə funksiyası daşıyır.

Mübtədə məsdər tərkibi dildə mövcud olan bir qrup feillərlə həmişə məhcul növdə işlənir. Bunlar aşağıdakılardır.

- 1) hissi qavrayışı ifadə edən **to see, to hear, to feel** və s. **They were seen to descend** the hill
- 2) əqli fəaliyyət ifadə edən **to know, to think, to consider, to suppose, to believe** və s. **He was known to be a well-known** writer
- 3) to say, to report **fellər ilə, məsələn: The tourists are said to arrive** at down
- 4) **to be likely, to be certain, to be sure** fellər ilə məsələn **He is sure to return** soon **They are likely to marry**

Müasir ingilis dilində işlənən mübtədə - məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə adətən (1) təsirlik halında isim (yaxud əvəzlik) və feili sifət, yaxud (2) yiyəlik halında isim (yaxud əvəzlik) və təsirlik halında olan feili sifət vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədası qeyri-müəyyən şəxsli olur. Məsələn:

The children (they) were seen to play in the garden

Uşaqları (onları) bağda **oynayan** gördülər. **Uşaqların** (onları) bağda **oynadığını** gördülər.

For sözlü məsdər tərkibləri (The For-to-Infinitive Construction);

Bu tərkib ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halda olan şəxs əvəzliyi) və məsdərdən ibarət olur. Bu tərkibi səciyyələndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onun qarşısında həmişə “**for**” sözlü işlədilir. Buna görə də ona sözlü məsdər tərkibləri deyilir.

Məsələn: It is necessary **for Jane(her) to learn** the English languages properly Bu tərkib cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edir və aşağıda sintaktik funksiyalarda işlənir.

- 1) mürəkkəb mübtədə məsələn:

For you to work as an interpreter is necessary **It is necessary for you to work** as an interpreter

- 2) mürəkkəb predikativ, məsələn:

The best thing will be **for you to find a job**

- 3) mürəkkəb tamamlıq, məsələn:

Everybody waited for the head of the family to speak first

- 4) mürəkkəb təyin funksiyasında, məsələn:

This is a book for you to read and to remember

- 5) mürəkkəb zərflik, məsələn:

I stepped aside for him to pass

For sözlü məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə ya (1) sözbirləşməsi, ya da (2) budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

For you to go into details **is not necessary**

Sizin məsələnin təfərrüatına getməyiniz **vacib deyil (Vacib deyil ki, siz məsələnin təfərrüatına gedəsiniz)**

Onlar qeyd edirlər ki, xəbər həm birinci, həm də ikinci(dübarə) ola bilər. Birinci xəbər mübtəda kimi verilmiş əşyanı xarakterizə edir, ikinci xəbər isə mübtəda kimi verilmiş əşyanı bilavasitə deyil, yəni başqa şəxslərin fikri ilə, qavrayışları ilə xarakterizə edir.

Məsələn: 1) He knows it - birinci dərəcəli xəbər O bunu bilir

2) He is said to know it (ikinci xəbər) Deyirlər ki, o, bunu bilir.

Daha sora adı çəkilən dilçi alimlər qeyd edirlər ki, (ikinci) dübarə xəbər daha çox sözbirləşməsi ilə ifadə olunur. Bu sözbirləşməsinin birinci elementi xəbər formasında olan (predikativ formada) feil məchul növdə hər hansı bir şəxsin fikrini, təsəvvürünü, təsirini bildirir. İkinci element isə məsdər və ya feili sifət, bəzən də başqa nitq hissəsi xəbərin əsas məzmununu ifadə edir. Müasir ingilis dilində komponentləri mübtəda ilə xəbərin daxili əlaqəsi kimi başa düşülən məsdər tərkibləri aşağıdakılardır

1) Tamamlıq tamamlıq-məsdər tərkibi (The objective-with-the-Infinitive Construction);

2) mübtəda-məsdər tərkibi (The objective-with-the-Infinitive Construction Subjective Infinitive Construction);

3) for sözlü məsdər tərkibi (The For-to-Infinitive Construction);

A.F.Rodinov “Variants in current English Grammar” əsərində göstərir ki, “Bu tərkiblərin hər üçüdə hərəkət və onun subyektini haqqında məlumat olur. Baxmayaraq ki, tərkiblərin tərəfləri arasındakı əlaqə mübtəda və xəbər əlaqəsinə oxşayır, lakin bu tərkibdə nə mübtəda, nə də xəbər vardır, çünki ikinci tərəfi feilin şəxsi forması ilə ifadə olunmuşdur ki, o da ancaq ikinci xəbər vəzifəsində işləyir. Tərkibin subyektini mübtəda kimi isim və ya əvəzliliklə ifadə olunmasına baxmayaraq, o cümlənin mübtədasi ilə eynilik təşkil etmir” (3, s. 148).

Məsələn, **I want you to answer this question** cümləsi ilə **I want to answer this question** cümləsini müqayisə etsək, görmək olar ki, birinci cümlədə feilin şəxsi forması ilə ifadə olunmuş xəbərin mübtədasi “I” “to answer” məsdərinin subyektini isə “you” əvəzliyidir. İkinci cümlədə isə “I” əvəzliyi həm feilin şəxsi forması olan “want” feilinə, həm də “to answer” məsdərinə aiddir. Ona görə də birinci cümlədə “to answer” məsdəri həmin quruluşun bir hissəsi olub “you” əvəzliyi ilə birlikdə tərkib üzvü kimi çıxış edir. İkinci cümlədəki “to answer” məsdəri isə tərkib əmələ gətirmir. Məsələnin mahiyyətinə keçməzdən əvvəl biz “tərkib” və “məsdərtərkibi” terminlərini bir daha genişləndirmək istərdik. M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində həmin terminlərə belə tərif verirlər. “Tərkib dilin qrammatik qanunları əsasında nitqdə birləşmələr şəklində təzahür edən sintaktik vahiddir.

“Məsdər tərkibi” məsdərə aid olub, ondan əvvəl gələn sözlərə bu məsdərin birləşməsindən ibarət konstruksiyadır. Tamamlıq - məsdər tərkibi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı

Obyekt hal və məsdər tərkibi yaxud “üç elementli quruluş kimi adlandırılan bu feili birləşmə əvvəllər əbədi kitab dili üçün səciyyəvi sayılırdı” (4, s. 65).

B.H.Jiqaldo, İ.P.İvanova, L.L.İofiq “Sovremenniy Angiliskiy yazık” kitabında göstərilir ki, mürəkkəb tamamlıq funksiyasında feilin şəxsi formaları ilə olan tərkiblər çıxış edə bilər. Məsdər və feili sifət tərkibləri eyni feillərlə işləyə bilər. Lakin mürəkkəb tamamlıq funksiyasında məsdər tərkibləri daha çox işləyir.

H.A.Kobrina məsdərlə işləyən bütün tərkiblərin hamısını” Predicative Construction with the Infinitive” başlığı altında izah edir, tamamlıq funksiyasında işləyən bu tərkibə isə “Objective with the Infinitive Construction” deyir, mürəkkəb mübtəda funksiyasında çıxış edən məsdər tərkiblərindən danışılır.

M.Qanşına, P.Vasilivskaya tamamlıq məsdər tərkibini “Accusative with the Infinitive”, “for” sözlü məsdər tərkibini isə “Construction with the subject of the Infinitive introduced by for phrases” adlandırırlar.

Nəticə. Müasir ingilis dilində bəzi təsirli feillərdən sonra ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halda olan əvəzlilik) və məsdərdən ibarət olan birləşmə işlədilir və bu növ birləşmələrə “tamamlıq

məsdər tərkibi” (the objective with the Infinitive construction) deyilir. Məsələn, I saw Jane (her) enter the room.

Bu tərkibdə işlədilən isim (yaxud əvəzlik ilə məsdər arasındakı münasibət: cümələnin mübtədası ilə xəbəri arasındakı münasibəti xatırladır. Buna görə də həmin tərkibə isim, yaxud əvəzliyi ikinci dərəcəli mübtədə (a secondary subject) məsdər isə ikinci dərəcəli xəbər (a secondary preducate) adlandırmaq olar.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olur ki, tamamlıq məsdər tərkibi, arzu və niyyət bildirən sözlərdən, yəni to want, to wish, to desire, should like feillərdən sonra başqa feillərə nisbətən daha çox işlənir, məsələn:

1. I don't want to work any more, but I should like you to stay a bit if you have time.

2. Well, said Soama, I want you to come out if the stores with me and after that we'll go to the park

3. I should like you to know the whole inside story about these fellows because I want you to throw them over and come in with me

Qeyd etmək lazımdır ki, əqli fəaliyyət bildirən **to believe, to find, to imagine**, to suppose, to understand, to consider, to know, to expect, to think və s. bu kimi feillərdən sonra işlənən tamamlıq və məsdər tərkibinin ikinci elementi yəni, məsdər çox hallarda “to be” feili ilə ifadə olunur, məsələn, **Would you let me wait till my grave opens and swallows me?**

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996, s. 135
2. Musayev O.I. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı, 1960, s. 24.
3. Rodinov A.F. Variants in current English Grammar. Moscow, 1981, p. 148.
4. Alice Machein. Reference Guide to English. Washington, 1996, s. 65

Açar sözlər: məsdər, leksika, semantika, inkişaf, İngilis dili, Azərbaycan dili

Key words: masdar, lexicon, semantics, development, English, Azerbaijani

Ключевые слова: масдар, лексика, семантика, развитие, английский язык, азербайджанский язык

Резюме

Типы спряжения глаголов в английском языке широки и разнообразны. Структура этих составных слов, основную часть которых составляет глагол, в некоторой степени зависит от свойств глагола, является ли он действительным или недействительным.

В английском языке различают два основных типа глагольных сочетаний: 1) глагольные сочетания со вторым элементом в качестве глагола (неличные формы глагола - масдар, церунд, глагол прилагательное) 2) глагольные сочетания со второй частью в качестве глагола. Глагольные соединения первого типа употребляются чаще, чем глагольные соединения второго типа.

Summary

The types of verb conjugations in English are wide and varied. The structure of these compounds, the main part of which is a verb, depends to some extent on the properties of the verb, whether it is effective or ineffective.

There are two main types of verb combinations in English:

1) verb combinations with the second element as a verb (impersonal forms of the verb - masdar, cerund, verb adjective)

2) verbs with the second part as a verb. The first type of verb compounds is used more often than the second type of verb compounds.

Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov*

Тарана Муталлим кызы Казимова ²⁸

О ПОНЯТИИ «КОНЦЕПТ» (на материале концепта «Родина»)

Понятие «концепт» в современном языкознании является, возможно, одним из самых актуальных понятий, однако до настоящего времени не нашедшего своего объяснения. В этом можно убедиться, сравнив некоторые определения понятия «концепт», данные разными исследователями:

1) объект из мира «Идеальное», который имеет имя и отражает определенное культурно-обусловленное представление человека о мире «Действительность» (А. Вежицкая, 1997);

2) лингво-культурные изоглоссы и пучки изоглосс (Ю. Апресян, 1995);

3) смыслы, которыми оперирует человек в процессе мышления и которые отражают содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде некоторых «квантов знания» (Е. Кубрякова, 1996);

4) сгусток культуры в сознании человека, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, а также то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, «не творец культурных ценностей» - сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее (Ю. Степанов, 1997);

5) знание, структурированное во фрейм, следовательно, отражающее все те признаки объекта, которые в данном языковом коллективе заполняются знанием о сущности (В. Телия).

Все приведенные понятия «концепт» характеризуют его с разных ракурсов, но общим является то, что концепт вбирает в себя культурные, философские, когнитивные и другие знания, которые проявляются в языковой форме. Поэтому все существующие аспекты изучения исследуемого понятия условно можно разделить на четыре направления.

1) Философское направление. В этом направлении выделяется работа «Что такое философия?» Ж. Делёза и Ф. Гваттари, которые рассматривали концепт как «философскую идею» [5].

2) Культурологическое направление, ориентированное на взаимосвязь языка и культуры в синхронном аспекте. Предметом исследования здесь становятся аксиологические концепты (например, истина, долг, судьба, добро, зло, красота, свобода и др.), которые изучаются с точки зрения их вербализации в языке [Более подробно об этом см.: 8].

3) Лингвистическое направление основывается на понятии концепта как некоего общего понятия, содержания акта сознания. Представителями этого направления являются С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, В.В. Колесов, В.Н. Телия и др.

4) Когнитивное направление. Когнитивное восприятие концепта относит его к явлениям ментального плана. Знаковыми работами в этом направлении являются исследования И. Стернина, З. Поповой, А. Бабушкина и др.

Следует отметить, что при исследовании концепта ключевую роль играет и его наименование, которое вопреки тезису Ф. де Соссюра, не произвольно.

Вспомним, как формулирует свой тезис «Первый принцип: произвольность знака» швейцарский ученый: «Связь, соединяющая означающее с означаемым, произвольна, или, иначе говоря, поскольку под знаком мы разумеем целое, вытекающее из ассоциации означающего и означаемого, мы можем сказать проще: языковой знак произволен <...> оно немотивированно, т.е. произвольно по отношению к означаемому, с которым у него нет в действительности никакой связи» [15, с. 79-80]. По замечанию Ю. Степанова, «выдвинутое Ф. де Соссюром положение послужило одним из краеугольных камней не только структурной теории языка, но и возникшего тогда структурализма в целом – новой (тогда) парадигмы гуманитарных наук» [16, с. 68]. Данное лингвистическое утверждение нашло свое развитие в работах многих языковедов, и в этом смысле особый интерес представляет работа Э. Бенвениста «Природа языкового знака» (1939), который указал на двучастность положения, выдвинутого Соссюром. Так, он

²⁸ преподаватель кафедры «Русский язык и межкультурная коммуникация» БСУ

считал, что:

1) наименование как отношение языкового знака к действительности, т.е. отношение между «именем» и «вещью» – явление случайное,

2) знак состоит из означаемого и означающего, «отношение между которыми следует признать необходимым» [1, с. 95-96].

Из двух указанных положений, для нас представляет интерес первое – случайность наименования вещей. Как показывают исследования последних лет, отношения между именами и вещами вовсе не случайны. Эту «неслучайность» в своей концепции Ю. Степанов назвал синонимизацией, которое «имеет два разных смысла, связанных между собой: 1) синонимизация разных корней слов, и 2) синонимизация «слов» и «вещей» [16, с. 72].

В первом значении под синонимизацией понимается «схождение двух разнокоренных слов (или, в плане этимологии, двух разных корней), по происхождению никак между собой не связанных, но становящихся синонимами внутри данной концептуализованной области» [16, с. 72]. В этом смысле концепция Ю. Степанова сближается с идеями Н.Я. Марра о скрещении слов и, в конечном счете, о скрещении языков в целом [Более подробно см.: 9, с. 21].

Во втором значении под синонимизацией Ю. Степанов понимает культурный концепт, где объединяются слова, вещи, мифологемы, ритуалы и т.п.: «В пределах отдельной «концептуализированной области» слово и ритуальный предмет, слово и мифологема, и т.д. могут особым образом семантически совмещаться – выступая заместителем или символизатором одно другого. Этот процесс концептуализации в сфере культуры мы называем «синонимизацией вещей и слов. <...> Именно в таких явлениях, принадлежащих одновременно языку и культуре, вскрывается глубокая мотивированность именованной – неслучайность именованной» [16, с. 74]. Таким образом, ученый выдвигает новый принцип группировки слов и вещей: наряду с группировками по принципам «полей», «рядов», «тематических групп» и т.д.

В современных исследованиях анализ понятия «концепт» ведется по двум направлениям:

1) по типологии концептов, или лингвокогнитивном;

2) по гносеологии концепта, или лингвокультурологическом.

Исследования, ведущиеся в рамках первого направления, сфокусированы на выявлении общих закономерностей в формировании ментальных представлений. В работах лингвокультурологического характера особую важность приобретает интерпретационная сторона концепта, которая определяет значимость этого психического образования как для самого индивида, так и для всего языкового коллектива. Более подробно об основных подходах и направлениях изучения концепта в современной лингвистике отмечено в обзорной статье И.С. Шулятикова [18, с. 98-102], а также в научном исследовании Л.Х. Самситовой и Р.М. Ташбулатовой [12, с. 220-226].

В нашем понимании концепт – это единица коллективного сознания, имеющая языковое воплощение, отмеченная этнокультурной спецификой и указывающая на высшие духовные ценности носителей того или иного языка [3, с. 70].

Что касается концепта «родина», то отметим, что данный концепт имеет огромное значение для ментальности любого народа. Он присутствует в любой этнической культуре и является универсальным, обладая «высокой номинативной плотностью, переживается эмоционально при попадании в фокус сознания» [4, с. 28]. Человек привязывается на духовном, глубоко интимном уровне к местам, где он родился, где прошло его детство и юность. В русском сознании по степени духовного напряжения концепт «родина» стоит, возможно, на первом месте.

Исследуемый концепт стал привлекать внимание лингвистов в конце 90-х гг. XX века, когда «особо актуальными стали проблемы национальной идентичности и их отражение и выражение в языке» [6]. Анализу концепта родина посвящены работы С. Воркачева, И. Сандомирской, В. Телия, Т. Чикаевой и многих других. Однако этнокультурный концепт родина продолжает привлекать внимание исследователей. Это объясняется прежде всего тем, что концепт «гибриден»: он содержит «денотатную, дейктическую часть, позволяющую соотносить его с хронотопом определенной страны и определенного государства» и оценочно-эмоциональную часть, собственно и составляющую его специфику» [4, с. 28].

Так, концепт «родина» изменялся с историческим развитием русской государственности: об этом свидетельствуют различные работы, анализирующие концепт «родина» в разные периоды исторического развития России, например, в период Великой Отечественной войны (А.Ж. Сулейменова), в современный период (С.Г. Воркачев, А.К. Перевозникова) и т.п. Однако нельзя отрицать того факта, что слова, вербализирующие данный концепт всегда обладали и обладают высокой частотностью употребления в русском языке вообще и в современной русской речи. Например, «Поэт никогда не был равнодушен к общественной жизни родной страны, жил страданиями и чаяниями народа, видел долг каждого гражданина, и в особенности творческого человека – в желании счастья для своего народа и работе в этом направлении» (Неделя. 08. 02. 2019, 19). Приведенный пример является в высшей степени характерным для концепта «родина» и соответствующих ассоциаций. Контекст позволяет совершенно недвусмысленно выделить такие семантические множители, как «долг», «гражданин», «народ», «равнодушие», «страна». Как можно заметить, семантические множители дифференцируются в коннотативном отношении. Так, если «долг» характеризуется положительной коннотацией, то «равнодушие» является отрицательным признаком.

Данный концепт привлекает не только своим структурным построением. В исследованиях российских исследователей обращается внимание также на особенность отдельных слов-стимулов и выражений-символов, которые стали непосредственной частью русской культуры. В этом смысле определенный интерес вызывают работы Т.Б. Рябовой, изучавшей выражение-символ «Родина-мать» в символической политике современной России [11]; Т.А. Чикаевой, анализирующей Родину как духовное понятие, социально-философскую категорию, национальную идею, а также вслед за С.Г. Воркачевым рассматривала разницу понятий Родина и Отечество [17]; Сорокина, рассматривающей Родину как стратегический элемент целенаправленного социального регулирования [14], и многие другие. Многие российские исследователи отмечают, что в результате отождествления понятий родины и государства из концепта «Родина» в современном русском языке выделился концепт «Россия». В частности, указанный концепт всесторонне рассматривает А.В. Полонский и Е.С. Абрамова [10].

Таким образом, содержание концепта складывается веками и в принципе не меняется. Однако может меняться состав лексико-фразеологических средств, вербализирующих его, что находится в непосредственной зависимости от сложившейся общественно-политической ситуации. Следовательно, концепт характеризуется многоплановым и многомерным содержанием.

Список использованной литературы:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1997.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, № 1, 2001, с. 64-72.
4. Воркачев С.Г. Слово «Родина»: значимостная составляющая лингвоконцепта // Язык, коммуникация и социальная среда. Воронеж: ВГУ, 2006, с. 26-36.
5. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия, СПб., 1998.
6. Игнатова Е.М. Концепт «Родина» в идеологическом дискурсе: на материале немецкой политической пропаганды 20-40-х гг. XX в. Дисс.на соиск.научн.степ.канд.филол.наук. 2008, 154 с. URL:<https://www.dissertcat.content/kontsept-rodina-v-ideologicheskom-diskurse-na-materiale-nemetskoi-politichesloi-propagandy-2>.
7. Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка: Когнитивные исследования. М.
8. Логический анализ языка: Культурные концепты. М., 1991.
9. Марр Н.Я. Язык // Язык и история: Сб. Первый. Л., 1936.
10. Полонский А.В., Абрамова Е.С. Концепт «Россия» в современном медийном дискурсе (на материале журнала «Родина» за 1999-2009 гг.) // Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. – 2010. – № 12(83). Вып. 16. – 119-126.
11. Рябова Т.Б., Мутаев У.К., Карушева Ю.М. «Родина-мать» в символической политике современной России глазами россиян (на материале интервью) // Женщина в российском обществе, 2016, № 4 (81), с. 31-42.
12. Самситова Л.Х., Ташбулатова Р.М. Концепт в современной лингвистической литературе: основ-

ные подходы и направления его изучения // Вестник Башкирского университета, 2015, Т. 20, №1, с. 220-226.

13. Сандомирская И. Книга о Родине: Опыт анализа дискурсивных практик. Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 50 / И. Сандомирская –Wien. – 2001. – 282 S.
14. Сорокин О.В. Смысловые компоненты отношения к родине в культурном пространстве молодежи / О.В. Сорокин // Вестник АГУ. – Вып. 3 (284). – 2021. – С. 110-121.
15. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики / Пер. с фр. А.М. Сухотина. М.: ОГИЗ. СОЦЭКГИЗ, 1933.
16. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 стр.
17. Чикаева Т.А. Анализ подходов к дефиниции понятия «Родина» // Вестник Вятского государственного университета, 2018, № 2, с. 40-49.
18. Шулятиков И.С. Термин «концепт» в современной лингвистике// Вестник Вятского государственного гкманитарного университета, 2015, с. 98-102.

Ключевые слова: концепт, понятие, когнитивная лингвистика, родина, лингвокультурология

Açar sözlər: konsept, anlayış, koqnitiv dilçilik, vətən, linqvokulturologiya

Keywords: concept, meaning, cognitive linguistics, motherland, linguaculturology

Резюме

В современном языкознании понятие «концепт» изучается в лингвокогнитивном и лингвокультурологическом направлениях. При этом он воспринимается как ментальный феномен, который получает свое языковое воплощение в определенных лексических и грамматических формах. На примере концепта «Родина» становится понятно, что концепт имеет денотатную и оценочно-эмоциональную часть. Денотатная часть концепта позволяет соотнести его с хронотопом определенной страны и государства. Содержание концепта, которое не меняется, складывается веками.

Xülasə

Müasir dilçilikdə konsept anlayışı linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji istiqamətlərdə öyrənilir. Müəyyən leksik və qrammatik formalarda öz dil təcəssümü alan mental fenomeni kimi qəbul edilir. “Vətən” konsepti nümunəsində məlum olur ki, konsept denotat və emosional hissələrindən ibarətdir. Konseptin denotat hissəsi onu müəyyən ölkənin ya da dövlətin xronotopu ilə əlaqələndirir. Konseptin dəyişilməz məzmunu əsrlərlə formalaşır.

Summary

In the modern linguistics the notion “concept” is studied in cognitive and linguacultural directions. In both directions this notion is accepted like mental phenomenon, which is realized in definite lexemes and grammar forms. On the sample of concept “Motherland” it is clear that concept consists from denotate and emotional parts. The denotate part let to link it with chronotope of definite country or government. Unchanhable content of the concept forms by the centuries.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

ELIEZER BEN-YEHUDANIN LÜĞƏTLƏRİNİN YƏHUDİ LEKSIKOQRAFIYASININ İNKİŞAFINDA ROLU

Qədim ibri dilinin danışıq funksiyasını itirməsindən və yalnız Müqəddəs Yazıların və liturjiyaların (din ədəbiyyat nümunələri) dili kimi qorunub saxlanılmasından təxminən iki min il sonra tarixdə misli görünməmiş hadisə baş verir: ölü dil dirçəldilir. Əslində, bu fenomen dil problemlərinin həddlərindən kənara çıxır və onun ən geniş mənada – həm elmi (dilçilik, psixologiya, sosiologiya) baxımdan, həm də fərdin rolu baxımından başa düşülməsini tələb edir. Bu fenomenin tarixi ilkin şərtindən – milli özünüdərk ideyasının formalaşması və yüksəlişindən danışsaq, bu fonda Eliezer Ben-Yehudanın rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əslində XIX-XX əsrlərin qovşağında dilin dirçəldilməsi real hadisə kimi görünmürdü. Hətta T. Herzl də “Yəhudi dövləti” adlı siyasi xarakterli əsərində belə iddia edirdi: “... biz ibri dilindən istifadə edə bilmərik. Bundan istifadə edərək özünə, məsələn, qatar bileti alan olacaqmı? Yox!”. O, dil probleminin belə həll yolunu təklif edirdi: “Hər kəs öz vətəndə öyrəndiyi dili qoruyub saxlayacaq. Faydalı və ümumişlək olan dil yavaş-yavaş rəsmi dilə çevriləcək” (4, s. 72).

Ben-Yehudanın fəaliyyətində üç əsas məqamı ayırd etmək olar:

- ✓ gündəlik həyat, ədəbiyyat və elm üçün zəruri olan yeni sözlərin icad edilməsi;
- ✓ İbri Dili Komitəsi təşkili. Bu komitənin fəaliyyəti 1949-cu ildə İbri Dili Akademiyasına çevrilənə qədər davam etdi;
- ✓ dilin dirçəldilməsinin başlıca hərəkətverici tərkib hissəsi hesab edilən lüğətlərin tərtibi.

Dilin dirçəldilməsi islahatının başlanğıcı elm adamları arasında qızgın mübahisələrlə yadda qaldı, onların qarşısında zəruri olan və dövrün tələblərinə cavab verən yeni lüğət yaratmaq vəzifəsi qoyuldu. Bir çox sahələrdə aktiv söz ehtiyatı yox idi. İkinci tərəfdən isə, 2000 ilə yaxın ölü dillər sırasına daxil olan dilin lüğət tərkibindəki sözlər dövrün tələblərinə uyğun gəlmirdi. Buradakı sözlərin əksər qismi arxaizmə çevrilmiş, elm və texnologiyanın inkişafı ilə yaranan yeni məfhumları ifadə etmək üçün çoxsaylı neologizmlərin yaranmasına zərurət yaranmışdı. B. Harshav “Language in Revolutionary Times” kitabında yazırdı ki, “Y. Klausner 1912-ci ildə Ben-Yehudaya baş çəkəndə şahidi oldu ki, Ben-Yehuda həyat yoldaşı ilə jest və işarələrdən istifadə edərək ünsiyyət qurur və çox vaxt ibri dilində ən sadə sözləri belə ifadə edə bilmirdi. Eliezer arvadının ona şəkərli bir fincan qəhvə gətirməsini istəyəndə, “stəkan”, “nəlbəki”, “gətirmək” və “qaşiq” sözlərini ifadə edə bilmirdi və belə deyirdi: “Bunu götür, bunu et, bunu mənə gətir” (1, s. 68).

Bu kimi çətinliklər məişət həyatına da sirayət edirdi. Məşhur yəhudi tarixçisi və filoloqu A.A. Kryukovun fikrincə, “elm və texnologiyanın XIX əsrdə sürətli tərəqqisi yəhudi dilçilərindən, jurnalistlərdən və yazıçılardan yeni hadisələr, maşın və alətlər üçün mənalı və dəqiq adlar və terminlər tapmağı tələb edirdi” (6, s. 14). Maraqlıdır ki, Ben-Yehuda qaldırdığı problemin həllini dərhal tapmadı. Əvvəlcə o, əvvəllər ibri dilində kök kimi istifadə olunmayan samitlərin birləşməsindən yeni köklər yaratmaq planına sahib idi. Onun hesablamalarına görə, bu şəkildə ibri dilinə səkkiz min yeni kök daxil olmalı idi. Bu, əslində süni dillərə xas olan bir cəhət idi. O, bu yolla təxminən 220 yeni kök icad etdi. Amma bunlar süni dillərdə olduğu kimi süni şəkildə yaradılmış sözlər deyildi. Yeni yaranan sözlər qədim ibri dilinin üzvi hissəsinə çevrildi və bunun sayəsində onun canlanması, dirçəlməsi mümkün oldu. M. Aqranovskaya haqlı olaraq yazırdı ki, “islahatçıların vəzifəsi ibri dilində yazan müəlliflərin artıq XIX əsrdə kortəbii şəkildə etdikləri yeni sözlər yaratmaq, mənaca yaxın anlayışları seçmək deyildi – dilin mövcud olan məntiqinə zidd olmayan söz yaradıcılığı prinsiplərini tapmaq idi. Bu linqvistik əməliyyatı transplantasiyaya bənzətmək olar: uğursuz olarsa, yad hüceyrələr canlı orqanizm tərəfindən rədd edildiyi kimi, süni şəkildə yaradılmış sözlər də kök atmayacaq və dil tərəfindən rədd ediləcəkdilər” (1, s. 48). E. Ben-Yehuda bu yolla מילה (söz) sözündən מילון (lüğət), עת (zaman) sözündən עיתון (qəzet) sözlərini yaratmağa müvəffəq oldu. O, ibri dilinin xarakterik bir xüsusiyyəti – iki sözün yaxın birləşməsindən istifadə edərək anlayışların yaradılmasına da geniş yer

²⁹ BDU. Şərşunaslıq. müəllim

verirdi. Beləliklə, מגדל (qüllə) və אור (ışığı) sözlərindən מגדלור (mayak), חיה (heyvan) və גן (bağ) sözlərindən גן חיות (zoopark) sözlərini yaratdı. Ben-Yehuda lüğətində həm də qədim hecaları qoşalaşdırmaqla yeni sözlər yaratmağa cəhd etdi çoxsaylı sözlər yaratdı: לבלב (mədəaltı vəzi), צפון (çınqıl), נצנץ (sayrışan), קומקום (çaydan), כלכלה (iqtisadiyyat), צמצם (diafraqma) və s.

Ümumiyyətlə, müxtəlif lüğətlərin tərtib olunması və nəşri mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, dildəki həm yeni, həm də nisbətən “köhnə” sözlərin toplanaraq sistemləşdirilməsi və onların lüğətlərdə əks olunaraq xalq kütləsinin istifadəsinə verilməsi bu sözlərlə daha yaxından tanış olmaq istəyənlərin işini asanaşdırmaqla yanaşı, belə sözlərin ifadə imkanlarının üzə çıxarılmasına, müxtəlif anlayış adlarından düzgün və yerində istifadə olunmasına, müxtəlif elmi, texniki, ictimai – siyasi və digər sahələrə aid biliklərin inkişafına yaxından kömək edir. Məhz bu baxımdan müxtəlif lüğətlərin hazırlanması nəşri və kütlənin istifadəsinə verilməsi xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Bütün bunlar isə XX əsrin əvvəllərində daha sürətlə və intensiv şəkildə inkişaf edərək lüğətlərinin hazırlanaraq nəşr olunması və istifadəyə verilməsinə imkan yaratmışdır. Bu baxımdan lüğətlər cəmiyyət həyatında mühüm əhəmiyyəti olan və dilin tarixi inkişaf prosesində mühüm rol oynayan sözlər toplusu, sözlər xəzinəsidir (8, s.62).

Zamanla Ben-Yehuda da ibri dilində lüğətlərin yaradılmasının qaçılmaz olduğunu dərk edirdi. Onun fəaliyyətində mühüm istiqamətlərdən birini ibri dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmək vəzifəsindən irəli gələn leksikoqrafiya təşkil edirdi. O, başa düşürdü ki, ibridilli müxtəlif məzmunlu lüğətlər həm dilin dirçəldilməsinə güclü təkan verə, həm ibri dilinin xalq kütləsi tərəfindən daha asan anlaşılmasına xidmət edə və ən mühümü əsrlərdir durğunluq dövrü yaşayan yəhudi leksikoqrafiyasının inkişafına güclü təkan verə bilər. Düzdür, Bibliya ibrisinin lüğətini yeniləmək üçün oxşar cəhdlər hələ Haskala dövründə edilmişdi. Lakin Ben-Yehudanın tərtib etdiyi lüğətlər yeniliyi ilə seçilirdi.

İbri dilinin və tarixinin görkəmli bilicisi olan Ben-Yehudanın leksikoqrafiya sahəsində gördüyü ilk iş müxtəlif cib lüğətləri tərtib etməyə başlayır. 1902-ci ildə Ben-Yehuda tərəfindən tərtib edilmiş “İbri-idiş-rus” lüğəti nəşr olundu. Bu lüğət xalutsimlərin canlı danışıq dili olan ibricə ilk lüğət idi. 1903-cü ildə isə o, dövrün görkəmli dilçiləri hesab olunan İ.Qur və İ.Klausnerlə birlikdə “İbri dilinin cib lüğəti”ni, ardınca ibri və rus dilləri də daxil olmaqla bir sıra kiçik ikidilli lüğətləri nəşr etdirir. 1907-ci ildə sonralar ibri qrammatikası ilə bağlı kitablar da hazırlayan A.Kahana tərəfindən tərtib edilmiş “Rus-ibri” lüğətinin redaktoru olan Ben-Yehuda bu lüğətə də 1000-ə yaxın yeni söz daxil edir. Bu sözlərin bir qismi ilə tanış olaq:

- 1) ברבה – buba, kukla. Ben-Yehuda tərəfindən lüğətə dilə daxil edilən bu sözün adı və tələffüzü fransızca “poupée” və latın dilində “pupa” sözündən təsirlənmişdir. Ben-Yehuda özü demişdir ki, o, ərəbcə “balaca adam” kimi “şagird” mənasını verən بُوْبُوּ בַּיְבוּ sözünü də nəzərə almışdır. Nə qədər qəribə olsa da, bu sözün kökü yoxdur (12).
- 2) חיידיק – xaydak – mikrob, bakteriya. İki sözün birləşməsindən yaranan bu söz söz yaradıcılığında bu üsulla yaranan ilk sözlərdəndir.
- 3) מפעל - maf'el modeli. İbri dilində “mişkal” adlanan bu modelə Ben-Yehuda çoxlusayda isim yaratdı: מחשב (maxşev – kompyüter), מטען (mat'en – elektrik yükləyicisi), מזלג (mazleq – çəngəl) və s.
- 4) מפעלה - mif'ala modeli. Bu modelə yaradılmış və lüğətdə cəmlənən sözlərdən biz מסעדה (mis'ada – restoran), מעבדה (ma'abada – laboratoriya) və s. misal çəkə bilərik. Lakin ilk vaxtlar cəmiyyət Ben-Yehudanın universitet sözünün qarşılığı kimi təklif etdiyi מְכֻלָּה sözünü qəbul etmədi. Universitet işçiləri bu yenilikdən heç də məmnun deyildilər. Lakinaz sonra ibri dilində “institut”, “kollec” sözünün qarşılığı bu sözlə ifadə olunmağa başladı.
- 5) Sonu יה (-iya) ilə bitən sözlər: ספרייה (sifriya – kitabxana), מטרייה (mitriya – çətir) və s. X.N.Byalik bu cür sözləri qəbul etmirdi. O, qıcıqla “iya-iyə-iyə” deyərək belə sonluqlu sözləri eşşəyin səsinə bənzədirdi (3, s. 102).

Yehudanın leksikoqrafik fəaliyyətində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də izahlı və tərcümə lüğətlərilə yanaşı, fərdi leksik və semantik kateqoriyalara həsr olunmuş xeyli sayda lüğətlərin meydana çıxmasıdır. Bunlar sinonimlər, antonimlər və xüsusi adlar lüğətləri idi.

Ben-Yehudanın leksikoqrafik əsərləri içərisində xalq tərəfindən מילון בן יהודה (milon Ben-Yehuda –

Yehudanın lüğəti) adlandırılan fundamental lüğət hesab olunan “Böyük ibri dili lüğəti” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tam adı מילון הלשון העברית הישנה והחדשה (Milon ha-laşon ha-‘ivrit ha-yeşana ve-he-xadaşa – Qədim və yeni ibri dilinin lüğəti) olan lüğətin ilk cildi 1908-ci ildən nəşr olunmuşdur. Ben-Yehudanın rəhbərliyi ilə başlanmış və M.X.Seqal və N.X.Tur-Sinay tərəfindən davam etdirilən “Qədim və müasir ibri dilinin tam lüğəti”nin nəşri təxminən 50 il çəkdi (1910-59).

Ben-Yehuda ibricə danışmağa başlayanda söz ehtiyatının məhdud olduğunu gördü. O, zəngin ibri lüğəti axtarmağa başladı, lakin tapdığı bütün lüğətlər XIX əsr nitqi üçün uyğun deyildi. Bu zaman Ben-Yehuda ibri dilində bütün mövcud sözlərin yer alacağı müfəssəl bir lüğət hazırlamaq qərarına gəldi. Əvvəlcə o, Mişnadamüxtəlif traktatlarda cəmlənən alətlərin adlarını yazdı, daha sonra nisbətən az yayılmış sözləri bir yerə toplamağa başladı. Ben-Yehudanın ilkin məqsədi bu gün bildiyimiz lüğətlər kimi lüğət yazmaq deyil, sözləri qruplara bölmək idi: “Palid” fəslində müxtəlif ağacların adları, “mətbəx” hissəsində isə müxtəlif mətbəx qabları toplanmalı idi. Lüğətin ön sözündə müəllif yazırdı: “Bu, Əhdi-Ətiq, Talmud, Midraş və Talmuddan sonrakı ədəbiyyatlarda olan sözləri özündə cəmləşdirəcək tam, ümumi bir əsərdir” (7, s. 4). Bu bir daha sübut edir ki, Yehudanın məqsədi yalnız yeni sözləri dilin lüğət tərkibinə daxil etmək deyildi, o, həm də keçmişdə tam təfsir edilməmiş sözləri aydınlaşdırmaq istəyirdi. Bu məqsədlə o, M.Sarukun “Maxberet”, M.Yastrovun “İbri və arami dili” lüğətlərinə də müraciət etmiş, qədim kitabələr, sikkələr, dualar, piyutlar, psevdopeiqraflar, apokrif ədəbiyyatı nümunələri kimi mühüm mənbələrdən də istifadə etmişdir. Ben-Yehuda həm də Mişna və Gemaradan vacib bildiyi arami, yunan və latın sözlərini də lüğətə daxil etmişdir.

Lüğət ilk növbədə ibri dilini danışmaq, canlı və geniş yayılmış dilə çevirməyə kömək etmək məqsədi daşıyır. Buna görə də, ibri dilində mövcud olan sözlərdən başqa, ibri dilini XX əsrin tələblərinə uyğunlaşdırmaq niyyətilə bir çox neologizmlər də bura daxil edildi. Lüğətdəki sözlər əlifba sırası ilə yazılsa da burada fərqli cəhətlər vardı. Keçmişdə bir çox lüğətlərdə sözlər kök samitlərinin əlifba sırası ilə düzülürdü, məsələn, אגרוף (eqrof – yumruq) sözü אגרוף samitlərinin tərkibində verilirdi (baxmayaraq ki, bu söz א prefiksi vasitəsilə düzəlmişdir). Ben-Yehuda bu üsula qarşı çıxdı və prefiksasiya nəticəsində yaranan sözləri o hissədə təqdim etdi.

Ben-Yehuda hər bir sözü oxşar sözlərdən fərqləndirməyə çalışırdı. Məsələn, o, מוֹחַ (toxa, kərki) sözünün torpaq qazmaq üçün alət kimi təyin edilməsi ilə kifayətlənməmiş, onun מוֹחַ (kürək, bel) sözündən nə ilə fərqləndiyini də izah etmişdir. Ben-Yehuda hər sözü dəqiqləşdirməklə yanaşı, öz tərcümələrini üç dilə çevirdi: ingilis, alman və fransız. Bu işi əsasən Ben-Yehudanın köməkçisi Moşe Bar Nissim görürdü. Beləliklə, lüğət həm izahlı, həm də ilk tərcümə ibri lüğəti idi. Ben-Yehuda tərcümələrə ehtiyacı belə izah edirdi ki, çoxları ibri dilini ümumiyyətlə bilmir və buna görə də şərhləri o dildə başa düşmək çətin olacaq. O hesab edirdi ki, tərcümələrin əlavə edilməsi lüğətdəki sözlərin dəqiq mənalərini aydınlaşdıracaq.

Bundan başqa Ben-Yehuda sözlərin etimologiyasını və digər dillərlə müqayisələri də lüğətə daxil etmişdir. Burada o, alman bibliyaşünası Vilhelm Geseniusun “İbri arami Əhdi-Ətiq leksikonu” kitabına (“Thesaurus philologico-criticus linguae Hebraicae et Chaldaicae V.T.”) əsaslanır (2, s.78). Etimoloji nöqtəyi-nəzərdən, Ben-Yehudanın lüğəti bu günə qədər ibri dilində yazılmış bütün lüğətlərin ən müfəssəlidir.

Lüğətin birinci cildi yalnız 1908-ci ildə Berlində Langenscheid m'tbu evi tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu cild daha əvvəl hazırlansa da maliyyə çətinlikləri səbəbindən onun nəşri gecikdi. 1922-ci il Ben-Yehudanın vəfatına qədər lüğətin daha dörd cild nəşr olundu.

Ben-Yehudanın lüğəti İbn Şoşanın lüğəti nəşr olunana qədər xalq arasında ibri dilinin ən geniş yayılmış və əhatəli lüğəti idi. Lüğət ibri dilinin öyrənilməsinə çox böyük töhfə verdi. Bu günə qədər ibri dilində ən geniş elmi lüğət kimi istifadə olunur və filoloqlar adətən ona daha çox istinad edirlər. Ümumiyyətlə, Ben-Yehudanın müxtəlif lüğətlərinin yəhudi leksikoqrafiyasının inkişafında da müstəsna yeri vardır. Sonrakı dövrlərdə B.Karu, M.Dror, İ.Quri, İ.Keren, L.Şapira və digərləri müxtəlif bilik sahələrinə aid lüğət və terminologiyanın sistemləşdirilməsi və inkişafına aid lüğətləri yazarkən məhz Ben-Yehudanın lüğətinə istinad edirdilər. Müasir dövrdə həm nəzəri (leksikoqrafik), həm də tətbiqi (metodoloji və pedaqoji) mənə daşıyan tədris lüğətlərinin meydana çıxmasında, frazeoloji, etimoloji lüğətlər, əcnəbi sözlərin lüğətləri və s. lüğətlərin tərtib olunmasında, tamamilə yeni lüğət növlərinin (tezlik lüğətləri, tərs, törəmə, qrammatik, morfemik, kollokasiya lüğətləri)

yaradılmasında Ben-Yehuda lüğətlərinin müstəsna rolu vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Аграновская Марина. Современный иврит: новый древний язык, 202 с.
2. Брисина А. «История еврейской лексикографии», Москва 1992, 194 с.
3. Вайнберг Э., Бар-Север Р. Правописание на иврите / Издание на русском языке подготовлено Т. Аксеновой и Б. Гамзу. Тель Авив, 1993. 216 с.
4. В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М. Прогресс, 2000, с. 324, 159
5. Выготский Л. С. Психология иврита. М. Изд. Эксмо-Пресс, 2000, с. 370
6. Крюков А. А. Современный разговорный иврит. Москва «Муравей», 2006, с. 79
7. וויינרײך א. יידיש לאוניברסיטה: מבוא ללשון יידיש ולתרבותה, ניו-יורק-ירושלים, תשל"ז, 2018. 374 ע"מ.
8. מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה - מוגשים למ. צ. קדרי / העורך ש. שרביט. רמת-גן, תשנ"ט, 1999. 432 ע"מ.
9. [https://ru.frwiki.wiki/wiki/Histoire_de_la_grammaire_h%C3%A9bra%C3%](https://ru.frwiki.wiki/wiki/Histoire_de_la_grammaire_h%C3%A9bra%C3%99)
10. <https://eleven.co.il/jewish-languages/general-info/11655/>
11. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/eliezer-ben-yehuda-and-the-revival-of-hebrew>
12. <https://lechaim.ru/academy/yazykovoi-renessans/>

Аçar sözlər: lüğətçilik, kök prinsipi, lüğətlərin tərtibatı qaydası, lüğətlərin tərtibolunma meyarları, dilin dirçəldilməsi.

Ключевые слова: лексикография, корневой принцип, порядок составления словарей, критерии составления словарей, возрождение языка.

Key words: lexicography, root principle, dictionary compilation order, dictionary compilation criteria, language revival.

Роль словарей Элиэзера Бен-Йехуды в развитии еврейской лексикографии Резюме

Составление и издание различных словарей имеет большое научное и практическое значение. Одним из важных направлений деятельности Бен-Йехуды была лексикография, возникшая из задачи обогащения словарного запаса иврита. Он понимал, что словари различного содержания на иврите могут дать сильный толчок возрождению языка, послужить облегчению понимания иврита обществом, а главное, дать мощный толчок развитию еврейской лексикографии. В новейшее время словарям Бен-Йехуды принадлежит исключительная роль в составлении учебных словарей как теоретического (лексикографического), так и прикладного (методического и педагогического) значения.

The role of the dictionaries of Eliezer Ben-Yehuda in the development of Jewish lexicography Summary

Compilation and publication of various dictionaries has great scientific and practical importance. One of the important directions of Ben-Yehuda's activity was lexicography, which arose from the task of enriching the vocabulary of Hebrew. He understood that dictionaries of different content in Hebrew can give a strong impetus to the revival of the language, serve to facilitate the understanding of Hebrew by society, and most importantly, give a powerful impetus to the development of Jewish lexicography. In recent times, Ben-Yehuda's dictionaries have an exclusive role in the compilation of educational dictionaries, both theoretically (lexicographically) and applied (methodically and pedagogically).

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

Зейналлы Лятафет³⁰

КОНЦЕПТ КРАСОТЫ В РУССКОЙ, АНГЛИЙСКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРАХ

Изучение языка в контексте отражения в нём окружающего мира подразумевает ряд вопросов, связанных с изучением литературы, культуры и истории того или иного народа, его особенностей мышления, психологии. Менталитет народа, его обычаи и нравы ярче всего выражаются именно в языке. Как писала Анна Вержбицкая, язык непосредственно отображает не только и даже не столько непосредственно мир, сколько нашу концептуализацию мира [Wierzbicka 1982, 11]. Изучение концепта, тем самым, является интересным для выявления черт культуры и мировидения конкретной этнической общности. Концепт обладает сложной, многомерной структурой. Его структура, помимо понятийной основы включает и основы социо-психо-культурной части, которая не столько мыслится носителем языка, сколько переживается им, она включает ассоциации, эмоции, оценки, национальные образы и коннотации, присущие данной культуре.

Концепт – это культурно маркированная смысловая единица, являющаяся продуктом коллективного мышления, хранящаяся в сознании языковой личности. То есть, концепт – это то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, и, с другой стороны, это то посредством чего человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях влияет. Различные картины мира приводят к созданию различных картин мира и, таким образом, различных реальностей, между которыми нельзя установить точные соответствия.

Данная статья рассматривает концепт красоты. Красота – явление уникальное для любого человеческого общества, вне зависимости от времени, географического положения, экономического развития. Красота – это и привлекательность, и удовольствие, и гармония одновременно. Это единственная в своём роде гармония, вызывающая у человека позитивные эмоции, удовлетворяющая его эстетические потребности. Понятие красоты является ключевым для любой культуры. Однако, оно неодинаково в разных культурах, а также менялось с течением времени, что особенно справедливо в отношении идеала женской красоты. Сравнение данного концепта в сознании носителей разных культур через посредство их языков позволяет выявить их универсальные и национально специфичные характеристики. Анализ концепта красота как фрагмента картины мира позволяет расширить представления об идеалах и ценностях английского, русского и азербайджанского обществ.

Структура лексического значения любого слова включает ядро и периферию. Центральные значения образуют ядро. Понятийное ядро слова – это ведущий компонент семантической структуры слова, выражающий существенные характеристики обозначаемого данным словом класса предметов, явлений, признаков и свойств, действий. Межъязыковые соответствия слов на уровне понятийного ядра лексического значения принадлежат системе языка и многие из них составляют пласт словарных и регулярно воспроизводимых соответствий.

В русской картине мира красота – это всё прекрасное, то что доставляет нам эстетическое и нравственное наслаждение, внешность человека, природа и культура (произведения искусства).

Следующие слова составляют понятийное ядро концепта красота:

- свойство, украшение, прелесть;
- комбинация качеств, доставляющих удовольствие и радость чувствам (глаз, ухо), интеллекту;
- отвлеченное понятие;
- привлекательная наружность, а также внутренний мир

В славянском языке корень крас входил в состав слов, означающих все привлекательное на взгляд и всё очень хорошее: красная девица значило хорошенькая девушка, красным углом назывался лучший, почетный, передний угол избы, куда сажали гостя. Отсюда произошли такие слова, как красавица, украшение, красота, краса, прикраса: краса девица, коса – девичья краса.

Много синонимов у прилагательного красивый: видный, прекрасный, благовидный, благолепный, благообразный, великолеплный, изящный, картинный, миловидный, нарядный, прелестный, привлекательный, пригожий, смазливый, хорошенький, пышный, роскошный.

³⁰ Бакинский Государственный Университет

Во фразеологии русского языка выделяются следующие образы, лежащие в основе концепта красота: молодость, хорошее здоровье, произведение искусства, сравнение с божеством, сравнение с демоном, цветами и звездами, сравнение с благородными животными (он, красив как орёл, она как пави или лебедь).

В английском языке слово beauty имеет следующие основные значения:

- совокупность качеств, возвеличивающих душу;
- особенно хорошая характеристика;
- изящное, превосходное качество

Среди того, что может быть названо красивым в английской картине мира находится: природа, цветы, дети, женщины, отношения, архитектура. Природа, цветы относятся к первому значению, а женщины и дети к третьему.

В английском языке такой признак красоты, как её внутренний характер выражен более ярко и сопровождается этической оценкой (to glorify the soul)

Слово имеет много синонимов: attractiveness, beauteousness, belle, comeliness, dish, elegance, excellence, fairness, fineness, goddess, handsomeness, jewel, loveliness, peach, prettiness, ravisher, stunner, sweetheart.

Общим признаком для синонимов beautiful, lovely, handsome, pretty, bonny, comely, fair, good-looking является качество «доставлять удовольствие при созерцании. Например, мысленно опосредованное созерцание (mind and soul) - beautiful; эмоциональное восхищение - lovely, тонкость, изящество, деликатность созерцаемого объекта - pretty, гармоничность, противопоставление простому, заурядному – comely, подчеркивание чистоты, безупречности и свежести – fair, акцент на телесной красоте – beauteous.

Семантика английских фразеологизмов отражает следующие признаки: произведение искусства, сравнение с божеством, сравнение с цветами и звездами, с благородными животными и птицами.

Английское мироощущение также основано на противопоставлении рационального, более прагматичного отношения к красоте и эмоционального (fineness-ravish). Оно допускает, что красота может быть обманчива, преходяща и иллюзорна.

В азербайджанском языке этот концепт выделяются в следующие основные значения:

- качество
- украшение; умение себя нарядить
- изящность, нежность, грация
- некое соединение, доставляющее удовольствие и радость

На первом месте в азербайджанской картине мира – человек (причем как мужчина, так и женщина в равной степени). Далее идёт духовный мир человека (мысли, чувства, эмоции) и всё, что создано человеком – культура (произведения искусства).

В азербайджанском мироощущении сложно представить себе красоту внешнюю без внутренней, и наоборот. Они тесно взаимосвязаны. Тому подтверждение стихи карабахского поэта Молла Панаха Вагифа:

Женщина, что сердцем хороша
Век пройдет, - она бледней не станет,
Если, словно лал, светла душа,
От невзгод она бледней не станет
Благородной красота верна,
Стройная – не сторбится она.

В азербайджанском языке у данного понятия много синонимов: lətafət, dilbər, afət, cazibə, hüsn, sevimsizlik, cəlal, məlahət, gəşəng, göyçək, füsunkar, könülalan, parlaq, zərif, yaraşlıq, məftunedici, incə, zərif, bəzəkli.

Таким образом, в русском языковом сознании красота сопоставляется с ценностями, которые не подвластны человеку, даются свыше. Для носителей английской культуры это набор ценностей, которые в целом находятся под властью человека, не могут быть отняты. В азербайджанской картине мира красота – это всенепременно также душа.

По Лакоффу, наиболее фундаментальные культурные ценности согласуются с метафориче-

ской структурой концептов [Лакофф, Дж., 10]. Образные представления о красоте можно увидеть в следующих выражениях: *Красота спасет мир* (Ф. М. Достоевский «Идиот» [Достоевский. Ф, 12])

В данном конкретном примере речь, скорее всего, идет о внутренней, духовной красоте, что очень важно отметить, так как это раскрывает нам русскую картину мира. Духовная красота очень важна. Она выступает здесь как спасительница.

Зло над тобой судьба подиутила: острою мыслью и чуткой душой щедро дурнушку она наградила. Не наделила одним – красотой! Ах, красота – это страшная сила... (С. Я. Надсон)

Здесь речь о внешней красоте. Несмотря на острый ум и чуткую душу автор признает важность красоты.

Красота как яркий свет, ослепляет, а слепого легко обокрасть.

Здесь помимо света как явления самого по себе положительного, присутствует и другая, отрицательная коннотация – демоническая сила, способная лишить зрения (одного из важнейших способов ориентации в мире) другого человека. Английские устойчивые выражения представлены следующими примерами:

A rose among thorns

Сравнение красоты с розой, которая часто является её символом в параллели с шипами, группой менее привлекательных или даже неприятных объектов.

A beam of light in the darkness.

Фраза подразумевает красоту как источник света, который может принести радость и надежду в сложные времена

Beauty like the myriad facets of a gem.

Глубина и богатство, ослепляющая красота, которая попадает прямо в сердце – еще одна яркая метафора в английском языке.

Рассмотрим выражения, существующие в азербайджанском языке.

Gözəllik üz cizgilərində yox, qəlbində olan işıqda əks olunur.

Красота воплощается не в чертах лица, а в свете, идущем из души. Здесь речь о внутренней красоте.

Yoxsa, ey gül, yenə gülzardə hal eyləmişən?

Qönçənin bağrını qan, bülbülü lal eyləmişən? (Алиага Вахид)

Слова поэта показывают восхваление женской красоты, обращение к ней, как к цветку и молчаливое признание её сил.

Итак, кроме метафор и различных высказываний, более всего специфика любого языка наблюдается через его пословицы, поговорки и афоризмы.

Во приведённой ниже таблице с примерами видно насколько по-разному могут отражаться слова о красоте на разных языках и в разных культурах в соответствии с их ценностями.

Русский язык	Английский язык	Азербайджанский язык
Учение –красота, неучение простота. (пословица)	The one who feels the beauty often forgets the time (John Galsworthy)	O gözlərin məndə qoymayıbdı can, Damarlarda oda çevrilibdi qan (Bayram Apoyev)
Только то прекрасно, что серьезно. (А. П. Чехов – афоризм)	Everything has its beauty, but not everyone sees it (Oscar Wilde)	Sən göyçək Şirinsən, mən isə Fərhad, Məcnunun gözü ilə Leyliyə sən bax (Nizami Ganjavi)
Не родись красивой, а родись счастливой. (пословица)	Beauty is but skin-deep (aphorism)	Ruhun gözəlliyi bədənin gözəlliyi qədər asanlıqla görünməz (aforizm)
Примите девичью красоту (говорит сваха родителям жениха, подавая им на тарелке её косу).	When you reach the heart of life, you shall find beauty in all things, even in the eyes that are blind to beauty (Jane Austen)	Sevmək bu qədər gözəlsə, kim bilir sevməyi yaradan nə qədər gözəldir... Şəms Təbrizi
Красота присуща всему здоровому. (Ф. М. Достоевский, афоризм)	The man who behaves well is beautiful (English proverb)	Sözün də su kimi lətafəti var (Nizami Gəncəvi)
Все женщины прелестны, а красоту им придаёт любовь мужчин (А. С. Пушкин)	A thing of beauty is a joy forever (proverb)	Könül sevan gözəl olar (aforizm)
В человеке всё должно быть пре-	Life is full of beauty. Notice the	Gözəl bürünər, çirkin görünər.

Русский язык	Английский язык	Азербайджанский язык
красно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли. (А. П. Чехов «Дядя Ваня») Торгую не лисицами, не куницами, не атласом, не бархатом, а торгую девичьей красотой (слова продавца невесты за столом).	bumblebee, the small child, and the smiling faces. Smell the rain and feel the wind. Live your life to the fullest potential and fight for your dreams. (Ashley Smith) Never lose an opportunity of seeing anything that is beautiful; for beauty is God's handwriting a wayside sacrament. (Dorothy Parker)	(atalar sözü) Qız üçün ən gözəl cehiz ana-atadan öyrəndiyi tərbiyə və təcübədir. (atalar sözü)
В женской высокой, чистой красоте ...есть непременно ум...Глупая красота – не красота. Вглядись в тупую красавицу, всмотришь глубоко в каждую черту лица, в улыбку её, взгляд – красота её превратится мало-помалу в поразительное безобразие. (И. А. Гончаров «Обрыв»)	Character contributes to beauty. It fortifies a woman as her youth fades. A mode of conduct, a standard of courage, discipline, fortitude, and integrity can do a great deal to make a woman beautiful. (Don Williams)	Mən gözəllərdə gözəl ruh araram, Ruhu düşkünləri çirkin sanaram. (H. Cavid)
Красота – ум. Красота – счастье. Красота – невеста. Красота – простота, естественность. Красота – душа. (афоризмы)	The kindness if better than beauty (Benjanim Franklin)	Əsl gözəllik suətdə deyil, ağıl və kamaldadır. Firudun Köçərli

Если, помимо пословиц, афоризмов, взять во внимание также художественные произведения, то становится ясно, что вопрос женской красоты волновал многих поэтов и писателей.

К примеру, в романе И. А. Гончарова «Обломов» автор, рисует портрет Ольги Ильинской следующим образом: «Но, если бы её обратить в статую, она была бы статуя красоты и гармонии. В редкой девице встретишь такую простоту и естественную свободу взгляда, слова, поступка... Ни жеманства, ни кокетства, никакой лжи, никакой мишуры, ни умысла!» [Гончаров И.А., 13] Ольгу нельзя назвать красавицей, но в её внешности всё пропорционально, писатель любит свою героиню, для него она – идеал женщины. Однако, самое главное, что даже её портрет: глаза, нос, губы – постоянно излучают мысль.

Среди писателей есть те, кто акцентировал внимание не на совершенных чертах лица или красоте фигуры, а на богатом внутреннем мире своих героинь, который одухотворяет их внешний облик. Эти героини Лиза Калитина, Марья Волконская, Наташа Ростова. Эмоциональная, очаровательная, полная жизни и движения Наташа сразу выделяется среди сдержанных, благовоспитанных девушек-дворянок. Впервые она предстаёт в романе тринадцатилетней черноглазой некрасивой, но живой девочкой, которая, раскрасневшись от быстрого бега, буквально врывается в гостиную [Толстой Л.Н., 15]. Вместе с ней в этот чопорный, чинный мир врывается свежее дыхание жизни. Наташа в любой ситуации предельно искренна и естественна. Ей чужды притворство, лицемерие и кокетство. В портрете Марьи Болконской запоминаются её лучистые глаза, которые делали некрасивое лицо княжны прекрасным в минуты сильного душевного подъема.

Красота всегда понималась русскими писателями не просто как совершенство форм, она сливалась в их представлении с добром, истиной, справедливостью. Многие пытались создать образ идеально прекрасной женщины. С глубокой нежностью А.С.Пушкин в романе «Евгений Онегин» говорит о Татьяне Лариной, рисует её милые привычки, характер, говорит о воспитании [Пушкин.А.С., 12]

У А. Куприна в «Гранатовом браслете» княгиня Вера с высокой гибкой фигурой, нежным, но холодным и гордым лицом, прекрасными, хотя довольно большими руками и той очаровательной покатоостью плеч, какую можно видеть на старинных миниатюрах. [Куприн А., 16]. Тем самым, можно выявить, что тип русской красоты подразумевает не только внешнее очарование, но и одухотворённость, веру в любовь, смелость и богатый внутренний мир.

Англоязычные каноны внешности человека чётко противопоставляют красоту мужчин и женщин (handsome и beautiful). Использование слова beautiful в отношении внешности женщины является нормативным и не нуждается в уточнениях эстетической оценки.

Во времена У. Шэкспира, судя по его сонету «The dark lady of the sonnets» образ темноволо-

сой, не светлокожей девушки был более характерен для эпохи: My mistress' eyes are nothing like the sun; Coral is far more red, than her lips red: If snow be white, why then her breasts are dun; If hairs be wires, black wires grow on her head [Shakespeare, 20].

Однако к 19 веку все писатели и поэты стали воспевать светловолосых богинь. Они часто эталон красоты в англоязычном сознании, так как в текстах художественных произведениях можно столкнуться со словосочетаниями *blond and beautiful* или *fair and beautiful*. Принятому представлению о красоте англичанок в известной мере соответствует внешность принцессы Дианы: светлые волосы, большие серые глаза, удлинённый овал лица, ровный нос, крупные белые зубы, длинная шея, стройная фигура. Цвет лица играет важную роль для англичан, у них даже есть специальное слово для его обозначения – *complexion*. Заслуживает внимания подчёркивание удлинённости форм как критерий красоты (*long beautiful hands*).

В «Ярмарке тщеславия» У. Теккерея даётся следующее описание Ребекки Шарп: маленькая, хрупкая, бледная, с рыжеватыми волосами, зелёными глазами, большими, загадочными и малящими. У Шарлотты Бронте в «Джен Эйр» одна из дам, которая пришла в гости к мистеру Рочестеру имела скульптурное выточенное лицо с высокими очерченными скулами, маленький носик, синие глаза и светлые волосы.

В известном произведении Джейн Остин «Гордость и предубеждение» самой красивой девушкой была представлена Джейн Беннет – девушка со светлыми, как пшеница волосами, хрупким телосложением, кротким нравом и добротой. Такими же чертами обладала иная красавица Джорджиана Дарси. [Остин Джейн, 18].

Тем самым, английская красота – это внешнее обрамление, грация полностью соответствующая очаровательному характеру и мягкому нраву.

Азербайджанский тип красоты был в принципе более устойчивым, особых различий в разные эпохи не наблюдалось. Если обратиться к более древнему периоду, например, М. Физули «Лейли и Меджнун», то это девушка была золотая, спелая луна, царица гурий, летучий беглый ветерок, глаза – сулящий радость луч, розовоустая, нежнее розового лепестка, нарциссокая, темноволосая, светлокожая.

У Н. Гянджеви в «Семи красавицах» девушка с глазами чёрными как мрак, ликом прекрасней солнца, шагом лёгким, как у куропатки горной, нежная как пальма, либо дева, красою равная луне, ей имя Смута, иначе Фитна, весела и очарованьем истинным полна [Гянджеви, Н. 11].

Один из выдающихся писателей в азербайджанской литературе, Джафар Джаббарлы поставил образ азербайджанской женщины во главу своего творчества. Всеобщая любовь к Гюльзар (одноимённый рассказ) была обусловлена её красотой, хорошим воспитанием, честностью, трудолюбием и отзывчивостью. В произведениях Джаббарлы, азербайджанская женщина образованная, уверенная в себе, красивая женщина [Джаббарлы Дж, 5].

Итак, у азербайджанцев красота – это совершенство внешности, подкреплённое манерами и привитыми ценностями.

Сопоставительный анализ концептов *krasota*, *beauty* и *gözəllik*, проведённый в понятийном, образном и ценностном аспектах, позволяет сделать следующие выводы:

1. концепт в английском языке имеет более чёткую структуру и границы, чем в русском и азербайджанском

2. образный аспект русского и азербайджанского концептов значительно богаче, чем тот же аспект английского концепта и организован в рамках двух полюсов: добро и зло, в то время как в аспекте *beauty* оценочность и какая-либо полярность отсутствует, тогда как она присутствует в понятийном характере данного языка. В русском и азербайджанском языках оценка красоты проявляется исключительно на уровне образов и эмоций.

3. в ценностном компоненте и русский, и английский, и азербайджанский концепты связаны со сферами духовно-нравственного и эстетического, что свидетельствует о том, что несмотря на различия, наиболее ценностные ориентиры в структурах концептов совпадают.

Анализ образного материала даёт основания для выводов о широте и многогранности образного отражения красоты человека в образных парадигмах. Совокупность значений образных устойчивых средств языка показывают стереотипные для данного языкового коллектива модели ассоциирования: в русской культуре поступки человека ценятся больше, чем внешность; в английской – красота не всегда совместима с высоким моральным обликом человека,

а в азербайджанской – внутренний мир стоит на одной ступени, а порой даже превалирует над внешней красотой.

Список использованной литературы:

1. Арутюнова Н. Язык и мир человека. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996
2. Арутюнова Н.Д. Истина, добро, красота: взаимодействие концептов. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного. М.: Индрик, 2004
3. Баженова Л. Эстетические концепты «прекрасное» и «безобразное» в англоязычном сознании. Дис., к.ф.н. Иркутск, 2005
4. Даль В. И. Пословицы русского народа. М.: Эксмо, 2005
5. Джафар Джаббарлы. Рассказы. Гянджлик Баку, 1972
6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живём. М.: Едиториал, 2004
7. Мартынов В. Ф. Философия красоты. Мн.: ТетраСистемс, 1999
8. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений – М.: Издательский центр «Академия», 2001
9. Gopnik. A. Theories, language and culture: Whorf without wincing// Cambridge University Press, 2001
10. https://vk.com/doc-74992645_474948005?hash=SDySz5AFzJL3t2rZOYAVXUHgbwSczMBKX5slSsdzwzz
11. <https://ilibrary.ru/text/94/index.html>, <https://ilibrary.ru/text/436/p.1/index.html>
12. <https://ilibrary.ru/text/475/p.1/index.html> ,
13. <https://ilibrary.ru/text/11/p.1/index.html>
14. <https://reading-hall.ru/publication.php?id=21499>
15. http://lib.ru/INOOLD/OSTEN/gord.txt_with-big-pictures.html
16. http://lib.ru/INOOLD/BRONTE/janeair.txt_with-big-pictures.html
17. http://www.anl.az/el_ru/n/nq_i.pdf
18. <https://www.azlingvo.az/blog/categories/d0-90-d1-84-d0-be-d1-80-d0-b8-d0-b7-d0-bc-d1-8b-2c-d1-86-d0-b8-d1-82-d0-b0-d1-82-d1-8b-d0-b8-d0-bf-d>
19. <https://www.merriam-webster.com/>
20. <https://shakespeareoxfordfellowship.org/wp-content/uploads/Dark-Lady-Sonnets.pdf>

Ключевые слова: концепт, понятийное ядро, красота, культура

Key words: beauty, culture, concept, cognitive meaning

Açar sözlər: konsept, mədəniyyət, gözəllik, metafora

Xülasə

Məqalədə konseptual və məcazi nüvəsi çərçivəsində linqvokulturologiyanın əsas anlayışlarından olan konsept nəzərdən keçirilir. Konkret olaraq təhlil olunan gözəllik konseptidir, hansı ki, rus, ingilis və Azərbaycan mədəniyyətlərində leksik və ədəbi təzahürlərində göstərilir. Bu sözlərin mənalari, istifadəsi və sinonimləri təhlil edilir. Bundan əlavə, bu dillərdə istifadə olunan metaforalar, aforizmlər və atalar sözləri verilmişdir. Həmçinin, müxtəlif əsərlərdə və ya bu və ya digər xalqın parlaq nümayəndələrinin şəxsində təqdim olunan qadınların obrazı verilir. Nəticədə yuxarıda göstərilən cəmiyyətlərində mədəniyyətlərin oxşarlıqları və fərqləri leksik və sosial-psixo-kulturoloji aspektlərlə müqayisə olunur.

Summary

The article examines the concept, which is the main point of linguoculturology within its conceptual and figurative core. The concept itself is a beauty that is shown in its lexical and literary manifestations in Russian, English and Azerbaijani cultures. The meanings of these words, their usage and synonyms are analyzed. In addition, metaphors, aphorisms and proverbs used in these languages are given. Next, the image of women is discussed, presented in various works, or in the person of bright representatives of a particular society. In conclusion, the similarities and differences of the above-mentioned cultures are compared with lexical and socio-psycho-cultural aspects.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN ARZU ŞƏKLİNİN MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI

Azərbaycan dili və yapon dilinin qrammatik cəhətdən oxşar cəhətləri və bəzi hallarda oxşar strukturu vardır. Azərbaycan dilində feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləri olmaqla, yapon dilində feilin bir neçə şəkilləri mövcuddur: xəbər, vacib, arzu, qadağa, şərt, ehtimal, bacarıq, əmr.

Yapon dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi feil şəxsi, sayı və cinsi ifadə etmir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yapon dilində feilin növləri Azərbaycan dilindən daha azdır, lakin yapon dilində feilin bəzi şəkilləri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində ayrı bir şəkil olaraq qeyd olunmur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli, xəbər şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli, arzu şəkli və şərt şəkilləridir.

Yapon dilində feilin əsas şəkilləri aşağıdakılardır:

1. Arzu şəkli (意向形-ikoukei)
2. Əmr şəkli (命令形-meireikei)
3. Qadağa şəkli (禁止系-kinşikei)
4. Şərt şəkli (条件系-coukenkei)

Yapon dilində feilin arzu şəkli bir neçə müxtəlif formada düzəldilir və Azərbaycan dili ilə oxşar cəhətləri ilə yanaşı feil dəyişdirilir.

Bu məqalədə yapon dilində arzu şəkillərini və Azərbaycan dilində feilin şəkilləri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq.

Yapon dilində feilin əsas 3 növü vardır və feillər qrup üzrə bölünür.

Bu qruplar aşağıdakı formada godan, içidan və üçüncü, kökündə dəyişən feil qruplarıdır:

I Qrup	II Qrup	III Qrup
学ぶmanabu -öyrənmək	飲むNomu-ichmək	くるkuru- gəlmək
急ぐisogu -tələsmək	食べるTaberu -yemək	する-ətmək
聞くKiku -Eşidmək	寝るneru - yatmaq	
立つtatsu - durmaq		

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu qruplarda, əsasən 1-ci qrupda feilin əsaindiki hecada “i” və lüğət formasında “u” saiti olan feillər, 2-ci qrupda əsasda “i” saiti və lüğət formasında “u” olmayan feillər və üçüncü qrupda isə ancaq yuxarıda göstərilən iki feil vardır.

Azərbaycan dilində arzu bildirmək üçün əsasən feilə “a”, “ya” şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Məsələn: bax-a,oxu-ya.

Şəxslərə görə və cəmə görə şəkilçilər dəyişir, məsələn:

Şəxslər	Tək	Cəm
I	Gələm Gedəm Baxam	Gələk Gedək Baxa
II	Gələsən Gedəsən Baxasan	Gələsiniz Gedəsiniz Baxasınız
III	Gələ Gedə Baxa	Gələlər Gedələr Baxalar

Yapon dilində nə cəmlərə görə, nə də şəxslərə görə feil dəyişmir və feilin şəkilçiləri də eyni formada dəyişdirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilində feilin arzu şəkli bir neçə müxtəlif şəkilçi artırılmaqla düzəldilə bilər və şəkilçiyə görə mənə da bir gəddər dəyişir.

Feilin arzu şəkli və こそ 3 şəkilçisi.

³¹ Bakı Dövlət Universiteti, E-mail: ahmadovanaila@gmail.com

Yapon dilində feilin əsasını dəyişərək, -kou affiksi əlavə edərək yeni feil düzəldilir.

Bu feillər üç qrup üzrə, yuxarıdakı qrafikda göstəriləni kimi, həmin godan, içidan və kökündə dəyişən する-suru, くる-kuru feillər üzrə bölünür.

～こう feilin arzu formasıdır. Bu feil şəkilçisi 行こう (gedəm), 飲もう (içəm) və 泳げよう(üzəm) kimi feillə təsvir edilən hərəkəti etmək istəyini, arzusunu ifadə edir.

Nümunə:

明日学校へ行こうと思います。Aşita qakkou e ikou to omoimasu. Fikirləşirəm(İstəyirəm) ki sabah məktəbə gedəm.

Yapon dilində üç danışq, yazı üslubu vardır ki, bunlar sadə, nəzakətli və ehtiramli danışq formalarıdır. İlk(こう)üslub daha çox ailə daxili və dostlarla, yəni yaxın tanışlarla istifadə oluna bilər. Bu formada iş yerində və rəsmi strukturlarda danışmaq bir gədər nəzakətsiz görünə bilər.

Yapon dilində feilin üç arzu formalarından こう, ough～kou, you forması aşağıdakı qaydada düzəldilir:

Feil: 行きます・いきます-ikimasu (getmək) – 行こう-ikou (gedəm)

Burada feilin əsasında ki-hecası ko hecasına dəyişdirilir və ます masu sonluğunu ～u sonluğu əvəz edir.

1-ci qrup feillərdə feilin əsasında samit ilə yanaşı -i saiti yer alır və bu -i saiti -ou saitləri ilə əvəz edilir.

Nümunə:

遊びます～あそびます- asob+i+masu (əylənmək) 書こう～かこう – kak+o-u (yazam)

遊ぼう～あそぼう- asob+o+u (əylənəm) 書きます～かきます – kak+i+masu (yazmaq)

呼びます～よびます yob+i+masu (çağırmaq) 呼ぼう～よぼう yob+o+u (çağırım)

立ちます～たちます- taç+i+masu (durmaq) 立とう～たとう tat+o+u (duram)

急ぎます～いそぎます- isog+i+masu (tələsmək) 急ごう～いそごう isog+o+u (tələsəm)

Nümunə:

これから映画を見ようと思っています。

Korekara cugyou he isogou to omotteimasu.

Fikirləşirəm(istəyirəm) ki film baxam.

2-ci qrup feillərdə feilin əsasında heçbir dəyişiklik baş tutmur, lakin feilin sonluğundakı ます-masu yerinə ～you-sonluğu əlavə olunur.

Nümunə: たべます・食べます(yemək)-tabe+masu 食べよう tabe+you(yeyim,yeyəm)

寝ます・ねます (yatmaq) ne+masu 寝よう ne+you(yatım)

かけます・掛けます (zəng vurmaq) kake+masu かけよう kake+you(zəng vurum)

あげます・挙げます (vermək) age+masu あげよう age+you(verim)

Nümunə:

友達にお土産をあげようと思っています。

Tomodaçi ni omiyage o ageyou to omotte imasu.

Fikirləşirəm(istəyirəm) ki hədiyyə verim.

Nümunədə görüldüyü kimi, ikinci qrup feillərdə feilin əsasında heçbir dəyişiklik olmur, ancaq -masu sonluğu -you sonluğu ilə əvəz olunur.

3-cü qrupda iki feil var və bu feillər kökdən dəyişir.

来ます・きます-kimasu(gəlmək) – koyou (gələm,gələk,gələsən, ,gələ,gələlər)

します-şimasu(etmək) – şiyou (edəm,edək,edəsən,edə, edələr)

会議ここようと思っています。

Kaigi ni koyou to omotte imasu.

Fikirləşirik ki iclasa gedək.

文法を勉強しようと思っています。

Bunpou o benkyou şiyou to omotte imasu.

İstəyirəm(fikirləşirəm) ki dərslər oxuyam.

Burada vacib bir qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilində cəm yoxdur və buna görə də ancaq kontekstdən asılı olaraq cəmi anlaya bilərik.

Feilin arzu şəkli və たい şəkilçisi

Bu şəkilçi feilin arzu formasının düzəldilməsində ən çox istifadə olunan şəkilçidir.

Bu formanın düzəldilməsi üçün feilin əsasında *-masu* forması atılıb, *-tai* formasının əlavə edilməlidir.

Feilin əsasında, qrupdan(1,2,3) asılı olmayaraq heçbir dəyişiklik olmur, ancaq feilin *-masu* sonluğu yerinə *-tai* şəkilçisi əlavə olunur.

み+たい (mi+tai) görmək istəyirəm

かき+たい (kaki+tai) yazmaq istəyirəm

つくり+たい (tsukuri+tai) düzəltmək istəyirəm

たべ+たい (tabe+tai) yemək istəyirəm

みせ+たい (mise+tai) göstərmək istəyirəm

Nümunə:

1) あした美術館へ行きたいです。

Aşıta bicutsukan e ikitai desu.

Sabah muzeyə getmək istəyirəm

2) 今日カレーライスを食べたいです。

Kyou kare raisu o tabetai desu.

Bugün kare düyüsü yemək istəyirəm.

3) 月曜日に新しいテレビを買いたいです。

Getsu youbi ni ataraşii terebi o kaitai desu.

Birinci gün yeni televizor almaq istəyirəm.

4) 明日美術館へ行きたいです。

Aşıta bicutsukan he ikitai desu.

Sabah muzeyə getmək istəyirəm/İstəyirəm sabah muzeyə gedəm.

行きます・いき+ます iki+masu (getmək) いき+たい (iki+tai) (gedəm, gedə, gedəsən, getmək istəyirəm)

Feil birinci qrup feilidir və bir əvvəlki arzu formasında (kou) bu qrupda feilin əsəsindəki sait -o saitinə dəyişdirilərək yeni forma düzəldilirdi. たい -tai formasında isə əsas olduğu kimi qalır və feildən sonra dəyişilməz nitq hissəsi olan desu-です、だ yada -da cümlənin sonuna əlavə olunur.

Digər feillərdə də -tai arzu formasının düzəldilməsinə nəzər yetirək.

待ちます—maçimasu (gözləmək) – まち+たい maçi+tai (gözləyəm, gözləyə, gözləyəsən)

しらべます—şirabemasu (tədqiq etmək) – しらべ+たい şirabetai (tədqiq edəm, tədqiq edə, tədqiq edəsən)

みせます—misemasu (göstərmək) みせ+たい mise+tai (göstərəm, göstərə, göstərəsən)

Beləliklə deyə bilərik ki yapon və Azərbaycan dilində feilin arzu şəklinin düzəldilməsində bir gədən oxşar cəhət varsa da, fərqlilik daha çoxdur. **Feilin arzu şəkli+たが** **şəkilçisi**

Feilin arzu şəklinə -tagaru əlavə etməklə kiminsə istəyini qeyd edirik. Bu forma yapon dilində qeyd olunsa da, bu formanın istifadəsinə çox az rastlanır.

いき+た+がる iki+ta+garu getmək istəmək

み+た+がる mi+ta+garu görmək istəmək

たべ+た+がる tabe+ta+garu yemək istəmək

よみ+た+がる yomi+ta+garu oxumaq istəmək

Bu formada feillər qrupdan asılı olmayaraq eyni qaydada düzəldilir.

Feilin əsəsini -ta formasına salıb, -masu sonluğunun yerinə -garu sonluğu əlavə edilir.

Nümunə:

今年ならを見たがっています。

Kotoşi Nara he ikitagatteimasu.

Bu il Naranı görmək istəyir.

彼女は日本へ行きたがっています。

Kare va nihon he ikitagatte imasu.

Xanım yaponiyaya getmək istəyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəlilbəyli O.B. "Yapon dilində fellərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, AzA-tam-2007, -147səh.
2. A. Axundov "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280səh.
3. Minna no Nihongo, Tokyo, 2006.
4. Kanji Look and Learn, Japan, 2009.
5. www.tofugu.com
6. www.nihongo.pro

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili ilə müqayisə edilərək, Uzaq Şərqi fərqli dillərindən sayılan yapon dilinin feilin fərqli şəkillərini təmsil edən feilin vacib, ehtimal, qadağa, şərt, əmr şəkillərindən danışılmışdır. Yapon dilində feilin əmr şəkilləri Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu məqalədə yapon dilində feilin növləri və şəkilləri haqqında məlumat və nümunələr göstərilmişdir. Feilin əmr şəklihaqqında geniş məlumat verilmişdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində feilin növləri bir gədər azlıq təşkil etdiyinə baxmayaraq, feilin şəkilləri bir o qədər fərqli və maraqlıdır. Yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür düzəldilir və bəzi hallarda tamamilə fərqli şəkildə düzəldilir. Məqalədə geniş və ətraflı formada feilin şəkillərinin qaydaları, onların işlənmə yerləri və cümlədə işlədilməsi göstərilmişdir. Beləliklə Azərbaycan dili ilə bir çox nümunədə və fərqli formada verilən müqayisəli izah məqaləni daha ətraflı və dəqiq olmasına töhvə verir. Yapon və Azərbaycan dillərinin oxşar və fərqli cəhətləri var. İeroqlif və struktur baxımından çətin dil olmasına baxmayaraq, yapon dili bir çox cəhətdə Azərbaycan dili və tələffüzünə yaxınlığı, cümlənin strukturunun oxşarlığı, samit və sait uyğunluğu, ahəng qanunu ilə oxşar söz düzəltmə qaydası yapon dilin daha da yaxından öyrənilməsinə zəmin və maraq yaradır.

Резюме

В статье, в сравнительной форме с Азербайджанским языком рассматривается повелительная форма глагола, представленная различными формами глагола в японском языке, который считается одним из интересных дальневосточных языков. Вероятностная, повелительная, условная, запретительная и тд формы глагола в японском языке была проанализирована в сравнении с азербайджанским языком. Эта статья содержит информацию и примеры типов глаголов и изображений на японском языке. Дается обширная информация повелительной форме глагола. Несмотря на то, что типов глаголов в японском языке немного меньше, чем в азербайджанском, формы глаголов разные и интересные. Японский язык также имеет свои особые языковые правила. То есть правило создается по-разному на разных языках и в некоторых случаях совершенно иным образом. В статье подробно описаны правила образования данной формы глагола, места их использования и сходства с другими формами глагола, а так же с азербайджанским языком. Таким образом, сравнительное объяснение с азербайджанским языком во многих примерах и в разных формах способствует тому, что статья становится более подробной и точной. Японский и азербайджанский языки имеют сходства и различия. Хотя иероглифически и структурно сложный язык, японский во многих отношениях близок к азербайджанскому языку и произношению, особенно по соответствию согласных и гласных, а так же очень схожая структура предложения создают основу и интерес для более подробного изучения этого языка.

Summary

The article discusses the imperative form of the verb, representing various forms of the verb in Japanese, which is considered one of the different languages of the Azerbaijani and Far Eastern languages. The p form of the verb in Japanese was analyzed in comparison with the Azerbaijani language. This article provides information and examples of Japanese verb and picture types. Extensive information is given on the imperative form of the verb. Despite the fact that the types of verbs in Japanese are slightly less than in Azerbaijani, the images of verbs are so different and interesting. The Japanese language also has its own specific language rules. That is, the rule is created differently in different languages and in some cases in completely different ways. The article describes in detail the rules for the formation of the imperative form of the verb, the places of their development and similarities with other forms of the verb. Thus, the comparative explanation with the Azerbaijani language in many examples and in different forms contributes to the fact that the article becomes more detailed and accurate. Japanese and Azerbaijani languages have similarities and differences. Although it is a hieroglyphically and structurally complex language, Japanese is in many respects close to Azerbaijani and pronunciation, especially in terms of consonants and vowels, similar word formation rules with the law of harmony create the basis and interest for a more detailed study of this language.

Reviewer: Prof. O.B. Jalilbayli

Наиля Мир Бабаева³²

РЕАЛИЗАЦИЯ СМЫСЛОВОГО ПОТЕНЦИАЛА СВЕТОВЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.С.ПУШКИНА

Обзор исследований по данной теме, а также отзывы о творчестве великого русского поэта А.С.Пушкина приводятся в нашей предыдущей работе. Настоящая статья является продолжением первой. Здесь анализируется языковой материал, в котором отражаются особенности функционирования световых прилагательных в произведениях поэта.

Прежде всего следует отметить, что наряду с рассмотренными нами в первой статье прилагательными светлый и темный в произведениях Пушкина встречаются такие световые прилагательные, как блестящий (62 раза), блистательный (31 раз), мрачный (136 раз), мутный (14 раз), огненный (24 раза), огнистый (1 раз), ослепительный (4 раза), прозрачный (24 раза), сверкающий (5 раз), сияющий (6 раз), сумрачный (25 раз), тусклый (9 раз), яркий (30 раз), ясный (116 раз) (6, т. 1-4).

Вполне естественно, слова одной и той же тематической группы располагает возможностью находиться в определенных парадигматических отношениях, т.е. иметь синонимические или же антонимические связи друг с другом. В этом отношении среди анализируемых слов можно выделить антонимические пары типа яркий – бледный, яркий – тусклый, ясный – темный, ослепительный – тусклый и т. п. По данным “Словаря синонимов русского языка” / Под ред. Л.А.Чешко / М., Рус. яз., 1986, синонимических рядов среди рассматриваемых слов намного больше. Приведем некоторые из них: блестящий – сверкающий; прозрачный – ясный; яркий – ослепительный; светлый – лучезарный; темный – сумрачный, мрачный; мутный – тусклый; блистательный – сверкающий, сияющий, блестящий и др.

Характерной чертой таких прилагательных с исходной световой семантикой является их многозначность. Слова данной группы, обозначая “световой признак”, могут быть использованы также для описания психического состояния персонажей. В подобных значениях световые прилагательные применяются также в портретных описаниях при характеристике глаз, лица, взгляда героев. В таких случаях рассматриваемые слова обрамляют основное значение дополнительными (положительными или же отрицательными) коннотациями: ясная улыбка, мрачная усмешка, темное лицо и т. п.

Большой интерес представляют данные Словаря языка Пушкина, которые демонстрируют разнообразие приёмов употребления световых прилагательных в поэтическом контексте. Обратимся к случаям употребления созвучных прилагательных блестящий и блистательный. Первое из этих слов – блестящий в произведениях Пушкина встречается в двух значениях: 1. Светящийся, яркий, сверкающий; 2. Роскошный, отличающийся красотой, великолепием, внешним блеском. Следует подчеркнуть, что в данном случае, вопреки ожиданиям, исходное, основное значение значительно уступает вторичному в функциональном отношении; число случаев их употребления соответствует показателям 9-30 тем не менее тематическая канва настоящей статьи обуславливает более внимательное отношение к первой световой семантике, которая иллюстрируется в словаре следующими примерами: И трепетно рукой дрожащей С главы снимает шлем блестящий (С 1 5-140); Описывай в стихах игривых Веселье, шум гостей болтливых... Стакан, кипящий пеной белой. И стук блестящего стекла (С 1 20-47); - Блеснув узорным чепраком. В блестящем мантии сияньи Гусар промчался под окном... (С 1 53-105); И злобясь видит Карл могучий... нить полков блестящих, стройных (П III 80); Его глубокие морщины, Его блестящий, впалый взор, Его луковый разговор Тебе всего, дороже (П 1 472). Как видно из приведённых примеров, световое прилагательное блестящий в основном значении употребляется при описании внешнего вида, физических свойств различного рода предметов, тогда как во вторичном значении оно приобретает оценочную коннотацию типа “роскошный, отличающийся красотой, великолепием, внешним блеском. Ср.: ... готовясь увидеть бле-

³² Старший преподаватель БГУ

стоящий Петербург, я заранее встревожен (Ж 1 245-31). Расширение смыслового содержания данного прилагательного наблюдается также в целом ряде словосочетаний: блестящие дамы, блестящие выражения, блестящие игры, блестящая речь, блестящая победа, блестящая храбрость, блестящие надежды и т. п.”.

Наблюдения за функционированием световых прилагательных в произведениях Пушкина позволяет отметить наличие в них большого количества синонимичных средств, которые использованы поэтом с целью разграничения тончайших деталей описываемых явлений. Сказанное имеет прямое отношение к употреблению смежных по значению световых прилагательных блестящий и блистательный, синонимичность которых подтверждается аналогией многочисленных случаев в них лексической и синтаксической сочетаемости. Во - первых, можно обнаружить много общего в словарном толковании этих слов. Ср.: Блистательный 1. Сверкающий, сияющий, блестящий.

Во - вторых, как следствие семантического сходства упомянутых слов обнаруживается тождество их лексической сочетаемости. Слово блистательный, как и его синоним блестящий, выступает в тексте в сочетании с существительными, обозначающими предметы и явления, в том числе и глаза: Деревья в зимнем серебре. Сорок весёлых дворе. И мягко устланные горы. Зимы блистательным ковром (ЕО V 1-13); Она молчит: но вдруг не стало мочи, Закрылись блистательные очи (Г 8 337). Аналогия проявляется и при переносных значениях: Никто на празднике блистательного мая, Меж колесницами роскошными летая, Никто из юношей свободней и смелей. Не властвует конём по прихоти своей (С 2 241-17); Я знаю, что страстей волненья. И шалости и заблужденья. При стали наших дней блистательной весне (С 1 88-9).

Последовательность семантических связей синонимичных прилагательных блестящий и блистательный проявляется также в дополнительных, вторичных значениях этих слов. Так, например, второе из этих слов, подобно своему синониму, во втором значении - “поражающий внешним блеском, красотой, великолепием” служит характеристикой персонажей, общественных явлений и т. д. В своей блистательной столице. Толпой рабов охранена. Спокойно властвует она (Мы 422-26); Среди бездушных гордецов. Среди блистательных глупцов (ЕО Прим. 40-12); Меняю милый, тихий свет. На шум блистательных сует... (ЕО VII 28-11); Но был ли счастлив мой Евгений, Свободный, в цвете лучших лет. Среди блистательных побед. Среди всedневных наслаждений ? (ЕО 1 36-11); Вы раздробили её на тысячу мелких блистательных очерков (Ж 2 61-37); Сколько глубоких и блистательных творений по части политики... вышло у нас из печати... (Ж 1 212-20).

Что касается других членов рассматриваемого синонимического ряда, а именно прилагательных сияющий и сверкающий, которые генетически восходят к соответствующим причастиям и производны от глаголов сиять и сверкать, то они в словари языка Пушкина приводятся в словарных статьях данных глаголов, т.е. они не выделены как заглавные слова. Вместе с тем в указанном словаре есть иллюстративные примеры к данным прилагательным. Так, например, слово сверкающий, зафиксированное в словарной статье исходного глагола сверкать, употребляется поэтом: пять раз и чаще всего в сочетаниях с существительным глаза: Черты смуглого его лица были выразительны: бледный высокий лоб, осененный черными клоками волос, чёрные сверкающие глаза, орлиный нос и густая борода, окружающие впалые и желтосмуглые щеки, обличали в нём иностранца (ЕН 265-6).

Следует отметить также, что в своём стихотворении “Подражания Корану” Пушкин, обращаясь к Творцу, говорит:

Зажег ты солнце во веселенной,
Да светит не небу и земле.
Как лен елеем наполненный
В ломпадном светит хрустале.

Нетрудно видеть, что в небольшом отрывке поэт использует несколько слов, значение которых ассоциируется с понятиями светового поля.

Таким образом, при помощи разнообразного использования световых определений Пушкин подчёркивает свое понимание прекрасного, показывает наличие у героев позитивных чувств и

мыслей. Причём поэт наделяет световыми определениями чаще всего своих любимых героев, а также памятники культуры, достойные почтение и преклонения. Ср.: Он милосерд: он Магомету Открыл сияющий Коран, Да притечем и мы ко свету. И да падет с очей туман (ПК V 14).

В некоторых случаях номинативная функция световых прилагательных сверкающий и сияющий осложняется дополнительными авторскими коннотациями, благодаря чему прямое и переносное значение данных слов переплетаются; особенно наглядно это представлено в описании природных явлений и характеристике внутреннего мира героев (Шумск, с.50).

Итак, в произведениях Пушкина световые прилагательные – одно из интересных изобразительных средств в портретных характеристиках героев, в передаче их внутреннего состояния. Данная функция световых прилагательных реализуется также на основе регулярных переносных значений, которые способствуют раскрытию внутреннего состояния лица через деталь внешнего описания.

Список использованной литературы:

1. Брагина А. А. Синонимы в литературном языке. М., Наука, 1986, 128 с.
2. Куликова И. С. Семантико-стилистическая характеристика атрибутивных именных слово-сочетаний (на материале цветowych и светowych прилагательных в произведениях К.Г. Паустовского и М.М.Пришвина): АКД. Л., 1965.
3. Медведева А.В. Особенности развития значения прилагательных // НДВШ, “Филол. наук”, 2010, № 4, с. 107-117.
4. Попова З.Д., Сгернин И.А. Лексическая система языка. Воронеж, 1984.
5. Прохорова В.Н. О словах с противоположными значениями / Лексикология и словообразование древнерусского языка. М., 1966.
6. Словарь языка Пушкина. В 4-х т. М., Издательство иностранных и национальных словарей, 1956-1961.
7. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принципы семасиологического описания лексики. М., “Наука”, 1986, 240 с.
8. Шумских Е.А. Световые прилагательные в художественном тексте (На материале романа Л.Н.Толстого “Война и мир”) // РЯШ, № 5, 1988, с. 48-53.

Açar sözlər: Puşkinin əsərləri, işıq bildirən sifətlər, sinonimik əlaqələr, antonimik əlaqələr, təsvir vasitələri.

Ключевые слова: произведения Пушкина, световые прилагательные, синонимические связи, антонимические связи, изобразительные средства.

Key words: Pushkin's works, adjectives denoting light, synonymous relations, antonymic relations, descriptivemeans.

Резюме

Произведения Пушкина отличаются богатством изобразительных средств. Здесь особую функцию выполняют световые прилагательные. Смысловый потенциал таких слов реализуется в разнообразных контекстах. При этом наблюдается взаимодействие световых прилагательных по линии синонимических и антонимических связей.

Puşkinin əsərlərində işıq bildirən sifətlərin məna potensialının reallaşması

Xülasə

Puşkinin əsərləri təsvir vasitələrinin zənginliyi ilə fərqlənir. Burada işıq bildirən sifətlər xüsusi funksiya yerinə yetirir. Həmin sözlərin məna potensialı müxtəlif kontekstlərdə realizə edilir. Bu zaman işıq bildirən sifətlərin sinonimik və antonimik əlaqələri də qarşılıqlı təsirini göstərir.

The realization of the meaning potential of adjectives denoting light in Pushkin's works

Summary

Pushkin's works are distinguished by the richness of descriptive means. Here, adjectives denoting light perform a special function. The meaning potential of these words is realized in various contexts. At this time, the synonymous and antonymic relationships of adjectives denoting light influences this in the mutual form.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Giriş. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bu gün də davam edən tarixi-ictimai proseslər, siyasi-iqtisadi, elmi-mədəni amillər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də ciddi təsir göstərir və dildə yeni sözlərin aktivliyi və özləşmə prosesinin fəallaşmasına zəmin yaradır. Qloballaşma şəraitində digər xalqlarla və mədəniyyətlərlə sıx təmasların qurulması, bütün səviyyələrdə dünya birliyinə inteqrasiya Azərbaycan ədəbi dilində yeni məzmunu uyğun yeni formaların – yeni sözlərin işlədilməsinə gətirib çıxarır. Sosial-siyasi durum aktivləşdikcə, cəmiyyət həyatındakı proseslər radikal və çevik yönüm aldıqca, yeni dil vahidlərinin yaranması sürətlənir, lüğət tərkibi zənginləşir. Bu dövəmdə dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlərin formalaşması üçün mümkün üç yoldan ən əlverişlisi seçilir.

Son 30 ildən artıq müddətdə dilimizdə söz yaradıcılığı meyilləri daha da güclənmiş və lüğət tərkibinin dilin daxili imkanları hesabına zənginləşdirilməsi təşəbbüsləri geniş vüsət almışdır. Son onilliklərdə söz yaradıcılığı prosesində üç istiqamət daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Daha tez nəzərə çarpan birinci istiqamətdə həm digər türk dillərindən və onların yazılı abidələrindən bir mənəbə kimi istifadə edilir, ayrı-ayrı sözlər (*ulus, nəsnə, asi, özək, oda, orman, ün, məmləkət, cümhuriyyət, yasaq, suçlu*) götürülür, həm də müasir dilimizdə işlənən bəzi sözlərə qarşılıq tapılır: *ilgili (əlaqəli), qabartma, seçdirmə (kursiv), sayğı (hörmət), sınır (sərhəd), bitik (yazı, kiçik qeyd), bilgisayar (kompüter), telegörüm (televiziya), dönəm (mərhələ), öncəgörmə (proqnoz), sayı (nömrə), açıqlamaq (izah etmək, şərh etmək), söykəkli (əsaslı), qurum (idarə, təşkilat), durum (vəziyyət)* və s.

Söz yaradıcılığı prosesinin ikinci istiqamətində dilimizin daxili imkanları, xüsusilə sözdüzəldici şəkildərdən istifadə edilərək yeni sözlər (*aşkarlamaq, açıqlamaq, sənətçi, bəstəçi, bölgəçilik* və s.) düzəldilir.

Söz yaradıcılığının üçüncü istiqamətində isə cəmiyyət həyatı, dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə əlaqədar işlənən alınmalar əsas götürülür. Məsələn, təkcə “tele” hissəciyinin vasitəsilə son onilliklərdə dilimizdə yaranan sözlərə diqqət verək: *telehafta, teledərs, telekran teledəbat, teledialog, teleoperator, telejurnalist, telepəncərə telekörpü, teleoyun, teletəməşə* və s.

Əlbəttə, yuxarıda göstərilən sözlərin əksəriyyətinin dilimizdə, xüsusilə mətbuat və televiziya verilişlərində işlənməsini məqbul hesab etmək olar. Lakin bəzən dildə süni şəkildə “söz yaradıcılığı” əməliyyatı da aparılır ki, bu arzuolunmaz və yolverilməzdir. Bu problemə diqqət çəkən M.Məmmədov yazır: “Dil sünilik sevmir, onun öz qanunları, öz təbii axarı var. Dilin təmizliyinin, saflığının keşiyində isə xalq ruhu dayanır. Ona görə də hər hansı bir sözü, ifadəni seçib işlədəndə ətraflı götür-qoy etmək, ona xalq təfəkkürü təcrübəsinin meyarı ilə yanaşmaq lazımdır. Məsələn, biz “müvəffəqiyyət” sözünün müqabilində “uğur” və “başarı” sözlərini işlətdik. Nəticədə, “uğur” daha çox yayıldı, çünki bu söz xalqın dilindən gəlir. “İzah etmək şərh etmək” əvəzinə işlədilən “açıqlamaq” sözü də artıq dilimizdə özünə yer tapmışdır” (5, s. 175).

Lakin bu fikri dildə yeni yaranan və ya işlədilməyə başlanan bütün sözlər haqqında söyləmək olmur. Məsələn, “kompüter” əvəzinə “bilgisayar” işlədilməsinə, fikrimizcə, ehtiyac yoxdur. Axı kompüter sözü təkcə bizim dilimizdə deyil, dünyanın əksər dillərində geniş şəkildə işlənir və asanlıqla da başa düşülür. Belə olan halda ona qarşılıq axtarılması yersizdir. “Orijinal” əvəzinə “özgün”, “liberallıq” əvəzinə “uysallıq”, “etmək, eləmək” əvəzinə “yapmaq” işlədilməsi ilə də razılaşmaq çətinidir.

Dilimizdə “talan” sözü vardır və müasir dilimizdə istifadə olunan işlək və anlaşılıqlı sözlərdəndir. Belə olduğu halda, “yağmalamaq” kimi arxaik sözün yenidən dilə gətirilməsinə ehtiyac yoxdur.

Leksik yolla söz yaradıcılığından danışan zaman bəzi sözlərin mənəca genişlənməsinə də nəzər salmaq lazımdır. Tarixən ədəbi dilimizin yalnız bir üslubunda işlənmiş hər hansı bir söz get-gedə başqa üslubda da özünə mövqə qazanır. Onun fəaliyyət sahəsi, mənə dairəsi genişlənir. Məsələn, ədəbiyyatşünaslıq termini olan “dialog” sözü yeni ictimai-siyasi mənə kəsb edərək ədəbi dilin rəsmi

³³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı Dövlət Universitetinin elmi işçisi. gunay.aygun.00@mail.ru

və publisist üslublarında da tez-tez işlənən termin olmuşdur. Bu söz son illər dövlətlərarası ictimai-siyasi, iqtisadi, beynəlxalq mövzularda aparılan danışıqlar mənasında işlədilir. Məsələn, *“Dialogun sahmana salınmasında, dünyada gərginliyi zəiflədə bilən, sürətlə silahlanmanın yolunu kəsməyə kömək edən realistsəsinə qərarlar axtarışında beynəlxalq əməkdaşlığa ciddi ehtiyac vardır”* (“Azərbaycan” qəzeti, 23 noyabr 2015). Bəzən bu söz özündən əvvəl təyinedici vahid tələb edərək söz birləşməsinin tərkib hissəsi kimi işlənir: *siyasi dialog, konstruktiv dialog, Cenevrə dialogu, dövlətlərarası dialog* və s. Eyni fikri son dövrlərdə işlənmə tezliyi artan və fəaliyyət sahəsi genişlənən aşağıdakı leksik vahidlər haqqında da demək olar:

Varislik - əvvəllər bu söz dilimizdə yalnız məişət termini kimi işlənsə də, XX əsrin sonlarından etibarən ictimai-siyasi məna qazanaraq *“strateji varislik”, “dövlət işlərində varislik”, “siyasi varislik”* və s. bu qəbildən olan ifadələrin tərkibində işlənməyə başlamışdır.

Müasir dövrdə dilimizdə söz yaradıcılığının hər üç üsuluna müraciət olunsa da, morfoloji yol daha məhsuldardır. Bu proses həm də dilin qənaət prinsipinə uyğun olaraq daha çox analitik formaların sintetik formalarla əvəz olunması meyindən irəli gəlir. Bu zaman daha çox alınma komponentli analitik formanın sintetik yolla milli mənşəli qarşılığının verilməsini müşahidə edirik; məs.: *müdafiə etmək – dəstəkləmək, qadağan etmək – yasaqlamaq* və s. Morfoloji yolla gedən söz yaradıcılığı prosesində həm dilimizin morfoloji sistemində aktiv olan leksik şəkilçilərdən, həm də qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən istifadə edilir. Son dövrlərdə

-çı//(-çi// -çu// -çü); -lı//(-li// -lu// -lü); -lıq//(-lik// -luq// -lük); -laş// -ləş; -lan// -lən; -la// -lə şəkilçilərinin işləkliyinin artması və məhsuldar olması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Doğrudur, bu şəkilçilər dilimizim mövcud olduğu bütün dövrlərdə işlək və məhsuldar olmuşdur. Son illərdə bu şəkilçilərin işlənmə dairəsi daha da genişlənmiş, məhsuldarlığı artmışdır. Lakin diqqəti daha çox çəkən başqa bir cəhət bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilərin aktivləşməsi söz yaradıcılığı prosesində get-gedə fəallaşması ilə əlaqədardır. Bu şəkilçilərin bəzi nümunələri üzərində dayanacaq:

-daş şəkilçisi bu prosesdə aparıcı mövqə tutur: *yaraqdaş, yurddaş, işdaş, nəsildaş* və s. ;

-xay (-axay). Qeyri-məhsuldar şəkilçilər sırasına daxil olan bu morfemin son dövrlərdə sözyaratma imkanları nisbətən genişlənilib. Monqol-Azərbaycan dil əlaqələrindən bəhs edən Ə.Abdullayev bu şəkilçinin monqol mənşəli olduğunu və “təhər” anlamında işləndiyini qeyd edir (1, s. 101). Müasir dildə bu şəkilçinin iştirakı ilə əmələ gələn *“dəlixay”* (6, s. 13) sözü şəkilçinin aktivləşməyə doğru inkişafından xəbər verir;

-sal şəkilçisi də son dövrlərdə aktivləşmə prosesi keçirməklə yeni anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur: *duygusal, rəqəmsal*;

-anaq, -ənək: *seçənək*;

-ış, -iş, -uş, -üş: *bitiş, dincəliş*;

-ıntı, -inti, -untu, -üntü: *yaşantı, ayrıntı* və s.

Sintaktik üsulla söz yaradıcılığından danışırkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada da yeni yaranan mürəkkəb sözlərin tərkibində iştirak edən ayrı-ayrı leksik vahidlərin aktivləşməsi, söz yaradıcılığındakı məhsuldarlığı aydın hiss olunur. Məsələn, *“ara”, “qabaq”, “yan”* sözləri nisbətən şəkilçisi qəbul edərək mürəkkəb sözlərin ikinci tərəfi kimi işlənir: *şəhərlərarası, ölkələrarası, qitələrarası, dövlətlərarası, məktəblərarası* və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə mürəkkəb sözlərin birinci tərəfi mütləq cəm şəkilçisi qəbul edir. Bu sırada aşağıdakı sözləri də yerləşdirə bilərik: *bayramqabağı, imtahanqabağı, seçkiqabağı, qurultayqabağı, direktoryanı (müşavirə), sərhədyanı* və s. *“Yığmaq”, “ayırmaq”, “qayımaq”* sözlərinin vasitəsilə yaranan mürəkkəb sözlər bir silsilə təşkil edir: *taxılıyığan, kartofyığan, çuğunduruyığan, pambıqyığan, sünbulyığan, neftayıran (zavod), mahlıcaıyıran, lentayıran (sex), dəzgahqayıрма, cihazqayıрма, maşınqayıрма* və s.

Sintaktik üsulla söz yaradıcılığından bəhs edərkən son illər daha çox nəzərə çarpan və geniş şəkilçilərdə işlənmə birinci tərəfi beynəlmiləl xarakterli hissəciklərdən - *kino, tele, radio, avto, elektro* və s. ibarət olan mürəkkəb sözləri – terminləri xüsusilə vurğulamaq lazımdır: *kinoinformasiya, kinojurnal, kinopovest, kinoepopeya, kinopanorama, kinoetüd, telejurnal, telereportaj teledərs, telesiqnal, telemüsabiqə, radiopyes, fotoalmanax, fotojurnalıst, avtovağzal, avtoklub* və s.

Sintaktik yolla yaranan yeni vahidlərin bəzi nümunələri dildə özləşmə prosesinin göstəricisi kimi meydana gəlir. *Anayasa, soyqırım, yetərsay, uluslararası, soyad, soykökü* və s. Bəzən bu tip

mürəkkəb sözlərin komponentlərindən biri artıq dildə sabitləşmiş alınma vahidlərlə də ifadə oluna bilər. Lakin hər bir halda söz modeli və məzmun xüsusiyyəti yenidir: *diqqətədəyər, qolbənd* və s.

Nəticə. Beləliklə, son onilliklərdə dilimizdə söz yaradıcılığı meyilləri onu göstərir ki, bu gün dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində morfoloji və sintaktik üsulla söz yaradıcılığının rolu daha genişdir. Dilimizə müxtəlif sahələrlə bağlı çox sayda alınma sözlərin daxil olmasına baxmayaraq, onların milli qarşılıqlarının da yaradılmasına təşəbbüs edilir. Maraqlıdır ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə bu gün dilimizin lüğət tərkibinə sözlər daha çox kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri ilə daxil olur və həmin leksik vahidlər qısa zamanda cəmiyyət arasında yayılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 329 s.
2. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: Nurlan, 2009, 156 s.
3. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: Maarif, 1987, 276 s.
4. Məmmədov M. Söz yaradıcılığı prosesində norma // Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004, 320 s.
5. Məmmədov M. Sözü qədrini bilək // Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004, 320 s.
6. Vaqifqızı L. Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin tarixi (XX əsr). Fil. elm. nam...dis. Avtoref. Bakı, 2014, 23 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qloballaşma dövrü, söz yaradıcılığı, əsas meyillər, forma və üsullar

Key words: the Azerbaijani language, era of globalization, word creation, crucial trends, forms and methods.

Ключевые слова: азербайджанский язык, эпоха глобализации, словотворчество, основные тенденции, форма.

Xülasə

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bu gün də davam edən tarixi-ictimai proseslər, siyasi-iqtisadi, elmi-mədəni amillər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də ciddi təsir göstərir və dildə yeni sözlərin aktivliyi və özləşmə prosesinin fəallaşmasına zəmin yaradır. Qloballaşma şəraitində digər xalqlarla və mədəniyyətlərlə sıx təmasların qurulması, bütün səviyyələrdə dünya birliyinə inteqrasiya Azərbaycan ədəbi dilində yeni məzmunu uyğun yeni formaların – yeni sözlərin işlədilməsinə gətirib çıxarır. Sosial-siyasi durum aktivləşdikcə, cəmiyyət həyatındakı proseslər radikal və çevik yönüm aldıqca, yeni dil vahidlərinin yaranması sürətlənir, lüğət tərkibi zənginləşir. Bu dövrdə dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlərin formalaşması üçün mümkün üç yoldan ən əlverişlisi seçilir.

Son onilliklərdə dilimizdə söz yaradıcılığı meyilləri onu göstərir ki, bu gün dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində morfoloji və sintaktik üsulla söz yaradıcılığının rolu daha genişdir. Dilimizə müxtəlif sahələrlə bağlı çox sayda alınma sözlərin daxil olmasına baxmayaraq, onların milli qarşılıqlarının da yaradılmasına təşəbbüs edilir. Maraqlıdır ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə bu gün dilimizin lüğət tərkibinə sözlər daha çox kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri ilə daxil olur və həmin leksik vahidlər qısa zamanda cəmiyyət arasında yayılır.

The crucial directions of the word formation in the modern Azerbaijan language Summary

Historical-social processes, political-economic, scientific-cultural factors from the end of the 20th century to the beginning of the 21st century have a serious impact on the vocabulary of the Azerbaijani language and create the basis for the activation of new words and the process of assimilation in the language. In the conditions of globalization, the establishment of close contacts with other peoples and cultures, integration into the world community at all levels leads to the utilize of new forms - new words - in accordance with the new content in the literary language of Azerbaijan. As the socio-political situation becomes more active, as the processes in social life take a radical and flexible direction, the creation of new language units accelerates, and the vocabulary enlargers. In this period, the most convenient of three possible ways is chosen for the formation of new words included in the vocabulary of the language.

Word creation trends in our language in recent decades display that today the role of morphological and syntactic word creation in enriching the vocabulary of our language is wider. Despite the fact that many borrowed words related to diverse fields have entered our language, there is an initiative to create their national

equivalents. It is interesting that, compared to previous times, words enter the vocabulary of our language more often due to the influence of mass media, and these lexical units spread among the society in a short time.

Основные направления словообразования в современном азербайджанском языке
Резюме

Историко-социальные процессы, политико-экономические, научно-культурные факторы конца 20-го - начала 21-го века оказывают серьезное влияние на словарный запас азербайджанского языка и создают основу для активизации новых слов и процесс ассимиляции в языке. В условиях глобализации, установления тесных контактов с другими народами и культурами, интеграция в мировое сообщество на всех уровнях приводит к использованию новых форм - новых слов - в соответствии с новым содержанием в литературном языке Азербайджана. По мере активизации социально-политической ситуации, по мере того, как процессы в общественной жизни принимают радикальное и гибкое направление, ускоряется создание новых языковых единиц, обогащается словарный запас. В этот период из трех возможных способов выбирается наиболее удобный для образования новых слов, входящих в словарный запас языка.

Тенденции словотворчества в нашем языке последних десятилетий показывают, что сегодня роль морфологического и синтаксического словотворчества в обогащении словарного запаса нашего языка расширяется. Несмотря на то, что в наш язык вошли многие заимствованные слова, относящиеся к разным регионам, существует инициатива по созданию их национальных эквивалентов. Интересно, что по сравнению с предыдущими временами слова чаще включаются в словарный запас нашего языка благодаря влиянию средств массовой информации, и эти лексические единицы за короткое время распространились в обществе.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ANTROPONİM VƏ TOPONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏ ÜSULLARI (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində)

Hər hansı bədii materialı başqa bir dilə çevirmək tərcüməçidən bir sıra bacarıqlar tələb edir ki, bu da onun təkcə həmin dilləri yetərincə kamil bilməsi ilə məhdudlaşmır, tərcüməçi burada sözü gedən xalqın tarixini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü, milli adət-ənənələrini, inamını (dini əqidələrini) və s. bu kimi incəlikləri bilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı bu yanaşma daha böyük məsuliyyət tələb edir, çünki orijinalda verilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmadıqda, uyğun ekvivalent tapılmadıqda yanlış bir tərcümə mətnində verilməli olan mənanı tamamilə təhrif edə bilər.

Frazeologiz mləriyerarxik struktur əsasında bir-biri ilə birləşərək bir vahid halında dil sisteminin müəyyən bir layını təşkil edirlər. Əsrlərdən, illərdən bəri cıllanaraq formalaşan, dərin məzmununda aid olduğu xalqın tarixi keçmişini, yaşadığı həyat tərzini, milli-mənəvi xüsusiyyətlərini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, dilinin özəlliklərini, məişətini, milli mətbəxini, coğrafiyasını daşıyan belə sabit söz birləşmələri hər bir dilin leksikoloji sistemində frazeologiya termini ilə özünə məskən salmışdır və zamanın tələbinə uyğun olaraq dəyişir, yeniləşir. “Dilin frazeoloji tərkibi hər dövrə müvafiq olaraq hər bir ölkədə, hər bir xalqda cəmiyyətin inkişafına canlı şəkildə cavab olaraq yeni vahidlərlə zənginləşir” [5].

Əgər frazeologiya bəhsini hiperonim kimi götürsək, bu hiperonimin hiponimlərini ayrı-ayrı sahələrə aid olan frazeoloji vahidlər saymaq olar ki, bu hiperonimlərdən biri də antroponim və toponim komponentli frazeoloji vahidlərdir. Antroponim və toponim komponentli frazeoloji vahidlər mənə tutumundan, mənə yükündən asılı olmayaraq aid olduqları dilin daşıyıcılarının, bu dildə danışan xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərini təmsil edirlər. Sintaktik strukturunda yer alan insan faktoru dayanan antroponim komponentli frazeoloji vahidlər və yaxud da məkan, yer mənalı sözlərin önəm qazandığı toponim komponentli frazeoloji vahidlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tərcümə olunduqları zaman fərqlilik, özünəməxsusluq nümayiş etdirirlər. Tərcümə sənətində yetərincə öz sözünü demiş görkəmli alim Q. Bayramov öz araşdırmalarında qeyd edir: “Dilin semantik quruluşu tərcümə ilə bilavasitə bağlıdır, çünki ekvivalentliyin əsası olan məzmun ayrıca götürülmüş sözlərin semantik quruluşundan çox asılıdır” [2, 44]. Bu iqtibasdan gördüyümüz kimi dilin semantik quruluşunun tərcümə ilə bağlılığı sözlərin semantik quruluşunun məzmunundan asılıdır. F.Abdullayeva da uğurlu tərcümənin “tərcümə materialının xarakteri və məxəz mətnin mövzusuna əsaslandığını” bildirir [1, 95]. Bu iqtibasdan bəlli olduğu kimi kamil tərcümədə başlıca amil birbaşa məxəz mətnin mövzudur. Bu baxımdan hər bir dilin leksik bazasının zəngin bir bölümü olan frazeologiyanın tərcüməsi xüsusi bilgi tələb edir.

Bir çox alimlər (məs. A.V.Kunin) frazeoloji tərcümənin tam ekvivalent, qismən ekvivalent, seçmə tərcümə və kalka üsulu ilə tərcümə kimi növlərə ayırır (10).

Sözbəsöz tərcümə oluna bilinməyən, komponentlərinin mənə yükündən asılı olmayıb bütöv bir vahid kimi anlaşılan və dərin məzmununa malik olan frazeoloji vahidlərin tərcümə olunmasından bəhs edən Q. Bayramov aid olduğu dilə xüsusi mənə və özəllik gətirən frazeoloji vahidlərin tərcüməsində ekvivalentliyin, analogi üsulun, təsviri üsulun, antonim tərcümənin, kalka üsulu ilə tərcümənin, kombine üsulu ilə tərcümə yollarını təklif etmişdir [2, 85-87]. Biz də bu tərcümə üsullarını məqbul hesab edir və araşdırmamız üçün əsas götürərək Azərbaycan, rus və ingilis dillərində antroponim və toponim komponentli frazeoloji vahidlərin bu üsullarla olunan tərcüməsini nəzərdən keçirək.

1. **Ekvivalent üsul.** Ekvivalent üsulda tərcümə olunan vahidin digər dilə olunan tərcüməsində onun daşdığı mənə tərcümə variantı ilə tam üst-üstə düşməlidir. Belə hallarda bəzən frazeoloji vahidin tərkibindəki sözlər tam üst-üstə düşür. Məsələn: Azərbaycan dilində: *Məhəmməd dağa sarı getməsə, dağ Məhəmmədə sarı gedər* [4]; *Bakı küləyi kimi* və s.

Rus dilində: *Если Магомед не идет к горе, то гора идет к Магомеду; как Бакинский ветер.*

İngilis dilində: *If Mohammed doesn't go to the mountain, the mountain will go to him* [3].

Bəzənsə bu sözlər mənsub olduğu xalqın tarixi, adət-ənənəsi ilə bağlı sözlərlə əvəzlənir. Məsələn: Azərbaycan dilində: *Kərbəla müsibəti, Hətədan eşşəyi, Hacı Qara kimi, nə özü yeyir, nə də əyalına verir;*

Rus dilində *Варфоломеевская ночь* və ya *Египетская казнь, Буриданов осел, Богат как Ильинский кот, а живет как скот.*

2. **Analoq üsul:** Frazeoloji vahidin mənası həm məxəz dildə, həm də hədəf dildə eyni olaraq qalır, ancaq obrazlılıq dəyişir. Məsələn:

³⁴ Az MİU “Azərbaycan dili və pedaqogika” kafedrasının baş müəllim. asadova.nushabe@rambler.ru

Azərbaycan dilində: *Nuh əyyamda* - Rus dilində: *При царе Гороха*;

Azərbaycan dilində: *İmam cücəsi* - Rus dilində: *сирота казанская*;

Azərbaycan dilində: *Şah Abbası taxtda görüb, Nadiri (Nadir Şahı) qundaqda, yaxud Süleymanı taxtda görüb, Nadiri qundaqda* [4] - *Qurdla qiyamətə qalmaq (lap çox yaşayan, uzun ömürlü adam) deməkdir.* - Rus dilində: *Аредовы веку жуть* [6] - *Bu frazeoloji vahidin etimologiyası Bibliya patriarxı Yareda aiddir. Əfsanəyə görə o, 962 il yaşayıb.*

Azərbaycan dilində: *Ərdəbildə yel əsib, qoz tökülüb* - İngilis dilində: *London's streets are not paved with gold.*

3. **Təsviri üsul.** Tərcümə olunan dildə müvafiq ekvivalenti olmadığından bəzi frazeoloji vahidlər təsviri yolla verilir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: *Nuh deyir deyir, peyğəmbər demir.* - tərs adam.

İngilis dilində: *to fiddle while Rome burns*- ölkənin ağır günündə xırda- xuruş işlərlə məşğul olmaq [2, 86].

Rus dilində: *Езунетский труд* (məşəqqətli iş) - Azərbaycan dilində: *“Yezidi Şama göndərmək”, cəhənnəm əzabı* [4]; *В огороде бузина, а в Киеве метка- Еşşəyimə dayı deyərəm, məni çaydan keçirsin; Şah tənbəli* (özünü tənbəliyə vuran və öz işini başqasına gördürməyə hazır olan, ümüd edən insanlar haqqında işlədilir); *Кутайский болванчик-1.* Eybəcər heykəl; 2. *Özündən razı – Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə;*

İngilis dilində: *to be Greek to smb.*[7] – birləşməsi rus dilində: *Кутайская грамота*; Azərbaycan dilində: *Şeytanın da baş çıxartmadığı* (anlaşılmaz, çətin) bir şey mənasını verir.

4. **Kalka üsulu.** Bu üsulla tərcümədə məxəz dildəki frazeoloji vahidin obrazlılığı saxlanılmağa çalışılır. Məsələn:

Azərbaycan dilində: *Moskva bir günə qurulmayıb.*

Rus dilində: *Москва не сразу строилась* (səbrlə, təmkinlə bir işi görmək haqda);

Azərbaycan dilində: *Adəmdən bəri (Aləmdən Hatəməcən)* - Rus dilində: *Om Adama* [6];

Rus dilində: *Язык до Москвы доведет* - Azərbaycan dilində: *Soraqla Moskvaya gedib çıxmaq olar.*

Bəzən tərcümədə yarım-kalka üsulundan da istifadə olunur. Belə hallarda məxəz dilin frazeoloji vahidindəki toponim və antroponimlər hədəf dildəki toponim və antroponimlərlə əvəz olunur. Belə ki, vətənpərvərlik mövzusunda frazeoloji vahidlərdə obrazlılıq mənsub olduğu dilə görə ifadə olunur. Məsələn: Azərbaycan dilində: *Bakı Azərbaycanın döyünən ürəyidir; Bakı Şərqi qapısıdır.*

Rus dilində: *Москва – сердце России; Москва – третий Рим.*

Azərbaycan dilində: *ana Kür*; Rus dilində: *матушка Волга*; ingilis dilində: *father Thames.*

5. **Kombinə edilmiş üsul.** Bu üsul başqa dilə tərcümə oluna bilməyən çətin frazeoloji vahidlərin tərcüməsində müxtəlif üsulların- kalka, təsviri tərcümə və analoq tərcümə üsulları tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn: Azərbaycan dilində: *Araz aşığındandır, Kür topuğundan* - Rus dilində: *Аркадская идиллия* və ya *Как у Христа*; rus dilində: *между Сциллой и Харибдой* -Azərbaycan dilində: *odla su arasında*; Azərbaycan dilində: *Naxçıvana duz aparmaq; Səlyanlıya üzüm yeməyi öyrətmək; Bakıya nöyüt (neft) daşımaq* və s. Rus dilində: *ехать в Тулу со своим самоваром.* İngilis dilində: *to carry coal to Newcastle.* [3, 87]. (Nyukasla kömür daşımaq; Nyukasl İngiltərənin daş kömür sənayesinin mərkəzidir) – meşəyə odunla getmək.

Beləliklə, tərcümə zamanı mətnin orijinal variantının üslubunu mütləq nəzərə almaq lazımdır, çünki frazeologizmlərin müəyyən kontekstdə yersiz işlənməsi orijinaldakı mənanı təhrif edə və oxucuda arzuolunmaz effektin, təsirin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Həmçinin frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirməyi bacarmaq mütləqdir, bu zaman frazeologizmlərin milli çalarlarına diqqət etmək vacibdir. Belə ki, tərcümə zamanı frazeologizmlər əsərin mənasının dərin və tam əlaşılmasına öz zənginliyi, dərinliyi və bədiiliyi sayəsində təsir göstərə bilər. Buna görə tərcüməçi frazeoloji vahidlərin tərcüməsində maksimal dərəcədə uyğun variant tapmağa çalışmalıdır. Yəni frazeologizmlərin məndəki funksiyasını nəzərə almaq vacibdir. Tərcüməçi mətn üzərində işləyərkən həmişə kontekstə uyğun, sağlam düşüncəyə əsaslanaraq, mətnin mənasına xələl gətirmədən məzmunu çatdırmalıdır.

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan antroponim və toponim komponentli frazeoloji vahidlərin tərcümə olunma yollarını araşdırıb müəyyənləşdirmək bədii mətnlərin, kinofilmlərin tərcüməsi zamanı bu daşlaşmış vahidlərin mənasının məxəz dildən hədəf dilə tərcümədə verilməsi imkanını reallaşdırır, dildə hazır şəkildə mövcud olan bu vahidlərin mənalarının digər dilə ötürülmə yollarının mümkün variantlarını müəyyənləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: Uni print, 2010.

2. Bayramov Q. H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset, 2008.
3. Кунин А.И. Англо-русский фразеологический словарь. Москва: Русский язык, 1984.
4. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015.
5. Рамильевна Г.Г. Фразеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках. <http://www.dissercat.com/content/frazeologicheskie-editsy-s-komponentom-imenem-sobstvennym-v-angliiskom-russkom-i-tatarskom>.
6. Тагиев М.Т. Краткий Русско-Азербайджанский Фразеологический словарь. Баку: Азербайджанское государственное издательство учебно-педагогической литературы, 1964.
7. Шитова Л.Ф. Proper Name Idioms and Their Origins. Санкт-Петербург: Антология, 2013.
8. Фразеологический словарь русского языка под ред. А.И.Молоткова. Москва: Русский язык, 1986.
9. Основные способы перевода образной фразеологии. <https://study-english.info/article081.php>
10. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учебное пособие. 3-е изд. – Дубна:Феникс, 2005, 479 с.
11. Способы перевода фразеологизмов с именами собственными в русском и французском языках. http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/23128/1/Diokel_Sposoby_16.pdf

Açar sözlər: antroponim, toponim, frazeoloji vahid, komponent, tərcümə yolları.

Keywords: anthroponym, toponym, phraseological unit, component, the ways of translation.

Ключевые слова: антропоним, топоним, фразеологизм, компонент, способы перевода.

Bədii əsərlərdə antroponim və toponim komponentli frazeoloji vahidlərin tərcümə üsulları (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində)

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərindəki bədii materiallarda (ədəbiyyat, filmlər və s.) frazeoloji vahidlərin antroponim və toponimlərlə müqayisəli təhlili verilmişdir. Burada frazeoloji vahidlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi yolları da müzakirə olunur. Məqalə müəllifi frazeoloji vahidlər üzərində işləmə prosesində tərcüməçinin üzləşdiyi çətinlikləri vurğulayır. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif tərcümə üsullarına xüsusi diqqət yetirilir. Nümunələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialları əsasında verilmişdir.

Способы перевода фразеологизмов с антропонимическими и топонимическими компонентами в литературных произведениях (на азербайджанском, русском и английском языках)

Резюме

В данной статье представляется сопоставительный анализ фразеологизмов с антропонимами и топонимами в художественных материалах (в литературе, кинофильмах и т.д.) азербайджанского, русского и английского языков. А также рассматриваются способы перевода фразеологических единиц с одного языка на другой. Автор статьи освещает трудности, с которыми сталкивается переводчик в процессе работы над фразеологизмов. Особое внимание уделяется разным способам перевода фразеологических единиц. Приводятся примеры на материале азербайджанского, русского и английского языков.

The Ways of Translation of Phraseological Units with Anthroponymic and Toponymic Components in the Literary works (in the Azerbaijani, Russian and English languages)

Summary

This article deals with the comparative analysis of phraseological units of the anthroponymic and toponymic components in literary works (literature, films, etc.) of the Azerbaijani, Russian and English languages. It also discusses the ways of translation of the phraseological units from one language to another. The author of the article highlights the difficulties that a translator faces in the process of working on phraseological units. A special attention is paid to the different ways of translation of the phraseological units. Examples are given based on the materials of the Azerbaijani, Russian and English languages.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

**AÇIQ VƏ QAPALI STRUKTURLU MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN
STRUKTUR – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(ərəb ədəbi dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr əsasında)**

Ənənəvi olaraq tabesiz mürəkkəb cümlələrtabesizlik bağlayıcılarının mənə differensiasiyasına görə təsnif edilmişdir. Lakin XX əsrin ortalarından etibarən ümumiyyətlə mürəkkəb, o cümlədən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tədqiqində yeni tendensiyaların yaranması müşahidə edilir. Qeyd edilən sintaktik vahidlərin daha müfəssəl struktur-semantik tədqiqi mürəkkəb cümlə sahəsində yeni terminlərin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. (3, 4, 5, 6, 7, 8.) Hazırkı məqalədə keşən əsrin 70 – ci illərindən etibarən mürəkkəb cümlələrin təsnifində tətbiq edilən “açıq və qapalı strukturlu tabesiz mürəkkəb cümlələr” anlayışı və bu xarakteristikanın ərəb ədəbi dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrə tətbiq edilməsinin mümkün olub-olmaması nəzərdən keçiriləcək.

Açıq və qapalı strukturlu mürəkkəb cümlələr ideyasımlık dəfəirəli sürən dilçilərdən V.A.Beloşapkovanın fikrinə görə, bütün tabesiz mürəkkəb cümlələr və bağlayıcısız əlaqələnən mürəkkəb konstruksiyalar ilk növbədə açıq və qapalı strukturlu cümlələrə bölünməlidir. Yalnız bundan sonra bu bölgü içərisində onları digər struktur – semantik altqruplara bölmək olar. Açıq və ya qapalı əlamətini müəllif belə şərh edir: “...açıq strukturlu cümlələr iki, üç və daha artıq hissədən ibarət olan açıq sıranı təşkil edir. Bu sıranın elementləri potensial olaraq artırıla bilər.” Bunun əksinə, qapalı strukturlu cümlələr yalnız iki predikativ hissədən ibarət ola bilər. (5, 207-208) N.S. Valqina bu haqda qeyd edir ki, “açıq strukturlu tabesiz mürəkkəb cümlələrin hissələri qapanmayan bir sıradır, onlar eynitipli quruluşa malik olub eynizamanlıdır. Bu isə feili xəbərlərin zaman və növ formaları ilə ifadə edilir.” (6, 277)

Sözügedən mürəkkəb sintaktik vahidlərə bu cür yanaşmanın üstünlükləri nədən ibarətdir? V.V. Babaytseva bunu belə izah edir: “Məsələyə bu cür yanaşmanın ciddi üstünlükləri vardır. Məsələn, tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr arasındakı ümumi xüsusiyyətləri görə bilmək, “və” bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrlə həmişə qapalı strukturlardan ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr arasındakı oxşarlığı aşkar etmək və s.” Müəllif burada onu da qeyd edir ki, “konkret dil materialının təsviri zamanı belə bir yanaşmadan istifadənin çətinliyi də vardır. Belə ki, açıq strukturlu cümlələr yalnız təbii dilin real faktlarının qeyd edilməsi yolu ilə seçilmir. Həmçinin daha bir predikativ hissənin əlavəsinin mümkünlüyünü müəyyən etmək məqsədi ilə süni dəyişmələr də edilə bilər. Aydındır ki, bu halda ixtiyari şərhlərin yaranması ehtimalı da yüksəkdir.” (4, 189-190)

K.Ş.Əhmədova da “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr” adlı doktorluq dissertasiyasında (3,12) dilçilik elmində mürəkkəb cümlələrin açıq və qapalı sistemlər kimi tədqiqinin mövcud olduğunu qeyd etmişdir: “Q.Q.Saitbattalovun «Синтаксис сложного предложения в башкирском языке» (1968) adlı doktorluq dissertasiyasında çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr açıq və qapalı sistemlər zəminində araşdırılır”. (7,28-32)

Belə aydın olur ki, qeyd edilən müəllif açıq və qapalı struktur anlayışını yalnız çoxlomponentli tabeli mürəkkəb strukturlaratətbiq etmişdir. Təbii ki, mürəkkəb konstruksiyaların açıq və ya qapalı sıralı olması minimal və çox komponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir-birilə qarşılaşdırılması zamanı daha bariz şəkildə aşkar edilir. Lakin müasir dövrdə dilçilikdə minimal tabesiz mürəkkəb cümlələrin də sintaktik semantika aspektindən tədqiqi onların açıq və ya qapalı sistemə malik olması haqqında təsəvvür formalaşdırmışdır. Göstərilir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin ənənəvi semantik təsnifatından əvvəl onların mühüm sintaktik əlamət olan struktur açıqlıq və qapalılığa görə iki böyük qrupa ayrılması vacibdir. Birləşirmə (eynizamanlı, ardıcıl zamanlı, bənzətmə, fərqləndirmə) və bölüşürmə əlaqəli cümlələr açıq, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, qoşulma, həmçinin bilşdirmə-genşləndirmə və səbəb-nəticə əlaqəli cümlələr isə qapalı strukturlardan ibarətdir. Açıq strukturlu cümlələrin hissələri eynitiplidir, eynizamanlı mikrosituasiyaların nəzəri olaraq sonsuz sırasını təşkil edir. Burada yalnız leksik məhdudiyətdən söhbət gedə bilər. Qapalı strukturlu tabesiz mürəkkəb cümlələr isə bir-birini həm struktur, həm semantik cəhətdən şərtləndirən yalnız iki predikativ hissədən ibarətdir. Burada ikinci

³⁵ BDU

hissə sıranı qapayır və üçüncünün əlavəsi heç nəzəri olaraq mümkün deyil. (19,20,21)

Məlum olduğu kimi, müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların quruluşunun və semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi bu sintaktik vahidlərin bir sıra universal xüsusiyyətlərə malik olduğunu aşkar etmişdir. Bu baxımdan müasir ərəb dilində də işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrin açıq və ya qapalı sistemlər şəklində öyrənilməsinə mümkün hesab etdik.

Müasir ərəb ədəbi dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tədqiqi aşkar edir ki, burada da açıq strukturlu cümlələr əsasən birləşdirmə əlaqəli, xüsusən eynizamanlı və ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrdir:

"تقبل الملكة العلم ثم تجلس في مجلس من مقام معهما من الحاشية، بينما ير تل تبعها النشيد الأتي..." (11,31)

"*Şahzadə bayrağı öpür, sonra oturur və onunla bərabər ayağa qalxan yaxın ətrafı da onunla birgə oturur. Bu arada onun ardınca gələnlər aşağıdakı nəğməni oxuyurlar.*"

"تجمعت البلدة كلها في بيتنا وراحت أمي تُوزعُ الشربات والكركديه."

"*Bütün qəsəbə bizim evdə toplandı və anam şərbət və karkade çayı paylamağa başladı.*" (11,59)

Nümunələrdən birincisi eynizamanlı, ikincisi ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Hər ikisi açıq sıralıdır, halbuki aralarında mühüm fərq vardır: eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli cümlələrdə komponentlərin yerini dəyiməklə mənaya xələl gəlmədiyi halda, ardıcıl zamanlı cümlədə belə bir yerdəyişmə mümkünsüzdür. Yəni semantik xüsusiyyətinə görə ardı zamanlı cümlələr daha sabit struktura malikdir.

Birləşdirmə əlaqəsinin birləşdirmə-fərqləndirmə, birləşdirmə-bənzətmə malik tabesiz mürəkkəb cümlələrdə də komponentlərin açıq sıralı olduğu müşahidə edilir:

"كان يخلع طربوشه ويجفف عرقا على جبينه وهم يخلعون عن حربي ثيابه." (11,68)

"*O, başındakı fəsinə çıxarıb alınıdakı təri silir, o birilər isə Hərbinin paltarını çıxarırdılar.*"

"يمليخا : كنتما تحوطان الملك في شرفته، والأنظار تر مقكم والشفاه تهمس: هذا الملك، وهذا مشلينا ومرنوش." (12,16)

"*Yəmlixa: Siz ikiniz kralın ətrafında onu dövrəyə almışdınız, gözlər sizi süzür, dodaqlar isə pıçıldayırdı: bu kraldır, bu ikisi isə Məşəlinə və Mərnüşdür.*"

Qeyd: İrəlidə birləşdirmə əlaqəli, lakin qapalı strukturlu cümlələr haqqında ayrıca məlumat veriləcək.

Tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələrin ya növbə ilə bir-birini əvəz edildiyi, ya da iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyü qeyd olunan bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də açıq struktuludur. Bu tip cümlələr adətən qoşa bağlayıcılarla təmsil edilsə də, həm nəzəri olaraq, həm də konkret nitq şəriatinin tələbi ilə bağlayıcıyı təkrarlayaraq cümlə sırasını uzatmaq olar:

"لأعدبته عذاباً شديداً أو لأذبحنه أو ليأتيني بسُلطانٍ ميين"

"*Ya mən ona şiddətli əzab verməliyəm və yaxud da tutub boğazını üzməliyəm, ya da o mənə aşkar bir dəlil gətirməlidir.*" (1, 27:21)

Bölüşdürmə əlaqəli cümlələr ənənəvi bölüşdürmə bağlayıcıları (إما...إما... أو، تارة... وتارة...) ilə formalaşdığı kimi, bağlayıcı analoqları (مرة... ومرة أخرى، أحياناً... وأحياناً...) vasitəsilə də qurulur. Bu tip cümlələrdə yeni bölüşdürmə mənalı predikativ hissələrin əlavəsi bağlayıcısız olaraq, cümlənin ümumi leksik yığımı vasitəsilə də ola bilər:

"فأحياناً تستبد الأم، وأحياناً تستبد البنت أو الابن وقلمما يستبد الأب." (9, 23)

"*Hərdən ana, hərdən qız və ya oğul, az-az hallarda da ata zülm edirdi.*"

Qapalı strukturlu cümlələrdən bəhs edərkən ilk növbədə birinci komponentdəki mənanın ikinci komponentdə genişləndirildiyi birləşdirmə-genişləndirmə əlaqəli cümlələri qeyd etməliyik. "Nəinki...hətta; nəinki...həm də" bağlayıcıları və "yalnız...deyil, həm də; həmçinin" bağlayıcı analoqları ilə qurulan bu tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıra təşkil edir və adətən iki komponentli olur. İkinci komponentin mürəkkəb quruluşlu olması cümlənin açıq sıralı olması anlamına gəlmir:

"بلأنتسيديومولاي. ليسلأنكرئيسحرسالملك أو قائد جند الخليفة، ولكنأنكشهمنيبيلباسل." (13,56)

"*Əksinə, sən mənim ağam və böyüyümsən. Ona görə yox ki, sən hökmdar mühafizə dəstəsinin rəisi və ya Xəlifə ordusunun sərkərdəsisən; ona görə ki, sən cəsur, alicənab və qəhrəmansan.*"

Qapalı strukturlu birləşdirmə əlaqəli cümlələrin bir növü də səbəb-nəticə mənalı tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Bu cümlələr xüsusi semantik vəzifəli bağlayıcılarla deyil, birləşdirmə bağlayıcıları vasitəsilə formalaşır.

Komponentlərdə səbəb və ya nəticə semantikasına uyğun olan leksik və sintaktik vahidlərin

işlənməsi müvafiq səbəb-nəticə əlaqəsini yaradır. İstənilən halda, ikinci komponent birincidə göstərilən mikrosituasiyanın nəticəsini ifadə edir və komponentlərin sırası qapanır. Təbii ki, hər iki komponent özü mürəkkəb quruluşlu ola bilər və qarışıq tipli çoxkomponentli cümlə formalaşar. Lakin məhz səbəb-nəticə əlaqəsinin izləndiyi komponentlərin sayı ikidən artıq ola bilmir:

"فنبهني الاسم من ساعتني، فتركت غنمي، وجنت بكما إلى كهف الرقيم." (12,17)

"Dərhal bu ad mənim diqqətimi çəkdi və mən qoyunlarımı tərk etdim və sizi Rəqim mağarasına gətirdim."

"فوقالشيخومديدهلينتاوالالمصباحمنهفامتعمادالدينغنائيناولهيايه فغضبالشيخوقالبانتهار." (14,176)

"Şeyx dayandı, çırağı götürmək üçün əlini uzatdı, ancaq İmadəddin ona çırağı götürməyə mane oldu və o, əsəbiləşib acıqla dedi."

Qapalı strukturlu cümlələrə aydınlaşdırma əlaqəli cümlələr də aid edilməlidir. Özü də cümlənin sintez-analiz və ya analiz -sintez tipli olmasının mürəkkəb cümlənin qapalı strukturlu olmasına heç bir təsiri yoxdur:

"في اليوم الخامس جاءه الخطاب الذي كان ينتظره بلهفة ، خليل كتب من جديد من الإسكندرية." (18,67)

"Beşinci gündə səbirsizliklə gözlədiyini məktub gəldi: Xəlil yenə də İskəndəriyyədən yazmışdı."

Qapalı strukturlu tabesiz mürəkkəb cümlələr qrupuna həmçinin qoşulma əlaqəli cümlələri də aid etmək olar. Ərəb ədəbi dilində qoşulma əlaqəli cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlənin digər növlərinə nisbətən daha az işlənsə də, özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətləri ilə digər məna qruplarından aydın seçilir:

"مركزك كبير، وهم يعلمون أنك مرشح لأعلى المناصب، و علي بك سليمان يفهم الأمور جيدا، ثم إنه قريبك." (16,17)

"Sənin mərkəzin böyükdür, onlar da bilirlər ki, sən ən yuxarı vəzifəyə namizədsən və Əli bəy Süleyman da işlərdən yaxşı baş açan adamdır, bir də ki, o, sənin yaxınındır."

"عمي المشلول لا يمكن أن يوظفه صريره، ولا صورة أمي الميتة المصلوبة على الحائط، لماذا أنا خائفة؟" (17,18)

"Qapının cırıltılı səsi nə iflic olan əmimi, nə də ölmüş anamın divardan asılmış şəklini oyada bilər, mən niyə qorxuram?"

Lakin bu tip cümlələrdə hallarda açıqstrukturlu da ola bilər. Bunu sübut etmək üçün qoşulma komponentləri həmcins cümlələrdən ibarət olan bir cümləyə baxaq:

"فقالنفدوبلأريدأنأسمعمثلهذاالكلامولاهومنشؤونكفمابالكلا تآتيناإلأبأخبارالشؤوم." (15,121)

"Fədva dedi: Mən istəmirəm belə sözlər eşidim, özü də bu işlərin sənə aidyyəti yoxdur, bir də ki sənə nə olub bizə ancaq pis xəbərlər gətirirsən."

Göstərilən cümlədə üç prediktiv hissə var: ikinci və üçüncü komponent birinciyə, nəzərə qoşulma xarakterlidir. Bunu sübut etmək üçün mürəkkəb cümlənin ikinci komponentni cümlədən xaric edək:

"فقالنفدوبلأريدأنأسمعمثلهذاالكلامولاهومنشؤونكفمابالكلا تآتيناإلأبأخبارالشؤوم."

"Fədva dedi: Mən istəmirəm belə sözlər eşidim, ... , bir də ki sənə nə olub bizə ancaq pis xəbərlər gətirirsən."

Göründüyü kimi, ikinci komponentin cümlədən xaric edilməsi nə qalan iki komponent arasındakı məna əlaqəsinin xarakterini dəyişmiş, nə də mürəkkəb cümlənin ümumi mənasını poza bilməmişdir. Sonuncu prediktiv hissə birinciyə qoşularaq nitq prosesinə əlavə edilən fikir xarakteri daşıyır. Bu cümlənin ikinci və üçüncü komponentləri birinci ilə münasibətdə həmcinsdir. Həmcins xarakterli cümlələr isə bir qayda olaraq açıq sıra təşkil edir.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, ərəb ədəbi dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin açıq və qapalı strukturlu sistemlər kimi nəzərdən keçirilməsi mümkündür. Belə bir yanaşma mətnin digər cümlələri ilə onların sərhədlərini müəyyən etmək, ümumi semantik yükünü tam anlamaq, tabeizlik bağlayıcılarının funksiyalarını və differensasiya qabiliyyətini dəqiqləşdirmək imkanı verir. Ərəb dilində tabeizlik bağlayıcıları həm də mətnin müstəqil sadə və mürəkkəb cümlələrini əlaqələndirən mühüm vasitədir. Odur ki, mürəkkəb cümlələrin açıq və y qapalı struktur baxımından tədqiqi öz növbəsində daha mürəkkəb sintaktik strukturların- çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin və mətnin düzgün sintaktik təhlili üçün şərait yaratmış olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qurani Kərim.

2. Kazımov Q.Ş., Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, "Elm və Təhsil", 2010.
3. Əhmədova K.Ş., Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr, Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2017
4. В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. Современный русский язык. Ч. 3. Синтаксис. Пунктуация, Москва, 1981
5. Белошапкова В.А., Современный русский язык: Синтаксис, Москва, 1977
6. Валгина Н.С. Современный русский язык: Синтаксис: Москва, 2003
7. Саитбатталов Г.Г. Синтаксис сложного предложения башкирского языка. Автореф. докт. дисс. Баку, 1968,
8. Синтаксис современного русского языка, Москва, 1970
9. أحمد أمين، حياتي، كلمات عربية للترجمة والنشر، القاهرة 2011
10. أحمد زكي أبو شادي، زينوبيا ملكة تدمر، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2013
11. بهاء طاهر، خالتي صافية.. والدير، دار الهلال، القاهرة 1991
12. توفيق الحكيم، أهل الكهف، دار مصر للطباعة
13. جرجي زيدان، عروس فرغانة، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012
14. جرجي زيدان، صلاح الدين الأيوبي، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012
15. جرجي زيدان، أسير المتمهدي، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة 2012
16. نجيب محفوظ، السمان والخريف، دار مصر للطباعة
17. غادة السمان، لا بحر في بيروت، ط 9، منشورات غادة السمان، بيروت 1993
18. يحيى حقي، دماء وطن (القصص)، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مصر 1994
19. (<https://studfile.net/preview/2682263/>)
20. <http://linguistics-konspekt.org/?content=11992>
21. <https://scicenter.online/russkiy-yazyik-scicenter/slojnosochinennyie-predlojeniya-otkryitoy-71698.html>

Açar sözlər: müasir ərəb ədəbi dili, sintaksis, açıq və qapalı strukturlu mürəkkəb cümlələr

Key verbs: modern Arabic literary language, syntax, complex sentences with open and closed structures

Xülasə

Məqalədə mürəkkəb sintaktik vahidlərin açıq və qapalı strukturlar kimi öyrənilməsi məsələsi işıqlandırılır. Mövzu ərəb ədəbi dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət illüstrativ material əsasında şərh ediiir. Qeyd olunur ki, ərəb dilində birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin zaman, bənzətmə və fərqləndirmə çalarlı növləri və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələrdir. Birləşdirmə bağlayıcı, lakin səbəb-nəticə və mənanı genişləndirmə çalarlı, habelə aydınlaşdırma və qoşulma əlaqəli cümlələr isə qapalı strukturlu tabesiz mürəkkəb cümlələrdir.

Resume

The article highlights the issue of studying complex syntactic units in terms of open and closed structures. The topic is interpreted based on the study of compound sentences of the Arabic literary language in this aspect. The fact of the presence of these characteristics in an Arabic compound sentence has been established. On the basis of concrete Linguistic material the types of semantic relations in compound sentences of open or closed structure in Arabic literary language are distinguished.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

AZƏRBAYCANIN MƏTBUAT SƏHİFƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ ALINMALARIN MORFOLOJİ VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Azərbaycanın mətbuat səhifələrində və lüğət tərkibində alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, **“Detektor”** - (hərfi mənası **açan**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir. “Detektor”a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detali hesab olunur. “Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar **“detektorlu radioqəbuledici”** termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo-semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar **“detektiv roman”**, **“detektiv film”**> termin-söz birləşmələri olmuşdur (1, s. 154-158).

Əsas hissə. **“Avtostarda”** - alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş-gəliş üçün yola deyilir. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə **“avto”** - yunan, **“strada”** isə italyan dilinə aiddir. **“Konveyer”** - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır. Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə, əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır (1, s. 244). Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin - söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, **“konveyer üsulu”**, **“konveyer istehsalı”**, **“konveyerçi”** və s. **“Konveyer”** - durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı, aparatı ifadə edir.

“Konverter” – sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası ərinmiş dəmirdən polad ərintisi üçün **“fırlanan peç”**ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənası - elektrik gərginliyin dayıyıyıcısı mənasında çıxış edir.

“Konteyner” – bu söz mənşəcə ingilis dilinə mənsub olub, mənası - xüsusi yük daşımaq üçün hazırlanmış böyük taxta və ya dəmir yeşiklərə deyilir. Uzaq yerlərə göndərilən mallar konteyner vasitəsilə qatarla yollanır.

“Spidometr” – mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub. (speedometre) <speed> - **“sürət”** və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. **“Spidometr”** rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət və sürətini bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, gərginliyi ölçmək üçün **“ampermetr”**, **“voltmetr”** və bu yaxınlarda yeni yaranmış **“taksometr”** sözləri də bu qəbildəndir.

E.Məmmədov dissetasiyasında qeyd edir: **“Məlumdur ki, sözalma həm dilxarici, həm də dildaxili amillərlə səciyyələnir. Hər bir yeni anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkan və vasitələri kifayət etmir. Bu baxımdan, leksika dilin digər şöbələri ilə müqayisədə alınmaların təsirinə daha tez qalır, dəyişir. Müasir dövrdə yaranan yeni sözlər dünya dillərində sürətlə yayılır. Bu, bir tərəfdən, qloballaşma və integrasiya ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, elmi-texniki imkanlarının son dərəcə artması, asanlaşması ilə əlaqədardır”** (2, s. 123-177).

Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə o zaman söz keçir ki, bu dildə həmin sözün ifadə etdiyi məfhumu bildirən başqa söz olmur və ya onun tam ekvivalent variantını dildə ifadə etmək çətin olur. Məsələn, *telefon, mobil telefon, çarter, konqres, memorandum, panoram, kompüter, biznes, mikser, bill, sistern, aysberq, kross, printer, ofset, menecer, marketing, lider, spiker, monitor, lobbi, boykot, piket* və s. kimi sözlərin dilimizdə qarşılığı, demək olar ki, yoxdur.

³⁶ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi. abdullaevamalaxat@mail.ru

Son dövrdə alınmaların çoxu müasir həyatın öncül sahələrinə aid anlayışları adlandıran sözlərdir. Yeni alınmaların böyük bir hissəsi ingilis mənşəli sözlərdir. Bu sözlər dilimizdə yayılma dərəcəsinə və işlənmə tezliyinə görə fərqlənir. Bir qism sözlər çox, digər qism sözlər isə az işləkliliklə səciyyələnir. Elə alınmalar da vardır ki, hazırda Azərbaycan dilində böyük işləklilik qazanmış, hamının istifadə etdiyi ümumişlək sözlər qrupunda yer almışdır. Bu cür alınmalar dil daşıyıcıları tərəfindən asan başa düşülür. Məsələn, *menecer, konveyr, konteyner, dispetçer, vağzal, komfort, futbol, boks, xokkey, bişteks, lider, lift, kloun, doker, detektiv, caz, qol, doping, kabel, layner, autsayder, blok, avral, ballast, banknot, boykot, bulfanq, bufer, büdcə, nokaut, nokdaun, centlmen, dollar, klub, mitinq, miçman, tennis, kovboy, avtokar, alleqator, barmen, buklet, kompüter, şou, market* və s. belə alınmalardandır. “Jurnalistə, məqalə müəllifinə hər hansı sözü işlənməməklə bağlı qadağa qoymaq olmur. Nəticədə, mətbuatda işlədilən yeni alınmalar həm mövcud dövr üçün zəruri, həm də dilə lazımsız yerə gətirilən yad sözləri əhatə edir. Alınmaların az olmayan bir qismi isə sahə terminologiyalarının payına düşür və bu terminlər elmi-texniki tərəqqi, müasir dövrlə bağlı yeni anlayışların adları kimi dilə keçir Avropa mənşəli alınmaların mətbuatda və Azərbaycan dilində sayı artdıqca bu alınmaların müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməsinə ehtiyac da artır. Bu baxımdan, bir sıra alınmaları araşdırmaq” (3, s. 94-102).

“*Brifinq*” publistikada ictimai-siyasi termin kimi işlənir. Əvvəllər də dilimizdə istifadə olunmuş bu söz son dövrlərdə mətbuatda çox işlənir və tədricən ümumişlək söz səciyyəsi almaqdadır. “**Brifinq**” sözü elmi ədəbiyyatda amerkanizm (**briefinq**) kimi qiymətləndirilir. İngilis dilinin **to brief** felindən yaranmış, ingilis dilinə fransız dilindən (**brif**) keçmişdir. İlk dövrlərdə həmin leksik vahid ingilis dilinə “kral məktubu” mənasında işlənmişdir. **Brief** isminin əsas mənası “qısa, yığcam” deməkdir. **Brifinq** sözü Azərbaycan dilində dövlət nümayəndələrinin jurnalistlərlə keçirdikləri qısa görüşün adını bildirir. Bu söz daha çox siyasi terminlərə yaxınlaşır. İ. Aydınovun izahına görə, *brifinq* – xarici siyasət idarəsinin, beynəlxalq təşkilatların rəsmi nümayəndələrinin mətbuat vasitələri ilə qısamüddətli görüşüdür. Məsələn; “Xarici işlər nazirlərinin bir saatlıq təkbətək söhbətindən sonra jurnalistlər üçün **brifinq** keçirildi. **Brifinqdə** jurnalistlərlə görüşdə müzakirə edilmiş məsələlər barədə qısa məlumat verildi”.

Konqres sözünün mənası iclas olan **kongressus** latın mənşəli sözündən alınmadır. Müasir dövrdə yüksək səviyyəli, beynəlxalq miqyaslı toplantılar konqres adlanır. Bir sıra ölkələrdə qanunverici orqan konqres sözü ilə ifadə olunur. Sözü bu yeni mənası ingilis dili zəminində yaranmışdır. **Konqresmen konqres üzvü**. Bu söz ingilis dilində yaranmışdır. Latın mənşəli **songressus** sözü ilə **man** “kişi, adam, şəxs” sözünün birləşməsidir. Məsələn: “ABŞ konqresində soyqırım məsələsinin təkrar gündəmə çıxarılması gözlənilir. Bu dəfə konqresmenlərin soyqırımı tanıma ehtimalı əvvəlkindən çoxdur”.

Kompüter sözü ingilis dilindəki “hesablama” mənalı **compute** feilindəndir. Oksford lüğətinə görə **compute** feili ingilis dilində 1961-ci ildən işlədilir. Həmin lüğətdə **computer** sözünün aşağıdakı mənalı verilmişdir: 1) sayan, 2) hesablayan, 3) rəsədxanada hesablama aparən və s. Oksford lüğətində **computer** leksik vahidinin “elektron-hesablama maşını” mənasına rast gəlmirik. Bu mənaya sonrakı lüğətlərdə təsadüf olunur. Kompüter Azərbaycan və ingilis dillərində eyni anlayışı, əsasən mürəkkəb hesablamaları aparmaq üçün istifadə olunan elektron qurğusunu ifadə edir. Azərbaycan dilində əvvəllər bu anlayışı bildirmək üçün **elektron-hesablama maşını** (EHM) sözbirləşməsi – termindən istifadə edilirdi. Bir müddət hər iki termin sinonim kimi çıxış etmiş, son dövrlərdə isə “**komputer**” termini “**elektron-hesablama maşını**” söz birləşməsi – termininin, demək olar ki, tamamilə dildən sıxışdırılmışdır. “**Kompüterdə alüdə olanların axır zamanlar sayı xeyli artıb. Uşaqlar vaxtlarının çoxunu kompüter qarşısında keçirirlər**”.

Avropa mənşəli alınma sözlərin arasında müxtəlif ölçü və pul vahidlərini bildirən sözlər də çoxdur. Başqa ölkələrin milli valyuta adlarının, bəzi ölçü vahidlərinin mətbuatda işlənməsinin Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində artması, təbii proses sayılmalıdır. “*Acremon, Acre barrel, bushel, gallon, dime, incn, kilderkin, dollar, load, nail, pesk, sixpense, pense, eagle, rod, tod, firkin, farad, foot, mile*” və s. sözlər bu qəbildəndir. **Acre** “**akr**” - sahə ölçüsü vahidi olub 4047kv m-ə bərabərdir. 10akra bərabər sahə ölçü vahidi “**akremon**” adlanır. İngilis dilindən tərcümə olunmuş bədii əsərlərdə **fut, mil, inç** kimi ingilis mənşəli ölçü vahidləri daha çox işləkliliyi ilə seçilir.

Yard “yard” 91,44sm-ə bərabər uzunluq vahididir. Bir yard 3 futdur. **Yard** sözünün ingilis dilindəki mənaları arasında **rey** onun ölçü vahidi kimi işlənməsinə əsas verə bilən mənadır. Dənizçilikdə “**man the yards!**” Reyə! – komandası vardır. **Rey** sözü holland dilindən alınmadır. Gəmidə dor ağacına eninə bərkidilmiş metal və ya ağac tiri bildirir. Düz yelkənlərin bərkidilməsi və siqnalın qaldırılması üçün nəzərdə tutulur. Çoxmənalı “**yard**” sözünün isim kimi ondan çox leksik mənası vardır. Azərbaycan dilində **Scotland Yard** birləşməsi işlənir. İngilis dilindən **Scotland .Yard** birləşməsi də alınmışdır. London cinayət-axtarış polisi idarəsinin adını bildirir.

Barel (barrel) – həcm vahidi. Bu vahid həm dənəvər maddələrin, həm də mayələrin ölçülməsində istifadə olunur. Dənəvər maddələr üçün bir ingilis bareli 163,651, ABŞ-da bir neft bareli 1591-dir. **Barrel** sözünün əsas mənası çəlləkdir. Maye və dənəvər maddələrin məhz belə tipi qablarda ölçülməsi məqsədəuyğun olduğundan ölçü vahidinin adı da bu sözdən götürülmüşdür. İngilis ölçü sistemində tətbiq olunan başqa bir həcm vahidi **qallon** sözü ilə adlandırılmışdır. Mayələr üçün 1qallon=4,4051 (ABŞ). İngilis qallonuna bəzən imperial gallon da deyilir.

Çəki ölçüsü kimi ingilis dilində *funt* sözü geniş işlənir. Bu sözün “*pund*” və “*punt*” sözü geniş işlənir. İngilis dilində “**pound**” və “**pond**” formalarında yazılır. Latın dilində “**pondus**” – çəki daşı mənasında işlənmişdir. Alman dilində eyni mənanı verir və “*pfund*” şəklində yazılır. Alman dilindən ingilis dilinə keçmişdir. Müasir ingilis dilində (**ph**) qrafem birləşməsi (**f**) səsinə verir.

İngilis ölçü sistemində ticarət funtu 0,4536 kq-a, aptek, pul funtu isə 0,3732 kq-a bərabərdir. Böyük Britaniyada pul vahidi funt sterlinqdir. İngilis funt sterlinqi dünyanın əsas döner valyutalarından biri olduğundan onun adı dünya dillərinin çoxuna, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Funt sterlinq söz birləşməsi şəklində olan terminidir. Birləşmənin ikinci tərəfi sterlinq sözü qədim ingilis gümüş sikkəsinin adını ifadə edir. **Bufer** (ing). Dəmiryol vaqonlarında, avtomobillərdə və s. yerlərdə toqquşa zamanı təkanın gücünü azaltmaq üçün yaylı qurğudur. Eyni zamanda bufer münəqişədə olan tərəfləri bir-birindən ayırma, təhlükəli rəqibdən qorunmaq, ondan aralanmaq üçün aralıq yer, məkan, vasitə anlamlarında da istifadə olunur. Bu mənalar izahlı lüğətdə verilmiş birinci mənadan sonra yaranmışdır. Bu da sözün sonralar semantik inkişaf keçməsindən xəbər verir. İzahlı lüğətdə tərkibində “**bufer**” sözü olan terminoloji söz birləşməsi də verilmişdir: “**bufer dövlət** - ərazisi, bir-biri ilə rəqabət edən böyük dövlətlər arasında olan hərbi və siyasi cəhətdən zəif dövlət”.

R.C.Cəfərov “Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər” adlı kitabında göstərir ki, Avropa mənşəli terminlərin Azərbaycan dilində çoxdur. Azərbaycan dili ilə Avropa dilləri arasında birbaşa dil əlaqələrinin olmadığından onlar vasitəçi rus dilinə keçdikdən sonra alınmışdır. Avropa mənşəli termin əvvəlcə rus dilində müəyyən model əsasında formalaşmış, rus modelinə uyğun şəkildə Azərbaycan dilinin müvafiq terminologiyaya keçmişdir. Əlbəttə ki, R.Cəfərovun sözlərində müəyyən qədər həqiqət vardır. Müasir dövrdə İngilis terminlərin heç də hamısı rus dilindən alınmamışdı. Məsələn; “Belə getsə çox yaxın gələcəkdə, şəhərimizdə **bukmeyker** kontorları açılacaqdır”, “İndi **maklerlər** satdıqları evə və ya yazıq ev satanlara və yazıq ev alanları çalışdırmaqlarına görə onların hər birindən yaxşı “prosent” istəyirlər (4, s. 212-218).

Nəticə: Hər əməliyyatdan onun dəyərinin 10 faizi **maklerlərə** çatmalıdır” (“Şərq” qəzeti, 23.06.2004). Tərəflərdən birinin təkrarlanması ilə düzələn Avropa mənşəli alınmalar da Azərbaycan dilinin həm sahə terminologiyalarından, həm də mətbuat dilində sayı xeyli artmışdır. Məsələn, *broker-diler, broker-treyder, narkodiler, draq-diler, marketinq-klub, sinxromarke-tinq, direkt-marketing, top-menecer, ofis-menecer, profesional-menecer, tur-menecer, lid-menecer, aqent-menecer, press-menecer, eksmenecer, menecer-partner* və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Коробкова М. Немецкие заимствование в английском языке. Москва, 1996. стр: 154-158
2. Мамаедов Э. Арабские заимствование в современном азербайджанском терминологии: Автореф. Дисс.канд. Филол. Наук. Москва, 1990. с. 123-177.
1. Егоровка К.Н. Типы лингвистических заимствование. АКД, 1971.стр:94-102
3. R.C.Cəfərov Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı:Elm və Təhsil, 1996, səh: 212-218

Açar sözlər: Azərbaycan dili, İngilis dili, mətbuat, alınma sözlər

Ключевые слова: Азербайджанский язык, Английский язык печать, заимствованные слова

Key words: Azerbaijani, English, press, words receive

Peculiarities of use of English borrowed words in prees Azerbaijan

Summary

Questions of use of new European borrowed words and used ones in soviet period in press within last years are considered in the article. Explanation and semantic development of some borrowed words are analyzed. Questions of spreading of European borrowed words in various spheres, their division into lexical and semantic groups is studied.

The article is deal about the appropriation process new English term-words is used in Modern Azerbaijan language. In this process the most stage loan-term-words was compared national words including semantic, graphic, phonetic, morphological sides. Also in article is took basis appropriation level of loan-term-words phonetic,graphic,grammatical, orthographical and semantic accommodation.

Употребление заимствованных слов Английского происхождения в Азербайджанский печати

Резюме

В статье рассматривается вопрос употребления в прессе за последние годы новых, а также употребленных в советское время заимствованных Европейский слов. Анализируются толкование и лексическое развитие некоторых заимствованных слов.Рассматриваются вопросы распределение Английских заимствованных слов по различным сферам печати.

В статье речь идет о процессе присвоения новых английских терминов-слов, используемых в современном азербайджанском языке. В этом процессе на самых этапах заимствований сравнивались национальные слова, включая семантические, графические, фонетические, морфологические аспекты.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov

MÜRƏKKƏB MƏZMUNLU CÜMLƏLƏRDƏ FEİLİ TƏRKİBLƏRİN ROLU

Giriş. Feili birləşmələr feilin qeyri-predikativ forması kimi xüsusi kateqoriyasını təşkil edir. Qeyri-predikativ feil formaları dedikdə cümlədə xəbər ola bilməyən və feiləməxsus xüsusiyyətlərdən məhrum olan, yəni zaman şəkil və şəxsə görə dəyişə bilməyən-təsriflənməyən feillər nəzərdə tutulur. Dilçiliyimizdə qeyri-predikativ feil formaları müxtəlif adlar altında izah edilir. M.Hüseynzadə feilləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən əlamətlərin içərisində feil törəmələrini də qeyd edir. Feil törəmələrinə feili sifət, feili bağlama və məsdər (feili isim) aid edir. Törəmə feillər dedikdə ilkin olmayan, feildən törəyən və yabəzi feil xüsusiyyətlərindən məhrum olan feil formaları nəzərdə tutulur. Feili birləşmələrə cümlə daxilində tərkiblər də deyilir. M.Adilov, F.Ağayev, Z.Verdiyevanın “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində tərkib sözü səciyyələndirilir: “Tərkib dilin qrammatik qanunları əsasında nitqdə birləşmələr şəklində təzahür edən sintaktik vahiddir”.

Əsas hissə. Feili tərkiblər yəni, feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibləri sadə cümləni genişləndirən vasitələrdən biridir. Q.Kazımov qeyd edir: “Feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibləri, ara sözlər və xitablar, ara sözlər və xüsusiləşmələr, həmcins üzvlər cümlənin həcmi genişləndirsə də, onu mürəkkəb cümləyə yaxınlaşdırsa da, sadə cümlə strukturundan çıxara bilmir” (1, s. 212). Feili tərkiblərin işlənməsi əsasında cümlələr forma və məzmunca genişlənir, Həmin cümlələr mürəkkəb məzmunlu sadə cümlələrdir və daxilində feili tərkib olan sadə cümlələr sadə geniş cümlənin ən mürəkkəb quruluşu sayılır. Təbii olaraq bu cümlələr mürəkkəb cümlələrə yaxınlaşır, amma forması baxımından sadə cümlənin müxtəlif formalarından biridir.

Feili tərkiblərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, onları da aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1. Feili tərkiblərin yaranmasında feili sifət, məsdər, feili bağlamalar mühüm rol oynayır.
2. Feili tərkiblər əsas tərəfin adı ilə adlanır və 3 yerə ayrılır.
3. Feili tərkiblər əsasən bir və ya bir neçə sözün feili bağlama, feili sifət, məsdərlə birləşməsi əsasında yaranır.
4. Feili tərkiblər sadə cümlələrin tərkib hissəsi olurlar.
5. Feili tərkiblər cümlədə bir sintaktik suala cavab verir, cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.
6. Feili tərkiblərin ən sadə forması 2 sözdən təşkil olunan tərkiblərdir. Məs:

“Aytən gələrkən”, “Onun oxumağı” kimi birləşmələr tərkibin təməli hesab edilir. Bu tərkiblər bir isim və bir feili bağlama, bir əvəzlik və bir məsdərdən təşkil olunmuşdur.

Feili bağlama, feili sifət və məsdərlərdə predikativlik yoxdur. Beləliklə, tərkiblərdə ifadə edilən hərəkətlərlə onların subyektləri arasında mübtəda xəbər münasibəti ola bilməz. Tərkiblərdə söz birləşməsinə məxsus subyekt və obyekt arasında əlaqə mövcuddur və bu da dinamik xarakterə malik deyil.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz “Aytən gələrkən”, “Onun oxumağı” kimi tərkibləri ikinci dərəcəli üzvlərin vasitəsilə genişləndirmək olar: Aytən bizə gələrkən; Aytən işdən evə gələrkən; Onun mühazirəni oxumağı, Onun bu gün məktubu son dəfə oxumağı.

1. Feili bağlama tərkibləri. Feili bağlama tərkiblərinin əsas tərəfi feili bağlamalardan ibarət olur. Feili bağlamaformaları bir iş və hərəkəti başqa bir iş və hərəkətlə bağlayıb tərkib əmələ gətirir. Feili bağlama tərkiblərinin növləri feili bağlamaların müxtəlif olması ilə şərtlənir və bu müxtəliflik feili bağlamayı düzəldən şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilir. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır.

-araq (-əraq): Oqtay getdikcə sinirlənərək əlinə keçən hər şeyi yerə atıb qırdı (5, s. 265); Aydın şərabi son damlasına qədər içib stəkanı yerə qoyaraq, Gültəkinin üzünə baxır (5, s. 210);

-ib (-ib, -ub, -üb): Sanki onun da alınacağından qorxub, addımını yeyinlədir (6, s. 354); Mən ona məktub verib onun səsini kəsdim.

-anda (-əndə): İçimdən səni görmək gələndə yola düşdüm (5, s. 313); Evdə mənimlə danışanda, gördüm bir qışqırdı, o saat yaxasından yapışdım (5, s. 77).

³⁷ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, E-mail: lamiya.cafarova1122@gmail.com

–**dıqda (-dikdə, -duqda, -dükdə)**: O, sənətinin ölmədiyini, yeni nəsil simasında həyata qayıtdığını gördükdə sevinir; Nalbənd Paşa atının ayağına mıx batdığını gördükdə çox məyus olur.

–**a a, -ə ə**: Gənc arxitektör ibtidası qoyulan yeni prospektin başından başladı, üzü Alatavaya doğru addımlaya-addımlaya hər yerə tamaşa elədi (2, s. 261); O, məni iclasda uşaq ola-ola biabır etdi.

–**ınca (-incə, -unca, -üncə)**: Fikirlər, düşüncələr ara verincə bu qaranlıq sədrdə vahimə oyadırdı (2, s. 260); Cahandar ağa and içmişdi ki, düşməninə intiqam almayınca camaat içinə çıxmıyacaq (4, s. 34).

–**madan (-mədən)**: Kirpiyini bir dəfə belə qırpmadan Xəliqin gözünün içinə baxdı.

–**dıqca (-dikcə, -duqca, -dükcə)**: Günlər ötdükcə kassadakı kağızlar zəhərli ilana dönüb onu çalırdı (2, s. 260); O, yuxarı qalxdıqca daha da sakitləşməyə başladı.

–**ar (-maz, -ər, -məz)**: Günel şəhərə çatar-çatmaz işıqlar yandı; Mirzə Əsgər istər-istəməz dirəyi götürməli oldu.

–**arkan (-ərkən)**: Axşam Sahib Elçinlə görüşərkən birinci növbədə anasının göndərdiyi əmanəti verdi.

Feili bağlama tərkibləri cümlədə əsasən tərz, zaman və səbəb zərfliyi vəzifələrində işlənir.

Zaman zərfliyi vəzifəsində: Evdə mənimlə danışanda, gördüm bir qışqırdı, o saat yaxasından yapışdı; Səfər pul adı eşidəndə sevincindən birtəhər oldu; Qaranlıq düşdükcə İmran daha çox kədərlənirdi; Əlac ona qalır ki, işini qurtarıb alınacaq, üzuağ müdirin yanına gedəsən. Bu zaman feili bağlama aid olduğu əsas feildəki işdən əvvəl baş verən işi bildirir.

Səbəb zərfliyi vəzifəsində: O, içəri otaqda ayaqüstə dura bilməyib diz çökdü. Birdən ana ayaq səsi eşidib irəli atıldı; Həmin dəqiqədə, on iki saatlıq elmi işdən çıxıb yorğun-argın evinə gələn Kərim nişanlısığın bağçasında pıçılı eşidib ayaq saxladı (1, s. 272); Səni bikef gördükcə ürəyimiz qana dönürdü; Kazım bıçağın əldən çıxacağını gördükdə özünü itirdi (4, s. 211).

Tərz zərfliyi vəzifəsində: Həqiqəti söyləyib sən çox şey əldə edə bilərsən; Bibim kəlağayısını yelləderək gəldi, onları geri çağırırdı (1, s. 271); Kosaoğlu çiyini atıla-atıla güldü (7, s. 70); Samir qara köynəyinin yaxasını düymələyə-düymələyə mənə tərəf gəldi (1, s. 272); Asif heç kimin üzünə baxmadan dünənki əhvalatı olduğu kimi nağıl elədi; Qulluqçu ona tərəf hörmətlə dönərək heç nə bilmədiyini dedi (8, s. 19).

2. Feili sifət tərkibləri. Feili sifət tərkiblərinin əsas tərəfi feili sifətdən ibarət olur. Bu tərkiblərin növləri feili sifətin növlərindən asılıdır, çünki feili sifətdən qabaq işlənib onunla tabelilik əlaqəsi saxlayan sözlər feili sifət tərkiblərini yaradırlar. Dilimizdəki bütün feili sifət şəkilçiləri tərkib yaradır. Həmin feili sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır.

–**an (-ən)**: Operanı daha da gözəlləşdirən artistlərin məharətlə oynamaqları idi (7, s. 174); Əlibəyin kupesinə açılan pəncərə taybatay açıq idi (1, s. 268).

–**mış (-miş, -muş, -müş)**: Bir hökm şəklində deyilmiş sözlər Şirzadın da kefini pozdu (2, s. 263); Arifin ürəyinə düşmüş o xal əhvalına da təsir göstərirdi.

–**acaq (-əcək)**: Səyyahların, tamaşaçıların tez-tez dolub boşalacağı Çinarlı ecazkar bir lövhə kimi qəlblərdə nəqş salacaqdır (1, s. 267); Babacan Bakıya gedəcək qatara bilet aldı və geri qayıtdı (2, s. 267).

–**ası (-əsi)**: Ayselın artıq evə gedəsi halı yox idi; Telmanın ona açası çox sirri vardı.

–**malı (-məli)**: Eldar üçün bundan artıq düşünməli bir şey qalmamışdı; Səlminin getməli olduğu yer çox təhlükəli idi.

–**dıq (-dik, -duq, -dük)**: Kənddən çamadana qoyub dostuma gətirdiyim kitablarım yadıma düşdü; Mən özümü itirdiyimi boynuma aldım (8, s. 17)

Feili sifət şəkilçilərinin əksəriyyətinin yaratdığı tərkiblərin ayrıca subyektli olur; Məs: Ot bitməyən səhralarda şəhərlər saldıq (1, s. 267). Şəkilçilər sırasında verilən –dıq (-dik, -duq, -dük) + mənsubiyyət şəkilçisi formalı feili sifətlərdən savayı, digər bütün feili sifət formaları müstəqil subyektlə əlaqələnmə bilər. Cümlədə feili sifət

tərkiblərinin sintaktik vəzifəsi təyindir. İsimləşdiyi zaman cümlədə mübtədə və tamamlıq vəzifələrində də çıxış edir.

3. Məsdər tərkibləri. Məsdər Azərbaycan dilində, eləcə də, ümumi dilçilikdə “feili isim”, “feili

sifət” kimi qəbul edilən sözlər bəzən “növi-məsdər”, bəzən “ismi feil” kimi göstərilir. Məsdər tərkibi məsdərə aid olub, ondan əvvəl gələn sözlərlə bu məsdərin birləşməsindən ibarət konstruksiyadır. Məsdər tərkiblərinin əsas tərəfi

-maq (-mək) şəkilçili məsdərdən ibarət olur. Məsdər tərkiblərinin ayrıca subyektinin olması az hallarda olur. Məsdər tərkibləri cümlədə tamamlıq, mübtədə və zərflik vəzifələrində olur.

Mübtədə vəzifəsində: Səhər saat onadək yatmaq bu zəmanənin adamına yaraşmaz (6, s. 62); Onları inandırmaq çətindir (6, s. 26); Millətin geridə qalmağı həmişə mənim ürəyimi yandıracaq (7, s. 149); Dəryada iynə üstünə minib xilas olmağa güvənmək daha əfsəldir (5, s. 15). Tamamlıq vəzifəsində: Adamın yorulub yarı yolda qalmağına acıdım (6, s. 21); Bəhramı Saranın əlindən almağı bacardı (5, s. 37); Zərflik vəzifəsində: Bu gün şəhəri 24 saatda boşaltmaq üçün ultimatum verirlər (5, s. 139). Bu cümlədə məsdər üçün qoşması ilə birlikdə tərkib yaradaraq, səbəb zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

Mürəkkəb məzmunlu cümlələrdə feili tərkiblərin rolundan bəhs edərkən propozisiya mövzusunda da toxunmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, propozisiya haqqında danışarkən onu qeyd etmək lazımdır ki, propozisiya hadisə və situasiyaların mahiyyətini əks etdirir. Propozisiya özünü cümlədə iki cür – predikativ və qeyri predikativ quruluşda göstərir. Qeyri-predikativ quruluşda işlədilərək isə əsasən feili sifət və feili bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur. Propozisiya cümlədə informasiya çoxluğu yaradır. Məsələn, Abbas işdən gəlir, bir azdan burada olacaq. Bu cümləni feili sifət tərkibi ilə ifadə edək: İşdən gələn Abbas bir azdan burada olacaq.

Bir cümlədə bir neçə propozisiya olur. Məsələn, Məktəbdə zəng çalınanda şagirdlər sinfə daxil oldular. Bu cümlədə üç propozisiya var: 1. Məktəbdə zəng çalındı; 2. Şagirdlər sinfə daxil oldular; 3. nə vaxt (zəng çalınanda). Sonuncu propozisiya iki hadisə arasında vaxt əlaqəsi yaradır.

Nəticə. Beləliklə də, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, feili tərkiblər (feili sifət, feili bağlama və məsdər) sadə cümləni genişləndirən vasitələr sırasında yer alaraq onu mürəkkəb məzmununa salır. Bu mövzu öz aktuallığını bu günkü gün qoruyur və qeyd etdiyimiz kimi propozisiyanın mürəkkəb məzmunlu cümlələrdə rolu da məqalədə öz əksini tapmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 494 s.
2. Abdullayev Ə, Seyidov Y, Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
3. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
4. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. 1 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
5. Cabbarlı C. Əsərləri. 2 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
6. Paşayev M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 383 s.
7. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 408 s.
8. Rəfibəyli G. İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər. Bakı: Nurlan, 2005, 143 s.

Açar sözlər: feil, tərkib, feili bağlama, feili sifət, məsdər

Key words: verb, compound, verb binding, verb adjective, infinitive

Ключевые слова: глагол, сложное слово, глагольная связка, глагол, прилагательное, инфинитив

Mürəkkəb məzmunlu cümlələrdə feili tərkiblərin rolu

Xülasə

Feili birləşmələr qeyri-predikativ birləşmələr olub cümlə daxilində tərkiblər də adlandırılır. Feili tərkiblər feili sifət, feili bağlama və məsdərlə (feili isim) ifadə edilir. Bu tərkiblər sadə cümləni genişləndirərək onu məzmunca mürəkkəb cümləyə çevirirlər. Feili bağlama feilin qeyri-predikativ formalarından biridir. Feili bağlama feilin hibrid forması olub, feilin və zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Feili bağlama “-ib⁴”, “-araq²”, “-arkan²”, “-anda²”, “-dıqda⁴”, “-dıqca⁴”, “-ınca⁴”, “-madan²”, “-ar²”, “-maz²”, “-a - a²” şəkilçilərini qəbul edərək fərqli məzmunlar qazanır və cümlə daxilində digər üzvlərlə birlikdə tərkib yaradır. Feili bağlama tərkibləri cümlədə sintaktik vəzifəsi zərflikdir. Feili sifət feilin və sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan qeyri-predikativ feil formasıdır. Feili sifət şəkilçiləri “-mı⁴”, “-acaq²”, “-an²”, “-ası²”, “-malı²”, “-dıq⁴” müəyyən sözlərə artırılaraq cümlədə başqa sözlərlə birlikdə feili sifət tərkibi yaradır. Feili sifət tərkiblərinin sintaktik vəzifəsi cümlədə əsasən təyindir. Məsdər tərkiblərinin tipləri feili bağlama və feili sifət tərkibləri qədər zəngin deyil. Məsdər (

feili isim) tərkiblərinin əsas tərəfi “-maq²” şəkilçili məsdərdən ibarət olur. Məsdər tərkibləri cümlədə mübtəda, tamamlıq və zərflik vəzifəsində işlənə bilər.

The role of verbs in sentences with complex content Summary

Verbal combinations are non-predicative combinations and also constituents within a sentence called Verbs, verb adjective, verb conjunction and infinitive (verb noun) is done. These compounds expand the simple sentence to a complex sentence in terms of content they convert. Verb binding is one of the nonpredicative forms of the verb. Verb binding is a hybrid form of the verb and has the characteristics of a verb and an adverb. Verb binding “-ib⁴”, “-araq²”, “-arkan²”, “-anda²”, “-dıqda⁴”, “-dıqca⁴”, “-ınca⁴”, “-madan²”, “-ar²”, “-maz²”, “-a – a²” suffixes, acquires different contents and the sentence creates a compound with other members within. Verb binding compounds in the sentence its syntactic function is adverbial. Verbal adjective is a non-predicative verb form that has the characteristics of a verb and an adjective. Verb adjective suffixes “-mı⁴”, “-acaq²”, “-an²”, “-ası²”, “-malı²”, “-dıq⁴” is added to certain words and is a verb together with other words in the sentence forms an adjective composition. The syntactic function of verb-adjective compounds in the sentence is determined. The types of infinitives are as much as verbs and adjectives It is not rich. The main part of the infinitive (verb noun) components has the suffix “-maq²”. consists of an infinitive. The prepositional phrases in the sentence are predicate, completeness and adverbial can work in his position.

Роль глаголов в предложениях сложного содержания.

Резюме

Глагольные сочетания – это непредикативные сочетания, а также члены предложения. называется Глаголы с глаголом-прилагательным, глагольным союзом и инфинитивом (глагол-существительное) готово. Эти составные слова расширяют простое предложение до сложного по содержанию. Они кон-вертируют. Связывание глагола – одна из непредикативных форм глагола. Связывание глаголов представляет собой гибридную форму глагола и имеет характеристики глагола и наречия. Связывание глаголов “-ib⁴”, “-araq²”, “arkan²”, “-anda²”, “-dıqda⁴”, “-dıqca⁴”, “-ınca⁴”, “-madan²”, “-ar² maz²”, “-a – a²” суффиксы приобретают разное содержание и предложение образует композицию с другими участниками внутри. Связывание глагола в предложении его синтаксическая функция – наречие. Глагол-прилагательное – это не является предикативной формой глагола. Суффиксы глагольных прилагательных «-mı⁴», «-acaq²», «-an²», «-ası²», «-malı²», «-dıq⁴» добавляется к определенным словам и является глаголом вместе с другими словами в предложении. образует прилагательное. Синтаксическая функция глагольно-прилагательных соединений основана на предложении. определен. Видов инфинитива столько же, сколько глаголов и прилагательных не богат. Основная часть соединений инфинитива (глагол-существительное) имеет суффикс «-maq²». состоит из инфинитива. Предложные обороты в предложении бывают сказуемым, завершенностью и наречием. может работать на своей должности.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fikrət Əlizadə

AKADEMİK YAZI VƏ ONUN DİGƏR YAZI NÖVLƏR İLƏ FƏRQLƏRİ

Yazı həyatınız boyu müxtəlif situasiyalarda sizdən tələb olunan bacarıqdır.

Şəxsi məzmunlu yazışmada ünvanlanan yazının bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür yazı, adətən, qeyri-formal olur. Bu isə o deməkdir ki, burada orfoqrafiya qaydalarını, durğu işarələrinin yerli-yerində işlənməsi və yaxud qrammatik qaydaları gözləməsinə xüsusi fikir verilmir.

Qeyri-formal yazı üslubu şəxsi tanışlıqlar üzərində qurulan münasibətlər fonunda olduğundan yazınızı ünvanladığınız şəxsi tanıdığınızdan, sözləri qısa yazıya bilərik, hətta bəzi hallarda dialekt sözlərin istifadəsinə yer veririk.

Şəxsi məzmunlu yazışmalardan əlavə akademik yazı da vardır ki, burada yazı prosesi xeyli fərqli olur.

Akademik yazıda konkret yazı strukturu tələb olunur. Yəni giriş, əsas hissə və nəticə. Bu sadə strukturu bütün akademik yazı formatlarında görmək olar.

Akademik yazıda giriş paraqrafı oxucunu mövzunun ümumi xarakteri ilə tanış edir, daha sonra isə müzakirə edilən mövzu yazının əsas hissəsində müzakirə edilir və qiymətləndirilir. Girişdə çox qısa və aydın şəkildə, mövzu ilə bağlı mövqə və münasibət bir-iki cümlədə bildirir, daha sonra mövqey yazının əsas hissəsində bir neçə paraqrafda işıqlandırılır və ya ətraflı şəkildə izah edilir. Nəhayət, son paraqrafda - nəticədə qeyd olunan əsas məqamları, fikirləri yekunlaşdırmaq lazımdır. Əlbəttə ki, bütün məqamları əhatə olunmaya bilər. Nəticə ilə əlaqəli tövsiyyə xarakterli paraqraf isə yazınızı müraciət edilən mövzu ilə bağlı gələcək fikirlərə yönəltmək, akademik yazı işinizin gələcəkdə daha fərqli aspektlərdə işlənməsi üçün önəmli rol oynayır.

Ümumiyyətlə, bir qayda olaraq, ali təhsil müəssisələrində yazılan akademik işlərdəki formatlara qısaca nəzər salsaq, aydın olur ki, onlar formal struktura riayət edirlər.

Akademik yazı ilə digər yazı janrları arasındakı fərqlərdən biri də nəşr edilmiş yazılardan gətirilən sitatlarla bağlıdır.

Əgər siz akademik yazıda hər hansı bir arqument irəli sürürsünüzsə, fikrinizi mövzu üzrə yazı nəşr etdirmiş bir və ya bir neçə müəllifin mövqeyi ilə əlaqələndirərək əsaslandırmağınız. Əslində, digər müəlliflərin işlərindən sitat gətirmək akademik yazının əsas şərtlərindən biridir, çünki bu, sizin mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyatı oxuduğunuzu, ideyaları anladığınızı, bu ideyalar və digər müxtəlif perspektivlərdən yazı işinizdə istifadəsini göstərir (3, s. 189).

Akademik yazıda vacib məqamlardan biri də hər zaman orfoqrafiya qaydalarına, punktuasiyaya və qrammatik standartlara əməl etməkdir. Bu yazı növündə, fikirlərinizi yazıda aydın ifadə etməyiniz çox önəmlidir. Düşüncənin ifadə olunmasında fikir aydınlığını qoruyub saxlamaq və ikimənalılıqdan uzaq olmaq üçün punktuasiya, eyni zamanda qrammatik qaydalar akademik yazıda böyük önəm daşıyır.

Ənənəvi olaraq, akademik mövzular konkret və fiziki forması olmayan ideya və anlayışlar kimi mücərrəd məfhumlara əsaslanmışdır.

Bir sıra akademik mövzuların mücərrəd strukturuna baxmayaraq, konkret sözlərdən istifadə etməklə, mücərrəd ideyaları və onlar arasındakı münasibətləri izah etmək mümkündür. Adətən, akademik yazı mücərrəd ifadələri və onların komponentlərini, onların digər mücərrəd ifadələrlə əlaqəsini aydın təsvir etməyi tələb edir. Hətta iqtisadiyyat, kompüter elmləri kimi praktik yönümlü fənlər belə, akademik öyrənmə və praktikada proses və hadisələrin təməlinə duran müxtəlif nəzəriyyələri, anlayışlara və digər mücərrəd ideyalardan bəhrələnməyi tələb edir. Buna görə də, akademik yazının mahiyyəti də bir çox praktik və sosial yönümlü yazı işlərindən fərqlənir. Bu, ona görədir ki, akademik yazı tapşırıqları mövzunun mahiyyətində duran, hadisələrin təməlinə yatan prinsip, nəzəriyyə və anlayışlara baxmağı tələb edir.

Ümumiyyətlə, qayda və təcrübələr istifadə edilən ədəbiyyatlardan gətirilmiş sitatlarla dəstəklənən ideyaların təqdimatında müəyyən bir formal ardıcılıq və ya struktura əsaslanmağa kömək edə bilər. Akademik yazıda punktuasiya, qrammatika və orfoqrafiyanın ənənəvi qaydalarına əməl edilir və akademik yazı bir sıra digər şəxsi yazı formalarından fərqlidir, çünki o, təməl nəzəriyyələrlə bağlıdır, gündəlik həyatda idarəedici proseslərə və təcrübələrə səbəb olur.

“Akademik yazıya müəyyən tələblər lakin akademik yazı işləri son dəqiqədə icra edilməli tapşırıqlar deyil. Onlar düşünmə və planlaşdırma tələb edir. Əsasən, ədəbiyyata əsaslanaraq və ondan istiqamət götür-

³⁸ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

rərək, öz rəylərinizi formalaşdırmağa imkan verir. Akademik yazı fikirlərimizi aydın şəkildə təqdim edə biləcəyiniz arqumentlərə çevirməyi tələb edir. Eyni zamanda, cümlələrinizin mümkün qədər aydın yazıldığına əmin olduğunuzu da qoyulan tələblər sırasındadır.

Bu yazı işləri ilə düşünmə, yazma və qiymətləndirmə bacarıqlarınızı gücləndirmək mümkündür” (3, s. 191).

Akademik yazının dörd əsas növü təsviri, analitik, inandırıcı və tənqididir. Bu yazı növlərinin hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri və məqsədləri var. Əgər ilk dəfə akademik yazı yazacaqsınızsa o zaman aşağıdakı beş addımı yadda saxlamagınız işinizin keyfiyyətli və diqqətəlayiq olmasına yardım edə biləcək.

1. Mövzunu seçin
2. Araşdırma aparın
3. Kontur yaradın
4. Essenizi yazın
5. İşinizi redaktə edin

Akademik yazıda diqqətdə saxlamalı olduğunuz daha bir məsələ yazının dili ilə bağlıdır. Akademik yazı yazarkən dialektlərdən, ara sözlərdən çəkinmək elmi və ciddi formatda formal dildən istifadə etmək mütləqdir. Yazıda formal ton əvvəldən sona kimi saxlanılmalı, müəllifin mənasını aydın şəkildə çatdıran dəqiq dil seçilməlidir. Akademik yazı adətən üçüncü şəxs POV-də (nöqtəyi-nəzəri (POV- Point of view) yazılır, çünki onun diqqəti rəyi dəstəkləmək və ya məsləhət verməkdən daha çox faktlar üzərində maarifləndirməkdir. Akademik yazıların əksəriyyəti tədqiqat nəticələrinin bildirilməsini nəzərdə tutduğundan, o, tədqiq olunan xüsusi tədqiqat suallarına diqqət yetirir. Akademik yazı məntiqi olaraq xətti, faktiki şəkildə təşkil edilməlidir (5). Akademik yazının inkişafı o qədər də asan və qısa müddətə başa gələ biləcək bir proses deyil. Bu dərin və hərtərəfli zehni və emosional əmək tələb edən bir proses olduğuna görə, sadə bir məqalə oxumaqla ya da treyninqdə iştirak etməklə yaxşı yazı ortaya gətirmək mümkün deyil.

Akademik yazı növlərinin xüsusi bir quruluşu olur. İlk öncə Ön hissə gəlir. Titul vərəqi və Mündəriçatdan ibarət olur. Burada yazının strukturunu əks etdirilir və məntiqi ardıcılığı və problemin təhlilindəki bölgüləri göstərir. Yazıdakı fəsilləri və onlara aid hissələri də burada görmək mümkündür. Ənənəvi olaraq hər bir yazıda Giriş, Əsas hissə (fəsillərdən də ibarət ola bilər), nəticə, ədəbiyyat siyahısı və xülasədən istifadə olunur. Girişdə Tədqiqatın məqsədi və obyekt haqqında ətraflı məlumat verir; Problemi və ya vəziyyəti təhlil edir; Mövcud tədqiqatları təhlil edir. Boşluqlar qeyd olunur; Tədqiqat sualı qeyd olunur; Tədqiqat metodu göstərilir; Tədqiqatın çətinliklərini və imkanlarını ifadə edir; Lazım gəldikdə, mövzuya dair tarixi məlumat verilir. Əgər əsas hissə fəsillərdən ibarətdirsə Fəsillərdə - arqumentlər və əsaslandırma olmalıdır. Mövzu fəsillərə və yarım-fəsillərə bölünməlidir, arqumentlərinizin məntiqi ardıcılığı gözlənilməlidir. Əsaslandırma olaraq cədvəl və diaqramlar qoyulmalı və izah edilməlidir, hər bir cədvəl və ya diaqram nömrələnməlidir. Bir hissədən digərinə keçid əlaqələli şəkildə olmalıdır. Hər bir hissənin sonunda əhatə olunan mövzuya dair 1-2 cümlə ilə nəticə göstərilməlidir.

Təbii ki, yekun hissə ilə başa çatır. Burada nəticə və tövsiyələr göstərilir.

Əsas hissədə təhlil olunan fikirlər ümumiləşdirilir, arqumentlərə əsasən hansı addımların atılmasının zəruri olması haqqında tövsiyələr edilir.

Akademik yazıda əlavələrə yol verilərsə onların hər biri göstərilməlidir. Mənbələr - istifadə olunan resurslar, kitablar, məqalələr və s., qoşmalar - əlavə statistik məlumat, qrafiklər, diaqramlar, xəritələr və s. kimi təsvir olunur.

Akademik yazı ümumiyyətlə kifayət qədər formal, obyektiv (şəxsi olmayan) və texniki xarakter daşıyır. Sıxılımlar və ya qeyri-rəsmi lüğət kimi təsadüfi və ya danışıq dilindən qaçınmaqla rəsmidir. İnsanlara və ya hissələrə birbaşa istinad etməkdən qaçaraq, bunun əvəzinə obyektləri, faktları və fikirləri vurğulamaqla şəxsiyyətsiz və obyektivdir. İntizam üçün xüsusi lüğətdən istifadə etməklə texnikidir (6).

Ümumiyyətlə akademik yazının quruluşu dedikdə onun ilk səhifəsindən son səhifəsinədək tədqiqatın əsas hissələrinin, bölmələrinin, fəsillərinin, yarım fəsillərinin, bəndlərinin ardıcılığı, sistemliliyi başa düşülür. Akademik yazıların bəzilərində Minnətdarlıq hissəsi də ola bilər. Elmi işinizi nəşr etdirərkən, minnətdarlıq yazmaqla akademik işinizin yerinə yetirilməsində sizə kömək edən şəxslərə təşəkkür etmək imkanı qazanırsınız. Bunun üçün bir neçə detala diqqət yetirmək lazımdır: Təşəkkürü adlar siyahısı formasında edə bilərsiniz və ya Hər kəsə fərdi olaraq, şəxsi təşəkkür ünvanlamaq da olar. Bəzən isə, bir qisim insanların adlarını digərlərindən daha çox vurğulamamaq üçün şəxslərin adlarını minnətdarlıqda əlifba sırası ilə çəkmək mümkündür.

Adətən, minnətdarlıqda təşəkkür edilən şəxs elmi rəhbər olur. Əgər hər hansı bir fondan və ya elmi tədqiqat qrupundan təqaüd və ya qrant əldə edilibsə həmin təşkilat və ya fondun adını çəkilərək təşəkkürünüzü bildirmək münasib olur.

Adlarını çəkdiyiniz insanların adlarının düzgün yazıldığına əmin olmaq və burada orfoqrafiya qaydalarına dəqiq əməl etmək lazımdır.

Minnətdarlıq yazarkən təşəkkürünüzü qısa sözlərlə ifadə etmək və güclü emosiyalardan uzaq olmaq məsləhətlidir. Qeyd edək ki, elmi yazı işinizin minnətdarlıq hissəsində “mən, mənim, mənə ...” kimi sözlər, demək olar ki, həmişə işləndiyi halda, akademik yazının qalan hissəsində bu kimi şəxs əvəzliliklərindən istifadədən bir qayda olaraq, imtina edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999
3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021
4. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998
5. https://azkurs.orpars_docs/refs/31/30174/30174.pdf
6. [https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20\(2\).pdf](https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20(2).pdf).

Açar sözlər: yazı, akademik yazı, üslub, tədqiqat, tələb, cümlə

Ключевые слова: письмо, академическое письмо, стиль, исследование, подсказка, предложение

Key words: writing, academic writing, style, research, prompt, sentence

Xülasə

Elmi məqalədə akademik yazı haqqında ərtaflı məlumatlar verilir. Akademik yazının mahiyyəti, digər yazı növlərindən fərqləri məqalədə araşdırılıb. Konkret yazı strukturuna malik olan akademik yazının yazılması zamanı nələrə fikir vermək lazımdır, hansı vasitələrdən necə istifadə edilməlidir suallarına məqalədə cavab tapılıb. Məqalədə şəxsi məzmunlu yazışmalardan fərqli olaraq akademik yazıda qoyulan tələblər öz əksini tapıb. Həm tələbələr, həm də akademik mühitdə çalışanların bilməli və əməl olunması qayaların hər biri izah olunub. Ümumiyyətlə akademik yazının quruluşu dedikdə onun ilk səhifəsindən son səhifəsinədək tədqiqatın əsas hissələrinin, bölmələrinin, fəsilələrinin, yarım fəsilələrinin, bəndlərinin ardıcılığı, sistemliliyi başa düşülür.

Резюме

Научная статья содержит подробную информацию об академическом письме. В статье рассматривается сущность академического письма и его отличия от других видов письма. Статья отвечает на вопросы, что следует учитывать при написании академического эссе с определенной структурой письма, какие инструменты следует использовать и как. В статье отражены требования академического письма в отличие от переписки личного содержания. Объясняется каждый из принципов, которые должны знать и соблюдать как студенты, так и те, кто работает в академической среде. В целом структура научной работы подразумевает последовательность и систематичность основных частей, разделов, глав, полуглав, пунктов исследования от первой страницы до последней страницы.

Summary

The research paper provides detailed information about academic writing. The article examines the essence of academic writing and its differences from other types of writing. The article answers the questions of what should be taken into account when writing an academic essay with a certain writing structure, what tools should be used and how. The article reflects the requirements of academic writing as opposed to personal correspondence. Each of the principles that both students and those working in an academic environment should know and follow is explained. In general, the structure of a scientific work implies consistency and systematicity of the main parts, sections, chapters, semi-chapters, research points from the first page to the last page

Rəyçi: dos. S.Abbasova

ONOMASTİK LEKSİKOQRAFIYA VƏ REGIONAL LÜĞƏTLƏR

Dilçiliyin, demək olar ki, hər sahəsi həm tətbiqi, həm də fundamental elmi-nəzəri aspektə malikdir. Xüsusi adlardan bəhs edən onomastika da nəzəri və tətbiqi aspektlərə malikdir. Onomastik leksikoqrafiya tətbiqi onomastikanın ən geniş və mürəkkəb sahələrindən biridir. Onomastik lüğətçilikdə xüsusi adların müxtəlif kateqoriyalarına aid hazırlanmış lüğətlərin tərtibi prinsipləri, xüsusiyyətləri, növləri, məzmunu və quruluşu öyrənilir. Bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri, lüğətlərin tərtibinin nəzəriyyə və praktikası da onomastik lüğətçiliyə daxildir. Onomastik lüğətlər üçün ad seçmənin bir sıra prinsipləri var: 1) normativlik prinsipi; 2) məqsədyönlülük prinsipi; 3) tarixilik prinsipi; 4) sinxronluq prinsipi; 5) semantikləşdirmə prinsipi. Sözlüyün tərtibi lüğətin tipindən də asılıdır. Bu lüğətlər müxtəlif tipli ola bilər: 1) terminlərin sadəcə siyahısından ibarət (izahsız) lüğətlər; 2) izahlı lüğətlər; 3) birdilli, ikidilli (çoxdilli) lüğətlər; 4) müxtəsər lüğətlər; 5) əks lüğətlər; 6) tezlik lüğətləri; 7) ümumi lüğətlər; 8) sahə lüğətləri. Lüğətlərin tərtibi prosesində kompüterləşmənin tətbiqi təsvir olunan vahidlərin böyük kütləsini operativ və elmi cəhətdən işləyib hazırlamağa kömək edir. Müasir onomastik leksikoqrafiyada əsas istiqamətlər kimi: a) onomastik lüğətlərin mövcud tiplərinin təkmilləşdirilməsi; b) yeni prinsiplər əsasında yeni tip lüğətlərin yaradılması; c) leksikoqrafik fəaliyyətin kompüter metodologiyasının yaradılması və digər məsələlər götürülür.

Hər dilin onomastik sistemi xalqın tarixinin mühüm elementlərindən biri və mədəniyyətinin maraqlı fraqmentidir. Regional onomastika ayrı-ayrı ərazilərin xüsusi adlarını öyrənən sahədir. Müasir dövrdə bu sahənin inkişafı üçün yeni xüsusi ad mənbələrinin aşkar edilməsi, onomastik vahidlərin yeni tədqiqat metodlarının müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Coğrafi adlarla yanaşı, antroponimlər də regional tədqiqatların mənbəyi ola bilər. Amma, təəssüf ki, onomastik vahidlərin bütün növlərinin tam toplanıb sistemləşdirilməməsi onomastik materialın tədqiqatını çətinləşdirir.

Regional onomastik lüğətlərin tərtibi hazırda çox aktualdır. “İlk regional lüğətlər coğrafiyaçıları və həvəskar diyarşünasları tərəfindən yaradılmışdır. Onlarda, adətən, təsvir olunan obyektin linqvistik xarakteristikası olmur” (6, 266). Müxtəlif məlumatlardan ibarət olan belə lüğətlər ayrı-ayrı lüğətlərin tioloji xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Fikrimizcə, Qarabağda lokal onomastik leksikanın tədqiqatı üçün coğrafi adların toplanıb sistemləşdirilməsi və lüğət şəklində təqdim olunması çox vacibdir.

“Qarabağ toponimlərinin regional lüğəti” adlı mənbənin təxmini strukturu belə ola bilər: lüğətin makrostrukturu ön söz, giriş, lüğətin quruluşu, sözlüyün həcmi haqqında məlumat, əsas hissədən təşkil olunur. Lüğət məqaləsinə baş söz, anket məlumatları/informant sorğusu, coğrafi qeydlər, xronoloji məlumatlar daxil edilir. Burada onun haqqında verilən məlumatlara xüsusi adın özünəməxsus cəhətləri, onunla bağlı hadisələr, obyektin adlandırılma səbəbi, etimoloji arayış, adın motivləşməsi, variantivliyi, adla və ya obyektə bağlı dəyişikliklər, əfsanə və rəvayətlər, müxtəlif fikirlər və s. əlavə oluna bilər. Sözlər əlifba sırası ilə verilir, düzgün yazılışı, vurğusu göstərilir.

Qarabağ ərazisində gedən toponimik proseslər müxtəlif vaxtlarda tarixçilər, coğrafiyaçıları, dilçilər, folklorçular, jurnalistlər tərəfindən öyrənilmişdir. Qarabağ toponimləri bəzi lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Bu adlar haqqında məlumatı “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndən, Nazim Tapdıqoğlunun bəzi bölgələrə aid sorğu kitablarından, habelə Aydın Qarabağlının “Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri” əsərindən və s. mənbələrdən əldə etmək mümkündür.

Mövcud mənbələrdə yerləşdirilən məlumatlardan tematik lüğətlər hazırlanan zaman da istifadə etmək olar. Məsələn, regionun bölgələrində fitotoponimlər geniş yayılmışdır. Fitotoponimlər çox vaxt yeməyə yararlı bitkilərin, o cümlədən dərman bitkilərinin bol olduğu yerləri göstərir:

Qozluçay – Xocavənd, Füzuli rayonlarında çay. Arazın sol qoludur. Çayların adı axdığı ərazidə qoz ağaclarının bolluğu ilə əlaqədardır (3, 69).

Gərənə – Bərdə rayonunda kənd. Qarabağ düzündədir. Əsl adı Qaranüydür. Gərənə bu adın təhrif forması hesab olunur. Oykonom *qara* (burada “sıx” mənasındadır) və nüy (Azərbaycan dilinin dialektlərində “çaysahili meşəlik” deməkdir) sözlərindən düzəlib, “çaysahili sıx meşəlik” mənasındadır. XIX əsrin məlumatlarına görə, əkin və bağ üçün təmizlənmiş meşə yeri də yerli əhali arasında *nüy* adlanırdı. (bax: 2, 284).

³⁹ Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası. e-mail: rhabibli@bsu.edu.az

Balıca – Xocalı r-nunda çay. Qarqar çayının sol qoludur. Suvarma üçün istifadə olunur. Başlanğıcını Balıca adlı yaylaqdan aldığına görə belə adlandırılmışdır. Yaylaq isə öz adını burada bitən balıca (öfkəotu) bitkisinin adından almışdır. (bax: 2, 79).

Armudlu – 1. Kəlbəcər, Ağdərə, Cəbrayıl, Şuşa r-nları ərazisində dağ; 2. Cəbrayıl r-nu ərazisində dərə, 3. Füzuli r-nu ərazisində bağ. Oronim ərazinin armud ağacı ilə zənginliyini bildirir (bax: 2, 48).

Fitotoponimiyanın formalaşması regionun coğrafi və sosial şəraitindən, təsərrüfatların tipindən asılıdır. Ərazi fitotoponimiyasının nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bu xüsusi adlar yerli landşaftı əks etdirir və dilin linqvistik, sosiokultur və etnokultur planda zənginləşmə mənbələrindən biridir.

Hər regionun toponimik sisteminin tədqiqi göstərir ki, coğrafi adlar metaforik ola bilər. Metaforlar oxşarlığa əsaslanır, onların əlamətləri müxtəlif olur. Metafor müqayisəni, adın köçürülməsini təsəvvür edilən oxşarlığa görə nəzərdə tutur. Belə toponimlərin yaradılması üçün əsas mənbə obyekt və yerlərin müəyyən xüsusiyyətləri və cəhətləridir (forma, xarici görünüş və s.) ki, bunlar obyektlərin obyektiv gerçəklik predmetləri ilə müqayisəsini mümkün edir.

Qarabağ bölgəsində anatomik sözlərlə düzələn metaforik toponimlər məntəqənin yerləşdiyi coğrafi mövqeyi göstərir:

Baş Güneypəyə – Ağdam rayonunda kənd. Oronim baş (yuxarı), güney (cənub, gün düşən yer) və pəyə (burada yaşayış məntəqəsi) komponentlərindən düzəlib, “yuxarıda yerləşən Güneypəyə kəndi” mənasındadır (2, 83).

“Daban” sözü türk dillərindəki toponimlərin tərkib hissəsi kimi geniş yayılmışdır. Metaforik termin kimi də diqqəti cəlb edir:

Ağdaban – Ağdərə rayonunda dağ. Oronim ağ və daban (aşırım, təpə, dağ yüksəkliyi; dağ və ya qaya ayağının aşağı hissəsi; dağın dibinə yaxın yer) sözlərindən düzəlib, “kiçik aşırım” deməkdir (2, 18).

Qarabağ bölgəsində yerləşən coğrafi obyektlər yerli əhali tərəfindən insanın mənəvi, daxili xüsusiyyətlərinə aid sözlərlə də adlandırılmışdır:

Dəli çay – Füzuli rayonunda çay. Çay hərdən yağışın gurlaşan zamanında “dəlilik” etdiyi üçün el arasında belə adlandırılmışdır (9, 145)

Yerli əhali bəzi coğrafi obyektlərə məişət, yaxud kənd təsərrüfatı əşyasına oxşarlığına əsasən ad vermişdir:

Nağara təpəsi – Füzuli rayonu ərazisində təpə. Toponimin tərkibindəki nağara sözü həmin təpənin nağara musiqi alətinə bənzədiyini ifadə edir (9, 252).

Qarabağın toponimiyasında saylardan geniş istifadə olunur. Bunlar miqdar sayları ilə düzələn və bir-birinə yaxın ərazidə yerləşən eynitipli obyektlərin sayını bildirən coğrafi adlardır. Onların əmələ gəlməsində sayların iştirak etməsi maraqlı faktları ortaya çıxarır. Həmin adların bir çoxu müqəddəs sayılan rəqəmlərlə ifadə olunur.

Yeddixırman dağı – Ağdam rayonu ərazisində, Xıdırlı kəndi yaxınlığındakı obyektin adıdır. Oronimin tərkib hissələri: say bildirən yeddi sözü, xırman sözü və müsbət relyef bildirən dağ coğrafi termini. “Xırman – taxılı döymək, təmizləmək və qurutmaq üçün hazırlanmış meydançadır, xırmanlar, adətən, əkin yerinin yaxınlığında olur”. Dağ vaxtilə Xaçın çayının üstündə yeddi su dəyirmanı olduğuna görə belə adlanmışdır (bax: 8, 153).

Toponimlərin tərkibində say mənasında işlənən başqa sözlərə də rast gəlmək olur ki, bunlar qoşa, əkiz, yalqız, yarım sözləridir. Məsələn:

Qoşabulaq kəndi – Cəbrayıl rayonunun kəndlərindən biridir. Gəyən düzündədir. “Qoşabulaq kəndi öz adını ərazisindəki Qoşabulaq hidronimindən almışdır. Toponim qoşa və bulaq sözlərindən ibarətdir” (7, 296).

Bir sıra toponimlərdə saylar numerativ diferensiasiya həyata keçirir:

Birinci Qaradəmirçi – Bərdə rayonunda kənd. Oronimin birinci komponenti onu eyniadlı ikinci yaşayış məntəqəsinin adından fərqləndirməyə xidmət edir. İkinci komponent isə burada məskunlaşmış qaradəmirçi elatının adıdır. Etnotoponimdir (2, 101).

Numerativ diferensiasiya iki topoleksemə fərqləndirilməsinə xidmət edir və qarşılaşdırılan toponimlərin hər birinə 1-ci, 2-ci kimi miqdar sayları şəklində komponentlərin və ya göstəricilərin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir.

Digər xüsusi adlar kimi, Qarabağ hidronimləri də öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Hidroobyektlərin adları ərazinin təbii-coğrafi əlamətləri, flora və faunanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir:

Turşsu – spesifik hidronimdir. Çay adıdır. Turşsu mualicə keyfiyyətli mineral bulaqların yaxınlığından axdığına görə belə adlanmışdır (bax: 5, 367).

Uzundərəsu – Şuşa və Xocalı rayonları ərazisində çay. Hidronim *Uzundərə* (eyniadlı çay dərəsinin adı) və *su* (çay) komponentlərindən düzülüb, çay dərəsinin ölçüsünü ifadə edir (3, 257).

Bundan əlavə, antropotoponimlərə, etnotoponimlərə də müxtəlif lüğət və soraq kitablarında rast gəlinir. Bu adlar özündə obyektin qurucusu, hər hansı etnos barədə informasiyanı cəmləşdirir, nominasiya prinsiplərini əks etdirir.

Tofiq bulağı – Malibəyli kəndində qeydə alınmışdır. Bulağın belə adlanması onun qurucusu olan Malibəyli kənd sakini Tofiq Zeynalovun adı ilə əlaqədardır (11, 158).

Xəlfəli çayı – Şuşa və Xocalı rayonları ərazisində, Qarqar çayının qolu olan çay. Xəlfəli kəndinin adı ilə əlaqədardır. Xəlfəli hidronimi xəlfəli tayfasının adından götürülmüşdür (11, 80).

Məlumdur ki, coğrafi terminlər və onlardan əmələ gələn toponimlər coğrafi şəraitin spesifikasiyası haqda mühüm informasiya potensialına malikdir. Qarabağ toponimiyasında da terminlər coğrafi adların əsas kütləsini təşkil edir, məsələn:

Dağyurd – Xocalı rayonunda kənd. “Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətəyində, Köndələnçayın (Araz hövzəsi) sol sahilindədir. Əh. 450” (4).

Çuxuryal – Xocavənd rayonunda oroqrafik obyekt. “**Çuxur** termini “*çökəklik, çökək yer*” mənasındadır. Coğrafi adın tərkibindəki **yal** termini “*dağın ən hündür hissəsindəki yamacı*” mənasını bildirir. **Çuxuryal** toponimi “*çökəklikdə yerləşən dağ yamacı*” mənasındadır” (10, 166-167).

Yuxarıda adıçəkilən mənbələrdən verdiyimiz bu nümunələr Qarabağ toponimlərinin regional lüğətində özünəməxsus yer tutur. Bu mənbə ümumilikdə Qarabağ toponimləri lüğəti kimi hazırlana bilər, yaxud toponimlərin ayrı-ayrı növlərindən ibarət lüğətlər şəklində tərtib edilə bilər.

Bu lüğətlərdən tədris prosesində də istifadə etmək olar. Təhsilalanların vətənpərvərlik tərbiyəsində, onları tədqiqatçılığa yönəltməkdə, habelə regionun coğrafi obyektlərini tanımaq və tanıtmada belə lüğətlərin əhəmiyyəti böyükdür. Regional lüğət materialları toponimlərin universal və spesifik xüsusiyyətlərinin müqayisəli araşdırılması üçün mühüm rol oynaya bilər. Bunun üçün toponimlərin formalaşması və işlənməsinin fiziki-coğrafi və etnokultur spesifikasiyası, sosial, tarixi, lingvistik amilləri öyrənilməlidir. Coğrafi adlar maraqlı və unikal onomastik materialdan ibarət olan diyarşünaslıq, elmi, etnoqrafik, folklor ədəbiyyatından və digər mənbələrdən toplanma bilər.

Toponimlərin müəyyən regionlar üzrə toplanıb sistemləşdirilməsi coğrafi adların vahid bazasının yaradılmasına, aradirmaların effektiv olmasına imkan verir. Bu həm də onomastik materialın seçilməsi və çoxsaylı mənbələrin öyrənilməsi zamanı vaxta qənaət edilməsi üçün şərait yaradır. Sistemləşdirilmiş kataloqlardan lüğətlər və ya siyahıların hazırlanması nəticəsində regional toponimiya, topoforantlar, adların strukturu, obyektlərin yeri barədə məlumat almaq olar.

Qarabağ toponimlərinin regional lüğət şəklində sistemləşdirilməsi bu işin yeniliyini göstərməklə bərabər, onun perspektivlərini də nəzərdə tutur. Bu toponimlər böyük həcmli faktoloji bazanı təşkil edir. Belə bir lüğət onomastik lüğətçiliyin nəzəriyyə və praktikası üçün çox əhəmiyyətlidir. Qarabağ toponimlərinin regional lüğəti ərazi üzrə müxtəlif aspektli toponimik tədqiqatların aparılması, regiondaxili və regiondan-kənar bölgələrin toponimiyasının müqayisəsi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: [Elektron resurs]. URL: <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/11924/cild/18>
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: [2 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, c.1, 2007. 304 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: [2 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, c.2, 2007. 304 s.
4. <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/11924/cild/18>
5. Məmmədov (Qarabağlı) A. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 480 s.
6. Супрун В.И. Сколько экстралингвистики может быть в топонимическом словаре? Взгляд географа, историка и лингвиста // Пересекая границы: межкультурная коммуникация в глобальном контексте: сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 14-16 февраля 2018 г.). Москва: 2018, с.266-268
7. Tapdıqoğlu N. Cəbrayıl ensiklopediyası. Bakı: Təknur, 2013, 624 s.

8. Tapdıqoğlu N., Əliyev A. Ağdam rayonu və onun toponimiyası (Ensiklopedik dərgi). Bakı: Təhsil, 2006, 444 s.
9. Tapdıqoğlu N. Füzuli rayonu və onun toponimiyası (Ensiklopedik dərgi). Bakı: 2006, 984 s.
10. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı: Zərdabi LTD, 2009, 544 s.
11. Tapdıqoğlu N. Qarabağın tacı Şuşam: [Elektron resurs]. Bakı: 2003. 264 s. URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=2353&pno=19>

Açar sözlər: tətbiqi onomastika, onomastik leksikoqrafiya, xüsusi ad, regional onomastik lüğət, Qarabağ toponimləri

Ключевые слова: прикладная ономастика, ономастическая лексикография, имя собственное, региональный ономастический словарь, топонимы Карабаха

Key words: applied onomastics, onomastic lexicography, proper name, regional onomastic dictionary, toponyms of Karabakh

Onomastik leksikoqrafiya və regional lüğətlər

Xülasə

Onomastik lüğətçilik tətbiqi onomastikanın ən geniş və mürəkkəb sahələrindən biridir. Müasir onomastik leksikoqrafiyada lüğətlərin mövcud tiplərinin təkmilləşdirilməsi və yeni prinsiplər əsasında yeni tip lüğətlərin yaradılması əsas istiqamətlər kimi diqqəti cəlb edir. Regional onomastik lüğətlərin tərtibi hazırda çox aktualdır. Müasir dövrdə bu sahənin inkişafı üçün yeni xüsusi ad mənbələrinin aşkar edilməsi, onomastik vahidlərin yeni tədqiqat metodlarının müəyyənəndirilməsi mühüm rol oynayır. Məqalədə Qarabağ toponimlərinin regional lüğətinin tərtibi barədə mülahizələr irəli sürülür. Qeyd olunur ki, Qarabağ toponimlərinin regional lüğət şəklində sistemləşdirilməsi bu işin yeniliyini göstərməklə bərabər, onun perspektivlərini də nəzərdə tutur. Bu toponimlər böyük həcmli faktoloji bazanı təşkil edir. Belə bir lüğət onomastik lüğətçiliyin nəzəriyyə və praktikasına üçün çox əhəmiyyətlidir. Qarabağ toponimlərinin regional lüğəti ərazi üzrə müxtəlif aspektli toponimik tədqiqatların aparılması, regiondaxili və regiondankənar bölgələrin toponimiyasının müqayisəsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ономастическая лексикография и региональные словари

Резюме

Ономастическая лексикография – одна из самых широких и сложных областей прикладной ономастики. В современной ономастической лексикографии усовершенствование существующих типов словарей и создание нового типа словарей на основе новых принципов привлекает внимание как одно из главных направлений. В настоящее время составление региональных ономастических словарей весьма актуально. На современном этапе выявление новых источников имен собственных, определение новых методов исследования ономастических единиц играют важную роль в развитии данной области. В статье высказываются мысли и соображения относительно составления регионального словаря топонимов Карабаха. Отмечается, что систематизация топонимов Карабаха в виде регионального словаря не только демонстрирует новизну этой работы, но и подразумевает ее перспективы. Эти топонимы составляют объемную фактологическую базу. Такой словарь имеет большое значение для теории и практики ономастической лексикографии. Региональный словарь топонимов Карабаха представляет важное значение с точки зрения проведения топонимических исследований территории в различных аспектах, сравнения топонимии зон, находящихся в регионе и за его пределами.

Onomastic lexicography and regional dictionaries

Summary

Onomastic lexicography is one of the broadest and complex areas of applied onomastics. In modern onomastic lexicography improvement of existing types of dictionaries and the creation of a new type of dictionary based on new principles attracts attention as one of the main directions. Currently compilation of regional onomastic dictionaries is very important. At the present stage, identifying new sources of proper names, determination of new methods for studying onomastic units play an important role in the development of this area. The article expresses thoughts and considerations regarding the compilation of a regional dictionary of toponyms of Karabakh. It is noted that the systematization of toponyms of Karabakh in the form of a regional dictionary not only demonstrates the novelty of this work but also implies its prospects. These toponyms make up a volumetric factual base. Such a dictionary is of great importance for theory and practice of onomastic lexicography. Regional dictionary of toponyms of Karabakh is important from the standpoint of carrying out toponymic studies of the territory in various aspects, comparison of toponymy of zones located in the region and outside it.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

THE ENGLISH MARKETING TERMINOLOGY SYSTEM IN THE CONTEXT OF SOCIOLINGUISTIC RESEARCH

Introduction. The article provides a brief description of the content of the concept “marketing”, obtained as a result of a review of the views of marketing scientists, which currently includes aspects of market activity that set the direction of production and serve as a guarantee that the products produced market products will be in demand by the buyer. This article describes the historical prerequisites identified by the method of diachronic research, for the emergence of concepts and terms of marketing science in connection with the birth of this science. As historical research shows, some techniques, methods and rules that would later be called “marketing” were invented in Japan around 1673 by merchant Takatoshi Hachirobei, whose work system embodied such main features of marketing policy as identifying potential consumers, their tastes and preferences, designing products on this basis, developing sources for the production of products, achieving maximum consumer satisfaction, the principle of despecialization, i.e. attracting a wide range of goods instead of highly specialized trade [6].

In the USA, the first person who, in the process of industrial and commercial activity in 1831-1847, intuitively came to the generation of original techniques for increasing profits, which were the “prototypes” of future marketing techniques, was Cyrus McCormick (1809-1884), an American inventor and factory owner. However, the “prototypes” of the principles, ideas and theories of marketing in the United States were remembered only in the second half of the 11th - early 10th centuries, when the US economy experienced a chain of crises of commodity oversaturation of markets and an aggravation of the problem of selling goods. As a result of the crisis of 1857, individual industrialists first turned to the theoretical and practical principles of market influence proposed by Cyrus McCormick. Thus, 1857 is considered the first milestone both in the history of marketing and in the history of the formation of English terminology serving the industry.

Main body. A diachronic approach to the study of socio-economic processes occurring in American society since that time has made it possible to identify 3 main periods in the development of marketing science and, based on the periodization of marketing science, to identify 3 periods of formation and development of the terminological apparatus of marketing. The first period dates from 1857 - 1900 and is characterized by a spontaneous, unsystematic desire of entrepreneurs to find and apply methods of influencing the market environment. During this period of time, entrepreneurs used predominantly commercial terminology to nominate objects, phenomena and concepts related to the expansion of trade and promotion in the market, a significant part of which developed in English language in the 11th - 17th centuries. The study of letters, diaries, articles of such famous American entrepreneurs as John Jacob Astor (1763-1848), Samuel Colt (1814-1862), Lewis Strauss (1829-1902) and others, made it possible to identify operational concepts and commercial terms used in their practical activities: advertising reklam, business ticarət fəaliyyəti, buying alış, commerce ticarət, company şirkət, enterprise müəssisə, employment əməkçilik and many others [9]. Since it was during this period that the historical prerequisites arose for the transformation of the intuitive knowledge and experience of entrepreneurs into scientific one, this period can be called the period of the emergence of marketing terminology. The second period in the formation of the terminology of marketing science can be called the period of formation of terminology. Lasting from 1900 to 1950, this period included three stages: 1) the stage of conceptualization of terminology (1900 - 1920), 2) the stage of integration of terms (1920 - 1930), 3) the stage of revision and improvement of terms (1930 - 1950). During this period, at the stage of conceptualization of terminology, marketing became a separate academic discipline, which began to be taught at the University of Michigan and Illinois from 1901 - 1902, at Ohio University from 1905, and the first marketing students were actually trained as economists, alt-

⁴⁰ Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi
Samira.amirova@atmu.edu.az

though they developed the ideas differed in their nature, scale and scope from the economic theories accepted at that time [3].

Economic theories such as the theory of demand, the theory of competition, the theory of elasticity of demand were developed and applied by marketers, and therefore the English marketing terminology was replenished with such terms as, for example: demand tələb, supply təklif, purchasing power alıcılıq gücü, equilibrium tarazlıq, long - run uzun müddətli, cost dəyər, elasticity of demand tələbin elastikliyi. At this stage, marketing ideas are actively being developed in works on advertising, the appearance of which was preceded by more than fifty years of practical work on the introduction and development of certain advertising methods, for example, placing advertising texts in magazines. In connection with this sociolinguistic fact, the terminology under study included such terms as, for example: lazy Susan (1917) vitrində məhsulların nümayişi, canned audience (1904) hazır dinləyicilər, coupon (1906) kupon, advertising litter reklam mətni. In addition to economic and advertising concepts and terms, the emerging marketing science attracted concepts, and consequently, terms from other already established sciences, in particular psychology, one of the problems of which is the study of the needs, motives and behavior of individuals. In this regard, the terminology under study included, for example, such terms as - perceived product quality məhsulun qəbul edilmiş keyfiyyəti, response rate cavab reaksiyasının dərəcəsi, consumer reaction müştəri reaksiyası, behavior segmentation davranış seqmentasiyası, motivational hierarchy ehtiyaclar iyerarxiyası.

This stage is significant with the emergence and use of the term marketing; scientific market research becomes one of the means of marketing activities. In this regard, concepts, methods and, consequently, terms of statistics and sociology are involved in marketing, namely: interest group (1908) ümumi maraqları olan insanlar qrupu, distribution function (1909) paylama funksiyası, coverage map (1912) əhatə dairəsinin xəritəsi, qualitative research keyfiyyət araşdırması, depth interview dərin müsahibə. At the stage of integration from 1920 to 1930, the fundamentals of marketing were first postulated and set out in writing, disparate concepts and empirically obtained generalizations were integrated, in connection with which the marketing terminology is replenished with new terminological units that verbalize generalized knowledge; point of concentration fikri cəmləmə nöqtəsi, transfer of goods əmtəənin daşınması, operating marketing efficiency marketinqin əməliyyat səmərəliliyi. At this period, at the stage of revision and improvement (1930-1950) terminology, the importance of optimizing and unifying marketing terminology was realized and the first steps were taken in this direction, namely, in 1938, the Census Bureau contacted the American Marketing Association (AMA), formed in 1937, with a proposal to take part in the work to clarify the definitions and unify marketing terms used by all government agencies, and it was the practical needs of marketing as sociolinguistic factors that influenced these linguistic processes. A comparative analysis of the structure and semantics of some terms included in marketing terminology in the first and second periods made it possible to identify some methods of simplification and techniques for optimizing terminology used by specialists in the 30-50s. Among the optimization techniques we include the replacement of one or two components in a term combination with term components with a more precise content of the concept (cost-of-living index- yaşayış dəyəri indeksi (1913); consumer price index - istehlakçı qiymət indeksi (1948); hard goods (1934)-ağır məhsullar; durable goods - uzun ömürlü əmtəə (1941)). The followings are among the simplification methods; 1) transformation of a phrasal term into a two-component one (five and dime store (1923) 1001 xırdavat mağazası-> dime store (1938); chain of retail stores (1908) pərakəndə satış mağazalar şəbəkəsi-> retail chain (1933)); 2) reducing the number of components in a term combination with the possible replacement of one of the components (high ticket item bahalı məhsul - big ticket (1945); direct mail advertising (1914) birbaşa poçt vasitəsilə reklam -> mail advertising (1934)). Marketing terminology at this stage included most of the terms from the field of military art, which is historically associated with the fact that after the end of the Second World War, a significant number of military senior ranks who retired from the ranks of the US armed forces found application for their experience and knowledge in the relatively new and an extremely promising marketing industry, in particular, the marketing departments of many industrial enterprises in the United States after 1945 were headed by former military personnel. As examples, we give the followings: market capture bazarın zəbti, brand war marka müharibəsi, marketing tactics marketinq tak-

tikaları, surprise attack gözlənilməz hücum, market casualties bazar itkiləri, raid gözlənilməz hücum and others [1]. In addition, at this stage, marketing terminology included terms that nominate new ideas for marketing management that are used in the works of A. Osborne, for example brainstorming beyin fırtınası [8].

Also at this stage, ideas, theories and concepts of modern social psychology were brought into the conceptual sphere of marketing, the founder of which is considered to be K.Lewin. Concepts and terms introduced by K.Lewin into modern social psychology are borrowed by marketers, such as group dynamics kollektivin davranış dinamikası, action research fəal tədqiqat, action field research fəal tədqiqat sahəsi made it possible to describe the so-called now field theory, according to which the behavior of an individual is motivated and depends not only on the individual, but also on the social environment [7].

The third period in the formation of marketing terminology, lasting from 1950 to the present is called the period of development of terminology. This period includes three stages: 1) the stage of rethinking and specialization of terms (1950 - 1970), 2) the stage of socio-ethical borrowings (1970 - 1990), 3) stage of Internet borrowings (1990 present time). In the 50-70s of the XX century, the birth of modern marketing philosophy took place from the point of view that philosophy as a whole is aimed at developing a generalized system of views on the world and the place of man in it, and marketing philosophy, accordingly, is engaged in developing a system of views to the world of the market and to the place of the consumer in it. Thus, an event occurred in marketing as a science that changed the content of the concept of marketing and clarified the semantic content of the term marketing, which allows us to talk about the phenomenon of rethinking terminology. At this stage, the term marketing was defined scientifically, which reflected a new approach to marketing and its main goal. Terminological marketing apparatus is being revised, and there is a tendency towards specialization of concepts and the terms that define them, in particular, in such previously developed sections of marketing as marketing management, marketing research, sales management, and product promotion. Significant changes affected the marketing management system and they were associated with the names of several specialists and scientists, in particular, L. Miles, created the value method dəyər metodu or value engineering dəyər texnologiyası, and developed the value analysis process dəyər təhlili prosesi, functional diagram funksional diaqram, he also gave names to these concepts. Methods and technologies of marketing research aimed at satisfactorily solving a growing number of marketing problems were drawn from various fields of science, including mathematics. Due to the penetration of mathematical terms into the marketing term system in the 50s – 70s of XX, the following language units were replenished: multivariate analysis (1951) çoxölçülü təhlil, data processing (1954) məlumatların emalı, systems analysis (1950) sistem təhlili, timeseries analysis zaman sırasının təhlili, calculus of approximations təqribi hesablama. At this stage, the study of the various components of marketing activities takes on a comprehensive, systemic nature, namely, attention is paid to such controllable factors as price, product, promotion, distribution, and this is reflected in terminology. It is in view of the complexity of these factors that the term marketing mix (marketing kompleksi) appears in marketing and was introduced in 1965 by N. Borden, and the systematic approach itself and the vision of marketing as an integral system with its internal connections was called the holistic approach zəncirvari yanaşma [4].

At the stage of socio-ethical borrowings, a logical transition from the traditional marketing concept adopted in marketing to a more advanced concept of social and ethical marketing, which in English was nominated by the term societal marketing concept. We believe that the name of the concept was formed as a result of combining two terms social responsibility sosial məsuliyyət and marketing ethics marketing etikası, and the first component of the terminological combination societal marketing concept is a complex abbreviated term formed by combining the lexemes social and ethics. It can be assumed that the lexeme social underwent the introduction of the initial letter combination **et oi** of the lexeme ethics, which led to the formation of the abbreviated social. At this stage, the marketing terminology includes such social and ethical terms as: societally-oriented marketer sosial-etik marketing üzrə mütəxəssis, ethical pricing etik qiymətdəyişmə, ethical advertising etik reklam [2].

It should be noted at this stage, in addition to the actual social and ethical terms appeared in the

terminological system that nominate the provisions of public criticism of the negative aspects of marketing, on the one hand, and the defense of promotional marketing, on the other hand. To nominate concepts related to public criticism, terms such as, for example, were created: deceptive pricing *aldadıcı qiymətlərin təyini praktikası*, deceptive promotion *aldadıcı təbliğat*. Among the terms that nominate the concepts of enlightened marketing, the following have been identified: salutary products *faydalı məhsullar*, desirable products *arzuolunan məhsullar*, three-day cooling-off period *üç günlük düşünmə dövrü*, environmentally friendly products *ətraf mühitə zişansız məhsullar*. Over the past decade, from the 1990s to the present, marketing strategy and practice has undergone significant changes associated with major technological advances, one of which is the Internet. The rapid growth of Internet technology has had a great impact on both buyers and sellers. If in previous periods and stages mailing lists, newspapers, magazines, radio and television, i.e., one-way communication means, were used as means of marketing communication, then at this stage marketers are building strong relationships with consumers, using the capabilities of new information technologies of two-way communication so that direct marketing will actually turn into marketing of direct relationships. Examples of terms included in the English terminological system at this stage are the followings: Internet *qlobal kompüter şəbəkəsi*, intranet *şirkətin daxili şəbəkəsi*, commercial online service *ticarət məqsədilə yaradılan onlayn xidmət*, C2B e-commerce *interaktiv alış*, open trading networks *elektron ticarət şəbəkələri* [5].

Among the examples given, all terms contain either a term element, for example, *net* in the term *intranet*, or a term component, for example, *online* in the term combination *online marketing*, borrowed from Internet terminology, i.e. borrowing has an explicit form. However, examples of terms have been identified in the structure of which there are no terminological elements or components that are Internet terms. Only the study of the sociolinguistic situation in which such terms originated allow to determine the content of the concept and identify conceptual components related to the Internet and included in the content of these concepts. Such terms are called implicit borrowings, for example: *prosumer client-developer* (*məhsulun inkişafında töhfəsi olan müştəri*), *customerization* (*interaktiv texnologiyadan istifadə etməklə məhsulun inkişafında tətbiq edilən marketing texnikası*). Considering the influence of Internet technologies on brand processes and the reflection of these processes in the semantic content of terms, this stage is called the stage of Internet borrowings in the development of marketing terminology.

Conclusion. A sociolinguistic study of marketing terminology in English made it possible to trace the processes of origin, formation and development of terms in this scientific field. Based on the diachronic-synchronous approach, three periods were identified in the formation of the terminological system of marketing in the English language. The first period dates from 1857 - 1900. During this period, for the first time, the intuitive knowledge of entrepreneurs and industrialists about the market environment is being transformed into scientific knowledge, which is accompanied by the involvement of commercial terms and concepts in the terminology being studied. The second period, which lasted from 1900 to 1950, is associated with such significant events in the history of marketing as the beginning of training of marketing specialists at US universities, who made the first attempts to develop marketing concepts based on existing economic theories. This fact explains the use of terms from political economy and economic theory in marketing terminology. During the same period, advertising became an integral part of marketing and the terminology of advertising activities replenished the marketing terminology system. Concepts, methods and, therefore, terms from sciences such as psychology, statistics and sociology have also been brought into marketing. During this period, the importance of optimizing and unifying marketing terminology was realized and the first steps were taken in this direction, and it was the practical needs of marketing as sociolinguistic factors that influenced these linguistic processes. The third period in the development of marketing terminology, lasting from 1950 to the present, is characterized by the use of social and ethical terms, the use of which is caused by sociolinguistic factors and is associated with a change in the basic concept of marketing. During the same period, since the 90s of the 20th century, marketing has been attracting the latest information technologies for the purpose of maximum interaction with consumers and, as a result, the terminology of computer science is incorporated into the terminological body of marketing. As a re-

sult of work on the unification and inventory of terms, it was possible to determine the most productive functional types of lexemes, which are general, special and interdisciplinary lexemes. The data obtained as a result of identifying functional types of lexemes in the terminology allows us to determine the main scientific areas - sources of replenishment of marketing terminology, which permits to regard marketing as a synergistic science in which methods, techniques, models, laws, concepts and terms are organically combined and drawn from various scientific fields, in particular, economics, military art, sociology, psychology, computer science, mathematics, management, mechanics, patent science, logistics, statistics, ecology, agronomy, law, pharmaceuticals and others.

Literature review:

1. A comprehensive Etymological dictionary of the English language. - Amsterdam, London, New-York: Elsevier Publishing Company, 1971.375 p.
2. Anderson W.T., Bentley C.C., Sharpe L.K. Multidimensional marketing: managerial, societal, philosophical. Austin, Tex.: Austin Press, 1976. -324 p.
3. Bartels R. The history of marketing thought. 2d ed., Columbus, Ohio: Grid inc., 1976.-237 p.
4. Converse P.D. The elements of marketing. New York: Prentice-Hall, 1930.- 1080 p.
5. Egner F. Direct-mail advertising and selling. New-York and London, Harper & brothers, 1940. - 215 p.
6. Ishikawa K. QC circle activities. Tokyo: Union of Japanese Scientists & Engineers, 1958.-120 p.
7. Lewin K. Field theory in social science; selected theoretical papers. Edited by Dorwin Cartwright. 1st ed., New York: Harper. 1951. - 346 p.
8. Osborn A.F. Applied imagination; principles and procedures of creative thinking. New York: Scribner, 1953. 317 p.
9. Plunkett-Powell K. Remembering Woolworth's: a nostalgic history of the world's most famous five-and-dime / 1 st ed. New York: St' Martin's Press, 1999. -248 p.

Ключевые слова. маркетинг, терминология, реклама, термин, этап

Açar sözlər: marketing, terminologiya, reklam, termin, mərhələ

**Английская терминологическая система маркетинга в контексте
социолингвистических исследований**

Резюме

В статье речь идет о диахронно-синхронном социолингвистическом исследовании английской маркетинговой терминологии и выявляются лингвистические особенности и закономерности формирования и функционирования английской маркетинговой терминологии. Развивающаяся рыночная экономика порождает необходимость нового экономического мышления, новых подходов к управлению экономикой, движимых удовлетворением потребностей человека. Новая философия предпринимательской деятельности, названная маркетингом, зародилась в США в IX-XX веке и позднее распространилась на многие страны. Маркетинговой деятельностью занимается все общество, и качество жизни напрямую зависит от способности усваивать маркетинговую информацию, что требует всестороннего изучения и владения терминологией, обслуживающей эту научную область.

İngilis dilinin marketing terminoloji sistemi sosiolinqvistik tədqiqat kontekstində

Xülasə

Məqalə ingilis dilində marketing terminologiyasının diaxron-sinxron sosiolinqvistik tədqiqindən bəhs edir və ingilis dilində marketing terminologiyasının linqvistik xüsusiyyətlərini, formalaşması və fəaliyyət nümunələrini müəyyən edir. İnkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı yeni iqtisadi təfəkkürə, insanların tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən yeni yanaşmalara ehtiyac yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin marketing adlanan yeni fəlsəfəsi IX-XX əsrlərdə ABŞ-da yaranmış və sonralar bir çox ölkələrə yayılmışdır. Bütün cəmiyyət marketing fəaliyyətinə cəlb olunur və həyat keyfiyyəti birbaşa marketing məlumatlarına yiyələnmək bacarığından asılıdır ki, bu da bu elmi sahəyə xidmət edən terminologiyanın hərtərəfli öyrənilməsini və mənimsənilməsini tələb edir.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Dürdanə Əsəd qızı Nağıyeva⁴¹, İradə İsa qızı İmanova⁴²

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA NİTQİN ROLU

Cəmiyyət öz yerində saymır, daim inkişaf edir, tərbiyənin insan şəxsiyyətinin formalaşmasındakı rolu böyükdür. XIX əsrin utopik sosialistləri Sen Simon, Şarl Furiye, Robert Ouen tərbiyənin qüvvəsinə həddindən artıq inanır, cəmiyyəti tərbiyənin gücü ilə dəyişdirməyə ümid edirdilər. Onlar insanı mühitin passiv, aciz məhsulu kimi qiymətləndirirdilər. XIX əsrdə yaşamış rus demokratları Çernişevski, Belinski, Dobrolyubov, Pisarev insan şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyənin böyük rol oynadığını qeyd edirdilər. Onların fikrincə, yalnız şəxsiyyətin deyil, dövlətin, cəmiyyətin, ölkənin də taleyi gənc nəslin düzgün tərbiyəsindən asılıdır. Hazırda təlim prosesinin pedaqogika və psixologiya elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edilir. Şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən ictimai institutlardan, təlim-tərbiyə müəssisələrindən, məktəbdənkənar uşaq müəssisələrindən, mədəni-maarif ocaqlarından, ictimai təşkilatlardan, KİV-dən, cəmiyyətin əsas hüceyrəsi olan ailədən geniş şəkildə istifadə edilməsi tərbiyəvi təsir imkanlarını genişləndirir. Şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin rolu böyükdür. Ailə insan üçün mədəni-məişət şəraiti yaradır, emosional həyat sahəsinə təsir edir, ilk sosial və mədəni təsəvvürlərin formalaşmasında, xarakterin təşəkkülündə vasitə rolunu oynayır. Həzrəti Məhəmməd əleyhissəlam, buyurmuşdur ki, ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz. Uşaq böyüyür, məktəbə gəlir, onun həyatında yeni dövr başlayır. Müəllim də, valideyn də uşağa böyük təsir göstərir. Azərbaycanın dünya şöhrətli mütəfəkkiri N.Tusi valideynlərə məsləhət görürdü ki, uşaq süddən ayrıldıqdan sonra dərhal onu tərbiyə etməyə, ona nizam-intizam öyrətməyə başlamaq lazımdır. Şəxsiyyətin inkişafında orqanizmlə mühit arasındakı ziddiyyətlər meydana çıxır. Lakin bu ziddiyyətlər genişlənilib konfliktə çevrildikdə inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olmur. Burada inkişaf tərbiyəni bir-birindən təcrid etmək olmaz və onlar ziddiyyətlərin mübarizəsində davam edir. Məşhur tərbiyə nəzəriyyəçisi Monozson yazmışdır: “Tərbiyə və inkişafın hərəkətverici qüvvəsi daxili və xarici şərait sistemində ziddiyyətlərin mübarizəsidir. Daxili ziddiyyətlər şəxsiyyətin formalaşdığı bütün mərhələlərdə insanda yeni yaranmış tələbatları ödəmək vasitəsinin məhdudluğudur. Məhz bu ziddiyyət uşağı ilk yaşdan fəallığa təhrik edir. Uşaqların müstəqilliyə can atması yaşlılar arasında bəzən narahatlıq yaradır. Düzgün tərbiyə belə ziddiyyətləri asanlıqla aradan qaldırır, uşaqlarda müstəqilliyin inkişafına kömək edir. Əks təqdirdə, intizamın pozulması halları baş verir, mübahisə və digər neqativ vəziyyətlər yaranır. Tərbiyəçinin vəzifəsi şəxsiyyətin daxili qüvvələrini stimullaşdırmaqdan və onlara düzgün istiqamət verməkdən ibarətdir. Stimul deyərkən şəxsiyyətə zahiri təsir, onu müəyyən fəaliyyətə yönəltmək başa düşülür. Fəaliyyət insanın təlim və tərbiyə məqsədini müəyyənləşdirən amil kimi çıxış edir və onun bütün proseslərini bir-biri ilə sıx əlaqələndirir. Beləliklə, insanın inkişafında və onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ünsiyyət, mühit və tərbiyə amilləri qarşılıqlı surətdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təlim və tərbiyə prosesində bunların nəzərə alınması vacibdir. Gözəl, rəvan dil, ifadəli, emosional və təsirli nitq tək o nitqlə danışanın deyil, həm də o nitqi dinləyənin, eləcə də daha geniş auditoriyanın estetik baxımdan inkişafı üçün mühüm amil hesab edilə bilər. Nitqin mükəmməlliyi həm ümumilikdə dilin potensial imkanları, həm də o dildə danışan fərdlərin intellektual səviyyəsi ilə bağlı olur. Nitq cəmiyyətdə, sosial-siyasi, mədəni mühitdə formalaşır və tətbiq olunur. Buna görə də nitq həm də ictimai, yəni cəmiyyət hadisəsidir. Mükəmməl nitq formalaşdırma məsələsi ilk növbədə təhsil, elm sahəsinin praktik təlim obyektidir. “Avropanın əksər ölkələrində orta məktəb proqramlarına daxil edilən “Nitq mədəniyyəti” fənni nəticədə xalqın səlis və rəvan danışmasına, hər kəsin öz fikirlərini çətinlik çəkmədən ifadə etməsinə gətirib çıxarır. Bu qədər zəngin lüğət tərkibinə və leksik imkanlara malik Azərbaycan dilində bəzən fikirlərin ifadəsi zamanı rastlaşdığımız xoşagəlməz hallar, fikir büdrəmələri, yersiz təkrarlar, lazımsız ifadələr və s. hər bir ziyalını narahat edir. Digər tərəfdən, bu gün gözəl Azərbaycan dilinin imkanlarından məharətlə yararlanıb fikirlərini dürüst və ifadəli çatdıran, cəlbədicə nitqi ilə auditoriyanı

⁴¹ ATU-nun Azərbaycan dili kafedrasının dosenti⁴² ATU-nun Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi .d_nagiyeva@mail.ru

valeh edib özünə bağlayan istedadlı natiqlər vardır. Belə təcrübələrin yayılması, həmin nümunələrin timsalında daha yaxşı danışıq vərdişlərinin kütləviləşdirilməsi universitet auditoriyalarından keçir. Ali məktəblərdə, hətta orta məktəblərdə nitq mədəniyyəti vərdişlərinin aşılması, gənclərə düzgün və səviyyəli danışıq qaydalarının öyrədilməsi günün tələbinə çevrilib. Klassik ritorikanın banisi hesab edilən Aristotelin dediyi - “şair və rəssamdan fərqli olaraq nitq doğulmurlar, bilik, ağıl və təcrübə hər kəsi nitq edə bilər”, - kimi dəyərli fikirləri nəzərə alsaq, onda fənnin geniş tədrisi mübahisəsizdir” [1].

Antik yunan, eləcə də şərq xalqları mədəniyyəti tarixində elmin, təhsilin inkişafı, bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşması, kamilləşməsi üçün qarşıya qoyulan tələblərdən biri də mükəmməl nitq mədəniyyətinə sahiblənmək problemi idi. N.Gəncəvidən üzünə bu yana klassik ədəbiyyatımız, daha sonra maarifçilik zamanında XIX əsr maarifçi-realist ədəblərimiz aydın və savadlı nitqə malik olmanın üstünlüklərini xüsusilə vurğulamışlar. Əxlaqi-didaktik mənbələrin böyük əksəriyyətində bəlağətli və elmi nitqin milli düşüncənin inkişafına əhəmiyyətli təsirindən söz açılır. “XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan şair, rəssam, musiqişünas, xəttat, naqqaş, maarifçi, pedaqoq kimi tanınan M.M.Nəvvabın söz, sözün qüdrəti, danışıq mədəniyyəti haqda bir çox fikirləri, nəsihətləri olmuşdur ki, bunlar bugünkü dəyərlər baxımından qiymətlidir, əhəmiyyətlidir. Onun “Nəsihətnamə”sindən (beş yüz nəsihət) danışıqla, mədəni nitqlə bağlı verilmiş bir neçə nəsihəti nümunə göstərək: bacardıqca qısa və mənalı danış, əks halda danışmasan yaxşıdır; sözü deyən vaxt fikrini düzgün ifadə et, bişirilməmiş söz danışma; danışarkən tez özündən çıxmaq axmaqlığın nişanəsidir; sözü çox uzadıb təkrar etmə ki, avamlığa dəlalət edər; səndən bir söz soruşmasalar demə; o adam ki, sənin nəsihətini eşitmir, nəsihət etmə; məclisdə öz qədərindən artıq danışma, yoldaşlara da fürsət ver; məclis əhli xahiş etsə, danışa bilərsən və s.” [2, 23].

Ünsiyyətin işarələr mexanizmi hesab edilən dil həm də nitq inkişafının tempi ilə tənzimlənir. Dilin canlılığı, funksionallığı, onun leksik fondunun işləkliyi, fəallığı ədəbi-bədii, publisistik, elmi üslubda yazılan əsərlərlə yanaşı həm də nitq prosesində formalaşır, xüsusi səciyyə qazanır. Aydın ki, millət kimi mövcudluğun, yaşamanın əsas şərtlərindən biri, bəlkə də birincisi dil faktı ilə əlaqədardır. Dilin dinamikası, fonetik, leksik, qrammatik və s. aspektdən cilalanması da həmin dilin nitqlə əlaqəsi nüansında tənzimlənir. Dil nitq üçün baza, mənbə olsa da, o öz ifadəsini, əksini məhz nitqdə tapır. Nitq vasitəsilə öz potensiyasını reallaşdırır. “Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübə tədbirlər kompleksidir” [3, 194].

Eradan əvvəl Qədim Çində, Misirdə, Hindistanda, Ərəbistanda, Babilistanda və başqa ölkələrdə filosof natiqlər yetişmişdir. Yunanıstan isə natiqlər diyarı bir məmləkət kimi bu ölkələr arasında xüsusilə seçilir. Onu da qeyd edək ki, natiqlik elminin də inkişafı digər mühüm elmlərdə olduğu kimi iqtisadi, sosial, mədəni inkişafda daha çox əlaqəli olur. Bu baxımdan qədim Yunanıstanda ictimai-siyasi sahələrdə baş verən mübarizələr, iqtisadiyyatdakı irəliləyiş, elmi tərəqqi, filosofların get-gedə çoxalması və onların nəzəri məktəblərinin yaradılması Afina şəhər dövlətində natiqlik sənətini inkişaf etdirdi. Antik Yunan natiqlik sənətində təkamül və praktik maarifləndirmə sahəsində ən böyük xidmətlər məhz Aristotelin adı ilə bağlı olmuşdur. Onun “Ritorika” əsəri natiqlik sənətinin bir elm kimi əhəmiyyətini isbat etmişdir. Bu əsərdə nitq inkişafının nəzəri-estetik əsasları işlənib hazırlanmışdır. Nitqin üslubu, orfoepiya qaydaları, estetik təsirlilik şərtləri, ifadəlilik, obrazlılıq əlamətləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. “Ritorika” əsəri üç hissədən ibarətdir: a) Nitqin tərtibi prinsipi; b) Nitq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət; c) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları. Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. Aristotel nitqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi. 1. Materialın icadı və onun hazırlanması. 2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması. 3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanması. 4. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi. 5. Nitqin söylənilməsi, orfoepiya (ədəbi tələffüz), intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması [4, 123].

Ali məktəblərdə “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi həm də gənclərdə danışıq etikası, mədəni nitq kimi mühüm xüsusiyyətlər formalaşdırır. Gələcəkdə həyatın müxtəlif sahələrində mütəxəssis kimi

fəaliyyət göstərəcək bu insanların şəxsiyyət kimi inkişafında nitq mədəniyyətinə yiyələnmə vacibliyi danılmazdır. İctimai-siyasi, akademik natiqlik, din, hüquq idarələrində və diplomatik sahələrdə çalışan mütəxəssislərə xas xüsusi natiqlik məktəbi formalaşdırmaq işi tədris prosesində ələlxus nəzərə alınır. Nitqin milli səciyyəsi, şifahi və yazılı nitq spesifikası, monoloq, dioloq, poliloq danışıq üslubları nitq mədəniyyəti fənninin tədrisi zamanı xüsusilə diqqəti cəlb edən mövzular kimi öyrənilir. Mədəni nitqin nəzəriyyəsi dəyişməz qanunlardan ibarət deyil. Elmin, texnikanın inkişafı, dünyaya inteqrasiyamız, beynəlxalq əlaqələr və s. bu kimi obyektiv səbəblər əsas verir ki, nitq mədəniyyəti aşılacaq, öyrədən fənnin nəzəri qanunları mütəmadi olaraq dəyişsin, cilalabsın. Eyni zamanda, norma və normalaşma, nitq normalarının parametrləri və s. məsələlər də bu fənnin mühüm mövzularındandır. Normaların (fonetik, leksik, qrammatik) formalaşma tarixinə diqqət yetirəndə məlum olur ki, ədəbi dil və nitq normaları müasir Azərbaycan dilinin daima inkişafda olan və fundamental əsaslar üzərində mövcud olduğunu isbat edir. Lakin bu gün nitq mədəniyyətinin yalnız ali məktəblərdə deyil, başqa sahələrdə, xüsusən mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələri arenasında da inkişafı, tənzimlənməsi məsələsi problem kimi aktual olmalıdır. Təəssüf ki, nitq mədəniyyətinin möhkəmləndirilməsi, inkişafı üçün əsas, praktik baza olan bədii, elmi, eləcə də tərcümə ədəbiyyatı sahəsində xeyli problemlər var. Normaların kobud şəkildə pozulması nitqin korlanmasına, bəsitləşməsinə gətirib çıxarır. Çünki danışıq etikasının normalara dayanma əsnəsi var. Təsadüfi deyil ki, ifadəli danışıq, düzgün yazı vərdişlərinin mümkünlüyü də nitq mədəniyyəti və üslubiyyət kimi tarixi kateqoriyaların bir elm kimi mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Dilin müxtəlif elementləri məndə məhz normalara tabe olaraq cəmləşməli, kompleks sistemlilik əsasında qurulmalıdır. Düzgünlük, dəqiqlik, məntiqilik, ardıcılıq və estetiklik üslubi normaların kriteriyası kimi daima gözlənilməlidir. Bütün bu proseslərdə dilin funksional imkanları da nəzərə alınır. Fonetik, leksik, onomastik, frazeoloji, morfoloji və sintaktik baxımdan potensial imkanlar və ya imkansızlıqlar dilin mövcud vəziyyətini də göstərir. Yəni, dil vahidlərinin üslubi imkanları reallıqda nəzərə alınmalı, praktikada düzgün tətbiq olunmalıdır. Üslubi fonetika (səslərin uzanması, qısalması, alliterasiya, assonans, samit səslərin təkrarı, cingilti, karlaşma, vurğu, heca, ahəng qanunu və s.), üslubi leksika (ümumişlək sözlər, dialekt sözləri, terminoloji leksika, emosional – ekspressiv leksika, məişət leksikası, jarqonlar, neologizmlər və s.) məsələləri adətən bədii əsərlərin dili təhlil edilərkən xüsusi tədqiqat prinsipləri kimi əsas götürülür. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi baxımdan formalaşması prosesi XIII-XV əsrlərə təsadüf edir. Xalq danışıq dilinin və kitab üslubunun nitq mədəniyyətinin formalaşması prosesinə təsiri tarixini düzgün analiz edəndə aydın olur ki, bu mədəniyyətin – danışıq estetikası mədəniyyətinin yaşı daha qədimlərə gedib çıxır. Lakin bizim dilçilik ədəbiyyatında bu tədqiqatın yaşı çox uzağa getmədiyi üçün dəqiq söz demək də çətin olur. Dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənərkən ən qədim ədəbimədəni mənbələrə əsaslanma faktı dünya filoloji fikir tarixində də öz əksini tapıb. İsveçrə dilçisi məşhur F. de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərində dil və nitqin oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. O, dil və nitqi iki müxtəlif hadisə hesab etmiş, göstərmişdir ki, dil qrammatik sistem və lüğət tərkibindən, yəni dil vahidlərindən, nitq həmin vahidlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadədir. Nitq fərdi danışıq və eşitmə faktorlarından ibarətdir. Sonralar bu tezisə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmiş, fikirlər söylənilmişdir. Bu fikirlər nəticə etibarilə belə ümumiləşdirilmişdir ki, dil və nitq fərqli kateqoriyalar olsa da, bu iki anlayış bir-birinə bağlıdır, bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Dilin funksiyaları (məlumat vermə, ünsiyyət, təsirgöstərmə) nitqin də funksiyalarıdır. Dil nitqin hesabına, nitq də dilin hesabına zənginləşər. Dil nitqdə fəaliyyət göstərir. Nitqdən təcrid olunanda o mücərrəd bir mahiyyət daşıyır, ünsiyyət, anlama üçün yararsız olur. Nitq ünsiyyət prosesi olduğundan nitq və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələr bu prosesdə baş verir [2, 99].

Təsadüfi deyil ki, dil ilə nitqin funksiyası tam eyni səciyyəyə daşmır. Məsələn, dil daha çox kommunikativ, yaşadıcı, tarixi və intellektual, elmi yanaşma səciyyəli ola bilirsə, nitq ümumiləşdirmələr apararaq bütün bu təcrübələri yayır və daha çox ictimai təfəkkürə həmin dil materialları ilə təsir göstərə bilir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmə fərdlərin deyil, ümumilikdə cəmiyyətin təkamül prosesinə təsir edir. Deməli, nitq mədəniyyəti həm də ictimai əhəmiyyəti olan gərəkli bir elm, mədəniyyət faktıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. http://azertag.az/xeber/Ali_mektebler_uchun_Azərbaycan_dilinin_nitq_me_deniiyeti_ve_ritorika_adli_ders_vesaiti_chapdan_chixib797782?device=Desktop 2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
3. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988.
4. Əliyev K. Nətiqlik sənəti. Bakı, 1994.
5. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1984.
6. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1973.
7. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
8. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, "Elm", 1982.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı, "Elm", 1983.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, mükəmməl nitq, dilin estetikası, nitqin dinamikası, üslublar, nitq normaları və s.

Ключевые слова: культура речи, совершенствование речи, эстетика языка, динамика речи, нормы речи и т.д.

Key words: speech culture, perfect speech, aesthetics of languages, the dynamics of speech styles, the norms of speech and etc.

Şəxsiyyətin formalaşmasında nitqin rolu

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, nitqin təkmilləşdirilməsi həm dilin potensial imkanlarından, həm də danışanın intellektual səviyyəsindən asılıdır. Nitq cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni mühitində formalaşır. Ona görə də nitq sosial hadisədir. Nitqin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, təhsil və elm sahəsində praktiki təlimin obyektidir. Amma hazırda nitq mədəniyyətinin inkişafı təkcə ali təhsil müəssisələrində deyil, digər sahələrdə, xüsusən də mətbuatda, mətbuatda aktual problem olmalıdır. Təəssüf ki, nitqin formalaşması və inkişafının praktiki əsası olan bədii ədəbiyyat, elmi, tərcümə ədəbiyyatı sahəsində çoxlu problemlər mövcuddur. Nitq normalarının kobud şəkildə pozulması nitqin primitivliyinə gətirib çıxarır, çünki danışıq nitqinin müəyyən edilmiş normalarının ənənələri mövcuddur.

Роль речи в формировании личности

Резюме

В статье отмечается, что совершенствование речи зависит как от потенциальных возможностей языка, так и от интеллектуального уровня говорящего. Речь формируется в социально-политической, культурной среде общества. Поэтому речь - это общественное явление. Совершенствование речи, в первую очередь, объект практического обучения в сфере образования и науки. Но в настоящее время развитие культуры речи должно быть актуальной проблемой не только в высших учебных заведениях, но и в других областях, особенно в печати, в средствах массовой информации. К сожалению, в области художественной, научной, переводческой литературы, которая является практической базой формирования и развития речи, есть немало проблем. Грубые нарушения норм речи приводят к примитивности речи, так как существуют традиции установившихся норм разговорной речи.

The role of speech in personality formation

Summary

It deals with the article as a whole language of excellence depends on not only the credibility of speech but also an intellectual level that is associated with individuals who speak languages. Speech is formed and applied in social, political and cultural environment. Therefore speech is a public community event. The subject matter of the formation excellence speech in science and education first of all is practical and training. But speech culture must be urgent as a topical problem not only in high schools but also in other spheres, particularly in press in press and in the issue of regulation of the media It is pity that there are many problems in the fields of translation as well as in scientific literature, fictions the main practical base for the development and strengthen of a culture of speech. The gross violation of the norms of speech leads to deterioration and becoming simpler of speech. Because speech ethics has its own traditional ethitics standard norms.

Рәyçi: f.ü.f.d. dosent L.V.Qocayeva

Джаваншир Ханкиши оглы Мурадов ⁴³

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РУССКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК, РЕАЛИЗУЮЩИХ КОНЦЕПТ «ТРУД (ӘМӘК)»

Для приобретения статуса концепта, слово должно стать общеупотребительным, активно должно включиться во фразеологизмы, пословицы и поговорки. Труд, несомненно, считается одним из этих концептов. Концепт «труд» занимает особое положение в русской культуре. Труд имеет немаловажное значение в развитии русского характера. О.А.Платонов отмечал: «Труд ... рассматривался как проявление духовной жизни, причем трудолюбие было характерным выражением духовности» (3, с. 6).

Концепт «труд» находится в составе русской концептосферы в течение многих веков, содействует проявлению христианских воззрений русской культуры. Ю.С.Степанов считает, что «концепт «труд» можно отнести к концептам-константам, имеющим в русской культуре статус базовых, т.е. наиболее важных, влияющих на развитие других концептов и всей концептосферы в целом» (5, с. 43).

В пословицах и поговорках русского языка, выражающих позитивную оценку труда, упор сделан на роль труда в жизни человека. Труд можно охарактеризовать как явление, которое поддерживает жизнь человека, дарит ему счастье и удовлетворение:

Труд человека кормит, а лень портит.

Не то забота, что много работы, а то забота как ее нет.

Не работа сушит, а забота.

Труд создал человека.

Негативную, неодобрительную оценку трудовой деятельности в русском языке представляют нижеследующие пословицы:

Работа не черт, в воду не уйдет.

Дело не медведь, в лес не уйдет.

Всех дел не переделаешь.

От работы (сохи) не будешь богат, а будешь горбат.

В русских пословицах и поговорках отмечается, что нужно вовремя выполнять работы.

Не откладывай на завтра то, что можешь сделать сегодня.

Коси коса, пока роса.

Куй железо, пока горячо.

Готовь сани летом, а телегу - зимой.

Высоко оценивается качество работы и ее результат:

Глубже пахать – больше хлеба жевать.

Делай как-нибудь, так никак и не будет.

К.А.Жуков пишет: «Антропоморфизм олицетворяет, очеловечивает процессы, результаты, средства труда. В рамках этого кода присутствует единственный образ - это образ человека. Так, в русском языке трудовая деятельность, ее атрибуты наделяются рядом коммуникативных признаков человека:

Хлеб за брюхом не ходит.

Голод и волка из лесу гонит.

Велик почет не живет без хлопот.

Работа хвалит мастера.

Голод - лучший повар.

Голод - не тетка (пирожка не подсунет).

Дело мастера боится.

Нужда научит калачи есть» (2, с. 26).

В отдельных русских пословицах и поговорках обнаруживается стремление к олицетворе-

⁴³ Доцент Бакинского государственного университета

нию трудовой деятельности, что выражает пренебрежительное отношение и возможность отсрочки выполнения работы:

*Работа не черт, в воду не уйдет.
Дело не малина, в лето не опадет.
Дело не сокол - не улетит.
Дело не голуби, не разлетятся.
Дело не медведь, в лес не уйдет.*

Русские высоко оценивают роль орудий труда в трудовой деятельности, как в качестве способа для достижения намеченной цели, так и в качестве показателя старательности работника:

*Без косы сена не накопишь.
Без топора не плотник, без иглы не портной.
У плохого мастера такова и пила.
От работы кони (лошади) дохнут.
У Бога дней впереди много – наработаемся.*

В то же время во многих пословицах осуждается лень:

*Часто люди говорят с насмешкой и о лентяях:
У лентяя Федорки всегда отговорки.
Ленивому всегда праздник.
Бегает от работы, как собака от мух.*

Помимо неодобрения лени в паремиях русского языка сталкиваемся с отрицательным отношением к бессодержательной болтовне без дела. Во многих пословицах осуждают болтунов, например:

*Кто словом скор, тот редко делом спор.
Противник дел, любитель слов, подобен саду без плодов.
Не спеши языком, торопись делом.
Большой говорун - плохой работун.*

Однако, с другой стороны, в паремиях русского языка прослеживается мысль о необходимости отдыха и веселого времяпрепровождения

*Работа не волк в лес не убежит.
Мешай дело с бездельем – проживешь век с весельем.*

Широко распространены в исследуемых языках пословицы, в которых упоминаются этапы трудового процесса, причем важными являются как начало работы, так и ее окончание:

*Конец – делу венец.
Хорошее начало полдела откачало.
Начало – половина дела.
Кончил дело – гуляй смело.
Делу время, а потехе час.*

Русский народ плохо воспринимает работу, выполненную в спешке.

*Поспешишь – людей насмешишь.
Поспешность нужна только при ловле блох.
Скоро только блох ловят.*

Право человеком на ошибку признается в русском языке.

Не ошибается тот, кто ничего не делает.

Способности и возможности человека в труде

Важность совместного труда подчеркивается в паремиях русского народа.

Что одному с трудом дается, то коллективом легко берется.

В русском языке очень много образов животных, выражающих трудолюбие и добросовестное отношение к труду - пчела, птичка. Это отражается в следующих пословицах:

*Ласточка день начинает, а соловей кончает.
Не велика птица - синица, да умница.
Пой лучшие хорошо щеглом, чем худо соловьем.*

Русские выделяют такие качества пчелы, как бережливость, аккуратность, неутомимость в

трудовой деятельности, например:

Пчела трудится - для Бога свеча пригодится.

Мала пчела, да и та работает.

Медлительность и неуклюжесть в работе в русских пословицах и поговорках олицетворяет медведь, например:

Как медведь в лесу дуги гнёт.

Ловит, как медведь перепёлку.

В русском языке трудолюбие сравнивается с такими образами из животного мира как муравей, вол, ишак, например следующие пословицы:

Муравей не велик, а горы копает.

Вола в гости зовут не медлить, а воду возить.

В русских пословицах отмечается, что качественный труд зависит от профессионализма мастера.

Каков мастер, такова и работа.

Мастер дела берется смело.

Мастер глуп - нож туп.

При анализе трудовой деятельности такой признак, как мастерство, присутствует, но он не излишне плодотворен.

Дело мастера боится.

Каков мастер, такова и работа.

Анализ концепта «эмәк», который отражается в азербайджанском национальном сознании, является актуальным и этот концепт репрезентируется многочисленными лексическими единицами, фразеологизмами, пословицами и поговорками, афоризмами.

В азербайджанском языке встречаются поговорки, которые утверждают, что труд человеку приносит здоровье, достоинство, честь:

İş insanın cövhəridir.

İşləyən dəmir işıldar.

Atlar işlər, ər öyünər.

Əkəndə əkməyənin xırmanda ağlar

Лингвокультурологический концепт “эмәк” является сложным ментальным образованием. В ядро его концептуальной сферы входят лексемы “zəhmət”, “iş”, “fəaliyyət”, “əməl”.

С точки зрения когнитивной лингвистики пословицы и поговорки изучаются как отражение менталитета народа.

Синонимия отражает разные стороны, аспекты одного и того же концепта. Концепт “эмәк” имеет такие синонимы, как iş, zəhmət, əməl, fəaliyyət.

Труд воспринимается как нечто трудное, тяжелое, но он дарит человеку материальное благо, здоровье, достаток, возможности:

Cəfasını çəkən səfasını görər.

Könlü yemiş istəyənin dolanar tağ başına.

Qazanmayıncə qazan qaynamaz.

Nə əkərsən, onu biçərsən.

Для народа важное значение имеет быть мастером своего дела, ремесла, своей профессии:

Əvvəl usta, sonra iş.

Hər iş öz ustadı əlində asandır.

Usta əli dəyməyənin iş haramdır.

В пословицах говорится о том, что каждый человек должен зарабатывать на жизнь своим трудом:

İşləməyənin dişləməz.

Zəhmət çəkməyənin bal yeməz.

Zəhmətsiz bal yeməzlər.

Однако нельзя слишком много работать, трудиться:

Cavanlıqda qocalığa güc saxla.

Народ плохо воспринимает работу, выполненную в спешке, либо работу, отложенную на

неопределенный срок.

Tələsən təndirə düşər.
Tələsənin kündəsi küt gedər.
Tələsik işə şeytan qarışar.
Qalan işə qar yağar.
Əldən qalan əlli gün qalar.
Bu günün işini sabaha qoyma.
Dəmiri isti-isti döyərlər.

По отношению к трудовой деятельности в поведении людей можно выделить два типа: трудолюбивые и ленивые. В пословицах и поговорках мы видим стремление народа к упорному и честному труду:

İşləməyəni dişləməz.
İş adamın cövhəridir.
Əldən qalan əlli il qalar.
Zəhmət çəkməyəni bal yeməz.
Könlü balıq istəyəni ayağını suya salar.

В пословицах указывается, что трудолюбивые люди имеют активную жизненную позицию, много трудятся и народ их уважает:

Boş durunca düşmanına daş daşı.
İş adamın cövhəridir.
İşlək dəmir pas tutmaz.
İşləməyəni dişləməz.

Есть лентяи, которые избегают работы, отдают предпочтение сону и отдыху. Труд, как позитивное явление, часто противопоставляется лени, безделью. Лентяи и люди, не уважающие труд, могут болеть различными заболеваниями, так как когда человек занят работой, он избавится от дурных мыслей. Людей, уклоняющихся от работы, народ не уважает и отношение к ним негативное:

Əlindən iş gəlməyəni uzun danışan olar.
Tənbəl eşşək hoşu Allahdan istər.
Tənbələ dedilər: -qapını ört, dedi: - yel əsir, örtər.

Анализ пословиц и поговорок показывает, что труд является не только сложной деятельностью, приносящей человеку материальное благо и духовное богатство, но и он имеет свою структуру. В его состав входят такие этапы, как намерение, подготовка, начало, половина, конец работы: намерение:

Yaxşı niyyət – yarım dövlət.
 Начало:
Başladığın işi yarımçıq qoyma.
Bu günün işin sabaha qoyma.
 Последний этап работы:
Könülsüz işin axırı olmaz.
Bitmiş işdən gül iysi gələr.

Антропоморфический характер концепта “Əmək” проявляется тем, что труд носит те качества и выполняет те функции, которые принадлежат человеку, то есть антропоморфизм олицетворяет и очеловечивает процессы труда, его результаты, его средства. В рамках этого кода стоит один образ – образ человека. Познание труда в образе человека находит свое отражение в том, что труд, работа питает человека, дает результаты, приносит деньги, делает человека богатым:

İş gedər sahibini tapar.
Əmək insanı ucaldır.

В азербайджанском языке на протяжении нескольких веков в народном творчестве сформированы определенные образно-ассоциативные стереотипы. Есть немало количество названия животных, с которыми ассоциируются некоторые человеческие черты. Среди этих особенно-

стей имеются трудолюбие (*əməksevərlik*) и лень (*tənbəllik*). Так, в азербайджанских паремиях для трудолюбивых людей используются такие названия животных, как лошадь (*at*), и осель (*eşşək*):

Atlar işlər, ər öyünər.

Yeriyən at yemin özü artırar.

Eşşək qazanar, at yeyər.

Yüyrək at özünə qatçı vurdumaz.

В азербайджанском языке в отношении труда формируется система понятий. Понятие труда связана с такими понятиями как, *bolluq*, *firavanlıq*, *rifah*, *varlılıq*, *əxlaq*, *sağlamlıq*, *istirahət*, *ictimai fayda*, *xoşbəxtlik*, *işsizlik*, *tənbəllik* и т.д.

Тематика азербайджанских пословиц различна. Во многих пословицах народ славит трудолюбие, мастерство. Труд воспринимается как нечто трудное, тяжелое, но он дарит человеку материальное благо, здоровье, достаток, возможности:

Səfasını çəkən səfasını görər.

Könlü yemiş istəyən dolanar tağ başına.

Большинство пословиц и поговорок русского языка выражает крайне критическое отношение к труду, которое объясняется социальными и историческими факторами.

От трудов праведных не нажить палат каменных.

Из топора не богатеют, а горбатеют.

Из-за хлеба на квас не наработаешь.

Людей, уклоняющихся от работы, азербайджанский народ не уважает и отношение к ним негативное:

Əlindən iş gəlməyən uzun danışan olar.

Tənbəl eşşək hoşu Allahdan istər.

Tənbələ dedilər: -qapını ört, dedi: - yel əsir, örtər.

Tənbələ həftənin hər gününü cümədir.

Tənbələ iş buyur, sənə ağıl öyrətsin.

У русского народа это значение реализует всем известная пословица Труд человека кормит, а лень портит. Таким образом, мы можем говорить о том, что как для русского, так и для азербайджанского менталитетов лень является недостатком.

Дело не медведь, в лес не уйдет.

На мир не наработаешься; Всех дел не переделаешь.

В русской лингвокультуре на примере пословиц и поговорок порицается лень, безделье.

Труд кормит, а лень портит;

У лентяя Федорки всегда отговорки;

Но при этом рекомендуется избегать трудной утомительной работы. *Хорошо бы орать да руж не марать.*

Нам бы так махать, чтобы мозолей не набивать.

Азербайджанский народ плохо воспринимает работу, выполненную в спешке, либо работу, отложенную на неопределенный срок.

Tələsən təndirə düşər.

Tələsənin kündəsi küt gedər.

Tələsik işə şeytan qarışar.

В русском и азербайджанском языках мы сталкиваемся с названиями целого ряда животных, имена которых ассоциируются с такими особенностями человека, как «трудолюбие» или «лень». В азербайджанских паремиях для трудолюбивых людей используются такие названия животных, как лошадь (*at*), и осель (*eşşək*):

Atlar işlər, ər öyünər.

Yeriyən at yemin özü artırar.

Eşşək qazanar, at yeyər.

В русском языке трудолюбие сравнивается с такими образами из животного мира как муравей, вол, ишак, например следующие пословицы:

Муравей не велик, а горы копает.

Вола в гости зовут не медлить, а воду возить.

Мы пришли к выводу о том, что в пословицах и поговорках русского и азербайджанского языков обнаруживается мысль о том, что труд, это то, что облагораживает человека, что является одной из важнейших частей его жизни, его общественной ценностью.

Список использованной литературы:

1. Atalar sözü. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 264 s.
2. Жуков К.А. Концепт «труд» как один из центральных фрагментов пословичной картины мира, Вестник Новгородского государственного университета, 2004, № 29.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии английского языка. - М.: Высшая школа, 1986.
4. Русские пословицы и поговорки. М.: 2010. 212 с.
5. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Академический проект, 2001.
6. az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_atalar_sözləri_və_məsəlləri

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, поговорка.

Açar sözlər: konsept, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya, paremiya.

Xülasə

Məqalədə rus və Azərbaycan atalar söz və məsəllərində “труд-əmək” konseptinin verballaşması nəzərdən keçirilir. Atalar sözləri və məsəllərin təhlili prosesində “труд-əmək” konseptinin bağlı olduğu bir çox anlayışlar aşkar edilmişdir. Belə anlayışlara yoxsulluq, firavanlıq, sağlamlıq, istirahət, xoşbəxtlik, şans, təhsil, cəza, azadlıq və s. daxildir. Məqalədə “əmək” konseptini ifadə edən rus və Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərinin müqayisəli təhlili verilmişdir.

Summary

The article examines the verbalization of the concept of “labor” in Russian and Azerbaijani proverbs. In the process of analyzing proverbs, many concepts related to the concept of “labor” were discovered. Such concepts include poverty, prosperity, health, rest, happiness, luck, education, punishment, freedom, etc. includes. The article provides a comparative analysis of Russian and Azerbaijani proverbs expressing the concept of “labor”.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏXSİZ ƏVƏZLİKLƏR

İngilis dilinin əvəzlik sistemində işlənən şəxs əvəzliləri özlərinin rəngarəng funksiyaları ilə diqqəti cəlb edirlər. Müəyyən və ya spesifik bir şəxsə aid olan, yaxud konkret bir varlığı, əşyanı nəzərdə tutan şəxs əvəzliləri bəzən şəxssizlik ifadə edirlər və bu zaman onları şəxssiz əvəzlilər adlandırsaq yanılmarıq. “Şəxssiz əvəzlilər müəyyən bir şəxsə və ya əşyaya aid olmayan əvəzlik növüdür” [1] və ingilis dilinin qrammatikasının və əvəzlilərin işlənməsinin mühüm aspektidir. Şəxssiz əvəzlilər konkret semantik şəxsdən məhrum olan əvəzlik növüdür. İmpersonal adlanan bu əvəzlilər başlıca olaraq özlərinin müəyyən işlənmə sahələrində təzahür edirlər, onlardan natiq və ya yazıçı ümumi fikri ifadə etmək və ya konkret bir şəxsə aid etmədən bəyanat vermək istədikdə istifadə olunur.

Şəxssiz əvəzlilər dil və dilçilikdə, xüsusən də subyekt əvəzliləri, obyekt əvəzliləri, refleksiv əvəzlilər, qeyri-müəyyən əvəzlilər, tək və cəm əvəzliləri sahəsində və əvəzlik-antecedent uzlaşmasında mühüm rol oynayırlar.

İngilis dilində öz işlənmə məqamaları ilə spesifikasiyaya sərgiləyən şəxssiz əvəzlilər bir qayda olaraq fikirləri daha obyektiv və təcrid olunmuş şəkildə ifadə etmək üçün istifadə olunur. Orijinal şəkildə dildə təqdim olunan şəxssizlik funksiyasını nümayiş etdirən bu tip əvəzlilər “dildə məsafə və neytralıq hissi yaratmağa kömək edir” [1].

Şəxssiz əvəzlilərin işlənmə imkanları daha çox onların implisitlik nümayiş etdirməsi ilə səciyəyənlir. Bu o deməkdir ki, şəxssiz əvəzlilər iştirak edən şəxsləri açıq şəkildə qeyd etmədən hərəkətləri, hadisələri və ya vəziyyətləri müzakirə etməyə imkan verir. İmpersonal və ya şəxssiz əvəzlilər də dil strukturunda və sintaksisdə mühüm rol oynayır. Şəxssiz əvəzlilər mövzu və ya agentin açıq şəkildə qeyd olunmadığı cümlələr qurmağa imkan verir. Bu, çox vaxt fel olmadan, sıfır mövzudan istifadə etməklə edilir.

Şəxssiz əvəzlilər dil və dilçilikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar müəyyən bir şəxsi göstərmədən fikir və anlayışları ifadə etməyə şərait yaradır. Cümlədə tərcümə olunmayan, heç bir şəxsə, əşyaya aid olmayan bu əvəzlilər ümumi həqiqətlərdən bəhs etməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa və ya hər kəsə aid olan vəziyyətlər haqqında danışmağı gerçəkləşdirir. Şəxssiz əvəzlilər konkret semantik şəxsdən məhrum olan, yəni konkret bir şəxsi əvəz etməyən yalnız formal cümlə üzvü, ən çox mübtəda funksiyasında işlənən əvəzlik növüdür. Başqa sözlə, şəxssiz əvəzlilər, iştirak edən şəxsləri açıq şəkildə qeyd etmədən hərəkətləri, hadisələri və ya vəziyyətləri müzakirə etməyə imkan verir.

Konkret şəxsi bildirməyən şəxssiz əvəzlilər müəyyən müvafiq şərtlərə cavab verən hər hansı bir fərdin ümumiləşdirilməsini ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. “Beləliklə, onlar ümumi cümlələrdə meydana gəlmək üçün təbii namizədlərdir” [2].

Müasir ingilis dilində şəxssizliyin ifadəsində ən çox işlənən şəxssiz əvəzlilərə “it” əvəzliyini nümunə göstərə bilərik. “It” üçüncü şəxs tək əvəzliyi sırf struktur elementi kimi dildə təzahür edir. Bir qayda olaraq “it” şəxssiz əvəzliyinin “mübtədası kimi işləndiyi cümlələr təbiətin, ətraf aləmin yaxud da əşyaların müxtəlif vəziyyətlərini, vaxtı, məsafəni, ölçünü və s. təsvir edir” [3, s. 245]. Belə ki, cümlədə heç bir mənə daşımayan, heç bir şəxsə aidliyi olmayan, yalnız cümlənin strukturunun qurulmasında iştirak edən “it” şəxssiz əvəzliyi üçüncü şəxsin təkində orta cinsə aid isimləri əvəz edən “it” şəxs əvəzliyi ilə “omonim söz” [4, s. 87] kimi işlənir və O. Musayev onu “formal şəxs əvəzliyi” [4, s. 87] adlandırır. Şəxssiz əvəzlik, və ya formal şəxs əvəzliyi kimi “it” əvəzliyi Azərbaycan dilinə tərcümə olunmur, cümlədə yalnız formal qrammatik mübtəda rolunda işlənir və leksik deyil, yalnız qrammatik mənaya malik olur. “It” şəxssiz əvəzliyi müxtəlif ingilis dilində olan elmi mənbələrdə “prop it” [5, s.348], “dummy it”, ambient “it,” introductory “it,” prop “it,” empty “it,” nonreferential “it” [6] adı ilə şifrələnir ki, bunların da mənası “boş, məket, mənasız” kimi izah edilir. “Ən neytral və semantik baxımdan markalanmamış” [5, s. 348] olan “it” şəxssiz əvəzliyi bir qayda olaraq aşağıdakı

⁴⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. mehebbet.a.16@gmail.com

hallarda tərcümə olunmayaraq işlənir:

1. Vaxtı göstərmək üçün: It is five o'clock.- Saat beşdir.
2. Həftənin günlərini, ayı, ili göstərmək üçün işlədilir: It is Monday- Bazar ertəsidir; It is Sunday- Bazar günüdür; It is August- Avqustdur; It was 1990.-1990-cı il idi.
3. Günün müxtəlif çağlarını göstərmək üçün: It is morning.-Səhərdir; It is evening.- axşamdır. Belə cümlələr Azərbaycan dilinə şəxssiz cümlələr kimi tərcümə olunur.
4. Günün müxtəlif vəziyyətləri göstərmək üçün: It is late.- gecdir; It is too early.- Lap tezdir.
5. Havanın necə olduğunu bildirmək üçün: It is hot.- İstidir; It is cold.- Soyuqdur; It is frosty.- Şaxtalıdır.
6. Havada, gün ərzində baş verən dəyişiklikləri göstərmək üçün işlədilir: It is getting dark.-Getdikcə hava qaralır; It is getting colder and colder- getdikcə hava siyuyur; It is getting hotter and hotter.- Get-gedə hava istiləşir.
7. Məsafəni göstərmək üçün: It is a long way.-Uzaqdır; It is fifteen kilometres to the nearest town.- Yaxındakı şəhərə on beş kilometrdir.
8. Müxtəlif halı, vəziyyəti bildirmək üçün istifadə olunur: It is shameful.- Utandırıcıdır; It is a shame.- Ayıbdır. It is a pity. – Təəssüf; It is sad.- Kədərli.
9. “It” şəxssiz əvəzliyi xəbəri məsdər tərkibi ilə ifadə olunan hərəkətin keyfiyyətini, əlamətini bildirən şəxssiz cümlənin formal, qrammatik mübtədası kimi işlənir: It is necessary to go there.- Ora getmək vacibdir; It is interesting to see this film.- Bu filmə baxmaq maraqlıdır; It is difficult to do these exercises.- Bu tapşırıqları etmək çətin.
10. “It” şəxssiz əvəzliyi xəbəri məsdər tərkibi ilə ifadə olunan hərəkətin keyfiyyətini, əlamətini bildirən və hərəkətin icraçısı “for” (üçün) söznüsü ilə göstərilən şəxssiz cümlənin formal, qrammatik mübtədası kimi işlənir: It is important for me to read this bookş- Bu kitabı oxumaq mənim üçün vacibdir; It is easy for the children to cross the river.- Çayı keçmək uşaqlar üçün asandır.
11. “It” şəxssiz əvəzliyi kleft cümlələrdə və ekstrapozisiyon budaq cümlələrdə antisipator mübtəda kimi işlənir: It is a pity that they spent all their money.- Təəssüf ki, onlar bütün pullarını xərclədilər; It must be here that I can leave my belongings.- Əşyalarımı qoya biləcəyim yer bura olamlıdır; I believe it that he will help us.- İnanıram ki, o, bizə kömək edəcək.
12. Bir qrup feillərlə qrammatik tamamlıq kimi işlənir: “He found it difficult to meet her.- onunla görüşmək onun üçün çətin idi; She thought it no use staying with him.- O düşündü ki, onunla qalmağın faydası yoxdur” [7, s. 47].
13. “It” şəxssiz əvəzliyi emfatik konstruksiyalarda hansısa sözü vurğulamaq üçün işlənir: It was he who sacrificed his life for the sake of his nation.- Öz milləti üçün həyatını qurban verən məhz o oldu.
14. Şəxsiyyəti bildirmək üçün sual cümlələrinə verilən cavabda, telefon danışıqlarında işlənir: -Who is speaking? -It is me.
15. Hava şəraitini göstərmək üçün şəxssiz feillərlə işlənir: It often rains in autumn- Payızda tez-tez yağış yağır; It is snowing.- Qar yağır; It is sleeting.-Sulu qar yağır; It is hailing.- Dolu yağır.
16. R. Qirk şəxssiz “it” əvəzliyinin bo, məna kəsb etməyən mübtəda kimi idiomların tərkibində işləndiyini qeyd edir: to have a hard time of it- çətin, ağır həyat sürmək; make a go of it- uğur qazanmaq; stick it out- sona qədər dozub qalmaq [5, s.349].
17. Körpə uşaq haqqında söhbət gedəndə: -Where is the baby? – It is on the sofa (Körpə hardadır?- Divanın üstündədir); Take the baby. It is crying (Körpəni götür. Ağlayır); Don't wake up the child. It is tired (Uşağı oyatma. Yorgundur).

Müasir ingilis dilində “they-onlar” üçüncü şəxs cəm əvəzliyi də şəxssiz əvəzlik kimi işlənilib qrammatik sübtəda funksiyasını icra edir. Şəxssiz “they-onlar” əvəzliyi adətən ümumi mənada bir qrup insana və ya fərdlərə, yaxud “cins baxımından neytral olan əvəzlilərə” [8]. üstünlük ifadə edən tək bir şəxsə istinad etmək üçün istifadə olunur. Mübtədanın, yəni subyektin cinsi bilinmədikdə və əhəmiyyətsiz olduqda “they” şəxssiz əvəzliyindən istifadə olunur. Belə cümlələrdə ən çox ümumi həqiqətlər, faklar ifadə olunur. “They” şəxssiz əvəzliyi subyekt və ya agentin cümlədə diqqət mərkəzində olmadığı konstruksiyalarda da istifadə olunur. Bunu “Deyilənə görə...” və ya “İnanılır

ki...” kimi cümlələrdə görmək olar. Burada “they” tərcümə olunmadan ifadəni konkret şəxsə və ya mənbəyə aid etmədən təqdim edən şəxssiz əvəzlik kimi xidmət edir.

Məsələn:

They say that practice makes perfect- Deyirlər ki, çalışmaq insanı kamil edir; They say that laughter is the best medicine- Deyirlər ki, gülüş ən yaxşı dərmandır; They love spicy food in India.- Hindistanda ədviyyatlı yeməkləri sevirilər.

“You” (sən, siz) ikinci şəxs tək və cəm halda işlənən əvəzlik də müasir ingilis dilində bir sıra konstruksiyalarda ümumiləşdirmə bildirərək şəxssiz əvəzlik kimi işləklik qazanır [9]. “You” əvəzliyinin şəxssiz əvəzlik kimi işlənməsi grammatikada “generic you”, yəni “ümumi you” kimi tanınır. “Ümumi you” “sizə və hipotetik vəziyyətinizdə olan, yəni fərz edilən hər kəsə” aiddir [10]. Şəxssiz əvəzlik kimi “you” aşağıdakı hallarda işlənir:

-Qeyri-müəyyən şəxsə aid edilir: If you had to work 10 hours a day, you would be exhausted too [10]. - Gündə insan 10 saat işləsə, yorulub əldən düşər; You will be ill if you don’t sleep at night.- Gecəni yatmayanda insan xəstələnər.

-Ümumi mənada insanlar nəzərdə tutulur:

You can’t smoke here.-Burda siqaret çəkmək olmaz; You can’t make a fire hereş- Burda tonqal qalamaq olmaz.

-Güman, fərz edilən insanlara ünvanlanır:

You can see a large window and a door in the room.- Otaqda bir böyük pəncərə və bir qapı görmək olar.

Müasir ingilis dilində “one” qeyri- müəyyən əvəzliyi ümumiləşmiş məna kəsb edərək şəxssiz əvəzlik kimi işləkliyi ilə bir sıra hallarda təzahür edir. Bu halda “one şəxssiz” əvəzliyi “you” əvəzliyinə yaxın məna daşısa da, ancaq ondan daha çox işlənməsi ilə fərqlənir [11]. Məsələn:

One must be very careful when crossing the street.-Küçəni keçəndə ehtiyatlı olmaq lazımdır; One must keep one’s promise. -Sözə əməl olunmalıdır, yaxud : insan sözünə əməl etməlidir.

Müasir ingilis dilində işlənən “they, you, it” şəxs və “one” qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin ümumiləşərək şəxssizlik mövqeyində işlənməsi, özlərinin konkret, həqiqi mənalardan uzaqlaşaraq qeyri-şəxsi bildirmələri bu əvəzliliklərin mənalığında ümumilik, qeyri- müəyyənlik imkanlarının yaranmasının təzahürüdür. Analitik ingilis dilində, sabit söz sırasının mütləqliyi şəxssiz cümlələrdə belə formal, grammatik mübtədanın mövcudluğunu zəruriləşdirir. Bu səbəbdən şəxssiz əvəzliliklərin belə cümlələrdəki funksiyaları ingilis dilinin analitizmindən qaynaqlanır.

Digər tərəfdən, şəxssiz əvəzlilikləri başa düşmək ingilis dilinin qrammatikasını və əvəzlik istifadəsini mənimsəmək üçün çox vacibdir. Şəxssiz əvəzlilikləri fikri konkret şəxsə aid etmədən ifadə etməyə imkan verir və dil strukturunda və sintaksisdə mühüm rol oynayırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Lambda Geeks. “It: The Power and Versatility of Impersonal Pronouns”. https://lambdageeks.com/impersonal-pronoun/#google_vignette
2. Hazel Pearson. Impersonal Pronouns and First-Person Perspective. <https://www.annualreviews.org/doi/full/10.1146/annurev-linguistics-031120-102547>
3. Кобринна Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузеева К.А. «Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис». An English Grammar/ Morphology. Syntax. С.-Петербург-1999.
4. Türksevər O. (Musayev). “İngilis dilinin qrammatikası”. Bakı-“Qismat”-2007.
5. Quirk Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. “A Comprehensive Grammar of the English Language”. Index by David Crystal. Longman. London and New-York-1985-1987.
6. Richard Nordquist “It” as a Dummy Subject in Grammar. <https://www.thoughtco.com/dummy-it-in-grammar-1690414>
7. Turksever O.I., Hacıyev E.I., Huseynov A.R. “A Practical Grammar of Contemporary English”. Bakı-“Qismat”-2009.
8. English impersonal pronouns (it, there, ...). <https://www.colanguage.com/english-impersonal-pronouns-it-there>
9. Impersonal Pronouns. https://www.grammarbank.com/impersonal-pronouns.html#google_vignette
10. English Impersonal Pronouns. <https://langeek.co/en/grammar/course/4/impersonal-pronouns>

11. Impersonal language. <https://www.futurelearn.com/info/courses/english-for-study-intermediate/0/steps/35257>

Açar sözlər: əvəzlik, qeyri-müəyyən şəxs, kontekst, epistemoloji əsas, ümumi məna, linqvистika

Key words: pronoun, impersonal, context, epistemic basis, generic sense, linguistics

Ключевые слова: местоимение, безличный, контекст, эпистемологическая основа, общий смысл, лингвистика

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində qeyri-müəyyən şəxsi əvəzlilərin işlənmə halları araşdırılıq. Şəxssiz əvəzlilər kimi adlandırılan bu əvəzlilər ümumi məna kəsb edərək cümlə daxilində konkret bir şəxsi bildirmədən işlənilir. Belə əvəzlilərə “it, they, you” şəxs və “one” qeyri-müəyyən əvəzlilərini aid edə bilərik. “It” şəxssiz əvəzliyi ingilis dilinin sintaksisində şəxssiz cümlələrdə formal, qrammatik mübtədə kimi işlənilir. Bu halda o, yalnız cümlənin strukturunun qurulmasına kömək edir. Heç bir məna daşımayan və tərcümə olunmayan “it” şəxssiz əvəzliyi cümlədə analitik quruluşun tamamlanmasına xidmət edir. Söz sırasının sabit olduğu ingilis dilində cümlədə mübtədanın yerində olur. Digər “they, you, one” şəxssiz əvəzliləri də ümumi fikirləri ifadə etmək üçün işlənilir. “They” şəxssiz əvəzliyi demək olar ki, ümumi həqiqətləri, yaxud faktları ifadə edən şəxssiz cümlələrdə işlənilir. “You” və “one” şəxssiz əvəzliləri ümumiləşmiş fikirləri konkret şəxsə ünvanlamadan ifadə etmək üçün işlənilir.

The Impersonal Pronouns in English

Summary

The article studies the use of indefinite personal pronouns in modern English. These pronouns, called impersonal pronouns, have a general meaning and are used without specifying a specific person in the sentence. Such pronouns include personal and indefinite pronouns “it, they, you and one”. The impersonal pronoun “it” is used as a formal grammatical object in impersonal sentences of English syntax. In this case, it only helps to build the structure of the sentence. The impersonal pronoun “it,” which has no meaning and cannot be translated, serves to complete the analytical structure of the sentence. In English, where word order is fixed, it stands in the place of the verb in a sentence. Other impersonal pronouns “they, you, one” are also used to express general ideas. The impersonal pronoun “they” is used in impersonal sentences expressing general truths or facts. The impersonal pronouns “you” and “one” are used to express general thoughts without referring to a specific person.

Безличные личные местоимения в английском языке

Резюме

В статье рассматривается употребление неопределённых личных местоимений в современном английском языке. Эти местоимения, называемые безличными местоимениями, имеют общее значение и употребляются без указания конкретного лица в предложении. К таким местоимениям относятся личные и неопределённые местоимения «it, they, you, one». Безличное местоимение «it» используется как формальный грамматический объект в безличных предложениях английского синтаксиса. В данном случае это лишь помогает выстроить структуру предложения. Безличное местоимение «оно», не имеющее значения и не переводимое, служит для завершения аналитической структуры предложения. В английском языке, где порядок слов фиксирован, он стоит в предложении на месте глагола. Другие безличные местоимения «they, you, one» также употребляются для выражения общих идей. Безличное местоимение «they» используется в безличных предложениях, выражающих общие истины или факты. Безличные местоимения «you» и «one» используются для выражения общих мыслей без обращения к конкретному человеку.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Gülnarə Abdullayeva ⁴⁵

XAIM HAZAZ YARADICILIĞININ APARICI İSTİQAMƏTLƏRİ

40-cı illərdə yəhudi ədəbiyyatı coşğun inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Ədəbiyyat və incəsənət sahəsində əlamətdar hadisələr az deyildi, ictimai həyatdakı dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq sənət və ədəbiyyatın qarşısında yeni tələblər dururdu. Başlıca vəzifələrdən biri ictimai varlığı dolğun və hərtərəfli əks etdirən, mühacirlərə quruculuq işlərinə sədaqət ruhu aşıl原因 mündəricəli, bitkin formalı əsərlər yaratmaq idi. Bu zaman artıq böyük yaradıcı qüvvəyə çevrilmiş gənc ədiblər ilə bir cəbhədə təcrübəli yazıçılar da yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparırdılar. Bədii nəsrin geniş imkanlarından istifadə edib yeni həyatın geniş və hərtərəfli təsvirini verir, mühacirlərin və yerli sakinlərin psixologiyasında yaranan təbəddülatı bədii boyalarla göstərir, əsərlərində aktual məsələlərini qoyur, yeni şüurun, ictimai əxlaqın, humanizm ruhunun formalaşmasını, yaşanılan tarixin ayrı-ayrı mərhələlərini bədii sənətin qüdrəti ilə yenidən canlandırırtdılar.

40-60-cı illər yəhudi ədəbiyyatının sevilə-sevilə oxunan və orijinal yaradıcılıq üslubu ilə seçilən qocaman nümayəndələrindən biri də Xaim Hazazdır. “Yer nəslı” (“Palmax nəslı” də adlanır) nümayəndələrindən biri olan görkəmli ədibin müasir yəhudi ədəbiyyatının poetik cəhətdən zənginləşməsində özünəməxsus yeri, mövqeyi vardır. Ənənəvi yəhudi və dünyəvi təhsil alan və kiçik yaşlarından müstəqil olaraq rus ədəbiyyatını öyrənən X.Hazaz yəhudilərin məişəti ilə çox yaxından tanış idi. Məhz bu tanışlıq sonradan onun gələcək yaradıcılığı üçün başlıca mövzu mənbəyi olmuşdur.

Fevral və oktyabr inqilabları dövründə Moskvada ibri dilində çapdan çıxan “Ha-am” (“Xalq”) qəzetində müxbir olaraq çalışmış, talanlar (poqromlar) dövründə isə Denikin orduları ilə birgə Ukraynaya köçən X.Hazaz Avropada qısa müddətli yaşadıqdan sonra 1931-ci ildə Hazaz Yerusəlimə gəlir və ömrünün sonuna qədər burada məskunlaşır (4, s. 113).

Hazazın yaradıcılığı yüksək obrazlı dili, lirik-romantik üslubu ilə yanaşı, ideya-mövzu rəngarəngliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Onun yaradıcılığında ictimai-siyasi motivlərlə təsviri üslub paralellik təşkil edir. Hər iki xətt mahiyyət etibarilə nasir məninin müasir həyata və keçmiş dəyərlərə bağlılığını birmənalı şəkildə əks etdirir. İctimai-siyasi əsərlərində X. Hazaz müasir dövrün tələb və ehtiyaclarının, həyatın uğur və nöqsanlarını, insan və zaman münasibətlərini təbii real boyalarla əks etdirən sənətkar kimi çox aydın görünür. Müxtəlif əsərlərində yaşadığı mühitin bir sıra sosial və fərdi münasibətlərini ümumiləşdirən nasir vətən torpağının hər bir kiçik zərəsini də sevməyi və müqəddəs vətəni qorumağı bütün insanlara nəsihət edir (12).

X. Hazaz ədəbi fəaliyyətinə Rusiyada başlayır. “Ha-Şilloax” jurnalında çap olunmuş ilk mətbu əsərini (“Ke-vo ha-şemeş”- “Günəşin qürubu ilə”, 1918) X.Çvi təxəllüsü ilə yazan ədib 20-ci illərdə ədəbiyyat sferasında tanınmağa başlayır. Onun ilk əsərləri Oktyabr inqilabı dövründə yəhudilərin həyatının təsvirinə həsr olunmuşdur. “Mi-ze u-mi-ze” (“Hər tərəfdən”, 1924), “Pirkey mahpexa” (“İnqilabın oçerkləri”, 1927), “Şmuel Frankfurter” (“Samuel Frankfurt”, 1925), “Ha-Tkufa” (“Dövr, 1926) novellarında X. Hazaz oktyabr inqilabı dövründə məşəqqətlərə məruz qalan, başı müsibətlər çəkən, ailəsindən, sevdiklərindən uzaq düşən yəhudilərin acınacaqlı vəziyyətini ürək ağrısı ilə qələmə alır (7, s. 62). Adları qeyd olunan əsərlərin başlıca mövzusu yəhudiliyin tarixi, qədim yəhudi məskənin süqutu, Rusiyanın cənubunda yəhudiliyin vəhşicəsinə məhvi, inqilabın yəhudi xalqının məişətinə gətirdiyi xaos və qarmaqarışıqlıqdır. Sosial inqilab naminə yəhudilərin qurban verilməsi gözlənilən qurtuluş əvəzinə nifaq, ədavətə gətirib çıxarır.

“Şmuel Fraknfurter” povestinin baş qəhrəmanı idealist-inqilabçıdır. O, böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirərək faciəvi şəkildə ölür. Povestdə Xazaz ilk dəfə olaraq Rusiyada yəhudiliyin süqutuna görə məyus olmur. O, bu süqutu yəhudilərin Ereç-İsraildəki gələcək həyatının müjdəçisi kimi qələmə verir. Sonradan X.Hazaz bu əsərləri yenidən işləyərək oxucularına təqdim edir. “Mi-ze u-mi-ze” novellasını “Nahar şotef” (“Çay axır”, 1956), “Pirkey mahpexa” novellasını isə “Daltot nexoşet” (“Bal qapıları”, 1958) adı ilə çap etdirir (14).

1925-ci ildə ədib yaradıcılığında ağır çəkiyə malik olan əsərlərindən biri hesab olunan “Xatan ha-damim” (“Qan nişanlığı”) mənsur poemasını çap etdirir. Hadisələr Midiya səhrasında baş verir. Əri Musa tərəfindən tərk edilən Çippora başlıca tragik fiqur kimi göstərilir. O, özünü Allaha ibadətə həsr etmiş namuslu, itaətkar, dindar biri kimi təsvir edilir. Ədibin sosial-mənəvi əsərlərindən biri olan poema tarixi mövzulu olmaqla yanaşı, müasir yəhudi cəmiyyətinin başlıca problemlərini də ehtiva edir. Müasir ibri dili ilə Bibliya ibrisinin ziddiyyətli şəkildə təqdim olunması poemaya xüsusi kolorit verməklə yanaşı, əsəri 40-50-ci illər ədəbiyyatının ən möhtəşəm sənət əsərlərindən biri zirvəsinə qaldırır (2, s. 104).

⁴⁵ BDU əməkdaşı

X. Hazaz qüdrətli roman ustası idi. O, yaradıcılığının bütün mərhələlərində roman yaradıcılığı ilə məşğul olmuşdur. Ədibin romanlarının mövzu və mətləblərində bir əlvanlıq vardır. Bu romanlar sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə müəllifin bədii üslubu və yazı mədəniyyəti haqqında aydın təsəvvür yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, X. Hazaz yəhudi ədəbiyyatı tarixində nadir sənətkarlardandır ki, bütün romanları uğurlu hesab olunur. Hazazın ilk romanı rus-yapon müharibəsindən bəhs edən “Be işşuv şel-yaar” (“Məşə qəsəbəsində”, 1930) romanıdır. Sujet xətti məşə qəsəbəsində qeyri-yəhudilərlə birgə yaşayan və məişətlərinə inqilabi arzuların nüfuz etməsi ilə milli-mənəvi dəyərlərini itirən yəhudi ailəsinin ətrafında inkişaf etdirilir. Ədib ilk dəfə olaraq tənqidçi mövqeyindən çıxış edir (9, s. 61). Öz köklərindən qopmanı “vətənə xəyanət” adlandıran müəllifin tənqid atəşi yəhudilər deyil. O, inqilabın yəhudilərə bəxş etdiyi müsibətləri tənqid edir. Sonradan o, “ReXaim şevurim” (“Sınımış dəyirman daşları”, 1942) toplusuna daxil etdiyi 6 hekayədə də X.Hazaz bu ideyanı davam etdirir.

İdealların məhvi və arzu ilə reallıq arasındakı uyğunsuzluq X.Hazazın Fələstində yaşayan yəhudilərə həsr olunmuş əsərlərində başlıca problematika olaraq saxlanılır. Tarixi hadisələrin və yəhudi xalqının məsihçilik arzularının böyüklüyü ilə fərdlərin faciəsinin böyüklüyünü müqayisə edən müəllif belə bir acı nəticəyə gəlir ki, yəhudi xalqı qalutdakı qul həyatı ilə o qədər barışmış ki, azadlıqdan ehtiyat edir. Bu fikir onun “Be-keç ha-yamim” (“Günün sonunda”, 1946) dramında irəli sürülür. Drama hadisələr Şabbatay Tsvinin dövründə Almaniyada baş verir. Pyesdə bəhs edilən dövr, mühit canlandırılrsa da, bəzən də müasirliyin zəruri problemləri işıqlandırılır. Əsərin başlıca ideyasına görə yəhudilərin sürgündə bu qədər əzab çəkməsi onların öz müstəqilliyi üçün mübarizə apara bilməmələrinin nəticəsi kimi izah olunur. Lakin nasir pessimizmə qapanmır. O, istismar və köləlik dövründə əzilən xalqın nə zamansa azadlıq bayrağını əlinə götürəcəyinə inanır. Sonda müəllif yəhudilərin xoşbəxt gələcəyinə dərin inam və məhəbbət hissləri ilə inandığını qeyd edir.

X. Hazaz qələmə aldığı obyektin həm həyatı, həm də elmi təfərrüatını dərinləndirən, təsvir və təhkiyyəyə səmimi davranır, sənətə, özünə, qələminə və oxuculara daha məsuliyyətlə yanaşır və hörməti unutmurdu. Onun yaradıcılığı cəmiyyətin inkişafı ilə ayaqlaşdı. Ona görə də, yazdığı əsərlər mövzu müxtəlifliyi ilə rəngarəngdir: bədii nümunələrində müharibə, ailə-məişət, yenilik, müstəqillik, vətənpərvərlik, mühacirlərin təsviri mövzuları aparıcıdır. Müasir yəhudi həyatı və onun formalaşmasına təsir göstərən amillərə daha çox diqqət yetirən nasir klassik ənənələrlə müasirliyi qarşılaşdırır, müxtəlif əsərləri ilə baş verən hadisələri başa düşməkdə oxuculara yaxından kömək edən ideya və qayələr təbliğ edirdi.

Arzulara reallığın toqquşması X.Hazazı həqiqəti bəzən tragikomik, bəzən isə karikatur üslulu ilə təsvir etməyə məcbur edir. O, satira, sarkazm və qroteksə (mübaligəli, biçimsiz və qeyri-adi tərzdə təsvir edilmiş sənət əsəri) meylləndirir (6, s. 38). Nasir yəhudi cəmiyyətinin humanist mahiyyətini, yüksək, ictimai idelləri təhrif edən, yəhudi xalqının adına, şərəfinə, milli ləyaqətinə kölgə salan zərərli meylləri kəskin, tutarlı satirik boyalarla ifşa edir, Vətənə qarşı etinasızlıq, milli-mənəvi dəyərlərə qarşı nankorluğu, mənəvi düşkünlüyü, əxlaqi-etik qəbahətləri ciddi tənqid atəşinə tuturdu.

Onun yaradıcılığında ənənəvi mövzulardan biri də Yəmən yəhudilərinin həyatının təsviridir. Bu baxımdan onun “Ha yoşevet ba-qanim” (“Bağlarda yaşayan”, 1944) romanı xüsusi yer tutur. Əsər üç nəsəl yəmən yəhudilərinin həyatından bəhs edir. Yaşlı nəsəl Məsihin gəlişini gözləyən qoca ilə təmsil olunur. Uzun əsrlik yəmən-yəhudi mədəniyyətindən uzaqlaşan oğlu Ereç-İsrail cəmiyyətinə uyğunlaşa bilmir. Ətraf mühiti görüb dərk edərək bu mühiti qəbul edə bilməyən nəvəsi də köhnəliyi təmsil edir. Müəllif ilk dəfə olaraq yəhudi ədəbiyyatı tarixində yəmən yəhudilərinin həyatını təsvir edir. Ona qədər bütün müəlliflər yəmən yəhudilərini ərəblərin bir qolu kimi təsvir edir və onları tənqid atəşinə tuturdu (15). O, yəmən yəhudilərinin məişətini təsvir etməklə yanaşı, onların daxili aləmini də oxuculara çatdırır. X.Hazaz yəhudiliyin bu qoluna nüfuz etməyə çalışır və yəmən yəhudilərinin məişətini yüksək sənətkarlıqla təsvir etməklə yəhudi xalqının tarixi və mədəniyyətinin diasporanın bütün küncələrində vahid olduğunu sübut etməyə çalışır.

X.Hazaz sonrakı yaradıcılığında da yəmən mövzusunda müraciət edir. 1946-cı ildə ədibin “Avanim rotxot” (“Qaynayan daşlar”) toplusu çapdan çıxır. Topluya daxil olan əsərlərdə də yəmən yəhudilərinin məişəti bütün reallığı ilə təsvir olunur. Onun həcmcə ən böyük romanı hesab olunan “Yaiş” (1947-52) əsərində də bu mövzu inkişaf etdirilir. Romanda xəyalpərəst kabbalist yəhudidən danışılır. Hadisələr yəmən ərəblərinin tarixi məişəti fonunda təsvir edilir. Ömrünü Kabbala oxumağa sərf edən bu gənc hadisələrin gedişatı ilə fantastik aləmə düşür. Burada onun Məsihçilik arzuları reallaşır.

Hazazın hekayətləri öz tərbiyəvi və təbliği təsirini göstərirdi. O, əsərlərində yəhudi xalqının mənəvi birliyindən, ədalətli, humanist təbiətindən, vətəninin əzəmətindən, şan-şöhrətindən, yəhudilərin yüksək vətənpərvərlik duyğularından, ali, nəcib məramından da söhbət açır. Bütün bu xüsusiyyətləri yəhudi xalqının çətin mübarizələrdə qazandığı tarixi qələbələrin rəhni, İsrailin şərəfi, başının ucalığı kimi mənalandırır. Əsərlərində satira, ey-

ham, yumor, kinayə ilə yanaşı yaxşı mənada didaktika, tərbiyə motivləri də güclüdür. Bəzən hadisələrin mərkəzində nasirin özü dayanır. O, yəhudi xalqına, cəmiyyətinə yaraşmayan ictimai qüsur və qəbahətləri gördükdə ürəkdən təəssüflənir, müasirlərini, xüsusilə yəhudi gənclərini atalarının şanlı, mübariz əməllərini, yəhudi xalqının sınaqdan çıxmış adətlərini ləyaqətlə davam etdirməyə, həyatı, əməyi, insanları sevməyə çağırır.

X. Hazaz müharibədən də yazırdı. O, əsərlərində müharibənin bütün dəhşətlərini, onun doğurduğu hicran və nisskilləri ürək yanğısı ilə qələmə alırdı. Onun Müstəqillik müharibəsi illərində yaranan əsərləri yəhudi xalqını ərəblərə qarşı mübarizəyə ruhlandırır, klassik ədəbiyyatın realist ənənələrini davam etdirir və bədii nəsrə bir sıra yeni keyfiyyətlər qazandırır. Müəllifin nəsr əsərlərinin əsas mövzularından biri də cəbhə hadisələrinin, döyüşçü qəhrəmanların, İsrail Müdafiə ordusunun əsgərlərinin təsviri idi. Onun bu mövzulu əsərləri müharibə günlərində böyük bədii təsir gücünə malik idi. Bu əsərlərdə təhkiyyə elə qurulurdu ki, guya ədib şahidi olduğu, özünün bilavasitə başına gələn əhvalatları canlı bir dillə başqalarına danışır. Müxbir sifəti ilə tez-tez İsrail Müdafiə Ordusu əsgərləri ilə yaxın təmasda olması nasirin əsərlərinin reallığını, tipikliyi, həyatiliyini təmin edirdi (3, s. 238). O, müharibə mövzulu əsərlərində həm də sosial problemlərin təsvirinə də üstünlük verirdi. Hazazın nəsr stereotip obrazlar, ritoriklik, rəngarəng leksika ilə səciyyələndirilir. Yəhudi xalqının taleyüklü hadisələri Hazazın yaratdığı əsərlərin qəhrəmanlarının şəxsi iztirablarının başlıca səbəbinə çevrilir. Müxtəlif mövzulu əsərlərində ritm və nəqletmə templərinin tez-tez dəyişilməsi ədibə hadisələrin aniliyini və qəhrəmanların bu hadisələrə reaksiyasını təsvir etməyə imkan verir. Öz növbəsində qəhrəmanlar hadisələrdəki iştiraklarının xalqın taleyini həll edən kəskin çevrilişlərə aidiyyatlarını dərk edirlər. Bütövlükdə nasirin yaradıcılığı vətən, yurd sevgisinin özünəməxsus, bənzərsiz bədii örnəyi kimi diqqəti çəkməkdədir. Ədibin yazmış olduğu bədii örnəklərdə onun yaradıcılığına xas olan fəlsəfilik, həyatilik, düşündürücülük, vətəndaşlıq ruhunun qabarıqlığı daha aşkar şəkildə özünü biruzə verməkdədir. O, əsərlərində həmvətənlərinə azadlığın, müstəqilliyin qiymətli, vazkeçilməz milli sərvət olduğunu bədii sözün imkanları çərçivəsində anlatmağa çalışır. Müxtəlif əsərlərində yəhudi xalqının apardığı azadlıq mübarizəsi, sion hərəkatları tərənnüm olunur, yəhudilərin azadlıq və istiqlalına mane olan düşmənlərin daxili-mənəvi siması açılıb göstərilir.

X. Hazaz yaradıcılığında həyat, təbiət və insan vahid bir ideya kimi tərənnüm edilir. Bu əsərlərdə həyat hər iki tərəfdən, acılı-şirinli çağları ilə vəsf edilir. Onun yaradıcılığında müasir günlərin təbii axının, uğurları, nöqsanları, real nəsr predmeti, mövzusu təsirini bağışlayır. O, “Be yamim ha-hem” (“Olmuş şeylər”, 1953) novelasında ilk dəfə olaraq İsrailə gəlmiş mühacirləri təsvir etməyə başlayır (11, s. 84). Əsərin baş qəhrəmanı Ereç-İsrailə Almaniyadan köç etmiş Levindir. Siyası görüşlərinə görə Almaniyadan qaçan Levin İsraili “pənah yeri” hesab edir. Lakin ölkəyə gəldikdən sonra o, əsl faciəsini yaşayır: ərəblərlə müharibə ailələrə müsibət, fəlakət gətirmiş, hər yer kaos məskəninə çevrilmişdir. Əsər təbiət təsvirləri ilə seçilir. Süjet xəttinin sonrakı inkişafında təbiət təsvirləri mühacirlərin həyatını təsvir etmə amalını üstələyərək əsərin başlıca mövzusunə çevrilir. Doğma yurduna gələn əsərin qəhrəmanı dəhşətli faciə ilə üzləşir: əhali evlərini tərk etmiş, sınaqoqlar boş qalmış, cəmiyyət sanki ölgünləşmişdir. Bütün bunlar isə təbiətdə əks olunmuşdur. Göylər sanki göy rəngdən imtina edərək qaraya bürünmüş, güllər öz əlvanlıqlarını tünd rənglərlə əvəz etmiş, parlayan günəş qaranlıq rəməzənə çevrilmiş, sanki bütün təbiət insanlara olan kinini, nifrətini ortaya qoymuşdur. Bədii ifadə vasitələrindən çoxsaylı istifadə, təzadlardan ibarət simvolik, metaforik, nağılvari süjetlər təbiətin möcüzənə təsviri yaradır. Əsərdə nasir bənzətmə üsulundan istifadə edərək 50-ci illərdə Fələstində baş verən hadisələri 40-cı illərdə Avropa yəhudilərinin həyatındakı acı xatirələrə bənzədir. Əsərin ən təsirli məqamı təbiətin təsviri anıdır. Süjet xəttinin kulmanasiyasında ədib üzünü göylərə tutaraq onlardan bu olanların səbəbini soruşur. Göylər isə guruldayaraq ona qəzəblə cavab verərək səbəbi insanların artan nifrətində, düşmənçilik münasibətlərində axtarmağını söyləyir. Təbiəti solğun, rəngsiz boyalarla əks etdirən ədib sanki onu insanın daxili aləminə bənzədir. Başlı bəlalər çəkmiş yəhudi xalqının faciəvi həyatını təbiətin dilindən nəql edən nasir İsrailin zəngin təbiətinin sanki insanlardan “incidiyini” oxuculara ürək ağrısı ilə çatdırır.

X. Hazaz keçmişin materialları əsasında ictimai ideologiyaların və liderlərin formalaşması, tarixi şəxsiyyətlərdən danışır, əsərlərində İsrail sakininin ümumi obrazını yaradırdı. Bu yəhudi obrazı qalut (sürgün) yəhudisinin tam əksi olub, yeni sionist erasının mifoloji obrazı rolunda çıxış edir (6, s. 92). Bir sıra əsərləri reflektiv ritm və dərin nəqletmə, hadisələrin axarı nəticəsində Hazazın bəzən ümumi plandan geri çəkilməsi, təbiət təsvirləri, daxili monoloqun dialoqlara daxil edilməsi ilə seçilir.

Nasir hadisənin yerini və məkanını son dərəcə koloritli, mənalı təsvir edir, obyektin təəssümü isə oxucuda müəyyən təəssüratlar yarada bilir, oxucunun diqqətini həmin obyektə yönəldərək, ən başından ya nifrət, ya da məhəbbət doğurur. Onun obrazları düşünüən və düşündürən canlı xarakterlərdir. Hadisələrin təbii və maraqlı qurulması bu obrazların əsas məziyyətlərindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, X. Hazaz ideal və müsbət qəhrəmanını “seçilmiş adamlar”, “yüksək cəmiyyət ha-

disələri” arasında aramırdı, onu öz ətrafında torpaq üstə, yeni İsraili yaradan, heç kəsdən tərif gözləməyən yeni mühacirlərin sırasında tapdı, təsvir etdi, onu aliləşdirdi, ülviləşdirdi və yüksəltdi (14). X. Hazaz təmtəraqlı bənzətmə və təşbehlərdən imtina edərək mühaciri zəhmətinə, bacarığına görə qiymətləndirdi. O, sanki həyatın adilliklərindəki mühacirləri öz nəsrində ən uca zirvəyə qaldırdı.

X. Hazazın mühacir mövzulu “Ha-draşa” (“Moizə”) romanı yalnız ədibin yaradıcılığında deyil, bütövlükdə 40-60-cı illər ədəbiyyatında özünün ideya-estetik ruhu ilə seçilən bədii nümunələrdəndir. Əsərin hər sətrinə hərəmiş əzmkarlıq, qətiyyət və üsyankarlıq ovqatı oxucunu İsrailin azadlığı, müstəqilliyi, qurtuluşu və düşmənlərdən qurtulmaq üçün müqəddəs mübarizəyə səfərbər edir. Əsər həm də əxlaqi-didaktik səciyyə də daşıyır. Əsərdə yəhudilərin iki min illik diaspora həyatları boyunca yaratdıqları mədəni-mənəvi dəyərlərin təkzib olunması təsvir olunur. Yudke kibbuçunun üzvü olan mühacir-qəhrəman uzun bir moizə ilə çıxış edir. O iddia edir ki, sionizm yəhudi tarixinin elə bir inqilabi hadisəsidir ki, onu ənənəvi iudaizmin əksi saymaq olar. Yəhudi xalqı Ereç-İsrailə qayıtmaq qədim dövrdən etibarən ilk dəfə olaraq öz taleyini əllərinə götürmüşdür. Əsərdən bir hissəyə baxaq: “Yenə də heç nəyə baxmayaraq sionizm son minilliklər ərzində yəhudi xalqının ağılında yaranmış ən uğurlu, ən ədalətli, ən məqsədyönlü ideyadır.. Amma onun həyata keçirilməsi yolunda nəse düz getməyib... Mən inanıram və hesab edirəm ki, bu düzəldir. Amma nədən başlanılacağını bilmirəm. Mənə elə gəlir ki, mən düzəldilmiş variantın necə olacağını deyə bilmərəm. Amma indi, bu gün, bu saat nə etmək lazımdır-bilmirəm” (1, s. 53).

Sonradan “Be-kolar exad” (“Bir ilgəkdə”, 1963) dramında bu mövzuya yenidən qayıdan ədib real tarixi faktlara əsaslanaraq “ədalətsizliyin qurbanı” olmuş yəhudi xalqını cəhalət və avamlıqdan qurtulmağa çağırır. Əsərdə Fələstində ingilis mandat dairələrinə qarşı mübarizə aparan yəhudi partizan qüvvələrinin iki döyüşçüsünü təsvir edir. Ölümə məhkum olunmuş bu cavanlar cəlladın əllərinə düşməmək üçün həyatlarına qəsd edirlər. Bu hekayə real hadisələrə əsaslanır. Digər əsərlər kimi bu əsərin də əsas tematikası ideya və inam naminə özünü qurban vermədir (“kidduş ha-şəm”) (13).

Xazaz yaradıcılığı geniş tarixi və coğrafi diapazonu ilə seçilir: Şimali Rusiyadan Ərəbistanın cənubunadək, Bibliya dövrlərindən Rusiya inqilab illəri, Holokost dövrü və İsrail dövlətinin dirçəldilməsindək. Xazaz bütün yəhudiləri xarakterizə edə biləcək ümumi mənəvi yəhudi mahiyyəti tapmağa cəhd edir. O, ibri dilinin bütün yazı növlərindən istifadə edə bilirdi: istər Talmud, istər Midraş, istər Bibliya, istərsə də müasir ibri dilini vahid konseptdə oxuculara təqdim edən Hazaz daha çox klassik dilə müraciət edirdi (8, s. 113). Bu xüsusiyyət onun əsərlərinin başa düşülməsini çətinləşdirsə də, əsərlərinin ədəbi quruluşuna xələl gətirmirdi.

Yaradıcılığında yəhudi milli ruhu, özünəməxsus koloriti, dil sadəliyi, hadisələrin təsvirindəki ustalığı ilə seçilən X. Hazaz yaradıcılığının başlıca mövzularından biri də Avropa yəhudilərinin kütələri faciəsi hesab olunan Holokost mövzusu idi. O, Holokostun yəhudilərin məhvi məqsədilə törədildiyini ürək ağrısı ilə qeyd edirdi. Lakin o, Holokostu təsvir edərkən müasirlərindən fərqlənirdi: Hazaz Holokostu təsvir etmirdi, bu faciədən sağ çıxanların İsrailə gəlməsini təsvir edirdi. Bununla da o, “ənənəvi tənqid mövqeyi”ndən uzaqlaşaraq mühacir mövzusu ön plana çəkirdi (10, s. 73). Bu fəlakəti yaşamış və ondan sonra İsrail dövlətinə köçən qəhrəmanlardan danışan nasir yəhudilərin Şərqi və Mərkəzi Avropa meşələrində sağ qalma mücadiləsini təsvir etmirdi. O, faciədən sağ qurtulmuş yəhudilərin daxili aləmini açmaqla yanaşı onların öz vətənlərində üzləşdiyi problemlərə toxunurdu. Bu qəhrəmanlar faciədən sağ qurtulsalar da, bu qurtuluş onların izzətinin sonu deyil. Yana, Qabriel, Şalom kimi qəhrəmanlar onları təqib edən keçmişin dəhşətlərindən yaxa qurtarmaq iqtidarında deyillər və yeni mühitlə ümumi dil tapa bilmirlər. İsrailin ilk mühacirləri hesab olunan bu gəncələr ölkəyə döndükdən sonra orduya səfərbər olunurlar. Müharibədən sonra isə onlar yəhudi cəmiyyəti tərəfindən birmənalı qarşılanmırlar. İbri dilini bilmədikləri üçün təhqirlərə məruz qalır, dini ayinləri icra etmədikləri üçün cəmiyyət həyatının bütün sferalarından uzaqlaşdırılırlar. “Le tovat ha-klal” (“Ümumi rifah üçün”, 1959) romanında Hazaz mühacirlərin üzləşdiyi problemləri, sıxıntıları böyük ustalılıqla təsvir edir. Əsərin baş qəhrəmanı Yananın ailəsi Holokostda məhv edilmiş, lakin o, kiçik qardaşı Yoseflə birgə qaçıb canını qurtarmışdır. İsrailə qayıtdıqdan sonra o, çörək sexində işləyir, lakin sonradan onun qeyri-qanuni şəkildə işlədiyi məlum olduqda o, həbs edilir. Məhkəmə səhnəsində Yananın kiçik qardaşı Yosefin dediyi sözlər oxucuları məyus edir, lakin eyni zamanda, mühacirlərin yaşadığı bütün izzətləri onlara çatdırır: “Biz İsraili vətənimiz bildik, bura sığındıq. Amma vətənimizin əslində bizə zindan olacağını düşünmədik. Bizim günahımız burda doğulmamamız, vətəndaşlıq hüququ qazanmamamızdır. Çörək sexində qeyri-reqal şəkildə işləmək yox. Bizi daha alçatmayın, təhqir etməyin. Həbs edin onu. Həbs edin. Həbs edin ki, çəkdiyimiz bu müsibətin sonu gəlsin...” (10, 81).

X. Hazaz əsərlərində yalnız İsrailə gəlmiş mühacirləri təsvir etmirdi. O, həm də İsraili tərk etmiş yəhudilərdən də yazırdı. Onun “Me-ever la-qvulim” (“Xaricdə, 1961) dram əsəri fraqmentlərin dialoji seriyası şəklində

yazılmışdır və əsərdə Londona mühacirət edən yəhudi sosialistlərdən danışılır. Bu sosialistlər mütləq həqiqəti mənəvi əzabda görürlər. Müstəqillik müharibəsindən sonra Ereç-İsraildə iş tapa bilməyən Yonatan çıxış yolunu xaricə üz tutmaqda görür. Berlinə gələn Yonatan siyasi arenaya qatılır. Sionizmi və sosializmi təbliğ edən qəhrəman sionizmi yəhudi xalqının İsrailə qaytarılmasını və burada yəhudi xalqının dövlətinin yaradılmasını qarşısına məqsəd qoyan, başlanğıcdan etibarən praktiki və mənəvi məqsədlər güdən milli yəhudi hərəkatı adlandırır. Pyesin kompozisiyası qənaətbəxş dərəcədə uğurlu olmasa da, mühacirlərin idiş-ingilis dialekti və ibri və ingilis dilinin qarşılığından yaranan dialoqlar pyesin dilini məişət dilinə yaxınlaşdırır (7, s. 62).

Hazazın hekayətlərində böyük tarixi hadisələrlə bağlı olan yəhudi tarixinin, xariqələrlə dolu olan yəhudi həyatının ruhu, nəfəsi duyulur. Onun son dövr əsərlərində müəllifin dünyagörüşündəki dəyişiklik, daha da yetkinliyə doğru irəliləyiş xüsusilə aydın görünür. Bu əsərlərdə mühacirlər tərəfindən yaradılan “yeni yəhudi aləmi”nin müxtəlif mərhələ və cəhətlərinin bədii tədqiqat obyektinə kimi götürüldüyünü göstərən əlamətlər vardır. Bu cəhətdən nasirin “Le-et ata” (“Nə qədər ki”, 1965) romanı diqqəti cəlb edir. Real həyatı müşahidələr, canlı təəsüratlar əsasında yazılmış bu əsərdə müəllif insanların nəzərində fəlakət, ölüm rəmzi olan, adı qorxu, vahimə doğuran İsrailin keçmişi ilə bu gününü müqayisə edir, maraqlı, bədii cəhətdən tutarlı paralellərin fonunda bu diyarda müharibədən sonra gedən quruculuq işlərini hərərat və səmimiyyətlə vəsf edir. Nasir uzaq və çətin səfərə çağırır, çəkib aparır sadəcə əfsanələr ölkəsi olan İsraili, onun insanı valeh edən əsrarəngiz təbiətini, yaraşlıqlı gölü olan Kinereti, əfsanəvi İordan çayını təsvir etmək arzusu deyildir. Nasir “Be yamim ha-hem” novellasında olduğu kimi, təbiət təsvirlərini ön plana çəkmir. Onu daha çox düşündürən, maraqlandıran qədim İsrail torpağına yeni həyat, yeni nəfəs gətirən, bu torpağı dünyaya səs salan nəhəng tikililər yurduna, əmək, zəhmət, quruculuq meydanına çevirən yeni mühacirlərdir. O, mühacirlərin əzm, iradə, qəhrəmanlıq, dözümlülük, hər şeyə sinə gəlmə və qalib olma xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirir. O, əsərlərində mühacirləri “ağ günlərin təməl daşını qoyanlar”, “müqəddəs əxlaq normaları və daşlaşmış ənənələrin qoruyucuları” adlandırır (2, s. 119).

X. Hazaza görə mühacirlərin taleləri müxtəlif, faciələri bir idi. Vətəndən ayrı olduqları müddətdə yaşadıkları fəlakət və qırğınlar demək olar, hamıya toxunmuş, hamını dəhşətə salmışdı. Mühacirlərin fəlakət və qırğınlara ədib müxtəlif prizmalardan baxırdı. O, bir tərəfdən mühacirlərin fəlakətinin başlıca səbəbi kimi müharibəni göstərir və müharibənin yer üzərində törətdiyi faciələri ümumiləşdirir, digər səbəbdən isə mühacirlərin hər birinin fərdi faciəyə malik olduğunu deyirdi.

Əməksevər mühacirlərdən danışanda X. Hazazın bədii təsvirləri daha da əlvanlaşır, yeni boyalarla, vətən məhəbbəti, milli qürur, iftixar və ləyaqət hissələri ilə zənginləşir. Həm də bu hissələr yüksək sənətkarlıqla, lakin klassik dildə ifadə olunduğu üçün nasirin fərdi düşüncələri, ürək çırpıntıları çərçivəsindən kənara çıxır, dərin ictimai, estetik məna, tərbiyəvi məzmun kəsb edir, oxuculara güclü emosional təsir göstərir, onların da qəlbində gözəl arzular, yüksək insanı duyğular oyadır. X. Hazaz İsrailə, yeni mühacirlərə bağlı sənətkar olmuşdur. Kibbuçlarda işləyən işçilər, əsl zəhmətkeş mühacirlər onun əsərlərində iftixar və hörmətlə yad olunur. Onun əsərlərində mühacirlərə böyük hörmət, yəhudi zəkasına və qüdrətinə dərin inam hissi əsas yer tutur. Özünü dərk edən, mühitin hadisələrindən, həyatın gedişatından, keşməkeşlərindən xəbərdar olan, baş çıxaran, “yəhudilərlə ağlayıb, yəhudilərlə gülən”, mühacir X. Hazazın ideali idi (2, s. 123)

Hazazın əsərləri məzmunca yeni olsa da, ruh, şəkil və təsvir vasitələri etibarlı ilə klassik yəhudi ədəbiyyatına bağlı idi. Onun yaratdığı sənət nümunələrində mübarizlik ruhu, siyasi kəskinlik, cəmiyyəti düşündürən məsələlər lazımcə hiss olunurdu. Qısacası, Hazaz yaradıcılığı yəhudi ədəbiyyatında həm mövzu, həm məfkurə, həm də şəkil etibarlı ilə mühüm mərhələdir. X. Hazaz yəhudi ədəbiyyatına yeni həyatın mühüm problemlərini, onun real, həyəcanlandırıcı lövhələrini gətirməklə özündən sonrakı yazıçılara örnək olmuş, xüsusi ədəbi məktəb yaratmışdır. Hazaz irsi, Hazaz məktəbi yəhudi ədəbiyyatında bu gün də yaşayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsrail yazıçılarının hekayələri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 2000
2. Зоя К., Йосеф Х. «Антология Ивритской Литературы», Москва 2000
3. Краткая еврейская энциклопедия. Т-5. Иерусалим. 1990
4. Кривелев И.А. «История еврейских писателей», Москва, 1978.
5. «Лекции по еврейской истории и литературе», Москва 2000
6. Пути ветра: «Современная литература Израиля». Москва, 1993
7. Шалев М. «Великие имена», Москва, 1990
8. Шкловская М. «Ориентация на местности», Иерусалим, 2001
9. Эпштейн А. «Сборник статей: Роль израильской интеллигенции в обществе», Иерусалим 1896

10. Ben Ami Feingold «The theme of the Holocaust in Hebrew Drama», Tel-Aviv, 1989
11. W.Schwarz “Great ages and ideas of the jewish people”, New York, 1988
12. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/hayyim-hazaz>
13. <https://hebrew-academy.org.il/2017/05/03/%d7%97%d7%99%d7%99%d7%9d-%d7%94%d7%96%d7%96/>
14. <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/02011.php>
15. <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/14397/>

Açar sözlər: Holokost, qalut, sionizm, ideya-mövzu rəngarəngliyi, əxlaqi-didaktik əsərlər, mühacir həyatı

Ключевые слова: Холокост, галут, сионизм, разнообразие идей и тем, моральные и дидактические произведения, жизнь иммигрантов

Key words: Holocaust, galut, Zionism, diversity of ideas and themes, moral and didactic works, life of immigrants

Основные направления творчества Хаима Хазаза

Резюме

Творчество Хаима Хазаза, считающегося одним из ярких представителей периода «поколение Пальмаха», отличается разнообразием сюжетов. Хазаз всегда чутко относился к ведущим темам в своих произведениях. Совершенные произведения искусства, созданные Хазазом, богаты фактами, связанными с происхождением, социально-политической жизнью, национальным существованием, этическими и этнографическими особенностями еврейского народа. Описание природы Израиля, политических проблем еврейской общины, иммигрантов и их психологии, освещение жизни людей занимают важное место в его творчестве. В творчестве Хазаза ведущие события в обществе, а также классические темы были переработаны и представлены небольшой аудитории с другой интересной сюжетной линией, идеологическими и эстетическими особенностями. Его произведения имели широкий круг читателей и перекликались с событиями того времени. Поскольку они перекликались со временем, имели культурное и образовательное значение, направляли молодое поколение к правильному образу жизни и были связаны с прошлым, национальными ценностями и традициями. Хазаз смог повлиять на сердце, находя каждое слово на своем месте и используя каждое слово на своем месте. В своих работах он использовал содержательные детали, интересные эпизоды для более полного описания предмета, создавал полноценные художественные образы. Стиль Хазаза далеко не искусственный, он напрямую выражает идеи и стороны автора и его героев, а диалоги, естественно, создают живую беседу. Его работы посвящены воспитанию высоких моральных качеств, семейной жизни, роли женщины в обществе и семье, жизни иммигрантов, эмоциям, которые они испытывают после возвращения в Израиль, проблемам и трудностям, с которыми они сталкиваются.

Leading directions of Khayim Khazaz's creation

Summary

The creation of Chaim Khazaz, considered one of the brightest representatives of the "Palmach generation" period, is distinguished by a variety of subjects. Khazaz has always been sensitive to the leading themes in his works. The perfect works of art created by Khazaz are rich in facts related to the origin, socio-political life, national existence, ethical and ethnographic characteristics of the Jewish people. Description of the nature of Israel, political problems of the Jewish community, immigrants and their psychology, coverage of people's lives occupy an important place in his work. In Khazaz's creation, leading events in society, as well as classical themes were reworked and presented to a small audience with a different interesting storyline, ideological and aesthetic characteristics. His works had a wide range of readers and echoed the events of that time. Since they overlapped with time, had cultural and educational significance, guided the younger generation to a correct lifestyle and were associated with the past, national values and traditions. Khazaz was able to influence on the heart by finding every word in its place and using every word in its place. In his works, he used meaningful details, interesting episodes for a more complete description of the subject, and created full-fledged artistic images. Khazaz's style is far from artificial, it directly expresses the ideas and sides of the author and his heroes, and the dialogues naturally create a lively conversation. His works are devoted to the education of high moral qualities, family life, the role of women in society and family, the life of immigrants, the emotions they experience after returning to Israel, the problems and difficulties they face.

Rayçi: prof.A.Ş.Qasimova

Bünyadzadə Gülnar⁴⁶

DOSTOYEVSKİ YARADICILIĞINDA ƏXLAQ ANLAYIŞI VƏ TANRI PROBLEMİ

Ölkələrin tarixini və insanların həyatını, şübhəsiz ki, mövcud olduğu coğrafiya formalaşdırır. Sonsuz xanədan mübarizələri, xarici işğallar, qanlı müharibələr, şiddətli ideoloji qarşıdurmalar bu formalaşmanın əsas səbəblərindəndir.

Yaxın keçmişə qısa bir nəzər salsaq, enişli-yoxuşlu mövcud olma hekayəsi, yəni istiqamətini müəyyən edə bilməyən, şərqlə qərb arasında ilişib qalan, ənənə ilə müasirlik arasında seçim etməkdə çətinlik çəkən, köklü inanclarından yavaş-yavaş qopmağa başlayan 19-cu əsr Rusiyası Dostoyevski əsərlərində sözün əsl mənasında təcəssüm etmişdi. Sınıfı və feodal cəmiyyətin aparıcı olduğu Rusiyada, aydın və ruhanilərdən ibarət üst təbəqə adlandırılan əhali ilə, oxuma-yazma qabiliyyətinə belə malik olmayan və bu zadəganların yanında bir qarın çörək üçün çalışan kəndli və fəhlə sinfi arasında çox böyük uçurumlar var idi. Yoxsulluq, aclıq, çətinlik və cəhəlat alt təbəqənin payına düşərkən, bolluq, rütbə, var-dövlət və imtiyaz üst təbəqənin əlində idi. Fərah və rahat həyat düşüncəsi Tanrının bir lütfü olaraq qəbul edilərkən, yoxsulluq və acı bir növ imtahanmış kimi kilsə doqmaları tərəfindən əhaliyə təqdim olunurdu. Kilsənin davamlı olaraq çətin vəziyyətdə olan əhalinin bu halını anlamaması və cəmiyyətin üzləşdiyi böhranları sıradan hadisələr kimi təqdim etməsi, heç şübhəsiz əhalinin dinə olan inancını da azaldırdı. Bununla bağlı Rus yazıçı Tolstoyun Tanrıya ünvanlanmış, “əgər yaxşı biri olsaydın, əzab və yoxsulluq içində yaşayan Dostoyevskiyə kömək əli uzardın” şəklində fikirləri də mövcud olmuşdur. [6, s.25]

Beləki, XIX əsrdə Nihilist və Ateist düşüncələr gündəlik həyatın əsas hissəsinə çevrilərkən, ömürlük həyatını yoxsulluq dəhlizində keçirən dahi yazar Fyodor Mixayloviç Dostoyevski bu görüşlərini əsərlərində təqdim etməkdən çəkinməmiş və romanlarında Tanrı anlayışını açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Tanrı obrazını müəllifin əsərlərində axtarmadan öncə, yazıçının həyatına nəzər salsaq, personajların psixoloji vəziyyətinin sənətkarın daxili aləmi ilə birbaşa bağlılığını daha nizamlı görə bilərik.

Beləki, iztirab anlayışının belə zəif səsləndiyi, bir səfalət, zorluq və çətinlik içində yaşayan yazıçının keşməkeşli həyatı, kiçik yaşlarından, doğulduğu evdən başlayıb, son nəfəsinə kimi davam etmişdir. Son dərəcə avtoritar bir atanın rəhbərlik etdiyi bir evdə böyüyən və bitmək bilməyən cəzalara məruz qalan yazıçı, ilk travmalarını bu şəkildə almaqla bərabər erkən yaşda anasını itirmişdir. Xoş uşaqlıq xatirələrinə sahib olmayan yazıçı, ata fiquruna olan nifrətini “Karamazov Qardaşları” (Братья Карамазовы) əsərində yaratdığıata obrazı Fyodor Pavloviç Karamazovun timsalında bizlərə göstərmiş, yaratdığı ev və ailə obrazlarında isə öz bioqrafiyasından böyük parçalar verməklə, böyüdüüyü ev kimi təsvir olunan personajların yaşadığı məkanı, “Tanrının unuduğu, Tanrının tərk etdiyi ev” kimi adlandırmışdır. Kiçik yaşlarından anasının ölümü, despotik və alkoqol aludəçisi bir atayla böyüməsi, ona bəslədiyi nifrətlə daima ölüm arzulaması, lakin buna rəğmən qəfil atasının ölümü onun, özünü günahkar hiss etməsinə yol açmaqla bərabər, eplepsiya xəstəliyinə tutulmasına da səbəb olmuşdur. Yoxsulluq, kimsəsizlik və uşaqlıq travmaları onun özünə qapanıq bir şəxsiyyət olmasına, yaşlılarından fərqli bir yol seçməsinə səbəb olmuşdur. Atasının istəyi ilə Peterburqda mühəndislik fakültəsində oxusa da, məzun olduqdan sonra maddi sıxıntılarını azaltmaq üçün yazıçılığa başlayır və ilk romanı olan “Bədbəxt İnsanlar” (Бедные люди) əsərini yazır. Lakin istənilən şöhrəti və qazancı o dövrdə əldə edə bilmir. Gənc yaşlarında Çar I Nikolayın siyasi görüşlərinə əks olan bir qrupa üzv olduğu üçün 1849-cu il də, 28 yaşında həps olunmuş və edam cəzasına məhkum edilmişdir. Lakin bir müddət sonra Rus Çarı tərəfindən edam cəzası Sibirə sürgünlə əvəz edilmişdir. Uşaqlığının acı xatirələrindən sonra, dörd yanı fiziki cəhətdən qatil və oğrularla əhatə olunmuş bir kamerada gəncliyini keçirtməyə başlamışdır. Səkkiz illik sürgün və kabus kimi keçən həps həyatının ardından Peterburqa qayıdar, lakin artıq tamamən yad bir insan, heç kim tərəfindən tanınmayan bir şəxsiyyət kimi. Bu yalnızlıq Dostoyevskinin daha çox yazmasına, daxili aləmini sözlərlə təsvir etməsinə səbəbiyyət yaratmışdır. Bu tənhalıqla, sürgün illərindəki xatirələrini, məhbuslarla olan ünsiyyətini və diaqloqlarını, bir sözlə real faktlara əsaslanan yaşantılarını əks etdirən “Ölü evdən qeydlər” (Записки из мертвого дома) əsərini qələmə almış və qısa zamanda da itirdiyi şöhrəti geri qazanmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, yazıçının bu sevinci qısa bir müddətdə, həyat yoldaşı və ən sevdiyi böyük qardaşının ölümü ilə demək olar ki, bir göz qırpmında yox olub gedir. Geridə isə kədər, səfalət və qardaşından qalan böyük məbləğdə borclar var idi. Borcların öhdəsindən gələ bilməyən Dostoyevski, çox sevdiyi ölkəsini geridə buraxıb qəflətən Avropaya qaçır, lakin səfil həyatı da özü ilə bərabər onunla getməkdə idi. Xo-

⁴⁶ ADPU Ağcabədi filialı “Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi e-mail: gulnar.bunyadzade.1999@mail.ru +994514441231

şbəxtliyə bir qədər də olsa yaxınlaşmaq üçün ikinci dəfə evlənər, lakin ilk övladını daha bir yaşı olmamış itirər. Bundan sonra artan eplepsiya krizlərinə rəğmən yazdığı əsla dayandırmayan yazıçı sıxıntılı həyatında ard-arda ən məşhur romanlarını “Cinayət və Cəza” (Преступление и наказание), “İdiot” (Идиот), “Qumarbaz” (Игрок) kimi əsərlərini qələmə alar. Nəhayət əlli yaşında, qəlbində daima həsrət bəslədiyi ölkəsinə qayıtmaq nəsb olar. Puşkinin 100 illik yubileyi üçün təşkil olunan yığıncağa dəvət alır və qısa bir çıxış edib, ölkəsinin gələcəyi ilə bağlı fikirlərini, parçalanmış rus xalqının yenidən bir arada görmək arzusunu dilə gətirir. Dahi sənətkar 1881-ci ildə, 59 yaşında əbədiyyən həyata gözlərini yumur. Vahid görmək istədiyi rus xalqı isə onun dəfn mərasimində bir növ təcəssümünü tapır. 59 illik həyatına çox şey sığdıran sənətkar, bu gün bütün dünyada oxunan və ən çox satılanlar siyahısına girə bilən əsərlər miras buraxmışdır: “Yeraltından Qeydlər” (Записки из подполья), “Cinayət və Cəza” (Преступление и наказание), “Qumarbaz” (Игрок), “Karamazov qardaşları” (Братья Карамазовы), “Netoçka Nezvanova” (Неточка Незванова), “Bəyaz gecələr” (Белые ночи), “Bir kövrək ürəkli” (Слабое сердце).

Yazıcının bioqrafiyasına hakim olduqdan sonra, Dostoyevski personajları dedikdə nə üçün aqlımıza ilk olaraq, daima narahatlıq içində yaşayan, əzab çəkən, olduğu şəraitə uyğunlaşa bilməyən, özünü günahkar hesab edən və mənəvi iztirablarla baş-baş qalan obrazların xatırlanması sualına cavab vermək çox daha asan olur.

Qaranlıq və tənhalıq tərəfindən təqib edilən “Bəyaz gecələr” əsərində adı belə verilməyən protaqonistin həyatı kim, yalnızlığa qər q olmuş obrazdan, həll etməli olduğu bir işi edə bilmədiyi üçün minnət duyğusundan dəli olan obraza kimi, ya da törətdiyi cinayətdən sonra susmayan vicdan səsiylə əzab çəkən Raskolnikovdan, arzularına və nəfsinə hakim ola bilməyən və hər şeyi məhv etməkdən zövq alan şəxslərə kimi müxtəlif obrazlar görə bilirik. Hər birinin həyatı fərqli olsa da bu obrazları birləşdirən iki əsas anlayış mövcuddur: “çətin həyat təzi və əxlaq prinsipi”. Dostoyevskinin fikrincə, bir insan azad olmaq düşüncəsi və hissənin malik olmadan mənalı və əxlaqlı həyat yaşaya bilməz.

Azadlıq anlayışı fiziki cəhətdən sərbəst olmaqdan daha çox, ruhən rahatlıq, mənəvi dinclik və vicdan sakitliyi anlayışlarından ibarət idi. Yaratdığı alkoqolik oğru personajına qarşı belə, oxucuda rəğbət hiss yaratması ilə əxlaq anlayışına da fərqli, reallıqdan kənar yanaşma göstərdiyini söyləmək olar.

“-Как на честного! Да какой же вор честный, Астафий Иванович?”

“-Оно, сударь, правда! Какой же вор честный, и не бывает такого. Я только хотел сказать, что честный, кажется, был человек, а украл. Просто жалко было его.” [7, s.5]

“(–O ki qaldı vicdanlıya! Bu necə vicdanlı oğrudur, Astafi İvanoviç?)”

“-Düzdür, əfəndim! Necə vicdanlı oğru və belə bir şey yoxdur. Sadəcə demək istəyirdim ki, o, dürüst insan kimi görünürdü, amma oğurladı. Sadəcə ona yazığım gəldi”.

Beləki, Dostoyevski personajlarını mənəvi çöküşünə və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən, yanlış hərəkətlərinə görə qınamırdı. O, bizi bu personajları Tanrıyla olan əlaqələri nəzərində dəyərləndirməyimiz istiqamətində ağıllıca yönəldirdi.

Müəllif üçün bir fərdin düşüncəsində formalaşan azadlıq və əxlaq anlayışı onun Tanrıya olan inanc və inancsızlığından asılı olaraq dəyişmiş, Tanrı insanın dünyaya baxışını təmin edən ən mühim ünsürlərdən biri olaraq qəbul edilmişdir. Dostoyevski yazdığı bir məktubda fikirlərini “bütün həyatım boyu məni narahat edən bir məsələ var idi, Tanrının varlığı məsələsi” bu sözlərlə ifadə etmişdir. Tanrı və ekzistensializm mövzusu yazıçı üçün hər zaman aktual olan bir məsələ olmuşdur, lakin müəllifin sürgün həyatı onun mövcudluq məsələsi ilə bağlı fikirlərində dönüş nöqtəsi idi. O, tez-tez insan həyatının bir çox elementlərinə, məsələn, azadlıq, ədalət və həyatın mənasına, eləcə də insanın Tanrıyla münasibətinə toxunurdu. Əsərlərində o dövrdə rus cəmiyyətində hökm sürən bərabərsizliyə, yoxsulluğa, eqoizmə, işgəncələrə qarşı üsyan var ki, bu da Dostoyevskinin məşğul olduğu mövzulara insanpərəst yanaşdığı fikrini ortaya qoyur. Dini inancına görə pravoslav xristianı kimi tanınan müəllif, xristianlıq bütün dünya və bəşəriyyət üçün olmalıdır fikrini müdafiə edirdi. Dostoyevskinin fikrincə, müasir insanların əlində iki variant var idi. Ya insanları ateistlər kimi ilahiləşdirmək, ya da xristian vəhyi inancı əsasında İsayə inanmaq. İnsanın həyatının inancsız mənalı olması üçün onun sonsuz maraq və ya qeyri-məhdud ehtiras tərəfindən ələ keçirməli olduğunu düşünürdü.

Ümumilikdə, Dostoyevski personajları ya cəmiyyət tərəfindən kənarlaşdırılan, ya da sosial həyata uyğun olmayan, yəni ətrafdakı insanlar tərəfindən xor görülən və varlıqlarına etina göstərilməyən, bununla da qürurları incinən və özlərinin alçaldılmış hiss edən obrazlardan ibarət olmuşdur. Ruhlarına düşən diqqət çəkmə qayğısı ilə isə həm ədalət, həm də məna axtarışına yönəlmişlər. Bəs kimin diqqətini çəkmək, ətrafdakı digər fərdlərin yoxsa Tanrının?

Varlığının cəmiyyətə gərəкли olduğunu hiss etmək zərurətinə baxmayaraq, bir çox personajın sonda alçalıcı sifətlərlə özünü təsvir etməsi və öz daxili dünyasına çəkilməsini əsərlərdə bariz şəkildə görə bilirik. On-

lar burada, öz dünyalarında özlərini təhlükəsiz hiss etsələr də, cəmiyyətdən bu ayrılıq onları getdikcə daha da təcrid edir və psixi sağlamlıqlarını itirməsinə gətirib çıxardır. İvan Karamazovun xarakterində göründüyü, ya da “Bir kövrək ürəkli” (Слабое сердце) əsərində Vasya obrazında olduğu kimi sonu fərdin ağılı itirməsi ilə nəticələnir.

Bu məqamda Dostoyevskinin bəşəriyyətə təklif etdiyi yeganə həll yolu Tanrıyla olan əlaqənin və inancın daha da möhkənləndirilməsi istiqamətində idi. Bütün çətinliklərlə dolu həyatına nəzər salsaq, yazıcının gənclik illərindəki utopik ideyalardan yaşlandıqca get-gedə qopduğunu və rahatlığı ancaq Tanrıya inancda axtardığını görə bilərik.

Nikolay Berdyayev Dostoyevskinin yanaşmasını belə şərh etmişdi. “Dostoyevskini maraqlandıran Tanrıdan çox insanın taleyi və insan ruhunun tapmacası idi. Onun vəsvəsesi teologiya deyil, antropologiya idi. Həlli tapılmalı olan məsələ Tanrının mövcudluğu deyil, insan ruhunun bilinməzliyi idi. Bəlkə də insan tapmacasını həll etmək Tanrıya yaxınlaşmağın ən yaxşı yolu idi”. [1, s.17]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Berdyayev, Nikolay Aleksandroviç. Dostoyevski'nin Dünya Görüşü. çev.
2. Kasım Müftüoğlu. Ankara: Hece Yayınları, I. Basım, 2021
3. Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. Suç ve Ceza. çev: Mazlum Beyhan.
4. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XLII. Basım, 2022.
5. Dostoyevski, Fyodor Mihailoviç, Yer Altından Notlar, Çev. Sabri Gürses, İstanbul, 2013
6. Existentialism: A Personalist Philosophy of History Archived 2018-09-13 at the Wayback Machine, Berdyayev's Philosophy of History. An Existentialist Theory of Social Creativity and Eschatology, by David Bonner Richardson, pp. 90-137
7. P.D. Steeves, "Berdyayev, Nikolai Aleksandrovich (1874-1948)" in Walter A. Elwell, Evangelical Dictionary of Theology, Baker Academic, 2001, p. 149
8. Tolstoy, L. N. İtiraf. çev. Ayşe Hacıhasanoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, IV. Basım, 2022.
9. Воспроизводится по изданию: Ф.М. Достоевский. Собрание сочинений в 15 томах. Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1988. Т.

Açar sözlər: Dostoyevski, Tanrı, Əxlaq, İnsan, Ekzistensializm

Keywords: Dostoevsky, God, Morality, Human, Existentialism

Ключевые слова: Достоевский, Бог, Мораль, Человек, Экзистенциализм

Dostoyevski yaradıcılığında əxlaq anlayışı və tanrı problemi

Xülasə

Dostoyevskinin əsərləri Tanrının varlığının müzakirəsində mühüm yer tutur. Dostoyevski əsərlərində insan və Tanrı məsələlərinə toxunmaqla oxucularını həyatı sorgulamağa vadar edir. Onun fikir dünyasının formalaşmasında yaşadığı 19-cu əsr şəraitinin təsiri danılmaz faktdır. Dostoyevskinin əsərlərində inanlı insanlar nisbətində Tanrı ilə əlaqə qurulmuşdur. O, romanda rus cəmiyyətində olan insanlar nümunəsi ilə iman və inamsızlıq nümunələrini ortaya qoyur.

Moral understanding and the problem of god in the creation of Dostoyevsky

Summary

Dostoyevsky's works hold an important place in the discussion of the existence of God. Dostoyevsky makes his readers question life by addressing the issues of man and God in his works. The influence of the 19th century conditions in which he lived is an undeniable fact in the shaping of his world of ideas. In the works of Dostoyevsky in the ratio of people of faith established a relationship with God. He works through people in the novel in Russian society reveals examples of faith and unbelief.

Нравственное понимание и проблема бога в творчестве Достоевского

Резюме

Произведения Достоевского занимают важное место в дискуссии о существовании Бога. Достоевский заставляет своих читателей подвергать сомнению жизнь, обращаясь в своих произведениях к проблемам человека и Бога. Влияние условий XIX века, в которых он жил, является неоспоримым фактом в формировании его идейного мира. В произведениях Достоевского в отношении верующих людей устанавливается связь с Богом. Он через людей в романе раскрывает в русском обществе примеры веры и неверия.

Rayçi: Dos. L.Ələkbərova

Nəzakət Qafqazlı⁴⁷

NEMƏT BƏSİR (1889-1942) YARADICILĞINA BİR NƏZƏR

XX əsrin əvvəllərində müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş maarifçi ziyalı, klassik şərq üslubunda yazdığı ictimai-siyasi məzmunlu şeirləri və “İki nakam” adlı romanı ilə ədəbiyyatda özünəməxsus dəsti-xətt qoymuş yazıçılarımızdan biri də Nemət Bəsirdir. Hacıyev Nemət Ağabala oğlu 1889-cu il martın 20-də Bakı quberniyasının Balaxanı qəsəbəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə almış, kiçik yaşlarından bədi ədəbiyyata meyl göstərmiş, lirik-romantik şeirlər yazmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabir 1910-cu ildə Balaxanı kənd məktəbində işləkən gənc Nemətlə tanış olmuş, bu tanışlıq sonralar onu Sabirin pərəstişkarına çevirmiş və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin bir üzvü kimi fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Şeirlərini “Dəli Nemət”, “Əyyar”, “Məşəl”, “Köhnə Əyyar”, “N.Həqir”, “Balaxanlı” kimi gizli imzalarla dərc etdirən şairin yüksək istedadını, geniş dünyagörüşünə malik olduğunu sezən Sabir ona “Bəsir” təxəllüsünü vermişdir ki, şair ömrünün sonuna qədər nəinki satirik şeirlərinin, digər yazılarının da böyük hissəsini Nemət Bəsir imzası ilə qələmə almışdır. Dövrünün tanınmış ziyalıları ilə yanaşı Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitinin fəal bir xadimi olaraq “Tərəqqi”, “İttifaq”, “Məlumat”, “Səda”, “Molla Nəsrəddin”, “Babayi-əmir”, “Yeni Füyuzat”, “Qurtuluş”, “Şeypur” kimi öncül mətbuat orqanlarında satirik, romantik-lirik şeirlər, publisistik yazılar dərc etdirmişdir. Bakıda “Fəryad” (1910), “Rümuzat” (1915) adlı şeirlərdən ibarət topluları, maarifçi-romantik üslublu “İki nakam” romanı (1916) kitab şəklində çap olunmuşdur. Romanın “Başlangıç” adlanan müəllif qeydinin sonunda yazılma yerinin Stavropol şəhəri kimi göstərilməsi müəllifin həyatının müəyyən dövrlərində Bakıdan kənarada yaşadığını güman etməyə imkan verir. 1919-cu ildə Bakıda yaradılmış “Yaşıl qələm” gənc ədiblər cəmiyyətinin üzvü və fəallərindən biri olmuşdur. Nemət Bəsir Hacıyev 1942-ci ildə doğma Balaxanı kəndində vəfat etmişdir.

Qələmini müxtəlif ədəbi janrlarda sınımış Nemət Bəsinin bədi irsi haqqında mülahizələrə Ə.Məmmədov, İ.Ağayev, Q. Xəlilov, X.Əliyev, Ş.Vəliyev və digər ədəbiyyatşünaslar öz əsərlərində yer ayıraraq müəyyən fikir bildirmişlər, Ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimlinin araşdırmalarında isə ədibin yaradıcılığı haqqında nisbətən ətraflı məlumat verilir. Nemət Bəsir dünyagörüşü etibarilə daha çox maarifçidir və bu məsələ onun yaradıcılığının əsas qayəsi kimi özünü biruzə verir, Vətənin və xalqın üzləşdiyi sosial-siyasi problemlər, avamlığın, fanatizmin tənqidi, azadlıq, abadlıq, rahatlıq dolu həyatın tərənnümü şairin poetik-romantik yaradıcılıq nümunələrinin leytmotividir. Yaradıcılığa şeirlə başlamış ədib müasiri olduğu dövrün poeziyası üçün yeni olan bir sıra poetik formalarda şeirlər yazmaqla yanaşı, klassik lirikanın ənənəvi nəzm şəkillərinə yeni məzmun gətirməyə nail olmuşdur. “Onun şeirlərində lirik-romantik və satirik üslublar qovuşuq şəkildə özünü göstərir” (5, s. 300). Bu baxımdan qəzəl, qitə, müstəzad, müsəddəs janrında yazdığı klassik tendensiyalı şeirləri özünün orjinallığı ilə maraq doğurur. “Yetişdi”, “Ah zavallı islam”, “Fəryadi-milli”, “Xitab”, “İstibdad”, “Amali-vidcan”, “İnsanlığ vəzifəsi”, “Həqiqət”, “Vətənə”, “Ruhum”, “Əfsus” kimi klassik janrlı şeirlərində mövzu aktuallığı, romantik ifadə daxilində həyata real münasibət ön planda dayanır. Yaradıcılığının ilkin dövrünə aid edilən “Ruhum” şeiri Azərbaycan romantizminin özünəməxsusluqlarını və şairin lirikasının özəl cəhətlərini əks etdirən bir nümunə kimi diqqəti çəkir:

Əfkarımı həp pozub təzəllüm,
Bu xalqda yox nədən mürüvvət?
Məzluma olur bu gün təəddi,
Zalımlaramı verildi nüsret?
Aləm də, fəqət, inan, bu işdən,
Zalımdan edib həzar nifrət.
Axtarmadadır bir özgə aləm,
Ruhum uçuyor səmaya doğru!

Dünya, əcəba, nə oldu böylə,
Qəddarların olub məkanı?
Artıq dözəməm bu zülmə qarşı,

⁴⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Naləm bürümüş bütün cahanı.
Ahım nə üçün yaxıbu yaxmaz
Yıldızları, hƏp bu asimani?
Durmaqdamıdır bütün fƏrahƏm?
Ruhum uçuyor sƏmayƏ dođru!

Əfsus, keçdi qƏhr ilƏ fƏrxƏndƏ çađımız,
SƏndü cƏfa yeliylƏ işıqlı çıraqımız.
BilmƏm nə sirridir ki, cahan nƏvbahar ikƏn
Əsdi sƏmumi-zülm, xƏzan oldu bađımız.
Olduq düçari-qƏhrü əlƏm bu zƏmanƏdƏ,
Bađlandı zülm əliylƏ bizim əl-ayađımız.
Düşdük, əzildik, olmadı bir mehriban bizƏ,
Olsun bu qƏmli gündƏ İlahi dayađımız.
Vəhdət zamanıdır, edəlİm birlik, ey ođul,
Yaxsın nifaq sancađını ittifaqımız.
Azadəlik yolunda gƏrək can fƏda edək,
Ta qanımızla cümlə boyansın soçaqımız (1, s. 24).

“Nemət Bəsirin 1910-cu ildə Bakıda çıxmış “Fəryad” kitabının müqəddiməsindəki qeydlərdən anlaşılır ki, onun yeni ruhlu lirik-romantik şeirlər yazmasında bir müddət Balaxanıda çalışmış Osmanlı ədibi Əhməd Kamalın da təsiri olmuşdur (6, s. 14). Rusiya hökumətinin qərarı ilə həbsinə fərman verildiyi zamana qədər “Nəşri-maarif” məktəbinin müdiri işləmiş Əhməd Kamalın mahir jurnalistlik səriştəsi ilə yanaşı romantizmin son mərhələsini əhatə edən inqilab, reallığa yeni baxış məzmunlu şeirləri dövrün bir çox azərbaycanlı gənc ədibləri ilə bərabər Nemət Bəsirin də dünyagörüşünün formalaşmasında müəyyən rola malik olmuşdur. Milli ruhlu şairin yurd sevgisinin sarsılmaz gücü ilə qələmə aldığı Vətən mövzulu romantik şeirlərində bu təsir özünü açıq-aydın göstərir. Müəllif üçün dođma yurdun dərdi, qayğısı bütün mövcudiyatın fəvqündə dayanır:

Baxdıqca halına, Vətənim, ađlaram müdam,
Karıml olur fƏğan mənim hər sabahü şam,
Nöqsanların nə vaxt olacaq əlƏm içrƏ tam?
Ey büsbütün əyaləti viran olan Vətən!
Hər güşəsi zƏmanƏdƏ zindan olan Vətən! (1, s. 19).

Şair Vətənin acı istibdad içərisində əzilən, müstəmləkə zülmünə dözməyə məcbur zavallı halına yanır, heysiyyəti əzilir, bununla belə yenə də dođması, ən qiymətli məfhumu olaraq təsəllisini də onun qoynunda tapır. Azacıq sevincini belə ondan kənarında təsəvvür etmir:

Vətən! Ey qibleyi-məqsudu-mən, pƏrvərdigarımsan,
Bu qƏmli günlərimdə baisi-səbrü qərarımsan,
Qalan əđyar əlində ən gözəl bir nazlı yarımisan,
Vətən bir nakəsin dəstində yeksər payımal olmuş,
Vətən övladı möhnətdən bütün əfsürdəhal olmuş (1, s. 9).

1917-ci ildə müharibədən əziyyət çəkən zərərdilələrin namına sərəlvhəsi ilə Azərbaycan ziyalılarının Bakıda dərc etdirdiyi “Qardaş köməyi” adlı müharibə mövzulu məqalələr və bədii nümunələr toplusuna təqdim etdiyi “Dəvət” şeiri Nemət Bəsirin bəşəriyyətə ittihamı kimi səslənir və şairin həyata münasibətini, sənət amalını bütün incəliyi ilə ifadə edən ən mükəmməl şeirlərdəndir. Artıq I Dünya Müharibəsinin dəhşətlərinin, acı nəticələrinin şahidi olmuş müəllif dövrün fəlakəti, insan qırğınlarının qarşısında hətta ən böyük amalların, mütərəqqi hərəkətlərin, milli mücadilələrin belə bir heçə çevrildiyini, öz mənasını itirdiyini göz önünə gətirir və insanları haqqın yolunda bir olmağa, hər bir məqamda bir-birinə şəfqətli, rəhmdil olmağa səsləyir:

Var yeri ahım ucalsa, bu cahan eyvanına,
Kim görünsün bərgi ahım şahına, xaqanına.
Çünki gəlmiş dövrü-vəhşət, yox olub ədlü-vəfa.
Təşnələnmiş xəlv daim bir-birinin qanına.
Ey deyənlər əsri-hazır bir tƏməddün əsridir,
Şimdi gəl övladi-əsrin bax bu gün irfanına.

Kim bəhanə dini etmiş, kimləri milliyəti,
 Bu yol ilə düşmən olmuş novinə, ixvanına.
 İşbu vəhşət bizdə var, yoxdur, fəqət yol göstərən,
 Asi olmuşdur bütün öz məsləki imanına.
 Öldürənlər, həm ölənlər bir-birə ixvankən
 Yox qoyan qiymət nədən dünyada qardaş qanına.
 Ey bəradər, növi-insan qardaşındır, rəhm qıl,
 Ver qulaq qarşundakı məzlumlar əfqanına.
 Rəhm edək məzlumlara haqqu həqiqət namına
 Çün çəkər haqq sizləri bir gün də öz divanına (4, s. 122).

Poeziyasının başlıca mövzusu Vətən, Vətənin istiqlaliyyəti, vətəndaşlarının azad və xoşbəxt yaşayışı, müstəqilliyi olan şairin düşüncələrinə görə bu istiqbalın əsası bu gün ilk növbədə cəhalət, gerilik girdabından qurtulmaqla qoyula bilər. Xalqına daim tərəqqi, azadlıq arzulayan şair, bu amal yolunda əsas vəzifənin milli maarifin, elmi biliklərin yüksəldilməsində görürdü. Zamanının bir çox ziyalıları kimi özünün müəllimlik fəaliyyətini tərəqqi vasitəsi bilən Nemət Bəsir, maarifi, elmi poeziyasında da tərənnüm edir, həmvətənlərini oyanmağa, cəhalət yuxusundan silkinib qalxmağa çağırır. “Bielmi fünun oldu yazıq xar müsəlman, biyar müsəlman” – deyən müəllif müsəlman xalqlarının müasir zamanda geriliyinə acıyır, orta əsrlər Avropasını geridə qoymuş İslam İntibahının elm, bilik sahəsində keçmiş şan-şöhrətinin, elmi-mədəni töhfələrinin bu gün xurafat, cəhalət dumanında əriyib yox olduğunu ürək yanğısı ilə:

Ol günlərini yada gətir, bir şəcər idin,
 Kim, pürsəmər idin,
 Elm ilə cahan əhlinə sən fəxr idin
 əhli-hünər idin (2, s. 32).

-deyə təəssüflə öz məsləkdaşlarına xatırladır. Şair xalqın cəhalət qurbanına çevrilib məhv olmaması üçün “nur mənbəyi” saydığı, “Tutulsa pək münasibdir bərabər şəmsi-təbanə, Neçin ki, feyzi-ruhani verir məktəb də insana” – düşüncəsi ilə vəsf etdiyi məktəbə, maarif ocaqlarına üz tutmasını arzulayırdı. Mayasında elmi bilikləri qavramaq, öyrənməyə meyillilik kimi güclü qabiliyyətlər yaşadan xalqının digər millətlərdən fərqli olaraq bu gün mövhumat əsirinə çevrilməsinə, geriliyinə yanan şair, nicat yolunu ancaq maarifin, mədəniyyətin, elmin irəliləyişində görür:

Başqadır öyrənmədə elmü təməddün rahini,
 Biz isə aludəyiz min dürlü övhamat ilə.
 Daima dərgahi-həqdən bəkləriz fəvzü-fələh,
 Beynimiz dolmuş bizim hər şəri-ehkamat ilə.
 Nə halına ağla! (2, s. 30).

Nemət Bəsinin Stavropolda qələmə aldığı və 1916-cı ildə Bakıda çap etdirdiyi “İki nakam” romanının XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında yayılmış sentimental roman janrına aid etmək olar. Süjeti nakam sevgi üzərində qurulmuş bu roman forma və məzmun baxımından A. Divanbəyoğlunun “Əbdül və Şahzadə”, Ə.Səbrinin “Solğun çiçək” əsərlərini xatırladır. İki gəncin uğursuz məhəbbətindən bəhs edən kiçik romanda dövrün ictimai-sosial bəlaları bütün reallığı ilə təsvirini tapmışdır. Romanın sərlövhəsinin ardınca müəllif, “vüqu bulmuş bir əhvalatı təsvir edən aşıqanə romandır” –qeydini nəzərə çatdırır. “Bu bir tərəfdən əsrin əvvəllərində belə hadisələrin Azərbaycan mühiti üçün səciyyəvi olduğunu göstərsə, digər tərəfdən sentimental ədəbiyyatın özünün spesifikasından irəli gəlir. Belə ki, sentimentalistlər “hissi təbii” (A.Səhhət) ilə təsvir etdikləri hadisələrin həqiqi hissiyyatın məhsulu olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün çox vaxt belə qeydlərə yer verirdilər” (7, s. 158). Hadisələrin ilk dövrünün Bakıda, digərinin Azərbaycandan kənarında baş verdiyini, müəllifin də bir müddət Stavropolda yaşadığını, əsərin qəhrəmanı Camalla oxşar xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, romanın müəyyən mənada avtobioqrafik səciyyə daşdığı haqda ehtimal yürütmək olar. Əsər otuz üç səhifədən ibarətdir və yazıldığı dövrün ədəbi-bədii özəlliklərini nəzərə alsaq, ona roman deyə bilərik, çünki həmin vaxtlar roman adıyla təqdim olunmuş əsərlərin əksəriyyəti kiçik həcmli olmuşdur. “İki nakam” sadə süjet xəttinə malik olduğu kimi çox aydın, oxunaqlı dil, zəngin bədii ifadələrlə qələmə alınmış əsərdir. Əsərin qəhrəmanı, Camal adlı gənc XIX əsrin sonlarında Bakı ətrafı kəndlərin birində dünyaya gəlmiş, mədrəsədə təhsil almışdır. Kiçik yaşlarında atası düşmənləri tərəfindən öldürülmüş gənci Hacı Əsgər adlı bir nəfər qəyyumluğa götürmüş və onun inamını qazanmaq, Camalın atasından qalma mirasını ələ keçirmək üçün qızını ona verəcəyini vəd etmişdir. Keçən illər ərzində Camalın varidatını ələ keçirən Hacı Əsgər vədinə də xilaf çıxıb qızını Camala vermir və fitva verib onu hökumət əleyhdarı kimi həbsə saldırır. Romanın təhkiyəsi müəllif dilindən olduğu kimi, vaxtaşırı, müvafiq situasiyalarda xalq dastan

və hekayətlərindəki söyləyici müdaxiləsi kimi müəllif şərhlərinə də yol verilmişdir ki, bu da əsərin hissi-emosional xarakterini, təsir qüvvəsini artırır. Nemət Bəsir Camalın çıxılmaz vəziyyətinə belə şərh verir: “İndi aramızda elə qəyyumlar tapılır ki, bütün yetim malı ilə dövlətlənib, axırda sərvət sahibi yetimi müflis buraxmışlar. Həmçinin Hacı Əsgər də həmin xain qəyyumlardan birisi olmuşdur” (3, s. 6).

Həbsdən azad olduqdan sonra Camal ictimai fəaliyyətə başlayır, sosialistlərə qoşulur, mətbuatda geriləyin, sosial haqsızlıqların əleyhinə məqalələrlə çıxış edir və təqiblərə məruz qaldığından Bakını tərk edib bir müddət Samara şəhərində yaşamağa olur. Burada bakılı Əli əfəndi və onun bacısı Cəmilə ilə tanış olur. Cəmilə təhsil görmüş, geniş dünyagörüşünə malik bir qızıdır. Cəmilə ilə Camalın fikirləri, həyata baxışları onları bir-birinə yaxınlaşdırır, gənclər arasında qarşılıqlı məhəbbət yaranır və onlar evlənməyi qərara alırlar. Cəmilə Bakıda olanda ona qoçu Həsən adlı bir nadan elçi göndərmiş və rədd cavabı aldığından qızı təqib edirmiş. Camal və Cəmilə evlənmək üçün Bakıya gəldiklərində qoçu Həsən Camala hədə-qorxu dolu məktub göndərir. Bu hadisədən sonra nişanlılar qərara alırlar ki, toyu doğma yurdda edib sonra Bakıdan köçsünlər. Ancaq arzu yerinə yetmir, Həsən toydan əvvəl Camala güllə vurub öldürür.

XX əsrin əvvəllərində Bakı üçün səciyyəvi hadisələr əsasında yazılmış əsərdə müəllif daha çox onu narahat edən ictimai-sosial məsələləri önə çəkmişdir. İstər qəhrəmanların fikir mübadilələrində, istər müəllif obrazının fikirlərində ənənəvi etnik-mill qüsurlar, gerilik, avamlıq, qadın hüquqsuzluğu, Avropa mədəniyyətinin ikiüzlü siması, irtica, müstəmləkə siyasəti, milli azadlıq məsələsi yerli-yerində dolğun analitik fikirlərlə təhlil olunur. Əsərin “Başlangıç” adlanan ön söz əvəzində müəllif yazır: “Həmin kitabçanın tələfinə əqdəmdən əsil məqsudumuz camaatımıza xidmətdir. Ola bilsin ki, bizim bu təşəbbüsümüz zənn etdiyimiz faydə və nəticəyi verə bilməsin. Lakin biz yenə naümid olmayıb, duyduğumuz nöqsanları qələmə almaya cəsarət etdik. Bənim burada etiraf edəcəyim bir nöqtə varsa, o da bu təşəbbüsə istədiyim kimi müvəffəq olmayacağımdır.

Zira nə qədər çalışmış olsam da, həmin böyük dərdlərimizdən bir kiçik kitabça meydana çıxmış olacaqdır.

Halbuki başqa mədəni taifələr bizim kimi degildirlər. Onlar müasir balaca bir hadisəyi böyük bir faciə halına salıb cildlər ilə kitablar nəşr edirlər. Bunu bizim edəmədiyimiz göstərir ki, biz dərdlərimizi indidə duyub dilimiz dutula-dutula ixtisara söyləməyə durmuşuz. Bu üsul bir çox mühərrirlərimizin yazılarında görünən əhvaldansa da bu asari acizənəm, bundan başqa da bir neçə süqutlara uğrayacaqdır. Haman süqutların ən mühimi bizim danışdığımız dil cəhətindən olacaqdır. Böylə ki, yazımıza, dilimizə təsiri olub, əsərimi təmiz türkcə yazacağım. Ümidim bir bunadır ki, türk qardaşlarımız bu əsəri... “qardaş töhfəsi” kibi qəbul edib bizi məmnun qoyacaqlar” (3, s. 2). Əsərin əvvəlindən müasiri olduğu dövrün ortaq ədəbi dil problemlərini diqqətə çatdıran müəllif roman boyu qəhrəmanlarının diliylə qadın azadlığı problemi, milli mədəniyyət məsələlərini önə çəkərək polemik müstəvidə həllinin yollarını göstərməyə çalışmış, qüsurlu cəhətləri tənqid etməklə bərabər, qüsurlu görünən cəhətlərin içərisində müsbət xüsusiyyətləri seçib qiymətləndirərək düzgün qənaətlərə gələ bilməmişdir. Qəhrəmanın diliylə Avropa siyasətinə “Avropalıların “milliyyət” adı ilə tökdükləri dəryaca qanları görə-görə onların yolu ilə gedək?”- deyən ədib milliyyət məsələsində, dövürdə ziyalıları arasında çox geniş intişar tapmış Avropa mədəniyyətinə meyl məsələsində ehtiyatlı davranır, məntiqli mülahizələrlə çıxış edirdi.

Nemət Bəsir Azərbaycan ədəbiyyatının hürriyyətpərvər ədibi, Vətən aşiqi, müasirliyin, tərəqqinin, xalq azadlığının tərəfdarı olan maarifçi ziyalılarından biridir. “Rəngi-ruxsarı sənə bildirməz əsla halımı, lütfən aç, bax, kəlmə-kəlmə dəftəri amalıma”-deyən ədibin fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçiləri sırasında həqiqi amalın tarixçəsi kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bəsir Nemət. “Rümuzat”. Bakı, “Orucov qardaşları” mətbəəsi, 1915.
2. Bəsir Nemət. “Fəryad”. Bakı: Kaspi, 1910.
3. Bəsir Nemət. “İki nakam”. Bakı, “Məktəb” elektrik mətbəəsi. 1916.
4. Bəsir Nemət. Qardaş köməyi. Bakı: Nurlan, 2002.
5. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999.
6. Həşimli H. Unudulmuş şair Nemət Bəsinin lirikası. Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Elmi əsərlər”, 2014, N5 (61).
7. Həşimli H. Nemət Bəsir və onun “İki nakam” romanı. “Azərbaycan” jurnalı, N8, 1998.

Açar sözlər: Nemət Bəsir, “İki nakam” romanı, Azərbaycan ədəbiyyatı ictimai-siyasi, maarifçi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, s

Ключевые слова: Немат Басир, роман “Двое несчастных”, Азербайджанская литература, общественно-политической, просветитель журнал “Молла Насреддин”, поэт сатирик

Key words: Nemat Basir, novel “two unfortunates”, Azerbaijani literature, enlightener magazine, “Molla Nasreddin poet satirist”.

Взгляд на творчество Немата Басира (1889-1942)**Резюме**

В статье характеризуется творчество Немата Басира, одного из азербайджанских просветителей, посвятившего себя преподавательской литературной деятельности, автора оригинальных образцов общественно-политической лирики и романа “Двое несчастных”.

М.А.Сабир, заметивший талант и широкое мировоззрение поэта, подписывавшего стихи псевдонимами “Dəli Nəmət” (“Сумашедший Немат”), “Əууар” (“Проба”), “Məşəl” (“Факел”), “Köhnə əууар” (“Старая проба”), “N.Nəqir”, “Balaxanlı” (“Балаханлы”), предпочел им псевдоним “Bəsir” (“Всезнающий”) которым поэт подписывал не только свои сатирические стихи, но и большинство других публикаций.

Будучи активным деятелем азербайджанской общественно-политической, литературно-культурной среды, Басир, наряду с другими известными представителями творческой интеллигенции, публиковал свои образцы сатирической лирики, публицистики в таких прогрессивных органах печати как “Tərəqqi”, “İttifaq”, “Məlumat”, “Səda”, “Molla Nəsrəddin”, “Babayi Əmir”, “Yeni Füyuzat”, “Qurtuluş”, “Şeypur”. В Баку были изданы его сборники стихов “Fəryad” (1910), “Rümuzat” (1915), а также просветительно-романтический роман “Двое несчастных” (1916).

Стихотворение поэта “Dəvət” (“Приглашение”) опубликованное в сборнике “Qardaş köməyi” (“Братская помощь”) в котором собраны художественные образцы и статьи на тему войны, изданном представителями бакинской интеллигенции в 1917 (в поддержку пострадавшим от войны)-звучит как обвинение Немата Басира человечеству, являясь ярким поэтическим выражением отношения автора к происходящему.

Произведение “Двое несчастных”, написанный в Ставрополе и изданный в 1916 году в Баку, можно считать образцом жанра сентиментального романа, получившего распространение в Азербайджане в начале XX века.

A view the work of Nemat Basir (1889-1942)**Summary**

The article characterizes the work of Nemat Basir, one of the Azerbaijani enlightener who devoted himself to teaching literary activities, the author of original examples of socio-political lyrics and the novel “Two Unfortunates”.

M.A. Sabir, who noticed the talent and broad worldview of the poet, who signed his poems with the pseudonyms “Crazy Nemat”, “Sample”, “Torch”, “Old Sample”, “N. Hagir”, “Balakhanly”, preferred the pseudonym “Basir” (“Omniscient”) with which the poet signed not only his satirical poems, but also most other publications.

Being an active figure in the Azerbaijani socio-political, literary and cultural environment, Basir, along with other well-known representatives of the creative intelligentsia, published his examples of satirical lyrics and publicist in such progressive press organs as “Development”, “Union”, “Information”, “Echo”, “Molla Nasreddin”, “Babayi Emir”, “New Fuyuzat”, “Salvation”, “Sheypur”. His collections of poems “Faryad” (“Scream”) (1910) and “Rumuzat” (1915) as well as the educational and romantic novel “Two Unfortunates” were published in Baku.

The poet’s poem “Invitation”, published in the collection “Brotherly Help”, which contains artistic samples and articles on the theme of war, published by representatives of the Baku intelligentsia in 1917 (in support of those affected by the war) sounds like Nemat Basir’s accusation to humanity, being a vivid poetic expression of the attitude the author to what is happening.

His work “Two Unfortunates,” written in Stavropol and published in 1916 in Baku, can be considered an example of the genre of sentimental novel that became widespread in Azerbaijan at the beginning of the 20th century.

Rəyçi: dos. Səadət Vahabova

Lalə Ələkbərova ⁴⁸

XX ƏSR LİRİKASINDA KLASSİK İRSİN TƏZAHÜRÜ

XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycanda yeni cəmiyyət quruculuğu, siyasi dəyişikliklərlə yadda qaldı. Cəmiyyətdə baş verən inqilabi dəyişikliklər bütün sahələrə olduğu kimi, dövrün ədəbiyyatına da öz təsirini göstərirdi. Baş verən qarşıdurmalar, fikir ayrılıqları ədəbiyyatdan da yan keçmirdi. Köhnə ilə yeninin qarşılaşmasındakı paradokslar ictimai-siyasi, sosial sahələrdə olduğu kimi, ədəbi cəbhədə də müşahidə olunurdu. Həmin illərdə ədəbiyyatda inqilabdan əvvəl yaradıcılığa başlamış yazıçılar aparıcı qüvvə kimi fəaliyyət göstərirdi. Ədəbiyyata yeni gələn gənc yazarlarla klassik ənənələrə sadıq qalan ədəbi qüvvələr arasında fərqli baxışlar mövcud idi. Keçən əsrin əvvəllərindəki böyük bir tarixi mərhələ keçmiş klassik Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrindən nəyi və necə götürmək, ondan yaradıcılıqla necə bəhrələnmək məsələsi dövrün ədəbi tənqidinin, ədəbiyyatşünaslığın mühüm problemlərindən biri hesab olunurdu. Bu mərhələdə yeni cəmiyyətin əsas ideoloji, siyasi və sosial problemlərini gündəmə gətirən yaradıcı bir şəxsiyyət kimi yazıçının inqilabi mühitdə və inqilabi sənətdəki mövqeyini obyektiv, düzgün müəyyənləşdirmək ədəbiyyatşünaslığın təxirəsalınmaz vəzifəsi idi. Akademik Kamal Talıbzadə dövrün ədəbi prosesini səciyyələndirərkən belə bir qənaətə gəlir ki, *“XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının sürətlə inkişaf etdiyi illər idi, o öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Ancaq ədəbi tənqid həmin dövrdə ümumi səviyyəsi etibarlı ilə bədii ədəbiyyatdan geridə qaldığını söyləmək doğru olmazdı. 1926-cı ildə proletar yazıçılarının “Gənc qızıl qələmlər” məcmuəsi, 1927-ci ildə isə Süleyman Rüstəmin “Ələmdən nəşəyə” kitabı çapdan çıxmışdı. Deməli, Azərbaycan proletar ədəbiyyatının nümunələri 20-ci illərin ikinci yarısından dövrüyyəyə daxil olmuşdu. Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan proletar ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslığının ilkin təşəkkülü 1926-cı ilə qədər olan mərhələni əhatə edir. Ancaq bu illərdə proletkultçular yeni ədəbiyyatın, sosializmin qurucuları kimi çıxış etsələr də, onlar bir həqiqəti də dərk edirdilər ki, klassik irsdən uzaqlaşmaq xalqın minilliklər boyu yaratdığı xəzinəsinin məhvini, mənəvi dəyərlərin itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də onlar özlərini novator kimi göstərməyə çalışsalar da, yeri gəldikcə klassiklərə üz tutur, onların yaradıcılığından öyrənməyin zəruriliyini gündəmə gətirirdilər. Hətta yeni ədəbi qüvvələrin təmsilçilərinin ilk qələm təcrübələrini əks etdirən “Gənc qızıl qələmlər” kitabının müqəddiməsində deyilirdi: *“Şübhəsiz gənclərimizin bu ilk qələm təcrübəsi olduqca zəif və nöqsanlarla doludur. Fəqət bu nöqsanların ən böyük hissəsi mənadan ziyadə şəkildə aiddir. Gənc şairlərimiz bu cəhətə artıq fikir verməli və öz şeirlərinin üslubu-texnikası üzərində çox çalışmalıdırlar. Bu məqsədlə gənc ədəbi nəsil keçmişin ədəbi mirasını mənimsəməli, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir və qeyri klassik şairlərimizdən ədəbi yaradıcılığın ilk qaydalarını öyrənməlidir. Şübhəsiz, gəncliyin birinci addımı təqlidçilikdən ibarət olacaqdır... Gələcəyin sənət və ədəbiyyatı əməkçi xalqımızın yaşayış, hiss və fikirlərinin tərcümanı olmalı və böyük inqilabımızın böyük əbədi ruhunu bədii şəkildə ifadə etməlidir”* [2, s. 7-8].*

Keçmiş İttifaqın, RK(b) P MK-nın “Partiyanın bədii ədəbiyyat sahəsindəki siyasəti haqqında” 18 iyun 1925-ci il tarixli qətnaməsi o illərdə həm ədəbiyyatın, həm də ədəbi prosesin əsas fəaliyyət proqramı kimi qəbul edilərək yazıçı və şairlərin yaradıcılıq kredosunu müəyyənləşdirmək funksiyasının daşıyıcısına çevrildi. Bu sənəddə yeni dövrün proletar ədəbiyyatının ədəbi-nəzəri problemlərinin ilkin ümumiləşdirilməsi öz əksini tapmışdır. Qəbul edilmiş qətnamə yazıçıları inqilabi mövqelərinə görə qruplaşdırır və bir çox hallarda ədəbi mübahisələrə yol açır. Məhz ədəbi-nəzəri fikrin formalaşması bu mübahisələr fonunda baş verirdi. Bu proses həm keçmiş İttifaqın, həm də Azərbaycan yazıçılarının mövqelərində özünü göstərirdi. Ədəbi qütbləşmələr 1927-1931-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq və başqa gənc ədəbi qüvvələrin kütləvi şəkildə şeir kitablarının çapına imkan verdi. O dövrdə “formaca milli, məzmunca sosialist” adlandırılan sovet ədəbiyyatının tərənnümçüləri öz əsərlərində xalqın həyatında baş verən inqilabi hadisələri, yeni cəmiyyətin qurucuları olan sovet insanının əməyini ön plana çəkir, onları yüksək şeiriyyətlə vəsf edirdilər. Bu illərdə poeziya öz müsbət qəhrəmanını “yüksək cəmiyyət”də deyil, yeni dünyanı quran fəhlə-kəndli

⁴⁸ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi.elekberova.lale@mail.ru

təbəqəsinin sıralarında taparaq onları ideallaşdırır, ülviləşdirir və ədəbiyyatın zirvəsinə ucaldır. Poeziya təmtəraqlı təşbihlərdən uzaqlaşır və insanı öz zəhmətinə, bacarığına görə qiymətləndirməyə üstünlük verir. İnqilab vətəninə sevən şairləri sovet adamının obrazını yaratmağı, onların əməyini, zəhmətini tərənnüm etməyi, əsas yaradıcılıq kredosuna çevirməyi təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoydu. Səməd Vurğun yeni şeirin manifestini elan edərək öz həmməsləklərini vətənin və xalqın yolunda yazıb-yaratmağa səslədi:

*Kimindir sabahdan axşama qədər
Yağışda, yağmurda çalışan əllər?
Kimindir gecələr yuxusuz qalan,
Səhvlər buraxan, töhmətlər alan?
Fəqət bir ağrıya köksünü gərən,
İşıqlı bir günə yollar göstərən,
Günəşin altında, suyun içində
Əkində, tarlada, suda, biçində
Dərisi çatlayan, gönü qaralan,
Torpağın bağrını təpiklə yaran,
Tərlən səhərlərin laçın övladı,
Şeirə yaraşmazmı onların adı?*

[6, s. 19]

Cəmiyyətdə gedən bu köklü dəyişikliklərin, ideoloji mübarizənin ədəbiyyatdakı inikasının tarixi mənasını dərk edən yaşlı nəslin nümayəndələri baş verən bu təbəddülatlardan sonra sosialist ruhlu əsərlər yazmağa təhrik edilsələr də, onlar bəzən belə əsərlərin daxilində də öz haqq səslərini ucaldır, dövrün reallıqlarını aydın şəkildə açıb göstərə bilirdilər. Məsələn, yaradıcılığı boyu türkcülük ideyalarını yaşadan Hüseyn Cavid rejimin diktəsinin təsiri ilə qələmə aldığı inqilabi məzmunlu “Azər” poemasında dastandakı obrazların birinin dililə sətiraltı mənalarla sosializm cəmiyyətini belə təsvir etmişdir:

*Hər günəşə vardım, ləkəli gördüm,
Hər vicdana girdim, kölgəli gördüm.
Parlaq imanları şübhəli gördüm,
Məğərsə hər cüvə bir xülya imiş...*

[3, s. 224]

Şair vətəndaşı olduğu cəmiyyətin paradoksallığını, bir-birinə zidd olan fikir, ruh ayrılığını çox aydın şəkildə ifadə etmiş, xalqın kədərini, sevincini təsvir etmişdir. Yuxarıdakı şeir parçasında öz əksini tapan təzadlı fikirlər cəmiyyətdəki ictimai-siyasi proseslərin ədəbiyyata, poeziyaya sızıntısının, təsirinin nəticəsi idi. Cəmiyyətin fəal üzvləri kimi öz xalqının, vətəninə azadlığı və xoşbəxtliyi naminə qələm çalan Hüseyn Cavid və onun əqidə və məslək dostlarını – Əhməd Cavadı, Almas İldırımını, Mikayıl Müşfiqi, digər şair və sənət adamlarını qarşıda “xalq düşməni” kimi repressiyanın qurbanına çevrilmək kimi ən ağır ittiham və cəza gözləyirdi.

Bu illərin poeziyasını xalq şairi Rəsul Rza belə səciyyələndirirdi: “*Bu dövr (20-ci illərin ikinci yarısı) tribun poeziya, zərif salon və saraylardan şəhər meydanlarına addımlayan sənət dövrü idi. Onlarda, deyəsən, dərinlikdən çox, təxirəsalınmazlıq, fəlsəfi düşüncədən çox vəcd vardı. Sənət özü, inqilaba bənzəyirdi. İnqilab kimi fırtınalı və güzəştisiz idi. Qurucudan çox “dağıdıcı” idi. Köhnə ideallar rədd edilir, yeni sosialist, proletar mədəniyyətinin prinsipləri bərqərar olurdu*” [8, c. 3].

İnqilabdan sonrakı ilk illərdə xalqa hansı ədəbiyyatı və mədəniyyəti təbliğ və təlqin etmə məsələsi ortaya çıxarkən özünü proletar mədəniyyətinin əsl varisi kimi təqdim edən proletkultçular ortaya atılaraq bu missiyanı öz üzərlərinə götürürlər. Onlar sovet ədəbiyyatının ilk nümunələrinin nəşrini və xalq arasında təbliği məsələlərini həyata keçirirlər. Lakin proletkultçuların iddiasında olduqları “xalis” proletar mədəniyyəti həm Azərbaycan, həm də keçmiş ittifaq respublikalarının ədəbiyyatında milli nihilizmə gətirib çıxarır. Bunun bəzi əlamətlərini Ə. Nazim, H. Mehdi, M. Quliyev, M. Rəfilili və başqa tədqiqatçıların əsərlərində də görmək olar: “*Proletkultçuluq qrupdan-qrupa, “izm”dən “izm”ə adlayaraq “ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması” dövrünə (1932) – bütün qrupların və “izm”lərin ləğv edilməsi, vahid sosialist realizmi nəzəri konsepsiyasının formalaşması və təsdiqinə qədər gəlib çıxmış, 20-30-cu illərin bütün ədəbi mübahisələrinin “yol yoldaşı” və bilavasitə “iştirakçısı olmuşdur*” [1, s. 136].

Keçən əsrin əvvəllərində ədəbiyyata, poeziyaya gələn mövzular öz genişliyi və çoxcəhətliliyi ilə

diqqəti cəlb edirdi. Fəhlə və kəndli həyatı, zəhmət, azadlıq, xalqlar dostluğu, vətənpərvərlik, köhnəliyə qarşı mübarizə, qadın azadlığı və başqa mövzular lirikanın mövzu və məzmun müxtəlifliyində, forma və struktur rəngarəngliyində təzahür edirdi.

Yeni dövrün poeziyasında bu mövzularla yanaşı, klassik irsimizdən miras qalan epitet, təşbih, istiarə, metafora və başqa poetik obrazların işləndiyi şeirlər də ədəbiyyatda əksini tapırdı. Daha çox Füzuli qəzəllərinə, Vaqif qoşmalarına yazılmış nəzirə və bənzətmələrdə bu cür bədii təsvir və ifadə vasitələrinə rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə, Əliağa Vahid, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Məmməd Rahim, Mirmehdi Seyidzadə və digər şairlərimizin yaradıcılığında bu cür poetik formalardan geniş istifadəni müşahidə etmək olur. Klassik poeziyada ayrı-ayrı misraların dərin məzmunu, hikməti, məna tutumu, bütöv bir şeirin ifadə etdiyi təsir gücünə malik olması klassik irsin aktuallığını qoruyub saxlayan cəhətlər idi. Klassik şairlərimizin əsərlərində özünü büruzə verən bu cəhət Füzulinin yaradıcılığı üçün də xarakterikdir. Yaxın Şərqdə lirik şeirin ən böyük ustadı hesab olunan, qəzəl janrının ən gözəl nümunələrini yaradan Füzuli deyir:

*Zövq şövqilə cahan qeydin çəkən zəhmət çəkər,
Əhli- zövq oldur kim, ondan daməni-himmət çəkər.
...Ey Füzuli, baxmayan ta geyrə, hər xunun müjə,
Atəşin bir mildir ki, çeşmimə qeyrət çəkər [4, s. 130].*

Füzuli yaradıcılığının təsiri əksər yeni dövr şairlərinin əsərlərində hiss olunur. Məsələn, Azərbaycan şeirində yeni şeirin, sərbəst vəznin mahir yaradıcılarından olan Rəsul Rza özünün “Soruş” adlı şeiri ilə Füzulinin klassik qəzəl janrında ifadə etdiyi obrazlı, poetik fikirlərə yeni forma və məna çalarları vermişdir:

*Od nə çəkdi,
güldən soruş.
Baş nə çəkdi,
dildən soruş.
İşə susuz barmaqların
kədərini insan bilir.
Nəğmələrin həsrətini,
bir qırılmış teldən soruş.
Ömrün çətin yollarında
daşa ləpİR salsa ayaq,
gün nə çəkdi ,
ildən soruş.
Zülmətliyin möhnətini
kor söyləsin!
Bəm xalların fəryadını,
zildən soruş!*

*Mən kölgəsiz bağ görmədim.
El dərditək dağ görmədim.
Gözlərimi yumub açdım,
Neçə dostu sağ görmədim.
Nələr çəkdi çaylaq daşı-
eldən soruş [5 s. 30].*

Göründüyü kimi, istər Füzuli, istərsə də Rəsul Rza şeiri üçün zəngin poetik keyfiyyət, obrazlılıq və dərin fikir səciyyəvidir. Füzuli qəzəlində hər beyt müəyyən bir fikri tam ifadə etmək gücünə malikdirsə və şair xüsusi bir poetik lövhə yaradırsa, Rəsul Rza şeirində də ayrı-ayrı misralar, bəndlər bu funksiyanın daşıyıcısına çevrilir. Rəsul Rzanın yaradıcılığında öz rişəsini klassik irsdən alan bu kimi şeirlər az deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Babayev Nizaməddin. Ədəbi mübahisələr. Bakı: Yazıçı, 1986.
2. “Gənc qızıl qələmlər” (toplu). Bakı, 1926.

3. Hüseyn Cavid. Beş cilddə. I cild. Bakı: Lider, 2005.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. I cild. Bakı: Öndər, 2005.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
7. Talıbzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı: Yazıçı, 1978.
8. Расул Рза. Творит во имя нашей жизни. «Молодежь Азербайджана», 1969, 26 апреля.

Açar sözlər: XX əsr, klassik irs, lirika, novator, dövrün reallıqları

Key words: 20th century, classical heritage, lyrics, innovator, realities of the time

Ключевые слова: XX век, классическое наследие, лирика, новатор, истины того времени.

Xülasə

XX əsrin 20-ci illərindən siyasi dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında yenilənmələr olmuşdur. Belə ki, ədəbiyyatda xüsusi iki fikir ayrılığı yaranmışdır. Bir qrup ədəbiyyatçı klassik ənənələri davam etdirir, digərləri isə bu novatorluğun tərəfdarı idi. Lakin mübahisələrdən sonra ədiblərimiz klassik ənənələrdən bəhrələnməklə yeni janrlar yazmaq qərarına gəldilər. Məqalədə ədəbiyyatşünas alimlərin və novator şairlərin klassik irsi öz əsərlərində yaşatması təhlil olunmuşdur.

Reflection of the classical heritage in the lyrics of the twentieth century

Summary

Since the 20s of the 20th century, there have been renewals in Azerbaijani literature as a result of political changes. Thus, two specific differences of opinion have emerged in the literature. While one group of writers continued classical traditions, others were in favor of this innovation. However, after discussions, our writers decided to write new types of poetry by taking advantage of classical traditions. The article examines how literary scholars and innovative poets keep the classical heritage alive in their works.

Отражение классического наследия в лирике XX века

Резюме

С 20-х годов 20 века в азербайджанской литературе происходят обновления в результате политических изменений. Таким образом, в литературе возникли два конкретных расхождения во мнениях. В то время, как одна группа писателей продолжала классические традиции, другие выступали за это нововведение. Однако, после обсуждений, наши писатели решили предложить новые виды стихосложения, воспользовавшись классическими традициями. В статье рассматривается, как литературоведы и поэты-новаторы сохраняют в своих произведениях классическое наследие.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Əsgərova Təhminə⁴⁹

GÜNEY AZƏRBAYCANDA ANA DİLLİ ŞEİRİMİZİN İNKİŞAFINDA MƏHƏMMƏD HÜSEYN ŞƏHRİYARIN ROLU

Bildiyimiz kimi, Məhəmmədhüseyn Şəhriyara qədər Güney Azərbaycanda anadilli şeirimiz yazılı ədəbiyyatın aparıcı istiqamətinə çevrilə bilmirdi. Şah istibdadının “düşünülmüş dil siyasəti” bu dilin ədəbi ifadə vasitəsi olduğunu inkar etdiyi bir vaxtda Şəhriyar möhtəşəm “Heydərbabaya salam” əsəri ilə bu xurafatı yerlə yeksan etdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin dediyi kimi, “Bir xalqın dilinə vurulan kilidi “Heydərbaba” bir qələmlə açdı...”Düzdür, Şəhriyarın əsərlərinin çoxu fars dilindədir, yaradıcılığının ilk dövrlərində əsasən fars dilində, sonra isə həm fars, həm də Azərbaycan dilində yazmışdır. Buna baxmayaraq, azərbaycan türkçəsində yazdığı əsərləri ona ədəbi şöhrət gətirdiyi kimi, ədəbiyyatımızın ən kamil nümunələrinin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Bəlkə də bu şöhrətin bir səbəbi də bu idi ki, Güney Azərbaycanda o vaxta qədər məişət səviyyəsində işlənən dil, onun sayəsində ədəbi səviyyəyə yüksəldi. Şirin Təbriz ləhcəsi ürəkləri fəth etdi. Bu şirin dillə yazılmış əsərləri Azərbaycan poeziyasının xalq həyatı ilə qaynayıb qarışmasında, ədəbi dilimizin zənginləşməsində müstəsna rol oynadı.

Şəhriyar həm öz şairlik qüdrəti, həm də azərbaycanca yazdığı əsərləri ilə həmişə iftixar etmişdir. Farsdilli əsərlərinə görə özünü əsrinin Hafizi və Saibi adlandıran şair, 1954-cü ildə nəşr olunan “Heydərbabaya salam” poemasının məlum şöhrətindən sonra doğma dilini yüksəltməsi, onu şeir dili kimi xalqa sevdirməsindən də fəxrlə danışmışdır.

Türkü bir çeşmə isə, mən onu dərya elədim,
Bir soyuq mərəkəni məşhəri-kübra elədim.
Bir işıltıydı Süha ulduzu tək görsənməz,
Göz yaşımıla mən onu əqdi Sürəyya elədim (8, 128).

Şəhriyar öz dilini sevməklə, “türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz”, “türkü birçeşmədir”, “türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi”, “türkü, vallah, analar oxşarı, laylay dilidir” və s. kimi ifadələri ilə onu zirvələrə qaldırmaqla yanaşı, həmişə təəssübünü də çəkmiş, bu dilin qarşılaşdığı sədlərə, qadağalara öz etirazını kəskin şəkildə bildirmişdir.

Türkinin canın almışdı həyasız tağut,
Mən həyat aldım ona, haqq üçün əhya elədim.
və yaxud,
Acı dillərdə şirin türki olurdu hənzəl,
Mən şirin dillərə qatdım onu, halva elədim (8, 128).

İslam inqilabından sonra, ilk illərdə Azərbaycan dilinə münasibətin yumşaldılması, bəzi qəzet və jurnalların çapına icazə verilməsi Şəhriyarı çox sevindirmişdi. Şair, Doktor Cavad Heyətə nəşr etdirdiyi jurnalın işıq üzü görməsi münasibəti ilə “Azadlıq quşu “Varlıq” şeirini yazmışdı. Şeirdə jurnalın nəşrini irəliyə doğru bir addım hesab edir, sevincini qələmə almaqla yanaşı, millətinin “kar, kor və lallıqdan” qurtulmaq yolunda “Varlıq”ın əvəzsiz rolu olacağına inanırdı.

Dil açmada karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşmən bizi əlbir görə təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməne naçarlığımızdan (8, 128).

Öz mayasını folklordan alan Şəhriyar poeziyası, həm Azərbaycan, həm də ümumtürk ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz töhfələr verdi. Ustad Şəhriyarın “Heydərbabayasalam” poemasının və danışq dilində yazdığı bir sıra şeirlərinin təsiri ilə folklor ifadə tərzinə maraqqüclənməyə başladı. Bu, ədəbi dilin bədii üslubuna da təsir etdi. Şəhriyarın şeirləri arasında həm xalq ədəbiyyatı nümunələri çoxdur, həm də elə şeirləri var ki, folklordan seçilmir.

Elim getdi, ölüm qaldı,
Alovlandım, kulüm qaldı.
Uçurdu bülbülüm bağdan,
Deyəydi bir gülüm qaldı.

⁴⁹ Bakı Slavyan Universiteti tahminasgerova@gmail.com 050-461-22-91

və yaxud,
Yar hər yerə mənən getdi,
Əcəlgəlcəkonnangetdi.
Dayan, gəlimyolasalım,
Xoşgünümdəsənnəngetdi(8, 128).

Göründüyü kimi, Şəhriyar bir janr olaraq bayatılardan, eləcə də folklorun digər janrlarından hazır şeikildə istifadə etmir, onlara öz tərzində yaradıcı yanaşır, bu zaman xalq danışıq dili də onu müşayət edir. Ustad şair öz ilhamını xalqdan və xalq ədəbiyyatından alırdı. Əsərlərində tez-tez “Koroğlu”, “Əsli-Kə-rəm”, “Qaçaq Nəbi” dastanlarından nümunələr göstərir, Dədə Qorqudu özünə arxa kömək hesab edir.

“Dədə Qorqud” səsin aldım, dedim arxamdı, inandım,
Arxa durduqda Səhəndim, Savalantək havalandım (8, 128).

M. Şəhriyarın tədqiqatçısı H. Billuri yazır: “Şairin parlaq istedadı, odlu ilhamı, könül saflığı, səmimi-liyi, acı həyat təcrübələri onun şeirlərini yüksək sənətkarlıq zirvəsinə qaldırır. Yeni söz tərkibləri, cinas-lar, qoşa və daxili qafiyələr, rədiflər, orijinal bənzətmələr, təşbeh və istiarələr Şəhriyar şeirlərinin bəzə-yidir. O, xalqa, şifahi xalq ədəbiyyatına yaxından bağlı olduğundan folklorun bol-bol bəhrələnmişdir. Poeziyasında xalq adət və ənənələrinin təsvirinə geniş yer verən şair bir çox atalar sözü, zərbi-məsəl və deyimlərdən geniş istifadə etməklə şeirlərinə müstəsna canlılıq, təbiilik gətirmişdir”(9, 11).

Bəli, ustad şair "Heydərbabaya salam" və ana dilində yazdığı digər əsərlərində el arasında yayılan deyimləri, bayatıları, xalq oyunlarını, mahnılarını, toy, bayram mərasiminin ən gözəl məqamlarını oxu-cusuna çatdırır, eyni zamanda, onların unudulmasının qarşısını alır.

Şairin əsərlərində istifadə etdiyi folklor nümunələrindən bir neçəsinə nəzər salaq:

Xalq oyunları: “MəhəmmədRahim həzrətlərinəcavab” şeirindən: “Qan var ikən qardaş deyib qaynar-dıq, “Yoldaş, məni qurd apardı” oynardıq”, “Köşki balabanlar” Arazı baxar, Arazın suyu gözlərdən ax-ar”. “Heydərbabaya salam” poeməsindən: “Bu damlarda çoxlu cızıq atmışam, Uşaqların aşıqların ud-muşam”, (“Aşıq-aşıq” oyununa işarədir), “Bu xırmanda “aradanxır” oynardıq, Komalaşıb qarışqatək qaynardıq” və s.

Toy adətləri: “Heydərbabaya salam” poeməsindən: “Adaxlı qız bəy corabı toxurdu”, “Əmioğlum Mirəbülfəzlə” şeirindən: “Xanımı tazə gəлиндир, adı Məryəm xanım, Toy tutub kətsayağı, alma da atmış gəlinə”, “Bir xatirə gecəsi” şeirindən: “Ləzgi rəqsi edir qəmə-xəncərlə, Qurşaq yapışdır Cəfər Əkbər-lə” və s.

Xalq mahnıları: “Heydərbabaya salam” poeməsindən: “Bir gedəydim dağ-dərələr uzununu, Oxuyay-dım: “Çoban, qaytar quzunu”, “MəhəmmədRahim həzrətlərinəcavab” şeirindən: “Çox “Bakıdan fanar gəlir” oxurduq, Son oduma yanar gəlir, oxurduq”, “Dünya nə yaman tapmacadır” şeirindən: “Sel Saranı qapdı qaçırdı” və s.

Novruz adətləri: “Heydərbabaya salam” poeməsindən: “Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq, Çaqqışdı-rıb sınıqların soyardıq.”, “Bayram olub, qızıl palçıq əzəllər, Naxış vurub, otaqları bəzərlər, Taxçalara düzmələri düzəllər, Qız-gəlinin fındıqçası, hənəsi, Həvəslənər anası, qaynanası.”, “Bayram idi, gecəqu-şu oxurdu, Adaxlı qız bəy corabın toxurdu, Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu, Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq, Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.”, “Qızlar deyər: Atıl-matıl, çərşənbə, Ayna təkin bəxtim açıl, çərşənbə.” və s.

Xəmiri xalq ədəbiyyatı ilə yoğrulmuş Şəhriyar poeziyasından belə folklor nümunələrinin sayını kifa-yət qədər artırmaq olar.

“Heydərbabaya salam” poeməsi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Güney Azərbaycandakı “dil inqilabı” oldu. Poemanın Azərbaycan türkcəsində, məhz Şəhriyarın poeziyada icadı hesab olunan Təbriz ləhcə-sində qələmə alınması Güney Azərbaycanda heyrətlə və sevinclə qarşılandı və bu dilin oyadıcısı rolunu oynadı. “Heydərbabaya salam” əsəri ilə ustad şair öz dilini, milli mənşəyini unudanlara tutarlı cavab ver-di. Eləcə də, əsərin xalq ədəbiyyatından qaynaqlanması, mükəmməl vəzn və qafiyə sisteminə malik ol-ması, janrın poetikası, ahəngdarlığı, dilinin sadəliyi ona ulu bir şöhrət gətirdi. Professor T.Hacıyev "Heydərbabaya salam" poeməsinin dil xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edir ki, “burada adi norma-dan kənar çıxma, ümumifonetikvə morfologiyailə bağlıdır. Bu, real danışıq olduğu kimi səsləndirmək istə-yindən irəli gəlir. Çox şeirlərində bu xüsusiyyət görünür, ancaq “Heydərbabaya salam”ın dili həmin da-nışıq mənzərəsini bütün zənginliyi ilə və çoxcəhətliyi ilə əks etdirir” (4, 419).

Milli özünüdərk baxımından da Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" mənzuməsinin əvəzsiz rolu vardır. Şəhriyara və onun

misilsiz əsərinə sonsuz sevgini yaradan səbəblərdən biri də əsərin milli oyanışa stimül verməsi idi. Təbii ki, ana dilində, xalq danışq tərzində yazılmasından əlavə, şah rejiminin əzab-əziyyətlərindən kövrəkləşmiş milyonlarla insanın maddi-mənəvi xatirələr fonunda öz keçmişinə qayıdışı, bugünkü həyatla müqayisədə dünənin şirinliyini duyması da bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

Şəhriyarın tədqiqatçısı Elman Quliyevin də yazdığı kimi, "Heydərbabaya salam" poeması hər bir azərbaycanlı üçün ana laylası qədər əziz və müqəddəsdır. Ustad Şəhriyar Heydərbaba dağından bir tribuna kimi istifadə edərək öz azu və istəklərini bütün dünyaya bəyan etmişdir" (7, 166).

Bəli, bu tribunadan söylənilənlər öz elementar hüquqlarından məhrum olan xalqı özünəqayıdışa, azadlığa, birliyə səsləyirdi. Eyni zamanda, xalqın gələcəyinə inam duyğusunun yüksək poetik ifadəsi poemanın ən mühüm məziyyətlərindəndir:

Heydərbaba, mərd oğullar doğginən,
Namərdlərin burunların ovginən...(8, 48).

"Heydərbabaya salam" poeması nəşr edildikdən sonra Güneydə qələm sahibləri sevinclərini, kədər-lərini, ürək sözlərini poetik dillə bu əsərə bənzər şeirləri ilə sınaırdılar. Güneydə yerləşən dağların çoxuna müraciətlə nəzirələr yazıldı, bu nəzirələrdə, eləcə də digər anadilli şeirlərində onlar çox vaxt "Heydərbaba"nın vəzn və üslubunu da saxlayırdılar. Lakin qeyd edək ki, məhşur poemaya yazılan bənzət-mələrdən heç biri onun zirvəsinə yüksələ bilmədi.

"Şəhriyarın lirik şeirlərinə, "Heydərbabaya salam" poemasına saysız-hesabsız nəzirələr yazılması yalnız onun unikal ədəbi hadisə olmasında deyil, həm də xalqların tarixi taleyinə ustad şairin dərinədən bələdliyində, onların taleyüklü, acılı-şirinli həyatını, arzu və istəklərini, gələcəyə dərin inamını əks etdirməsində idi"(2, 2).

Qeyd edək ki, "Heydərbabaya salam" poemasına yüzdən çox nəzirə yazılmışdır.

Şəhriyarın "ikinci şah əsərim" adlandırdığı "Səhəndim" poeması üslubunda da onlarla əsər yazılmışdır. İmam Əli Dad-xahın Şəhriyarın ölümünə yazdığı əsərin üslubuna nəzər salsaq görərik ki, bu əsərin dili, üslubu eynilə "Səhəndim"i xatırladır:

Vay elim, yandı dilim, soldu gülüm, göz bülağ olsun
Ax-vayım dağlara düşsün, boran olsun, sazaq olsun
Şəhriyardan sarı, Heydər babanın, başı sağ olsun (3, 14).

Şəhriyar ənənəsi yəqin ki, Azərbaycan xalqı durduqca davam edəcək, yaşayacaq. "Mehdi Rövşənzə-mir əminliklə bildirdi: Ola bilsin, vaxt getdikcə Heydərbaba dağı torpaqla bir olsun, gözdən itsin. Amma Azərbaycanın həssas adamlarının ürəyini döş qəfəsində döyündürən Şəhriyarın şeiri beləcə əbədi qalacaq və milli ehtiyatı qızıl vərəq kimi əldən ələ ötürəcək və nəsildən-nəslə yadigar qoyacaqdır"(6, 99).

Şəhriyar emosionallığı, bədii təsiri artırmaq üçün əsərlərində xitab formasından tez-tez istifadə etmişdir. Bir sıra əsərlərini təbiətə, Heydərbabaya, Səhənd dağına, ayrı-ayrı şəxslərə müraciət formasında yazmışdır. Bu əsərlər içində "Səhəndiyyə" poeması daha çox diqqəti cəlb edir.

"Səhəndiyyə", Şəhriyarın ana dilində yazdığı, həm əruz, həm heca, həm də şərbəst şeirin bir-birinə qarışdığı, bənzərsiz sənət nümunəsidir.

"Şəhriyarın "Heydərbabaya salam"dan sonra ən çox diqqət çəkən əsərlərindən biri öz həmvətəni şair Bulud Qaraçorlu Səhəndə (1926-1979) cavab olaraq yazdığı "Səhəndim" və ya "Səhəndiyyə"dır. "Səhəndiyyə" aşiq divani ruhu ilə yoğrulmuş kimidir, formaca pilləvari şeirdir, qafiyələri sanki axıb gedir və xüsusi qəlibə tabe deyil". (5, 11).

Professor Hamlet İsxanlının qeyd etdiyi kimi, "xüsusi qəlibə tabe olmayan" bu şeirdəki əzəmət, coş-qulu musiqi sanki azadlığa çağırış marşdır.

Dağların hər nə qoçu, tərlandı, ceyranı, maralı,
Hamı düşgün, hamı yorğun, sinələr dağlı, yaralı,
Gül açan yerdə saralı!
Amma zənn etmə ki, dağlar yenə qalxan olacaqdır,
Məhşər olmaqdadı, bunlar hamı vulkan olacaqdır.
Zülm dünyası yanarkən də tilit qan olacaqdır,
Vay!.. Nə tufan olacaqdır! (8, 67).

Güneyin taleyüklü məsələsinin çözülməsində çağırış nidaları ilə dolu olan belə təsirə malik əsərləri ilə ustad Şəhriyarın da mənəvi haqqı vardır.

Şəhriyarın digər anadilli əsərlərində də birlik və azadlığa çağırış ruhu duyulur, imperializmə, fəvqə

dövlətlərin dünya ağalığına qarşı etiraz notları eşidilir.

Q. Beqdeli yazır: “Şəhriyar yaradıcılığında əsas yeri ictimai-siyasi şeirlər tutur. Qeyd etdik ki, Şəhriyar qəmli, kədərli şairdir. Şairin bu ələm və kədəri isə təkcə onun şəxsi həyatı və çətin şəraitdə yaşamasından deyil, bəlkə də yüksək bir ictimai quruluş, azadlıq arzulanıb, bu arzulara qovuşa bilməməsindən irəli gəlir” (1, 12).

Şairin mübarizə əhvali-ruhiyyəsi yaradan, çarə yolunu birlikdə axtarmağa səsləyən misralarında ən böyük amalı bütöv Azərbaycan ideyasıdır.

İnsanlarıq, insanlığı xoşlayın,
Bir millətlik birləşməyə başlayın,
Bu xan-xanlıq hökumətin boşlayın,
Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,
Bir mülkətə olarmı yüz hökumət? (8, 75).

Vətənin ikiyə bölünməsi böyük şairin niskili, qəm yükü olmuşdur. Bunu müxtəlif vaxtlarda yazdığı şeirlərində aydın görürük:

Bir qərn də qardaşdan uzaqlaşmaq olurmuş?
Qardaş deyə, bir ömr soraqlaşmaq olurmuş? (8, 94).

Şəhriyar bu həsrəti ürək ağrısı ilə onlarla əsərində əks etdirərək özünün vətəndaşlıq duyğularını təqdim etmişdir. Şimalda yaşayan qələm dostlarına yazdığı “El bülbülü”, “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”, “Süleyman Rüstəm”, “Qardaşım Süleyman Rüstəm”, “Döyünmə, söyünmə”, “Oyun olduq”, “Qafqazlı qardaşlar ilə görüş”, “Gözüm aydın” və başqa şeirlərində şair ikiyə bölünmüş Azərbaycanın taleyi ilə heç cür barışa bilmir:

O taydadı Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşgin, Əhər, Qaradağ,
Bir-birini Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb. (8, 75).

Şəhriyar anadilli şeirlərində Şimali Azərbaycandan, oradakı mədəniyyətin, ana dilinin tərəqqisindən, qələm dostlarından həmişə böyük fəxrlə yazmışdır. “Qızıl Kəbə” adlandırdığı Bakıya səfər etməyi həmişə xəyal etmişdir. Çox təəssüf ki, onun bu istəyi gerçəkləşməmişdir.

Ora bizim qızıl Kəbə Bakıdı,
Şanlı bakıçılar xaki-pakıdı,
İncəsənətlərin abü-xakıdı,
Orda hünər mədənlərtək qazılır,
“Məşədi İbad”, “Arşın malçı” yazılır (8, 81).

M. Şəhriyar xalqın ruhunu ana dilində ədəbiyyata və poeziyaya gətirdi. Ustad şair sübut etdi ki, dilin xalq ruhunda yaşaması, xalq ruhunun da dili zənginləşdirməsi ona ölməzlik qazandırır. Onun yaratdığı hər bir sənət əsəri öz mənəvi mahiyyətini dilinin zənginliyi, ahəngdarlığı ilə bürüdü. Bu səbəbdən də Şəhriyar yaradıcılığı yenə də aktualdır, gənc şairlər Şəhriyar irsinə, onun mövzularına, əsərlərinə müraciət edir, bəhrələnirlər, ölməz ənənələrini həmişə yüksək qiymətləndirirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Beqdeli Q. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: Azər nəşr, 1963, 39 s.
2. Əhmədov T. Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Ədəbiyyat qəzeti, 2011, 24 iyun, s.1-2.
3. Fuad E. Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyar mərhələsi. Xalq Cəbhəsi qəzeti, 2019, 11 yanvar, s.14.
4. Hacıyev T. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın bədii dili. Tehran: Didare-Aşina Məcmuəsi, Peykara, 1999, s. 419-431.
5. İsaخانлы H. Şəhriyar və "Heydərbabaya salam"ın əzəməti. 2016, 26 sentyabr, s.10-11.
6. Quliyev E. "Heydərbabaya salam" necə varsa. Bakı: Adiloğlu, 2004, 148s.
7. Quliyev, E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: Elm, 2004, 281s.
8. Məhəmmədhüseyn Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 480s.
9. Məhəmmədhüseyn Ş. Yalan dünya. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1993, 251s.

Açar sözlər:Şəhriyar, ana dili, folklor, ədəbi məktəb, birliyə çağırış

Ключевые слова:Шахрияр, родной язык, фольклор, литературная школа, призыв к единству.

Key words: Shahriyar, mother tongue, folklore, literary school, call to unity

Xülasə

Bu araşdırmada Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli şeirləri ilə Güney Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatın əsas istiqamətini dəyişməsi, azərbaycan türkcəsini ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltməsi təhlil olunur. Şair mənsub olduğu xalqın dərdlərini doğma Azərbaycan dilində dərinlən təhlil etmiş, öz vətəndaşlıq simasını əks etdirmişdir. Bu baxımdan şairin böyük sənətkarlıqla yazdığı, Azərbaycan şeirinin ölməz abidəsi olan "Heydərbabaya salam" poeması xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu poema Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal forması, məzmunu, musiqi kimi səslənən dili ilə yeni ədəbi hadisə idi.

Məqalədə Şəhriyarın Güney Azərbaycanda anadilli şeirimizin inkişafındakı rolu şairin şeirləri əsasında araşdırılmış, təhlillər aparılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, Şəhriyar öz dilinə heyranlıqdan, onun təəssübünü çəkməkdən, onunla fəxr etməkdən əsla usanmamışdır, buna görə də şairin ölməz poeziyası bütün zamanlarda bu dildə danışanlar tərəfindən seviləcək, ənənələri həmişə davam etdiriləcək.

Роль Мухаммад Гусейна Шахрияра в развитии нашей поэзии на родном языке в Южном Азербайджане

Резюме

В данном исследовании анализируются смена основного направления письменной литературы в Южном Азербайджане и усовершенствование Азербайджанского турецкого языка до уровня литературного языка на основе стихов МухаммадгусейнаШахрияранаписанным на его родном языке. Поэт глубоко проанализировал проблемы народа, к которому принадлежал, на родном Азербайджанском языке, отразил свою патриотию. С этой точки зрения особого внимания заслуживает стихотворение "Привет Гейдар бабе", написанное поэтом с большим вдохновением и являющееся бессмертным памятником Азербайджанской поэзии. Это стихотворение стало новым литературным событием в Азербайджанской литературе, обладая оригинальной формой, содержанием и языком, звучащим как мелодия.

В статье на основе стихов поэта исследована и проанализирована роль Шахрияра в развитии отечественной поэзии Южного Азербайджана. Было отмечено, что Шахрияр никогда не уставал восхищаться своим языком, гордиться им, и поэтому бессмертная поэзия поэта всегда будет любима теми, кто говорит на этом языке, а его традиции всегда будут продолжены.

The role of Muhammad Huseyn Shahryar in the development of our native language poetry in South Azerbaijan

Summary

In this study, the change of the main direction of the written literature in South Azerbaijan and boosting of Azerbaijani Turkish to the level of a literary language are analyzed by MuhammadhuseynShahriyar's poems in his native language. The poet deeply analyzed the problems of the nation he belonged to in his native Azerbaijani language and reflected his patriotism. From this point of view, the poem "Greetings to Heydar baba", written by the poet with great inspiration, which is an immortal monument of Azerbaijani poetry, is particularly noteworthy. This poem was a new literary event in Azerbaijani literature with its original form, content, and language that sounded like a melody.

In the article, Shahriyar's role in the development of our native language poetry in South Azerbaijan was investigated and analyzed based on the poet's works. It was noted that Shahriyar never tired of admiring his language, being always proud of it, and therefore the poet's immortal poetry will always be loved by those who speak this language, and its traditions will always be continued.

Rəyçi : dos. E. Vəliyeva

XIX ƏSR İNGİLİSDİLLİ FEMİNİST UTOPIYANIN GENDER XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Bədii ədəbiyyat dövrünün hadisələrinə biganə, ayrıca formalaşmış məhsul deyil. Bu baxımdan on doqquzuncu əsr ingilisdilli bədii ədəbiyyatda qadın obrazından danışarkən dövrün aşılmiş olduğu qadın idealını yada salmaq yerinə düşər. Bu stereotipləşmiş yanaşmada qadının təyin olunmuş bir davranış forması və həyat tərzı vardı və bu heç də feministlərin təqdir edəcəyi bir yanaşma deyildi. C. Nil Amerikada qadın haqqlarının ilk müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Onunla yanaşı Britaniyada M. Reyd, K. Norton, F. Kobbi oçerk və çıxışlarında qadınların təhsili, səs vermə hüququ kimi məsələlərə toxunurdu. Onların və onlar kimi bir çox fəalların fəaliyyəti, qadınların təhsil və işlə təminatı kimi fundamental dəyişiklik tələb edən baxışları müxtəlif cəmiyyətlərin yaranmasına, sonrakı dövrlərdə adı çəkilən problemlərin həlli yolunda ciddi praktik işlərin görülməsinə yol açdı.

Nair və Vril qadınları. Britaniyalı yazıçı C.H. Laurensin “The Empire of the Nairs, or the Rights of Women” romanı 1811-ci ildə işıq üzü gördü. Əsərin adından da göründüyü kimi qadın haqları əsas diqqət mərkəzindədir. Təsvir olunan cəmiyyətdə iki əsas problem-əvlilik və atalıq məsələlərinin ləğvi -- zina, qadınların istismarı kimi problemləri kökündən həll etmiş, həmçinin, kişiləri atalıq yükündən azad etmişdir. Bu əsər əsrin əvvəllərindən qadına münasibətdə baş verəcək dəyişikliklərin xəbərdicisi kimi qiymətləndirilə bilər, *“You will soon find, answered, Be Grey, ” and probably to your mortification, how chaste the English women are, though perhaps they are rather kept back by the tyranny of custom, than backward from inclination: but the more restrained the wives are in any country, the more numerous will be the victims of seduction.”* [2]. Nair cəmiyyətində qadınların birmöv kişilərlə bərabərhüquqlu həyat tərzı arzu olunursa, Vril cəmiyyətində qadın daha maraqlı mövqedə təqdim olunur.

E. Bulver-Lyott “Vril. The Power of the Coming Race” əsərində elmi-texniki inkişafın ən son nailiyyətlərindən faydalanan, Vril gücünü kəşf və ram etmiş qeyri-adi bir cəmiyyəti təsvir edir. Onun təsvirində Vril qadınları kişilərdən həm fiziki həm də əqli xüsusiyyətlərinə görə dəfələrlə üstündür. Müəllif bu qeyri-adi məxluqların qadınlarını “Gy” kişiləri isə “Ana” adlandırır.[1, s.62].Məlum olur ki hər bir sahədə “Ana”ları üstələyən “Gy” mistik qüvvəyə, məhvedici enerjiyə hakimdirlər. Qısqanclıq içərisində bu qüvvə ilə ərini məhv etmiş bir qadının üzündən bütün kişilər qorxudan qadınları tərkdətdikdən sonra qadınlar bir daha öz güclərindən istifadə etməyəcəkləri haqqında razılığa gəlir. Bununla da, cəmiyyətdə bir növ balanslaşma yaranır. Əqli, fiziki üstünlüyünü müticəsinə nəzarətdə saxlayan qadınlar mümkün qədər kişiləri çarəsiz duruma düşürməməyə çalışır. Burada əvlilik üç il sürür və bu illərin tamamında tərəflər ayrılmağa, başqa biri ilə evlənməyə azaddır. On ilin sonunda isə kişilərə ikinci dəfə evlənmək hüququ verilir. Əvlilik təklifi hər zaman “Gy” tərəfindən edilir və burada utanan, həya edən tərəf “Ana”dır. “Gy” azad şəkildə uzaq diyarlara uça, sevəcəyi “Ana” ni axtara bilər. Lakin, evlənen hər bir “Gy” qadınlarından imtina edir və yeganə qayğısı onunla evlənməyi qəbul etmiş “Ana”ni xoşbəxt etməkdir. Sanki, yazıçı qadın hüquqlarını mümkün qədər tərənnüm edəcək bir əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoyur. Lakin, özü belə bunu qəbul edə bilmir. Xəyali, utopik cəmiyyətində müstəsna xüsusiyyətləri ilə seçilən qadın obrazı vardır lakin, onu hər vasitə ilə kişilərdən asılı, möhtac vəziyyətə salmağa tələsir, *“In fact, notwithstanding all their abstract rights and powers, the Gy-ei are the most amiable, conciliatory, and submissive wives I have ever seen even in the happiest households above ground. “where a Gy loves it is her pleasure to obey”* [1, s. 67].

Mery E.Bredli Leynin feminist utopiyası. M.E.B. Leynin yaratdığı feminist utopiyası rus əsilli bir xanımın, siyasi sürgünün qurbanı olan Vera Zaroviçin şimal qütbündə yeni bir aləmə, Mizora aləminə səyahətinin və orada keçirdiyi on beş ilin hekayəsidir.Müəllifin özündən əvvəlki utopik qadın yazarlarından bəhrələndiyini görürük. Müəllif qadının dünyadakı yerini, haqqında qəbul edilmiş fikirləri şübhə altında qoyacağını elə əsərin başlanğıcından qeyd edir, *“The tongue of woman has long been celebrated as an unruly member, and perhaps, in some of the domestic affairs of life, it has been unnecessarily active; yet no one who gives this narrative a perusal, can justly deny that it was the primal cause of the grandest discovery of the age”* [5]. Mizora qadın icmasında qadınlar hamısı sarışındı. Bu müəllifin öz dövrünün insanı olaraq üstün “Ari” irqinə münasibətini göstərir. Mizorada var-dövlət deyil elm, bilik əhəmiyyət kəsb edir, kasıblıq

⁵⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti, KeyfiyyətinTəminatı və Monitoringşöbəsinin müdiriə Filologiya üzrə fəlsəfədoktoru, dosent
Elmlər doktorluğu üzrə dissertant, AMEA N. Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi
Email: aghabeyli.vusala@adu.edu.azvusale.agabeyli@gmail.com
Orchid ID: <https://orcid.org/0000-0003-1560-028X>

və xəstəlik kimi məfhumlar yoxdur. Yalnız, qadınlardan ibarət olan, sarışın, olduqca məlahətli, elmi biliyə sahib olan, yüksək keyfiyyətli təhsil sisteminə və dövlət idarəetməsinə sahib olan bu cəmiyyətdə kişilər mövcud deyil. Müəllif qəhrəmanın heyrətini maraqlı şəkildə ifadə edir. [5]. Bundan əvvəl ingilis ədəbiyyatında utopik qadın cəmiyyətlərinin təsvirində kişilər müəyyən bir rola malikdir. Onlara qarşı mövqə bu qədər sərt deyil. Mizora cəmiyyətində isə kişilərə ümumiyyətlə nə yer nə də ehtiyac var və müəllif yəqin ki, özünün aid olduğu cəmiyyətlə müqayisə apararaq qəhrəmanın dilindən münasibətini sərt şəkildə ifadə edir, kişilər dəyərli hər şeyə sahib olmağa çalışsan, ağılıq iddiasında olan varlıqlar kimi təqdim olunur, *“Beauty and intellect, wealth and industry, splendor and careful economy, natures lofty and generous, gentle and loving—why has not Man claimed this for himself?”* [5]. Görünür ki, əsərin müəllifi qadınlara təhsil, dövlətin idarə edilməsində, ictimai həyatda rolları kimi məsələləri və qadının əqli və fiziki keyfiyyətlərinin ön plana çəkməklə dövrün hakim kişi üstünlüyü ənənəsinə meydan oxuyur. Sadalanan cəhətləri nəzərə alaraq, zənnimizcə Meri Leyni ingilisdilli bədii ədəbiyyatda ilk feminist utopiyası müəllifi kimi qəbul etmək doğrudur.

Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, xüsusi ilə təhsilin pulsuz və hamı üçün əlçatan olması əsərin ana xəttini təşkil edir. Qadın məsələsi əsərin yeganə diqqətəlayiq ideya xətti deyil, digər önəmli məsələ təhsilin cəmiyyətin inkişafındakı roludur. Qəhrəman gördüyü ideal cəmiyyəti öz dünyasında da qurmaq istəyir və aydın olur ki, bunu yeganə yolu təhsildən keçir, *“Educate them. Convince the rich that by educating the poor, they are providing for their own safety.”* [5]. Aydın olur ki, qəhrəmanın gəldiyi dünyaya bənzər keçmiş olan bu cəmiyyətdə bir çox zərərli vərdislər, cinayət, müharibələr kimi kişilər də aradan qaldırılıb. Burada məlum ən böyük cinayət və həbs cəzası uşağını vurmuş bir anaya verilib, uşağa olan ana məhəbbəti bu cəmiyyətin ən önəmli xüsusiyyətlərindəndir. Burada insanlar təbiətə sitayiş edir və özlərini də eyni təbiətin bir hissəsi olaraq qəbul edirlər. Lakin, məlum dünyadan olan insan, qəhrəman üçün bu utopik görünməklə yanaşı həm də qəbul edilməz xüsusiyyətlər kəsb edən bir cəmiyyətdir.

Meri Leynin yaradıcılığı ingilisdilli bədii ədəbiyyatda ilk feminist utopiyası kimi önəm daşıyır. Məhz onun Mizora cəmiyyəti özündən sonra feminist utopiyasının G. Korbet, A. I. Cons, E. Mörçant, Ç. Bellami L. B. Porter yaradıcılığında davam etməsi üçün yol açdı.

Leydi Florens Diksinin feminist baxışları. On doqquzuncu əsrin ikinci yarısında İngilisdilli bədii publisist mühitdən danışarkən əslən Şotlandiyadan olan və sadəcə yazıçı kimi deyil həm də jurnalist və feminist yazar olaraq diqqəti cəlb edən xanım Diksinin həyatı kifayət qədər dramatik keçmişdi. Onun Cənubi Amerikaya səfəri *“Across Patagonia”* (1880) əsərində əksini tapır və burada feminist elementlər maraqlı çalarla yer alır. Yeni ərazidə, ekspedisiya komandasında olan yeganə qadın kimi xanım Diksi yeni bir qadın obrazı yaradır. Bildiyimiz kimi, Viktoriya dövründə qadının təbiəti və davranışı haqqında qəbul edilmiş ənənəvi yanaşma mövcud idi. Xanım Diksinin yaratdığı qadın ondan gözləndiyi kimi zəif və yardıma möhəddə deyil. Patagonia və qadın məsələsi paralel şəkildə xanım Diksinin yaradıcılığı boyu əksini tapan mövzulardır. Xanım Diksinin qadının hüquqbərabərliyi haqqında düşüncələri yalnız bədii əsərlərdə əks olunmur. Onun həyat tərzi və fəaliyyəti də eyni dərəcədə maraqlıdır.

Xanım Diksi *“National Union of Women's Suffrage Societies”* birliyinin üzvü idi. O qadınlara seçki hüququ, qadın monarxın seçilməsi, evlilik və boşanma zamanı qadının hüquq bərabərliyi, geyim sərbəstliyi, bərabər təhsil kimi məsələlərin müzakirəsində fəal şəkildə iştirak edirdi. Onun feminist fikirləri ən geniş şəkildə bədii əksini 1890-cı ildə çap olunmuş *“Gloriana, or the Revolution of 1900/a Dream of the Revolution of 1900”* əsərində tapmışdır. [3]. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, əsər ilk növbədə romandır, arzudur. Lakin, əsasında həqiqət dayanır. Xanım Diksi hesab edir ki təbiət cinslər arasında təzad deyil, voldaşlıq arzu edir, burada qeyri-sağlam rəqabətə, intriqa və qısqançlıqlara yer yoxdur. Buna görə də, *““Gloriana” pleads woman’s cause, pleads for her freedom, for the just acknowledgment of her rights. It pleads that her equal humanity with man shall be recognised, and therefore that her claim to share what he has arrogated to himself, shall be considered”* [3]. Bu əsərin və müəllifin qarşı cinsə nifrəti demək deyil, heç bir antiqonizm nəzərdə tutulmur. Deməli qarşımızda iki fərqli yanaşma sərgələyən feminist utopiyası vardır. Bu məqam ideyanın, hərəkatın özündəki daxili ziddiyyətin bədii əksidir desək yanılmırıq. Əsərdə əsas hadisələrin qadınlara ətrafında və onların sayəsində baş verməsinə baxmayaraq əsərin əvvəlində deyildiyi kimi əsas ideya qadın və kişilərin bərabər hüquqlu yaşayışı, təmsil olunması və inkişafıdır. Bu ideya xəttini eyni istiqamətdə saxlamaq sanki çətinlik yaradır və biz tez-tez qadın və kişinin təbii bacarıqlarının, inkişaf istiqamətlərinin müqayisəsini görürük. Bu müqayisələrdə qadının mövqeyi ön planda saxlanır, *“Nature has unmistakably given to woman a greater amount of brain power. Yet man deliberately sets himself to stunt that early evidence of mental capacity, by laying down the law that woman’s education shall be on a lower level than that of man’s.”* [3].

Adı çəkilən əsərlər qadın obrazının XIX əsr utopiyasında keçdiyi bir yolu işıqlandırmağa yardım edir. Qadın bir sıra əsərlərində mərkəzləşdirici qüvvədir. *“Crystal Age”* utopiyasında cəmiyyət ev məfhumunun ətrafında birləşir. Bu evin mərkəzi isə qadın, *“ana”* obrazıdır. Qadınlara kişilərin bərabər hüquqlu yaşadığı

bu cəmiyyətdə atanın da özünəməxsus rolu vardır, lakin evin üzvlərini ətrafında birləşdirən, həyatın davamediciliyini təmin edən, müstəsna hüquqa malik olan anadır. Bu da təsadüfi deyil, axı, *"There's not a doubt of it!" I returned warmly, glad to find that with Edra it was all plain sailing. "It must be patent to every one that women have far quicker, finer intellects than men, although their brains are smaller; but then quality is more important than mere quantity"* [7]. Nəzərə alsaq ki, əsərin qəhrəmanı XIX əsrdən getmiş bir insandır onun üçün bu cür sistemin qəbul edilməz olması bizə qərribə görünmür. Buna görə də qəhrəmanımız bu qərribə cəmiyyətə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir, *"That all people should be equal, and all women wives and mothers seems to me a very disordered and a very repulsive idea"* [7]. Buna baxmayaraq, onun bu cəmiyyətə qoşulmaq, orada qəbul olunmaq arzusu qaydalar əməl etməsinə həvəsləndirir. Çünki bu cəhdlərin əsasında, motivasiyanın qaynağında da yenə də qadın, Yolleta dayanır. Yolettaya olan sevgisi qəhrəmanımız Smitin hər cür əməyə razı olmasına, sonda da həyatından vaz keçməsinə səbəb olur.

XIX əsr ədəbiyyatından danışarkən "News from Nowhere" əsərini nəzərə almamaq mümkün deyil. Bu əsər ideya istiqaməti olaraq bir sıra bənzər əsərlərin sırasında sosializm utopiyası olaraq dəyərləndirilir. Bu tipli əsərlərdə qadın yad məkana və ya yad zamana səyahət etmiş qəhrəman üçün bir balans mənbəyinə, ruhi-mənəvi rahatlıq amilinə çevirilir. Lakin, adı çəkilən əsərdə qəhrəmanın səyahət etdiyi gələcək həm də ona görə utopiyadır ki, orada digər problemlərlə yanaşı qadınların XIX əsrdə həlli uğrunda mübarizə apardığı çatışmazlıqlar da həllini artıq tapmışdır, *"Now may I ask you about the position of women in your society?" ... I believe I really do understand 'the Emancipation of Women movement' of the nineteenth century. I doubt if any other man now alive does." ... now. The men have no longer any opportunity of tyrannising over the women, or the women over the men; both of which things took place in those old times. The women do what they can do best, and what they like best, and the men are neither jealous of it or injured by it.* [6].

Təhlili davam edərkən əsrin sonlarında qarşımıza yeni bir yanaşma çıxır. On doqquzuncu əsrin ədəbi mühitində qadın stereotipi haqqında yuxarıdakı kiçik bir qeyd etmişdik. Utopiya ədəbiyyatında sanki həmin stereotipi dəyişməyə, hardasa gələcəkdə ya da naməlum bir yerdə bu obrazın dəyişdiyi, qadının cəmiyyətdə kişi ilə bərabər gücə və nüfuzə malik, bəzən hətta daha üstün mövqeyə sahib bir varlıq kimi təqdim olunma cəhdlərini görürük. Əsrin sonunda bu artıq reallaşmaqda olan bir dəyişim idi və bədii əsərdə buna reaksiya da gecikmədi. "A Traveller from Altruria" utopiya romanında bu məsələyə münasibət bəlkə də müəllifin özünün ya da müasirlərinin bu dəyişim qarşısında duyduğu təəccübün ifadəsidir, *"Yes, I found that the case in England, largely. It was the women who cared most to meet me. I understand that in America society is managed even more by women than it is in England"* [4]. Əsərdə bu mövzuya diqqət ayrılır. Qadının cəmiyyətdə mövqeyi, təhsili haqqında müxtəlif dialoqlar aparılır. Bu zaman, *"And we have just been agreeing," I coincided, "that the only gentlemen among us are women. Mrs. Makely, I admit, without further dispute, that the most unworldly woman is worldlier than the worldliest man; and that in all practical matters we fade into dreamers and doctrinaires beside you"* [4] kimi qeyd olunan müəyyən fikirlər dövrün ədəbi müzakirələrində diqqət obyektinə olduğu üçün maraq doğurur. Eynilə B. Eduard yaradıcılığında olduğu kimi. Onun utopiyasının birinci hissəsi utopik gələcəkdə müəyyən problemlərin həll olunduğunu təsvir edir, lakin qadınlarla bağlı müəyyən bir yanaşma sərgiləmədi. Əsərin ikinci hissəsi illər sonra, 1894-cü ildə işıq üzünə gəldi. Bu əsərin "Equality" adlanması cəmiyyətin müxtəlif sahələrində bərabərliyə nail olmuş bir utopiyanın əksolunmasından qaynaqlanır. Bu sahələrdən biri də müəllifin yaşadığı dövrdə geniş vüsət almış qadın hərəkatları idi. Buna görə də, əsərin iyirminci fəslə "What Revolution did for the Women" adlanır. Utopiya hər insan üçün ideal cəmiyyətdir lakin, qadın üçün bu ikiqat dəyişimdir, çünki onun əvvəlki vəziyyəti adı insan narahatlığından daha çətinidir, *"I have read as much; but it is strange to talk with a man of the nineteenth century who is so much like a man of today and realize that the women were so different as to seem like another order of beings."* [8]. Bu cür təqdimatlar əsrin əvvəlində bənzər əsərlərdə əksini tapmış yanaşmalara müqayisədə qadın obrazının təsvirində, qadının mövqeyi məsələsinə münasibətdə baş vermiş dəyişikliyi nümayiş etdirir.

Nəticə. Cəmiyyətdə qadının yeri, onun təbii gücü və potensialı, bu gücün özünü göstərməsinə əngəl olan sosial siyasi vəziyyət XIX əsr bədii ədəbiyyatında bir neçə istiqamətdə əksini tapdı. Viktoriya dövrü kimi səciyyələndirilən bu dövr mədəniyyətində qadın və kişinin cəmiyyətdəki mövqeyi kök salmış ənənəvi baxışlara əsaslanırdı. Bununla paralel olaraq adı çəkilən məsələlərə tənqidi münasibət sərgiləyən bədii əsərlər də meydana çıxırdı. Belə əsərlərdən bəziləri radikal xarakter kəsb edir, qadının hüquqlarının müdafiəçisi olmaqdan daha da irəli gedərək, cəmiyyətin inkişafı üçün bir çox zərərli faktorların aradan qaldırılmasını önəmli hesab edir. Biz əsasən bir janr, utopiya romanları üzərində diqqətimizi cəmləyərək bir neçə əsərin təhlili fonunda dövrün utopiya ədəbiyyatında əksini tapan qadın problemini təhlil etdik. Əsərlər arasında müəyyən müqayisələr apararaq belə nəticəyə gəldik ki, bu dövrün ictimai siyasi hadisələri adı çəkilən problemin bədii təfəkkürdə əksini tapmasına yol açdı. Bu gerçəklik qadının cəmiyyətdəki yerinin dəyərləndirilməsini, bərabər hüquqlu yaşayışın formalaşdırılmasını tələb edirdi. Feminizm ideyalarından

bəhrələnen bədii istiqamətin inkişaf etməsi və radikal xarakterli feminist utopiyasının yaranması da bu zərurətdən irəli gəlirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Sir Edward Bulwer-Lytton. *The Coming Race*. Toronto: Broad View Press. 2002, 208p.
2. <https://archive.org/details/empireofnairsorr02lawr/page/n5/mode/2up>
3. <https://archive.org/details/glorianaorrevolu00dixi>
4. <https://www.fulltextarchive.com/pdfs/A-Traveler-from-Altruria>
5. *Romance.pdf* <http://www.gutenberg.org/files/24750/24750-h/24750-h.htm>
6. <http://www.gutenberg.org/files/3261/3261-h/3261-h.htm>
7. <http://public-library.uk/ebooks/25/40.pdf> (crystal)
8. <https://b-ok.cc/book/2360744/d16e61>

Açar sözlər: bədii ədəbiyyat, utopiya, qadın obrazı, ideologiya, feminizm.

Key words: *fantasy, utopia, female image, ideology, feminism.*

Ключевые слова: *фантастика, утопия, женский образ, идеология, феминизм.*

Xülasə

Feminist utopiyası ilk dövrlərdə M. Kavendiş yaradıcılığında qadının idarə etdiyi ideal cəmiyyət kimi əksini tapdı. Bu fikir S. Skotun təsvirində isə qadınlardan ibarət xoşbəxt icma idi. Növbəti mərhələlərdə utopik cəmiyyətdə mövzu qadın azadlığı, qadının fiziki və əqli üstünlüyünün tərənnümü kimi davam etdi. On doqquzuncu əsrdə ingillis dilində formalaşan bədii utopiyada qadın probleminin araşdırılması üçün onlarca əsərdən bəhs etmək mümkündür. Bunlar arasında C.H. Laurens, E. B. Lyuton, E. Bellami, V. Morris və digərlərini qeyd edə bilərik. Onların yaradıcılığında utopik cəmiyyətdə qadının yeri, daha doğrusu qadının hüquq bərabərliyi, azadlığı məsələləri mütləq şəkildə qeyd olunur. Bu məsələ hər bir əsərdə fərqli şəkildə ön plana çəkilir. Bir çox halda qadının cəmiyyətdəki mövqeyi səthi şəkildə qeyd olunur, buna ayrıca işıq tutmaq əsərin əsas xəttlərindən birini təşkil etmir. Hər kəsin firəvan həyat sürdüyü ideal bir cəmiyyətdən söhbət gedirsə, burada qadının da eyni şəkildə yaşaması ayrılıqda diqqət yetirilməli məsələ kimi görünür. Ancaq, vurğulamaq istədiyimiz bir neçə əsər var ki, onlarda təsvirini tapan utopik icmalarda qadının mövqeyi xüsusi olaraq qeyd olunur. Bunlar C. H. Laurensin Nair və E. B. Lyutonun Vril cəmiyyətləridir.

Gender characteristics of the 19th century english-speaking feminist utopia

Summary

In English-language fiction, feminist utopia was first reflected in the work of M. Cavendish as an ideal society ruled by women. This idea was a happy community of women in Scott's description. In later stages, in the utopian fiction, the theme continued to glorify the freedom of women, their physical and mental superiority.

You can consider dozens of works on the study of the problem of women in the utopic fiction that formed in the English language in the 19th century. Among them, we can mention J.H Lawrence, E.B. Lytton, E. Bellamy, W. Morris, and others. Their works unambiguously mention the place of women in a utopian society, or rather the issues of women's equality, freedom, education and suffrage. Each work covers this issue differently. In many cases, the position of women in society is mentioned superficially, and this is not one of the main areas of work to shed light on it. If we are to talk about an ideal society in which everyone lives a prosperous life, the fact that women live the same does not seem to be a separate issue. However, there are several works that we would like to analyze which highlight the position of women in utopian communities. These are the K.H. Lawrence's Nair and E.B. Luton's Vril societies.

Гендерные характеристики англоязычной феминистической утопии XIX века

Резюме

В англоязычной художественной литературе феминистская утопия впервые нашла отражение в творчестве М. Кавендиш как идеальное общество, управляемое женщинами. Эта идея, по описанию Скотта, была счастливым сообществом женщин. На более поздних стадиях, в утопическом обществе, тема продолжала прославлять свободу женщин, их физическое и умственное превосходство.

Можно рассматривать десятки работ по исследованию проблемы женщины в художественной утопии, сформировавшейся в английском языке в XIX веке. Среди них можно упомянуть С.Н. Лоренса, Э. Б. Лутона, Э. Беллами, В. Морриса и других. В их произведениях однозначно упоминается место женщины в утопическом обществе, а точнее вопросы женского равенства, свободы, образования и избирательного права. В каждой работе этот вопрос освещается по-разному. Во многих случаях положение женщин в обществе упоминается поверхностно, и это не одно из основных направлений работы, чтобы пролить свет на него. Если мы говорим об идеальном обществе, в котором все живут благополучной жизнью, тот факт, что женщины живут одинаково, не кажется отдельной проблемой. Однако есть несколько работ, которые мы хотели бы выделить, в которых подчеркивается положение женщин в утопических сообществах. Это общества Наира К. Х. Лоренса и Врил Э. Б. Лутона.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent M. T. Hacıyeva

DİSTOPIYA ƏDƏBİYYATINDA DİNİ-İDEOLOJİ MÖVZU

Giriş: Bədii ədəbiyyatın mövzu və inkişaf tendensiyaları yarandığı dövr, coğrafi bölgə, aparıcı ideoloji cərəyanlarla vəhdətdə formalaşır. İnsanın yaşaması üçün ideal cəmiyyəti formalaşdırmaq, humanist münasibətlərin, zəngin təbii şəraitin, adil idarəetmənin mövcud olduğu dünya qurmaq arzusu qədim dövrlərdən başlayaraq bədii düşüncədə də əksini tapmışdır. İlk illərdə səyahət utopiayaları kimi yazılan əsərlər zaman keçdikcə dövrün aparıcı tendensiyalarına uyğun olaraq şaxələnir, fərqli mövzulara toxunur. Buraya elmi-texnoloji inkişaf, tolerantlıq və etiqad azadlığı, sosial-siyasi bərabərlik kimi mövzular daxildir. Lakin on doqquzuncu əsrdən başlayaraq utopiya reallığını itirməyə başladı. Dünyada baş verən hadisələr, yazıçıların şahid olduqları proseslər utopik bir dünyanın haradasa mövcudluğu, və ya hansısa gələcəkdə formalaşacağına inamı sarıtdı. Artıq mövzunu distopiya ədəbiyyatı və bəzən də elmi-fantastika davam etdirməyə başladı.

Distopiya əsərləri utopiyanın əksinə olaraq insanların qeyri-bərabər, qeyri-tolerant bir mühitdə yaşadığı, daha dəqiq desək əzab çəkdiyi dünyanı təsvir edir. Dünyadakı bədbəxtlik müxtəlif səbəblərdən yaranan və fərqli şəkillərdə özünü biruzə vermiş ola bilər. Bu səbəblərdən biri insanların etiqadı, inanc sistemləri və dövlətin din siyasəti ilə bağlıdır. Məqalə distopiya ədəbiyyatından bəzi nümunələri bu istiqamətdə təhlil edir və fərqli mədəni mühitlərdə formalaşmış əsərlərdəki bu orta xüsusiyyəti mədəniyyətlərarası dialoqun bir hissəsi olaraq təqdim edir.

Distopiyada inanc sistemi və ideoloji təzyiq.

Ceyms V. Skal (James V. Schall) Robert Hyu Bensonun (Robert Hugh Benson) “Dünyanın hökmdarı” (Lord of the World, 1908) əsərinə yazdığı müqəddimədə əsəri C. S. Lyusun “O qorxunc güc” romanı ilə müqayisə edir. Tanınan keşiş olan müəllifin bu əsəri çap olunduğu dövrdə kifayət qədər səs-küy yaratmışdı. Əsər iyirmi birinci əsrdə, Londonda, üç rahibin söhbəti, daha doğrusu Mister Tempeltonun artıq keçmişdə qalmış Britaniya barədə söhbəti verilmiş proloqla başlayır. Hekayəyə əsasən 1917-ci ildən təkpartiyalı sistemə keçmiş Britaniyada Templetonun “Freemasonry” adlandırdığı marksizm, ateizm və dünyəvi hümanizm hakimdir. Dünya isə üç qüvvə, Avropa konfederasiyası, Şərqi imperiyası və Amerika respublikası, arasında bölünmüşdür. Bunlardan birinci ikisi demək olar ki, müharibə astanasındadır. Müəllif bundan sonra baş verənləri 3 hissəyə bölərək, Varid olma, Qarşılaşma, Qələbə (The Advent, The Encounter, The Victory) kitabları şəklində, təqdim edir. Biz iki əsas qəhrəmanın, Papa üçüncü Silvesterə çevrilən keşiş Persi Franklin (Percy Franklin) və hakimiyyət, güc əldə etmək üçün çalışaraq dünyanın hökmdarına çevrilən Culian Felsenburqun, (Julian Felsenburgh) rəhbərliyi altında üz-üzə qalmış iki qüvvənin mübarizəsi barədə oxuyuruq. Bunlardan birincisi dini inanclar ikincisi isə dini əvəz etmiş texnoloji yeniliklərə əsaslanır. Ümumilikdə əsər, dini inancını itirən insanlığı distopik gəcəyi haqqında xəbərdarlıq xarakteri daşıyır.

Katerin Burdekinin (Katharine Burdekin) “Suvatsika gecəsi” (Swastika Night, 1937) distopiyasının əsas mövzusu da olduqca maraqlı doğurur. Əsəri həm totalitar siyasi rejimi bədii təsvir edən dövrün distopiya ədəbiyyatı həm də Gilman, Vulf, Atvud yaradıcılığında əksini tapan feminizm düşüncələri ilə müqayisədə, siyasi dominantlıq və patriarxal dominantlıq qarşılaşması kimi təhlil etmək olar. Qadın istənilən yaşda və vəziyyətdə arzuolunmazdır, “...the pregnant women and the hideousness of them, and the skinny old crones with necks like moulting hens, and the loathsome little girls with running noses, and how they all cried! They wailed like” Onlar ümumiyyətlə axmaq hesab olunur, “There were so few things one could talk to women about. They had hardly more understanding than a really intelligent dog, and, besides, nearly everything was too sacred for them to hear.” (2; 5).

Bir alman təmsilçisi kimi Hermannın məsələyə maraqlı baxışı var, ““But you weren’t civilised then,” said Hermann. “You were only savage tribes, you and the French and the Russians and everyone. There is no shame in being beaten by civilised men”. (2; 12). Distopiya ədəbiyyatından danışarkən ilk yada düşən əsərlərin Atvud, Orvel yaradıcılığının müəyyən mənada Burdekinin distopiyasından yararlandığını düşünürük. Əsər bir sıra mühüm siyasi, ictimai, mədəni məsələlərə münasibət bildirir və ingilisdilli distopiya ədəbiyyatında önəmli hadisədir.

Distopiya ədəbiyyatında dini-ideoloji mübarizə.

Ümumiyyətlə distopiya ədəbiyyatından danışarkən ilk yada düşən ad C. Orveldir. Müəllifin “1984” distopiyası (George Orwell. Nineteen Eighty-Four. 1949) sanki distopiya ədəbiyyatında özünəqədərki fikirləri cəmləyir və özündən sonrakı əsərlərin ideya istiqamətinə təsir edir. Orvelin distopiyasında maraqlı məqamlardan biri kütlənin tabe edilməsi formasıdır. Totalitar güc kütləni fərqli üsullarla özünə tabe edir. Buraya

⁵¹ ADU. Dosent əvəzi

hərbi təzyiq, işğal, cəza metodları ilə yanaşı ideoloji təsir də daxildir. Burada adlarını çəkməsək də bənzər mövzuda qələmə alınmış əsərlərin bir çoxu (Dəmir Daban, Himn) məhz bu məsələyə toxunur. Tarixdən gördüyümüz, faşizm, sosializm kimi ideoloji istiqamətlərin əsasında duran inam hakimiyyətin möhkəmləndirilməsində əsaslı rol oynayır. V. Nabakov “Məşum” (Bend Sinister, 1947) əsərində, David Karp “Bir” (One, 1953), R. Bredberi “Faranheyət 451” (R. Bradbury. Fahrenheit 451, 1953), H. Hazliti “Möhtəşəm fikir” (Henry Hazlitt. The Great Idea. 1951) əsərlərində də kütləyə aşılannmış inam, ümumi qəbul edilmiş qaydalar-dan kənara çıxan insan mübarizəsi məsələlərini işıqlandırır. Bu əsərlərdə faşizmlə yanaşı kommünizm ideologiyasının kütləyə təzyiqi, totalitar rejimin əlində ideoloji vasitəyə çevrilməsi distopiya ədəbiyyatında aparıcı yer tutur. Diktaturaya xidmət edən istənilən ideoloji vasitə insan faciəsinin əsasında durur. Bu Orvelsayağı distopiya dünyasında diktatura rejimində formalaşan cəmiyyət, bu cəmiyyətdə güc və idarə bölgüsü, ideoloji təzyiq və yeni, daha azad və demokratik bir dünya uğrunda mübarizə əsərin əsas mövzularını təşkil edir. Bu istiqamətləri Robert A. Heynleyin “Əgər belə davam edərsə” (Robert A. Heinlein. If This Goes On" (1940) distopiyasında da müşahidə edirik. Əsər insan kütləsini idarə etmək üçün dini inancların, emosiyaların və psixoloji vəziyyətin idarə altında saxlanıldığı dini, siyasi totalitar rejimi təsvir edir. Bu rejimlə mübarizə asan deyil, çünki insanların inancı hakimiyyətin bütün qəddarlığına göz yummağa xidmət edir.

Bu mövzudan söhbət açarkən bir müəllifin adı xüsusilə vurğulanmalıdır. M. Atvud bədii düşüncədə alternativ reallıq, distopik gələcək haqqında yazılmış ən möhtəşəm əsərlərdən bir neçəsinin müəllifidir desək yanlış deyil. Yazıcının əsərləri çox geniş mövzu əhatəsinə malikdir və əsasən dünyada gedən proseslərlə tarixi gərəkliliyin vəhdətindən ilhamlanaraq qeyri-adi bədii düşüncə sərgiləyir. Müəllifin “The Handmaid’s Tale”, davamı olaraq “Testament” əsərləri sosial-siyasi hadisələr, feminist yanaşma ilə yanaşı adından da məlum olduğu kimi, dini diktaturanın hökm sürdüyü bir distopiyanı təsvir edir. Əsərin ikinci hissəsi rejimlə aparılan mübarizə baxımından maraqlıdır.

Müəllifin ümumiyyətlə utopiya və distopiya haqqında səsləndirdiyi fikirləri də maraqlıdır. Öz əsərlərini elmi-fantastikada fərqləndirən yazıçı onları spekulativ ədəbiyyat hesab edir. Əsərləri oxuduqca yazıcının nə demək istədiyi aydın olur. Onun “ Orixs and Kreyk” trilogiyası (Oryx and Crake 2003, The Year of the Flood 2009, Maddaddam 2013) elmi texniki inkişafın insanlığa təsirindən söhbət açır. Lakin, trilogiyayı elmi-fantastika hesab etmək yanlış olar. Belə ki, əsərlərdə əsas mövzu insan münasibətləridir. Elmi-texniki inkişaf bu münasibətlərin fonunda, onların dəyişməsinə təsir edən amil olaraq təqdim olunur. M. Atvudun daha bir maraqlı distopiyası “Ürək ən sonda ayrılır” (The heart Goes Last, 2015) romanıdır. Bundan başqa, qeyd etdiyimiz kimi, Atvud möhtəşəm “Qulluqçunun hekayəsi” distopiyasının davamını “The Testaments” adlı əsərində tamamlamış və əsər kifayət qədər uğurla ekranlaşdırılmış və daha geniş kütləyə Atvud distopiyasına baxış imkanını təqdim etmişdir.

Ben Eltonun “Kor etiqad” (Ben Elton. Blind Faith. 2007) distopiyası da elmi tərəqqinin müəyyən qrupun rifahına xidmət etdiyi, insan kütləsinin kor inamı üzərində qurulmuş post apokalaptik dünyanı təsvir edir. Bu distopiyada insanlar özəl həyatdan məhrumdur. Evdə yerləşdirilmiş ektan vasitəsilə daim icmanın üzvlərinə açıq olan həyat kifayət etməmiş kimi insanlar baş verən bütün hadisələri internet üzərindən yayımlamağa məcburdur. Ekoloji böhran, sıxlıq, tez-tez baş verən yolxucu xəstəliklər nəticəsində kütləvi uşağ ölümləri insanlar əldən salmışdır. Hər yerdə səfalət və ölümün hökm sürdüyü bu distopiyada sağ qalanlar aşırı şəkərli qida və içki qəbul edir, süni xəşbətlik, mehribanlıq nümayiş etdirir və hakimiyyətin diktə etdiyi qaydalara kor-koranə itaət edir. Əsərin qəhrəmanı Trafford hər gün bu cəmiyyət içərisində sağ qalmağa çalışır, “...the emotionally charged litter of a permanently traumatized society ..” (1;18). Bir təsadüf nəticəsində Trafford uşaqların peyvənd olunması təcrübəsi haqda öyrənir. Bundan istifadə edərək körpə qızını qoruyan qəhrəman hadisələrin hansı şəkil alacağını təsəvvür etmir. Cəmiyyət Traffordun övladını müqəddəs elan edib, evini ibadətgaha çevirdiyi vaxt hakimiyyət bu möcüzəli yaşayışın əsil səbəbini təxmin edərək uşağı peyvəndin təsir etməyəcəyi yolxucu xəstəliklə məhv edir. Trafford peyvənd taparkən gizli, kiçik bir kitab klubu ətrafında birləşmiş ziyalılarla tanış olur. Təəssüf ki, hakimiyyətin Trafforda təhkim etdiyi casus bu kiçik intibah qrupunu da məhv edir. Hakimiyyətin dini inamdan istifadə edərək oxumaqdan, hər hansı fikir azadlığından məhrum etdiyi insan kütləsi Trafford kimi ziyalıları asanlıqla məhv edir; kor etiqadlı cahil kütlə distopiya üçün zəmin yaradır.

Nəticə: Bədii düşüncə mədəniyyətlərarası dialoqda özünəməxsus istiqamət təqdim edir. Bir tərəfdən fərqli coğrafi bölgələrdə formalaşan mədəni mühitlərlə tanış olmaq, digər tərəfdən eyni mövzuya fərqli baxış bucaqlarından yanaşma əldə etmiş oluruq. Qloballaşan dünyada təcrid olunmuş şəkildə inkişaf mümkün deyil. Buna görə də mədəniyyətlərarası dialoq siyasi müstəvi ilə yanaşı bədii müstəvidə də əhəmiyyət daşıyır.

Distopiya ədəbiyyatı son illərdə ən çox tanınan, sevilən və həm bədii əsərlər, həm də bədii kino vasitəsilə geniş oxucu/baxıcı kütləsi qazanan mədəni vasitədir. Distopiya ədəbiyyatı üçün aparıcı mövzulardan biri də dini-ideoloji mövzu, bu məsələnin cəmiyyətdə humanist münasibətlərin formalaşmasındakı roludur. Yazıçılar birbaşa deyil, dolayısı ilə bu mövzunu müzakirəyə təqdim edir və insanlararası münasibətlərin formalaşması üçün tole-

rantlıq və bərabər hüquqlu yazanşmanın əhəmiyyətini sərgiləyirlər. Distopiya ədəbiyyatı adətən gələcək haqqında xəbərdarlıq mahiyyəti kəsb etdiyindən bu məsələnin müzakirəsi günün real problemlərindən doğur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ben Elton. (2008). *Blind Faith*. Cambridge: Black Swan (p. 366)
2. Katharine Burdekin. (1985). *Swastika Night*. New York: The Feminist Press. (p.226)
3. Margaret Atwood. (2014). *Maddaddam Trilogy*. New York: Penguin Random House. (p. 1232)
4. Margaret Atwood. (2010). *The Handmaid's Tale*. Toronto: McClelland & Stewart. (p.368)
5. Margaret Atwood. (2019). *The Testament*. London: Vintage. (pp. 395)

Açar sözlər: bədii düşüncə, distopiya, din, humanizm, ideoloji təzyiq

Key words: fiction, dystopia, religion, humanism, ideological pressure.

Ключевые слова: художественная литература, антиутопия, религия, гуманизм, идеологическое давление.

Xülasə

Bədii düşüncə dövrün sosial-siaysi hadisələri, formalaşdığı mühütdə mövcud olan aparıcı ideoloji yanaşmaları əsasında yaranır və həm də bütün bu elementlərin cəmi kimi təqdim olunur. Formalaşdığı mədəni mühitin xüsusiyyətlərini daşıyan bir mədəni vasitə olaraq bədii düşüncə mədəniyyətlərarası dialoqda özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Fərqli ideoloji istiqamətlər bu vasitə ilə coğrafi sərhədləri aşaraq, mədəni mühitləri bir-birinə yaxınlaşdırır. Distopiya ədəbiyyatı birdən-birə yaranmamışdır. Əvvəlcə utopiya, ideal yerin təsviri kimi formalaşan bədii düşüncə zamanla distopya və elmi-fantastika xarakteri almışdır. Distopiya pis yer olaraq qəbul edilir və bu pisləyin yaranması fərqli səbəblərdən ola bilər, əsərin mövzusunu fərqli səbəblər təşkil edə bilər. Bunlardan biri də dini-ideoloji istiqamətdir. Humanist, bərabər, demokratik yanaşmanın mövcud olmadığı cəmiyyət mütləq şəkildə distopiya mahiyyəti kəsb edir.

Bu əsərlər üçün əsas cəhət odur ki, onlar insanlıq, insanlararası münasibət, insan taleyini idarə edən, insanın özü də fərqiində olmadan onun iradəsini yönləndirən vasitələri diqqətə çatdırır. Deməli, yazıçıların fərqləndirmək istədiyi xüsusiyyət budur - dünyada gedən proseslərin mahiyyətindən asılı olmayaraq bədii əsərlərdə ön çıxan insan, onun bu proseslərdə rolu, yeri və bir-biri ilə münasibəti məsələsi.

Literature in Intercultural Dialogue. Religious-ideological Theme of Dystopia Literature Summary

Artistic thought is created on the basis of socio-political events of the period, leading ideological approaches existing in the environment in which it is formed, and is also presented as a sum of all these elements. As a cultural tool that carries the characteristics of the cultural environment in which it was formed, artistic thinking is of special importance in intercultural dialogue. With this tool, different ideological orientations can cross geographical boundaries and bring cultural environments closer together. Dystopian literature did not appear suddenly. At first, the artistic thought formed as a description of utopia, an ideal place, over time took the character of dystopia and science fiction. Dystopia is perceived as a bad place, and the emergence of this evil can be due to different reasons, different reasons can form the theme of the work. One of them is the religious-ideological direction. A society without a humanist, egalitarian, democratic approach is definitely a dystopia.

The main aspect of these works is that they highlight humanity, interpersonal relationships, and the means that control human destiny and guide the will of a person without his awareness. So, this is the characteristic that the writers want to distinguish - a person who stands out in fiction regardless of the nature of the processes taking place in the world, the question of his role, place and relationship with each other in these processes.

Религиозно-идеологическая тема литературы антиутопии

Резюме

Художественная мысль создается на основе общественно-политических событий периода, ведущих мировоззренческих подходов, существующих в той среде, в которой она формируется, а также представляется как сумма всех этих элементов. Художественное мышление как культурный инструмент, несущий в себе характеристики культурной среды, в которой оно формировалось, имеет особое значение в межкультурном диалоге. С помощью этого инструмента различные идеологические и сближать культурные среды. Антиутопическая литература не появилась внезапно. Сначала художественная мысль формировалась как описание утопии, идеального места, современем приняла характер антиутопии и научной фантастики. Антиутопия воспринимается как нехорошее место, и появление этого зла может быть обусловлено разными причинами, разные причины могут формировать тему произведения. Одним из них является религиозно-идеологическое направление. Общество без гуманистического, эгалитарного, демократического подхода — это определено антиутопия.

Главным аспектом этих произведений является то, что они освещают человечество, межличностные отношения, средства, управляющие человеческой судьбой и направляющие волю человека без его ведома. Итак, это та характеристика, которую хотят выделить писатели, - личность, выделяющаяся в художественной литературе независимо от характера процессов, происходящих в мире, вопроса о его роли, месте и отношениях друг с другом в этих процессах.

Rayci: Fil.f.d., Dos. V. E. Ağabəyli.

Kəngərli Nuranə⁵²

MARTİN MAKDONA DRAMATURGIYASININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ("Gözəllik kraliçası" və "İnişman adaşındakı topal" pyesləri əsasında)

Britaniya- İrland dramaturqu Martin MakDonanı XXI əsrin dramaturgiyasında xüsusi yeri olan yazıçı kimi dəyərləndirir [5, s.24], onun pyeslərində qaldırdığı problemləri "müasir dünyanın bəlasını canlandıran sənətkar"[6, s.63] adlandırırlar. Yaradıcılığında kino rejissorluğunu, prodüser və dramaturqiyanı bir araya gətirən istedadlı yazıçı bu günə qədər doqquz tamaşanın və dörd filmin rejissorudur. Martin MakDona gənc olmasına baxmayaraq bir neçə dəfə ədəbi və film mükafatlarına layiq görülmüşdür. O, ədəbiyyat sahəsində müasir teatrın estetikasına meydan oxuyan "qara yumor"u ilə tanınır. Dramaturqun bir çox pyesləri Londonun məşhur Vest End teatr səhnəsində və Nyu Yorkun Brodvey teatrında səhnələşdirilib. Bu sıraya "Gözəllik kraliçası"(The Beauty Queen, 1996), "İnişman adaşındakı topal"(The Cripple of Inishmaan, 1996), "Tənha Qərb"(The Lonesome West, 1997), "Yastıq adam"(The Pillowman, 2003), "İnişmandan olan leytenant"(The Lieutenant of Inishmore, 2001), "Cəlladlar"(Hangmen, 2015) pyesləri aid edilir.

Dramaturqun iki hissəyə bölünmüş ilk altı pyesi uşaqlıq illərində yaşadığı Qoluey qraflığında və onun ətrafında baş verən hadisələrdən ibarətdir. Birinci hadisələr İrlandiyanın qərb sahilində yerləşən kiçik bir kənddə – Linanda baş verir və bu hissəyə "Gözəllik kraliçası", "Konnemardan olan kəllə" və "Tənha Qərb" pyesləri aiddir. Pyeslərin ikinci hissəsi isə Qoluey qraflığının sahillərində yerləşən Aran adalarında davam edir. Bu hissəyə daxil olan pyeslər isə "İnişman adaşındakı topal" və "İnişmandan olan leytenant"dan ibarətdir.

"Gözəllik Kraliçası" pyesinin qəhrəmanları yaşı ötmüş qız ilə hədsiz dərəcədə qəddar və amansız anası arasındakı qeyri-adi münasibətlərindən bəhs edir. Bu münasibətlər fonunda qızın həyatına gələn ilk sevgi hissələri və qoca ananın acınacaqlı sonluğu bütün pyes boyu personajların öz səsi ilə təqdim edilir. Onu da qeyd etmək ki, pyes tamaşaya qoyulan gündən inanılmaz uğur qazanır, London teatr quruluşunda "ən yaxşı tamaşa" üçün Laurens Olivye mükafatına, Nyu Yorkun Brodvey teatrında isə Toni mükafatına namizəd olur.

Tamaşada ana qız arasında yaranan soyuq münasibətlər və keçilməz sədd insan faciəsi kimi təqdim edilir. Morin Folan adlı qırx yaşlı qız yetmiş yaşlı anası Meq ilə birlikdə İrlandiyanın Konnemara əyalətinin Linan kəndində yaşayır. Morin evdə olmayanda Rey Duli adlı qonşu oğlan onu amerikalı əmisinin şərəfinə təşkil edilmiş ziyafətə dəvət edir. Meq dəvət mesajını unuda bilər bəhanəsiylə onu bloknota yazdırır, lakin Rey Duli gedən kimi bloknot vərəqini sobada yandırır. Evə döndən Morin anasını əlil kimi ondan asılı olduğuna görə danlayır, onun ağrıyan kürəyinə və yanmış əlinə baxmır və hesab edir ki, anası özünü idarə edə bilər. Bir qədər sonra Morin yolda Reydən ziyafət barədə öyrənir və anasını vicdansızlığına görə cəzalandırır, içkisinə meyvə qabıqlar atır.

Morin təzə paltar alır və ziyafətə gedir. O, Reyin böyük qardaşı Patonu özü ilə evə gətirir. Pato söhbət əsasında Morinə onu tanıdığını və iyirmi il ərzində ona pərəstiş etdiyini deyir və əlavə edir ki, Morin onun xəyallarında uzun müddət gizli qalan "gözəllik kraliçası"dır. Səhər Meq pisliklərini davam edir, qızını Patonun yanında pis duruma salır. Pato yataq otağından çıxır və gördüyündən şokda olan Meq üçün səhər yeməyi hazırlayır. Daha sonra Morin yalnız alt paltarını geyinərək peyda olur və Meq qarşısında Pato ilə yaxınlığını nümayiş etdirir. Qəzəblənən Meq Morinin onu dəlixanaya yerləşdirdiyini, sonra isə qınaq obyektinə çevrildiyinə görə geri götürdüyünü deyir. Beləcə, onun qanuni olaraq məsuliyyət daşdığını üzünə vurur. Meq bunu sübut etmək üçün sənədlər axtarmağa getdikdə, Morin iddia edir ki, Meq bəzən keçmiş haqqında yalan danışmağa çalışır, keçmişlə reallığı ayıra bilmir. Pato isə Morinə rəğbət bəslədiyini və onun haqqında fikirlərinin dəyişmədiyini deyir və evi tərk edir. "Reyin böyük qardaşı Pato, Morin üçün Linanı tərk etməyin yeganə ümid yeridir və məhz tamaşanın adını müəyyən edən anlayış da Patonun onun haqqında düşüncələrini izah edir. Morini ənənəvi gözəl adlandırmaq olmaz, lakin Pato onda hər ikisi üçün mümkün xoşbəxtliyi yarada bilər nə isə görür" deyən sənətsünas Piter Debrük ana-qız münasibətlərinin açılmasında pyesin ideya-məzmunu düzgün qiymətləndirir [3].

Bir müddət sonra Pato Londondan yazır və qeyd edir ki, amerikalı əmisi üçün işləyəcək və Morinin mümkün qədər tez, onunla getməsini istəyir. Məktubda o, birlikdə olduqları zaman çox içdiyinə görə yaxın münasibətdə olmadıqlarından dolayı üzr istəyir. Məktubu birbaşa Morinə çatdırmaq üçün Reyə aydın

⁵² Azərbaycan Dillər Universiteti

təlimatlarla məktub göndərir. Lakin, Rey evə gələndə Meq ona uşaq ikən həyatına düşən yelləncək topunu geri qaytarmadığı üçün Morinə qarşı incikliyi xatırladır və onun hissələriylə oyanır. Rey əsəbi halda məktubu Meqə verib gedir. Meq isə onu oxuyub sobada yandırır.

Patonun yola düşdüyü gecə Morin Patonun planlarından xəbərdardır, lakin onun münasibətləri davam etdirməkdə maraqlı olmadığını güman edir. Lakin anası bunun əksini söyləyir və onu ələ salır, mübahisə zəminində təsadüfən Patonun iktidarsızlığını deyir. Morin məktubun məzmununu etiraf edənə qədər Meqə isti yağla işgəncə verir. Anasını yerdə qıvrılmasına məhəl qoymayaraq paltarını geyinir və ziyafətə qaçır.

Gecə evə qayıdan Morin nəhayət Patonu gördüyünü, onunla münasibətlərinə aydınlıq gətirdiyini deyir. Bundan qəzəblənən Meq yerə yıxılır və ölür.

Meqin dəfn mərasimindən sonra Rey Patodan xəbər gətirir və məlum olur ki, Morinin anasına dedikləri onun xəyal etdiyi azrularıdır. Əslində o, Patonu görə bilmir və ilk dəfə sevdiyi insanı birdəfəlik itirir. Morin Rey ilə Patoya mesaj göndərməsini xahiş edir: “Linandan olan gözəllik kraliçası ona əlvida deyir” [7, s. 250]. Evdə tək qalan Morin Meqin sviterini geyinir, yellənən stulunda oturur və onun davranışlarını təkrarlayır.

Bu şəkildə bitən pyes müəllifi insanlararası münasibətlərin sona yetdiyini, doğmalar arasında heç bir təməl bağlarının qalmadığını çatdırmağa çalışır. Anasını qəbul etməyən, onun varlığından utanan qız, sonda onun davranışlarını təkrarlamaqla, anasının həyat tərzini mənimsədiyini göstərir. Dramaturq ana-qız münasibətlərində bumeranq effektini önə çəkir, doğmalar arasında yaranan uçurumun cəmiyyətə, sonra isə topluma sirayət etdiyini göstərməyə çalışır. Pyesin bu vacib məqamını vurğulayan britaniyalı tənqidçi Maykl Billinqton haqlı olaraq yazırdı ki, “MakDonan, acınacaqlı ana-qız münasibətlərinin gerçək üzünü göstərməklə, irlandların müqəddəs ailə inamına yumşaq desək, hücum edir. O, həm də Konnemar həyatının ağırlı tərəfini, insan faciəsini və tənhalığının mənzərəsini göstərir” [1]. Tənqidçinin pyesdə qaldırdığı problem dramaturqun digər əsərlərində də bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapdığını görmək olur. “Gözəllik kraliçası” pyesi ilə başlayan bu xətti onun “İnişman adaşındakı topal” pyesində davam edir.

Topal Billi Klaven İrlandiyanın İnişman adasında, xalaları Keyt və Eylin Osbornla birlikdə yaşayan yetim oğlandır. O, vəziyyətinə və qərribə vərdişlərinə, xüsusən də sevgilisi Helenə görə yerli sakinlər tərəfindən dəfələrlə məsxərəyə qoyulur. Bu azmış kimi valideynlərinin intihar etməsi barədə şayiələr yayılır. Onu övladlığa götürən xalalarının Billinin görünüşünün və davranışlarının norma olmadığını bilsələrdə, onun qayğısına qalır, nəvaziş göstərirlər.

Ada sakinləri isə onu ələ salır, onunla qəddar davranır, şikəst olmasını üzünə vurular. Bu Billini incidir, amma o, qəti şəkildə bu adamı tərək etməyi düşünür və müxtəlif yollar arayır. Bir dəfə Billi yerli qeybətçi Connidən öyrənir ki, amerikalı kinorejissor Robert Flaherti yaxınlıqdakı adada yerli sakinlərin həyatı haqqında sənədli film çəkir. O, qonşusu Bennetin Helen və qardaşı Bartlini İnişmana aparacağını biləndə onu da götürməsinə yalvarır. Bennetin əvvəlcə imtina edir, lakin Billi ona vərəmə yoluxduğunu və təxminən üç ay ömrünün qaldığını söyləyən məktubu göstərir. Babbinin həyat yoldaşı da eyni xəstəlikdən öldüyü üçün Billini götürməyə razılaşıb. Martin MakDonanın yaradıcılığını öyrənən Maykl Billinqton qeyd edir ki, qəhrəman yerindəcə həyatını dəyişmək istəyir və baxtına düşən fürsətdən istifadə edir: “Şikəst Billi üçün film qaçmaq şansı verir, onu Amerikadakı ekran sınağına aparır və özünü kəşf etmək üçün səyahətə çıxarır” [2]. Billi bu şansdan istifadə edir, lakin özündə bilmədən həyatın başqa bir “oyununa” düşür.

Conni onların söhbətinə qulaq asır və məktubu tələb edir, Babbini şantajla hədələyir. Ertəsi gün Babbi Helen, Bartli və Billini çəkiliş meydançasına aparır. Bir neçə gündən sonra o, yalnız Helen və Bartli ilə qayıdır və Billinin xalalarına deyir ki, Billi şikəst bir oğlan haqqında filmin sınaq çəkilişləri üçün Amerikaya aparılıb. Onlara Billinin məktubunu verir, xalalar onun xoşbəxt olması və çox işlərinin olmasını öyrənir.

Amerikada Billi ilə bağlı film ərsəyə gəlir və səhnələrin birində Billi ölmüş anasıyla bağlı fikirlərini səsləndirir, İrlandiya üçün darıxdığını və getdikcə xəstələndiyini etiraf edir. Səhnə Billinin otel çarpayısında ölməsi ilə bitir.

Vaxt keçir və onun iştirakı ilə çəkilmiş filmi adaya gətirirlər. Xalalar əmindirlər ki, Billi onları unutmuş, ada sakinlərinin çoxu isə onun artıq həyatda olmadığı düşünür. Filmə baxış zamanı xalalar onun artıq öldüyünü başa düşürlər. Film səhnəsinin birində o, adadan getmək üçün vərəm xəstəliyini uydurmasından danışır. Bu vaxt Billi həqiqətən də geri dönür. O, darıxdığı üçün qayıtdığını deyir, hər kəs Billinin geri qayıtmasına sevinir və tədricən zalı tərək edir. Topal Billi obrazını təhlilə çəkən Elis Sommer yazır ki, “İnişman sakinləri adi insani həyatdan məhrum olsalar da, onlara təsir edəcək nə isə qalır. Hətta qəhrəman kiçik ədavətlərdən və ağılsız qəddarlıqlardan qaçarkən belə, çarəsizliyi unutmağa çalışsa belə, yenə də darıxır, sevmədiyi adaya qayıdır” [9].

Bir müddət sonra Billihəkim Makşerrinin müayinəsində görünür. Həkim onun həqiqətən vərəm xəstəliyinə tutulduğunu deyir, Conni bunu eşidir, lakin Billi ondan heç kimə deməyəcəyinə istəyir. Daha sonra Conni ona valideynlərinin ölümünün əsl hekayəsini danışır. Onlar sığortalarını aldıqları gün intihar edirlər ki, evlalarının yaşaması üçün lazım olan müalicə pul ala bilsinlər. Helen Billinin yaralarını müayinə etməyə gəlir. Billi onu yola salır və onu sevdiyini deyir. Onlar ayrıldıqdan sonra Billi səhnəyə qayıdır, bir çanta götürür və özünü boğmaq üçün onu konservləşdirilmiş noxudlarla doldurur. Getməyə hazırlaşarkən, Helen qayıdır və biri gün onunla görüşə gələcəyini deyir. O, Billini öpür və ondan ayrılır. Billi xoşbəxtdir, öskürür və əlinin qanla dolu olduğunu görür. Pyes bu şəkildə bitir və tamaşaçı qəhrəmanın tezliklə öləcəyini bilir. Dramaturq pyesin yazılması ilə bağlı müsahibəsində bu qeydləri səsləndirmişdir: “Ümid edirəm ki, nə vaxtsa onlar əsl İrlandiya hekayətləri hesab olunacaqlar” [4].

Yazıcının bu fikri pyesin ideya-məzmununu ifadə edən ən yetərli cavabdır. Həqiqətən də dramaturq irland gerçəkliyini təsvir edir, kiçik adalarda yaşayan insan faciələrini göstərməyə çalışır. Topal Billinin şikəst olması onun tək-cə fiziki qüsuru deyil, “şikəstlik” bu adalarda yaşayan insanların həyat tərzini, dünyaya baxışlarıdır. Dramaturq da böyük həqiqəti göstərir, tamaşaçını düşündürür və nəticə çıxarmağa səsləyir. İrlandiyalı tənqidçi Riçard Renkin Rassel dramaturqun yaradıcılığını yüksək dəyərləndirir və yazırdı ki, “irland əyalətlərini onun qədər gerçək göstərən pyeslərə çox az rast gəlir” [8, s.37].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Billington M. The Beauty Queen of Leenane// The Guardian. 22 Jul., 2010.
2. Billington M. The Cripple of Inishmaan – review// The Guardian. 19 Jun., 2013.
3. Debruge P. Theater Review: ‘The Beauty Queen of Leenane’. 2016. <https://variety.com/2016/legit/reviews/the-beauty-queen-of-leenane-review-mark-taper-forum-1201923008/>
4. Healy P. ‘Cripple’ Finally Comes to Inishmaan// The New York Times. 29 June, 2011. https://www.nytimes.com/2011/06/30/theater/cripple-of-inishmaan-is-presented-in-inishmaan.html?_r=1
5. Jordan E. Justice in the Plays and Films of Martin McDonagh. London: Palgrave Macmillan. 2019, 149p.
6. Lachman M. From Both Sides of the Irish Sea: The Grotesque, Parody, and Satire in Martin McDonagh’s “The Leenane trilogy” Hungarian Journal of English and American Studies (HJEAS) Vol. 10, No. 1/2, Irish Literature and Culture: Getting into Contact (Spring/Fall, 2004), pp. 61-73.
7. McDonagh M. The Beauty Queen. Vintage. 1998. 259p.
8. Russell R.R. Martin McDonagh: A Casebook. London: Routledge. 2007. 189p.
9. Sommer E. The Cripple of Inishmaan//Curtain Up Magazine. 1998. <http://www.curtainup.com/cripple.html>

Açar sözlər: Martin MakDona, “Gözəllik kraliçası” və “İnişman adasındakı topal”, teatr

Ключевые слова: Мартин МакДона, «Королева красоты», «Калека с острова Инишман», театр

Keywords: Martin McDonagh, “The Beauty Queen”, “The Cripple of Inishmaan”, theater

Художественные особенности драматургии Мартина МакДона (На основе пьес «Королева красоты», «Калека с острова Инишман»)

Резюме

Драматург, пишущий в жанре «черного юмора», Мартин МакДона, один из корифеев британско-ирландской драматургии, неоднократно описывался как художник, «выходящий за рамки традиции» в литературной критике. Однако время показало, что великий художник пишет о социальных проблемах, говорит о том, что человек разворачивается перед действительностью и становится «кем-то другим», и во всех своих пьесах он подчеркивает финальную стадию человеческих отношений. В пьесах «Королева красоты», «Калека с острова Инишман», «Человек-подушка» драматург сочетает элементы драмы с жанром комедии, показывает трудную и сложную жизнь человека. С этой точки зрения его пьесы рассматриваются как произведения, показывающие боли современного человека. Драматург показывает правду человеческих отношений, заставляет зрителя задуматься и призывает к выводам.

Artistic features of Martin McDonagh's dramaturgy (Based on the plays “The Beauty Queen”, “The Cripple of Inishmaan”)

Summary

A playwright writing in the genre of “black humor”, Martin McDonagh, one of the coryphes of British-Irish dramaturgy, has been repeatedly described as an artist “going beyond tradition” in literary criticism. However, time has shown that the great artist writes about social problems, speaks of man unfolding before reality and becoming “someone else”, and in all his plays he emphasizes the final stage of human relationships. In the plays “The Beauty Queen”, “The Cripple of Inishmaan”, “The Pillowman”, the playwright combines elements of drama with the genre of comedy, shows the difficult and complex life of man. From this point of view, his plays are considered as works that show the pains of modern man. The playwright shows the truth of human relationships, makes the viewer think and calls for conclusions.

Рәйси: dos. L. Ələkbərova

Асадов Ибрагим⁵³

ОБРАЗ ЖЕНЩИН-МУСУЛЬМАНОК В ЗЕРКАЛЕ РЕАЛИЗМА (на материале творчества А. И. Полежаева)

Продолжая традиции революционного романтизма, Полежаев-реалист основным объектом художественного воспроизведения действительности сделал антиколониальную войну горцев-мусульман – Кавказскую войну. Большинство исследователей творчества Полежаева связывают военную тему с отношением поэта к движению горцев-мусульман северо-восточного Кавказа.

Н. Ф. Бельчиков пишет: «Кавказский период творчества Полежаева, представляет собой важный этап творческой эволюции поэта, сыграли за-метную роль и в развитии реализма в русской поэзии. Прочно закрепленный автором «Эрпели» и «Чир-Юрт» путь реалистической трактовки кавказской тематики, открытый Пушкиным, предвосхитил художественный метод. Лермонтова и Л. Н. Толстого в изображении Кавказа» [2, с. 26]

В поэмах Полежаева сколько-нибудь индивидуализированные образы горянок-мусульманок сменились образами собирательными. Другая особенность: они выведены на фоне тех жестоких событий 1831 года, которые участвовавший в них поэт положил в сюжетную основу данных произведений. Это - поход русских войск под командованием Р.Ф. Розена для усмирения восставших горцев селения Эрпели и второй поход русских с той же целью под началом А.А. Вельяминова к селению Чир-Юрт.

Образ женщины-мусульманки в полежаевских поэмах определяется лишь в свете всего сказанного. Эти произведения по теме и предметам изображения были военно-батальные, и потому они не оставляли места для сколько-нибудь обстоятельного воспроизведения женщины-мусульманки в ее самобытной красоте, повседневном быте, интересах и стремлениях, огорчениях и радостях. По существу, в них ей досталась только одна роль: роль невиннейшей и одновременно самой страшной из военных жертв. Для чуткого внимательного читателя эта роль - самая впечатляющая. Ибо с гибелью женщины, повторим еще раз, гибнет сама возможность продолжения человеческой жизни. И Полежаев, хоть и крайне лаконично, но последовательно напоминает нам эту истину примерами не разных горянок, а их собирательными символами.

Такова, например, безымянная жена кровожадного мужа, который, не сумев подавить свою жажду мести, предпочел ее вместе с детьми, «изнеможенных, нагих и голодом изнуренных, сокрыть в пристанище зверей» [3, с. 284].

И другая также неназванная ее соплеменница, что стремится из пылающего аула «в ужасе к мечети» и там «в прахе льет потоки слез», потому что ее муж «готовится к войне», а их «дарит <.. > ложным утешеньем / Иль взором гнева и угроз» [3, с. 293]. Наконец, и та «невинная дева», которую вкупе со «стариком и беззащитным младенцем» губит «неумолимая рука» озверевшего в бою с чеченцами русского солдата [3, с. 305].

Смысловым центром стихотворения «Кладбище Герменчугское», а значит, самой высокой жизненной ценностью, как и в обеих «кавказских» поэмах, для Полежаева осталась женщина - в этом случае «юная дева гор».

«Зачем, - вопрошает поэт, -
чугунное ядро <...>

Лежит во прахе с пирамидой
Над гробом юной девы гор?
Ее давно потухший взор
Не оскорбится сей обидой.
Кто в свежий памятник бойца
Направил ужасы картечи?
Не отвращал он в вихре сечи
От смерти грозного лица.
И кто он ни был - воин чести

⁵³ преподаватель БГУ

Или презренный из врагов,
 Над царством мрака и гробов
 Равно ничтожно право мести!!! [3, с. 130]

Искомая проблема нашла свое дальнейшее отражение в «кавказской» лирике Полежаева. Это «Черная коса», два из трех стихотворений, объединенных пометой «романсы» («Пышно льется светлый Терек.» и «Утро жизни благодатной.»), «Черкесский романс» и «Ахалук».

«Черная коса» написана вскоре после штурма селения Чир-Юрт и основана на действительном случае, которое описано фольклористом и мемуаристом М.П. Колотилиным: «...когда взяли Чир-Юрт, Полежаев, ходя по грудам тел и развалин, увидел убитую мусульманку, девушку несравненной красоты, у которой была перерублена коса, так что едва держалась на нескольких волосках. Полежаев, будучи поражен смертью несчастной красавицы, бережно перерезал волосы, отделил от головы косу и спрятал ее под мундир, у своего поэтического сердца, на память» [4].

Этот реальный и поистине высокий в своей душевной красоте жест русского поэта удивительным образом перекликается с вымышленным, но художественно совершенно логичным поступком лермонтовского Измаил-Бея, который хранил на груди золотой локон своей возлюбленной.

Стихотворение Полежаева имитирует «тайный голос» разрубленной косы как метонимию прекрасной горянки-мусульманки, ставшей жертвой античеловеческого деяния войны, чуждого ее женской природе и вере:

«Булат, противник Магомета,
 Меня с главы девичьей снес!
 Г ордясь красой неприхотливой,
 В родной свободной стороне
 Чело невинности стыдливой
 Владело мною в тишине.
 Еще за час до грозной битвы
 С врагом отечественных гор
 Пылал в жару святой молитвы
 Звезды Чир-Юрта ясный взор.
 Надежда храбрых на Пророка
 Отваги буйных не снесла,
 И я во прах веленьем рока
 Скатилась с юного чела!..» [3, с. 116]

Последние слова этого «голоса» почти прямо обращены к русскому поэту, способному так «богомольно» благоговеть перед святыней женской красоты и невыразимо страдать от ее попрания. Прочитируем их:

«Оставь меня!.. Кого лелеет
 Украдкой нежная краса,
 Тому на сердце грусть навеет
 В три грани черная коса...» [там же]

«Образ девы недоступной, /Образ строгой красоты», но в этом случае - полной жизни и сил «Девы юные на берег / Вышли встретить пир весны», «думой грустной и преступной» «отравил» мечты лирического героя и в романсе «Пышно льется светлый Терек» [3, с. 123].

И здесь он также явлен этому герою метонимической частью девичьего облика – ее «алым шелковым бешметом», свободно обнимающим «гибкий стан, живую кровь» его носительницы. И покоренному им герою остается лишь воскликнуть:

Для чего у страсти пылкой
 Чародейной силы нет –
 Превратиться невидимкой
 В алый шелковый бешмет? [3, с. 124]

В романсе «Утро жизни благодатной.» тот же герой среди чудесной дневной природы мучит-

ся душевной тоской – по-видимому, от воспоминания о волшебном вздохе-стоне сладострастия, дарованного некогда ему давно прошедшим мигом взаимной любви, но по-прежнему «над ним», «как звук проклятий», гремящим. Так что молодой человек вынужден просить:

О, исчезни, стон укорный,
И замри, как замер ты
На устах красы упорной
Под покровом темноты![там же]

«Черкесский романс» - глубоко драматичное стихотворение. В нем поэт описал, как взаимная пылкая страсть «черкеса красивого и младого» и его юной соплеменницы-мусульманки Джембе столкнулась с яростным противлением ее отца, который выследил ночной «тайнственный побег» дочери к любимому и, неожиданно явившись к месту их свидания, зарубил юношу, чем обрек на смерть свою дочь, ибо в тот самый миг:

Как друг прекрасный
В крови к ногам ее упал,
Последний вздох, прощальный, страстный,
Стеснил в груди ее кинжал!..».[3, с. 123]

В этом стихотворении Полежаев блестяще имитировал стиль классических любовных поэм Востока, например, «Лейли и Меджнуна» Низами Гянджеви. Приведем для примера фрагмент из обращения молодого черкеса к любимой Джембе:

«Г де ты? Спешу, ко мне спешу,
Джембе, душа моей души!
Звезда любви родного края,
Ты - целый мир в моих очах!
В твоей груди, в твоих устах
Заклучена вся прелесть рая!
Взошла луна... Спешу, спешу,
О дева, жизнь моей души!»[3, с. 122]

Посредством опять-таки метонимического образа - сотканного ею ахалука (архалука), мужской верхней одежды в виде короткого кафтана, - Полежаев в стихотворении «Ахалук» создает привлекательный лирический портрет «азиатки (мусульманки – И. А.) благосклонной». Строки «Ты родился под иглой Атагинки чернобровой» и «Ни чело твое, о База...» указывают, что речь идет о реально существовавшей девушке-мусульманки из села Атаги. Понятно и то, что ахалук, который «родился под иглой / Атагинки чернобровой, / После робости суровой / И любви во тьме ночной»[3, с. 137], сделан Базой для жителя «северных ночей», для самого автора этого стихотворения. Значит, «Ахалук» был написан Полежаевым в последний год его службы на Кавказе, в 1833 году. И, возможно, это стихотворение – его прощальное приветствие и сердечная благодарность кавказским женщинам-мусульманкам в целом. Ибо, несмотря на жестокую войну между русскими и горцами, некоторые горянки-мусульманки умели противопоставить ей взаимопонимание и самую чистую и горячую любовь. Как это сделала База, к которой обращался Полежаев в момент примерки ее архалука:

Никогда игра алмаза
У Могола на чалме,
Никогда луна во тьме,
Ни чело твое, о База –
Это бледное чело,
Это чистое стекло,
Споря в живости с опалом,
Под ревнивым покрывалом,
Не сияли так светло.[3, с. 137]

В творчестве талантливого русского художника Полежаева особое место занимает «кавказский цикл», основанный на его личных впечатлениях от пребывания на кавказском фронте в 30-е годы XIX столетия. Относительная сдержанность и маловыразительность гендерного дис-

курса в поэзии Полежаева объясняется преимущественным участием «художника с ружьем» в военных баталиях, практически не оставлявших возможности наблюдения за мирным ходом жизни горянок-мусульманок. Отсюда - доминанта мортальных сюжетов и элегических мотивов в его поэмах и стихотворениях, заметных даже по заголовкам («Кладбище Герменчугское», «Черная коса»). Тема смерти «прекрасной горянки-мусульманки», сам образ мертвого женского тела в творчестве русского поэта-гуманиста знаменуют высшую художественную форму отрицания войны, как самого деструктивного человеческого злодеяния на земле, направленного против жизни вообще.

Таким образом, «среди бесчисленного множестваэтих подражательных, ученических и откровенно эпигонских произведений русского стихотворства 20–30-х годов на кавказскую тему резко выделяется произведения А. И. Полежаева. Его кавказские произведения – этодействительно «новое слово» в литературе о Кавказе.Они порывают с традицией романтического изображения Кавказа и намечают новые пути в кавказской тематике» [1, с. 77].

Список использованной литературы:

1. Безъязычный В.И. Кавказ в жизни и творчестве А.И. Полежаева // Известия Грозненского института и музея краеведения, Выпуск 2-3, Грозный, 1950, с. 161-172.
2. Бельчиков Н. Ф. Полежаев А.И. Стихотворения и поэмы. Ленинград: Советский писатель, 1957, 473 с.
3. Полежаев А. И. Стихотворения и поэмы. Санкт-Петербург: Советский писатель, 1987, 584 с.
4. Сборник кавказских военных песен. Собрал М.П. Колотилин. Тифлис, 1907, № 9, 428 с.

Ключевые слова: Полежаев, образ, женщин-мусульманок, реализм, война.

Резюме

Полежаев по объективным причинам, связанным с почти неотлучным его пребыванием на передовой, в самых горячих, ожесточенных точках фронта, оказался наиболее «отчужденным» от лицезрения женской субкультуры кавказской действительности. Но тем ценнее те немногочисленные «гендерные детали», аллюзии, реминисценции, по-своему раскрывающие особенности физического и психологического облика почти скрытой от солдатского глаза горянки-мусульманки.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

Xiaodan Yang ⁵⁴

ВОСТОК В ОЧЕРКЕ И.А.БУНИНА «ТЕНЬ ПТИЦЫ»

В конце XIX — начале XX веков в русской литературе появился один из самых выдающихся писателей-реалистов — Иван Алексеевич Бунин. Его произведения занимают важное место в русской литературе. Основной темой в творчестве писателя являлась: природа, русская деревня, душа русского человека. Проживание за границей сформировало его мировоззрение. В его творчестве чаще присутствует размышление о жизни и привязанности к ней. Восточные элементы, содержащиеся в его произведениях придают им особенный статус в литературе.

Он посетил много стран, такие как Турция, Египет, Иран, Ирак и Индия, и описал свои впечатления в романах, рассказах и путевых очерках. Он воспевал красоту Востока, а также в своих произведениях описывал и его другую сторону: бедность, нищету, религиозную фанатичность и политические конфликты.

Особенный и глубокий интерес у Бунина вызывал Восток, его культура и религия. Он изучал Библию и Коран, читал исторические книги, знакомился с мифами и преданиями. Главной целью поездки Бунина по святым местам Востока было погружение в прошлое и постижение тайн развития мировых цивилизаций. Его привлекало в людях Востока, в исторических памятниках и руинах некогда великих городов ощущение древности, связь времен. И в то же время Бунин описывает жизнь современного ему Востока. Создавая реальный образ современного восточного города, автор встраивает в него картины прошлого. Бунин хотел «увидеть весь Восток, «настоящий», то есть не только места, доступные туристам, но и те скрытые сферы, где жили обычные люди, местности, которые ничем не привлекательны с первого взгляда, где не было каких-либо достопримечательностей для показа иностранцам».

Впечатления от поездки в Турцию легли в основу рассказа «Тень птицы». Этот рассказ положил начало появлению новой грани в творчестве Ивана Бунина – возникновение путевых очерков. Сам автор называл их «путевые поэмы». В циклах очерков «Тень птицы» (1907-1911), «Воды многие» (1911-1926), «Странствия» (1930) отразились впечатления писателя от путешествий в Турцию, Грецию, Египет, Иудею...

Очерк «Тень Птицы» состоит из «Тень Птицы», «Море богов», «Дельта», «Свет зодиака», «Иудия», «Камень», «Шеол», «Пустыня дьявола», «Страна содомская», «Храм солнца» и «Геннисарет».

Каждая из поэм посвящена определенному восточному региону.

Последнее заглавие цикла - «Тень Птицы». Саади, персидский поэт, произведения которого цитирует Бунин в своих очерках, писал: «Хотел я, чтоб Хумай ширококрылый отрадой озарил мой дом унылый» [2, с. 209]. Хумай (хумо, хомай, гамаюн) — легендарная птица, приносящая счастье тому, на кого или на что падала тень её крыла. Эта тень приносит всему царственность и бессмертие. Восток - «страна, на которую пала тень птицы Хумай» [3, т. III, с. 331]

Первая поездка Бунина на Восток состоялась в 1903 году. После поездки писатель написал путевой очерк «Тень птицы». Очерк «Тень птицы» повествует о Турции и Стамбуле. Константинополь – это первый город, который посетил писатель. Бунин пишет: «Первые турецкие сады, первые черепичные крыши, первый минарет и первый кипарис...». «Через полчаса пароход снова левиафаном потянулся по извилам Босфора и пошли кругом зеленые побережья в цветущих садах и могильных кипарисовых рощах, в парках, мраморных дворцах и виллах, в развалинах крепостей и деревянных турецких домишках, тесными уступами нагроможденных среди развалин и зелени... Ветхость, запустение – как странны эти слова для вступающего в Турцию по Босфору! Ветхость – и чудовищные руины Румели-Гисар, ее зубчатых твердынь и допотопной башни, глядящей из Европы в Азию, на красноватые развалины Анатоли-Гисар, от которой когда-то наводил мосты в Европу сам Дарий».[1, с. 5]

Путешествия — вот что интересует Бунина больше всего. Бунин считает, что любовь к путешествиям зародилось у него с детства. Бунин однажды сравнил себя с перелетной птицей. Перелетная птица будет перелетать и отсюда туда, и оттуда в дальнейшие места... На самом деле,

⁵⁴ Magistrant ÇXR

собственная метафора Бунина очень уместна. Человек, который долго остается на одном месте время он любит бродить по миру и полон любопытства к внешнему миру. Возможно, только когда он будет в родном городе, он задержится еще немного.

Древний Восток, Древняя Греция, Рим и раннехристианская культура очень интересовали Бунину, он изучая происхождение древних цивилизаций, а также его интересовала религия: христианство, даосизм, буддизм и ислам. Целью путешествия Бунина на Восток был поиск древних цивилизаций. Средневековый замок на Дунае, руины Помпея, Собор Святого Петра и Колизей в Риме, остатки гробницы Сократа, Афинский Акрополь, египетские пирамиды и дворец Саладина, храм Солнца в Баальбеке, храмы в Константинополе, Святая земля в Иерусалиме... Повсюду присутствует след Бунина. Размышления о древних цивилизациях и исследованиях жизни отражены в путевых заметках, таких как «Тень птицы», а также во многих романах писателя.

В начале чтения «Тени птицы» у нас складывается впечатление, совершенно противоположное чувству автора. Сначала в нашем мышлении формируется понятия жизни, солнца, красоты. Но в нем мало поэзии и прозы. Однако вникая в текст становится очевидным, что в стихах преобладает писательское чувство утраты. Беспокойство писателя вызывает не материальная сторона культуры жизни древних народов, а их духовная жизнь и то, как она выражается. Бунин с особым чувством любви относится к христианству и с большим восхищением относится к местам, описанным в Библии. Определенное символическое значение имеет также название некоторых групп стихотворений в «Тени птицы», как, например, стихотворение «Храм Солнца». Писатель хочет выразить свои позитивные мысли в этой группе стихов, которые посвящены солнцу, так как солнце приносит в нашу жизнь свет, тепло, красоту и счастье.

Природа в творчестве Бунина - это не только описание пейзажа, но и главный герой, потому, что Бунин любит природу. Именно в этот момент писатель находится под сильным влиянием религии. Он увлекался буддизмом и исламом, и думает, что будущее принадлежит Востоку.

Природа сыграла большую роль в творчестве Бунина на протяжении путешествий. И именно природа является важнейшим источником вдохновения для автора. Внутренний монолог является основной формой общения писателя и читателей. «Я любил, я просто был влюблен в природу. Мне хотелось слиться с ней, стать небом, скалой, морем, ветром. Я мучился, не умея этого выразить словами. Я выходил утром страстно взволнованный и шел в лес, как идут на любовное свидание», - передает слова Бунина Ирина Одоевцева. [4, с. 28] Исследование Востока стало важным моментом в творчестве писателя, а идейное содержание путевой заметки «Тень птицы» — это описание развития древних цивилизаций. Автор хотел описать суть бытия на Востоке. "Христианство постепенно погребло. А многобожие было восстановлено не так давно. После этого мир снова начал разрушаться. Он вернулся в страшное, тоскливое и безнадежное Средневековье". [5, с. 76] Бунин хочет отправиться на Восток, чтобы исследовать происхождение людей и глубже понять мир. На самом деле, его первый наставник, Романшков, тоже оказал определенное влияние на формирование восточной мысли Бунина. Романшков очень талантлив. Он владел многими иностранными языками и прекрасно знал восточный мир. Бунин благодаря влиянию своего наставника смог ярко выразить свою любовь к Востоку.

Бунин считает, что расцвет и упадок древних цивилизаций тесно связаны с циклом реинкарнаций в восточной мысли. В «Тени птицы» писатель по-прежнему сохраняет реалистический творческий прием, наделяя пейзаж определенным символическим смыслом. Закат занимает важное место в стихотворении: «Солнце тонет в сухой сизой мути, и шафранный свет запада быстро меркнет. Мириады веселых огней рассыпаются по темнеющей долине Каира.» [1, с. 19] Закат точно выражает циклическую концепцию цивилизации.

В путевой заметке «Тень птицы» нарратив становится методом покорения времени, смерти и исторической памяти. В произведении эта тема развивается между рассказчиком и Саади. Саади — исламский теолог и поэт. 30 лет он учился, 30 лет скитался и 30 лет думал. Его отношение к жизни заключается в том, чтобы использовать ее для исследования красоты мира и оставить неповторимый отпечаток в собственной душе.

- Как прекрасна жизнь, потраченная на то, чтобы обозреть Красоту Мира и оставить по себе чекан души своей!

- Много странствовал я в дальних краях земли, - читаю я дальше.

- Я коротал дни с людьми всех народов и срывал по колоску с каждой нивы.

- Ибо лучше ходить босиком, чем в обуви узкой, лучше терпеть все невзгоды пути, чем сидеть дома!

- Ибо на каждую новую весну нужно выбирать и новую любовь: друг, прошлогодний календарь не годится для нового года! [1, с. 4]

Главный герой путешествует на Восток с книгой Саади и считает ее главным образцом для творчества. Некоторым кажется, что «Тень птицы» — философское произведение, так как много у автора глубоких переживаний. Его лирический мир богат и красочен; он отражает огромный мир, и конечная цель этого мира - служение солнцу. Это произведение также рассказывает нам о исчезнувших цивилизациях. И такая интерпретация должна играть особую роль в теме памяти: именно через память рассказчик прикасается к истории.

В путевых заметках Бунина, кроме исламской культуры, задействована и культура христианская. Есть такой пассаж в «Свет зодиака»: «по слову Осии ‘тернии и волчцы выросли на жервенниках израиля’» [1, с. 19] А первоначальный текст этого отрывка таков: «тернии и волчцы выростут на жервенниках их.» При сравнении видно, что Бунин сначала изменил «тернии» в Библии на форму множественного числа «тернии», которая используется для выражения большого числа, во-вторых, из употребления «по слову Осии» видно, что Бунин не относился к Осии Как пророк, Бунин в очередной раз изменил «выростут» в Библии на «выросли», а будущее время изменил на настоящее время, то есть для описания прошлого, и изменил «их» на «Израиля». также имеет смысл снова подчеркнуть израильтян, таким образом подчёркивая уникальное творение Бунина. Из этого примера видно, что понимание Буниным христианской Библии не полностью соответствовало правилам христианства, потому что религия полагает, что Библия вечна и не может быть изменена по своему желанию.

Список использованная литературы:

1. Бунин И.А . Собрание сочинений в 4 т. Т. 2. Москва. 1988, 280 с.
2. Маслов А. Даосизм / А.Маслов, Л.Померанцева // Религии мира. Энциклопедия. Москва: Аванта +, 1999. - Т. 7. с. 8-38
3. Бунин И. А. Собрание сочинений в 9 т. / И.А. Бунин. Москва, Художественная литература, 1965-1967.
4. Мальцев Ю.В. Иван Бунин. Москва: Посев. 1994, 432 с.
5. Бунин И. Уставами Буниных. т . 2. Москва: Грин, Посев. 1981, 318 с.

Ключевые слова: Бунин; очерк; восток; религиозно-философские.

Key words: Bunin; feature article; East; religious and philosophical.

Резюме

Иван Алексеевич Бунин – классический писатель в истории русской литературы и первый русский писатель, получивший Нобелевскую премию по литературе. Из-за сложного мировоззрения Бунина и опыта жизни за границей, на родине его долгое время игнорировали. Ему не уделялось должного внимания до 1960-х годов. Бунин — писатель, находящийся под глубоким влиянием мировой культуры и неоднократно исследовавший тайны восточной культуры.

В данной статье рассматривается тема востока в очерке И.А. Бунина «Тень птицы», органически соединяются как традиционные описательно-повествовательные элементы художественного очерка, так и религиозно-философские искания художника, Бунин описывает жизнь современного ему Востока. Создавая реальный образ современного восточного города, автор встраивает в него картины прошлого.

The east in I.A. Bunin's essay "The shadow of the bird"

Summary

Ivan Alekseevich Bunin is a classic writer in the history of Russian literature and the first Russian writer to receive the Nobel Prize in Literature. Due to Bunin's complex worldview and experience of living abroad, he was ignored for a long time in his homeland. It did not receive due attention until the 1960s. Bunin is a writer who is deeply influenced by world culture and has repeatedly explored the secrets of Eastern culture.

This article examines the theme of the east in the essay by I.A. Bunin's "Shadow of a Bird", organically combines both traditional descriptive and narrative elements of an artistic essay and the religious and philosophical quest of the artist; Bunin describes the life of the contemporary East. Creating a real image of a modern eastern city, the author integrates pictures of the past into it.

Rəyçi: dos. T. Əliyev

РЕАЛИЗМ В РАННИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.ГОРЬКОГО

Максим Горький был русским советским писателем и основоположником социалистического реализма в советской литературе. Он пользовался безграничной славой в Китае и стал синонимом гения и революции. Он родился в бедной семье и очень рано потерял отца. В возрасте 11 лет он зарабатывал на жизнь бегством в обществе, работая грузчиком и пекарем. Трудности и доки стали его «социальными» университетскими классами. Он жил среди трудящихся, испытал на себе жестокую эксплуатацию и угнетение. Это оказало большое влияние на развитие его творческого мышления.

Горький много работал, чтобы самостоятельно овладеть культурными знаниями, и активно участвовал в революции. В 1892 г. он опубликовал свое первое прозаическое произведение «Макар Чудра» и вошел в литературу. В его ранних произведениях прослеживались элементы реализма и романтизма, что повлияло на формирование его творческого мировоззрения. В реалистических произведениях Горького, такие как «Челкаш», «Бывшие люди», «Коновалов» и др, описываются тяжёлые стороны жизни народа и его благородный характер, гнев и борьбу. Герои этих произведений в основном люди, которые пытаются найти новый жизненный путь, задумывающиеся о смысле жизни и полные внутренних конфликтов.

На становление и развитие реализма в русской литературе, несомненно, повлияли течения, возникшие в общем русле европейской литературы. Однако русский реализм существенно отличается от французского, английского и немецкого по срокам своего появления, скорости развития, структуре и значению в общественной жизни. Это своеобразие было настолько поразительным и важным, что во второй половине XIX века русская реалистическая литература заняла первое место в европейской литературе. Горький с гордостью говорил: «В истории развития литературы европейской наша юная литература представляет собою феномен изумительный; я не преувеличу правды, сказав, что ни одна из литератур Запада не возникала с такою силою и быстротой, в таком мощном, ослепительном блеске таланта. Никто в Европе не создавал столь крупных, всем миром признанных книг, никто не творил столь дивных красот при таких неопишимо тяжких условиях. Это неизбежно устанавливается путём сравнения истории западных литератур с историей нашей; нигде на протяжении неполных ста лет не появлялось столь яркого созвездия великих имён, как в России, и нигде не было такого обилия писателей-мучеников, как у нас.» [1, с.10]. Чтобы наиболее полно выразить интересы и чаяния народа, Горький избрал для своих произведений традицию реализма. Однако, внимательно наблюдая за пробуждением национального самосознания и отражая становление русского пролетариата, автор чувствует себя связанным канонами направления. Возможно, освободительное движение было причиной того, что Горький обратился к традиции романтизма.

Это необычное переплетение романтизма и реализма можно проследить в нескольких произведениях Горького («Песня о Соколе», «Макар Чудра», «Челкаш»), особенно ярко оно раскрывается в раннем рассказе писателя «Старуха Изергиль». Все ранние произведения Горького, в которых реализм и романтизм тесно связаны, несут будущим поколениям любовь к своему народу, к своей истории, а также помогают развивать в себе такие качества, как доброта, сострадание, способность идти на жертвы ради достижения высшей цели, во имя других людей. Все раннее творчество М. Горького направлено на поиск положительного героя, с одной стороны, и на беспощадное обличение существующей действительности -- с другой. Поэтому в творчестве молодого писателя своеобразно переплетаются два художественных метода - романтизм и реализм. Это подтверждает сам М. Горький в статье "О том, как я учился писать": "Итак, на вопрос: почему я стал писать? -- отвечаю: по силе давления на меня "томительно бедной жизни" и потому, что у меня было так много впечатлений, что "не писать я не мог". Первая причина заставила меня попытаться внести в "бедную жизнь" вымыслы, выдумки... а по силе второй причины я стал писать рассказы "реалистического" характера..." [2, с.5]

⁵⁵ ÇXR Maqistrant BDU

В ранних произведениях Горького, главными героями этих произведений являются в основном обанкротившиеся фермеры, безработные, мелкие горожане, бродяги, нищие, воры, проститутки и другие люди, которые находятся на дне жизни. Основная черта реалистических произведений — беспощадное обличение и критика, то есть разоблачение всех пороков капиталистического строя, критика презренных душ эксплуататоров, частных собственников, мелких граждан и в то же время выражение глубокого сочувствия страдания угнетенных и эксплуатируемых людей. Горький сосредоточил внимание на жизни людей, находящихся на дне капиталистического общества, и специально создал ряд образов бродяг и пролетариев-бродяг. В произведениях автора эти бродяги — не только жертвы общества, но и персонажи, осмеливающиеся сомневаться и сопротивляться капитализму и его жизненной философии. Они духовно выше мелких граждан, которые идут по старому пути и ведут посредственную жизнь, и даже выше буржуазии. В то же время автор видит и них отстраненность от труда и анархизма, указывает на вредность их самозабвения, пессимизма и отчаяния. Однажды он назвал этих главных героев «временными героями» и считал, что они не были настоящими революционными силами. Таких произведений много, в том числе «Дедушка Архип и Ленька», «Емельян Пиляй», «Челкаш», «Бывшие люди» и так далее.

В «Емельян Пиляй» главный герой — Емельян бродяга, переживший жизненные трудности. Такой человек, как он, уже не в расцвете сил. Никто не нанял бы такого человека, даже если бы он предложил самую низкую цену и самую грязную и утомительную работу. Но это был такой человек на грани исчезновения, который с его истинным знанием, добротой и прекрасными эмоциями отговорил влюбленную девушку от самоубийства, и вернул ей уверенность в жизни. Сюжет повести прост и естественен, но в этом простом сюжете раскрывается возвышенный духовный мир бродяги. Емельян жил и работал у одного купца и пропил шестьдесят рублей. Его судили, и когда он вышел, то отправился к Павлу Петровичу. Петрович держал кабак, и занимался темными делами, но был умный и прочитал много книжек. И вот Емельян спросил у него: «Можно ли убить человека ради денег, и как это сделать?» [3, с.2] Тот сказал, что можно, и указал на одного купца, а заодно откуда и когда тот возвращается с деньгами. Емельян лег под куст около моста, взяв с собой шкворень весом в семь фунтов, и стал дожидаться купца. Но ночью он вдруг увидел силуэт, который шёл точно на него. Оказалось, что это девушка. Емельян заговорил с ней и узнал, что она хотела утопиться. Оказалось, что она влюбилась в студента, а тот уехал и больше не вернулся. Емельян стал говорить: про то какая она красивая, какая хорошая и многое другое. Она повеселела, поцеловала его в лоб и попросила проводить её до дома. Около крыльца она спросила, не нужны ли ему деньги. Но он отказался. Она ушла, а он остался сидеть на скамейке. К нему подошел сторож и спросил, не вор ли он, а Емельян за это его ударил. Пиляя посадили в тюрьму. Потом он пришел к Павлу Петровичу, но тот его выгнал. Емельян рассказал историю и закинул руки под голову, смотря на небо. Кругом все молчало, и шум прибоа стал ещё мягче и тише, и долетал слабым, сонным вздохом. Особенно, когда девушка дала ему деньги в благодарность, он отказался, потому что помогал людям. В то же время в этом простом сюжете есть и глубокая, трезвая и жестокая реалистическая критика действительности. Слова Емельян: "Господин Добрый, очень уважаемые грабители и вампиры, мы здесь, чтобы предложить вам наши шкуры, чтобы полакомиться ими. Вы счастливы сдирать наши шкуры по цене шестьдесят копеек в день?" [3, с.3]

Наиболее представительным произведением, описывающим бродяг, является «Челкаш». Главный герой романа Челкаш — бродяга со спокойной внешностью, но взволнованным сердцем, заядлый вор на портовой пристани, за которым часто охотятся. Он худощав и одет в лохмотья, но «похож на орла в прерии», с острым взглядом и быстрыми движениями. Гаврила, юноша, переехавший в город из деревни, постепенно преодолел свой страх и влился в ряды воров под руководством и переманиванием Челкаша. С тех пор Челкаш и Гаврила объединились, чтобы воровать товары из порта. После успешной продажи краденого антагонизм двух личностей полностью разоблачился. Челкаш щедро заплатил Гавриле более чем в восемь раз больше первоначального вознаграждения, но Гаврила был неблагодарен и пытался убить его, если он не отдаст ему все деньги. Бродяга Челкаш храбр, сообразителен, любит волю, презирает деньги, не

порабощен деньгами, стихийно восстает против капитализма, а крестьянин Гаврила робок и суеверен и хочет заработать только двести рублей, чтобы купить землю. , стал рабом денег. Горький осуждал погоню капиталистического общества за деньгами за развращение рабочих и считал, что концепция частной собственности заставляет людей обманывать и убивать друг друга. Здесь, восхваляя бунтарский дух Челкаша. Горький также показал, что его самоотверженность и анархизм сделали его неспособным приносить пользу обществу. В «Челкаш» Горький описал благородные качества старых бродяг челкашов, храбрых, независимых, неуступчивых к деньгам и сохраняющих человеческое достоинство. Он показывает, что хотя эти люди имеют еще тяжкие душевные тяготы, по сравнению с эгоистичным, пошлым мелким собственником Челкашгораздо благороднее. В художественном отношении «Челкаш» в полной мере демонстрирует прекрасное мастерство Горького в изображении сложных характеров в его ранних реалистических произведениях. Помимо резкого обличения пороков капиталистического общества, эти работы также пытаются раскрыть внутреннюю боль бездомных и борьбу между старым и новым сознанием, уловить характерные черты времени в жизни трудящихся и пробуждать в людях позитивное отношение к жизни.

В «Бывших людях» нет привычного для писателя образа автобиографического героя — повествователь старается как бы удалиться от происходящего и не обнаружить своего присутствия, поэтому его идейно-композиционная роль здесь иная, чем в романтических рассказах или же в цикле «По Руси». Он не является собеседником героев, их слушателем, вообще не оказывается персонажем произведения. Лишь детали портрета «нелепого юноши, прозванного Кувалдой Метеором» («Парень был какой-то длинноволосый, с глуповатой скуластой рожей, украшенной вздернутым носом. На нем была надета синяя блуза без пояса, а на голове торчал остаток соломенной шляпы. Ноги босы»), а главное, характеристика его отношения к другим («Потом к нему привыкли и перестали замечать его. А он жил среди них и все замечал») дают нам основания увидеть в нем черты автобиографического героя, который, отстранён от повествователя. Горький далек от идеализации босячества. «Вообще русский босяк, — писал он в одном из писем, — явление более страшное, чем мне удалось сказать, страшен человек этот прежде всего и главнейше — невозмутимым отчаянием своим, тем, что сам себя отрицает, извергает из жизни». [4, с.2] Действительно, самое страшное обвинение, которое Горький предъявляет обитателям ночлежки, — полное безразличие к самим себе и пассивность в отношении к собственной судьбе. «Я... бывший человек, — гордо заявляет о себе Аристид Кувалда. — Мне теперь наплевать на все и на всех... и вся жизнь для меня — любовница, которая меня бросила, за что я презираю ее» [4, с.5]

Именно таким отношением к жизни, а не только социальным положением на ее «дне» объединены «бывшие люди». Аристид Кувалда становится их идеологом, и его философски-беспомощные сентенции являют собой полное очертание идеологии, которую может создать ночлежка. «Бывший интеллигент, он обладает еще одной особенностью, — писал один из первых критиков очерка Л. Недолин, — умеет формулировать те настроения, которые гнездятся в головах рядовых босяков, не находя себе выражения». [4, с.10] Осознавая бессмысленность полного самоотрицания («Как бывший человек, я должен смирять в себе все чувства и мысли, когда-то мои... Но чем же я и все вы — чем же вооружимся мы, если отбросим эти чувства?») [5, с.1], он, претендуя на роль философа ночлежки, осознает лишь смутную потребность в некоей новой идеологии, артикулировать которую не в состоянии: «Нам нужно что-то другое, другие воззрения на жизнь, другие чувства... нам нужно что-то такое, новое... ибо и мы в жизни новость...». [6, с.8-9]

Произведения Горького преисполнены восхваления положительного отношения к жизни, стремления пробудить в людях страсть к созиданию новой жизни, пробудить в людях гордость за себя как человека, презирать жалость. По мнению Горького, у людей есть сила и возможность создать жизнь, достойную человеку, а милосердие унижает человеческое достоинство. Писатель твердо убежден, что невежество и отсталость народа обусловлены историей, а не, и как только народ избавится от духовных оков, наложенных на него темным прошлым, он сможет встать и бороться за свои права, Творец становится Человеком с большой буквы. Горький всегда преследовал в своем творчестве отчетливую культурную цель: способствовать самосознанию

людей через литературу и искусство, повышать уверенность людей в себе и нравственную культуру, подталкивать русский народ к избавлению от исторических и духовных тягот и движению к современности. Для этой основной культурной цели Горький считает, что литературные произведения не должны ограничиваться раскрытием мелочей жизни, а должны «говорить о духе волнения и возможности духовного возрождения», иметь «призыв к созиданию жизни» и уметь «обогащать жизнь красотой мысли и слова». Украшать людей и украшать жизнь. Вот почему он подчеркивал: как художник, нужно исходить из реальности и осмелиться разоблачить темную реальность жизни, но также уметь «стоять на вершине реальности» и «романтизировать» утвердительные явления.

Мы видим у Горького две противоречивые личности: одна - трагическое переживание действительности и боль разочарования, вызванная отчужденностью людей в реальном обществе; другая - понимание людей, любовь к обществу и идеализм будущего. До первой буржуазно-демократической революции Горький был полон страсти к социализму, великому пролетарскому революционному делу в России, и с большим энтузиазмом встречал светлое будущее. Творчество автора здесь описывает нищенскую жизнь трудящихся масс до революции, выражает его страстное желание изменить действительность, призывает героев к новой жизни в будущем.

В жизни всегда есть место подвигам, говорит М. Горький.

Сложность произведений творчества Горького с точки зрения метода и стиля обусловлена сложностью самого времени и мировоззренческой позицией автора, связанной с перипетиями его творческой судьбы. Изучая раннюю реалистическую литературу Горького, мы можем увидеть великие достижения горьковской реалистической литературы. Горький не только руководил русской литературой, но и влиял на развитие пролетарской литературы в мире. Реализм М. Горького внес в литературу новое, марксистское понимание исторического процесса, более глубокое постижение социальных мотивов поведения человека. Это был реализм, окрыленный устремлением в будущее, проникнутый социально – историческим оптимизмом.

Литература

1. Горький М. Разрушение личности. М., 1909, -с. 10.
2. Горький М. О том, как я учился писать. М., 1928, -с. 5.
3. Горький М.: Емельян Пуляй. — М.: Русские ведомости, 1983, - с. 12.
4. Горький М. Бывшие люди. М., 1897, - с. 2-5.
5. Федот Г. Анализ очерка «бывшие люди» Горького. М., 1925, - с. 1.
6. Михайловский Н.К. О Максиме Горьком и его героях. М., 1989, -с. 8-9.

Ключевое слово: реализм, творческая судьба, произведение

Keyword: realism, creative destiny, work

Резюме

Эта статья посвящена анализу реализма в ранних литературных произведениях М. Горького. В этой статье используется подход, основанный на примере анализа, в котором основное внимание уделяется изучению ранних работ М. Горького, таких как «Емельян Пиляй», «Челкаш», «Бывшие люди» и т.д. Исследования показали, что ранние исследования М. Горького реализма заложили основу для его становления социалистическим реализмом, что имело важное значение для развития реализма и создания социалистического реализма в русской литературе.

Summary

This article focuses on the analysis of realism in Gorky's early literary works. This article adopts the method of example analysis, focusing on the analysis of Gorky's early works such as "Jeremiah Pirier", "Cherkash", "The Fallen People", and delving into his writing characteristics. Research has shown that Gorky's early exploration of realism laid the foundation for his creation of socialist realism, which is of great significance for the development of realism in Russian literature and the creation of socialist realism.

Рецензент: доц. Л.Алекперова

Фенг Хинхуан ⁵⁶**"СЕРЕБРЯНЫЙ ВЕК" КАК ФАКТОР ПРОЦВЕТЕНИЯ КУЛЬТУРЫ**

Российская литература всегда была впечатляющей, и в истории ее литературы был "Серебряный век", в котором отмечался период чрезвычайного культурного процветания. С течением во времени, термин «Серебряный век» не только широко признан, но и широко используется, в том числе в литературе, живописи, музыке того же периода, Также философия и идеи того же периода были охарактеризованы как «Серебряный век», который был изучен потомками в качестве прелюдии к современным культурным изменениям в России. В одном только стихотворении "Серебряная эпоха" содержатся три основных стиля модернизма: символика, акмеизм и футуризм, а также известные поэты, такие как А.А. Блок, А.А. Ахматова, О.Э. Мандельштам, В.В. Маяковский, и т.д.

Поэт этого периода оказал огромное влияние на потомство, и, возможно, самым ярким примером этого периода является лауреат Нобелевской премии 1987 года И.А. Бродский. В своих текстах И.А. Бродский провёл тщательный анализ творчества А.А. Ахматовой, О.Э. Мандельштама, М.И. Цветаевой.

Какие факторы повлияли на появление «Серебряного века», чрезвычайно процветающей культуры в конце 19 и начале 20 веков в России?

В конце 19 - го века, в начале 20 - го века, не только Россия, но и Европа, и даже весь мир находятся в периоде трансформаций и изменений. Франция, в частности, является центром европейского искусства, в конце 19 века или немного раньше, культурное искусство во франции уже претерпело изменения и преобразования, и именно тогда начался модернизм. К концу 19 века в начале 20 века в культурном искусстве произошли изменения, и даже в технологиях, таких как теория относительности, квантовая теория. Это атмосфера времени, как в Европе, так и в России, и в Китае.

Культурные особенности России во многом характеризуются ее геополитическим статусом, географическим положением между западом и востоком. Известный русский философ Бергаев отметил, что "Россия является двумя культурами мировой истории, где Запад и Восток встречаются" [2, С. 6].

Российская культура не может рассматриваться как чисто европейская или чисто азиатская культура: два из них постоянно конфликтуют — Восток и Запад. Российская культура заимствовала обычаи и традиции различных народов в различные периоды развития: Языческий Бог скандинавского народа, Византийское христианство (православие), французская просвещённая идея, обычаи и язык английской аристократии.

Российские философы имеют несколько мнений о роли России между востоком и западом:

В.С.Соловьев предсказал, что Россия может способствовать объединению Запада и Востока на основе истинного христианства, что и было миссией России; П.Я.Чадаев в «Философских письмах», впервые поднимает вопрос «Восток-Запад-Россия». Он же вызвал полемику между «западниками» и «славянофилами».

П. Я. Чадаев изучал русскую историю и указывал, что русская история не затронута всемирной историей и как бы «изолирована» от мировой истории. Россия зависит и от Европы, и от Востока, но ей следует объединить их. Он отметил, что Россия может стать связующим звеном между Востоком и Западом, мостом между двумя великими духовными существами – сердцем и воображением.

Китайская тематика вошла в русскую литературу уже в глубокой древности - со времен первых переводов Библии и умозрительных текстов, содержащих восточные темы и экзотические сцены, светских произведений типа "Александрия", "Девгениево деяние" ...

Символизм, акмеизм и футуристическая литература имеют и китайские темы и образы. Символистический "Китай" в основном включает в себя переводы и вольные переводы произведений китайских поэтов. Например, Мережковский перевел Дао Дэ Цина, которого также перевел Бальмонт, но его версия была вольным переводом. Он также перевел произведения известных древнекитайских поэтов Ли Бая, Ван Чанлина и Ду Фу. «Китай» в творениях поэтов-символистов таинственен и полон китайской философии. Например, трилогия А.Белого «Восток и Запад» («Серебряный голубь», «Петербург», «Москва»).

Но «Китай» в акмеизме полон экзотики и фантазии. Китай на поверхности — это не географическое пространство, а психологический «Китай» и способ самопонимания.

Футуристический «Китай» связан с войной между Китаем и Японией, с полевыми командирами, с западными империалистами в Китае и с социальными проблемами того времени. Произведения Маяковского полны симпатии к китайцам.

Исламские темы присутствовали во всех жанрах Серебряного века. Но исламская тематика в этих жанрах литературы различается. «Исламом» у поэта-символиста Бальмонта был прежде всего арабский мир и суфизм. В этих работах он отобрал концепции, общие для ближневосточных религий.

Поэты русских литературных школ и направлений Серебряного века, будь то символизм или акмеизм, поэты футуризма или реализма, все они преследуют следующие цели: в русской литературе возникновение восточных элементов – это стремление к творческому искусству, поиск новых художественных форм, новых поэтических форм и структур в культурах всего мира, в том числе и в китайской культуре. К экспериментам в этой области относятся творения Бальмонта, Иванова и Брюсова. Они пытались создать единую и общую новую культуру, религию, искусство и общую культуру для всего человечества, объединив восточную и западную культуры. Это мировоззрение изначально должно включать в себя мировую культуру, философию и религию, среди которых религия является важнейшим фактором. Они верили, что такое мировоззрение сможет воссоединить человечество. Стихи Н.Гумилева «Персидские миниатюры» и «Я верил, думал, наконец вспыхнул свет» можно использовать как образцы элементов мировой живописи, поэтов-акмеистов.

«Серебряный век» — это примерно период с 1890 по 1917 год или с 1892 по 1917 год, всего более двадцати лет. В 1890-е годы на сцену вышел русский символизм — первое поколение русского символизма. В лице Мержковских, Минского и Сологуба из Петербурга и Брюсова и Бальмонта из Москвы. В начале XX века появляется второе поколение символизма, представленное Блоком в Петербурге и Белым в Москве. Одной из особенностей «Серебряного века» является то, что различные поля влияют, проникают и активно взаимодействуют друг с другом. Например, методы и принципы искусства повлияли на методы и принципы поэзии и музыки, или методы и принципы поэзии повлияли на живопись и музыку. Конец 19 — начало XX вв. — период сосуществования и совместного развития многих литературных школ. Но появление новых жанров не привело к увяданию реализма. Подводя итог, можно сказать, что на рубеже XIX и XX веков в Европе и России произошло множество изменений, включая Первую мировую войну и революцию. Они повлияли на общество по всей Европе и России, и мир претерпел фундаментальные изменения. Потому что некоторые произошедшие исторические события создали ощущение кризиса в обществе. Это чувство кризиса более очевидно в мире художников. То же самое касается и русских художников Серебряного века. Поэты и писатели Серебряного века начали поиск новых художественных форм и культурных мировоззрений в мировой литературе. Этот поиск вскоре перерос в поиск единого культурного мировоззрения человечества, состоящего из национальных культур, религий, искусств и философий всего мира. Независимо от того, поэты какого жанра придерживаются этой идеи, главная причина в том, что они стремятся воссоединить человечество и заставить человечество жить в мире.

Список использованной литературы:

- 1) Алексеев В.М. Наука о Востоке.- М.: ГРВЛ, 1982.
- 2) Славина В.А. Русская литература. XX век: Учебное пособие для пед. вузов по специальности “Филология”. - М: МПГУ, 2000.
- 3) 任光宣 (主编). 俄罗斯文学简史 [M]. 北京: 北京大学出版社, 2006.
- 4) 汪介之 现代俄罗斯文学史纲 [M]. 北京: 华夏出版社, 1998.
- 5) 汪介之 远逝的光华——白银时代的俄罗斯文化 [M]. 南京: 译林出版社, 2003.
- 6) 郑体武 俄罗斯文学简史 [M]. 上海: 上海外语教育出版社, 2006.
- 7) 郑体武 (主编). 俄罗斯文学辞典 作家与作品 [M]. 上海: 复旦大学出版社, 2013.

Ключевые слова: Серебряный век, литература, восток, символизм

Keyword: Silver Age, literature, east, symbolism

Резюме

В статье в основном анализируются восточные темы, жанры и образы в различных школах русской литературы Серебряного века, а также рассматриваются особенности произведений восточного стиля в каждой школе. Путем конкретного текстового анализа российская литература Серебряного века глубоко анализируется и обсуждается с точки зрения тем, образов и т. д.

Summary

This article mainly sorts out the oriental themes, genres, and images in the various schools of Russian literature in the Silver Age, and reviews the characteristics of oriental-style works in each school. Through specific text analysis, the Russian Silver Age literature is analyzed and discussed in depth from the aspects of themes, images, etc.

Рецензент: доц. Л.Алекперова

DÜNYA SƏNƏTİ İNCİSİ OLAN "İSGƏNDƏRNAMƏ"

Dünya ədəbiyyatı tarixinə "Xəmsə" müəllifi kimi daxil olan Nizami Gəncəvi yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında müstəsna yer tutan şairdir. Universal zəkaya malik Nizami şair, müəllim, natiq, rəssam, tarixçi, dilçi, filosof olmaqla əvəzsiz şair olmuşdur.

Doğum tarixi 1141 -ci il qəbul edilən, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yüksək zirvəni ömürlük fəth edən, üç dəfə ailə qursada, yalnız Dərbənd hakimi tərəfindən göndərilən kənz, (ərəbcə xəzinə mənasını verir), hətta şairin:

O, Dərbənd şahının bir töhfəsidir,

Ağıllı, saf, gözəl gül parçasıdır-deyə vəsf etdiyi Afaqdan Məhəmməd adlı oğlu dünyaya gələn, "ŞeyxDüzü"adlanan ərəzidə dəfn olunan NizamiGəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatının ən nadir incisidir. Onun əsərləri bütün dövrlər üçün əvəzsiz xəzinədir. Dünyanın uzun illər fars şairi kimi qələmə verdiyi Nizami türk oğlu türkdür, düşüncəsi türkçülükdür. Tanınmış rus şairi Nikolay Tixonov vaxtı ilə yazmışdır: "Aydındır ki, Nizami farsca yazıb, Azərbaycan xalqının düşmənləri olan tarixçilərin Nizamini fars şairi kimi qələmə verməsi, vətəninin Azərbaycanla əlaqəsi olmaması fikrini deyirdilər. Ancaq bu həyasız yalan heç kimi aldada bilmədi."

Düzdür, onun dili ərəb ədəbi dilində idi, amma, Nizaminin düşüncəsi Azərbaycan düşüncəsidir. Onda elə atalar sözü, frazeoloji birləşmələr var ki, onu başqa dilə çevirmək çətindir. Onu yalnız azərbaycanlı yarada bilərdi. Heç şübhəsiz, Axıstan sifariş etdiyi "Leyli və Məcnun"u oxuyandan sonra "bundan türk iyi gəlir" demişdir. Nizami təpədən dırnağa qədər

Azərbaycan türkdür. Məhz buna görədir ki, bütün dövrlərdə Nizamiyə dəyər verilmiş

840 illiyi Ulu Öndər Heydər Əliyevin zamanında SSRİ məkanında yüksək səviyyədə qeyd olunmuşdur. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları 2021 -ci ili "Nizami Gəncəvi ili" elan etmiş, bununla bağlı sərəncam imzalamışdır.

Böyük şair dərin biliyə, istedadla malik zəka sahibi idi. Roma natiqi Mark Tülü Sisseron istedadı insan gözəlliyi hesab edirdi. Bu gözəllik şairin nəinki daxili aləminə, xarici görkəminə də yansımışdı. Onda peyğəmbərimizə xas işıqlı bir sima vardır. Nizami natiqdirdi, söz ustası, söz sərrafıdır. Azərbaycanda klassik natiqliyin banisidir. Ona görə ən çətin işləri hikmət adamları, natiqlər yerinə yetirirlər.

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,

Dünyada söz olmasa nəyə görə düşüncə,

"Xəmsə"yə daxil olan "İsgəndərnamə" də hökmdar qəhrəmanı olan İsgəndər dara düşəndə əvvəl qızıla əl atsa da, qızıl bir iş görə bilməyəndə natiqlərə üz tutur, onlardan məsləhət alır.

Roma natiqliyində xüsusi yeri olan Kvintilyan natiqliyi təhsilin ən yüksək zirvəsi hesab edirdi və deyirdi ki, şairlər anadan şair doğulsalar da, natiqlər bu zirvəyə gərgin zəhmət, müxtəlif yolla qalxırlar. Şair o dövrdə Gəncədə faaliyyət göstərən zəngin kitabxanadakı dünyanın ən məşhur alim, filosof və şairlərinin əsərləri ilə tanış olmuş, onlardan faydalanmış, şairliyi qədər natiqliyi də mükəmməl olmuşdur,

Nizami tarixi yaxşı bilirdi. Dünyanı fəth etmək xülyasına düşən qəhrəmanı İsgəndəri tarixdə olmasa da, şair təxəyyülünün məhsulu olaraq, Azərbaycana-Bərdəyə gətirir. Onu Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə tərtibləndirir. Böyük fəth Nüşabənin ağı və kamalı qarşısında baş əyir, İsgəndər başa düşür ki, dünya fanidir, gəldi-gedəkdir, daş-qaş, var-dövlət boş şeydir. Böyük ədəbimiz Cəlil Məmmədquluzadə demişkən, "Dünyada hər kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur. Zira ki, mal-mülk tələf olur, gedir amma, xeyirli işlər qalır, söz qalır. Bu maqamda fransız alimi Marselin Nizami tarixçiliyi haqqında dediyi fikir dəyərinə düşərdi: "Şair Azərbaycan türkü idi, əsərlərində özünü ölkəsinin tarixçisi, xalqının hiss və həyəcanının tərənnümcüsü kimi göstərir."

Bu maqamda "Nizamişünas" Əhmədağa Əhmədov özünün "Nizamişünas" əsərində yazır: "Nizami böyük tarixçidir. O, bütün Orta və Yaxın Şərqi tarixini dərinləndirən, mənbələrdən əldə etdiyi sənədləri bir tarixşünas kimi məharətlə tədqiq edəndən sonra topladığı məlumatı nizama salıb nəzmə çəkib".

Nizami müəllim idi, tərtibləndirən idi. Zamanında o, Yunan fəlsəfəsinə, natiqliyinə bələd olmuş, Karl Maksın "Yunan fəlsəfəsinin, natiqliyinin Makedoniyalı İsgəndəri" adlandırdığı Aristotelin əsərlərini, "Poetikası"nı oxumuş, fəlsəfəsinə sevdliyindəndir ki, ədəbiyyatımızda ilk olaraq natiq-filosof obrazı olaraq Aristotelə müraciət etmişdir. Nizami dərin müxtəliflik sahibi idi. O, antik Yunan fəlsəfəsindən, natiqliyindən yaradıcılıqla bəhrələnmişdir.

"İsgəndərnamə"də şair natiqlik sənətinin görkəmli nümayəndələrinin adını çəkir, tarixi şəxsiyyət olan çar

⁵⁷ BDU. Qazax filialı

bu cür kamil şəxsiyyət kimi verilməli idi.

Nizami Şərqi və Qərbə yürüş edən Makedoniyalı İsgəndərin həyatını dərinədən öyrənmişdir. O, İsgəndərin simasında ədalətli, məzlumların xilaskarı, bütün insanlığın azadlığı uğrunda mübarizə aparan bir qəhrəman obrazı yaratmışdır. İsgəndər Ərəstunu (Aristoteli), Əflatunu (Platonu), Sokratı ətrafına toplayır, onların ağıllı məsləhətlərinə qulaq asır, onlardan dərslər alır. Nizami qəhrəmanın obrazını yaradarkən onun haqqında şifahi xalq ədəbiyyatında mövcud olan rəvayətlərə biganə qalmamış, onun buynuzunun olması, zülmətə gedib qayıtması və s. təsvir etməklə folklorla tarixiliyi sintez etmişdir. Nəticədə kamil, ədalətli, sərkərdə surəti yaratmışdır.

Nizami "İqbalnamə"də insanı fəlsəfi düşüncələrə dalmağa istiqamətləndirir. Dünyanın yaranması ideyasını meydana qoyur, müxtəlif fikirləri oxucuya çatdırır. O, bunu çox maraqlı bir şəkildə təsvir edir. Dünyanın yaranmasını antik dövrün filosoflarının dili ilə nəzərdən keçirir. Bu, Nizami dahiliyyəsinin, müdrikliyinin təsdiqidir. Onun filosofların əsərlərinə, fikirlərinə nə qədər dərinədən bələd olduğunu bir tərəfdən sübut edir, digər tərəfdən isə bu fikirlərin böyük filosofların dili ilə səsləndirməsi poetik həm mənəzərə yaradır, həm intellektual, həm də estetik hissələrin inkişafına yol açır. Dahilərin söhbəti maraqlı və cəlbedici olmaqla insanı düşünməyə vadar edir. Sonda isə Nizami öz fikrini bildirir, dünyanın yaranışı ilə bağlı orijinal fikrini bildirir.

Böyük yaradıcı, nə olsa, ancaq Ən əvvəl, şübhəsiz, əqli yaratdı.

Hər nə yaratdısa, hündür, ya alçaq, Onu öz nuruyla, o, aydınlatdı.

Buradan görünür ki, mütəfəkkir şair ağıllı, idrakı hər bir işin başlanğıcı hesab edir.

Xosrov, Şirin, Leyli, Məcnun, Bəhram, İsgəndər kimi əsas qəhrəmanları vasitəsilə şair öz tərbiyəvi fikirlərini, arzularını ifadə etmişdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında əsas yeri tutan baş qəhrəmanları Xosrov, Bəhram, İsgəndər hökmdardır. Dahi şair hökmdar qəhrəmanları vasitəsilə dövrünün hökmdarlarına təsir etmək, onları zülumdən çəkindirmək, ədalətə çağırmaq məqsədini qarşısına qoymuşdur. Nizami bütün təsvir etdiyi hakim surətlərinin zəif və qüvvətli cəhətlərini İsgəndərin surətində ümumiləşdirməyə çalışır. Ona görə İsgəndərin ən yaxşı cəhəti hər bir işdə vəhərəkətdə xalq nümayəndələrinin, ağıllı adamların, alim və filosofların nəsihətlərini dinləməsi, məsləhətlə iş görməsidir. "İqbalnamə"nin müqəddiməsində İsgəndərin bu xüsusiyyəti haqqında şair belə deyir:

Tədbir soruşardı iş bilənlərdən, Yoxsa Rum papaqlı bir mərd və sayaq

Onunçün olmuşdu özü işbilən. Çinə, Hindistana basardı ayaq?..

Nizami yaradıcılığında Şərqi, bəlkə də heç bir şairinə xas olmayan bir fikir nizamı vardır. Bu nizam ahəngdar bir dünyagörüşü sistemindən ibarətdir. Bu elə bir sistemdir ki, 880-il bundan əvvəl düşünülmüş olmasına baxmayaraq yaşadığımız bu günlərdə belə aktual deyiləcək qədər təzə və yenidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat :

1. Nizami Gəncəvi "İsgəndərnəmə", Bakı 2004.
2. İ. Hacıyeva "Niq mədəniyyəti", Bakı 2011.
3. F. Şiriyev "Azərbaycan dilinin niq mədəniyyəti və ritorika" Bakı 2014.
4. T. Kərimli "Nizami və tarix" Bakı 2002.
5. "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" Bakı 1982.

Açar sözlər: Universal, türkçülük, zəka, ədalətli, orijinal, şəxsiyyət, hökmdar, natiq, hamışayaşar.

Xülasə

Azərbaycanda klassik şeirin, klassik natiqliyin görkəmli nümayəndəsi olan, universal zəka sahibi, yaradıcılığında türkçülük düşüncəsinə daim sadıq qalan, dünyanın zaman- zaman müraciət edərək bəhrələndiyi N. Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan və dünya sənəti incisi hesab olunan "İsgəndərnəmə"yə müraciət olunur.

Summary

"İskandarnəmə", who is a prominent representative of classical poetry and classical oratory in Azerbaijan, has a universal intelligence, who is always loyal to the idea of Turkishness in his work, is included in the "Khamse" of N. Ganjavi, who is considered a pearl of world art.

Резюме

Мы имеем в виду «Искандарнаме», вошедшее в «Хамсу» Н.Гянджеви, видного представителя классической поэзии и классического ораторского искусства в Азербайджане, обладающего универсальным интеллектом, всегда верного идее тюркизма в его творчество и считается жемчужиной мирового искусства.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

OZAN VƏ BAXŞI SƏNƏTİNİN KÖKLƏRİNƏ DAİR

“Paksi” sözünün kor qam-şaman anlamı verməsinə gəldikdə bu, ilkin təxəyyülün doğurduğu müəyyən tarixi-tipoloji təsəvvürə söykənir: çünki ibtidai təsəvvür o biri dünyanı qaranlıq aləm kimi qəbul edir və qam-şamanı da o biri dünyadakı – qaranlıq aləmdəki ruhlarla əlaqədə olan magik bir varlıq sayırdı.

V.V.Bartold “baxşı” adının sanskritcədən “müəllim”, “bilici”, “məlumatlı adam” məzmunu əks etdirən “bxikşu” sözündən törəndiyini güman eləyir. Türk dillərinin söz ehtiyatına yaxşı bələd olan görkəmli tədqiqatçının bu qənaəti o qədər də ağlabatan deyildir. Baxşının qaibdən soruq götürmək, görücülük, baxıcılıq edərək gələcəkdən xəbər verə bilmək qabiliyyətinə malik olduğu barədə elmi təsəvvürdə olan alim, əslində bu sözün türkcədəki “baxıcı” kəlməsinə bağlandığını diqqət önünə gətirməliyi. Nədənsə türk dili və folklor sisteminə lazımi səviyyədə bələdliyi olan professor X.Koroğlu da “baxşı” adını sanskritcədən gəldiyini və türk konteksinə budda təsiriylə daxil olduğunu məqbul sayaraq V.V.Bartoldun mövqeyinə tərəf çıxır. Halbuki bir çox türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan, qırğız, özbək, qaqauz, Anadolu türkcələrində “falçı” sözünə qarşılıq olaraq “baxıcı” kəlməsinin də işlənməsi “baxşı”nı ilkin təşəkküldə həm leksik, həm də mifoloji-semantik baxımdan “baxıcı” olduğuna təkzibolunmaz sübutdur. İslam dünyagörüşünün şamançılığı sıxışdırmağa başladığı erkən orta əsrlərdən etibarən baxşılar bir çox mərasim və ayinlərin icrasından təcridlə uzaqlaşmağa məcbur olsalar da, islamaqədərki türk mədəniyyət və mənəviyyatını Qafqaz, İran və Anadolu-dakı daşıyıcılarla (ozan və aşıqla) müqayisədə xeyli dərəcədə artıq mühafizə edə bilmişlər. Buna görə də baxşılar yarı müsəlman-yarı şaman sənətkarlardır. Baxşılardan özünü mühafizəsinin belə güclü alınması əsasən onunla bağlıdır ki, Qafqaz, İran və Anadoluya nisbətən Türkünstan və Uralboyunda islam dini bir qədər zəif yayılmışdı. Bu səbəbdən də orada etnik-mənəvi həyat demək olar ki, tarixi-ənənəvi axarında davam edirdi. İslam təsirinin lazımi səviyyədə şiddətlənə bilməməsinə görədir ki, baxşı sənəti müəyyən məzmun yenilikləri (islam dünyagörüşündən gələn motivlər) qəbul etsə də ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramadı. Halbuki mahiyyət baxımından onunla eyniyyət təşkil edən ozan sənəti Qafqaz, İran və Anadoluda duruş gətirə bilməyərək islam mədəniyyətinin güclü təsiri altında aşiq sənətinə çevrilmişdir.

İslam təsirinin nəticəsi kimi baxşı sənətində gedən dəyişikliklər sırasında bəzi bölgələrdə “baxşı” adının başqa adlarla əvəz olunmasına meylin yaranmasını qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, “baxşılıq” islamaqədərki inanış və tapınmalarla bağlı bir dünyagörüş toplusu olduğu üçün onun müsəlman zehniyyəti tərəfindən sıxışdırılması və imkan daxilində sıradan çıxarılması təbii bir proses kimi baş verməliyi. Orta yüzilliklərin sonlarına doğru Türkmən və Özbək baxşılarının bir qisminin özlərini “şayır”, “şaqır” adlandırmaları, qazaxlarda, qismən də qırğızlarda isə bu qəbildən olan sənətkarları “akın” adı ilə çağırılması bilavasitə həmin təsirin nəticəsidir. “Akın” adının ruhani, din xadimi məzmunu əks etdirən “axund” sözünün xəlqiləşmiş variantı ilə bağlı olduğunu F.Köprülü, B.Ögəl, A.Samolyoviç kimi görkəmli araşdırıcılar öz tədqiqatlarında məntiqli şəkildə sübuta yetirmişlər. Baxşı əsasən qırçaq, uyğur və karlıq türklərinin sənətidir. Oğuz tayfasından olan Türkünstan türklərinin – türkmənlərin və Xarəzm oğuzlarının bu sənəti qəbul etməsi, çox ehtimal ki, sonrakı hadisədir. Çünki Türkünstan oğuzları da Qafqaz, İran və Anadoludakı həmtayfaları kimi ozan sənətinə bağlı idilər. Oğuzlara məxsus ozan sənətinin Türkünstanda baxşı sənəti ilə əvəzlənməsi bir sıra sosial-siyasi proseslərin gedişatında tarixi-estetik hadisə kimi ortaya çıxmışdır.

Sözün gedən prosesin baş verməsi, yəni baxşı sənətinin türkmənlər və digər Türkünstan oğuzları arasına nüfuz etməsi və orada hegemon sənətə çevrilməsi əsasən aşağıdakı səbəblə əlaqədardır:

1. İslam dininin təsiri altında erkən orta çağlardan başlayaraq Qafqaz, İran və Anadoluda ozan sənəti yavaş-yavaş sıxışdırılıb gözdən salınmış və onun yerində aşiq sənəti intişar tapmağa başlamışdı. Adı çəkilən əsas oğuz bölgələrində ozana yuxarıdan aşağı baxıldığı, adının həqarətlə çəkildiyi bir zamanda həmin ərazilərdəki həmtayfalarıyla sıx əlaqədə olan Türkünstan oğuzlarının onu qoruyub yaşatmaları imkan daxilində deyildi.

2. Orta yüzilliklərdə bütövlükdə Türkünstanda cığatay-özbək təsirinin güclü olduğunu nəzərə alsaq başqa mənəviyyat axarları (məsələn, klassik poeziya, memarlıq, rəssamlıq və s.) kimi baxşı sənətinin də Türkünstan oğuzları arasında yayılması təbii hal sayılmalıdır. Türkünstan oğuzlarının əhatələndiyi çevrədə baxşı sənətinin əsas yer tutması səbəbindən bu təsir həm də qazax və qırğız bölgələrindən gələ bilirdi.

3. Baxşı və ozan sənətləri arasındakı ifaçılıq və repertuar yaxınlığı da əvəzlənmə prosesinin asan və sürətli getməsində müəyyən rol oynamışdır.

⁵⁸ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Türkmən baxşı sənətində ozan-aşiq ənənəsinə uyğun gələn elə keyfiyyətlər müşahidə edilir ki, həmin cəhətlərə qazax, qırğız və özbək baxşılarının nə söz və musiqi repertuarında, nə də ifaçılıq prinsiplərində təsadüf olunur. Çox ehtimal ki, baxşı və ozan sənətləri türkmən oğuzları arasında bir müddət yanaşı işlənmişdir.

Türküstan oğuzlarının aşiq sənəti yoluna doğru gedən ozanları prosesin müəyyən mərhələsində ciddi təsir altına düşərək başqa bir sənətə yönəlməli və baxşıya çevrilməli olmuşlar. Əslində ozan və baxşı sənətlərinin genetik yaxınlığı, bundan əlavə, onların yayıldığı bölgələrində terk etnoslarının biri-biri ilə fəal əlaqə münasibətində olması, bu iki sənət sahəsinin geniş mənada qarşılıqlı təsiri üçün münbit tarixi zəmindir. Buna görə də diqqətli şəkildə yanaşdıqda eyni bahadırın bədii obraz və igidliklərinin həm ozan, həm də baxşı yaradıcılığında təənnüm olunduğunu, mifik qəhrəmanların müştərək qaydada eposda təcəssüm etdiyini asanlıqla görmək mümkündür. Ozan-baxşı qarşılıqlı təsiri Türküstan və Ural boyunda olduğu kimi Qafqaz, İran və Anadoluda da öz tarixi izlərini saxlamaqdadır. Türküstan və Ural boyu ilə mədəni-tarixi və genetik əlaqələrlə yanaşı Qafqaz, İran və Anadoluya tarix boyunca müxtəlif qırpaq tayfalarının yerləşməsi də qarşılıqlı təsir üçün çoxyönlü imkanlar açmışdır. Olsun ki, Azərbaycan, İran və Türkiyə ərazilərində məskunlaşan qırpaq tayfalarının baxşı və yaxud da “yırçı” sənəti güclü oğuz təsiri nəticəsində əvvəlcə ozan, daha sonra isə aşiq sənəti ilə əvəzlənmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərzadə Ə. Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu. Bakı: BDU nəşri, 1999.
2. Cəfəroğlu Ə. Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri. İstanbul: 1939.
3. Cinaslar. Tərtibçilər M.Aslan, E.Məmmədov. Bakı: Elm, 1985.
4. Eldarova Ə. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1966.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1995.

Açar sözlər: kompleks, aşiq, əski dövr, xaqan, qədim, daşıyıcı, folklor, mifoloji, poeziya, epos

Ключевые слова: комплекс, ашуг, древний период, хаган, древний, носитель, фольклор, мифология, поэзия, эпос

Keywords: complex, ashug, oldperiod, khagan, ancient, carrier, folklore, mythology, poetry, epic

Xülasə

Qam-şaman kompleksinə bağlı olan və bu sistemin digər daşıyıcılarına nisbətən daha uzunmüddətli zaman həddlərində fəaliyyət göstərən baxşılardan türk etnik-mədəni mühitinin imkişafında, o cümlədən də aşiq sənətinin təşəkkülündə əhəmiyyətli yeri vardır. Türküstan, Çin-Uyğur və Uralboyu kimi irimiqyaslı coğrafi-etnik türk bölgələrində qam-şamanın ənənəvi funksiyasını regional özünəməxsusluqlar və tarixi yeniləşmələrlə davam etdirən baxşılardan qədim türk mədəniyyətinin əsas daşıyıcı və qoruyucularından biridir. “Baxşılardan ən əski dövrlərdə musiqi ilə sehr edən, şeirlər təənnüm edən, qaibdən xəbər verən, həkimlik edən qamlar idi”. “Baxşı” adı altında cəmləşən bu çoxyönlü fəaliyyətin nəticəsidir ki, orta yüzilliklərə qədər Türküstan xaqanları öz katiblərinə də “baxşı” deyərək müraciət edirdilər.

Резюме

Бахши, которые связаны с комплексом Гам-Шаман и действуют дольше других носителей этой системы, также играют важную роль в развитии турецкой этнокультурной среды, а также в формировании искусства ашугов. В крупных географических и этнических тюркских регионах, таких как Туркестан, Китай-Уйгур и Урал, бахши, продолжающие традиционную функцию траура с региональными особенностями и историческими новшествами, являются одними из основных носителей и защитников древнетюркской культуры. Древние ритуалы и церемонии с глубокими мифологическими корнями, а также искусство речи, музыки и танца зародились и развивались в этих географических регионах, и их многовековая деятельность играла ведущую роль в центральном жилище. «В древности бахши были колдунами, которые очаровывали музыкой, пели гимны, предсказывали невидимое и правили». В результате этой многогранной деятельности, сосредоточенной под названием «бахши», вплоть до средневековья туркестанские хаганы также называли своих секретарей «бахши».

Summary

Bakhshi, who are connected to the Gam-Shaman complex and operate for a longer period of time than other carriers of this system, also play an important role in the development of the Turkish ethno-cultural environment, including the formation of the art of ashug. In large-scale geographical and ethnic Turkic regions such as Turkestan, China-Uighur and the Urals, the Bakhshi, who continue the traditional function of mourning with regional peculiarities and historical innovations, are one of the main carriers and protectors of ancient Turkic culture. Ancient rituals and ceremonies with deep mythological roots, as well as the art of speech, music and dance, originated and developed in these geographical areas, and their centuries-old activity played a leading role in the central vein. "In ancient times, the bakhshis were sorcerers who enchanted with music, sang hymns, foretold the unseen, and ruled".

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

F.KÖPRÜLÜNÜN XALQ ƏDƏBİYYATININ NƏZƏRİ ƏSASLARI İLƏ BAĞLI FİKİRLƏRİ

Folklor xalqın milli kimliyinin, ictimai şüurunun ilkin xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olmaqla bərabər, həm də çox dərin nəzəri əsaslara söykənən bir mənbədir. Bu mənbədən qidalanan hər bir toplumun genetik xüsusiyyətləri onun sahib olduğu dəyərlərdə öz əksini tapır. Folklora geniş bucaqdan baxan görkəmli alim F.Köprülü onun dərin fəlsəfi məzmununa çox böyük önəm vermişdir. Yazılı ədəbiyyatın təşəkkülündə bu zəngin yaradıcılıq nümunələrinin əhəmiyyətli qaynaq rolunda çıxış etməsini F.Köprülü elmi əsaslarla tədqiqata cəlb etmişdir. O, xalq ədəbiyyatından yaradıcı şəkildə faydalanaraq anlaşıqlı dildə bədii əsərlər yazmağı məqsədəuyğun hesab edirdi. Tədqiqatçı XIV-XV əsrlərdə yazılmış bədii mətnlərin əsasən geniş xalq kütləsi üçün nəzərdə tutulduğuna əsaslanaraq, bu əsərlərin hər kəsin anlayacağı sadə bir dildə yazılmasını təqdir edirdi. O, “Qabusnamə” müəllifinin öz oğluna xitabən dediyi “şeyr yazarkən sadə, aydın yazmağın faydaları haqqında” fikrini misal çəkmiş, həmin sözlərin nəinki öz dövrü üçün, eyni zamanda daha sonralar da keçərlil olacağını vurğulayırdı [1, s.278].

Bəllidir ki, Türkiyədə folklorşünaslığın sistemli şəkildə öyrənilməsinə XIX yüzilliyin sonlarından başlanılmışdır. Bu dövrdən etibarən xalq mədəniyyətinə türk aydınlarının, bilavasitə ədəbiyyat və sənət sahəsinə maraq göstərən mütəxəssislərin diqqəti getdikcə artmağa başladı. Folklor termini ingilis mənşəli olduğundan, həmin sözün türkcə qarşılığı kimi əvvəlcə “halk bilimi”, “halk sözü”, “halkiyat” adından istifadə olundu. Bundan başqa, ağız ədəbiyyatı, xalq ədəbiyyatı, ağız mədəniyyəti, ənənəvi ağız ədəbiyyatı və s. adlardan istifadə olundu [2, s.1].

Yuxarıda göstərilən adlar folklor termini qədər ədəbi-elmi dövriyyədə işləklilik qazana bilmədi. Folklor qısa və dolğun məzmun ifadə etdiyi üçün beynəlxalq miqyasda tanınaraq işləklilik qazanmağa başladı.

Xalq ədəbiyyatının bədii-poetik dəyərini göstərən ilk məqalə Z.Paşanın İngiltərədə N.Kamalla birlikdə dərc etdirdikləri “Hürriyyət” qəzetində yayımlanan “Şeyr və inşa” (“Şiir ve inşa”) [3] adlı yazısıdır. Folklorun manifesti adlandırılan bu məqalədə xalq ruhuna dönmək, milli dəyərləri yaşatmaq kimi qabaqcıl fikirlər irəli sürülmüşdür.

F.Köprülü Z.Paşanın “Şeyr və inşa” məqaləsini “*Milli ədəbiyyat cərəyanının ilk mübəşşirləri*” (“*Milli edebiyat cərəyanının ilk mübəşşirləri*”) adlı araşdırmasında müxtəlif yönərdən tədqiqata cəlb etmişdir. “*F.Köprülünün həmin məqalədən verdiyi bir parçadan aydın olur ki, Z.Paşa türk şeyrinin və nəsrinin uzun müddət fars, ərəb təsirində qalmasından, həmin ədəbiyyatları təqlid etməsindən, tərkibcə ərəb-fars ifadələri ilə qarışaraq milli xüsusiyyətlərini itirməsindən narahatdır*” [4, s.162]. Bütün bunlara rəğmən, Z.Paşa türk milli şeyrinin varlığını tamamilə inkar etməyərək xalqa doğru getməyi, ümumxalq təfəkkürünə əsaslanmağı prioritet istiqamətlərdən sayırdı. O, xalq ədəbiyyatını önə çəkərək göstərirdi ki, türk ruhunu əks etdirən əsl şeyrlər şairlərin (klassik üslubda, ərəb-fars ədəbiyyatının təsiri ilə yazan şairlər nəzərdə tutulur. F.M) mövzusunu mənasız deyər bəyənmişdikləri avam mahnılarıdır, “taşralarda (mərkəzi şəhərlərin kənarı) və çöğür (saz)” şairləri arasında Deyiş, Üçləmə və Kayabaşı kimi adlanan nəzmlərdir [3, s. 35].

F.Köprülü Z.Paşanın bu məqaləsində iki müxtəlif qütbləşmənin olduğunu nəzərdən qaçırmır. Bir tərəfdən, o, Z.Paşanın xalqa doğru getmək, xalq dilinə və ədəbiyyatına dönməyin əsasını qoymaq kimi mühüm ictimai-tarixi, ədəbi-mədəni mövqeyini yüksək qiymətləndirir, digər tərəfdən, Z.Paşanın fəaliyyətini bu məqalə ilə məhdudlaşdırmayaraq, onun ümumnəzəri baxışlarına kompleks yanaşaraq göstərir ki, bir az Russodan, bir az Fransız romantizmindən təsirlənən “Şeyr və inşa” müəllifinin əsas məqsədi xalq dilinə qayıtmaq yox, klassik ədəbiyyatı tamamilə gözdən salmaq, İran təsirini yox etmək idi. Əgər Z.Paşa dilin sadələşməsinə və xalq lisanının milli əsaslarına sistemli şəkildə yanaşsa idi, aşıq şeyrindən, saz şairlərindən “küçümsəyərək” bəhs etməzdi. Z.Paşanın türkcəyə aşağılayıcı baxışı, bu dilin bir neçə dilin qarışmasından yarandığını iddia etməsi, F.Köprülüyə görə, onun türk dilinin istiqbalı məsələsini la-yiqincə anlamamasından irəli gəlirdi [1, s.304].

Xalq ədəbiyyatının özünə layiq olduğu səviyyədə yuxarı dairələr tərəfindən dəstəklənməməsi acınacaqlı hal idi. Dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə himayə olunan klassik ədəbiyyat isə öz nüfuzunu qorumaqda idi. Xalq təfəkkürü demokratik ruhlu, obyektiv xarakterli olduğundan və gerçək həyata adekvat

⁵⁹ Folklor institutu. Doktorant.

münasibət bəslədiyindən dövlətin də təbii ki, çatışmayan tərəflərini, qüsurlarını açıq-aşkar ifadə edirdi və buna görə də idarəetmə sisteminin rəğbətini qazana bilməzdi. Bunu tədqiqatçılar da dönə-dönə etiraf edirlər: *“Bizim gerçək dilimiz və ədəbiyyatımız xalqın arasında yaşamaqda olanlardır. Milli şeirimiz və nəzmlərimiz hələ də ozanlar və xalq arasında canlıdır”* [5, s.1536].

Yeri gəlmişkən, onu da nəzərə çatdırmaq ki, totalitarizmin hökm sürdüyü sovet məkanında da belə bir oxşar halla rastlaşırıq; yazılı ədəbiyyat demək olar ki, hakim dairələrin maraqlarına xidmət edən sosializm realizminin tələblərinə cavab verməyə məcbur edilirdi. Azad təfəkkürün məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatını isə nəzarət altına almaq o qədər də asan deyildi. Milli dəyərlərə təcavüzkar münasibət, “Kitabi- Dədə Qorqud”un yasaq olunması, “Məlikməmməd” nağılıının tez-tez dərsliklərdən çıxarılması və digər yasaqlar dediklərimizə misal ola bilər.

Mövcud qaynaqlara əsasən demək mümkündür ki, Türkiyədə folklor məfhumunun qarşılığı kimi “halkiyat” sözünü ilk dəfə Z.Göyalp işlətməmişdir. O, 1913-cü ildə “Halka doğru” dərgisində “Halk medeniyeti başlangıç” və “Halk medeniyeti II” adlı məqalələr nəşr etdirir. İqnatz Kunoş və Ahmet Vefik Paşa arasında söhbətdə yer alan folklorla bağlı qeydlərdə xalq ədəbiyyatına dair fikirlər ilkin mülahizələrdən olsa da, folklorla olan maraq Z.Göyalpın fəaliyyətindən sonra genişlənməyə başladı. Tədqiqatçı Ö.Oğuz *“Türkiyədə folklorun ilk məqalələri”* (*“Türkiyədə folklorun ilk makaleləri”*) adlı araşdırmasında ölkəsində folklor çalışmalarının başlanğıcına Z.Göyalpın adının qoyulmasını onun bu termini türk dilinin öz daxili imkanlarından istifadə edərək halkiyat adlandırmasında, bu adı tanıtmada görmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, folklorla olan maraq da elə həmin vaxtdan etibarən artmağa başlamışdır [6, s.10].

Z.Göyalp folklor təfəkkürünə dönüşün əsas simalarından olan F.Köprülünün bu istiqamətdəki fəaliyyətinə də güclü təsir etmişdir. Bu haqda tədqiqatçı E.Aktaş tədqiqatlarında gəldiyi qənaətləri ümumiləşdirərək yazır: *“Z.Göyalpın sadəcə fikri mənada deyil, eyni zamanda ədəbi sahədə də açmış olduğu xalqa enmə fikri öncələri hər nə qədər uzaq dursa da, xüsusi olaraq Balkan savaşı və ondan sonrakı illərdə F.Köprülünü də dərinədən və müsbət anlamda təsirləndirəcək və ümumilikdə yaptığı Türk ədəbiyyatı araşdırmalarının öncəlikli disiplini folklor və onun alt bölməsi olan xalq ədəbiyyatı sahəsində olacaqdır”* [7, s.154].

F.Köprülünün “Yeni bir ilim: halkiyat “folk-lore” adlı məqaləsi Türkiyədə folklorla bağlı yazılmış ilk elmi tədqiqatlardandır. 1914-cü ildə “İkdam” qəzetində nəşr olunan bu araşdırmasında F.Köprülü folkloru elmi-nəzəri cəhətdən tədqiq etmiş, bu yaradıcılıq sahəsinin funksiyasını və Avropada folklorşünaslıq elminin mövcud durumunu tədqiq etmişdir.

Xalq ədəbiyyatının ideya-bədii xüsusiyyətlərini dərinədən duyan F.Köprülü Avropada folklorun toplandığı, elmi araşdırmaya cəlb edildiyi bir vaxtda türk xalqlarında bu sahənin diqqətdən kənar qalmasına təəssüflənirdi. Ən acınacaqlısı bu idi ki, Avstraliyanın, Mərkəzi Afrikanın ən vəhşi qəbilələrinin belə el ədəbiyyatına aid tədqiqatları Türkiyədəkindən daha geniş və əhatəli idi. Ağız ədəbiyyatına qarşı laqeydliyin kökündə ictimai amili də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Uzun müddət yuxarı təbəqənin nümayəndələri xalqa aid bir sıra mədəni dəyərləri aşağılayıcı gözlə qarşılamaş, xalq yaradıcılığını bəsit və primitiv düşüncənin məhsulu kimi qəbul etmişdilər. *Xalqın kollektiv yaradıcılığının məhsulu olan nümunələrin diqqət mərkəzindən kənar qalması həm də bu böyük sənət sahəsinin incə çalarlarının, fəlsəfi qatlarının dərk olunmaması ilə bağlı idi. Bu cür analoji hal Avropa xalqlarının folklorunda da özünü göstərmişdir* [8, s.2-3].

Lakin alim Qərbdə Fransa inqilabından sonra vəziyyətin yaxşıya doğru dəyişdiyini göstərmiş, xalq kütlələrinin yaratdığı folklor nümunələrinin mühüm əhəmiyyətinin getdikcə daha çox dərk olunduğunu bəyan etmişdi.

Məlumdur ki, folklor xalqın gen yaddaşı kimi onun uzun əsrlərdən gələn ənənəsini yaşadaraq gələcəyə daşıyır. O, eyni zamanda, millətin tarixini özündə bədii şəkildə yaşadır. Tarixi keçmişin izləri folklor vasitəsilə günümüze qədər gəlib çıxmışdır. Sadaladığımız fikirləri elmi yaradıcılığının əsas meyarı kimi qəbul edən F.Köprülü vaxtilə Tuna yalılarında (təpələrində - F.M) olan zəngin türk şəhərlərinin xatirələrini özündə əks etdirən folklor nümunələrinin çoxunun unudulub getməsi nəticəsində həmin dövrü hafizələrdə belə canlandırmağın mümkünsüzlüyünü təəssüflə qeyd edirdi. Rumeli fəlakətindən sonra Avropada olan torpaqlar türklərin əlindən çıxdığı kimi, zamanında yazıya köçürülməyən folklor nümunələri də eyni aqibəti yaşadı, bir çoxu yaddaşlardan silindi.

Hər hansı bir şifahi ədəbi nümunənin tədqiqi onun nəşrindən, toplanıb küll halında elmi dövriyyəyə

daxil edilməsindən sonra daha geniş vüsət alır. Toplumun düşüncə tərzinin formalaşmasında folklorun mühüm rolu olsa da, bu sahənin bir elmşünaslıq kimi formalaşması uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Lakin ictimai, siyasi və sosial səbəblər folklorla ciddi elm sahəsi kimi dönüşü zərurətə çevirdi və XIX əsrdən bu istiqamətdə tədqiqatlara imkan yaratdı. Məlumdur ki, folklor sözünü ilk dəfə 1846-cı ildə ingilis alimi Vilyam Toms topladığı xalq nümunələrini adlandırmaq üçün bir termin kimi işlətməmiş və bu ad daha sonralar beynəlxalq bir termin kimi bütün dünyada istifadə olunmuşdur. 1878-ci ildə “The folklore society” (Folklor cəmiyyəti) adlı ilk folklor dərnəyi qurulmaqla bu elm sahəsinin əsası qoyulur. Avropada Şərq xalqlarına, o cümlədən də türklərə nisbətən xalq irsinə maraq və onu toplayıb nəşr etmək ənənəsi daha tez formalaşmışdır. Bu baxımdan, türk etnik təfəkkürünün ən mükəmməl, universal daşıyıcılarından olan aşiq tərzinin dərin elmi mühakimələrlə öyrənilməsi mədəniyyət tariximizin üzə çıxarılması baxımından önəmlidir.

Bədii sözün ictimai həyatın hərəkətverici qüvvəsi olduğunu önə çəkən F.Köprülüyə görə, folklor da daxil olmaqla *“ədəbiyyat tarixi yalnız fərdlərin ruhi halları haqqında deyil, ümumən millətin ictimai vəziyyəti barədə müəyyən bilgi verən bir şöbəsidir”* [1, s. 237].

Alim türk xalq ədəbiyyatının və ümumilikdə mədəniyyət tarixinin öyrənilməsini daha geniş elmi müstəviyə gətirmişdir. O, tarixi inkişaf mərhələlərinin bir-biri ilə bağlılığını nəzərə alaraq, hər növbəti mədəni hadisənin özündən əvvəlki və öz dövründə baş verən proseslərlə əlaqəsini araşdırmağı mühüm elmi-metodoloji prinsip kimi qəbul edirdi. Tədqiqatçı qeyd edir ki, islamiyyətdən öncəki türk ədəbiyyatını bilmədən islamiyyətdən sonrakı dövrü öyrənmək, yaxud Osmanlıya qədər Orta və Kiçik Asiyadakı ədəbi hadisələrin mahiyyətini duymadan Osmanlı dövrünün ədəbiyyatını anlamaq qeyri-mümkündür. Daha sonra tədqiqatçı bu fikirlərini aşiq ədəbiyyatı və xalq ədəbiyyatına yönəldərək xüsusi vurğulayır ki, məhz bu sahələrin mükəmməl bilinməsi sayəsində türk ədəbiyyatını elmi bir surətdə qavramaq mümkündür [9, s.49-50].

Elmi fəaliyyətə bədii yaradıcılıqdan gələn F.Köprülüyə görə, ədəbiyyat bir millətin mədəniyyətini, düşüncəsini, kimliyini və ruhunu ifadə etməkdə mühüm vasitələrdəndir. Alimin dünyagörüşünün formalaşmasında qeyd etdiyimiz kimi, Z.Göyalp xüsusi rol oynamışdır. İlk zamanlar şeirlərində fərdi hissələrin təsirində olan, şəxsi duyğu və düşüncələrini ifadə edən F.Köprülü məhz Z.Göyalpın təsiri ilə millət, toplum və türkcülük haqqında yeni sosioloji təfəkkürə yiyələndi. 1913-cü ildən etibarən “Sərvəti-Fünun”da şeir yazmaqdan imtina etdi, vaxtilə tənqid etdiyi “Türk yurdu” dərgisi ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. Tədqiqatçı artıq gənc yaşlarından ədəbiyyatın fərdi duyğu və düşüncələri ifadə edən lokal miqyaslı mənəvi xəzinədən daha çox, ictimai idealları əks etdirən bir təsir vasitəsi olduğunu qavramağa başlamışdır. *“Artıq duyğusal ədəbiyyatçı Köprülünün yerini geniş üfüqlü, elmi yazıları üstün gələn bir Köprülü almışdır”* [10, s.18].

Beləliklə, bir tədqiqatçı kimi F.Köprülünün ədəbiyyatın genezisi və əski mərasim ayinlərinin öyrənilməsində əsas məramı milli-tarixi gerçəklikdən çıxış edərək əsrlər boyu türk xalqlarının müxtəlif coğrafiyalarda yaratdıqları mənəvi irsin əsas mahiyyətini, ideya-estetik səciyyəsinə bütün incəlikləri ilə üzə çıxarmaq və bu yöndə əyani təsəvvür formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Köprülü, F. Edebiyat araşdırmaları: [2 cildə] / F.Köprülü. – İstanbul: Ötüken, – c. 1. –1989. –470 s.
2. Emezue, G.I.N. Essential stylistic features of oral literature: [Electronic resource] / – september, 2018. URL: <http://researchgate.net>
3. Paşa, Z. Şiir və İnşa // – İstanbul: Yeni Türk edebiyatı antolojisi, II kitab. – 1993. – s. 45-49
4. Mədətov, F.F. Fuad Köprülü və Türkiyədə folklorşünaslığa aid ilkin tədqiqatlar // – Bakı: İpək yolu, Azərbaycan Universitetinin elmi jurnalı, –2018. №1, –s. 161-166
5. Başgöz, İ. Türkiyədə folklor çalışmaları ve milliyetçilik // İ.Başgöz. –Türkiyə: Turkish Studies-İnternational Periodical for The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3. –2011. – s. 1535-1547.
6. Oğuz, Ö. Türkiyədə folklorun ilk makaleləri // – Ankara: Milli folklor, – 2013. №99, – s. 5-14
7. Aktaş, E. Mehmet Fuat Köprülüde folklor ile halk edebiyatı algısı ve bunlar üzerine yaptığı çalışmalar // – Ege: Türk dünyası incelemeleri dergisi/Journal of Turkish World Studies. – XIII/1. – 2013. – s. 151-172
8. Cotterel, A. A dictionary of world mythology / A.Cotterel. – Oxford: Oxford University press, – 1986. – 314 p.
9. Köprülü, F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar / F.Köprülü. – İstanbul: Alfa, – 2013. – 556 s.
10. Mehmet Fuat Köprülü / Nəşrə hazırlayan: Yehya Kemal Taştan. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, – 2012. – 458 s.

Açar sözlər: F.Köprülü, folklor, mədəniyyət, türk xalq ədəbiyyatı, adət-ənənə

Ключевые слова: Ф.Кепрюлю, фольклор, культура, турецкая народная литература, традиции

Key words: F.Koprulu, folklore, culture, Turkish folk literature, tradition

F.Köprülünün xalq ədəbiyyatının nəzəri əsasları ilə bağlı fikirləri

Xülasə

Folklor mədəniyyətin ilkin qatında dayanmaqla zəngin bədii-estetik çalarlara malikdir. Burada toplumun yalnız poetik təfəkkürü ifadə olunmur, ümumiyyətlə, sosial mühitdən təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilməyən əcdadlarımız ətrafda müşahidə etdikləri gerçəklikləri, etno-psixoloji yaşantıları, tarixi hadisələrin izlərini xalq ədəbiyyatı vasitəsilə ifadə etmişlər.

Adət-ənənələrin daşıyıcısı kimi çıxış edən folklor hər bir etnosun milli identikliyi təyin edən mənəvi xəzinə kimi mühüm dəyərə malikdir. Folklorun mühüm ictimai-mədəni, etik-estetik dəyərini aydın dərk edən F.Köprülü millətin mənəvi cəhətdən mövcudluğunun əsas göstəricisi kimi bu zəngin mənəvi öyrənməyi elmi zərurət kimi qəbul edirdi. O, haqlı olaraq, yazırdı ki, millətini sevən hər bir insan öz xalqının tarixini, coğrafiyasını, lisanı və ədəbiyyatını dərinlən bilməlidir. Tədqiqatçı tarixi keçmiş, lisan və ədəbiyyatı kamil olmayan bir xalqın təşəkkül edəcəyinə şübhə edirdi.

Xalqın düşüncələrini, həyata baxışını və mənəvi yaşantılarını bütün yönləri ilə əks etdirməkdə mahnıların, zərbi-məsəllərin, xalq hekayələrinin, dastanların xüsusi bədii-estetik dəyərini F.Köprülü gəldiyi elmi qənaətlərlə əsaslandırmışdır. O, xalqın ruhundan qopduquna, onu ən səmimi və təbii şəkildə əks etdirdiyinə görə folkloru xüsusilə diqqət mərkəzində saxlayırdı.

F.Koprulu's opinions regarding the theoretical foundations of folk literature

Summary

Folklore has rich artistic and aesthetic shades, standing at the initial layer of culture. Not only the poetic thinking of society is expressed here, our ancestors, who generally could not live in isolation from the social environment, expressed the realities they observed around them, ethno-psychological experiences, traces of historical events through folk literature.

Acting as a carrier of traditions, folklore has an important value as a spiritual treasure that defines the national identity of each ethnic group. F.Koprulu, who clearly understood the important social-cultural, ethical-aesthetic value of folklore, considered it a scientific necessity to study this rich source as the main indicator of the moral existence of the nation. He rightly wrote that every person who loves his nation should know deeply the history, geography, language and literature of his people. The researcher doubted that a nation with an imperfect history, language and literature would from.

F.Koprulu based his scientific conclusions on the special artistic and aesthetic value of songs, proverbs, folk stories, epics in reflecting people's thoughts, outlook on life and spiritual life in all aspects. He especially focused on folklore because it was detached from the spirit of the people and reflected it in the most sincere and natural way.

Мнения Ф.Кепрюлю о теоретических основах народной литературы

Резюме

Фольклор имеет богатые художественно-эстетические оттенки, стоя на начальном слое культуры. Здесь выражается не только поэтическое мышление общества, наши предки, которые не могли жить в отрыве от социальной среды, через народную литературу выражали наблюдавшиеся вокруг них реалии, этнопсихологические переживания, следы исторических событий.

Выступая носителем традиции, фольклор имеет важное значение как духовное сокровище, определяющее национальную самобытность каждого этноса. Ф.Кепрюлю, ясно понимавший важную социокультурную, этико-эстетическую ценность фольклора, считал научной необходимостью изучение этого богатого источника как главного показателя нравственного существования нации. Он справедливо писал, что каждый человек, любящий свой народ, должен знать историю, географию, язык и литературу своего народа. Исследователь сомневался в том, что сформируется нация с несовершенной историей, языком и литературой.

Свои научные выводы Ф.Кепрюлю основывал на особой художественно-эстетической ценности песен, пословиц, народных сказаний, былин в отражении мыслей людей, взглядов на жизни во всех аспектах. Особое внимание он уделял фольклору, поскольку он был оторван от духа народа и отражал его самым искренним и естественным образом.

Rayçi: fil.ü.e.d. Cəlal Mirzağa oğlu Məmməd

AŞIQ SƏNƏTİNİN GENETİK QAYNAQLARI: Ozan-şaman kompleksi

Qədim insan ilkin mərhələdə göz açıb gördüyü ətraf mühiti və gerçəklik hadisələrini yaşayışa təsir mövqeyinə görə yaxşı-pis, xeyir-şər qütblərinə ayırırdı. O, işığın, istinin, suyun, yaşıllığın xeyir verdiyini, həyata, yaşayışa yardım elədiyini görürdü. Bunun əksinə olaraq, soyuğun, qaranlığın, quraqlığın, fəlakətli təbiət hadisələrinin (tufanın, çovğunun, uqunun və s.) xəstəlik, aclıq, bədbəxtlik gətirdiyini müşahidə eləyirdi, ancaq bunların nə səbəbdən baş verdiyini anlaya bilmirdi. Beləliklə də, ibtidai təfəkkür ətraf gerçəkliyin əsl mahiyyətini dərk edə bilmək gücündə olmadığından qədim insanın təbiətdəki hadisə və proseslərə qeyri-adi münasibəti yaranmağa başlayırdı. O, gerçəklikdə baş verən bütün hadisə və proseslərin arxasında gözəgörünməz qeyri-adi qüvvələr dayandığını güman eləyir, yaşayışa təsir göstərən yaxşı və pis hadisələri, xeyir və şər prosesləri həmin qüvvələrin mərhəmət, sevinc, kədər və qəzəbiylə bağlayırdı. Gözəgörünməz qeyri-adi qüvvələrin qarşısında özünü gücsüz və aciz hiss eləyən, həyat və yaşayışının onlardan asılı olduğu təsəvvürünə gələn qədim insan həmin mifik qüvvələri təxəyyül gücüylə obrazlaşdırır, onlarla münasibət qurmağa çalışırdı. Həyatı yaxşılaşdıran, dirilik, xoş güzaran gətirən qeyri-adi qüvvələrə səcdə və tapınma, fəlakət və bədbəxtliklə bağlı qüvvələrdən qorxu və çəkinmə tədriclə ibtidai mifik dünyagörüşün təşəkkülüylə nəticələnirdi. İnsanın həyatına müsbət təsiri olan, yaşayışa yardım eləyən gerçəklik hadisə və prosesləri mifik təsəvvürdə xeyrixah ruhlarla, onların mərhəmətiylə əlaqələndirilirdi. Qədim insan belə qorxulu və təhlükəli qüvvələrdən çəkidiyi üçün onlara qarşı ehtiyatla davranmağı, belə ruhları qəzəbləndirməməyi vacib sayırdı. Bu məqsədlə də hər iki qisim ruhlara qurbanlar kəsir, onlarda özünə qarşı xoş münasibət yaratmağa çalışırdı. İnsanda öz təxəyyülüylə yaratdığı ruhlar aləminə çox böyük maraq var idi. O, həmin ruhlarla əlaqələnməyə, pis hadisələrin qabağını almağa, gələcəkdən xəbər bilməyə var gücüylə can atırdı. Tarix qaynaqlarının verdiyi bilgiyə görə, qədim türklərin tayfa quruluşunda Kağanın (Xaqanın) vəziri və ya baş məsləhətçisi qam-şaman olurdu. Bir sıra tayfaların başında o özü dururdu. Hunlar başçı, hakim vəzifəsində duran şamana “Ata qam” deyirdilər.

Varlığın fəlsəfi dərki, gerçəkliyin estetik duyumu, müxtəlif sənət və yaradıcılıq sahələrinə təkan verən mənəvi-daxili tərpənişlər (daha sonra isə onların evolyusiyalı yüksəlişləri) özünün ilkin ibtidai, bununla belə həm də sağlam və güclü köklərini əski qam-şaman mədəniyyətinin münbit zəmininə sancılmışdır. Etnosun ayrı-ayrı qollarında (tayfa və tayfa birliklərində, habelə müxtəlif təkamül mərhələlərində çeşidli adlarla (qam, oyun, oin, oyna, olonxoçu, baxşı, baksı, faksı, ozan, akın, şayır, qayçı, falbin, pərixan, cindar, cadukun, cadugər və s.), dəyişkən tutumda – geniş şəbəkədə və ya dar çərçivədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq qam-şaman hadisəsi türk mənəviyyəti üçün təkrarsız özünüdərk və özünü təsdiq faktıdır. Maraqlıdır ki, türklüyün əsas çiçəklənmə epoxası sayılan VI-IX yüzilliklərdə qam-şamanın cəmiyyətdə tutduğu mövqe sonrakı dövr və mərhələlərdən qat-qat güclüdür. Bu mənada qam-şamanın sadəcə sənət tipi və ya folklor hadisəsi kimi qavranılması o qədər də dəqiq deyildir. Çoxçeşidli fəaliyyəti və hadisələrə dinamik nüfuz etmə imkanları baxımından qam-şamanın folklor sənətkarından və ya ifaçısından daha çox mifologiya qurucusudur. Buna görə də o, folklor mətninə müraciət edərkən adi bir söyləyici – ifaçı mövqeyində çərçivələnib qalmır – sözlərdən ruhlar dünyasına açar sala bilən magik qüvvə kimi istifadə eləyir: sehri-melodik axarda söylədiyi alqış-dualardan ilahi aləmə yollanmaq üçün ekstatik güc alır. Bu baxımdan qam-şaman həqiqi anlamda götürülsə, sənətlər, etnik-mədəni hadisələr toplusunu əhatə edən, vahid kompleks halına gətirən mədəni-tarixi sistemdir, etnosun mənəviyyət mərkəzidir. Burada genetik vahidlik və sonrakı diferensasiya ilə əlaqədar məsələnin maraqlı bir cəhətinə də diqqət yetirmək lazım gəlir: qam-şaman ilkin mərhələdə mifoloji mərasim icraçılığı ilə folklor sənətkarlığını (habelə ifaçılığını) bir qovuşuq halında özündə cəmləşdirir. Türkünstan, Qafqaz və Anadoluda qam-ozan mərhələsindən sonrakı mifoloji mərasim icraçılarının (falbin, pərixan, baxıcı, cindar və s.) musiqi alətindən az istifadə etmələri onların uzun zaman islam zehniyyəti tərəfindən sıxışdırılması ilə xeyli dərəcədə bağlıdır. İslamaqədərki inanış sistemi ilə əlaqəli olduğu üçün həmin ərazilərdəki mifoloji mərasim icraçıları bi növ gizlin fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmışlar. Təsədüfi deyil ki, onlar “cadugər, cadugun” kimi mənfi obraz

⁶⁰ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti rasulzadex82@mail.ru

şəklində gözdən salınmağa çalışılmışdır. Belə bir şəraitdə mərasim ünsürlərinin hamısını qoruyub saxlamaq son dərəcədə çətinləşdiyinə görə icraçılar (falbin, pərixan, baxıcı, cindar və s.) bir qisim vasitələrdən (qam-şamana məxsus geyim formalarından, ayin icra etmək üçün istifadə olunan əşyalardan) imtina etməli olmuşlar. İslamın haram buyurduğu musiqi alətinin (qopuz, tanbur və ya davulun) xəlvət fəaliyyət zamanı saxlanması və istifadə edilməsi imkansız vəziyyətə düşdüyündən imtina olunan vasitələr sırasında onun da yer alması təbii idi. Orta yüzilliklərdən başlayaraq, sözü gedən ərazilərdə musiqi alətinin (qopuz, davul və ya tanbur-dombanın) əvəzinə falbin, pərixan və baxıcılar güzəşt variantı kimi təsbehdən – islami ünsürdən istifadə etməyə başlamışdır. Bununla belə, Türkünstan, Qafqaz və Anadolu mifoloji mərasim ifaçılarının mərasimkeçirmə qaydalarında gedən dəyişikliklərdə, o cümlədən də musiqi alətinin mərasimdən kənarlaşmasında islam amili ilə yanaşı, olsun ki, Çin, Hind və İran təsiri də müəyyən rol oynamışdır. Yeri gəlmişkən, orasını da qeyd etmək lazımdır ki, cənub və cənub-qərb zolağı ilə müqayisədə şimal və şimal-şərq türkləri arasında qam-şaman mədəniyyətinin daha özümlü şəkildə və möhkəm qaydada duruş gətirməsinin başlıca səbəbi bir tərəfdən onların xristianlığı xeyli gec – orta çağların ikinci yarısından sonra (XVIII əsr) qəbul etməsidirsə, ikinci tərəfdən də xristianlığın həmin ərazilərdə yüksək nüfuza sahib ola bilməməsidir. Kilsə şamanların saçlarını qırxdırmaq və musiqi alətlərini əllərindən aldırmaq barədə göstəriş versə də, bu tədbir lazımi səviyyədə həyata keçirilməmişdir. Çünki, xristianlaşma yuxarının göstərişi ilə – dövlət tərəfindən formal qaydada aparılırdı. Bu iş çətin coğrafi iqlim şəraitində - şimal ucqarlarında aparıldığından onunla yüksək səviyyəli din xadimləri məşğul olmurdular. Keşişlərin, kilsə nümayəndələrinin özlərini yüngül aparılması, sadələşməyə qara camaatı müxtəlif üsullarla tez-tez aldatması yeni qəbul edilmiş dinin şamançılığı sıradan çıxartmasına maneçilik törədirdi. Hətta, belə tarixi fakt da məlumdur ki, 1894-cü ildə Yakutskda bir keşiş xəstələnmiş və müalicə olunmaq üçün özü şamanın – oyunun yanına getmişdir. Bu və buna bənzər çoxsaylı hadisə və faktlar şimal və şimal-şərq türkləri arasında qam-şaman mədəniyyətinin daha çox saxlanması mühüm rol oynamışdır. Cənub və cənub-qərb türklərinin üzbəüz qaldığı tarixi-siyasi şəraitdə isə bəllidir ki, belə bir imkan mövcud olmamışdır. Budda və islam qam-şaman mədəniyyətinin sıradan çıxarılması üçün çox böyük qüvvə sərf etmiş və ardıcıl, sistemli tədbirlər planı həyata keçirmişdir.

Ayrı-ayrı sənət sahələrinin əski çağlara məxsus dərin qatlarında olduğu kimi, obrazlı düşüncə və bədii təxəyyülün ilkin ibtidai mərhələyə bağlı arxaik mif və folklor mətnləri də həm süjet tərkibi, həm də obraz sistemi baxımından qam-şaman mədəniyyətinə dayanıqlıdır. Məsələn, cin, div, pəri, göylər padşahı, göylər padşahının sarayı, yeraltı dünyadakı sehrlı alma ağacı, can quşu, dirilik suyu, sehrlı çubuq, sehrlı daş və s. bu kimi çoxsaylı obrazlaşmalar məhz qam-şaman dünyasından baş alıb gələrək mifoloji rəvayət, əfsanə, nağıl, epos və digər janrların strukturlarına yerləşmiş, hətta ibtidai mərhələdən sonrakı dövrlərdə də folklorun, o cümlədən də aşıq yaradıcılığının bütün məşhur süjetlərinin tərkibini təşkil edən aparıcı ünsürlər sırasında dayanmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, qam-şaman kökünə bağlı olan sənət sahələri, təxəyyül istiqamətləri arasında nə qədər diferensasiya və şaxələnmələr getsə də bu sahə və istiqamətləri bir-biri ilə əlaqələndirən genetik başlanğıcın əlamətləri bir çox müştərək tarixi keyfiyyətləri qoruyub saxlaya bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I c. Bakı: Elm, 1983, 375 s.
2. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. II c. Bakı: Elm, 1984, 367 s.
3. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. 13 kitab, Bakı: BDU nəşriyyatı, 2011, 589 s.
4. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I c. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, 252 s.
5. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. III c. Bakı: Elm, 1981, 210 s.
6. Azərbaycan dili izahlı lüğəti. I c. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1964, 508 s.

Açar sözlər: aşıq, incəsənət, təsəvvür, hadisə, gerçəklik, ibtidai, düşüncə, qüvvə, təfəkkür, münasibət

Ключевые слова: ашуг, искусство, воображение, событие, реальность, примитив, мысль, сила, мышление

Keywords: ashug, art, imagination, event, reality, primitive, thought, force, thinking, attitude

Xülasə

Hər bir xalqın etnik-mədəni sistemi hazırkı sivilizasiyasının səviyyəsindən asılı olmayaraq öz tarixi kökləriylə istisnasız şəkildə əski çağlara məxsus ibtidai yaşayış və düşüncə qanunauyğunluqlarına bağlıdır. Çünki ibtidai mərhələ bəşər tarixinin elə bir ortaq çağıdır ki, insan həmin dövrdə təbiət əşya və hadisələrini, gerçəklik proseslərini daha çox duymağa, onlarla daha sıx münasibətdə olmağa məcburdur. Əks təqdirdə o, sözü gedən təbii hadisə və proseslərin içərisində əriyib itə bilər. Bu baxımdan ilkin mərhələdəki ibtidai dünyadurumun yaratdığı ehtiyat təxəyyül imkanları o qədər zəngin və güclüdür ki, sonralar həmin mənəvi mifik potensiya uzun bir zaman ərzində bəşər bədii təfəkkürünün başlıca qida mənbəyinə çevrilir, folklorlarda əsas hərəkətverici qüvvə vəzifəsini öz üzərinə götürür, etnoqrafiya, etnopsixologiya və incəsənətin dərin qatlarına işləyərək ilkinliyə məxsus duyum və düşüncə cizgilərini gizli axarlarla yaşadır, bir sözlə, etnik-mədəni sistemi irəli aparmaq üçün onu lazımi impuls və mənəvi təkanlarla təmin edir.

Резюме

Этнокультурная система каждого народа, независимо от уровня его нынешней цивилизации, уходит корнями в свои собственные исторические корни, без исключения, в примитивные образцы жизни и мышления древности. Поскольку примитивная стадия - это настолько обычная эпоха в истории человечества, что в это время человек вынужден слышать больше объектов и событий природы, процессов реальности и иметь с ними более близкие отношения. В противном случае он может раствориться в рассматриваемых природных явлениях и процессах. С этой точки зрения возможности резервного воображения, созданные первобытным миром на ранних этапах, настолько богаты и сильны, что позже этот духовно-мифический потенциал на долгое время становится основным источником питания художественного мышления человека, основным направлением фольклора. Он берет на себя роль передающей силы, работая в глубоких слоях этнографии, этнопсихологии и искусства, тайно живя чувствами и мыслями о первенстве, короче говоря, для развития этнокультурной системы. дает необходимый импульс и моральные порывы.

Summary

The ethno-cultural system of each nation, regardless of the level of its current civilization, is rooted in its own historical roots, without exception, in the primitive patterns of life and thought of antiquity. Because the primitive stage is such a common age in human history that at that time man is obliged to feel more and more natural objects and events, processes of reality, and to have a closer relationship with them. Otherwise, it may melt into the natural phenomena and processes in question. From this point of view, the reserve imaginative possibilities created by the primitive world in the early stages are so rich and strong that later this spiritual mythical potential becomes the main source of food for human artistic thinking for a long time, the main movement in folklore. It assumes the role of a transmission force, working in the deep layers of ethnography, ethnopsychology and art, secretly living the senses and thoughts of primacy, in short, to advance the ethno-cultural system. provides the necessary impulse and moral impulses.

Rəyçi: dos. S..Abbasova

Mustafayeva Xəyalə Rəhman qızı ⁶¹

ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ ƏRƏB MİQRANTLARIN PROBLEMLƏRİ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA: TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK

Bu gün müasir dünyada miqrasiya problemi və onun doğurduğu fəsadlar əksər böyük dövlətlərin üzləşdiyi reallıqdır. Və əgər öncələr – keçən son iki əsrdə daha çox qanunsuz miqrant problemini ABŞ, Avropa ölkələri yaşayırdısa, yeni əsrimizdə bu tendensiyanın dəyişdiyini görmək olar. Hazırda demək olar ki, bütün ölkələrdən və bütün ölkələrə mühacir axını izlənilir. Müharibə, işsizlik, ekoloji problemlər, siyasi təqiblərlə şərtlənən bu proses günümüzdə daha aktiv fazaya daxil olub və bu problemin ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni həyata təsirləri əhəmiyyətli dərəcədə böyük və qaçılmaz hal alıb.

Məhz qloballaşması və aktuallaşması səbəbindəndir ki, problem dünya nəhənglərinin siyasi gündəmini də zəbt edib, əməli həll yolları axtarılır. Artıq BMT-nin Miqrasiya Şəbəkəsi (UNNM) çərçivəsində görülən işlərin və şəbəkənin fəaliyyətinin 2021-2025-ci illəri əhatə edən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Əməkdaşlığa dair Çərçivə sənədi (UNSDCF 2021-2025) qəbul olunub.

Bundan başqa, 19 dekabr 2018-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında Təhlükəsiz, nizamlı və qanuni miqrasiya üzrə Qlobal Pakt hazırlanıb və BMT Baş Assambleyası tərəfindən rəsmi olaraq təsdiq edilib. Bu, beynəlxalq miqrasiyanın bütün aspektlərini vahid və hərtərəfli şəkildə əhatə edən ilk hökumətlərarası sazişdir. Pakt dövlətlərin ərazisinə kimin daxil olub-olmadığını müəyyən etmək üçün dövlətlərin suveren hüququna hörmət edən və miqrasiya üzrə beynəlxalq əməkdaşlığa sadıqlığını nümayiş etdirən məcburi olmayan sənəddir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikası 2018-ci ildə Qlobal Pakta qoşulan ilk ölkələrdən olub (1).

Bundan əlavə, BMT hər il bu problemi əks etdirən hesabatlarını ictimaiyyətə açıqlayır və rəqəmlərdə məsələnin nə qədər qloballaşdığı təşviş doğurur. Ələlxüsus Ərəb Şərqində XXI əsrin əvvəllərindən daha aktiv fazaya keçən və bu gün də digər dövlətlərin bilavasitə müdaxiləsi ilə baş verən savaqlar, eləcə də regional qarşıdurmalar və daxili toqquşmalar fonunda davam edən işçi ərəb, müsəlman mühacirlərin qanunsuz miqrant və qaçqın statusu ilə hərəkətləri faktdır. Bu, Fələstin, Suriya kimi problemlərlə əlaqələndirilsə də, onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, başqa obyektiv və subyektiv səbəblər də burada az rol oynamır və məsələnin müxtəlif prizmalardan işıqlandırılması bu gün müasir ərəb ictimai, bədii təfəkküründə mühüm yer almışdır. Xüsusən keçən əsrdən başlayaraq ərəb ədəbiyyatında formalaşan bu istiqamət üçüncü minillikdə Bahə Tahir, Alya əl-Asuani, Miral ət-Tahavi, Radva Aşur və b.yaradıcılıqlarında daha dərin yer almışdır.

Problemin qaynaqlanması və inkişafını isə Şərq-Qərb anlayışının yaranması ilə əlaqələndirən elmi müddəalar, nəzəriyyələr də mövcuddur.

Belə ki, Şərq-Qərb dixotomiyası – ümumiyyətlə, şərq və qərb sivilizasiyaları arasında fərqlərin təsvir olunması, dərk olunması üçün istifadə olunan, sosiologiya və kulturologiyada tətbiq edilən anlayışdır (4). Ümumilikdə isə dixotomiya üzvi bütövün bir-bir ilə əlaqəli iki hissəyə bölünməsidir, yəni dünyanın iki fərqli qütblərə bölünməsi kimi nəzərdən keçirə bilərik. Hazırda qeyd etdiyimiz bu dixotomiya Şərq və Qərb arasında coğrafi sərhəd anlamında deyil, əslində müxtəlif dövrlərdə daha çox mədəni, dini, iqtisadi fərqlər sərhədi kimi qəbul olunmuşdur. Vəbu “sərhədlərin” daha bir xüsusiyyəti çevikliyi, qeyri-dəqiqliyidir. Yəni, Şərqi iqtisadi gerilik və inkişaf baxımından Qərbdən fərqləndirilməsi bölgüsü artıq aktuallığını itirib. Belə ki, bu gün Şərqdə dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir sıra aparıcı dövlətləri bu bölgünü pozur, Avropa Birliyinin bayrağı altında olan bəzi dövlətlərdən iqtisadi, elmi tərəqqi baxımından daha öndəirlər (Yaponiya, Çin və s.). Eləcə də, mədəniyyətlər arasındakı münasibət və fərqlərdən bəhs edərkən Azərbaycan, Türkiyə kimi dövlət nümunələri bu prizmadan da sərhədlərin dəqiq çəkilməsini mümkünsüz edir, Azərbaycan hətta multikulturalizmin banisi kimi çıxış edir. O üzəndən daha çox qəbul edilən dini etiqad və patriarxal adət-ənənələr, mühafizəkar baxışlar prizmasından nisbi çəkilən Şərq-Qərb sərhədləri desək, yanılmazdır.

Ümumiyyətlə, tarixən əsasən müsəlman və Asiya xalqları Şərqə, Qərbi Avropa, ABŞ və bir sıra digər regionlar Qərbə aid edilir. Şərq və Qərb arasında köklü fərq haqqında ilkin anlayış Avropa elmi ic-

⁶¹ BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının baş müəllimi. f.ü.f.d. Mob.: 050 357 77 73 // khayalarahman@gmail.com

timaiyyətində hələ XVIII əsrdə formalaşmağa başlamışdır, hətta ilk məxəzlərdən biri kimi Ş.Monteskyenin “İran məktubları”nı nümunə olaraq qeyd etmək mümkündür (4). Və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ o zamanlar bu məfhum ilkin anlamda Şərqi iqtisadi və texniki cəhətdən geriliyi ilə izah olunurdusa, daha sonra Şərqi də modernləşməsi, elmi tərəqqiyə qədəm qoyması, müasir texniki innovasiyaları özündə ehtiva etməsi bu prizmadan bölgünü alt-üst etdi. XXI əsrdə artıq mədəniyyətlərarası fərqlər baxımından bölgü ilə rastlaşırıq.

Ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Qərbə daha çox aktiv olan mühacir axını da həm tarixən, həm müasir dövrdə bu konsepsiyaların məcmusu ilə əlaqələndirilir. Yəni daha çox şərqlilərin qərbə miqrasiyasını doğuran amillər sırasında ictimai-siyasi vəziyyətlə yanaşı, iqtisadi amillər, dinlər-mədəniyyətlərarası münasibətlər, gender problemləri qeyd olunur.

Bunun bədii təfəkkür aynasında əksi baxımından mərakeşli yazar Dris Şraybi (1926-2007) yaradıcılığı daha aktualdır. O, yeni dövr Mərakeş ədəbiyyatının təməl daşını qoyanlardan hesab olunur. Ali təhsil məqsədilə ailəsi ilə bərabər Parisə köçən gələcək yazar ömrünün sonlarına qədər Fransada yaşayıb və fransız dilində yazdığı ərəb ruhlu əsərləri ilə şöhrət tapıb. İlk əsəri “Bəsit keçmiş” 1954-cü ildə işıq üzü görüb, bu roman Mərakeşdə qadağan olunub. Ardınca “Keçilər” (1955), “Uzunqulaq” (1956), “Bütün üfüqlərdən” (1958), “Kütlə” (1960), “Miras” (1961), “Bu, sivilizasiyadır, ana”, “Yerində istintaq” və s. əsərlərlə uğurunu davam etdirmişdir (6).

Şərqi-Qərb sivilizasiyalar, mədəniyyətlərarası süni uçurum məsələləri, Qərb cəmiyyətinin qüsurlarının, pərdəarxası simasının işıqlandırılması D.Şraybi yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir desək, yanılmazdır. Və bu missiyanı o, Mərakeşin uzun illər apardığı milli-azadlıq hərəkatı, müstəqil məqəddərat mücadiləsindən bəhs edən əsərlərində demokratiya və azadlıqdan dən vuran Qərbin istilaçı ruhunu, müstəmləkə siyasətini ifşa etməklə uğurla yerinə yetirmişdir. Həmçinin, vətəndaş təəssübkeşliyi ilə ərəbləri mühacir taleyi seçməyə məcbur edən obyektiv, subyektiv səbəbləri işıqlandırmaqla Ərəb Şərqiində mövcud ictimai-siyasi qüsurların, problemlərin kökünə, ağır iqtisadi-sosial durumun, geriliyin səbəblərinə ayna tutmuşdur. Bunun fonunda insan haqlarının aliliyindən bəhs edən, sülhə və ortaq məxrəcə, anlayışa, dini dözümlülüyə səsləyən Qərbdə mühacirət edən ərəblərə qeyri-humanist münasibət, milli-dini dözümsüzlük, rasizm meyllərinin olduğunu vurğulamışdır.

Bütün bu deyilənlərin çıpaqlığı ilə təsvir olunmasındandır ki, daha öncə qeyd etdiyimiz ilk romanı (“Bəsit keçmiş”) yazıcının Vətəninə qadağan edilmişdir. Əsərin maraqlı süjet xətti boyu Mərakeşin real ictimai-siyasi mənzərəsi, cəmiyyətin problemləri geniş verilir və əsərin qəhrəmanı ədalət, azadlıq axtarışında Avropayaüz tutur. Obrazının gözü ilə Avropada ərəblərin yaşadıklarını, gördüklərini təsvir etməklə D.Şraybi əsərin kulminasiyasına çatır. Yazıçı qəhrəmanın gözlərində göstərir ki, əgər Şərqiində insan problemlər – yoxsulluq, aclıq, hüquqların tapdalanması, rüşvətxorluq, mühafizəkar qadağalar içində cismən ölürsə, Qərbdə mənən ölür, ümumiyyətlə insanlığın məhvə getdiyi nöqtədir.

D.Şraybi “Keçilər” əsərində də eyni ideyanı işləmişdir. Süjet qazanc dalınca Qərbə sığınmış Şimali afrikalı işçi miqrantlara qarşı qeyri-insani münasibət, rasizm meylləri fonunda cərəyan edir. Yazıçı təəssüflə qeyd edir ki, vətənlərində - Şərqiində patriarxal cəmiyyətdə, İslam qanunları ilə idarəçilik sisteminə tapa bilmədikləri azadlığı, hüuru onlar qürbətdə -Qərbdə də tapa bilmirlər, üstəlik burada onlara “heyvan” deyər xitab edilir.

“Bütün üfüqlərdən”, “Kütlə”, “Miras” əsərlərində isə yazıçı Şərqiində “ideal” görünən kapitalist cəmiyyətinin qüsurlarını açıb göstərir, kapitalist sivilizasiyasını yalanlar krallığı adlandırmaqla, humanizmdən uzaq bu aləmə qarşı çıxış edir. Yazıçı Qərbin müharibələr, nifrət, nifaq, müstəmləkə ideologiyasını pisləyir, insan mənəviyyatını əzmək məqsədi güdən yolu ilə getməməyi doğru sayır. D.Şraybi Qərbin texniki sivilizasiyasının insanı məhv etdiyini dönə-dönə qeyd edir.

Burada bir məqamı əlavə etmək yerinə düşər ki, ümumiyyətlə Qərb ənənəsi insanın xarici dünyaya aktiv münasibətini diktə edir. Buna görə də Qərb mədəniyyəti üçün texnika və texnologiyanın inkişafının tezləşdirilməsi, dünyanın tez dəyişməsi xarakterikdir. Şərqi mədəniyyəti isə daha çox insana, onun mənəvi kamilliyinə yönəlib, xarici dünyaya münasibət isə passivdir. Əgər Qərbin inkişaf strategiyası yaşayış mühitinin dəyişdirilməsidirsə, Şərqi strategiyası insanın özünün dəyişdirilməsidir (3).

Şərqi və Qərb sivilizasiyaları arasında, qürbətdə, “demokratiya, azadlıq beşiyində”, insan haqlarının “ali kürsüsü” Qərbdə mühacir həyatı və çətinliklərinin təsviri baxımından D.Şraybinin “Afrika niskili” əsəri xüsusən maraqlıdır. Əsər ən böyük arzusu, həyatının mənası və yaşamaq həvəsi radioqəbuledici

əldə etmək olan qərib ərəbin hekayətini ehtiva edir. Qəhrəmanı həyata bağlayan tək istək radioqəbuledici vasitəsilə doğma dildə avaz eşitməklə Vətən həsrətini, Afrika nisklini ovutmaqdır. Bu arzuya doğru mühacirin ağır, keşməkeş dolu həyatını təsvir etməklə yazıçı əksər mühacirlərin taleyini təsvir edir və bütün bunlar bir şərqlinin Qərbdə yaşadıkları, gördükləri, hiss etdikləridir.

Qarətə görə həbs edilən obraz azadlığa çıxmaq istəmir, çünki azadlıq – küçələr onu qorxudur. İçəridə özünü daha rahat, təhlükəsiz hiss edir, heç olmasa yatmağa yeri, bir qarın quru çörəyi var. Ona görə içəridə qalmaq üçün qarət etdiyini, təcavüz etdiyini, hətta qatil olduğunudeyir, amma vədəsi çatınca yaxasından tutub naməlum sabaha atırlar onu.

Əsərin qəhrəmanı əksər mühacirlər kimi ən ağır, sağlamlıq üçün təhlükəli işlərə razılaşıb, qat-qat çox işləyir, hər əmrə itaət edir, amma yenə də onunla heyvan kimi davranırlar, ondan iyənər kimi uzaq qaçırırlar, hər yanlışda suçlayırlar. Bir neçə ərəblə bərabər mədəndə ən ağır şəraitdə işləyir, qaranlıq, rütubət, nəfəs aldıqları zəhərli qazlar, yerin soyuğu onları artıq çürüdü. Torpağın altında nəmişlikdə soğulcan kimi yaşamağa alışıblar, yerin üstü onları daha çox qorxudur. Aşaqlar isə bu qürbətə onların doğmaları yalnız özləridir biri-birinə. Gecələmək üçün yerin altını xatırladan zirzəmiyə dönməmişdən qabaq birlikdəiçki içməyə gedirlər, sərxoş olunca isə dalaşmağa başlayır,özlərini vəhşi heyvan kimi aparmaqla, sanki acılarını soyudur, bağıрмаqla, söyməklə içlərinə qalaqlanmış deyilməmiş sözləri hayqırırlar, sakitləşirlər.

Çox keçmir mədən sahibi onları - yoldaşlarını içki içib sərxoş olduqları, onu isə həmişə öskürdüyü üçün vərəm təhlükəsi ehtimalı ilə işdən azad edir. Amma o, çox üzülmür,axı arzusunu reallaşdırmaq üçün artıq yetərincə pul toplayıb, bundan sonra həyatdabaşqa ehtiyacı yoxdur. Lakin arzusu yarımçıq qalır. Zirzəmiyə dönməncə həmvətənlərinin pulu oğurladıqlarını öyrənir. Amma bu, yenə onu ruhdan salmır, daha əzmlə arzusuna doğru can atır. Artıq yeməyindən də kəsir, 3 gündən bir yemək yeyir, əvəzində radioqəbuledici ona hava-su qədər həyatı əhəmiyyət daşıyır. Hətta mədəsi o qədər kiçilir ki, açlığı belə hiss etmir. Hiss etsə belə, nə dəyişəcək ki...Belə vaxtlarda hər dəfə bir katolik keşişin sözünü xatırlayır: “Allah-təala qarğaların ac qalmamasını düşünüb”. Sonra təəssüflə pıçıldaıyır: “Amma mən qarğa deyiləm ki...” (5, s.384). O ki qaldı yatmağa, harada gəldi gecələyir, yarımçıq tikili, zirzəmilər, zibilxana yeşikləri, küçələr...Ağır iş, əziyyətlər onu qorxutmur, hətta sevindirir, çünki hərdəfə arzusuna daha biraz yaxınlaşdığını düşünür.

Nəhayət radioqəbuledicini alır və açır. Hörmətli bir şeyxin ifasında səslənən Quran kəlmələri ona hüsur verir, gözlərindən yaş sel olub axır. Gözlərini qırpmadan ağlayır, “necə ki qaranlıq quyunun dibində Günəşə həsrət ağac, heyvanxanada qəfəs arxasında qoca aslan kimi ağlayır” (5, s.388).

Beləliklə, D.Şraybi bu obrazın timsalında mühacir həyatının acılarını çox dolğun, təsirli ştrix və real detallarla işləməyə müvəffəq olmuşdur.

Yekun olaraq deyilənləri bu fikirlə ümumiləşdirmək olar ki, “qürbətdə olanlar “mühacir” adından qurtula bilmirlər, yaşadıkları isə azadlıq yox, problemlər, təzyiqlər, qəriblik və həsrətdir” (2).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dölet Miqrasiya Xidməti. https://migration.gov.az/az/useful_detail/2167
2. Ələkbərova X. “Ərəb mühacir qadınların problemlərinin ədəbiyyatda inikası”. V Tokio Zirvəsi – Konfrans materialları. Yaponiya, Tokio. 2022; https://www.tokyosummit.org/files/ugd/614b1f_4c32c6ad577f4110bba39e995e844431.pdf
3. Şərq və Qərb mədəniyyəti anlayışına konseptual baxış. <https://scwra.gov.az/az/view/news/9315/sherq-ve-qerb-medeniyyeti-anlayishina-konseptual-baxish->
4. Дихотомия «Восток — Запад». https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%8F_%C2%AB%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA_%E2%80%94%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%B4%C2%BB
5. Искры пламени. Восточный альманах. Москва, 1975. 613 стр.
6. ШрайбиДрисс. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%B1%D0%B8_%D0%94%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%81

Açar sözlər: Şərq, Qərb, gender, qəhrəman, vətən, Günəş

Ключевые слова: Восток, Запад, гендер, герой, родина, Солнце

Keywords: East, West, gender, hero, homeland, Sun

Şərq-Qərb kontekstində ərəb miqrantların problemləri bədii ədəbiyyatda: tarixilik və müasirlik
Xülasə

Bu gün müasir dünyada miqrasiya problemi və onun doğurduğu fəsadlar əksər böyük dövlətlərin üzləşdiyi reallıqdır. Problemin qaynaqlanması və inkişafını isə Şərq-Qərb anlayışının yaranması ilə əlaqələndirən elmi müddəalar, nəzəriyyələr də mövcuddur.

Şərq və Qərb arasında köklü fərq haqqında ilkin anlayış Avropa elmi ictimaiyyətində hələ XVIII əsrdə formalaşmağa başlamışdır və hələ o dövrdən daha çox şərqilərin qərbə miqrasiyasını doğuran amillər sırasında ictimai-siyasi vəziyyətlə yanaşı, iqtisadi gerilik, dinlər-mədəniyyətlərarası münasibətlər qeyd olunmuşdur.

Bunun bədii təfəkkür aynasında əksi baxımından məraəkəşli yazar Dris Şraybi (1926-2007) yaradıcılığı daha aktualdır. Şərq-Qərb sivilizasiyalar, mədəniyyətlərarası süni uçurum məsələləri, Qərb cəmiyyətinin qüsurlarının, pərdəarxası simasının işıqlandırılması D.Şraybi yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil etmişdir.

Проблемы арабских мигрантов в контексте Восток-Запад
в художественной литературе: историчность и современность
Резюме

Сегодня, с проблемой миграции и ее последствий, являющейся реальностью современного мира, сталкивается большинство крупных государств. Существуют научные положения и теории, связывающие возникновение и развитие проблемы с появлением концепции Восток-Запад.

Первоначальное понимание принципиальной разницы между Востоком и Западом стало формироваться в европейской научной среде еще в XVIII веке. И с этого времени, среди факторов, вызывающих миграцию жителей Востока на Запад назывались экономическая отсталость, межрелигиозные и межкультурные отношения, наряду с социально-политической обстановкой.

Наиболее актуальное отражение эта проблема нашла в творчестве марокканского писателя Дриса Шрайби (1926-2007). Проблемы межцивилизационного межкультурного искусственного разрыва Восток-Запад, пороки западного общества и освещение их закулисного облика составляют главный стержень творчества Д. Шрайби.

Problems of Arab migrants in the East-West context in fiction: historicity and modernity
Summary

Today, the problem of migration and its consequences, which is faced by most large states, is a reality in the modern world. There are scientific theses and theories linking the emergence and development of the problem with the emergence of the East-West concept.

The initial understanding of the fundamental difference between East and West began to take shape in the European scientific community as early as the 18th century. And since that time, among the factors causing the migration of the inhabitants of the East to the West, economic backwardness, interreligious and intercultural relations, along with the socio-political situation, were noted.

This problem was most relevantly reflected in the work of the Moroccan writer Driss Chraïbi (1926-2007). The problems of the intercivilizational and intercultural artificial East-West gap, the vices of Western society and the illumination of their behind-the-scenes appearance are the main core of D. Chraïbi work.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

Sevinc Hüseynli (Muğanna)⁶², Sevinc Abdullayeva

İSA MUĞANNA YARADICILIĞINDA TARİXİLİK VƏ MƏXFİLİK

İsa Muğanna dedikdə, ilk öncə gözümüz qarşısında insan psixologiyasının dərin araşdırmaçısı, filosof, tarixçi, nəhayət, avtobioqrafik əsərlərin mahir müəllifi olan ustad sima canlanır.

Ədəbiyyata ilk gəlişi "Arx" hekayəsi ilə olan bu böyük yazıçının ustadlıq zirvəsinə ucaldığı yaradıcılıq yolu olduqca keşməkeşli və mürəkkəb olmuşdur. Bir çox məhrumiyyətlərlə, tənqidlərlə, təhqirlərlə üzləşən sənətkarı bu illərdə qoruyan onun əzmkar xarakteri və qələmə olan sıx bağlılığı olmuşdur. Bu xüsusiyyət onun yazdığı kiçik hekayələrdən tutmuş böyük həcmli romanlarına kimi aydın hiss olunur. Yazıçını az-çox tanıyan oxucu onun qəhrəmanlarının hər birində Muğanna xarakterindən bir ştrix olduğunu asanlıqla sezə bilər.

Uşaqlığı Böyük Vətən müharibəsinin qanlı-qadalı, aclıq, səfalət dolu illərinə təsadüf edən yazıçı o illərin acısını özünün "Saz", "Tütək səsi", "Quru budaq" adlı trilogiyasında böyük məharətlə oxucuya çatdırmaqla, həm bir qədər tarixi vərəqləmiş, həm də, avtobioqrafiyasına aid müəyyən məqamlara da toxunmuşdur.

Ümumiyyətlə, İsa Muğanna nədən yazırsa, yazsın, insan mənəviyyatını, problemlərini, onların aktuallığını bütün qəlbi ilə duyur, hiss edir. Onun obrazları tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə, tarixi hadisələri analiz etmə bacarığı bu baxımdan heyranizədir. O, tarixə müraciət edərkən olmuş hadisələrə çox böyük ustalıqla yanaşır, onların mahiyyətini açmaqda yazıçı təxəyyülündən məharətlə istifadə edir. Burada onun ixtira etmək qabiliyyəti də danılmaz bir həqiqətdir. O, qələmə aldığı tarixi hadisələrə yazıçı olmaqla yanaşı, bir tədqiqatçı kimi də yanaşır. Yaradıcılığının şah əsərlərindən biri olan "Məhşər" romanı buna canlı sübutdur.

"Məhşər" romanı Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əvəzsiz bir sənət əsəridir. Yazıçı bu roman vasitəsilə Nəsimi dövrünün ən incə məqamlarını, Əmir Teymur nəhəngliyini, Fəzlullah, Nəiminin Ənəlhəq fəlsəfi - elmi fikrinin xarakterik, maraqlı tərəflərini öz filosof və yazıçı təxəyyülünün süzgəcindən keçirərək qələmə almışdır.

Romandakı tarixi ziddiyyətlər, müxtəlif xarakterlər, dəhşətli qan qoxuyan Əmir siyasəti oxucunu heyranləndirərək öz ağuşuna alıb aparır. Əsərdəki tarixi hadisələr, iki qüvvə arasındakı gərgin mübarizənin, kamilliyin, həqqə aparan o müdrik yolun təbliği son dərəcə inandırıcı şəkildə işlənmişdir. Hadisələr o qədər canlı boyalarla təsvir edilmişdir ki, oxucu mütaliə zamanı sanki özünü o dövrün içində hiss edir. Bir tərəfdə qana susamış Əmir Teymurun vəhşi siyasəti, digər tərəfdə kamillik çarçısı Fəzlullah Nəimi, onun müridləri və sevimli şagirdi Nəsimi durur. Nəsimi obrazı ilə müəllif oxucunu müdrikliyə, aqilliyə səsləyir. Nəsiminin bununla bağlı söylədiyi fikirlərin qarşısında hətta Əmir Teymurun və İbrahim şahın acizliyini müşahidə edirik.

Yeri gəlmişkən, əsərdə Şeyx Əzəmin sözlərini yada salaq:

"İnsan deyillər onlar, şah!

Ağrı bilmirlər! İblisdir!"

Həqiqətən, əsərdə təsvir olunan səhnəni möcüzə adlandırmaq olar. Müridlərin başlarından, qollarından axan qan donub qalsa da, onlar ağrı duymurlar, ən azından üzlərində o ifadə olmur. Açıq aşkar Fəzl möcüzəsini görəndə və anlayan İbrahim şah əslində etiraz etsə də, içindəki bir səs ona deyirdi: "Kaş mənəm bütün əsgərlərim belə iblis olaydılar". Əslində İbrahim şah bu "iblislərin" kamilliyini, ənəlhəq məqamı ilə işığa boyanmış insanlar olduqlarını yaxşı dərk edirdi. Bunlar o insanlar idilər ki, el arasında "Cəhənnəm" dərəsi deyilən yerdə yemək-içməkdən imtina edib, ölümlərini gözləyən insan kütlələrinə yardım edirdilər, onları haqqa çağırırdılar.

Nəsimi də müridlərlə bərabər "Məhşər" /Cəhənnəm/ dərəsindəki insanlara moizə oxuyaraq onların xilaskarına çevrilmişdir". Ölüm, yalan etiqad da cəhalət pərdəsidir" - deyən Nəsimi insanın cümlə aləmdəki təbəddülatlardan xəbərsiz olduğunu elan edir. Onun fikrincə, insan daxilindəki zərərlərin xislətinə bələd olsa" Xaliqu cümlə aləm insan özü ola bilər, bununla da Yer üzünə sahiblik edə bilər.

Nəsimi bu təbliğatı ilə bağlı qapıları açmağa, insanları cəhalətin törətdiyi faciələrdən qurtarmağa

⁶² Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

çalışırdı. Nəsiminin amalı, fikri insan ruhunun təmizliyi, saflığı idi. Fəzlin “müharibəsiz dünya yaratmaq” fəlsəfəsini təbliğ edən Nəsimi “rəmzi taxta qılinc”i ilə üsyan edir. Xalq yazıçısı Anarın bir fikrini yada salaq: “Ən mükəmməl tarixi romanlarımızdan olan “Məhşər”i yazarkən o, Şərqi pəziyyəsinin, Şərqi fəlsəfəsinin dərinliklərinə gizlinlərinə elə doldu ki, bunlar yazıçının təfəkküründə, bütünlüklə dünyagörüşündə, tarixə baxışlarında ciddi təbəddülata səbəb oldu” (2). Həqiqətən, bu romanla İsa Hüseynov Muğannaya çevrildi və tamamilə fərqli bir aləmə qədəm basdı. Bu dünyada biz oxucular ədəbiyyatımızın tarixçi, filosof, alim yazıçısı ilə tanış olduq.

Tarixə tamamilə fərqli bir mövqedən yanaşan Muğanna bu məsələni öz konsepsiyası baxımından təhlil edir. “Məhşər”, arxasınca yazılan “İdeal” romanları bu mərhələnin ən mükəmməl və mürəkkəb nümunələri sayılırlar.

“İdeal” romanı ustadın əslində 50-ci illərdə qələmə aldığı “Yanar ürək” romanının yenidən işlənmiş daha maraqlı, tarixi faktlarla zəngin bitgin bir variantıdır. “İdeal” uzaq-yaxın keçmişimizin, qədim OdƏr mədəniyyətinin, astronomik mülahizələrin canlı mənbəyidir. Bu romanda axtardığımız, cavabını tapa bilmədiyimiz bir çox sualların cavabı, elmi şərh kimi izah olunmuşdur, həm də çox açıq və geniş şəkildə izah olunur.

Muğannaya bələd olan oxucu bu məqamlara təbii ki, təəccüblənməyəcəkdir, çünki öz qələm yoldaşları arasında Sovet dövründə ən çox tənqiddə məruz qalan, “döyülən” yazıçı məhz o olmuşdur. Yeni yazılan hər bir əsərin əslində ədəbiyyatşünaslar və tənqidçilər, oxucular tərəfindən birmənalı qarşılanmaması, tərif, yaxud tənqid olunması normal hadisədir, lakin bu tənqid söyüşlə, təhqirlə əvəz olunduğunda dözülməz hala gəlir. İsa Muğanna o illərdə bu acı söyüşlərə də qalib gəldi. Əlbəttə, təmkinini, qürurunu itirmədən, hətta başına gələnlər onu bu çətin, keşməkeşli yolda daha da əzmlə addımlamağa, inkişaf etməyə vadar etdi. Bunun da nəticəsində “Məhşər” dən üzün bəri ədəbiyyatımızda bu günə kimi rast gəlinməyən şedevr nümunələr meydana gəldi: “Qəbiristan”, “Cəhənnəm”, “İlan dərəsi”, “40 kisə qızıl” və s.

Professor Cəlal Abdullayev bu barədə yazırdı: “Yazıçı sözə, bədii təsvirlərə, xarakterlərə, daxili və müstəqil monoloqların, onların canlı mükəllimələrinə, dinamikasına o qədər həssaslıqla yanaşır, sözün üstündə o qədər əsir ki, nəticədə, necə deyərlər, onun cövhərini çıxardır, güləbini çəkir” (3). Həqiqətən, Muğanna sözə, obrazlara çox diqqətlə, məntiqlə yanaşır. Məsələn, “İdeal” romanındakı “Qapalı dünya” hissəsində məntiq xüsusilə diqqəti cəlb edir, sanki buradakı bütün cümlələr, fikirlər kiminsə diktəsi ilə yazılıb.

Muğannanın, ümumiyyətlə, son dövr romanlarının müəllifindən sonra oxucu özünü başqa bir aləmdə hiss edir. Professor Tofiq Hacıyev demişkən: “Kimsə İsanın bu istedadını görmək üçün onun cild-cild əsərlərini oxumağa vaxt tapmırsa, “İdeal”ın 1988-ci il nəşrindən 8-9-cu səhifələrini oxusun- bu xörəyin dadını bilmək üçün bir qaşığı dadmaq kimidir” (4).

Muğanna fəlsəfəsinin kökü əslində hürufilikdən, Nəsimi elmindən qaynaqlanır. “İsa bu günün canlı Nəsimi mürididir” (4).

İstər məsləkcə, istərsə də xaraktercə bu iki böyük sənətkar bir-birinə çox bənzəyir. Əvvəldə Muğannanın dəfələrlə tənqid olunduğunu qeyd etmişdik. Bu fakt da həm də onun aylarla “Yanar ürək” və “Doğma və yad adamlar” romanlarına görə Sovet dövründə müəyyən qurumlar (Təhlükəsizlik Nazirliyi) tərəfindən sorğu-sual olunduğu da əlavə oluna bilər. Heç nədən, heç kimdən qorxmayan, çəkinməyən, təkidlə sözünü deyən və ısrarla dediklərini isbatlayan bu nəhəng insanın qəribədir ki, qəhrəmanlarının taleyi əsasən faciəvi sonluqla bitir. Bununla o bir daha cəmiyyətdəki dəhşətləri sübuta yetirmiş olur. Onun qəhrəmanları Safağ işığına qərqli olmuş elmi insanlardırlar. Buna görə də Yerdəki haqsızlıqlara, təzyiqlərə tab gətirməyib Haqqa üz uturlar.

Tofiq Hacıyev yazırdı: “İndi tarixi oxumaq üçün İsanı oxu; olanları dəyərləndirmək üçün İsanı oxu. Gələcəyi görmək üçün İsanı oxu. İnsan psixologiyasını duymaq üçün İsanı oxu. Həyatın əziyyətlərinə bir Sufi qeyrəti ilə dözmək üçün İsanı oxu” (5).

Muğannanın əsərlərindəki digər maraqlı xüsusiyyət də tarixiliyin və tarixi obrazların məxfi şəkildə qorunub saxlanmasıdır. “İdeal”dakı Azərbaycan KQB-nin rəhbəri General Məhərrəmov məhz buna canlı bir sübutdur. Əsərdəki bu obraz Azərbaycanın tarixi arxivini şəərəflə qoruyan mühafizəçidir. Bu obraz adı altında yazıçı Ulu Öndərin əbədi surətini işləyib bizlərə təqdim etmişdir.

İsa Muğanna ecazkar, əlçatmaz ədəbi portret ustasıdır. Onun hətta yaratdığı məxfi obrazlar belə

diqqət cəlb edir. Onun qələmi bir möcüzədir. Bu möcüzədən isə təbii ancaq xəzinə yaranmalıdır. Bu baxımdan nəhəng yazıcının romanları, povest və hekayələri oxucuları sarsıtmaqla yanaşı, düşündürür.

Böyük söz ustası Xəlil Rza Ulutürk yazıcının “İdeal” romanını oxuduqdan sonra yazdığı “Sən mənə bir silah verdin” poemasını diqqətlə oxusaq, bu dediklərimizin həqiqət olduğunu görürük:

Ac bir yağla balın isti yuxa dürməyini
Necə yeyib nuş edərsə, mən eləcə yedim səni.
Səni, yoxsa əsərini, nə fərqi var sən əsərsən...
Əziz İsa, Həzrət İsa! Sən ədib, yox, Peyğəmbərsən! (6)

Xəlil Rza poemasında tək romanı yox, İsa Muğanna şəxsiyyətini də təhlil edir, sirrləri açıqlayır, onu “Cahan”, planet adlandırır. Əsərin bədii seyrini xeyrin, tərəqqinin qələbəsi kimi qiymətləndirir, göylərə ucaldır. Həqiqətən, bu roman parçalanmış, təhrif olunmuş insan beyinlərini, düşüncələrini, çürüməkdə olan mənəviyyatlarını təmizləmək, saflaşdırmaq üçün əsl xilas yoludur.

İsa Muğanna unutmaz ki, hətta gənclik illərində də yazarkən öz dövrünü xeyli qabaqlayan, gələcəyi görən bir sənətkar olub. İstər müharibənin ağrı-acısını əks etdirən “Saz”, “Tütək səsi”, “Quru budaq”, istərsə də faciə povestlərində ilk baxışda müəyyən zaman kəsiyinin əks olunduğunu görsək də, bu əsərlərdəki toxunulan hadisələr, problemlər, hətta insanların acısı, kədəri neçə illər sonra bəşəriyyətin qarşılacağı problemlərdən xəbər verir: “Təbiət və insan problemi”, “mənəvi dəyərlər uğrunda mübarizə”, “cahil və kamillik məsələsi” indi də aktuallığını itirmir və gündəmdədir.

İsa Muğanna adətən tarixdən, müharibədən, onların içində ailə-məişət problemlərindən yazır, insan xarakterinin iç dünyasının ən incə və sirrli məqamlarına toxunur, lakin sevgidən də uzaq qalmır. Bu xüsusiyyət onun yazdığı əsərlərin tarixiliyinə bir rəng qatır. “İdealdakı Səməd-Gülgəz, “Faciə”dəki Zəlimxan-Zümrüd münasibətləri buna canlı sübutdur. O, əsərlərində mövzuları: insan faciəsini, xoşbəxtlik təsvirlərini xüsusi çalarlarla verdiyi kimi sevgi xəttini də fərqləndirir. “İdeal”dakı “kişmiş oyunu” bu baxımdan diqqəti cəlb edir. İki bir-birini sevən, dəli sevda ilə bağlanan Səmədlə Gülgəzin Gülbəninizin ətəyindən kişmiş yeyərək sevimsi “baxışların, əllərin öpüşməsi” adi bir sevgi deyil. İlahiyə bağlanan saf bir sevdadan xəbər verir.

Göründüyü kimi, Muğannanın sevgisi də fərqlidir, bənzərsizdir. Bəli, bu odur- bizim ustadımız. İti və sehrli qələmi ilə oxucularını heyrləndirən dünyəvi bir yazıçı!

Biz onun romanlarındakı sevgi xəttindən misal çəkdik, lakin hekayələrindəki sevgi xəttinə toxunmadıq. Məncə, “Şinel” hekayəsinin adını çəkməsək, Əzizə müəllimənin o böyük sevgisini xatırlamasaq, böyük günah işləmiş olarıq. Bu həcmcə kiçik, əslində isə böyük, əzəmətli bir əsər olan hekayə 58 il öz sirrli sevgisini ürəyində qoruyub saxlayan bir əfsanəvi Azərbaycan xanımının-ağabirçəyinin yazıçıya həm etibar, həm də etirafıdır. Böyük Vətən müharibəsinin qanlı-qadalı hadisələrinin tüğyan etdiyi sadə bir əsgər şinelini çiyinlərinə alıb, əyninə geyinərək ilk dəfə sevgisini duyan və itirən “dünya gözəli” Əzizə müəllimənin sevgisidir bu, heç kəsə bənzəməyən, maskasız sevgisi.

Yaralı əsgərin şineli ilə soyuqdan qorunan gənc qız səhər açılan kimi şineli əsgərə qaytarmağa gələndə vəğzalda onun ölüm xəbərini eşidir və əbədi olaraq üşüməyə məhkum olur. Bu hadisədən 58 il ötməsinə baxmayaraq, Əzizə müəllimənin çiyinlərini heç bir paltó, heç bir isti şal isidə bilmir. O hələ də üşüyür, qəlbi müharibənin vurduğu bu ağır dərdi hələ də daşıyır. İllərlə müharibə xofu ilə yaşamış, nəhayət, torpaqlarına qovuşmuş xalqımızansa çiyinləri indi də üşüyür. İndi də şəhid analarımızın, bacılarımızın sevgisini əbədi olaraq itirən qız-gəlinlərimizin bu “şinələ”, dünyamızın isə bu böyük sevgiyə çox böyük ehtiyacı var. Bu, İsa Muğanna sevgisidir: Səməvi sevgi. Tarixi mövzuda yazılacaq belə, onun bütün əsərlərinə bu Səməvilikdən pay düşür və dünyaviləşirlər.

O bir fatehdir. Onun fatehliyi oxucularının ürəyini, sevgisini fəth etməsidir, keşməkeşli, ağır, çoxlarının tab gətirə bilməyəcəyi bir ömür yolu keçməsidir. O yazıçı olmaqla yanaşı bir işıqdır, Göy adamıdır. Onun tarixi keçmişimizə münasibəti, düşüncələri də bu baxımdan çox fərqli, özünəməxsusdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlarda biz onun tarixə münasibəti, əsərlərindəki sevgi xətti barəsində söhbət açdıq. O nədən yazırsa yazsın, qayəsində vahid dil və dünya xalqlarının vahid kökü dayanır. O son dövr ədəbiyyatımıza bəxş etdiyi bütün töhfələrində bu məsələ barəsində geniş izah vermiş və maraqlı əhvalatlar nəql edib oxuculara çatdırmışdır. Məsələn, “40 kisə qızıl” əsəri Zahid adlı bir gəncin dilindən bəhs olunur. Tarixi, fəlsəfi fikirlərlə zəngin olan bu povestə əsas qəhrəmanları Zahid və

Nəsibə onların saf, səmavi sevgisidir.

Əsərdə İsa Muğanna tərəfindən “Aşiq Qərib” dastanının əsl həqiqi variantı təqdim olunur. Mir Cəfər Bağırovun anti-millət siyasəti pislənir, Göycə mahalının ermənilərə verilməsi, insanların acınacaqlı taleyi ön plana çəkilir. Digər əsərlərin mütaliəsi zamanı isə oxucunu bürüyən heyrət burada da onu tərk etmir. Göz önündə canlanan heyrətamiz faktlar oxucunun möhkəm sarsıntısına səbəb olur. “Bəlkə də İsa Muğannanın yazdıqları böyük bir tarixdir və oxucuların dəli olmaması üçün adını bədii ədəbiyyat qoyub. Axı nə qədər də olmasa, bədii ədəbiyyat təxəyyülün məhsulu kimi qəbul olunur” (7).

Maraqlı faktlardan biri də digərlərindən fərqli olaraq İsa Muğannanın bu əsərinin xoşbəxt sonluqla bitməsidir: Mir Cəfər Bağırov edam olunur, əsərin qəhrəmanı “40 kisə qızıl”ın OdƏr dilinə aid olduğunu öyrənir və Zahid sevgilisi Nəsibəylə vüsala çatır. Sonunda azadlığa qovuşur. Zahidin xarakterik xüsusiyyətlərinə bələd olarkən, sanki Muğannanın özü göz önündə canlanır, Nəsibə isə onun cəfali Firuzəsi, ömür-gün yoldaşdır.

Adlarını çəkdiyimiz bu əsərlər sirlərlər dolu dünyamızı dərk etmək üçün bir ümid çırağıdır. “İlan dərəsi” və “Peyğəmbərin” taleyi əsərindəki zəhərli ilan-Şahmarın məsələ, bir şəxsiyyət kimi təqdim olunması onun heyvan yox, dünyanın xilasında iştirakçılıq etməsi, sevgisi buna sübutlardan biridir. Yerdəki cəhaləti görən Şahmar ilanın gözündən tökülən qanlı yaşlar isə oxuculara bir çağırışdır. Muğanna onları haqqa gəlməyə, elmə tapınmağa, işıqlı olmağa, kamilliyə səsləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsa Muğanna. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. VI c. Bakı: Avrasiya, 2009, s. 66
2. Anar. “Ədəbiyyat qəzeti”, 30 may 2008-ci il.
3. C.Abdullayev, “Yeni Azərbaycan” qəzeti. 2008-ci il
4. T.Hacıyev, “Ədəbiyyat qəzeti”. 6 iyun 2008-ci il
5. Tofiq Hacıyev. “Ədəbiyyat qəzeti”. 2008-ci il
6. İsa Muğanna. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. VI cild. səh. 237
7. İsa Muğanna. “İlan dərəsi”. Ön söz. Bakı: Hədəf, 2009

Xülasə

Tədqiqatçı Sevinc Muğannanın təqdim etdiyi məqalədə Xalq yazıçısı İsa Muğannanın son dövr yaradıcılığından bəhs olunur. Məqalədə “Məhşər” və “İdeal” romanlarındakı tarixiliklə məxfiliyin bir arada tutulması ön plana çəkilir. Eyni zamanda bu xüsusiyyətlərində avtobiografizmin də olduğu vurğulanır.

Резюме

В статье, представленной исследователем Севиндж Муганны, рассказывается о последних произведениях народного писателя Исы Муганна. В статье на первый план выдвигается сочетание историчности и приватности в романах ‘Судный день’ и ‘Идеал’. При этом подчеркивается, что эти черты есть и в его автобиографии.

Summary

The article, presented by the researcher, Sevinj Muganna, highlights recent time period of the creativity of the master writer, İsa Muganna. Herewith, combination of the issues of history and privacy in his novels of ‘Mehsher’, ‘Ideal’ are prioritized in this article. Simultaneously, it is emphasized that autobiography is also available in terms of these features

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Makbule Sabziyeva ⁶³

ÇEVİRİ ESERLERİNDE ÇEVİRMENİN DİNİ AİDİYETİNİN ROLÜ

Dünyaca ün kazanan büyük Rus yazarı L.N.Tolstoy'un kişiliği, yaşam tarzı, eserlerinin edebi değeri yüz yıldan fazladır okur ve eleştirilenler tarafından incelenmekte, eleştirilmektedir. Yazar, sadece eserlerinin edebi niteliği ile değil, Rus kilise toplumuна karşı başkaldırısı ile de dikkat çekmektedir. XIX. yüzyılın siyasi gazete ve dergilerinin tümü L.N.Tolstoy hakkında yazılar içermekte, sonraki yüzyıllarda da onun ismi sürekli olarak yayınlarda görülmektedir. Yazarın çeşitli değerlendirmelere neden olan derin dehası isminin gündemde kalmasını sonsuz kılmıştır.

Okur ve eleştirilenlerin yanı sıra yazar dünya çapında çok sayıda yazar topluluklarını da etkilemiştir. L.N.Tolstoy'un dünya çapındaki ünü onun Türkiye'de de tanınmasına vesile olmuştur. Türkiye'nin o döneme ait gazete ve dergileri yazara yoğun ilgi göstermiştir.

Ele aldığımız çalışmanın amacı L.N.Tolstoy'un eserlerinin Türkçeye çevirilerini orijinal metinle karşılaştırarak İslam'ın dini ibadetlerinden olan bedeni ibadetlerin, hayırdua ve selamlaşma gibi dini kalıpların Türkçe çevirilere nasıl yansıdığını, çevirmenin dini aidiyetinin çeviride ne kadar etkili olduğunu göstermektir. Bu amaçla Tolstoy'un İslami ibadetlerinin en çok gösterildiği "Hacı Murat" romanının Türkçeye çevirileri ele alınmıştır. Çalışma, romanın farklı dönemlere (1998, 2001, 2009, 2018) ve farklı çevirmenlere ait dört çevirisi üzerinde yapılacaktır.

Henüz gençken Tolstoy, eserlerinin okurları ve çevirmenleriyle yazışmaya başlar. Onların arasında İslam inancına ait birçok ismi görmekteyiz. Tolstoy ayrıca "1899'da Mısır Baş Müftüsü olan İslam'ın reformcusu Muhammed Abduh ile de yazışır" (2, 111), onunla İslam dini ile ilgili düşüncelerini paylaşır. Hayatı boyunca en yakın çevresinin Müslümanların oluşturduğu yazarın İslam'a olan ilgisi bir tesadüf değildir. Kafkasya'da, Kırım'da ve Rusya'nın birçok bölgesinde yaşayan yazar Müslümanların yaşam tarzını, örf ve adetlerini gözlemlemiş, kişilik özelliklerini yakından tanımıştır. Bu izlenimler yazarın erken dönem hikayelerine yansıdığı gibi geç dönem eserlerinde de geniş kapsamda ele alınmıştır.

Tolstoy'un eserleri Türkçeye XIX. yüzyılın sonlarında çevrilmeye başlandı. Bugün Türkiye'de Tolstoy'un eserlerinin 200'ü aşkın çevirmeni bulunmaktadır. Yazarın 90 civarında eserinin Türkçeye çevrilerek 600'den fazla ve binlerce nüshalarla yayımlandığı bilinmektedir.

Çeviri, uluslararası edebi ilişkilerin önemli bir boyutudur. Bir edebi eserin nasıl çevrildiği, onun sonraki aşamalarda nasıl değerlendirileceğine büyük ölçüde bağlı olduğu ilk aşamadır. Sonraki aşamalar, okuyucular tarafından eseri kendi dillerinde nasıl algılayacaklarını, eleştiride nasıl değerlendireceklerini, kamu bilincinde ve başka bir ülkedeki edebi süreç üzerindeki etkisinin nasıl olacağını kapsamaktadır.

Türkiye'de XIX. yüzyılın başından değişerek üç dönemden geçen edebi tercüme yaklaşım günümüzde yeni kuşak çevirmenler ile dördüncü dönemin içinde bulunmaktadır. Dördüncü kuşak Türkçe çevirmenlerinin önceki kuşak çevirmenlerin deneyimlerinden ve üniversitelerin Rus Dili ve Edebiyatı bölümlerinde okutulan Türkçe-Rusça, Rusça-Türkçe Çeviri derslerinde verilen bilgilerden yola çıkarak bir ekol oluşturma yolunda oldukları söylenebilir. Bunun temelinde kaynak metne sadık kalarak yazarın duygularını okura geçirmek, yabancı kültüre özgü kültürel öğeleri o kültürü anlatabilecek şekilde (dipnotlarla) aktarmak, metnin özgünlüğünü bozmamak ve aynı zamanda hedef kültürün okurunu, onun dilsel özelliklerini de dikkate almaktır.

Tolstoy "Hacı Murat" romanını 1890-1900'lü yıllar arasında yazmıştır. Roman yazarın ölümünden sonra, 1912 yılında yayımlanmıştır. Aynı yıl yani 1912'de roman dilimize Yusuf Rza tarafından Fransızcadan çevrilmiştir (6, 52).

Eserin başkışisi, gerçek tarihi sima olan Şeyh Şamil'in naibi Hacı Murat'tır. Şeyh Şamil ile anlaşmazlığa düşen Hacı Murat 1851 yılında Ruslar tarafına geçer. Ama Şamil'in elinde olan ailesini kurtarmak için 1852 yılında Ruslardan kaçarken onlar tarafından öldürülür. "Hacı Murat'ta Şamil'in ve I. Nikola'nın despotizmini eşit ölçüde kınayan Tolstoy, doğal, dürüst insanın saflığını yüceltir ve felsefesinin kötülüğe karşı koymama ilkesinin aksine, mücadele edenlerin cesaretine, direnme gücüne ve yaşam sevgisine övgüler yağdırır" (1, 149).

Özgürlük için savaşanların mücadelesini ayrıntısıyla anlattığı "Hacı Murat" romanında Tolstoy İslam dünyasını da detaylarıyla ele almıştır. Eserde Hacı Murat'ın inançlı, dindar bir insan olduğunu göstermek için gerçekçi yazar ana kahramanın yaşamını, çevresini eksiksiz olarak anlatmaya çalışmıştır. Örneğin, bir Çeçen

⁶³ Prof. Dr. Anadolu Üniversitesi, Türkiye

köyünün tasviriyle başlayan eserin ilk sayfalarında “Селям алейкум”, “Алейкум селям” gibi Müslümanlar arasındaki dini bir selamlaşma geçmektedir. Türkçe çevirilerde bu selamlaşmayla “Selamünaleyküm”, “Aleykümselam” şeklinde karşılanmaktadır. Selamlaşmadan sonra eve davet edilen Hacı Murat içeriye geçince dua etmeye başlar. Bu süreci yazar üç aşamada anlatmaktadır. İlk aşamada kişilerin bağdaş kurup oturmaları, daha sonra duaya hazırlanmaları ve son aşamada duanın bitişi. Tolstoy, Kuran’ı iyi bildiği için duanın nasıl yapıldığını ve duadan sonra nelerin yapılması gerektiğini bilmekte ve eserde ayrıntısıyla göstermektedir. Örnekleri izleyelim. Çalışmamızda Türkçe örnekler çevrildiği yıla göre adlandırılacaktır.

“Старик / сел против него на свои голые пятки /и, закрыв глаза, поднял руки ладонями кверху./ Хаджи-Мурат сделал то же. Потом они оба, / прочтя молитву, огладили себе руками лица, соединив их в конце бороды” (3, 25).

(1998) “İhtiyar da yanına gelip **çıplak ayaklarıyla bağdaş kurdu, / gözlerini kapadı, ellerini açıp avuçlarını yukarı doğru kaldırdı.** / Hacı Murat da aynı şeyi yaptı. / **İkisi de dualarını okudular, ellerini yüzlerine, sakallarına sürdüler**” / (7, 26).

(2001) “İhtiyar da tam onun karşısına / **çıplak ayaklarıyla bağdaş kurup oturdu.** / **Gözlerini kapayarak ellerini havaya doğru açtı.** / Hacı Murat da aynı şeyi yaptı. / **Sonra ikisi de dualarını yaptılar, ellerini yüzlerine sürdüler ve sakallarını sıvazladılar**” / (8, 11).

(2009) / “Yaşlı adam da onun karşısına geçti. / **Gözlerini kapatarak, ellerini avuçları yukarıya doğru açık bir şekilde kaldırdı.** / Misafir de aynı şeyi yaptı. / **Dualarını bitirdiklerinde, her ikisi de yüzlerini sıvazlayarak, ellerini sakallarında birleştirdiler**” / (9, 6).

(2018) “/Yaşlı adamla birlikte ellerini havaya açıp **gözlerini kapayarak dua ettiler.** / **Duaları bittiğinde yüzlerini sıvazlayarak, ellerini sakallarında birleştirdiler**” / (10, 8).

Gördüğümüz gibi 2009 çeviride ihtiyar adamın nasıl oturduğu belirtilmemiştir, 2018 çevirisinde ise Tolstoy’un yaşlı adam ile ilgili anlattıkları tamamen bırakılmıştır. Cümlelerin ikinci ve üçüncü kısmında çevirmenler metne sadık kalarak ihtiyar adamın Hacı Murat ile nasıl dua ettiklerini anlatmışlar. “Hz. Peygamber (s.a.s.) buyuruyor ki; “Allah'a avuçlarınızı yukarıya getirerek dua edin, ellerinizin tersini değil. Duayı bitirdiğiniz zaman da ellerinizi yüzünüze sürün” (4). Alıntılanan bu hadis dua ibadetinin nasıl yapıldığını göstermektedir. Alan bilgisini talep eden edebi metinlerde çevirmenlerin daha hassas davranmaları, alan terimlerini araştırarak kullanmaları gerekiyor. 1998 ve 2009 çevirilerinde bu durum doğru bir şekilde dilimizde anlatılmıştır.

1998 ve 2001 çevirilerde Tolstoy’un yazdığı “ellerini sakallarında birleştirdiler” ifadesi bırakılmıştır. Bir Müslüman duadan sonraki süreci bildiği için Tolstoy’un yazdığı “ellerini birleştirdiler” açıklamasını her iki çevirmen göz ardı etmiştir. Çevirmenlerin dini aidiyeti bu şekilde etkilemiştir.

“Hacı Murat” romanında 24 kez “dua” kelimesi, 7 kez “namaz” kelimesi geçmektedir. Dua etmenin yapılışı çok kez yazarın kaleminden ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Rusçada “dua”, “dua etmek” (молитва, молиться) kelimesinin namaz kılmanın anlamı da bulunmaktadır. Çevirilerde bu durumu doğru bir şekilde ayırt etmede çevirmenin dini aidiyetinin rolü önemlidir. Örneğin:

“...Хаджи-Мурат тотчас же отвечал, что ему ничего не нужно, но что он просит, чтобы его теперь отвели в место, где бы он мог **помолиться**” (3, 49).

(1998) “... yalnız **namaz kılabileceği** bir yere götürülmesini rica etti” (7, 74).

(2001) “... yalnız **ibadet edebileceği** bir yer göstermelerini rica etti” (8, 53).

(2009) “Hacı Murat, hiçbir şey istemediğini söyledi. Sadece **ibadetini yapabileceği** bir yer göstermelerini rica etti” (9, 39).

(2018) “...o hiçbir şey istemediğini, yalnız namaz vaktinin girmesi dolayısıyla **namaz kılabilceği** bir yerin gösterilmesini istediğini söyledi” (10, 37).

Başka bir örnekte:

“А теперь довольно. **Молиться** надо, – сказал Хаджи-Мурат” (3, 70).

(1998) “Şimdi **namaz zamanı**” (7, 117).

(2001) “Şimdi **ibadet zamanı**” (8, 89).

(2009) “**Namaz kılman** gerekiyor” (9, 67).

(2018) “Sanırım namaz vakti geldi, **namazımı kılalım**” (10, 64).

Görüldüğü gibi dini aidiyet metnin bu durumda da doğru algılanmasını ve çevrilmesini sağlamıştır.

Eserde bulunan “молитва”, “молиться” gibi kelimelere bazen “ночная”, “вечерняя”, “полуденная” gibi kelimeler de eşlik etmektedir. Bu açıklamalar çevirmenler tarafından doğru algılanmış ve çevirilerde gece,

yatsı, akşam, öğle, sabah namazı olarak yerlerini bulmuşlar. Örneklere bakalım:

“Тщетно прождав ее, Шамиль вернулся к себе уже ко времени **полуночной молитвы**”(3, 109).

(1998)“... odasına gireceği sırada neredeyse **yatsı** okunacaktı” (7, 185).

(2001) “... **yatsı namazı** zamanına doğru kendi odasına döndü”(8, 146).

(2009)“... **yatsı namazına** yakın odasına geri döndü”(9, 114).

2018 çevirisinde Şamil’in özel hayatını anlatan bu paragraf bırakılmıştır.

Bu paragrafta “полуночной” kelimesi gece yarısı anlamına gelse de çevirmenler kontekstten yola çıkarak bunun yatsı namazı olduğunu söylemişler.

Eserde Tolstoy “молитва” yerine bazen “намаз” kelimesini de kullanmıştır. Buna örnek olarak aşağıdaki cümleyi izleyelim.

“Надо было прежде всего совершить **полуденный намаз**, к которому он не имел теперь ни малейшего расположения...”(3, 106)

(1998) “Her şeyden önce **öğle namazını** kılması gerekiyordu” (7, 179).

(2001) “Şu anda ... **öğle namazını** kılması gerekiyordu her şeyden önce” (8, 142).

(2009)“Öncelikle **öğle namazını** kılması gerekiyordu” (9, 110).

(2018) “**Namaz vakti girmişti** ve öncelikle **namazını** kılması gerekiyordu” (10, 106).

Bu örneklerde dini aitliğin çeviriye olumlu katkıları izlenmektedir. “**полуденный намаз**”gün ortası namazı anlamına gelmesine rağmen çevirmenler (2018 dışında) dinimizde kabul görmüş “öğle namazı” tabirini kullanmışlar.

Metinde Tolstoy gece namazından bahsetmektedir. Akşam, yatsı, öğle namazı konusunda çeviride zorlanmayan çevirmenler gece namazı tabirinin çevirisine farklı yaklaşımlar sergilemişler. Örneğin:

“Поглядев на звезды; на Стожары, поднявшиеся уже на половину неба, Хаджи-Мурат рассчитал, что было **далеко за полночь** и что давно уже была **пора ночной молитвы**”(3, 41).

(1998) “Hacı Murat, yıldızlara, göğün hemen hemen yarısına kadar yükselmiş olan Ateş burcuna baktıktan sonra vaktin artık çoktan geceyarısını geçtiğini, neredeyse **sabah ezanınınokunacağını** hesapladı” (7, 57-58).

(2001) “Gökyüzünde artık yarısına yükselmiş yıldızlara bakınca, Hacı Murat gece yarısının çoktan geçtiğini ve **gece namazı kılma** zamanının geldiğini anladı” (8, 39).

(2009)“Hacı Murat, Gökyüzünün ortasına kadar gelmiş olan, büyük, küçük Ayı ve Kuzey yıldızlarına bakarak zamanı hesapladı. Vakit gece yarısını çoktan geçmiş, **sabah namazı vakti gelmişti**”(9, 28).

(2018) “Büyük Ayı ve Küçük Ayı kümelerinin göğün ortasına gelmiş olmasına bakılırsa, vakit gece yarısını çoktan geçmişti. **Sabah namazı vakti** yaklaşıyor olmalıydı” (10, 28).

Örneklere de görüldüğü gibi “gece namazı” tabiri çevirmenler tarafından anlaşılmamıştır. Halbuki İslam dininde “yatsı namazı ile fecir arasında kılınan “teheccüd namazı” başka adı ile “gece namazı” olarak bilinen namaz vardır. Farz namazlardan sonra en faziletli namaz gece namazıdır” (5). Yukarıda da bahsettiğim üzere edebi eserin derinliğini doğru bir şekilde karşı kültüre anlatmak için çevirmenlerin alan bilgisini dikkatlice araştırmaları gerekmektedir.

Tolstoy, namaz öncesi abdest temizliğini de ayrıntısıyla kaleme almıştır.Bu durumu örneklerle izleyelim.

“Разувшись и совершив **омовение**, Хаджи-Мурат стал босыми ногами на бурку, потом сел на **икры** и, сначала заткнув пальцами уши и закрыв глаза, произнес, обращаясь на восток, **обычные молитвы.Окончив молитву**, он вернулся на свое место”(3, 41).

(1998) “Ayağındakileri çıkardı, **abdest aldı**. Sonra, yalın ayak yere serili yamçının üzerine basarak, **kibleye doğru dönüp namaz kılmaya başladı. Namazını** bitirdikten sonra eski yerine döndü”(7.58).

(2001) “Ayaklarını çıkartıp **aptesini aldı** ve çıplak ayakla kepeneginin üstüne **namaza durdu. Doğuya doğru döndü, önce ellerini kulaklarına götürdü, gözlerini kapadı bir şeyler okudu. Namazını** bitirince heybelerinin bulunduğu aynı yere döndü” (8, 39).

(2009)“**Apdes** alarak **kepeneginin üzerinde namazı kıldı.Namazını** bitirdikten sonra yerine döndü” (9, 28).

(2018) “Pabuçlarını çıkarıp **abdestini aldı. Vaktin girmiş** olduğunu anlayınca hırkasını yere serip **namaza durdu.Namazı bittikten sonra** eski yerine dönüp arkadaşlarının yanına oturmuştu” (10, 28).

Örneklere de görüldüğü gibi abdesti doğru şekilde aktarma konusunda hiçbir sıkıntı olmamasıyla birlikte 2009 çevirisinde metnin kısaltılması, 2018 çevirisinde ise hem metnin kısaltılması hem de metne eklemelerin yapılması gözlemlenmektedir. Bu paragrafta çok önemli bir husus daha bulunmaktadır. Tolstoy namaz ibadetini anlatırken Rus okuruna “yüzünü kibleye çevirdi” yazamıyor ve “**обращаясь на восток**”

yani “yüzünü doğuya taraf çevirdi” olarak yazıyor. Özənli bir çevirmen bunukıble olacağını düşünüp Türk okuruna da kible olarak anlatması en başarılı yaklaşımlardan biri olarak görülebilir. Yukarıdaki örneklere 1998 çevirisi “kible”, 2001 “Doğuya doğru döndü” yazmaktadır. 2009 ve 2018 örneklerinde bu detay bırakılmıştır.

Sonuç olarak makale çerçevesinde incelenen Tolstoy’un “Hacı Murat” romanındaki dini unsurlar, yazarın eserlerine ne derece dikkatli yaklaşımını göstermektedir. Çeviride İslam dininin unsurlarının çevirmenlerimiz tarafından aktarılmasının tahlili çevirmenlerin dini aidiyetleri sebebiyle genelde doğru bir şekilde aktarıldığı izlenmektedir. Lakin zaman geçtikçe çevirilere genel yaklaşımın daha özensiz olduğu da gözlemlenmektedir. Karşılaştırılmalı olarak yapılan bu çalışmada amacımız çeviride kendini sınamak isteyen gelecek çevirmenlere çeviride yapılan kısaltmaların, deyişmelerin, eklemelerin v.s. orijinal metnin derinliğine, akıcılığına, yazarın üslubuna ne kadar zarar verdiğini göstermekti.

Кайнакча

1. Лакшин В. Я. Л. Н. Толстой. Большая советская энциклопедия в 30 тт. 3-е издание. Т.26. Советская энциклопедия. М., 1977.
2. Мигранова Э. В. Рассказ Л.Н.Толстого «Ильяс» как этнографический источник и философская притча. Мат. научных сессий 2019 года в Гос. музее Л.Н. Толстого. РГ-Пресс, М., 2020.
3. Толстой Л.Н. Собр.соч. в 22 тт. Художественная литература. Т. 14. М., 1982.
4. İbn Mâce, İkâmetü's-salavât, 119 [1181]; Duâ, 13 [3866] bknz. Din İşleri Yüksek Kurulu.<https://kurul.diyamet.gov.tr/>).
5. Müslim, Sıyam, 202-203 (1163) bknz. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/222/teheccud-namazi-nasil-kilinir>
6. Olcaş Türkan. Cumhuriyet Dönemi Öncesi Rus Edebiyatından Türkçeye Yapılan Çeviriler Üzerine. Litera, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2005, sayı 18.
7. Tolstoy Lev. Hacı Murat. (Çeviren Leyla Soykut). İda Yayınları, İstanbul, 1998.
8. Tolstoy Lev. Hacı Murat. (Çeviren Ahmet Ekeş). Engin Yayıncılık, İstanbul, 2001.
9. Tolstoy Lev. Hacı Murat. (Çeviren Bircan Çınar). Alter Yay., Ankara, 2009.
10. Tolstoy Lev. Hacı Murat. (Çeviren Buket Yılmaz). Venedik Kitap, İstanbul, 2018.

Anahtar kelimeler: Tolstoy, Hacı Murat, İslam, çeviri

Ключевые слова: Толстой, Хаджи Мурат, Ислам, перевод

Key words: Tolstoy, Hadji Murat, İslam, translation

Роль вероисповедования переводчика в переводческой деятельности

Резюме

Как известно, в творчестве Толстого ислам и мусульмане занимают особое место. И это неспроста, так как в течение всей своей жизни мусульмане составляли ближайший круг общения писателя. Годы, проведенные на Кавказе, в Крыму и в ряде регионов России дали возможность Толстому наблюдать за жизнью и бытом мусульман, узнать их нравы и обычаи. Эти впечатления нашли своё отражение как в ранних произведениях писателя, так и в произведениях позднего периода. Одним из произведений, где писатель вырисовывает образы мусульман является повесть «Хаджи Мурат». Повесть «Хаджи Мурат» была написана Толстым в 1890-1900-е годы и опубликована в 1912 году. В том же году она была переведена с французского на турецкий язык Юсуфом Рза. В последующие годы разными переводчиками было осуществлено множество переводов произведения, которые издавались большими тиражами. Цель настоящей презентации путём сравнения нескольких переводов проследить как турецкие переводчики переводили элементы родной для них мусульманской культуры на турецкий язык.

The Role of Religious Affiliation of Translator in Translation Works

Summary

As it's known, Islam and Muslims have a special place in Tolstoy's work. And this is no coincidence, since throughout his life Muslims formed the writer's closest circle of contacts. The years spent in the Caucasus, in the Crimea and in a number of regions of Russia gave Tolstoy the opportunity to observe the life of Muslims, to learn their manners and customs. These impressions were reflected both in the early works of the writer and in the works of the later period. One of the works where the writer draws images of Muslims is the novella "Hadji Murat". The novella "Hadji Murat" was written by Tolstoy between 1890s and 1900s and published in 1912. In the same year, the novella was translated from French into Turkish by Yusuf Rza. In the following years, many translations of the work were made by different translators, which were published in large editions. The purpose of this presentation is to trace how Turkish translators translated elements of their native Muslim culture into Turkish by comparing several translations.

Rayçi: dos. L. Ələkbərova

Dadaşov Coşqun ⁶⁴

MAYKL MURKOK ROMANLARINDA MİFOLOJİ ZAMAN VƏ GERÇƏK DÜNYA

XX əsrin postmodernist yazıçısı, fantast və esseist, musiqiçi, incəsənət bilicisi Maykl Murkok (Michael Moorcock, 1939) yaradıcılığı bir çox dünyəvi maraqların kəsişməsində dayanır. Onun çoxsahəli yaradıcılığı Multidünya və ya Paralel Dünyalarla bağlı olub, fərqli reallıqların sonsuz sayda mövcudluğu, alternativ dünyaların varlığı ilə maraq doğurur və təəccübləndirir.

Müasir ingilis ədəbiyyatında roman-fantaziya janrının ən gözəl nümayəndəsi hesab edilən M.Murkok yaradıcılığı bir neçə istiqamətdə maraq doğurur. Onun romanları fantastika janrından başlayaraq magik realizm və postmodernizmə qədər uzanır. M.Murkokun yaradıcılığının əsas hissəsi gənclərə ünvanlanmış yüzə yaxın əsərləri hesab edilsə də, Britaniya tənqidçiləri onun ədəbi uğurlarını təkcə postmodernist və ya fantast-yazıçı kimi qeyd etmirlər. “Ana London” (Mother London” əsəri son illər Britaniyada yazılan ən yaxşı romanlar siyahısına daxil edilmiş [8; 9], “London Times” altmış ildə yazılmış “ən gözəl roman” kimi dəyərləndirmiş, “The Guardian” isə onu “möhtəşəm sənəd” adlandırmışdır [1]. Britaniya ədəbiyyatının aparıcı simalarından olan Ancela Karter isə M.Murkok yaradıcılığını “xeyir və şərin mübarizəsini canlandıran nəhəng bir teatr quruluşu”, “geniş elegiyalı roman” [2] kimi müəyyən etmişdir.

M.Murkok ədəbiyyata “Multiverse” (“Multidünya” və ya “Paralel Dünya”, “Sonsuz Dünyalar”) və “Eternal Champion” (“Əbədi Döyüşçü”) terminlərini gətirir. Əsərləri bir qayda olaraq çoxsaylı dünyaları olan sonsuz kainatın sirlərini daşıyan ruhun əbədiyindən, talenin təkararlanmasından bəhs edir. Kitabdan kitaba adlayan bütün qəhrəmanlar bir bütövlüyün fəlsəfəsi olan Əbədi Döyüşçünün bir bədənədən təkrar-təkrar digərinə keçidi – reinkarnasiyadır. Lakin onların hər biri mifoloji dünyanın sakini olsalar da yeni dünyanın nizamına uyğunlaşırlar. M.Murkokun yaradıcılığı əksər hallarda Xaos və Kosmos arasındakı ziddiyyət ətrafında dövr edir, bu çevrədə nə pis, nə də yaxşı var, lakin maraqların toqquşması, müxtəlif baxış bucaqları və daima fikir mübadiləsinə yol açan mənəvi qarşıdurma - insan idrakının nisbiliyi, şərtiliyi və subyektivliyi dayanır. M.Murkokun müəllif konsepsiyasının mükəmməlliyi – taleyi ölümlə sona yetən, bütün mümkün reallıqlarda və dünyalarda təkrarlanmağa məhkum olan qəhrəmanı, Əbədi Döyüşçüsü ilə bağlıdır.

Sonsuzluqda mövcud olan dünyalar sisteminin hər birinin öz qanunları, öz tarixi var və bu dünyalar əbədi sonsuzluğa bağlı ayrı-ayrı Kainatı təcəssüm edir. Bu sanki biri-biri ilə bağlı olan milyard illərin bir araya gəlməsi, amma eyni zamanda da öz qanunları ilə inkişaf edən əbədi yolçuluğa bənzəyir.

Hər şey bir məhvərin ətrafında dövr edir, bura C.R.R.Tolkinin Orta Dünyası, qədim Skandinaviya mifləri, gerçək dünya və minlərlə, milyonlarla insan həyatını yola verən Kainatın əksi daxildir. Bu dünyalar sistemi M.Murkokun Multidünya və ya Sonsuz Dünyalar sisteminin mahiyyətini açır.

Kosmik güc dünyadakı həyatı və ölümü idarə edir, lakin heç bir zaman Xaos və Kosmos arasındakı əbədi mübarizəyə müdaxilə etmir. Tanrılar və cinlər, sehrbazlar, ruhlar və bədhəyətlər dünyalar arasındakı səyahət edir, qarşıya çıxan maneələri aşır, canlı insan kimi dolaşırlar. Hər döyüşdə və mübarizədə Əbədi Döyüşçü iştirak edir. Əbədi Döyüşçü insan kimi həssas və duyğusaldır, amma adi insandan fərqli olaraq, o, sadəcə şəxsiyyət, fərd deyil, Sonsuz Dünyaların arxetiplərindən biri, onun vacib elementidir. Ədəbiyyatda belə arxetiplər təhkiyənin aparıcı qüvvəsidir. M.Murkokun süjet xəttində müxtəlif dünyalardan və zamanlardan olan minlərlə saysız-hesabsız qəhrəmanlar dolaşır, lakin buna baxmayaraq, onların hər biri yenidən doğulmuş bir varlıq, zamana sığmayan əbədiyaşar – Əbədi Döyüşçüdür.

Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, yazıçı sonsuzluğa uzanan Multidünyanın ədəbi imkanlarını önə çəkən ilk müəlliflərdən olmuşdur. M.Murkokun bütün yaradıcılığı nə qədər fərqli görünə də, bir-biri ilə daxil vəhdətdədir və bir-birini izah etməyə yönəlir. Məhz bu bağlılıq onun əsərlərinə epiklik və monumentallıq verir. Onun yaradıcılığında əsas mövzulardan biri Xaos qarşı əbədi, fasiləsiz mübarizə ideyası, kainatın ilkin sisteminin məhv olması və yeni yaranan reallığa uzun, ağırlı uyğunlaşma ilə bağlı bir prosesin əksidir.

Uydurulmuş mifik dünyanı yaradan M.Murkok bu dünyanı real və tarixi hadisələrlə dəqiq verməsə də, birmənalı olaraq gerçək dünyadan bəhs edir. Məhz bu səbəbdən, o, müxtəlif ölkələrin və xalqların reallıqlarını bir araya gətirir, burada Yaponiyanın, erkən orta əsrlər İtaliya şəhər dövlətlərinin, ərəb Şərqi və Yunan adası Kritin xüsusiyyətlərini görmək olur. “Melnibondan olan Elrik” (Elric of Melnibone, 1972) romanı

⁶⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının doktorantı

nın bədii dünyası qeyri-adi. Burada üç qitə - Qərb, Şərq və Cənub və bir neçə böyük ada yerləşir. Lakin bu ərazilərin hər birində Xaos hökm sürür və onun sakinlərini idarə edir. Burada mifik dünyalarda olan “dünyanın kənarı” anlayışı mücərrəd məna daşımır, əksinə bu “kənar” xüsusi bir yerdir. Sehrbaz imperator Elrik isə gəzintiləri zamanı demək olar ki, bütün bu torpaqları ziyarət edir.

M.Murkok qəhrəmanlarının hər birinin sevimli və sadıq dostu var, yalnız onun üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi silahla döyüşür və onu digər insanlardan kəskin şəkildə fərqləndirən bəzi fiziki xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyəti ilə o, əzab işarəsini daşıyır və əbədi tənhalığa məhkumdur. Şahzadə Korum insan deyil, məhv edilmiş qədim bir irqin son nümayəndəsidir və bu səbəbdən o, qırmızı bəbəyi olan sarı gözlərə malikdir, Şahzadə Elrik isə albinosdur.

M.Murkok qəhrəmanlarının silahı düşdüüyü dünyanın durumuna uyğun dəyişir, düşdüüyü dünyanın silahına çevrilir, bu həm sözün birbaşa mənasında, həm də insanlararası münasibətlərə aiddir. Əbədi Döyüşçü gözəgörünməzləri deyil, gerçək insanla mübarizə aparmağın mümkünsüzlüyünü önə çəkir. “Qara qılıncın lənəti” (The Bane of the Black Sword, 1977) romanının qəhrəmanı da üstünə düşən vəzifəni daşıyır, lakin ona ayrılan taledən narazıdır, onun ağır bir yük olduğunu səsləndirir: “Öz taleyi ilə doğulan igid varmı? Qədim silahları daşıyan, yeni insan durumunu fəth etməyi bacaran, Zamanı toxunulmaz edən divarları yıxan, müqəddəs bir yalana bürünən qədim məbədləri məhv edən, onun izdihamını qıran, sevgisini itirən, irqini, tarixini, arzularını məhv edən və dünyadan imtina edərək, miçəklərin belə rədd etdiyi bir cəsəd tək qala bilən varmı?” [6, s.25]. Onu digər insanlardan kəskin şəkildə fərqləndirən və ona ölümsüzlük verən əbədi tənhalığı var. O, əbədi kədəri təcəssüm edir. Əbədi Döyüşçü paralel dünyalarda gəzə bilir, lakin bir dünyadan digərinə keçiddə yalnız yaddaşını özü ilə aparır, çünki paralel dünyalar yalnız ona aiddir. Elə bu səbəbdən Əbədi Döyüşçü daima özündə sonsuza qədər uzanan tənhalığı hiss edir.

Əbədi Döyüşçü Işığın daşıyıcısıdır, lakin o, Qara enerji ilə vuruşur. Bu döyüş əbədi insan döyüşünü xarakterizə edir. Əbədi Döyüşçü müasir dünyanın insanıdır, amma özündə mifik dünyanın qəhrəmanlıq kodeksini daşıyır. Dara düşənlərə yardım edir, ona ehtiyacı olanların çağırışına cavab verir, dünyadan dünyaya dolaşır. Onun çətinlikləri yenidən düşdüüyü dünyanın problemləri ilə bağlı deyil, o, insanların nə istədiklərini sona qədər anlamır, müasir insanın bu qədər ağılsız olduğunu başa düşür. “Qraf Brass” (Count Brass, 1973) romanında onun belə bir ifadəsi var: “Mən bu dünyanın quruluşunu başa düşmədim, məni bir yerdən digərinə atanda gərək insanların da nə istədiklərini anlamaq bacarığını verəydilər. Görünür məni birindən digərinə atanda tamamilə təsadüfən atıblar” [5, s.77]. Onun sevdiyi qadın isə “Dünya yaranandan belədir, o həmişə eyni vəziyyətdə qalmır” [5, s.78] deyir.

M.Murkoka ədəbi şöhrət gətirən Əbədi Döyüşçü obrazı onun erkən yaradıcılığından başlayaraq sonuncu romanına qədər yol gəlir. M.Murkokun ən məşhur personajı Melnibon adasının hökmdarı albinos imperator – Elrikdir. Elrik obrazı yazıcının Əbədi Döyüşçüsünün müxtəlif mücəssəmələrindən biridir. O, Con Deyker, Korum, Erikes, Dorian Hokmun adı altında M.Murkokun digər roman qəhrəmanları kimi Xaosla döyüşür və hər yeni qələbə növbəti məğlubiyyətin başlanğıcı kimi çıxış edir.

Əbədi Döyüşçü Kosmik harmoniyaya xidmət edir və dünya qüvvələrindən birinin bu tarazlığı pozduğu yerdə onu bərpa edir. Görünür elə bu səbəbdən Əbədi Döyüşçü Xaosun, gah da Kosmik harmoniyanın və ya ölümlü insanın tərəfində döyüşür. M.Murkok romanlarının qəhrəmanları da məhz əbədiyyət daşıyıcılarıdır. Əgər o, ölümlü insan olmağa çalışsa belə, onun alın yazısında hüsur və rahatlıq deyilən bir anlayış yazılmır və elə bu səbəbdən Əbədi Döyüşçü sonsuza qədər ölüb dirilir. Hər ölüm yeni həyatın başlanğıcı, yeni doğuluş, yeni mübarizələr və sonsuz döyüş öncəsini təcəssüm edir. Onun özü belə qılıncdan iti, qılıncdan kəsərlidir. O da qeyd edilməlidir ki, hər yeni vücutda Əbədi Döyüşçü Sonsuz Dünyaların biri-biri ilə döyüşünün labüdlüyünü bilir, heç vaxt ona qarşı getmir.

M.Murkok reallığını daha yaxşı anlamaq üçün onun yaratdığı Multidünyanın mərkəzi, Əbədi şəhər-Tanelornun hansı dəyərlər daşdığını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Tanelorn əbədiyyətin və dəyişməzliyin, azadlığın və sülhün, saflığın və dürüstlüyün simvolu kimi yazıcının əsərindən əsərinə adlayır. Elə bu səbəbdən hər kəs zamana sığmayan Tanelornu tapmağa, onun havası ilə nəfəs almağa və onda hökm sürən həyatın mənasını dərk etməyə çalışır.

M.Murkok yaradıcılığını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, onun personajları heç də ideal qəhrəman funksiyasını daşımır. M.Murkok qəhrəmanları bəzən, yazıcının çox sevdiyi Con Ronald Ruel Tolkinin “Üzüklerin kralı” romanının qəhrəmanı Aragorn kimi nümunəvi deyillər. Bəzən də onlar qəzəb və ya qorxu ilə idarə olunur, faciəli talelərinin qurbanına çevrilir, düzgün qərar vermir, ziddiyyətli

varlıqlar kimi sevdikləri hər şeyi məhv edirlər.

Digər tərəfdən, M.Murkok həm də elmi fantastikanı postmodernist təhkiyə ilə bir araya gətirir, analoqu olmayan “təhkiyə dilinə” [3, s.77] yol açır və elə bu səbəbdən onu “uğurlu sintez müəllifi” [7] kimi də dəyərləndirirlər. Görünür bu fakt ona ədəbiyyat üzrə ən ünlü “Nebula” mükafatını qazandırır (Yazıçı “Behold the Man” romanına görə 1969-cu ildə Nebula mükafatına layiq görülür- C.D.). Zamana səyahət edən qəhrəman inanılmaz faktlarla geri döner və dərin xristian əqidəsi ilə tarixi İsanın heç vaxt mövcud olmadığını aşkar edir və iman gətirdiyi İsanı əvəz etmək istəyir.

Yazıcının “The Elric of Melnibone” silsiləsinə daxil olan roman qəhrəmanlarından birinin adı Con Deykerdir, o, qədim dünyanın sakinidir, lakin müasir dünyaya düşür. Bu dünyanın qaydaları ona özgədir və heç cür özünün qəhrəmanlıq kodeksinə uyğun gəlmir. Amma tədrisən, müasir dünyanın insanı kimi oynamaq məcburiyyətində qalır, bu dünyanın insanların müəyyən etdiyi rolu oynamağa məcbur olur. “Mən artıq bu rolu oynamağa razılaşısam və tamaşanı sona qədər tamamlamalıyam” deyir [6, s.79].

M.Murkok bu romanda həyatın özünün insanlara ayrılan sosial rollardan asılı olduğunu, onun bir tamaşa olduğunu dərk edən ədədi əzabkeş obrazını yaradır. Tanrıların və ya digər ali güclərin oyunundan bəhs edir və yazıya pozu yoxdur deyən insan övladından söz açır. Elrik başa düşür ki, ona seçim verilmir və o, “Böyük Qəhrəman, Bəşəriyyətin Müdafiəçisi rolunu oynamağa” [6, s.36] məcburdur. Anlayır ki, ona yüklənən bu dünyanın “qəhrəmanı” rolunu oynamalıdır. Başqa sözlə, romanda bəşəriyyətin tarixi aktlara bölünmüş “fasiləsiz faciə” kimi görünür və qəhrəman tam dərk edir ki, istənilən faciə aktyor tələb edir. İnsan övladı isə yaşarkən müəyyən bir rol oynamağa məcburdur. Onun sakit və xoşbəxt həyatı yalnız iki səhnə arasındakı bir antrakdır.

Göründüyü kimi, Maykl Murkok göyləri yerə endirir, yer həyatını səmavi prinsiplər əsasında qurmur, adi insani istəklərə çatdırır. Mükəmməl insan olmaq istəyən mifoloji qəhrəmanı tanrıların oyuncağı kimi təqdim edir, amma eyni zamanda İlahi ruhun yerinə insan zəkasını, tanrı xofunun yerinə insan sevgisini, bütün mərhumiyyətlərə baxmayaraq insan iradəsini önə çəkir.

Nəticə olaraq onu da qeyd edək ki, M.Murkokun dünya modeli bədii universallığa bağlıdır və bu sırada o, nağıl ilə reallığı, mifik düşüncə ilə həqiqəti, fantaziya ilə sənədli faktları bir araya gətirir. Məhz belə “təhkiyə dili” ona qeyri-adi, möhtəşəm roman silsilələri və Əbədi Döyüşçü ilə bağlı Saqa yaratmağa yol açır.

Bu nəhəng quruluşda yazılan Saqaya həyat vermək üçün həqiqətən də iti zəka və təxəyyül, yaradıcı bacarıq lazım idi. M.Murkok avanqard yazıçı kimi humanist ideyaların ixtiraçısı və əbədi dəyərlərin müdafiəçisi kimi ağıla gəlməyən sözə çevirmək bacarığına malik idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Crowning glory: Michael Moorcock's London // The Guardian. 23Nov., 2000<https://www.theguardian.com/books/2000/nov/23/londonreviewofbooks>
2. In the Heart of the Heart of the City // The Washington Post <https://www.washingtonpost.com/archive/entertainment/books/1989/05/14/in-the-heart-of-the-heart-of-the-city/b0dfc91f-5546-475e-8691-8dc1a5eaad9e/>
3. Lecerle J.-J. Postmodernism and Language // Postmodernism and Society. 1990. p. 76-96
4. Moorcock M. The Bane of the Black Sword. London: DAW. 1999, 157p.
5. Moorcock M. Count Brass. Mayflower Books. 2000, 140p.
6. Moorcock M. Elric of Melnibone. Gallery Saga Press. 2017. 752 p.
7. New Michael Moorcock novel to combine autobiography and fantasy // The Guardian <https://www.theguardian.com/books/2015/feb/18/michael-moorcock-new-novel-the-whispering-swarm>
8. Radiant Time: An Interview with Michael Moorcock <https://lareviewofbooks.org/article/radiant-time-an-interview-with-michael-moorcock/#!>
9. The 50 greatest British writers since <https://www.thetimes.co.uk/article/the-50-greatest-british-writers-since-1945-ws3g69xrf90>

Açar sözlər: M.Murkok, Xaos və Kosmos, mifoloji zaman, gerçək dünya, roman

Ключевые слова: М. Муркок, Хаос и Космос, мифологическое время, реальный мир, роман

Key words: M. Moorcock, Chaos and Cosmos, mythological time, real world, novel

Мифологическое время и реальный мир в романах Майкла Муркока

Резюме

Творчество британского писателя Майкла Муркока находится на пересечении многих проблем современной литературы. Его многогранное творчество связано с Мультивселенной или Параллельными мирами, существованием бесконечного числа различных реальностей, а также с существованием альтернативных миров. В большинстве случаев творчество М. Муркока вращается вокруг конфликта Хаоса и Космоса, в котором нет ни добра, ни зла, но есть столкновение интересов, различные точки зрения и моральные коллизии, которые постоянно приводят к обмену идеями. М. Муркок спускает небеса на землю, не строит земную жизнь на основе небесных принципов, а приближает ее к обычным человеческим желаниям. Он представляет мифологического героя, желающего стать совершенным человеком, игрушкой богов, но делает упор на человеческий разум вместо божественного духа, несмотря на все трудности человеческую волю и любовь вместо божьего страха.

Автор статьи излагает сказанное выше в контексте проблем мифологического времени и реального мира в романах М. Муркока.

Mythological Time and the Real World in the Novels of Michael Moorcock

Summary

The work of British writer Michael Moorcock stands at the intersection of many problems of modern literature. His multifaceted work is connected with the Multiverse or Parallel Worlds, the existence of an infinite number of different realities, as well as the existence of alternative worlds. In most cases, M. Moorcock's work revolves around the conflict of Chaos and Cosmos, in which there is neither good nor evil, but there is a conflict of interests, different points of view and moral conflicts that constantly lead to an exchange of ideas. M. Moorcock brings heaven down to earth, does not build earthly life on the basis of heavenly principles, but brings it closer to ordinary human desires. He presents the mythological hero, who wishes to be a perfect human being, as a toy of the Gods, but emphasizes human reason instead of divine spirit, despite all hardships human will and love instead of God's fear.

The author of this article presents the above in the context of the problems of mythological time and the real world in M. Moorcock's novels.

Rayçi: professor, filologiya elmləri doktoru H. Ə. Əliyeva

Abdullayeva Fidan ⁶⁵

MÜASİR ABŞ NƏSRİ: CON QRIN YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ

Müasir ABŞ yazıçısı Con Qrini (John Green, 1977) son illər gənc nəslin problemlərindən yazan yazıçı, “gəncliyin səsi” [11] adlandırırlar. C.Qrin uzun illər ABŞ ədəbiyyatında hökm sürən fentezi janrının seyrini dağıdır, yenidən realist roman janrını gündəmə gətirir. Elə bu səbəbdən ABŞ nəsrində belə bir fikir dolaşır ki, Con Qrin “realizmi gənclərə qaytardı” [6], “gənclərin oxu dairəsinə saldı” [10, s.68]. C.Qrin nəyinki müasir gənclərin diliylə danışır, o, həmçinin onların nə istədiyini, nəyi dilə gətirmək istədiklərindən yazır. C.Qrini bu baxımdan ABŞ nəsrinin qüdrətli romançısı Cerom Selencerlə müqayisə edirlər. Cerom Selencerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının qəhrəmanı da gənc nəslin səsi ilə danışır. Yeniyetmə Holden Kolfildin dili ilə müəllif öz dövrünün Amerikasından söz açır, geniş mənada bütün dünyada gedən proseslərə öz fikrini bildirir. Əsər açıq formada XX əsr amerikan həqiqətlərini kəskin tənqid edir. Maraqlı olan da budur ki, müəllif bütün bunları on altı yaşlı bir yeniyetmənin diliylə önə çəkir. Bu baxımdan C.Qrin Cerom Selencerin realizmini davam edir.

C.Qrin “Alyaskanın axtarışında” (Looking for Alaska, 2005), “Ketrinlərin bərəkəti” (An Abundance of Katherines, 2006), “Kağız şəhərlər” (Paper Towns, 2008) və “Eyni ulduzun altında” (The Fault in Our Stars, 2012) romanlarını yazır və bu romanlar onu ABŞ ədəbiyyatının hüduqlarından kənara çıxarır və tanıdır.

“Alyaskanın axtarışında” romanının qəhrəmanı on altı yaşlı gənc Maylz Halter valideynləri ilə ünsiyyətin itirir, nə oxuduğu məktəbdə, nə də evdə ünsiyyət qura bilmir, macərə axtarır və yeni məktəbdə oxumağa qərar verir. Bütün vaxtını sosial şəbəkələrdə və kompüter arxasında keçirən Maylz bu şəkildə düşdüüyü qapanmış dairədən çıxmaq istəyir. Lakin yeni məktəbdə də onun problemlərini yaşayan gənclərlə rastlaşır. Valideyn sevgisindən məhrum olan gənc oğlanlar qrup şəklində fəaliyyət göstərir, qrupdan kənar qalanlar isə təklənir, bəzən isə döyülür. Maylzın valideynləri öz işlərinə o qədər bağlanıblar ki, onun nə dostu, nə də yoldaşı olduğundan şübhələnirlər. Onlar ümumiyyətlə, Maylzın düşüncələrindən, istəklərindən uzaq, assosiallaşmasını görmürlər. Hətta Maylzın Floridadan yeni məktəbin yerləşdiyi Alabamaya getdiyi gün təşkil etdikləri ziyafətdə sinif yoldaşlarının iştirak etməməsinin də fərqi deyillər. Ziyafəti valideyn borcu kimi icra edirlər. Əsəri geniş şəkildə təhlil edən amerikan tənqidçisi Deniel Faynberq yazırdı ki, Maylzın təkliyi onu qaçmağa, yeni şəraitdə yeni dostlar axtarışına, yeni həyata davam istəyindən qaynaqlanır, amma özü də bilmədən yeni qeyr-müəyyənliyə sürükləyir [3].

Maylzın ən sevdiyi məşğuliyyət böyük şəxsiyyətlərin aforizmlərini toplamaqdır. Son aforizmlərdən biri fransız yazıçısı Rablenin ölüm qabağı işlətdiyi “Gedirəm böyük “Bəlkələri” axtarmağa” ifadəsi olur (“Seeking a Great Perhaps”). Maylz da böyük “Bəlkələr” arxasınca gedir, lakin özü də bilmədən digər sevimli aforizminin toruna düşür. Amerikadakı ispan koloniyalarının müstəqilliyi uğrunda mübarizənin lideri, siyasi xadim Simon Bolivarın “Mən bu labirintdən necə qurtulacam?” ifadəsi onun həyatının sualına çevrilir.

Əsər on altı yaşlı Maylz adlı gənc tərəfindən çox açıq şəkildə amerikan həqiqətlərinin kəskin dərk edilməsi və müasir cəmiyyətin ümumi qayda-qanunlarının və əxlaqının nə ilə nəticələnməsindən bəhs edir [4]. Gənclərin problemlərinin göz ardına vurulması, gələcək problemlərin yaranmasına yol açdığını, “özünə çəkilən”, öz mövcudluğu ilə “özbaşına” qalan müasir gəncliyin düşdüüyü labirint dünyanın istənilən yerində yaşayan gəncliyin problemidir. Bu səbəbdən o ABŞ ədəbiyyatı üçün maraqlı olduğu qədər, Azərbaycan ədəbi mühitində də heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Maylz obrazı Azərbaycan gəncinə də çox yaxındı, yazıçının qaldırdığı problemlərin Azərbaycan gənclərinin də problemləri sırasında yer aldığını görürük. Görünür elə bu səbəbdən əsər dünya gəncləri arasında böyük populyarlıq qazanır. “Alyaskanın axtarışında” romanı Azərbaycan dilinə də tərcümə edilib (tərcümə F.Ağazadə - F.A.). Roman ABŞ məktəb və kolleclərində qiraət proqramlarına salınıb.

C.Qrinin ikinci romanı olan “Ketrinlərin bərəkəti” də “gəncliyin səsi”, qəhrəmanın özümlüyünün axtarışları ətrafında cərəyan edir. Bu romanını yazıçı üçüncü şəxsin diliylə nəql edir və beləcə əsərə real hadisələrin təhkiyə effektini verir. Görünən odur ki, C.Qrin qəhrəmanına rəğbətlə yanaşır və

⁶⁵ Azərbaycan Dillər Universiteti Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının doktorantı

“onunla bağlı hadisələrin başqalarına maraqlı olmadığı halda, başqası tərəfindən danışan təhkiyəçinin maraqlı yaratmasını” [12] hədəfləyir. Romanı maraqlı edən tərəflərdən biri də ondan ibarətdir ki, yazıçı hadisələr bir neçə qeydlər şəklində təqdim edir və oxucu hadisələrin inkişafını əsərdəki qeydlərdən öyrənir. Bununla bağlı ədəbi tənqid romanı “özündə çoxlu sayda riyazi terminlərin və akademik yazı tərzinin mövcudluğunu” [12] daşıyan əsər kimi qeyd etmişdir.

On doqquz fəslə bölünmüş əsər ilk növbədə gənc oğlanın xatirələri üzərində qurulur və həmyaşıdlarıyla münasibətlərindən yaranan problemlər ətrafında cərəyan edir. Məktəbi bitirən gənc Kolin Çikakoqa yaşayır və özünün də dediyi kimi “depressiyadan çıxma bilmir”. Yaxın dostu müsəlman Həsənlə səyahət planlaşdırır və bu şəkildə həyatını dəyişir. Həqiqətən də bu səyahət onun həyatına nizam verir, mənəvi dəyərləri müəyyənləşdirir və kimliyini, özgüvənini bərpa edir.

C.Qrının “Kağız şəhərlər” romanı da müasir gənclərdən bəhs edir. Əsərə şərh verən Rebekka Sueynə görə roman “peşmanlığın və həyəcanın qarşılıqlı ağrısını xatırladan gəncliyin hekayəsi”dir [9]. Gənclər üçün yazılan əsərlərin tənqidi şərhini verən ABŞ-ın “Kirkus Reviews” jurnalında isə qeyd edilir ki, əsər “ağıllı, amma eyni zamanda da çətin oğlandan və onun sevgisindən” [7] bəhs edir. Gənclərin böyük həyata qədəm qoyması və qarşıya çıxan problemlərdən çıxış yollarını axtarması ilə davam edən romanda qəhrəmanların qaldırdığı suallara cavab aranır (qeyd edək ki, bu roman da Azərbaycan dilinə F.Ağazadə tərəfindən tərcümə olunub – F.A.). Əsərin adındakı “Kağız şəhərlər” metaforası gəncləri əhatə edən dünyanın süniliyini, qəhrəmanların heç də xoş olmayan böyükklərin oynadığı oyunların iştirakından imtinasını ifadə edir. “All those paper people living in their paper houses, burning the future to stay warm” (Kağız evlərdə yaşayan bütün o kağız insanlar isinmək üçün gələcəyi yandırır – tərcümə bizimdir) [5, s.71]. “Kağız” sözü burada boş, mənasız, dəyərsiz sözlərlə həmahəng səslənir və romanın qəhrəmanı Marqo da onun yaşadığı şəhər sakinlərini bu şəkildə dərk edir. Məhz elə bu səbəbdən o, süni şəhərdən, onun süni sakinlərindən qaçmaq istəyir. Marqo yaşlıları kimi öz doğma şəhərində yaşaya bilmir, özünü dəyərsiz və bacarıqsız hiss edir. Başa düşür ki, doğulduğu şəhər ona yaddır, onun qaydaları ilə yaşamaq istəmir. O, həyatını istədiyi kimi yaşamağın yollarını axtarır, evdən qaçır və beləcə, “kağız” şəhərin “kağız” sakinlərindən uzaqlaşır. Görünür C.Qrin qəhrəmanın daxili iztirablarını və bitib-tükənməyən “boşluğunu” “kağız” metaforası ilə ötürməyə çalışır.

Əsərin qəhrəmanları Kventin Ceykobs və Marqo Rot gənclərdir, amma onlar öz gələcəklərindən qorxurlar. Onları əhatə edən cəmiyyət qanunlarını qəbul edə bilmir və elə bu səbəbdən internet şəbəkələrində başqa adlarla “həyat sürürlər”. Gizlilik onların özlərini ifadə etməyə yardım edir, amma eyni zamanda da öz identikliklərini itirirlər. The Guardian qəzeti romanın şərhinə geniş yer ayırır və yazır ki, “Bu kitabın ən yaxşı tərəfi identikliyin müzakirəsidir” [8]. Azadlıq və sərbəstlik Marqoya internetdə özgüvəninə artmasına yol açır, amma onu Marqo kimi yox edir. Bu üzdən o, “kağız şəhərin” “kağız adamlarına” çevrilir. Cən Qrin XXI əsrin sosial bəlası olan internet şəbəkələrinin gənclərin həyatına təsirindən bəhs edir və bu bəlanın miqyasını, görünməz gerçəkliyini önə çəkir.

Xəritəşünaslıqda “kağız şəhər” anlayışı təbiətin və burada yerləşən obyektlərinin harada yerləşməsinin modelləşməsinə bildirir və yazıçı da “kağız şəhər” epitetini boş, mənasız, dəyərsiz sözlərlə əvəzləyir. Əsərin qəhrəmanı Marqo da kağız şəhərlərin kağız evlərində kağız insanların yaşadığını deyir və əslindən uzaq düşən, süni həyat yaşayan insanları nəzərdə tutur: “Kağız gənclər kağız marketlərdən pivə alıb içir. Hər biri də evə daha çox zir-zibil yığmaq arzusuyla yaşayır. Zir-zibillər kağız kimi nazik və kövrəkdirlər. İnsanlar da belədir. Mən on səkkiz ildir bu şəhərdə yaşayıram, hələ bir dəfə də dəyərli bir şeyə qiymət verən insana rast gəlmədim” [5, s.48].

Gənc qız da bu dəhşət saçan şəhərdən qaçıb gerçək şəhərə çatmaq istəyir. Onun məqsədi mövcud olmayan “kağız şəhər” – Eqlouya yetişməkdir. Eqlouya gedən yolda boşalmış qəsəbələrə, kimsəsiz evlərə rast gəlir, həyatın mənasızlığı haqqında düşünür. Əsərdə təsvir edilən boş evləri, kimsəsiz qəsəbələri gənc qızın iç dünyasının boşluğu kimi də qəbul etmək olar. Oxucu isə öz növbəsində qəhrəmanın ailədəki soyuq münasibətlərini görür, onun “kimsəsizləşməsinin” dərin qatlarını dərk edir.

Marqonun evdən qaçması valideynlərini narahat etmir, onu axtarmaq, nə ilə məşğul olduğunu düşünmək heç kəsin ağına gəlmir. Onu nə doğmaları, nə də yoldaşları başa düşür, onun nə çəkdiyini bilmir, davranışlarına məhəl qoymurlar. Marqo evdən qaçır, bu şəkildə kimliyini, mövcudluğunu sübut etmək istəyir. Ona elə gəlir ki, evdən getməklə, hamıdan uzaq gəzməklə düşüüyü vəziyyətdən çıxacaq, ona dəyər verəcək, onu da anlayıb başa düşəcəklər.

Gənc qəhrəmanın kiminsə dəstəyinə ehtiyacı var. O, da öz yaşlıları kimi həssas və üsyankardır. Lakin doğmaları tərəfindən anlayış və diqqət görməyən gənc qəhrəman etiraz edir, evdən qaçır və beləcə, öz kimliyini, itən mənliliyini bərpa etmək istəyir.

Göründüyü kimi, C.Qrin qayğı və nəvazişdən uzaq düşən qəhrəmanın simasında gənc nəslin qarşılaşdığı problemlərdən bəhs edir. Məhz bu səbəbdən onu gənclərin həyatını real həyat situasiyalarında göstərə bilən yazıçı kimi qeyd edirlər. Biz də yuxarıda təhlilə çəkdiyimiz romanlar əsasında deyə bilərik ki, C.Qrin gənclərin qarşılaşdığı problemləri real şəkildə göstərə bilir.

Onu da qeyd edək ki, əsərdəki personajların davranışları gənc oxucu üçün başa düşüləndir və görünür elə bu səbəbdən gənc nəslin nümayəndələri olan oxucular qəhrəmanın həyatı barədə düşünür, onun fikirləri ilə şərik olur, qarşılaşdığı problemlərdən narahat olurlar. Məhz bu səbəbdən “Kağız şəhərlər” romanı işıq üzü gördükdən sonra geniş oxucu auditoriyası qazanır, “həyatda öz yerini tapmağa çalışan” [2] gənclərdən bəhs edən əsər kimi dəyərləndirilir.

Yuxarıda qeyd edilənlər onu deməyə əsas verir ki, Con Qrinin roman yaradıcılığının tədqiqi elmi aktuallığı ilə yanaşı, milli ədəbiyyatşünaslığımızda xüsusi olaraq araşdırılmamış bu kimi problemlərin elmi dərkində də xüsusi aktuallığını və böyük əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Azərbaycan ədəbiyyatında müasir gənclik problemini qaldıran gənc yazar Cavid Zeynallının “Günəşi gözləyənlər” (2010) romanı da bir gəncin – tələbə oğlanın “rayondan gəlib şəhərə düşən, problemi əskik olmayan” [1], qarşılaşdığı sosial-psixoloji problemlərindən bəhs edir. “Leyla” (2014) romanında isə gənc qızdan, sosial pillələri qalxmaq üçün bütün keçə biləcək və bilməyəcək yolları keçən müasir gəncdən, mənəvi deqradasiyadan bəhs edir. Göründüyü kimi hər iki roman müasir gənclik problemini işıqlandırır, düşünmək üçün mövzu açır.

Digər gənc yazar Cavid Ramzanovun “Amanabənd” (2012) romanı da eyni problemlə səsleşir. Əsərin gənc qəhrəmanı “amanabənd” həyatda yaşayır, hər gün qırıla bilən, amma bütün var gücü ilə bu incə bağlardan asılı olan “amanabənd” həyat sürür. Başqa sözlə, o, “amanabənd” həyat yaşayan müasir gəncdir.

Göründüyü kimi, ABŞ nəsrinin gənc yazarı Con Qrinin romanlarında olduğu kimi, Azərbaycan nəsrində də gənclərlə bağlı yeni ədəbi təmayüllərin yaranmasını izləmək olur. ABŞ nəsrində Young adult janrında yazılan romanların ideya-mövzusuna yaxın ədəbi nümunələrin yaranması milli ədəbiyyatımızda əlamətdar hadisədir və inanırıq ki, janrın inkişafı və formalaşması yeni əsərlərin yaranmasına yol açacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Fərzəliyeva F. Günəşi gözləyənlərə salam – Cavid Zeynallının romanı haqqında təəssürat // Sim-Sim. 15 Noyabr, 2021-ci il <https://sim-sim.az/gun%C9%99si-gozl%C9%99y%C9%99nl%C9%99r%C9%99-salam-cavid-zeynallinin-romani-haqqinda-t%C9%99%C9%99ssurat/>
2. Dargis M. Review: "Paper Towns" Tries to Fold Significance Into the Everyday" // The New York Times. July 23, 2015
3. Fienberg D. Looking for Alaska': TV Review // The Hollywood Reporter. Oct., 10, 2019 <https://www.hollywoodreporter.com/tv/tv-reviews/looking-alaska-review-1245903/>
4. Ferguson L. 'Looking For Alaska' Review: The Throwback Teen Drama the Genre Needs // Indiewire. 18Oct., 2019. <https://www.indiewire.com/criticism/shows/hulu-looking-for-alaska-john-green-josh-schwartz-1202183051/>
5. Green J. Paper Towns. Penguin Books. 2009. 305p.
6. Looking for Alaska by John Green – review // The Guardian. 13 Nov 2013 <https://www.theguardian.com/books/2013/nov/13/review-looking-for-alaska-john-green>
7. Paper Towns. <https://www.kirkusreviews.com/book-reviews/john-green/paper-towns/>
8. Paper Towns by John Green – review // The Guardian. 28 Apr 2015.
9. Review: Paper Towns by John Green https://web.archive.org/web/20081025134651/http://blogs.orlandosentinel.com/entertainment_books_blog/2008/10/review-paper-to.html
10. Scherff L. Literature is a cold dead place: An interview with John Green // English Journal. Vol. 97, No. 3, 2005. 67-71p.
11. Talbot M. The Teen Whisperer // The New Yorker. June 2, 2014 <https://www.newyorker.com/magazine/2014/06/09/the-teen-whisperer>
12. Questions about An Abundance of Katherines <https://web.archive.org/web/20150505003359/http://johngreenbooks.com/katherines-questions/>

Aşar sözlər: ABŞ nəsrı, C.Green, “Alayskanın axtarışında”, “Kağız şəhərlər”

Ключевые слова: Проза США, Дж.Грин, “В поисках Аляски”, “Бумажные города”

Key words: Prose US, J.Green, “Looking for Alaska”, “Paper Towns”

Современная проза США: К вопросу о творчестве Джона Грина

Резюме

Современного американского писателя Джона Грина называют «голосом молодежи», писателем, пишущим о проблемах молодого поколения. В своих произведениях писатель, как правило, описывает молодых людей, столкнувшихся с реальными проблемами общества, и в то же время озвучивает их пожелания. С этой точки зрения его считают представителем реалистической прозы. Его романы «В поисках Аляски» и «Бумажные города» — наиболее реалистичное изображение конфликта молодых американцев с семьей и обществом. Джону Грину удастся показать трагедию молодежи, которая потеряла свою идентичность в этом конфликте и вместо этого оказалась в полной изоляции.

Contemporary Prose in the US: Perception of John Green’s Works

Summary

Contemporary American writer John Green is called “the voice of youth”, a writer who writes about the problems of the young generation. In his works, the writer, as a rule, describes young people faced with real problems of society, and at the same time voices their wishes. From this point of view, he is considered a representative of realistic prose. His novels “Looking for Alaska”, and “Paper Towns” are the most realistic depiction of the conflict of young Americans with family and society. John Green manages to show the tragedy of young people who lost their identity in this conflict and instead found themselves in complete isolation.

Rəyçi: professor, filologiya elmləri doktoru H.Ə.Əliyeva

Rəna Əliyeva ⁶⁶

ANADİLLİ ŞEİRİN İNKİŞAFINDA HƏBİBİ POETİKASI

Azərbaycan klassik şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan , anadilli şeirin inkişafında əməyi olan Həbib (1470-ci il) XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində öz yaradıcılığı və poetik üslubu ilə tanınan şair idi. Həbib Azərbaycan, Göyçayın Bərgüşad kəndində kasıb ailədə anadan olmuşdur. Həbib yaradıcılığını tam olaraq dövrümüzə gəlib çatmadığından, şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat çox azdır. Bu baxımdan şairin təriqətə görə sufi, yaxud hürufi olmasını şeirlərində aydınlaşdırmaq bir qədər çətindir. Şairin şeirlərində Allahla təbiət vəhdət şəkilində göstərilir. Bu baxımdan hansı təriqətə daha çox bağlı olduğunu öyrənməyə mane olur. Mənbələrə əsasən Həbib dünyagörüşü etibarilə panteist olmuşdur. “Xərabat” rədifli şeir ilə şairin hürufiliyəyəni anadilli ilk bədii-fəlsəfi, hürufi poeziyanın banisi olan Nəsimi yaradıcılığına yaxın olduğu fikrini yaradır. Mənbələrdən bilinir ki, Həbib təsadüf nəticəsində Ağqoyunlu hökümdarı Sultan Yaqubun sarayına gəlmiş və burada gələcəyin istedadlı şairi kimi yetişmişdir. Ağqoyunluların süqutundan sonra Səfəvilərin sarayında xüsusi hörmətlə qarşılanmış və Şah İsmayıl Xətəinin sarayında “Məlik üş-şüəra” rütbəsinə qədər qalxmışdır. Tarixi mənbələrə əsasən Həbib Çaldıran döyüşündən (1514) sonra ömrünü Türkiyədə keçirmişdir. Osmanlıya mühacirət edən Hamidi, Haşimi, Süruri, Xəlili, Arifi, Bəsiri kimi şairlər arasında Həbibin də adı çəkilir. Türkiyəyə gətməsinin səbəbləri haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Lakin dövrünün siyasi hadisələri zəminində həm doğma vətəni Azərbaycanda, həm də vətəndən ayrı düşdüyü illərdə keşməkeşli və mürəkkəb bir həyatı olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar öz araşdırmalarında bunu Osmanlı sultanı I Səlim o vaxt Səfəvilərin paytaxtı olan Təbriz şəhərinin tutulması ilə əlaqələndirir. Akademik Həmid Araslıya görə, Həbib 1514 - cü ildə Təbriz ələ keçirildikdən sonra Osmanlı sultanı I Səlim tərəfindən Konstantinopola gətirilmiş 1700 incəsənət xadimindən biri idi.

Həbib əsərlərini doğma Azərbaycan dilində, aydın üslubda yazan, hürufilik və təsəvvüf kimi mövzulardan bəhs edən, sənətkar idi. Həbibinin şeirləri yüksək poetik işləmələri, həyatın incə duyğuların tərənnümü ilə fərqlənirdi. Lakin Həbibinin divanı dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Ədəbi irsindən yalnız 50-yə qədər şeiri (qəsidə, qəzəl, müsəddəs, tohid, qitə və sair) məlumdur.

Ey ağı qönçə, cöhrəsi gül, xətləri səmən,
Zülfi bənəfşə, hüsni cəməni, boyu yasəmən.
Sahib cəmalü əhli-kəmal, şəkkərin məqal,
Yusif sifətli, İsa nəfəs, vəchidə Həsən. (2. s.368)

Həbib mədhiyyəçilik, qəsidəçiliklə yanaşı , islam dininə müxalif və hürufi ruhlu şeirlər də yazırdı. Həbib poetikası Azərbaycan şeirinin ən incə çalarlarını bədii boyalarla əks etdirir.

Şeirlərində insan ləyaqətini, mənəvi gözəlliyi, məhəbbəti tərənnüm etmişdir. Həbibinin şeirlərində hürufiliklə bağlı motivlər geniş yer tapmışdır. O, aydın və canlı metaforalarla məhəbbət və sufilik mövzularında fəlsəfi şeirlər yazmışdır. Həbibinin yaradıcılığı Azərbaycan şeirinə, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və başqalarının yaradıcılığına, ümumiyyətlə, türkdilli poeziyaya güclü təsir göstərmişdir. Bu sənətkarın yaradıcılığında hürufiliklə bağlı ideyalar, həm də onun istifadə etdiyi ifadələr rəmz və simvollar düzümü göstərir ki, o, şiə məzhəbinə əsaslanan təriqətlə bağlı olduğu üçün hürufilərin ideyaları ilə yaxından əlaqəli olmuşdur. Həbib Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamış bir çox gələcək şairlərə təsir etmişdir. Buna baxmayaraq, Həbib indiki dövrdə demək olar ki, tamamilə unudulmuşdur. Onun şeirlərindən yalnız bir neçəsi qorunub saxlanmışdır, bu da öz növbəsində ölümündən qısa müddət sonra məşhurluq baxımından onu ötmüş Füzuli və Osmanlı Baki (1526–1600) ilə bağlıdır. 1502-ci ildə Səfəvi şahı Şah İsmayıl tərəfindən "şairlərin şahı" tituluna layiq görülmüş və beləliklə, Səfəvilər dövlətində saray şairi olmuşdur. Həbib öz əsərlərini doğma ana dilində, yəni Azərbaycan dilində yazmış, hürufilik və təsəvvüf kimi mövzulardan bəhs etmişdir. Şair öz dövrünün və özündən sonrakı illərdə yazıb yaratmış şairlərə, o cümlədən dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuliyə ustadlıq etmiş, ümumi mənəzərdə isə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. O, aydın və canlı metaforalarla məhəbbət və sufilik mövzularında fəlsəfi şeirlər yazmışdır. Şair xalq ifadə tərzinə yaxın, sadə və bədii dildə yazmağa çalışmışdır. Aşağıdakı misralarda bunu aydın görmək olar:

Mən deməzmiydim ki, bir gün ağlıyasıdır gülən?
Səadətli ayağının tozu hər başa kim qonsa...
Tutam ömrüm kimi zülfün ucun bərk...

⁶⁶ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı Slavyan Universiteti. rena_344@mail.ru

Al əlindən ayağı, qoy ayağında başuni...
 Dərdinin dərman yerində görmüşəm.
 Aşiqin yanmaqdan özgo dordino dərmanı yox.
 Can verib bir can üçün yansa Həbib, qəm deyil.
 Gözdən axan cigərdəki qanındürür sən... (4, s.15)

Həbibinin şeirlərindən götürülən belə sadə, səmimi, xalis Azərbaycanca deyilmiş misralara, xalq ifadələrinə onun başqa şeirlərində də tez-tez rast gəlmək olar.

Həbibinin yaradıcılığında çox məşhur olan bir qəzəlinə Xətayi və dövrün bir sıra sənətkarları nəzirə yazmışdır. Həbibinin həmin qəzəllərindən birindən:

Gər səninçün qılmayam çak, ey büti- nazik bədən.
 Gorum olsun bu qəba,əgnimdə pırahən-kəfən.
 Çıxmaya sevdayi-zülfün başdan, ey məh, gər yüz il
 Üstixani-kəlləm içrə dütsə əqrəblər vətən.
 Gərçi şad olman dəxi, ey dil, bundan böylə kim,
 Gün mənə həmdəm olan sənsən, nə sən olgil, nə mən
 Düşdi şəbnəm bağə , gəl, ta gül nisar etsün sana,
 Səbzənin hər bərginə bir dür ki, tapşürmüş çəmən.
 Ey könül,eşq əhlinə hər dəm gülərdinşamtək,
 Mən deməzmiydim ki,bir gün ağıhasıdır gülən?
 Necə dinlənsün Həbibin sənsiz, ey əndamı gül,
 Gün batar cisminə təndə hər tük olmuş bir tikən (4, s.50).

İlahi eşqlə ülvə məhəbbətin vəhdədə olduğu bu qəzəldə Həbibinin təsvir etdiyi gözəl ideal dünyanın bariz obrazıdır. Qəzəldə təbii, ilahi gözəllikdən yoğrulmuş insan duyğuları tərənnüm olunur. Yaranmış metaforik ifadələr real eşqin gözəllik və ülvilik dolu əlamətlərini əks etdirir. Bu ifadələrin ünvanı real gözəldir, lakin batini anlamada bu qəzəl ədəbi eşq fəlsəfəsini ecazkar şəkildə tərənnüm edir. Anadilli poeziyanın bənzərsiz nümayəndəsi olan Həbib dövrünün ədəbi tələblərini mükəmməl mənimsəmiş və inkişaf etdirmişdir. Tədqiqatçı-alim R. Azadə Həbibinin yaradıcılığı öz araşdırmasında belə yazırdı: “Şairin məhəbbət və gözəlliyi tərənnüm edən şeirlərində səmimi, munis, kövrək bir ruhun həyəcanları öz ifadəsini tapır. Bu şeirlərində Həbib poetik üslubunun bütün orijinallığı ilə parlayır.” (3, s.100)

Həbibinin ədəbi dili Azərbaycan şeirinin saflığını, incə çalarlarını, sadəliyini əks etdirir. Orta əsrlərdə türk dili üçün xas olan bəzi xüsusiyyətlərin Həbib yaradıcılığı əsasında araşdırılması göstərir ki, o da Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Cavanşir Həqiqi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin qayda-qanunlarına xüsusi diqqət yetirmiş, bu dilin özəlliklərini öz şeirlərində əks etdirmişdir. Ana dilinin zənginliyinə dərinlik bəslənən şair ustalılıqla obraz yaradır. Həbibinin şeir dilinin obrazlılığı və bədiiliyi, onun orijinal bir sənətkar olduğunu göstərir. Onun qəsidə, qəzəl, müsəddəs və qitə janrında yazdığı şeirlər poetik fiqurlarla Azərbaycan şeir sənətinə xüsusi bir rəng qatır. Şairin bizə gəlib çatan qitəsindən birində aşiqin dili ilə gözəli bu cür təsnif etmişdir:

Səfa həngamıdır, işarət dəmidir, ey güli-rəna,
 Açıq bağı-lətafətdə görünsün pərçəmin, cana,
 Mühəvər eyləsün piyun dili-üşşaqi-qəmxari,
 Dili-naşadi şad eylə, budur xasiyyəti-məna (2, s.377)

Doğma ana dilində yazan şair xalq ifadə tərzini, söz yaradıcılığını, orijinal təşbehlər işlətmək bacarığına malik olmuşdur. Həbib yaradıcılığında epitetlər, təşbehlər, metafora, təzad və simvollar və s. bədii təsvir vasitələri sistemli şəkildə bir-birini tamamlayır.

Həbib epitetləri sözün orijinal ekspressiv formaları, təbii, canlı təsvirlərlə, müqayisə obyektlərinin dəqiq seçilməsi göz önündədir:

Aşiqə məşuqinin cövrü səfası xoş gəlür,
 İki aləmdən ana bir mərhəbası xoş gəlür.
 Gözlərim dərdinə sürmə olmağı üçün dəmbədəm
 Tutuyayı-cövhərindən xaki-payi xoşgolür.
 Ömrü-baqi saçlarındır, badə vermə, ey sənəm,
 Görün ol ömrü-əzizi, çün bəqası xoş gəlür. (3, s.63).

İnsan gözəlliyi, aşiqin saf duyğularını epitetlərlə tərənnüm edən şair qəhrəmanının mənəvi aləmini göstərir. Poeziyada geniş yayılmış epitetləri özünəməxsus orijinal bədii fikir vasitəsilə ifadə edir.

Həbib yaradıcılığında bədii ifadə vasitəsi-təşbehlər zənginlik təşkil edir. Onun dərin mənalı nadir söz inciləri türkdilli şeirin simvolikasıdır. Diqqəti cəlb edən təşbehlərdən istifadə etməklə şeirin mənə

dəyərini oxucuya çatdırmağı gözəl bacarır. “Xərabət”, “Meykədə”, “Edəlim”, “İçəlim”, və digər şeirlərində təşbehlərin məcaz tərkibi geniş yer almışdır. “Xərabət” şeirində:

Əgər sufi vücudi nur olursa,
Hədisü nəqlü əxbarım xərabat.
Kəmalü hikmətü elmi-lidünni,
Mənim mehrimdir,əнварım xərabat.
Bəyanü məntiqü qanuni heyət,
Qəzəl qövlilə əşarım xərabat (3, s.23).

Həbibini yaradıcılığında metafora məcaz növü mühüm yer tutur. Onun şeirlərində metafora əksər hallarda sufi-islami simvollarla bağlı istifadə olunur. Allah obrazı eşq mücahidləri ilə eyniləşdirilir, insan gözəlliyi ilə ilahi nurla eyniləşir. obraz və məcazlar İlahi sirlərin açılmasına xidmət edir:

Yüzün nuri edər şəksiz hidayət,
Saçın küfri mənə iman olursa.
Səadət bulur ol dəm nəhsi-əkbər,
Qapunda,ey Günəş, dərbən olursa (az.əd.s.357).

Həbibini yaradıcılığına xas olan ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan dilinin qədim dil vahidlərini, poetik qayda-qanunlarına uyğun, məharətlə istifadə etməsidir. Şairin bədii dilində frazeologizmlər birləşərək təşbeh, istiarə, metonimiya və sair bədii təsvir vasitələri əmələ gətirirlər. Şairin əsərlərindəki orijinallıq, yeni poetik forma və ifadələr, dil sadəliyi, bədii ifadəvasitələrindən istifadə bacarığı müasirlərinə mühüm təsir göstərmiş və onların yaradıcılığında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Həbibini yaradıcılığı öz formarəngarəngliyiylə, ana dilinin ən zərif incəliklərinə bələdolma qabiliyyəti ilə seçilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi l.c., Bakı, 1943
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, III cild, Bzki1984, Elm nəşriyyatı
3. Azadə R. Milli bədii fikrimizin XV-XVI əsrlər mərhələsi. Mənavi dünənimiz bu günün işığında, Bakı, Elm, 2011
4. Həbibini. Şeirlər. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006

Açar sözlər: orta əsr, klassik şeir, anadilli ədəbiyyat, qəzəl, poetika

Ключавые слова: средний век, классическое стихотворение, литература на родном языке, газель, поэтика

Keywords: the middle century, classic poem, native language literature, ghazal, poetics

Xülasə

Azərbaycan klassik şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan , anadilli şeirin inkişafında əməyi olan Həbibini XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaradıcılığı və poetik üslubu ilə tanınan şair idi. Həbibinin ədəbi dili Azərbaycan şeirinin saflığını, incə çalarlarını, sadəliyini əks etdirir. Doğma ana dilində yazan şair xalq ifadə tərzini, söz yaradıcılığı, orijinal təşbehlər işlətmək bacarığına malik olmuşdur. Həbibini yaradıcılığında epitetlər, təşbehlər, metafora, təzad və simvollar və s. bədii təsvir vasitələri sistemli şəkildə bir-birini tamamlayır. Həbibini yaradıcılığı öz formarəngarəngliyiylə, ana dilinin ən zərif incəliklərinə bələdolma qabiliyyəti ilə seçilir.

Резюме

Хабиби, являющийся одним из ярких представителей азербайджанской классической поэзии и внесший вклад в развитие поэзии на родном языке, был поэтом, известным своим творчеством и поэтическим стилем конца XV - начала XVI веков. Литературный язык Хабиби отражает чистоту, тонкие нюансы и простоту азербайджанской поэзии. Поэт, писавший на родном языке, обладал способностью использовать народные выражения, словотворчество, оригинальные метафоры. В творчестве Хабиби эпитеты, сравнения, метафоры, контрасты и символы и другие средства художественного описания систематически дополняют друг друга. Творчество Хабиби отличается разнообразием форм и возможностью познакомиться с тончайшими тонкостями родного языка.

Summary

Habibi, who was one of the prominent representatives of Azerbaijani classical poetry and contributed to the development of native language poetry, was a poet known for his creativity and poetic style at the end of the 15th century and the beginning of the 16th century. Habibi's literary language reflects the purity, subtle nuances, and simplicity of Azerbaijani poetry. The poet, who wrote in his native language, had the ability to use folk expressions, word creation, and original metaphors. In Habibi's work, epithets, similes, metaphors, contrasts, symbols and other means of artistic description systematically complement each other. Habibi's creativity is distinguished by its variety of forms and the ability to get acquainted with the most delicate intricacies of his mother tongue.

Rəyçi: dos. S.Abasova

Mərziyyə İbrahim qızı Kazımzadə ⁶⁷

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” POEMASINDA NƏFSİN YEDDİ MƏRHƏLƏSİNİN TƏSVİRİ

İnsanın dünyadakı ən böyük missiyası nəfsini təmizləyib Haqqa qovuşmasıdır. İnsan nəfsini rəzil sifətlərdən saflaşdıraraq əxlaqi fəzilətləri və insani keyfiyyətləri gücləndirməlidir. Dahi şair Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında yeddi iqlim padşahının qızları tərəfindən söylənən hekayələr ib-rətəməz, tərbiyəedici mahiyyət daşıyır. Bu hekayələrin hər biri diqqətlə nəzərdən keçirildikdə məlum olur ki, əsər baş qəhrəman Bəhrəmin və onun timsalında bütün insanların ruhi-mənəvi təkamülünə həsr olunmuşdur.

Yeddi rəng pərdədən qurtul birtəhər [2, s. 33]

İnsanın nəfsi – ruh anlayışı ilə bağlı müqəddəs kitabda və dini rəvayətlərdə məlumatlar verilmişdir. Əl-İsra surəsinin 85-ci ayəsində buyrulur: (Ya Rəsulum!) Səndən ruh (ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti) haqqında soruşurlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindədir. (Allahın əmri ilə yaradılmışdır). Sizə (bu barədə) yalnız cüzi (az) bir bilik verilmişdir!”. Buna görə də nəfs qiymətli bir gövhər hesab olunur, bəndə yalnız onun saflığını qoruyub saxlamaqla yüksək məqama – ilahi həqiqətə çata bilər. Lakin nəfs bəzi hallarda insanı pisləyə vadar edən, şərin mənşəyi, insanın düşməni kimi təqdim edilir. Nəfsin istəklərini yerinə yetirmək insanı behiştədən uzaqlaşdırır. Yusif surəsi 53-cü ayədə Yusif peyğəmbərin dili ilə deyilir: “... nəfs şiddətli şəkildə pis işlər görməyi əmr edər. Ancaq Rəbbimin rəhm etdiyi kimsə istisnadır. Şübhəsiz ki, Rəbbim bağışlayandır, rəhm-lidir”. Nəfs bir tərəfdən Allahın əmanəti, yəni gövhər hesab olunursa, digər tərəfdən insanı yolundan azdıran qüvvədir. Çünki nəfsin iki tərəfi var: insani nəfs və heyvani nəfs. Ruh bədən mülkünə daxil olduğu andan ilkin başlanğıcından ayrılır və nəfs formalaşmağa başlayır. Beləliklə, ruh maddi varlıqda həbs edilərək həm də cisimlə bağlanır. Nəfsin kökü həm bədən, həm də ruhda olduğu üçün maddi və mənəvi yönlərə sahibdir. İnsani nəfs ilahi ruh üfürülmüş, mələkut aləmindən gələn insanın nəfsinin yüksək mərtəbəsi, heyvani nəfs isə ona etimad edildiyi təqdirdə insanı həlak edən aşağı mərtəbədir. Heyvani nəfs insanı daima öz meyil və istəklərini təmin etməyə səsləyir. Bununla da, insanın Allah qatına yüksəlib təkamül və tərəqqi etməsinin qarşısını alır. Nəfsin hər iki tərəfinin ehtiyacları vardır ki, onların mənbəyi də vücuddadır. Nəfsin saflaşması ali kamal mərhələlərini qət etməyə və ilahi dərğaha yaxınlaşmağa kömək edir. Buna görə də insan bütün həyatı boyu heyvani istək və həvəslərinə nəzarət etməli, nəfsin cilovunu əldən buraxmamalıdır. İnsani nəfsin qələbə çalması ilə insanın “mən”i ilahi həqiqətə doğru seyr edir. İmam Qəzali də nəfsi ruhu üzərində daşıyan minik vasitəsinə bənzəndərək söyləyir ki, əgər insan nəfsinin cilovunu boş buraxsa, nəfs onu istədiyi yerə aparar, o zaman insan məhv ola bilər. Lakin nəfsini öldürsə, o zaman minik vasitəsinə də öldürmüş olacaq və həqiqət yolunda miniksiz qalacaq.

İnsanın bu dünyadakı zahiri həyatı onun cismi və vücudu ilə əlaqədardır ki, o da dünyəvi istəklərə sahibdir. Eyni zamanda, onun zatında batini nəfsani bir dünya da var ki, insan bununla ya səadətə, kamala doğru yol alır, ya da tam əksi qaranlıqda doğru yuvarlanır. Ya həqiqət yolunu tutub Allaha doğru hərəkət edir, ya da yolundan azaraq qaranlıq, zülmətli, alçaq vadilərə düşür. Rum surəsi, 7-ci ayədə buyrulur ki: “Onlar dünya həyatının görünən tərəfini bilir, axirətdən isə büsbütün qafildirlər”. Yalnız maddiyyat pərdəsi insanın gözlərinin önündən çəkildikcə, o, gerçəklikdən agah ola bilər. “Yeddi gözəl” poemasında da Bəhrəm gözlərin dilindən söylənən hekayələri dinlədikcə gözlərindəki pərdə qalxır.

Nəfsin saflaşdırılmasının ilkin pilləsi onun pis işlərdən, aludəçilikdən, yaramaz əməllərdən arındırılması, qəlbin təmizlənməsidir. Bu, təzkiyə adlanır. İkinci pillədə isə nəfs bəslənib tərbiyə edilərək təkmilləşdirilir. Nəfsin tam təkmilləşib paklaşma yolu yeddi mərhələdən keçir. Nəfs bu mərhələləri keçmədən səfərini tamamlayıb haqq ilə bütünləşə bilməz. Sufilər Qurani-Kərimə əsaslanaraq insan nəfsinin altı mərtəbəsi olduğunu irəli sürmüş, özləri də yeddinci mərtəbəni əlavə etmiş və nəticədə nəfsin yeddi mərhələsinin olduğunu göstərmişlər. Nəfsin ilk mərhələsi **nəfsi-əmmarə** adlanır. “Əmmarə” sözü əmr edən deməkdir. Allahın əmrlərinə uymayan, qadağaları çəkinmədən çeynəyən, insanı pisləyə təhrik edən üsyankar və öz həvəsinin qulu olan nəfsdir. Bu nəfs heyvani nəfs olub insanı pis və günah olan əməllərə sövq edir, onu dünyəvi həvəslərə meyil etdirir. İnsan bu mərhələdə ikən tamamilə heyvani və şəhvani arzuların əsiridir. Bu mərhələ kafir, münafiq və günahkarların məqamıdır. Nəfsi-əmmarə insanı Rəbbindən uzaqlaşdırır. Nəfsin hədsiz ehtiras və istəklərinə qarşı çıxılmamaq, onun arzularına tabe olmaq şeytana uymaqdır, buna görə də

⁶⁷ BDU-nun magistrantı. kazimzade2001@gmail.com

nəfsi-əmmarə sahibini üçün şeytanın şərindən belə təhlükəli ola bilər. Bu nəfsi zəhərli ilana bənzətmək olar. Təfsirçilər Musa peyğəmbərin əsasının ilana çevrilməsi hadisəsi ilə bağlı söyləyirlər ki, bu, onun daxili aləminə aid bir hidayətdir. Nəfsin həqiqəti peyğəmbərə göstərilmiş, ilan isə Allahdan qeyri şeylərə ibadətənin simvolu olaraq mənalandırılmışdır. Bəzi insanlar bütün həyatları boyu bu mərhələdə ilişib qalır, bu məngənədən çıxıb bilmirlər. Fani dünyanın saxta səadəti uğrunda əbədi və həqiqi səadəti tərk edir, heyvani nəfsin əsiri olur. Bu mərhələdən qurtulmağın yolu isə səmimi qəlbədən edilən tövbə və nəfsin tərbiyə edilməsidir. Salik daima nəfsi-əmmarə ilə cihad halında olmalıdır. Bu mübarizədə insan ağıl və iradənin gücündən istifadə etməli, qəflətə düşməməlidir. Çünki nəfs insanın bir anlıq qəflətə düşməsindən istifadə edərək onun əbədi məyusluğuna və bədbəxtliyinə səbəb ola bilər. “Yeddi gözəl” poemasında isə qara günbəzdə hind qızının söylədiyi birinci hekayədə qarageyimlilər ölkəsinin rəvayəti nəql edilir. Şah nə qədər çalışsa da, qonağının nə üçün qara geyindiyini öyrənə bilmir. Çünki yalnız bu qara geyimi geyinənlər bu sirdən xəbər tuta bilirlər. Qara geyim – əbədi məyusluğun, bədbəxtliyin simvolu kimi təqdim olunur. Yalnız bu bədbəxtliyə düşən insanlar bu dərdi başa düşə bilər. İnsan da bütün məsləhətlərə baxmayaraq, daim nəfsinin qulu olur. Əgər belələri başına gələcək fəlakətlərdən əvvəlcədən xəbər tutsaydılar, hekayədəki şah və qara geyimlilər ölkəsinin xalqı kimi əbədi səadətdən bir dəfəlik uzaqlaşmazdılar. Şahın gedib çıxdığı diyar sanki cənnətin kiçik bir fraqmenti kimi təsvir edilir. Şahın gördüyü hurilər isə mütləq gözəlliyin bu aləmdəki əksidir. Ümumiyyətlə, nəfs insanın tərbiyə edilə bilən, eyni zamanda imtahana çəkilən tərəfidir. Təsəvvüfdə də nəfsin təkamülü adətən, qadın obrazlarının vasitəsilə göstərilir. Qadın – ilahi gözəlliyin yer üzündəki simvolu, insanı İlahiyə qovuşdurən bir vasitədir. İlahi məhəbbətə və həqiqətə qovuşma yolunda şəhvətdən, əmmarə nəfsin – şeytanın tələsindən qurtulmaq lazımdır. Şah da gözəllər şahını görəncə ona aşiq olur və vüsala can atır. Lakin aşiqin qarşısına çıxan çətinliklərdən keçməsində onun əlindən tutan ilk şey səbrdir. Şah nəfsi-əmmarənin üsyankar səsinə qulaq verib vüsala vaxtından əvvəl çatmaq istəyir. Heyvani nəfsi üstün gəlir, şəhvətin əsirinə çevrilir. Günlərcə səbr edən şah son gün dözə bilmir, qəflətə düşür, səadətdə qovuşmaq şansını sonsuza qədər itirir. Bununla da, Haqqa qovuşmaq üçün gedilən yolun elə ilk mərhələsindən, ilk sınağından keçə bilmir.

Nəfsin ikinci mərhələsi olan **nəfsi-ləvvamə** isə Allahın əmrlərinə bəzən riayət edən, bəzən etməyən, işlədiyi günahlardan ötrü narahatlıq duyan nəfəsdür. Əl-Qiyamə surəsinin 2-ci ayəsi bu nəfsə işarədir: “And içirəm özünü qınayan nəfsə!” Nəfsi-əmmarədə peşmanlıq duyan, ondan qurtulmaq üçün çalışanlar nəfsi-ləvvaməyə doğru yol alırlar. “Ləvm etmək” qınamaq və ayıblamaq deməkdir. Nəfsi-ləvvamə də etdiyi pisləklərdən, Allahın əmr və qadağalarına qarşı çıxdığına görə peşmanlıq duyaraq özünü şiddətlə qınayan nəfəsdür. Bu mərhələdə olan insan nəfsi-əmmarədəki hərəkətlərin bəzilərindən tövbə edərək qurtulmuş, az da olsa, qəflətdən oyanmışdır, günah arzusu azalmışdır. Lakin nəfs hələ tam məğlub olmadığı üçün tövbədə tamamilə ısrarlı olmaq mümkün deyil. Belə insanlar günah etməkdən narahat olsalar belə, hələ xarici təsirləri dəf etmək gücü olmadığı üçün günahlardan tam xilas ola bilməzlər.

“Yeddi gözəl” əsərində ikinci iqlim padşahının nəql etdiyi hekayədəki şah nəfsinin ikinci mərhələsindədir. Mətn içərisində təqdim edilən Bilqeyis və Süleymanın hekayəsi də süjet xətti ilə birbaşa bağlı olmasa da, mətləbin açılmasına xidmət edir. Onların hər ikisi etdiyi günahları boyunlarına alaraq səmimiyyət göstərir, peşmanlıq duyurlar. Deməli, qəflətdən az da olsa, aralana biliblər. Tanrı da bunun qarşılığında onları mükafatlandırır. Şahın aşiq olduğu dilbər də mehribanlıqda, ülfətdə seçilir, canı üçün şəhvətdən uzaq gəzə, nəfsini ram edə bilər. Lakin canını cananından üstün tutur, yəni, canan üçün hələ də fədakarlıq göstərəcəyi mərhələyə gəlib çatmayıb. Şah isə tövbəsində ısrarlı ola bilmir, əvvəlcə saraydan qovduğu qarının – nəfsin simvollaşmış obrazının yenidən tələsinə düşür, şəhvətinə əsir olub dilbəri ələ keçirmək üçün başqa kənzlərə meyil edir. “... nağılda yalançılıq, ikiüzlülük, hiylə, riya, sədaqətsizlik və s. pislənir, həqiqət, düzlük, təmizlik və s. Uca Allahın rəğbətində səbəb olan ilahi keyfiyyətlər kimi tərənnüm olunur” [4, s. 177].

Nəfsi-əmmarədən peşmanlıq duyaraq nəfsi-ləvvamə mərhələsinə qədəm qoyan insan tövbə və istiğfar sayəsində nəfsin kamilliyə doğru üçüncü mərhələsi olan **nəfsi-mülhəmə** mərhələsinə çatır. Bu mərtəbədə insan Allahın lütfü ilə xeyir və şəri ayırd edə bilər, şəhvani hislərin qarşısında dayana bilər. Nəfsi-mülhəmə ilhanlanmış ruh hesab olunur. “Yeddi gözəl” poemasının üçüncü hekayəsinin qəhrəmanı Bışr də nəfsinə sahib çıxan pəhrizkar biridir. Mənəvi dəyərləri yüksək olan Bışrın yolunu eşq kəsəndə o özü də bilmədən harama tərəf baxır. Lakin o, nəfsini elə tərbiyə etmişdi ki, haramın, nəfsinin əsiri olmur. Nəfsi-mülhəmə mərhələsində olan şəxs qəlbə Allahdan uzaqlaşdıran hər şeydən qaçar, insanların gözlərindəki mövqey-

indən deyil, Haqq qatındakı mövqeyindən ötrü narahatlıq duyar. Bısr də buna görə Rəbbinə sığınır və Bey-tülmüqəddəsə doğru yola çıxır. Ruhun bu mərhələsini yaşayanlar ilahi əmr və qadağalara əməl etməklə ilahi həqiqətlərdən, elm və kəşflərdən müəyyən qədər bəhrələnməyə başlayırlar. Bu mərhələdə nəfslə mübarizədə hər nə qədər məğlub edilmiş görünsə də, ilahi nəfsi aşağı çəkmək üçün müxtəlif hiylə və vəsvəsələrlə yoldan çıxartmağa çalışır. Bu məqamda Bısrın qarşısına Məlixə çıxır. Məlixə bütün hadisələrin məntiqi izahını verməyə çalışsa da, sadəcə zahirdə ilişib qalır, sərhəddi keçib həqiqəti görə bilmir. “Ola bilər ki, insanın kifayət qədər dini təhsili və savadı olsun, lakin o, ruhani-mənəvi təkamül keçə bilmirsə, İlahi eşq yolçuluğunda bir addım belə, ata bilməz” [1, s. 117]. Bısr isə qəlbindəki iman gücünün köməyi ilə və həqiqətlərdən yeni-yeni xəbərdar olmağa başladığına görə bu mərhələni uğurla keçməyi bacarır. Tanrı da mükafat olaraq onu aşıq olduğu dilbərə qovuşduraraq harama batmadan vüsala çatdırır.

Nəfsi-mütməinnə “rahatlığa qovuşmuş” nəfs mənasına gələrək nəfsin dördüncü pilləsini bildirir. Bu mərhələdəki insan gözəl əxlaqı ilə seçilir. Haqqın əmr və qadağalarına layiqincə uyaraq mənəvi çatışmazlıqlardan xilas olmuş nəfstdir. Bəndənin qəlbi səbr, təvəkkül, təslimiyyət ilə doludur, üzərindəki qəflət pərdəsi aralanmışdır. İmanları uğrunda heç bir çilə və mübarizədən çəkinməzlər. Yalnız itaətəkar olan nəfs ilahi məqama çatmağa haqq qazana bilər. Bu məqama çatmaq üçün ciddi cəhd göstərmək, nəfsi itaət altına almaq lazımdır. “Yeddi gözəl” poemasında dördüncü iqlim padişahının qızının hekayəsindəki şahzadə gənc kimi...

Hekayədəki şah qızı əlçatmaz bir dürr, qovuşulması çətin olan sevgilidir. Onun vəslini eşidib gələnlər bu yolda canlarını verirlər. Çünki hələ o gözələ sahib olmaq üçün lazımı keyfiyyətlərə və xüsusiyyətlərə malik deyillər. Axı, aşıq öz cananına qovuşmaq üçün müxtəlif imtahanlardan uğurla keçməlidir. Qalaya gələn gənclər hazır olmadıqları üçün elə orada da ölürlər. Lakin məsələni duyan şahzadə rəqiblərindən fərqli olaraq ayıq tərənir. Bu mərhələdəki insanı nəfsi-əmmarədə olduğu kimi bəsit həvəslər, çirkin ehtiraslar yoldan çıxarıb səhv addım atmağa məcbur edə bilməz. O bilirdi ki, belə bir gözəlin vəslinə çatmaq asan iş deyil, bu yolda hər şeyi gözə almalı, yola hazırlıqlı çıxmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə mötəbər qocadan – mürşiddən dərs alır. Haqq yolçuluğuna gedən salıq üçün mürşiddən ürfan öyrənmək, elmül-yəqin mərhələsini keçmək şərtidir. Nəfsin bu mərhələsinin hakimi hikmət, hökmdarı isə sevgidir. Şahzadə də heç bir sınaq və mübarizədən çəkinməyərək bu yolda uğur qazanır, qalaya daxil ola bilər. Lakin haqq aşıqlərinin sınağı heç vaxt bitmədiyi kimi şahzadənin də mübarizəsi bununla bitmir. Biləyi və ağı ilə qalının yollarını açarsa da, idrakın köməyi ilə nəzənin gözəlin suallarına cavab verə bilər. Nəticədə səbr, cəsərət, dərrakə nümayiş etdirən gənc vüsala çatır.

Nəfsi-raziyə adlanan nəfsin beşinci pilləsi daima Haqqa yönələn, Rəbbindən razı olan nəfstdir. “Razı qalmış və razılıq qazanmış halda öz Rəbbinə tərəf dön!” (Əl-Fərc surəsi, 28-ci ayə) ayəsindəki “razı qalmış” ifadəsi bu məqama işarədir. Razı qalma halı Allahdan gələn bütün sınaq və imtahanlara qarşı səbr etmək, Haqqın iradəsini könüldən qəbul etməkdir. Əl-Bəqərə surəsinin 155-ci ayəsində buyrulur ki: “Əlbəttə, Biz sizi bir az qorxu, bir az aclıq, bir az da mal, can (övlad) və məhsul qıtlığı ilə imtahan edərək. (Ya Rəsulum! Belə imtahanlara) səbr edən şəxslərə müjdə ver!”. “Yeddi gözəl” məsnəvisində beşinci hekayədə bəhsi keçən Mahan da imtahan olunanlardandır. Mahan tamahının qurbanı olur, xaos aləminə düşür. Dost cildində görünüb onu günaha sövq edən məhz nəfsidir. Bu mərhələdəki imtahanlar əvvəlkilərlə müqayisədə daha ağırdır. Çünki insan mənəvi cəhətdən yüksəldikcə ibtilaları da artır. Mahanın sıra ilə qarşısına çıxan fəlakətlər onu çıxmaza sürükləyir. Arxa-arxaya gələn fəlakətlərdən isə yalnız tərəddüdsüz olaraq Haqqın iradəsinə təslim olanda xilas ola bilər. Üsyan qəflətinə düşmür, tövbə edir. Haqdan gələn xeyri də, şəri də qəbul edərək Allahdan razı halda üzünü Haqqa tutur. Nəticədə Xızır vasitəsilə qurtuluş tapır.

Bəndənin Rəbbindən razı olması ilə yanaşı Rəbbinin də ondan razı olması vacibdir. “**Nəfsi-mərziyə**” mərhələsində olanlardan kamil bir təkamül üçün Rəbbin də razı qalması lazımdır. Bu mərhələdə Allahın xoşladığı gözəl özəlliklər və əxlaqi keyfiyyətlər inkişaf etmişdir, Yaradanın xatirinə yaradılana mərhəmət, əfv göstərilir. Bu pillədə qul bütün iradəsi ilə Haqqa təslim olmuşdur. “Yeddi gözəl”də altıncı iqlim padişahının qızının danışdığı hekayədəki Xeyir obrazı öz iradəsini İlahinin iradəsinə tabe etmişdir. Bu mərhələdə olan insan artıq həqqül-yəqin mərtəbəsinə yaxınlaşmışdır, hətta Allahın rzası ilə bəzi qeybə dair sirlərə də vaqif ola bilər. Şər onun gözlərini çıxartsa da, onun mənəviyyat, qəlb gözüne zərər verə bilməz. Allahın razı qaldığı bəndə hər halı ilə Yaradana təvəkkül edər və qarşılığında qəlb gözüünün qarşısındakı pərdə qalxar. Xeyir gözlərini itirəndə bu dünyaya aid heç bir şeyi görə bilməsə də, İlahidən gələn işıq onun qəlbini aydınladır, “görməyinə” kömək edir, çünki qəlbın gözü hər şeyi görmə qabiliyyətinə malikdir. Kin-küdurət qəlb gözüünü

kor etdiyi üçün Xeyir Şərə qarşı nifrət duyğusu bəsləmirdi. Onu ölümdən xilas edir, sərbəst buraxır. Bununla da Xeyir Rəbbinin ondan razı qalacağı işlər görür. Lakin Şər etdiyi günahların qarşısında ilahi ədalətdən qaça bilmir, kürdün qılıncı ilə layiq olduğu cəzayı alır.

Nəhayət, nəfsin son mərhələsi olan **“nəfsi-kamil”** saflaşma nəticəsində ülvi pak, yetkin nəfs hesab olunur. Bu, elmin bütün sirlərinin öyrənilməsi və yalnız Allahın bəxş etdiyi məqamdır. Taleyin sirtindən qaynaqlanan ilahi bir hədiyyədir. Bu mərhələyə “hidayət” və ya “irşad” məqamı da deyilir. Bu mərhələdə insan öz məni tamamilə aşmış, eqodan əsər-ələmət qalmamışdır. “Ölmədən öncə ölün” əmri gerçəkləşmişdir. Bu mərhələyə çatanlar öz “mən”ini öldürdüyü üçün sadəcə Haqqın “mən”i qalmışdır.

“Yeddi gözəl” poemasının yeddi hekayəsinin qəhrəmanı da pəhrizkar, imanlı bir şəxsdir. Bu hekayə bizə birinci hekayəni xatırladır. İlk hekayədə şah günahkar nəfsinin tələsinə düşür, nəfsinə qalib gələ bilmədiyi üçün bədbəxtliyə düşür. Burada isə kişi imanlı, harama meyil etməyən biri olsa da, yenə nəfsin, şəhvətin torundan qaça bilmir. Deməli, nəfs elə güclü bir düşməndir ki, ən xırda səhlənkarlığı, qəflətə qarılmağı əfv etmir. İnsanı kəməndə salmaq üçün ən zəif anını gözləyir. Əgər ilk hekayədə dilbər şah sərbəst etməli olduğunu söyləyirdisə, bu hekayədəki gözəl zahidin eşqinə qarşılıq verir. Lakin onların vüsəl məqamı heç cürə baş tutmur. Mənəvi yolçuluğun əsas şərti harama meyil etməmək, insanı həlak edən şeylərdən uzaq durmaqdır. Zahid aşiq olan kimi şəhvətin əsiri olur və hər şeyi unudur. Lakin çox güman ki, Allahın sevimli bəndəsi olduğu üçün Yaradan onu haramdan, zinadan qoruyur, qarşısına müxtəlif maneələr çıxararaq səhvini başa düşməsi üçün şərait yaradır. Tövbənin gücü göstərilir ki, zahid bu səhvindən vaxtından dönür və Uca Yaradan onun tövbəsini qəbul edərək, vüsəla çatdırır:

Pislikdən qurtardı Yaradan bizi,

Qoymadı bizlərdə bir xəta izi [3, s. 261]

Bütövlükdə, Nizami Gəncəvi bu yeddi hekayə ilə insan nəfsinin mərhələlərlə paklaşmasını və saflaşmasını təqdim etmişdir. Yeddi günbəzə daxil olmadan öncə könül mülkündə qış olan Bəhrəmin artıq könlü bir bahardır. O, bu hekayələrin təsiri ilə kamilləşmə yoluna qədəm qoyur və ömrünün sonunda fəna filaha – Allahın özündə fani olmaq, yox olmaq, ərimək mərtəbəsinə çatmaqla mükafatlandırılır. Əsərin sonunda Bəhrəmin mağarada yoxa çıxması bununla əlaqələndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayeva M. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 368 s.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
4. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif – Tarix konteksti. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 212 s.

Açar sözlər: nizami gəncəvi, yeddi gözəl, nəfs, ruh, nəfsin mərhələləri

Key words: nizami ganjavi, haft peykar, nafs, soul, levels of the nafs

Ключевые слова: низами гянджеви, сем красавиц, нафс, душа, степени нафса

Description of seven stages of nafs in “Haft Peykar” poem by Nizami Ganjavi Summary

“Haft Peykar” is a famous romantic epic by Nizami Ganjavi from the last decade of the 12th century. “Haft Peykar” is a story about Bahram Gur, from his childhood to his reign and from his reign to his disappearance in a cave. The stories told by the daughters of the seven climate kings make up a large part of the plot line of the poem “Haft Peykar”. To clarify the idea of this work, it is necessary to peruse carefully these stories. The work is dedicated to the spiritual evolution of the main character Bahram and all people like him. There are seven principal stages of nafs in Sufistic Wisdom, also mentioned in different verses of the Quran. The Sufis call them “stages” in the process of development, refinement and mastery of the soul. In these seven stories seven stages of the nafs are described. Bahram enters on the path of spiritual revolution under the influence of these stories.

Описание семи степеней нафса в поэме Низами Гянджеви “Семь красавиц” Резюме

“Семь красавиц” — знаменитый романтический эпос Низами Гянджеви последнего десятилетия XII века. “Семь Красавиц” — это история о Бахраме Гуре, от его детства до правления и от правления до исчезновения в пещере. Истории, рассказанные дочерьми семи климатических королей, составляют большую часть сюжетной линии поэмы “Семь Красавиц”. Чтобы прояснить идею данного произведения, необходимо внимательно ознакомиться с этими рассказами. Произведение посвящено духовной эволюции главного героя Бахрама и всех ему подобных. В суфийской мудрости есть семь основных степеней нафса, которые также упоминаются в различных стихах Корана. Суфии называют их «степени» процесса развития, утончения и овладения душой. В этих семи рассказах описаны семь степеней нафса. Под влиянием этих историй Бахрам вступает на путь духовной революции.

Rəyçi: prof. S.İbrahimov

Cansel Kamandar qızı Hacıyeva ⁶⁸

BƏDİİLİK PALİTRASININ DETAL RƏNGLƏRİ
(Mövlud Süleymanlının “Duzsuzluq” povesti hüdudlarında)

Giriş. Zamanın əsas substansiyası onun formaları arasında olan sirli ziddiyyətdir. Belə ki, gələcək sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir kimi, uzaq məsafədən gözəl görünən talelər misalı xoşbəxtliyin ümid işığını bir fənər kimi insanın yollarına tutursa, keçmiş tərkedilmiş xəstəxanaların susmuş divarlarında yatmış saatın əqrəblərinə dikilmiş bir cüt bozarmış gözün yorğunluğu qədər insana ədalətsiz davranır. Əlbəttə, o gözlərin bozarmasına səbəb gələcəyə ümidlənmək deyil, keçmişin yorğunluğu, kimsəsiz illərin əzgin qəlbə yaratdığı solğun hiss – hissizlikdir.

Əsas hissə. Ədəbi aləmdə zaman anlayışını bu rakursdan araşdırdıqda, onsuz da sərhədsiz olan ədəbiyyat mücərrədlik qazanır. “Bədii yaradıcılıq prosesi insan fəaliyyətinin çox mürəkkəb kompleks bir sahəsidir” [2, s. 187]. Yaxşı yazılmış bədii mətn kompozisiyada, xüsusilə, kulminasiya prosesində əsas qəhrəman kimi, zaman axımının güzgüsü obrazını canlandırılmalıdır. Ona biçilmiş rolu ifa edərkən, oxucu bir tərəfdən özünü-mühiti ləkəsiz formada görməli, yəni bədii mətnə özünü tapmalı, qarşı tərəfdənsə, güzgüdəki əksini özünə oxşatmayan oxucu rəssamın- müəllifin onun cismində-mənəviyyatında yaratdığı sürrealist cizgilərə güzgünün o tərəfinə keçərək toxuna bilməlidir. Zaman və qəhrəman dəyəri Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında, bilavasitə, “Duzsuzluq” povestində dialektik vəhdətdə əksini tapır.

Yaşar Qarayev yazır: “Dövrün “böyük qəhrəmanı”-ni yaratmaq dövrün “böyük həqiqəti”-ni yaratmağın yalnız bir üsullarından biridir” [1, s. 210]. Digər bir üsul isə “Duzsuzluq” povestində ortaya çıxır. Povestin səhifələrini zamanın birölcülü və xətti olmasına qarşı çıxan üsyankar oxucu kimi vərəqləsək, Mövlud Süleymanlının yaratdığı mətnin nəzərdə tutulanların sərhədini aşaraq keçmişin izlərinə yol tapdığının şahidi olarıq. Belə ki, sözügedən mətnin üst təbəqəsində hər nə qədər dövr – sovet cəmiyyəti, mövcud rejmlə ona uymağa məcbur edilən insanlıq arasındakı münasibətlərin dolanbaçlığı təsvir edilsə də, alt qatlarında folklor ənənələrinin təzahürü xalq ruhunun dərin köklərinin cizgiləri ilə harmonik sinxronluq təşkil edir.

Zamanın tədqiq olunmalı qollarından birini sovet dövrü, onun qanunları içərisində mövcud olan qanunsuzluqlar, bu dövrün süqutu, yenidən adekvat özünüdərk prosesinin birliyini təşkil edir. Məhz “Duzsuzluq”-un imperativ məqamları və bəşəri keyfiyyətləri bu kombinasiyada realizə olunur.

Məhkum düşüncələr atmosferindən çıxıb, həqiqətin işığını bütün naturalığı ilə mənimsəyən Mövlud Süleymanlı üslubunun özünəxas kaleydoskopik rəngarəngliyi oxucunun paslanmış zövqünü cilalamaqla, ona öz tarixi haqqında sistemli biliklər qazandırır.

Əsərin ilk hissələrində Gizirin dünyaya baxmaq arzusunu, lakin onunla dünya arasında sərhəd kimi dayanan dağların, boz daşların və qayaların ilahi mənzərəsi oxucuda maraq doğurur və bədii mətnin əvvəlindən etibarən müəllifdə spontan şəkildə detallı təhlil həvəsi baş qaldırır. Dönəmin “mərkəzəyönəlmə” kimi detal xarakterini nəzərə alsaq, simvollaşdırılmış qayaların, daşların məxfi mənaları fəvqəl-zaman və fəvqəlməkan mənə daşmayıb, müəllifin dövrü təsvir etmə mövqeyini şərtləndirir.

İ.Erenburqun sözləri ilə desək, kommunist ideologiyasının buzu qismən əriməyə başladığı dövrdə simvolikaların, zamanın sərhədsizliyinin “ehtiyat” məntiqinin üzvi hissəsi kimi ədəbiyyatda təmini təsadüfi deyildi. Gizirin boyu uzununa baxmaq istədiyi dünya boz daşların, qayaların arxasında dustaq edilmişdir ki, həmin qayaların ətrafı zəhərli ilanlarla mühasirəyə alınmışdır. Əsərdəki başı qarlı dağların soyuğu pafoslu şəkildə mənəvi terrordan xəbər verirsə, digər tərəfdən istidən yaylaqlar boyu axan ilğimin və göyün sonsuzluğunun təsviri demokratik dəyərlərə qovuşmanın aparıcı faktoru fonunda dəyərləndirilir.

“Duzsuzlaşan” cəmiyyətin hal və ovqatının təsviri, sonu eyni olan ölümlü dünyanın iki ayrı təbəqəsi – şəhər və kənd mühitinin törətdiyi ağır fəlakətlər, yaradılan obrazların monoloq və dialoqlarında, habelə, müəllifin sözlərində özünü bürüzə verir: “Əslində baxsan, Göyərçindən daha yaraşığıydı. Amma ona fikir verən yoxuydu. Sədr qızı olmaq ayrı şeydi axı!

Göyərçinin yerişi, gülüşü, oturuşu, duruşu deyirdi: “Mən sədrin qızıyam”. Naxırçı Vəlinin qızının oturuşu, duruşusa deyirdi. “Mən naxırçı qızıyam”. Göyərçinin geydiyi bütün gözəl-gözəl paltarları yığıb versəydilər naxırçının qızına, bəzəyib-düzəsəydilər də sədrin qızına oxşaya bilməzdi” [3, s. 57] - fikirləri təsvir edilən dövrün qloballaşmış postmodernist dünyadan nə qədər geridə qaldığını təsdiq edir və naxırçının qızı sədrin qızından gözəl olsa belə, heç zaman onun yerində ola bilməməsinin antoqonist miqyaslı özgələşməyə səbəb olur. Bununla, özgələşmənin ana xətti kimi dəyərləndirilən təbəqələşmə SSRİ – nin “dəmir pərdə” əməliyyatının nəticəsi kimi öz təsvirini tapır. Beləliklə, əslində, təkcə Vəlinin qızı deyil, müqayisə edilən hər iki fərd fərqi belə olmadıqları halda, cəmiyyət tərəfindən önəmsizləşdirilmişlər.

⁶⁸ BDU-nun magistrantı. haciyevacansel2@gamil.com

Hər iki obrazın sosial kimliklərinin qarşısına “naxırçının qızı”, sədrin qızı” kimi “önəmli” statuslar möhürlənmişdir ki, həmin möhürlər doğrularkən bu qızlara verilən adlardan daha ciddi şəkildə dərk edilmişdir. Beləliklə, qan rənginə boyanmış çirkinliklərinin üzəri torpaqla örtülə bilmədiyi üçün, “gözəllik” simvolu ilə süslənirdi.

Lakin iyerarxik sistemin mərkəzləşdirilmiş sturukturunda bir qanunauyğunsuzluq mövcuddur ki, onu öz milli mənsubluğunu unutmayan, universal şəkildə daim köklərinə sədaqətini qoruyan Şəmil kişi təmsil edir.

Əsərin fraqmentini şəhər və kənd mühiti çərçivəsində haqla nahaqqın paradoksal şəkildə mübarizəsi təşkil edir. Bu çaxnaşmada kənd mühitinin adamı olan Şəmil kişi haqqı təmsil edərək mənəviyyatın dağıdıcı təsirlərə məruz qalmasına etiraz etmişdir ki, bu, müəllifin əxlaq normalarının pozulmasına qarşı üsyanın bədii strategiyasıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” dramında əksini tapan “əcnəbiləşmə” məsələsi “Duzsuzluq” povesti miqyasında Mövlud Süleymanlı tərəfindən nəsrə gətirilmişdir.

Sürünün bir aydır ki, duza ehtiyacı olduğu halda, şəhərdən heç bir xəbərin gəlməməsi Şəmil kişini narahat edən məsələlərdəndir. Bu prosesin alt qatında “özünüidentifikasiya”, yəni özünütanıma problemi dayanır ki, əsər məhz bu problem üzərində qurulmuşdur.

“Özünüidentifikasiya” anlayışı fərdin öz şəxsi “mən” ini tanımaqla yanaşı, dünyanın digər fərdləri ilə, eləcə də mədəniyyətlərlə, habelə sivilizasiyalarla ünsiyyətinin ola bilməsi ilə bağlıdır ki, müəllif Şəmil kişini kənd adamı olmasına baxmayaraq, məhz bu prinsipə uyğunlaşmış qəhrəman kimi təqdim etmişdir. Biz “Xıdır tez – tez rayona gedən arvadını boşadımı?”, “Buğalterin evdən qaçan oğlunu tapıb gətirdilərmimi?” - tipli suallarında onun bir çoban kimi öz vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı, ictimai mühitə yadlaşmayan, dünyanın vəziyyəti haqqında maraqlanan bir obraz olduğunu görə bilirik.

Rəhbərliyin öz mənəviyyatından uzaq düşməsi, özünü tanımaqdan imtina etməsi, “avropayönümlülük” fenomeninə yaxınlaşması və s. kimi məsələlər əsərin ciddi problemləri fonunda göstərilir. Doğrudur, “özününküləşdirmək” prinsipinə uyğun gəlməyən idealogiyaları təqib edərək, dönüklük kimi nümayiş etdirmək sivilizasiya baxımından geriyyə addım kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin məsələnin mahiyyətini düzgün anlamaq lazımdır. Yazıçı bu prinsipə qarşı gəlməmiş, əksinə, cəmiyyətin inkişafını arzulayan bir sənətkar kimi əsərlərində daim bu məsələni ön plana çəkmişdir. Sadəcə olaraq, müəllifin bir ziyalı kimi arzuladığı o idi ki, bu inkişaf milli varlığın hüdudlarında irəliləsin.

Hər nə qədər şəhərdən kəndə “duz” əvəzinə “qız” gətirən rəhbər heyətdə qərar tutanlar özlüyündə müasir düşüncə nümayiş etdirən fərdlər kimi görünsələr də, müəllif bunun heç də belə olmadığını detallı formada, hər yönü ilə oxucuya izah edir. Belə ki, sürüyə duz lazım olduğu halda sədrin şəhərdən konsert briqadası göndərməsi mənəvi-əxlaqi pozğunluğun ifadəsi kimi təsvir edilir.

Avropayönümlülük yeganə dünyagörüş mövqeyidir ki, bütün elm, incəsənət və mədəniyyət sahələri, insan-dünya münasibətləri ilə bağlı həqiqi dəyərlərin daşıyıcı-

sıdır. İstər Azərbaycan, istərsə də dünya ədəbi nümunələrində millilik və avropayönümlülük məsələləri müxtəlif kontekstlərdən araşdırılmaqdadır. Görkəmli rus yazıçısı Vasili Şukşinin “Tənqidçilər” hekayəsində Timofey babanın kənd həyatından bəhs edən filmlərin nəvəsi Petka ilə müzakirəsini apararkən, daha “aman-sız” olması ilə Şəmil babanın şəhərdən gələn qızları görüb, özlərini itirən Toğrul və Gizirə vurduğu şillə ilə müqayisə etsək, hər iki qəhrəmanın müasir zamanla uyuşmayan əhvalını görmək olur. Şəmil baba tərəfindən Toğrula və Gizirə vurulan şillə gerçəkliyin simvolikası kimi xəlqiliyə, ənənəvi həyat mövqeyinə sədaqət rəmzi olmaqla, mövcud rejimə atılan şillə kimi dəyərləndirilməlidir. Beləliklə, gerçəklik özünün simvolikası ilə təsvir edilmişdir: “Şəmil kişi, Abdaloğlu, Bəkil yüyürüb Toğrulu tutdular. Gizir qalxıb qızlara sarı baxdı, gülümsədi. Şəmil kişi hərəsinə bir şapalaq çəkdi. Toğrul da, Gizir də dönüb ağrının-acının içindən camaata göz gəzdirdilər [3, s. 96].

“Tənqidçilər” hekayəsində Timofey babanın filmdə gördüyü oğlan haqqında nəvəsinə “Axı o, ciddi oğlan deyil. Bizdə, yadımdadır, qız sevəndə iki küçə o yanda gəzir, utandığımızdan özümüzə yer tapmırdıq”-dediyi bu sözlər Şəmil babanın Toğrul və Gizir haqqında “Bir itcən ağılları yoxdu. Yedilər bir-birini. İt itdiyinnən belə şey eləməz” [3, s. 96] – monoloqu ilə səsləşir. Belə ki, sözügedən vəziyyətdə hər iki qəhrəman passiv nöqtədən çıxış edərək, yeniliyi heç bir baxışdan qəbuk etmək istəməyən, zamanla aralarında optimal məsafə yaradan, bilavasitə, gələcəyi inkar edən obrazlardır. Belə situasiyada, zaman yolunun ən öndə gedən yolçuları – Timofey babanın nəvəsi Petka “Axı indi adamlar başqa cür olublar” [4, s. 49] - sözləri ilə, Gizir və Toğrul isə hərəkətlərilə mövcud sosial əyər-əskikləri önəmsənməkdən ziyadə, ənənəyə, bir az da köhnəliyə qarşı çıxmışlar.

Bədii məndə zaman anlayışı oxucunun geniş kontekstdə qavradığı məzmun və forma zənginliyi ilə yanaşı, müəllif kodları müstəvisində dərk olunmalıdır. Çünki yazıçı müəyyən bir zamanın təsvirini verərkən, həmin “zaman” kodları vasitəsilə çox keçmişə sabitləmə və ya iki müxtəlif zaman kəsiyində durula bilər.

Bədii mətni anlamaq üçün müəllifin kodları sistemi haqqında aydın təsəvvür formalaşdırmaq kifayət etmir. Bununla paralel, yazıçının aid olduğu mədəniyyətin aparıcı kodları ciddi şəkildə sistemləşdirilməlidir. “Duzsuzluq” povestinin açarı məhz zaman relsində kodları üzərindən irəliləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Elm, 2015, 629 s.
2. Qəhrəmanlı N. Ədəbiyyat və əbədiyyət. Bakı: Nurlan, 2009, 384s.
3. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 480 s.
4. V.Şukşin. Seçilmiş hekayələr. Bakı: Altun kitab, 2016, 224 s.

Açar sözlər: "Duzsuzluq", zaman, dövr, şərtlik, bədiilik, yenilik, ənənə, altmışıncılar

Key words: "Duzsuzluq," time, era, conditions, embodiment, innovation, tradition, the sixties

Ключевые слова: "Duzsuzluq", время, эпоха, условия, воплощение, инновации, традиция, шестидесятые

Bədiilik palitrasının detal rəngləri

Xülasə

Məqalə yazıçı Mövlud Süleymanlının "Duzsuzluq" povestinin üzə çıxarılması vacib olan detalları fonunda qələmə alınmışdır. Əsrlərdir, olmazın müsibətlərə məruz qalmış xalqın yazıçıları istəklərini nə açıq şəkildə deyə bilir, nə də çağlayan bu arzuları təzə bayram paltar kimi ruhlarından soyunub ata bilirdilər.

Yasaqlar dönməndən qalma "zincir"lərin çürüməsi ilə ədəbiyyat yeni nəfəs qazanır və 70-ci illərdə yaradıcılığa başlayan M.Süleymanlı bu axına qoşularaq nisbi demokratiyanın sunduğu fürsətlərdən istifadə edir. Yazıcının "Duzsuzluq" povestində dolanbaclı dövr və münasibətlər kənd mühiti fonunda təsvir edilmişdir. Zamanın təsviri, "avropayönümlülük" fenomeninə yaxınlaşmaq istəyi ilə milli mənsubluğun unudulması detali və s. əsərdə müəllif tərəfindən bəzən açıq şəkildə, bəzənsə, simvollaşdırılaraq sətiraltı mənalarda əks olunmuşdur.

Rus ədəbiyyatı nümayəndələrindən biri olan V. Şukşinlə M. Süleymanlı yaradıcılığını müqayisə etsək, hər iki müəllifin kənd mühitini təsvir edən əsərlərinin baş qəhrəmanlarının milli ruha xidmət etdiklərini görə bilərik. V.Şukşinin "Tənqidçilər" əsərində Timofey baba, M.Süleymanlının "Duzsuzluq" povestində Şəmil baba ənənəni təmsil edərək, zamanla ayaqlaşmayan, dönmə qarşı çıxan qəhrəmanlar kimi dəyərləndirilir.

Əsərdə Bəkil, Gizir kimi obrazların timsalında müasirlik və Şəmil kişinin timsalında isə ənənə elə formada bədiiləşdirilmişdir ki, bu gün də həmin problem bu və ya digər dərəcədə mövcuddur. Bu baxımdan "Duzsuzluq" povestində müxtəlif gizli detallar aktuallıq kəsb edərək təkcə keçmişə yox, zamanın bütün formalarına xidmət edir.

Detail colors of the fiction palette

Abstract

The article discusses key details from the short story "Duzsuzluq" (The Nakedness) by Azerbaijani writer Movlud Suleymanli. The authors of the era, who faced the hardships of the impossible, were able to express their desires not only openly but also vividly extract these desires from their souls like a fresh festive garment. Emerging from the era of restrictions, literature gained new life with the decay of the "chains," and in the 1970s, Movlud Suleymanli began his creative journey, taking advantage of the opportunities offered by relative democracy. In his story "Duzsuzluq," the author portrays the transitional period and relationships against the backdrop of rural life. The depiction of the time, the desire to approach the phenomenon of "Europeanization," and the neglect of national identity are detailed in the work. The author sometimes explicitly, sometimes symbolically, reflects on these themes in the subtext. Comparing the works of Movlud Suleymanli and V. Shukshin, a representative of Russian literature, it becomes apparent that both authors serve the national spirit through their depictions of rural life. In V. Shukshin's "Critics," Timofey represents tradition, similar to Shamil in M.Suleymanli's "Duzsuzluq," both being valorized as characters resisting change and the era. The characters of Bəkil and Gizir symbolize modernity, while Shamil, representing tradition, is embodied in a way that makes the problems depicted in the story relevant even today. Thus, the details hidden in "Duzsuzluq" not only cut through the past but also serve all forms of the present time.

Детальные цвета палитры художественной литературы

Резюме

Статья обсуждает ключевые детали из рассказа "Duzsuzluq" (Голота) азербайджанского писателя Мовлуда Сулейманли. Авторы эпохи, столкнувшиеся с трудностями невозможного, смогли выразить свои желания не только открыто, но и ярко, словно извлекая их из своих душ, как свежую праздничную одежду. Выходя из эпохи ограничений, литература приобрела новую жизнь с разложением "цепей", и в 1970-х годах Мовлуд Сулейманли начал свой творческий путь, воспользовавшись возможностями, предоставленными относительной демократией. В своем рассказе "Duzsuzluq" автор изображает переходный период и отношения на фоне сельской жизни. В работе подробно описана характеристика времени, стремление к феномену "европеизации" и пренебрежение национальной идентичности. Автор порой явно, порой символически отражает эти темы в субтексте. Сравнивая творчество Мовлуда Сулейманли и В.Шукшина, представителя русской литературы, становится ясно, что оба автора служат национальному духу через свои описания сельской жизни. В "Критиках" В.Шукшина Тимофей представляет традицию, аналогично Шамиль в "Duzsuzluq" М.Сулейманли, оба персонажа ценятся как символы сопротивления переменам и эпохе. Персонажи Бекил и Гизир символизируют современность, в то время как Шамиль, представляя традицию, воплощен таким образом, что проблемы, описанные в рассказе, остаются актуальными и по сей день. Таким образом, детали, скрытые в "Duzsuzluq", не только проникают сквозь прошлое, но и служат всем формам настоящего времени.

Rəyçi: F.ü.f.d. Samirə Məmmədli

Lalə Süleyman qızı Əliyeva ⁶⁹

“BEOVULF” EPOSUNUN TƏRCÜMƏ VƏ NƏŞRLƏRİ

“Beovulf” epik poeması qədim ingilisdilli ədəbiyyatda ilk böyük qəhrəmanlıq dastanı hesab edilir. Bu əsər qədim anqlosakson ədəbiyyatının günümüzə qədər gəlib çıxan yeganə əlyazmasıdır və buna görə də onun əhəmiyyəti hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsər qədim ingilis dilində alliterativ şeir formasında yazıldığından müasir ingilis oxucularının əksəriyyəti poemanı orijinalda oxumaqda çətinlik çəkirlər. Belə ki, “Beovulf”un orijinalı yalnız mütəxəssislər tərəfindən oxuna və başa düşülə bilər.

“Beovulf” poemasının dünyanın bir çox dillərində tərcümələri və nəşr variantları mövcuddur. Əsərin ilk transkripsiyaçısı island tədqiqatçısı Qrimur Jonson Torkelin olmuşdur. O, 1786-cı ildə “Beovulf” poemasının ilk transkripsiyasını etdi. Əlyazmaların bir hissəsini Torkelin özü, digərini isə qədim ingilis dilini bilməyən başqa bir peşəkar bir transkripçi düzəltdi. II transkripsiyaçının qədim ingilis dilini bilməyinə görə, onun müəyyən səhvlərə yol vermiş olduğunu ehtimal edənlər var. Həmin dövrdə Torkelinin hazırladığı əlyazmanın hansı dərəcədə oxunaqlı olması dəqiq müəyyən edilməmişdir. Lakin Torkelin hazırladığı transkripsiyalardan “Beovulf”un ilk dəfə latınca tam nəşri zamanı əsas kimi istifadə edilmişdir.

1975-ci ildə Con Porter poemanın ilk tam mənzum tərcüməsini bütövlükdə qədim ingilis dilində tərtib etdi. Şeirin 1999-cu ildə Seamus Heaneyə məxsus yeni versiyada tərcüməsi araşdırmaçılar tərəfindən həm təriflənmiş, həm də tənqid edilmişdir. “Əsərin ABŞ-da həyata keçirilən nəşri Norton İngilis Ədəbiyyatı Antologiyasına daxil edilmişdir. XX əsrdə “Beovulf”un uşaqlar üçün bir çox versiyaları da ortaya çıxmışdır.

Edvin Morqan, Burton Raffel, Michael J. Alexander və Seamus Heaneynin də “Beovulf”un tədqiqində xüsusi rolu olmuşdur. Əsər Azərbaycan dilinə də tərcümə olunmuş, alimlərimiz bu unikal abidə haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Giriş. “Beovulf” epik poeması qədim ingilisdilli ədəbiyyatda ilk böyük qəhrəmanlıq dastanı hesab edilir. Bu əsər qədim anqlosakson ədəbiyyatının günümüzə qədər gəlib çıxan yeganə əlyazmasıdır və buna görə də onun əhəmiyyəti hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Əsər qədim ingilis dilində alliterativ şeir formasında yazıldığından müasir ingilis oxucularının əksəriyyəti poemanı orijinalda oxumaqda çətinlik çəkirlər. Belə ki, “Beovulf”un orijinalı yalnız mütəxəssislər tərəfindən oxuna və başa düşülə bilər.

Əsərin məzmun paralellikləri, xristianlıq və ya buddizm elementlərini əks etdirməsi, yaranma tarixi, yeri və digər məsələlər haqqında tədqiqatçılar arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Hələ də əsərin müəllifi naməlumdur və kim tərəfindən yaradıldığı, üzünün nə zaman köçürüldüyü haqqında tam dəqiq məlumatlar yoxdur. Buna baxmayaraq əsər həm ingilis, həm də dünya tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmış, müasir dövrimüzdə də araşdırılmağa davam edir.

“Beovulf”un Nouell Kodeksi adı ilə tanınan əlyazmada yalnız bir nüsxədə sağ qalmışdır. Orijinal əlyazmada əsərin adı olmamış, epos qəhrəmanın adı ilə tanınmışdır.

Qədim anqlo-sakson eposunun nəşr və tərcümə variantları. “Beovulf” eposu anqlo-saksonların Ana kitabı hesab edilir. Bu folklor nümunəsi epik poemadır” [9, s. 187]. Qədim ingilis ədəbiyyatının ən dəyərli əsəri kimi “Beovulf” poemasının elm aləminə məlum olduğu vaxtdan bu günədək çoxsaylı tərcümə mətnləri və çap variantları meydana çıxmışdır. Belə ki, eposun qədim ingilis dilində olan mətninin bir çox nəşrləri vardır. Bunlar sayca çox olduğundan biz həmin nəşrlər arasında ən məşhur olanlardan bəhs edəcəyik.

Əsərin ilk transkripsiyaçısı island tədqiqatçısı Qrimur Jonson Torkelin olmuşdur. O, Danimarkada hökumət tarixini araşdıran komissiya heyətində işləyərkən 1786-cı ildə “Beovulf” poemasının ilk transkripsiyasını etdi. Əlyazmaların bir hissəsini Torkelin özü, digərini isə qədim ingilis dilini bilməyən başqa bir peşəkar bir transkripçi düzəltdi. II transkripsiyaçının qədim ingilis dilini bilməyinə görə, onun müəyyən səhvlərə yol vermiş olduğunu ehtimal edənlər var. Həmin dövrdə Torkelinin hazırladığı əlyazmanın hansı dərəcədə oxunaqlı olması dəqiq müəyyən edilməmişdir. Lakin Torkelin hazırladığı transkripsiyalardan “Beovulf”un ilk dəfə latınca tam nəşri zamanı əsas kimi istifadə edilmişdir.

⁶⁹ Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı. e-mail: lalaaliyeva830@mail.ru

1805-ci ildə tarixçi Şeron Turner tərəfindən "Beovulf"un seçilmiş ayələri müasir ingilis dilinə tərcümə edildi. 1814-cü ildə Con Josias Conybeare "İngilis dilində parafraza və latın dilinə tərcüməsi" əsərini nəşr etdirdi. Tədqiqatçı öz əsərində "Beovulf"un dilində işlənən qədim ingilis dilinə məxsus parafrazaları təqdim etmiş və onların izahına çalışmışdır. Həmin tədqiqatdan aydın olur ki, eposun dilində rast gəlinən parafrazaların bir qismi müasir ingilis dilində tamamilən işləkliyini itirmiş, məzmun və formaca arxaikləşmişdir. 1815-ci ildə N.F.S.Qrundtviq Thorkelin nəşrini nəzərdən keçirərək üzərində xeyli işlədi və 1820-ci ildə Danimarka dilində əsərin ilk və tam ayə tərcüməsini hazırladı. Bununla da "Beovulf"un Danimarkada öyrənilmə və tədqiq işinə təkan verilmiş oldu. 1837-ci ildə C.M.Kemble ingilis dilində zəruri hərfi tərcüməni, 1895-ci ildə Villiam Morris və A.J.Vyat doqquzuncu ingiliscə tərcüməni nəşr etdirdilər. Bu tərcümə mətnləri özlərinə qədər yol verilmiş bir sıra təhrif və qüsurların aradan qaldırılması baxımından əhəmiyyət daşıyırdı.

1909-cu ildə Frensis Barton Qummerin "İngiliscə imitativ metr"də tam tərcüməsi nəşr olundu və həmin tərcümədən 2007-ci ildə Gareth Hindsin "Beovulf" əsasında qələmə aldığı qrafik romanının mətni kimi istifadə edildi.

1922-ci ildə Frederik Klaeber əsər "Beovulf" və "Finnsburqda döyüş" adları ilə nəşr edildi. Bu nəşr əsərin öyrənilməsi baxımından aspirantlar və digər tədqiqatçılar üçün əsas mənbə kimi böyük rol oynadı. Nəşrin bir mühüm cəhəti də bundan ibarət idi ki, "burada qədim ingilis dili terminlərindən ibarət geniş lüğət verilmişdi" [2, s. 137]. Klaeberin III nəşri 1936-cı ildə, özü sağkən sonuncu - yenidən işlənmiş təkrar nəşri isə 1950-ci ildə həyata keçirilmişdi. Klaeber tərəfindən hazırlanmış mətn 2008-ci ildə dördüncü dəfə nəşr olunmuş, "həmin nəşrə yeni giriş, müəyyən qeydlər əlavə olunmuş, parıldadıcılarla yenidən ictimaiyyətə təqdim edilmişdir" [3, s. 253].

"Beovulf"un geniş istifadə olunan nəşrlərindən biri Elliott Van Kirk Dobbioyə məxsus olmuşdur. O, 1953-cü ildə Anqlo-Sakson poetik rekordları seriyasında əsəri nəşr etdirmiş və həmin nəşr geniş oxucu marağına səbəb olmuşdur.

1975-ci ildə Con Porter poemanın ilk tam mənzum tərcüməsini bütövlükdə qədim ingilis dilində tərtib etdi. Şeir 1999-cu ildə Seamus Heaneyə məxsus yeni versiyada tərcüməsi araşdırmaçılar tərəfindən həm təriflənmiş, həm də tənqid edilmişdir. "Əsərin ABŞ-da həyata keçirilən nəşri Norton İngilis Ədəbiyyatı Antologiyasına daxil edilmişdir. XX əsrdə "Beovulf"un uşaqlar üçün bir çox versiyaları da ortaya çıxmışdır" [6, s. 57]. Britaniya Kitabxanası da əsərin nəşri sahəsində mühüm işlər görmüş, "Beovulf" əsərinin Kevin Kiernan tərəfindən hazırlanmış elektron versiyası ilk dəfə 1999, dördüncü dəfə isə 2014-cü ildə nəşr olunmuşdur. Göründüyü kimi, "qədim ingilis poeziyasının çətin strukturu "Beovulf"un tərcüməsində ciddi texniki problemlər yaratsa da" [7, s. 12], əsərin şeir və nəşrlə müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilən çoxsaylı tərcümə və uyğunlaşdırmaları mövcuddur. Andy Orchard "A Critical Companion to Beowulf" adlı kitabında əsərin 33 tərcüməsini sadalamış, 2003-cü ildə Arizonada fəaliyyət göstərən Orta əsrlər və İntibah Araşdırmaları adlı mərkəz Marijane Osbornun tərtib etdiyi 300-dən çox tərcümə və uyğunlaşdırmadan ibarət şərhli siyahını nəşr etmişdir [89]. "Beovulf" dəfələrlə nəzm və nəsr şəklində tərcümə olunmuş, əsər ekran və səhnə üçün uyğunlaşdırılmışdır. Tədqiqatçılar 2020-ci ilə qədər əsərin 688 tərcüməsinin və başqa versiyalarının olduğunu qeyd edirlər [2, s. 102].

2000-ci ildə (2-ci nəşr 2013) Liuzza "Beovulf"un şifahi, tarixi, dini və linqvistik kontekstlərinin təhlili ilə qədim ingilis dilinə uyğun versiyasını nəşr etdirdi. 2010-cu ildə İndiana Universitetindən R.D.Fulk Novell Kodeksinin bütün əlyazmasının üz səhifə nəşrini və tərcüməsini çap etdirdi. Hugh Magennisin 2011-ci ildə yazdığı "Translating Beowulf: Modern Versions in English Verse" adlı kitabında əsərin tərcümə tarixi və çətinlikləri, poeziyasına hansı yöndən yanaşma məsələsi, eləcə də 1950-ci ildən sonrakı bir neçə tərcüməsi müzakirə edilir [7, s. 191].

Edvin Morqan, Burton Raffel, Michael J.Alexander və Seamus Heaneynin də "Beovulf"un tədqiqində xüsusi rolu olmuşdur. 2012-ci ildə çap olunmuş "Beowulf at Kalamazoo" nəşrinin mövzularından biri məhz əsərin tərcümə məsələsidir. Belə ki, "kitabda əsərin tərcüməsi haqqında 10 essedən əhatə edən ayrıca bölmə və Heaninin tərcüməsi barədə 22 rəydən ibarət digər bölmə yer alır, hətta Heaninin işləri Liuzzanın fəaliyyəti ilə müqayisə edilir" [4, s. 57].

2014-cü ildə Tolkienin uzun müddətdən bəri gözlənilən nəsr tərcüməsi oğlu Kristoferin redaktəsi ilə "Beowulf: A Translation and Commentary" adı ilə nəşr olundu. 2018-ci ildə nəşr Maria Dahvana Headley tərəfindən "Sadə Arvad" əsəri, 2020-ci ildə daha bir tərcümə nəşr etdirildi. Bu tərcümə sonradan "Ən yaxşı əlaqəli iş üçün Hüqo" mükafatına layiq görüldü.

"Beovulf" dünyanın azı 38 dilinə tərcümə edilmişdir. Poema Azərbaycan dilinə də tərcümə edilib

nəşr olunmuş, haqqında bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Qədim ingilis ədəbiyyatının bu nadir nümunəsini dilimizə tərcümə edən Rusiyada yaşayan həmyerlimiz, şair, tərcüməçi Xeyrulla Xəyal olmuşdur. Əsər 2018-ci ildə tərcümə olunmuş, 2021-ci ildə Bakıda ("Elm və təhsil" Beovulf. Anqlo-sakson dastanı; Elm və tədris — 2021, 144 s.) nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir. Poemanın poetik-texniki xüsusiyyətləri nə qədər çətin olsa da, Xeyrulla Xəyal mümkün qədər şeirin alliterativlik prinsipini qoruyub saxlamağa çalışmış, poemanı onbirhecalı (6+5 bölgüsü ilə) ölçü ilə tərcümə etmiş, orijinalda olduğu kimi, 3182 misra sayını saxlamışdır.

Kitaba ön söz yazan tədqiqatçı Həbib Zərbəliyev Avropa dillərində yazılmış poetik mətnləri primitivləşdirmədən dilimizə adekvat tərcümə etməyin Azərbaycan poetik sintaksisini inkişaf etdirmək baxımından vacib olduğunu, Avropa ədəbiyyatına məxsus poeziyanın mürəkkəb və zəngin sintaksisinin dilimizə tərcümə zamanı çox vaxt sadələşdirilib primitiv səviyyəyə endirildiyini qeyd edərək yazır ki, "Biz orijinaldan və adekvat tərcümələri çoxaltmaqla Azərbaycan poeziya dilini, xüsusən onun poetik sintaksisini Qərbi Avropa və Amerika poeziyasında olan səviyyələrə yaxınlaşdırma bilirik. Hesab edirik ki, "Beovulf" dastanının Azərbaycan dilinə edilməsi bu tərcüməsi həmin istiqamətdə atılmış mühüm addımdır" (10, s. 8).

Tədqiqatçı-alim İlham Tahirovun da "Beovulf"un Azərbaycan dilinə tərcüməsi barədə fikirlərini müsbət hesab etmək olar. Belə ki, "Beovulf"u dünya ədəbiyyatının "Mahabharata" və "Ramayana" "İliada" və "Odisseya", "Gilqamış" "Alpamış", "Kitabi-Dədəm Qorqud" və yüzlərlə belə möhtəşəm söz abidələri ilə müqayisə edən alim tonik vəzndə qələmə alınmış poemanın həm leksik-sintaktik, üslubi cəhətlərinin, həm də fonetik-ritmik strukturunun tərcüməçi tərəfindən Azərbaycan dilində uğurla verildiyini xüsusi vurğulamış, tərcüməçinin originalın misra sayını saxlaya bilməsi, vəzn ölçüsünü düzgün tapması, ümumən əsərin əsas ruhunu və çətin alliterativ xüsusiyyətlərini mümkün qədər qoruya bildiyini müsbət qiymətləndirmişdir (8, s. 106). Qeyd edək ki, "Beovulf" əsərinin tərcüməsinin, qədim ingilis dilindən müasir ingilis dilinə çevrilməsinin çətinlikləri barədə əksər tədqiqatçılar, hətta tərcüməçi Xeyrulla Xəyal da bəhs etmişdir. O, kitabın əvvəlində "Oxşarlığı görək, ancaq nədə və necə fərqləndiyimiz barədə düşünək" başlıqlı yazısında poemanın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin məşəqqətli bir iş olduğu, tərcümə zamanı əsərin mürəkkəb poetik strukturu mümkün qədər saxlamaq cəhdləri barədə danışmış, əsərin dilimizə ilk tərcüməsi kimi müəyyən çatışmazlıqların mümkünlüyünü də inkar etməmişdir. (5, s. 9-14). Bizə elə gəlir ki, müəyyən qüsurların mövcudluğu istisna olunmasa da, ümumən əsərin dilimizə ilk tərcüməsini uğurlu hesab etmək olar.

Nəticə. Yuxarıda göstərilən əsərləri təhlil etdikdə aydın olur ki, "Beovulf" poemasının dünyanın bir çox dillərində tərcümələri və nəşr variantları mövcuddur. Bunların hər birində əsərlə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, bir-birindən mülahizələr ortaya qoyulmuşdursa da, nə qeyd edilən mənbələr, nə də tərcümələr "Beovulf" əsərinin mürəkkəb dil xüsusiyyətləri, onun müəllifi, dəqiq yaranma yeri və tarixi barədə fikirləri qəti şəkildə sübut etməyə kifayət etmir, hələ də irəli sürülmüş bir çox fərziyələr tam şəkildə əsaslandırılmamışdır. Lakin həmin əsərlər tarixçilərə "Beovulf" əlyazmasını başa düşməkdə olduqca vacibdir. Belə ki, mənbə mətnləri əsərin yaranma tarixini, onun tərtib oluna biləcəyi coğrafi sərhədləri və ya təsir diapazonunu müəyyən etmək üçün irəli sürülən təkliflər saf-çürük edilə, daha düzgün nəticələrə gəlinə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Beovulf. anqlo-sakson epik poeması. Qədim ingilis dilindən tərcümə. Bakı: Elm və təhsil, 2021. 144 s.
2. Bloomfield, Josephine "Benevolent Authoritarianism in Klaeber's Beowulf: An Editorial Translation of Kingship". Modern Language Quarterly. (June 1999). 60 (2):129–159. doi:10.1215/00267929-60-2-129. S2CID 161287730. Archived . from the original on 4 October 2015.
3. Fulk. The Beowulf Manuscript. Complete Texts and The Fight at Finnsburg. 2010, 400 s.
4. Geremia, Silvia A Contemporary Voice Revisits the past: Seamus Heaney's Beowulf. Journal of Irish Studies. 2007. (2): 57.
5. Xeyrulla Xəyal. Oxşarlığı görək, ancaq nədə və necə fərqləndiyimiz barədə düşünək. Beovulf. anqlo-sakson epik poeması. Qədim ingilis dilindən tərcümə. Bakı: Elm və təhsil, 2021, səh. 9-15
6. Xəlilli Ş. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri(folklor mareriaları əsasında) Bakı: Az. Milli Ensiklopediyası NPB, 2002, 216 s.
7. Magennis. Beowulf. 2011; http://www.ku-lichki.com/tolkien/cabinet/lecture/beowulf_comment.shtml#
8. Tahirov İ. "Qədim ingilis dastanı "Beovulf"un Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında". Dilçilik araşdırmaları №1 AMEA 2022. səh.101-113. S.106

9. Tehranə Xudaverdiyeva. "Beovulf" dastanı və Azərbaycan ədəbi fikri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 2018/1. s.186-193
10. Zərbəliyev H "Beovulf" Azərbaycan dilində (Ön söz əvəzi) Beovulf. anqlo-sakson epik poeması. Qədim ingilis dilindən tərcümə. Bakı: Elm və təhsil, 2021. səh. 4.

Açar sözlər: anqlo-sakson, epos, tərcümə, versiya, abidə

Ключевые слова: англосаксонский, эпос, перевод, версия, памятник

Key words: Anglo-Saxon, epic, translation, version, monument

Переводы и редакции поэмы «Беовульф»

Резюме

Эпическая поэма «Беовульф» считается первым великим героическим эпосом в древнеанглийской литературе. Этот труд является единственной сохранившейся рукописью древней англосаксонской литературы, поэтому его значение всегда было в центре внимания.

Поскольку произведение написано на древнеанглийском языке в форме аллитерационного стихотворения, большинству современных английских читателей сложно прочитать стихотворение в оригинале. Итак, оригинал «Беовульфа» могут прочитать и понять только знатоки.

Существуют переводы и издания поэмы «Беовульф» на многих языках мира. Первым транскрипционистом произведения стал исландский исследователь Гримур Джонсон Торкелин. Первую транскрипцию поэмы «Беовульф» он сделал в 1786 году. Некоторые рукописи редактировал сам Торкель, а другие — другой профессиональный переписчик, не знавший древнеанглийского языка. Поскольку Транскрибер II не знал древнеанглийского языка, есть те, кто считает, что он допустил некоторые ошибки. Точно не установлено, насколько разборчивой была в то время рукопись, подготовленная Торкели. Однако транскрипции Торкеля легли в основу первого полного латинского издания «Беовульфа».

В 1975 году Джон Портер произвел первый полный стихотворный перевод стихотворения на древнеанглийском языке. Новая версия стихотворения Шеймуса Хини, вышедшая в 1999 году, получила как похвалу, так и критику со стороны ученых. «Американское издание произведения было включено в Антологию английской литературы Нортон. В XX веке появилось множество детских версий «Беовульфа».

Эдвин Морган, Бертон Раффел, Майкл Дж. Александер и Шеймус Хини также сыграли особую роль в изучении Беовульфа. Работа переведена на азербайджанский язык, и наши ученые выдвинули интересные идеи об этом уникальном памятнике.

Translation and publications of the epic "Beowulf"

Summary

The epic poem "Beowulf" is considered the first great heroic epic in ancient English literature. This work is the only surviving manuscript of ancient Anglo-Saxon literature, and therefore its importance has always been in focus.

Since the work is written in Old English in the form of an alliterative poem, most modern English readers find it difficult to read the poem in the original. So, the original of "Beowulf" can only be read and understood by experts.

There are translations and editions of the poem "Beowulf" in many languages of the world. The first transcriptionist of the work was the Icelandic researcher Grimur Jonson Torkelin. He made the first transcription of the poem "Beowulf" in 1786. Some of the manuscripts were edited by Torkel himself, and the other by another professional transcriber who did not know Old English. Since Transcriber II did not know Old English, there are those who believe that he made some mistakes. It has not been determined exactly how legible the manuscript prepared by Torkely was at that time. However, Torkel's transcriptions were used as the basis for the first complete Latin edition of Beowulf.

In 1975, John Porter produced the first complete verse translation of the poem in its entirety in Old English. A new version of the poem by Seamus Heaney in 1999 has been both praised and criticized by scholars. "The US edition of the work was included in the Norton Anthology of English Literature. Many versions of Beowulf for children appeared in the 20th century.

Edwin Morgan, Burton Raffel, Michael J. Alexander and Seamus Heaney have also had a special role in the study of Beowulf. The work has been translated into Azerbaijani, and our scientists have put forward interesting ideas about this unique monument.

Rayci: dos. L Əkəkbərova

Nərmin Kərəm qızı Rzayeva ⁷⁰

NİZAMİNİN DİNİ BAXIŞLARI VƏ “XƏMSƏ” NİN DİNİ MÜQƏDDİMƏLƏRİ ARAŞDIRMALARDA

Giriş. Nizami əsərlərinin şairin dini görüşlərini əks etdirən müqəddimələri bütövlükdə bədii-poetik zəmində araşdırılıb, keçdiyi təkamül mərhələləri və bədii özünəməxsusluqları indiyə kimi sistemli şəkildə öyrənilməsə də, bu məsələnin ictimai və fəlsəfi cəhətləri az-çox dərəcədə alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Nizamidən və onun əsərlərindən bəhs edən bütün orta əsr mənbə və məxəzlərində şairin İslam dininə münasibətindən danışılmamışdır. Halbuki, Nizami dini əqidəsi, ilahi biliklərə dərin rəğbəti barədə öz əsərlərinin müqəddimələrində başqa sənəkarlardan daha geniş və mükəmməl məlumat vermişdir. Ancaq bu sırada da alimlər iki yerə ayrılmışlar: 1) Nizami irsində dini-sufi, panteist görüşlərin (az, ya çox dərəcədə) yer aldığını deyən alimlər; 2) Nizami irsində sufi-mistik görüşləri İslam dini etiqadlarına qarşı qoyan və şairin fikirlərinə «bidətçi», «antiortodoks» - müxalifətçi mənə verən alimlər. Əlbəttə ki, Nizami heç vaxt din-şəriətə qarşı olmamış və dinsizlik mövqeyində dayanmamışdır. Birinci mövqedə duran alimlər Nizaminin dini-mistik fikirlərinin siyasi-ictimai xarakterdə olub feodal-əyan ağalığına, zülm və ədalətsizliyinə qarşı çevrildiyini bildirirlər ki, bu mülahizələr elmi həqiqətə tamamilə uyğundur. Nizami öz humanist fikirlərində dinə qarşı deyil, zəmanəsinin zalım hakim qüvvələrinə, feodal əxlaqına, ictimai ədalətsizliyinə qarşı mübarizə aparırdı.

Nizaminin dini baxışları. Sovet dövrü Azərbaycan Nizamişünaslığına gəlincə, bəzi məqamlarda şairin yaradıcılığında dini görüşlərin təsir şəklində ifadə olunduğu və bunun üzərində dünyəvi istəklərin daha güclü tərənnüm edildiyi göstərilmişdir. Bu barədə 1939-1940-ü illərdə Nizami yubileyinə hazırlıq dövründə çap olunmuş bir sıra məqalə və əsərlərdə müəyyən mülahizələr söylənmişdir. 1940-cı ildə çap olunmuş “Nizami” almanaxının birinci kitabında dərc edilmiş M.S.Ordubadinin “Nizaminin dövrü və həyatı” məqaləsində bu məsələyə qısa bir bəhs ayrılmışdır. M.S.Ordubadi həmin məqaləsində Nizaminin bir müsəlman kimi dini etiqadlarına bir nümunə olaraq Xaqani ilə birlikdə Ərəbistan səfəri zamanı Məkkəni ziyarət etdiyini, ancaq qayıdan zaman Təbrizdə qalmaq haqqında Xaqaninin təklifini qəbul etməyib “müqəddəs” vətəninə qayıtdığını bildirmişdir [12, 106]. Nizaminin Məkkə ziyarətində olması fikrini əksər nizamişünaslar qəbul etməsələr də, bu arzu şairi bütün ömrü boyu düşündürmüşdür. Şairin bir sənətkar kimi yetkinlik çağlarından Məkkə ziyarətinə getmək üçün çox çalışdığı, bu səfərin arxasında onun hansı məqsədlər güddüyü və səfərə çıxma bilməməsinin səbəbləri son zamanlarda da araşdırma mövzusu olmuşdur [19, 10]. M.S.Ordubadi məqaləsində yazır: “Nizaminin həyat tarixi olan bu əsərlərindən alınan qənaət, onun din, məzhəb, təriqət ixtilaflarından kənarında durduğunu da açıq surətdə göstərməkdədir... Zamanında sufiliyi tələq edən qədəriyyə, cəbriyyə və bu kimi yüzlərcə təriqətlər hökm sürdüyü zaman belə Nizami sufiliyə, zahidliyə, tərkdünyalığa nifrət etmişdir” [12, 106]. Müəllifin fikrincə şair dini baxışlarında müəyyən bir təkamül yolu keçmiş, çoxlu çalışma və araşdırmalar üzərində dinin əsil mahiyyətini dərk etmişdir. O yazır: “Məzhəb və təriqət mübarizələrindən ələyini silərək çəkən şair dinclikdə də heç kimi təqlid etməmiş, islamıyyəti öz dərin fikirləri ilə təhlildən keçirmiş və ona dinin öz orijinal mənasını vermişdir” [12, 106]. Ancaq alim bu “orijinal mənanın” nədən ibarət olduğunu göstərmədən belə bir mülahizə söyləyir ki, Nizami “Məhəmmədin meracı haqqında işlətdiyi fikirlərlə özünün İslam dinindəki bir çox uyğunsuz və insan idrakına sığışmayan fikirlərdən kənarında durduğunu isbat etmişdir” [12, 106-107]. Müəllifin sözlərindən belə anlaşılır ki, Nizami Məhəmmədin meracı ilə bağlı İslam dinindəki ağılaşmaz fikirlərlə razılaşmamış və bu meracı öz həqiqi düşüncələrinə uyğun şəkildə təsvir etmişdir. Bu mülahizə şübhəsiz ki, elmi əsaslara dayana bilməz. Birincisi, Nizami Məhəmmədin meracını şəriət ehkamlarından və dini məxəzlərdə bəyan edilmiş məqbul fikirlərdən kənarında, öz düşüncələrinə uyğun şəkildə təsvir edə bilməzdi; əgər belə olsaydı, şair dini institutların və ruhanilərin təqiblərindən, Həllac Mənsur və Nəsiminin başına gətirilən faciələrdən canını qurtara bilməzdi. Sonra məqalədə oxuyuruq: “Nizami “Meracnamə”sində Məhəmmədin meraca cismani surətdə getdiyini yox, onun fikri merac etdiyini və bu fikri ilə yüksək aləmləri səyahət etdiyini yazmışdır ki, bu fikri də o zamankı əsrdə meydana atmaq böyük cəsarət tələb edirdi” [12, 107].

⁷⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əyani doktorantı. rzayeva.nk@gmail.com

Əvvələn Məhəmmədin merac etməsi fikri heç də Nizaminin özündən uydurduğu “başqa şəkil” deyil, dini ehkamlara tamamilə uyğundur və irəlidə görəcəyimiz kimi meracın iki yol ilə mümkünlüyünü şəriət qəbul edir: 1) əqli-ruhi merac; 2) cismani merac [27, 107]. Bu yuxarıdakılar nəzərə alınarsa, M.S.Ordubadinin məqaləsini bu yöndə öz dövrü üçün cəsarətli addım hesab etmək olar. Nizaminin əsərlərində dini görüşlərin yer aldığını göstərən Mikayıl Rəfil yazır: “Nizami haqqında yazan bəzi şərqşünaslar bu əsərin zəngin sosial məzmununu inkar edərək, onun mistik-asketik ruhda yazıldığını göstərməyə çalışmışlar. Əslində isə ayrı-ayrı dini-mistik motivlərinə baxmayaraq, “Sirlər xəzinəsi” XII əsrin ən yaxşı abidələrindən biri sayılır. Poema “rəhman və rəhim” sözlərilə Allahın geniş tərifi ilə başlanır. O şairlərin, ya müsəlman alimlərin kitablarına yazdıqları adi başlanğıcdır ki, həmin ədəbi ənənəyə Nizami də riayət etmişdir. Ancaq Allahın bu tərifi, onlarla daha yaxından tanış olduqda Allaha dərin dini-asketik münasibətdən fərqlənən tamamilə başqa xarakter daşıyır” [26, 42]. Onun fikrincə, Nizaminin təsəvvür etdiyi “Allah” özünün göydəki taxtından endirilmiş, insanlaşdırılmış, filosofların-panteistlərin düşüncələrinə yaxın “Allah”dır. O, daha sonra yazır ki, “Nizami Allahın üzərindən sirr örtüyünü götürür və onun haqqında insan xarakterinə yaxın, anlaşılıq və əzəmətli qüdrət kimi danışır. Nizami Allahın təkliyini, onun böyüklük və ədalətliyini tanıyır. Ancaq Nizaminin Allaha müraciəti şairin dini təəssübündən deyil, Allahın dünyəvi hakimiyyətə qarşı, onun əhatə etdiyi feodal gerçəkliyinə narazılığından irəli gəlirdi” [26, 42-43]. Alimin fikrincə, çağın zorakılığı, qarət və özbaşınalığı, dünyəvi hakimiyyətin ədalətsizliyindən doğan Nizami kədəri onda bu qanlı “tələni” silib atmaq və göylərdə təskinlik taparaq həyəcədən qalxmaq arzusu ilə Allaha üz tutmaq məcburiyyəti doğurmuşdur”. O, buna nümunə olaraq “Leyli və Məcnun” poemasının minacatından bir beytin tərcüməsini verir: “Mənə yardım et, axı biz ədalətli hakimdən məhrum olmuşuq. Əgər sən (bizi) qovsan, biz kimə üz tutarıq” [26, 43]. Nizaminin dini baxışlarının ictimai həyatla bağlılığını və bilavasitə baş verən ağır zülm və ədalətsizliklə mübarizə əhval-ruhiyyəsilə əlaqəsini aydınlaşdıran M.Rəfilinin bu fikirləri elmi həqiqətlərə tamamilə uyğundur. Ancaq onun Nizamidə Allahın taxtdan endirilməsi və insanlaşdırılması haqqındakı qənaəti doğru deyildir. M.Rəfil də bir çoxları kimi sufizmi dini-mistik bir fikri cərəyan sayır və onun Nizami yaradıcılığına təsirsiz olmadığını göstərir. O yazır: “Nizamini o dövrün sufi əhval-ruhiyyəsi ilə çətin ki, büsbütün ayırmaq olar. Sözsüz Nizami sufi hərəkatı ilə bağlı olmuşdur” [26, 48]. Alim bunu da qeyd edir ki, “Dini örtüyünə və dini inanclarla əlaqəsinə baxmayaraq, sufilik özünün yarandığı ilk dövrlərdə xalq kütlələrinin müxalifətçi əhval-ruhiyyəsilə bağlı olmuşdur». O bildirir ki, “Nizaminin təriqət təlimlərilə əlaqəsi onun feodal gerçəkliklərinin tənqid xarakterini anlamaq üçün bizə açar verir. Ancaq sufizmin Nizamiyə təsiri köklü səciyyə daşımamışdır” [26, 48]. Ümumiyyətlə, Nizaminin dini-sufi görüşlərinin ictimai-ədəbi xarakteri, şairin din və təriqət təlimlərindən dövrün zülm və ədalətsizliyinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə faydalandığını aydınlaşdıran M.Rəfilinin yuxarıdakı mülahizələri bir sıra alimlərdə dərin razılıq hissi oyatmışdır. Misal üçün görkəmli rus şərqşünası A.Y.Krımski yazır: “Nizaminin hal-tərcüməsində müəllif aydın bir şəkildə sufizmin nə şəkildə şairə təsir göstərdiyini, Kiçik Asiyada zalım feodallara qarşı aktiv mübarizə aparan əxi sufi təriqətinə Nizaminin mənsubluğunu bildirmişdir». Bununla belə, A.Krımski, M.Rəfilinin bəzi mülahizələrilə razılaşmadığını da qeyd etmişdir [23, 94-95]. “Revolyusiya və kultura” (1938, №2, səh. 45-58) jurnalında çap olunmuş “Nizami Gəncəvi” adlı məqaləsində M.Rzaquluzadə sufizm və Nizami probleminə işarə edərək yazır: “Nizami ilk əsərlərində, xüsusən ilahiyat və poemaların məzmununda etdiyi ricətlərdə bəzi sufizm ibarələri və formulları işlədirsə də, bu heç zaman bir “tendensiya” sayıla bilməz. Bu ibarə və formulların ədəbi obrazlar şəklinə girmiş olduğunu da nəzərdə tutmaq lazımdır” [18, 50]. Müəllifə görə, “Nizaminin əsərlərindəki Allah və peyğəmbərlərə gəlincə, cəsarətlə demək olar ki, bunlar da dinin, Quran və şəriətin təsvir etdiyi Allah və peyğəmbərlər deyildir” [18, 58]. Lakin məqalənin sonunda bu fikirlər belə yekunlaşdırılır: “Biz Nizaminin Allah və peyğəmbərlərə aid söylədikləri fikirlərdə iki cəhət görürük – bir tərəfdən o, Allah və peyğəmbər (Məhəmməd) haqqında ümumən qəbul edilmiş və dini təsəvvürlərə uyğun təriflər söyləyir, o biri tərəfdən dinin Allah və dünya yaradılışı haqqındakı doqmalarını və bunlarla əlaqədar olan mövhümat və xurafatı kökündən rədd edir” [18, 68]. Nizaminin dinə münasibətindən danışan A.Makovelski yazır ki, “Nizaminin dünyagörüşü sistemində olan aqnostisizm şairə elmi din ilə tamamlamaq tələbini yaradır. Lakin hakim islam dini onu qane etmir... İslam dininin ehkamları, əxlaq qanunları, təşkilat əsasları Nizami üçün əlverişli deyildir” [8, 59-60]. 1950-1960-ü illərdə və ondan sonra Nizaminin dinə münasibəti ilə bağlı alimlərin

fikirlərində əvvəlki illərlə müqayisədə müəyyən dönüş olsa da, problemə ciddi və dərinlən nüfuz olmamışdır. Akademik H.Araslı şairin lirikasında dindən müəyyən dərəcə uzaqlaşdığını bildirsə də, [4,8] “Sirlər xəzinəsi”ndə dini təsirin o biri poemalara nisbətən daha geniş olduğunu qeyd edir [5, 8-9]. O yazır: “Nizami “İnsanın yaranması haqqında”, “Axır zamanın əlamətləri” və s. məqalatlarda öz müasirləri kimi dini fikirlərdən uzaqlaşa bilmir. O, məsələləri din çərçivəsində həll edir, hökmdarları dinə çağıranda da onları din ilə qorxudur” [5, 10]. M.Arif Nizaminin dinə münasibətindən danışmasa da, təsəvvüfə yabancı olduğunu göstərərək yazır: “Nizaminin ilk əsərini sufizm nöqtəyi-nəzərindən izah etmək istəyənlər olsa da, bu təşəbbüslər bihudədir. Çünki Nizaminin çox böyük ictimai-həyatı mənası olan hekayələrinə mistik rəng vermək – onları məhv etmək, şairin cəsarətli etiraz və çağırışlarını qiymətdən salmaq deməkdir” [9, 11-12]. Bu fikrə qarşı ancaq onu demək olar ki, mistisizmi yalnız qatı-qara rəng çalarları ilə təqdim etməyin özü doğru deyil. Mistisizm mistizmdən ayrılır. Cəsarətli, üsyan ruhlu mistisizm Şərqdə də olmuş və Nizaminin əsərlərini də sufizmdən tamamilə təcrid etmək olmaz. Nizaminin əsərlərində dini görüşlərin yer aldığını professor M.Quluzadə də təsdiq edir, ancaq şairi sufi-mistik sənətkar adlandıran Qərb alimlərinin fikirlərini tənqid edir. O deyir: “Əlbəttə, Nizaminin bu ilk poemasında dini görüşlər və meyllər onun bütün sonrakı əsərlərində olduğundan daha artıqdır. Lakin bununla bərabər, həmin əsərin sufi-mistik poema adlandırılması doğru hesab edilə bilməz” [13, 24]. 1954-cü ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Böyük Azərbaycan şairi Nizami» əsərində M.Ə.Rəsulzadə şairin dini görüşlərindən də qısa bəhs etmişdir. Müəllifin dediyinə görə, kitab 1941-ü ildə yazılıb tamamlanmış, ancaq onun çapı bəzi səbəblərə görə gecikmişdir. O yazır ki, şairin “...islam elmlərinin dərinliklərinə vardığını Quran, hədis, peyğəmbərin tərcümeyi-halı və onun haqqındakı rəvayətlərdən bol-bol iqtibaslarından... öyrənirik” [14, 37]. M.Ə.Rəsulzadə “Nizaminin dinə münasibəti və ictimai ideali” başlığı altında şairin dini görüşlərindən və onun ictimai-əxlaqi mənasından söz açır. “Nizaminin insan haqqındakı mistik anlayışı onun dini dünyaduyumundan irəli qəlib. Nizami dindardır... Nizami bütün varlıqları Allahdan bilir – öz-özünə mövcud olan, varlığının forması olmayan, kimsəyə bənzəməyən, dəyişməyən və ölməyən bir Allahdan!” [14, 206]. Onun fikrincə, “Nizami Allaha inanan, peyğəmbərə bağlı dindar və sadıq bir müsəlman idi” [14, 37]. Ancaq “o, islam cəmiyyətini parçalayan məzhəb və fırqələrin apardığı mübarizənin fəvqündə dururdu” [14, 37]. Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin dini inancında saf müsəlman olduğunu göstərməklə, onun əsərlərində təsadüf etdiyi “mistik anlayışları” da “onun dünyaduyumu” ilə bağlayır. Halbuki, başqa alimlər mistikanı antiorotodoks bir təlim kimi izah edirlər. Azərbaycan Nizamişünaslığında 1960-cı illərdə fəlsəfi təlim şairin yaradıcılığında dini və sufi görüşlərə qarşı qoyulmuşdur. Bu fikirlər əvvəllər ümumi şəkildə və müəyyən məqamlarda irəli sürülürdüsə, 1962-ci ildə bu məsələ nəzəri cəhətdən işlənmiş şəkildə Mustafayevin “Nizaminin fəlsəfi və etik görüşləri” əsərində öz ifadəsini tapdı. O yazır: “Müasir Qərbi Avropa şərqşünaslıq ədəbiyyatlarında bir qayda olaraq, Nizaminin dünyagörüşünün dini-mistik xarakteri göstərilir. Belə ki, ingilis alimi Vilson Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərinə 1924-cü ildə yazdığı məqaləsində təsdiq edirdi ki, mistik axını qırmızı xətt ilə onun bütün poemalarından keçir” [25, 5]. O, London Universitetinin professoru Q.H.Darabın da bu fikirdə olduğuna işarə edərək dediklərini sitat verir: “O, (Nizami) xüsusilə Allahın müdafiəsində inamlı idi və özünün asketik mühakimələri ilə dinə qarşı hər cür hücumlara qızıl silah xidməti göstərmək istəyirdi” [25, 5]. C.Mustafayevin fikrinə görə, Nizami antik mədəniyyətə və ərəbdilli fəlsəfəyə, xüsusilə Farabi və ibn Sinaya güclü maraq göstərmiş, bu yol ilə qədim hind və yunan fəlsəfəsilə tanış olub ona meyl etməklə yaradıcılığında dinə münasibəti bir qədər sönlük görünür. Buna misal olaraq, “Xosrov və Şirin» əsərinə işarə edilərək deyilir ki, Firdovsi ədəbi ənənələrinin davamı olan bu əsərdə islama qədərki xalq dastan və rəvayətləri poetikləşdirilmiş və müsəlman ruhaniliyi ona biqanə qala bilməmişdir. O, Şirinin azad sevgi və düşüncələrində müsəlman adətlərinə uyuşmadığını və əsərdəki fəlsəfi fikirlərin islam dini ilə bir araya sığmadığını bildirir [25, 26-27]. Bununla bərabər əqlim Nizami irsində dini-mistik fikirlərin və panteizm düşüncələrinin də yox olmadığını qeyd edir [25, 37, 39, 42]. M.Əlizadə 1960-cı ildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin I cildindəki “Nizami oçerkində şairin “zülm və zalım əleyhinə çıxışlarını dini boyalarla verməsinə təəccüb etməməliyik” - deməsilə dini zülmə və hakim feodalların ədalətsizliyinə qarşı qoyur. [3,124] O, bunu da qeyd edir ki, “Sirlər xəzinəsi”ndə və başqa əsərlərdə “təsəvvüf ehkamı ilə əlaqədar ünsürlərə, istilah və ifadələrə təsadüf edilir” [3, 126].

1964-cü ildə çap olunmuş “Nizami və dünya ədəbiyyatı” əsərində Ə.Ağayev Nizaminin dinə və

təriqətlərə münasibətini gürcü alimi Ş.Nutsubidzenin bu yöndəki fikirlərinə cavab olaraq izah etmişdir. Onun fikrincə, Azərbaycanda bütün dini sektlərin və təriqətlərin deyil, yalnız mütərəqqi təlimləri olan sekt və təriqətlərin intibaha və Nizami yaradıcılığına təsirindən danışmaq olar. Çünki “bir çox təriqət təlimləri o zaman mürtəcə rol oynamışdır” [1, 38-39]. Alim Nizaminin zülmə, ədalətsizliyə qarşı fikirlərinin şəhər sənətkarlarının mənafeyini güdən Əxi icma təşkilatının məramnaməsilə səsləndiyini göstərir [1, 47-48]. Nizaminin sufi-mistik görüşlərinə münasibətində müəllif bildirir ki, şairin “əsərlərində sufizm və məhəbbətin platonik təsvirini axtarmaq” yersizdir. Nizami “hər cürə mistikadan daha çox real insan həyatına, həqiqi real məhəbbətə yaxın” olmuşdur” [1, 100]. Q.Beqdeli “Şərqi ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” müvzusu” əsərində şairin ilk poemasında dini tərkdünyalıq motivlərinə və sufi baxışlara yer verdiyini, ancaq sonrakı əsərlərində bu fikirlərdən uzaqlaşdığını göstərir. O bu fikirdədir ki, Nizami “Sufizmdən dinin əleyhinə bir silah kimi istifadə etmiş, sufizm pərdəsi altında din və etiqaad çərçivəsindən xeyli kənara çıxmışdır” [2, 133]. 1980-1990-ü illərdə Nizamiyə həsr olunaraq çap olunmuş məqalə və kitablarda şairin dinə və təsəvvüfə münasibəti məsələsi paralel şəkildə mübahisə mövzusu olaraq müəyyən yer almışdır. Əvvəllərdə olduğu kimi, bu dövrlərdə və sonralar bu məsələlərin hər birinə başqa-başqa nöqteyi-nəzərlərdən yanaşılmışdır. Məsələn, bir qrup alimlər Nizaminin dindarlığını və əsərlərində dini hikmətlərə yer verdiyini söyləyirlərsə, sufizmə-mistikaya zidd olduğunu da bildirirlər. Başqa qrup isə şairin əsərlərində sufizmi-panteizmi dinə qarşı antiortodoks hərəkət kimi qiymətləndirir. Hər iki qrupdan olan bir sıra alimlər isə həm sufizmin, həm də dini baxışların şairin irsində paralel olaraq təsir şəkildə olduğunu göstərir. 1979-80-ü illərdə çapdan çıxmış R.Azadə və A.Hacıyevin əsərlərində Nizaminin dinə və təsəvvüfə münasibəti yenidən ədəbi-nəzəri bir problem kimi ortaya qoyulmuşdur. R.Azadə Nizaminin irsində dini və sufi-panteist baxışların başlıca ünsürlərini görür, ancaq başqa alimlərdən fərqli olaraq bunların arasında ziddiyyət axtarmır. Onun yazdığına görə, “Şair dinin görüş və şüarlarını öz demokratik ideyalarına xidmətə yönəldirdi”, onun “...feodal-islam dünyasındakı həyati kəsir və eybəcərlikləri ... ifşa üçün “Sirlər xəzinəsi”ndə də sıra-sıra sufi simvollarından istifadə etdiyini ...izləyirik” [16, 44-45]. Alim bir il sonra yenə bu məsələyə qayıdaraq, Nizaminin dinə inamlı bir müsəlman olduğunu və əsərlərində Allahın feyz və nurunun təbiətdə təzahür etdiyini bildirməsini aydınlaşdıraraq yazır: “Şairə görə, həyatın bütün rəvnəqlərində Allahın izini görmək olar. Şair “hər tanış naxışda” Allahdan bir zərrə arayırdı”. “Zərrə”nin “küll” ilə əlaqəsi, “fərd” və “ümumun” münasibətləri Nizami yaradıcılığına, Yaxın Şərqi, o cümlədən Azərbaycan ictimai fikir tarixinə bütün orta əsrlər boyu vüsətli təsir göstərən sufizmin mütərəqqi panteist görüşlərindən gəlirdi” [15, 20]. Hər cür təəssübkeşlikdən uzaq bu fikirlərdə elmi həqiqətləri müşahidə edərkən bir daha aydın olur ki, Nizami həm dini, həm də islami panteist fikirlərində yalnız bir məqsədə can atmış, varlıq və insan həyatının məna və məqsədlərini aqlın və sənətin təkamül zəminində əks etdirmək işinə xidmət etmək istəmişdir. A.Hacıyev Nizami yaradıcılığında renessans məsələsini aydınlaşdırarkən dinə və təsəvvüfə münasibət məsələsinə dərin bir nəzər salmış və yazmışdır ki, renessansın dinə münasibətini diferensial şəkildə öyrənmək lazımdır [21, 147]. O, qeyd edir ki, “Nizami dünyagörüşü, düşüncəsi, əsərlərinin mövzu və məzmununa görə daha çox dünyəvidirsə, Dante, Petrarka, Bokkaço, Tasso, Rafael, Mikelanjelo və Leonardo da Vinçi daha çox xristian sujet, mövzu və surətlərinə müraciət edirlər” [21, 129]. Əslində intibah dini və dini dəyərləri rədd etmir və dini süjet, obraz və hətta Quran ayələri Nizami əsərlərində az işlənməmişdir. Müəllif bu məsələyə öz əsərində müəyyən aydınlıq verir: “İntibah fəlsəfəsində “İlahi” sosiologiya və estetika anlayışı ikiləşir, ikimənalı olmağa başlayır” [21, 153]. Onun fikrincə, buraya dünyanın teoloji anlamı (bütün görünən və görünməyən nə varsa Allah tərəfindən yaranıb, onun təcəllasıdır) da daxil olunur. Bununla belə, A.Hacıyev yazır: “Bir çox xarici “Nizamişünaslar” (I.Pidzi, P.Ete, P.Xorn) Baxerin ardınca Azərbaycanın dahi mütəfəkkir şairini orta əsrlərin dini mistika, asket-moralisti, tərki-dünya sufisi kimi səciyyələndirirlər” [21, 153].

Burada A.Hacıyev ola bilsin bu cəhətə etiraz edir ki, Nizami xalis dini, asket və sufi mütəfəkkir deyildir. Bu, tamamilə doğrudur. Ancaq o, dinsiz olmadığı kimi, sufizmin də mütərəqqi cəhətlərinə, yəni feodal-ruhani zülmünə, xurafat və nadanlığa da biqanə deyildir. Həm dini, həm dünyəvi baxışlarında bir ahəngdarlıq, uyğunluq görən müəllif Nizamini bu cəhətdən Danteyə yaxınlaşdırır: “Sirlər xəzinəsi” və “İlahi komediya” müəllifləri arasında tipoloji, sosial-etik və dini ümumilik aşkar etmək olar”. A.Hacıyevin əsərlə bir vaxtda çapdan çıxmış, X.Yusifovun “Şərqi intibah və Nizami

Gəncəvi” adlı kitabı Nizaminin sufizmə münasibəti aydın, tərəddüdsüz və qəti fikirləri maraqlı doğurur. Müəllif yazır: “Nizami sufizmə düşmən, yad olmamış, dahi şairin əxlaqi görüşləri sufizmin bir çox müddəalarına yaxın olmuşdur. Onun acgözlük, tamahkarlıq meyli şəklində özünü göstərən “dünyasevərliyə” nifrəti, bu baxımdan tərki-dünyalıq çağırışları sufizmin “dünyaya nifrət” ideyası ilə xeyli yaxındır... “dünyapərəstliyin” tənqidi əslində orta əsrlərin feodal-ruhani ideologiyasının inkarı idi” [20, 52-53]. Müəllif sufiliyin ideoloji və əməli görüşlərini əks etdirən neçə-neçə məqalə və hekayətlərin “Sirlər xəzinəsi”ndə yer aldığı qeyd etmişdir ki, bunları inkar etmək olmaz. “Sirlər xəzinəsi” üzərində ayrıca tədqiqat aparmış X.Hüseynov dini ideologiyanın şairin dünyagörüşünə təsirsiz olmadığını göstərmiş və Nizaminin birinci məsnəvisində dini motivlərin müəyyən yer aldığı bildirmişdir. O, eyni zamanda “Sirlər xəzinəsi”ndə sufi “ifadə və ideyaların” ədəbi təsir şəklində olduğunu qeyd edir [7, 59-65]. 1982-ci ildə nəşr olunmuş “Nizaminin fikir dünyası” əsərində akademik M.Cəfər uzun illər boyu elmi çəkişmələrə səbəb olan izlədiyimiz məsələyə müəyyən bir aydınlıq gətirmişdir. O, poemaların dini müvzularda yazılmış girişlərinin əbəs yerə və ya ənənə xatirinə qələmə alınmadığını və bu girişlərdən əsərlərin mətninə necə bir körpü salındığını qeyd edərək “Leyli və Məcnun”un “Oğluna nəsihət” hissəsindən aşağıdakı beyti nümunə gətirir: Sən dindar olsan da, təmiz dindar ol, Nə bir hiylə işlət, nə fitnəkar ol [10, 62]. Beytin şərhində alim yazır: “Bu sözlərdən aydın olur ki, Nizamini yalnız zülmkar şahların, əyanların soyğunçuluğu deyil, eyni dərəcədə dinlə alver edənlərin də saxtakarlığı düşündürmüş, qəzəbləndirmişdir. Burada açıq deyilirdi ki, ... “müftə yeyənlərin”, dini alver vasitəsinə çevirənlərin... zülmkar hökmdarlara xütbə oxuyan, xalqa divan tutanları müdafiə edən xəlifələrin hökmü ilə torpaq xüsusiləşdirilib imtiyaz sahibi olan qarətçilərin əlinə keçmişdir. Şair islam peyğəmbərini çağırırdı ki, dini “müftə yeyənlərin” xəyanətindən..., qarətçilərin inhisarından xilas etsin, yeni bir ədalətli ölkə yaradıb dünyanı təzələsin” [10, 63]. Alimin fikrincə, Nizami dini əqidəsində islami düşüncələrə bağlılığını ifadə etmişdir. Ancaq “Xəmsə”nin ayrı-ayrı yerlərində islami görüşlərlə zərdüştilik və Hind dini-fəlsəfi baxışları arasında bəzi müqayisələr də vermişdir. Bu da Nizaminin dini fəlsəfənin tarixi təkamül məsələsilə ciddi maraqlandığını göstərir. Çox vaxt sual-cavablar şəklində qurulan dini təkamül haqqındakı baxışlar (“Xosrov və Şirin” və “İqbalnamə”) Allah, insan, ruh, ağıl, həyat-varlıq və bunların mənşəyi təkcə Nizamini deyil, onun müasirlərini də düşündürürdü. Bu səpkidə Nizaminin dini baxışlarını aydınlaşdıran M.Cəfər qədim dinlərin yayıldığı dövrlərdə onların “zülmkarlara qarşı məzlumları, qulları, yoxsulları, əsarətdə olanları müdafiə edən demokratik bir görüş” kimi mənalandırmışdır. [10,66-67] O, yazır ki, “Məhəmmədin Allahı da “məzlumların dostu”, “möhtacların ürək-dirəyi”..., Zaxirət dünyasında zalımları cəhənnəmə, məzlumları cənnətə göndərəcəyinə vəd” verən, ... zalıma düşmən, məzluma mərhəmətli, “adil” bir qüvvə idi” [10, 69].

Beləliklə, akademik M.Cəfər Nizaminin dini baxışlarına bir nəzər salıb onun “Xəmsə”də qanunauyğun yerini və ictimai-əxlaqi məzmununu geniş izah etmişdir. Fəlsəfə və din tarixinin tədqiqi sahəsində maraqlı araşdırmaları olan professor Z.Quluzadə bu məsələnin şərhində tamamilə başqa mövqə tutur və öz fikirləri ilə bəzi Qərb və sovet alimlərinin mülahizələrini təzələyir. O, yazır ki, “Məxzənül-əsrar”da Nizaminin dünyagörüşü antiortodoks cərəyanların daha çox fəlsəfi əsasları ilə bağlıdır. Fəlsəfədə ezoterizm (fikri gizli və rəmzlərlə demək) və alleqoriya ədəbi ifadə forması kimi Nizaminin başqa əsərlərinə də xas olmaqla başlanğıcını yalnız buradan alır” [24, 102-103]. O bu fikri onunla əlaqələndirir ki, İsmailizmin ideoloqu (XI əsr) “Vəçi-din” əsərində “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”i varlıq və Allahı dərk etməyin açarı sayırdı» və “Məxzənül-əsrar”ın ilk beyti də həmin bu fikirlə başlayır. Rus alimi Y.E.Bertels hələ bundan çox əvvəl “Nizami və Füzuli” əsərində yazırdı ki, Nizamidə İsmailizm axtarmaq əbəsdir; çünki o, məzhəbinə görə şiə deyil, sünni idi [21, 109]. Z.Quluzadə Nizamini ismailizmə bağlamaqla onun islama bidətçi, müxalif müvqedə dayandığını, sufizmin bəzi motivlərilə əsaslandıraraq yazır: “O, (Nizami- İe.F.) dəfələrlə sufi dünyagörüşünün başlıca cəhətlərinin bidətliyi və antiortodoksallığını göstərmişdir” [24, 111]. Alim Məhəmmədin nət və mərəclarında da panteistik məzmun və motivlərin olduğunu qeyd edərək yazır: “Beləliklə, Məhəmmədin nəti sosial və dini zəmində şəh, zorakılıq və yalanın hakimiyyətini yıxmaq üçün, rəvayətə görə, məhşər günündə xilaskarın – Mehdinin zühurunda ifadə olunan antiortodoks panteistik ruhu ilə seçilir” [24, 114]. Z.Quluzadə Nizaminin dini baxışlarının zülm və ədalətsizliyə qarşı çevrildiyini inkar etmir, ancaq bu görüşlərdə axtarılıb üzə çıxardığı sufi-ismaili düşüncələri şairin dini əqidələrinə və eyni zamanda islama qarşı qoyur. Orta əsrlər Azərbaycan və Şərqi fəlsəfəsi sahəsində qiymətli araşdırmaları olan

Z.Məmmədov şairin dinə və sufizmə bağlılığı barədə özündən əvvəlki fikirləri rədd etmişdir. O yazır: “Nizamini qondarma surətdə müxtəlif izmlərə mənsub etmək, onu eyni zamanda həm dini idealizmə, həm dualizmə, həm də panteizmə calamaq yaramaz”. Müəllifə görə, Məhəmməd ruhən meracda Allaha yaxınlaşır, onunla birləşmir və Leyli əsərin heç bir yerində Allahı təmsil etmir [11, 18]. 1991-ci ildə Nizaminin doğumunun 850 illiyinə həsr edilmiş bir sıra məqalə və elmi əsərlərdə şairin dinə münasibətindən söhbət getmişdir. Bu sırada V.Feyzullayeva, R.Azadə və İ.Əbilovun yazıları diqqəti daha çox Cəlb edir. R.Azadə öz məqaləsində Avropa Renessans şair və yazıçılarının bir çoxunun əsərlərində dini süjet və motivlərin köklü yer aldığını, hətta bəzilərinin dindar olduğunu qeyd edərək Nizaminin bədii irsində dini baxışların varlığını təbii bir hadisə sayır. Müəllif bildirir ki, dini fikirlər “Xəmsə”də dünya-görüşü şəklindədir, poemaların müqəddimələrindəki minacat, tövhid, nət və meracnamələrdə islami görüşlərin müxtəlif problemlərindən bəhs edilmişdir [17, 16-17]. “Quran ayə və kəlamlarından nə qədər iqtibaslar edildiyini” qeyd edən A. Rüstəmovə göstərir ki, “Nizami dini ayinlərdən o nöqtələri seçib bədii mətnə calayır ki, onlar onun poetik ideali ilə üst-üstə düşür. Şair Allahı səsləyirdi ki, o “zülm odu üstünə su tüksün” - əzab və işgəncələrdən yer üzünü təmizləsin” [17, 16-17]. A.Rüstəmovə öz məqaləsində Nizami və din probleminin neçə-neçə bədii-elmi düşünlərini açır və çoxsaylı misallarla fikrini sübuta yetirir. “Sirlər xəzinəsi”nin tədqiqində son söz olaraq Y.Bertels yazır: «Əlbəttə, poema müsəlman möminliyinin (dini görüşlərinin) bünövrəsi üzərində qurulmuşdur, şair onun təlimini tamamilə qəbul edir. Nizami şübhəsiz etiqadlı adam idi. Ancaq iş bunda deyil. Onda əsas fikri – kiçik insanların (aşağı təbəqələrin) hüququnu müdafiə etmək, nəinki rəiyyətin son tikəsini əlindən alan, həm də rəhmsizcəsinə qanını tökməyə hazır olan zalımın – feodalın əlini tutmaqdır” [21, 100]. Y.Bertels sonrakı əsərlərində də bu fikirləri yenidən nəzərdən keçirir və yazır ki, “Nizami öz əsərlərində ilahiyyətə geniş diqqət ayırmışdır” [21, 108]. 1962-ü ildə çapdan çıxmış “Nizami və Füzuli” əsərində Y.Bertels əvvəlki fikirlərini yeni materiallarla və elmi qənaətlərlə daha da zənginləşdirmişdir. O, “Sirlər xəzinəsi” ilə bağlı araşdırmasında Nizaminin dinə və təsəvvüfə münasibətinin yeni cəhətlərini aydınlaşdırır [21, 188].

Nəticə. Nizami əsərlərində dinə münasibət məsələsi alimlər arasında birmənalı qarşılanmamışdır. Məqalədə Nizaminin dindarlığını və əsərlərinin dini-sufi mahiyyətdə olduğunu göstərən alimlərin fikirlərinə ümumi şəkildə diqqət edilmişdir. Bunu nəzərə almalıyıq ki, hakim ideologiyanın diktəsindən çıxış edərək bəzi sovet alimləri Nizami sənətində din və sufizm problemini inkar etsələr də, əsasən Nizaminin dindar və Allahsevərliyini doğru saymaqla əsərlərində dini-sufi baxışların təsir şəklində olduğunu qəbul etmişlər. Ancaq bu sırada da alimlər iki yerə ayrılmışlar: 1) Nizami irsində dini-sufi, panteist görüşlərin (az, ya çox dərəcədə) yer aldığını deyən alimlər; 2) Nizami irsində sufi-mistik görüşləri islam dini etiqadlarına qarşı qoyan və şairin fikirlərinə “bidətçi”, “antiortodoks” - müxalifətçi mənə verən alimlər. Əlbəttə ki, Nizami heç vaxt dinə-şəriətə qarşı olmamış və dinsizlik müvqeyində dayanmamışdır. Birinci mövqedə duran alimlər Nizaminin dini-mistik fikirlərinin siyasi-ictimai xarakterdə olub feodal-əyan ağalığına, zülm və ədalətsizliyinə qarşı çevrildiyini bildirirlər ki, bu mülahizələr elmi həqiqətə tamamilə uyğundur. Nizami öz humanist fikirlərində dinə qarşı deyil, zəmanəsinin zalım hakim qüvvələrinə, feodal əxlaqına, ictimai ədalətsizliyinə qarşı mübarizə aparırdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: 1964
2. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, 1970
3. Əlizadə M. Nizami Gəncəvi, - Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı, 1960
4. Məmməd A. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı, Bakı, 1958, s. 11-12
5. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası, Bakı, 1982
6. Məmmədov Z. Nizami epoxasında ideoloji mühit və “Leyli və Məcnun” poemasının elmi-fəlsəfi səciyyəsi, - Nizami konfransı – IV, “Leyli və Məcnun” poemasının 800 illiyi və nizamişünaslığın aktual problemləri (Tezislər), Bakı, 1989, s. 18
7. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı, - “Nizami” almanaxı, birinci kitab, Bakı, 1940, s. 106
8. Quluzadə M. Nizami Gəncəvi (həyat və yaradıcılığı), Bakı, 1953, s. 24
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1991, s. 37
10. Rüstəmovə A. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti), Bakı, 1979, s. 17, 20-22,44
11. Rüstəmovə A. Nizami Gəncəvi. Dünya görüşü və bədii təfəkkür, - Azərb. SSR EA Xəbərləri (ədəb. Dil və inc. Ser.) 1991, №1, s. 16-17

- 12.Rzaquluzadə M., “İqbalnamə”nin əsas motivləri, - “Nizami” almanaxı, 1941, III kitab, s. 49-51
 13.Sasani Ç.S. Nizami yaradıcılığında Gəncə və İran, - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Ədəb. Dil və incəs.ser) 1962, № 3-4, c. 10
 14.Yusifov X. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi, Bakı, 1982, s. 52-53
 15.Бертельс Е.Э.. Низами и Фузүли. М: 1962
 27.16. نفیسی سعید، احوال و آثار، قصائد و غزلیات نظامی گنجوی، بکوشش استاد سعید نفیسی، تهران، 1228، ص

Key words: Nizami, heritage, Sufi-Mystical views, religious-mystical views

Ключевые слова: Низами, суфийско-мистические стихи, религиозно-мистические идеи

Nizami's religious views and religious prefaces of the “khamsa” in research works

Summary

Prefaces of Nizami's works, which present his religious views, have neither been researched on an artistic-poetical basis as a whole, nor have their evolution stages and artistic peculiarities been studied systematically and yet, social and philosophical aspects of the issue have always drawn attention of researchers. No medieval source presenting information on Nizami includes his attitude to Islam, while prefaces of his works include, in comparison to other authors, more comprehensive and perfect information on his religious belief and serious inclination towards religious knowledge. In this regard, researchers stand up for two different views: 1) Nizami's heritage contains, more or less, religious-Sufi and pantheist views; 2) Nizami's heritage contains Sufi-Mystical views contradicting Islamic doctrines and can be considered as heretic' anti-orthodox or oppositional. Surely, Nizami cannot be considered as one who opposed the religion and the religious law and was not convinced as an atheist. Defenders of the first mentioned opinion assert that Nizami's religious-mystical views bore a political-social character opposing feudal-bureaucratic rule, oppression and injustice – an opinion that corresponds to scientific approach and authenticity. In his humanistic views, Nizami did not oppose the religion, but only dominant powers, the feudal morality and social injustice of his period, struggling against them.

Религиозные воззрения Низами и религиозные предисловия «хамсы» в научных исследованиях

Резюме

Предисловия произведений Низами, отражающие религиозные воззрения поэта, в целом, изучены на художественно-поэтической основе, и хотя их эволюционные этапы и художественные особенности до сих пор системно не изучены, социально-философские аспекты этого вопроса, в той или иной степени, привлекали внимание ученых. Во всех средневековых источниках и материалах, в которых упоминаются Низами и его произведения, не говорится об отношении поэта к исламу. Тогда как, в предисловиях к своим произведениям Низами, в отличие от других мастеров, представил более обширную и полную информацию о своих религиозных убеждениях и глубокой симпатии к божественным знаниям. Однако и в этом направлении ученые делятся на две группы: 1) Ученые, которые утверждают, что религиозно-суфийские, пантеистические воззрения (в большей или меньшей степени) имеют место в наследии Низами; 2) Ученые, противопоставляющие суфийско-мистические стихи в наследии Низами, исламским религиозным верованиям и придающие идеям поэта «еретический», «антиортодоксальный» – оппозиционный смысл. Конечно, Низами никогда не был против религии и шариата и не стоял на позициях безбожничества. Ученые, входящие в первую группу, утверждают, что религиозно-мистические идеи Низами носят политико-социальный характер и направлены против феодального господства, угнетения и несправедливости, и это мнение полностью соответствует научной истине. В своих гуманистических взглядах Низами выступал не против религии, а против репрессивных правящих сил, феодальной морали и социальной несправедливости своего времени.

Rayçi: dos.L. Ələkbərova

Brilyant Səbuhi qızı Rzalı⁷¹AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATSÜNASLIĞINDA CAMİ ƏSƏRLƏRİNİN
TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ

Giriş. Fars ədəbiyyatı klassik dövrünün son böyük şairi hesab edilən, "Xatəmü-şüəra" ləqəbi ilə tanınan Əbdürrəhman Cami bütün Şərq aləmində olduğu kimi, Azərbaycanda da şöhrət qazanmışdır. Cami bədi irsinin tədqiqi, eləcə də onun əsərlərinin müasir Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşrləri XX yüzilin 60-cı illərinə təsadüf etmişdir. 1964-cü ildə Caminin anadan olmasının 550 illik yubileyi ilə əlaqədar Cami irsinin araşdırılması ilə bağlı Azərbaycan alimlərinin yazdığı müxtəlif məqalələr mövcuddur. Buna nümunə olaraq Azərbaycan şərqşünas alimlərinin- akademik Həmid Araslının "Şərqlin böyük şairi və mütəfəkkiri", professor Mübariz Əlizadənin "Bəşəri ideyalar şairi", Məmmədəğa Sultanovun "Şərq xalqlarının mütəfəkkir şairi", Əkrəm Cəfərin "Şairin beş əsrlik şöhrəti" adlı məqalələrini qeyd edə bilərik.

Elə həmin il Azərbaycanda bu böyük şair haqqında ilk geniş tədqiqat əsəri - "Əbdürrəhman Cami: həyat və yaradıcılıq yolu" adlı kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı tərəfindən çap edildi. Əsərin müəllifi gənc tədqiqatçı, eləcə də şərqşünas və tərcüməçi kimi tanınan Abbasəli Quliyev-Sarovlu idi. Bu əsərdə Caminin dövrü, həyatı, dünyagörüşü, ədəbi irsi haqqında məlumat verilmiş, onun farsdilli ədəbiyyat tarixində rolu və mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Mərhum alimimiz, Azərbaycanın görkəmli alimi, professor Cənnət Nağıyevanın uzun illər Cami əsərlərinin əlyazmalarının öyrənilməsi üzrə tədqiqatlarının nəticəsi olaraq, 2009-cu ildə "Əbdürrəhman Cami əsərlərinin Bakı nüsxələri" adlı kitabı çapdan çıxmışdır.

1969-cu ildə A.Sarovlunun "Əbdürrəhman Caminin ""Yusif və Züleyxa" poeması" adlı təqribən 200 səhifəlik monoqrafiyası işıq üzü gördü. Professor M.Əlizadə tərcüməyə yazdığı ön sözdə A.Sarovlunun Əbdürrəhman Caminin məhz "Yusif və Züleyxa" əsərinə müraciət etməsi haqqında belə söyləyir. "Şairin "Yusif və Züleyxa" mənzum romanı onun şöhrətini daha çox yüksəldən, onu bütün dünyaya tanıtdıran əsəridir. Poemanın mövzusu bizim eramızdan bir çox əsrlər əvvəl yaranan, Afrika və Asiya xalqlarının folklorunda geniş yayılan, "Tövrat", "İncil" və "Quran" kimi dini kitablarda öz əksini tapan və bir neçə görkəmli şairlər tərəfindən qələmə alınan didaktik-əxlaqi və sönməz məhəbbət dastanından alınmışdır. Bu mövzunun həm Camiyə qədər və həm də Camidən sonra bədi ədəbiyyatda dönə-dönə işlənməsinə, nəzm və nəslə təkrarən yazılmasına baxmayaraq, "Yusif və Züleyxa" dedikdə Cami və Cami dedikdə "Yusif və Züleyxa" fikrimizdə canlanır" [5, s. 7].

Ümumiyyətlə, Caminin əsərləri Azərbaycanda şairlər, yazıçılar, oxucular tərəfindən çox sevilir. Onun əsərlərinin Azərbaycanda geniş mütləq edilməsi onların nüsxələrinin yayılmasına, digər yazıçıların, sənətkarların əsərlərinə nisbətə sayca daha çox olmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçılar Əbdürrəhman Caminin ərəb və fars dilində yazılmış 45-dən artıq əsərinin olduğunu qeyd edirlər. Bunlardan bir qismi dövrümüzdə qədər gəlib çatmasa da, əksəriyyəti əlimizdədir. Onun əsərlərinin 500-dən artıq əlyazması Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar institutunda saxlanılır.

Əbdürrəhman Cami hicri ilə 23 şaban 817-ci ildə, miladi tarixlə isə 7 noyabr 1414-cü ildə, Xorasanın Cam şəhərinin Xərcird kəndində anadan olmuşdur. O, özünün birinci divanının müqəddiməsində verdiyi məlumata görə, Cami təxəllüsünü Cam şəhərinə və Əhməd Nəməki Caminin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq qəbul etmişdir.

Caminin yaşayış - yaratdığı dövr bir neçə hökmdarın hakimiyyət illərinə təsadüf edir. O, gənlik illərində Şahruxun (1404-1446), sonralar Sultan Əbu Səidin (1451-1468) və ömrünün son illərində Sultan Hüseyn Bayqaranın (1470-1505) hakimiyyəti illərində yaşamışdır. Cami ibtidai təhsilini atasından almış, sonra isə Herat şəhərində yerləşən Dilgəş mədrəsəsində oxumuşdur. O dövrünün məşhur alimlərindən dərs alır, eyni zamanda ərəb dilini və bir sıra başqa elmləri öyrənir. Burada Caminin müəllimi dövrünün məşhur sufilərindən olan Mövlana Cüneydi Üsuli idi ki, ustad şair ondan ərəb dili və ədəbiyyatını öyrənirdi. Daha sonra o, ali təhsil almaq üçün Səmərqənd şəhərinə gəlib, Uluqbəy mədrəsəsinə daxil olur və 9 il orada yaşayır. O dövrünün bütün elmlərinə-dünyəvi və dini

⁷¹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı rzhayeva.brilyanth@gmail.com

elmlərə yiyələnir. Şair dərin zəkası, istedadı ilə dövrünün alim və müəllimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Cami son dərəcə istedadlı idi. Dövrünün ən görkəmli müəllimi və alimlərindən hesab edilən mövlana Xacə Əlaəddin Əli Səmərqəndi demişdir ki, o ömründə Cami qədər hafizəli və istedadlı şagird görməmişdir.

“Əbdürrəhman Cami öz dövrünün məşhur alimi, nəqşbəndi təriqətinin başçısı Xacə Sə’dədinin qızı ilə ailə həyatı qurur. Şairin Səfiəddin Məhəmməd, Zəhirəddin İsa, Ziyaəddin Yusif adlı oğlanları olur. Ziyaəddin Yusifdən başqa Caminin digər oğlanları çox erkən, körpə və gənc yaşlarında ölmüşlər. Zirayəddin Yusifin aqibəti haqqında isə heç yerdə heç bir məlumat yoxdur. Cami , “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” kimi əsərlərində oğluna elmə, kamala yiyələnməsini tövsiyyə edirdi” [2, s. 14].

Cami 1472-ci ildə Məkkə ziyarətinə gedir. O bu səfərində Qəzvin, Həmədan, Nişabur, Təbriz, Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Dəməşq, Hələb və s. şəhərləri gəzir. Həcc səfərindən qayıdan zaman Təbrizdə olarkən Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən onun Təbrizdə qalmasını xahiş etsə də, Cami 1474-cü ildə Herata qayıtmışdır. O, burada ömrünün sonuna qədər Sultan Hüseyn Bayqaranın onun üçün tikdirdiyi mədrəsədə ərəb dili və ədəbiyyatı fənnini tədris etmişdir. 1492-ci il noyabr ayının əvvəllərində Caminin xəstəliyi get-gedə şiddətlənir, məhərrəm ayının 17-də, yəni noyabrın 8-də Heratda səhər saatlarında o dünyasını dəyişir. O, Hüseyn Bayqara və Əlişir Nəvai tərəfindən şeyx Sədəddin Kaşğarının yanında dəfn edilmişdir.

Əsas hissə. Şairin dəyərli məzmunları ilə seçilən əsərləri hələ onun öz dövründən Azərbaycanda geniş yayılmış və azərbaycanlıların rəğbətini qazanmışdır. Əbdürrəhman Cami ölməz əsərlərini yazarkən Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, eləcə də Əmir Xosrov Dəhləvi, Sədi, Hafiz və başqa dahi sənətkarların poeziya xəzinəsindən bəhrələnməmişdir. Bütün bununla bərabər, o, ilk növbədə “Xəmsə” yaratmaqda Nizami ədəbi məktəbinin fars - tacik nümayəndəsi hesab edilir. Belə ki, öncə Nizami “Xəmsə”sinə cavab olaraq “Xəmsə” yaratmış, sonradan oraya iki poemasını - “Silsilətüz - zəhəb” və “Səlamən və Əhsal” əsərlərini əlavə edərək, onları “Həft övrəng” adı altında tərtib etmişdir.

“Caminin fəlsəfi və ədəbi əsərləri 600 ilə yaxındır ki, dərin ideya-fəlsəfi məzmunu ilə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Alimlər Caminin əsərlərinin sayını 50 qəbul edirlər ki, bunlardan da 34-ü nəsr, 16-sı şeirlə yazılmışdır. Cami Əlişir Nəvaninin məsləhəti ilə birinci divanı "Fətihetəş-şəbab" – 1479-cu il, yəni "Gəncliyin başlanğıcı", ikinci divanı "Vəsitətül-İqd" – 1489-cu il, yəni "Həmayılın ortası", üçüncü divanı "Xatimətül-həyat" – 1491-ci il, yəni "Həyatın sonu" adlandırmışdır. Cami divanlarını Nəvainin təklifinə görə belə adlandırdığını müqəddimədə özü qeyd edir” [3, s. 22].

Onun ən məşhur əsərləri üç divan: "Həft övrəng", "Nəfəhatül-üns" və "Baharistan"dır. Cami "Həft övrəng" toplusuna 7 məsnəvi daxil etmişdir. Nəsr əsərləri içərisində bədii əhəmiyyəti olan yalnız "Baharistan"dır. Baharistan XIII əsrin məşhur didaktik şairi Sədi Şirazinin "Gülüstan"ına nəzirə olaraq 1487-ci ildə yazılmışdır. Bu zaman Caminin 73 yaşı var idi. Baharistan əsəri Cami yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Herat təzkiyəçilik məktəbinin üçüncü əsəri hesab olunan "Baharistan"ın əsas mövzusu mənəvi- əxlaqi dəyərlərdir. O bu əsərini kiçik oğlu Ziyaəddin Yusifin ərəb dili və ədəbiyyatını öyrənməyə başladığı bir vaxtda yazmışdır. O, "Baharistan" tipli bir kitab yazmaq fikrində olmamış yalnız Sədinin "Gülüstan" kitabını oğluna oxuyaraq, birdən bu fikrə düşmüşdür. Əsərin oğlu üçün yazıldığı deyilsə də, sonda o bu əsəri dövrünü əzəmətli hökmdarı olan Sultan Hüseynə ithaf edir.

O, "Baharistan"ın müqəddiməsində yazır: "...İndiki ürəkaçan bir vaxtda, ürəyimin parçası oğlum Ziyaəddin Yusif ərəb dilini yenicə öyrənməyə, ədəb elmini təzəcə dərk etməyə başladığı bir çağda onu xatırlamaq istəyirəm ki, yeniyetmələr və zəhmətə alışmamış uşaqlar ürəklərinə yatmayan, ağılların çatmayan sözlər eşitdikdə qəlblərinə bir dəhşət, beyinlərinə bir vəhşət çökür. Onun başını qarışdırmaq, tədrisə alışdırmaq üçün mən bəzən məşhur şeyx böyük ustad Müsləhəddin Sədi Şirazinin ən qiymətli təbərrüklərindən - "Gülüstan"dən bir neçə sətir oxuyardım... Bu zaman birdən fikrimə gəldi ki... mən də bu səpgidə bir neçə sətir, bu üslubda bir neçə varaq yazım ki, hazırlar üçün bir dastan, qaiblər üçün bir erməğan olsun" [1, s. 22].

"Baharistan" əsəri də Sədinin "Gülüstan"ı kimi səkkiz fəslə ayrılır. Bu fəsillərin hər birinə "rövzə" yəni "bağ" adı verilir. Baharistan əsərinin 1-ci fəslə məşhur sufi şeyxlərinin dəyərli kəlamlarına, 2-ci fəslə filosof, alim, hikmətli adamların, dünyagörmüş adamların, hekayət və rəvayətlərinə, 3-cü fəslə hökmdarlar və şahlar haqqındakı hekayə və rəvayətlərə, 4-cü fəsil səxavətə, əliaçıqlılığa, 5-ci fəslə

sevgiyə, məhəbbətə, 6-cı fəslə hazırcavablığa və lətifələrə, 7-ci fəslə şairlərin həyat və yaradıcılıqlarına həsr edilmişdir. Nəhayət, əsərin sonuncu fəslə olan 8-ci fəslə heyvanların dilindən verilən rəvayət və hekayələrə aiddir.

"Baharistan" dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir. 1846-cı ildə Vyanada alman dilində tərcüməsi farsca orijinalı ilə birlikdə ixtisarla nəşr edilmişdir. Əsər 1887- ci ildə Beneras, 1899-cu ildə isə Bombay tərəfindən ingilis dilinə, 1925- ci ildə isə Anri Mase tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmişdir. 1935-ci ildə K.Çaykin tərəfindən rusçaya tərcümə edilmiş və ayrıca kitabca şəklində orijinalı ilə birlikdə çap edilmişdir. Azərbaycan Azərbaycan dilinə isə təzkiyəni şərqşünas alim, professor Rəhim Sultanov çevirmiş və "Müqəddimə və qeydlər" əlavəsi ilə birlikdə çap etdirmişdir. Bu əsərin altı və səkkizinci fəsillərindəki şeir tərcümələri isə M.Soltanova məxsusdur.

Əbdürrəhman Caminin digər möhtəşəm əsəri "Yusif və Züleyxa" əsəri hesab olunur. Şairin bu əsəri onun şöhrətini daha çox artıran, onu bütün dünyaya, Şərq ədəbiyyatına tanıtdıran, sevdiren bir əsərdir. Yusif və Züleyxa əsərinin mövzusu Quran, İncil və Tövrat kimi dini kitablarda yer alan rəvayətlərdən alınmışdır. Cami əsərin qəhrəmanlarını əfsanəvi dastanlardan götürməyinə baxmayaraq, onların həyat fəaliyyətlərini, qaygılarını, arzu və əməllərini real aləmlə, ictimai mühitlə əlaqələndirmişdir.

"Yusif və Züleyxa" əsəri ülvə, saf məhəbbəti tərənnüm edir. Bu əsər öz aktuallığını, möhtəşəmliyini bütün dövrlərdə qoruyub saxlayan eşq abidəsidir. Əbdürrəhman Caminin "Yusif və Züleyxa" əsərini fars dilindən Azərbaycan dilinə görkəmli şərqşünas alimimiz Mübariz Əlizadə tərcümə etmişdir. Baharistan əsəri kimi bu əsər də Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin kiril əlifbasında olan bir sıra əsərlərin latın qrafikasında çap olunması ilə bağlı sərəncamında yer almışdır. Nəticədə, Yusif və Züleyxa əsəri yenidən redaktə edilmiş, oxucular Caminin bu əsərini yeni əlifba ilə rahat oxumaq imkanı əldə etmişlər. Bu əsərlə Şahnamə arasında müəyyən bir oxşarlıq vardır. Belə ki, Firdovsiyə qədər, Firdovsidən sonra bir çox şahnamələr yazılsa da, dünyada ancaq Firdovsinin şahnaməsi daha çox tanınmış və əbədi həyat hüququ qazanmışdır.

Əbdürrəhman Cami dövrünün ən məşhur şairi, alimi və mütəfəkkiri olmuşdur. Yusif və Züleyxa, birinci növbədə bəşəri eşq, pak məhəbbət dastanıdır. Əsərin hər iki qəhrəmanı həm Yusif, həm Züleyxa ülvə eşqin, bütün məziyyətlərini duyan, dinləyən, onunla yaşayan və məqsədlərinə çatmaq üçün ən ağır imtahanlardan çıxan səciyyəvi qəhrəmanlardır.

Caminin düşüncəsində eşq insanları hər cür həyatın çətinliklərindən, fərdiyyətçilik hisslərindən qoruyur, mənəvi cəhətdən onu yüksəldir, onu paklıq məqamına çatdırır.

Yusif və Züleyxa əsərində də şairin dini görüşlərindən irəli gələn motivlərə də rast gəlinir. Yusifin sərgüzəştləri, Züleyxa ilə olan eşq macərəsi yuxular vasitəsilə müəyyən olunur. Cami öz oxucularını əsərin baş qəhrəmanı olan Yusif ilə, hələ o dünyaya gəlməmişdən əsrlər əvvəl ruhların aləmində tanış edir. Yusifin həyatının ən çətin vaxtlarında səma elçisi Cəbrayıl onun yanına gəlib, səbrli olmağı ona tövsiyyə edir. Bu əsərdə qoyulan əsas məsələ Yusif və Züleyxanın coşqun eşqi ilahi eşq kimi deyil, bəşəri məhəbbət kimi verilir və hadisələr də bu real məhəbbət ətrafında cərəyan edir.

Əsərin mahiyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə onun baş qəhrəmanları olan Yusif və Züleyxanın xarakterlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Əbdürrəhman Cami hər iki qəhrəmanı mənəvi, əxlaqi və psixoloji cizgilərlə təsvir etmişdir. Onlar arasında eynilik, ümumilik olsa da fərqli cəhətlər də mövcuddur. Yusifin əsas səciyyəvi xüsusiyyətini dözümlülük, sakitlik, təmkinlik təşkil edir. Züleyxa obrazı isə öz coşqunluğu, məqsədinə çatması üçün hər çətinliyin təhlükənin gözü içinə baxması ilə səciyyələnir. Hər iki obraz qəhrəmanları bir birlərini sevir. Əbdürrəhman Cami bütün əsəri boyunca bu xüsusiyyətləri ön plana çəkir.

Yusif obrazı ağıl, kamal nümunəsi olaraq göstərilmişdir. O zəhməti bir şərəf işi bilir. Yusif hər hansı bir işə başlayanda bacarıq və mətanət nümayiş elətdirir, istedad və fədakarlıq nümunələri göstərir. Yusif çox xeyirxah və alicənab bir şəxsdir. Yusif hər zaman ədaləti rəhbər tutur. Yusif hökmdarlıq dövründə belə həyatın ən çətin ağır dönəmlərində olduğu kimi ancaq bir arzu ilə yaşayır. Onun bu arzusu hər zaman insanlara yaxşılıq etmək, məhəbbət göstərmək, onların dərdlərinə, qəminə şərik olmaqdan ibarətdir. Hətta Yusif düşmənlərinə qarşı kin bəsləmir, onların etdiyi pisliklərə qarşılıq vermir, qisas hissi ilə yaşamır. Yusif pisliyə yaxşılıq ilə cavab verməyi daha üstün tuturdu.

Əsərin digər qəhrəmanı olan Züleyxa isə bu əsərdə tamamilə fərqli bir surətdə verilmişdir. Onun ideali yalnız və yalnız eşqdır. Yusifdən fərqli olaraq, Züleyxa eşqində çılgındır. Züleyxanın fikrinə görə eşq

elə bir qüvvədir ki, onun qarşısında heç bir maneə dayana bilməz. Züleyxa eşqi naminə hər şey etməyə hazır olan bir obrazdır.

Yusif və Züleyxa əsəri eyni zamanda didaktik bir poemadır. Bu əsərin sonunda Yusif və Züleyxa bir birinə qovuşur. Onların murada çatması Yusifin həqiqi, bəşəri hissləri, yüksək mənəviyyatı, onun səbrli olması ilə əlaqəlidir. Yusifdə olan bu məziyyətlər nəticəsində Züleyxada olan çılğın ehtiras səmimi pak bir məhəbbətə, sevgiyə çevirilir.

Əbdürrəhman Caminin Yusif və Züleyxa dastanı əsrlərdən bəri xalqımızın şüurunda yer tapmış, dillərdə əzbər olmuş, sevilə sevilə oxunmuş, oğul və qızlara Yusif və Züleyxa adları verilmiş, onların şəkilləri zərif xalçalar üzərinə, ipək pərdələrdə toxunmuş, şairlərimiz tərəfindən bu əfsanəvi aşıqlərin ülvi məhəbbəti tərənnüm edilmişdir.

Nəticə. Əbdürrəhman Cami Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının ölməz simaları arasında özünəməxsus mövqeyi olan böyük bir sənətkardır. Beş əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, bugün də yeni nəsil Cami yaradıcılığını müasir dövrün bədii hadisəsi kimi qəbul etmiş, əsərlərini sevə-sevə oxumuşdur. Onun zəngin yaradıcılığının Azərbaycanla əlaqələrinə aid bir sıra əsərlər yazılmışsa da, bütün bunlar şairin yaradıcılığının ancaq müəyyən cəhətlərini əhatə edir. Əbdürrəhman Cami əlyazmalarının tədqiqi onun əsərlərinin Azərbaycanda şöhrətini, şairin ədəbi əlaqələrimizdə mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir. Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərq aləmində Cami irsinin tədqiqi, tərcüməsi və nəşri istiqamətində bir çox dəyərli işlər həyata keçirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Baharistan". Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 92 s.
2. Quliyev (Sarovlu) A. Əbdürrəhman Cami "Yusif və Züleyxa". Bakı: Elm, 1989, 187 s.
3. Məhəmmədi M. Cami irsinin Azərbaycanda tədqiqi, tərcüməsi və nəşri tarixindən. Ədəbiyyat qəzeti 17 avqust, Bakı, 2019, s. 25
4. Nağıyeva C. Azərbaycanda Cami. Bakı: Elm, 2007, 144 s.
5. Cami Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 320 s.

Ключевые слова: Абдуррахман Джами, Бахарыстан, Юсиф и Зулейха, исследование, перевод
Keywords: Abdurrahman Jami, Baharistan, Yusif and Zuleikha, study, translation

Резюме

В статье «Исследование и перевод произведений Джами в азербайджанском литературоведении» отражены исследования художественного наследия этого великого мастера слова, а также сведения о переводах и изданиях его произведений на азербайджанский язык. В 1964 году в связи с 550-летием со дня рождения Джами начинаются обсуждения различных статей, написанных азербайджанскими учёными по изучению наследия Джами. В тоже время в статью были включены идеи глубокого анализа произведений великого поэта «Юсиф и Зулейха» и «Бахарыстан».

1Study and translation of jami's works in Azerbaijani literary criticism

Summary

The article "Study and translation of Jami's works in Azerbaijani literary criticism" reflects the research of the artistic heritage of this great master of words, as well as the translation and publication of his works into the modern Azerbaijani language. In connection with the 550th anniversary of Jami's birth in 1964, a discussion is opened about various articles written by Azerbaijani scholars on the study of Jami's heritage. At the same time, ideas about the extensive analysis of the works of the genius poet "Yusif and Zuleykha" and "Baharistan" were included in the article.

Рәйси: Akademik Rafael Hüseynov

M.ŞİRVANININ “QISSEYİ-ŞİRZAD” POEMASINDA VƏZİR OBRAZLARI

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeirinin inkişafında bir sıra əsərlər ideya-məzmun və bədii xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Bu silsiləyə aid olan əsərlərdən biri də M.Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad “poemasıdır”. Klassik Azərbaycan poemalarının çoxundan fərqlənən bu əsərdə də XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan nağıl - dastan” (1, s. 451) ənənələri üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan XVIII yüzillikdə yaşayıb-yaratmış M.Şirvaninin yaradıcılığı ədəbiyyatşünas alimlərin diqqətini çəkmiş, onun bədii irsi, özəlliklə “Qisseyi-Şirzad” poeması haqqında ciddi, sballı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Şairin irsinin öyrənilməsində F.Köçərlinin xidməti vardır. O, “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında şairin bədii irsinin tədqiqinin bünövrəsini qoymuş, poema haqqında məlumat verməsə də, “Gəl vəqtdir” rədifli şeirinin mövzusunun” həbib və yarın fəraqında” olduğunu söyləmiş, onun (Məhcur Şirvani-M.V)” rəvantab bir şair olmağına dəlalət eləyir” qənaətinə gəlmişdir (5, s. 486).

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında əvəzsiz xidmətləri olan, görkəmli alim H.Arashlı “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərində M.Şirvaninin günümüze gəlib çatan “Qisseyi-Şirzad” poeması haqqında ilk dəfə məlumat vermiş, poemanın şifahi və yazılı ədəbiyyatımızla bağlılığını qeyd etmiş, şairin M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərindən faydalanmasını vurğulamışdır. Ədəbiyyatşünas alim poemanın çap olunmamasını nəzərə alaraq, əsərin qısa məzmununu təqdim etmişdir. O, həmçinin əsərin Şirzad, Xurşidbanu, Aqil vəzir, Kamil vəzir obrazlarını yığcam şəkildə təhlil etmiş, öz dəyərli mülahizələrini irəli sürmüşdür. O, yazırdı: “Şair (M. Şirvani – M.V.) xalq içərisində olan nağıllardan birini, əsrin hadisələri-nə uyğun gəldiyi üçün qələmə almış və dövrü üçün maraqlı olan bu poemanı yaratmışdır” (2, s. 194).

Poemanın tədqiqində prof. Ə.Səfərlinin zəhməti daha çox olmuşdur. O, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”adlı ali məktəblər üçün dərslikdə, həmçinin “XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri” adlı monoqrafiyasında poemanı ətraflı təhlilə cəlb etmişdir. Poemanı Azərbaycanda 1985-ci ildə ilk dəfə çap etdirməklə, ədəbiyyatşünas alim kimi üzərinə düşən vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. Ə.Səfərli poemanın mövzusunun, ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, bədii keyfiyyətlərini elmi şəkildə araşdırmış, bədii mətnə olan əsas obrazları – Şirzad, Xurşidbanu surətlərini ətraflı təhlil etmişdir. Bununla yanaşı, poemanın epizodik obrazlarından olan, süjet xəttinin inkişafında mühim yer tutan Ərdəşir şah, Zərrin şah, Şimran şah, Kamil vəzir, Aqil vəzir obrazlarının xarakterik keyfiyyətlərini araşdırmış, maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Şairin Füzuli və “Dədə Qorqud”dan bəhrələndiyini bildirmişdir. Əsərin epik şeirimizin yüksəlişində yerini müəyyənləşdirən Ə.Səfərli yazırdı: “Qisseyi-Şirzad” bədii-fikri keyfiyyətlərinə görə orijinal bir əsərdir. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ilə başlayan böyük həcmli, çoxplanlı və çox ünsürlü kompozisiyalı poemalardan fərqlənirdi. XVIII əsrdə meydana gələn bir sıra poemalar kimi Məhcurun əsəri də vahid qəhrəmanlı və yığcam əsərlərdəndir” (7, s. 631).

M.Şirvani irsinin araşdırılmasında prof. Y.Babayevin də xüsusi rolu vardır. O, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər)” adlı dərsliyində M.Şirvaninin lirik şeirlərinin ideya-mövzu xüsusiyyətlərini təhlil etməklə bərabər, poemanın araşdırılmasına da xüsusi əhəmiyyət yetirmişdir. Alim əsər haqqında mövcud olan fikirlərə münasibət bildirmiş, poemanın tədqiq tarixinə nəzər salmış, bu araşdırmaların əhəmiyyətini vurğulamışdır. O, bədii mətnə uyğun olaraq süjet xəttini inkişafını düzgün təqdim etmişdir. Tədqiqatçı poemada Şirzad, Xurşidbanu, Kamil vəzir, Aqil vəzir, Ərdəşir şah, Zərrin şah, Şimran şah, Xacə Şəban, Div və s. obrazların olduğunu bildirmiş, bir neçə surəti təhlilə etmiş, poemanın sənətkarlıq və dil-üslub sisteminin xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir (3, s. 686-696).

Tədqiqatçı prof. S.İbrahimov da “Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı” kitabında poemanın nəsr-lə məzmununu vermiş, poemanın Azərbaycan romantik ədəbiyyatında əhəmiyyətini qeyd etmişdir (4, s. 225-232).

Beləliklə, M.Şirvanin poeması barəsində aparılan araşdırmaları qısaca nəzərdən keçirdik. Məlum oldu ki, araşdırıcıların əksəriyyəti Şirzad, Kamil vəzir, Aqil vəzir, Xurşidbanu, Ərdəşir şah, Zərrin şah obrazlarının təhlilə daha çox diqqət yetirmişlər. Bədii mətnində olan epizodik obrazların hamısı: Ərdəşir şah, Şəmməbanu, Xurşidbanu, Kamil vəzir, Aqil vəzir, Şimran şah, Zərrin şah, Xacə Şəban, Məhəmməd, Qul, Dayə, Div və s. surətlər bütöv halda araşdırılmamış, epizodik obrazların əsas funksiyaları müəyyənləşdirilməmişdir. Bu obrazların fərdi xüsusiyyətləri təhlilə qismən cəlb olunmuş, onların statik və ya dəyişkənliyinə, süjetin xəttinin dinamikasında rolu və əhəmiyyətinə az diqqət yetirilmişlər. Bu baxımdan məqalədə poemanın epizodik obrazlarından yalnız ikisi – Kamil və Aqil surətləri barəsində mülahizələrimizi təqdim edəcəyik.

⁷² BDU-nun dosenti

M.Şirvani əsərin ilk səhifələrində iki vəzir obrazını oxucuya təqdim edir. O, Ərdəşir şahın düşüncə, əxlaq və dünyagörüşlərinə görə bir-birinə zidd olan, təzad təşkil edən vəzirlərini belə tanıdır:

Var idi iki vəziriyi bil,
Biri Aqil, biri Kamil.
Aqil vəziri əhli-təqva,
Kamil vəzir şəriri-əta (8, s. 16).

Əsərin sonrakı hissələrində isə süjet xəttinin inkişafına uyğun olaraq, obrazların hər birinə xas olan xüsusiyyətləri, xarakter və keyfiyyətləri ustalıqla dərinləşdirir, oxucuda bu obrazlara olan münasibəti formalaşdırır.

M.Şirvani əsərdə daha çox statik funksiya daşıyan Kamil vəzir obrazı vasitəsi ilə əsərin süjet xəttinin dinamikliyini təmin edir. Kamil vəzir Ərdəşir şahın vəfatından sonra hakimiyyəti ələ keçirir. Bundan sonra onun içdünyası tam çılpaqlığı ilə ortaya çıxır. Oxucu məhz Kamil vəzirin timsalında cəmiyyətdə insanlığa zidd olan zorakılıq və istibdada dərin nifrət və etiraz edir. Kamil vaxtilə qulluğunda durduğu, qabağında boyun əydiyi Ərdəşir şahın vəsiyyətlərini yada belə salmır, günü- gündən hakimiyyət hərisliyinin qurbanına çevrilir. Ərdəşir şahın doğulacaq övladının ona düşman olacağını söyləyən yaxın məsləhətçilərinə qulaq asmağı məqbul sayır. Ərdəşir şahın həyat yoldaşı Şəmməbanu və onun dünyaya gəlməmiş övladını məhv etməyi və bununla sahibi – məmləkət olmağı düşünür. Onları aradan götürmək üçün bəhanə axtarır. Aqil vəzirin məsləhətlərinə əhəmiyyət vermir, çünki “sərir-i əta”dır. Kamil vəzirin həyat kredosu hakimiyyətdə daim qalmaqdır. Burnun ucundan başqa uzağı görməyən, başına gələcək bəlaları düşünməyən insan cildinə girmiş iblisdir. Aqil vəzir ona belə bir alçaq niyyətdən əl çəkməsini məsləhət bilir. O, Aqil vəzirin bu işi tutarkən “bədnam” aşınalar və yadların gülüş “obyekti olacağı xəbərdarlığını qəbullanmır. Çünki Kamil vəzirin xisləti, iç dünyası mürdardır. Aqil vəzirin ağıllı nəsihətlərinin əhəmiyyət verməyib onu aldadır, belə alçaq niyyəti olmadığını bildirir. Müəllif Kamil vəzirin zahiri və daxili aləminin bir-birinə zidd olduğunu bu hadisədə ilə bir daha nümayiş etdirir. Aqil vəziri yalanları ilə aldatmaq qərarına gəlir:

Kamil dedi Ey vəzir-i-Aqil,
Zahir cəm olub özü yəqin bil.
Minnət bilürəm gər ola fərzənd
Övlada qala, dəxi Səmərqənd.
Sən dünyədə məni necə sandun!
Habelə sözə necə inandun (8, s. 17)

M.Şirvani Kamil vəzirin canı, quldur, mürdar, alçaq və rəzil biri olduğunu poemanın “Kamil vəzirin Şəmməbanunu fəvtə verdigin bəyan edər” hissəsində daha canlı, təsirli təqdim edir. Poemanın bu hissəni həyəcanla oxumamaq mümkün deyil:

Tez bu gecə olası rəvanə
Kim görsə sizi dutun bəhanə.
Şəmməbanunu edün giriftar,
Heç kimsənə olmasun xəbərdar.
Apar onu bir cazirəyə qoy,
Kəs başını, həm dərisini soy.
Tez qarnını yar, cigirini ara,
Uşağını eylə para-para (8, s. 18)

Oxucu mal-dövlət, mənsəbpərəst, hakimiyyət dəlisi olan Kamil vəzirin bu hərəkətinə nifrət edir. Hamilə bir qadının öldürülməsini, onun dünyaya gəlməmiş övladının ana bətnindən çıxardırılaraq məhv edilməsini əmr verən insan adına layiq deyil. O, ədalətsizliyin, vəhşiliyin, vicdansızlığın, nakişiliyin bariz simvoludur. Belə xarakterə sahib olan hökmdar təbii ki, cəmiyyəti, ölkəni normal idarə edə bilməz, çünki onu düşündürən yalnız hakimi – mütləqlik və şəxsi mənafe-dir. Kamil vəzir insanlığa, zərbə vurmaqdan çəkinməyən naqis, alçaq əməllərə əl atan bilən tiplərdəndir.

Müəllif bu səhnəni təqdim etməklə, hadisələrin sonrakı istiqamətinə zəmin yaradır, oxucunu ona hazırlayır. Kamil vəzir obrazı bu hissədən sonra statik obraz olaraq qalır, digər hadisələrdə iştirak etmir, yalnız əsərin finalında görünür. Süjet xəttinin inkişafında baş verən hadisələr Kamil vəzirin sonunu yaxınlaşdırır. Olub-bitən hadisələri öyrənən Şirzad, Şimran şahın və Zərrin şahın köməkliyi ilə Səmərqəndə hücum edir, qələbə qazanır. Lakin Kamil vəzirin yerini tapa bilmir. İç dünyası pisləklə yığılan Kamil vəzir bir düşmən kimi də döyüşə bilmir, çünki onda kişi kimi məğlub olmaq xarakteri yoxdur. Dovşan kimi qaçıb quyuda gizlənir. Lakin etdiyi alçaq əməllərin cavabını verməli olduğunu, təbii ki, dərk edir. M.Şirvani bu hadisə ilə həyatda hər bir əməlin bədəli, sonu olduğunu, həyatın bumeranlığını nümayiş etdirir. Şəxsi mənafeyinə görə çörək yediyi qaba xor baxan, xəyanətkar, alçaq, rəzil insanların əməllərinin cavabsız qalmadığını bəyan

edir. Çünki uca Allah hər şeyin yerini və vədəsini biləndir. Kamil vəzir canını qurtaracağını düşünsə də, ondan narazı qalan nökrəri onun gizləndiyi quyunun yerini göstərir, onu aldadaraq ordan çıxartdırir. Kamil vəzirin bu durumu gülüşlə qarşılanır, o yaxın adamarı ilə birlikdə bu dünyada cəhənnəm odunda yandırılır.

Qeyd edək ki, bu obraz haqqında alimlər öz mülahizələrini bildirmişlər. Deyilən fikirlərin bir neçəsinə diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Akademik H.Araslı yazırdı: “Şairin (*M.Şirvani – M.V.*) əsl məqsədi də bu Kamil vəzir surətində Nadirin (*Nadir şahın – M.V.*) qəsbkarlığını ifşa etmək olmuşdur” (2, s. 199). Prof. Ə.Səfərli yazırdı: “Məhcur, çox güman ki, poemadakı Kamil vəzirin simasında özgəsinin taxt-tacına sahib duran Nadir şahın ümumiləşmişdirilmiş bədii obrazını yaratmış, zülmə, şərə qarşı çıxmışdır” (6, s. 116).

Poemanı araşdıran prof. Y.Babayev bu mülahizələrlə razılaşıaraq yazır: “Ehtimal ki, M.Şirvani də öz poemasında Kamil vəzirin timsalında Nadir şahın ictimai rəydə mənfi imic qazanmış obrazını yaratmaq istəmişdir” (3, s. 691).

Bu söylənilən fikir və mülahizələrə birmənalı yanaşmaq mümkün deyil. Azərbaycan tarixində misilsiz xidmətləri olan, dünya tarixçiləri tərəfindən yüksək dəyərləndirilən Nadir şah kimi fenomen bir şəxsiyyətə belə bir münasibəti qəbullanmaq, bizzə, məqsədəuyğun hesab edilə bilməz. Ədəbiyyatşünas alim Ə.Səfərli Kamil vəzir obrazının Nadir şah surəti ilə bağlılığından danışarkən “cox güman ki”, Y.Babayev isə “ehtimal ki” ifadələrini səbəbsiz, boşu-boşuna işlətməmişdilər. Bəlkə də, Nadir şahı olan bu münasibət sovet dövrünün düşüncəsindən irəli gəlmişdir. Təbii ki, bizim də bu məsələyə münasibətimiz müsbət qarşılanmaya bilər. Hər kəsə bellidir ki, tarixi şəxsiyyətlərin həyatında müsbət işlərlə yanaşı, mənfi hadisələr də mövcud olmuşdur.

Əsərdə maraqlı obrazlardan biri də hadisələrin mərkəzində görünən Aqil vəzir surətidir. “Əhli-təqva” kimi poemada təqdim olunan bu obraz dinamikdir, baş verən əsas olaylarda aktiv iştirak edir. Məsnəvinin əvvəlindən oxucuda bu obraza rəğbət oyanır. Ərdəşir şahın övladsız olması, qəm-kədəri onu narahat edir. Hökmdara - “nə qəmin var ki, heç qəmin olmasın, nə əsgiyin var ki, heç əsgiyin olmasın” – deyər müraciət edir. Hökmdarın bu qəmdən xilas olması üçün münəccimlərdən məlumat alır və onun Xətə şahının qızı ilə evlənməsi nəticəsində arzusuna çatacağını bilməklə işini bitirmiş hesab etmir, üzərinə düşən vəzifəsini ləyaqətlə davam etdirir. Xətə ölkəsindən gələn sövdəgərlə görüşür, mühim xəbərləri padişahın diqqətinə çatdırır, elçilik üçün ora yola düşür, verilən tapşırığı yerinə yetirmək üçün bir ay orada qalır, müsbət nəticəyə, yəni Şəmməbanunu Ərdəşir şahı almağa nail olur. Aqil vəzirin bu davranış və hərəkətləri onun hökmdara sadıq olduğunun bariz ifadəsidir. O, Kamil vəzir kimi düşünür, vəzir rütbəsində olsa da, sözün əsl mənasında, kamil bir insandır. Təmiz, saf niyyətli, ədalətli və əqidəli bir mömindir. Ərdəşir şahın vəfatından sonra hakimiyyəti ikiəlli qarmalayan Kamil vəzirə murdar niyyətindən əl çəkməsini və bunun pis nəticələrə səbəb olacağı barəsində məsləhət verməklə kifayətlənmir, ona xəbərdarlıq edir:

Ərz elədi dedi – Ey xudavənd,
Bir ərz edərəm nəsihəti, pənd,
Bir söz mən eşitmişəm əradur,
Layiq degü şanıma, xətdur...
Hörmətini saxlamaq rəvadur,
Qəsd eləmək ona çox cəfadur,
Boynunda qalar bu bədnam işlər,
Gülər sənə aşnalar, həm yadlar (8, s. 17).

Aqil vəzir bu görüşün səhəri dün sarayda Şəmməbanunu görməyəndə məsələdən agah olur, qəm-qüسسə içində Ərdəşir şahın məzarını ziyarət edir, orda yuxuya gedir. Ərdəşir şahın yuxuda dediklərinə əməl edir. Şəmməbanunu müsəlman qaydası məzara qoyur, torpaqdan tapdığı ləlin üstündə uşağın kimliyini bəlli edən məlumatları yazıb, hökmdarın söylədiyi kimi, körpənin qoluna bağlayır. Şirlərin uşağı əmizdirdirməsinin şahidi olur və geri qayıdır. M.Şirvani Aqil vəzirin bu hərəkətlərini təqdim etməklə onun dünyasını dəyişmiş hökmdara sadıqlığını, ümumiyyətlə, bir nəcib insan, dindar olduğunu oxucuya çatdırır. Aqil vəzir gördüyü bu işdən həm məmnun olur, həm də kədərlənir, çünki onun daxili aləmi zəngindir. Aqil vəzir kövrək və duyğuludur:

Oturdu öyündə bir neçə gün,
Gahi şad olurdu, gahi qəmgin (8, s. 22)

Poemanın süjet xətti müxtəlif hadisələrlə inkişaf edir, Aqil vəzir baş verən olayların hamısının iştirakçısı olur, yalnız Şirzadın kimliyinin dəqiqləşməsində açar rolunu oynayır. Hadisələrdən xəbər alan Aqil vəzir çətinliklə saraya daxil olur, hökmdarlara bu işdə dualar edir. Başına gələn bütün əhvalatı olduğu kimi Zərrin şah və Şimran şahı nəql edir. Həqiqətin ortaya çıxması Aqil vəzirin sevincinə səbəb olur. Aqil vəzirin məlumatları Şirzadı böyüdən və hadilərin məcrasını dəyişmək niyyətində olan Xacə Şəbanın etirafına səbəb olur. Ərdəşir şahın vəsiyyətlərinə əməl edən, “on səkkiz il baş verəcək hadisəni səbrlə gözləyən” Aqil vəzir mətləbinə çatır:

Öpdü ayağını dedi Aqıl
 - Mətləbi-muradım oldu hası
 Arzunu çəkərdim necə müddət,
 Didarını eylədüm ziyarət (8, s. 45).

Beləliklə, M.Şirvani poemada eyni mühitdə fəaliyyət göstərən, lakin bir-birinə əks olan, müxtəlif xarakterli, iki vəzir obrazı yaratmışdır. Aqıl vəzir dəyanətli, insanpərvər, ədalətli, mənəvi cəhətdən kamilləşmiş, Kamil vəzir isə zalım, nadan, rəzil, nankor, nəfsinin qurbanı olmuş insanların ümumiləşmiş obrazlarıdır. Əsərdə bu kimi epizodik obrazların ətraflı təhlil edilməsi gələcək tədqiqatların vacib predmeti olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI cildə, III cild. Bakı, 2009
2. Araslı H. XVII- XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1958
3. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, 2014
4. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı, Bakı, 2014
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı, 2005
6. Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı, 1982
7. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008
8. Şirvani M. Qisseyi-Şirzad. Bakı, 1985

Açar sözlər: M.Şirvani, “Qisseyi-Şirzad”, xalq və klassik ədəbiyyat, anadilli ədəbiyyat, bədii mətn, epizodik obrazlar, statik, dinamik surətlər

Key words: M.Shirvani, “Gisseyi-Shirzad”, folk and classical literature, native language literature, literary text, episodic images, static, dynamic images

Ключевые слова: М. Ширвани, "Гисени-Ширзад", народная и классическая литература, литература на родном языке, художественный текст, эпизодические образы, статические, динамические образы

Xülasə

Məqalədə XVIII əsr Azərbaycan anadilli ədəbiyyatının nümayəndəsi M.Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad” poemasının epik şeirin inkişafında əhəmiyyəti vurğulanır. Poemanın öyrənilmə tarixinə nəzər salınır, görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərin xidmətləri dəyərləndirilir, onlarla polemika aparılır. Əsərin geniş təhlil edilməyən epizodik obrazlarından olan Kamil vəzir və Aqıl vəzir obrazları ayrı-ayrı təhlil edilir, hər bir obrazın özünəməxsus cəhətləri, xüsusiyyətləri bədii mətndən verilən nümunələr vasitəsi ilə araşdırılır. Bu obrazların insanların mənəvi təkamülündə yeri müəyyənləşdirilir. Əsərin digər epizodik obrazlarının ətraflı şəkildə öyrənilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Персонажи визира в поэме М.Ширвани “Гиссейи-Ширзад”

Резюме

В статье подчеркивается значение поэмы “Гиссейи-Ширзад” М.Ширвани, представителя самобытной азербайджанской литературы XVIII века, в развитии эпической поэзии. Рассматривается история изучения поэмы, оцениваются заслуги выдающихся литературоведов, ведется с ними полемика. Образы Камиля Визира и Агиля визира, которые являются эпизодическими образами произведения и не подвергались тщательному анализу, анализируются отдельно, а уникальные черты и характеристики каждого образа исследуются с помощью примеров из художественного текста. Определено место этих образов в духовной эволюции людей. Считается целесообразным детально изучить другие эпизодические образы произведения.

Characters of vizier in M.Shirvani's poem “Gisseyi-Shirzad”

Summary

The article emphasizes the importance of the poem “Gisseyi-Shirzad” by M. Shirvani, a representative of 18th century Azerbaijani native literature, in the development of epic poetry. The history of the study of the poem is reviewed, the merits of outstanding literary scholars are evaluated, and polemics are conducted with them. The images of Kamil vizir and Agil vizir, which are episodic images of the work that have not been extensively analyzed, are analyzed separately, and the unique features and characteristics of each image are investigated by means of examples from the literary text. The place of these images in the spiritual evolution of people is determined. It is considered appropriate to study other episodic images of the work in detail.

Rəyçi: dos. S. Abasova

İsgəndərzadə Ramiyə İmran q. ⁷³

OZAN-AŞIQ SƏNƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Azərbaycan folklor mədəniyyəti xəzinəsində xüsusi yeri olan aşıq sənətinin özünəməxsus yaranma tarixi və xüsusiyyətləri vardır. Bu sənət Azərbaycan xalq təfəkkürünün inkişaf etdirən lirik qolunu təşkil edir. Ozan-aşıq sənəti bütövlükdə türk-oğuz qoluna daha yaxın olaraq Azərbaycan-türk folklor kompleksinin etnokulturoloji laylarını təşkil edir.

Aşıq sənəti və onun terminoloji şəkildə qam-ozan aşıq mərhələlərindən keçən təşəkkül yolu həm də qam, ozan, aşıq, qopuz-saz sənətinin tarixi dövrlərini əhatə edir.

Aşıq sənəti haqqında elm və sənət adamlarımız XIX əsrdən başlayaraq folklor və onun geniş yayılmış qolu olan aşıq sənətinin genetik tarixi inkişaf yolunu izləmiş, maraqlı mülahizələr irəli sürmüşlər.

Oğuz mədəniyyət kompleksinin ozan yaradıcılığında eramızın XVII əsrə qədər yaranması onun inkişafından, türkün məkan dairəsinə daxil olan mədəniyyətin bütün çalarlarını əhatə etmişdir. B.Çobanzadə, İ. Hikmət, Ə. Abid, A.Şaiq, S.Mumtaz, V.Xulufu, H.Əlizadə, Y.V.Çəmənəminli, Ü.Hacıbəyov, S.Vurğun, H.Arif, S.Sarıvəlli folklorumuzun, o cümlədən aşıq yaradıcılığı, saz-sözsənəri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Aşıq sənətinin genetik qaynaqları bir çox tədqiqatçıları dərinlən düşündürmüş, ozan-aşıq sənətinin köklərini inkişaf tapıb gəldiyi mənbələr araşdırılmışdır.

Folklorşünas Mürsəl Həkimov yazır: “Uzaq keçmişdə hələ qəbilə, tayfa, şənlik mərasimlərində, toy məclislərində igidlərin şəninə qopuz-saz çalıb ad qoyan neçə-neçə ərənləri bir-birinə qovuşduran ozan-aşıqlar ayrı-ayrı dövrlərdə türk dilli xalqlar arasında müxtəlif ad-titullarla adlanmışdır. Saya Ağsaqqal, Dədə, Ata, Lələ, Pir ustad, Pir baba, Nur baba, Uğur ustad, Varsaq, Ozan, İşıq, Ustad, Aşıq və sair (1.s.10)” Bu ad titullar tarixin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif münasibətlərlə yaransa da, bu günün özündə də yenə də ad-titul, hörmət, seçilmiş adam adları kimi yaşamaqdadır. “Varsaq”, Ozan, Aşıq anlayışları peşə, qopuz-saz sənəti ilə birbaşa əlaqədardır.

M.Qasımlı qeyd edir ki, Kam, Qam, Şaman da, Baxış da, Ozan da, oyun da bir-birindən fərqlənən, türk dünyasının folklorvə etnoqrafiya mühitində, regional bir kəsimdə ayın, musiqi, söz ifaçılarına verilən adlardır.

Ozan çox güman ki, nə şaman, nə qam, nə taliben ola bilməzdi. Bunun nəzərə alınması aşağıdakı mülahizənin yaranmasına səbəb olur: “Azərbaycan xalqının təkamülündə mühüm rol oynamış oğuz tayfalarının ən qədim şairi, müğənnisi sayılan ozan sehrbazlıq, rəqqaslıq, musiqişünaslıq və buna bənzər qabiliyyətlərə malik yaradıcı aşığın pərvəriş tapdığı əsrlərdən çox əvvəlki tarixi kəsimdə çalıb, çağırmış, bu gün əlimizə az bir qismi çatan böyük bir irs qoyub getmişdir. Bu qədim şairlər altaylar içərisində qam, tunquzlarda şaman, monqol və buryatlarda bo yaxud bukul yaqutlarda oyun, samitlərdə taliben, finovlarda tiotoejoe (baxcı) qırğızlarda isə baxşı ad titulları ilə tanınmışdır (2, s. 5). Göründüyü kimi, burada da “Ozan” digər xalqların söz-musiqi yaradıcıları ilə eyniləşdirilir. Bizcə, bunları eyniləşdirmək yox, genetik qaynaqlarının hər mənbədən gəldiyini söykəmək daha düzgün nəticəyə gəlmək imkanı yaradır.

M.Qasımlı Qam-Şaman yaradıcılığının bu xüsusiyyətini qan yaddaşı ilə əlaqələndir. “Qam-Şamanın qədim türk cəmiyyət quruluşlarındakı tarixi funksiyası və Sibir-Altay bölgələrindəki çağdaş fəaliyyəti onu qüdrətli və bənzərsizmədəniyyət-qan yaddaşı daşıyıcısı etnik mədəni sistem qurucusu və qoruyucusu kimi səciyyələndirir (3, s.13)”.

Amma bizcə, yenə də türk regional bölgəsində Qamlığı uzaq Şərqə çəkilən və orada məskunlaşan və heç bir kənar təsirə məruz qalmayan, assimilatativ impulslardan uzaq olan çağdaş Sibir və Altay bölgələrində yaşayan türklərin çağdaş mədəniyyətində Qamlıq oğuzlarda olan ozançılıq, aşıqlıq qədər doğma və əzəlidir. Çünki, qamlığın-şamanlığın kökləri əsirlərin o tayına keçib getsə də, hər hansı bir ünsürsə tutaq ki, Oğuz mədəniyyətinə keçibsə yenə də qam şaman mədəniyyəti müəyyən bir regional türk mühitində yaranıb və həmin türk mühitində də qalmaqdadır.

“Şaman-qam ara həkimi, məsləhətçi, mərasim keçirənmiş” (4, s. 358) Onun rəqs, çalmaq və oxumaqla keçirdiyi ayinə “oyun” demişlər. Oyunun peşə adı kimi işlənməsi bir o qədər düzgün deyildir.

⁷³ BDU. Fəlsəfə doktoru

Yenə də həmin məqalədə oxuyuruq “Qam-şaman ayininə “oyun” deyilməsi təbiidir. Çünki xalq qam şama-na məsləhətçi, ağıllı, zəka sahibi kimi baxırmış. Ozan-aşq sənətinin söykəndiyi qaynaqlardan biri də “Varsaq” sənəti hesab edilir. Varsaq türk dilli qəbilələrdən birinin adıdır. M.Seyidov güman edirdi ki, eradan XV-XVI əsrlərdə ola bilsin ki, daha əvvəlki yüzilliklər Azərbaycanda yurd salmış Azərbaycan qəbilələri, qəbiləbirləşmələri Buntürklər, Qaşqaylar, saqlar, Arsaqlar, Sıraqlar /Şıraqlar,Varsaqlar, Basillər və Azərbaycan xalqının soykökündə duran başqa qəbiləbirləşmələri bir-birinə qohum olmuşlar, beləliklə aydınlaşır ki, Azərbaycanda Azərbaycan xalqının get-gedə biçimləşməsi uzun tarixi proses keçmişdir (5. S.324).

Buradan o da aydınlaşır ki, Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilələrdən biri də varsaq qəbiləsi olmuşdur. Bu sözün etimologiyasına toxunmadan (geniş şəkildə bax: (85, s.16-26), onu qeyd edək ki, aşiq sənətinin mənşəyində varsaq sənətinin durmasının folklorşünaslardan M.Həkimov, V.Vəliyev, Q.Namazov kimi tədqiqatçılar da qəbul edirlər. Onların hər biri bir qayda olaraq M.Seyidova əsaslanır.

M.Seyidov isə “Varsaq” sözünün bir sıra semantik mənalarını bildirir: “Mənbələr” Varsaq sözünün bir sıra mənalarını verir. Bu, aşağıdakı beş mənani daşıyır. 1. Yer adı, 2. Qəbilə adı, 3.Qəbiləyə məxsus əşya adı, 4. Şer forması və melodiya 5. Sənətkar. Mənbələrə əsasən “Varsaq” sözünün sənətkar mənasında işlənməsinə də belə təsnifat vermək olar: a) saz sahibi, söz sahibi, söz ustadı, b) çalan, oynayan oxuyan sənətkar, c) aktyor (6.s.175-185).

Folklorşünas Q.Namazov yazırdı: “Aşığın əcdadları sayılan şaman, qam, baxşı, varsaq, ozan, yanşaq və daha başqa adlar daşımış, sənətlərin digər türkdilli xalqlar kimi Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin təşəkkülündə silinməz izlər buraxmışdır. (7, s.7)

Bütün bunları yekunlaşdırarsa belə qənaətə gəlirik ki, aşiq sənətinin genoloji təkamülü mərhələsində, onun genetik qaynağında varsaq və yanşaq sənəti yeni hadisə kimi qiymətləndirilə bilməz. Varsaq və yanşaq ozan açıq sənətindən bəhrələnərək, onu təqlid edərək öz ifa tərzlərini, repertuarlarını zənginləşdirmişlər.

Peşəkar ifa sənətinin ən qədimi təbii ki, ozan sənətidir. Onun özünə məxsus yaranma dövrü olduğu kimi, varsaq, yanşaq və digər peşəkar ifaçılardan daha əski ifa xüsusiyyətləri və yaradıcılıq ənənələri vardır. Ozan sözünün etimologiyası ilə bağlı F.Köprülüzadənin (8), M.H.Təhməsinin (9) və digər folklor araşdırıcılarının maraqlı mülahizələri vardır. Ozanlar haqqında məlumatlardan aydın olur ki, onların ərazimizdə tarixi olduqca qədimdir. Ona görə də burada ozanların ilkin izlərini ilk sinifli səmiyyətdə bəlkə də ibtidai icma quruluşunun inkişaf etmiş məqamlarında axtarmaq lazımdır.

Ozanın ilk orta əsrlərdə intişarı isə qanuni bir haldır. (9, s.107)

Mirzə Abbaslı “Cahanarayı şah İsmayıl Səfəvi” adlı tarixi mənbəyə əsaslanaraq yazır:

Ozanlar vuruş günlərində qalib yürüşlü ordunun müqabilində çukur çalmaq türkü varsağılar oxumaqla igidlər döyüş həvəsi ilə coşdururdular. Ozanların çalib oxumasından onların vuruş əzmi güclənirdi. Onlar ruh yüksəkliyi ilə düşmən üzərinə yeriyib özlərini hər bərdəyasına vururdular.(9)

Aşiq sənətinin genetik əsasında ozan sənəti durur. Aşiq sənətində Ozan sənəti kimi sinkretik səciyyə daşıyır və ozan sənətinin ən üstün cəhətlərini mənimsəyərək inkişaf etmişdir. Aşq sənəti çoxşaxəli kökləri ilə ozan sənətinə birbaşa bağlı şəkildə yox, təkamül yolu ilə inkişaf edərək tamamilə yeni bir sənət tipi kimi formalaşmışdır.

Aşiq sənəti ilə Ozan sənətinin genetik və tipoloji oxşarlıqları olsa da, onların sənət növü kimi olduqca ciddi fərqləri var və aşiq sənətinin novator xüsusiyyəti açıq aşkardır. Aşiq sənətinin olduqca milli təfəkkürə, xalq həyatına, xalq mədəniyyətinə bağlılığı onun əsl xalqi xarakterini demək olar ki, bütün tədqiqatçılar təsdiq etmiş, aşiq sənətinin əsl demokratik ruhu qeyd olunmuşdur. “Xalq aşığı əlində sazı ilə kəndlərdə dolaşır, toylarda, bayram və ayinlərdə, elin qurduqları şadlıq məclislərində iştirak edir, saz çalır, nəğmə və dastan qoşur oxuduğu lirik şeirlərdə xalqın ruhuna və əxlaqına nəcib duyğular aşılayır.” (10, s 28)

Aşiq sənəti, beləliklə ümummillə mədəni-estetik xarakterin təkmilləşməsində və formalaşmasında iştirak edir və milli mədəniyyətin və mədəniyyətin kamil universitetinə çevrilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həkimov M. “Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı” Bakı, Yazıçı Nəşriyyatı 1983, 338 s.
2. Qasımlı M. Aşiq sənəti. Bakı Ozan, 1996, 258 s.
3. Azərbaycan aşiq və şair qadınları Bakı, Gənclik, 1974 184 s.
4. Seyidov M. “Varsaq” sözü haqqında məqalə. Ədəbiyyat və dil institutunun əsrləri. VIIC Bakı, Elm, 1954,

685 S.

5. Seyidov M. "Azərbaycan mifik təfəkkürün qaynaqları". Bakı, Yazıçı, 1983. 325 s.
6. Seyidov M. "Varsaq" sözü haqqında məqalə ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri VIIIC. Bakı, Elm, 1954, 685 s.
7. Namazov Q. "Azərbaycan aşıq sənəti". Bakı, Yazıçı, 1984, 188 s.
8. Kəprülüzadə F. "Türk söz şairləri" Ankara, 1930, 365 s.
9. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolu minatürlərdə. Bakı, "İşiq" nəşriyyatı, 1981, 90 s.
10. Əskərov Ə. Türk etnik mədəniyyətində aşıqlar və aşıq yaradıcılığı. Gənc ədəbiyyatçünasların Respublika konfransının materallarının tezisləri. Bakı, 1994, 1

Xülasə

Məqalədə ozan-aşıq sənətinin folklor mədəniyyətində özünəməxsus yaranma tarixi və xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir. Ozan-aşıq sənəti Azərbaycan Xalq təfəkkürünün genetik mənbələri, 19-cu əsrdən başlayaraq folklor və onun geniş yayılmış qolu aşıq sənəti bir çox tədqiqatçı alimlərin fikirləri, ozanaşıq sənətinin kökləri və inkişaf mənbələri araşdırılmışdır. Peşəkar ifaçılıq sənətinin ən qədimi olan aşıq sənətinin yaranma tarixi, yansıqların ifadə xüsusiyyətləri, yaradıcılıq ənənələri xüsusi qeyd olunub. Aşıq və ozan sənətinin genetik və tipoloji oxşarlığı göstərilir.

Резюме

В статье рассказывается об уникальной истории возникновения и особенностях искусства Озанашыг в фольклорной культуре. Озан-ашугское искусство генетические источники азербайджанского народного мышления, начиная с 19 века фольклор и его широко распространенная ветвь ашугское искусство были исследованы идеи многих ученых исследователей, корни и источники развития Озан-ашугского искусства. Особо отмечена история создания ашугского искусства, старейшего из профессиональных исполнительских искусств, особенности исполнения щек, щек, творческие традиции. Показано генетическое и типологическое сходство ашугского и озанского искусства.

Summary

The article describes the unique history of the emergence and features of the art of Ozan-asha in folklore culture. Ozan-Ashug art genetic sources of Azerbaijani folk thinking, since the 19th century folklore and its widespread branch Ashug art the views of many scientists and researchers, the roots and sources of development of Ozan-Ashug art have been studied. The history of the creation of Ashug art, the oldest of the professional performing arts, the peculiarities of cheek performance, and creative traditions are particularly noted. The genetic and typological similarity of Ashug and Ozan art is shown.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

NƏDİMİN “DİVAN”INDA QİTƏ JANRINDA YAZILMIŞ ŞEİRLƏRİN TEMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. XVIII əsrin böyük türk şairi Əhməd Nədimin “Divan”ında 30-dan çox tarixi mənzumələri vardır. “Divan” ında mövcud olan bu tarixlər, qitə janri formasında qələmə alınmışdır. Bu tarixlər əsasən Lalə dövründə ölkə daxilində aparılan islahatlar və quruculuq işləri ilə əlaqədar yazılmışdır. Onu da qeyd etmək ki, bu mənzumələrin əksəriyyəti o dövrün sədrəzəmi Damad İbrahim Paşaya həsr olunmuşdur. Nədimin bu poetik nümunələrini tədqiq edərkən nəzərimizi cəlb edən cəhətlərdən biri də təsvir edilən məkanda cərəyan edən hadisənin və orada bilavasitə iştirak edən tiplərin ön plana çıxarılmasıdır. Şair eyni zamanda bu hadisəni təhkiyə yolu ilə səhnələşdirməyə çalışmış və müəyyən mənada buna nail olmuşdur. Beləcə şair, poetik istedadı sayəsində yaşadığı dövrün ümumi mənzərəsi haqqında geniş təsəvvür yaratmışdır.

Əsas hissə. Məlumdur ki, klassik türk, eləcə də Şərq xalqları ədəbiyyatında çox istifadə olunan nəzm şekillərindən biri də qitədir. Qitə ərəb sözü olub parça, hissə mənasını ifadə edir. Həcmcə və qafiyə quruluşu etibarıyla qəzələ bənzəyən qitə, mövzu baxımından daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Qitə ictimai-siyasi, əxlaqi-tərbiyəvi məzmun daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, divan şairi düşüncələrini, hər hansı bir hadisə ilə əlaqədar münasibətini və eyni zamanda daxili həyəcanlarını bu nəzm şəkli vasitəsilə ifadə edir.

Türk divan ədəbiyyatında iki beytli qitələrlə yanaşı, bəzən 15, bəzən də daha çox (30-40) beytdən ibarət qitələrə rast gəlirik. Belə qitələrə “qitəyi-kəbirə” deyilir. Nədimin də “Divan”ında “qitəyi-kəbirə” adlandırılan nümunələrə rast gəlirik. Buna nümunə olaraq sədrəzəm İbrahim Paşanın şairi, şəxsi kitabxanasına “hafizi-kütüb” təyin etməsi münasibəti ilə qələmə aldığı təşəkkür qitəsini nümunə göstərə bilərik. Şair:

Ey kudsiyan aman mənə imdad vaxtıdır,

Bir heyrət aldı natıkamın tab u rahatın, [4, s. 126] – beyti ilə başlayan və:

Xurşudu zatın eyləyə reşki fələk müdam

Divanxanəyi şərəfin sədri rifatin, [4, s. 127] – beyti ilə bitən qitəsində İbrahim

Paşanın göstərdiyi bu etimad qarşısında duyğularını səmimi və zərif bir dillə belə ifadə etmişdir: “*Ey müqəddəs mələklər! Mənə kömək vaxtıdır. Çünki söz söyləmək və yazma qüdrətim bir heyrət içindədir. Allah eşqinə, bu şux qələmimə bir az yardım edin ki, əfəndimin ehsanlarını, yaxşılıqlarını vəsf edim. Onun lütfələrini necə vəsf edim, mən nə edim, mənə etdiyi yaxşılıqların şükranını necə ödəyim ki, lütf edib kərəm buyurub, yüksək bir anlayış göstərüb, bu köləsini yüksək vəzifə ilə təqdir edib*”.

Bundan sonra şair öz problemlərindən bəhs edir: “*Əfəndim, Allah bilir ki, azad yaradılışım bu vəzifənin həsrətini çoxdan bəri çəkməkdəydi. Həmişə fikrim bütün qabiliyyətimi müqəddəs elm yolunda sərf etmək idi. Amma hər zaman “bu iş kitabsız necə olar?” – deyə sinəm möhnətə qarq olmuşdu. Ordan-burdan əldə etdiyim bir-iki kitabla ruhum qabiliyyət və istedadını inkişaf etdirə bilmirdi. Təmiz bir nüsxə keçici olsa belə, əlimə keçməzdi. Yenə Allah bilir ki, bu fikrimi ayağının tozuna arz etmək üçün niyyət etmişdim. Lakin yenə də deməyə təvəkkül edərdim. Çünki: “Bu Nədim nə ədəbsiz imiş, dəyərini artırıdınca artırdı”, – söyləməsinlər deyə ehtiyat edirdim. Bu müjdəli xəbəri eşidincə əfəndimdəki lütfkarlıq və kərəmətinə bütün qəlbimlə inandım və bunun altına da təsdiq imzası olaraq qəlbimi basdım. Əfəndim, məlumun olsun ki, bu bəndənizə etdiyiniz lütfkarlıq, göstərdiyiniz şəfqət və mərhəmət bununla son həddə çatdı. Sənin səxavət zülalın mənə ruh və can verdi. Buna lütfün də əlavə olununca, o zülal suyu abı-həyat ləzzətinə çevrildi. Qulun Nədim, dəyəri az bir inciydi, sənin etibarın onun dəyərini artırdı. Ona belə bir vəzifə etibar etdikdən sonra ondakı bilik və şeir gücünün nələr edəcəyini seyr et. Allah sənin himayə ağacının kölgəsini dünyadan əksik etməsin. Mübarək varlığını uzun ömürlü etsin, vəzirlik rütbəsinin şərəfini, ehtişamını əbədiyyətə qədər artırsın. Günəşə bənzəyən zatın və divanxanan daima fələyin qısqançlığına səbəb olsun*”.

Divan ədəbiyyatı əsrlərcə formalaşmış və müəyyən edilmiş qaydaları olan bir ədəbiyyatdır. Nədim

⁷⁴ AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu “Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsi, böyük elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: aygunyusubova74@gmail.com

də bir divan şairi olduğu üçün bu ənənəyə bağlı olmaqla yanaşı ona təsir edən ədəbi cərəyanlar (məhəl-liləşmə cərəyanı) və təmayüllər nəticəsində yenilik gətirməkdən də çəkinməmişdir. “Ənənəyə əsasən mədhiyyələr qəsidə, tarixlər isə qitə janrında qələmə alındığı halda Nədim bəzən bu şəkildə tərtibatın xaricinə çıxmış və İbrahim Paşanın mədhini Kaputan Mustafa Paşanın sarayına gəlməsi münasibətilə yazılmış müxəmməsdə əks etdirmişdir”. [5, s. 44] Mədhilər qəsidə şəklilə yazıldığı halda, Nədim bu ənənəni pozmuşdur. Belə ki, göz ağrısından şikayət vəsiləsilə Sədrəzəm İbrahim Paşaya həsr etdiyi mədhiyyə xarakterli qitəsi də bu cəhətdən diqqətəlayiq mənzumədir.

Hıdiva asafa Hatem-nihada servera sadra

Ki zatın kimi asaf bir dəxi gəlməz bu dünyaya, [4, s. 129] – beyti ilə başlayıb:

Mekarim-pervera çün kim remed def oldu aynımdan

Nola Tarixi Ayni ilə gəlsəm babı valaya [4, s. 130] – beyti ilə bitən həmin qitənin

məzmunu belədir: “*Ey Hatem (Tay qəbiləsinə mənsub igidlikdə, xüsusiylə də səxavətli olması ilə məşhur olan ərəb) xasiyyətli vəzir! Sənin kimi bir vəzir bir daha dünyaya gəlməz. Mərhəmət ocağı və yaxşılıq sahibisən, sənin himayənə bağlı olanları daima görür və müşahidə edirsən. Bu Nədimin fəryad və fəqanını bir an üçün olsa da, dinlə. Mənim elə bir düşmənim var ki, ildə bir dəfə gələrək səbirsiz canıma nə əziyyətlər edər. O kafir nə verdi ki, mənə ala bilmir. Məni evdə həbs edərək, pərişan vücuduma nə cəfalar çəkdirir. Sevgilinin gözəl üzünü görməyimə mane olur, bu bir tərəfə, uca hüzuruna üz sürtməyə də icazə vermir. Bu günlərdə yenə gələrək məni əfəndimdən ayırdı. Onun əlindən çəkdiyim əziyyətləri, məşəqqətləri qələmlə ifadə etmək çətindir. Sultanım, Allah səni daima sevindirsin. O soysuz düşmən, çəkdiyi qəmdən qurtulmasın. Allah qəlbini ölkələr fəth etməklə sevindirsin. Bir tərəfdən Çırağan safasında, bir tərəfdən də donanma əyləncələrindən zövq alasan, səfa çəkəsən. Əfəndimiz, Sizə bəhs etdiyim o zalım düşmən göz ağrısıdır. Bu düşməni bir daha görməmək üçün Allaha sığındım. O zalım düşmən, indi sənin dövründə çəkdiyim zövq və səfaların hesabını məndən bir-bir soruşur. Şükürlər olsun ki, onun cəfasından qaçıb, adil hüzuruna şikayətə gəldim. Ey göylər qədər uca əfəndim! Bu xəstəlik məni çox ağladıb inlətdi. Bir dəfə də olsa iltifat et, məni sevindir və güldür. Gözümün ağrısı gedincə hüzuruna Ayni tarixinin tərcüməsi ilə heç gəlməz olarammı? Haqdan ümidim budur ki, ayaq tozuna üz sürə bildiyimə görə sənin lütfün, ağlayıb inləyən Nədim üçün bir şəfa olsun”.*

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, şair İstanbul türkcəsinin, gündəlik danışiq dilinin canlılığından ustalıqla istifadə edərək öz şəxsi məsələlərini, fiziki və ruhi sıxıntılarını, problemlərini səmimi bir söhbət şəklində ifadə etmiş və bu vəsilə ilə şeirlərində yaşanan canlı həyat səhnələrini əks etdirmişdir. İbrahim Paşanın şəxsi kitabxanasına “hafizi-kütüb” təyin edilməsini və göz ağrısını da dilə gətirdiyi mədhiyyə xarakterli qitəsi qeyd olunan bu ifadə şəklinin tipik nümunələridir.

Nədim ilk tarix qitəsini (h.1114) Gülşəni təkyəsi üçün yazmışdır. “*Ruhani sirlərin endiyi yeni bir təkyə, nə gözəl! Könül əhli aşıqlərə irfan sarayının feyzini verir. Aşıqlərin könlünə elm və irfan bağışlayan mübarək yer. Onun içində ilahi eşq qabiliyyəti əldə edilir. Burada Gülşəni həzrətlərinin gül bağçasının bülbülləri zikr qönçəsinin ətrini ruhlara qida edərlər. Həzrəti Pirin gizli sirri böyük zikrdən təcəlli edərək şövq əhlinin içini nurlandırır. Müqəddəs yaxınlıq məşəli həya şamdanına şam ola bilməz. Allahın birliyinə inanaların könlü və canı riyakarlıqdan təmizlənmişdir. Ey Nədim! Bu təkyənin elmli insanların toplandığı yer olduğunu görünə feyz almaq icazəsi ilə mən də buraya bağlandım. İlham mürşidinin dilindən bu tarix çıxdı. Bu təmiz yer “Qırqlar məqamı” adıyla məşhur oldu”.*

Daha sonrakı tarix qitəsini Sabih Çələbi adlı birisinin saqqal saxlaması münasibətilə (h.1122) qələmə almışdır.

Beytül qəzəli işvə Sabihi Çələbi kim

Hər cünbişi həm-haləti aşarı sabiha, [4, s. 178] – beyti ilə başlayan bu tarix

qitəsinin məzmunu belədir: “*Zərif davranışın və kübarlığın ən bariz nümunəsi olan Sabih Çələbinin hər hərəkəti şeir kimidir. Qırıq-tökük sözlər söyləyən tutuquşu, onun məlahətli sözlərinə, duzlu dodağına baxdıqca dili tutulur. Qələm və baş onun gül yarpağına bənzəyən yanağındakı saqqal çəməninə (saqqal saxlamasına) əbcəd hesabıyla tarix yazmağa çalışırkən Nədimdən bu parlaq misranı eşitdik. O gözəl üzə nur ayətini yazdılar”.*

Şair anası Saliha Xanımın vəfatına həsr etdiyi (1124) qitəsində kədərini belə ifadə etmişdir:

Olcaq əmri Xudayilə Nədimi zarın

Madəri müşfikası azimi şəhrəhi beka

Gəlib iki gözünə yaş dedim tarixin:

Saliha kadına cay edə behiştü Mövla. [4, s. 188]

“Ağlayan, zavallı Nədimin şəfqətli anası, Allahın əmri ilə əbədilik yurduna doğru yola çıxınca, iki gözümə yaş gəldi. Mən də ölüm tarixini söylədim. Allah, Saliha xanıma cənnəti yer, yurd etsin”.

Şair, İsmail Əfəndinin müftü olması münasibəti ilə yazdığı (h.1128) qitəsi ilə bu xronoloji ardıcılığı davam etdirir. “Divan”ında yer alan müxtəlif mövzularda h. 1130-1143-cü il tarixləri arasında qələmə alınmış digər qitələr isə sədrəzəm İbrahim Paşanın zamanına təsadüf edir.

Şeyrlərində dövrünün geniş şəkildə təsviri, hadisələri gördüyü kimi səhnələşdirməsi və duyğularının olduğu kimi tərənnümü onun təbiətindəki səmimiliyindən və şairlik istedadından irəli gələn bir xüsusiyyətdir. Şairin belə tarix mənzumələrində Lalə dövrü haqqında geniş məlumatlar mövcuddur.

Nədimin tarix qitələrində hadisələrin bəzilərində təsvir və təhkiyə əsas yer tutur. İbrahim Paşanın sədarət kaymakamı, İsmail Əfəndinin müftü və İzzət Əli Paşanın dəftərdar olması münasibətilə yazılan şeir parçaları belə nümunələrdəndir. Bu şeyrlərdə demək olar ki, heç bir yenilik gözə çarpmır. Məlumat xarakterli bu sadə mənzumələrdə təsvir olunan tarixi hadisələrə, divan ədəbiyyatının estetikasına, şeir anlayışına uyğun olaraq təkrar olunmuş bir sözləyiş hakimdir. Şairin “Divan”ında belə mənzumələrlə yanaşı, daxilində hərəkət və danışq ünsürləri olan şeyrlərə də rast gəlirik. Bu mənzumələri vasitəsilə şair, divan şeirinin mövcud imkanları xaricinə çıxmağı bacarmış, real, canlı həyata xarakterik olan ünsürləri şeyrlərində əks etdirmişdir. Kaputan Mustafa Paşanın Fərah bağında malikanəsinin inşasına həsr olunmuş mənzuməsi bunun tipik nümunəsidir. Tarixdən də məlumdur ki, Mustafa Paşa İstanbulun müxtəlif səmtlərində bir sıra gözəgəlimli, möhtəşəm saraylar inşa etdirmişdir. Bəs niyə məhz Fərah bağdakı malikanənin tikilişi bu qədər önəmlidir? – sualının cavabını yenə şairin misralarında tapırıq. Çünki o dövrün qüdrətli sədrəzəmi İbrahim Paşa bu bağa və yeni inşa edilmiş malikanəyə tərif buyuracaq, oranın havasına, suyuna, möhtəşəm görünüşünə valeh olacaqdır. Qəlbə bir rahatlıq, fərahlıq bəxş etdiyi üçün sədrəzəm də bu səbəblə bu yerə “Bağı Fərah” adını verəcəkdir.

Şairin “Divan”ında buna bənzər bir çox nümunələrə rast gəlirik. Şahzadə Nümanın anadan olması münasibəti ilə yazdığı tarix qitəsində istifadə etdiyi dil və hadisəni əks etdirən canlı tablolar vasitəsilə şair, əski şeir ənənəsinin xaricinə çıxmağı bacarmışdır. *“Dünyaya Sultan Əhməd kimi nadir tapıntıların dəyərini bilən və eyni zamanda qiymətləndirməyi bacaran bir padşah gəlməmişdir. Sultan Nüman isə onun haşmət bağı, dövlət gülşəninin təzə fidanıdır. Dünyaya gəlişi ilə aləmi günəş kimi nurlandırmışdır. Onun gəlişi münasibətilə çərx (fələk) oğlağını (oğlaq bürcü) qurban etmişdir. Köz səsləri yenə hər tərəfi vəlvələyə saldı. Göy üzü nəğmələrlə doldu, hər bucaqda şövq vardı. Coşğu ilə bəzədilmiş bedestənlərinə (ticarət mərkəzlərində) bu münasibətlə sevinc və zövq satılır. Beləcə şəhər təzə gəlin kimi bəzədilmiş, aləm də gözəllərin üzü, siması kimi bəzəklidir”*. Bu mənzumədə qısa cümlələrin istifadəsi ilə yanaşı, gündəlik danışq dilinin özünəməxsusluğu: səs və ifadə xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən qurban kəsilməsi, kus musiqi alətinin çalınması, bəzədilmiş şəhər mənzərələri kimi canlı həyat səhnələri digər tərəfdən isə şahzadənin anadan olması münasibətilə duyulan sevinc hissi bu şeiri sadəcə məlumat xarakterli bir tarix mənzuməsi olmaqdan çıxarmışdır.

Üç anbarlı döyüş gəmisinin bayram günü münasibətiylə dənizə buraxılması və padşahın da orada iştirak etməsi münasibətilə təşkil edilmiş mərasimi təsvir edən tarix qitəsində isə hadisələr belə cərəyan edir: *“Sultan Əhmədin əmri ilə dünyada bənzəri olmayan üç anbarlı döyüş gəmisini düzəldilmişdir. Əgər fil kimi qüvvətli, güclü Rüstəm onun səsini eşitsəydi başı həşrə qədər sərsəmləmiş olardı. Təcrübəli mütəxəsislər böyük əzmkarlıq nümayiş etdirərək o dağı (gəmini) bir bayram günündə dənizə saldılar”*. Qitənin ikinci hissəsində isə hadisə belə davam edir: *“Bu üç anbarlı döyüş gəmisini Sultan Əhməd dövründə tamamlanmışdır. Hökmdar bu münasibətlə təşkil edilmiş mərasimə təşrif buyurur. Dağı xatırladan bu döyüş gəmisini sanki su kimi dənizə axmağa başlayır. Padşah da digər döyüş gəmisinin göyərtəsində oturmuş bir vəziyyətdə mərasimi diqqətlə izləyir. Nədim, suya salınan bu gəminin hökmdarı görünə onun zəhmindən çəkinərək önündən keçməyi ədəbsizlik hesab edər və padşahın bu təsirli görüntüsü qarşısında təəccüblənmiş bir şəkildə durduğunu yazır. Yalnız padşahın xeyir duasından sonra möhtəşəm bir dağı xatırladan gəmi suda hərəkət etməyə başlayar. Nədim də bu əhəmiyyətli hadisənin tarixini yazar”*.

Üç anbarlı döyüş gəmisinin dənizə salınması münasibətilə qələmə alınmış bu iki parçanı müqaisə edərək görürük ki, birinci parçada gəminin dənizə salınması mərasimini əks etdirən səhnədə, ilk hazırlıq işləri əks olunur. İkinci parçada isə hadisə tamamlanmış bir şəkildə qarşımıza çıxar. Hər iki parçada

da hərəkət ünsürü ilə gündəlik danışiq dilinin canlılığı birləşincə bu səhnə həyatilik və reallıq qazanmışdır. Bu xüsusiyyət də şairin yaradıcılığında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Şairin İbrahim Paşanın tufəng atması münasibətilə yazdığı qitəsini sözü edilən bu ifadə şəklinin tipik nümunəsi hesab etmək olar: *“İbrahim Paşa, bir gün Boğaziçindəki Kaputan Mustafa Paşanın Tırnaqçı malikanəsinə gedər. Sahilə baxan istiqamətdən dənizi müşahidə edərək birdən gözləri bir yerə sataşır və ətrafındakılara gözləri sataşdığı yeri işarət edərək soruşur: “Görəsən oraya güllə atılsa çatarmı?”* Ətrafında gələn cavab isə *“Nə mümkün”* olur. Sədrəzəm də: *“Onu həll etməyə nə var?”*, – *deyərək bir nişangah və tufəng hazırlamalarını əmr edir və o yeri hədəf alaraq atəş açır. Bu vaxt fələkdən “Sad tahnin” deyərək bir səs qopur. Nədim də öz növbəsində fələyə səslənib İbrahim Paşanı tərifləyir*”. Verilmiş nümunədən də gördüyümüz kimi, Sədrəzəmin Tırnaqçı malikanəsinə getməsi, ətrafa tamaşa etməsi, gözlərinin birdən dənizdə bir yerə sataşması və diqqətini cəlb etməsi, atəş açmaq mövzusunda ətrafındakı insanlarla fikir mübadiləsi etməsi, hədəfə atəş açma hazırlıqlarının görülməsi və nəhayət atəş açması kimi hərəkət ünsürləri hadisəni canlandıran amillərdən biridir. Bu canlılığı, reallığı təmin edən amil isə bayağılığa düşmədən istifadə etdiyi İstanbul türkçəsinin sadə və axıcı danışiq tərzini və özünəməxsus ifadə şəkli. Məhz bu səbəbdəndir ki, Nədimim bəlağətli dilinin və təmtəraqlı üslubunun təsiri ilə təsvir olunan hadisə oxuyucuya son dərəcə real təsir bağışlayır.

Ayasofya camisində sultana namaz qılmaq üçün ayrılan yerin genişləndirilməsi, İzzət Əli Bəyin (vəzir və şair, Damat Mehmet Paşanın oğludur) dəftərdarlığı, Şahzadə Nümanın və Şahzadə Əbdülhəmidin anadan olması, İbrahim Paşanın oğlu Məhəmməd Paşanın vəzir və damad olması münasibəti ilə qələmə aldığı mənzumələr o dövrün hadisələrini əks etdirməsi baxımından təqdirəlayiq mənzumələrdir. Məlumdur ki, o dövrdə İstanbulda tez-tez yangın hadisələri qeydə alınır. 1138-ci il tarixində bir yangın hadisəsi nəticəsində Atik sarayında bir kazarma yanırdı [2, s. 373]. İbrahim Paşa öz şəxsi vəsaiti ilə bu kazarmayı yenidən inşa etdirmişdir (h.1139). Eyni zamanda bu kazarmanın yanında padşah üçün bir qəsir də tikdirmişdir. Bu məlumatları biz şairin *“Əski saray teberdarlarının kışlasına və kasra”* başlıqlı tarix mənzuməsindən öyrənirik.

Bildiyimiz kimi, o dövrdə ölkə daxilində abadlıq işləri geniş vüsət almışdı. Xüsusilə İstanbulu və ətrafını xarici ölkə diplomatik korpusuna daha gözəl, abad göstərmək məqsədi ilə İbrahim Paşabir sıra abadlıq işləri başlatmışdı. Belə ki, Üsküdüdə Şərəfabad qəsrinin inşası, Fəhər bağçasının abadlaşdırılması kimi işlər görüldü. Nədimin tarix qitələrini tədqiq edərək öyrənirik ki, o dövrdə İstanbulda su problemini aradan qaldırmaq üçün buraya müxtəlif kanallar vasitə ilə su çəkilməyi və başda İbrahim Paşa olmaqla digər dövlət adamları da şəhərin müxtəlif səmtlərində çeşmələr inşa etdirmişdilər. Bunlardan biri də şairin İbrahim Paşanın bir çeşmənin təmir etdirməsi ilə əlaqədar yazmış olduğu tarix mənzuməsidir. Bu şeirdə şair təşxisdən istifadə edərək hadisəni, yəni çeşməni onun öz dili ilə ifadə edir. *“Bəxtim məni belə ümitsizliyə düşür etməsi layiqdirmi? Əvvəllər etibarlı ikən, nə yazıq ki, fələk indi məni xarabaya çevirdi. Qınaq hədəfi olmuşam. Düşmənin əli tənə ilə qulağımı burur, amma utandığımın bir söz deyər bilmirəm. Ətrafımda hər tərəf abadlaşdırılırkən mən niyə belə xaraba qaldım. Himmət ərbabı ilə aramızı kim vurdu görəsən?”* Daha sonra hekayənin davamını şairin dilindən öyrənirik. İbrahim Paşa çeşməyə şəfqət göstərmiş, çox nəfis bir şəkildə təmir etdirib oraya su çəkdirmişdir (1720). Şair bu qitə vasitəsi ilə eyni zamanda vaxtı ilə gözəl günlər görmüş sonradan düşdüğü çətin vəziyyətdən ümitsizliyə düşərək olmuş İstanbul ilə çeşmənin hekayəsini eyniləşdirmişdir.

Şairin tarix mənzumələrinin içində nəzərimizi cəlb edən qitələrdən biri Paşaqapısı yaxınlığındakı Fatma Sultan camisinə həsr olunmuş mənzumədir. Sultan Əhmədin qızı Fatma Sultan bir gün saraya bitişik inşa edilmiş məscidin qarşısından keçərkən vaxtı ilə möhtəşəmliyi, gözəlliyi ilə hər kəsi heyran edən zamanın acımasız axışına uğradığını, viranə qaldığını görür. Həyat yoldaşı İbrahim Paşaya: *“Mən bu caminin əvvəlki möhtəşəmliyini bərpa etmək istəyirəm”*, – deyir. İbrahim Paşa da gənc xanımının bu təklifindən sonra əmr edərək camini göz oxşayacaq bir şəkildə təmir etdirir. Onu da qeyd edək ki, Əhməd Rəfiqin *“Lalə dövrü”* kitabında verdiyi məlumatla əsasən Sultan Əhmədin qızı Fatma Sultan dörd yaşında ikən Şədrəzəm Əli Paşaya nişanlanmış, Əli Paşanın şəhadətindən sonra isə 1717-ci ildə 13 yaşında 50 yaşlı İbrahim Paşa ilə evləndirilmişdir [1, s. 113].

“Tərsanədən Divanxanaya” adlı mənzuməsi də o dövrün tarixinin yaşadılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tərsanə (gəmiqayıma) və orada aparılan təmir-bərpa işləri ilə əlaqədar məlumatları şairin bu qitəsindən öyrənirik. Şeirdə təsvir olunan tərsanə, böyük bir döyüş gəmisinin təmir edilməsi münasibətilə təşkil edilmiş mərasimin keçirildiyi məkandır. Padşah və sədrəzəm bu mərasimdə iştirak etmək üçün buraya təşrif buyurmuşdular. İşin başlanması, sultan və İbrahim Paşanın gəlişi

münasibətilə qurbanlar kəsilir, mərasim başa çatdıqdan sonra isə tədbir iştirakçıları divanxanaya keçirlər. Divanxananın yararsız bir vəziyyətdə olduğunu gören İbrahim Paşa orada təmir bərpa işlərinin başlanılması ilə əlaqədar əmr verir. Mustafa Paşa da kaputan olduğu üçün bu işi öz öhdəsinə götürür.

Bunlardan əlavə, şairin Darüssaadə Ağanın çeşməsinə, Sultan Əhməd çeşməsinə, Üsküdar çeşməsinə, Başqadın çeşməsinə, Sultan Bəyazıt çeşməsinə, Xədicə Sultan çeşməsinə, Damatzadənin Sütlücadəki çeşməsinə və s. yazdığı mənzumələr tarixi dövrü işıqlandırması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu məsələdən bəhs edən görkəmli alim Seyit Kamal Karaalioğlu, Nədim kimi yaşadığı dövrü əks etdirə bilən ikinci bir divan şairi daha yoxdur, söyləmişdir. [3, s. 713]. Nədimin tarixi mənzumələrində həmçinin İbrahim Paşa mədrəsəsi, Şahzadə camisinə yaxın İbrahim Paşa çarşısı (ticarət mərkəzi), İbrahim Paşa mədrəsəsi, Kaputan Mustafa Paşanın inşa etdirdiyi karvansaray, Vəfa bağındakı qəsr, Fərrah bağı və yeni malikanəsi, Kethuda Paşa malikanəsi və sarayı kimi Lalə dövründə tikilmiş və ya təmir edilmiş memarlıq abidələrinə dair də geniş və müfəssəl məlumat verilir.

Nəticə. Əhməd Nədimin yaradıcılığında qitə janrı formasında qələmə alınmış şeir nümunələri, Lalə dövrünün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühiti ilə əlaqədar ümumi fikrin formalaşmasında böyük rol olduğu qənaətinə gəlirik. Eyni zamanda türk divan ədəbiyyatının tarixi inkişaf mərhələsinin mühüm dövrü sayılan XVIII əsrdə şairlər tərəfindən istifadə olunan qitə janrının tematik xüsusiyyətlərini göstərməsi baxımından da əhəmiyyətlidir

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Altınay Ahmet Refik, Hicri on ikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200), İstanbul, Endurun Kitapevi, 1988, 240 s.
2. Asım Tarihi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1865, 625 s.
3. Karaalioğlu Seyit Kemal, Türk Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan Tanzimata) cilt I, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1980, 814 s.
4. Macit Muhsin, Nedim Divanı, Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012, 348 s.
5. Mazioğlu Hasibe, Nedim, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, 221 s.

Ключевые слова: поэт Надим, жанр кыта, диванный поэт, садразам, повествование

Key words: poet Nadim, kyta genre, divan poet, sadrazam, narration

Тематическая характеристика стихов в жанре кыта в «диване» Надима

Резюме

В «Диване» великого турецкого поэта XVIII века Ахмет Надима насчитывается более 30 исторических стихотворений. Эти стихотворения написаны в жанре кыта. Эти даты в основном были написаны в связи с реформами и созидательными работами, проводившимися в стране в Эпоху тюльпанов (Лале деври). Следует также отметить, что большая часть этих стихов была посвящена садразаму той эпохи Дамаду Ибрагим-паше. Одним из аспектов, привлекающих наше внимание при изучении этих поэтических образцов Надима, является выдвигание на первый план события, происходящего в описываемом пространстве, и лиц, непосредственно в нем задействованных. Поэт попытался инсценировать это событие повествовательным способом и в определенном смысле преуспел. Таким образом, поэт благодаря своему поэтическому таланту создал подробное описание общей картины времени, в котором он жил. В то же время эти стихи имеют большое значение с точки зрения отражения языковых особенностей того периода.

Thematic characteristics of poems in the kyta genre in Nadim's "divan"

Summary

The "Divan" of the great 18th century Turkish poet Ahmet Nadim contains more than 30 historical poems. These poems are written in the kyta genre. These dates were mainly written in connection with the reforms and creative works carried out in the country during the Age of Tulips (Lale Devri). It should also be noted that most of these poems were dedicated to the Sadrazam of that era, Damad Ibrahim Pasha. One of the aspects that attracts our attention when studying these poetic samples of Nadim is the highlighting of the event taking place in the space described and the persons directly involved in it. The poet tried to dramatize this event in a narrative way and, to a certain extent, succeeded. Thus, the poet, thanks to his poetic talent, created a detailed description of the general picture of the time in which he lived. At the same time, these poems are of great importance from the point of view of reflecting the linguistic features of that period.

Rəyçi: *Aygün Əlizadə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ OYANIŞ ƏDƏBİ FAKT KİMİ

"Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur. Zira ki, mal- mülk tələf olur gedir, amma söz qalır"
(Cəlil Məmmədquluzadə).

Giriş. Azərbaycanda onu müxtəlif adlarla tanıyırlar: Cəlil Məmmədquluzadə bənzərsiz nasir, kiçik hekayənin böyük ustadı, qüdrətli dramaturq, vətəndaş-publisist, azərbaycançılıq ideologiyasının yaratıcılarından biri, Azərbaycan ədəbiyyatında "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin, tənqidi realizmin banisi kimi geniş şöhrət qazanmış görkəmli yazıçı və tanınmış ictimai xadimdir.

Molla Nəsrəddin - ilk növbədə, yazıçının əsas gizli imzalarından biridir. Az sonra bu ad Mirzə Cəlilin ədəbi təxəllüsünə çevrilmişdir. Nəinki Azərbaycanda, bütün Şərqdə birinci satirik və rəngli karikaturalı mətbuat orqanı olan məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru və naşiri olması bu adı böyük sənətkar üçün daha da doğrulaşdırmışdır. Bu adda həmçinin Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının cövhəri, aparıcı istiqaməti sayılan vətəndaşlıq cəsarəti, müdriklik, hazırcavablıq, uzaqgörənlik kimi keyfiyyətlər də ehtiva olunub.

Cəlil Məmmədquluzadənin yeni ədəbi məktəb yaratması, kiçik hekayənin böyük ustadı kimi məşhurlaşması, mübariz bir jurnala əsrin dördüdə biri qədər zaman ərzində böyük bacarıqla rəhbərlik etməsi Cəlil Məmmədquluzadəyə də Mirzə Cəlil adını daşımaq şərəfini bəxş edib.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində sözün geniş mənasında milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanır. Onun yaradıcılığı gələn hər yeni nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir [1].

Cəlil Məmmədquluzadə - kiçik janrın böyük ustadı kimi

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılıqla ardıcıl məşğul olub. Qüdrətli yazıçının "Usta Zeynal" (1905), "Dəllək" (1906), "İranda hüriyyət" (1906), "Fatma xala" (1906), "Qurbanəli bəy" (1906), "Quzu" (1914), "Nigarançılıq" (1916), "Konsulun arvadı" (1918) və b. hekayələri onu kiçik janrın böyük ustadı kimi tanıdıb. Ədibin teatr və dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyəti də ona geniş şöhrət qazandırır, xüsusən, məşhur "Ölülər" tragikomediyasının yazılması (1909) və Bakıda uğurla tamaşaya qoyulması (1916) onun ədəbi nüfuzunu artırır. "Kamaçça" (1920) və "Anamın kitabı" (1920) pyesləri ilə o, Azərbaycan dramaturgiyasını daha da zənginləşdirib [2].

Mirzə Cəlilin Təbriz həyatı

Cəlil Məmmədquluzadə 1920-ci ilin sentyabrından 1921-ci ilin mayınadək Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Burada onun çətin şəraitdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının səkkiz sayını nəşr edilməsi böyük əks-səda doğurub. "Ölülər" əsəri Təbriz teatrı səhnəsində uğurla tamaşaya qoyulub (1 may 1921-ci il), bundan sonra Cənubi Azərbaycanda realist-satirik ədəbiyyat və mətbuatın, karikatura sənətinin meydanı genişlənib.

Latın əlifbasının tətbiqində Mirzə Cəlil fədakarlığı

C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Yeni yol" qəzeti respublikada latın əlifbasının tətbiq olunması yollarında əsl fədakarlıq göstərirdi [3]. Azərbaycan müəllimlərinin V qurultayında (1925) və Türkoloji qurultayda (1926), bir çox yubiley, mərasim və ədəbi gecələrdə ədib diqqət mərkəzində olub. Nəhayət, 1926-cı ildə Mirzə Cəlil Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi üzvlüyünə namizədliyə qəbul edilib.

Cəlil Məmmədquluzadəyə göstərilən təzyiqlər

Bununla belə, cəmiyyətə bəslənilən ümid və inam dövrü uzun sürmür. İctimai xadim və yazıçı kimi böyük nüfuz qazanması müəyyən dairələrdə ona paxıllıq və qısqanclığın artmasına səbəb olur. Cəlil Məmmədquluzadə 1928-ci ildən sonrakı mərhələdə yeni cəmiyyətin sərt ideoloji tələbləri ilə, təzyiqlərlə üz-üzə gəlir, mənəvi terrora məruz qalır. Belə ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 9 aprel 1929-cu il tarixli plenumunda "din əleyhinə oxunaqlı, kütləvi, ucuz jurnal kimi yenidən təşkil etmək" adı altında "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, müstəqil nəzərə çarpan, "Redaktorun orqanı" adlandırılan məcmuəni Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanına çevirmək haqqında

⁷⁵ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

qəbul edilmiş qərar Baş redaktoru dərinə sarsıdıb [4]. Bunun ardınca dövrü mətbuatda Mirzə Cəlilə qarşı böhtan və təzyiqli kampaniyası təşkil edilib, o, "milli xırda burjua ədəbiyyatı nümayəndəsi", "cığırdaş", "Azərbaycan dilini korlayan yazıçı" kimi damğalanıb, "Molla Nəsrəddin" jurnalının isə "şəkil, bədii, ictimai cəhətdən üzlü-astarlı dəyişdirilməsi tələbi irəli sürülmüşdü. Hətta Azərbaycan SSR Baş Mətbuat İdarəsinin 1931-ci ildə rəsmi təşkilatlara göndərdiyi məlumatda Cəlil Məmmədquluzadə və redaksiyanın digər əməkdaşları "siyasi cəhətdən geri qalmış, bisasavəd və siyasətlə maraqlanmayan adamlar" adlandırılıblar. Belə çətin, mürəkkəb vəziyyətə baxmayaraq, Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə bədii yaradıcılığını davam etdirib [5]. Onun "Danabaş kəndinin məktəbi" pyesi, "Lənət", "Oyunbazlar səhnəcikləri (1921)", "Dəli yığıncağı" (1926), "Yığıncaq" (1929), "Ər" (1930) tragikomediyaları bu mərhələnin məhsuludur.

Ədibin son dram əsərləri əsasən yeni cəmiyyətdəki çaşqınlıq və sərt ideologiyalaşdırma siyasətinin bədii dərkinə və tənqidinə həsr olunub [6]. Bundan başqa, Cəlil Məmmədquluzadə "Şərq fakültəsi", "Taxıl həkimi", "Hamballar", "Şeir bülbülləri", "İki ər", "Zurama", "Şəhər və kənd", "Qoşa balıq", "Bəlkə də qaytardılar" və s. hekayələrini də sovet dövründə qələmə alıbmişdir.

Yazıcının hekayələri 1927-ci ildə çap olunmuş "Bəlkə də qaytardılar" adlı

kitabında toplanıb. C.Məmmədquluzadənin ustad qələmindən çıxan və Azərbaycan xatirə ədəbiyyatının şah əsəri kimi dəyərləndirilən "Xatiratım" memuarı (1926) da bu illərdə yazılıb. 1869-cu ilin 22 fevralında Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən olan Naxçıvanda dünyaya göz açan Cəlil Məmmədquluzadə 4 yanvar 1932-ci ildə Bakı şəhərində gözlərini bu dünyaya əbədi olaraq yumub və Fəxri xiyabanda dəfn olunub. Ədibin adı respublikamızda əbədiləşdirilib, Bakıda, Naxçıvan şəhərində və Cəlilabad rayonunda onun heykəlləri ucaldılmış, əsərləri kütləvi tirajla nəşr olunub. Anadan olmasının 100 və 125 illik yubileyləri Azərbaycanda dövlət səviyyəsində təntənə ilə qeyd edilib[7].

Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət!

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə böyük demokrat ədib, vətəndaş, milli yazıçı kimi daxil olub. Özünəqədərki çoxəsrlik ədəbi fikirdə yaranıb formalaşma prosesi keçirmiş milli ideyalar Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında yüksək səviyyəyə çataraq, Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin həmişəlik sərvətinə çevrilib. Mollanəsrəddinçi millilik anlayışında Azərbaycan xalqının milli-mənəvi özünüdərk, biçərə Vətənin müqəddəratı, sadə, sırası,

binəşib insanların oyanışı və dirçəlişi, ana dilinin geniş dairədə öz yerini tapması və s. məsələlər üstünlük təşkil edir. Vətəndaş ədibin fikrincə, "Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur"![8]

Qüdrətli yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatına təkcə milli istiqlal ideyalarını gətirməklə kifayətlənməyib, özü də şəxsən millətin və məmləkətin istiqlalı yolunda hər cür fədakarlıq göstərib. C.Məmmədquluzadə ədəbi və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin möhkəm bünövrəsini yaradıb, sonrakı dövrlərin milli istiqlal düşüncəsi də həmin bünövrə üzərində qurulub və yüksəlib.

Cəlil Məmmədquluzadənin dərin milli-ictimai məzmununa malik hər əsəri sanki böyük ədibin öz xalqına bəxş etdiyi mənalı bir "hürriyyət payı"dır. Ədibin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Molla Nəsrəddin jurnalında Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, Qafqaz xalqlarının, Avropa və Şərq ölkələrinin həyatı, milli azadlıq mübarizəsi əksini tapıb. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hadisə idi. Real həyat hadisələrinin tipik bədii vasitələrlə təqdimi, zəhmətkeş insanların qəribə taleyi, milli oyanış və dirçəliş çağırışı, sadə və koloritli dil-üslub yazıcının bədii nəsrinin başlıca istiqamətini təşkil edir [9].

Mirzə Cəlilin ötürdüyü mesajlar

Ustad yazıcının mahir qələmindən çıxmış olan "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti (1894) Azərbaycan bədii nəsrinin şah əsəri sayılmağa layiqdir. Əsərin əsas qəhrəmanı Məhəmməd həsən əminin təkcə Cəlil Məmmədquluzadənin

yaradıcılığında yox, geniş mənada, Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik adamın böyük ədəbiyyata birinci gəlişi idi. Zor gücünə kəndliləri özünə "bəy" deməyə məcbur edən kəndxuda Xudayar obrazı konkret tarixi şəraitdəki ictimai ədalətsizliyi və haqsızlığı ümumiləşdirilmiş şəkildə, realist boyalarla əks etdirən tipik obraz kimi yaddaşlarda dərin iz buraxır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, "qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın kimi sərt münasibət ifadə etməyi bacaran Zeynəb Azərbaycan ədəbiyyatında ilk cəsarətli qadın obrazı kimi yadda qalır. Povestin adındakı "Danabaş kəndi ifadəsi geniş mənada ümumiləşmiş Azərbaycan kəndinin, hətta eyni proseslərin yaşandığı türk- müsəlman dünyası kəndlərinin bədii ifadəsidir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "İranda hürriyyət" hekayəsi bədii vasitələrlə ifadə olunaraq hər dövr üçün

müasir səslənən "hürriyyət payı"dır[10].

"Dəllək", "Qurbanəli bəy", "Pirverdinin xoruzu", "Saqqallı uşaq", "Quzu", "Nigarançılıq", "Konsulun arvadı" hekayələri XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan

cəmiyyətinin sosial-ictimai problemlərini realistcəsinə əks etdirən dəyərli bədii nümunələr kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

"Danabaş kəndinin məktəbi" povestində milli maarifçiliyə çağırış motivləri öz əksini tapıb. Cəlil Məmmədquluzadə bu əsərində maarifçi ideyaların xalq həyatına məhz milli vasitələrlə gətirilməsinin zəruriliyini əsaslandırır. "Bəlkə də

qaytardılar", "Taxıl həkimi", "Şeir bülbülləri", "Prole- tar şairi", "Zırrama", "Oğru inək", "Şəhər və kənd", "Şərq fakültəsi" hekayələrində sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində baş verən proseslər məharətlə ortaya qoyulub. Xüsusən, 1920-ci illərin ortalarından sonra yazılmış hekayələrində yazıçı, sovet cəmiyyətindəki çətinlik və vahiməni, ictimai ədalətsizlikləri özünəməxsus, üstüörtülü bədii vasitələrlə əks etdirib. Məsələn, "Oğru inək" hekayəsində pambıq oğrusu kimi

tanınan Musa kişinin inəyini də oğurluğa alıxdırmasının təsviri ümumiləşmiş şəkildə yalan və əliyəriyi ifadə etməyə imkan verib. Yazıçı bu qənaətə gəlmişdir ki, təzə quruluşda "oğurluq darülfünundan nəinki tək bircə insanlar oğurluq diplomları alırlar, hələ bəlkə heyvanlar da insanlardan geri qalmırlar". [11]

"Ölülər" in sındırdığı stereotiplər...

Azərbaycan dramaturgiyasının "chef-d'oeuvre"i sayılan "Ölülər" tragikomediyası (1909) cəhalət və mövhumat əsərindən xilas üçün yazılmış, son dərəcə dərin təsir gücünə malik bir əsərdir. "Ölülər" bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda mənəvi buxovları, əsarəti və fanatizmi məhv edən dahiyənə əsərdir. Əsərdəki Kefli İskəndər obrazı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində nəzərə çarpan milli ziyalı təbəqəsinin ümumiləşmiş obrazıdır. Ali təhsil almış, oxumuşlardan olan İskəndər ətrafında baş verən hadisələri dərinləndirən dərk edir, bütün bunları həmvətənlərinə çatdırmaq, onların gözünü açmaq üçün var qüvvə ilə ciddi-cəhd göstərir. Lakin fanatizmin dərin girdabına düşmüş "şəhər əhli" onu anlamaq, başa düşmək səviyyəsində deyil. Atası Hacı Həsən, anası Kərbəlayı Fatma xanım, şəhər sakinləri Məşədi Oruc, Məşədi Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa kimi "diri ölülər İskəndərə dəli kimi baxır, onun adamları "ölü diriltmək" adı ilə yoldan çıxaran, aldadıb namusunu və şəxsiyyətlərini tapdalayan, İsfahan lotusu Şeyx Nəsrullahın iç üzünü açan təsirli sözlərinə inanmaq istəmirlər. Şeyx Nəsrullah obrazı ilə "Ölülər də bütövlükdə yalançı, fırıldaqçı din xadimlərinin əməlləri ümumiləşdirilir. Təəssüf ki, onun "ölü diriltmək" oyunu əsasında qurduğu planın bir çox məqamları baş tutur. Lakin böyük çətinliklə olsa da, nəhayət, İskəndər qatı fanatizm cəbhəsini yararaq Şeyx Nəsrullahı ifşa edə bilir. Yazıçının əsas qayəsi islam dinini Şeyx Nəsrullah kimi İsfahan lotularından qoruyub təmizləməkdən ibarətdir[12].

Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş ilk əsər - "Kamança"

Cəlil Məmmədquluzadənin "Kamança" pyesi (1920) mövzusu və ideyasına görə xüsusi aktuallığa malikdir. Şuşa şəhərində qələmə alınmış bu pyesdəki hadisələr "Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında cərəyan edir. Pyesdə erməni- Azərbaycan münaqişəsi dövrünün hadisələrindən bəhs olunur. Burada real hərb səhnələri təsvir edilməsə də, döyüşdən əvvəlki, yaxud sonrakı vəziyyətlərin təsviri, təqdimi vasitəsilə mövcud qarşıdurmaların gedişatından xəbər tutmaq mümkün olur. Bu mənada "Kamança" pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş birinci bədii əsərdir. Əsərin bir qiymətli cəhəti də ondan ibarətdir ki, erməni-Azərbaycan münaqişəsinin baş verdiyi həmin dövrdə Qarabağda yaşayan ədibin real həyatı müşahidələri əsasında qələmə alınıb. Sovet hakimiyyəti illərində yazılmış "Lal", "Oyunbazlar" və "Lənət" səhnəciklərində (1921) köhnəliyin və geriliyin, mövhumatın tənqidi öz əksini tapıb [13].

"Anamın kitabı" - Azərbaycanın tale kitabıdır

Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" tragikomediyası (1920) ədəbiyyatımızda istiqlal düşüncəsinə, azərbaycançılıq əqidəsi və ideologiyasına həsr olunmuş ən ciddi, ən təsirli dram əsəridir. "Anamın kitabı" - Azərbaycanın milli istiqlalı haqqında XX əsr boyu yazılmış silsilə əsərlərin mənəvi Anasıdır. Əgər ədəbiyyatımızda ki- çik hekayə Mirzə Cəlilin "Poçt qutusundan çıxmışdırsa, azərbaycançılıq və milli istiqlal ideyaları da bütöv bir konsepsiya kimi "Anamın kitabı"ndan doğulub, ayaq açıb. Milli müstəqillik və birlik, soykökə dərin bağlılıq, milli məfkurə və istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər "Anamın kitabı"nın əsas mövzu və qayəsini təşkil edir. Nəticə etibarilə "Anamın kitabı" əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın dramıdır. Mirzə Əbdüləzimin övladları olan ruspərəst Rüstəm bəy, iranpərəst Mirzə Məmmədəli, osmanlıpərəst Səməd Vahid üçün Vətən və Ana kimi müqəddəs

anlayışlar mənasını itirib. Dramaturq böyük ürək yanğısı ilə göstərir ki, ayrı-ayrı əqidələrə qulluq edən bu "qardaşların" cəmiyyəti-xeyriyyənin iclasında qaldırdıqları məsələlərin xalqa heç bir faydası yoxdur. Rüstəm bəy üçün rus, yaxud slavyan lügəti hazırlamaqdan, Mirzə Məmmədəlidən ötrü xüsuf və küsuf, yəni ayın və günün tutulmasına dair dərslər verməkdən, Səməd Vahidə görə elmi qafiyə ilə məşğul olmaqdan və osmanlı şivəsində şeirlər yazmaqdan başqa hər şey puç və əfsanədir. C.Məmmədquluzadə bu əsərlə həm də azərbaycançılıq ideyası və ideologiyasının banisi olduğunu sübuta yetirib [14].

"Dəli yığıncağı" - ağıllı insanların dəliyə çevrilməsinin təcəllası kimi

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında xüsusi yer tutan "Dəli yığıncağı" tragikomedyası (1926) xalqın dilini, milli psixologiyasını, adət-ənənəsini bilməyən, Həzrəti Əşrəf kimi mərkəzdən göndərilərək idarə olunan yadelli hakimlərin və Lalbyuz kimi yabançı həkimlərin buxovundan azad edilməsini gündəliyə çıxaran, bir sözlə, böyük vətəndaşlıq cəsarətilə yazılmış qiymətli əsərdir. "Pul" kəlməsindən başqa yerli xalqın dilində heç bir söz bilməyən Həzrət Əşrəf xarici müdaxilənin və əsarətin acı təzahürlərini meydana qoyur. Əmrindən gəlmiş və xalqın dilini başa düşməyən həkim Lalbyuz obrazı da cəmiyyətdəki eybəcərlikləri mənalandırır.

"Xatiratım" - öləmiş ümidlərin son akkordları...

"Xatiratım" memuarından aşağıdakı fikirlər isə böyük demokrat yazıçının bu cəhətdən hətta müəyyən vaxtlarda ümitsiz olduğunu da göz önünə gətirir: "...Yazmaq istəyirdim! Çox istəyirdim yazmaq! Amma bilmirdim niyə yazım və kimdən yazım? Çünki ümidvar deyildim ki, yazdıqlarımı çap eləməyə və intişara qoymağa hökumət izn verəcək. Və göürdüm ki, necə ki qəzet icazəsini almaq mümkün deyil, habelə də əlyazmasını da kitab surətində birdəfəlik çap eləməyə də sensor idarəsi mane olur. Bə çarə nə? Yazırdım ki, görək nə vaxt bu yazıları çapa vermək mümkün olacaq".

Mirzə Cəlillə Ceyms Coysun "Ölülər"inin müqayisəsi

Yazıçı Nicat Həşimzadə "Ədəbiyyat" qəzetində dərc olunan məqaləsində yazır:

- Modernist irland yazıçısı Ceyms Coys "Ölülər" əsərini 1907-ci ildə, 25 yaşında yazıb. Mirzə Cəlil də iki il sonra 1909-cu ildə eyni adda əsər yazıb. Bəs bu əsərlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər nədir? Mirzə Cəlilin "Ölülər" pyesinin məqsədi cəmiyyət həyatında baş verən problemləri göstərmək idi. Mirzə Cəlil cəmiyyətin cahilliyini, naqis cəhətlərini, çatışmaz tərəflərini izah etdiyi halda, Coys povestində klassik düşüncə ilə modernist düşüncə arasındakı sərhədləri müəyyən etmək, insanın daxili mahiyyətini anlamaq, ruh halını dərk etmək kimi məsələlərə toxunub. Ceyms Coys klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq, düşüncənə adamları canlı, cahil adamlarısa ölü adlandırmır və ən əsası irland yazıçı ölülər deyərək məzarda yatanları nəzərdə tutmur. Ölülər bizim unutmaya çalışdığımız, ancaq unutmaya bacarmadığımız, yaddaşımızın künc-bucağında gizlənib qalan adamlar və hadisələrdir. Modernist ədəbiyyatın klassik ədəbiyyatdan fərqlərindən biri də bu idi. İnsanın altşıuruna enmək, onu daha yaxından tanımaq, teatır, ədəbiyyatı cəmiyyətdəki hadisələr əsasında qurmaqdan imtina edib, insanın daxili dünyasına nüfuz etmək. Bu mənada Mirzə Cəlilin "Ölülər"i ilə Coysun "Ölülər"i bir-birindən kəskin fərqlənir. Bəs görəsən, hansı obrazlar daha bədbəxtədir? Novruzəli, Şeyx Nəsrullah, yoxsa Qabriel Konroy, Qreta, Meri Ceyn? Mirzə Cəlilin qəhrəmanları öz bədbəxtliklərindən xəbərsiz idilər. Coysun qəhrəmanlarısa necə bədbəxt olduqlarını bilirlər. Mirzə Cəlil, bəlkə də, Coysun əsərlərindən daha möhtəşəm əsərlər yazı bilərdi, ancaq Mirzə Cəlilin məqsədi dünya ədəbiyyatının ən müdhiş əsərlərini yazmaqdan daha çox, Novruzəliyə kömək etmək idi. Bəzən sənət adamını xilas uğrunda mübarizə apardığı cəmiyyət məhv edir, ancaq ən ağır şərtlər altında belə, doğma məmləkətinin inkişafı naminə çalışmaq, mübarizə aparmaq şərəfli işdir və faydalıdır [15].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1994, s. 4, 5
2. Həbibbəyli İ. Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi "Qobustan jurnalı, Bakı, 1999, №2, s. 23-34.
3. Azərbaycan KP-nin qurultayları, konfransları və MK plenumunun qətnamə və qərarları, I c., Bakı: Azərneşr, 1987, s. 492.
4. Qarabağlı Ə. "Molla Nəsrəddini ittiham etmək vaxtıdır. "Kommunist" qəzeti, 18 noyabr 1929-cu II.
5. Əliyev İ. Molla Nəsrəddin" jurnalının vəziyyəti və yaradıcılıq yolu haqqında məlumat vərəqəsi, Azərbaycan MDTA, fond 57, siyahı, iş 916. S. 26-29 2. Yenə orada səhifə 28.
6. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi İ Həbibbəyli). Bakı: Çinar-cap, 2003, s. 450
7. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi Həbibbəyli), Bakı: Çayıoğlu, 2004, s. 124.

8. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni, ön söz və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı: Çarşıoğlu, 2004, s. 223.
9. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə. H c, Bakı: Azərneşr, 1983, s. 60.
10. Bax: Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunun fondu, A-6. Q-339 (3137), vərəq 1.
11. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərneşr, 1997, koh. 369.
12. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-çap, 2003, s. 301-302.
13. Bakı, "Çinar-çap nəşriyyatı, 2003, s. 13. Yenə orada, s. 37.
14. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, VI cild (tərtib edənlər Ə.Mirəhmədov, T.Həsənzadə). Bakı: Azərneşr, 1985, s.152.
15. <https://edebyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/3238-celil-memmedquluzadenin-triadasi-veten-millet-dil>
16. <https://edebyyatqazeti.az/news/incesenet/2776-coys-narahatligi-mirze-celil-usyani>.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, vətən, millət, dil, mövhumatçılıq, savadsızlıq, milli oyanış, milli birlik.

Keywords: Literature, motherland, nation, language, superstition, illiteracy, national awakening, national unity.

Ключевые слова: Литература, Родина, нация, язык, суеверия, неграмотность, национальное пробуждение, национальное единство.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında milli oyanış ədəbi fakt kimi

Xülasə

Məqalədən də göründüyü kimi Cəlil Məmmədquluzadə bütün ömrünü bu üç məqama -Vətən, millət, dil! - hədəfləyərək yaşayıb. Yaradıcılığının bütün aspektlərində azərbaycançılıq amilinə istinad edərək vətənin, millətin və dilin varlığının qorunması istiqamətində aparıcı fəaliyyəti ilə seçilib. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı bizdə estetik özünüdərk faktıdır. Mirzə Cəlil öz bədii nəsr, dramaturgiyası, inqilabi fəaliyyəti ilə yalnız doğma xalqına deyil,

Yaxın Şərqi, islam aləminin istismar və zülm altında əzilən, cəhəlat və nadanlıq zülmətində boğulan, azadlıq və səadət uğrunda bütün varlığı ilə vuruşan millətlərinə də tarixi xidmət edib. C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığında büsbütün qaranlıq bir dünyanı, cəhəlat, dini fanatizm içində boğulan bir aləmi, başqa sözlə, başdan-ayağa "zülmət səltənəti"ni təsvir etdiyini yazıb. Bu məqamda vurğulamaq yerinə düşər ki, əgər Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik hekayələri Avropa dillərinə mükəmməl tərcümə olunarsa, Qərbin cild-cild romanlarını kölgədə qoya bilər.

Национальное пробуждение как литературный факт в творчестве Джалила Мамедгулузаде

Резюме

Как видно из статьи, Джалил Мамедкулизаде всю свою жизнь посвятил этим трем пунктам – стране, нации, языку! Обращаясь к азербайджанскому фактору во всех аспектах своего творчества, он отличался за ведущую деятельность в направлении защиты Родины, нации и языка. Творчество Джалила Мамедгулузаде – это факт нашего эстетического самосознания. Своей художественной прозой, драматургией, революционной деятельностью Мирза Джалиль служил не только родному народу, но и народам Ближнего Востока, исламского мира, угнетенных эксплуатацией и угнетением, потонувших во тьме невежества, борющихся всем своим существом за свободу и счастье. Дж.Мамедгулузаде описывает в своих произведениях совершенно темный мир, мир, утопающий в невежестве и религиозном фанатизме, иными словами, «царство тьмы» с головы до ног.

Здесь уместно подчеркнуть, что если рассказы азербайджанского писателя Джалила Мамедкулизаде будут прекрасно переведены на европейские языки, они смогут затмить романы Запада.

National Awakening As A Literary Fact In The Creation Of Jalil Mammadguluzade

Summary

As can be seen from the article, Jalil Mammadkulizadeh devoted his entire life to these three points - country, nation, language! Addressing the Azerbaijani factor in all aspects of his creativity, he was distinguished for his leading activities in the direction of protecting the Motherland, nation and language. The creativity of Jalil Mammadguluzadeh is a fact of our aesthetic self-awareness. With his artistic prose, drama, and revolutionary activities, Mirza Jalil served not only his native people, but also the peoples of the Middle East, the Islamic world, oppressed by exploitation and oppression, drowned in the darkness of ignorance, fighting with their whole being for freedom and happiness. J. Mammadguluzadeh describes in his works a completely dark world, a world drowning in ignorance and religious fanaticism, in other words, the "kingdom of darkness" from head to toe.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Salatın Alı qızı Əhmədova ⁷⁶

ULU ÖNDƏR VƏ HÜSEYN CAVID TALEYİ

Dünya romantizminin görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının banisi Hüseyn Cavid həmişə Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1982-ci ildə H.Cavidin cənazəsini uzaq Sibirdən gətirməsi və doğma Naxçıvan torpağında dəfn etdirməsi, içərisində bu gün Cavidlərin birgə uyuduğu möhtəşəm məqbərənin tikilməsi Heydər Əliyevin böyük qəhrəmanlığı, misilsiz rəşadəti, təkcə Cavidə deyil, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatına, bədii-ictimai fikrinə tarixi ehtiramı idi. O, 1995-ci ildə, Hüseyn Cavidin məqbərəsinin və ev muzeyinin yaradılmasına həsr edilmiş müşavirədə demişdir: “Bilirsiniz ki, Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılığı Azərbaycan üçün nə qədər dəyərlidir, əhəmiyyətli olub, onun qoyduğu ədəbi-mənəvi irs bizim üçün nə qədər əhəmiyyətli və gərəklidir. Eyni zamanda onun həyatı faciəli olubdur. Ancaq bu faciəli dövrlər onun yaradıcılığını Azərbaycan xalqının qəlbindən çıxara bilməyib, yaşadıbdır” (4, s. 267). Həqiqətən də H.Cavid 1937-1957-ci illərdə siyasi bəraət alana qədər təqribən 20 il Azərbaycan xalqının qəlbində yaşadı. İ.V.Stalinin vəfatından sonra (5 mart 1953) və Sov.İKP XX qurultayında (1956) şəxsiyyətə pərəstişin və onun nəticələrinin ləğv edilməsi haqqında qərardan sonra H.Cavidin zəngin və möhtəşəm yaradıcılığı ədəbi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzinə keçdi, 1960-cı ildə akade mik Məmməd Cəfərin “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası ilə H.Cavid yaradıcılığının tədqiqinin ikinci mərhələsi başlandı. Birinci mərhələ (1920-1937) ədibin həbsi ilə başa çatmış, daha doğrusu yarımçıq qalmışdı.

Heydər Əliyevin çıxışında tənqidi bir məqam da var: “Biz 1981-ci ildə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında qərar qəbul etdik. Bundan sonra bir çox işlər görüldü. Ancaq təəssüf ki, o vaxt qəbul olunan qərarla nəzərdə tutulmuş tədbirlərin bəziləri indiyədək həyata keçirilməyib” (1, s. 267). Heydər Əliyev 1981-ci il qərarına böyük önəm verir, fəqət, onun vaxtında həyata keçirilməməsinə döndönə təəssüflərini bildirirdi. Ümumən, o, bütün fəaliyyətində ardıcıl şəxsiyyət idi, başladığı işi, verdiyi qərarı mütləq axıra çatdırmalı idi. 29 oktyabr 1996-cı ildə Naxçıvanda Hüseyn Cavidin məqbərəsinin açılışındakı nitqində demişdir: “Mən çox məmnunam, sevinirəm ki, 15 il bundan əvvəl qəbul etdiyim qərar həyata keçir. Mənim arzularım həyata keçir. Mən sizi də, özümü də bu münasibətlə təbrik edirəm”.

Hüseyn Cavidin məqbərəsi Naxçıvanın memarlıq tarixində yeni bir səhifədir. Naxçıvanda böyük memarlıq, milli-mədəni abidələrimiz var. Bu abidə də həmin ənənələrin davamıdır. Ümidvaram ki, “Möminə Xatun” abidəsi kimi bu abidə də əsrlər boyu yaşayacaqdır. Güman edirəm ki, gələcək nəsillər bu günü xatırlayacaq və bu abidəni yaradanları unutmayacaqdır” (4, s. 336). Tarix Heydər Əliyevin böyük uzaqqörənliyini əzmlə təsdiq etdi. Bu gün Naxçıvanda Cavid məqbərəsi xalqın müqəddəs ziyarətgahına çevrilib, xalqımız onu yaradanları dualar və sənələrlə yad edir. H.Cavid məqbərəsi həm də Ulu Naxçıvanın memarlıq bəzəyi kimi tarixə daxil olub.

Heydər Əliyevin XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli siması, romantik şair və filosof H.Cavid haqqındakı fikirləri müasir cavidşünaslığın metodoloji əsaslarını müəyyən edir: “Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır. Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olubdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çatdırdır. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətinə həddindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur” (Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu. B., Elm, 2005, s. 3).

Göründüyü kimi, H.Cavidin ədəbi-tarixi mövqeyinə verilən bu konseptual dəyərdə böyük romantik şair və filosofun yaradıcılığına xas bir neçə cəhət öz ifadəsini tapır: o, ədəbiyyat və mədəniyyətimizi ucaldır; yaratdığı əsərlər milli sərvətimizdir; əsərləri bu günün və gələcəyin dərs kitabıdır; ideyaları azadlıq və müstəqilliyə xidmət edir; o böyük yaradıcılıq iradəsi nümayiş etdirmiş; millətinə sadıq olmuş, onu sevmiş və hədsiz xidmət göstərmişdir.

⁷⁶ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti.Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Bütün bunlar romantik şair və filosof kimi Hüseyn Cavidin şəxsiyyətini ucaldan, onun yaradıcılığının milli-tarixi və bədii-fəlsəfi əhəmiyyətini əks etdirən cəhətlərdir. Heydər Əliyevin bu fikirləri H.Cavid yaradıcılığına dərinlikdən nüfuz etməyə imkan verir. Hər şeydən öncə H.Cavid həyatda olanı yox, həyatda olmalı olanı tərənnüm edən romantik şair idi. O, XX əsrin Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, Divanbəyoglu və b. kimi söz və fikir adamları ilə birlikdə bir ədəbi-nəzəri cərəyan kimi Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmi formalaşdırmağa nail oldu. “Mən, fəqət hüsni-xuda şairiyəm Yerə enməm də səma şairiyəm” – deyən H.Cavid yer həqiqətlərindən çox-çox yüksəkdə dayandı. Romantik pafos, xəyalın hüdudsuz uçuşu, mütləq həqiqətə çatmağa dönməz cəhd onun ədəbi-bədii məramını səciyyələndirən başlıca cəhətlərdir.

Bəli, Cavid yüksəkdə dururdu. Çünki hələ 1909-cu ildə 27 yaşında ikən “Cavid” ədəbi təxəllüsünü qəbul edərkən o, özünün kimliyini aydın dərk etmişdi. Akademik Məmməd Cəfər “Hüseyn Cavid” (1960) monoqrafiyasında yazırdı: “H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyi olan qüdrətli söz ustadlarından biridir. Onun sənəti məzmunca yüksək olduğu kimi, bədii forma cəhətindən də zəngin, əlvandır. Novator lirik şeirlər, lירו-epik, epik poemalar yazmaqla yanaşı Cavid Azərbaycan sənətinə faciə və dramlardan ibarət on beş əsər vermişdir. Cavid dramaturgiyası sözün həqiqi mənasında xarakterlər dramaturgiyasıdır. Bu baxımdan onun dram sənətkarlığını ancaq dünyanın ən böyük dramaturqları ilə müqayisə etmək olar”. Qeyd etməliyə ki, H.Cavidin həm poeziyası, həm də dramaturgiyası ideya fəlsəfəsi baxımdan təhlil olunsada, poetika cəhətdən dərinlikdən araşdırılmamışdır. Halbuki əksər əsərlərini mənzum dram formasında yazmış, ədəbiyyatımızda mənzum dram janrının banisi səlahiyyətini qazanmışdır. Bəzi istisnalarla demək olar ki, H.Cavidin şeir və dram əsərlərinin poetikası, onun poetik konstruksiyaları lazımi dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Hüseyn Cavidin poetikasını, onun bədii sirlərini monoqrafik miqyasda açan tədqiqat əsəri hələ yazılmayıb. Bu baxımdan H.Cavid Füzulidən üzü bəri orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının poetik qaynaqlarını öz yaradıcılığında əks etdirən, xüsusilə əruz ehkamlarına yenidən can verən qüdrətli söz ustasıdır. Həqiqətən də “O elə bir “sübh şəfəqi” idi ki, işığı əsrlərin süzgəcindən süzülüb gəlir və həmişə də öz ilkin ehtirası ilə, ilkin şövqü ilə parıldayıb. Əsrlər bir-birini əvəz edir, o işıq isə həmişə İstedadı özünə çəkir. Çünki, o işığı da İstedadı alovlandırır” (Xalq yazıçısı, professor Elçin). Bütünlükdə 37-nin repressiyaları, totalitar sovet rejimi Cavidin işığını, ehtirasını söndürə bilmədi. Çünki bu işıq İstedaddan, bu istedad isə Tanrıdan gələn ruh idi. Yer allahlarının bu işığı söndürməyə gücü çatmazdı. Elə məhz bu işığın sayəsində də “H.Cavid hər zaman təzədir. Bu təzəliyin başlıca mənbəyi şairin tərənnüm etdiyi fikirlərin dərinlik və vüsətində, toxunduğu mövzuların böyüklük və siqlətində, təbliğ etdiyi və əsaslandığı demokratik-humanist ideyaların parlaqlığındadır” (Məsud Əlioğlu). Həqiqətən də Hüseyn Cavid yaradıcılığında bir dənə də olsun adı, məişət səviyyəsinə enən, dövrün ötrə tələbindən doğan konyuktur fikir və mülahizə yoxdur. Cavidin bütün fikirləri ümummillidir, ümumbəşəridir. Çünki o, yerə yaşadığı mənzildən, oturduğu kreslodan deyil, səmalardan – Tanrı ünvanından nəzər salmağı bacaran müdrik filosof, qüdrətli şair idi. Heydər Əliyevin sözləri ilə desək: “Hüseyn Cavid bizim üçün, doğrudan da, əzizdir. O, tariximizdə böyük bir şəxsiyyətdir və böyük bir irs qoyub. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsada, Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaq və xalqımız ondan istifadə edəcək” (3, s. 270). Belə əbədiyaşarlığı hər şeydən öncə H.Cavid özü qazanıb. Heydər Əliyevin Hüseyn Cavid uğrunda mübarizəsi isə ulu öndərin bizim klassik bədii irsimizə, mədəniyyətimizə qayğıkeşliyinin, böyük sevgisinin parlaq ifadəsi, tarixi bir səhifəsidir.

Hüseyn Cavidin sənəti sadə deyil, mürəkkəb sənətdir. O, Şərq ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun simvollarla zəngindir. Onun yaradıcılığını adı, məlum, ənənəvi sözlərlə səciyyələndirmək çətindir. Hər şeydən öncə H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin sufizmlə bağlılığını açmaq lazım gəlir. Dünya demonik ədəbiyyatını bilmədən “İblis” əsərinin ədəbi-tarixi mənasını izah etmək olmaz. “Uçurum” tələb edir ki, XX əsrin önlərində Türkiyə-Avropa təmaslarının tarixi səbəblərini biləsən. Yaxud möhtəşəm “Peyğəmbər”i dərk və izah etmək üçün ən azı islam tarixini bilmək gərəkdir. Qədim türk fütuhlarının tarixindən bixəbər “Topal Teymur” dramını başa düşə bilməzsən. “Xəyyam” həm şair, həm riyaziyyatçı, həm də filosof Ömər Xəyyamın kimliyini bilənlər üçün maraqlı və dəyərli əsərdir. Beləliklə, Heydər Əliyev bütün bunlara yüksək dərəcədə aşına idi və elə buna görə də o, Hüseyn Cavidin ədəbi-tarixi dəyərini hamıdan doğru təyin edirdi.

H.Əliyevin belə bir məşhur fikri var: “Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət on-

dan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatları oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir". XX əsrdə Azərbaycanda milli-mənəvi özünüdərk, Ulu türk əslinə qayıdışın başında duranlardan biri, bəlkə də birincisi Hüseyn Cavid olmuşdur. XX əsrin önlərində milli intibahın başında dayanan Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, H.Cavid və C.Cabbarlı Azərbaycanın adını və şöhrətini dünyaya tanıtdılar. Bu sənətkarların irsi milli-tarixi çərçivələrdən çıxıb dünya səviyyəsinə yüksəldi. Dünya romantizmini və dünya realizmini bu sənətkarların irsi olmadan bütöv halda təsəvvür etmək mümkün deyil.

Heydər Əliyev ədəbiyyat və incəsənətin tarixi, fəlsəfi mahiyyəti ilə bərabər, poetik novatorluğuna da xüsusi önəm verirdi: "Ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin, mədəniyyətimizin ən böyük və fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, zaman-zaman istedadlı insanlar mədəniyyətimizdə yeni yollar, yeni cığırılar açılar, yeni formalar meydana gətirirlər". Beləliklə, ulu öndər yaradıcılıq psixologiyasına, forma və üslub axtarışlarına yüksək önəm verirdi ki, H.Cavid yaradıcılığı da bu baxımdan nümunə idi. H.Cavid Şərq şerinin ən yaxşı poetik ənənələrini, Füzuli sənətkarlığına xas cəhətləri, Türkiyə romantiklərinin novator xüsusiyyətlərini inkişaf etdirərək yeni forma və fərdi üslub yaradırdı. Hüseyn Cavid min ildən artıq tarixi və sənət yaratmaq təcrübəsi olan əruz vəzninə yeni elementlər gətirdi, demək olar ki, əruzun özünəməxsus poetik fiqurlarını yaratdı. Ulu öndərin dəyər verdiyi cəhətlərdən biri də məhz bu idi. Əlibəy Hüseynzadə Azərbaycan romantizminin estetikasını, Hüseyn Cavid isə poetikasını yaratdı.

H.Əliyev H.Cavid irsinin ölməzliyinə böyük inam bəsləyirdi: "Vaxt var idi, Hüseyn Cavid həbs etdilər və onun bütün əsərlərini qadağan etdilər. Hüseyn Cavid həbs olunandan, hətta dünyasını dəyişəndən sonra onu millətçi, pantürkist, antisovet adam adlandırırdılar. Amma Hüseyn Cavidin əsərləri yaşadı..." Belə əbədiyaşarlılıq hər şeydən öncə H.Cavidin böyük istedadı, sənətkarlığı, öz xalqına mənən bağlılığı və heç şübhəsiz ki, ümumbəşəri bədii təfəkkür səviyyəsi ilə əlaqədar idi. Cavidşünasların belə bir fikri ilə razılaşmalıyıq ki, həqiqətən də, "Hüseyn Cavid sənətdə heç kimə bənzəməyən, orijinal bir yaradıcılıq yolu keçmiş və özündən sonra ölməz əsərlər qoyub getmiş söz ustadlarından biridir... "Şeyx Sənan", "İblis", "Topal Teymur", "Peyğəmbər", "Xəyyam", "Səyavuş" kimi dramları, "Azər" poeması, bütöv bir silsilə lirik-fəlsəfi şeirləri ilə Hüseyn Cavid öz adını Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl səhifələrinə əbədi həkk etmişdir. Öz dahiyənə əsərləri ilə Hüseyn Cavid Azərbaycan dramaturgiyasını istər mövzu, istər xarakter və obrazlar qalereyası, istərsə də xronotop baxımından zənginləşdirmiş, dramaturgiyamızı dar, lokal məkandan çıxararaq qlobal məkana salmış, ümumbəşəri ideyaların təbliği ilə dünya səviyyəsinə qaldırmışdır..." (G.Babaxanova, T.Kərimli).

Hüseyn Cavidin irsi bizim milli-bədii sərəvətimizdir. Onun faciəli taleyi Heydər Əliyevin böyük qəhrəmanlığı sayəsində ibrətli bir nəticə ilə tamamlandı. Bu gün Naxçıvanda Cavidlər məqbərəsi əzəmətlə ucalır. Bu məqbərənin tikilməsi onun tələbkarlığı və Hüseyn Cavidə, ümumən ədəbiyyat və mədəniyyətimizə məhəbbəti ilə bağlı idi. O, bir peşəkar memar kimi məqbərənin strukturunu, mənəvi-texnoloji xarakterini də özü vermişdir: "Həmin fikirlər bundan ibarətdir ki, nəhənglikdən uzaq olmaq, oradakı yeri mütləq nəzərə almaq lazımdır. Elə olmalıdır ki, məqbərə nə çox böyük, nə də çox kiçik olmasın. Əsas fikrim belədir: qəbir məqbərənin içində olsun və orada elə bir şərait yaradılsın ki, insan girib orada ziyarət edə bilsin, qəbrin yanında dursun, düşünsün. Məqbərənin o tərəfdən, bu tərəfdən açıq olmasının tərəfdarı deyiləm... Mən belə fikirdəyəm ki, bu məqbərəni xaricdən görəndə də gərək fikir cəmlənsin və onun içərisində olanda da fikir dağılmasın" (5, s. 273).

Heydər Əliyevin Cavid taleyinə münasibəti, siyasi liderin, dövlət başçısının mənsub olduğu xalqın klassik irsinə, mənəvi mədəniyyətinə münasibətinin ən yaxşı nümunəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərov N. Türk dünyasının yeni lideri. Azərbaycan Atatürk Mərkəzi. Bakı: Çəşoğlu, 2009, 760 s.
2. Fikirlərin vəhdəti / red. N.Xuduyev.: Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 95 s.
3. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası: ictimai-siyasi ədəbiyyat / İ. Hacıyev. - Bakı: Elm, 2003. - 164 s.
4. Heydər Əliyev: bibliografik məlumat kitabı: Bakı Universiteti, 2003. - 435 s.
5. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili: Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İns-tu. - Bakı : Elm, 1998. - 195 s.

6. Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında: kəlamlar, sitatlar, aforizmlər / red. X. Vəliyev: Adiloğlu, 2008. - 168 s.
7. Mirzəzadə A. Azərbaycan, zaman, inkişaf: "Azərbaycan", 2008. - 608 s.
8. Müdriklik zirvəsi: Yazıçı, 2011. - 302 s.
9. Məcidov V. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu: - Bakı: Qartal, 2001. - 360 s.
10. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. / tərt. və elmi red. S.Məmmədəliyeva. - Bakı: Nurlar, 2007. - 424 s.

Key words: H.Aliyev, H.Javid, literature, criticism, artistic creativity

Ключевые слова: Г.Алиев, Г.Джавид, литература, критика, художественное творчество

Summary

The great political leader H.Aliyev's articles and speeches also include theoretical problems of literature and artistic creativity in general. He looked at works of art in unity with the personality of the artist, and considered loyalty to his personality and aesthetic ideal very important for a writer and an artist. He attached great importance to the role of personality both in history and in the history of literature. One of them is the genius Azerbaijani thinker Huseyn Javid. H.Aliyev's views on the history of literary criticism and theoretical-aesthetic thought are the subject of a separate study. Let's just note that he paid special attention to the theoretical-ideological problems of literary criticism, especially the problem of aesthetic criteria and historicity in literary studies.

Резюме

Статьи и выступления великого политического деятеля Г.Алиева включают также теоретические проблемы литературы и художественного творчества в целом. Он смотрел на произведения искусства в единстве с личностью художника и считал очень важной для писателя и художника верность своей личности и эстетическому идеалу. Он придавал большое значение роли личности как в истории, так и в истории литературы. Один из них – гениальный азербайджанский мыслитель Гусейн Джавид. Взгляды Г.Алиева на историю литературной критики и теоретико-эстетической мысли являются предметом отдельного исследования. Отметим лишь, что особое внимание он уделял теоретико-идеологическим проблемам литературоведения, особенно проблеме эстетических критериев и историчности в литературоведении.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Дилара Мустафаева

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ОРФОГРАФИИ

. Современное русское правописание строится не на одном только принципе. Важнейшим в русской орфографии принципом является принцип единообразного обозначения на письме значимых частей слова (морфем). Единообразие в написании морфем сохраняется при частичных изменениях фонетического характера, которыми сопровождается образование родственных слов с теми же морфемами.

Цель орфографических занятий состоит в том, чтобы научить детей правильному письму с орфографической точки зрения

К написаниям, обусловленным морфологическим составом слова, относятся написания всех живых значащих морфем: приставок, суффиксов, а также окончаний изменяемых частей речи. К ним относятся написания корней с безударными гласными (поглощать, огородить, согласными в конце слова: воз, пруд, в середине слова: кружка, возка, корней слов с непроизносимыми согласными (местный – лесть, властный – власть и др. Все эти написания подчиняются морфологическому принципу.

Есть написания фонетические, которые соответствуют произношению, принятому в литературном языке. К ним относятся написания приставок на З (разбить, распределить) за исключением слов типа: расчистить, разжевать написания с мягкими согласными типа мать, весь и др.

Многие написания, унаследованные от прошлых времен, закрепились в нашем правописании по традиции. Это «исторические» написания (или написания по традиционному принципу). Так чаще всего пишутся слова с забытой этимологией: полотно, иждивенец, слова с гласными и, о после шипящих (шило, плечом), ь после шипящих (дочь, беречь), а также слова иноязычного происхождения типа агрегат, ресурсы, брошюра, цирк и т.п.

Невысокая успеваемость учащихся по русскому языку объясняется как постоянно, так и временно действующими причинами общего характера, так и причинами, связанными с методикой преподавания учителя индивидуальными особенностями ученика.

К причинам первого рода относятся такие:

- а) перевод недостаточно грамотных учащихся в старшие классы;
- б) отсутствие необходимой системы в выборе методов и приемов обучения орфографии, в повторении, в домашних заданиях, в работе над ошибками, проверке и исправлении тетрадей;
- в) однообразие методов, приемов, упражнений и заданий по орфографии;
- г) неправильная оценка учителем роли различных психологических факторов, обуславливающих прочное усвоение правописного навыка, недооценка механического способа усвоения: неправильное выделение в качестве решающего одного способа восприятия, например, слуха и моторно-двигательных восприятий;
- д) отсутствие в сознании учащихся необходимых связей между знаниями по грамматике и навыками правописания, не знание грамматических и орфографических правил и неумение их применения в практике;
- е) недостатки в общем развитии и подготовленности учащихся по предмету: отсутствие навыков самостоятельной работы по русскому языку и полноценных знаний по грамматике;

Бороться с орфографической неграмотностью учащихся нужно прежде всего путем устранения причин, которые ее породили.

Орфографические ошибки, допускаемые учащимися, различны по своему характеру, значимости и причинам, их порождающим. Многие из этих ошибок устойчивы и устранение их требует от учителя больших усилий, методического мастерства, применение разнообразных методов, приемов и упражнений, а со стороны ученика значительного напряжения и времени.

К наиболее распространенным орфографическим ошибкам относятся ошибки в написании:

1. а) безударных гласных в корне, проверяемых и непроверяемых; ошибки на безударные проверяемые: «сталовый», «стонок», «старана», «спасить», «опаясать», «плисать», «грамадный»; непроверяемые: «мрамар», «матиматика», «вакзал», «сребро», «грофин», «громмовон»;

б) гласных после шипящих и ц: «жылище», «цырк», «чыстый», «чяс», «шыкарный», «щявель», «цигань», «жолудь»;

в) двойных согласных: «корридор», «галлерея», «терасса», «килограм», «артиллерия», «параллельный», «искуссно», «искуство»;

г) звонких и глухих в конце и середине слов, в конце: «озноп», «грип», «гараш», «сторож»; в середине слова: «фляшка», «костяжка», «пиружка», «пичужка», «хрубкий», «скаска», «реский»;

д) твердых и мягких: «косьть», «грусьть», «песьни», «болезнь», «возми», «болница», «засьни», «криша», «скрыпит», «баньтик», «мосьтик», «коньчик»;

е) разделительных ъ и ь: «подем», «обезд», «обьезд», «солови», «вюга», «воробя», «медвежего».

2. а) В правописании приставок:

а) приставок на з: «безкрайний», «безпредельный»;

б) приставок пре и при: «прибывание», «приодолеть», «припятствие», «приемственность», «прекрытие», «преобщить», «преложить».

3. В правописании частей речи:

а) существительных: в падежных окончаниях: «из комнате», «из спальне», «у сестре», «к те-ти», «в тетраде», «плащем», «ключем», «шалашем»; суффиксах: «порожик», «ключек», «венчек», «платьеце»; ь после шипящих: «тучь», «роць», «мыш», «плащ», «рож».

б) прилагательных: в окончаниях: «в красным платье», «с сильным кашлем», «черную косын-ку»; суффиксах: «песчаный», «глинянный», «серебрянный», «зеленаватый», «гусинный», «гос-тинный», «малинный».

в) числительных: «четырма», «восми», «сем», «пятьнадцать», «пятьдесят», «восемдесят», «одинадцать».

г) местоимений: «некакой», «некакем», «скем», «ниукого».

д) глаголов: «ходет», «видет», «просет», «колят», «возют», «хочит», «знаешь», «даш», «готове-те», «уведомете», «режте», «братя», «бритя», «одеватя», «советывать», «беседывать», «запасодовать».

е) наречий: «навзнич», «наотмашь», «лиц», «понемногу», «попрежнему», «навсегда», «в скачь», «слева», вправо.

Среди перечисленных выше есть ошибки, обусловленные нарушением как морфологического принципа правописания, так и фонетического и традиционного принципов.

Основной целью обучения орфографии является вооружение учащихся твердыми навыками орфографически правильного письма.

Принцип сознательности, являющийся одним из основных принципов педагогики и методики на уроках обучения письму реализуется в двух планах: сознательным называют такое письмо, при котором учащийся стремится правильно передать на бумаге содержание, те мысли, которые он хочет довести до читателя, при этом следит за удачным подбором слов, за последовательностью в изложении фактов.

Сознательным называют и такое письмо, при котором ученик главное внимание направляет не на смысл записываемого, а на правильность письма с точки зрения общепринятых правописных форм.

Значение и роль сознательности при обучении орфографии не становятся меньшими от того, что при совершенствовании орфографических навыков письмо автоматизируется. Автоматизированное орфографически правильное письмо не было бы возможным, если бы ему не предшествовал длительный период тренировки учащегося в сознательном применении правила на практике. Иногда кажется, что при автоматизированном письме элемент сознательности выключается.

Обучение орфографии предполагает определенную последовательность в усвоении учащимися различного рода написаний. Без соблюдения этой последовательности нарушается система, которая обеспечивает постепенное накопление знаний.

Отсутствие такой споры толкает учащихся к механическому запоминанию. Поэтому на ранней степени обучения правописанию принят такой порядок, согласно которому учащиеся приучают писать:

а) сначала те слова, которые пишутся так, как произносятся (это фонетические написания);

б) затем слова, произношение написание которых не совпадают. Например, при изучении

звонких и глухих находятся в сильном положении (т.е. перед гласными или согласными – морозы, пути, пуды), затем звонкие и глухие находятся в конце слова (дуб, воз, трубка, перебежка).

В дальнейшем порядок изучения правил правописания определяется не столько степенью трудности определяется не столько степенью трудности их для усвоения, сколько порядком, принятым в программе.

Образование прочных правописных навыков – процесс длительный и сложный и требует большого труда.

В целях наиболее целесообразной организации, занятий по орфографии, помимо общих указаний, имеющихся в объяснительной записке к программе, были уточнены и конкретизированы требования, точно указано, какие ошибки для каждого класса следует считать недоступными. В данном случае речь идет об орфографическом минимуме. Опыт показывает, что в школе помимо твердых, не допускающих дwoяковозможных написаний, орфографических правил и правил постановки разновариантных пунктуационных знаков, может быть усвоено 3-4 тысяч слов, что и должно составлять минимум правописных навыков для грамотного человека. В число 3-4 тысяч слов не должны включаться различные формы слов, вошедших в минимум, однокоренные слова, диалектизмы, устаревшие слова, специальные термины отраслей производства, производные слова с приставками (вы-, за-, на-, в-) заимствованные слова с определенными морфемами – приставками (анти), частями сложных слов (авто, мент) и т.п.

Критериями отбора слов для включения в минимум являются:

- 1) употребительность слова в определенном стиле в языке художественной литературы;
- 2) употребительность слова в речи учащихся школьного возраста;
- 3) устойчивость ошибок, допускаемых учениками в этих словах.

Орфографический минимумом должны быть регламентированы по годам обучения и те правила, нарушение которых учащимися должно приниматься за грубую орфографическую ошибку. Наличие подобных перечней отдельных слов и правил могут играть весьма положительную организующую роль, обеспечивать усвоение наиболее важного.

Список использованной литературы:

1. Текучев «Методика русского языка в средней школе»
2. Методика обучения орфографии. М.1998
3. Ломизов А.С. «Обучение студентов планированию материала по русскому языку 1966 г.

Açar sözlər: Orfoqrafiya, orfoepiya, rus dili, metodika, morfemlər

Ключевые слова: Орфография, орфоэпия, русский язык, методика, морфемы

Key words: Spelling, spelling, Russian language, methodology, morphemes

Rus orfoepiyasına təlim metodları

Xülasə

Məqalədə rus dilinin orfoqrafiyasının təlim metodlarından danışılır və qeyd edilir ki, tədris prosesində şagirdlərin qarşılaşdığı çətinliklərdən biridir. Rus orfoqrafiyası morfoloji prinsiplər əsasında qurulduğundan onların təlim metodları da başqalarından fərqlənir. Müəllif qarşıya çıxan çətinlikləri göstərir və bununla bağlı metodik göstərişlər verir.

Методы обучения русской орфографии

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы обучения русской орфографии. В ней отмечается, что трудности, возникающие в правописании, связаны, прежде всего, морфологическим принципом русского письма, что создает определенные проблемы. Автор выявляет эти трудности орфографии и дает методические указания, по их устранению

Methods of teaching Russian spelling

Summary

The article discusses some issues of teaching Russian orthography. It notes that the difficulties arising in spelling are associated, first of all, with the morphological principle of Russian writing, which creates certain problems. The author identifies these spelling difficulties and gives methodological instructions on how to eliminate them

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Afət Səfixanova, Validə Abıyeva⁷⁷

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

İngilis dilinin çətin və öyrənilməsi səy tələb edən dillərdən biri olması reallıqdır. Bu onu öyrənmək istəyən insanların artıq hansı dili bildikləri ilə də əlaqəli olan bir məsələdir. İngilis dili onunla eyni dil cümləsi olan dillərdə danışan insanlara öyrənmək üçün daha asan başa gəlir. Məqalədə tələbələrin ingilis dilini öyrənərkən qarşılaşdıqları çətinliklərdən bəhs edir. Bu çətinliklər ən çox fonetik cəhətdən, yəni tələffüz zamanı özünü göstərir. Bu müxtəlif təhsil səviyyələrində ingilis dilini öyrənənlərə aiddir. Tələbələrin bilik səviyyələrindən asılı olaraq onların qarşılaşdığı çətinliklərdə müxtəlif cürdür. Bu çətinliklərə fonetik, qrammatik, orfoqrafik səviyyələrdə rast gəlmək olar. Tələbələrin ən çox qarşılaşdığı çətinliklər sözlərin tələffüzü ilə bağlıdır. Bu çətinliklərə xarici dillərin müxtəlif səviyyələrinin öyrənilməsi prosesində rast gəlinə bilər. Müəllif bu məqalədə ingilis dilinin öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri qeyd edir. Müəllif məqalədə fonetik, qrammatik və leksik problemləri və bunların həlli yollarını göstərmişdir. Məqalədə müəllif qeyd edir ki, ingilis dilini öyrənənlər ingilis dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri ilə müqayisədə öyrənsələr daha yaxşı nəticə verə bilər. Hər iki dilin həm Azərbaycan, həm də ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətləri izah olunmalıdır. Dilin öyrədilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün qrammatik, fonetik və leksik qaydalara əməl etmək lazımdır.

Müasir dövrdə xarici dillərin öyrədilməsi müəllimlərin qarşısında böyük bir məsuliyyət qiyur. Bəzi alimlərin araşdırılmasına görə ingilis dili dünyada ən çox sözə malik olan dildir. Bu dildə sözlər öyrənərkən ən çox diqqətli olmalı olduğunun məqam öyrəndiyimiz sinonimlərdir. Sinonimlər ingilis dili ana dili olan şəxslər üçün tamamilə fərqli anlayışa gələ bilər. Buna misal olaraq “plump” və “flat” sözlərini misal göstərə bilər. Lakin “plump” sözünün sağlam köklük, irilik mənasında “flat” sözünün isə qeyri-sağlam və neqativ mənada işləndiyini bilmək üçün leksik mənalari bilmək çox vacidir. İngilis dilinin qrammatikasında da özünəməxsus qarşılıq və gəlizliyi ilə seçilir. Tələbələrin böyük əksəriyyət çətinlik çəkdiyi zamanlar bəhsini qeyd etmək olar. İngilis dilində olan 12 zaman qrupu misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilini öyrənərkən tələbələrin qarşısına çıxan çətinliklər tək qrammatik cümlələr deyildir. İngilis dilinin çətin və öyrənilməsi səy tələb edən dillərdən biridir. Bu onu öyrənmək istəyən tələbələrin artıq hansı dili bildikləri ilə də əlaqəli olan bir məsələdir. İngilis dili ən böyük və qarışıq lüğətə sahib dillərdən biri olduğuna görə özünə məxsus qarışıqlıq və çətinliklərin olmasını qeyd etmək lazımdır.

Bəzi alimlərin araşdırmalarına görə ingilis dili dünyada ən çox sözə malik olan dildir. Bu dildə olan sözləri tədris edərkən çox diqqətli olmaq lazımdır. Bu da sözlərin tələffüzündə olan fərqlərə diqqət yetirmək lazımdır. Tələffüz dəyişərkən və çaşdırıcı ola bilər. İngilis dilinin tələffüzü aspektindən baxsaq, qarşılaşa biləcəyimiz çətinliklər bizim ana dilimizim hansı dil olmasından irəli gələ bilər. Azərbaycan dilində də sözlərin tələffüzü dilin öyrənilməsində bəzi çətinliklər əmələ gətirir. İngilis dilinin tələffüzünə fikir versək ordakı müxtəlifliyi görə bilərik. Bu zaman sözlərin yazılışındakı fərqli və onların tələffüzündən oxşarlığı qeyd edə bilərik. Məsələn, “coug: tough” [knf] [tnf] “through” “thorough”, “bough” abd “dough”. Bu sözlərin hamısının sonu “ough” hissəciyi ilə bitməsi tələbələrini onların eyni tələffüz edildiyi qərarına gətirə bilər. Tələbələr dili öyrənərkən bu çətinliklərə üzləşəndə lüğətin köməkliyi onları dəf edə bilərlər. İlk əvvəllər ingilis dili xarici dil və ya ikinci dil kimi öyrənilirdi, burada ingilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd qarşılıqlı ünsiyyət təmin etmək və məhz bu dildə ünsiyyət qurmağı bacarmaq idi. Hal-hazırda ingilis dili beynəlxalq dil olduğundan onun öyrənilməsinə tələbat həddindən artıq çoxalıb. İngilis dili tək universitet tələbələrini deyil, həmçinin müxtəlif peşə sahibləri də bu dili öyrənməyə həvəslidirlər. Onların qarşısına çıxan əsas çətinliklər tələffüz zamanı özünü göstərir. Azərbaycanda ingilis dilini hər kəs öyrənməyə cəhd edir (1, səh.3-5). Bu gün təhsil qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdən biri müasir dövrün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Dil sahəsində mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi bi mühüm əhəmiyyətə

⁷⁷ Azərbaycan Tibb Universiteti asefixanova@gmail.com

malikdir.

Müasir dövrdə xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini tədris edən müəllimlərin əksəriyyəti dilin tədrisi metodikasına dəyişikliklərin gətirilməsini qarşılarında bir məqsəd kimi qoyurlar. Innovator – müəllimlər ingilis dilinin tədrisi prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri daha məharətlə izah etməyə çalışırlar. Qloballaşma dövründə Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin bərqərar olunması qlobal səviyyədə əsas ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilini öyrənən insanların sayı günü-gündən artmaqdadır. Müasir dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan tələlərdən biridir. Bu gün ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinin vacibliyi danılmazdır. İxtisas dilindən kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin aşılınması məqsədilə tədris prosesinin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkil edilməsi olduqca vacibdir. Hər bir sahədə olan çətinlikləri dəf etmək üçün ingilis dili müəllimləri böyük məsuliyyət daşıyır. Tələbələr ingilis dilini öyrənərkən fonetik, qrammatik problemləri özləri həll etməyə çalışırlar. Bu zaman lügətdən istifadə etmək ən mühüm vasitələrdən biri kimi qeyd olunur. Dil aspektlərinin mənimsənilməsi nitq vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zəruriyyəti meydana çıxır. Hal-hazırda kommunikativ cəhətdən yararlı olan, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köməyi qeyd olunur. İngilis dilinin beynəlxalq səviyyədə əsas ünsiyyət dili kimi nüfuzunun artması tələbələrin tələbat və məqsədlərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur (2, səh.11-12). Dil öyrənməsində qarşıya çıxan çətinliklər ən tələffüz sistemində qeyd olunmuşdur.

İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrin əksəriyyəti heç də tələffüz normalarına dil daşıyıcıları səviyyəsində yiyələnmək məqsədini qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa cəhd göstərmişlər. Dünyanın müxtəlif yerlərində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr əksər hallarda dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girməyi başlıca vəzifə hesab etmirlər. Tələbələrin əksəriyyəti üçün əsas məqsəd dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən və fərqli mədəniyyətlərin təmsilçiləri olan, ingilis dilindən mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insanlarla ünsiyyətə girmək bacarığına yiyələnməkdir. Ali təhsil müəssisələrində təlim edilən hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi ingilis dilinin öyrədilməsinin və öyrənilməsinin də mühüm bir məqsədi vardır. Hər bir dil öyrənən tələbənin ingilis dilində olan mətnləri müstəqil oxumağı, müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı, fikir mübadiləsi etməyi, sərbəst şəkildə öz fikirlərini ifadə etməyi bacarmalıdır. Digər tərəfdən gənc nəslin ingilis dilini öyrənməsi işguzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edir. İngilis ədəbiyyatı ilə müstəqil işlənmə bacarığına yiyələnmək, elmi, texniki, tibbi və bədii ədəbiyyatından istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. İngilis dilinin öyrənilməsi dil öyrənənlərin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına təsir göstərir. Tələbələr dil materiallarının yaxşı mənimsənmiş olsalar onlar dildə şifahi danışmaqda, fonetik çalışmalarda heç bir çətinlik çəkməyəcəkdir. Dil materiallarının avtomatlaşdırılması şifahi nitqin əsasını təşkil edir və özündə eşidib anlamağı, danışmaq vasitəsilə öyrətməni birləşdirir. Dildə ünsiyyət yalnız şifahi deyil, həm də yazılı şəkildə də aparıla bilər. İngilis dilinə praktik yiyələnmək üqüm oxu və yazı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Tələbələr oxuduğu mətni başa düşməli, onun məzmununu şifahi və yazılı şəkildə digərinə çatdırma bilməlidir. Bunu nəzərə almadan ingilis dilini öyrətmək və öyrənmək məsələsi normal hesab olunmaz. Hər bir tələbə ingilis dilini öyrənməyə başlayarkən onlar öyrəndikləri hər bir materialı, qaydanı öz ana dilləri ilə müqayisə etməyə, öyrənilən materiallardan nəticə çıxarmağa qadir olurlar. Həmçinin tələbələr öyrəndikləri məsələləri analiz edir, bu məsələlərlə bağlı konkret fikir söyləyir, müqayisələr aparır və müəyyən nəticələr çıxarırlar. Yazılı və şifahi yanaşmalarla bərabər, tələbələr həm də fonetik çətinlikləri də nəzərdən keçirirlər. Çünki, dildə ən çox çətinlik törədən qaydalar fonetik qaydalardır. Bir neçə sözün eyni cür tələffüz edilməsi çaşdırıcı problemlərə səbəb olur (3, səh.17-19). İngilis dilini öyrənənlər keçilən materialı təsnif etməyi, onların hər birinə aid müəyyən qaydaları söyləməyi və bu qaydaya uyğun yeni-yeni nümunələr göstərməyi bacarırlar. Tələbələrə fonetik qrammatik qaydalar tam aydın olduğdan sonra asanlıqla keçilmiş yeni sözləri tələffüz edirlər. Bütün bunlar təqdim olunan materialların yaxşı mənimsənilməsinə təsir göstərir. İngilis dilinin fonetikasını yaxşı bilmədən bu dildə şifahi danışmaq da mümkün deyildir. Fonetik materiallar, hərflər (sait və samit səslər), onlar arasında əlaqə son nəticədə şifahi nitq deməkdir. Kommunikativ əlaqələr zamanı şifahi nitq əsas rol oynayır. Dil öyrənənlərə (tələbələrə) ingilis dilinin fonetikasını öyrətmək, onlara

tələffüz vərdişləri aşılamaq, dil öyrənməyin ımasını təşkil edir. İngilis dilinin qrammatikasını öyrənərkən nəzərdə tutulan materialları şüurlu şəkildə mənimsəmək lazımdır. Əks halda tələbələr öyrənilən materialları tez unudur və cümlə qurmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Bu da onlarda müəyyən çətinliklər əmələ gətirə bilər. Demək olar ki, qrammatik materiallar dilin öyrənilməsində ən çətin sahələrdən biri kimi qeyd olunur. Burada əsas şərtlərdən biri zamanların düzgün işlədilməsi, cümlə qurarkən bu şərtlərə diqqət etmələri vacibdir. Dilçilər “how to teach grammar” kitabında qrammatikani dildə olan cümlələrin düzgün qurulmasını idarə edən qaydalar adlandırmışdılar. Dörd dil bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi üçün qrammatik materialların düzgün şəkildə öyrənilməsi vacibdir. Əgər, qrammatik materiallardan qeyri-düzgün istifadə etsələr, o zaman danışmaq, yazmaq, dinləmə və oxuma vərdişləri və bacarıqlarının düzgün mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə əlaqəli şəkildə öyrədilir. Leksika demək olar ki, onları tamamlayır. Ona görə də dilin leksik materiallarının öyrədilməsi dilin digər sahələrinə ayrı götürülə bilməz. Leksik material dil fəaliyyətini, oxuma və yazma gücləndirir və tələbə məhz leksik materiallar əsasında öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edir və digərlərinə çatdırır. İngilis dilinin öyrənilməsinin keyfiyyətli olmasının əsas amillərindən biri də zəngin söz ehtiyatının yaradılmasıdır, yəni tələbə sözləri öyrənərkən onların çoxmənalılığına fikir verməlidir. Məsələn “hand” sözünü götürək, “hand” sözü müxtəlif mənələrdə : 1) əl mənəsində, 2) saat əqrəbi mənəsində işlənir. “to hand” feil kimi vermək, ötürmək mənəsində işlənir. “Matches” sözü həm yanıq mənəsində həm də kibrit mənəsində işlənir. “apple” sözü həm alma kimi həm də göz bəbəyi kimi işlənir. İngilis dilinin xarici dil kimi öyrədilməsi tələbələrə təlim verən müəllimlərdən çox şey asılıdır. Tələbələr üçün müsbət tədris mühitini asanlaşdırmaq və onları tətbiq etməyin və dil öyrənməyə təşviq etmək üçün müəllimlər bu ümumi problemləri düzəltmək və ingilis dilində effektiv ünsiyyət qurmağı tələb edən əsas məlumatları gücləndirmək yollarını tapmalıdırlar (4 səh. 8-12) tələbəli müəllimdin olurlar. əksər hallarda tələbələr özlərini sınaq əvəzinə düzgün cavab üçün müəllimə müraciət edirlər. Müəllim hər dəfə onlara cavab verməli olduqda bu təhlükəli bir problemə çevrilə bilər. Bunun əvəzinə müəllim tələbələrə dəstəkləməli və onları ruhlandırmalıdır. Müasir dövrdə xarici dilləri tədris edən müəllimlərin əksəriyyəti dilin tədrisi metodikasında dəyişikliklər gətirməyi bir məqsəd kimi qarşılarına qoyurlar. Metodist-alimlərin fikrincə təlim prosesinə innovasiyaların tətbiq edilməsi radikal şəkildə həyata keçirməlidir. Dili tədris edən müəllimlərin təcrübəli olub-olmamasından asılı olmayaraq, onlar ingilis dilini xarici dil kimi tədris edilməsi prosesini daha səmərəli təşkil etmək və tələbələrdə dilin mənimsənilməsi prosesi daha uğurlu etmək məqsədi ilə yeni ideya və fəaliyyət növlərini təlim prosesinə ardıcıl şəkildə etməlidir. Lakin onu da vurğulamaq lazımdı ki, yenilikləri tətbiq edərkən təlim kontekstinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq olduqca vacibdir. Belə problemlərlə qarşı-qarşıya gəlməmək üçün müəllim dərsi düzgün şəkildə planlaşdırmalı, müxtəlif yeni üsullardan istifadə etməli tələbələrə motivasiya etməlidir. Çətin mövzular olsa da belə müəllim onları tələbələrə çatdırmalıdır. Ən çox çətinliyi də elə fonetik tapşırıqlar yaradır. Fonetika danışmaq səslərindən bəhş etdiyi üçün səslərin düzgün tələffüzünə diqqət verilməlidir. Bu da bilavasitə müəllimin köməyinə olan ehtiyacı göstərir. Fonetik çətinliklərlə bərabər vurğu işarələrin də özünəməxsus çətinlikləri mövcuddur. Bu zaman müəllimin əsas tövsiyyəsi transkripsiyaları istifadə etməkdir. Bunun müqabilində tələbələrin tələffüz zamanı rastlaşdığı çətinliklərə üstün gələcəklər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Edge J. “Mistakes and Correction”. London. 1989
- 2.Tahirov A. Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978.
- 3.Kelly G. “How to teach pronunciation Pearson”. Longman. 2008.
- 4.Babayev S.M., Garayeva M. “English Phonetics”. Baku, 2005.

Açar sözlər: dil, tələffüz, çifahi, ünsiyyət bacarıqları.

Key words: languagematerial, oral speech, communication abilities.

Ключевые слова: языковые материалы, цель, коммуникативные способности.

Difficulties in teaching english and ways to overcome them

Summary

This article investigates abstacles that teachers encounter in teaching English language are universities. The article aims to identify difficulties that students face in learning the English language. Phonetical rules are amory

other difficulties in the process of learning English. This rule applies to those who are studying English in different levels of education. Different students can have difficulties and problems in learning English. The students always make the same mistakes in the pronunciation of words. In recent years English teachers explain the students main difficulties in English words. The study of linguistics can help teachers in identifying grammatical problems. The author also examines ways to overcome these difficulties and tries to illustrate it with examples. He notes the English language learners can get better results, in order to get specific features. Specific features of lexicon of both languages English and Azerbaijani should be explained in a timely manner. Otherwise learning English will be challenge. In order to overcome these difficulties both of these languages should be studied comparatively. The author tries to find the answer to these problems. He also tries to provide different examples and to explain all these examples. The author tries to make students easily understand the mistakes they encounter in phonetics, lexis and grammar.

Трудности, возникающие в обучении английскому языку, и пути их преодоления

Резюме

Статья направлена на выявление трудностей, с которыми сталкиваются студентам при изучении английского языка. Английский язык как второй иностранный язык, относится к использованию английского языка ораторами с разными родными языками. Грамматическое правило относится к числу других трудностей в процессе изучения других языков. Эта истина также относится к тем, кто изучает английский язык на разных уровнях образования. У разных студентов могут быть разные трудности и проблемы при изучении английского языка. Они могут делать разные ошибки в произношении английского языка, грамматике и лексики. В последние годы преподавателя английского языка как иностранного, уделяют все большее внимание определению потребностей своих студентов. Особенности лексики обоих языков должны быть объяснены своевременно. Автор также рассматривает способы преодоления трудностей и пытается проиллюстрировать это примерами. Автор приводит разные примеры и объясняет их. Чтобы преодолеть трудности, английский язык и лексические материалы азербайджанского языка должны быть сравнительно изучены. В противном случае изучение английского языка будет сложной задачей. Автор пытается найти ответ, почему студенты все испытывают трудности в изучении английского языка. В данной статье автор обозначил проблемы, с которыми сталкиваются студенты при расширении иностранного языка и пути их преодоления.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.

Mikayılova Fəridə Mürşid qızı⁷⁸

ŞAĞİRDŁƏRDƏ “DİNLƏYİB , ANLAMA VƏ DANİŞMA” BACARIQLARININ MƏNİMSƏDİLMƏSİ YOLLARI

Ana dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq təlimin bütün pillələri üzrə məzmun xətləri təyin edilmişdir.

1-ci məzmun xətlə “Dinləyib – – anlama və danışma” məzmun xətti danışanı dinləyə bilmək, müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlardan bəhrələnmək, əsas ideyanı ikinci dərəcəli məsələlərdən seçə bilmək, fikri inandırıcı şəkildə təqdim etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

Dinləmə – – nitq əaliyyətinin bir növüdür, şifahi və yazılı nitqlə əlaqəlidir. Kiçikyaşlılar ailədə, sonralar isə məktəbdə məhz dinləmənin köməyi ilə nitqin yaranması mexanizmlərini mənimsəyirlər. Tibbi tədqiqatlar sübut edir ki, əgər körpələrdə eşitmə qabiliyyəti anadangəlmə yoxdursa, onun danışmasında mümkün deyil. Müasir dövrdə eşitmə qabiliyyəti olmayan körpələrdə eşitmə xüsusi aparatlarla bərpa olunduqdan sonra eşitmə vasitəsilə dinləmə bacarığı yaranır və inkişaf edir. Deməli eşitmə qabiliyyətinin bərpası dinləmə bacarığının yaranmasına səbəb olur. Müşahidələr göstərir ki, dinləmə körpələrdə ilk aylardan başlanır ki, bu da kiçikyaşlılarda şifahi nitqin yaranmasına, sonralar ifadəliliyinə, tələffüzünə, oxu və yazı qaydalarının mənimsənilməsinə müsbət təsir edir.

Dinləmə – – səslərin mənasını dərk etməkdir və birbaşa təfəkkürlə, yəni anlama ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dinləmə insanda ilk aylardan başlayır. Lakin səs sistemi ilə tanışlıq ibtidai sınıflarda fonetik biliklərin verilməsilə başlayır. Belə ki, şagirdlər səsləri, onların növləri, dəyişməsi, səs düşməsi, səsartımı və s. fonetik hadisələri məhz məktəbdə dinləmə bacarığının inkişaf etdirilməsiylə bağlı qavrayırlar.

Belə ki, savad təliminin ilk dövrlərindən başlayaraq səslərin hecalara bölünməsi, hərflərin adları ilə oxunması, səslərlə hərflərin tutuşdurulması və s. şagirdlərdə dinləmə və anlama bacarıqlarının yaranmasına və təkmilləşməsinə gətirib çıxarır. Dinləmə bacarığına yiyələnmiş şagird düzgün tələffüzü, yazılışı deyilişindən fərqli olan məsələ: avtomobil, qəhrəman, bağça, səkkiz, on bir kimi sözlərin yazılışını deyilişi ilə tutuşdurmaqla səs və hərflərinin fərqi anlayırlar. Bu cür bilik və bacarıqlar üzrə aparılan işlərin fonetikada çalışmaları üzərində aparılması daha məqsəduyğundur.

Eləcə də morfologiya bəhsinin tədrisi zamanı söz və şəkilçilərin ədəbi tələffüzünü şivə tələffüzü ilə müqayisə edərək fərqi müşahidə üsulu ilə izah edilməsi effektiv nəticəyə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, ismin çıxışlıq halı qrammatik mənasına görə əşya və hərəkətin çıxış və başlanğıc nöqtəsini göstərir. Kimdən? nədən?, haradan suallarından birinə cavab olur. Çıxışlıq halda işlənen isimlərdən bir qisminin deyilişi ilə yazılışı arasında fərq vardır. Sonu m və n samitləri ilə bitən isimlərə artırılan şəkilçiləri – nan – nən kimi tələffüz olunur. məsələn böhtandan – böhtanan, şeirdən – şeirdən, anamdan – anamdan, yalandan – yalannan və s.

Dil tədrisində dinləyib – anlama və danışma bacarıqlarının yaradılması dilin sintaksis bölməsi ilə daha çox əlaqədardır.

Sintaksisin tədrisi prosesində şagirdin intonasiya ilə punktuasiyanın qarşılıqlı mənimsədilməsi, şagirdlərin eyni zamanda vurğunun yerini düzgün tapmasını təmin edir. Bu zaman şagirdlər intonasiyanı düzgün ifadə edir, həm də bütün sözləri, xüsusilə aksentlə deyilən sözləri fərqləndirmək bacarığına yiyələnirlər.

Bundan başqa şagirdlər özünün və başqasının danışığı və oxusuna intonasiya baxımından tənqidi yanaşmağı öyrənir və oxu zamanı durğu işarələrini intonasiya ilə ifadə edir, cümlənin nəqli, sual, yaxud əmr cümləsi olduğunu müəyyənləşdirir.

Məlumdur ki, nəqli cümlənin əvvəlində səs tonu yüksəlir, müəyyən sözdən sonra kiçik fasilə edilir, cümlənin sonunda isə səs tonu alçalır. Yaxud sual cümlələrinin bir qisminə sual bildirməyə xidmət edən heç bir qrammatik vasitə iştirak etmir. Belə cümlələrdə suallıq danışanın tələffüz tərzindən asılı olaraq meydana çıxır. Burada intonasiya daha çox məntiq vurğu ilə əlaqədar olur. Məsələn: Sən dünən xə-

⁷⁸ ADPU-nun Ağcabədi Filialının baş müəllimi

bərləri dinlədin? sabah məktəbə gələcəksən? və s.

Biz söylədiyimiz cümlələrdə bəzən hiss, həyəcanımızı da ifadə etməli oluruq. Deməli, intonasiya səs tonunun qalxması və enməsi ilə deyil, həm də çalarlar üzrə dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn: Var olsun Azərbaycan, doğma Vətən! Qarabağ Azərbaycandır! və s.

Sintaksisin tədrisində eyni zamanda qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmuyan sözlərin izahı şagirdlərdə “Dinləyib-anlama” bacarıqlarının inkişafına təkan verir. Belə ki, həm ara söz, həm də cümlə üzvi yerində işlənən sözlərin fərqli tələffüzü məhz dinləmə vasitəsi ilə fərqləndirilir.

Müəllim belə cümlələri oxuyur, şagirdlər dinləyir, sonra dəftərdə, yaxud lövhədə həmin sözlər şagirdlər tərəfindən yazılır. Məsələn;

Sözün düzü mənim xoşuma gəlir.

Sözün düzü, xoşuma gəlir

Bir sözlə başa düşdüm

Bir sözlə, başa düşdüm

Bildiyimiz kimi, 1978-ci ildə Azərbaycan SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycan müttəfiq respublikalar içərisində nadir respublikalardan biri idi ki, burada rəsmi dövlət dili Azərbaycan dili göstərilirdi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 1995-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil dövlətimizin qəbul etdiyi Konstitusiyada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması bir daha təsbit olundu.

Bu baxımdan qeyri Azərbaycan dilli məktəblərdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi öyrədilməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyuldu.

Məlumdur ki, şagirdlər təlim dilini daha yaxşı bilirlər, bu səbəbdən hər hansı bir materialı izah edərkən müəllim bunu nəzərə almalı və Azərbaycan dili ilə paralellər aparmalıdır. Müəllim eyni zamanda bilməlidir ki, hər sinifdə, həm Azərbaycan dilini doğma dil səviyyəsində yaxşı bilən, həm də bu dildə nitq bacarıqları zəif olan şagirdlər ola bilər. Bu səbəbdən dil tədrisində təhsil alanlara differensial yanaşma mütləqdir və müsbət nəticələr verir.

“Dinləyib – anlama və danışma” məzmun xətti üzrə ilkin məqsəd şagirdin müraciətlərə adekvat reaksiya verməsidir. Şagirdin reaksiyası həm verbal, həm də qeyri-verbal, yəni jestlərlə ola bilər. Təlim nəticələrini reallaşdırmaq üçün dərslərdə “Dinləyin və göstərin”, “Dinləyin və izləyin”, “Dinləyin və təkrar edin” modellərinə uyğun tapşırıqlar verilmişdir.

Məlumdur ki, nitq bacarıqları ünsiyyət prosesində formalaşır. Ünsiyyət isə şagirdlərdə düşüncələrini ifadə etmə tərzini formalaşdıran bacarıqlardır. Şərh etmək, rəy bildirmək, müzakirə etmək, təqdim etmək, reaksiya vermək, seçimini izah etmək, münasibət bildirmək, adlandırmaq isə fəaliyyət növünü formalaşdıran bacarıqlardır. Danışma fəaliyyəti zamanı müəllim çalışmalıdır ki, şagird öyrəndiyi sözlərdən istifadə edərək cümlələr qura bilsin, Azərbaycan dili üçün spesifik olan morfolojiya və sintaktik konstruksiyalar onun nitqində tez-tez təkrarlansın. Təkrar zamanı şagirdlər sözləri və ya konstruksiyaları daha yaxşı yadda saxlayırlar. İlk mərhələdə proses immitativ şəkildə getsədə sonradan nitq vərdişinə çevrilir. Birinci sinifdə Danışma məzmun xətti üzrə standartları reallaşdırmaq üçün dialoq qurma, şəkil üzrə danışma, yəni kiçik rabitəli mətn qurma kimi tapşırıq modellərdən hazırlanmış təqdimatlar üçün mövzular verilə bilər.

Hər bir dilin özünə məxsus tələbləri vardır ki, onları bilmədən bu dildə danışmaq qeyri - mümkündür. Bu səbəbdən müəllimə kömək məqsədilə mövzuların şərhində müxtəlif sintaktik və morfoloji konstruksiyaların tətbiqi ilə tövsiyələr verilmişdir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, bu bilik və bacarıqlar şagirdlərdə empirik səviyyədə öyrədilir, elmi əsası açıqlanmır.

Hər hansı bir dili öyrənmək üçün ünsiyyət mühitinin və motivasiyanın olması vacibdir. Şagirdlərdə məlumat almaq və fikrini ifadə etmək istəyi yaratmadan buna nail olmaq mümkün deyil. Birinci sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisində yalnız şifahi nitq nəzərdə tutulduğundan, elə şərait yaradılmalıdır ki, şagird ətrafındakılarla ünsiyyətə girməyə maraqlı olsun. Eyni zamanda kiçik yaşlı şagird dil öyrənmək məcburiyyətində olduğunu düşünmədən bu dildən istifadə edə bilsin. Buna görə də kiçik yaşlılarda dilin tədrisinin oyun əsaslı olması məqsədə uyğundur. Bu metodikanın tətbiqi üçün dərslərin kompleksində təklif olunan bir çox tapşırıqlar oyun xarakterli və interaktivdir.

Bu didaktik oyunlar şübhəsiz ki, şərhiyyətdə reallaşdırıla bilən oyunlardır. Oyun zamanı müxtəlif fəaliyyətlərin eyni vaxtda icrası prosesi baş verir.

Şagirdlərdə;

- 1.Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi.
- 2.Dinləyib- anlamabacarığının formalaşdırılması.
- 3.Danışma bacarığının formalaşdırılması.
- 4.Azərbaycan dilinə xas müxtəlif sintaktik konstruksiyaların nitq vərdişinə çevrilməsi.

Dərs zamanı şagirdlərə tapşırıq verildikən onun dil bilmə səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.Şagirdlərin sərbəst işə cəlb olunması bu yanaşmada istifadə olunan ən səmərəli üsullardan biridir.Bu baxımdan müəllimin sinfi dil bilmə səviyyəsinə görə qruplara bölməsi və hər qrupa uyğun olaraq tapşırıqlar verməsi məqsədə uyğundur.Differensasiya zamanı dəqiq müəyyənləşdirilmiş bir məqsəd olmalıdır ki,aparılan işin bir nəticəsi olsun.

Dinləmə üçün təklif olunan meyarlar aşağıdakı kimi tələb oluna bilər.

Şagird müraciətə adekvat reaksiya verir.

Adını eşitdiyi əşyanı düzgün təsvir edir.

Məqsədə uyğun sual verməyi bacarır.

“Dinləyib-anlama və danışma” bacarıqlarının yaradılmasında təlim üsullarından istifadə effektiv nəticə verir.Məsələn: tədrisin motivasiya və ya ümumləşdirmə mərhələsində “Rollu oyun” üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu üsuldən istifadə zamanı şagirdlərdə tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafı zamanı rola girmək,həmin rolu ifadə etmək bacarığı,qarşılıqlı ünsiyyətin yaranması bacarıqları meydana çıxır. “Rollu oyun” üsulunun tətbiqində şagirdlərdə problemə digər adamın gözü ilə baxmaq imkanı yaranır.Tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf edir,onlarda əməkdaşlıq, tolerantlıq kimi müsbət keyfiyyətlər formalaşır.Bu üsul eyni zamanda şagirdlərə hadisələrin iştirakçısı olmaq və mövcud vəziyyətə başqalarının gözü ilə baxmaq imkanı verir.

Əvvəlcə mövzu müəyyən olunur,rollar paylanılır,tapşırıqlar verilir,qruplar hazırlandıqdan sonra təqdimat başlanır.Təqdimat bitdikdə izləyicilər öz fikirlərini söyləyir, bu üsulda əsas məqsəd şagirdləri müxtəlif situasiyaların iştirakçısına çevirmək və məsələyə müxtəlif baxışlarının yaranmasına nail olmaqdır.Şagirdlərin bu oyundan əldə etdiyi başlıca keyfiyyət emosional təəssuratdır.

Bu metod şagirdlərin bir başa təcrübəsindən deyil,həm də stimulyasiya edilmiş təcrübədən öyrənmə bilməsinə əsaslanır. (simulyasiya-imitasiya,təqlid etmə,fəaliyyət və hadisələri yalandan yaratmaq deməkdir).

Eləcə də “klaster” üsulunun tətbiqi;

- Şagirdləri mövzu ətrafında açıq və sərbəst düşünməyə sövq edir.
- Şagirdləri verilmiş əsas anlayışa bacarıqları qədər söz assosiyaları tapmağa və ideyalar arasında əlaqələr qurmaq haqqında düşündürür.
- Şagirdlərin mövzu haqqında əvvəlki biliklərini nəzərdən keçirmək,bilikləri sistemləşdirmək və əhatə dairəsini genişləndirməyə istiqamətləndirir.
- Lüğət tərkibini zənginləşdirir.

“Klaster” (şaxələndirmə) üsulundan daha geniş məzmunlu mövzuların tədrisində istifadə etmək məqsədəuyğundur.Üsulun tətbiqinə 5-7 dəqiqə vaxt sərf olunur.Müəllim tərəfindən lövhədə və ya iş vərəqlərində dairə çəkilir. Şagirdlərə onun mərkəzində yazılmış anlayış ilə bağlı söz və ifadələr söyləmək tapşırılır.Dairədə yazılmış anlayışdan başlayaraq onunla əlaqəli hər növbəti sözlər xətlərlə birləşdirilir.Vaxt bitənədək mümkün qədər çox fikir yazmaq və onları əlaqələndirmək tövsiyə olunur.Sonda hörümçək toruna bənzər qrafik təsvir alınır.Vaxt bitdikdən sonra alınan klaster müzakirə edilir və ümumiləşdirmə aparılır.

Məlumdur ki,təlim üsullarının qruplarla aparılması daha effektiv nəticə verir.Və qiymətləndirmə zamanı qrupların doğru cavabları ilə yanaşı vaxta qənaət,nizam-intizama riayət etmək,təqdimat bacarığı da nəzərə alınır ki,buda şagirdlərdə əməkdaşlıq,məsuliyyət,başqalarının əməyinə hörmət,özünü tənqid və s. kimi bacarıqlarının inkişafına təkan verir. “Dinləyib-anlama və danışma” bacarıqlarının yaradılmasında “Qərarlar ağacı” təlim üsulundan istifadənin mühüm əhəmiyyəti var. Bu üsulun tətbiqində əsas məqsəd aşağıdakılardır: Belə ki, çətin və birmənalı olmayan vəziyyətlərdə qərar qəbul etmək üçün problemlərin bir neçə həlli yollarını tapmaq, alternativ yollarını araşdırmaq.

Qərarların qəbul edilməsi zamanı əsas səbəblərin təhlilini aparmaq, qərarların bütün variantlarını, variantlarla əlaqəli mənfə və müsbət cəhətlərini müəyyənləşdirmək. Müzakirə olunacaq problem müəl-

lim tərəfindən izah edilir və onun həlli yollarının bir neçə variantı şagirlərlə birlikdə müəyyənləşdirilir.

Daha sonra bütün qruplar problemin həlli yollarını və həmin yolların “mənfi” və “müsbət” cəhətlərini qeyd etmək üçün cədvəl üzərində işləyirlər. 4-6 nəfərdən ibarət qruplarda şagirdlər problemin həlli yollarının üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını təhlil edir, onların “müsbət” və “mənfi” işarəsinin qarşısında müvafiq qaydada qeyd edirlər. Son nəticə cədvəlin qərar hissəsində yazılır və üstü örtülür. Qruplar bir-bir öz araşdırmalarının nəticələrini oxuyur, lakin qərar hissəsi sinfə təqdim etmir. Bütün qrupların təqdimatından sonra müəllim əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirmək üçün müzakirə aparır və sinflə birgə qərar qəbul edilir.

Deməli, eşitmə vasitəsilə dinləmə bacarığı formalaşır və təfəkkürlə əlaqədar isə anlama bacarığı yaranır. Dinləyib- anlama, şagirdlərdə ünsiyyət qurmaq, yəni danışmaq bacarıqlarının yaranmasına səbəb olur ki, buda Ana dili təlimində birinci məzmun xəttini ehtiva edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.H.B. Bəliyev, A.H.Bəliyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı,2014.
- 2.N. Abdullayev, Z.Məmmədov. Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər, Bakı, 1996.
- 3.H.B. Bəliyev, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 2016.
- 4.G.Hüseynova. Kurrikulum. VI Nəşr. 2019.
- 5.İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərsləkləri.
- 6.Orta məktəblərdə Azərbaycan dili dərsləkləri.

Açar sözlər: Məzmun, dinləmə, anlama, danışma, nitq, fonetika, morfolojiya, sintaksis, tədris.

Keywords: Content, listening, comprehension, speaking, speech, phonetics, morphology, syntax, teaching

Xülasə

Ana dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq təlimin bütün pilləri üzrə məzmun xətləri təyin edilmişdir.

Dinləmə-nitq fəaliyyətinin bir növüdür, şifahi və yazılı nitqlə əlaqəlidir. Dinləmə bacarığına yiyələnmiş şagird yazılı deyilişindən fərqli olan avtomobil, bağça, qəhrəman, həyəcan, səkkiz, on bir kimi sözlərin yazılışı ilə fərqli deyilişini tutuşdurmağı, səs və hərf tərkibinin fərqi anlayırlar. Bu cür işlər fonetika, morfolojiya və sintaksis bölməsində ardıcıl aparılması effektiv nəticə verir.

Qeyri Azərbaycan dilli məktəblərdə Azərbaycan dili dövlət dili kimi nəzərə alınmalıdır ki, şagirdlər təlim dilini daha yaxşı bilirlər. Bu səbəbdən hər hansı bir materialı izah edərkən təlim dili ilə paralellər aparılmalıdır.

Summary

In accordance with the goals and tasks of mother tongue education, content lines have been set for all levels of education. It is a type of listening-speech activity and is related to oral and written speech. Pupils who have mastered listening skills understand the difference between the pronunciation and spelling of words such as car, garden, hero, excitement, eight, and eleven. Consistently conducting work in phonetics, morphology and syntax gives effective results.

In accordance with the goals and tasks of mother tongue education, content lines have been set for all levels of education. It is a type of listening-speech activity and is related to oral and written speech.

Pupils who have mastered listening skills understand the difference between the pronunciation and spelling of words such as car, garden, hero, excitement, ugly, and eleven. Consistently conducting work in phonetics, morphology and syntax gives effective results.

In accordance with the goals and tasks of mother tongue education, content lines have been set for all levels of education. It is a type of listening-speech activity and is related to oral and written speech. Pupils who have mastered listening skills understand the difference between the pronunciation and spelling of words such as car, garden, hero, excitement, ugly, and eleven. Consistently conducting work in phonetics, morphology and syntax gives effective results.

In non-Azerbaijani language schools, the Azerbaijani language should be taken into account as the state language, so that students know the language of instruction better. For this reason, when explaining any material, parallels with the language of instruction should be made.

Rəyçi: dos. Abbasova Sevdə

Qasımova Səbinə Üzeyir qızı, Əhmədova Aybəniz İsmayıl qızı ⁷⁹

MÜƏLLİM PEŞƏSİ

Müəllim peşəsi “İnsan-İnsan” tipli peşəyə aiddir. Bu tipli peşə insanın aşağıdakı keyfiyyətləri ilə müəyyən edilir: digər insanlarla iş prosesində əhvali-ruhiyyənin sabitliyi, ünsiyyət tələbatı, özünü digər insanların yerində hissetmə bacarığı, digər insanların fikirlərini, düşüncələrini, əhvali-ruhiyyələrini tez başa düşmə bacarığı, insanların qarşılıqlı münasibətlərindən tez baş çıxarma bacarığı, müxtəlif insanların şəxsi keyfiyyətləri haqqında beynində təsəvvür yarada bilmə, yaxşı yadda saxlama bacarığı.

Bu tipli peşə sahibinə aşağıdakılar xasdır: 1) tərbiyə etmək, idarə etmək, rəhbərlik etmək, öyrətmək bacarığı, insanların müxtəlif tələbatlarına xidmət etmək üçün faydalı bacarıqlar; 2) dinləmə və başqasını dinləmə bacarığı; 3) geniş təfəkkür, ətraflı anlayış; 4) nitq və kommunikativ mədəniyyət; 5) ağılın ürəyi istiqamətləndirməsi, hissələrin, insanın xarakterini, davranışını, bacarığını nəzərdə tuta bilmək, onun daxili aləmini modelləşdirməklə yanaşı, xüsusi, yaxud digərinin təcrübəsində məlum olanı məcburən onun adına yazmamaq; inamına söykənmiş insana layihələndirici yanaşma bacarığı; 7) digərlərinin halına yanma bacarığı; 8) müşahidəçilik; 9) dərin inam, ümumiyyətlə, xalqına xidmət ideyalarının düzgünlüyünə dərin inam; 10) qeyri-standart vəziyyətlərin həlli; 11) özünüizamlamanın yüksək səviyyəsi.

Pedaqoji fəaliyyət üçün zəruri olan obyektiv və subyektiv amillər. Müəllimşəxsiyyəttəlim şəraitində birinci yeri tutur. Onun bu və ya digər cəhətləri təlim və tərbiyənin təsirini ya yüksəldə, yaxud da aşağı sala bilər. Müəllim şəxsiyyətinin göstəricilərində birinci obyektiv xarakterli xassə ondan ibarətdir ki, müəllim tədris etdiyi fənni dərindən bilməlidir. İkinci cəhəti bu ixtisasa elmi hazırlıq dərəcəsidir. Digəri qohum fənləri bilməsi və daha geniş şəkildə isə ümumi təhsildən xəbərdar olmasıdır. Bundan sonra isə fənnin metodologiyası ilə tanışlığı, ümumi və didaktik prinsiplərlə, nəhayət, uşaq təbiətinin xüsusiyyətlərinin xassələrini bilməsidir. Bu xüsusiyyətlərlə müəllim daha tez-tez təmasda olur. İkinci xassə subyektiv xarakterlidir və bu, müəllimlik peşəsində özünü mütləq büruzə verir, müəllimin şəxsi istedadı və yaradıcılığında özünü göstərir.

Müəllim şəxsiyyətinin digər zəruri cəhətləri var. Bu cəhətlər arasında müəllim xüsusiyyətinin mənəvi, iradi xassələri əsasdır. Bu, obyektivlik, diqqətlik, təvəzökarlıq (xüsusən, zəif uşaqlara bu daha çox göstərilə bilər), vicdanlılıq, özünə tənqidi şəkildə yanaşma - bütün bunlar uşaqlarda əsl sevgini birləşdirir. Bununla belə, uşaqlara, yeniyetmələrə sevgi, məhəbbət Müəllim sevgi-məhəbbəti ilə seçilməlidir. Uşaqları çox sevmək olar. Onlara yeniyetmələrə, gənclərə çox böyük rəğbət də göstərmək olar, lakin bununla belə, müəllim fəaliyyətinə, adına uyğun olmamaq da olar. Belə də olar ki, müəllim fəaliyyətinə hər hansı bir şəxs zidd mövqedə olmasa da, uşaqlara, yeniyetmələrə heç bir yaxınlıq, ünsiyyət göstərməyə bilər, onlara sevgi ilə yanaşmaya da bilər və bu, onu başqalarının gözündə qaldırmayacaqdır. Görünür, məhz şagirdlərlə peşəyə olan əsl sevginin birləşməsi müəllimin peşəkarlığını təmin edə bilər.

Müasir dövr tədqiqatçıların əksəriyyəti qeyd edirlər ki, məhz uşaqlara sevgi məsələsi müəllimin mühüm şəxsiyyət və peşəkarlıq xüsusiyyətidir. Onlarsız pedaqoji fəaliyyətin səmərəsindən danışmağa belə dəyməz. İnsanın uşaqlarla işləyə bilmə və ünsiyyətə girmə bacarığı da bura əlavə olunur. Onu da qeyd etmək ki, müəllimin özünü təkmilləşdirməsində, özünüinkışafında belə arzu son dərəcə vacibdir. K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, müəllim öyrənən vaxta qədər yaşayır. O, öyrənməyi dayandırdıqda, elə o andan da hayata vida deyir.

Pedaqoji bacarıqları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Didaktik bacarıqlar. Bu, şagirdlərə tədris materialını çatdırmaq, vermək bacarığıdır ki, burada materialı uşaqlara aydın və anlaşılıq şəkildə çatdırmaq, fənnə maraq yaratmaq, şagirdlərdə fəal, müstəqil fikir oyatmaq bacarıqları nəzərdə tutulur. Müəllim didaktik bacarıqlarla zəruri olduqda, həm də tədris materialını adaptasiya, rekonstruksiya etməli, çətinini asan, mürəkkəbi sadə, başa düşülməyəni, aydın olmayanı başa düşülən etməlidir. Peşəkar ustalıq özündə nəinki biliklərin sadəcə şəkildə çatdırılması bacarığını əks etdirir, materialın populyar və anlaşılıq dildə izahını özündə birləşdirir, həm də şagirdlərin müstəqil işini təşkil etmək bacarığını, biliklərin müstəqil şəkildə alınmasını, ağıllı və əlverişli şagirdlərin təfəkkürünün formalaşmasına dirijorluq etməyi, onların fəaliyyətini lazımı istiqamətə yönəltməyi nəzərdə tutur.

2. Elmi bacarıqlar. Bu bacarıqlar elmlərin müvafiq sahələrinə (məsələn, riyaziyyata, fizikaya, biologiyaya, ədəbiyyata və s.) uyğun olan bacarıqlar deməkdir. Bacarıqlı müəllim nəinki fənni tədris proqramı həcmində bilir, o, həm də bu elm sahəsində daha geniş və dərin düşüncəyə, fikrə, informasiyaya malikdir,

⁷⁹ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

daim elmdə olan kəşflərə nəzarət edir, onları nəzərdən keçirir, materialı son dərəcə sərbəst şəkildə çatdırma bilir və materialın çatdırılmasına böyük həvəs və maraq göstərməklə, həm də müvafiq tədqiqat işi aparır.

3. Anlama (perceptual) bacarıqları. Bu bacarıqlar şagirdlərin, tərbiyə olunanların daxili aləminə girə bilmək bacarığıdır ki, burada psixoloji müşahidəçilik, şagird şəxsiyyətinin daxili aləmini dərk etməklə bağlı olan müşahidəçilik qabiliyyəti və onun müvəqqəti psixi ziddiyyətini dərindən dərk etmə bacarığıdır. Bacarıqlı müəllim, bacarıqlı tərbiyəçi ən xırda əlamətlərə görə öz şagirdinin daxili vəziyyətində gedən cüzi dəyişiklikləri hiss edə bilir.

4. Nitq bacarıqları. Bu bacarıqlar öz fikrini, düşüncəsini nitqin köməyi ilə, eyni zamanda mimika və pantomimikanın köməyi ilə ifadə etmək bacarığıdır. Pedaqoqun nitqi daim daxili gücü, inamı, maraqlılığı, çatdırılan faktların canlılığı və canlı münasibəti ilə fərqlənməlidir. Onun nitqi şagirdlər üçün aydın, sadə və anlaşılqı olmalıdır.

5. Təşkilatçılıq bacarıqları - bu, birinci, şagird kollektivini yaxşı təşkil edib, birləşdirə bilmək, mühüm vəzifələrin həllinə onu ruhlandırma bilməkdir. İkinci, bu, müəllimin öz şəxsi işini düzgün təşkil etmək bacarığıdır. Öz işini təşkil etmə imkanı verir ki, həm işi düzgün planlaşdırarsan, həm də bu planlaşdırma özünə özün tərəfindən lazımı nəzarət yetirə bilsin. Təcrübəli müəllimlər işlərini vaxta görə son dərəcə düzgün bölüşdürür və müvafiq, lazımı zaman cədvəllərində işlərini səhmanlaya bilirlər.

6. Avtoritar bacarıqlar. Şagirdlərə emosional, iradi təsir edilmə bacarığıdır. Bu bacarıqların əsasında müəllim özünə nüfuz qazanır, əlbəttə, nüfuz həm də müəllimin öz fənnini mükəmməl bilməsi, onun dəqiqliyi, taktının bütövlüyü və s. ilə də bağlı ola bilər. Avtoritar bacarıqlar müəllimin bir sıra şəxsi keyfiyyət komplekslərindən və xüsusən onun iradi keyfiyyətlərindən (bu iradi keyfiyyətlər sırasında onun inamlılığı, dözümlülüyü, inadkarlığı, tələbkərlığı) çox asılıdır və eyni zamanda məktəblilərin təlim və tərbiyəsi ilə bağlı xüsusi məsuliyyətindən, inamlılığından asılıdır.

7. Ünsiyyət (kommunikativ) bacarıqları. Bu, uşaqlarla ünsiyyətə girmə, şagirdlərə yanaşmanın düzgün müəyyənləşdirilməsi bacarığı, onlarla məqsədyönlü pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən qarşılıqlı münasibət, pedaqoji takt əsasında qurulan bacarıqlardır.

8. Pedaqoji təsəvvür, təxəyyül (yaxud proqnozlaşdırma) bacarığı. Bu, öz hərəkətlərinin əvvəlcədən görünməsində ifadə olunan xüsusi bacarıqlardır. Şagird şəxsiyyətinin, tərbiyəsinin planlaşdırılmasında bu çox mühümdür. Bu, şagirdin gələcəyini təmin edə bilər. Bu isə onun keyfiyyətlərini, inkişafını proqnozlaşdırmaq bacarığı deməkdir.

9. Diqqətin bölüşdürülməsi bacarığı. Bu, eyni zamanda fəaliyyətin bir neçə növü arasında gedir və müəllim işi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bacarıqlı, təcrübəli müəllim daim materialın izahında müvafiq forma və məzmunu izləyir, ona diqqət yetirir. Öz fikrinin necə inkişaf etməsini (yaxud şagirdin fikrinin necə inkişaf etməsini) və eyni zamanda, bütün şagirdlərin davranışını diqqət mərkəzində saxlayır və şagirdlərin yorulmasına, diqqətsizliyinə, dərk etmələrinin zəifləməsinə çevik şəkildə diqqət yetirir, onların intizamlarında gedən hər hansı pozuntulu halları aşkarlayır, müəyyənləşdirir və nəhayət, öz davranışına (duruşu, mimi-kası, pantomimikası, yerışı) bütün nə varsa - hamısına diqqət yetirir.

Müasir dövrdə pedaqoji bacarıqlar konsepsiyasına pedaqoji sistemin bir struktur element kimi məqsədləri, tədris informasiyası, kommunikasiya vasitələri, şagirdlər və pedaqoqları özündə birləşdirməklə beş funksional elementdən ibarətdir. Bu funksional elementlərə tədqiqatçılıq, planlaşdırıcılıq, konstruktivlik, kommutativlik, təşkilatçılıq aiddir. Bu elementlər (qnostik, tədqiqatçılıq, planlaşdırıcılıq, konstruktivlik, kommutativlik, təşkilatçılıq) fərdi pedaqoji fəaliyyətin funksional elementidir. Onlar beş böyük ümumi eyni adlı olanların əsasında dayanan bacarıqlar haqqında danışmağa imkan verir.

Pedaqoji bacarıqların iki səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir: perseptiv-refleksiv və planlaşdırıcı. Pedaqoji bacarıqların birinci səviyyəsi üç hissi özündə birləşdirir, obyektin hiss olunması, şagirdin tələblərinin tələbatlarla, empatiya və qiymətlərlə üst-üstə düşməsi ilə bağlı olması, ölçü hissi, yaxud takt, hissi dərk və s. Bu cəhətlərin özünü göstərməsi pedaqoji intuisiyanın əsasını təşkil edir.

Pedaqoji bacarıqların ikinci səviyyəsi təlimin yeni produktiv (məhsuldar) üsullarını hiss etməklə bağlıdır. Bu səviyyə özündə qnostik, planlaşdırıcılıq, konstruktivlik, kommutativlik və təşkilatçılıq bacarıqlarını birləşdirir. Bununla belə, bütün bu bacarıqlardan hər hansı birinin olmaması, qeyri-konkret bacarıq formasının olmaması deməkdir. Qnostik bacarıqlar şagirdlərin təlim metodlarına yaradıcı və operativ, onun çevik dərkində, təlim üsullarının səmərəliliyində və yaradıcılığında özünü göstərir. Qnostik bacarıqlar müəllimin öz şagirdləri haqqında informasiya almasını təmin edir. Planlaşdırıcı bacarıqlar tərbiyəedici təlimin tapşırıqlarında sonuncu nəticəni özündə təsəvvür etmə, təlimin bütün mərhələsi ərzində təlim keçənlərin vəzifələrinin həllinə müstəqil hazırlaşmasıdır. Konstruktiv bacarıqlar birgə əməkdaşlıq, işgüzarlıq şəraitində

yaradıcı mühitin yaradılması, nailiyyətdə, dərsin quruluşunda özünü əks etdirir və təlim alanın geniş dərəcədə inkişaf və özünüinkişaf məqsədlərinə müvafiq olmalıdır. Kommütativ bacarıqlar pedaqoji nöqtəyindən nəzərdən lazımı münasibətlərin, ünsiyyətin qurulmasında özünü əks etdirir. Bu bacarıqlar dörd amillə təmin olunur. İdentifikasiya bacarığı - şagirdlərin individual (fərdi) xüsusiyyətlərini hiss etmə bacarığı, sukstativ xassə və inkişaf etmiş yaxşı intuisiya bacarığı. Buraya bundan başqa biz, həm də nitq mədəniyyəti bacarığını (nitqin məzmunluluğu və təsirliyini də) əlavə edə bilərik. Təşkilatçılıq bacarıqları əsasən şagirdin qrupda təşkili üsulunu hiss etmə, tədris materialını mənimsəmə, təlim alanların özünü təşkili və pedaqoqun öz fəaliyyətinin özünütəşkilini nəzərdə tutur.

Pedaqoji bacarıqların əsas differensiasiyası keyfiyyətində işin müvəf-fəqiyyətliyi çıxış edir. Onun iki növünü-fərdi (insanın müəyyən zaman kəsiyində özünün bu və ya digər məqsədlərinə çatması) və sosial (bir adamın digər adamların nailiyyətlərinə nisbətən məqsədlərə çatmasını) fərqləndirirlər. Birinci növbədə bu, fərdi müvəffəqiyyətdir. İkinci konkretlik bacarığıdır. Bacarıqlara elə fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri aid edirik ki, bu da bu və ya digər fəaliyyətində müvəffəqiyyəti təmin edir və onun rəqabətlik bacarığını, daha doğrusu, rəqabət şəraitində (yarışda) və digər işlərdə bacarığını əks etdirir.

İnsanın rəqabət bacarığının artırılmasında aparıcı rol psixi prosesə məxsusdur. Burada təsəvvür də məhz bir adamın digər adamlar qarşısında yeni nə işə fikirləşib realizə etmək bacarığıdır. Odur ki, təsəvvürlərin inkişafı perspektivliyi bacarıqların ən mühüm komponenti hesab edilə bilər.

İnsan özünün reallaşdırılmasında müvəffəqiyyətə çatmaq məqsədi ilə (şəxsi inkişafında bacarıqların psixoloji ehtiyatlarını işə salmadan) digərləri ilə rəqabətə girmədən çatır. Bunları ailə bacarıqları adlandırmaq olar və onlar iki yerə bölünür: ümumi və xüsusi. Sonuncu bacarıqlar özündə emosional, iradi, mnemik (hafizəni möhkəmləndirmə), attention, imajinativ (təsəvvür) bacarıqları özündə əks etdirir. Terminal bacarıq (artan rəqabət bacarığı) pedaqoji fəaliyyət öz strukturunda emosional yanma sindromunun inkişafında qarşıdurmanı (emosional ehtiyatların tükənilib yox olmasını) nəzərdə tutur.

Pedaqoqların psixodiagnostikasında ən mühümü onların ixtisaslaşmasıdır. Belə ki, bu ixtisaslaşmadan terminal, yaxud instrumental bacarıqların əhəmiyyəti çox asılıdır. İbtidai məktəb tərbiyəçiləri və müəllimləri üçün aparıcı, həlledici əhəmiyyəti instrumental bacarıqlar özündə əks etdirir. Çünki onlar müəllimin uşaqlarla emosional identifikasiyasını, müəllimin şəxsi inkişafını, onun özünün özü ilə rəqabətə girməsini təmin edir və bu, onun pedaqoji fəaliyyətinin üslubundan uşağın inkişafına yönəlmiş pedaqoji fəaliyyətinin artmasını da, şəxsi inkişafında özünü ifadə edir.

Pedaqoji fəaliyyətdə ən yüksək nəticələri yalnız tərbiyəçilər və ibtidai məktəblərin müəllimləri qazana bilərlər. Belə ki, məhz onlar emosional yanma sindromunun inkişafına daha çox sinə görə bilərlər. Əks təqdirdə isə emosional identifikasiyasının bütövlüyündə əngələ çevrilə bilər.

Fənn müəllimlərinin fəaliyyətlərində işin müvəffəqiyyətli olması üçün aparıcı əhəmiyyətə terminal bacarıqlar malikdir. Belə ki, onlar digər müəllimlərlə rəqabət bacarığını təmin edir, çünki təlimdə öz digər həmkarlarına nisbətən yüksək nəticələr əldə olunması üçün müəllimlər həm öz təfəkkürlərinə, həm yeni şeylər kəşf etmələrinə, səmərəli formalar, vasitələr, metodlar axtarmağa, aparıcı komponentlərini, aparıcı cəhətlərini inkişaf etdirməyə daha çox söykənirlər. Bu bacarıqlar öz ifadəsini pedaqoji fəaliyyətin üslubunda, nəticəyə yönəlmiş işdə tapır.

Pedaqoq insanların psixoloji xarakteristikasında fəaliyyətin üç plana uyğunluğunu qeyd edir. Birinci müvafiqlik planı nəzərdən buna ziddiyyət, yaxud qeyri-spesifik yararlılıq deməkdir. Yararlılıq insanın bioloji, anatomik-fizioloji və insanın psixoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir. Pedaqoji fəaliyyətə yararlılıq (yaxud ona uyğunluq) dedikdə, “İnsan-İnsan” tipli fəaliyyətə əks göstərici nəzərdə tutulur. Pedaqoji fəaliyyətə yararlılıq insanın intellektual inkişafının intellektual normalarını nəzərdə tutur. Müsbət emosional ton (hiss və emosiyalar), emosiya və eyni zamanda, kommunikativlik ümumi bilik fəallığının normal inkişaf səviyyəsini göstərir. Pedaqoqun öz peşəsinə uyğunluğunun ikinci planı, pedaqoji fəaliyyətə hazırlığıdır. Hazırlıq “İnsan-İnsan” tipli peşəyə refleksləşdirilmiş istiqamətlənməni, burada insanın dünyagörüşünün yüksək səviyyəsi, geniş və sistemli peşə, fənnə aid bacarıqlar və eyni zamanda, kommunikativ, didaktik tələbləri nəzərdə tutur.

Digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəyə qoşulma pedaqoji ünsiyyətin üçüncü planıdır. Burada müəllim fəaliyyətinin müvafiqliyi özünü göstərir və bu müvafiqlikdə həmsöhbətlə ünsiyyət qurma düzgünlüyü, onun yüngüllüyü, həmsöhbətinin reaksiyasına dəqiq fikir vermə bacarığı, diqqət yetirmək bacarığı və ünsiyyətdən zövq alma bacarığını özündə əks etdirir. Sınıfdə şagirdin reaksiyasını qəbul etmək bacarığı, eyni zamanda əks əlaqə kanalı ilə - eşitmə və görmə işarələrinin təhlilini aparmaqla, yaxşı kommunikativ əlamət kimi nəzərdən keçirilir.

Təbii ki, bu üç planın üst-üstə düşmə müvafiqliyi pedaqoji fəaliyyətdə insan keyfiyyətlərinin fərdi, şəxsi xüsusiyyətlərinin (daha doğrusu, onun yararlığını, hazırlığını və qoşula bilməsini) daha böyük səmərəliliyini təmin edir.

Ölkəmizdə və onun hüdudlarından kənarında empirik müşahidələrin nəticələri müəllimlərin strategiya və taktikalarında inkişaf və məktəblilərin nəticələri ilə bağlı istiqamətdə müxtəlifliklərin mövcudluğunu təsdiq edir.

İnkişafa istiqamətlənmiş müəllim digərlərinə nisbətən daha tez-tez tədris nailiyyətlərinin dəyişkən amillərinə diqqət yetirir (onlar üçün birinci dərəcəli şagirdlərin çalışqanlıqı, yaxud bacarıqlılıqı nəzərdə tutulur). Nəticəyə istiqamətlənmiş müəllimlər isə tədrisdə daha böyük nailiyyətlər qazanmaqda sabit amillərə daha çox diqqət yetirirlər (bunlar üçün ən mühümü məktəblilərin bacarıqları və düşüncələridir). Buna görə də nəticəyə istiqamətlənmiş müəllimlər hesab edirlər ki, yetirmələrinin və məktəblilərin gələcək peşə karyerasını mümkün etmək olar. İnkişaf və nəticələrə istiqamətlənmiş pedaqoqlar isə şagirdin müvəffəqiyyətini müxtəlif cür qiymətləndirirlər.

Bu müxtəlifliklərə görə gələcək müəllimlərin “mən” konsepsiyasında əsas qayğı tədris qrupunda yaxşı münasibətlərin qurulması və qorunub saxlanması ilə yanaşı, həm də pedaqoji müəssisədə tədrisin tərkib hissəsi olan müəllimlər arasında münasibətlərin qorunub saxlanmasıdır. İkincilər isə öz peşəkar karyeralarının planlaşdırılması qayğısına daha çox qalırlar.

Nəticəyə istiqamətlənmiş müəllimlər şagirdlər haqqında daha ağızdolusu danışır və onların göstəricilərinin hətta yetirmə səviyyəsi aşağı olsa belə orta göstəriciləri daha çox təqdir etməyə çalışırlar. İnkişafa istiqamətlənmiş pedaqoqlar isə belə olduqda öz şagirdlərini tənbeh etmək istəyirlər. Bununla belə yalnız sonuncular öz şagirdlərinin müvəffəqiyyətlərini qeyd edirlər. Bundan başqa onlar tədris fəaliyyəti prosesində şagirdlərə lazımi köməklik və müsbət qayğı göstəririlər. Buna zidd olaraq isə nəticəyə istiqamətlənməmiş müəllimlər həm həvəsləndirmir, döyür, həm də onları tənbeh edirlər. Əgər artıq tədris nəticəsi əldə olunarsa (düzgün, yaxud qeyri-düzgün), deməli, həm həvəsləndirmə, döymə, həm də tənbehləmə halları üzrə işləyən müəllimlər mövcuddur.

Müəllimin tədris işinin səmərəliliyi, bir tərəfdən, təlimə uyğunlaşan şagirdlərin sayı, digər tərəfdən, bu müəllimin dərsinə müsbət yanaşan şagirdlərin sayı ilə müəyyənleşə bilər. Beləliklə, ideal şəkildə müəllimin pedaqoji ustalılığının ən yüksək səviyyəsi dərse, təlimə müsbət yanaşan uşaqların sayının yüz faizə bərabər olması ilə xarakterizə olunmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, 1992.
3. Azərbaycan Respublikası təhsil qanunvericiliyinin külliyyatı. (Birinci nəşr) Bakı, 2002.
4. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. (Pedaqoji ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti) Bakı, “Renesans”, 2000.
5. Abbasov A.N., Əhmədov H.H. Müqəddəs şəxslərin tərbiyəvi fikirləri. Bakı, 1995.
6. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı, “Avropa”, 2005.
7. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, “Adiloğlu”, 2006.
8. Axundov S.Q. Təlim prosesində şagirdlərə fərdi yanaşma. Bakı, “Maarif”, 1975.

Açar sözlər: müəllim, ünsiyyət, fantaziya, ixtisas, təhsil sistemi, fəaliyyət

Ключевые слова: Учитель, педагог, общение, фантазия, специальностью система обучения, активность

Key words: Teacher, Communication, Imagination, education, specialty, education system, activity

Резюме

В статье раскрыты секреты работы учителя. Человек-который выбирает эту профессию должен обладать такими свойствами как т воспитывать обучать, слушать и д. Также говорится, что учитель должен быть примером для своих студентов во всех отношениях. В статье также упомянутые процессы современного образования.

Summer

The article talks about the secrets of the teacher’s profession. The person entering this honorable profession must know to discipline, to teach, to listen etc.

Also, its spoken that a teacher should be an example in all tenses of the word. There is also spoken about the modern education system.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Алекперова Лейда, Сона Чаркез

О СИСТЕМНОЙ РАБОТЕ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ

Всякая система обучения предполагает в первую очередь последовательность в усвоении знаний и последовательность в развитии умений и навыков. Создать такую систему — значит, решить, чему обучать в той или иной области, какие виды упражнений наиболее соответствуют поставленной цели.

Может ли такая система быть повторением, дублированием той, по которой осуществляется развитие связной речи студента-иностранца на языке специальности (что, кстати, находит место в высказываниях отдельных методистов)? Для простого повторения на уроках русского языка той системы упражнений, которая лежит в основе развития связной речи на языке специальности, нет ни времени, ни оснований. Здесь не может быть идентичности, как не может быть полного совпадения в построении системы обучения специальности и русскому языку в целом. Система развития связной речи на русском языке в нерусской аудитории не может не иметь своей специфики, как и сами цели, задачи, методические приемы обучения русскому языку иностранцев.

Различия в построении системы обучения связной речи на уроках должны быть обусловлены целями и задачами в обучении связному высказыванию.

Следовательно, для того чтобы решить вопрос о том, что должна представлять собой система упражнений в связной речи на русском языке в нерусской аудитории, нужно определить назначение этих упражнений в общей системе обучения русскому языку. Ответив на вопросы, чему должны научиться студенты-иностранцы в области связного высказывания на русском языке, для чего нужна такая им, можно ответить и на вопросы, как должна быть построена система такой работы, какие упражнения будут необходимы, в какой последовательности их нужно проводить и почему именно так, а не иначе.

Каковы же те цели и задачи, которые стоят перед преподавателем русского языка в области развития связной речи студента-иностранца?

Основная задача обучения русскому языку в нерусской аудитории — научить студентов практически владеть русским языком. Студенты-иностранцы должны получить прочные навыки пользования русским языком в устной и письменной форме.

Чтобы научиться излагать свои мысли, необходимо решить ряд задач, а именно: ознакомить студентов-иностранцев с определенными нормами построения связной речи, с ее логико-конструктивными особенностями; выработать у них определенные умения и навыки построения связного текста; вооружить необходимым запасом языковых средств (лексических, грамматических, стилистических, орфографических и пунктуационных).

Без решения этих задач невозможно обучить связному высказыванию на русском языке. Однако осуществление первых двух задач не связано с конкретным языковым материалом.

Что же касается последней задачи — дать студентам-иностранцам навыки пользования средствами русского языка, — претворение ее в жизнь возможно лишь на конкретном языковом материале. Опираясь на полученные на уроках русского языка теоретические сведения и практические навыки в построении связного текста, преподаватель русского языка при передаче того или иного содержания основное внимание сосредоточивает на умении студентов-иностранцев правильно оформлять мысли на русском языке. Овладев этим умением, студенты смогут составить любой связный текст.

Это отнюдь не означает, что другим сторонам связного высказывания преподаватель не уделяет внимания. Напротив, работая над речевым оформлением связного высказывания, нельзя оставить в стороне работу над такими его сторонами, как умение излагать мысли в соответствии с заданной темой, подчинять высказывание основной мысли, излагать материал в строгой логической последовательности, строить высказывание в соответствии с композиционными особенностями избранного жанра. Преподаватель работает над всеми сторонами связного высказывания, но обучение этим умениям осуществляется и на уроках родного языка, подобно тому, как при изучении грамматического материала на уроках русского языка не дублируется усвоение грамматических понятий (например, что такое подлежащее, сказуемое и т. д.).

В качестве основной задачи в развитии связной письменной русской речи студентов-иностранцев следует назвать создание прочных навыков пользования средствами русского языка в высшей форме языковой деятельности — связной речи.

Что значит научить студентов-иностранцев выражать свои мысли средствами русского языка?

Это значит научить их правильно подбирать слова, соответствующие данному контексту; правильно строить словосочетания и предложения; использовать разнообразные конструкции в соответствии с высказываемой мыслью; правильно связывать между собой предложения в потоке связной речи.

Многообразные упражнения по развитию связной письменной речи должны в первую очередь служить выполнению перечисленных задач. Главное назначение упражнений — быть средством практического применения знаний по русскому языку в самостоятельном высказывании. Следовательно, для построения системы развития связной письменной речи должны быть избраны в первую очередь те виды упражнений, которые позволяли бы максимально активизировать изучаемый материал, свободно вводить в речь студентов-иностранцев конкретные структурные элементы речи. Что же касается системы их проведения, то она также должна способствовать развитию языковых умений и навыков составления связного высказывания, а поскольку языковые умения и навыки на уроках русского языка отрабатываются в определенной системе, подчиненной логике изучения программного материала, то и последовательность упражнений в связной письменной речи должна определяться последовательностью материала программы по русскому языку и литературе. Но это вовсе не означает, что каждое сочинение или изложение сопровождается грамматическим заданием. Выбрать упражнение на соответствующее грамматическое правило. Это значит, что при выборе жанра, вида, темы, материала для связного высказывания должны быть «учтены объективно существующие связи между изучаемой языковой категорией и контекстом» должно быть учтено и то, что грамматические категории обладают разной частотностью употребления в разных стилях и жанрах речи. Правда, в науке еще недостаточно проанализированы взаимосвязи указанного типа, но наиболее очевидные из них позволяют определить необходимый тип контекста при изучении тех или иных грамматических явлений.

Так, общепризнано, что для контекста описательного типа характерно использование сложных синтаксических конструкций, односоставных предложений, союзов, прилагательных, причастий, причастных и деепричастных оборотов, обособленных определений и приложений. О. А. Нечаева указывает, что описание — констатирующая речь, в ней устанавливается лишь наличие или отсутствие каких-либо признаков описываемого предмета, для чего используется только форма изъявительного наклонения; это объектная речь, что грамматически выражается формой 3-го лица (формы 1-го и 2-го лица описанию обычно не свойственны). Описание может быть дано в любом времени, но оно не допускает смешения времен. Например, невозможно сочетание прошедшего или настоящего времени с будущим. Очень ограничено использование вводных и других модальных слов.

При рассуждении прямая речь часто вводится для доказательства какого-либо положения, как и сложноподчиненные предложения, вводно-модальные слова, выражающие отношение говорящего к высказываемой мысли (порядок мыслей, различную степень уверенности).

Свои языковые особенности характерны для повествования: отсутствие союзов, использование коротких, двусоставных простых предложений, соотносительность глагольных форм времени и вида.

Кроме того, в систему упражнений можно включить сочинения и изложения с прямыми грамматическими заданиями (использование опорных слов и словосочетаний, грамматических конструкций, данных преподавателем, подобранных коллективно или индивидуально). Например, сочинение по картине или по предложенной ситуации с заданием ввести прямую речь или диалог, сочинение-описание пейзажа или портрета с заданием ввести в текст именные формы составного сказуемого, сочинение с заданием использовать определения-эпитеты для обозначения разных признаков предметов и выражения своего отношения к описываемому.

При построении системы упражнений нельзя забывать и орфографические правила. Для закрепления навыков правописания в основном используются различные сочинения и изложения по опорным словам (например, сочинение на тему «Настоящий товарищ» с использованием слов *не подведет, не обманет, не бросит, не откажет*; сочинение по картине с использованием сложных слов, собственных наименований (например, сочинение по открыткам, изображающим флаг или герб Азербайджанской республики), наречий.

И наконец, полезны и упражнения, не имеющие прямой грамматической направленности, подобно тому как в обучении орфографии наряду с упражнениями, направленными на усвоение конкретного правила или ряда правил правописания, существуют упражнения, целью которых является закрепление или проверка навыков правописания в целом.

Итак, основным принципом построения системы обучения связной письменной речи на русском языке является принцип соответствия видов упражнений и порядка их прохождения на уроке изучаемому грамматическому материалу. Однако наряду с основным принципом при построении системы работы над связной письменной речью должны быть учтены и другие принципы, а именно: соблюдение а) последовательного усложнения упражнений и усиления самостоятельности студентов при их выполнении, б) преемственности в работе по развитию связной письменной речи на уроках русского и языка специальности, в) взаимосвязи в развитии связной письменной речи на уроках русского языка и литературного чтения.

Каждый из этих принципов не противоречит основному принципу, а лишь дополняет его, определяя какую-то сторону построения системы упражнений в связной письменной речи.

Принцип постепенного нарастания трудностей от легкого к трудному требует при выборе упражнений учета не только соответствия их изучаемому материалу, но и степени сложности упражнений (в зависимости от тех умений и тех психических процессов, которые требуются для выполнения упражнений от источника, откуда черпается содержание работы, от уровня языковой подготовки студента-иностранца).

Преемственность в работе по развитию связной речи на уроках русского и языка специальности тоже должна найти отражение в данной системе работы.

Упражнения в развитии связной речи, проводимые на уроках русского языка и литературного чтения, преследуют одну и ту же цель — вооружить студентов-иностранцев навыками связного высказывания на русском языке. Но у этих упражнений помимо общей задачи — учить правильно, стройно, связно излагать мысли на русском языке — есть и свои, специфические задачи. Например, упражнения для уроков литературного чтения должны строиться непосредственно на литературном материале, быть увязаны с усвоением содержания и анализом произведения, изучаемого на уроке или на внеаудиторных занятиях. Они преследуют цель — углубить и усовершенствовать знания студентов-иностранцев по литературе. Не стоит их сопровождать грамматическими заданиями: наряду с задачами развития речи они несут очень серьезную логическую нагрузку, связанную с анализом литературного произведения. На уроках литературного чтения студенты-иностранцы могут писать и изложения (в том числе сжатые или выборочные) на материале изучаемого произведения, сочинения-рассуждения на тему литературного произведения (в том числе характеристики литературных героев), отзыв о прочитанной книге (рецензии). Что касается других видов упражнений в связной письменной речи (сочинений по личным впечатлениям, на материале жизненного опыта, по картине), то их целесообразнее проводить на уроках русского языка, где представлены более широкие возможности для подготовительной работы, предшествующей, как обычно, самостоятельной работе над опорными словами, словосочетаниями и т. д.

Список использованной литературы

1. Т. А. Ладъженская. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. М., «Педагогика», 1995,
2. А. Нечаева. Лингвистические основы школьных сочинений типа описания, повествования, рассуждения. М.98

Ключевые слова: системная работа, развитие речи, студенты иностранцы, язык, коммуникация

Key words: systematic work, speech development, foreign students, language, communication

Açar sözlər: sistem işləri, nitqin inkişafı, xarici tələbələr, dil, kommunikasiya

Xülasə

Məqalədə xarici tələbələrin rus dilində nitqinin inkişafı ilə bağlı dərs prosesində həyata keçirilən metodlar sisteminədən danışılır. Qeyd olunur ki, dilin aktivləşməsi hər şeydən əvvəl rus dilinin kommunikativ imkanlarından asılıdır.

Məqalədə dərs prosesində aktiv işlədilən aktiv nitq formalılarından istifadə olunmasını tövsiyyə olunur.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

İlahə Guliyeva Nuraddin⁸⁰

HEYDAR ALIYEV'S RELATIONSHIP WITH POLITICIANS AND THEIR INFLUENCE ON FUTURE GENERATIONS

Introduction: Heydar Aliyev, a prominent figure in Azerbaijani politics, left an enduring legacy marked by his remarkable ability to foster relationships with politicians, both domestically and on the international stage. This article delves into the intricate web of connections Heydar Aliyev wove with fellow politicians, emphasizing the profound influence these relationships had on future generations of Azerbaijani leaders. The article will explore his contributions to domestic politics, his adept management of international relations, and his lasting impact on the nation's political landscape.

I. Heydar Aliyev's Role in Domestic Politics

Heydar Aliyev inherited a turbulent political landscape domestically, marked by ethnic tensions, economic challenges, and the ongoing conflict with Armenia over the Nagorno-Karabakh region. His leadership was characterized by pragmatism, strategic thinking, and a deep commitment to maintaining stability and promoting economic development in Azerbaijan.

Building a Broad Coalition of Support: One of Heydar Aliyev's most significant achievements was his ability to unite a fractured political landscape. He engaged opposition parties and forged alliances with influential figures across various sectors, including business, the military, and the media. This inclusive approach allowed him to build a diverse and robust coalition of support, ultimately consolidating his power and advancing a comprehensive reform agenda.

Economic Reforms: Heydar Aliyev recognized the importance of economic stability and development for Azerbaijan. His policies focused on economic reform, attracting foreign investment, and promoting energy sector growth. These measures laid the foundation for the country's future economic prosperity.

II. Heydar Aliyev's Diplomatic Skills in Managing International Relationships

Heydar Aliyev's ability to manage complex international relationships was a cornerstone of his political strategy. His adeptness in this arena played a pivotal role in Azerbaijan's development and its position on the global stage.

Russia: The relationship between Azerbaijan and Russia was of utmost importance due to Russia's role as a crucial ally and partner in Azerbaijan's oil and gas industry. Heydar Aliyev nurtured a close personal relationship with Russian President Boris Yeltsin, which facilitated cooperation in energy, trade, and security. Under his leadership, Azerbaijan successfully negotiated favorable deals with Russia, enhancing its economic stability and energy independence.

Turkey: Heydar Aliyev's strategic alliance with Turkish President Turgut Özal was based on their shared vision of a strong, independent Azerbaijan. This robust relationship resulted in increased cooperation in trade, investment, and cultural exchanges, further strengthening the bonds between the two nations.

Regional Diplomacy: Heydar Aliyev extended his diplomatic skills to other leaders in the region, fostering positive relations with figures in Iran, Georgia, and Ukraine. His commitment to promoting regional stability and cooperation was evident in his efforts to resolve conflicts and build bridges between neighboring countries.

III. Influence on Future Generations

The influence of Heydar Aliyev's leadership style and diplomatic expertise continues to shape the trajectory of Azerbaijani politics, notably through his legacy and the impact it had on the nation's emerging leaders.

İlham Aliyev's Continuation: His son, İlham Aliyev, succeeded him as president in 2003 and has diligently carried forward his father's legacy. Under İlham Aliyev's leadership, Azerbaijan has maintained and expanded its strong relationships with key regional partners, including Russia and Turkey. The country has also assumed a pivotal role in international organizations, such as the Organization for Security and Cooperation in Europe and the Non-Aligned Movement.

Regional Integration and Cooperation: Azerbaijan has been actively working to promote regional integration and cooperation through significant initiatives like the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and the Baku-Tbilisi-Kars railway project. These projects have not only connected Azerbaijan to Europe and Asia but

⁸⁰ Senior teacher Ph.D. in the Department of Foreign Languages of Azerbaijan Technical University (AzTU) ilahi80@mail.uk

have also elevated the nation's status as a central transit hub for regional trade and commerce.

Inspirational Leadership: Heydar Aliyev's legacy has been an inspiration for the younger generation of Azerbaijani politicians and leaders. They recognize the indispensable role of diplomacy and engagement in advancing the country's interests and bolstering its global standing.

IV. Heydar Aliyev's Impact on National Identity and Culture

Heydar Aliyev was not only a political leader but also a cultural icon who influenced the development of Azerbaijani national identity. His policies and initiatives left a lasting impact on the nation's culture, language, and heritage.

Cultural Preservation: Heydar Aliyev recognized the importance of preserving Azerbaijani culture and heritage. He supported initiatives to safeguard and promote the Azerbaijani language, art, music, and literature. His government funded cultural programs and institutions to ensure the continuity of Azerbaijani traditions.

Language and Education: Under Heydar Aliyev's leadership, efforts were made to strengthen the Azerbaijani language in education and media. Azerbaijani language and literature were promoted in schools, and cultural institutions were established to promote the nation's rich heritage.

Promotion of Azerbaijani Arts: Heydar Aliyev encouraged the development of Azerbaijani arts and artists. He supported cultural events, festivals, and artistic endeavors that showcased the talent and creativity of Azerbaijani artists on the global stage.

V. Heydar Aliyev's Foreign Policy Achievements

In addition to managing international relationships, Heydar Aliyev's foreign policy achievements played a pivotal role in shaping Azerbaijan's standing in the global arena. These achievements further solidified his legacy as a visionary statesman.

Economic Diversification: Heydar Aliyev's foreign policy focused on diversifying Azerbaijan's economy and reducing its dependence on energy resources. He actively sought foreign investment, technological cooperation, and trade partnerships with countries beyond the energy sector, contributing to the country's economic resilience.

European Integration: Heydar Aliyev's administration recognized the strategic importance of Azerbaijan's relationship with Europe. Efforts were made to strengthen ties with European countries, leading to Azerbaijan's participation in various European initiatives and organizations.

Multilateral Diplomacy: Heydar Aliyev was a proponent of multilateral diplomacy. He actively engaged with international organizations such as the United Nations, the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), and the Commonwealth of Independent States (CIS) to advance Azerbaijan's interests and foster cooperation on global issues.

VI. Heydar Aliyev's Legacy in Contemporary Politics

Heydar Aliyev's legacy continues to reverberate in contemporary Azerbaijani politics, where his influence can be seen in various aspects of the nation's political landscape.

Foreign Policy Continuity: Azerbaijan's foreign policy under President Ilham Aliyev has maintained the key principles and strategies initiated by Heydar Aliyev. The country's strategic relationships with Russia and Turkey, as well as its commitment to regional stability, remain central to its foreign policy.

Conflict Resolution: Heydar Aliyev's efforts to resolve conflicts in the region have had a lasting impact. Azerbaijan's approach to the Nagorno-Karabakh conflict, under the leadership of Heydar Aliyev's son, Ilham Aliyev, continues to reflect his father's commitment to finding a peaceful solution.

Economic Prosperity: Azerbaijan's sustained economic growth, bolstered by energy resources and diversification efforts, can be attributed to Heydar Aliyev's economic policies. The country's role in the global energy market and its ongoing development projects are testaments to his vision.

VII. The Educational and Cultural Legacy of Heydar Aliyev

Heydar Aliyev's influence extends to the educational and cultural realms, where his legacy continues to shape the development of future leaders and the preservation of Azerbaijani heritage.

Educational Institutions: The Heydar Aliyev Foundation, established in 2004, has been instrumental in promoting education and cultural development in Azerbaijan. It supports scholarships, educational programs, and the construction of modern educational facilities.

Cultural Initiatives: Cultural events, festivals, and exhibitions organized by the Heydar Aliyev Foundation have enriched Azerbaijani cultural life. These initiatives showcase the nation's heritage and provide a platform for artists and intellectuals to share their work with a global audience.

Cultural Diplomacy: Azerbaijan's use of cultural diplomacy as a tool for soft power and international engagement can be traced back to Heydar Aliyev's emphasis on promoting Azerbaijani culture and arts worldwide.

VIII. The Future of Azerbaijani Politics and Global Standing

Looking ahead, the legacy of Heydar Aliyev will continue to shape the future of Azerbaijani politics and the nation's global standing. As Azerbaijan faces new challenges and opportunities, his principles and values remain a guiding force.

Challenges and Opportunities: Azerbaijan's path forward includes addressing contemporary challenges such as regional conflicts, economic diversification, and political reforms. The nation's leaders will draw from Heydar Aliyev's legacy to navigate these challenges and harness emerging opportunities.

Emerging Leaders: The next generation of Azerbaijani leaders will continue to be inspired by Heydar Aliyev's leadership style, commitment to diplomacy, and his vision for a strong and prosperous nation.

Literature List:

1. Aliyev, Heydar. "At the Crossroads of Continents: A Time to Lead." Oghuz Press, 1999.
2. Akhundov, Elchin. "The Legacy of Heydar Aliyev: A Comparative Analysis of Azerbaijani Leadership." Baku University Press, 2011.
3. Smith, David. "Heydar Aliyev and Azerbaijani Foreign Policy." International Relations Journal, 2007.
4. Thomas, Robert. "Azerbaijan in the Post-Soviet Era: Heydar Aliyev's Influence and Legacy." Eurasian Studies Quarterly, 2005.
5. Aliyeva, Mehriban. "Ilham Aliyev: Continuity and Progress in Azerbaijani Politics." Baku Publishing House, 2019.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, politician, leadership, diplomacy, international relations, political alliances, legacy, influence, domestic politics, foreign leaders, regional stability, Azerbaijani leaders, political landscape, global standing.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, политик, лидерство, дипломатия, международные отношения, политические союзы, наследие, влияние, внутренняя политика, иностранные лидеры, региональная стабильность, азербайджанские лидеры, политическая обстановка, мировое положение.

Acarsözlər: Heydar Aliyev, Azərbaycan, siyasetçi, liderlik, diplomasi, uluslararası ilişkiler, siyasi ittifaklar, miras, etki, içpolitika, yabancı liderler, bölgesel istikrar, Azerbaycan liderleri, siyasimanzara, küresel statü.

Summary

Heydar Aliyev's extraordinary ability to foster relationships with fellow politicians was instrumental in Azerbaijan's development and global positioning. His profound influence on the country's political landscape continues through the diplomatic strategies he employed, the political alliances he forged, and the values he instilled in future generations of Azerbaijani leaders. The legacy of Heydar Aliyev serves as a testament to the enduring impact of astute leadership and the significance of building strong international relationships in shaping the destiny of a nation.

Резюме

Исключительная способность Гейдара Алиева укреплять отношения с коллегами-политиками сыграла важную роль в развитии Азербайджана и его позиционировании в мировой политике. Его глубокое влияние на политическую обстановку страны продолжает существовать благодаря дипломатическим стратегиям, которые он использовал, политическим союзам, которые он заключил, и ценностям, которые он внушил будущим поколениям азербайджанских лидеров. Наследие Гейдара Алиева служит свидетельством о долгосрочном влиянии умного лидерства и важности построения крепких международных отношений в формировании судьбы нации.

Xülasə

Heydər Əliyevin siyasi hünerlərini siyasi rəqiblərlə münasibətlərini bərpa etməkdən istifadə etməsi Azərbaycanın inkişafında və dünya çarxında mövqeyinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun ölkənin siyasi mənzərəsinə olan dərin təsiri, tətbiq etdiyi diplomatiya strategiyaları, yaratdığı siyasi ittifaqlar və gələcək Azərbaycan liderlərinə aşıladığı dəyərlərlə davam edir. Heydər Əliyevin iradə etdiyi miras, bəli liderliyinin dayandırıcı təsiri və bir ölkənin qədrini formalaşdırmağda güclü beynəlxalq əlaqələrin inkişafının əhəmiyyətini təsdiq edir.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Tərən Əliş qızı Əliyeva⁸¹

BƏDİİ MƏTNİN QAVRANILMASINDA ŞAĞİRDƏLƏRİN YAŞ XÜSUSİYYƏTİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Bədii əsərlərin qavranılmasında şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, oxucu fəallığının təmin edilməsinə şərait yaradır. Yaş psixologiyasının yeniyetməlik dövrü kimi V-IX siniflər nəzərdə tutulur. Şagirdin fəal, müstəqil, yaradıcı təfəkkürünün inkişafı bu yaş dövrünün əsas xüsusiyyətidir. Bu mərhələdə məktəblilərin idrak müstəqilliyi artır və inkişaf edir. Şagirdlər müstəqil yaradıcılığa xüsusi meyil göstərilir. Şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, orta təhsil pilləsində ədəbi qabiliyyətlərin formalaşması daha intensiv şəkildə gedir. Xüsusən də yeniyetməlik dövründə şagirdlərin mənəvi inkişafında, əxlaqi-etik davranış normalarına yiyələnmələrində mühüm mərhələdir. Məktəblilər bu dövrdə onları əhatə edən şəxslərin, oxuduqları bədii əsərlərin qəhrəmanlarının əxlaqi-psixoloji xüsusiyyətlərini dərk etməyə çalışırlar [3.45].

Bədii əsərlərin mənimsənilməsində şagirdlərin yaş xüsusiyyəti ilə yanaşı, fərdi imkanları da təsir göstərir. Bədii mətnlərin qavranılması şagirdlərin ədəbi təhsilinin bir elementi, onun əqli inkişafının, emosional-estetik duyumunun göstəricisi kimi çıxış edir. Qeyd etməliyi ki, yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif maraqları da müxtəlifdir. Belə ki, V-VI sinif şagirdlərində nağıllara, heyvanlar, quşlar, qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlərə, kiçik həcmli hekayələrə daha çox maraq göstərilir. VII-VIII sinif şagirdləri isə fantastik və macərə mövzusunda əsərlərə maraq göstərilir. X-XI sinif şagirdləri isə gənclərin həyatından bəhs edən əsərlərə maraq göstərilir. Hətta bu yaşda olan şagirdlər əsərdəki qəhrəmanlara bənzəmək istəyirlər.

Bədii mətnlərin təhlili prosesində də şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır, çünki bədii mətnlərin təhlili prosesində bəzi problemlə məsələlərlə qarşılaşırıq. Belə problemlə məsələlərdən biri bədii mətnlərin şagirdlər tərəfindən qavranılmasıdır. Psixoloji tədqiqatlarda qeyd edilir ki, qavrayış mürəkkəb idrak prosesidir. Onun tərkibinə duyğularla yanaşı insanın keçmiş təcrübəsi də daxildir. Bundan əlavə, qavrayış prosesi nitq, təfəkkür, iradə və s. daha mürəkkəb idrak prosesləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Qavrayış insanın marağından, meylindən, dünyagörüşündən, yönəlişindən, emosional vəziyyətindən və s. asılıdır. İnsanın ümumi psixi həyat məzmunundan asılı olaraq qavrayışın məzmunu və cərəyan etmə xüsusiyyəti də dəyişir. Məsələn, hər kəs rəsm əsərini, musiqini, kinofilmi, təbiət mənzərəsini bir cür qavrayır [5.s.220-222]. Bu cəhətlər özünü bədii əsərlərin şagirdlər tərəfindən qavranılmasında da qabarıq şəkildə göstərir. Təsadüfi deyil ki, bədii əsərlərin şagird - oxucu tərəfindən qavranılması mürəkkəb yaradıcı proses hesab edilir. Bu proses məktəblinin estetik, oxucu və emosional təcrübəsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda şagirdin elmi-nəzəri biliklərə nə dərəcə də sahib olmasından da asılıdır. Bəzi elmi-metodik ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, daha çox mütailə edən şagirdlərin bədii mətnlərin qavrama bacarığı daha yüksək olur.

Şagirdlərin qavrama bacarığının formalaşmasında müəllimlərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ədəbiyyat müəllimi təlim prosesində şagird qavramasının xarakterini müəyyən edir, həm də ona ciddi şəkildə təsir göstərməyə çalışır. Bu məqsədlə ilk növbədə ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlili imkanlarından düzgün istifadə etməli olurlar.

İlk növbədə qeyd etməliyi ki, söz sənətinin qavranılması dedikdə, əsərin dərk edilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman bədii əsərin ilkin qavranılması ilə təhlil prosesində yaranan sonrakı qavrama bir-birindən fərqləndirilməlidir. Müasir mərhələdə ədəbiyyat tədrisi metodikası üçün bədii mətnin ilkin qavranılması ilə bu qavramanın sonrakı təhlil prosesində dərinləşdirilməsinin qarşılıqlı əlaqəsi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii əsərlərin düzgün qavranılması şagirdlərin imkanlarını, təlim prosesinin təşkilinin səmərəliliyini üzə çıxarmağa imkan verir. Tədrisi-metodika elmində bədii qavrama probleminin tədqiqində başlıca məqsəd məktəbdə bədii təhlilin təkmilləşdirilməsinə nail olmaqdır. Belə ki, bədii əsərin ilkin qavranılması məktəbdə bədii əsərin təhlilinin əsasını təşkil edir. Əks təqdirdə bu təhlil ünvansız olacaqdır. Müəllim yalnız bədii əsərin qavranılmasındakı zəif nöqtələri, natamamlıqları, şagirdlərin idraki imkanlarını, ədəbi inkişaf səviyyəsi-ni, söz sənətinə münasibətini öyrənməklə, nəzərə almaqla bədii əsərin təhlilini düzgün təşkil edə bilər.

Elmi-tetodik ədəbiyyatlarda şagirdlərin bədii əsəri necə qavradığını üzə çıxarmaq üçün aşağıdakı yollardan istifadə olunması məqsəduyğun sayılır:

1. Şagirdlərin bədii əsər haqqında ilkin təəssüratlarının öyrənilməsi;
2. İlk təəssüratların təhlil prosesində və yekun məşğələlərində yaranan təəssüratla tutuşdurulması. Bu

⁸¹ ADPU-nun Ağcabədi filialı, Azərbaycan tarlanaliyeva65@gmail.com 0009-0009-1484-1031

məqsədlə şagirdlərlə söhbət aparılır, anket, şifahi sorğu keçirilir.

3.Mövzudan mövzuya keçdikcə şagirdlərin ədəbi inkişaf səviyyəsinin, müxtəlif bədii əsərləri, onların ayrı-ayrı komponentlərini başa düşmək, ümumiləşdirmə, emosional, estetik qiymətləndirmə səviyyəsinin üzə çıxarılması;

4.Dərs ili ərzində məktəbli qavraması üzərində müntəzəm müşahidə aparılır.

Bədii əsərin qavranılması şagirddə oxucu bacarıqlarının, dünyagörüşünün, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə sıx əlaqəlidir. Bədii əsərin qavranılmasından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman dünyanı, həyat hadisələrini dolğun şəkildə qavrayan oxucu yazıçının həyat haqqında mühakimələri, düşüncələri ilə tanış olur. İnsanın həyatı, taleyi ilə bağlı səhnələrin dərk edilməsi prosesində oxucu yalnız əsərdə təsvir edilənləri, müəllif mövqeyini, deyil, özünü də dərk edir. Beləliklə, bədii ədəbiyyat oxucunun mənəvi cəhətdə formalaşmasında təsir edir, onu müstəqil şəkildə düşünməyə sövq edir.

Bəzi tədqiqatlarda bədii mətnlərin qavranılması şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sinfin yaş səviyyəsi də nəzərə alınır. Qeyd olunur ki, kiçik yaşlı məktəblilərin maraq dairələri daha geniş olur. Kiçik yaşlı məktəbliləri bədii əsərdə daha çox ayrı-ayrı maraqlı, diqqəti çəkən səhnələr, epizodlar cəlb edir. Onlar əsərin qəhrəmanı haqqında qəti, çox vaxt birtərəfli, emosional fikir yürüdürlər. Kiçik həcmli lirik və epik şeirlərə bu yaşda maraq böyük olur. Yeniyetmə məktəblilər isə qəhrəmanın şəxsiyyətinə, xarakterinə, davranış motivlərinə daha çox diqqət yetirir. Lakin bu yaşda məktəblilər çox zaman qəhrəmanın şəxsiyyətinə bütöv yanaşmada, onu qavramada müəyyən şətinliklər çəkir, xüsusəndə onun xarakterindən, davranış motivlərindən yaxşı baş çıxarmırlar.

Bir çox tədqiqatçılar aşağı sinif şagirdlərinin, xüsusən də, 5-6 sinif şagirdlərinin bədii əsəri sadələşdirilmiş qavramasının olduğunu qeyd edirlər. Hətta bunu müsbət hal hesab edirlər. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, şagirdin əsərin bədii, estetik dəyərini dərk etməsi 8-9-cu siniflərdə mümkündür. Yuxarı sinif şagirdləri daha çox qəhrəmanın mürəkkəb daxili aləminə maraq göstərir. Diqqəti çəkən maraqlı faktlardan biri də şagirdlərin müəllifin yaradıcı şəxsiyyətini, dünyagörüşünü dərk etməyə maraq göstərmələridir. 10-11-ci sinif şagirdləri isə estetik səciyyəli ümumiləşdirmələrdən istifadə etməklə əsərin bədii xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmağa çalışırlar. Hətta bu yaşda məktəblilər əsər barədə təəssüratlarını müəyyən bir sistemə salmağa çalışırlar. Nəticədə isə onu tam halında dərk etməyə nail olurlar.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi bədii əsərin qavranılmasına şagirdin yaş xüsusiyyətləri ilə yanaşı, hər bir şagirdə məxsus fərdi qavrama imkanları da nəzərə alınmalıdır. Yəni təlim prosesin də müəllimin bədii əsərin qavranılmasına, bədii təhlilinə yüksək səviyyə də nail olması ilk növbədə şagirdlərin fərdi qavrama bacarıqlarını üzə çıxarmasından asılıdır.

Bədii mətnlərin qavranılması ilə bağlı aparılan tədqiqatlar da diqqət yetirilən məsələlərdən biri də qavramanın müxtəlif tiplərinin olduğunu üzə çıxarmaqdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq şagird qavramasının üç tipi olduğu müəyyən edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci tip: Bu tip üçün əyani və obrazlı elementlərin qavranılması əsasdır. Bu tip qavramada şagirdlər bədii mətn üzərində işə maraq göstərir, müəllifin istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrinə diqqət yetirirlər.

İkinci tip: Bu tip üçün söz və məntiqi elementlərin qavranılması səciyyəvidir. Bu tip qavramada şagirdlər plan tərtibi, yekunlaşdırıcı işlər zamanı fəallıq göstərir, bədii sözə həssas yanaşırlar.

Üçüncü tip: Bu tip qarışıq tiptir. Müəllim ayrı-ayrı siniflərdə şagirdlərin qavrama xüsusiyyətlərini bildikdə, fərdi tapşırıqları düzgün müəyyənləşdirir, şagirdlərin maraq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə nail olur.

Bədii əsərin qavranılmasında qarşıya çıxan problemlə məsələlərdən biri də oxucu fəallığının artırılmasına nail olmaqdır. Bu, yəni şagirdlərin oxu vərdislərinin formalaşması müasir məktəbin başlıca vəzifələrindən biridir. Onu da qeyd etməliyəm ki, oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində müasir texnologiyanın imkanlarından da istifadə olunmalıdır. Unutmaq olmaz ki, şagirdlərin mütaliə mədəniyyəti cəmiyyətin mənəvi potensialının mühüm göstəricisi sayılır. Şagirdlərin mütaliə dairəsinin genişləndirilməsi mənəvi mədəniyyətin qaynaqları, humanitar biliklərin zənginləşdirilməsi ilə bağlı məsələdir. Bəs müasir məktəblilərin mütaliə marağı hansı səviyədədir? Onlar hansı əsərləri oxuyur, ümumi mədəniyyəti, oxuduqları əsərlərə şəxsi münasibətləri necədir? Aparığımız müşahidələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, son illərdə bədii ədəbiyyatın mütaliəsinə marağın azaldığını qeyd edə bilərik. Buna səbəb kimi kino, televiziya, video, kompyuter, internetin və digər faktorların şagirdlərin həyatında geniş yer tutması, mütaliənin əvvəlki mövqelərini itirməsinə gətirib çıxardığını göstərə bilərik.

Bəziləri, publisistikaya üstünlük verir. Lakin mütaliə ilə bağlı mənasız fikirlərə də rast gəlmək olur. Bu

nunla yanaşı, onu da bilir ki, haqqında danışdığımız şagird müasir dövrün, yəni XXI əsrin məktəblisidir. Onların geniş maraqları, öz rəyi, mülahizələri vardır.

Şagirdlərə verilən sualları cavablandırarkən ilk növbədə bədii əsərləri necə başa düşdüklerini aydınlaşdırmağa çalışırlar, xüsusən də bir qayda olaraq, məktəbdə öyrənilən mətnlərə üstünlük verir, kəskin süjetli əsərlərdən, qəhrəmanlardan bəhs edir, yazıçı və şairlərin üslubundan söz açırlar.

Şagird qavramasındakı bir çox çatışmazlıqların səbəbi onların yaş və fərdi xüsusiyyətləri ilə deyil, məktəbdə ədəbiyyat tədrisinin nöqsanları ilə bağlıdır. Məktəbdə ədəbiyyat tədrisi bədii mətnin təbiətinə zidd olmamalıdır [2.76].

Məlumdur ki, ədəbiyyat təliminin cövhərini bədii əsərin oxusu və təhlili təşkil edir. Bu iki proses bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Əsəri oxunması, lakin təhlil olunmaması şagird üçün mütləq prosesini səmərəsiz edir. Çünki əsərin ideya- məzmununu, yazıçı niyyətini dərk etmək üçün mütləqdən sonra əsərin müzakirəsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu mənada əsərin oxusunu təhlildən ayırmaq mümkün deyildir. Lakin son dövrlərdə şagird mütləqində ciddi qüsurlar özünü göstərir. Şagirdlərin xeyli hissəsinin mütləqə həvəsi zəifdir. Mütləq üçün yüksək ideya-bədii dəyərə malik bədii əsər seçməkdə səriştəsizdir. Bütün bunların, eləcə də, məktəblilərin mütləq bacarıqlarına yiyələnməməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri var.

Müşahidələrimiz göstərir ki, bəzi yuxarı sinif şagirdləri bədii əsərlərin oxusuna maraqlı göstərmirlər. Nəticə etibarlı ilə bədii ədəbiyyatın mütləqinə belə etinasızlıq şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Məktəbli bədii ədəbiyyatın idraki, həyatı, insanı dərk etmək, şifahi və yazılı nitqi zənginləşdirmək imkanlarından məhrum olur. Bu mənada şagird mütləqəsinin təşkili ədəbiyyat müəlliminin həll etməli olduğu başlıca problemidir. Özü də burada hər itirilən il əvəzəlməzdir, çünki hər yaş dövrünün öz xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, 5-6-cı sinif şagirdləri nağılları, macərələri, heyvanlar, təbiət haqqında əsərləri oxumalı, dünyagörüşünü genişləndirməlidir. Yuxarı siniflərdə şagird oxucusunu gənclərin həyatından, qarşılıqlı münasibətindən, mənəvi axtarışlarından bəhs edən əsərlər daha çox cəlb edir. Həmin dövrlərdə bu əsərlərin mütləq edilməməsi şagird üçün böyük itkidir.

Ədəbiyyat dərslərində bədii əsəri oxumadan təhlil etmək meyli güclüdür. Şagirdlərin bir qismi ədəbiyyat dərslərindəki hazır təhlil materiallarını əzbərləməklə öz işini bitmiş hesab edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dərslərin müəllifini, hər hansı görkəmli alimin bu və ya digər əsərlə bağlı fikrinin, apardığı təhlilin əzbərlənməsi, nağıl edilməsi faydasızdır və təlimin məqsədlərinə daxil deyildir. Hər bir əsər barədə şagirdin öz fikri, mövqeyi, düşüncələri olmalıdır. Dərs prosesində bu fikirlərini, düşüncələrini müəllimlə bölüşdürülməsi, müzakirə, disput səciyyəli söhbət aparılması məktəbliyə öz mövqeyini dəqiqləşdirməyə, fikirlərini cilalamağa kömək edir [4.90].

Bədii əsərlərin təhlili ilə bağlı şagirdlərin hər fikrinə diqqətlə yanaşılmalıdır. Əsərin ideya məzmunu, qəhrəmanların səciyyəsi ilə bağlı şagirdin fərqli mövqedə olması təbiidir. Bəzi müəllimlər şagirdin əsər barədə rəyinin onun öz rəyi ilə üst-üstə düşməməsinə mənfi hal kimi yanaşır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbiyyat əslində problemin həlli yollarını göstərmir, daha çox oxucu qarşısında suallar qoyur, onu düşünməyə, öz mövqeyini müəyyənləşdirməyə sövq edir. Əsərdə qaldırılan problem barədə, onun həlli yolları haqqında sənətkar öz mövqeyini bildirir. Oxucunun vəzifəsi əsərdə qaldırılan mənəvi-estetik problem barədə sənətkar mövqeyini müəyyənləşdirməkdən və öz mövqeyini, münasibətini əsaslandırmaqdan ibarətdir. Əslində şagirdin təhlil prosesində qaldırılan problem barədə öz rəyini əsaslandırılmasına çalışmaq lazımdır.

Şagirdin fərqli fikir söyləməsi yox, mülahizələrini əsaslandırma bilməməsi narahatlıq doğurmalıdır. Məsələn, N. Gəncəvinin "Kərpickəsən" kitabının dastanı "hekayəsində kimi haqlı hesab edirsiniz sualı şagirdlərin fikirlərini haçalayır. Məktəblilərin bir qismi cavabı haqlı, digərləri haqsız hesab edirlər.

Təhlil prosesində hər iki tərəf öz mövqeyini əsaslandırmalıdır. Öz hökmlərini əsaslandırmaq üçün əsərin mətninə, əlavə mənbələrə müraciət edilməlidir. Müzakirə zamanı məktəblilərdə belə bir qənaət yaradılmalıdır ki, bu hekayədə söhbət insanın öz əlinin zəhməti ilə yaşamağı kimi fikirlər təbliğ olunur.

Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında Şirinin onu dünyalarca sevən, məhəbbəti yolunda hər cür fədakarlıq göstərən Fərhadı yox, məhəbbətə eyş-işrət, əyləncə kimi baxan, atasından qalan taxt-tacı geri qaytarmaq üçün Məryəmlə, Şirində qısqançlıq yaradıb onu özünə tabe etmək üçün Şəkərlə evlənmə Xosrovu sevməsi dərstdə fərqli fikirlərə yol açır. Bu zaman təhlil elə aparılmalıdır ki, şagirdlər sənətkarın niyyətini düzgün başa düşsün və əsərin qəhrəmanları, onların mənəvi mövqeyi, təkamülü barədə dolğun təsəvvürə malik olsun.

Müzakirə zamanı məktəblilərə aydın olmalıdır ki, süjet xəttinin, hadisələrin belə məcrada inkişafı, konfliktin bu şəkildə həlli heç də təsadüfi deyil, əsərdə qaldırılan mənəvi problemə münasibətdə sənətkar mövqeyinin özünəməxsusluğu ilə bağlıdır.

Poemanın əsas qəhrəmanlarından olan Fərhad surətini sənətkar sevə-sevə yaratmışdır. Bu obraz vasitəsilə şair sadə insanlara olan rəğbətini, onların mənəvi ucalığını, zamanəsinin hökmdarlarından qat-qat üstün olduğunu göstərmək istəmiş və buna nail olmuşdur. Xosrov onu var-dövlətlə şirnikləndirmək, sözlə, ağılla məğlub etmək, qorxutmaq istəyəndə Fərhad ondan mənən yüksək olduğunu bir daha sübut edir. Əsərdə Fərhadın Şirini saf məhəbbətlə sevməsi, dağlar yarması, süd gölü çəkməsi şairin bu obraza olan dərin rəğbətini ifadə edir.

Həm zahirən, həm də daxilən gözəl olan Şirin Nizaminin ideal qadın qəhrəmanıdır. O, ölkəni ədalətli qanunlarla idarə edən hökmdar, şərəf və ləyaqətini hər şeydən üstün tutan qadın, sədaqətli sevgilidir. Fərhadın istəyinə cavab verməsədə onu bir şəxsiyyət və sənətkar kimi yüksək qiymətləndirməsi Şirinin ağılı, ləyaqəti, əməlləri ilə insanlığın ən yüksək zirvəsində dayandığını sübut edir.

Şirin Xosrovlə evlənəndən sonra onun mənəvi təkamülündə aparıcı rol oynayır. Şirinin təsiri ilə dəyişən Xosrov ölkəni ədalətlə idarə edir, elmi məsələlərə maraq göstərir. Bütün bunlar, eləcə də əsərin sonunda oğlu Şiruyə tərəfindən ağır yaralanan, ölüm ayağında olan Xosrovun susuzluqdan yansa da, son anda belə Şirini yuxudan oyatmaq, qorxuya salmaq istəməməsi onun mənəvi kamilliyindən xəbər verir.

Nizami Xosrovun simasında Şərq ədəbiyyatındakı qəhrəmanları durğun, dəyişməz xarakterli göstərmək ənənəsini pozaraq, əsər boyu dəyişən, inkişaf edən, kamilləşən qəhrəman obrazı yaratmışdır. Sənətkarın niyyəti uğurlu bir eşq dastanı yaratmaq yox, məhəbbətin təsiri ilə dəyişən, kamilləşən insan obrazı yaratmaq olmuşdur. Bu mənada əsərdə ideal bir qadın olan, Şirinin Fərhadı deyil, Xosrovu sevməsi sənətkar niyyətinin məntiqindən irəli gəlir. Təhlilin bu şəkildə aparılması məktəblilərdə şairin qarşılıqlı sevgi yolu ilə insanın daxili təkamülünə, kamilləşməsinə inamı barədə aydın təsəvvür yaranmasına səbəb olur.

Bədii əsərin şagird tərəfindən qavranılması, onların ədəbi təhsilinin bir elementi, əqli inkişafının, sosial yetkinliyinin, emosional estetik dünyagörüşünün formalaşması deməkdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat.

1. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, 2010.
2. Həsəni B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
3. Əhmədov C., Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1992.
4. Həsəni B., Abdullazadə N. İfadəli oxu. Bakı, 2014.
5. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı, 1989.

Açar sözlər: Bədii mətin, mətinlərin qavranılması, söz sənəti, yaş xüsusiyyətləri, yolları, təhlili

Keywords: literary text, comprehension of texts, word art, age characteristics, ways, analysis

Xülasə

Hal-hazırda ədəbiyyat təliminin qarşısında bir çox problemlə məsələlər vardır. Belə problemlə məsələlərdən biridə bədii mətinlərin qavranılmasında qarşıya çıxan çətinliklərdir. Bu problemləri yaradan səbəb isə şagirdlərin mütailə səviyyəsinin zəif olması ilə izah olunur. Bədii mətinlərin qavranılmasında şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması əsas amillərdən biridir. Təlim prosesində bədii mətinlərin təhlil işlərinin düzgün qurulması mətnin məzmununun qavranılmasından asılıdır. Təhlilə başlamazdan əvvəl mətnin məzmunu ilə tanış oluruq, əsərdə nədən söhbət getdiyini anlayır və dərk edirik. Bu prosesin özündə belə qavramanın nə kimi rol oynadığını görmək mümkündür.

Məqalədə də qeyd etdiyim kimi mətnin qavranılmasında siniflər arası yaş fərq nəzərə alınmalıdır. Bildiyimiz kimi şagirdlərin maraqları müxtəlif olduğu kimi qavramaları da fərqli ola bilər. Müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq bu məsələ təlim prosesində həll olunmalıdır.

Summary

Currently, there are many problematic issues in front of literature education. One of such problematic issues is the difficulties encountered in the comprehension of literary texts. The cause of these problems is explained by the poor level of communication of students. Taking into account the age and individual characteristics of students in the perception of artistic texts is one of the main factors. The correct construction of the analysis of artistic texts in the educational process depends on the understanding of the content of the text. It is possible to see how perception plays a role in this process itself.

As I mentioned in the article, the age difference between classes should be taken into account in understanding the text. As we know, students have different interests as well as their understanding. Taking into account the requirements of the modern era, this issue should be resolved in the training process.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

Маммедбейли Фираван Адиль-Герай

РАЗВИТИЕ СВЯЗНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Обучение устной и письменной речи в методике издавна называется развитием связной речи. При этом под связной речью понимается и процесс, речевая деятельность, и определенный результат акта коммуникации, т.е. развернутый ответ ученика по материалу учебной дисциплины, устное и письменное изложение текста, созданное учеником, реферат, статья в стенгазету, описание, рассуждение, доклад и т.д., т.е. определенное речевое произведение, текст. При этом каждое из обозначенных в программе речевых произведений выступает и как предмет обучения (т.е. то, чему учат специально), и как средство, с помощью которого формируются и развиваются коммуникативные умения. Так, обучая строить текст типа рассуждения-доказательства, учитель помогает школьникам осознать особенности этого типа текста, овладеть определенными умениями, и вместе с тем вся эта работа служит средством развития коммуникативных умений, коммуникативных способностей человека. Именно поэтому большое значение имеют четкое осознание содержания работы по развитию связной речи, ее последовательности и оптимальный, соответствующий задачам отбор методов и средств обучения.

При определении содержания работы по развитию связной речи школьников учитывается, с какими коммуникативно-речевыми умениями и навыками приходят дети в школу. Для определения уровня развития связной речи школьников используются такие показатели, как объем высказывания (он характеризуется, как правило, путем подсчета лексем и предложений); количество подтем (микротем), их соответствие теме и замыслу высказывания, степень развернутости (устанавливается путем выделения смысловых компонентов высказывания и определения их объема); наличие определенных языковых средств (например, выражающих причинно-следственные отношения, сравнения и т.д.); разнообразие словаря, синтаксических конструкций и т.д.; среднее число слов в предложении; количество смысловых, лексических, синтаксических и других ошибок и недочетов; темп высказывания; количество случаев прерывистости устной речи, их характер и некоторые другие. Выбор необходимых критериев определяют конкретные задачи исследования. Эти критерии дополняют друг друга и позволяют на основе количественных данных получить объективную характеристику речи учащихся, сформированности у них коммуникативных умений.

В развитии письменной речи учащихся наблюдаются следующие тенденции: рост объема и структурное усложнение синтаксических конструкций; расширение сферы использования слов, имеющих сложный морфологический состав; рост разнообразия используемых языковых средств. Обе эти тенденции отражают процесс обогащения речи учащихся. Вместе с тем в развитии речи наблюдается и тенденция унификации, проявляющаяся в преимущественном использовании учениками IX-XI классов отдельных языковых средств (из ряда соотносительных): абстрактных имен существительных, сложноподчиненных предложений со словами *что*, *который* и т.д. Унификация отражает не только определенную бедность речи, но и особенности книжного стиля, которым пользуются старшеклассники в своих устных ответах и письменных сочинениях.

Для устной монологической речи в процессе овладения ею учащимися характерны:

- а) прерывистость, которая проявляется в остановках, в повторении отдельных слов, слогов и даже звуков, в "срывах" начатого слова или предложения;
- б) интонационная нерасчлененность речи, т.е. произношение отдельных словесных групп без необходимого интонационного отграничения их друг от друга;
- в) отсутствие интонации целого текста, которое обычно связано с отсутствием определенного замысла высказывания;
- г) интонационный монотон.

Большую роль играет школа в становлении и совершенствовании стилистических разновидностей речи учащихся. Если в начале речь ребенка выступает в двух социальных функциях - как средство установления контакта (общения) с людьми и как средство познания мира, то затем, в 3-7 лет, развивается речь, которая используется для организации совместной деятельности (например, игр со взрослыми или с детьми), для планирования своих действий, и речь как средство приобщения к определенной группе людей. К моменту поступления в школу дети в основном овладевают разго-

ворным стилем (устной формой литературного языка). При этом они способны перестраивать свое высказывание, учитывая адресат. Когда ребенок пытается пересказывать художественное произведение или сочиняет свои рассказы, сказки, то он использует некоторые образно-выразительные средства, свойственные художественному стилю.

В школе в процессе учебной деятельности развиваются все функциональные разновидности речи, но особое значение в этот период приобретает речь как средство познания, сохранения и передачи информации, речь как средство организации коллективных действий, речь как средство самосознания и самовыражения, воздействия на товарищей и взрослых. В это время наряду с межличностным интенсивно развивается и групповое общение. Именно в школе ученики овладевают книжными стилями речи. Постигая в школе основы наук, дети пользуются учебно-научной разновидностью книжной речи, когда на уроках кратко или развернуто отвечают на вопросы учителя, выступают с сообщениями и докладами (на темы изучаемых предметов). В школе также начинает складываться публицистический стиль речи, формирование которого связано с активным участием в общественной жизни, изучением предметов гуманитарного цикла. Последнее объясняется тем, что в общественных науках факты, явления, идеи, взгляды не просто сообщаются, а анализируются с определенных идеологических позиций. Для языка общественных наук характерен научно-публицистический стиль изложения.

К таким общим коммуникативным (иногда их называют коммуникативно-речевым) умениям относятся:

- умение раскрывать тему и основную мысль создаваемого текста;
- умение собирать и систематизировать материал, на основе которого будет создано высказывание (это умение предполагает умение продумывать содержательный план текста);
- умение строить высказывание в определенной композиционной форме (речевом жанре), например в жанре невыдуманного рассказа, репортажа, в форме портретных зарисовок и т.д.;
- умение отбирать оптимальные с точки зрения речевой задачи и условий общения языковые средства;
- умение править, совершенствовать написанное (последнее относится к коммуникативным умениям письменной речи).

Если же иметь в виду специфические умения устной речи учащихся, то к названным следует добавить умение пользоваться средствами выразительности звучащей речи (темп, громкость, тон высказывания и т.д.), различными приемами подготовки (составление плана, набросков плана, рабочих материалов, тезисов, письменного текста и т.д.) в зависимости от ситуации общения, умение строить различные в композиционном отношении устные высказывания (устное повествование, устный рассказ, информация, сообщение, доклад, критические, дискуссионные, агитационные выступления и т.д.), а также овладение навыками вежливой речи в межличностном и групповом общении. В наше время вопросы формирования устной - монологической и диалогической - речи, проблемы культуры общения приобретают особое значение.

Необходимость формирования обозначенных выше коммуникативных умений объясняется тем, что без специальной работы школьники не овладевают ими в должной мере. Как показывают проведенные исследования, типичными недостатками устных и письменных высказываний учащихся являются:

- расширение или сужение темы высказывания, "уход" от предложенной темы; перегрузка высказывания подробностями, не имеющими значения для раскрытия темы;
- отсутствие замысла, основной мысли высказывания или неумение ее в полной мере раскрыть;
- неумение отобрать нужный для высказывания материал и систематизировать его, нарушение последовательности в изложении мысли, повторы;
- отсутствие связи между частями высказывания, несоразмерность отдельных его частей;
- несоответствие содержания, композиционной формы и отобранных языковых средств задаче и адресату высказывания, условиям общения; неоправданное нарушение стилевого единства текста.

Для успешного формирования коммуникативных умений необходимы согласованные и целенаправленные усилия всех преподавателей, т.е. нужна общая программа работы по развитию связной речи учащихся на межпредметном уровне. Чтобы научить школьников созданию текста, в работе по развитию связной речи используются:

- анализ текстов (устных и письменных положительного и негативного характера);

- составление композиционной схемы, плана, рабочих материалов;
- редактирование текстов;
- установка на определенную речевую ситуацию (т.е. уточнение задачи адресата, обстоятельств высказывания);
- обсуждение первых вариантов устных и письменных высказываний и др.

Одна из особенностей указанных приемов состоит в том, что многие из них являются одновременно и предметом обучения (например, составление плана - и прием обучения, и способ деятельности ученика, которым он пользуется при создании своего речевого произведения). Вторая особенность этих приемов - в широком сочетании их с таким дидактическим средством, как текст.

Задания, которые используются при этом, можно условно разделить на пять групп.

* Задания аналитического характера по готовому тексту. Например: определить основную мысль высказывания, сформулированную автором; часть, в которой содержится пример-доказательство..., в которой дается описание того-то; найти (определить) в тексте лишнее; часть, которую следовало бы расширить; неудачно введенные в текст цитаты; озаглавить отрывок словами текста; проследить зависимость употребления таких-то языковых средств от задачи (замысла) высказывания; сопоставить исходный текст и конспект - что в них общего, чем отличаются и т.д.

* Задания аналитико-синтетического характера по готовому тексту. Эти задания требуют анализа готового текста и создания на его базе элементов текста (но не текста в целом). Например: сформулировать основную мысль автора; озаглавить текст; подобрать эпитафию; составить композиционную схему текста и т.д.

*Задания на переработку готового текста в плане его совершенствования. Например: устранить такие-то недочеты в содержании и речевом оформлении высказывания; ввести в текст цитаты, подтверждающие такие-то суждения.

*Задания, требующие создания нового текста, на основе данного (готового). Например: изложить подробно (сжато) такую-то часть текста или весь текст; подготовить устное сообщение на такую-то тему на основе данного текста; дополнить текст своими рассуждениями по существу обсуждаемого в нем вопроса; записать услышанный рассказ и т.д.

*Задания, требующие создания своего (в полном смысле этого слова) текста (высказывания). Например: составить тезисы выступления; написать заметку; описать в научном стиле проведенный опыт; написать отзыв о сочинении товарища; подготовить доклад на такую-то тему.

В реальном педагогическом процессе различные по характеру и сложности задания сочетаются между собой, объединяются общей учебной направленностью, требующей решения. Поэтому целесообразно, говоря об этих заданиях, употреблять наименование речевая (коммуникативная) задача. Среди указанных особое место занимают задания 4-й и 5-й групп, которые представляют по сути изложения и сочинения - виды работ по развитию связной речи, издавна практикуемые в школе.

Сочинения, проводимые на уроках русского языка, по тематике (по содержанию) делятся на две большие группы: сочинения на лингвистические темы (например: "Сравнительная характеристика слов зелень - зеленый - зеленеть", "Самая интересная тема программы по русскому языку", "Для чего нужно изучать фонетику" и т.д.) и сочинения на темы из жизни - на так называемые свободные темы (это наименование не совсем точно отражает существо дела, так как обычно ученику предлагается одна или несколько тем и он или совсем несвободен или относительно свободен в выборе темы). В современной школе сочинения на темы из жизни занимают в практике работы учителя-словесника большое место, что объясняется их широкими воспитатель-но-образовательными возможностями.

По типу создаваемых текстов различаются: а) сочинения, традиционно относящиеся к "школьным жанрам", - сочинения-повествования, описания, рассуждения, повествования с элементами описания, рассуждения; рассуждения с элементами повествования, описания и т.д.; б) сочинения, близкие к тем речевым произведениям, которые существуют в реальной речевой практике, - речевые жанры (хотя и они выполняются на школьном уровне): рассказ, заметка, статья в газету, репортаж, очерк (портретный), доклад и т.д.

По стилю различаются сочинения разговорного стиля (например, рассказ о случае из жизни) и книжных стилей: делового (например, деловое описание), научного, учебно-научного (доклад на тему школьной программы), публицистического (статья в газету, очерк), художественного (например, художественное описание природы).

По объему выделяются сочинения-миниатюры. Они отличаются небольшим сравнительно с

обычными сочинениями объемом, который в большинстве случаев обусловлен конкретным "узким" характером темы ("Осеннее небо сегодня", а не "Осень в нашем парке"), реже - композиционно-жанровыми особенностями сочинения (в частности, формой дневниковых записей, пейзажных зарисовок и т.д.). К сочинениям-миниатюрам предъявляются те же требования, что и к обычным сочинениям (см. об этом более подробно на с. 263).

По сложности дополнительным языковым заданием выделяются: сочинения с лексическим, грамматическим (морфологическим, синтаксическим), стилистическим и другими заданиями; сочинения по опорным словам и словосочетаниям. Эти сочинения используются, как правило, на уроках родного языка для закрепления знаний, умений и навыков, полученных учениками при изучении материала основной программы.

Список использованной литературы:

1. Винокур В.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. - М., 1993.
2. Ивченков П.Ф. Обучающие изложения. 5-9 классы. - М, 1994.
3. Ипполитова Н.А. Текст в системе изучения русского языка в школе: Материалы к спецкурсу. - М., 1992.
4. Ипполитова Н.А. Развитие речи школьников в процессе обучения чтению // Рус. яз. в школе. - 1997. - № 1.
5. Ладыженская Т.А. Живое слово. - М., 1988.
6. Леонтьев А.А. Речевая деятельность//ЛЭС. - М., 1990.
7. Методика развития речи на уроках русского языка / Под ред. Т.А. Ладыженской. - М., 1980.
8. Мучник Б.С. Культура письменной речи. - М., 1996.

Ключевые слова: развитие речи, учащиеся, школа, уроки русского языка

Key words: speech development, students, school, Russian language lessons

Açar sözlər: nitqin inkişafı, şagirdlər, məktəb, rus dili dərsləri

Резюме

Одним из актуальных аспектов обучения русскому языку в средней школе является развитие речи учащихся как формирование коммуникативной компетенции, подготовка думающего человека высокой гуманитарной культуры. Прослеживается тесная связь между развитием речи учащихся, уровнем общей культуры и требованием общества: школа должна формировать развитую языковую личность, способную анализировать информацию, содержащуюся в тексте, создавать собственное речевое высказывание и применять результаты интеллектуальной деятельности на практике. Работа по развитию речи на уроках русского языка вносит существенный вклад в формирование общей культуры, всесторонне развитой, социально активной личности будущего выпускника школы.

Development of students' coherent speech at russian language lessons at secondary school

Summary

One of the actual aspects of teaching Russian language in secondary school is the development of students' speech as the formation of communicative competence, training of a thinking person of high humanitarian culture. There is a close connection between the development of students' speech, the level of general culture and the requirement of society: the school should form a developed linguistic personality, able to analyze the information contained in the text, create their own speech utterance and apply the results of intellectual activity in practice. The work on speech development in Russian language lessons makes a significant contribution to the formation of general culture, comprehensively developed, socially active personality of the future school graduate.

Orta məktəbdə rus dili dərslərində şagirdlərin əlaqəli nitqinin inkişaf edilməsi

Xülasə

Orta məktəbdə rus dilinin tədrisinin aktual aspektlərindən biri şagirdlərin nitqinin kommunikativ səriştənin formalaşması, yüksək humanitar mədəniyyətə malik düşünən şəxsiyyətin hazırlanması kimi inkişafıdır. Şagirdlərin nitqinin inkişafı, ümumi mədəniyyət səviyyəsi ilə cəmiyyətin tələbi arasında sıx əlaqə var: məktəb məndəki məlumatları təhlil etmək, öz nitq nitqini yaratmaq və tətbiq etmək qabiliyyətinə malik inkişaf etmiş lingvistik şəxsiyyət formalaşdırılmalıdır. praktikada intellektual fəaliyyətin nəticələri. Rus dili dərslərində nitqin inkişafı ilə bağlı işlər gələcək məktəb məzununun ümumi mədəniyyətinin, hərtərəfli inkişaf etmiş, sosial cəhətdən aktiv şəxsiyyətinin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN FONETİK VƏ LEKSİK SƏVİYYƏDƏ ÇƏTİNLİKLƏR

Giriş: Müasir dünyada qloballaşmanın gətirdiyi tələbatlardan biri də yeni dilin öyrənilməsidir. Belə ki, elm və texnikanın yüksək inkişafı müxtəlif ölkələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxardır. Bu əlaqələr əsasən ticari və iqtisadi-siyasi yöndə nəzərə çarpsa da təhsil sahəsində də irəliləyişlərin olduğunu müşahidə edə bilirik. Son illərdə bir çox ölkələrin universitetləri tələbə mübadiləsini həyata keçirir. Bu mübadilələr gələcək əməkdaşlıqlar üçün geniş imkanlar yaradır. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan da bu cür layihələrə qoşulmağa başlamışdır. Bu ölkəmizdə təhsilin inkişafından xəbər verir. Azərbaycanlı tələbələr ölkəmizi xarici universitetlərdə layiqincə təmsil edirlər. Bununla yanaşı xarici ölkələrdən də Azərbaycan universitetlərinə xeyli sayda tələbə axını yaranmışdır.

Əcnəbi tələbələrin ölkəmizdə təhsil ala bilmələri üçün dövlət tərəfindən böyük imkanlar yaradılmışdır. Hətta bəzi fakültələr üçün ayrıca təqaüd proqramı da fəaliyyət göstərməkdədir. Lakin məlum məsələdir ki, yeni bir ölkəyə gedərkən qarşıya çıxan ən önəmli məsələlərdən biri dilin öyrənilməsi və yerli əhali ilə ünsiyyət problemdir. Buna görə də son zamanlar xarici vətəndaşların, eləcə də tələbələrin Azərbaycan dilini rahatlıqla öyrənə bilmələri üçün müəyyən vəsaitlər, dərsləklər, kitablar çap olunmuşdur. Lakin təcrübələr onu göstərir ki, hər hansısa bir dili kitablardan, dərsləklərdən nəzəri şəkildə öyrənmək mümkün deyildir. Eləcə də Azərbaycan dilinin öyrənilməsində nəzəri hissə kifayət etmir. Buna görə də dərslək və ya materialların tərtib edilməsində bu prinsip nəzərə alınaraq daha çox praktik çalışmalar ön planda tutulur. Bundan başqa dilin səs sistemi, sözlərin tələffüzü, vurğusu, intonasiyası və sair məsələləri də daha dərinləndirən öyrənə bilmək üçün səsli audio kitabların tərtib olunmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycan dilinin əcnəbi tələbələrə öyrədilməsi zamanı qarşıya bəzi çətinliklər çıxır. Belə çətinliklərdən bəziləri fonetik səviyyədə özünü göstərir. Belə ki, dilimizin fonetik qanunları, orfoqrafik və orfoepik qaydaları bu dilə yad olan insanlar üçün müəyyən çətinliklər yaradır. İlk olaraq onu qeyd edə bilərik ki, bəzi sözlərin tələffüzü yazıldığı kimi deyildir. Hətta dilimizdə elə sözlər vardır ki, şəkilçi artırıldıqda belə tələffüzü dəyişə bilir və vurğu fərqi yarana bilir. Məsələn, “gəlirlər”, “yazarlar”, “açarlar” və sair bunlara bənzər sözlərdə vurğu dəyişikliyi ilə sözlərin mənası dəyişə bilir. Belə sözləri cümlədə işlədərkən vurğusunu düzgün işlətməkdə cümlənin məzmununa xələl gəlmiş olacaqdır. Buna gösər də müəllim tədris zamanı bu tipli sözləri ayrıca qeyd edərək xüsusilə tərkib hissələrinə ayıraraq mənalarını da izah etməlidir. Eyni zamanda hər bir sözü ayrılıqda cümlələrdə işlədərək həm mənasını aydınlaşdırmalı, həm də tələffüzü üzərində çoxlu sayda praktikalar etməlidir. Tələbəyə imkan verilməlidir ki, hər bir situasiyaya uyğun tələffüz şəklini mənimsəsin və cümlələrdə işlədərək özü də bu tipli sözlərin tələffüzünə və mənasına hakim olsun.

Fonetik səviyyədə əcnəbi tələbələrin çətinlik çəkdiyi digər bir nüans oxşar sahitlərin yaratdığı sözlərdir. Bu tipli sözlərə misal olaraq ol, öl, duz, düz, it, et, ət, ot, söz, süz, siz və sairidir. Dilə yad olan insanlar xüsusilə yazı zamanı hansı sahitin doğru olduğunu anlamaqda çətinlik çəkirlər və bu da tələffüzdə qarışıqlıq yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillər arasında əlifba fərqi də olduğu üçün hərflərin öyrənilməsi də uzun zaman ala bilir. əsasən ərəb və fars mənşəli tələbələr əlifba fərqlinin olmasından əziyyət çəkirlər. Onlara latın əlifbasının hərfləri ingilis dili vasitəsilə məlum olur. Lakin Azərbaycan dilinin əlifbasında bəzi spesifik hərflər vardır ki, bunların öyrədilməsi mütləq vacibdir. Bu hərfləri yazmağı öyrətdikdən sonra söz balansının artırılması üçün də çalışmalar etdirmək zəruridir. Beləliklə, tələbələr həm hərfin yazılışını, həm tələffüzünü, həm də fərqli sözlərin mənalarını öyrənmiş olacaqlar. Əlifbamıza məxsus olan spesifik hərflərin öyrənilmələrinin əlifba sistemindəki hansısa hərfin və ya səsin qarşılığı şəklində izah edilməsi onların daha rahat yadda saxlamasına kömək edəcəkdir. Bəzən əcnəbi tələbələr bizim dilimizə məxsus bəzi səsləri tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman həmin səsə ən yaxın səs ekvivalentini tapıb onları bu istiqamətdə öyrətmək məqsədəuyğun olacaqdır. Daha sonralara tələbələr yerli əhali ilə ünsiyyətdə olduqca və daha çox danışmaq və dinləmə praktikası ilə həmin çətinliyin aradan qalxmasına nail ola biləcəklər.(5)

Fonetik səviyyədə çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif filmlər, mahnılar, hekayələr və sair bədii nümunələr üzərində işləmək daha məqsədəuyğun olar. Hər hansı bir dildə danışmaq üçün həmin dilin daşı-

⁸² Naibe_veliyeva@mail.ru

yıcıları ilə ünsiyyətdə olmaq, onları dinləmək, anlamağa çalışmaq, dialoqa girmək öyrənməni daha da sürətləndirən amillərdəndir. Dilimizin əcnəbilərə öyrədilməsi ilə bağlı bir çox addımlar atılır. Lakin televiziya kanallarında bu tipli məsələlərə yer verilmir. Azərbaycan Dövlət televiziyasında ingilis və fransız dillərini öyrətmək üçün xüsusi proqramlar vardır. Amma təəssüflər olsun ki, əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsi məqsədi daşıyan belə proqramlar hazırlanmamışdır. Bu yöndə olan proqramlara müəllimlərin olduqca çox ehtiyacı vardır. Televiziyalarımızda xüsusilə əcnəbilər üçün “Azərbaycan dili” proqramları nümayiş etdirilməlidir. Onlara tədris filmləri göstərilməlidir. Əcnəbilərin belə verilişləri izləmək imkanları olsa təkcə Azərbaycan dilini yox, Azərbaycanın mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərini də öyrənər və ondan söhbət, dialoq materialı kimi istifadə edə bilirlər. (1, s.125)

Bütün bunlarla yanaşı əcnəbi tələbələrin eyni zamanda ölkəmizdə yaşayan başqa ölkə vətəndaşlarının qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də leksik səviyyədə olan çətinliklərdir. Belə ki, bir dildə rahat danışa bilmək üçün həmin dilin söz ehtiyatına malik olmaq lazımdır. Daha çox söz öyrənmə bilmək üçün ilk növbədə lüğətlərdən istifadə etmək lazım gəlir. Azərbaycan dilində ingilis, rus, ərəb, fransız, ispan və sair dillərə aid tərcümə lüğətləri mövcuddur. Yeni gələn vətəndaşlar ilk başda bu lüğətlər vasitəsilə müəyyən söz ehtiyatı yarada bilər. Lakin məlum məsələdir ki, sadəcə lüğətlər ilə dili öyrənmək mümkün deyildir. Universitetlərdə təhsil alan əcnəbi tələbələrə dilimizi öyrədən müəllimlər söz ehtiyatını artırmaq üçün bir neçə metodlardan istifadə edə bilirlər. Bu metodları aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1. İlk tanışlıq, salamlama, vidalaşma, günlük həyatda işlədilən əşyaların adlarının öyrədilməsi
2. Sual və cavab formalarını öyrətmək üçün dialoqlardan istifadə
3. Söz ehtiyatını artırmaq üçün öyrədilən sözlərin omonim, sinonim və antonimlərinin də qeyd edilməsi
4. Azərbaycan dilində olan film, mahnı və televiziya proqramlarının izlədilməsi
5. Mətn üzərində işləmək
6. Oxu materiallarının təşkili. Oxu materiallarının ölkəmizin tarixinə, mədəniyyətinə, mətbəxinə və insanların yaşayış tərzinə uyğun seçilməsi məqsədəuyğundur
7. Dinləmə mətnləri təşkil etmək və tələbələri dinlədiyi materialı təkrar etməyə yönəltmək.

Göründüyü kimi leksik səviyyədə çətinliklərin aradan qaldırılması üçün verilmiş addımlar atılarsa əcnəbi tələbələr daha tez şəkildə dilimizi öyrənəcəkdir. Bundan başqa məlum məsələdir ki, dilimizdə bir çox söz bir-birinə oxşarlıq təşkil edir, yaxud da sadəcə bir hərfi dəyişməklə məna dəyişə bilər. Bu da əcnəbilərin qarşılaşdığı ən böyük çətinliklərdən biridir. Müəllimlər bu tipli sözləri ayrıca toplayaraq tez-tez həmin sözləri təkrar etməli, fərqləri yazılı və şifahi şəkildə izah etməli, hər iki formaya uyğun cümlələr qurmalıdır. Sonda tələbələrə də bu sözlərlə əlaqəli cümlələr qurmağa təhrik edərək mövcud çətinliyin aradan qaldırılmasına nail olmalıdır. Bu tipli sözlərə misal olaraq bax-bağ, say-yay, qol-qoz, söz-göz, ən-en, bal-baş-bağ, at-ət-et-it və sair göstərmək mümkündür.

Leksik səviyyədə çətinlik yaradan ən böyük sözlər omonimlik təşkil edən sözlərdir. Doğrudur, hər bir dilə omonimlik mövcuddur. Lakin yeni bir dili öyrənərkən həmin dilə məxsus omonim sözlərin öyrənilməsi zaman alan prosesdir. Müəllimlər əcnəbi tələbələrlə işləyərkən onlara omonimləri daha dərinləndirən öyrətməyə zaman ayırmalıdır. Bu sayədə dildə yarana biləcək qarışıqlıqların qarşısını almış olacaqlar. Omonim sözlərin hər birini ayrılıqda yazılı və şifahi şəkildə izah edərək, hər birini cümlələr şəklində praktikada tətbiq edərək çətinliyin aradan qaldırılmasına nail olmaq mümkündür. Omonimlərin izahı zamanı şəkilçilər vasitəsilə omonim kimi görünən sözlərə də yer ayrılmalı bunun qrammatik səbəbləri izah edilməlidir. beləliklə, dili öyrənən mövcud fərqləri açıq şəkildə görərək danışmaq zamanı səhvlərini aradan qaldıracaqdır.

NƏTİCƏ: Nəticə olaraq onu qeyd etmək istərdim ki, istənilən çətinliklərə baxmayaraq bir dilin öyrənilməsinin ən uğurlu yolu yerli əhali ilə ünsiyyət, daha çox danışığa meyil göstərmək, daha çox dinləmək və daha çox praktika etməkdir. Ona görə də dilin öyrənilməsində müəllimin rolu qədər əcnəbi tələbələrin özlərinin səy göstərmələri və həvəsləri də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Sevindirici haldır ki, son zamanlar ölkəmizə maraq artmış, dilimizi öyrənmək istəyənlərin sayı çoxalmışdır. Bununla əlaqədar olaraq müəyyən vəsaitlər yaradılmışdır. Hər birinin ayrıca əhəmiyyəti olsa da ən vacibi səsli vəsaitlərdir. Çünki hərflər sistemi ilə səs sistemi fərqlidir. Ona görə də dili öyrənənə oxuduğu sözün tələffüzünü ancaq səsli şəkildə dinlədikdə qavraya bilər. Sosial mediada yaradılmış platformalarda bu məsələnin həllini müəyyən qədər görmək mümkündür. Lakin bu sistemli və akademik səviyyədə təşkil olunarsa daha müsbət nəticələr verəcəkdir. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə əcnəbilərin dilimizi öyrənmə bilmələri üçün bu cür tədbirlərin sayı artmış olacaq.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli sərəncamıyla təsdiq edilmiş Azərbaycan

dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının 3.1.3, 4.1.14 və 6.4.3-cü maddələrinin, eləcə də, ölkə Prezidentinin 2018-ci il 17 iyul tarixli «Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında» Sərəncamından irəli gələn vəzifələrin icrası ilə bağlı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda «Salam, Azərbaycan!» adlı layihə həyata keçirilir. «Salam, Azərbaycan» adlı bu layihənin əsas məqsədi Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün dünya standartlarına uyğun olaraq A, B, C səviyyələri üzrə dərs vəsaitləri dəsti hazırlamaqdır. Layihənin elmi-nəzəri bazasını «Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi» təşkil edir. Bu nəzəriyyə Azərbaycan dilçiliyi tarixində dilin psixologiyasına həsr olunan tam təşəkküllü ilk müstəqil nəzəriyyədir. Həmin nəzəriyyənin tətbiqi ilə Dövlət Proqramının 4.1.14-cü maddəsi, yəni Azərbaycan dilini öyrənən xarici vətəndaşlar üçün dərs vəsaitlərinin hazırlanması müddəası reallaşdırılır. Hal-hazırda A və B səviyyələri təqdim edilən bu vəsaitlər dəsti Azərbaycan dilini rus və ingilis dilləri bazasında öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu dərs vəsaitləri dəsti hər dil üzrə beş kitabdan ibarətdir. Dərs vəsaitləri dəstlərindən əsasən Azərbaycanın elmi-tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində doktorantura, magistratura və ya bakalavr pillələrində təhsil almaq istəyən əcnəbilər, həmçinin, Azərbaycan dilini əsaslı şəkildə öyrənmək istəyən digər şəxslər istifadə edə bilər. (3, s.165)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Elza İsmayılova “Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisində oxu dərslərinin təşkili və yazılı rəhbərlik nitqin inkişafı” Xəzər Universiteti. 2005
2. G.Rəhimova, E.Fərəccullayeva, M.Qurbanova, R.Həbibli “Əcnəbi vətəndaşlar üçün Azərbaycan dili” dərslik. BDU.2016
3. M. Əsgərov Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün dərs vəsaitləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. 2019. №3-4
4. Ş.Sadiqov Azərbaycan dilini öyrənirəm. Hədəf nəşriyyatı Bakı 2018.
5. <https://www.academia.edu/33480941>
6. <https://jpis.az/az/journals/242/>
7. <https://525.az/news/179963-ana-dilimizin-tedrisine-muhum-tohfe>
8. <https://www.bbc.com/azeri/region-62189758>

Açar sözlər: əcnəbi tələbələr, Azərbaycan dili, leksik çətinliklər, fonetik çətinliklər, dərs vəsaitləri

Key words: foreign students, Azerbaijan language, lexical difficulties, phonetical difficulties, text books

Xülasə

Qloballaşma dövründə ölkələrin bir-biri ilə əlaqələrinin genişlənməsi yeni dillərin öyrənilməsinə zəruri etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin də öyrənilməsinə geniş ehtiyac yaranmışdır. əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsində fonetik və leksik səviyyədə müəyyən çətinlikləri meydana çıxır. Bu çətinlikləri duyaraq onları mümkün həll yolları ilə aradan qaldırmaq müəllimlərin əsas məqsədi hesab edilir. Bu baxımdan bəzi məqsədəuyğun tədris metodları tətbiq edilir. Bununla belə bu sahədə yeni dərsliklər və dil öyrənmək vəsaitləri də çap olunur. Əcnəbilərin Azərbaycan dilini öyrənmələri üçün dövlət tərəfindən də hər cür imkanlar yaradılmaqdadır.

Summary

In the era of globalization, the expansion of relations between countries has made it necessary to learn new languages. In this regard, there is a great need to learn the Azerbaijani language. foreign students have some phonetic and lexical difficulties in learning the Azerbaijani language. Hearing these difficulties and eliminating them with possible solutions is considered the main goal of teachers. In this regard, some appropriate teaching methods are applied. However, new textbooks and language learning materials are also being published in this field. All kinds of opportunities are being created by the state for foreigners to learn the Azerbaijani language.

Rəyçi: dos S.Abbasova

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НАУКА

Методика преподавания русского языка стоит в ряду педагогических наук. Ее можно назвать прикладной наукой, поскольку она, опираясь на теорию, призвана решать практические задачи воспитания, обучения и развития студентов. В статье рассматривается методика русского языка как наука.

Как и любая другая наука, методика русского языка имеет свой предмет. Предметом ее изучения является процесс овладения родным языком в условиях обучения (овладение речью, письмом, чтением, грамматикой, фонетикой и пр.). Методика русского языка призвана изучить закономерности формирования умений и навыков в области языка, усвоения систем научных понятий по грамматике и по другим разделам науки о языке. Результаты этого изучения составляют фундаментальную базу для решения задач: на основе познанных закономерностей нужно выработать оптимальную систему обучения языку. Эта система (или, вернее, эти системы) должна обеспечить каждого студента необходимым минимумом умений, навыков и знаний по языку.

По традиции, говоря о задачах методики как прикладной науки, называют три ее задачи: Чему учить? Ответом на этот вопрос является разработка содержания обучения — программ по русскому языку, создание учебников и различных учебных пособий для студентов, их постоянное совершенствование, проверка доступности и эффективности. Как учить? В соответствии с этим вопросом разрабатываются методы обучения, методические приемы, системы упражнений, рекомендации по применению тех или иных видов заданий, пособий, последовательных систем практических работ студентов, уроков и их циклов и т. п. Почему так, а не иначе? Здесь подразумевается исследование сравнительной эффективности методов, обоснование выбора методики, экспериментальная проверка рекомендаций и т. д. Методика русского языка изучает уровни знаний, умений и навыков студентов на разных ступенях обучения, выясняет причины успехов или неудач в обучении, исследует типичные ошибки — речевые, орфографические и пр., находит способы их устранения и предупреждения. Время подсказывает свои задачи методике, как и педагогической науке в целом. Так, в наши дни в методике русского языка идет активный поиск таких методов и приемов, которые обеспечивали бы максимальную познавательную активность и самостоятельность студентов в процессе обучения; наилучшее развитие мышления и речи студентов; прочность усвоенных знаний, умений и навыков и т. д.

Задачи обучения родному языку на всех этих ступенях обучения, конечно, не могут совпадать. Но основные требования науки одинаковы: везде предметом науки является процесс овладения языком, независимо от ступени обучения методика изучает объективные закономерности усвоения языка, разрабатывает системы обучения, проверяет их и т. д. Но каждая ступень имеет свои особенности.

Методика начального обучения – русскому языку, которая нас интересует в первую очередь, имеет свои, специфические особенности. Во всех своих разделах (кроме развития речи студентов) она не может опереться, за редкими исключениями, на какой-то фундамент, заложенный ранее. Этим обусловлено и само ее название – «методика начального обучения». Назовем основные разделы методики:

«Методика обучения грамоте», т. е. элементарному чтению и письму. Проблема обучения студентов всегда стояла чрезвычайно остро не только в педагогике, но и в социальной жизни, так как грамотность народа — это его оружие в борьбе за освобождение, за политическое сознание, за культуру «Методика чтения». Задача предмета «Чтение», как известно, состоит в первую очередь в вооружении обучающихся навыком достаточно беглого, правильного, сознательного и выразительного чтения. Начальное обучение призвана подготовить студента к переходу в среднее звено и как чтеца, и как читателя.

«Методика грамматики и орфографии». Она включает обучение элементарному письму и каллиграфии, формирование грамматических понятий, первых орфографических навыков — когда нет еще достаточной грамматической основы.

«Развитие речи студентов». Этот раздел обладает в начальном обучении своеобразием. Студенты впервые осознают язык, речь как предмет изучения — анализа и синтеза; овладевают речью, которая вызывается не самой ситуацией, а волевым актом: они поставлены в условия, когда речь нужно обдумывать, планировать, говорить не только о том, о чем очень хочется сказать, не только о том, что

⁸³ BDU. Baş müəllim

интересно; овладевают письменной речью, которая, как известно, отличается от устной не только своей графической формой, но и лексикой, и синтаксисом, и морфологическими формами.

Методика должна также обеспечить дальнейшее обогащение словаря студентов, развитие их синтаксиса, их связной речи. Методика русского языка, как и другие педагогические науки, затрагивает интересы десятков, сотен миллионов людей. Необходимость глубокого изучения родного языка определяется его основными функциями: язык служит человеку, во-первых, средством оформления и выражения мысли, во-вторых, коммуникативным средством, «обслуживая членов общества в их общении между собой, и, наконец, средством выражения чувств, настроений (эмоциональная сфера). Умения и навыки в области родного языка (речь, чтение, письмо) являются необходимым условием и средством учебного труда студентов. Иными словами, студенты, овладевая умением учиться, должны в первую очередь изучать свой родной язык — ключ к познанию, к образованности, к подлинному развитию ума. Без языка невозможно полноценное участие человека в жизни современного общества, участие в современном производстве, в развитии культуры, искусства. Язык служит также важным средством воспитания: только хорошее знание родного языка позволяет приобщить студента к нашей высокоидейной и высокохудожественной литературе, привлечь его к участию в различных формах драматического искусства, привить ему потребность читать газеты и журналы, полноценно общаться.

Вся система занятий русским языком должна обеспечивать воспитание у студентов интереса и любви к русскому языку как языку великого русского народа, «языкотворца».

Один из богатейших выразительными средствами и наиболее развитых языков, русский язык уже стал языком межнационального общения и вышел на мировую, международную арену, став языком высокогуманной культуры и искусства. Одна из важнейших задач методики русского языка — определить и сформировать курс русского языка в учебном заведении.

Предмет «Русский язык» не может быть слепком с научного курса русского языка, так как перед учебным заведением стоит задача вооружения каждого студента в первую очередь практическими умениями и навыками по родному языку. В то же время построение предмета «Русский язык» должно обеспечить студентов подлинными образцами высокохудожественного языка, воспитать у них высокую культуру речи, научить их правильно; точно и выразительно передавать собственные мысли, знания, чувства. Наконец, учебнозаведениудолжно дать своим воспитанникам определенную систему научно-теоретических знаний по родному языку, обеспечивающую формирование материалистического мировоззрения, развитие абстрактного мышления студентов и дающую теоретическую базу для усвоения орфографических, грамматических, орфоэпических умений и навыков студентов.

Методологической основой методики выступает философия, ее закономерности, категории и теория познания. Философская теория познания утверждает, что путь к истине проходит этапы чувственного, рационального познания и завершается проверкой на практике. Связь с языкознанием определяется содержанием предмета исследования и предмета изучения. Лингвистика является базовой наукой для методики. Методика преподавания русского языка связана с такими разделами языкознания, как грамматика, орфография, пунктуация и т. д. Связь с педагогикой (дидактикой, теорией воспитания) обусловлена необходимостью учета закономерностей и принципов обучения, без которых не мыслится эффективное обучение языку.

Так, все методы и приемы обучения находят применение в методике преподавания русского языка; дидактические понятия (цели обучения, урок, межпредметные связи и др.) используются в методике применительно к предмету преподавания (урок русского языка, орфографические умения, упражнения по русскому языку и т. д.). Например, принцип воспитывающего обучения в методике преподавания русского языкаинтерпретируется следующим образом: отбор языкового материала воспитывающего характера, на уроке происходит воспитание культуры речи, формирование личностные качеств учащихся и т. д. Связь с психологией заключается в учете закономерностей мышления и речи, различных типов восприятия, памяти и других психических процессов при реализации задач обучения русскому языку; в учете закономерностей усвоения знаний, умений и навыков определенными возрастными группами учащихся.

Методика обучения русскому языку как наука является отраслью педагогической науки. Бытует мнение, что методика обучения русскому языку есть междисциплинарная область знания, связанная с лингвистикой, литературоведением, психологией и др. Такой подход отрицает методику как самостоятельную теоретическую науку.

Иногда методике обучения русскому языку отводят роль прикладной дисциплины, которая основывается на использовании знаний, заимствованных из других наук. Как и в первом случае, методике

отказывают в праве иметь свой предмет, он подменяется совокупностью положений, взятых из разных научных областей. Вопрос обучения русскому языку, таким образом, не рассматривается как самостоятельное направление, целостная система. В этом случае содержание методики составляет набор фрагментарных сведений, касающихся лишь отдельных сторон педагогической реальности.

Многие специалисты рассматривают методику обучения русскому языку как самостоятельную дисциплину. Ее признаки:

- 1) собственные предмет исследования и понятийный аппарат;
- 2) присущие данному предмету закономерности;
- 3) специфичные задачи исследования;
- 4) собственные методы исследования.

Предметом методики обучения русскому языку являются сущность, закономерности, тенденции и перспективы обучения студентов русскому языку.

Сущность обучения русскому языку раскрывается во взаимодействии учителя и ученика при реализации субъект-объектной модели обучения. Взаимодействие это может иметь разную направленность, протекать в многообразных формах. При этом учитель как субъект всегда организует деятельность ученика как объекта, управляет формированием этой деятельности. В свою очередь, организация и управление со стороны учителя определяют характер деятельности ученика с точки зрения ее активности, самостоятельности, мотивированности, проявления интереса к данной деятельности и др.

Как и во все времена, учитель в процессе обучения остается центральной фигурой, от его усилий зависят результаты обучения.

Здесь можно было бы и возразить: "А как же обучение с помощью различных мультимедийных программ?" И в этом случае специалист в области обучения незримо присутствует при организации деятельности обучаемого, управляет ее формированием. Мы имеем дело с программами для ученика, составленными учителем особым образом.

Общие закономерности обучения русскому языку выражают существенные связи и отношения между содержанием, условиями обучения и его результатами. Методика видит процесс обучения как совокупность причинно-обусловленных процессов, охватываемых закономерностью. Например, в содержании обучения наш отбор знаний и построение логики их подачи во многом определяют то, какая картина мира будет нарисована в сознании обучаемого, какое ценностное отношение к миру будет воспитано. Степень активности и самостоятельности обучаемого в деятельности определяет его отношение к этой деятельности и т.д.

Моделируя процесс обучения русскому языку на основе выявленных закономерностей, можно определить его тенденции как направления в развитии, увидеть его перспективы как видимое издали.

Характеризуя методику обучения русскому языку как науку, следует также указать, что до недавнего времени она была эмпирической, в ней слабо использовался математический аппарат, хотя известно, что наука приобретает точность, строгость, статус науки "сильной версии" только при использовании в ней средств математики. Поэтому в настоящее время математизация методики обучения русскому языку является ведущей тенденцией ее развития, что избавляет от одностороннего описания педагогических фактов без глубокого погружения в их сущность.

Долгое время методика обучения русскому языку основывалась на анализе педагогического опыта — расчленении целостного учебного процесса на части. В настоящее время, благодаря более широкому использованию структурного метода и метода моделирования, стал чаще применяться синтетический подход, при котором обучение студентов русскому языку мыслится как целое, как система. Это позволяет наметить пути повышения качества обучения студентов русскому языку.

Задачи методики обучения русскому языку выделяются исходя из предмета пауки.

1. Определение целей и задач обучения русскому языку студентов с учетом запросов личности, семьи, общества.

2. Определение принципов отбора учебного материала, отработка содержания обучения (учебных планов, программ, учебников, компьютерных программ и т.д.). Данная работа осуществляется при условии реализации общедидактических принципов обучения (доступности, связи с жизнью, опоры на актуальные интересы ребенка, наглядности).

3. Создание педагогических технологий усвоения знаний студентами по русскому языку на основе изучения закономерностей процесса обучения, рационального выбора методов обучения при формировании учебно-познавательной деятельности учащихся и реализации этих методов через эффективные способы обучения (совокупность приемов, средств и форм обучения).

Вместе с содержанием обучения его технологии реализуют требования к результатам освоения образовательной программы начального общего образования — личностным, метапредметным, предметным.

4. Разработка системы разноуровневых самостоятельных работ по русскому языку с учетом характера репродуктивной и продуктивной деятельности, а также уровней знаний обучаемых студентов. Использование таких работ в учебном процессе позволяет определять траекторию индивидуального развития студентов, осуществлять подходы индивидуализации и дифференциации обучения.

Современный учитель должен владеть следующими умениями: однозначно определять, что и как должен усваивать студент на каждом уровне деятельности в рамках каждой контролируемой темы; применять такие способы измерения усвоенного (псевдотесты, тесты, тестовые задания, творческие работы), которые позволяют в дальнейшем объективно оценить измеренное.

Современные научные разработки в области системно-структурной дидактики позволяют осуществлять контроль знаний школьников, используя его также как средство активизации учебной познавательной деятельности учащихся, актуализации психологических механизмов усвоения знаний, мотивации студентов на успешную учебно-познавательную деятельность.

6. Разработка и реализация условий интеллектуального и эмоционального развития и воспитания студентов, повышения уровня их активности и самостоятельности, формирования положительной мотивации в учении.

В целом магистральной задачей методики обучения русскому языку в вузах становится управление процессом формирования учебной познавательной деятельности учащихся при изучении русского языка в рамках современной модели гуманной личностно ориентированной педагогики.

Задачи методической науки напрямую связаны с развитием способностей студентов познавательной творческой деятельности, духовным и нравственным совершенствованием при усвоении ими богатейшего опыта национальной культуры, отработанного в течение тысячелетий, выраженного в формах языка и речи. Успешное решение современной методикой данных задач напрямую связано с интересами развития как личности студента, так и общества в целом.

При реализации теоретической функции, опираясь на полученный практический опыт, исследователи строят модели обучения, которые позволяют точно описать то или иное педагогическое явление, объяснить его сущность, построить прогноз на будущее. Созданные модели, в свою очередь, реализуют свои функции — описательную, объяснительную и прогностическую. Прогноз здесь связан с раскрытием сущности педагогических явлений, научным обоснованием предлагаемых изменений в области обучения школьников русскому языку.

Реализация технологической функции предполагает разработку учебных планов, программ, учебников, учебных пособий, методических рекомендаций по дисциплине "Русский язык". Данная функция связана с внедрением в практику достижений науки, оценкой результатов обучения.

Список используемой литературы:

1. Рамзаева Т.Г., Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах. – М.: Просвещение, 1979.
2. Малаховский В.А. Методика русского языка. – М., 1925.
3. Бархин К.Б., Истрина Е.С. Методика русского языка в средней школе. – М., 1934.
4. Афанасьев П.О. Методика русского языка в средней школе. – М., 1944

Ключевые слова: методика, русский язык, наука, система, методика обучения грамоте, методика чтения, методика грамматики и орфографии, развитие речи студентов.

Açar sözlər: metodika, rus dili, Elm, sistem, savadlılığın tədris metodikası, oxu metodikası, qrammatika və orfoqrafiya metodikası, tələbələrinnitqinininkişafı.

Keywords: methodology, Russian language, science, system, literacy teaching methodology, reading methodology, grammar and spelling methodology, students' speech development.

Xülasə

Rus dilinin tədrisi metodikası pedaqoji elmlərdən biridir. Onu tətbiqi elm adlandırmaq olar, çünki nəzəriyyəyə əsaslanaraq tələbələrin tərbiyəsi, təhsili və inkişafının praktik problemlərini həll etmək üçün hazırlanmışdır. Məqalədə rus dilinin bir elm kimi metodologiyası müzakirə olunur.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Zemfira Cəlil qızı Cəlilova ⁸⁴

DİL TƏDRİSİ METODİKASI

Dil tədrisi metodikası dil öyrənmə prosesində istifadə olunan strukturlu bir yanaşmadır. Bu metod tələbələrə dil qrammatikası, dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təcrübələr təklif edərək tələbələrin dil məlumatı və əlaqələndirmə yetərliyini inkişaf etdirmək üçün interaktiv tədris və s. üsullarından istifadə edir. Bu metod tələbələrin dil yetərliyi və özünəməxsus öyrənmə bacarığını artırmağa, təbii dil mühitində öyrənməyə tələbələrin dil tədqiqatına və mətnlərin mənasını anlamağa kömək edir. Ümumimyyətlə, dil tədrisi metodikası dil öyrənmə mərhələlərini sistemli şəkildə izləyərək tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Hər hansı tədris prosesini nəzərdən keçirdikdə bu prosesdə dörd qrup görülür: tələbələr, müəllimlər, rəhbərlik (idarəedici qurum), mühit.

Bu qruplaşdırmadan belə qənaətə gəlmək olur ki, bu dörd qrup baxımından ümumi dil tədrisi metodikası, sistem və prinsiplərini araşdırmaq daha məntiqli və məqsədəuyğundur.

Dil tədrisini tələbə aspektindən araşdırdıqda hansı faktorların bu prosesə müsbət və yaxud da mənfi cəhətdən təsir etdiyi görünür. Tələbə dil öyrənəndə öz bacarıq və təcrübələrinə əsasən ümumiləşdirmələr aparır. Burada fərdi qabiliyyət və təcrübə deyərək tələbənin bir çox fərqli cəhətləri nəzərdə tutulur: başa düşmə səviyyəsi, dil öyrənmə bacarığı, öyrənmə üsulu, müəllimə qarşı davranışı, öyrəndiyi dilə, dilin mənsub olduğu cəmiyyətə, onun mədəniyyətinə münasibəti, yaşı, şəxsiyyəti, ana dili, aldığı təhsili və mədəni səviyyəsi.

Hər öyrənənin başa düşmə, danışma, oxuma və yazma qabiliyyəti eyni səviyyədə deyil. Məhz bu səbəbdən onların dil tədrisi müddətləri də dəyişir. Buna görə də tətbiq olunan hansısa bir üsulun hər öyrənənə eyni təsir göstərməməsi gözlənilən haldır.

Tələbələrin eşitdiklərini qəbul etmə və izah etmə bacarığı eyni olmadığı kimi dil öyrənmə bacarığı da dəyişikdir. Buna görə də dil öyrənmə qabiliyyəti aşağı olan tələbənin tam müvəffəqiyyətli olma şansı azdır. Tələbə yeni bir dil öyrənərkən fərqli tədris metodları tətbiq edir. Ümumimyyətlə, yeni öyrəndikləriylə bildiyi əvvəlki məlumatlar arasında bir əlaqə qurar. Əgər tələbə öyrənmədiyini cümlə strukturlarını istifadə etmək məcburiyyətində qalsa, ya öz ana dilindəki, ya da xarici dildə bildiyi bir qrammatika qaydasına söykənərək cümlə qurmağa çalışacaq. Beləliklə, o, fərziyyə, ümumiləşdirmə və sınaq nəticəsində yeni bir dil sistemi meydana gətirəcək. Tələbənin belə bir dövr keçirməsi normaldır. Yaranan yeni sistem həm öyrənilən ikinci dilin, həm də ana dilinin qaydalarını əks etdirdiyindən öyrənmə dövründə inkişaf etdirilən yeni sistemə bu ad verilmişdir.

Əlbəttə ki, müəllimə qarşı olan münasibətin dil tədrisinə olduqca böyük təsiri var. Ümumimyyətlə, tələbələrin müəllimlərindən öz təcrübələrinə uyğun gözləntiləri vardır. Özlərinə öyrəşdikləri metodun tətbiq olunmasını gözləyirlər. Onların bu gözləntilərindən kənara çıxdıqda isə müəllimə mənfi bir münasibət bəsləyə bilirlər. Bunun nəticəsində də tədrisdə müvəffəqiyyət nisbəti aşağı düşər.

Öyrənənin öyrəndiyi dilə və o dilin mənsub olduğu xalqa qarşı müsbət bir münasibət bəsləməsi dili öyrənmə istəyini çoxaldır və bunun təbii nəticəsi olaraq öyrənmə prosesi də asanlaşar.

Tələbə dili müəyyən bir məqsədlə öyrənsə, bunun nəticəsində maddi, ya da mənəvi bir qazanc əldə edəcəksə, təbii ki, bu istək daha da artacaq. Öyrəndiyi dilin mənsub olduğu cəmiyyətə müsbət bir münasibət bəsləyən tələbə ya daha da irəli gedərək özünü o cəmiyyətin bir üzvü olaraq görmək istəyəcək, ya da bu dili daha asan və qısa bir müddətdə öyrənəcək.

Bir dili öyrənməyə müsbət bir münasibətlə başlaması üçün müxtəlif mərhələlərdən keçməlidir: xarici dil üçün həqiqi bir ehtiyac duymaq və buna uyğun tədris məqsədlərini təyin etmək, güclü bir öyrənmək istəyinin olması, tədrisi tək başına bacara bilməyəcəyinə, buna görə də öyrədənə köməyinə ehtiyacı olduğuna inanmaq, özünə münasib vaxtda qarşısındakı imkanlardan ən uyğununu seçərək xarici dil öyrənməyə başlamaq qərarını vermək.

Bütün bunların yanı sıra yaşın da dil öyrənməyə təsir etmə faktını gözərd etməmək lazımdır. Dərs proqramının məzmunu öyrənənin yaş qrupunu maraqlandıracaq səviyyədə təşkil olunmayıbsa, tədris çox da müvəffəqiyyətli ola bilməz. Tədris metodikasını, qurulacaq münasibəti, veriləcək nümunələri yaş faktorunu və s. göz önündə tutaraq kompleks şəkildə yanaşılmalıdır.

Öyrənənin xarakteri, qapalı və ya ünsiyyətçi olması da tədrisə təsir edən bir başqa elementdir. Araşdırmalar nəticəsində qapalı tələbələrin şifahi nitq qabiliyyətlərinin çox da inkişaf etmədiyini müəyyən olunmuşdur. Çünki “şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitqin köməyi ilə

⁸⁴ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaranır. Şifahi nitq zamanı ünsiyyətdə olan adamlar bir-birini görür, eşidirlər. Danışan adamın mimikası və jestləri, səs tonu nitqin məzmununun, buna bəslədiyi münasibətin anlaşılmasına kömək edir (6,148). Qapalı tələbə isə belə aktiv ünsiyyətdən ehtiyat edir. Eyni istiqamətdə, yazma, oxuma, dinləmə və başa düşmə ünsiyyətçil tələbələrə daha çox inkişaf edir.

Dilini öyrəndiyi cəmiyyətin qayda-qanunlarını mənimsəməyə, üstəlik ona qarşı çıxan bir tələbənin də müvəffəqiyyətli olma şansı azalar. Əgər tələbənin ana dili öyrəndiyi xarici dillə quruluşca eyni qrupdadırsa, tədris prosesi daha asan olar. Fərqli struktur və qrupdadırsa, tədris müddətinin uzunmüddətliyi ən böyük olası ehtimaldır.

Ana dilindəki qanunları öyrənilən dilə tətbiq edilməsi də tədris prosesini çətinləşdirir. Yəni öyrənilən dilin müəyyən səviyyələrində buraxılan səhvlər özünü göstərir (Y.Süleymanov bu səhvləri analiz edərək onları iki əsas kateqoriyaya bölür: dilxarici və dildaxili səhvlər (7,93). Məsələn, Azərbaycan dilində isim müəyyən miqdar sayı ilə işləndikdə cəm şəkilçisi qəbul etmir: “Beş tələbə gəldi”. Amma ana dili flektiv olan hər hansı xarici bir tələbə bu cümləni öz dil strukturlarına əsasən belə işlədir: “Beş tələbələr gəldi”. Ana dilinə əsasən olan tətbiqlərin nəticəsində ortaya çıxan yanlışların tələbə tərəfindən düzəldilməsi də olduqca uzun bir vaxt alır. Tələbənin ana dili öyrəndiyi dilin qrupuna yaxın deyilsə, proses çətinləşir, öyrənmək tələbəyə maraqlı olmur. Nəticədə isə tələbədə heç bir istək oyanmadığı üçün o dili öyrənməkdə çətinlik çəkir.

Tələbənin aldığı təhsilin səviyyəsinin də xarici dil öyrənməsinə təsiri danılmazdır. Ana dilində yaradılan anlayışların xarici dildəki qarşılıqlarını öyrənmək daha asandır. Əgər bu anlayışları öz dilində yaratmayıbsa, onda xarici dil öyrənərkən çox çətinlik çəkir. Anlayışların nə olduğunu bilmədən xarici dildə verilən cümlələri başa düşmək isə haradasa qeyri-mümkündür.

Dərsdə müsbət mühitin yaradılması, tədrisə uyğun müxtəlif tədbirlərin hazırlanıb uğurla tətbiq olunması, dərs vəsaitlərinin cəlbedici bir formada istifadəsi, tələbələrin ehtiyac və maraqlarının diqqətdə saxlanması yalnız peşəkar bir müəllimin vasitəsi ilə reallaşa bilər. M.Finocchiaro müəllim üçün vacib hesab edilən tələbləri belə qruplaşdırıb:

1. Dərsi tələbələrin daha əvvəl əldə etdikləri məlumatları nəzərə alaraq qurmalıdır;
2. Tələbələrin qarşılaşdıqları çətinlikləri qeyd etməlidir;
3. Xarici dil tədrisinin metod və tətbiq texnikalarını öyrənməlidir;
4. Dərs zamanı dilçilik, psixologiya, sosiologiya və antropologiya sahələrinin metod və qanunlarından faydalanmalıdır;
5. Dərslikləri proqrama uyğun və tələbə ehtiyacını nəzərə almaqla seçməli və münasib olaraq əlavə vəsaitlər də istifadə etməlidir;
6. Düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Tələbələrin öyrənmə səviyyəsinə görə qiymətləndirib qruplaşdırılmalı və buna uyğun əlavə tapşırıqlar hazırlamalıdır;
7. Dərsi elə təşkil etməlidir ki, tələbənin səyini artıracaq bir mühit yaransın (13, 206).

Bu tələblər, həqiqətən də, çox əhəmiyyətlidir. Əgər müəllim tələbələrə, onların istəklərinə həssas yanaşarsa, qısa müddətdə onların hörmət və sevgisini qazanar. Beləliklə də, müəllim keçdiyi dərsin tələbələr tərəfindən öyrənilib öyrənilmədiyini rahatlıqla başa düşər. Bu isə onun sonrakı dərslərinin daha da uğurlu alınmasına yol açar. Əslində müəllimi tələbə üçün tədris prosesini “*asanlaşdıran*” vasitə kimi də xarakterizə etmək olar. Bu funksiyanı boynuna götürən müəllim tələbələrinin səviyyəsini inkişaf etdirərək onların əvvəlcədən malik olduqları məlumatları da nəzərə almaqla yeni dili öyrənmələrini asanlaşdırmış olar.

Dil tədrisinin uğurlu alınmasında ən vacib bir tərəf olan rəhbərliyin münasibəti də əhəmiyyətlidir. Bir xarici dil proqramı hazırlanarkən dil tədrisinə ayrılan həftəlik dərs yükü tələbənin çatacağı səviyyəni təxmini təyin edir. Əgər proqramda dil üçün 500-600 saat ayrılıbsa, nəticə aşağı olacaq. Bunun əksinə, 1000 dərs saatını keçən bir tədris proqramında nəticə yüksək olacaq.

Bundan başqa, bir dil proqramı hazırlanarkən tələbənin ehtiyacları nəzərə alınmaqla tədris məqsədləri müəyyən olunur və bu istiqamətdə dərsliklər seçilir. Bütün bu proses zamanı müəllimlərin sayı, xüsusiyyətləri, bacarıqlarını da yaddan çıxarmamaq lazımdır. Müəllimin bacarığı nəzərə alınmadan hazırlanan bir proqram uğurlu ola bilməz. Çünki dil tədrisində hər hansı yenilik, yaxud da düzəliş etməklə hazırlanan proqram həm müəllimə, həm də tələbəyə reallaşdırılması qeyri-mümkün öhdəliklər gətirə bilər. Bu isə müəllimi dili öyrətmək əvəzinə imtahanda tələbənin yüksək qiymət almasını təmin etmək üçün əsl məqsəddən uzaq tətbiqlərə məcbur edir.

Dilin öyrənilməsinə və onun tədris metodikasına danışmaq mühitinin mövcudluğu və ya əksinə, olmaması böyük təsir edir. Danışmaq mühiti şəraitində tələbə hər yerdə öyrəndiyi dildə söylənilən sözləri eşidir və danışığa qoşulur. Danışmaq mühitinin olmaması tədris prosesini bir qədər çətinləşdirir və müəllim tələb olunan mühiti süni şəkildə yaratmalı olur. Elə buna görə də bir çox metodistlər dil təhsilində danışmaq mühitinin yaradılmasına səy göstərilməsini təklif edir (12,69). Çünki təbii danışmaq mühitində öyrənilən yeni dil, ana dili xüsusiyyətinə

daha çox yaxınlaşır. Belə ki, insan ünsiyyət qurarkən şüurlu qaydalar yerinə daha çox şüuraltı qazanılan məlumat və təcrübələrdən faydalanır. Ona görə də dil öyrənərkən vacib amillərdən biri də mühitin olmasıdır.

Dil tədrisi metodikası dil öyrənmə prosesində sistemə və məqsədəuyğun bir yanaşma təmin edərək tələbələrin dil biliklərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu metodlar dil formalarını, qrammatik qaydalarını və dil məlumatlarının praktik tətbiqini təmin edərək tələbələrin dil öyrənmə prosesində effektivliyi artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov A. Azərbaycan dili təlimi məzmununa dair üç məsələ barədə. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", N: 1, 2000
2. Bəbirova Ə. Xarici dil dərslərində müasir vasitələrdən istifadənin əhəmiyyəti. "Müəllimə kömək" (metodik topla), Bakı, 2006
3. Cəfərova B. Qarşılaşdırma üsulunun tədrisdə əhəmiyyəti. Filologiya məsələləri, N: 3, 2011
4. Dayanova H. İngilis dilinin (şifahi nitqin) öyrədilməsində dil çalışmalarının rolu. Filologiya məsələləri, N: 3, 2013
5. Xəlilova T. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə edilən üsullar. Filologiya məsələləri, N: 3, 2013
6. Qəmərlı S., Əfəndiyeva Z. Nitqin növləri və formaları. Filologiya məsələləri. N: 3, 2013
7. Süleymanov Y. Xarici dilin tədrisində müxtəlif səviyyələrdə baş verən interferensiyalar. Filologiya məsələləri, N: 4, 2014
8. Başkan Ö. "Yükseköğretim Kurumlarında İngilizce Öğretim İzlenesi", İzlem, 11-19, 1980.
9. Kocaman A. Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri. Genel Dilbilim Dergisi, 1,2:80-98, 1978
10. Sebüktekin H. Yüksek Öğretim Kurumlarımızda Yabancı Dil İzleneleri. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1981
11. Türk Dili, Dil Öğretim Özel Sayısı, TDK Yay., S.:379-380, Temmuz-Ağustos, 1983
12. Dulay H., Burt M. ve Krashen S.. Language Two. Oxford University Press, 1982
13. Finocchiaro, M. Myth and Reality : A Plea for a Broader View. The Art of TESOL: Part I, Washington D. C., English Teaching Forum, 1975
14. Gardner, R. C. ve W. E. Lambert. Attitudes and Motivation in Second Language Learning. Rowley, Mass, Newbury House, 1972.
15. Gardner, R. C. Attitudes and Motivation : Their Role in Second Language Acquisition (ed.) Oller, J. ve Richards, J., Focus on the Learner, New York, Newbury House, 1973

Açar sözlər: tədris, metodika, tətbiq, prinsip, dialoq, interaktiv, məzmun, mətn, struktur, kommunikativ, analiz

Ключевые слова: преподавание, методика, приложение, принцип, диалог, интерактивный, содержание, текст, состав, коммуникативный, анализ

Keywords: teaching, methodology, application, principle, dialogue, interactive, content, text, structure, communicative, analysis

Xülasə

Dil tədrisinin ilk sadə formalarına hələ on səkkizinci əsrdə rast gəlmək olar. Zaman keçdikcə bu sadə formalar təkmilləşərək bütöv bir metodik sistem təşkil edirdi. Bu sistemdə dörd tərəf var: idarəetmə, müəllim, tələbə və təlim mühiti. Uğurlu nəticə məqsəd və prinsiplərə məsuliyyətli münasibətlə əldə edilir. Rəhbərlik təhsil sisteminin düzgün idarə olunmasını formalaşdırır, müəllim şagirdlərlə işləmək üçün düzgün və zəruri metodika seçir, öyrənən öz məqsədinə (dil öyrənməsi) nail olmağa çalışır və nəticədə mükəmməl tədris sistemi formalaşır.

Резюме

Ранние простые формы преподавания иностранного языка встречаются еще в несколько столетий во-семнадцатый веке. С течением времени эти простые формы улучшались и составили целую методическую систему. В этой системе имеется 4 стороны руководство, преподаватель, студент и среда обучения. Удачный результат достигается за счет ответственного отношения к целям и принципам. Руководство формирует правильное управление системой обучения, преподаватель выбирает правильную и нужную методику для работы со студентами, студент старается достичь своей цели (изучение языка), в итоге формируется совершенная система обучения.

Summary

The first simple forms of foreign language teaching methodology can be found the eighteenth century. During some time these forms are improved and form the perfect methodological system. There are 4 sides in this system: the managing side, teachers, students and educational side. Responsibilities of sides to the aims and principles give the perfect result. The leaders organize the correct managing and form the perfect educational atmosphere, teachers choose the right methods of teaching foreign language, students try learn the foreign language and the result is: the perfect educational system formed.

Rayçi: dos. E.Vəliyeva

TƏHSİLDƏ RƏQƏMSAL İNTİBAH: İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİ TƏKMİLLƏŞDİRƏN
TEKNOLOGİYALAR

Giriş. Bu gün elm və təhsil dövlətin davamlı sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biridir. Müasir dövrdə davamlı inkişafın əsasında təhsilin və elmi-texniki tərəqqinin rolu və əhəmiyyəti ciddi bir faktordur. Son illər əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan siyasətin uğurlu davamı kimi möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədlərindən biri də ölkəmizdə innovasiyaların inkişafı üçün zəruri olan bütün şərait və imkanların, son nəticədə rəqabətədavamlı milli innovasiya sisteminin yaradılmasıdır. Dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilən innovasiya siyasəti yeni bilik və texnologiyaların istehsalı, yayılması və tətbiq edilməsi üçün lazım olan şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu siyasət, ölkənin sosial innovasiya potensialının bütün imkanlarının reallaşdırılmasına, eləcə də elm və təhsilin, **elmtutumlu** cəmiyyətin və mədəniyyətin davamlı inkişafının bərqərar edilməsinə yönəldilmişdir. Bu səbəbdən bir çox təhsil müəssisələri bütün sahələrdə olduğu kimi xarici dilin tədrisi sahəsində də yeni texnoloji tətbiqetmələrlə paralel olaraq tələbələrin ehtiyaclarını ödəyən, və tələbələrində motivasiyanı **artıran** bir mühitin yaradılmasını təşviq **edən** yeni tədris modelləri axtarışındadır [1].

Əsas hissə: Ənənəvi tədris prinsiplərinə uyğun olaraq, əvvəllər ingilis dilinin tədrisində qrammatika, oxu, ədəbi tərcümə və lügət bazasının artırılması üçün əzbərləməyə üstünlük verilirdi. Dilin mənimsənilməsi uzunmüddətli və müntəzəm əmək sərf edilməklə həyata keçirildi. Tapşırıqlar kifayət qədər eyni tipli və yeknəsək olurdu: mətn oxumaq, tərcümə etmək, yeni sözlər əzbərləmək, mətn üzərindən tapşırıqları və s. Prioritetlər oxumağa və "mövzular" üzərində işləməyə verildikdə, dilin yalnız məlumatlandırıcı funksiyası həyata keçirildi [3].

Müasir dünyada elmi-texnoloji inkişaf həm yeni təhsil ehtiyacları yaratmaqla, həm də öyrənmə tətbiqlərinə yeni imkanlar təqdim etməklə şübhəsiz ki, xarici dillərin ənənəvi tədrisinə öz düzəlişlərini edir. Son bir-neçə ildə ingilis dilinin tədrisində tələbələr üçün daha interaktiv, səmərəli və cəlbedici olan innovativ metod və yanaşmalar getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə metodlardan birinə tələbələrin tədris materiallarını dərstdən əvvəl öyrənməsi (*flipped classroom*) aiddir. Bu, o deməkdir ki, tələbələr dərslər vaxtından daha səmərəli istifadə edəcək, əldə etdikləri biliklərin müzakirəsinə və tətbiqinə daha çox vaxt ayıra biləcəklər. Nəticədə, tələbələr üçün biliklərini artırmaq, dərslərin təcrübə komponentini gücləndirmək və materialı dərindən başa düşmək üçün daha əlverişli şərait yaranacaq.

Öyrənmə tətbiqlərinə gəldikdə isə innovativ informasiya və kommunikasiya texnologiyaları xarici dillərin tədrisi metodlarını qlobal şəkildə dəyişmiş, kompüter əsaslı tədris texnologiyalarından istifadə isə yeni imkanlar yaratmışdır. İnnovativ texnologiyalar ənənəvi tədris metodlarından əsaslı şəkildə fərqlənir və müasir texnologiyaların, interaktiv məşğələlərin, oyunların, layihə işlərinin və digər innovativ yanaşmaların istifadəsini nəzərdə tutur. İngilis dilinin tədrisi metodikasındakı innovativ texnologiyalar tələbələrin təlim prosesinə fəal surətdə cəlb edilməsinə, ünsiyyət bacarıqlarının, tənqidi təfəkkürün, yaradıcılıq potensialının və müstəqilliyin inkişafına yönəldilmişdir. Bununla yanaşı, tədrisdə tək-cə yeni texniki vasitələr deyil, həm də tədrisin yeni forma və metodları, təhsil prosesinə yeni yanaşma nəzərdə tutulur ki, burada xarici dillərin tədrisinin məqsədi tələbələrin kommunikativ mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı, xarici dilin daha çox praktiki mənimsənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün kompüter dəstəklili müasir təlim texnologiyalarından istifadəni daha düzgün və səmərəli istifadə etməyi öyrənməkdir. İnnovativ texnologiyaların istifadəsi təlim prosesini tələbələr üçün daha maraqlı, effektiv və əlçatan edən ən müasir yanaşmadır. Təbii ki, innovativ texnikalar vasitəsilə ingilis dilinin tədrisini optimallaşdırmaq və müasir texnoloji alətləri mənimsənməklə qlobal texnoloji intibahdan yararlanmaq çox vacibdir. Son illərdə mövcud olan ən populyar innovativ texnologiyalara *informasiya və kommunikasiya, tələbələrin layihə və tədqiqat fəaliyyəti, çoxsəviyyəli və differensial təlim texnologiyası* və s. aiddir.

⁸⁵ Milli Aviasiya Akademiyasının "Peşəkar ingilis dili" kafedrasının dosenti, f.f.d

⁸⁶ Milli Aviasiya Akademiyasının "İngilis dili" kafedrasının baş müəllimi

Bu texnologiyalar sayəsində tələbələrin dərslərdə daha aktiv iştirakı (*student-centered lessons*), onlara fərdi yanaşma (tədris metodu tələbəyə uyğun seçilir), təlimdə onlayn resurslardan istifadə (təlim videoları, veb təlimlər və testlər, onlayn təhsil platformaları); oyun xarakterli tapşırıqların geniş tətbiqi (edutainment), şifahi və yazılı dil təcrübəsi üçün networking üstünlüklərindən istifadə (sosial şəbəkələr, onlayn simulyatorlar, ünsiyyət platformaları, video konfranslar və s.) təmin edilir. Xarici dilin tədrisində ən son texnologiyalar universitet tələbələrinin müstəqil və elmi-tədqiqat işlərini təşkil etmək üçün bilik və bacarıq səviyyəsinin genişlənməsinə kömək edir. Autentik materialı görmək, oxumaq, dinləmək və daha sonra dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaq imkanı müstəqil yaradıcı və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirir. Tələbələrin motivasiyası və idrak fəaliyyəti birbaşa olaraq xarici dil dərslərində ən son informasiya texnologiyalarından istifadədən asılıdır.

Müasir kommunikasiya vasitələrinin texnoloji imkanlarından istifadənin, tələbələrin həm informasiya axtarışı və əldə etməsini, həm də idrak və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Tədrisin harada və hansı formada aparılmasından (auditoriyada və yaxud onlayn) asılı olmayaraq, informasiya və kommunikasiya multimedia texnologiyaları təlim prosesini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirir. İngilis dilinin tədrisində texnologiyalardan aşağıdakı kimi istifadə olunur. Belə ki:

- tələbələrin öyrənməyə marağını və motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artıran real ünsiyyət hissi yaradır;
- tələbələrin bilik və təfəkkürünü aktivləşdirir, ingilis dilinin öyrənilməsini onların bacarıqlarının inkişafına çevirməyə kömək edir;
- tələbələri sosial praktikada pozitiv düşünməyə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə ruhlandırır;
- tələbələrin biliklərini genişləndirir, tələbələri məlumatlandırır, onlar arasında məlumat mübadiləsinə təmin edir, onları dərslərdə müzakirələrdə və ünsiyyətdə fəal iştirak etməyə həvəsləndirir;
- tədris materialının məzmununu zənginləşdirir, dərslər vaxtından optimal istifadə etməyə imkan verir, dərslərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır;
- zaman və məkan hüdudlarından kənara çıxır, ingilis dilini öyrənmək üçün daha canlı, vizual, orijinal mühit yaradır, öyrənmə vaxtına qənaət edir və eyni zamanda dərslərin informasiya məzmununu artırır;
- müəllimlər və tələbələr arasında fikir mübadiləsi üçün uyğun platforma yaratmaqla ənənəvi tədris modelini təkmilləşdirən dil mühitini təmin edir [3].

Qeyd etmək çox vacibdir ki, rəhbərlik və informasiya texnologiyaları təkcə kompüterlərə aid deyil. Onlar rəqəmsal kameralardan tutmuş, təhsil müəssisələrində istifadə olunan interaktiv lövhələrə qədər müxtəlif təhsil texnologiyalarını əhatə edir.

Müasir multimedia proqramları zehni iş şəraitinin optimallaşdırılmasının ən təsirli vasitələrindən biridir. İngilis dilinin tədrisi ilə ayaqlaşmaq və özlərinə daha çox inam qazanmaq üçün həm tələbələr, həm də müəllimlər multimedia texnologiyaları dünyasına baş vurmalıdılar. Xarici dil dərslərində kompüter təlim proqramları ilə işləməyin formalarından biri də lüğətin öyrənilməsi, tələffüzün təkmilləşdirilməsi, monoloq və dialoq nitqinin, yazı və qrammatikanın öyrədilməsidir. İngilis dili dərslərində informasiya resurslarının tədris prosesinə inteqrasiyası oxu bacarıqlarını müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsi olan onlayn materiallardan birbaşa istifadə etməklə inkişaf etdirmək, müəllim tərəfindən hazırlanan autentik audio mətnlər əsasında dinləmə bacarıqlarının təkmilləşdirilmək, fərdi və ya yazılı şəkildə yazışma, referatların, esselərin və tərəfdaşların birgə fəaliyyətinin digər məhsullarının hazırlanmasında iştirak etmək, mədəniyyətinin, cəmiyyətin sosial, iqtisadi və siyasi strukturunun inkişafında müəyyən mərhələni əks etdirən müasir ingilis dili lüğəti ilə leksik bazanın artırmaq, “canlı” materiallardan sistemli istifadə əsasında dərslərdə tələbələrin xarici dil fəaliyyəti üçün davamlı motivasiya formalaşdırmaq, təkcə dərslərin mətnləri ilə bağlı məsələlərin deyil, həm də hamının maraq dairəsində olan aktual problemlərin müzakirə etmək bir sıra didaktik problemləri daha effektiv həll etməyə imkan verir [2]. Əlavə olaraq, informasiya texnologiyaları sahəsinə mobil proqramlar və veb resurslar da daxildir. İngilis dilini öyrənməyə həsr olunmuş çoxlu sayda proqramlar, Duolingo, Babbel və Rosetta Stone kimi məşhur proqramlar, BBC Learning English, British Council və Duolingo saytları müxtəlif tədris üsulları və s. mövcuddur. Onlar dərslər, lüğətlər, qrammatik tapşırıqlar və danışmaq ingilis dilini tətbiq etmək imkanları təklif edir. Şifahi nitq və tələffüz bacarıqlarınızı təkmilləşdirmək üçün filmlərə və seriallara baxa, audio kitablara qulaq asmaq olar. Tələbələrin sosial şəbəkələrə və forumlara olan maraqları onlara bir çox insanla ünsiyyət qurmağa və fikir mübadiləsi aparmağa kömək edir.

İngilis dilinin tədrisində mövcud innovativ texnologiyaların üstünlüklərini, onların tətbiq dairəsini və effektivliyinin qiymətləndirilməsini müqayisə edək [5]:

İnteraktiv lövhələr (Smart board) - tədris materiallarını vizuallaşdırmaq və tələbələrə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün interaktiv lövhələrdən istifadə etməyə imkan verir. Nəticədə tələbələrin tədris prosesinə daha çox cəlb olunmasına, materialın öyrənilməsinin təkmilləşdirilməsinə, ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına nail olunur; Tələbələrin fəal iştirakı ilə təqdimatların və video materialların nümayiş edilməsi, lövhədən istifadə etməklə tapşırıqların yerinə yetirilməsi test nəticələrinin daha yüksək olunmasına gətirib çıxarır.

Onlayn resurslar - ingilis dilini öyrənmək və tətbiq etmək üçün çoxsaylı material və tapşırıqları əldə etmək, kurslar keçmək (Coursera, edX və Udemy) onlayn platformalarda dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaq (Facebook, Reddit), dərs vaxtını və yerini rahat seçmək, qrammatika və lüğəti xüsusi saytlarda öyrənmək, onlayn tərcümə etmək (Google Translate, Linguee) ingilis dilində filmlərə və seriallara baxmaq üçün internet resurslarından (ESLFast.com, Newsinlevels.com, Lingvolive.com və s.) istifadə etməyə imkan verir. Nəticədə oxu və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirilir, bundan əlavə söz ehtiyatını genişləndirmək və xarici dili öyrənmək üçün motivasiya artır.

Mobil tətbiqlər - istənilən vaxt və yerdə öyrənmə rahat və əlçatan olmaqla, motivasiyanı artırmaq üçün interaktiv tapşırıqlar yerinə yetirmək (Skyeng, Simpler), dilin öyrənilməsində səviyyə mərhələlərini izləmək, qiymətləndirilmək, qrammatika və leksik tapşırıqları yerinə yetirmək (Word, English Grammar in Use), bacarıqları inkişaf etdirmək üçün oyunlar və viktorinalar keçirtmək (Memrise), ingilis dilində audio dinləmək və video izləmək, dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirmək (Speaky, Tandem), motivasiya və özünütərbiyəni artırmaq, dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaq (Tandem və HelloTalk) test nəticələrini yaxşılaşdırmaq mümkün olur.

Son bir neçə ildə ingilis dilinin öyrənilməsində Chat botlar tətbiqlərindən də geniş istifadə olunur. Ən son versiya Chat GPT insanlarla ünsiyyət qura və onların suallarına ətraflı cavab verə bilir. Üstəlik də, onun cavabları əslə robot program tərəfindən yazılan kimi görünür. Chat GPT real danışmanı simulyasiya və izah edir, söhbət zamanı əvvəl söylədiklərinizi xatırlayır, fikir irəli sürür, hətta səhv etdikdə üzr istəməyi belə bacarır.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədris prosesində texnologiyalardan, o cümlədən multimedia, kompüter və smart lövhələrdən istifadə təlimin daha faydalı olacağına və nəticələrin yüksək olacağına qətiyyənlə zəmanət vermir. Müəllimlər də öz növbəsində müasir texnologiyalardan istifadə etməklə informativ və interaktiv mühazirələr hazırlayaraq, tələbələrin fərdi ehtiyaclarını daha yaxşı ödəmək üçün tədris materiallarını işləyib hazırlamaq və uyğunlaşdırmaq üçün texnoloji resurslardan istifadə etməlidirlər [6].

Nəticə. Müasir dövrdə xarici dilin praktiki bilik səviyyəsinə getdikcə daha yüksək tələblər qoyduğundan, innovativ təhsil texnologiyalarından istifadə təhsil prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Məqalədə tələbələrin materialla fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqə yaratmasına, ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına, dili öyrənmək üçün motivasiyanın artırılmasına imkan verən kompüter proqramlarının, interaktiv lövhələrin, onlayn resursların və digər texnologiyaların üstünlükləri və onlardan istifadə təhlil edilir.

Təcrübə göstərdiyi kimi təhsil proqramlarına innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsi ənənəvi tədris metodlarından qat-qat üstündür. Onlar həm nitq fəaliyyətinin müəyyən növlərini öyrənməyə və onları müxtəlif məqsədlər üçün uyğunlaşdırmağa imkan verir, həm də fərdi yanaşma istiqamətində təlimin həyata keçirilməsinə və tələbələrin müstəqilliyinin artırılmasına kömək edir. Ümumilikdə ingilis dilinin tədrisində innovativ texnologiyalardan istifadə müasir pedaqogikada mühüm addımdır və tədrisin daha da təkmilləşdirilməsində öz töhfəsini verir.

Bununla belə, eyni zamanda başa düşmək lazımdır ki, tədris prosesində kompüter “mexanik” müəllim və ya onun əvəzedicisi kimi çıxış etmir; əksinə, onun təhsil fəaliyyətinin imkanlarını gücləndirən və genişləndirən vasitəyə çevrilir. Bu zaman müəllim tələbələrin idrak fəaliyyətini təşkil edir, məsələn, təlim modellərindən interaktiv istifadə etməyə çalışır; innovativ tədris texnologiyalarından istifadə etməklə tədrisin keyfiyyəti problemlərinin həlli üçün ən son metodlar daxil olmaqla yaradıcı üsulları tətbiq edir. Yəni qeyd etmək lazımdır ki, bütün üstünlüklərə baxmayaraq, texnoloji innovasiyalar ilə ənənəvi tədris metodları arasında bir tarazlıq tapmaq vacibdir. Hər iki yanaşmanın ən üstün cəhətlərini sintez etməklə ingilis dilinin uğurlu mənimlənməsinə kömək edən optimal öyrənmə mühitini yaratmaq mümkün olacaqdır [4].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. 525-ci qəzet 2018.- 1 fevral. - s. 4.
2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студентов пед. вузов и системы повышения квалификации пед. кадров/Под ред. Е.С.Полат. - М.: Академия, 2012. - 272 с.
3. Образовательные технологии / Под общ. ред. Е.Н.Пехоты. — Киев: АСК, 2001. 256
4. Mustafa Altun. The integration of technology into foreign language teaching. International Journal on New Trends in Education and Their Implications. January 2015. Volume: 6.
5. Gary Motteram. Innovations in learning technologies for English language teaching. The University of Manchester Research. British Council 2013. 202 pgs.
6. Carol Chapelle. English Language Learning and Technology. 2003. 230 pgs. English Books. 6.

Açar sözlər: innovasiya texnologiyaları, innovasiya fəaliyyəti, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, interaktiv təhsilin forma və metodları, internet resursları.

Key words: innovative technologies, innovative activity, information and communication technologies, forms and methods of interactive learning, Internet resources.

Ключевые слова: инновационные технологии, инновационная деятельность, информационно-коммуникационные технологии, формы и методы интерактивного обучения, интернет-ресурсы.

Xülasə

Təhsil sahəsindəki innovativ dəyişikliklər həyatımızın bütün sahələrinə təsir edən rəqəmsal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafının nəticəsidir. Məqalədə tədrisən ənənəvi tədris metodlarını əvəz edərək ingilis dilinin tədrisini təkmilləşdirən innovativ texnologiyalar araşdırılır və bu texnologiyaların tətbiqinin zəruriliyi müəyyənləşdirilir. Həmçinin məqalədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasir dövrdə tədris prosesindəki texniki və metodiki dəyişikliklərə, xarici dillərin tədrisi və öyrənilməsi prosesinə, tələbələrə həvəsləndirən daha effektiv tədris fəaliyyətinin təmin edilməsinə təsirindən bəhs olunur.

Summary

Rapid changes in the field of education are the result of the rapid development of information and communication technologies affecting all spheres of our lives. The article discusses innovative technologies that are gradually replacing traditional teaching methods and improving the teaching of English, and also determines the need to use these technologies. The article also talks about the influence of information and communication technologies on technical and methodological changes in the educational process in modern times, on the process of teaching and learning foreign languages, on ensuring more effective teaching activities that motivate students.

Резюме

Стремительные изменения в сфере образования являются результатом стремительного развития информационно-коммуникационных технологий, затрагивающих все сферы нашей жизни. В статье рассматриваются инновационные технологии, которые постепенно заменяют традиционные методы обучения и совершенствуют преподавание английского языка, а также определяется необходимость применения этих технологий. В статье также говорится о влиянии информационно-коммуникационных технологий на технические и методические изменения в учебном процессе в современное время, на процесс преподавания и изучения иностранных языков, на обеспечение более эффективной педагогической деятельности, мотивирующей студентов.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

KOMMUNİKASIYA MODELƏRİNİN TƏSNİFAT PRİNSİPLƏRİ

Kommunikasiya prosesi iki və ya daha çox insan arasında yüksək əhəmiyyət kəsb edən məlumat mübadiləsi prosesidir. Kommunikasiya prosesinin məqsədi mübadilə predmeti olan məlumatların ötürülməsini, insanlar arasında ünsiyyəti, fikir və hisslərin ifadəsini və başa düşülməsini təmin etməkdir. Qarşılıqlı anlaşma əldə edilmədikdə kommunikasiya baş tutmur.

Kommunikasiya modeli - müraciət edən (kommunikator), kanal: kommunikasiya kanalları, kommunikasiya vasitələri və adresat (kommunikator) arasındakı əlaqəni ifadə edən kommunikasiya proseslərinin mücərrəd, nitq və ya qrafik təsviridir. Kommunikasiya modeli ünsiyyət prosesində baş verən əsas elementləri, qarşılıqlı əlaqələri başa düşməyə və izah etməyə kömək edən kommunikasiya prosesinin sadələşdirilmiş təsviridir. Bu, kommunikasiya əlaqələrinin və elementlərinin qrafik və ya verbal təsviridir. Hər bir model hər hansı bir quruluş və ya prosesin əsas elementlərini və bu elementlər arasındakı əlaqələri göstərir. Modelləşdirmənin üstünlükləri:

- Model zəncirvari prosesin ümumi şəklini verir.
- Modellər qarışıq və ya mürəkkəb informasiyanı sadə şəkildə açıqlamağa yardım edir. Bu, modelə anlayış funksiyasını qazandırır.
- Model hadisələrin inkişafını və nəticəni əvvəlcədən görməyə kömək edir, müxtəlif alternativ nəticələr üçün ehtimalları göstərir.
- Modellər dünya mənzərəsinin bir hissəsidir. Onlar ya ümumi, ya da bir-birindən fərqlidir. Bu, onların müzakirəsini daha da asanlaşdırır.
- Modellər prosesi vizuallaşdırma bilər. Onlar strukturu, prosesi, keçmişi, indini və gələcəyi müzakirə etməyə imkan verir.
- Modellər müxtəlif modellər arasındakı əlaqələri, onların oxşar və fərqli cəhətlərini görməyə imkan verir.
- Modellər bizə funksiyaları izah etməyə, nəticəni, hadisələrin gedişatını proqnozlaşdırmağa, problemi nəzərdən keçirməyə kömək edə bilər.
- Model prosesi başa düşməyə kömək edir.
- Model təlimi asanlaşdırmağa kömək edir.
- Model mücərrəddir, artıq olanları aradan qaldırmağa və əsas amillərə diqqət yetirməyə imkan verir.
- Model statikdir. Bu, şəkildir. Suallar verməyə imkan yaradır. Mürəkkəb olanı sadələşdirir.

Kommunikasiya modelləri forma, məzmun, funksiyalar, vəzifələr və məqsədlərə görə təsnif edilə bilər. Bu günə qədər bir neçə kommunikasiya modeli integrativ sistemlərdə praktik tətbiqə malikdir:

Avtoritar model - bu model KİV-in fəaliyyətinə ciddi inzibati və idarəetmə nəzarətinə və məlumat azadlığının maksimum məhdudlaşdırılmasına əsaslanır.

İkitərəfli asimmetrik model - müəyyən növ asimmetriya təşkil edir, əks əlaqə bu modelə kommunikatorun kommunikasiya üzərindəki hakimiyyətini qoruyaraq daxil edilir. İkitərəfli asimmetrik model 20-ci illərdə ortaya çıxan, T.Hant və J.Quinq tərəfindən təklif edilən dörd modeldən biridir.

İkitərəfli simmetrik model - bu modeldə simmetriya mesajı göndərən və qəbul edən arasında balanslaşdırılmış münasibət vasitəsilə formalaşır. T. Hunt və J. Quinq tərəfindən təsvir edilən bu model XX əsrin 60-70-ci illərdə ortaya çıxdı.

Qeyri-klassik metodologiya - obyektə bağlı subyekt-obyekt münasibətlərinin koqnitiv modelinə əsaslanır. Bu metodologiyanın müəllifi olan alman filosofu J.Habermas sosial subyektlərin öyrənilməsində və təhlilində pozitiv elmin postulatlarına üstünlük vermişdir.

Post-qeyri-klassik yanaşma obyektivliyi istisna etməklə yanaşı, sosial-subyekt münasibətlərinin təbiətini azaldır. Cəmiyyət bu yanaşmaya uyğun olaraq kommunikasiyalar şəbəkəsi hesab edilir və kommunikasiyalar cəmiyyətin təsviri və onun özünü təkrar istehsalının mümkünüyü ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyətdə kommunikasiya özünü təşkil edən aktiv mühit kimi çıxış edir, burada ən sadə sosial kommunikativ sistemlər ünsiyyətin hazırkı iştirakçılarının təcrübə və hərəkətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi yolu ilə qurulur. Cəmiyyət ünsiyyət prosesində bir-birinə münasibətdə əldə edilən bütün fəa-

⁸⁷ Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi. yeqana@bk.ru

liyyətləri əhatə edir.

Kommunikasiya elementlərinin iştirakı və istiqamətinə görə ən məşhur modelləri nəzərdən keçirək:

1. Xətti model: bu model rəhbərliyin mənbədən (kommunikatordan) qəbul ediciyə qədər bir istiqamətdə baş verdiyini güman edir. Mənbə kommunikasiya kanalı vasitəsilə ötürülən və adresat tərəfindən qəbul edilən mesajı kodlaşdırır. Bu model qəbul edən rəyini nəzərə almır. Xətti modellər bunlardır: *Aristotelin klassik modeli*; *Q. Lassuelun modeli*; *K.Şennon, U.Uiverin riyazi modeli*; *D.Berlo MMKA modeli*.

Aristotel ünsiyyət prosesində üç komponenti ayırmışdır: “Nətiq – Nitq – Dinləyici”. Müasir əməl versiyasında model belə görünür: “Kommunikator - Mesaj - Əlaqələndirici”. Qədim yunan filosofu “Ritörika” əsərində yazırdı: “Nitq üç elementdən ibarətdir: danışanın özündən, danışdığı mövzudan və müraciət etdiyi şəxsə; “Nətiq – Nitq – Dinləyici” elementləri bir qədər dəyişdirilmiş formada olsa da, sonrakı modellərdə də mövcuddur. Televiziya, kino, radio vasitəsilə kütləvi kommunikasiyanın inkişafı ilə və ünsiyyət üsullarının təkmilləşdirilməsi ehtiyacının təsiri ilə klassik model bir qədər dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Q.Lassuelin (1948,1968) xətti (klassik) kommunikasiya modeli kommunikativ prosesin 5 əsas elementini özündə ehtiva edir: Kim? (mesaj ötürür) - kommunikator; Nə? (ötürülür) - mesaj; Necə? (ötürülmə həyata keçirilir) - kanal;

Kimə? (mesaj göndərildi) - auditoriyaya; Hansı təsir ilə? (mesajın effektivliyi) nəticə.

Lassuel modeli həm kommunikativ prosesin öyrənilməsi üçün bir model, həm də kommunikativ fəaliyyətin təfərrüatlı planıdır. Lakin qüsurları da var: birincisi, monoloqdur (quruluşunda əks əlaqə yoxdur); ikincisi, ünsiyyətin hansı şəraitdə baş verdiyini və bu ünsiyyətə təsir edən konteksti praktiki olaraq nəzərə almır.

Klod Şennon və Uorren Uiver tərəfindən kommunikasiyanın səs-küy modeli və ya riyazi model (1948) (telefon rəhbərliyi ilə bənzətmə əsasında) irəli sürüldü. Onlar Xətti modeli vacib elementlə - kommunikasiyaya mane olan müdaxilə (səs-küy) ilə tamamladı. Müəlliflər texniki və semantik səs-küyləri müəyyən etdilər – birincisi, ötürücü və kanala müdaxilə ilə, ikincisi isə məzmunun qavranılması zamanı ötürülən dəyərlərin təhrif edilməsi ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, kommunikasiya müəlliflər tərəfindən xətti, biristiqamətli proses kimi konseptuallaşdırılmışdır.

Modelin üstünlükləri: meydana gəlməsi ilə ötürülən məlumatın sürəti və miqdarı haqqında fikir yarandı. Qüsurları: mexanikidir - o, əsasən kommunikasiyanın texniki üsullarını əks etdirir; yalnız kəmiyyətinə diqqət yetirməklə ötürülən məlumatın mənasını mücərrədləşdirir; xəttidir - əks əlaqə yoxdur.

“Kommunikasiya prosesi” kitabının müəllifi D.Berlonun MMKA (Mənbə - məlumat - kanal - adresat) modeli (1960) kommunikasiya prosesinin elementlərinin hər birinin ətraflı təhlilini ehtiva edir: Berlo ünsiyyətin ayrı-ayrı komponentlərinə təsir edən və onu daha effektiv edəcək amilləri ətraflı təsvir etmişdir. Model, həmçinin məlumatın kodlaşdırılması və dekodlanması amilini - göndərən mesaj göndərməzdən əvvəl və onun qəbul edənə çatmasından əvvəl baş verən prosesləri nəzərə alır. Üstünlükləri: kommunikasiya prosesinin ayrı-ayrı elementlərini nəzərdən keçirərkən model əsas hesab olunur. Qüsurları: monoloq; bir istiqamətli. (ünsiyyət və əks əlaqə yoxdur, rəy nəticəsi nəzərə alınmır).

2. Qeyri-xətti kommunikasiya modelləri: Teodor Nyukomb modeli (A və B fərdləri; X - xarici obyekt); B. Vestli, Uestli Maklin.

Nyukombun sosial-psixoloji (qeyri-xətti) modeli (A və B fərdləri; X - xarici obyekt) üçbucaqdır, onun təpələri kommunikator, kommunikan və situasiyadır. Bu zaman kommunikator və kommunikan eyni vaxtda mesajların həm mənbəyi, həm də qəbul edicisi kimi çıxış edirlər. Eyni zamanda, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə həm vəziyyətlə bağlı, həm də onsuz baş verə bilər.

İkitərəfli model: Xətti modeldən fərqli olaraq, ikitərəfli model qəbul edicidən rəyi ehtiva edir. Ünsiyyət hər iki iştirakçının qarşılıqlı əlaqədə olduğu və bir-birinə təsir etdiyi qarşılıqlı bir proses kimi qəbul edilir. De Fleur kommunikasiya modeli ikitərəfli ünsiyyət prosesindən ibarətdir. Burada qəbul edən əks əlaqə təmin edərək göndərənə çevrilir və rəyi qəbul edərək göndərən qəbul edənə çevrilir. Bu model əks əlaqə mexanizmi ilə birtərəfli əlaqəni təsvir edən Şennon və Uiver modelinin təkmilləşdirilməsidir. O, həmçinin dairəvi ünsiyyət və əks əlaqə prosesini təklif edən B.Vestli, Uestli Maklin kommunikasiya modelinə əsaslanır. Əsasən, De Fleur modeli bu iki modelin birləşməsidir.

De Fleur kommunikasiya modeli, kommunikasiya prosesində dairəvi xarakter daşıyan və ikitərəfli əks əlaqə prosesini təşkil edən ilk kütləvi informasiya vasitəsinə təsvir edir. Hər hansı digər model kimi,

kommunikasiya mənbədən qaynaqlanır. Sonra signal işləyən ötürücüyə göndərilir, bundan sonra bir kanal onu qəbulediciyə ötürür. Mesaj təyinat yerinə çatdıqdan sonra qəbul edən rəy göndərir. Əlaqə göndərənə düzgün ünsiyyətin olub olmadığını müəyyən etməyə imkan verir. Burada qəbul edən əks əlaqə göndərməklə göndərən rolunu öz üzərinə götürür, göndərən isə əks əlaqəni qəbul edərək qəbul edən çevrilir. Bu modelin istənilən mərhələsində səs-küy yarana bilər. Əks əlaqə cihazı bu modelin vacib bir xüsusiyyətidir. Əks əlaqə mesajın qəbul edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq qəbul edənlərdən fərqli olan hədəf auditoriya tərəfindən verilir.

Dairəvi (sirkulyar) modellər: G. Malecke; E. Anders, L. Staats və R. Bostrom modeli (iki səviyyəli dairələr sistemi); V.Şram və K.Osqudun modeli.

Dairəvi (sirkulyar) kommunikasiya modelində xətti kommunikasiyadan fərqli olaraq insan eyni vaxtda və daim həm məlumat mənbəyi, həm də qəbuledicisi kimi çıxış edir.

Q.Maleçkenin kommunikasiyanın faktor modeli əsas elementlərlə yanaşı, kommunikasiya prosesinin kontekstini təşkil edən və onun subyektlərinə aktiv təsir göstərən daha iyirmiyyə yaxın faktoru özündə birləşdirən Şennon-Uiver kommunikasiya modelinin inkişafı üçün çoxsaylı variantlardan biridir

V.Şram və K.Osqudun modeli kommunikasiyanı mənbə (kommunikator), mesaj, kommunikasiya kanalı və qəbuledicini özündə birləşdirən proses kimi təmsil edir. O, səs-küy və kontekst kimi mesajın ötürülməsinə və qavranılmasına təsir edən amilləri nəzərə alır. Şram hesab edirdi ki, kommunikasiya xətti qarşılıqlı təsir kimi qəbul edilə bilməz, çünki bu, tsiklik bir prosesdir və ünsiyyət prosesində onun iştirakçıları (qəbuledici və mənbə) vaxtaşırı yerlərini dəyişirlər.

V.Şram və K.Osqudun (1954) dairəvi (qapalı), balanslaşdırılmış kommunikasiya modelində məlumat göndərən və qəbul edənin bərabər tərəfləşlər kimi nəzərdən keçirilməsi təklif edilmiş və birbaşa əlaqəni balanslaşdıran əks əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilmişdir: kodlaşdırma - mesaj - dekodlaşdırma - şərh - kodlaşdırma - mesaj - dekodlaşdırma - şərh.

Lazarsfeldin ikipilləli modeli kommunikasiyanın mənbə və qəbuledici arasında iki istiqamətli məlumat axınına nəzərdə tutduğunu, həmçinin kütləvi kommunikasiyaların və “ictimai rəyin vasitəçilərinin” rolunu əhatə etdiyini nəzərdə tutur. Sosial və media faktorlarının ünsiyyətə təsirini nəzərə alır.

Sükut spiralı modeli E.Noel-Neuman tərəfindən hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, kütləvi informasiya vasitələri sözü çoxluğa deyil, azlığa verməklə ictimai rəyi manipulyasiya edə bilər.

3. Çoxözlülük (həcmli) modellər ünsiyyət prosesinə təsir edən bir çox amilləri və dəyişənləri nəzərə alır. O, konteksti, mədəni xüsusiyyətləri, emosional aspektləri və ünsiyyətə təsir edə biləcək digər amilləri nəzərə alır.

L.Beykerin mozaika modeli dörd tərəfi mənbəyə, qəbul edənə, mesajla və kommunikasiya kanalına uyğun gələn küblərdən ibarətdir.

Frank Denisin spiral modelində ünsiyyət irəliləyir, inkişafın keçmiş mərhələlərini yeni səviyyədə təkrarlayır. Kommunikasiyanın spiral modeli kommunikasiyanı dinamik və qeyri-xətti proses kimi göstərir, onun mürəkkəbliyini və zamanla dəyişməsinə vurğulayırdı. Frank Dens kommunikasiyanın zamanla necə inkişaf etdiyini göstərmək üçün sadə spiral əsasında bu nəzəriyyəni inkişaf etdirdi. Spiral rəbitə modelinin əsas xüsusiyyəti onun təkamül xarakterli olmasıdır.

4. Kommunikasiyanın semiotik modelləri: Semiotika insanın yaşadığı simvolik mühiti ifadə edən işarələr elmidir. Keçən əsrin birinci yarısında strukturist məktəbin nümayəndələri tərəfindən hazırlanmış ilk ünsiyyət modelidir. Semiotik konsepsiyaya görə kommunikasiya əlamət və mənaların formalaşması, onların qavranılması və dərk edilməsi, subyektlərdə yeni mənaların yaranmasıdır. Semiotika bir sıra yeni anlayışlara, xüsusən işarə, məna, təsvir, göstərici, simvol, denotasiya, konnotasiya, paradigma, sintaqma və s.əsaslanır. Bunlar struktur modellərdir. O, altı struktur elementi özündə birləşdirir: mesajın mənbəyi və mesajı kodlaşdırdığı kod, informasiyanın dəqiq ötürülməsinə mane olan rəbitə kanalı və səs-küy, mesajı qəbul edən şəxs və onun mesajı başa düşdüyü kod.

Roman Yakobson modeli kommunikativ prosesin müxtəlif aspektlərinə uyğun gələn altı əsas element fərqləndirilir; kommunikasiyada aşağıdakılar iştirak edir: adresant və adresat, koddan istifadə edərək yazılan birincidən ikinciyə məlumat göndərilir; kontekst məlumatın məzmunu ilə bağlıdır; əlaqə anlayışı ünsiyyətin tənzimləyici aspekti ilə bağlıdır.

Yuri Lotmanın modelində ünsiyyət danışan və dinləyicinin qeyri-ekvivalentliyini tələb edir; ünsiyyət mətnin mənim “mən” dilindən sizin “sən” dilinə çevrilməsidir.

Umberto Ekonun modelində leksikodların ünsiyyətində iştirak - hamıya məlum olmayan, ancaq auditoriyanın bir hissəsinə məlum olan əlavə konnotativ mənaldır.

Əks əlaqənin xarakterindən asılı olaraq bütün kommunikasiyalar xətti (hərəkət), qarşılıqlı əlaqə (interaktiv) və proses (transaksiya) kimi modellərlə təsvir edilə bilər.

Kommunikasiyanın interaktiv (interaksiya) modeli kommunikator və qəbuledici arasında əks əlaqə yaratmaqla xətti olanın birtərəfliyi aradan qaldırır ki, bu da onların bir-birinə daha yaxşı uyğunlaşmasına imkan verir. Praktikada burada rolların birdəfəlik dəyişməsi baş verir - hər bir iştirakçı məlumat ötürücü və qəbuledici funksiyalarını yerinə yetirir ki, bu da uyğunlaşmağa, yəni hər birinə mesajın məzmununa və formasına vaxtında dəyişikliklər etməyə imkan verir.

Transaksiya modelində interaktiv modelə xas olan kommunikativ rolların birdəfəlik dəyişməsi göndərən və qəbul edən rolunda hər bir iştirakçının təkrar istifadə edilə bilən, alternativ performansı ilə əvəz olunur. Onların hər biri dövrü, daimi əks əlaqəyə uyğun olaraq mesajı kodlayır və deşifrə edir. Bu cür çoxistiqamətli qarşılıqlı əlaqə nəticəsində kommunikasiyalar həm razılıqda, həm də fikir ayrılığında qarşılıqlı anlaşma baxımından ən effektiv olur. Transaksiya modelində (Aleksis Ten) kommunikasiya müxtəlif komponentlərdən (mesaj mənbəyi, mesaj, kanal, alıcı) və davranış növlərindən (kodlaşdırma, dekodlaşdırma, məqsəd təyin etmək) ibarət sistem kimi nəzərdən keçirilir. Kommunikasiya fərd və ya ictimai təşkilatın öz mühitində bir stimula reaksiya verdiyi zaman başlayır. Birbaşa kommunikativ qarşılıqlı əlaqədə mənbə rolunu oynayan subyektin bilavasitə sensor qavrayış sahəsində hər hansı bir obyekt stimulu rolunu oynaya bilər və ya onun keçmiş təcrübəsi ilə əlaqəli obyekt ola bilər.

Corc Qerbnerin Ümumiləşdirilmiş kommunikasiya modelinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, model hansı tip kommunikativ vəziyyətin təsvir olunmasından asılı olaraq müxtəlif formalar alır. Bu model insan ünsiyyətinin subyektiv, seçici, dəyişkən və zəif proqnozlaşdırıla bilən bir proses, insan ünsiyyət sisteminə isə açıq sistem kimi baxıla biləcəyini nəzərdə tutur. Qerbner modeli kommunikasiyanın xətti ötürülməsi şərhinə əsaslanır. Model açıq şəkildə qəbuledicini və kanalı ehtiva etmir, lakin xarici obyektə müəyyən şərtlər altında kompleks şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan, onun əsasında mesaj formalaşdırılan mənbəyə və mesajı daha çox diqqət yetirilir. Müxtəlif kommunikasiya modellərinin vahid sosial psixoloji modeldə ümumiləşdirilməsi bu sahədə toplanmış biliklərin sistemləşdirilməsi məqsədini daşıyır və hər bir sistemin ayrılıqda özəlliklərinin nəzərə alınması vacibdir. Hər bir kütləvi kommunikasiya sisteminin əsasında bütün sistemlər üçün ümumi olan vahid mexanizm durur.

Beləliklə, modelləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ədəbiyyatda kommunikasiya ya bir hərəkət (əlaqəsiz signalın birtərəfli prosesi), ya qarşılıqlı əlaqə (informasiya mübadiləsinin ikitərəfli prosesi), ya da kommunikatorların məlumat mənbəyi və qəbuledicisi kimi alternativ, davamlı olaraq hərəkət etdiyi kommunikativ proses kimi qəbul edilir.

Kommunikasiya hərəkət kimi qəbul edilən modeldə kommunikasiyaya birtərəfli proses kimi baxılır, rəy bildirməyə yer yoxdur. Müəyyən məlumatların bir subyektə digərinə ötürülməsini təmin edən bir sıra əməliyyatların yerinə yetirilməsinə yönəldilir. Kommunikasiya qarşılıqlı əlaqə kimi qəbul edilən modeldə əks əlaqə elementinin tətbiqi ikinci tip modelə - qarşılıqlı əlaqə kimi kommunikasiyaya keçidi təmin edir.

Kommunikasiya bir proses kimi qəbul edilən müasir kommunikasiya modeli kommunikasiyanı bir proses kimi əks etdirdiyi üçün daha dolğundur. Əsas fərq xətti və ya dairəvi əlaqələrin olmamasında, məlumat mənbəyi və qəbuledicisinin üst-üstə düşməsindədir. Son dövrlərdə daha çox geniş sosial kontekstdə informasiya proseslərini əhatə edən kommunikasiya sistem modellərindən istifadə edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Большунов А.Я., Киселева Н.И., Марченко Г.И., Новиков А.В., Тюриков А.Г., Чернышова Л.И., Деловые коммуникации: учебник для бакалавров / Под редакцией доцента Л.И. Чернышовой. — М.: Финансовый университет, Департамент социологии, 2018. — 338 с. (с. 17)
2. Л.Р.Тухватулина. Принципы классификации моделей коммуникации. Вестник ТГПУ. 2006. Выпуск 7 (58). Серия: Гуманитарные науки. Стр. 47-52
3. Понятие коммуникаций и их классификация. Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ» 2016, Том 7, № 4, С. 383 – 388
4. https://spravochnick.ru/reklama_i_pr/ponyatie_i_klassifikaciya_kommunikacionnyh_modeley_strategiy/

Açar sözlər: kommunikasiya prosesi, modelləri, elementləri, interaktiv, transaksiya

Ключевые слова: процесс коммуникации, модели, элементы, интерактив, транзакция

Key words: communication process, models, elements, interactive, transaction.

Xülasə

Məqalədə kommunikasiya prosesi insanlar arasında yüksək əhəmiyyət kəsb edən məlumat mübadiləsi prosesi kimi qiymətləndirilir. Kommunikasiya modeli ünsiyyət prosesində baş verən əsas elementləri və qarşılıqlı əlaqələri başa düşməyə və izah etməyə kömək edən kommunikasiya prosesinin sadələşdirilmiş təsvirini, hər hansı bir quruluş və ya prosesin əsas elementlərini və bu elementlər arasındakı əlaqələri göstərir. Həmçinin zəncirvari prosesin ümumi şəklini verən kommunikasiya modelləri forma, məzmun, funksiyalar, vəzifələr və məqsədlərə görə təsnif edilir. Kommunikasiya elementlərinin iştirakı və istiqamətinə görə ən məşhur modellər: xətti model, qeyri-xətti, çoxölçülü (həcmli), semiotik modelləri nəzərdən keçirilir: Əks əlaqənin xarakterindən asılı olaraq xətti (hərəkət), qarşılıqlı əlaqə (interaktiv) və proses (transaksiya) kimi modellər barədə məlumat verilir.

Принципы классификации моделей коммуникации

Резюме

В статье процесс коммуникации оценивается как важнейший процесс обмена информацией между людьми. Модель коммуникации показывает упрощенное описание процесса общения, основных элементов любой структуры или процесса и связей между этими элементами, что помогает понять и объяснить основные элементы и взаимодействия, происходящие в процессе коммуникации. Также модели коммуникации, дающие представление о цепном процессе, классифицируются по форме, содержанию, функциям, задачам и целям. Наиболее популярными моделями по наличию и направленности элементов коммуникации являются: линейная модель, нелинейная, многомерная (объемная), семиотические модели.

Classification principles of communication models

Summary

In the article, the communication process is evaluated as a highly important information exchange process between people. A communication model shows a simplified description of the communication process, the main elements of any structure or process and the relationships between these elements, which helps to understand and explain the main elements and interactions that occur in the communication process. Also, communication models, which give an overview of the chain process, are classified according to form, content, functions, tasks and goals. The most popular models according to the presence and direction of communication elements: linear model, non-linear, multidimensional (volumetric), semiotic models are considered.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Улькар Джавадова Ягуб

⁸⁸РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У СТУДЕНОВ, ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ КАК ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК, С ПОМОЩЬЮ ЭФФЕКТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ ОБУЧЕНИЯ СЛОВАРНОМУ ЗАПАСУ

Введение. Словарный запас является краеугольным камнем в изучении или преподавании любого языка, поскольку он сильно влияет на другие языковые навыки, «независимо от того, насколько хорошо учащиеся осваивают грамматику или произношение» (Уилкинс, 1972, стр. 111). Поэтому крайне важно иметь значительное количество «слов, чтобы иметь возможность эффективно общаться в любом контексте» (Шен, 2003, стр. 188). Лексические знания являются одним из важных строительных блоков в изучении второго или иностранного языка. Соответственно, богатый словарный запас помогает пользователям языка генерировать и представлять идеи. Настоящее исследование сосредоточено на стратегиях преподавания, используемых преподавателями для расширения словарного запаса. В частности, это исследование посвящено значительному влиянию словарного запаса на способности к чтению.

Настоящее исследование действительно посвящено изучению влияния стратегий преподавания словарного запаса на улучшение способностей к чтению. Стоит отметить, что чтение и словарный запас — это два связанных слова, которые дополняют друг друга. Таким образом, чем больше учащиеся знают слов, тем лучше они смогут понять, что говорят или пишут другие. В дополнение к этому, большой словарный запас позволяет пользователям языка лучше владеть языком. Основная цель этого исследования - проверить существующую литературу путем определения значительного влияния стратегий преподавания лексики на улучшение навыков чтения студентов, изучающих английский как иностранный язык в университетах Азербайджана. Более того, в контексте конкретного исследования показали серьезные проблемы, с которыми сталкиваются студенты азербайджанских университетов при освоении словарного запаса в процессе чтения. Было бы полезно изучить масштабы этих трудностей, чтобы предложить альтернативные стратегии, которые могли бы помочь в решении этой проблемы. Следовательно, основная цель данного исследования заключается в том, чтобы подчеркнуть важность использования эффективных стратегий обучения для развития словарного запаса учащихся на втором языке. Другими словами, в этом исследовании изучаются полезные методы, которые применяются преподавателями и которые ценятся учащимися. Рид (2000, стр. 16) отмечает, что «тестирование словарного запаса может проводиться путем измерения потенциального словарного запаса учащихся с точки зрения значений слов, синонимов» и определений или даже путем перевода слова на их родной язык. Каждый язык имеет свои специфические особенности. Эти особенности обычно являются причинами успеха или неудачи учащихся на этом языке. Таким образом, знание списка слов и их объяснений открывает учащимся путь к повышению своего уровня, поскольку позволяет им знать и контролировать свой образ мышления в различных ситуациях. Другими словами, чтобы сделать эти определения более понятными, знание слов можно разделить на две категории: первая содержит устную и печатную лексику, а вторая содержит рецептивную и продуктивную лексику. Устный словарный запас относится к словам, которые учащиеся могут произнести или услышать, тогда как печатный словарный запас относится к словам, которые учащиеся могут читать или писать. Вторая категория – это рецептивная и продуктивная лексика. Рецептивный словарный запас – это слова, которые учащиеся узнают или усваивают, слушая или видя. Продуктивный словарный запас – это слова, которые учащиеся могут произносить, понимать и применять в устной или письменной речи. Это активный процесс, включающий в себя рецептивный словарный запас, а также способность правильно говорить и писать. Учителям необходимо обновить свои методики, облегчающие процесс приобретения словарного запаса. Эти методы поощряют учащихся к выступлению, развивают их разговорные навыки, контролируют их улучшение, а также повышают их уровень. Результаты исследований показали, что учителя могут сильно влиять на учащихся. Таким образом, использование нижеупомянутых эффективных методов поможет улучшить общение.

⁸⁸ Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства Кафедра Иностранных Языков, старший преподаватель javadovaulkar@gmail.com

Игры. Игры являются важнейшей стратегией привлечения внимания учащихся и формирования у них потребности в расширении словарного запаса (Марцано и др., 2011). Участвуя в таких играх, учащиеся будут изучать новые слова, поскольку игры создают непринужденную атмосферу, которая доставляет удовольствие как учащимся, так и учителям. Что еще более важно, с помощью игр учащиеся могут получить больше энергии, потому что они забывают о скучной рутине ежедневных занятий и начинают с удовольствием практиковать язык. Большую часть времени учащиеся не осознают, что они вовлечены в реальные жизненные ситуации; потому что они просто относятся к этим играм как к своего рода вызову и соревнованию за победу.

Словарные карточки. Использование словарных карточек может пополнить запас слов учащихся (Марзуки и др., 2021). Этот вид практики предполагает разделение учащихся на пары или небольшие группы для обсуждения и обмена мыслями по конкретному вопросу, который задает им учитель, с уделением им достаточного времени. Карта содержит только одно действие. Учитель может использовать упражнения с несколькими вариантами ответов, «верно-неверно» или упражнение на выявление ошибок. Словарные карточки позволяют учащимся успешно общаться и обмениваться техниками запоминания (Фолс, 2008).

Сопоставление слов. Сопоставление слов, или семантическое картирование, или кластеризация – это очень эффективная стратегия, при которой учащиеся создают слова посредством рисования визуальных изображений. Эта стратегия помогает учащимся лучше и глубже понимать, поскольку побуждает их изучать слова и использовать их со связанными словами (Грейвз, 2008).

Карточки. Мохаммеднежад и Никдель (2012, стр. 398–399) считали, что «карточки помогают как учителям, так и ученикам». Учитель использует картонки, состоящие из новых слов с четким изображением на одной стороне. Другая сторона включает в себя перевод. В последнее время этот инструмент больше не используется для обучения языку. Карточки — полезный метод, поскольку они обогащают словарный запас новыми словами, которые, возможно, будут использоваться в различных ситуациях.

Словарные журналы. Словарные журналы — это полезная стратегия, которая помогает учащимся излагать все их расплывчатые значения и подразумеваемые концепции, почерпнутые из чтения, литературы или учебников. Они включают в себя исследование учащимися новой лексики и способы установления связей, опираясь на предварительные знания для извлечения соответствующих определений с помощью своих стилей. Поэтому они отличаются от блокнотов. В тетрадях учащиеся, скорее всего, будут копировать объяснения и заметки учителя, обычно не внося серьезных изменений. Таким образом, основная цель этих журналов — дать учащимся возможность собирать слова, искать их значения и устанавливать связи между словами, что в конечном итоге приводит к развитию их навыков. Эту стратегию можно применять при предварительном чтении, во время чтения и после чтения (Байон, 2012). Как мы видели ранее, овладение языком основано на количестве слов, которые знают и используют пользователи языка. Стоит отметить, что словарный запас считается важнейшим компонентом языкового развития. Несколько исследований показали, что чем больше вы пополняете словарный запас, тем лучше вы развиваете свое знание языка. Более того, растущий интерес к главной роли лексики приводит к появлению различных подходов, методов и приемов преподавания лексики. Грабе (2004) считал, что словарный запас и понимание прочитанного — два связанных термина. В дополнение к этому, опытные читатели, которые используют больше навыков понимания прочитанного для понимания текста, имеют тенденцию приобретать и запоминать больше словарного запаса. Студенты могут обогатить свой словарный запас, изучая устную речь, а последнюю можно практиковать посредством чтения. Кроме того, стоит отметить, что словарный запас считается важнейшим компонентом понимания текстов. На самом деле набор слов отражает уровень мышления человека. Было проведено несколько исследований словарного запаса, которые показали, что знание словарного запаса является одним из важных факторов, предсказывающих сложность текста. По словам Алькахтани (2015), одной из основных трудностей, с которыми сталкиваются пользователи языка при обработке навыков чтения, является недостаток словарного запаса.

Понимание прочитанного. Ричардс и Шмидт (2002, стр. 443) определили понимание прочитанного как «восприятие письменного текста для понимания его содержания». Тенкерсли (2005, стр. 108) рассматривал понимание как «суть чтения». Другими словами, главная цель любого читателя — понять, что хочет сказать писатель. Все теории и модели чтения, посвященные обработке

информации, подчеркивали эффективные способы, ведущие читателей к лучшему пониманию. Таким образом, понимание – это суть чтения. Это активный процесс, включающий декодирование печатных букв для извлечения смысла передаваемых сообщений. В том же отношении Сноу (2002) подчеркнул три жизненно важных элемента в понимании отпечатков: читатель, текст и действие. а. Читатель: деятель, участвующий в процессе постижения. Сюда входят все качества, способности и предварительные знания, которые он/она использует для извлечения смысла из задания по чтению. б. Текст: относится к материалу, который читатель собирается расшифровать. в. Деятельность, в ходе которой происходит понимание, включает цель, процессы и последствия, связанные с чтением. Окхилл и др. (2015, стр. 1) заявили, что «понимание прочитанного имеет большое значение в нашей жизни. Эта важность связана не только с пониманием текстов». Это связано с другими важными повседневными делами, которыми занимаются люди, такими как образование и работа. Люди полагаются на понимание, чтобы интерпретировать факсы и электронные письма, или они используют понимание, чтобы искать информацию в Интернете и т. д. Более того, они утверждали, что для понимания необходим достаточный запас слов, чтобы иметь возможность понимать. Чтобы идентифицировать слова, читателям необходимо декодировать буквы, чтобы получить слова, а слова, чтобы получить предложения, потому что чем лучше читатели понимают язык, тем лучше они понимают то, что читают. Аналогично, по мнению Сноуза (2002), Окхилл и др. (2015) понимание зависит от богатого словарного запаса, получаемого в результате декодирования, кроме того, для этого требуется понимающий человек, который связывает эти слова в значимые единицы с помощью ментальной модели. Последнее относится к мысленному представлению информации, которую читатели прочитали, услышали или увидели, включая изображения, соответствующие этой информации. Окхилл и др. (2015, стр. 2) предположили, что «ментальное представление открывает путь к лучшему пониманию». Это также помогает в оценке и запоминании.

Заключение. Нынешнему исследованию удалось собрать различные точки зрения, связанные с улучшением лексических знаний и способностей к чтению студентов изучающих английский как иностранный язык, формирующиеся под воздействием различных факторов. Собранные данные позволили нам разобраться с полезными результатами этого исследования, поскольку они подтверждают, что ранее упомянутые стратегии оказывают значительное влияние на процесс чтения. Другими словами, согласие между участниками и противоречивые точки зрения представляют собой разные факты, которые следует принимать во внимание. Фактически, учителя должны быть знакомы с эффективными стратегиями улучшения лексических знаний своих учеников для достижения своих целей обучения. Крайне важно познакомить учащихся с различными словарными единицами. Что еще более важно, использование различных материалов для чтения повышает уровень владения языком учащихся. Например, использование игр и карточек может способствовать совместной работе учащихся. Другими словами, учащиеся могут соревноваться друг с другом, используя свой собственный опыт, или они могут использовать свои знания для обмена идеями и концепциями, формируя группу, в которой учащиеся могут получить пользу друг от друга. Применение этих эффективных способов может побудить учащихся проявлять больше творчества в плане поиска приятных способов обогатить словарный запас, что положительно влияет на процесс чтения. Традиционные стратегии обучения, такие как задавать вопросы и обсуждать идеи, заставляют большинство учеников скучать, поскольку они действуют по приказу учителя. Применение уникальных стратегий создает непринужденную атмосферу, в которой студенты могут получать удовольствие и учиться.

Список использованной литературы:

1. Byon, A.S. (2012). Vocabulary learning strategies of advanced KFL learners: Using vocabulary journal assignment. *The Korean Language in America*, 17, 236-254.
2. Folse, K.S. (2008). Six vocabulary activities for the English Language classroom. *English Teaching Forum*, (3), 12-21.
3. Graves, M. (2008). Instruction on individual words: One size does not fit all. In A.E.Farstrup & S. J.Samuels (Eds.), *What research has to say about vocabulary instruction* (pp. 56-79). Newark, DE: International Reading Association.
4. Marzano, R.J., Pickering, D.J., & Heflbower, T. (2011). *The highly engaged classroom*. USA: Marzano Research Laboratory.
5. Marzuki, A.G., Santiana, Kuliahana, A., Alek, Fadhilah, N., Darmawati, B., & Bin-Tahir, S.Z. (2021). The teaching of EFL vocabulary through anticipatory learning strategy in Islamic higher education context in Indonesia. *Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*,

3543–3551.

6. Oakhill, J., Cain, k., & Elbro, C. (2015). Understanding and teaching reading comprehension. London and New York: Routledge.
7. Read, J. (2000). Assessing vocabulary. UK: Cambridge University Press.
8. Shen, W.W. (2003). Current trends of vocabulary teaching and learning strategies for EFL settings. Journal of Humanities and Social Sciences, (7), 187-224.
9. Snow, C. (2002). Reading for understanding: Toward an R and D program in reading comprehension. Santa Monica: RAND.
10. Wilkins, D.A. (1972). Linguistics in language teaching. UK: MA, MIT Press.

Ключевые слова: словарный запас, чтение, понимание, стратегии обучения, методы обучения

Key words: vocabulary, reading, comprehension, teaching strategies, teaching methods

Açar sözlər: lüğət, oxu, anlama, təlim strategiyaları, tədris metodları

Резюме

Обучение лексике находится в центре внимания на протяжении последних десятилетий. Возникший интерес включает в себя все аспекты, необходимые для обогащения этого важного элемента языка. Настоящее исследование направлено на то, чтобы подчеркнуть важность внедрения эффективных стратегий преподавания словарного запаса для улучшения способностей к чтению студентов изучающих английский как иностранный язык путем изучения значительного влияния словарного запаса на улучшение способностей к чтению. Мы проанализировали качественные и количественные данные, полученные от участников. Руководствуясь предположением, что плохой словарный запас создает проблемы для студентов, изучающих английский как иностранный язык, в этом исследовании были использованы смешанные методы для подтверждения наших предположений. Инструментами исследования являются анкета, представленная ста студентам первого курса университетов Азербайджана, и интервью с пятью преподавателями университетов. Результаты этого исследования показывают, что учителя сталкиваются с препятствиями при ознакомлении учащихся с новым словарным запасом; однако они также указывают, что существует множество стратегий, которым можно следовать, чтобы расширить словарный запас. В исследовании представлены теоретические рекомендации по улучшению навыков чтения, поскольку последнее считается основным источником новой лексики.

Developing efl learners' reading abilities by effective vocabulary teaching strategies

Summary

Teaching vocabulary has been in focus for the past decades. Arisen interest includes all the aspects that are necessary to enrich this important language element. The present research aims at highlighting the importance of incorporating effective vocabulary teaching strategies to enhance EFL learners' reading abilities by investigating the significant effect of vocabulary on improving reading abilities. It attempts to analyze the qualitative and quantitative data obtained from participants. Guided by the assumption that poor vocabulary creates problems for L2 learners this study adopted mixed-methods research to confirm our assumptions. The research instruments are a questionnaire submitted to one hundred first-year EFL learners of Azerbaijan universities, and an interview with 5 university teachers. The findings of this research reveal that teachers find obstacles when introducing new vocabulary to learners; however, they also reveal that are many strategies that can be followed to enlarge the lexis of L2. The study provides theoretical guidelines to enhance reading abilities since the latter is considered the main source of new vocabulary.

Effektiv lüğət tədris strategiyaları vasitəsi ilə ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənən tələbələrin oxu bacarıqlarının artırılması

Xülasə

Lüğətin tədrisi son onilliklər ərzində diqqət mərkəzində olmuşdur. Yaranan maraq bu mühüm dil elementini zənginləşdirmək üçün zəruri olan bütün aspektləri əhatə edir. Bu tədqiqatın məqsədi lüğətin oxu bacarıqlarının yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli təsirini araşdırmaq yolu ilə ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənənlərin oxu bacarıqlarını artırmaq üçün effektiv lüğət tədris strategiyalarının daxil edilməsinin vacibliyini vurğulamaqdır. İştirakçılardan alınan keyfiyyət və kəmiyyət məlumatlarını təhlil etməyə çalışdıq, zəif lüğətin ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənən tələbələr üçün problemlər yaratdığı fərziyyəsini rəhbər tutaraq, bu tədqiqat fərziyyələrimizi təsdiqləmək üçün qarışıq metodlu tədqiqat apardıq. Tədqiqat alətləri azərbaycan universitetlərinin ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənən yüz 1-ci kurs tələbələrinə təqdim olunmuş sorğu və 5 universitet müəllimi ilə müsahibədir. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müəllimlər yeni lüğəti öyrənənlərə təqdim edərkən maneələr tapırlar; lakin onlar ikinci dilin leksikasını genişləndirmək üçün izlənilə bilən bir çox strategiyanın olduğunu da ortaya qoyurlar. Tədqiqat oxu bacarıqlarını artırmaq üçün nəzəri qaydalar təqdim edir, çünki sonuncu yeni lüğətin əsas mənbəyi hesab olunur.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA H. ƏLİYEVİN ROLU

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu apardığı azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə üçüncü miniliyin astanasında taleyin xalqımıza bəxş etdiyi nadir şəxsiyyət – Heydər Əliyev rəhbərlik etdi və suveren Azərbaycan Respublikasının Öndəri oldu [3, s. 7]. Məhz Heydər Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında müstəqilli qazanmış xalqımız öz elminin və mədəniyyətinin səviyyəsi ilə dünya xalqlarının rəğbətini qazandı [3, s. 14]. Bu sahədəki min illik ənənələrimiz, tarixi milli yaddaşımız 70-ci illərdə Heydər Əliyevin simasında öz himayədarını tapdı. Məhz bu illər Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyətin intibah illəri oldu. Bizim Akademiyamız məhz 70-ci illərdə dünya elminin aparıcı istiqamətlərində tədqiqatlar həyata keçirdi, görkəmli nəticələr əldə etdi.

Heydər Əliyev 70-ci illərdə hakimiyyətdə olduğu dövrdə gələcək müstəqil Azərbaycanın iqtisadi, sosial və elmi-texniki potensialının hazırlanmasını böyük uzaqgörənliklə həyata keçirirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, iqtisadi əlaqələrin birdən – birə kəsildiyi bir şəraitdə Azərbaycan yaşadı və uğurla dünyanın iqtisadi inteqrasiyasına qoşuldu [3, s. 14].

Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri böyük bir coğrafi məkanda layiqli hörmət, nüfuz sahibləri oldular [3, s. 15]. Onlar Azərbaycan xalqının intellektini, böyük ədəbi – bədii istedadını təcəssüm etdirirdilər. Ötən illərə nəzər salanda bir daha görürük ki, Heydər Əliyev cənabları siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı illərdə bizim elmin və mədəniyyətin tənəzzülü dövrü başlanmışdır. Tale bizə öz milli dəyərlərimizi yaşatmaq və inkişaf etdirmək üçün imkan verdi. Heydər Əliyev cənabları xalqın çağırışına səs verib ona yenedən rəhbərlik etməklə xalqımızın milli simasını müəyyən edən dəyərləri xilas etdi [3, s. 15].

Dünya səviyyəli, dünya şöhrətli siyasi xadim olmaq yolunda Heydər Əliyev uzun və gərgin bir yol keçmişdir. Onun dövlət və siyasi xadim kimi fəaliyyətini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar:

Birinci dövrdə o, SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycanın rəhbəri kimi, respublikanın elminin, maarifinin inkişafı üçün əzmlə səy göstərir. O illərdə müxtəlif hökumətlərin və dövlətlərin nümayəndə heyətləri, bütün dünyada tanınmış ictimai və siyasi xadimlər Bakıya gəlir, burada elm, təhsil, siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və din ilə bağlı regional, ümumittifaq və beynəlxalq simpoziumlar keçirilir, ümumdünya sivilizasiyasına, bəşəriyyətin sənaye tarixinə misilsiz töhfələr vermiş Bakının şöhrəti yenedən özünə qayıdır [3, s. 25].

İkinci dövr Heydər Əliyevin Kremldə işlədiyi dövrdür. O, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi, bu fəvqəldövlətin ali rəhbərləri sırasına daxil olmuş və respublikamızda elmin, maarifin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra mühüm qərarların qəbul edilməsində çox fəal iştirak etmişdir [3, s. 26].

Nəhayət, üçüncü dövr Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsində siyasi fəaliyyət dövrü – Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınması, nəticə etibararı ilə Azərbaycan təhsilini yaxın və uzaq xarici ölkələrlə təmas nəticəsiündə daha da inkişaf etdirmək üçün nə lazımdırsa hər şeyi etmişdir [4, s. 12]. Bu baxımdan Ulu Öndərimizin Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqdakı nitqində söylədiyi aşağıdakı fikir xüsusilə xarakterikdir: “1919-cu ildə, Azərbaycann ictimai dairələrində universitet açmaq haqqında məsələ müzakirə olunduqda bəziləri şəkk gətirib deyirdilər ki, bu iş baş tutmayacaqdır, yaxçısı budur gəncləri xarici ölkələrin tanınmış unuversitet mərkəzlərində təhsil almağa göndərək. Bu gün biz həmin inamsızlara deyə bilərik ki, dörd qitənin elçiləri təhsil almaq üçün Azərbaycana gəlirlər. Azərbaycanın ali məktəblərində dünyanın 27 xarici ölkəsinin gəncləri təhsil alırlar” [4, s. 12].

Göstərməliyik ki, doğma respublikamız müstəqilliyə qovuşduqdan sonra bütövlükdə cəmiyyətimiz kimi təhsilimiz də mürəkkəb keçid dövrünü yaşamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev cənabları təhsil siyasətini ümumdövlət siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi həyata keçirmişdir. O, AR Konstitusiyasına uyğun təhsil konsepsiyası və ona müvafiq təhsil qanunu işləməyi, milli pedaqoji xüsusiyyətləri öyrənməklə milli tərbiyə sistemini hazırlamağı mühüm vəzifə kimi qarşıya qoydu [2, s. 3].

Bəli, təhsil cəmiyyətin gələcək taleyini müəyyən edən qiymətli milli sərvətdir. Cəmiyyətlə təhsilin ciddi sosial inteqrasiyasının nəhəng ölçüsünü təsəvvür etmək üçün təkcə bu faktları qeyd edək ki, 90-cı illərin sonu üçün respublikamızda fəaliyyət göstərən 2000-dən çox məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində 148 minə yaxın uşaq tərbiyə olunur və 20 minə yaxın pedaqoji işçi çalışırdı; 4500-ə qədər ümumtəhsil

⁸⁹ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti Humanitar fənlər kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. ulker-aslanova@mail.ru

məktəblərində 1,5 milyona yaxın şagird oxuyur və burada 160 minədək müəllim işləyirdi; peşə təhsili sistemindəki tədris müəssisələrində, 28 dövlət və dövlət qeydiyyatından keçmiş 13 özəl ali məktəblərində fəaliyyət göstərən on minlərlə pedaqoq tədrislə məşğuldur və yüz minlərlə təhsil alırdı. Həyatı Azərbaycanın müasir tarixi ilə bağlı olan prezident Heydər Əliyevin dahi şəxsiyyətlərə məxsus bir çox fərdi keyfiyyətləri - heyrətamiz zəhmətsevərliyi, təfəkkürünün dərinliyi, məntiqinin çevikliyi, dünyagörüşünün əhatəliliyi, fəaliyyətinin çoxsahəliliyi, biliyinin zənginliyi, hafizəsinin möhkəmliyi, iş üslubunun ardıcılığı, prinsipliliyi, qətiyyətliliyi, nitqinin son dərəcə rəvanlığı və s. onun fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə uğurunun əsas şərti olmuşdur.

Azərbaycanda 60-cı illərdə kadrların hazırlığındakı keyfiyyətsizlik, tədrisin səviyyəsidəki yarıtmazlıq bir yana, mütəxəssis yetişdirilməsindəki plansızlıq, hərəc – mərcəlik xüsusilə acınacaqlı idi. Kadr hazırlığında respublikanın ehtiyacı, tələbi nəzərə alınmır, ciddi təhlil edilib öyrənilmirdi [2, s. 20]. Buna görə də uzun illər idi ki, bir tərəfdən respublikanın ehtiyacına uyğun milli kadr hazırlanmır, digər tərəfdən, başqa bir sahənin inkişafına üstünlük verilməklə respublikanın bütün şəhərlərində, əksər rayonlarda işsizlik ordusu yaradılırdı. Belə ki, həmin dövrlərdə Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhər və rayon xalq maarif şöbələrində 10-15 min ali təhsilli müəllim iş üçün növbə gözləyirdi [2, s. 20].

Heydər Əliyev yüksək ixtisaslı kadr hazırlığında istiqamət və ixtisasların dövrün ehtiyaclarına uyğun müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət verirdi. 1970-ci illərin əvvəllərində ölkəmizin ali məktəblərində 130 ixtisas üzrə kadr hazırlanırdı, 80-cı illərin əvvəllərində ixtisasların sayı 148-ə çatmışdı [2, s. 21]. “Gənclərimiz təhsil almalıdırlar. Təhsil olmayan gəncin xoşbəxt gələcəyi ola bilməz” tələbini irəli sürən Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə yüksək ixtisaslı kadr yetişdirmək siyasətinin ümumdövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi həyata keçirmişdir [2, s. 21]. Respublika üçün milli kadr yetişdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev yerli ali məktəblərlə bərabər SSRİ-nin böyük şəhərlərinin təhsil ocaqlarında da nadir ixtisaslar üzrə kadr hazırlanmasına müstəsna əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçmiş ittifaqın ali məktəblərində azərbaycanlı tələbələrin təhsil alması 1970-ci ildən başlanmışdır [2, s. 21]. Həmin il ilk dəfə olaraq 50 nəfər gənc respublikadan kənara təhsil almağa göndərilmişdir. Bu sahə respublika rəhbərinin şəxsi nəzarətində olmuş, Azərbaycanın ali məktəblərində olmayan ixtisaslar üzrə kadr yetişdirilməsində ciddi dönüş yaranmışdır. Belə ki, sonrakı illərin hər birində keçmiş İttifaqın 43 şəhərindəki 152 ali təhsil müəssisələrinə 826 gənc azərbaycanlı oğlan və qız göndərilmişdir. Onlar 244 ixtisas üzrə təhsil almışlar. Ümumiyyətlə, həmin ali məktəbləri on mindən artıq oğlan və qız bitirmişdir və onlar “Heydər Əliyev kadrları” adını bu gün də iftixarla daşıyırlar [2, s. 21].

Heydər Əliyev gənclərin hərbi – vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi ilə böyük əhəmiyyət verirdi və bu sahədə işi yenidən qurmaq üçün gərgin əmək sərf edirdi. Bu, bir sıra amillərlə bağlı idi. Əvvəla, respublikamızda hərbiçilik milli kadrların kəmiyyət və keyfiyyətinə görə o qədər də ürəkaçan deyildi [2, s. 22]. Hətta Azərbaycanın əksər ümumtəhsil texniki – peşə və ali məktəblərində hərbi dərslər milli kadrların olmaması ucbatından qeyri azərbaycanlılara tapşırılırdı. Dərslər isə bir qayda olaraq, keçirilmir, ya da əhəmiyyətsiz fənn hesab olunur, bəzən isə sui-istifadə vasitəsinə çevrilirdi [2, s. 22].

Respublikanın rəhbəri böyük uzaqgörənliklə milli hərbi kadrların bir neçə sahə üzrə yetişdirilməsi tələbini irəli sürdü. 1980-ci ildə məhz H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə V.İ.Lenin adına APİ-də (indiki N.Tusi adına ADPU-da) Qafqazda birinci, İttifaqda isə dördüncü olan hərbi fakültə yaradıldı. Fakültənin birinci buraxılışında 150 nəfər məzuna rəpublikanın tarixində ilk dəfə hərbi rütbə verildi. Həmin illərdə Azərbaycanın Mülki Aviasiyasında milli kadrlar olmadığı üçün, əsasən qeyri – azərbaycanlılar çalışırdılar [2, s. 22]. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün Azərbaycanda təyyarəçi hazırlanması da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun təşəbbüsü ilə yaradılan hərbi mütəxəssislər hazırlayan digər müəssisə - Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəb Azərbaycanın ictimai, siyasi, hərbi həyatında yeni böyük hadisə oldu [2, s. 22]. Qeyd edək ki, uzun illər davam edən Azərbaycan – Ermənistan müharibəsində həmin hərbi məktəbin tələbələrinin göstərdiyi şücaət, qəhrəmanlıq hamıya məlumdur. Təhsil ocağının məzunları arasında Milli Qəhrəman adına layiq görülən döyüşçülər, öz qanı bahasına Vətən torpağını qoruyan cəngavərlər az deyildir.

Göstərməlidir ki, Ulu Öndərimiz Respublikamıza başçılıq etdiyi vaxtlardan mədəniyyətin də inkişafına ciddi diqqət yetirmiş, bu sahənin inkişafına çalışmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev cənabları artıq Azərbaycan KP-nin XXVIII qurultayındakı hesabat nitqində göstərirdi: “İndi respublikada iki mindən artıq klub, mədəniyyət evi və sarayı, 7242 kütləvi kitabxana, məktəb və idarə kitabxanası, iki min kino qurğusu, 37 muzey vardır. Bir çox mədəniyyət ocaqları əslində kütləvi – siyasi işin dayaq məntəqələrinə çevrilmişdir. Bununla birlikdə mədəni-maarif ocaqlarının böyük imkanlarından hələlik tam istifadə edilmir.[4,s.13] Mədəniyyət nazirliyi və onun yerli orqanları tərəfindən yaratmaz rəhbərliyin nəticəsidir ki, əhali arasında, xüsusən kənd və şəhər tipli qəsəbələrdə mədəni maarif işi zəif görülür”

[4, s. 13]. Bəli, verilən sitatdan göründüyü kimi Ulu Öndərimiz respublikada mədəniyyət nazirliyinin işindən heç də razı qalmır, onun işçilərinin işlərinə daha məsuliyyətlə yanaşmalarını tələb edir.

Heydər Əliyev cənabları ölkəmizə şeirin, incəsənətin də inkişafına da ciddi diqqət yetirmiş, bu sahənin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, o, Xalq şairi Qabilin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsindəki nitqində demişdir: “Mən vaxtı ilə düşünürdüm ki, şeir gecələri keçirmək lazımdır. Mənim 70 ci illərdə bu barədə bir çox fikirlərim var idi. Xalqımız tarixən, əsrlərlə şeirlə yaşayıb, şairlər yığışblar, özləri də, oraya toplaşanlar da şeirlər deyiblər. Ona görə də mən o vaxtlar fikirləşirdim ki, musiqi gecələri öz yerində, şeir gecələri də keçirmək lazımdır [5, s. 5]. Mən bu yubiley gecəsinə təkcə Qabilə hörmət naminə gəlməmişəm, buraya həm də incəsənətimizlə, ədəbiyyatımızla, şeirimizlə görüşmək üçün gəlmişəm” [5, s. 5].

Düşünürəm ki, yuxarıda göstərilən sitat Heydər Əliyev cənablarının şeirə, ədəbiyyata, incəsənətə necə yüksək qiymət verdiyini əyani şəkildə təcəssüm etdirir. Onun böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə ilə xəstəxanadakı görüşündə dediyi fikirlər bir daha yuxarıda dediyimiz fikirləri təsdiq edir. Belə ki, Heydər Əliyev cənabları incəsənət xadimlərimizdən, onların peşəkarlığından, müğənni Bülbüldən danışarkən Bəxtiyar Vahabzadə ona bildirir ki, bəs indi də Azər Zeynalov yetişib [5, s. 17]. Ulu Öndərimiz ona cavab olaraq bildirir ki, “mən Rəşid Behbudovu çox sevirdim. Rəşid Behbudov yaşadığıca mən daim narahat olurdum ki, onun yerini kim tutacaq. İndi baxıram, Azər Zeynalov gözəl oxuyur. Fəxr etməliyik ki, Rəşid Behbudov kimi böyük bir müğənnimiz olubdur” [5, s. 17]. Şübhəsiz ki, yuxarıda göstərdiyimiz sitat da Heydər Əliyev cənablarının təkcə şeirlə yox, həm də incəsənətlə, musiqi ilə də yaxından maraqlandığını əyani şəkildə sübut edir.

Rəhbərliyi dövründə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin bütün sahələrini eyni dərəcədə himayə edən, bu sahədə çalışan məşhur xadimləri demək olar ki, hər şeylə təmin edən H.Əliyev cənabları kino sənətinə də böyük əhəmiyyət vermişdir. Bu baxımdan onun böyük yazıçı və kino rejissorumuz R.İbrahimbəyovun 60 illik yubileyi ilə bağlı çıxışında dediyi fikirlər çox xarakterikdir. Bu çıxışında Ulu Öndərimiz demişdir: “Siz 60-cı illərdə ədəbiyyata qədəm qoyan, öz dünyagörüşü və bədii ifadə tərzilə ədəbi mühitimizi canlandıran nəslə mənsub sənətkarlardansınız. Başlıca mövzuları insan və zaman, xeyir və şər, ənənəvilik və müasirlik olan əsərləriniz qısa bir müddət ərzində Sizə böyük bir şöhrət gətirmişdir [6, s. 6].

Ulu Öndərimiz öz fəaliyyəti dövründə elm xadimlərinə, milli mədəniyyətimizin inkişafında zəhməti olanlara həmişə böyük diqqət yetirmiş, onların fəaliyyətini yüksək səviyyədə qiymətləndirmişdir.

Bütün yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda həm elm, həm təhsil, həm milli mədəniyyətimiz, həm də multikulturalizm dəyərləri daha da inkişaf edərək yeni inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan multikulturalizmi: Bakı: BBMM, 2017, 416 s.
2. Qurbanov A. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı. Bakı: Gənclik, 1997, 36 s.
3. Maqşudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, 260 s.
4. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (I cild). Bakı: Nurlar, 2008, 472 s.
5. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (II cild). Bakı: Nurlar, 2008, 528 s.
6. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (III cild). Bakı: Nurlar, 2008, 536 s.

Key words: Haydar Aliyev, science, national cultural, education, development

Ключевые слова: Гейдар Алиев, наука, национальная культура, образование, развитие

Summary

This article is devoted to our great leader Haydar Aliyev who was the head of our Republik at that time. In fact highly developed education, science, national culture are shown in this article. Haydar Aliyev is considered to play an important role in the development of science and education in our Republik. Heydar Aliyev was the leader who sent a number of talented students, who passed exams in Baku and were sent to study at High Schools in Moscow, Leningrad (St. Petersburg) in Russia, Ukraine, Belorussia and other cities as well. These factors are of great importance and shows Haydar Aliyev's great role in it.

Резюме

В этой статье рассказывается о периоде правления Азербайджанской Республикой выдающегося деятеля Гейдара Алиева. За время правления лидера Гейдара Алиева уделялось внимание науке, образованию и национальной культуре. Для развития науки и образования Гейдар Алиев вел переговоры с Москвой, Санкт – Петербургом, Украиной, Белоруссией для получения высшего образования и отправления одаренных молодежи для дальнейшего обучения. В этой статье и говорится об огромной роли в этой сфере нашего лидера Гейдара Алиева.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Aytac Mehman qızı Xəlilzadə⁹⁰ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN VIII-IX SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ
DƏRSLƏRİNDƏ ARA SÖZLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ YOLLARI

Giriş. Müasir dövrdə orta ümumtəhsil məktəblərində fəal təlimdən istifadə olunur və bu təlim bütün siniflər üzrə həyata keçirilir. O cümlədən, VIII və IX siniflərdə də bu təlimlə dərslər keçirilir, mövzular tədris olunur. Yeni təlimin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərlə o, ənənəvi təlimdən fərqlənir. Belə ki, fəal təlimdə müəllim bilikləri ötürən rolunda deyil, bələdçi rolunda çıxış edir. Eləcə də, interaktiv təlimdə biliyin axtarılması qrup və cütlərlə iş formasında daha çox ön plana çəkilir. Dərs prosesində müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət, müəllim-şagird əməkdaşlığı özünü göstərir və yeni təlim texnologiyası ilə qurulan dərslərdə əvvəlcə motivasiya mərhələsindən istifadə olunur. “Bu zaman fəal təlimdə müəllim yeganə bilik mənbəyi olmaq statusundan çıxır, şagird isə obyekt mövqeyini tərk edir” [2, 128].

Əsas hissə. Müasir fəal təlimə uyğun olaraq ara sözlərin tədrisini aşağıdakı kimi həyata keçirmək olar. Şagirdlərə ara sözləri tədris edərkən onun özünəməxsus cəhətlərini izah etmək üçün fəal dərsin ilkin mərhələsi olan motivasiya mərhələsini aşağıdakı kimi qururuq:

1. *Təəssüf, yekunlaşdırma bilmədik.*

2. *Təəssüf ikinci məğlubiyyətdir.*

Nümunələrini yazı taxtasında qeyd edib, şagirdlərə yönəldici suallarla müraciət edirik ki, hər iki cümlədə təəssüf sözü işlənmişdir. Birinci cümlədəki “*təəssüf*” sözü ilə ikinci cümlədəki “*təəssüf*” sözü arasındakı fərq nədir? Şagirdlər tərəfindən dərsin mövzusu müəyyənləşdirildikdən sonra müəllimin şərhini kimi ara sözlərin izahına başlayırıq:

Bəzən cümlədə elə söz və ifadələr olur ki, cümlə üzvləri ilə məna cəhətdən əlaqələnsə də, qrammatik cəhətdən əlaqəyə girmir. Belə söz və ifadələrə ara sözlər, xitablar və s. daxildir. Onlar cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girmədiyi üçün cümlə üzvü ola bilmir. Məsələn:

“*Bəlkə, həqiqətdir ən iti qılınc?!
Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as*” [4, 122].

Şagirdlərə başa salırıq ki, burada “*bəlkə*” ara söz, “*oğul*” sözü isə xitabdır.

“Ara sözlər və birləşmələr daxil olduğu cümlənin üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmur, cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilmir, əsas cümlə ilə mənacə bağlanaraq danışanın (və ya yazanın) söylədiyi fikrə münasibət bildirir. Məsələn: Deməli, bizə düşmən olacaqsan? (H.Mehdi) Görünür, əmimin bundan xəbəri yoxdur. (H.Mehdi)” [3, 225]. Qeyd edirik ki, burada *deməli, görünür* sözləri ara sözlərdir və digər cümlə üzvləri ilə heç bir qrammatik əlaqəyə girmir.

Şagirdlərə mənimsədirik ki, ara sözlər daha çox cümlənin əvvəlində işlənir. Məsələn: Əlbəttə, göz ürəyin aynasıdır. Bildiririk ki, bəzən cümlənin ortasında, təsadüfi hallarda isə sonunda işlənən ara sözlərə də rast gəlirik. Məsələn: Türklərin igidliyi, həqiqətən, məni heyran etdi. Uşaqlar bizə gələcək, deyəsən. Həyatı bu yerdə keçən dostlara həsəd aparıram, sözün doğrusu (S.Rüstəm). Qeyd edirik ki, burada *həqiqətən, deyəsən, sözün doğrusu* ara sözlərdir.

Şagirdlərə izah edirik ki, dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar həm ara söz, həm də əsas nitq hissəsi kimi işlənir. Yazı lövhəsində bunlara aid nümunələr yazır və görünür, deyir, düzdür sözlərini həm əsas nitq hissəsi, həm də ara söz kimi işlədirik. Əsas nitq hissəsi kimi: Düz deyirlər, tamam düzdür, doğrudur. (S.Rəhimov) Gözüm aydın, gözümə surəti-canan görünür. (Nizami) Ə, onu hansı zalım oğlu deyir? (H.Mehdi) Ara söz kimi: Görünür, günəşə iştahan vardır? (S.Vurğun) Düzdür, mən sizinlə razıyam və s.

Ara sözlərin özünəməxsus morfoloji tipləri vardır. Bu tipləri dilçi alimlər aşağıdakı kimi səciyyətləndirmişlər. “Morfoloji tiplərinə görə ara sözləri iki hissəyə ayırmaq olar: ismi ara sözlər, feili ara sözlər.

İsmi ara sözlər feili olmayan nitq hissələri ilə (isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf) əlaqədar olur. Feili ara sözlər isə feillə əlaqədar olur” [1, 225].

Bu baxımdan isimlə əlaqədar olan ara sözlərə aiddir: təəssüf, nöqtəyi-nəzər, adətə görə, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, məlumata görə və s.

Sifətlə əlaqədar olanlar bu sözlərdir: aydındır (ki), doğrusu, düzü, doğrudur, təbii ki, məlumdur ki və s.

Sayla əlaqədar olan ara sözlər əsasən sıra anlayışını özündə əks etdirir. Məsələn: birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, birincisi, ikincisi, və s.

Əvəzliliklə əlaqədar olan ara sözlər daha çox şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Məsələn: mənə, sizə, mənə görə, sənə görə, bizə görə, sizə görə və s.

⁹⁰ Lənkəran Dövlət Universitetinin magistrantı. aytacxelilzade60@gmail.com

Zərflə əlaqədar olanlara daxildir: əlbəttə, həqiqətən, adətən, hərfən, qəlbən, əksinə və s.

Feili ara sözlərin əksəriyyəti feilin şəxslı formalarında olur və ayrı-ayrı şəxslərinə görə dəyişə bilər. Ona görə də belə ara sözlər ancaq xəbərdən ibarət olan cümlələri xatırladır, lakin bu halda həmin sözlərin əsil leksik mənalari itdiyinə görə onları ancaq ara sözlər adlandırmaq olar.

“1. I Şəxsin tək və cəminə uyğun gələnələr: deyirəm ki, tutaq ki və s.

2. II Şəxsin tək və cəminə uyğun gələnələr: Görürsən ki, inan, inanın və s.

3. III şəxsin tək və cəminə uyğun gələnələr: deyir, deyirlər və s.

Feili ara sözlər feili xəbər (deyirəm, deyirlər), əmr (deyə ki, tutaq ki) vacib (deməli) formalarına uyğun gələ bilər. Ara sözlər məsdərlə də uyğun gələ bilər (demək)” [1, 225].

Ara sözlərin bu tiplərinə uyğun yazı lövhəsində nümunələr yazırıq. Məsələn: ismi ara sözlərə aid nümunə bunları yazı bilərik: Təəssüf, qurtara bilmədik. Heyif ki, biz onu gec tanıdıq. Doğrudan da, insan nə xoşbəxtədir. Doğrudur, xalam bizə gəlib. Birincisi, sən səhv etdin. İkincisi, sən bizə gəl. Məncə, bu xəmir çox su aparar. Sizcə, bu gün hava necə olacaq? Həqiqətən, əmək insanın xarakterini müəyyən edir. Şagirdlərə başa salırıq ki, birinci və ikinci cümlələr isimlə, üçüncü və dördüncü cümlələr sifətlə, beşinci və altıncı nümunələr sayla, sonrakı iki cümlə əvəzliliklə, sonuncu nümunələr zərflə ifadə olunub. Feili ara sözlərə də nümunələr yazırıq. Məsələn: Deyəsən, mən səni inandırdım. Demək, bunu gizlədirdin?

Qəzənfər Kazımov ara sözlərin məna növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Yəqinlik bildirənələr: əsla, şübhəsiz, şəxsiz, doğrudur, qətiyyə, qeyd-şərtsiz, sözsüz, doğrudan da, əlbəttə və s.
2. Güman, şübhə bildirənələr: görünür, olmaya, yəqin (ki), bəlkə (də), ehtimal, olsun ki, görəsən, güman(ki) və s.
3. Fikrin mənbəyi, kimə aid olduğunu bildirənələr: bizcə, məncə, atalar demişkən, deyilənə görə, sənə görə və s.
4. Ümumiləşdirmə, nəticə, nitq hissələri arasında əlaqə bildirənələr: beləliklə, nəhayət, deməli, demək, xülasə, qıyası, əvvəla, təxminən, əsasən, ikincisi və s.
5. Söylənən fikrə hissi-emosional münasibət bildirənələr: heyif, heyif ki, çox heyif ki, əfsus, təəssüf və s.
6. Fikrin ifadəsi üsuluna münasibət bildirilənələr: Qıyası, öz aramızda, sözün açığı, dediyim kimi, açığına desək, düzünə qalsa və s.
7. Söylənən fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirənələr: adətə görə, adəti üzrə, həmişə olduğu kimi, bir qayda olaraq və s.
8. Çağırış, diqqət bildirənələr: bağışla (bağışlayın), başa düşürsən(mi), təsəvvür edirsən(mi), bilirsən(mi) və s.” [3, 260].

Şagirdlərə bu məna növlərini yaxşı mənimsətmək üçün cümlədə işlədib yazı taxtasına yazaraq göstərir və onlara uyğun nümunələr söyləməyi tələb edirik. Məsələn: *Sözsüz, insan gücü tükənməzdir. Doğrudur, sən haqlısan. Görünür, sən onu tanımırsan. Deyəsən, mən yanıldım. Məncə, o, yalan danışır. Bizcə, bu məsələyə baxılmalıdır. Beləliklə, iş bitdi. Nəhayət, görüşə bildik. Təəssüf ki, ona dəyər verilmədi. Heyif, bu dəfə alınmadı. Öz aramızda, yaxşı insan idi. Qıyası, işimiz burda bitdi. Adətə görə, böyük gələndə kiçik durar. Bağışlayın, gecikdim. Bağışlayın, səhv mənədir.* Bildiririk ki, birinci və ikinci nümunədə yəqinlik bildirən, üçüncü və dördüncü cümlədə güman, şübhə, sonrakı iki cümlədə fikrin mənbəyini bildirən, növbəti iki nümunədə ümumiləşdirmə bildirən, doqquz və onuncu cümlələrdə söylənən fikrə hissi-emosional münasibət bildirən, on bir və on ikinci nümunədə isə fikrin ifadə üsuluna münasibət bildirən, növbəti cümlədə təbii, adəti üzrə olduğunu bildirən, son iki misrada çağırış, diqqət bildirən ara sözlər işlənib.

Şagirdlərə yazı taxtasında nümunələr yazıb başa salırıq ki, ara sözlər quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə ara sözlər bir sözdən, mürəkkəb ara sözlər iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Məsələn: *Görəsən, qapını döyən kim idi?* (sadə ara söz) *Onların iddiasına görə, guya Fazil bizə gəlməli idi.* (Mürəkkəb ara söz)

Şagirdlərə söyləyirik ki, ara sözlər heç bir suala cavab verə bilmir və dilimizdə bəzi ara sözlər bağlayıcılar ilə, bəziləri isə həm bağlayıcılı, həm də bağlayıcısız işlənir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün yazı lövhəsində nümunələr yazırıq:

“1. Bağlayıcısız işlənənələrə aid nümunə yazırıq. Məsələn: Məncə, adresi səhv salmışıq. (M.Hüseyn). Demək, mənimlə gəlmirsən (Ə.Əbülhəsən)

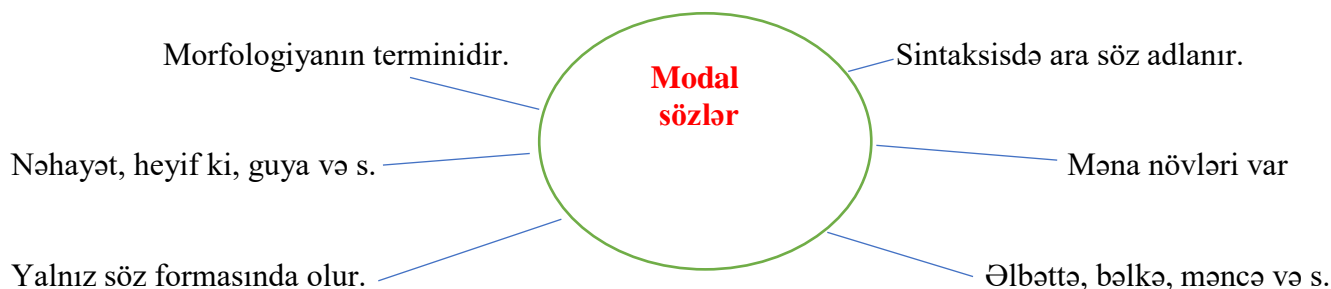
2. Həm bağlayıcılı, həm bağlayıcısız işlənən ara sözlərə aid nümunə yazırıq. Məsələn: Əlbəttə, Aslan atasının xasiyyətinə bələddir (M.Hüseyn). Əlbəttə ki, hamısını yox. (M.Hüseyn) Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim, Duman salamat qal, dağ salamat qal. (M.Araz) Bəlkə də, sən haqlısan. Görünür, günəşə iştahan vardır? (S.Vurğun) Görünür ki, kənddə mənim verəcəyim mənfəət daha çox olacaqdır. (M.İbrahimov)” [1, 224].

Yönəldici suallarla şagirdlərə müraciət edib, onlardan ara sözlərə aid nümunələr soruşuruq. *Daha doğrusu, deyə bilmərəm* (İ.Əfəndiyev). *Qəribədir ki, bu adamın yerişi də, duruşa da yastı idi.* (M.İbra-

himov) *Məncə, heç bir qəpik də almayıb* (S.Rüstəmханlı). *Ancaq, deyəsən, kənd cavanlarının çoxu qəzəbli idi* (İ.Şıxlı). *Görəsən, bir ağıllı adam qabağımıza çıxar? Deyəsən, imtahan başlamayıb. Yaşılbaş sonası, heyf ki, yoxdur.* (M.P.Vaqif) *Əlbəttə, onun qara qaşına, ala gözüne görə deyildi* (V.Babanlı). *Deyəsən, çox danışıdım. Təbii ki, bu dünyanın öz qaydaları var. Sözsüz, daha dünya gözü ilə bir-birmizi görməyəcəyik.* (R.N.Gültəkin) *Səncə, bu gün hava necə olacaq? Nəhayət, imtahan bitdi. Beləliklə, hər şey bitdi. Görəsən, dərslər nə zaman bitəcək? Deyəsən, dostlarımız bizi tərk etdi. Birincisi, budəklərim yaddan çıxmasın. Beləliklə, bütün ümidlər puç oldu. Yəqin ki yad adamı naşı sayır. Nəhayət, gözlədiyim gün gəlib çatdı. Səncə, gövdəli, qollu-qanadlı palıd nəyə görə yıxılıbdır? və s.*

Şagirdlər tərəfindən bəzən modal sözlər və ara sözlər qarışdırılır. Onlar arasında fərqi izah etməzdən öncə şagirdlərlə modal sözlər haqqında sorğu-sual edirik. Bu zaman yeni təlim üsullarından olan şəxələndirmə üsulundan istifadə edə bilirik.

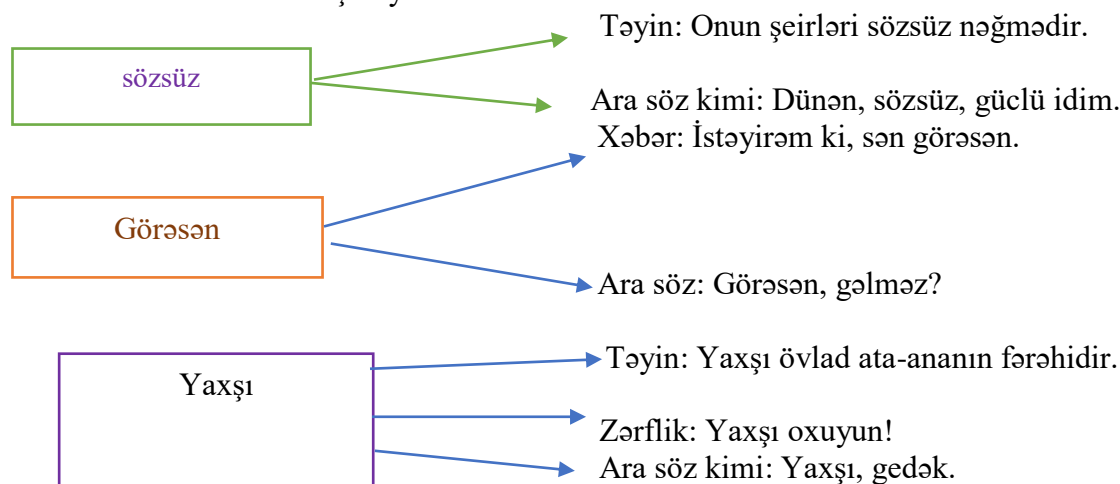

Şagirdlərə mənimsədik ki, modal sözlərlə ara sözləri eyniləşdirmək olmaz. Qeyd edirik ki, modal sözlər morfolojiyanın, ara sözlər isə sintaksisin obyektidir. Şagirdləri başa salırıq ki, modal sözlər yalnız söz formasında, ara sözlər isə söz, söz birləşməsi və cümlə formasında olur. Məsələn: *Əlbəttə ki, göz ürəyin aynasıdır* (söz formasında). *Sözün doğrusu, olmaq istəmirəm vicdan oğrusu.* (söz birləşməsi formasında), *Necə deyərlər, həm ziyarət, həm də ticarət.* (cümlə formasında)

“Q.Kazımov qeyd edir ki, ara sözlərin bir qisminə modal münasibət qoşmaların iştirakı ilə formalaşır; eşitdiyimə görə, adəti üzrə, bir sözlə, hər şeydən əvvəl, bununla bərabər, qeyd edildiyi kimi, dediyimiz kimi və s. Məsələn: *Ümumiyyətlə, duel vaxtıdırımı?* (İ.Hüseynov) *Hesaba görə, gərək indi Əmrahın on yaşı olsun.* (S.Rəhimov) *Bir sözlə, bütün dünya Ağabalanın başına daraldı.* (S.Rəhimov) *Svetayev, adəti üzrə, bir müddət baxışlarını Əzizbəyovun üstündə saxladı.* (H.Mehdi) və s.” [3, 254].

Şagirdlərə daha yaxşı mənimsətmək üçün ara sözləri cümlədə işlədirik. Məsələn: *Məncə, heç nə olmayacaq. Nazlı məlikəmiz Südabə, əfsus!* (H.Cavid) *Beləliklə, Rüksarə təbdən-təbə düşürdü.* (S.Rəhimov) *Nəhayət, bir keçid başında vurdu.* (A.Şaiq) *Yəqin ki, məni də müzakirəyə çağıracaqlar.* (M.Hüseyn) *Görəsən, atası niyə tək çağırırdı?* (M.Rzaquluzadə) *Bəlkə, bu gün axşam yağış ara verdi.* (Fəxrəddin) *Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin” susmağı bacarmırdı, o, etiraz etmək üçün doğulmuşdu.* (M.İbrahimov) *İki adam əvəzinə bir adam işləyəcək, deməli, iki maaş əvəzinə bir maaş veriləcək.* (M.Hüseyn) və s. Şagirdlərin daha yaxşı mənimsəməsi üçün onlardan da bu cür nümunələr söyləməyi tələb edirik.

Şagirdlərə izah edirik ki, dilmizdə bəzi sözlər həm ara söz kimi, həm də cümlə üzvü kimi işləyə bilər. Belə sözləri izah etmək üçün yeni təlim üsullarından istifadə edirik.

Yazı lövhəsində nümunələr yazırıq.

Şagirdlərə söyləyirik ki, ara sözlər bədii ədəbiyyatda tez-tez işlənir və danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir. Nümunələr yazıb şagirdlərə göstəririk:

Bir zaman yuvanı uçurmuşam mən

Bəlkə də, bəlkə də, o, yaddındadır. (M.Araz)

Sevgilim, anla ki, qısqanclıq nədir?

Anla ki, doğrudan, o, faciədir.... (S.Vurğun)

Ürəyimdə, necə deyər, bir nisgilim var. (S.Vurğun)

Gər dərsə Füzuli ki, - "Gözəllərdə vəfa var",

Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır. (M.Füzuli)

Bir dəfə mehmanım oldun azı min dəfə dedin,

Mənə guya ki, gəlib mehman olub neyləmişən? (N.Gəncəvi)

Bəlkə də, biz xoşbəxt ola bilərdik,

Bəlkə də, xoşbəxtik, xəbərimiz yox. (R.Rövşən)

Deyirsən: "Sən allah, əlimi öpmə,

əlimdən, deyəsən, qan iyi gəlir..." (R.Rövşən)

Şagirdlərə nümunələrdəki ara sözləri göstərilib izah edirik ki, birinci nümunədə "bəlkə də" güman, şübhə bildirən ara söz, ikinci nümunədə "doğrudan" yəqinlik bildirən ara söz, üçüncü nümunədə "necə deyərlər" mənbə, istinad, dördüncü nümunədə "əlbəttə" yəqinlik bildirən ara söz, beşinci nümunədə "guya" hissi-emosional, altıncı nümunədə "bəlkə də" güman, şübhə", sonuncu nümunədə "deyərsən" ara sözü güman, şübhə bildirir. Qeyd edirik ki, ara sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir və cümlədə modallıq yaradır.

Dərsin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlərə nümunələr əsasında ara sözləri tapmağı tapşırıq.

Doğrusu, yorulub bezikmədin sən,

Elə, durub-durub ellər deməkdən. (S.Vurğun)

Deyəsən, şöhrəti çox sevirsən qadın,

Ah, mənsəb!..Ah, şöhrət! Yaranmasaydın! (S.Vurğun)

Deyirlər, şirindir dadı dünyanın,

Kaş iki olaydı ömrü insanın. (B.Vahabzadə)

Bəlkə, bütün ötüb keçən günlər

Ən gözəl günün müqəddiməsi imiş. (R.Rza)

Çox təəssüf ki, biri təcrübə qazandıqca gəncliyini itirir. (Vinsentvan Qoq)

Nəhayət, həsrətlə görmək istədiyimiz bu tarixi şəhərə qədəm qoyuruq. (M.İbrahimov)

Şübhəsiz ki, Əhməd kişi də qızın dediyi sözləri deyəcəkdə. (M.S.Ordubadi)

Şagirdlər bu nümunələrdəki ara sözləri tapırlar. Doğrusu, deyəsən, deyirlər, bəlkə, təəssüf ki, nəhayət, şübhəsiz sözlərinin ara söz olduğunu vurğulayırlar.

Dərsin sonunda şagirdlərə ara sözlərdən yönəldici suallar veririk. Yeni təlim üsullarından istifadə edərək hər bir şagird bir ara söz deyir.

Sonra isə onlardan söylədikləri ara sözləri cümlədə işlətməyi və məna növünü söyləməyi tələb edirik.

Nəticə. Beləliklə, ara sözün müəllimin şərhilə öyrədilməsi daha çox önəm daşıyır. Çünki ara sözlər digər kateqoriyalar ilə eynilik təşkil edir. Bu zaman müəllimin izahı dərsin tam anlaşılmasına kömək olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. (2007) Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis. Bakı: Şərq-qərb, 424 s.
2. Balyev H.B., Balyev A.H (2019) Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 380 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. (2007) Bakı: Təhsil, 496 s.
4. Hacıyev T., Bektəşi S., Vəliyeva M., Hüseynova Y. Azərbaycan dili 8-ci sinif üçün dərslik, Bakı: Şərq-Qərb, 160 s.
5. <https://language.az/>

Açar sözlər: üzvlənməyən sözlər, ara sözlər, modal sözlər, cümlə, ara cümlələr, tədris **Keywords:** unaffiliated words, intermediate words, modal words, sentence, intermediate sentences, teaching

Ключевые слова: неаффилированные слова, промежуточные слова, модальные слова, предложение, промежуточные предложения, обучение.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulan mövzulardan biri olan ara sözlərin məna növlərinin öyrədilməsi, onlarda durğu işarələrinin işlənmə məqamlarına diqqət yetirilməsi, bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında öz əksini tapmışdır. Qeyd edilmişdir ki, ara sözlər danışanın söylədiyi fikrə münasibətinə görə müxtəlif məna növlərinə ayrılır. Yəqinlik bildirən ara sözlər fikrin gərçəklik dərəcəsinin dəqiq olduğunu bildirir. Güman, şübhə bildirən ara sözlərdə isə fikrin düzgünlüyünün güman edildiyi göstərilir. Fikrin mənbəyini bildirən ara sözlərdə fikrin kimə aid olduğu bildirilir. Söylənilən fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirən ara sözlər də mövcuddur. Bəzi ara sözlərdə ifadə üsuluna münasibət öz əksini tapır. Demək olar ki, hər bir məna növünə şifahi ədəbi dildə və bədii əsərlərdə rast gəlmək olar. Orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlər tərəfindən ara sözlər mövzusu çətin mənimsənilir. Ara sözlər, onun digər cümlə üzvlərindən, modal sözlərdən fərqi, quruluşca növləri, morfoloji tipləri, durğu işarələrinin qoyuluşu, ara sözlərin bağlayıcılı və ya bağlayıcısız işlənilməsinin şagirdlərə yazı taxtasında nümunələr əsasında izah edilməsi qaydalarından bəhs edilmişdir. Həmçinin məqalədə ara sözlərin yeni üsullarla tədrisi, vergülün düzgün qoyulması, bədii əsərlərdə ara sözlərin tapılması yolları, ara sözlərin morfoloji tipləri, quruluşca növləri, ara sözlərin bağlayıcılı və ya bağlayıcısız işlənməsi, ara sözlərin modal sözlərdən fərqi öz əksini tapmışdır.

Ways of mastering intermediate words in Azerbaijani language classes of VIII-IX classes at secondary schools

Summary

In the article, one of the topics that should be paid attention to during the teaching of the Azerbaijani language is the teaching of the meaning types of intermediate words, paying attention to the points of development of punctuation marks in them, based on the examples of fiction. It has been noted that intermediate words are divided into different types of meaning according to the attitude of the speaker to the thought expressed. Probability intermediate words indicate the exact degree of truth of the idea. In the intermediate words expressing assumption and doubt, it is indicated that the correctness of the opinion is assumed. Intermediate words indicating the source of the idea indicate who the idea belongs to. There are also intermediate words that indicate that the thought being expressed is natural and customary. In some intermediate words, the attitude towards the method of expression is reflected. It can be said that almost every type of meaning can be found in oral literary language and works of art. The subject of intermediate words is difficult to learn by students in secondary schools. The ways of the usage of intermediate words, their difference from other sentence members, modal words, structural types, morphological types, punctuation, the rules for explaining the use of intermediate words with or without conjunctions to students based on examples on the blackboard, were discussed in the article. Also, the article teaches intermediate words in new ways, the correct use of commas. placement, ways of finding adverbs in artistic works, morphological types of adverbs, structural types, processing of adverbs with or without conjunctions, the difference between adverbs and modal words has been reflected.

Пути освоения промежуточных слов на уроках азербайджанского языка VIII-IX классов общеобразовательных школ.

Резюме

В статье одной из тем, на которую следует обратить внимание при обучении азербайджанскому языку, является обучение типам значений промежуточных слов, обращению внимания на точки развития знаков препинания в них, на основе примеров вымысел. Замечено, что промежуточные слова делятся на разные виды значения в зависимости от отношения говорящего к выражаемой мысли. Промежуточные слова о вероятности указывают на точную степень истинности идеи. В промежуточных словах, выражающих предположение и сомнение, указывается, что предполагается правильность мнения. Промежуточные слова, обозначающие источник идеи, указывают, кому принадлежит идея. Существуют также промежуточные слова, указывающие на то, что выражаемая мысль естественна и привычна. В некоторых промежуточных словах отражается отношение к способу выражения. Можно сказать, что почти каждый тип значения можно найти в устной литературной речи и произведениях искусства. Предмет промежуточных слов труден для изучения учащимися средних школ. Изучены способы употребления промежуточных слов, их отличие от других членов предложения, модальных слов, структурных типов, морфологических типов, пунктуации, правила объяснения учащимся на примерах на доске употребления промежуточных слов с союзами и без них. обсуждается в статье. Также статья по-новому обучает промежуточным словам, правильному использованию запятых. размещение, способы нахождения наречий в художественных произведениях, морфологические типы наречий, структурные типы, обработка наречий с союзами и без них, отражено отличие наречий от модальных слов.

Rayçi: dos.. S.Abbasova

KOMMUNİKASIYA ZAMANI ÜNSİYYƏTİ TƏSİRLİ EDƏN VASİTƏLƏR

Ünsiyyət insanlar arasında ən önəmli əlaqə vasitəsidir. Həyatımızın hər sahəsində fərqli insanlarla ünsiyyət qururuq. İstər şəxsi, istərsə də iş həyatında ünsiyyətin səmərəli olması və kommunikasiya zamanı nitqimizi təsirli etmək üçün müəyyən qaydaları bilməli və onlara əməl etməliyik. Təbii ki, insan həyatını ünsiyyətsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki insan mövcudluğu ünsiyyət tələb edir. Biz ünsiyyət zamanı fikirlərimizi paylaşır, hadisələrə münasibətimizi bildirir, düşüncələrimizi ifadə edirik. Bütün bunlar ünsiyyət prosesində baş verir.

Nitq – ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı təzahür forması, informasiya ötürücü vasitədir. Nitq şəxsin bir və yaxud daha çox şəxslə əlaqə saxlamaq üçün dildən istifadə fəaliyyətidir. Nitqin əsas vəzifəsi informasiya mübadiləsi etmək, məlumat ötürməkdir. Bundan əlavə nitq informasiyanı qeydə almaq, saxlamaq kimi vəzifələrə də xidmət edir. Nitqi təsirli edən bir sıra komponentləri var: İntonasiya, orfoepiya, diksiya, vurğu, fasilə, tembr və s.

Orfoepiya yunan sözü olub "düzgün nitq" deməkdir. Bu normalar dilimizin şifahi qoluna aiddir. "Fikir və düşüncələrin daha təsirli ifadə edilməsi üçün zəruri tələblərdən biri olan orfoepiya da nitq mədəniyyətinin ayrılmaz və vacib ünsürüdür. Orfoepiya şifahi nitq üçün olan hər şeyi əhatə edir. Orfoepiyanın tədqiqat obyektini səslərin, sözlərin və tərkiblərinin, qrammatik normaların düzgün tələffüzüdür" (1, s. 17). Bəzən orfoepiya çox dar çərçivədə tədqiq edilir. Belə ki, onu tədqiq edənlər çox vaxt tələffüz anlayışı kimi başa düşürlər. Ancaq orfoepiya çox geniş bir anlayışdır hansı ki, bu anlayışlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, səslərin hansı şəraitdə tələffüz olunması, sözün əvəlində, ortasında, axırında işlənməsi, yanaşı işləndikdə hansı xüsusiyyətə malik olması və sair məsələlər orfoepiyanın tədqiq obyektidir. Bura intonasiya və vurğunu da əlavə etmək olar. Orfoepiya nitqin sürəti ilə müəyyən dərəcədə bağlıdır. Hətta orfoepik üslub növlərini müəyyənləşdirən əlamətlər sırasında sürətin də nəzərə alınması zəruri sayılır. Burdan biz belə nəticəyə gəlirik ki, orfoepiya ədəbi dilin normaları ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Orfoepiya həmçinin yüksək mədəni nitq üçün insanın dil qabiliyyətinin inkişafına zəmin yaradır

Kommunikasiya zamanı fikri düzgün, aydın, məqsədəuyğun, bundan əlavə cazibəli, təsirli, emosional etmək, zehninə nüfuz edəcək inandırıcı formada çatdırmaq lazımdır. Nitqdə ifadəlilik və emosionallıq müxtəlif vasitələrlə yaranır. Bura intonasiya, leksik vahidlər və s. daxildir. Bu iki anlayış ümumiyyətlə böyük əhatə dairəsinə malikdir. Məsələn, intonasiya deyildikdə melodiya, temp, tembr vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu, leksik vahidlər deyildikdə isə sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənali sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. nəzərdə tutulur. "Natiqlikdə məntiqli danışığa çox böyük önəm verilir, belə olduqda natiq fikrini dəqiq və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırır, dinləyicinin ağına, düşüncəsinə təsir etmiş olur. Dilimiz nitq baxımından olduqca zəngindir. Bu dildə müxtəlif rəngarəng mənə çalarları mövcuddur" (5, s. 87). İntonasiya vasitəsilə natiq müxtəlif emosional vəziyyətləri ifadə edir. İntonasiya vasitəsilə adi fikri ifadə edən ən "nəzakətli" sözlərlə dinləyicinin qəlbinə dəymək olar. Rus dilinin intonasiyası üzərində tədqiqat aparan prof. V.A.Artemov "осторожна" sözünün 22 intonasiya çalarında, daha doğrusu 22 mənada deyilə bildiyini eksperiment yolu ilə müəyyən etmişdir. Bernard Şou "bəli", "yox" sözlərinin 50 ifadə tərzində işlətməyin, müxtəlif kommunikativ münasibət bildirməyin mümkün olduğunu göstərmişdir.

Professor Ə.Dəmirçizadə yazır: "Danışarkən cümlənin tək-cə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yəni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən ucalır, bəzən qısılır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, qarşıq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də ibarə və cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma (intonasiya) deyilir" (4, s. 165).

İntonasiya tələffüzün dörd elementi – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Nitqin gücü, zərbəsi, dinamikası vurğusu, sürəti onun tempi, istiqaməti onun melodiyası, dayanacağı isə fasilədir. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləridir. Bu xarici komponentlər səslənməni yaradır. Vurğu intonasiyanın əsas ünsürlərindəndir. Dilçilik ədəbiyyatında onun üç növündən – söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

⁹¹ BDU-nun müəllimləri

Söz vurğusu nitqdə, əsasən, iki vəzifəni yerinə yetirir: a) sözlərdə forma gözəlliyi yaradır; b) yeni məna əmələ gətirir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını alır. Əks halda sözlər bayağılaşır, mənalari anlaşılmır. Nitqdə sözlərin vurğularının səhv işlənməsi onların mənalari dəyişdirir, gözəlliyinə xələl gətirir, nəzərdə tutulan fikri dinləyiciyə istənilən kimi çatdırılmır. Əgər bir cümlədə vurğu səhv deyilsə o zaman bu dinləyici tərəfindən başa düşüləcəkdir.

Cümlənin ayrı-ayrı hissələri, cümlə üzvləri kommunikativ yüklənmə əsasında düzülür. Cümləni təşkil edən sözlərin hecaları vurğuya görə fərqləndiyi kimi, cümlədəki müəyyən bir söz – kommunikativ yüklü söz də başqalarına nisbətən fərqli deyilir. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərində düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gəlir. Natiqin nitqində məntiqi vurğu çox böyük rol oynayır. Çünki bu vasitə ilə natiq nitqində çatdırmaq istədiyi əsas komponenti ayıraraq başqa bir emosiyaya ilə deyir.

Nitqin emosionallığı artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı (emfatik) vurğudur. Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur. Həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışmaq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur. Bu zaman bir səsi-samit və yaxud saiti daha güclü, uzadılaraq deyilir. Bundan əlavə Azərbaycan dilində sabit vurğudur. Bəzi şəkilçilər var ki, vurğunu qəbul edib, sözdə vurğunun yerini dəyişir.

Kommunikasiya zamanı intonasiyanın digər ünsürlərindən biri də fasilədir. Nitq müəyyən dayanacaq malikdir. Tələffüz zamanı dayanılan bu dayanacaq pauza (fasilə) adlanır. Fasilə insan şüuru vasitəsilə həyata keçirilməlidir, danışarkən nəfəs idarə olunmalıdır. Tələffüz prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəs almaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı karıxmaya, tənqənliliyə və s. kimi hallara səbəb olur. Buna görə də bu kimi hallara yol verməmək üçün nitqdəki fasilənin verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nitq fasiləsi həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya daşıyır. Məntiqi fasilə nitqi məna daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, düzgünlüyünü, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməkliliyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşlıqlığı aradan qaldırır. Fasilə psixoloji funksiya da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətnindən əlavə nəzərdə tutduğu və bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Psixoloji fasilə yazıda, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir. Nitqi təsirli etmək üçün diksiyaya da önəm vermək lazımdır. Aydın diksiya, hər şeydən əvvəl, səslərin düzgün ifadə edilməsidir. Nitq zamanı tələsmədən, aramla danışmaq mühüm rol oynayır. Tez-tez danışmaq, dilin topuq vurma, ağız quruması, yersiz udqunmalar diksiyanın pozulması deməkdir. Diksiyada natiq ağızdan gələn hava axını da düzgün tənzimləməlidir.

Kommunikasiya zamanı nitq təsirli vasitələrdən biri də ahəngdarlıqdır. Ahəngdarlıq nitqdə böyük rol oynayır. Ahəngdarlıq vasitəsilə natiqin işi asanlaşır, nitqində nizam yaranır. Ahəng nitq ünsürlərinin əsasını xüsusi bir qaydada təkrarlanma formalaşdırır.

Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar isə danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. Natiq hər hansı bir mətləbi qeyd edən zaman daha münasib sözlərdən: sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr və ibarələrdən, digər məcazlardan və sairədən istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəyyən rəbitəli mətnə nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlə işlədilsə, həmin nitq o qədər də zəngin və təsirli olar, maraqla dinlənilər, yaxşı təsir bağışlayar, asan dərk olunar. Söz ehtiyatı zəngin olan, işlətdiyi hər söz və ifadənin mənasını yaxşı anlayın adam həmişə öz fikirlərini çətinlik çəkmədən sərbəst şəkildə ifadə edə bilər. Lüğətin zənginliyi məsələsi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, yaşadığı mühitdən, mütaliəsindən, dünyagörüşündən asılıdır. Görüş dairəsi və mütaliəsi geniş, savadı mükəmməl adamların söz ehtiyatı da zəngin olur. Belələri öz çıxışlarında (adi söhbətlərində də) dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə edirlər.

Hər bir savadlı və mədəni şəxs daima öz lüğət ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Nitqi təsirli etmək üçün nitqin tərzinə diqqət yetirmək, söz ehtiyatını zənginləşdirmək və əsas verilən tələblərə əməl etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, 1966.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
3. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
4. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1984.
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.

Açar sözlər: nitq, ünsiyyət, intonasiya, fasilə, kommunikasiya, tələffüz, cümlə

Ключевые слова: речь, общение, интонация, пауза, общение, произношение, предложение

Key words: speech, communication, intonation, pause, communication, pronunciation, sentence

Xülasə

Məqalədə kommunikasiya zamanı nitqi təsirli edən vasitələrdən bəhs olunur. Ünsiyyətin və kommunikasiyasını qurulması əsas nitq vasitəsi ilə reallaşır. Nitqin təsirli olması isə intonasiya, orfoepiya, diksiya, vurğu, fasilə, tembr və s. vasitə ilə özünü göstərir. Kommunikasiya zamanı fikri düzgün, aydın, məqsədəuyğun, bundan əlavə cazibəli, təsirli, emosional etmək, zehninə nüfuz edəcək inandırıcı formada çatdırmaq lazımdır. Nitqdə ifadəlilik və emosionallıq müxtəlif vasitələrlə yaranır. Bura da intonasiya, leksik vahidlər və s. daxildir. İntonasiya anlayışına melodiya, temp, tembr vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu, leksik vahidlər deyildikdə isə sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. nəzərdə tutulur.

Резюме

В статье говорится о средствах, которые делают речь эффективной во время общения. Установление связи и общения осуществляется посредством основных средств речи. Эффективность речи – это интонация, орфография, дикция, акцент, пауза, тембр и т. д. проявляет себя через средства. Во время общения необходимо изложить мысль правильной, ясной, уместной, привлекательной, эффективной, эмоциональной, в убедительной, проникающей в сознание форме. Выразительность и эмоциональность в речи создаются разными средствами. Сюда входит интонация, лексические единицы и т. д. включает в себя. В понятие интонации входят мелодия, темп, тембровые акценты, пауза, ритм, сила голоса, диапазон голоса, лексические единицы, а также синонимы, антонимы, фразеологизмы, пословицы, поговорки, образные слова, сочетания, повторы, риторические фигуры, эмоциональные восклицания. и так далее.

Summary

The article talks about the tools that make speech effective during communication. Establishing communication and communication is realized through the main means of speech. The effectiveness of the speech is intonation, orthography, diction, accent, pause, timbre, etc. shows itself through means. During communication, it is necessary to make the idea correct, clear, appropriate, attractive, effective, emotional, in a convincing form that will penetrate the mind. Expressiveness and emotionality in speech are created by different means. This includes intonation, lexical units, etc. includes. The concept of intonation includes melody, tempo, timbre emphasis, pause, rhythm, voice strength, voice range, lexical units, and synonyms, antonyms, phraseological units, proverbs, proverbs, figurative words, combinations, repetitions, rhetorical figures, emotional exclamations. and so on. It is intended.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARINI FORMALAŞDIRAN KOMMUNİKATİV METODLAR

İnsanların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyət prosesi daima ünsiyyətlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə insanlar öz fikir və arzularını bir-birlərinə çatdırır, qarşılıqlı təsir göstərir, bir-birlərini qavrayır və anlayırlar. Ünsiyyət prosesi insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərir. Bir çox hallarda ünsiyyət prosesi münasibətlərlə müşayiət olunur və qarşılıqlı münasibətə neqativ təsir göstərir. Hamımız olmasaq da, bəzilərimiz bu cür münasibətli şəraitdən çıxmaq üçün müvafiq yol tapa bilmirik. Ünsiyyət zamanı baş verən bu cür maneələri aradan qaldırmaq yollarını şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirərək formalaşdırmaq olar.

Ünsiyyət çoxcəhətli, çoxplanlı bir prosesdir. Onun özünəməxsus növləri də vardır. Hər şeydən əvvəl, məzmunu, məqsədi və vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin bir sıra növləri qeyd olunur.

“Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilirik: maddi ünsiyyət (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə); koqnitiv ünsiyyət (bilik mübadiləsi); kondision ünsiyyət (psixi və fizioloji vəziyyətin mübadiləsi); motivlərlə bağlı ünsiyyət (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi); işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi)” (3, s. 38). Məqsəddən asılı olaraq ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini də qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq vasitəsiz və vasitəli növlərini qeyd etmək olar. Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur. Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Adətən, çox vaxt partnyorlar zaman və məkanca bir-birlərindən təcrid olunduqda vasitəli ünsiyyət özünə yer edir. Bu zaman ünsiyyət aləti kimi partnyorlar arasında onları bir-biri ilə əlaqələndirən vasitəçidən istifadə olunur. Bunlara əşyaları, qeydləri, kitabları, mədəniyyət obyektlərini, vasitəçilik edən üçüncü şəxsi, mümkün olan hər hansı vasitəni: telefonu, radionu, televizoru, kompyuteri və s. aid etmək olar. Elmi-texniki tərəqqi bu cür vasitələrin daha mütərəqqi formalarının aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qlobal internet sistemi istədiyiniz adamlarla əlaqə yaratmağa, maraqlandığınız mövzuda məlumatları əldə etmək üçün ünsiyyətə girməyə imkan verir. Müasir texniki ünsiyyət vasitələri ictimai həyatın bir çox sahələrində müvafiq məsələləri daha səmərəli şəkildə həll etmək imkanı yaradır.

Danışmaq zamanı ünsiyyətin müxtəlif fəaliyyətlərin real məqsədləri anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasında asılı olaraq, məlumat əldə etmək, nitq baryerlərini aşmaq, özünü təqdim etmə bacarıqları qazanmaq, mədəniyyətləri öyrənmək və cəmiyyətin fəal üzvü olmaqla əlaqəlidir. Bu fəaliyyətlərə müxtəlif metodlar məcmusu, yanaşmalar, üsul və vasitələr, nitq modelləri, şifahi və yazılı kommunikativ nitq çalışmaları daxildir.

Şifahi ünsiyyətin təzahür forması təbii ki, nitqdır. Nitqdən istifadə insanlara gerçəkliyi daha dəqiq, dərinə dərk etmək imkanı yaradır. Nitq ümumiləşdirməyə imkan verdiyinə görə təfəkkür əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə səbəb olur. Nəticədə cisim və hadisələrin mühüm əlamətlər üzrə təhlili, tərkibi, müqayisəsi, ümumiləşdirilməsi, mühüm ümumi xassələrə malik olan cisim və ya hadisələrin bir qrupda birləşdirilməsi imkanları yaranır. Nitqin köməyi ilə və onun əsasında formalaşan təfəkkür təhlil, tərkib, müqayisə aparmaqla yanaşı məntiqi nəticə çıxarmağa, ümumi, konkret və mücərrəd anlayışlar yaratmağa, gerçək aləmi daha dəqiq və dərinə əks etdirməyə imkan verir.

Danışmaq zamanı kommunikativ vərdişlərin hansı komponentlərdən ibarət olmasını bilmək çox vacib şərtlərdir. Bu şərtlərə məlumatı ötürən və qəbul edən arasında olan prosesin müxtəlif metodlarla ötürülməsi daxildir ki, bu mexanizmlərə yazılı və danışılan sözlər, qeyri-verbal hərəkətlər və s. aiddir.

“Kommunikativ nitq fəaliyyətinin komponentlərinin düzgün tətbiq edilməsi baxımından anlanmanın,

⁹² BDU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

danışma fəaliyyətinin tiplərinin müəyyən edilməsi, bədən dilinin, jestin, mimikanın yerli-yerində işlənməsi, oxu və yazının düzgün strategiyalarının işlədilməsi, intonasiya, aydın səs tonu, inandırıcı ifadə tərzinin olması, lüğətin və qrammatik qaydaların ünsiyyət çərçivəsi daxilində öyrədilməsi əsas götürülür” (4, s. 69).

Səmərəli kommunikasiya üçün tətbiq olunan metodlar eyni zamanda qeyri-verbal xarakter daşıyır ki, bura jestin, mimikanın, bədən dilinin yerli-yerində nümayişi, ünsiyyət vərdişlərinin, əsasən, əllərin hərəkəti, üz ifadəsinin, mimikanın aydın göstərilməsi daxildir. Səs tonunun düzgün işlənməsi danışmaq prosesində müraciətlərin ünvanlanması zamanı bu vərdişlərin formalaşdırılması çox mühümdür. Məlumatların ötürülməsində onların qarışdırılmaması da əsas şərtlərdən biridir. Müşahidələr zamanı bəzən məlumatların məzmununu anlamadan systemsiz ifadə etməsində üz ifadələrinin yersiz işlənməsi müşahidə olunur. Bədən formasının mövzunun məzmununa uyğun dinamik formada dəyişməsi də kommunikasiyanın ən vacib şərtidir. Söhbət zamanı çiyinlərin hərəkəti, əllərin məqsəduyğun işlədilməsi, göz təmasının düzgün qurulması qarşıdakı tərəfi tam özünə inandırməyə və məlumatın vacibliyinə yönəlməyə imkan yaradır. Digər tərəfdən, effektiv kommunikasiyada ikinci tərəflə tam razılaşmasın belə, tənqid etməyi, günahlandırmağı, mühakimə etməyi kənara qoyub onun fikirləri, düşüncələri ilə razılaşmalısın. İkinci faktor isə, danışanla əlaqəni kəsməmək, danışanın fikrinə qısa parafrazlarla cavab vermək də əsas şərtidir. Məsələn, danışanın nitqini tam anladığını nümayiş etdirmək üçün uyğun təkliflərdən istifadə etmək lazımdır.

“Danışmadan öncə lazımı dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq uyğun tapşırıq nümunələrinin və fəaliyyətlərinin seçilməsini müəyyənləşdirən maraqlı və diferensial əlamətlərə malik fəaliyyətlərin tətbiqindən istifadə etmək olar. Kommunikasiya zamanı təmkinli, vicdanlı, həssas, səmimi, hörmətçil və tolerant olmaq da vacib faktorlardandır” (2, s. 124). Səmərəli dinləyib-anlama, intonasiya, lüğətin inkişafına daha çox imkan yaratmaq kommunikasiyaya tam hazır olmağın göstəricisidir. Bu şərtlərin tam təminatı nitq fəaliyyətinin komponentlərinin yerinə yetirilməsinə əsaslanır.

Şifahi nitqin formalaşmasında ünsiyyətin qurulması üçün innovativ metodların tətbiqi də çox vacib şərtidir. Səmərəli ünsiyyətin yaradılmasında yalnız ilk öncə danışmaq fəaliyyəti tətbiq olunmalıdır. Uyğun kommunikasiya üçün, danışma, lüğətin, tələffüzün və qrammatik qaydaların düzgün formalaşması üçün fəaliyyət növü və üsullar düzgün seçilməli və tətbiq olunmalıdır.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanların fəallığı, öz həyat fəaliyyətini təşkil etmək bacarığı artır. Bununla bağlı olaraq kommunikativ bacarıqların inkişafı problemi üzə çıxır. Belə ki, bu bacarıqların yüksək səviyyədə olması onun təhsildə, professional, incəsənət və digər iş fəaliyyətlərində uğur qazanmağa təminat verməyə də, əsasını qoymağa imkan verir.

Şifahi nitqin təlimi haqqında sualı nəzərdən keçirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi nitq özündə ikitərəfli prosesi əmələ gətirir: danışmaq bacarığı nəzərindən (nitqin ekspressiv tərəfi) və başqa insanları anlamaq bacarığı (reseptiv şifahi nitq).

Şifahi nitq müəyyən şərtlər daxilində təsirli ola bilər. Bu şərtlər situasiya, nitq fəaliyyəti, danışanın yaşı və inkişaf səviyyəsi, söhbətin mövzusu, dinləyənin nitqi qəbul etmə hazırlığı, mimika, jestlər aidir. Bütün bu faktorlar iki və ya daha artıq həmsöhbət arasında mümkündür. Həmsöhbətlər replikalara deyir, biri o birinin dediklərinə rəy söyləyir. Şifahi nitq özünün monoloji, dialoji və poliloji formada göstərə bilər.

Monoloq - daha açıq formada öz fikirlərini deyən, niyyətini, hadisələri qiymətləndirən və s. bir nəfərin nitqidir. Monoloji nitqdə ardıcılıq, səliqəlilik, rəvanlıq daha çoxdur. Dialoqda isə bir sualdan digər suala, bir mövzudan digər mövzuya keçid, həmsöhbətin dediyi replikalara cavab vermək əvvəl deyilənlərə qayıdış çoxdur.

Dialoji nitq monoloji nitqdən fərqli olaraq əvvəldən hazırlanmır. Monoloji nitq (məlumat, hesabat) adətən əvvəldən hazırlanır. Həmçinin hazırlanmamış monoloji nitq də mümkündür.

“Təbii şərtlərdə bəzən monoloji nitqi dialoji nitqdən ayırmaq çətin olur. Dialoji nitq hər an monoloji nitqə çevrilə bilər, həmsöhbətin biri sual verir, digəri isə ona geniş şəkildə cavab verir. Monoloji nitq kimi dialoji nitq də özünəməxsus spesifikasiyası, özünəuyğun çalışmalar sistemi və təlim metodu var” (4, s. 35).

Dialoji nitq monoloji nitqə nisbətən bir sıra əlavə çətinlikləri olduğu üçün monoloji şifahi nitq dialoji şifahi nitqin təlimini xeyli qabaqlamalardır. Şifahi monoloji nitqin inkişafı üçün əsas materiallar

kitabdakı mətnlər hesab olunur. Dialoji nitq üçün isə kiçik dialoqlar (4-5 fraza) kifayət edər. Belə dialoqları öyrəndikdən sonra tələbələr onların elementlərini (salamlama, nəzakət qaydaları, nidalar) ekpressiv şifahi nitqdə istifadə edə biləcəklər.

İstər dioloji, istərsə də monoloji nitq aktiv və passiv ola bilər. Hər iki termin şərti xarakter daşımaqla danışanın və ya dinləyənin fəaliyyətini səciyyələndirir. Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümü təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları, Bakı: Bakı Universiteti, 2001
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri. Bakı, 2001

Açar sözlər: nitq, ünsiyyət, metod, kommunikasiya, şifahi

Ключевые слова: речь, общение, метод, общение, устная речь

Key words: speech, communication, method, communication, oral

Xülasə

Məqalə şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına həsr olunub. Ünsiyyət quran zaman şifahi nitq bacarıqlarının yüksək olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kommunikasiyanın uğurlu alınması, müəyyən bir nəticəyə gəlmək də şifahi nitq bacarıqlarının düzgün istifadəsindən asılıdır. Ünsiyyət prosesi insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərir. Danışq zamanı ünsiyyətin müxtəlif fəaliyyətlərin real məqsədləri anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasında asılı olaraq, məlumat əldə etmək, nitq baryerlərini aşmaq, özünü təqdim etmə bacarıqları qazanmaq, mədəniyyətləri öyrənmək və cəmiyyətin fəal üzvü olmaqla əlaqəlidir.

Резюме

Статья посвящена развитию навыков устной речи. Особенно важно при общении иметь высокие устные навыки общения. Успешное общение и достижение определенного вывода зависит от правильного использования навыков устной речи. Процесс общения оказывает своеобразное влияние на совместную деятельность и взаимоотношения людей. Настоящие цели общения во время беседы связаны с формированием навыков понимания, говорения, чтения и письма, приобретением информации, преодолением речевых барьеров, приобретением навыков самопрезентации, изучением культур и ролью активного члена общества.

Summary

The article is devoted to the development of oral speech skills. It is especially important to have high oral communication skills when communicating. Successful communication and reaching a certain conclusion depends on the correct use of oral speech skills. The communication process has a unique effect on people's joint activities and mutual relations. The real goals of communication during conversation are related to the formation of understanding, speaking, reading and writing skills, acquiring information, overcoming speech barriers, gaining self-presentation skills, learning about cultures and being an active member of society.

Rəyçi: dos.S.Abasova

Fəxriyyə Qambov qızı Abdullayeva ⁹³

İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL TERMLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARIŞILIĞI

Giriş. Beynəlmiləl sözlər xalqın ictimai həyatı, məişəti, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və mənəviyyatı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə bir dildən digər dilə keçərək müxtəlif mənə çalarları ifadə etmişdir. Beynəlmiləl sözlərin mənə xüsusiyyətlərinin inkişafı müqayisə edilən dillərin hər birinə məxsus olan spesifik daxili inkişaf qanunlarından asılıdır. İngilis dilində bu və ya digər beynəlmiləl sözə aid spesifiklik odur ki, onların semantik fərqlənmələri müqayisə olunan dillər çərçivəsindən uzaqlaşaraq ilk mənə dilə üz tutmuşdur.

M.Ş.Qasımov “Beynəlmiləl terminlər və onlardan istifadə” adlı məqaləsində yazır: “İngilis dilində beynəlmiləl sözün mənəyinə görə eyni dildən alınmasına baxmayaraq, o hər bir dildə semantikasına görə ilk mənəyindən fərqlənə bilər. İngilis dilində əgər sözün hansı dildən alınmasını o sözün mənəyində görürüksə, həmin bütün mənalarını isə ilk mənəyində axtarmaq olmaz. Beynəlmiləl söz bir dildən digərinə bütün mənaları ilə keçmir. Hər hansı bir dil digərindən ona lazım olan sözü götürür. İngilis dilində olan alınma söz öz etimologiyasından fərqli olaraq həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında mənəsini genişləndirə bilər. Bu da hər bir dil üçün lazımı şərait və imkandan asılıdır” (1, s. 45-51). İngilis dilində beynəlmiləl sözün müxtəlif dillərə keçməsi xalqların tarixi inkişafı nöqtəyi-nəzərdən bir-biri ilə əlaqələrindən asılıdır. Mədəniyyət, elm, texnika cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər daha çox mədəni, ticarət, texniki, iqtisadi və siyasi əlaqədə olurlar. Hər bir dil öz inkişaf prosesində müxtəlif amillər əsasında lüğət tərkibini zənginləşdirir. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində o dilin inkişaf qanunları mühüm rol oynayır. Hər bir dil öz daxili yaradıcılığı hesabına zənginləşib inkişaf edir. Beynəlmiləl sözlər də dilin zənginləşməsində rol oynayır və onun leksikasının müəyyən bir sahəsinə əhatə edir. Bütün dillərin öz ehtiyatının zənginləşməsində sözlərin müxtəlif mənə çalarlıqları kəsb etmələrini, onların dar mənə çərçivəsində çıxaraq öz mənalarını genişləndirmələrinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Əsas hissə. İngilis dilinin uzun və mürəkkəb tarixi proses nəticəsində söz öz mənəsini genişləndirərək yeni mənalar kəsb edir. Əgər söz əvvəllər bir predmetin adını bildirirdisə, sonradan onun mənəsi genişlənir, mənə strukturası mürəkkəbləşir və bunun da nəticəsində həmin söz bir neçə məfhumu əks etdirməyə qadir olur. Məsələn: *briqada*, *avanqard*, *futbol* və s. Bütün dünya dillərinə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərinə ən erkən daxil olan beynəlmiləl sözlərdən latın, yunan sözlərini göstərmək olar. Məhz bu səbəbdən də latın- yunan mənşəli sözlərin formalaşmasında daha böyük dəyişiklik baş vermişdir. Bu mənşəli sözlərin əksəriyyəti öz ilk mənələrində demək olar ki, dildə az işlədilir. Bu sözlər öz mənəyindən ayrıldıqdan sonra onların böyük bir qismi əvvəlki mənəni heç də indiki dövrdə digər dillərdə saxlamamışdır. Bunlar dünyanın müxtəlif dillərində müxtəlif mənalar kəsb etmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən belə sözlərin bir neçəsinin mənə xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq məqsədəuyğundur. R.C.Cəfərov “Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahlı lüğəti” adlı kitabında qeyd edir ki, “Latın dili mənşəli **auditpriya** (auditorium-dinləmək üçün yer) sözü öz mənəyindən uzaqlaşaraq müxtəlif dillərdə çoxmənalılıq kəsb etməklə ilk mənəsini da müəyyən qədər saxlamışdır. “**Auditoriya**” sözə istər müasir Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində auditoriya- məruzə oxunan zal, otaq, dinləyici, məruzəçi və mühazirəyə qulaq asanlar mənəsində işlədilmişdir. Bu sözün Azərbaycan dilində “dinləyici”, “təməşəçi” mənələrində də rast gəlmək olar. Bu sözün müxtəlif mənələrinə həm tərcümə, həm də bədii ədəbiyyatda rast gəlmək olar (2, s. 166).

“**Atmosfera**” (yunanca atmes-hava, sfera-muhit), ingiliscə “atmosphere”, fransızca “atmosphere”, rusca “atmosfera” sözü də öz inkişafında müxtəlif mənə ilə yeri bürüyən hava təbəqəsi, təzyiq vahidi, mühit, şərait mənələrində işlədilir. Göstərilən mənalar demək olar ki, rus, ingilis, fransız dillərində də öz əksini tapır. Bu sözün məcazi mənədə işlədilməsinə danışıq dilində olduğu kimi yazılı ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür.

Beynəlmiləl söz **Not** (nota) lat. nota- nişan, qeyd- ing. note; fr. note, rus nota sözü müasir Azərbaycan dilinə musiqi notların göstərən qrafiki işarə mahnıda hər hansı bir səs, səsdə ahəng, nota(diplomatik) bir hökümətə başqa hökümətə diplomatik müraciət mənələrində geniş işlədilir. Bu sözün Azərbaycan dilində bir neçə mənəsi varsa, ingilis dilində onun daha çox mənəsi var. **Note** sözünün ingilis dilindəki mənələrinə misal göstərmək olar: diqqət yetirmək və xatırlamaq; ton; keyfiyyət (səsin); qeyd; qısa məktub; ödənilməli hesab, çek və s.

⁹³ Azərbaycan Texniki Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının müəllimi

Müəlliflər kitablarında qeyd edirlər: “Qeyd etmək lazımdır ki, *note* sözünün ingilis dilindəki birinci mənası olan *qeyd* sözü Azərbaycan dilində də əvvəllər işlədilmişdir. Bu mənə Azərbaycan dilinə rus dilinin təsiri ilə deyil, ingilis və fransız dilinin təsiri ilə birbaşa daxil olmuşdur. Hal-hazırda bu sözün *qeyd* mənasında işlənməsinə Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Həmin sözün müxtəlif mənalarda işlədilməsinə təsadüf etmək olar” (3, s. 533). Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlmiləl sözlər ingilis dilində ümumi danışq leksikası xüsusi terminalogiya hesabına müəyyən dərəcədə zənginləşir. Hər bir dildə yeni kəşfin adını ifadə edən söz digər dillərdə ona ekvivalent olmadıqda o söz olduğu kimi həmin dillərə keçir və məhdud çərçivəyə bir məfhumu ifadə etməyə xidmət edir.

Ümumi danışq dili leksikası xüsusi terminalogiya hesabına müəyyən dərəcədə zənginləşir. İngilis dili mənşəli beynəlmiləl sözlərdən danışarkən buraya ancaq sırf ingilis dilinə məxsus olan sözlər deyil, başqa dillərdən ona keçib və bu dilin daxili inkişaf qanunları əsasında inkişaf edib, yeni mənə kəsb edən və digər dillərə keçən sözlər də nəzərdə tutulur. Bir dildən digərinə keçib, o dilin tərkibində formalaşaraq yeni mənə kəsb edən əvvəlki mənə və quruluşunu itirən yeni mənə ilə əvvəlki dildə və digər dillərə keçən sözün sonradan kəsb etdiyi mənə hansı dilə aiddirsə, məhz həmin dil mənşəyindən hesab edilməlidir. Məsələn: fransız dilində işlədilen “budget” sözü ingilis dilə məxsus olan sözlər sırasına daxildir. Bu söz əvvəlcə fransız dilində **budget** mənasında olub və ingilis dilinə keçmişdir. İngilis dilində yeni mənə və forma kəsb etdiyi və fransızca bu mənəni verən söz olmadığından fransız dili bu sözü ingilis dilindən almışdır. Belə sözlər fransız deyil, ingilis dili mənşəli sözlərə aiddir. Həminçin, “Tournet”- turmet, interview-intervyu və s. kimi fransız dilindəki sözlər də ingilis mənşəli sözlər hesab edilir. İngilis dilində işlənən beynəlmiləl sözləri iki qrupa bölmək olar: 1) Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən- Beynəlmiləl sözlər. 2) Dəyişiklik edilərək mənimsənilən sözlər - Beynəlmiləl sözlər.

Hər bir dil başqa dilə məxsus terminlər ya bilavasitə, ya digər bir dil vasitəsilə alınır. Terminlər bilavasitə mənə dildən alınarsa, bunlar vasitəsiz alınma terminlər hesab olunur (4, s. 375). Məsələn: İdman sahəsinə aid beynəlmiləl terminləri ingilis sözləri vasitəsiz alınma terminlərdir.

Terminlər başqa dilin vasitəsilə alınarsa, bunlar vasitəli terminlərdir. Dilimizdəki beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti bu bölmədəndir.

1) Dilimizdə dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlərə bilavasitə alınan beynəlmiləl terminlər də daxildir. Halbuki bu terminlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe deyildir. Məsələn – partiya, respublika.

2) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin yanaşı işlədilməsi xarakterik deyil. Lakin alınma terminlərdə belə bir prinsip mühafizə edilir. Məsələn – **start, park, metr, tank, teleqraf, elektron, asfalt**.

3) Beynəlmiləl terminlər bəzilərində müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz edilir, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin terminlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eynilə qalır. Məsələn – **pioner, okean, zooloq**.

4) Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq sözlərin son hecasına düşür. Bilvasitə alınan terminlərin əksəriyyətində vurğu rus dilində işlənərkən düşdüyü hecadə qalır. Məsələn – **antena, analiz, avtoqraf, termometr**.

Son zamanlar ingilis dili az qala beynəlxalq dil statusu almışdır. Ona görə də xarici ölkələrə gedən vətəndaşlarımızın danışq ingilis dilinin mənimsənilməsinə və istifadəsinə marağı artmışdır. Elmi işçilər tez-tez qurultay, konfrans, simpoziumlara dəvət olunur və digər iş sahələrinin nümayəndələri həm qısa, həm də uzun müddətə xaricdə işləməli olurlar. Beləliklə, onlar müxtəlif situasiyalarda danışqğa cəlb olunarkən əxz etdikləri beynəlmiləl terminlər onlara çox lazım olur. Beynəlmiləl terminlərin davamlı olaraq öyrənilməsi danışq zamanı əmələ gələn psixoloji maneənin ardan qaldırılması üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu deyilənləri nəzərə alsaq, necə aktual bir mövzuya toxunulduğunu aşkar etmiş olarıq. Əlbəttə, bu mövzu yeni deyildir, lakin zaman-zaman bu mövzuya qayımaq sadəcə olaraq müasir dövrün tələbidir və deməli, bu məsələ öz vacibliyini heç vaxt itirmir.

Təbiidir ki, bu istiqamətli beynəlmiləl terminlər mövzusu, fonetik, leksik, qrammatik materialın seçilməsi, mənimsənilməsi, möhkəmləndirilməsi qarşıya bir sıra məqsədlər qoyur. Lakin bu məqsədlərin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq belə hesab edirik ki, beynəlmiləl terminlərin işlədilməsi vərdişlərinin mənimsədilməsi üçün bu işlə məşğul olan mütəxəssislər hər şeydən öncə şifahi danışq məşğələlərinin ümumi planını tərtib etməlidirlər. Bununla yanaşı, müəyyən dərslük, dərslər vəsaiti olmalıdır ki, öyrədilən mövzular ardıcıl, sistemtik əlaqəli olsun. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün, verilən vaxtdan asılı olaraq cari tematik plan hazırlanmalı və az müddətdə ondan istifadə edilməlidir. Bununla əlaqədar, yeri gəlmişkən, xarici özəl tədris mərkəzləri və şirkətlərinin “Convesation club” adlı müəssisələrinə də münasibət bildirmək istərdim. Belə ki, bu işlər dinləyici auditoriyasını nəzərə almadan, dinləyicilərin təhsil ardıcılığı barədə məlumat ol-

madan aparıldığı üçün çox vaxt əhəmiyyətsiz olur .Belə klublar və ya tədris mərkəzləri bizim Azərbaycan Dillər Universiteti tərəfindən təşkil olunsa, həm mənəvi, həm də iqtisadi səmərənin yüksək səviyyədə təmin ediləcəyinə hələ işə başlamamışdan təminat vermək olar, çünki burada işləyəcək müəllimlər kontingentin tərkibi və səviyyəsi haqqında məlumatlı olduqları üçün və müdavimlərin minimum biliklərinə bələd olduqları üçün müvafiq səmərəli nəticə əldə edə bilirlər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəb dərslərimizdə bu məsələ qənaətbəxş deyildir. Belə ki, onların hamısında beynəlmiləl terminləri mənimsəmək üçün şifahi danışmaq vərdişləri kifayət qədər olduğunu söyləsək, yanılıyıq.

Beynəlmiləl terminlər mənimsəmək üçün şifahi danışmaq vərdişləri kifayət qədər olduğunu söyləsək, yanılıyıq. Ali məktəblərdə, bircə beynəlmiləl terminlərin mənimsənilməsi aşağıdakı mərhələlər üzrə planlaşdırılmalıdır: 1. An Intergrated Course for Beginners. 2. An Intergrated Course for the Pre-Intermediate Students. 3. An Intergrated Course for Intermediate Students. 4. An Intergrated Course for Advanced Students.

Beləliklə, məşğələnin plan üzrə mövzuları tərtib olunmalıdır. Belə halda mütləq leksik situasiyalara müraciət etmək lazım gələcəkdir. Beynəlmiləl terminlər mənimsəmək və öyrədilməsi üçün mümkün qədər hər növ rast gələ biləcək məqamlara aid situasiyalar öyrədilməlidir. Rast gələ biləcək situasiyalara görə mövzular isə, məsələn, bunlar ola bilər: Travelling, Singhtseeing, Getting about town, Hotel, Meals, Shopping, Speciality, University, Laboratory, Conference, Art, Theatre, Cinema, Museums və s.

Yuxarıda sitat gətirdiyimiz bölgüdə gördüyümüz kimi, danışmaq situasiyalarında beynəlmiləl terminləri mənimsəmək və öyrədilən zamanı integrativ metoda üstünlük verilir, lakin təbiidir ki, burada kommunikativ metodu da unutmamaq olmaz. Məqaləmizin nəzəri hissəsində onu da qeyd etməliyik ki, söhbət beynəlmiləl terminlərin mənimsəmək prinsipləri (bunları “conversational maxims” də adlandırırıqla) dörd tipə bölünür:

1. Relevanlıq Prinsipi, yəni münasiblik prinsipi.
2. Keyfiyyət prinsipi, beynəlmiləl terminlərin seçilərək mənimsənilməsi.
3. Kəmiyyət prinsipi (nə qədər çox beynəlmiləl terminlər bilsək o qədər yaxşıdır).
4. Aydınlıq Prinsipi (maxim of manner) - beynəlmiləl terminlərin düzgün tələffüzünə nail olmaq.

Birinci prinsip şəraitdə münasib olaraq, bu şəraitdə beynəlmiləl terminləri müvafiq olaraq düzəlmə, işlənmə danışmaq situasiyasını nəzərə tutursa, ikincidə keyfiyyət (münasib sözlərin səliqə-səhmanla seçilməsi və s.), üçüncüdə kəmiyyət (yəni nə çox, nə də az danışmaq, o qədər sözdən, cümlədən istifadə etmək ki, müsahibi çəşdirməyasan, yorulmayasan), dördüncüdə aydınlıq, yəni beynəlmiləl terminləri səlis, dəqiq çatdırmaq əsas məqsəd hesab edilir.

Nəticə. Bütün yuxarıda deyilənlər beynəlmiləl terminlərin şifahi danışmaq vərdişlərinin inkişafının leksik vasitələrinə aiddir. Qrammatik vasitələrə gəldikdə isə, ilk növbədə İndefinite (Simple) və Present Perfect (active and passive) zaman formaları, şərti budaq cümlələri, modal feillər, infinitiv və onun tərkibləri (əsasən Complex Object), dörd növ suallar və vasitəli nitq bəhsləri təkrar olunmalı, işin ilkin mərhələsində isə bu mövzular mənimsədilməli və möhkəmləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. M.Ş.Qasımov Beynəlmiləl terminlər və onlardan istifadə. Bakı, 1966, s. 45-51.
2. R.C.Cəfərov Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti. Bakı, 2003, s. 166.
3. Hudson, Grover. Essential Introductory Linguistics. Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 2000, 533 p.
4. Ur, Penny. A Course in Language Teaching. Cambridge University Press, 1996, 375 p.

Açar sözlər: İngilis dili, beynəlmiləl sözlər, Azərbaycan dili, inkişaf, müqayisə

Ключевые слова: английский язык, международные слова, азербайджанский язык, развитие, сравнение

Key words: English language, international language, Azerbaijani language, development, comparison

Резюме

Статья посвящена употреблению ситуативных упражнений в развитии коммуникативных навыков речи. Автор определяет как теоретические, так и практические положения для работы с ситуативными упражнениями в процессе обучения английскому языку. В статье даются примерные типы упражнений для улучшения указанных навыков.

Summary

The article deals with the use of situational exercises in the development of communicational oral speech habits. The author present theoretical and practical opinions of establishing the work with situational exercises in teaching process. There are types of exercises in the article to be used improving the situational habits and skills.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, prof. Yusif Süleymanov

Саламова Нармина⁹⁴

ТЕКСТ – ВЫСШАЯ КОММУНИКАТИВНАЯ ЕДИНИЦА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Проблемы обучения русскому языку как языку специальности относятся к числу активно обсуждаемых и недостаточно разработанных в методике преподавания русского языка иностранным учащимся. Прежде всего необходимо определить роль и место занятий по обучению языку специальности в практике преподавания русского языка студентам – нефилологам гуманитарного профиля. Такие занятия признаются аспектными, в связи с чем и возникает необходимость обсудить принципы выделения аспектов в процессе преподавания русского языка, выявить соотношение таких явлений, как «общелитературный язык», «научный стиль речи» и «язык специальности». На основе выявленных коммуникативных потребностей студентов – нефилологов гуманитарного профиля формируются цели и задачи аспекта «язык специальности», характеризуются принципы составления рабочей программы данного аспекта.

При этом главное внимание уделяется проблемам формирования и развития речевых навыков и умений, требующихся студентам для общения в учебно – научной сфере их деятельности.

Последние достижения лингвистики, психологии и методики преподавания русского языка как иностранного позволили углубить понимание роли и места научного текста при работе над языком специальности.

А) Функции текста при обучении языку специальности.

Текст – высшая коммуникативная единица обучения при работе по овладению языком специальности. Как мы уже знаем, в практике преподавания русского языка иностранным студентам значительное место занимает текст общенаучного и узкоспециального характера. Они выполняют разнообразные функции:

Во – первых, текст является базой для наблюдения и осмысления изучаемого лексико – грамматического материала. Отсюда требования к предъявляемым на занятиях текстам – обильная их насыщенность лексическими единицами и грамматическими конструкциями, которые представляют собой предмет изучения в данный момент.

Во – вторых, текст выступает основой для формирования тех или иных речевых навыков. Например: текст для чтения, текст для аудирования – в зависимости от того, какие речевые навыки и умения учащихся формировать или корректировать на базе данного текста, к нему предъявляются определенные требования: (так, например, текст предназначенный для обучения аудированию, должен содержать помимо основной дополнительную даже избыточную информацию; процент незнакомой лексики не должен превышать 3%, причем эта лексика не должна влиять на понимание основного содержания текста).

Кроме того, текст выступает как источник актуальной специальной информации, мотивируя последующую речевую деятельность студентов. Это обуславливает учет таких характеристик текстов, как познавательность, проблемность.

Необходимо подчеркнуть, что тематически тексты, предлагаемые на занятиях по русскому языку, должны соответствовать материалу, который либо в настоящее время является предметом изучения по специальной дисциплине, либо будет изучаться через 1 – 2 занятия. Тематическое «отставание» от специальных дисциплин ведет к резкому снижению эффективности занятий по русскому языку, поскольку ослабевает такой важный вид мотивации, как познавательная мотивация.

Таким образом, в теории и практике преподавания русского языка как языка специальности существует серьезная традиция в плане использования текста в качестве дидактического материала как средства обучения.

Б) Принципы классификации текстов, используемых при обучении языку специальности.

В последнее время проблема отбора и классификации текстов, используемых при обучении языку специальности, все чаще попадает в поле зрения как методистов, так и преподавателей – практиков, создающих учебники учебные пособия по русскому языку на материале текстов по специальности. На принципы квалификации текстов, используемых при обучении языку специальности имеются разные точки зрения (разное отношение).

⁹⁴ Bakı Musiqi Akademiyası, Humanitar elmlər kafedrası, baş müəllim,

В работах монографического характера ,намечающих возможные пути отбора и классификации текстов, в частности, отмечалась необходимость разграничения текстов, представляющих собой различные функционально – семантические типы речи.

Так, например, указывалось , что такие типы высказываний как «описание» (какого – либо явления, предмета, лица, процесса, опыта, лабораторной работы и т.д.), «повествование» (об открытии закона или явления), «рассуждение» (о выводе формулы, законе), из которых складываются тексты любой дисциплины научно – технических и естественно - научного циклов, - вполне приемлемая и целесообразная форма методической организации учебного материала.

Е.И.Мотина характеризуя классы текстов, используемых при обучении языку специальности, вносит некоторые дополнения :

Во – первых, помимо описания повествования ,рассуждения и доказательства она выделяет еще два способа изложения информации : «определение» понятия об объектах и «сообщение».

Своеобразный принцип квалификации текстового материала был реализован авторами учебника русского языка для студентов – иностранцев естественно – технических специальностей, где текст выбран в качестве основной единицы организации материала , и ему подчиняется описание всех других единиц, функции которых выполняются в тексте.

Анализ ряда других учебных пособий по русскому языку, в которых основной единицей организации материала избран текст ,показывает, что зачастую классификация текстов достаточно произвольно базируется на том, какие навыки и умения будут развиваться на базе текстов.

Таким образом, мы видим, что проблема отбора и классификации текстового материала при обучении языку специальности решается неоднозначно. Различные авторы, по – разному подходу к решению данной проблемы, выдвигают в качестве основы классификации какой – либо один критерий (функционально – семантический тип текста, семантическая классификация имен – тем текста и т.д.). чтобы создать типологию текстов, отвечающую целям обучения при работе над языком специальности, можно , проводя классификацию одновременно по нескольким основаниям , учитывая как внутритекстовые , так и экстралингвистические признаки текста. Гомогенная типология, т.е. ,базирующаяся на одном признаке, обедняет многообразие текстов и не соответствует многоаспектной сущности текста. При создании классификации должны быть уточнены следующие важнейшие характеристики текста :

1. Функционально – семантический тип текста.
2. Основной предмет изложения в тексте и ракурс его рассмотрения.
3. Тематика и проблематика текста.
4. Принадлежность текста к определенному функционально – стилистическому регистру.
5. Форма речи (устные и письменные тексты).
6. Способ представления текста.
7. Количество коммуникантов, продуцирующих текст (тексты – монологи, диалоги, полилоги).
8. Жанр текста.
9. Степень адаптированности текста.

В) Функционально – семантический тип текста.

В настоящее время существует много исследований, посвященных анализу различных функционально - семантических типов текстов, однако до последнего времени наблюдается различие как в количестве выделяемых типов, так и в самой номинации рассматриваемого явления. Одни авторы пишут о «различных типах речи» , другие о «различных способах выражения» , третьи – о «различных речевых формах».

Принять назвать термин «функционально – семантический тип текста».

Количество функционально – семантических типов текста разными авторами определяется по – разному. Всеми исследователями признается наличие трех функционально – семантических типов текста : описания , повествования, рассуждения. Действительно, данные три типа текста различаются коммуникативной направленностью, композиционно – логической структурой, языковыми формами реализации смысловых категорий.

Описание. С помощью описания говорящий (пишущий) может всесторонне охарактеризовать предмет речи, выделить объект из ряда однородных. В качестве предметов описания могут выступать конкретные предметы, явления, процессы, события, научные понятия, категории и т.д. Характеристика предмета описания может включать количественные, качественные, структурные и функциональные изменения. Строится описание путем названия предмета и перечисления признаков.

В текстах гуманитарных наук функционально – семантический тип «описание» используется в следующих случаях :

1. Описание – классификация , т. е. текст, в котором указывается на видо – родовые отношения между предметами , явлениями ; отмечается отнесенность данного предмета (явления) к классу однородных предметов (явлений).

2. Описание характерных признаков, свойств объектов исследования : абстрактных понятий, общественных явлений, процессов, конкретных предметов. Например : тексты «Структурность и неуничтожимость материи» (подъязык философии) , «Буржуазная революция как тип социальной революции» (подъязык истории) , «Предметы труда» (подъязык политэкономии).

3. Описание структуры науки , сложного абстрактного понятия, конкретного предмета, статьи, монографии, курсовой или дипломной работы.

4. Описание научного понятия.

5. В языках негуманитарных наук встречается еще один вид описания : описание предмета, явления по функциональному признаку (как функционирует , действует, работает та или другая система, машина и т.д.).

Повествование. С помощью повествования говорящий (пишущий) передает информацию о временной последовательности отдельных этапов, стадий в развитии процессов , событий, действий, состояний. В текстах гуманитарных наук функционально – семантический тип текста, « повествование» используется :

1. При передаче информации о развивающихся процессах социальной экономической, политической жизни общества. Например : тексты «Исторический прогресс» (подъязык философии), «Превращение денег в капитал»(подъязык политэкономии).

2. При передаче информации о событиях общественной жизни.

3. При изложении сведений биографического характера (события жизни общественных деятелей, ученых и др.).

4. При изложении истории науки, культуры и др.

В повествовательных текстах на первый план выдвигается порядок протекания действия (процесса, явления) в строгой временной последовательности. При этом сверх - фразовые единства в рамках текста повествования , как правило, выражают какой – либо этап (стадию, ступень) в развитии действия , что следует подчеркивать в практике обучения студентов – иностранцев восприятию текстов типа повествования.

В настоящее время среди методистов нет единого мнения о том, с какого функционально – семантического типа текстов – описания или повествования целесообразно начинать процесс обучения. С одной стороны, описательные тексты в отличии от повествовательных шире представлены в языках гуманитарных наук (повествовательные активно используются только в языках исторических дисциплин), что является как будто основанием для того, чтобы именно описание было первым функционально – семантическим типом текста, с которым знакомятся студенты. Однако необходимо тот факт, что обучение языку специальности студентов – нефилологов – только одно из направлений в многоаспектной и многоплановой работе по изучению системы русского языка. И в этом смысле более продуктивно начинать обучение с повествования в силу динамического характера данного функционально – семантического типа текста, позволяющего в короткий срок повторить , систематизировать и расширить полученные на подготовительном факультете знания и видовременной системе русского языка, заняться глагольным управлением, структурой простого глагольного предложения. Следует подчеркнуть , что описание и повествование как функционально – семантические типы текста имеют некоторую близость , что также необходимо учитывать при организации процесса работы над языком специальности.

Методически целесообразно сначала изучить формально – семантическое устройство и коммуникативную направленность данных типов текстов, а затем уже переходить к работе над функционально – семантическим типом текста «рассуждение».

Характеризуя функционально – семантический тип текста «рассуждение», необходимо особо остановиться на рассмотрении двух вопросов:

1. Что является предметом изложения при рассуждении,

2. Целесообразно ли применительно к текстам гуманитарных дисциплин разграничивать два функционально – семантических типа текста – «рассуждение» и «доказательство»?

Е. И. Мотина считает , что рассуждение имеет свой особый предмет изложения ,отличающий его

от других функционально – семантических типов речи, поскольку предметом изложения при рассуждении выступают не сами объекты, а процесс получения нового знания о них. Представляется, что процесс целесообразно разграничивать два понятия :

Предмет изложения и цели, которые преследует говорящий (пишущий), излагая ту или иную информацию о предмете.

Функционально – семантические типы текстов и различаются прежде всего не предметом изложения, а той коммуникативно - заданной установкой, которая есть у продуцирующего текст.

Рассуждение – это способ изложения, посредством которого передается процесс получения нового знания о предметах рассуждения : явлениях, процессах, событиях, научных понятиях, и категориях и сообщается само это знание (как его результат в форме логического вывода ; т.е. в форме отдельного умозаключения (полного или свернутого) или цепи взаимосвязанных умозаключений.

Рассмотрим теперь второй из намеченных выше вопросов : целесообразности разграничения функционально – семантических типов «рассуждение» и «доказательство» применительно к текстам гуманитарных дисциплин . Наличие функционально – семантического типа текста «рассуждение» признается всеми учеными, анализировавшими эту проблему. В некоторых работах упоминается также тип «доказательство», но только Е. И. Мотина пыталась разграничить эти два способа изложения, определив специфику каждого из них по отношению друг к другу и к остальным функционально – семантическим типам текстов.

Выше было изложено, что рассуждение не ограничено от других функционально – семантических типов речи объектом изложения. Это же с полным основанием может быть сказано и о «доказательстве».

Таким образом, используя функционально – семантический тип текста «описание» говорящий (пишущий) характеризует предмет, явление и др. , путем перечисления присущих ему статистических свойств, признаков, структурных или функциональных особенностей.

«Повествование» помогает охарактеризовать явления, события и др. в их временной протяженности.

«Рассуждение» же помогает передавать процесс получения нового знания о предмете, явлении и др.

Список использованной литературы:

1. Митрофанова О.Д. , Одинцова Т.Б. ,
2. «структура научного текста и обучение монологической речи».
3. Е.И. Шендельс «Некоторые проблемы грамматики текста».
4. Е.И. Мотина «Язык и специальность : лингвометодические основы обучения русскому языку студентов – нефилологов».
5. Л.П. Клобукова «Обучение языку специальности».

Açar sözlər: test, mətnin funksiyası, ixtisasın dili, semantik tip, semantika, dərs prosesi

Ключевые слова: функции текста, семантический тип, процесс обучения, язык специальности.

Резюме

В статье рассматриваются основные лингводидактические принципы создания тестов при обучении русскому языку. Автор анализируя различные типы тестов, выявляет основные методы составления тестов, а также методические рекомендации по употреблению тестов в процессе обучения русскому языку

Summary

The article discusses the basic linguodidactic principles of creating tests when teaching the Russian language. The author, analyzing various types of tests, identifies the main methods of compiling tests, as well as methodological recommendations for the use of tests in the process of teaching the Russian language

Xülasə

Məqalədə müəllif testin yüksək kommunikativ vahid olduğunu qeyd etməklə bərabər, onun əsas lingvodiadaktik prinsiplərini təhlil edir, rus dilinin tədrisi prosesində onun tətbiq lə bağlı metodik göstərişlər verir. Onu da qeyd edir ki, testlərin dərs prosesində işlədilməsi rus dilində mənimsəməni asanlaşdırır.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ KİTAB MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFI: DÜNYA MUZEYLƏRİ VƏ KİTABXANALARINDA SƏFƏVİ DÖVRÜNÜN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ İRSİ

Səfəvi dövrünün ədəbiyyat və incəsənətin tənəzzülü dövrü hesab edən alimlər mütləq Spuhlerin “Kembriç Tarixi” toplusunda “Xalılar və tekstil” adlı məqaləsinə nəzər yetirməlidirlər. İki əsrə yaxın səfəvilərin hakimiyyəti zamanı İranda görünməmiş sayda xalçalar istehsal edilmişdir. Bu gün də o xalçalar dünya muzeylərini bəzəməkdədir. Hətta o, xalçalar haqqında məqaləsini belə başlayır: “Ən gözəl İran xalçaları Səfəvi dövrünə təsadüf etməkdədir...incəsənətin bu qolu (xalaçaçılıq) inkişafın zenitinə məhz bu dövrdə çatmışdır. Səfəvi tekstilinə gəldikdə isə o, təxmini həmin ifadələrlə yazır: sənət nöqtəyi nəzərindən Pəriyada istehsal olunan parçalar (sətin, məxmər və ipək (qızıl və gümüş işləmələrlə)) öz pik həddinə Səfəvi dövründə çatmışdır [13, s. 712].

Osmanlı və Səfəvi imperiyaları üçün incəsənət çox mühüm və xüsusi yer tuturdu. Sheiyla R.Canby yazır ki, 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə sonra Şah İsmayılın məğlubiyyəti incəsənət və mədəniyyətə də öz təsirini göstərmişdi: “Dövrün kitab incəsənətinə baxsaq görürük ki, Çaldıran döyüşü və onun nəticəsində Təbrizin Osmanlılara təslim olması çox ciddi nəticələrə səbəb olmuşdu. Çünki Osmanlılar manuskriptləri və hətta rəsamları özləri ilə birgə saraylarına aparmışdılar” [4, s. 77].

Səfəvi incəsənətindən söz edərkən 1956-cı ildə Minorsky tərəfindən tərcümə edilmiş “Kaliqraflar və rəsamlar” Qazi Əhməd Qumi Mir Münşi oğlunun monoqrafiyasına (1606-cı il) diqqət edilməlidir. Bu əsərdə Qumi dövrün mühüm kaliqrafları və rəsamları haqqında məlumat vermişdir. Bundan əlavə incəsənətə olan münasibət bu əsərdə öz əksini tapmışdır. Hətta bu texniki detallarda da öz əksini tapmışdır. Sənətkarlara və sənətə yüksək qiymət verən Qumi belə yazırdı: Qələmin vasitəsilə insanlar Allahın əmrini qəbul edir, Ondan qələmin şamı işığını almışdır, qələm bilik baxçasında sərvi ağacıdır [10, s. 49].

Tanınmış səfəvişünaslar Babayan, Fərhad, Babaie, Mccabenin birgə yazdıqları “Slaves of the Shah” əsərində hakimiyyəti yavaş-yavaş ələ keçirən qulamaların incəsənətlə münasibətlərindən yazmışlar.

Müəlliflər xüsusilə erməni qulam Qaraçaqay xanın fəaliyyətini açırlar. Görünür o, Məşhədin vali statusunda bir çox incəsənət nümunələrini ələ keçirməyə müvəffəq olur. Əsərdən belə nəticəyə gəlinir ki, qulam ailəsinə qədər Məşhədin valisi qızılbaş Şamlu ailəsinin bütün varidatı, xüsusilə də kitabxana və ya bir hissəsi, Heratdan Məşhədə keçib. Deməli, ermənilərin “xüsusi qabiliyyətləri” Səfəvi dövründə incəsənətə və kitabxanalara da yansır [3, s. 115]. Bu məqaləyə əsasən, yenə erməni siyasətinin nümunəsi olaraq, müəlliflər belə bir arqumentlə çıxış edir ki, guya İkinci Şah İsmayılın dövründə, kor olan Məhəmməd Xudabəndə dövründə və Tahmasibin şahlığı dövründə Qızılbaşlar incəsənəti “ələ keçiriblər”. Sual yaranır ki, tarixən incəsənətin “ataları” sayılan qızılbaşlar bunları kimdən və haradan alıb “ələ keçiriblər”. Bu cümləni yazmaqla müəlliflər qızılbaşların qədimdən “incəsənət patronları” kimi tarixi əhəmiyyətini azaldır” qəsdən “cavanlaşdırır”.

Heyif ki, müəlliflər yenə də əsassız və tutarsız mübahisəyə yol vermişlər, qızılbaşların tarixən məlum nəcib cəhədlərini burada siyasi məqsəd kimi təqdim edirlər, hətta Şah Abbasın Qəzvinə kitabxanayı gücləndirmək kimi nəcib bir addımını müəlliflər qızılbaşlara qarşı yönəlmiş siyasi addım kimi qələmə vermişlər [3, s. 115]. Müəlliflər, Rza Abbasi, Məhəmməd, Sadiq bəy, Siyavuş kimi nəhəng kalliqrafların Qazvin kitabxanasında yaşayıb yaratdıqlarından bəhs edir. Lakin, bu müəlliflər incəsənətin inkişafının bir çox hissəsini Şah Abbasın hakimiyyət dövrü ilə əlaqələndirənlər də Sheiyla R.Canby hesab edir ki, bu incəsənət xadimlərinin inkişafına təkən verən məhz II Şah İsmayılın və Məhəmməd Xudabəndanın ölümü olmuşdur [4, s. 91]. İnanılması çətin olsa da, müəlliflər hətta Şah Abbasın Şahnamə əsərini də qızılbaş düşmənliyinə bağlayırlar. Əlyazma heç vaxt tamamlanmasa da, onun miqyası və dəbdəbəli təsvirləri, xüsusilə qızılbaşların davamlı təhdidləri nəzərə alınmaqla, şahların siyasi hakimiyyətini gücləndirmək və onun fars taxtına haqlı iddiasını təsdiqləmək məqsədi daşıyırdı.

Qərribə səslənsə də, Şah Abbasın incəsənət nümunələri ilə zəngin sarayını müəlliflər “böyük erməni xristian cəmiyyətinin İsfahandakı varlığına bağlayırlar” [3, s. 116]. Bunun izahını vermirlər. Şah Abbasın sənətkara verdiyi qiyməti müəlliflər Sadiq bəyin nümunəsində göstərir. Sarayda işləyən sənətkarlar saray əyalı hesab edilir, hətta işdən çıxandan sonra onların həyat tərzi dəyişirdi.

Qulamla gəldikdə isə, müəlliflər gürcü qulam Siyavuşun sarayda təhsil almasını və yerləşməsini

⁹⁵ Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat muzeyinin doktorantı.nasibovaayten@hotmail.com

nümunə gətirir. Yenə də qərribə bir faktı vurğulayan müəlliflər qulamaların Sarayda çovqan, oxatma, təbii elmlər, din, at minmə kimi qabiliyyətlərlə yanaşı onlara “sivil insan olma tərbiyyəsi”, “insaniyyətlik” kimi elmlərin öyrədilməsindən, qulağa qərribə gələn və bir çox şeydən xəbər verən məlumatlar verirlər. Onların zövqünü inkişaf etdirib saray qanunlarına inteqrasiya edirmişlər. Qulamaların hər sahəyə nüfuz etmələrinə qarşı olan qızılbaşlar bu durumdan narahat idilər. Xüsusilə Zülqədər ailəsinin səsini yüksəltməsi nəticədə qarşılıqlı və Zülqədərlərin məğlubiyyətinə gətirib çıxarmışdır. Onların 1590-cı ildə məğlubiyyəti Səfəvi-qızılbaş münasibətlərində dönüş nöqtəsi kimi qəbul edilir. Gördüyümüz kimi, qulamalar bugün üstləndikləri “ara qarışdırıb-mənfəət əldə etmə” prinsipi ilə artıq çox şeyə nail olmağa başlayıblar. Qulamaların “nailiyyətləri” sənətdə də həkk olunmuşdur. Qulam Allahverdi xanın buraxdığı “Futuhhati-humayun” manuskriptində, misal üçün, “qulamaların zadəganlığa yüksəlməsi” əks etdirilmişdir. Qulam Allahverdi xanın oğlu İmanqulu xanın dövründə onun iştirak etdiyi müharibədən sonra isə “Qashm book of war” manuskripti nəşr edilir və Pietro della Valle bu nəşri “öz ağalarına” Vatikana hədiyyə edir [11, s. 119]. Müəlliflər nəhayət qəbul edirlər ki, qulamaların sənətdəki fəaliyyəti heç də sənətin inkişafı üçün deyildi, bu sırf qızılbaşların təqlidi və yerini tutmaq niyyəti daşıyan mərkəli planlardan biri idi. Bu fəaliyyətlərin heç biri Səfəvi elitasının üzvləri arasında yeni və ya qeyri-adi deyildi, lakin yeni qəbul edilmiş qullar üçün bədii himayəçilik onların mövqelərini möhkəmləndirməkdə mühüm rol oynamalı və qızılbaşların uzun müddətli formalaşmış siyasi və mədəni təsirinə qarşı durmağa kömək etməli idi.

Tarixin ən qəddar cəlladlarından olan erməni qulam Qaraçaqay xan və ailəsi də əllərində geniş var dövlət və sənət kolleksiyaları toplayırlar. Sarayda dərzi kimi çalışan bu insan necəsə özünə siyasi karyera edib, qızılbaşları “sıxışdırmağa” nail olur. Şah Abbasın yersiz etibarından və sadələşməsiyləndən istifadə edən qulam ailələri ona nail olur ki, qədim quranlar, təfsirlər və manuskriptlər tarixən olduğu kimi qızılbaşların baş əydiyi Şeyx Səfinin Sufi məbədində deyil, onların ağalığı etdiyi yeni şialik mərkəzi olan Məşhədə yerləşdirilsin və beləliklə də, Şeyx Səfi məbədinin mənəvi təsir qüvvəsini azaldıb, diqqəti oradan yayındırınsınlar [3, s. 121]. Qurani-Kərim və dini mətnlər toplusu Məşədi şəxsiz dindar və geniş şəkildə İrənin şiə, rəmzinə çevirmək məqsədi daşıyırdı, Ərdəbilin diqqətəlayiq dünyəvi əlyazmaları və dəbdəbəli əşyaları isə Səfəvilərin əcdadlarının ziyarətگاهی statusunu möhkəmləndirdi.

Qərribədir, Şahın bu məbədlərə bəxş etdiyi məşhur çini kolleksiyasının üzərində Şah Abbas yazılıb, yanında da, müəlliflərin öz etirafına görə, erməni qulam Qaraçaqay xanın adı olsa da, bu adın yazılış şəkli və zamanı fərqli olduğu ehtimal edilir. Demək ki, məlum təhrif və saxtakarlıq “qabiliyyəti” burada da özünü göstərir. Müəlliflər Şah Abbasın nadir kolleksiyasını yavaş yavaş, Qaraçaqay xanın isə, müasir dövrdəki kimi. Beləliklə bu “yeni xan” əldə etdiyi var dövlətlə özünə “iqtisadi-sosial status əldə etməyə çalışır- “elita arasında iqtisadi və sosial status” [3, s. 123; 125].

Beləliklə, 1616-cı ildə o, “xan” statusu alır. Müəlliflər Səfəvilərə xidmət etmiş bir sıra qulamaları qeyd edib onların böyük nailiyyətlərindən söz açır. Şah Abbasın bütün memarlıq nailiyyətləri isə ermənilərin adına çıxılır. Bununla belə, qızılbaş düşmənçiliyi hər an vurğulanır. Yalnız qulamalar, şahın növərləri, onun övladları və övladları və qardaşları sədaqətləri qızılbaş nəhənglərinin qəbilə bağlarını aşaraq, bu imperiya planlarını həyata keçirmək və konkretləşdirmək üçün monarxın hərtərəfli qolları kimi birləşərək hərəkət edə bilərdilər və yaxud da bu cümlədə bütün fikir və niyyətlər ortaya çıxır. Memarlıq himayəsi böyük vəsait, maddi resurslar və əmək tələb edir və qulamalar terminin tam mənası ilə “xassa” kral pul kisəsini əldə etmək imtiyazına malik idilər.

Ermənimənşəli Səfəvişünas alim Sussan Babaie yeni dərc olunmuş “Səfəvi memarlığı” məqaləsində məhz qulamaların səfəvi şəhərsalmasında oynadıqları rolun əhəmiyyətini vurğulayır. O, yazır: məşhur məhəllələr arasında ən öndə gedəni erməni tacirlərinə məxsus Yeni Culfada yerləşirdi (Zayəndə çayının cənubunda, Çaharbağın qərbində yerləşən Yeni Culfada).” Babaie öz məqaləsində dönə-dönə ermənilərin sahib olduğu böyükeyvanlı evlərdən bəhs edir [9, s. 528]. Əlbətdə ki, bütün erməni əsilli alimlərin yazdıqları fikirlər faktlara əsaslanaraq yenidən araşdırılmalıdır.

Stefen F.Dale Kembric Univeriteti nəşrindən çıxmış “Osmanlı, Səfəvi və Moğol müsəlman imperiyaları” əsərinin səfəvi rəssamlığı bölməsində səfəvilərin rəssamlıq məktəbini onlardan əvvəl Teymurilərin kitabxanaçılıq və rəssamlıq sənətinin inkişafına bəslənmiş olduğunu yazır. O, dahi rəssamların arasında Sultan Hüseyin Bayqaranın oğlu Badi Əl-Zaman Mirzənin, Behzadın adlarını çəkərək, onları Teymuri və səfəvi rəssamlıqlarının arasındakı körpü adlandırır və yüksək qiymətləndirir [6, s. 170].

“Kembric tarixi” toplusunun 6-cı bölməsində Fisher W.B. “Səfəvi memarlığı” adlı araşdırmasında səfəvi memarlığının çox az öyrənildiyini vurğulayır. Alim bu paradoksu onunla izah edir ki, səfəvilər, səlcuqlar, elxanilər, teymurilər dövrü memarlıq abidələri bir-biriləri sıx bağlılıq təşkil edir və onları bir-birindən

ayırmaq çox çətinidir. Bundan əlavə o vurğulayır ən azı üç səfəvi memarlıq üslubu bir tikilidə özünü göstərə bilərdi. Yəni eyni bina həm dini, həm saray, həm də dünyəvi elementləri özündə əks etdirirdi [8, s. 761].

Qızılbaşların qədim ənənələrinə sahiblənən qulamlar, əmirləri hər şeydə təqlid edir, özlərini onların sırasına daxil etmək üçün əlindən gələni edir, özünü təsdiq prosesi hər bir sahədə, dində, siyasətdə, o cümlədən incəsənətdə də min cür hilə ilə qarışıq mənzərə yaradır. Müəlliflər bu prosesi belə qələmə verir [3, s. 101;113]. Hətta məşhur Səfəvi rəssamı Məhəmməd Qasımın “Xana məktub”unu müəlliflər necəsə Mənüçehrin oğluna aid etməyi məqsəd qoyurlar. Bu məktubda xanın adı çəkilmir, yəni kim istəsə öz məqsədi üçün istifadə edə bilər. Bəs sual doğur bu qədər “xeyrxah və nəcib” insan kimi təqdim olunan bu “erməni xana” nəyə görə “pis əxlaqlı” adı qoyaraq Şah Abbas 2 valilikdən uzaqlaşdırır və yerinə Qızılbaş əmiri Murtuza qulu xanı təyin edir. Lakin Murtuza qulu xan qorçubaşı təyin edildikdə Qaraçaqay xan yənidən yerinə qayıtmağa nail olur. Murtuza qulu xan Məşhəddə olarkən Şahnamənin yeni illüstrasiyalı versiyasını sifariş edir, bunu görən Qaraçaqay isə onu təqlid edir və bir Şahnamə də o sifariş edir. Bu Şahnamələrin biri bugün Windsor sarayı muzeyində saxlanılır, o birisi isə Gülistan Saray kitabxanasında saxlanılır [3, s. 130; 133]. Lakin müəlliflərin faktları qarışıq verməsi ona əsas verir ki, biz düşünək ki, Məhz Murtuza xanın Şahnaməsi Qaraçaqayın adına çıxılır. Yeri gəlmişkən “bad suluki” ifadəsinin əsl mənasını gizlədən müəlliflər bunu “dikbaşlıq” kimi tərcümə edirlər.

Təsadüfi deyil ki, Şərşünas alim Rieu 1895-ci ildə buraxdığı “Persiya monoskriptləri” kataloquna yazdığı giriş sözündə bu haqda belə yazır: əsərimin birinci hissəsi özündə 947 persiya monoskriptinin adını cəmləşdirib, bunlar Teologiya, tarix, coğrafiya və bəzi subordinat hissələr kimi toplanmışdır.” O, bu monoskriptləri “nadir və qiymətli” əsər adlandırır və onların kitabxanada toplanmasını böyük nailiyyət kimi qiymətləndirir [12, s. 6].

New Yorkun Metropolitan, Vaşinqtonun Sakler Smithonian, Böyük Britaniyanın British Museum, Viktoria and Albert muzeyi, məşhur universitetlərin muzeyləri, Rusiyada Ermitaj muzeyi, Oxotniy Ryad, Almanıyanın, Fransanın və bir sıra dünyanın aparıcı muzeyləri bugün Şərq vərəsəsi ilə dolub daşırlar. Son texnologiyalarla və yüksək hazırlıqlı kadrlarla təchiz edilmiş bu muzeylərdə dünyanın aparıcı mütəxəssisləri durmadan dərin araşdırmalar və yeni kəşflər edirlər. Bu proseslər insanda qibtə və rəğbət hissi doğurur. Son zamanlar isə Səfəvi, Osmanlı İslam incəsənətinə maraq getdikcə artır və nəticədə bir sıra mühüm nəşrlər ortaya çıxmaqdadır. Xüsusilə bu sahədə bugünün aktiv mütəxəssislərindən Məsumə Fərhad, Şeyla Canby kimi alimlərin, Metropolitan muzeyinin tərtib etdiyi “Court and cosmos” kitablarının adlarını çəkməliyik.

Məsumə Fərhadın son nəşrlərindən biri “The art of the Quran treasures from the museum of turkish and Islamic Art” kitabıdır. Nəfis və izahlı illüstrasiyalarla və dolğun araşdırmalarla zəngin olan bu əsər insanı heyretləndirir. Diqqət etsək görürük ki, bütün bu muzeylərin və sərgilərin yaranma dövrü məhz şərq sivilizasiyasının dağıldığı dövrə təsadüf edir. Görünür, bu məsələ qərb siyasətinin tərkib hissəsidir. Həmin prosesləri biz bugün Palmira dağıldığı zaman Suriyada müşahidə etdik-Məsumə Fərhad yazır [5, s. 20]. 14 may 1910-cu ildə Münhenin Theirsienhöhe şəhərindəki sərgi parkında açılan sərgidə səksən otaqda ustalıqla quraşdırılmış 3600 şah əsəri var idi. Bunların arasında “500 illüstrasiyalı əlyazma səhifəsi və kitabın bir nüsxəsi də var idi. Təşkilatçılardan biri olan Friderich Sarre kolleksiyasından fars təsvirli əsərlər arasında Osmanlı Quranı “The art of Quran” kitabında bir sıra məşhur alimin əsərləri və məqalələri yer alır. Səfəvi dövrü haqqında burada professor Zeren Tanının məqaləsi diqqət çəkir. O, yazır “1501-ci ildə Səfəvilərin Fars taxtına çıxması ilə gözəl əlyazmaların istehsalı paytaxt Təbrizdən və onun kral emalatxanalarından başqa şəhərlərə yayıldı. Şirazda ən çox Qurani-Kərim istehsal olunsa da, Təbriz, Qəzvin, İsfahan və Herat da fəal idi. Səfəvi əlyazma ustaları bütün Şərq imperiyalarına Səfəvi sənətini yaymaqla məşğul idilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu Səfəvilərlə başlayan ənənə deyildi. Qədim tarixi olan Quran incəsənətinin bir neçə inkişaf yolu var idi, Səfəvilər Ağqoyunlu Dövləti, Timurid Dövləti kimi nəhəng incəsənət istehsalçılarının varisləri idi. Lakin bu məktəb Quranı yazmanın özünəməxsus yolunu kəşf etmişdir [7, s. 107]. Səfəvilərin yüksək zövqünü vurğulayan alim yazır: Zeren Tanındı, Səfəvi dövründə Quran üzərində işləyən Qasıməli əl Naravi Şah Mahmud Nişapuri, Hasan Əl Bagdadi, Məhəmməd İbn Əhməd Əl Xalili Əl Təbrizi kimi nəhəng kalligraf və kitab tərtibatçılarının adını çəkir [7, s. 108].

Səfəvi dövrü sənətinin öyrənilməsi ayrıca böyük bir elmi araşdırma mövzudur. Zənnimcə bu mövzunun araşdırılması bugün Azərbaycan alimlərindən böyük diqqət, fədakarlıq və həssaslıq tələb edir.

Səfəvilər dövründən əvvəlki Azərbaycanda abu-havanı anlamaq üçün Rafael Hüseynovun Məhsəti araşdırmalarını da diqqətlə araşdırmaq lazımdır. Məhsətinin şəhraşublarını dərinlənən araşdıran akademik Rafael Hüseynov Məhsətinin fəlsəfi şərlərini alışılmamış səpkidən izah edir. Onun rübailərinin sufilik, “əxilik” nöqtəyi nəzərdən açır. Onun şərləri haqqında R.Hüseynov belə yazır, “..Məhsətinin məhəbbətdən yazması

qeyri-adi deyiliş qəribə olan o idi ki, Məhsəti qadın idi və bir qadının öz sevgisindən belə açıq saşığ danışmağı dövrün etik kanonları və ədəbiyyatın bəlli əxlaq ölçüləri ilə uyuşmurdu [2, s. 98]. Bir çox alimin fikirlərini araşdıran Rafael Hüseynov böyük şairənin əslində yüksək mədəniyyətə məxsus bir şairə olduğunu sübut edir. Məhsətinin əsərlərində erotik məhəbbət axtaran alimləri akademik Hüseynov, demək olar ki, ifşa edir. Hələ 12-ci əsrdə yazıb yaratmış Əttarın Məhsətinin dəbir olmasına nişan verdiyini vurğulayan alim, Məhsətinin öz rubailərini analiz edib onun hətta şahmat kimi riyazi-praqmatik oyunu oynarken ruhun heç bir əmrə və fərmana tabe olmadığını şairənin öz dili ilə vurğulayır.

Xoşbəxtdir üzünə ruh qoysa hər kəs.

Ruhun eyləyəni Şah edə bilməz.

Beləliklə, Məhsətinin azad ruhu hər şeydən uca tutması sufilerin kamil insan, azad insan prinsipləri ilə çuğlaşır. Məhsətini qədim yunan şairəsi Sapfo ilə müqaisə edən alim, onu Azərbaycan renessansının təzahürü adlandırır. Lakin yunandilli irsin yetəri qədər öyrənilməməsi bu işi çətinləşdirir. Maraqlıdır ki, Rafael Hüseynov Sapfonun 11 hecalı dörd misralı bəndləri ilə Məhsətinin rubailərini müqaisə edir. Hər iki şairənin şerlərinin qaynağının məhəbbət məzmunlu xalq şerləri olduğunu vurğulayır. Alim onların oxşarlıqlarını belə ifadə edir, Sapfo misralarında onun “mən”i qabarıqdır, sapfoda mücərrəd ümümləşdirici təsvirlərdən daha artıq sırf subyektiv deyim tərzii üzədir. Sapfoda gərəkci, real hiss və duyğuları əks etdirən ton ön plandadır. Nə qəribə əkizlik-məhz elə bu xüsusiyyətlər Məhsəti irsinin xarakterik əlamətlərini təşkil edir [2, s. 87]. Mahiyyətində şəhər həyatını təsvir etmək yatan şəhərsüblər gərəkədən də çox inkişaf etmiş şəhərlərdə yaranmışdır. Şəhərsüblər yazan şairlər adətən inkişafı, tərəqqisi başqalarından daha çox seçilən şəhərləri təsvir etmişlər, [2, s.111] deyərək akademik qeyd edir. Zənnimcə, bu araşdırma ədəbiyyat elminə böyük qatqısı olmaqla bərabər da bizim xalqın yalnız heyvandarlıqla məşğul olan köçərilərdən ibarət qd olmasını inkar etməyə kömək edir. “Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi...11-12 ci əsrlər ədəbiyyatımızın bu qüdrətli “qələm qardaşları” Azərbaycanın öz iqtisadi inkişaf səviyyəsi, mədəni həyatı, ədəbi mühiti etibarilə bütöv Yaxın Şərqi həyatında mühüm rol oynayan şəhərlərində yazıb yaratmışlar. Təbii ki, yaşadıqları şəhərlərin qaynar həyatı bu müəlliflərin hər birini, sözün müəyyən mənasında şəhər şairi etmişdi [2, s. 115] - deyən alim bu fikrimizi sanki təsdiqləməkdədir.

Şəhərsüblər dövrün orta təbəqə insanının şəhər əsnafının həyat tərzini əks etdirən bir janrdır. Alim Məhsəti qəhrəmanlarının peşəkar şəhər əsnafı, dəbdəbədən uzaq insanlar olduğunu sübut edir. Şairə gah dərziyə, gah çörəkçiyə, gah nalbəndə gah toxucuya üz tutur, zərif rübailər deyir və çox zaman bu dördlüklərə xəfif bir yumor çökmüş olur. Rafael Hüseynovun gəldiyi nəticəyə görə, Məhsəti, əslində, əxilər haqqında yazırdı. Əxilik sənətkarlar arasında birliyin təzahürü idi. Demək ki, Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərində əxilik Sufiliyin, futuvtatın dayaq nöqtəsinə çevrilmişdi. Sənətkar, peşəkar, xırda tacir və şəhər əhalisinin aşağı təbəqələrini birləşdirən əxi təşkilatı həmkarlara nisbətən, şübhəsiz ki, daha mütəşəkkil idi. Əxiliyin təməlinə 10cu əsrdən başlayaraq təşəkkül tapan futuvtatçılıq dururdu.

Əxiliyin təməlini peşəkar təbəqə təşkil edirdi. Buna əlavə olaraq deyərək bilirik ki, İren Melikoff öz əsərlərində məhz əxi təbəqəsinin Şah İsmayılı çox sevdiyini və dəstəklədiyini vurğulayır. Bu cərəyanların poeziyada təzahürünü R.Hüseynov çox gözəl ifadə edir. Bəllidir ki, orta əsrlərdə yaranmış hər bir fəlsəfi cərəyan, təriqət və təşkilat öz poetik ifadə meydanını, öz şairlərini də yaradıb: hürufiliyin, bektəşiliyin, Əhli-Həqqçiliyin və onlarca başqa cərəyanların nəzəri əsaslarını yayan mübəllifləri olduğu kimi şairləri də olub [2, s. 129; 132]. Məhsəti bu cərəyanları öz şerlərində sevgi ilə vəsf edən ilk şairlərimizdən idi. Onun erotik sevgi şerləri kimi yalnız alqılanan ifadə tərzii əslində futuvtatın, sufiliyin özəyini təşkil edən Allaha olan eşqdən və insanın ilahi sevgisindən və bu sevginin gözəlliyindən bəhs etməkdədir.

Araşdırmasının irəliləyən səhifələrində alim nəyə görə Məhsətinin şerlərini məhz cavan əxilərə həsr etdiyini, əsasən də gən oğlanları vəsf etməsini, zahirən məhəbbət mündəricəli kimi görünən “müəllif” şerlərin mahiyyətini bizə açır. O, İvhan üs Səfa kimi sufilik risalələrinin bu poetik janrlara təsirindən bəhs edir. Bu təriqət risalə toplusunun fəlsəfəsinə görə, Peyğəmbər gəncliklə sıx bağlı idi. Yaşlı insanların təriqətə cəlb etmək olduqca çətin olmalı idi, çünki onların fikirlərinə təsir etmək asan deyildi. Demək ki, bu təriqətlərin özəyini məhz cavan əxilər təşkil etməli idi. Katrin Babayanın məqalələrində tez tez rast gəldiyim “cavanmərdlər” məhz bu futuvtat üzvləri, başqa sözlə desək, əxilərdir. Demək ki, şəhərsüblərdə adi məhəbbət axtaranlar heç nəyə nail ola bilməz, şəri anlamaq üçün Sufi ədəbiyyatındakı rəmzlərdən xəbərdar olmaq vacibdir. Şəhərsüblərdə “mey”, “sagi”, “aşiq” və “məşuq” kimi terminlərin məhz “ilahi bilik” və “ilahi eşq” rəmzi olmasından xəbərdar olmaq vacibdir. Təəccüblü deyil ki, Məhsətinin bir çox şeri məhz “xarabat” təsviri kimi çatdırılır. Bu da sufi şerlərinin atributlarında ən parlaq nümunəsidir. Askətlər məhs “Xarabat əhli” olduğunu vurğulayırlar. R.Hüseynov yazır: “Ümumən, klassik ədəbiyyatda xarabatın rindlər məskəni

kimi nişan verilməsi bəllidir. Lakin dastanda bu yer əxi cavanlarla bağlı xatırlandığından istər-istəməz maraqlıdır [2, s. 132].

Beləliklə, uzun illər bizə Məhsətinin sanki erotik sevgi şeri yazan bir “ədəbsiz” bir şairə kimi təqdim olunmasına rafael Hüseynov bu araşdırması ilə son qoymuşdur. Azərbaycan xalqının sufilik məhəbbətinin, sevgisinin və rəğbətini ayaqlar altına alınmasını beləcə əngəlləmişdir, bu da xalqın qarşısında böyük kimi dəyərləndirilməlidir.

R.Hüseynov dəyərli araşdırmasında fars və türk dilinin rubai janrında istifadəsindən bəhs edir. Rübainin ərəb ədəbiyyatına yad olduğunu sübut edən alim, rübainin Meyer tərəfindən “Ərəb” mənşəli olması iddiasının tamamilə əsassız olduğunu göstərir. Rübainin türk mənşəli olması barədə ehtimalı T.Kovalski, F.Köprülüzadə, Bertels və başqaları irəli sürüblər [2, s. 167].

O, Sufilərin məhz rübai janrına həddən artıq həvəs göstərdiklərini vurğulayır.

Füzuli haqqında yazdığı əsərdə R.Hüseynov onun Şah İsmayıl heyranı olduğuna diqqət çəkir. O, Şah İsmayıl misilsiz daxili güc daşıyıcısı, hökmdar və incə ruhlu şair Xətai kimi məhəbbət bəsləyirdi.

Rafael Hüseynov Xətəinin şairliyinin şahlığından əvvəl başladığını, lakin əsas missiyasının şahlıq olduğunu vurğulayır, və şairliyini hakimiyyətinə tabe etmişdi. Füzuli ilə Şah İsmayıl müqayisə edərkən alim belə yazır, İsmayıl şah idi, sərkərdə idi, Şeyx oğlu şeyx idi, böyük bir nəslin evladı idi, və həm də şair idi. Füzulinin isə bu dünyada bircə böyük sərvəti-şairlik istedadı idi [1, s. 284].

Şah İsmayılın şairliyini yüksək qiymətləndirən alim, onun Azərbaycan ədəbiyyatına xidmətlərini araşdırır, onun Azərbaycan türkcəsini daha gözəl və geniş istifadə etdiyini sübut edir. O, Xətəini Nəsimi ilə Füzuli kimi nəhəng şairlərin arasında “ulu körpü” yaratdığından bəhs edir. Xətəinin bədii ustalığını açan R.Hüseynov qeyd edir ki, o, əruzunu ana dilimizə bacardıqca yaxın edən, sadə səslənişli anlaşıqlı, qoşma havalı qəzəllər doğurmaqla yanaşı hecadan da əl üzmədi, hər iki vəznə şerimizin ifadə genişliyini artırmaq üçün istifadə elədi [1, s. 306].

Rafael Hüseynov nümunələrlə Füzulinin Şah İsmayıl poeziyasından nə qədər təsirləndiyini və bəhrələndiyini açıb göstərir. Füzuli gəncliyində yazdığı ilk məsnəvisini məhz Xətəiyə həsr edib ona sevgisini bununla ifadə etmişdi.

Şah İsmayılın yaradıcılığını arşdırmaqla bərabər, onun dövründəki ədəbi mədəni mühitin təsviri R.Hüseynovun əsərində detallı verilmişdir. Ş.İsmayılın saraydakı şairlər ordusunun başçısı Həbib haqqında da burada geniş məlumat var. Ş.İsmayılın türk şerindən bəhrələndikləri Azərbaycan şerini ön plana çəkməsini yüksək qiymətləndirən alim yazır. Nə Xətai, Nə Füzuli yaradıcılıqları boyu bircə dəfə də sahibi olduqları vətənə, danışdıqları dilə sevgiləri barədə hay küylü bəyanatlar verməyiblər, evladı olduqları xalqa məhəbbətlərini hamının edəcəyi tərzdə car çəkməyiblər. Amma İsmayıl Şeyx Heydər oğlu tacıyla, qılıncıyla, qələmiylə bu xalqa bu yurda, bu dilə, bu elin gələcəyinə və uzaq sabahlarda davam edəcək taleyinə xidmətçi olub. Məhəmməd Süleyman oğlu söz mülkündə şahlığıyla, damarlarından axıb keçən qaynar qanda yaşayan milli ruhun milli varlığını qulluqçusu olub [1, s. 808].

Füzuli Səfəvi dövlətinin banisi Ş.İ.Xətai “Bəngü-badə” əsərini həsr edəndə özünün cəmi 19-20 yaşı var imiş. Əsər olduqca qəlizdir. R.Hüseynov əsərin çətinliyi haqqında yazır “Füzuli zamanında, yalnız tarixi həqiqətlərin deyil, günün şaiyələrinin də əksəriyyəti bəlli olduğu vaxtlarda, olsun ki əlavə izahsız da hər şey anlaşılırmış, bu qədər aralanandan sonrasa duman ardındakı doğrunu görmək müşkündür [1, s. 497]. O cümlədən alim “Bəngü-Badə” əsərində rəmzlərlə təsvir olunmuş hadisələri və şəxslərin tarixi prototiplərini və hadisələrin analogiyalarını uğurla izləyib açır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1 Hüseynov R. Yoxdan var. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 808 s.
- 2 Hüseynov R. Məhsəti Gəncəvi-özü sözü, izi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı: Nurlan, 2005, 560 s.
- 3 Babayan K., Babaie S., Baghdiantz McCabe I. Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran. I.B. Tauris, 2003. 218 p.
- 4 Canby Sh.R. Persian Painting. An imprint of Interlink Publishing Group, Inc. Northampton, Massachusetts. 128 p.
- 5 Canby Sh., Beyazit D., Rugiadi M., Peacock A.C.S. Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuqs. The Metropolitan Museum of Art, New York. Yale University Press. New Haven and London. 2016. 365 p.
- 6 Dale S.F. The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals. Cambridge University Press. 2011. 347p.
- 7 Farhad M., Rettig. S., Raby J., McAuliffe J. The Art of the Qur'an: Treasures from the Museum of Turkish

- and Islamic Arts. Amazon, Arthur M. Smithsonian Books, 2016, 384 p.
- 8 Fisher W.B. The Cambridge History of Iran. Volume I The Land of Iran. Cambridge University Press. 2011, 783 p.
  - 9 Matthee R. The Safavid World. Routledge Taylor & Francis Group London and New York. 2022, 741 p.
  - 10 Minorsky V. A Treatise by QĀDĪ AHMAD, Son OF MĪR-MUNSHĪ (circa A.H.1015/A.D..1606). Translated from the Persian. Washington 1959. 223 p.
  - 11 Moezzi A. by Mohammad Ali. Divine Guide in Early Shi‘ism: The Sources of Esotericism in Islam. State University of New Press, Albany. 1994, 279 p.
  - 12 Rieu, C. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. London. 1875, 326 p.
  - 13 Spuhler F. Carpets and textiles. Museum Für islamische Kunst, Berlin. The Cambridge History of Iran. Volume 6. The Timurid and Sfaavid Periods edited by Peter Jackson Lecturer in History, University of Keele and the late Laurence Lockhart. Cambridge University press. 1986.1087p.

Açar sözlər: Səfəvilər dövründə kitab mədəniyyəti, kitab mədəniyyətinin inkişafı, dünya muzeylərində səfəvi mədəniyyəti, səfəvi dövrünün ədəbi-mədəni irsi

Key words: book culture in the Safavid era, development of book culture, Safavid culture in world museums, literary and cultural heritage of the Safavid era

Ключевые слова: книжная культура Сефевидского периода, развитие книжной культуры, Сефевидская культура в музеях мира, литературное и культурное наследие Сефевидского периода

Xülasə

20-ci əsrin əvvəllərində dağılan, daha doğrusu dağıdılan sənət nümunələri şərqin türk imperiyaları, Osmanlı, Səfəvi, Qacar və Moğolların bəşəriyyətə bəxş etdikləri böyük sənət nümunələri idi. Səfəvi incəsənət nümunələri illər ərzində böyük talana uğramışlar. Müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində yandırılan, yağmalanan, talan olunan əsərlərin sayı hesabı yox idi. 20-ci əsrin əvvəlində dağılan, daha doğrusu dağıdılan bu əsərləri biz ancaq Avropa, Amerika və Rusiyanın dəbdəbəli və zəngin muzeylərində az da olsa görüb, öldürülən sivilizasiyanın möhtəşəmliyi haqqında təsəvvür formalaşdırmaqla bilirik.

The development of book culture during the Safavid period: the literary and cultural heritage of the Safavid period in world museums and libraries

Summary

At the beginning of the 20th century, the art examples that were destroyed, or rather destroyed, were the great art examples that the Turkish empires of the East, the Ottomans, the Safavids, the Qajars and the Mongols gave to mankind. Examples of Safavid art have been looted over the years. As a result of the policy of colonialism, there was no count of the number of works that were burned, looted and looted. At the beginning of the 20th century, we can only see these works that were destroyed, or rather destroyed, in the luxurious and rich museums of Europe, America and Russia.

Развитие книжной культуры в период Сефевидов: литературное и культурное наследие периода Сефевидов в музеях и библиотеках мира

Резюме

В начале 20 века произведениями искусства, которые были уничтожены, точнее уничтожены, были великие произведения искусства, которые подарили человечеству тюркские империи Востока, Османы, Сефевиды, Каджары и монголы. Образцы искусства Сефевидов на протяжении многих лет были сильно разграблены. Есть бесчисленное множество произведений, которые были сожжены и разграблены в результате колониальной политики. В начале 20 века мы можем увидеть лишь небольшую часть этих разрушенных произведений в роскошных и богатых музеях Европы, Америки и России и получить представление о масштабах утраченной цивилизации.

Rayçi: dos. E.Vəliyeva

Validə Abiyeva, Afət Səfixanova ⁹⁶İNGİLİS DİLİNDƏ FELİN KATEQORİYALARI VƏ ONLARIN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

İngilis dilində feilin kateqoriaları və əsasən şəkil kateqoriyası daha geniş şəkildə qeyd olunmuşdur. Şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik-morfoloji yolla ifadə olunur. feilin şəkil kateqoriyası qrammatik kateqoriya kimi nəzərdə tutularaq müəyyən hədudlara malik olmalıdır. Azərbaycan dilində müxtəlif modallığın leksik, leksik-semantik ifadə üsulları şəkil kateqoriyasının tərkibində qalır. Şəkil kateqoriyası sistem şəklində konkret morfoloji əlamətlərin qrammatik mənalarının məzmunu ibarətdir və qrammatik kateqoriya kimi yalnız feilin şəxsi formasını əhatə edir müasir strukur tipologiyada müəyyən problemlərin semantik prinsipin əsas götürülməsi müxtəlif sistemli dillərdə təzahür edən izomorf və allomorf əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müəlməndür ki bütün dillərə xas olan əlamətlər və xüsusiyyətlər izomorf dillərin bir qisminə xas olan əlamətlər və xüsusiyyətlər isə allomorf hesab edilir. Həmin prinsip ümumi dil nəzəriyyəsi və dil universallarının əsas prinsipi hesab edilir. Bu baxımdan Azərbaycan və ingilis dillərində feillərin zaman kateqoriyasının müyaqisəli (konstrastiv) öyrənilməsi bir tərəfdən müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşunu inkişaf meillərini müəyyən etməyə müxtəlif zaman formalarının fərqləndirilməsinin əsas meyar və səbəblərini təyin edir. Digər tərəfdən tədqiq olunan dillərin qrammatik tərkibində təzahür olunan universal və spesifik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Beləliklə struktur-tipoloji tədqiqatlarda biz universal və unikal kimi qeyd olunur. Dilçilər feilin şəkil kateqoriyası hərəkərin həqiqətə olan münasibətini əks etdirir (1, səh. 16-18). Müasir ingilis dilində feilin xəbər kateqoriyasının üç şəkli müəyyən edilmişdir. Onlar aşağıdakılar kimi qeyd etmək mümkündür. Xəbər şəkli ingilis dilində (the indicative mood), əmr şəkli (imperative mood), vasitəli şəkli (the oblique mood). Həm Azərbaycan, həm də İngilis dilində feilin xəbər şəkli icra edilən hərəkərin mövcud olan real fakt, həqiqət olduğunu bildirir (the woman one child. N.Ganjavi wrote a lot of poems many years ago). Bu cümlənin hər ikisində reallıq, fakt göstərilir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəkli yerinə yetirilməsi lazım olan zəruri olan şərtləri ifadə etmək üçün işlədilir. If we have much time, we'll go to visit grandmother (Əgər bizim çoxlu vaxtımız olsa, biz nənəmizə baş çəkərik). Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feilin xəbər şəkli geniş şəkildə işlənir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin üç zamanı hər zamanın is dörd forması vardır. Bu zamanlara özləri də həm məlum, həm də məhul növdə işlənə bilər. Bəzi fellər vardır ki, onlar məlum növdə işlənsələr də onlar məhul növdə işlənmirlər. It is cold (soyuqdur). Bunlar feilin şəxsin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin, mövcud olan real fakt, həqiqət olduğunu bildirir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəkli yerinə yetirilməsi zəruri olan, həyata keçirilməsi lazım olan şərtləri ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin üç zamanı, hər zamanın isə dörd forması göstərilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də məlum növdə fel subyektiv işin icrasında fəal iştirak edə bilər. İngilis dilində məlum və ya məhul növdə işlənən feilin yalnız oppozisiya vasitəsilə, yəni həmin dilin məhul növ şəkli vasitəsilə aşkar edilir. – did- was-done, brought-was brought, wrote-was written və s. İndiki zamanın qeyri-müəyyən formasının Azərbaycan dilində qarşılıqlı feilin indiki zaman vasitəsilə tərcümə edilir. He goes to – gedir. İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması sərt budaq cümləsində işlənəkən dilimizə feilin şərt forması kimi tərcümə edilir. If the students finish the test they will go home earlier (əgər tələbələr testi bitirsinlər evə daha tez gedəcəklər). Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilində qarşılığı hərəkətin növündən asılı olur. I gave my English book to my friend yesterday (Dünən kitabı dostuma verdim). They went to the museum every month (Onlar hər ay muzeyə gedərdilər). Buradakı fərqi zamanı zərflərində görmək mümkündür.

İngilis dilində feilin şəkilləri mürəkkəb quruluşa malikdir və onun haqqında çox fikirlər mövcuddur. Belə ki, ingilis dilində feilin üç şəkli mövcuddur. Indicative mood, imperative mood və subjunctive mood. Azərbaycan dilində isə altı şəkli vardır. Əmr, xəbər, vacib, lazım, arzu və şərt. Bu iki dildə, əmr və xəbər kateqoriyaları eyni qrammatik mənəni ifadə edən bir çox oxşar xüsusiyyətlərə malikdir (2, səh. 33-34) ingilis dilində bəzi fellər, to sleep, to run kimi təsirsiz feillər məhul növ əmələ gətirilir. Amma Azərbaycan dilində isə tam fərqli bir şəkildə dəyişir. Bu fellər yatırmaq, qaçırmaq kimi formalara malik olduğu üçün eyni suffukslərin köməyi ilə məhul növ əmələ gətirir. Məsələn yatırmaq, qaçırmaq və s. Azərbaycan dilində feilin 9 zaman olduğu halda ingilis dilində isə 16 zaman forması mövcuddur. Bunlara simple, continuous, perfect və perfect-continuous kimi zamanlar daxildir. Bunların hər birinin ayrılıqda 4 zaman forması vardır. Bunları biz bu iki dil arasındakı fərqli xüsusiyyətlər kimi qeyd edə bilərik.

⁹⁶ asefixanova@gmail.com Azərbaycan Tibb Universiteti

İngilis dilində mövcud zaman formalarından da göründüyü kimi 4 tərz mövcuddur: a) common (adi), b) countinous (davamedici), c) perfect (bitmiş), d) perfect continuous (bitmiş davamedici). Bu tərzlərin hər birinin xüsusi struktur göstəriciləri mövcuddur. Zaman kateqoriyalarının müxtəlif yönləndən təhlili və araşdırılması elmdə daim diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Hər iki dildə fel və zaman problemlər özünün çoxcəhətliyi ilə daim tədqiqatların nəzərini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç vaxt itirməmişdir. Bu bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zaman öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqında ən əsas təsəvvürləri ilə varlığın həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idrakı, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. Zaman kateqoriyasının tələbələrə anladanda hər iki dildə oşxar və müqayisəli şəkildə tədris etmək lazımdır. Hər bir zamanın tədrisi xüsusi diqqət tələb edir. Məsələn, ingilis dilində işlənən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması kontekstdən asılı olaraq, Azərbaycan dilinə ya gələcək zamanın qəti, və yaxud da qeyri-qəti formada tərcümə edilir. Məsələn, she will visit us (o hökmən bizə baş çəkəcək). He will visit us (o gümanı ki bizə baş çəkəcək). Qeyd etdiyimiz kimi tərcümə zamanı biz nəzərə almalıyıq ki, burada söhbət danışanın fikrindən çox asılıdır. Ona görə də burada qeyri-qəti və ya gələcək zamandan istifadə olunur. Keçmiş nəzərə gələcək zamanın qeyri-qəti forması Azərbaycan dilinə ya gələcək zamanın qeyri-qəti və ya qəti forması tərcümə edilir. Məsələn : he said that he would visit her the next day (o dedi ki, ona o biri gün baş çəkəcək). Azərbaycan dilinə tərcümə qeyri-qəti, yaxud qəti gələcək zamanı işlədirməsi kontekstdən və danışmaq məqamından asılı olaraq müəyyən edilir. Belə ki, yerinə yetirilən hərəkətin icrasında əminlik, qətilik varsa gələcək zamanı qəti forması yerinə yetirilən hərəkətin icrasında gümanlıq, ehtimal varsa, o halda gələcək zamanın qeyri-qəti forması işlədilər bilər. İndiki zamanın davamedici forması Azərbaycan dilində feilin iniki zaman forması ilə tərcümə edilir. For-ex. He is going the park (o parka gedir). They are going to do their homework. Onlar ev tapşırıqlarını etməyə hazırlaşır. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feil mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan əsas nitq hissəsi hesab olunur. Hər iki dildə felin kateqoriyalar sistemi zəngindir. Feli şəxslə və şəxsiz formalarda ünsiyyətə xidmət edir. Feillər təsirli və təsirsiz olur. Məlum və məchul növdə olur. Subyektlə obyekt arasındakı əlaqə və münasibətləri üzə çıxarır. Feili-zamana, şəkli əlamətlərə və şəxsə görə dəyişə bilər. Hər iki dildə feilin şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və şəkil kimi altı qrammatik kateqoriyalardan ibarətdir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində feillərin sadə, düzəltmə, mürəkkəb formaları ilə fərqlənilir: 1) şəxs kateqoriyası, 2) kəmiyyət kateqoriyası, 3) fərz kateqoriyası, 4) zaman kateqoriyası, 5) növ kateqoriyası, 6) şəkil kateqoriyası (3, səh. 3-5). Felə xas olan əsas qrammatik kateqoriyalardan biri olan feilin şəkil kateqoriyası hesab edilir. Şəkil kateqoriyası müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklinə ifadəsinə xidmət edir. Şəkil kateqoriyasının dildəki funksiyası danışanın nöqte-i-nəzərindən müəyyən hərəkətin, hadisənin gerçəkliyə münasibətini bildirməkdir. Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyası sistem halında konkret morfoloji əlamətlərin qrammatik mənalının məcmusundan ibarətdir və qrammatik kateqoriya kimi yalnız feilin şəxslə formasını əhatə edir. Müasir Azərbaycan dilində feilin aşağıdakı şəkil kateqoriyaları ingilis dilində də mövcuddur. Müasir ingilis dilində feilin şəxs kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimi hərəkətin həqiqətə olan münasibətini bildirir və hərəkətin həqiqət, arzu, xahiş, şərt, məsləhət, istək kimi özünü göstərir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər kateqoriyasının üç şəkli vardır: xəbər şəkli, əmr şəkli, vasitəli şəkli. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dilində feilin vacib və lazım şəkilləri mövcud deyildir. Müqayisə olunan dillərdə feilin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin mövcud olan halın real fakt, həqiqət olduğunu göstərir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin üç zamanı (indiki, keçmiş, gələcək) hər zamanın dörd forması (qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş və bitmiş davamedici) vardır. Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da cəhd edilir. Zaman kateqoriyasının məntiqi, fiziki, fəlsəfi və xüsusilə də linqvistik növləri ilə əlaqəli olan həm hüdd məsələlərin öyrənilməsi və həmin məsələnin həlli üçün edilən cəhdlər Azərbaycan və ingilis dilçiliyində temporallığın bir sıra xüsusi məsələlərin lazımı dərəcədə anlaşılmasını və bu zaman digər dillərin materialları üzrə aparılan müasir araşdırmaların nəticələrinin nəzərə alınmasını tələb edir. Qrammatika sahəsində aparılmış müqayisə qarşılaşdırma səpkili tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif struktur – tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin materialları üzrə aparılan kontrativ tədqiqatlar qarşılaşdırılan dillərin hər biri üçün əhəmiyyət kəsb edən faydalı nəticələrə gətirib çıxarır. Dillərin müqayisəli qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiqat bu və ya digər hadisənin daha təfərrütlü öyrənməsini imkan verir, vahid müqayisə metodları əsasında təhlildə yeni nəticələrin əldə edilməsinə yol açır (4, səh.24-26). Burada qeyd etmək Azərbaycan və ingilis dillərində xəbər şəklinə olan fərqli şəkildə qeyd olunmuşdur. Oxşar cəhətlər kimi isə bəzi kateqoriyaların hər iki dildə mövcudluğunu (məsələn, feilin əmr şəkli) göstərmək olar. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində subjunctiv formanın özünəməxsus heç bir morfoloji əlamətləri yoxdur. Azərbaycan dilində feilin arzu şəklinin əmələ gəlməsi üçün feilin sonuna –a , –ə şəkilçilərindən biri artırılır. Felin arzu şəkli real olmayan,

lakin icrası subject tərəfindən arzu edilən gərəkli sayılan hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, bu iki dildə felin kateqoriyaları mövcuddur və cümlədə işlənmə yeri müxtəlifdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Musayev O., Hacıyev E., Hüseynov A. "Practical Grammar of Contemporary English". Bakı, Qismət, 2009.
2. Hüseynov A. "İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu". Bakı, 2015.
3. Kauşanskaya V.I., R.L.Kovner. "English Grammar". St. Peterburg, 1973.
4. Hüseynzadə M. "Müasir Azərbaycan dili" III hissə, Morfologiya, Bakı, 2007.

Key words: verbs, category, meaning, style part of speech.

Ключевые слова: глагол, категория, стиль, значение, часть речи.

Xülasə

Mətnə ingilis dilində felin kateqoriyaları və onların Azərbaycan dilində oxşar və fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Müasir dilçilikdə maraq doğuran sahələrdən biri də felin vasitəli şəkilçilərinin öyrənilməsidir. Felin vasitəli şəkilləri barədə tədqiqatlar aparılmış və müxtəlif fərqli fikirlər söylənilmişdir. Hər iki dildə fel predikativlik xüsusiyyətinə malikdir. Hər iki dildə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. İngilis dilində felin iki əsas növü vardır: active voice (məlum növ), passiv voice (məchul növ). Bəzi dilçilər qayıdış, qarşılıq və orta növlər barədə fikirlər. Dil sahələri nəzəriyyəsi dil və nitq faktlarını "məqsəd-vasitə" prinsipi üzrə təhlil etməyə, yəni müəyyən kommunikativ məqsədlərə yetişmək üçün hər hansı bir dilin, vasitələrə yönəlməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Azərbaycan dilçiliyində universal zaman kateqoriyasının (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə konstruktiv-tipoloji aspektində öyrənilməsinin nə qədər aktual olduğunu nümayiş etdirir. Bu tədqiqatın aktuallığı bir də ondadır ki, o müxtəlif dillərdə həm məzmun planında, həm də formal ifadə vasitələri aspektində silçilikdə ən çox diskussiyalara səbəb olur. İngilis dilinin qrammatikasında feilin kateqoriyalarında rolunu qeyd etmək olar. Növlərin qrammatiklər tərəfindən qəbul olunmamasının əsas səbəbi onların semantik prinsiplərinə əsaslanmasıdır. Azərbaycan dilində növ sistemi bir qədər mürəkkəb olub, fellərin beş növü mövcuddur. Məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq, icbar növləri. Müqayisə olunan dillərdə məlum növü mahiyyəti eynidir. Yəni feilin bu növü hərəkətin subyekt tərəfindən icra olunduğunu bilir. Bu növün xüsusi xarakterik affiks və ya sözləri yoxdur, dildəki bütün zaman formaları bu növü əmələ gətirir. Məchul növ isə hərəkətin subyekt üzərində icra olunduğunu ifadə edir. İngilis dilində feilin məchul növü analitik üsulla düzəlir. Feilə məxsus olan qrammatik kateqoriyalardan şəkil kateqoriyası fərqləndirilir.

Categories of verbs in english and their counterparts in Azerbaijani

Summary

This text deals with the categories and their classification in English and Azerbaijan. The verb is considered to be national part of speech. It has its own complex peculiarities, both English Azerbaijani languages. The verb serves the communicative either in the verbal form or in the none-verbal form. Besides, the verb may be transitive and intransitive, active and passive. The verb can express the relationship between the subject and object. The verb may change according to the tense, mood and person. In the following grammatical categories such as person, number, tense, voice, aspect and mood. The verb has simple, derivative and compound forms in English and Azerbaijani. Verbal category consists of verbs adverbs. They share common linguistic properties. Some of these properties should be taken into account. The category of mood is one of the grammatical categories of the verb. The grammatical serves to express the ways of expressing modality in the language. The category of mood in Azerbaijani consists of a set of grammatical meanings of concrete morphological features in the form of system.

Категории глаголов в английском языке и их аналоги в азербайджанском языке

Резюме

Английский язык имеет уникальные различия в категориях глаголов. В этой статье автор дал обширную информацию. Категория времени принадлежит глаголам. Обычно лингвисты различают два значения времени в английском: прошедшее и настоящее. Глагол считается главной частью речи, который имеет сложные особенности. В обоих языках глагол очень богат своими категориями. Глагол служит коммуникации и в глагольной и в неглагольной форме. Глагол может выражать отношение между подлежащими и дополнением. Глагол изменяется в соответствии времени наклонения и лица. В сравнительных языках глагол имеет следующие грамматические категории, также как лицо, число, время, залог, аспект и наклонение. Английский язык имеет шесть грамматических категорий глагола. Глагол имеет простую, производную и сложную формы в английском и Азербайджанском языках. Категория наклонения одна из грамматических категорий глагола. Эта грамматическая категория служит для выражения модальности в языке. Функция категорий наклонений в языке обозначить отношении говорящего к реальности. Категория наклонения в Азербайджанском языке состоит из ряда грамматических значений конкретных морфологических черт в форме системы.

Rəyçi: prof. Z.Ş.Məmmədova

Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov ⁹⁷

YAPONİYADA TÜRKOLJİ ARAŞDIRMALAR

Giriş. Türklər və yaponlar arasındakı tarixi əlaqələrin izləri, ilk növbədə, XI əsrdə Mahmud Kaşğarının “Divanı”nda yer almış dünya xəritəsində Yaponiyanın əks olunmasına və hər iki xalqın dilinin Altay dil ailəsinə aid edilərək onların ortaq mənşəyə malik olmaları ilə bağlı tutarlı elmi mülahizələrə dayanırsa, digər tərəfdən XIX əsrin sonlarından başlayan siyasi-mədəni tərəfdaşlığa söykənir. Xüsusilə də türklər və yaponlar arasındakı əlaqələrin yaxınlaşmasında tarixi-siyasi amillər daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, XIX əsrdə Rusiyada baş verən üsyan və qırğınlardan ciddi əziyyət çəkən, zülmə məruzə qalan türklər o dövrdə siyasi-hərbi qələbələri ilə dünyanın diqqətini çəkən Yaponiya ilə münasibətlər qurmağı yeganə qurtuluş yolu hesab etmiş və bu ölkəyə üz tutmuşlar. Təbii ki, dövrün siyasi maraqları həm də Osmanlı-Yaponiya əlaqələrinin mövcudluğunu zərurətə çevirmiş, bu təmas tarixi-siyasi müstəvidən etnik-mənəvi bağlara qədər gedib çıxmış və hətta 2010-cu ilin Türkiyədə “Yaponiya İli” elan edilməsi səviyyəsindən yüksəlmişdir. Beləliklə, həmin möhkəm əlaqələr fonunda ötən yüz ildən artıq müddətdə Yaponiyada türklər haqqında araşdırmalara başlanılmış, bir sözlə, yapon türkologiyası yaranıb inkişaf etmişdir.

1. Türk-yapon əlaqələri. Türklərlə yaponlar arasında əlaqələrin meydana gəlməsi iki istiqamətdə baş vermişdir: bir tərəfdən, çar Rusiyasının müstəmləkəsində olan türklərin apardığı milli mübarizə zəminində, digər tərəfdən, Osmanlı imperiyası ilə rəsmi diplomatik münasibətlər səviyyəsində.

XIX yüzilliyin sonlarına qədər türk-islam aləminin aparıcı güclərindən biri sayılan Osmanlı dövləti ilə Meyci (Meiji – yapon imperatoru) islahatları (şəffaf idarəçilik) nəticəsində qısa müddətdə Asiyada lider dövlətə çevrilən Yapon İmperiyası arasında, demək olar ki, əlaqələr yox idi. Sultan II Əbdülhəmid hakimiyyətinin Rusiya əleyhinə Asiyada özünə müttəfiqlər axtarmağa başlaması və Yaponiyanın Uzaq Şərqdə Rusiya ilə geosiyasi rəqabətə girməsi iki Şərq imperiyası arasında ilk rəsmi münasibətlərin qurulmasına gətirib çıxarır. Belə ki, II Əbdülhəmidin hakimiyyətinin ilk illərində, yəni Rusiya ilə müharibədən 3 il sonra (1880) İstanbula bir qrup yapon nümayəndə heyəti gəlmişdir. Hətta 1881-ci ildə Türkiyənin Moskvadakı səfiri ilə oradakı yapon elçisi arasında ticarət razılaşması da imzalanmışdır. Altı il sonra, 1887-ci ildə yapon şahzadəsi **Komatso Akihito** öz xanımı və nümayəndə heyəti ilə İstanbula gəlmişdir. Sultan II Əbdülhəmid Yaponiya şahzadəsinə və onunla birlikdə gələn heyətə böyük diqqət göstərmiş, onları Dolmabağça sarayında müsafir etmiş, hətta Yaponiya İmperatoru Meyciyə “İmtiyaz nişanı” verməyi qərarlaşdırmışdır.

Yüksək qonaqpərvərlik və səmimi münasibətlər qarşılığında yapon şahzadəsi osmanlı-türk nümayəndə heyətini öz ölkəsində dəvət etmişdir. Həm bu ali ziyarətə cavab olaraq, həm də “İmtiyaz nişanı”nı imperatora təqdim etmək məqsədi ilə təşkil olunan səfər Rusiya və bəzi Qərb dövlətlərini şübhələndirməmək üçün elmi tədqiqat ekspedisiyası kimi təşkil olunmuşdur. “Ərtoğrul Fırkateyni” adlı gəmi (1874-cü ildə hazırlanmışdır) xüsusi seçilmiş heyət üzvləri ilə Yaponiyaya göndərilmişdir. Gəmiyə Osmanlı hərbi donanmasının (Bahriye Nazırı) rəhbəri Həsən Hüsnu Paşanın kürəkəni Osman Paşa kapitan təyin edilmişdir. 1889-cu il iyulun 14-də İstanbuldan təntənə ilə yola salınan “Ərtoğrul” gəmisi 1890-cı ilin iyunun 07-də (gediş 6 ay müddətinə planlaşdırılsa da, təbii şəraitə və yolda baş verən kiçik qəzalara görə heyət 11 aya) Yokohama limanına çatmışdır. Həmin gün yapon imperatoru Meyci tərəfindən rəsmi qarşılanma mərasimi ilə qəbul edilən türk nümayəndə heyəti Osmanlı padşahının məktubunu, hədiyyələrini və “İmtiyaz nişanı”nı ona təqdim etmişdir.

Yaponiyaya tarixdə ilk dəfə səfər etmiş türk gəmisi üç aydan sonra geri qayıtmaq üçün 15 sentyabr 1890-cı ildə Yokohama limanından ayrılmış, lakin ertəsi gün şiddətli fırtına ilə üz-üzə qalmışdır. İki gün davam edən fırtına 18 sentyabr 1890-cı ildə daha da şiddətlənmiş, “Ərtoğrul Fırkateyni” Oşima adasının Kaşinozaki burnunda ekipaj üzvləri ilə birlikdə batmışdır. Həmin dövrdə hər iki Asiya İmperatorluğunu dərin kədərə boğan bu hadisə nəticəsində 50-si zabit olmaqla 533 nəfər şəhid olmuş, ancaq 6-sı zabit olmaqla 69 dənizçinin həyatı xilas edilmişdir. Həyatda qalan heyət üzvləri 25 dekabr 1890-cı ildə İstanbula gəlib çıxmışdır. Türk-yapon münasibətlərinin dönüş nöqtəsi olan bu hadisədən sonra iki ölkə

⁹⁷ BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi

arasında səmimi dostluq əlaqələri qurulmuş və bu gün də Türkiyə-Yaponiya münasibətləri uğurla davam etməkdədir. Hətta Yaponiyanın Kuşimoto şəhərində türk dənizçilərinin xatirəsinə abidə ucaldılmış, hər iki ölkənin təşəbbüsü ilə bu tarixi faciəyə həsr olunmuş “Ərtoğrul 1890” filmi çəkilmişdir. Və beləliklə, mütəxəssislərin də fikrincə, “Ərtoğrul Fırkateyni”nin bu səfəri Yaponiyada türkologiyanın, Türkiyədə isə yaponşünaslığın əsasını qoymuşdur (4).

Öncə də qeyd olunduğu kimi, XIX əsrin sonlarında çar Rusiyasının zülmünə qarşı türk xalqları mübarizəyə qalxmış və bu mübarizə milli hərəkətə çevrilərək geniş coğrafiyanı əhatə etməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində Volqa-İdil və Orta Asiya türkləri arasında yayılan *cədid* (*yeniləşmə*) ideologiyasının liderləri Osmanlı və Yaponiya imperiyalarını rus əsarətindən qurtuluşun yeganə xarici faktoru kimi görür və onlardan kömək gözləyirdilər.

Rusiyanın qərbi Sibir əyalətində, Tobolsk rayonunun Tara qəsəbəsində doğulub boya-başa çatmış öz-bək əsilli türk ziyalısı və səyyahı **Əbdürrəşid İbrahim Əfəndi** (1857-1944) həmin dövrdə Yaponiyaya böyük heyranlıq bəsləmiş və bu ölkənin dəstəyi ilə türk xalqlarını əsarətdən qurtarmaq, İslam dünyasını elmi və texnoloji inkişafa yönəltmək düşüncəsinin təbliğatçısı və qatı tərəfdarı olmuşdur. Azər Turan onun fəaliyyətini xarakterizə edərkən yazır: “1915-1916-cı illərdə Avropada Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Şeyx Şamilin nəvəsi Şamil Spahi ilə bir yerdə “Turan heyəti”nin tərkibində Rusiya müsəlmanlarının qurtuluşu naminə mücadilə verib. Vyana, Berlin, Sofiya və Budapeştdə Avstriya, Almaniya, Bolqarıstan, Macarıstan dövlətlərinin prezidentləri, məclis sədrələri, baş nazirləri ilə görüşən, Rusiyadan ayrı bir Türkiyə dövlətinin yaradılmasını, Qafqaz türklərinin müstəqilliyinin təmin olunmasını, Kazan və Krım xanlıqlarının bərpasını tələb edən, Rusiya türklərinin hüquqlarını müdafiə etmək tələbi ilə Amerika Prezidenti Vilsona məktub yazan böyüklerimizdən biri də odur” (14, s. 8). O, İstanbulda olarkən çap etdirdiyi və gizli yollarla Rusiyaya keçirdiyi broşura ilə Rusiyada yaşayan müsəlmanları Osmanlı imperatorluğuna köçməyə dəvət etmişdir. Uğurla nəticələnən bu missiya yetmiş min müsəlman türkün Anadoluya köç etməsinə səbəb olmuşdur. İstanbulda qələmə aldığı və məxfi şəkildə Rusiyaya gətirdiyi “Çoban ulduzu” adlı məşhur əsərində isə rus müstəmləkəsi altında olan müsəlman xalqlarına qarşı törədilən vəhşilikləri ətraflı təsvir etmişdir.

Yaponiya öncə 1894-1895-ci illərdə Çinlə, sonra isə 1904-1905-ci illərdə Rusiya ilə müharibədə tarixi zəfər qazanaraq bütün dünyanın, xüsusilə də Rusiya əsarətində olan türklərin və müsəlman xalqların diqqətini çəkmiş və bu coğrafiyada yaşayan mübariz xalqların simpatiyasını qazanmışdır. Həmin dövrdə Əbdürrəşid İbrahim Əfəndi Yaponiya ilə dialoqların qurulmasında iştirak etmiş, bir neçə dəfə Yaponiyaya gedərək dövlət əhəmiyyətli şəxslərlə və millətçi qruplarla görüşmüşdür. Asiyanın yeni gücü Yaponiya dünya müsəlmanlarının lider dövləti Osmanlı imperatorluğu ilə yaxın münasibətlər qurmaq üçün Əbdürrəşid İbrahim Əfəndinin siyasi-ideoloji fəaliyyətindən istifadə etmişdir. *Yaponiya ilə siyasi dialoq quran ilk türk lideri* kimi adı tarixə düşmüş Əbdürrəşid İbrahim Əfəndi 1933-cü ildə öz keçmiş dostlarının dəvəti ilə Yaponiyaya getmiş və ömrünün sonunacan orada yaşamışdır. Hətta o, “Yaponiyanın mədəni-mənəvi həyatına elə dərinədən nüfuz etmişdir ki, 1938-ci ildə inşa etdirdiyi Tokio məscidinin ilk imamı da özü olmuşdur” (14, s. 9).

Əbdürrəşid İbrahim Əfəndinin açdığı qapılar sayəsində İdil-Ural türkləri Yaponiyaya üz tutmuş və burada yerləşərək türk-yapon əlaqələrinin məhkəmlənməsinə xidmət etmişlər. Xüsusilə ticarətlə məşğul olan bəzi İdil-Ural türkləri yapon dövlətinin icazəsi ilə öz ailələri ilə birlikdə 1920-ci illərdən etibarən Yaponiya və onun nəzarəti altında olan Koreyada məskunlaşmağa başlamışlar. Nəticədə Tokio, Kobe və Naqoya şəhərlərində türk-tatar əhalisinin sayı artmış, hətta burada türklər üçün məscidlər, məktəblər inşa edilmiş, mətbəə və nəşriyyatlar yaradılmışdır.

Yaponiyadakı türk-tatar toplumu burada türk və müsəlman kimliyini rahat və açıq şəkildə daşıyaraq, yapon xalqında türk dünyasına qarşı böyük simpatiya yaratmışlar. Siyasi-iqtisadi, elmi-mədəni sahələrdə Türkiyə və Yaponiya arasında körpü rolunu oynayan türk-tatarların bir qismi isə zamanla Türkiyəyə, oradan da Finlandiya, Avstraliya və ABŞ-yə köçmüşlər.

Son 30 ildə isə türklərin Yaponiyaya miqrasiyası 1990-cı illərdə başlayıb. Həmin dövrlərdə daha çox türk gənclər işləmək məqsədilə Yaponiyaya üz tutmuşlar. Məlumatlara görə, “1990-cı ildə Yaponiyada yaşayan türklərin sayı 220 olduğu halda, sonradan bu say 7,6 dəfə artaraq 1553-ə çatmışdır. 2018-ci ilin məlumatına əsasən, Yaponiyada 5393 türk yaşayır və onların ən çox cəmləşdiyi prefektura Aichi prefekturasıdır. Yaponiya türklərinin üçdə biri burada yaşayır. Daha sonra Tokio və Saytama prefekturaları da

Yaponiya türklərinin ən çox yaşadığı ərazilər sayılır” (17).

2. Yaponiyada türkoloji düşüncənin inkişafına Altayşünaslıq nəzəriyyəsinin təsiri. Yaponiyada türkoloji dilçiliyə dair görüşlər, əsasən, altayşünaslıq, əski türkcə (Orxon kitabələri, əski uyğur abidələri və s.) və müasir uyğur dili ilə bağlı aparılan araşdırmalarla yaranmağa başlamışdır. Uzun müddət türk dünyası ilə bağlı tədqiqatlar daha çox şərqsünaslıq - islamşünaslıq kontekstində aparılsa da, son 30 ildən artıq müddətdə, xüsusilə də müstəqil türk dövlətlərinin yaranmasından sonra Yaponiyada Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı, özbək, qazax və qırğız dilləri də öyrənilməyə başlanmışdır. “Bu gün Yaponiyanın 20-dən çox universitetində və 15-dən artıq araşdırma mərkəzində türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətinin tədrisi və tədqiqi həyata keçirilir. Hətta 1995-2000-ci illərdə Yaponiyanın Elm və Təhsil Nazirliyinin xətti ilə “Avrasiya məkanında türk dilləri ilə bağlı araşdırma” adlı elmi tədqiqat layihəsi uğurla icra olunmuşdur. Layihə başa çatdıqdan sonra yapon, ingilis, rus, uyğur və türk dillərində 27-yə yaxın əsər nəşr olunmuşdur. Bu gərgin araşdırmaların nəticəsi olaraq 2009-cu ildə Yaponiyada ilk dəfə Türk Mədəniyyətini Araşdırma İnstitutu yaradılmışdır” (8).

Hazırda Yaponiya universitetlərində Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı, uyğur, özbək, qazax, qırğız və tatar dilləri birinci və ya ikinci dil səviyyəsində tədris olunur. Məsələn, Osaka Universitetinin Dünya Dilləri Məktəbində Türkiyə türkcəsi birinci dil, uyğur, özbək və qazaxca isə ikinci dil kimi əsas və ya seçmə fənn olaraq tədris edilir. Bununla yanaşı, “Tokio Universitetində müasir türk, uyğur və qədim türk dilləri, Kioto Universitetində əski osmanlıca və müasir türk dili, Kyusyu Universitetində isə türk dili müəyyən fasilələrlə tədris edilmişdir” (19, s. 88).

Altay dil ailəsinə daxil edilən türk və yapon dillərinin quruluşunda bənzərliklər (iltisafilik əlamətləri, qrammatik quruluşa dair oxşarlıqlar) müşahidə edildiyi üçün türklərin yaponca və yaponların türkcə öyrənməsi nəzəri olaraq mürəkkəb məsələ kimi görünür. Ancaq Yaponiyada yüzilliklər boyunca dil tədrisinin standartlaşmış ənənəvi metodlara söykənməsi qarşısında bu fikrə obyektiv yanaşmaq olmur. Çünki öz ana dillərinin özəlliklərini və oxu-yazı qaydalarını üç müxtəlif əlifba ilə təxminən 6-9 ilə öyrənən yaponların əcnəbi dillərin əlifbasını (xüsusilə latın və kiril) qısa müddətdə öyrənməsi və həmin dilləri mənimsəməsi o qədər də asan proses deyil. Qeyd edək ki, yaponlar öz dillərində üç əlifbadan – *hiragana*, *katakana* və *heroqliflərdən* istifadə edirlər. 46 hərfdən ibarət olan *hiragana* əlifbası əsasən yapon mənşəli, 46 hərfdən ibarət *katakana* əlifbası isə alınma sözlərin yazılışında tətbiq olunur. “Yaponca da 5000-dən çox heroqlifdən istifadə olunur ki, söz birləşmələri ilə birlikdə bunların sayı 40.000-ə çatır və təxminən 300.000 sözdən sadəcə 50.000-ə yaxın leksik vahid heroqliflə yazılır” (16). Və heç şübhəsiz ki, bu mürəkkəbliyin fonunda yaponların digər dilləri, o cümlədən türkcəni öyrənmələri o qədər də rahat hesab olunmamalıdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Avropada populyarlıq qazanan altayşünaslıq nəzəriyyəsi sonradan Yaponiyada türkoloji düşüncənin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Məlumdur ki, ilkin mərhələdə Altay dillərinə türk, monqol, tunqus-mancur dilləri aid edilirdisə, sonradan Y.D.Polivanov və Q.İ.Ramstedt kimi alimlər onun hüdudlarını genişləndirərək yapon və Koreya dillərini də buraya daxil etmişlər. Ancaq ilk dəfə olaraq yapon dilinin Altay dil ailəsinə aid olduğunu “XIX əsrin ikinci yarısında altayşünaslığın inkişafında mühüm xidmətləri olmuş Avstriya sanskritoloqu **Anton Boller** sübut etməyə səy göstərmişdir” (9, s. 48).

1917-ci ildə Finlandiya müstəqilliyini əldə etdikdən sonra 1920-ci ildə Finlandiyanın nümayəndəsi kimi Yaponiyaya göndərilmiş və doqquz il (1929) orada yaşamış, eyni zamanda həmin illərdə Tokio Universitetində müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş fin türkoloqu - altayşünas Qustav Con Ramstedt “Altay dillərinin yaponca ilə qarşılaşdırılması” adlı məqaləsində (1924) Altay dilləri ilə yaponca müqayisə edərkən nəzərə alınacaq prinsipləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, bəzi sözləri də tutuşdurmuşdur. Və müqayisələr əsasında fin alimi eyni zamanda bir tərəfdən yapon, koreya və Altay, digər tərəfdən koreya ilə yapon dilləri arasındakı qohumluğu isbat etməyə çalışmış və onu da xüsusi vurğulamışdır ki, “Əgər yapon dili Altay dilləri ilə qohumdursa, bu onun türk, monqol, tunqus-mancur dilləri ilə birbaşa qohum olduğu anlamına gəlmir, yaponca protoaltaycanın, yəni ana Altay dilinin ən qədim mənbəyi olan dil ilə qohum ola bilər” (9, s. 49).

1967-ci ildə tanınmış rus yaponşünası N.A.Sıromyatnikov “Qədim yapon dilində Ural-Altay dillərinin qatları” adlı məqaləsində yaponcanın bu dil ailəsi ilə qohumluğunu sübut etməyə çalışmasa da, həmin mövzuda leksik elementlərin paralelliyinə dair nümunələr təqdim etmişdir” (5, s. 53). Müəllif “Al-

tay dillərində ümumi morfevlərin müqayisəli-tarixi öyrənilməsi metodikası” adlı əsərində Altay dilləri sırasına Koreya və yapon dillərini də daxil etmişdir (11, s. 51). Alimə görə, Altay nəzəriyyəsinin əleyhdarları türk, monqol və tunqus-mancur dilləri arasında özünü göstərən ümumiliklərin, demək olar ki, hamısını alınma ünsürlər kimi izah etməyə çalışırlar. Halbuki bu məsələdə koreya və yapon dillərinin faktlarını dərinlən izləmək lazımdır. “Ən qədim mənbələrdə olan söz beş qrupun hamısı, yaxud onlardan bəziləri üçün ümumidirsə, demək, o, ən qədim ümumiliklərdəndir. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, bu metod xüsusən Altay nəzəriyyəsinin gələcək inkişafı və yoxlanılması üçün səmərəli ola bilər” (3, s. 144).

N.A.Baskakov “Ən qədim şivələrin areal konsolidasiyası və Altay dillərinin genetik qohumluğu” məqaləsində yazır ki, “Altay dilləri yaxın qohum olan tayfaların şivələrinin areal birləşməsinin nəticəsi olub, bunlardan türk, monqol, tunqus-mancur və koreya-yapon kimi konkret dil qrupları yaranmışdır. Hər bir qrup formalaşarkən onların lüğət tərkibinə adstrat dillərin ünsürləri daxil olmuşdur ki, bu da hər bir qrupun dillərinin qrammatikası və leksikasında mühüm fərqlərə səbəb olmuşdur (2, s. 320).

Azərbaycanlı altayşünas T.Quliyevə görə, Altay dillərinin fonetik və morfoloji səviyyələrində mövcud olan uyğunluqları leksik səviyyədə də daha qabarıq şəkildə müşahidə etmək mümkündür: “Qeyd edək ki, Altay dilləri arasında müvafiq leksik paralellik daha çox türk və monqol dillərinin payına düşür. Buna səbəb isə çox ehtimal ki, yapon, Koreya və tunqus-mancur dillərinin Altay dil ailəsində kök dildən daha erkən ayrılmasıdır” (9, s. 135).

Qeyd edəki macar alimlərindən **B.Munkeç**, **B.Pröle**, **B.Laufer** və **V.Adler** koreya və yapon dillərini Altay dilləri ilə deyil, ümumiyyətlə Ural-Altay dilləri ilə qohum hesab etmişlər (5, s. 49). Ancaq macar türkoloqu Andras Rona-Tas koreya və yapon dillərinin Altay dil ailəsinə aid edilməsi fikrinə qarşı çıxmışdır. Alimə görə, Koreya və yapon dillərinin tarixinin Altay dilləri ilə müqayisəsi kontekstində aparılan araşdırmalardan dəqiq və obyektiv elmi qənaətlər əldə edilməmişdir, ümumiyyətlə, ortaya qoyulan mülahizələri türkoloji dilçilikdə tətbiq etmək uğurlu deyildir. Çünki nə koreyaca, nə də yaponcanın türk dilləri ilə tarixən müşahidə oluna biləcək heç bir təması olmamışdır. Ona görə də türk dillərinin bu dillərlə olan yaxınlığını monqol, tunqus-mancur dilləri ilə olan yaxınlığına dair səsləndirilən ciddi elmi qənaətlərlə eyniləşdirmək olmaz” (10, s. 29).

Şübhəsiz ki, altayşünaslıqdakı bütün bu görüşlər yapon türkoloji düşüncəsinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, Meyci islahatları çərçivəsində qərb ölkələrinə göndərilmiş elm adamları tərəfindən öyrənilən bu nəzəriyyə yapon milli kimliyinə dair bəzi məsələlərə yenidən müraciət etmək və yaponcanın mənşəyini araşdırmaq baxımından ciddi əhəmiyyət daşımışdır. Və təbii ki, yaponca ilə Altay dilləri arasındakı oxşarlıqlara dair mülahizələrin ortaya atılması bu sahədəki fəaliyyətlər üçün xüsusi bir stimul olmuşdur. Nəticədə yapon alimlərindən **N.Nomura**, **S.Hattori**, **S.Murayama**, **T.Sibata**, **N.Osada** və başqaları türk dillərini Altay dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etməyə başlamışlar.

Meyci islahatları dövründə yaponcanın dünya dilləri arasındakı yeri məsələsini ilk dəfə təfərrüatlı işıqlandıran **Katsuki Fujioka** yapon dilinin hər şeydən əvvəl, Ural-Altay dilləri ilə qohumluğu fikrinin öz təsdiqini tapmasına böyük maraq göstərmiş və bunu müəyyən orta xüsusiyyətlərlə (*söz əvvəlində qoşa samitlərin, o cümlədən “r” samitinin işlənməməsi, saitlər ahənginin olması, şəkilçilərin əsasən söz sonuna əlavə olunması, cins kateqoriyasının işlənməməsi, feil məxsus şəkilçilərin zənginliyi* və s.) sübuta yetirməyə çalışmışdır. Ural-Altay dillərinin bu xüsusiyyətlərinə diqqət çəkən Fujioka yapon dilində də həmin özəlliklərin hamısının müşahidə edildiyi və bunlardan yalnız saitlər ahənginin müasir yaponcada olmadığı (əski yaponcada olması ehtimalını da inkar etməmişdir) qənaətinə gəlmişdir. Ancaq qısa müddət sonra **Haşimoto Sinkinçi** apardığı tədqiqatlar nəticəsində qədim yapon dilində məhdud çərçivədə də olsa, saitlər ahənginin olması fikrini təsdiqləmişdir. Hətta əski yaponcada saitlər ahənginin kök və şəkilçi arasındakı münasibətdə özünü göstərməsinə dair fikirlər səsləndirilmişdir. Ancaq yapon alimi **Siro Hattori** saitlər ahənginin dilin struktur özəlliyi olduğunu vurğulayaraq, bunu dillərin qohumluğunu ortaya qoyacaq mühüm fakt kimi qəbul etməmişdir.

Qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə yapon militarist rejiminin 1910-1945-ci illərdə Koreyada altayşünaslığın nəzəri müddəalarından siyasi-ideoloji məqsədlər naminə istifadə etdiyi qeyd olunur. Militarist rejim 1910-cu ildə işğal etdikləri Koreya yarımadasında yerli əhaliyə yapon və koreya xalqlarının etnik birliyinə dair çağırışlar edərək, buradakı tədris dilinin yaponca olmasına təşəbbüs göstərmişlər. İkinci Dünya müharibəsindən məğlubiyətlə ayrılan Yaponiya 1950-ci illərin ortalarından amerikan işğalçı rejiminin bütün qalıqlarını təmizləmə siyasəti yürütməyə başlamış və şübhəsiz ki, həmin proses, o cümlə-

dən dövrün siyasi-ideoloji mühiti yapon altayşünaslığına da təsirsiz ötürməmiş, nəticədə bu sahəyə maraq xeyli azalmışdır. Buna baxmayaraq, həmin illərdə tanınmış yapon türkoloqu Siro Hattori öz əsərlərində bu məsələyə dair görüşlərə müəyyən qədər yer ayırmışdır: “Yapon dilinin Ryukyuan, Koreya və Altay dilləri ilə əlaqəsi” (1949), “Yapon dilinin genealogiyası” (1959), “Protomonqol dilində uzun saitlər” (1959) və s.

1960-cı illərdə isə bu nəzəriyyəyə dair görüşlər xeyli dəyişmiş və geniş miqyaslı araşdırmalara başlanılmışdır. Tanınmış rus altayşünası və yaponşünası A.Alpatova görə, yapon dilçiləri arasında altayşünaslıq nəzəriyyəsinin yenidən yayılması Yaponiya iqtisadiyyatının İkinci Dünya müharibəsindən sonra sürətlə inkişafı və nəticədə bu ölkənin dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən birinə çevrilməsi ilə bağlı idi. Hətta 1964-cü ildə Yaponiyanın Nojiri gölü ətrafındakı yay istirahət mərkəzində (gələcəkdə ənənəvi təşkili düşünülen) altayşünas-tarixçilərin ilk konfransı keçirilmişdir. Həmin vaxt konfrans iştirakçıları altayşünaslığa dair mühazirələr oxumuş, apardıqları tədqiqatların nəticələrinə dair məruzə və hesabatlar təqdim etmişlər.

Bütün bunlardan çıxış edərək demək olar ki, yapon (o cümlədən koreya) dilinin Altay dilləri sırasına daxil edilməsi altayşünaslıqda özünə tərəfdarlar qazandırmış, Avropada yaranmasına baxmayaraq, sonradan yapon alimləri də bu nəzəriyyənin səsləndirdiyi mühüm faktlara laqeyd yanaşmamışlar.

3. Yapon türkologiyasının inkişaf mərhələləri. Yaponiyada türkoloji araşdırmalar həm coğrafiyası, həm də mənbəyi baxımından iki istiqamətə söykənir: a) Şimali və Orta Asiyadakı türklərlə, o cümlədən Çindəki türklərlə əlaqədar olub, əsasən Çin dilindəki mənbələrə söykənən türkoloji tədqiqatlar; b) Tarix boyunca Şimali və Orta Asiyadan Anadoluya köçmüş türklərlə, xüsusilə Səlcuqlu dövləti, Bəyliklər, Osmanlı türkləri ilə əlaqədar olan və ərəbcə, farsca və türkcə mənbələrə əsaslanan tədqiqatlar. F.Zeynalovun da yazdığı kimi, “yaponlar əvvəllər bu xalqlar haqqında məlumatı Çin mənbələrindən almış, daha sonra onların tarixi ilə maraqlanmış və bir sıra sanballı əsərlər nəşr etdirmişlər” (19, s. 88).

Türkologiyanın birinci istiqaməti üzrə Tokio Universitetindən **Kurakiçi Şiratori** (1865-1942) və Kioto Universitetindən **Konan Naito** (1866-1934) kimi tanınmış alimlərin adlarını qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə, Yaponiyada Çin mənbələrinə əsaslanan araşdırmalar kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir və adları qeyd olunan həmin tədqiqatçılardan sonra gələn yapon türkoloqları da bu yöndə türklər haqqında xeyli əsərlər qələmə almışlar.

İkinci istiqamət üzrə türkoloji araşdırmalar isə Avropa türkologiyası ilə müqayisədə daha gənc sahə hesab olunur. Ümumiyyətlə, yaponlar və türklər arasında əlaqələrin tarixi qədim olmadığı üçün Yaponiyada ərəbcə, farsca və osmanlıca mənbələrə söykənən tədqiqatlar Avropa ölkələrinə nisbətən yenidir.

Tanınmış yapon türkoloqu S.Hattori yazır ki, yapon türkologiyasında türk dillərinin ayrı-ayrı tədqiqində iki aspekti qeyd etmək olar: a) dilçilik araşdırmaları və 2) filoloji tədqiqatlar və mətnlərin tərcüməsi (6, s. 78). Birinci istiqamətdə T.Şibataninin Çinin Şanxay əyalətində yaşayan sularların dilinə (1964), türk dillərində saitlər ahənginə (1952; 1953), türk dilində şəxs sonluqlarının struktur təhlilinə (1972), türk dilində qohumluq terminlərinin quruluşuna (1968), K.Takeutinın türk dilinin qrammatikasına (1970), S.Hattorinin tatar dilinin fonetikasına (1951; 1961) dair araşdırmalarını qeyd etmək olar.

T.Koyabaşi və M.Satonun “Çingiznamə”ni birgə nəşrə hazırlamaları (1957; 1959), S.Murayamanın nestorian məzar daşları və kitabələrini araşdırması (1963; 1964), M.Satonun (1954), T.Şibataninin (1961) türk nağıl və əfsanələrini, habelə S.Hattorinin Qabdulla Tukayın üç nağılını (1961) yaponcaya tərcümə etmələri ikinci istiqamətə dair görüşlən mühüm işlər kimi səciyyələndirilə bilər.

Yapon türkologiyasının inkişaf tarixi ilə bağlı İlgürel və Suzukinin tədqiqatları ən çox istinad olunan mənbələr sayılır. Yaponiyada bu günə qədər türklər haqqında (daha çox türkologiyanın ikinci istiqaməti üzrə) araşdırma aparan türkoloqları, Suzukinin də qeyd etdiyi kimi, dörd nəsil əsasında - dörd mərhələdə sistemləşdirmək mümkündür: a) I nəsil - Birinci dünya müharibəsindən 1945-ci ilə qədər olan dövr; b) II nəsil - 1945-ci ildən 1960-cı illərə qədər olan dövr; c) III nəsil - 1970-1980-ci illər arasındakı dövr; ç) IV nəsil - 1980-ci illərdən sonrakı dövrdür (12, s. 120).

Birinci mərhələ - 1914-1945-ci illər. Bu mərhələdə **Hazuke Naqase** (1865-1926), **Sentarō Kemuriyama** (1877-1954), **Hitoşi Aşida** (1887-1959) və **Jiçi Nakayama** kimi türkoloqların fəaliyyətlərini qeyd etmək olar. Bu alimlər beynəlxalq münasibətlər baxımından Osmanlı imperatorluğunun tarixini Avropa dillərindəki mənbələrə əsaslanaraq araşdırmışlar. Bu tədqiqatlar arasında İstanbuldakı Yaponiya səfirliyinin baş katibi vəzifəsində işləmiş, bir müddət Yaponiyanın Baş naziri olmuş **Hitoşi Aşidanın**

“İstanbul və Çanaqqala boğazlarından keçidlə bağlı müqavilələr” adlı əsəri (1930) xüsusi maraq doğurur.

Birinci mərhələnin türkoloqları içərisində türkdilli mənbələr əsasında araşdırma aparan iki mühüm alimin adını qeyd etmək olar: **Chishu Naito** (1886-1984) və **Koji Okubo** (1887-1947). Naito II Dünya müharibəsindən əvvəl uzun illər İstanbuldakı Yaponiya səfirliyində tərcüməçi vəzifəsində çalışmış, sonradan akademik fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Çox sayda elmi əsərin müəllifi olan Naitonun tədqiqatları içərisində “Türk-yapon əlaqələrinin tarixi” (1931) adlı kitabı bu gün də yapon türkologiyasının əhəmiyyətli mənbələrindən biri sayılır. İki dünya müharibəsi aralığında Rusiyadan Tokioya köçüb gəlmiş tatarlardan tatar dilini öyrənən Okubo isə öz tədqiqatları ilə Yaponiyada Türkiyə və türkləri tanıtmaya çalışmışdır. “İslam dövlətlərinin tarixi” (1939) kitabında “Səlcuqlu Dövləti, Osmanlı İmperatorluğu və Türkiyə Cümhuriyyəti” adlı irihəcmli oçerkin müəllifin olan yapon alim eyni zamanda İslam dünyası və müsəlmanlarla əlaqədar **Yaponiyadakı ilk akademik təşkilat olan İslam Dünyası Araşdırmaları İnstitutunun** qurucusu olmuşdur.

İkinci mərhələ: 1945-1960-cı illər. Öncə də vurğulandığı kimi, Yaponiyada türkologiya II Dünya müharibəsindən sonra daha sürətlə, yeni məzmununda və istiqamətdə inkişaf etməyə başlamışdır. Birinci mərhələ, yəni müharibədən əvvəlki dövərdə türkcəni öyrənərək akademik fəaliyyətə başlayan **Fujio Mitsuhaşi** (1909-2000) bu dövrün əsasını qoyan mühüm simalardan biridir. II Dünya müharibəsi zamanı Orta Asiya və Çindəki tatarlar haqqında araşdırmalar aparan **Mitsuhaşi** müharibədən sonra tədqiqat mövzusunun dəyişdirmiş, Səlcuqlu dövləti və Osmanlı imperatorluğunun tarixi haqqında araşdırmalar aparmağa başlamışdır (“Türkiyə tarixi” (1964), “Osmanlı türklərinin tarixi” (1966), “Yaponiyada Türkiyəyə dair araşdırmalarda qarşıya çıxan problemlər” (1970) və s.). Bu tədqiqatlarında osmanlı mənbələrinə əsaslanan **Mitsuhaşi** yapon türkologiyasında Anadolu Səlcuqluları haqqında ilk elmi əsərin (1960, 1975) müəllifi hesab olunur.

İkinci mərhələnin türkoloqları arasında **Akira Haneda** (1910-1989) və **Masao Mori** kimi alimlərin (1921-1996) fəaliyyəti də maraq doğurur. Hər iki tədqiqatçı Orta Asiyadakı türklər haqqında Çin mənbələrinə söykənən materiallar əsasında əsərlər yazmışlar. **A.Hanedanın** yaradıcılığında Çinlə Osmanlı imperiyası arasındakı münasibətlərə həsr olunmuş araşdırmalar mühüm yer tutur (“Minq xanədanlığı və Osmanlı imperatorluğu” (1965), “İslam imperatorluğunun xitamı” (1969). Eyni zamanda müəllif türkoloji dilçiliyə dair məqalələr də qələmə almışdır: “Mahmud Kaşğari və onun “Divan lüğət-it-türk”ü” (1963), “Otani ekspedisiyasının gətirdiyi uyğur əlyazmalarının ilkin siyahısı” (1961) və s.

Şimali və Orta Asiyadakı türklərin tarixini öyrənən **Masao Mori** isə türk dilini yaxşı bildiyi üçün osmanlı mənbələrindən geniş faydalana bilmişdir. İstanbul Universitetinin Tarix fakültəsinə müəllim kimi dəvət olunan alim Türkiyədə qalaraq uzun müddət elmi fəaliyyətlə məşğul olan ilk yapon türkoloq hesab olunur. M.Mori Kioto Universitetində Asiya tarixinin öyrənilməsinin əsasını qoyan və Yaponiyada “uyğurşunaslığın atası” adlandırılan Toru Hanedanın tədqiqatlarından faydalanaraq 1960-cı illərdə uyğur sivil sənədləri üzərində araşdırmalara başlamışdır. “Moğolistan’dan Çıkan Wu-chu Sikkesindəki Köktürk Alfabeli Yazılar Üzerine Bir İnceleme” (1974), “Yenisey Türk Yazıtlarında il~äl Üzerine” (1958), “Yenisey Yazıtlarındaki “Sekiz Adaklıg Barım” Üzerine” (1987) və s. çoxsaylı əsərlərin müəllifi olan M.Morinin elmi yaradıcılığının ağırlıq mərkəzində, əsasən, türk tarixi, eləcə də türk xalq ədəbiyyatı məsələləri dayanır. F.Zeynalov yazır ki, “türk dilini çox gözəl bilən görkəmli yapon türkoloqu Masao Mori “Yaponca-türkcə və türkcə-yaponca lüğət” (1966) hazırlayıb nəşr etdirmişdir” (19, s. 88). Qeyd edək ki, 2019-cu ildə Hacəttəpə Universitetinin Türkiyyat Araşdırmaları İnstitutunda təhsil alan Yu Yasui adlı yapon mütəxəssis “Bir yapon türkoloq Prof. Dr. Masao Mori: həyatı və türkologiyaya xidmətləri” mövzusunda magistr dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə **A.Haneda**, **M.Mori**, **N.Yamada**, **F.Mitsuhaşi** uyğur əlyazmalarının və sənədlərinin tədqiqi ilə də məşğul olmuşlar. Məsələn, uyğur tarixi sənədləri üzərində tədqiqat aparan **Nobuo Yamadanın** “Uyğur əlyazmasının fraqmentləri” (1958), “Uyğur sənədlərində müqavilə qeydlərinin formaları” (1963), **Akira Hanedanın** “Otani ekspedisiyasının gətirdiyi uyğur əlyazmalarının ilkin siyahısı” (1961), **M.Morinin** “Uyğur ticarət sənədləri” (1961), “Yuan dövrü uyğur dilində yazılmış torpaq bölgüsü sənədi” (1963), **F.Mitsuhaşinin** “Çində müasir uyğur dilinin öyrənilməsi tarixi (S.Malovun yaradıcılığı ilə əlaqəli)” (1953) məqalələri və s. onlarla araşdırmalar yapon uyğurşunaslığına mühüm töhfələr vermişdir.

Həmin illərdə yapon türkoloqlarından **Takeuti Kazuonun** “Türkiyədə dil və əlifba islahatları” (1954), “Türk dillərində uzun saitlər haqqında” (1962), “Müasir uyğur dilində qrammatik şəkilçilər” (1964), “Türk dilinin qrammatikasına giriş” (1970), **Namura Masayoşinin** “Monqol dilində uzun saitlər və protomonqol dilində uzun saitlərin mövcud olma ehtimalı” (1959), “Protomonqol dilində saitlər sisteminin tədqiqi” (1965), **Ozava Siqeonun** “Yaponca-İngiliscə-Monqolca-Türkcə cib lüğəti” (1966) və s. əsərlər türkoloji dilçilik sahəsində mühüm mənbələr sayıla bilər.

Üçüncü mərhələ: 1970-1980-ci illər. İkinci nəsil türkoloqların yetirmələri olan tədqiqatçılar gənc yaşlarından türk dillərindən bir neçəsini (xüsusilə də müasir türk dilini) öyrənərək türkdilli mənbələr əsasında elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, magistr və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. Üçüncü nəsil türkoloqlar sırasında **Koçiro Koyama**, **Yuzo Naqata**, **Kunihiro Şidara** və başqalarının adları qeyd oluna bilər. Bu mərhələ daha çox yapon mütəxəssislərin Türkiyəyə humanitar elmlər sahəsində (tarix, beynəlxalq münasibətlər, hüquq, filologiya, ümumən türkiyəşünaslıq) təhsili almağa və ya yapon alimlərin türkoloji araşdırmalar aparmağa gəlmələri ilə xarakterizə oluna bilər. Uzun müddət Türkiyədə qalaraq elmi fəaliyyətlə məşğul olan bu dövrün yapon araşdırıcıları buradakı müvafiq dövlət arxivləri və kitabxanalarında mühüm əsərlər və sənədlər üzərində işləmişlər.

Bu mərhələnin tanınmış yapon türkoloqu **Y.Naqata** Osmanlı imperiyasının yeni dövr sosial-iqtisadi tarixi, xüsusilə də Manisa bölgəsi, magistratura təhsilini Ankarada almış Mitsuhaşinin tələbəsi olan **K.Şidara** isə II məşrutə dövrü ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Tokio Universitetinin Hüquq fakültəsinin məzunu olan **Tadaşi Suzuki** siyasi tarix mütəxəssisi kimi Qanuni Süleyman dövründəki bütün vəzirlərin tərcümeyi-halını və fəaliyyətlərini araşdırmış, **Masayuki Yamauçi** isə beynəlxalq münasibətlər barəsində həm osmanlıca, həm də rusca mənbələrə əsaslanaraq türk inqilab tarixi haqqında çox sayda məqalələr yazmışdır.

Həmçinin bu dövrdə **S.Hattori** türk dillərinin fonetikasi və morfemika məsələlərini, habelə ayrı-ayrı türk dilləri qruplarını (qıpçaq, bulqar) və onlara daxil olan müasir dilləri müqayisəli şəkildə araşdırmış, “Tatarların təhsili və çuvaş xalqlarının mənşəyi” (1972) adlı əsərini yazmış, **T.Sibata** salar dilini öyrənməklə yanaşı, türk dillərinin fonetik quruluşu ilə də maraqlanmış, türkcənin sintaqmları, leksik şəkilçilər və qohumluq bildirən sözlər haqqında araşdırmalar aparmışdır.

Dördüncü mərhələ: 1980-ci illərdən sonra. Üçüncü və dördüncü nəsil türkoloqlar arasında dövr cəhətdən o qədər də ciddi sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Bu mərhələdə Avropanın türkoloji tədqiqat metodlarını əsas götürən yapon alimlərin sayı çox olduğu kimi, onların yaradıcılıq istiqamətləri də genişdir: **Kozo İtani** Anadolu Səlcuqlu dövləti, **Kayoko Hayaşi** İstanbulun fəthi, **Yin Yonebayaşo** türk əlyazmaları, **Yasuşi Tonaqa** təsəvvüf ədəbiyyatı, **Ryo Miyaşita** osmanlı ədəbiyyatı, **Kimiyo Yamaşita** türk memarlığı, **Yumi İşimaru** Şəmsəddin Sami, **Hiroaki İto** Ziyal Göyalp, **Gen Kasuya** Atatürkçülük və dünyəvilik ... haqqında araşdırmalar aparmışlar.

Nəticə. İkinci Dünya müharibəsindən sonra daha çox Anadolu türkləri haqqında tədqiqatlara köklənən yapon türkologiyası təxminən bir əsrlik uğurlu inkişaf yolu keçmişdir. Yapon türkologiyasını səciyələndirən əsas xüsusiyyət isə yaponiyalı alimlərin öz araşdırmalarında daha çox türklərin tarixinə geniş yer ayırmalarıdır. Ancaq bu məzmununda araşdırma aparən tədqiqatçılar türk dillərinin öyrənilməsinə də laqeyd yanaşmamış, onların tədrisi və tədqiqi ilə ciddi məşğul olmuşlar.

Qeyd edək ki, Yaponiya ilə Azərbaycan Respublikası arasında möhkəm ikitərəfli əlaqələr mövcuddur və bu münasibətlər hazırda da uğurla davam etdirilir. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev ilk dəfə 1998-ci ildə, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev isə ilk dəfə 2006-cı ildə isə Yaponiyaya rəsmi səfər etmiş və bu tarixi hadisələrlə müstəqil ölkəmizlə Yaponiya arasındakı əlaqələrin yeni mərhələsi başlamışdır. Bu baxımdan hər iki ölkədə xalqların mədəni irsinin təbliğinə həsr olunmuş müxtəlif elmi-mədəni tədbirlər təşkil olunmuşdur. 1998-ci ildə Bakıda “Azərbaycan-Yaponiya: elmi, mədəni və təhsil əlaqələri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, 2001-ci ildə Yaponiya Mədəniyyəti Festivalı, 2017-ci ildə Azərbaycan-Yaponiya İctimai Birliyinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə “Yaponiyanın milli çay mərasimi və Yaponiya mədəniyyətinin tərənnümü” mövzusunda tədbir və s. keçirilmişdir. Həmçinin 2004-cü ildən Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsi nəzdində Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrası yaradılmış və hazırda kafedra üç istiqamət üzrə - yaponşünaslıq, çinşünaslıq, koreyaşünaslıq istiqamətləri üzrə tədris və tədqiqatlar aparır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi sahəsində yapon alimlərinin müəyyən xidmətləri var-

dır. Belə ki, **Koiçi Haneda** və **Əli Gəncəlinin** birlikdə hazırladıqları “**Tabrizi vocabulary: An Azeri-Turkish dialect in Iran**” (1979) adlı kitab bu istiqamətdə mühüm əsərlərdən biri hesab oluna bilər. Kitabın girişində Təbriz dialekti barəsində ümumi məlumat verilir, bu dialektə işlənən səslər təsvir edilir. Lügət yalnız leksik baxımdan deyil, fonetik-morfoloji özəlliklərin tədqimi cəhətindən də əhəmiyyətlidir. Belə ki, burada sözərin tələffüz formaları toplandıqından nümunələrdə uzun səslər, səs əvəzlənmələri, səs düşümü, diftonqvari, assimilyasiyanın müxtəlif tipləri, müxtəlif nümunələrdə şəxs kateqoriyasının şəkildələri və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Tanınmış yapon türkoloqu, qafqazşünası, o cümlədən azərbaycanşünası, professor **Akira Matsunaqanın** da dəstəyi ilə 1995-ci ildə yaradılan Azərbaycan-Yaponiya Elmi Tədqiqatlar və Mədəni Əlaqələr Mərkəzi Yaponiyada azərbaycanşünaslığın tədqiqinə imkan yaratmışdır. Bu sahədə müstəsna xidmətləri olan Akira Matsunaqa 1996-cı ildə “**Azərbaycan türkcəsinin qrammatikası**”, 1999-cu ildə isə “**Azərbaycan dilini müstəqil öyrənənlər üçün**” kitabları, habelə çoxlu sayda məqalələri və beynəlxalq konfranslarda məruzələri ilə Azərbaycanın Yaponiyada tanınmasına xidmət etmişdir. Bu xidmətlərinə görə, Akira Matsunaqa Azərbaycan Mətbuat İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Təşkilatının “Azərbaycan bayrağı” mükafatına layiq görülmüşdür.

Eyni zamanda Yaponiyanın paytaxtı Tokioda 1997-ci ildən fəaliyyət göstərən Türk Mədəniyyət Mərkəzində (TMM) ilk dəfə 2015-ci ildən Azərbaycan dili kursları fəaliyyətə başlamışdır.

Sonda bir maraqlı məqamı da vurğulayaq ki, görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai xadim Mirzə Fətəli Axundzadənin nəticəsi **Pəriruh Pezeşkinin** Yaponiyada yaşaması barədə onun oğlu **Parsi Parsinejad** Azərbaycan mətbuatına müsahibə (2019) verərkən bildirmişdi ki, atası **İraj Parsinejad** Tokio Universitetində Mirzə Fətəli Axundzadə irsini tədqiq və tədris edir, hətta ingilis və fars dillərində “İranda ədəbi tənqidin tarixi (1866-1951)” və Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri ilə bağlı kitab (“Mirza Fathali Akhundzadeh and literary criticism” (1990) yazmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Алпатов В. М. Япония: язык и культура. Moskova, 2005: <https://bookz.ru/authors/alpatov-vladimir/book-iaaponiia-iazuk-i-kultura-75790/read.html> (14.12.2023)
2. Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков. Л., Наука, 1971.
3. Cəlilbəyli O. Altay dillərinin tədqiqi tarixinə dair // Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 1, Bakı, 2007, s. 141-148
4. Doğan O. Ertuğrul'un Hazin Hikâyesi: <https://yedikita.com.tr/ertugrulun-hazin-hikayesi/> (14.12.2023)
5. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Bakı Çap evi, 2013
6. Хаттори С. Изучение тюркских языков в Японии / Журнал «Советская тюркология», Баку, 1974, № 5, с. 76-90
7. İlgürel M. Japonya'da Türk Tarihi Üzerindeki Araştırmaları (16 Ağustos 1945 - 31 Ekim 1992), Belleten, 1994, № 58, s.751-781
8. Japonya'da “Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü” açıldı: <https://bau.edu.tr/haber/1040-japonyada-turk-kulturu-arastirma-enstitusu-acildi;> <https://www.turkiyeturizm.com/japonyaya-turk-kulturu-enstitusu-21945h.htm> (14.12.2023)
9. Quliyev T. Altay dillərinin qohumluğu məsələsi. Bakı: Nurlan, 2006
10. Rona T.A. Türkolojiye Giriş. İstanbul: Nobel Kitap Evi, 2013
11. Сыромиятников Н. А. Методика сравнительно-исторического изучения общих морфем в алтайских языках. Проблема общности алтайских языков. Л., Наука, 1971
12. Suzuki T. From Central Asian Studies to Anatolian Studies: A Century of Turkish Studies in Japan // Tokio, 2003, Orient, № 38, s. 117-134.
13. Takamatsu Y. Japonya'da Osmanlı Tarihi Araştırmaları / <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/761603> (14.12.2023)
14. Turan A. Tokio məscidinin ilk imamı - Əbdürrəşid İbrahim / “Ədəbiyyat” qəzeti, 26 iyun 2021, s. 8-9
15. Uzun M.İ. Abdürreşid İbrahim (1857-1944). Rusya Türkləri'nin ilk Siyasî Temsilçisi, İslamcı Gazeteci - Yazar, seyyah: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrehid-ibrahim> (14.12.2023)
16. Yapon dili haqqında: <https://yaponazyapondili.com/11371-2/home/yapon-dili/> (14.12.2023)
17. Yaponiya türkləri: https://az.wikipedia.org/wiki/Yaponiya_t%C3%BCrk_l%C9%99ri (14.12.2023)
18. Yasui Y. Bir Japon Türkolog Prof. Dr. Masao Mori: Hayatı ve Türkolojiye Etkisi, Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019

19. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981
20. “Anam Azərbaycan dilində danışır” – M.F.Axundzadənin Yaponiyadakı varisi ilə eksklüziv müsahibə (fotolar) / <https://hafiztimes.com/anam-az%C9%99baycan-dilind%C9%99-danisir-m-f-axundzad%C9%99nin-yaponiyadaki-varisi-il%C9%99-ekskluziv-axundovun-varisi-parsinejad/> (26.12.2023)

Açar sözlər: türk-yapon əlaqələri, altayşünaslıq nəzəriyyəsi, yapon türkoloqlar, tədqiqat istiqamətləri, türkoloji dilçilik

Ключевые слова: тюрко-японские отношения, теория алтаистики, японские тюркологи, направления исследований, тюркологическая лингвистика

Key words: Turkish-Japanese relations, theory of Altaic studies, Japanese Turkologists, research directions, Turkological linguistics

Turkological researches in Japan

Summary

The traces of the historical relations between the Turks and the Japanese are based, first of all, on the reflection of Japan on the world map, which was included in the “Divan” of Mahmud Kashgari in the 11th century, and on the strong scientific considerations that the languages of both peoples belong to the Altai language family and have a common origin, on the other hand It is based on the political-cultural partnership that started at the end of the 19th century. Historical and political factors are especially important in the rapprochement of relations between the Turks and the Japanese.

Turkological studies in Japan are based on two directions in terms of both geography and source: a) Turkological studies related to Turks in North and Central Asia, including Turks in China, based mainly on sources in Chinese; b) Studies based on Arabic, Persian and Turkish sources related to the Turks who migrated from North and Central Asia to Anatolia throughout history, especially the Seljuk state, Beyliks, Ottoman Turks.

As T.Suzuki mentioned, it is possible to systematize the Turkologists who have been researching the Turks in Japan until today (more on the second direction of Turkology) on the basis of four generations - in four stages: a) Generation I - the period from the First World War to 1945 ; b) II generation - the period from 1945 to 1960s; c) III generation - the period between the 1970s and 1980s; ç) IV generation - the period after the 1980s.

Тюркологические исследования в Японии

Резюме

Следы исторических отношений между турками и японцами основаны, прежде всего, на отражении Японии на карте мира, которая была включена в “Диван” Махмуда Кашгари в 11 веке, и на веских научных соображениях о том, что языки обоих народов принадлежат к одной и той же группе. Алтайская языковая семья и имеют общее происхождение, с другой стороны, она основана на политико-культурном партнерстве, которое началось в конце 19 века. Исторические и политические факторы особенно важны в сближении отношений между турками и японцами.

Тюркологические исследования в Японии основаны на двух направлениях как с точки зрения географии, так и с точки зрения источников: а) Тюркологические исследования, связанные с турками в Северной и Центральной Азии, включая турок в Китае, основанные главным образом на источниках на китайском языке; б) Исследования, основанные на арабских, персидских и турецких источниках, связанных с турками, мигрировавшими из Северная и Центральная Азия до Анатолии на протяжении всей истории, особенно государство сельджуков, бейликов, турок-османов.

Как отметил Т.Судзуки, тюркологов, которые до сегодняшнего дня исследовали турок в Японии (подробнее о втором направлении тюркологии), можно систематизировать на основе четырех поколений - в четыре этапа: а) Поколение I - период с Первой мировой войны по 1945 год; б) II поколение - период с 1945 по 1960-е годы; в) III поколение - период между 1970-ми и 1980-ми годами; г) IV поколение - период после 1980-х годов.

Rayçi: Prof. M.Məmmədov

Вафа Шахзаде кызы Бунядова⁹⁸

ЗАИМСТВОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (на материале языка прессы конца XX в.)

Введение. Формирование словарного состава русского языка- процесс длительный и сложный. Наряду со словами, которые появились в языке сравнительно недавно и появляются постоянно, в нем существует большое количество слов, очень древних по происхождению, но активно функционирующих и сейчас. С точки зрения происхождения в русском языке можно выделить два пласта: исконно русскую лексику и лексику заимствованную. Заимствование слов наблюдается во все периоды развития языка и является отражением политических, экономических, культурных отношений между народами и государствами.

Автор В.М.Аристова говоря о заимствование пишет: «Заимствование- один из способов развития лексической системы русского языка. Ни один из развитых современных языков не может избежать этого явления, вполне оправданного и связанного с постоянными контактами народов, населяющих нашу планету. Можно говорить лишь о степени проникновения иноязычных элементов. Как справедливо замечает В.М.Аристов, «науке практически неизвестны гомогенные в структурном и материальном отношении языки, развитие которых протекало бы в изоляции от внешних воздействий» (1, с. 156). И чем длительнее контакт и сильнее потребность в нем, тем активнее воздействие языка – носителя обозначений перенимаемых реалий на язык заимствующий. По меткому замечанию Ш.Балли, «заимствование всегда была нормальной функцией лингвистической жизни...».

Основной курс. Изучение заимствований в том или ином языке сводится к перечислениям слов, перешедших из другого языка. Существует много различных классификаций заимствованных слов: отличают время и характер (предметные группы), способ проникновения из языка в язык (устный или письменный) происхождение (из каких языков перешло), социальную и профессиональную дифференциацию, структурные особенности (кальки, случаи конверсии, делении по частям речи и др.).

Иноязычные слова появляются в русском языке как под влиянием внутренних (языковых), так и внешних (неязыковых) причин. Внутренние причины – это потребности развития лексической системы языка, которые заключаются в следующем:

- 1) Устранение многозначности исконно русского слова, упрощение его смысловой структуры. Так появились слова импорт, экспорт, вместо многозначных исконно русских **ВВОЗ, ВЫВОЗ**.
- 2) Уточнение детализация соответствующего понятия. Например, в русском языке было слово варенье, которое называло и жидкое и густое варенье(джем). Так же возникли слова репорта (рассказ), тотальный (всеобщий), хобби (увлечение), комфорт (удобство), сервис (обслуживания).
- 3) Замена наименований, выраженных словосочетаниями, одним словом: **снайпер** (меткий стрелок), **мотель** (гостиница для автотуристов), **спринтер** (бегун на короткие дистанции).
- 4) Отсутствие в родном языке эквивалентного слова для нового предмета или явления.
- 5) Отсутствие в родном языке производных от исконного слова, в то время как от иностранного появляются производные.

История лексики русского литературного языка к XVII-нач. XIX в. М., 1981. В этой журнале отмечается что, внешние причины – это различные связи между народами. Так в X в. Киевская Русь приняла христианство от греков. В связи с этим в древнерусский язык вместе с заимствованными культовыми идеями вошло много греческих слов. Были заимствованы и научные термины, названия предметов греческой культуры, названия растений, месяцев и т.д., напр.: идея, комедия, алфавит. В этот же период на востоке и юго-востоке наши предки вступали в контакты с тюркскими племенами – печенегами, половцами. С XIII по XV в. Древняя Русь находилось по ордынским игом. В результате этого в русский язык, по подсчетам ученых, укоренилось около

⁹⁸ Азербайджаский Архитектурно-Строительный Университет, Доктор философия по филологии, ст. преподаватель Кафедра «Иностранных языков»

250 тюркских слов: колчан, юрта, сундук. (2, с. 31-46).

Особенно интенсивно проникали в русский язык иноязычные слова в XVIII в. Административные и военные преобразования, проведенные Петром I в России, сблизили ее с западноевропейскими государствами. В качестве источников здесь выступали многие западноевропейские языки: голландский, немецкий, французский, шведский, датский. Сохраняет свою роль и латынь, игравшая в этот период роль международного языка европейской науки. Появилось много административных, военных (морских), музыкальных терминов, терминов изобразительного, театрального искусства, названий новых предметов быта, одежды, напр.: *лагерь, мундир, ефрейтор, авангард, десант, эскада, опера*. В XIX в. роль особенно продуктивного источника начинает играть английский язык, особенно на рубеже XIX – XX вв. К англицизмам относятся, во первых, технические и политические термины (*бойкот, митинг, танк, трест, лидер и др.*), во вторых, многочисленные спортивные термины (футбол, рекорд, тренер, старт и др.) Французский язык в этот период был поставщиком терминов авиации (*аэроплан, дирижабль, пилот, пропеллер* и др.). В советский период процесс лексического заимствования протекал с разной степенью интенсивности, максимально сильной она была в 30-е г., в связи с индустриализацией, и на современном этапе научно-технической революции. Основной канал распространения заимствований XX в. – журналистика (пресса). Очень часто на страницах любой российской газеты можно встретить заимствования в основном в основном мало известные читателю. Такие как: *дайджест, рейтинг, сканнер, принтер, брокер, лобби, саммит, зомби, тюнер, чартер, бартер, спонсор, серфинг, шоу, киллер, таксы и т.д.*

Например: И.Полознов пошел и того дальше, объявив о существовании парламентско-журналистского кооперативного лобби («Известия», 3.04.90 2 стр.); Тем не менее, я как большинство, против подушной таксы («Комсомольская правда», 5.04.90 1 стр.). Во-первых, бартерная торговля строится на основе межправительственных соглашений, где действует система безналичных расчетов («Известия», 03.04.90 4 стр.). История русского литературного языка XIX-нач. XX в. М., 1981. Авторы пишут: «Не менее яркой чертой нашей сегодняшнего языка нового развития считается засорение речи заимствованиями. В научной, публицистической литературе, в выступлениях политических деятелей современный русский язык называют интеррусским языком, германо – романо – русскими или англо – русским сленгом, а то кратко русангл» (3, с. 198-213).

По мнению ученых, порог допустимости иностранных слов явно завышен, что дает повод многим россиянам беспокоиться. **Общее языкознание (формы существования, функции, история языка)** Время от времени газеты печатают письма, запросы читателей, в которых затрагивают эту проблему.

Так, например, читательница газеты «Современная Россия» Г.Павлова пишет: «Что только не придумывают, чтобы выразиться позаграничной. Вот, например, спокойно и достойно открывает центральная газета рубрику «Наш дайджест» (4, с. 123-213). Хорошо конечно, что у нас теперь будет собственный дайджест. Только простите, что это такое? Смотрим в Большой англо-русский словарь – это «краткое изложение, резюме...». Выходит, рубрику-то можно было назвать попросту «кратко» (16.02.85). Сыплющиеся, как из рога изобилия, к месту и не к месту, заимствования порой затуманивают, а то и просто искажают смысл сказанного или написанного.

Заключение. Какой же видится выход? Единственный выход из положения – определить, какие заимствования имеют соответствия в русском языке и исключить их из употребления. Конечно, не стоит доводить до абсурда и пытаться приучить называть автомобиль самобеглой коляской, но не стоит употреблять вместо гостиницы – отель, вместо продажный – коррумпируванный, Вместо чванливый – *амбициозный, вместо маскировка – камуфляж и далее без конца*. Добавим, что подобные заимствования нередко заменяют обрусевшие иностранные слова: *сленг (жаргон), наблситити (реклама), шоу (спектакль), дисплей (экран), сэндвич (бутерброд), хит (шлягер)*. Точно употребленное иностранное слова не обедняет, а обогащает нашу речь, делает ее экспрессивнее, вносит интонационное и лексическое разнообразие. Еще В.Г.Белинский отмечал, что иное «неудачно придуманное русское слово... решительно хуже иностранного...». Из процитированного делаем вывод: с одной стороны, заимствование без меры засоряет речь,

делает ее не для всех понятной, с другой стороны. Разумное заимствование обогащает речь, придает ей большую точность.

Список использованной литературы:

1. Аристова В.М. Англ-русские языковые контакты и заимствования. Калининград, 1979. с. 156.
2. История лексики русского литературного языка к XVII-нач. XIX в. М., 1981. с. 31-46
3. История русского литературного языка XIX-нач. XX в. М., 1981. с. 198-213
4. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка) с. 123-213

Açar sözlər: alınma sözlər, Rus dili, lüğət tərkibi, inkişaf, termin

Ключевые слова: заимствованные слова, русский язык, словарный состав, развитие, термин

Key words: borrowed words, Russian language, vocabulary composition, development, term

Xülasə

Söz alma xalqlar arasında daimi davam edən təmas prosesinin linqvistik əksidir. Dövlətin, ölkələrin və xalqların həyatı iqtisadi, siyasi, mədəni və digər növ münasibətlər olmadan mümkün olmadığı kimi, ünsiyyət də bunun nəticəsində lüğət ehtiyatının qarşılıqlı zənginləşməsi olmadan təsəvvür edilə bilməz. Və təmas nə qədər uzun olarsa və ona ehtiyac nə qədər güclü olarsa, qəbul edilmiş reallıqların təyinatının daşıyıcısı olan dilin borc alma dilinə təsiri bir o qədər aktiv olur. S.Ballinin münasib qeydinə görə, “borc almaq həmişə dil həyatının normal funksiyası olub...”.

Резюме

Заимствование – это языковое отражение постоянного действующего процесса контактирования народов. Как невозможна жизнь государства, стран и народов без экономического, политического, культурного и других видов взаимоотношений, так и немыслимо общение без вытекающего как следствие этого взаимообогащения словаря. И чем длительнее контакт и сильнее потребность в нем, тем активнее воздействие языка – носителя обозначений перенимаемых реалий на язык заимствующий. По меткому замечанию Ш. Балли, «заимствование всегда была нормальной функцией лингвистической жизни...».

Summary

Borrowing is a linguistic reflection of the constant ongoing process of contact between peoples. Just as the life of a state, countries and peoples is impossible without economic, political, cultural and other types of relationships, so communication is unthinkable without the resulting mutual enrichment of vocabulary. And the longer the contact and the stronger the need for it, the more active the influence of the language - the bearer of designations of the adopted realities on the borrowing language. According to the apt remark of S. Bally, “borrowing has always been a normal function of linguistic life...”

Рецензент: доктор филологический наук, доцент Юсиф Сулейманов

Aida Şükür qızı Şükürova, Çimnaz Hətəm qızı Alxasova ⁹⁹

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SÖZ SIRASI, ONLARIN FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərk etmə, düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt, verb və ya obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənar da mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbər cümlənin önündə və ya sonunda yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və ya xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və xətti xarakter daşıyır. Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cümləyə bənzər və təktərtibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyən edilir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvlərinin ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır. Ona görə də iki mərkəzin cümlədə müxtəlif mövqelərə çəkilməsi, cümlədə sözlərin funksional yerləşməsinə təsirsiz qalır. Lakin onların baza quruluşunun müvafiq yeri vardır, o, funksional yerləşməyə nisbətə sabitdir. Təktərtibli və cümləyə bənzər cümlələrdə sözlərin müvafiq sıralanma qaydası vardır. Buna görə də qeyd olunan cümlə tiplərində sözlərin sıralanmasını nəzərdən keçirək.

Əsas hissə. S.Abdullayev yazır: “Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da ümumi dilçilik qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness (G.Seymour. At close quarters. Diamond Books, 1987 (1, s. 123). Bu cümlədə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturu üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır. Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır, lakin müasir dövrümüzdə qeyd olunan bu məntiqi xüsusiyyət “S – V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır. Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feili sifətləri və feili sifət tərkiblərinin mübtədadan əvvəl gəlməsi cümlədə sıralanma baxımından təyinlə təyonolunan münasibətləri şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-sematik mərkəzi mübtədəyə düşür. Ona görə də tamamlıq və zərflilər xəbər sferasına düşməklə xəbər predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyənləşdirir.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında yazır: “Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. Bu qanunauyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. Məsələn: 1) “This old man talks nonsense”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.54); 2) “A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls; 3) “After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency”. (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987 (2, s. 94).

1. “Qatı duman suyun üzünü bürüdü”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).
2. “Uzunquyruqlu quş balıq axtarırdı”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).
3. “Balaca uşaqlar, dəlləklər, küçələrdə dükan açmış yamaqçılar, çəkməçilər elə bir yarışa girmişdilər”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).
4. “Kənarında iri, yastı daş döşənmiş küçənin hər iki tərəfi dükan idi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).
5. “Kəndin üstünə çökən qaranlıq qorxmuş kimi Cahandar ağanın həyətinə yaxın gəlmədi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Bəzən də həmcins mübtədalar təyinlə müşayiət olunur; bu vaxt da əvvəldə qeyd etdiyimiz prinsip pozulmur: “Sıldırım yarganlar, silkənli, burulğanlı sular nərildəyib dəli Kürün şaxələnmiş qolları gözünün önündən keçdi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Həmcins mübtədalar ümumiyyətlə, vahid mübtədə statusunu inkar etmir; o statusun əlamətlərində də qorunur. Məs.: Our marksman and your eye witness, and the hornet`s nest stirred... (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987.

⁹⁹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri

1. “Göyün üzü tərtemiz idi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (söz birləşməsi)
2. “Onun çiyinləri qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).
3. “Araba təkərlərinin cırıltısı və kəlləri haylayan Tapdığıın səsi eşidilirdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (feili sifət tərkibi)

Ədəbi dil normasına görə təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməməsi səbəbindən təyin mübtədə münasibəti struktur cəhətdən dəyişməzdir. Mübtədanın genişləndirilmiş üzvlərlə ifadəsi strukturca mürəkkəb olsa da, vahid bir üzv kimi mövcud olur, onların struktur mahiyyəti yox, qrammatik məntiqi anlamı diqqət mərkəzində durur. Təktərkibli cümlələrdə mübtədə və ya xəbər buraxıla bilər.

Mübtədə iştirak etməyəndə şəxs sonluqları onu əvəz edir, yəni məntiqən mübtədə meydana gəlir; onu bərpa etmək mümkün olur. Struktur cəhətcə tarixən mövcud olmuş subyekt predikatdan sonda gələn vahidin qrammatikləşmiş variantında ifadə olunur. Bu heç də yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri inkar etmir; çünki müasir dil nöqtəyi-nəzərindən qrammatikləşmiş subyekt müstəqil deyil, xəbərin morfoloji göstəricisinə çevrilmişdir. Müstəqil subyekt qeyd etdiyimiz strukturda birinci subyektdir, yəni mübtədədir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən sadə cümlələrdə sözlərin sırası sintaktik vasitələrdəndir. Sadə cümlə komponentlərinin bağlanması söz sırasının rolunu nəzərə alıb-almamasına görə dilçilər, məs: Ə.Cavadov: K.Abdullayev, K.Vəliyev və başqaları sadə cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində söz sırasının əhəmiyyətini göstərir. Lakin Ə.Xəlilov bu fikri müdafiə etmir. S.Nuriyeva yazır: “Sadə cümlədə söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Sadə cümlədə sözlərin sırasından danışarkən ilk növbədə onun başqa dil qanunları arasındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Dil qanunlarını iki qrupa bölmək mümkündür: a) Xüsusi dil qanunları; b) Ümumi dil qanunları. Bütün dil sistemində özünü göstərən dil hadisələrinə sıralanma, intonasiya, vuğu və təkrar daxildir” (3, s. 62). Hər bir dilin morfoloji quruluşu onun sintaktik quruluşuna və ya əksinə, sintaktik quruluşu morfoloji quruluşuna uyğun gəlir. Sistemlər arasındakı uyğunluq, ahəng, məhz ümumi qanunlar əsasında mümkün olur. Məs: Azərbaycan dilində söz vurğusu axırıncı hecanın üzərinə, məntiqi vurğu isə xəbərdən əvvəlki, sözün üzərinə düşür. Deməli, istər sözdə, istərsə də cümlədə vurğu eyni yerə düşdüyü üçün vahid vurğu sistemi yaranır.

Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır. Məs: Azərbaycan dilində Yazı-çı-liq və yaz-dır -ıl(maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur. Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir. Çıl-çıraq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi xarakter daşır. Çı- şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı yeni mənalar və feillər üçün işlədilir, -lıq şəkilçisi mücərrədiyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir. Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır. Deməli, nitq hissəsindən asılı olmayaraq abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər kökdən uzaq düşür. Buna görə də B.Serebrennikov yazır ki, iltisqi dillərdə şəkilçilərin sıralanmasında müəyyən bir qanun vardır. Abstraktlıq bildirən şəkilçilər isə kökə yaxın yerləşir. İstər cümlələr, istərsə də şəkilçilərin sıralanma prosesini üç mərhələyə bölmək olar: I mərhələ: Sıralanmanın 1-ci mərhələsində hadisə, əşya, hərəkətlə, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir. Əgər *ev* haqqında danışılacaqsansa *-ev, -divar, -qapı, -pəncərə* və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ seçmə və ya seleksiya adlanır. II mərhələ: Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir, onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur, valentliyi təyin edilir. Çünki, sıra komponentinə daxil olan sözlərin, şəkilçilərin, cümlələrin hamısı eynihüquqlu (eynivalentli) olmur. Sözlərin, şəkilçilərin cümlələrin. III Mərhələ: Sadə cümlədə müxtəsər cümlənin ikinci üzvü xəbərdir; o predikatdır. Predikat hansısa yeni məlumatı verir. Xəbər feili və ismi olmaqla iki cür ifadə formasına malikdir. İsmi xəbərlər *was, were, idi, imiş* köməkçi vasitələrin (eləcə də digər köməkçi feillər vasitəsilə ifadə olunur. Adlara predikativliyi verən də qeyd etdiyimiz köməkçi vahidlərdir; məlumat yükü də onların yaratdığı xəbər zonası ilə bağlıdır. İngilis dilinin söz sırasına uyğun xəbər həmişə mübtədadan sonra gəlir.

V.Aslanov qeyd edir: “Azərbaycan dilinin söz sırası qaydasına görə xəbər həmişə cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyət təkcə dilçilik qanunları ilə deyil, həm də entolinqvistik düşüncə ilə bağlıdır. Əvvəlki bölmədə izah etdiyimiz kimi bu istiqamətdə tipoloji təsnifat da aparılmışdır” (4, s. 271). Azərbaycan dilində xəbər sonda gəlməklə cümləyə məxsus predikativliyin ifadəçisi olur, bu səbəbdən də cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir.

Feili xəbərlər: 1.“Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırının ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən qalxdı”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü). 2.“Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydərə baxdı”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü). 3.“The first letters he read were very from all, very carefully written and dealt almost entirely with local happenings” (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.267); 4.“Take it easy, he told himself”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.340).

Nəticə. Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlədə sözlərin sıralanması ümumi dilçilik qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qeyd edilir: “Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmədir; invariantın – dil modelinin nitqdə sərbəstləşməsi kommunikasiyanın tələblərinə uyğunlaşması ilə bağlıdır” (5, s. 792). Bu akseptdə kommunikasiya dil modelini tam dəyişmir; əsasən, cümlənin bir neçə üzvü yerini dəyişir. İnvariantla törəmə struktur bir-birinə qarşə dayanmır, əksinə onunla sıx bağlıdır. Əslində invariant aktual üzvlənmənin – yeni strukturun formalaşma mənbəidir. Tamamlıq cümlədə mübtədə ilə xəbərin arasında yerləşir və xəbər zonasına daxildir. Qeyd olunan məkanda onların yerinin abitliyi fərqlidir. Bu barədə Ə.Cavadov yazır: “Vasitəli tamamlıqların forması onların cümlədəki yerini təmin edir”. Daha doğrusu, vasitəli tamamlığın forması onun cümlənin müxtəlif yerlərində işlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun əksinə, vasitəli tamamlığın yeri sabitdir, onun yeri cümlədəki başqa sözlərin sırasına görə müəyyənləşir. Vasitəsiz tamamlığın yeri, onu mübtədadan fərqləndirməyə imkan verir (6, s. 14).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində söz sırası. B,1998. s.123
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007. s. 94
3. Nuriyeva S.T. Cerund, Bakı, 2011. s. 62
4. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II c, B.; Elm, 2003. 271 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 792 s.
6. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində feillərin leksik semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, s. 14

Açar sözlər: İngilis dili, sadə cümlə, söz sırası, mürəkkəb cümlə,

Key words: English, simple sentences, word order, complex sentences,

Ключевые слова: английский язык, простые предложения, порядок слов, сложные предложения

Summary

The second part of a simple two-part short sentence is news; he is a predicate. The predicate provides some new information. News has two forms of expression, verbs and nouns. The noun news was, were, was, is expressed by means of auxiliary means (as well as through other auxiliary verbs). The auxiliary units we have mentioned also give predicatives to names; The data load is also related to the news zone created by the om. According to the English word order, the message always comes after the predicat.

Резюме

Согласно английскому порядку слов, сообщение всегда следует за предложением. Согласно порядку слов азербайджанского языка, сообщение всегда стоит в конце предложения. Эта особенность связана не только с законами языкознания, но и с энтолингвистическим мышлением. Как объяснялось в предыдущем разделе, в этом направлении была проведена типологическая классификация. Классификация простых предложений в азербайджанском языке осуществляется по наличию главных и второстепенных членов; на основе этого критерия определяются двусмысленные и односоставные приговоры.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Aysel Çingiz qızı Abbaszadə

¹⁰⁰PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Publisistika” sözü latın dilindəki *publicus* sözündən əmələ gəlib. Ədəbiyyat və jurnalistikanın günümüzün müasir problemlərini, aktual siyasi, iqtisadi, sosial məsələlərini işıqlandıran, müzakirəyə çıxaran bir növüdür. Termin kimi 19-cu əsrdə yaranmış və uzun müddət sosial ədəbiyyat mənasında işlədilmişdir.

Hər bir üslubun mühüm əlamətləri olduğu kimi, publisist üslubu da özünəməxsus fərqləndirici əlamətlərə malikdir. Publisist üslubun xarakterik cəhətlərini öyrənmək üçün, onları ümumən dil üslubları kontekstində araşdırmaq, və, bu zaman, hər bir üsluba məxsus cəhətlərin ifadə vasitələrini meydana çıxarmaq gərəkdir.

Bir çox hallarda publisistika ilə mətbuat eyniləşdirilir. Ancaq bu heç də tamamilə belə deyil. Çünki publisistikaya kitablar, braşuralar, vərəqələr aiddir, mətbuat isə rəsmi sənədlər, məqalələr, reklam, bədii əsərlərdə dərc olunur. Bununla əlaqədar olaraq deyə bilərik ki, publisistika mətbuatın əsasını təşkil edir.

Bu üslub qəzetlərin, ictimai-siyasi jurnalların, elmi-kütləvi kitabların, radio və televiziyanın, sənədli filmlərin dilində özünü daha dolğun göstərir. Elə buna görə də ona, bəzən “mətbuat dili”, “qəzet dili” də deyirlər. Qəzet və jurnalların dili bu üslubun yazılı forması, radio, televiziya və kino isə şifahi formasıdır.

Publisistik üslubun janrlarını şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qəzet janrları: oçerk, məqalə, felyeton, reportaj və s.
2. Televiziya janrları: analitik proqram, reportaj, informasiyalı məlumat, birbaşa efirdə dialoq və s.
3. Natiqlik janrı: mitinqdə çıxış, təriflər, debatlar və s.
4. Kommunikativ janrlar: mətbuat konfransı, telekörpülər və s.
5. Reklam janrları: oçerk, elan, plakat, şüarlar və s. [1; 69].

Publisistikanın digər xarakterik cəhəti onun bir adama deyil, kütləyə, cəmiyyətə, ayrı-ayrı sosial qruplara təsir göstərməsidir. Buna görə də publisistik üslubda, elmi, rəsmi-işgüzar üslublardan fərqli olaraq, müəllif fərdiyyəti, müəllif obrazı əhəmiyyətli dərəcədə güclüdür. Burada müəllif özünü təkcə konkret şəxs kimi deyil, həm də ictimaiyyətin nümayəndəsi, müəyyən bir sosial marağın, ideyanın ifadəçisi kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, məlumat müəyyən bir oxucu üçün əlçatan, başa düşülən və asanlıqla anlaşılan şəkildə tərtib olunmalıdır.

Mətbuatın dili dünyanın müxtəlif və rəngarəng mənzərəsini yaradır. Mətbuatın funksiyası oxucunu yalnız dünyanın müasir mənzərəsi ilə tanış etmək deyil, həm də onu inandırmaq, elə də geniş kütlələrin zehninə təsir etmək məqsədi daşıyır. Qəzetlərdə dünyanın mənzərəsi əsasən müəllifin ideoloji və siyasi baxışları prizmasından təqdim edilir. Mətbuatın özəlliyi bir çox amillər, o cümlədən də mətbuat dilinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Mətbuat və medianın kütlələrin şüuruna təsir edən güclü vasitəyə çevrilməsi 19-cu əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Deyə bilərik ki, mediada təsir göstərmə, inandırma funksiyası digər linqvistik funksiyaları sıxışdırmağa başladı. Həqiqətən də, müəyyən mənada medianın cəmiyyətimizin bütün üzvlərinə təsiri var. Kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin araşdırılması qrammatika, fonetika, üslub, söz ehtiyatı, frazeologiya ilə bağlı olan bəzi yenilikləri ortaya çıxarır [6; 35].

Son vaxtlar neologizmlər qəzetlərin dilində çox istifadə olunur. Publisistik üslubun qəzet janrı dildə müxtəlif yenilikləri ortaya çıxarır. Bunun səbəbi odur ki, qəzetlərdə hər yeni günün hadisələri geniş şəkildə əks olunur. Bu gün qəzetlər, istifadə olunan yeni sözləri mənalari, ifadələrin aydınlığını digər janrlardan daha tez əks etdirir. Qəzetlər, ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən dəyişiklikləri yazılı nitqin bütün janrlarından daha sürətli əks etdirir [6; 45].

Müasir qəzet üslubunda belə yeniliklərin istifadə olunması yüksək dərəcədə əks olunur. Bu, jurnalistikanın yerinə yetirdiyi funksiyalarla əlaqədardır. Oxucuya təsir etmək funksiyası qəzetlərdə publisistik üslubun emosionallıq və ifadəlilik bildirmə xüsusiyyəti ilə əlaqədardır.

Bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində qəzet-publisistik üslubunun leksikasının açıq emosional və ifadəli özəlliyə sahib olduğunu, danışmaq dilinə müraciət etdiyini, xalq dili və hətta jarqon elementlərini özündə

¹⁰⁰ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

birləşdirdiyini göstərir [2; 98].

Qəzet–publisistik nitq tərzinin sintaksisi də emosionallıq və ifadəlilik xüsusiyyətlərinə malikdir. Qəzetlərdə təsirliliyi artırmaq üçün aşağıdakı formalar daha çox istifadə olunur: müxtəlif mənalı nida cümlələri, sual cümlələri, müraciətli cümlələr, ritorik suallar, təkrarlamalar, parçalanmış konstruksiyalar və s. Öz fikrini ifadə etmək istəyi nitqdə müxtəlif konstruksiyaların istifadəsini tələb edir: hissəciklər, kəşimlər, frazeoloji birləşmələr, birləşməmiş cümlələr, ellipslər və s. Bütün bu vasitələr müəllifə emosional mətn yaratmağa imkan yaradır [1; 21].

Jurnalist üslubu ictimai əlaqələr sahəsinə xidmət edir. Bu gün qəzetlərin dilində, dilin demokrati-kləşməsi müşahidə edilir. Bu isə ədəbi dildə az rast gəlinən jarqon və ya qeyri-mədəni söz axınının sözü gedən dilə nüfuz etməsinə səbəb olur. Sözü öz əsl mənasında istifadə etməyi tələb edən janrlar – qəzet və televiziya reportajları, publisistik çıxışlar, siyasi mübahisələr, lüğətlərdə əvvəllər jarqon ifadələrdən son dərəcə ehtiyatlı şəkildə istifadə etməyit ələb edirdisə, indi onlar müxtəlif janrlarda daha geniş istifadə olunur.

Jurnalistik üslubun söz ehiyatı həm yeni, həm də jarqon sözlərlə “qidalanır”, bir tərəfdən danışıq və gündəlik, digər tərəfdən isə elmi və iş üslubları [3; 40].

Publisistik üslub ictimai-siyasi ədəbiyyatda, dövrü mətbuatda, siyasi çıxışlarda, nitqlərdə rast gəlinir. Bu üslub daha geniş şəkildə qəzet və jurnallarda istifadə olunur və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Dil vahidlərinə qənaət prinsipinə əsasən, məzmun lakonik şəkildə əks olunur.
2. Dil vahidlərindən istifadə edilərkən onların daha asan qavranılması prinsipinə diqqət yetirilir, bununla, qəzet dilinin asan və anlaşılın olması təmin olunur.
3. İctimasi-siyasi leksika və frazeologiya publisistik məqsədlərə uyğunlaşdırılır.
4. Janr rəngarəngliyi və bundan irəli gələn üslub fərqliliyi, üslubların qarşılıqlı əlaqəsi müşahidə edilir [3; 43].

Lakin sadalanan ümumi cəhətlərlə yanaşı, publisistikanın müxtəlif janrlarına dair fərqli keyfiyyətlər də mövcuddur. Seçilən janrdan asılı olaraq müvafiq dil vahidləri və üslubi leksika istifadə olunur. Bu səbəbdən publisistik üslubda aşağıdakı dil vasitələrindən istifadə olunur:

1. Leksik vasitələr:
  - İctimai-siyasi leksika;
  - Danışıq, məişət leksikası;
  - Neologizmlər;
  - Sözlərin dolay mənalarda işlədilməsi;
  - Leksik təkrarlar;
  - Frazeologizmlər, atalar sözləri;
2. Morfoloji vasitələr:
  - Morfoloji formaların bütün növləri;
  - Zamanı bildirmək üçün felin xüsusi zaman formaları;
3. Sintaktik vasitələr:
  - Nəqli, sual və nida cümlələri;
  - Bitməmiş cümlələr;
  - Cümlənin bir hissəsinin ayrıca cümlə kimi seçdirilməsi, təkrarlanması;
  - Giriş sözləri və cümlələri, xitablar;
  - Standart konstruksiyalar.
4. Mətn vasitələr:
  - Həcməçə kiçik cümlələr. Təsiri artırmaq məqsədilə abzaslara bölmə: bir cümlə ayrıca bir abzas kimi verilə bilər.
  - Sərlövhlərdən istifadə.

Publisistik üslubda bu dil vasitələrindən geniş istifadə olunur aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

İxtisarlar: BMT, UNESCO, ABŞ, MDB və s.

Qəzet klişeləri, yəni qəlibləşdirilmiş söz birləşmələri və ya bütöv cümlələr: gərgin siyasi şərait, qaynar nöqtələrdə vəziyyət, “Dünya buna hələ də susur” və s.

Yalnız mətbuatda işlənən (digər sahələrdə az işlədilən) ifadələr: qəzetizmlər, yekdilliklə, hərbi istəbləşmənt və s.

Dilin daha təsirli alınması üçün ifadələrin məcazi mənada işlədilməsi:

Metafora: seçkiqabağı marafon, namizəd öz kartlarını açdı və s.

Metanimiya: Vaşinqton hələ də göz yumur və s.

Sinekdoxa: Qara qartallar(yəni “Beşiktaş” klubu)növbəti qarşılaşmaya güclü hazırlaşirlar və s.

Epitet: Çirkli oyunlar, qara bazar, barbar metodları və s

Müqayisə: Qocaman müəllim birinci sinif şagirdi kimi həyəcanlanırdı və s.

Perifraza: Zənbaqlar ölkəsi(Hollandiya), Odlar diyarı(Azərbaycan) və s.

Hiperbola: Fermerlər son qəpiklərinə qədər təsərrüfata xərcləyiblər və s.

Litota: Onlar ölkə iqtisadiyyatına heç bir damcı da xeyir gətirməyib və s.

Şəxsləndirmə: Xeyir və Şər həmişə bir yerdədir; medallar öz sahiblərini gözləyir və s.

Dil səviyyəsi: Morfologiya

Cəm halın tək halda işlədilməsi: Vəziyyətdən necə çıxmalı; buna hər bir vətəndaş məsuliyyət daşıyır və s.

Adlıq cümlələr: 1992-ci ilin fevralı. Bu gün Azərbaycan xalqının talehinə qara hərflərlə yazılıb və s. [1; 60].

Dilin standart və ifadəli vasitələrindən istifadə etmək,hansı mətndə bunu necə vermək, hər bir publisistin öz seçimidir. Publisistik üslubun əsas xüsusiyyətlərini belə xülasə etmək olar: mətbuatda formalaşır; müxtəlif qəzetlərin və jurnalların dilidir; müxtəlif emosiyaları əks etdirir; həm şifahi, həm də yazılı olur; hamı üçün anlaşılıqlı olur; ümumxalq dilinə yaxındır; aydınlığı ilə seçilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağamirzəyev Ə. Publisistikanın nəzəri əsasları. Dərs vəsasiti. Bakı: Mütərcim 2018, 152 s.
2. Ağayev İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. Bakı: Elm, 2008, 504 s.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı: Nurlar, 1999, 346 s.
4. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Mütərcim, 2011, 238 s.
5. Əliyev K. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı: Elm, 1985, 83 s.
6. Cabbarov X. Sənətkar, söz, üslub. Bakı: Gənclik, 1993, 195 s.

Açar sözlər:informasiya, publisistika, üslub, jurnalistika, qəzet

Ключевые слова: информация, публикация, стиль, журналистика, газета

Key words: information, publicism, style, journalism, newspaper

Xülasə

Bu məqalədə gündəlik informasiya vasitəsi olan qəzet materiallarında işlənən mətn və ifadələrin dili, üslubu, semantikasının təsiri haqqında bəhs edilmişdir. Məqalədə qəzetlərdə xəbər mətni və başlıqlarda ədəbi dilin normalarının pozulması, jarqonlardan istifadənin artırılması da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Резюме

В статье рассматриваются язык, стиль и семантика текстов и фраз, используемых в ежедневных газетных материалах. Газетные заголовки, газеты и газеты также фокусируются на нарушении стандартов языка и расширении использования жаргона.

Summary

This article talks about the influence of the language, style, and semantics of the texts and expressions used in newspaper materials, which are a daily information medium. In the article, the violation of the norms of the literary language in the news text and headlines in the newspapers, and the increase in the use of slangs were also focused on.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu apardığı azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə üçüncü miniliyin astanasında taleyin xalqımıza bəxş etdiyi nadir şəxsiyyət – Heydər Əliyev rəhbərlik etdi və suveren Azərbaycan Respublikasının Öndəri oldu [3, s. 7]. Məhz Heydər Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında müstəqilli qazanmış xalqımız öz elminin və mədəniyyətinin səviyyəsi ilə dünya xalqlarının rəğbətini qazandı [3, s. 14]. Bu sahədəki min illik ənənələrimiz, tarixi milli yaddaşımız 70-ci illərdə Heydər Əliyevin simasında öz himayədarını tapdı. Məhz bu illər Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyətin intibah illəri oldu. Bizim Akademiyamız məhz 70-ci illərdə dünya elminin aparıcı istiqamətlərində tədqiqatlar həyata keçirdi, görkəmli nəticələr əldə etdi.

Heydər Əliyev 70-ci illərdə hakimiyyətdə olduğu dövrdə gələcək müstəqil Azərbaycanın iqtisadi, sosial və elmi-texniki potensialının hazırlanmasını böyük uzaqgörənliklə həyata keçirirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, iqtisadi əlaqələrin birdən – birə kəsildiyi bir şəraitdə Azərbaycan yaşadı və uğurla dünyanın iqtisadi inteqrasiyasına qoşuldu [3, s. 14].

Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri böyük bir coğrafi məkanda layiqli hörmət, nüfuz sahibləri oldular [3, s. 15]. Onlar Azərbaycan xalqının intellektini, böyük ədəbi – bədii istedadını təcəssüm etdirirdilər. Ötən illərə nəzər salanda bir daha görürük ki, Heydər Əliyev cənabları siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı illərdə bizim elmin və mədəniyyətin tənəzzülü dövrü başlanmışdır. Tale bizə öz milli dəyərlərimizi yaşatmaq və inkişaf etdirmək üçün imkan verdi. Heydər Əliyev cənabları xalqın çağırışına səs verib ona yenidən rəhbərlik etməklə xalqımızın milli simasını müəyyən edən dəyərləri xilas etdi [3, s. 15].

Dünya səviyyəli, dünya şöhrətli siyasi xadim olmaq yolunda Heydər Əliyev uzun və gərgin bir yol keçmişdir. Onun dövlət və siyasi xadim kimi fəaliyyətini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar:

Birinci dövrdə o, SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycanın rəhbəri kimi, respublikanın elminin, maarifinin inkişafı üçün əzmlə səy göstərir. O illərdə müxtəlif hökumətlərin və dövlətlərin nümayəndə heyətləri, bütün dünyada tanınmış ictimai və siyasi xadimlər Bakıya gəlir, burada elm, təhsil, siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və din ilə bağlı regional, ümumittifaq və beynəlxalq simpoziumlar keçirilir, ümumdünya sivilizasiyasına, bəşəriyyətin sənaye tarixinə misilsiz töhfələr vermiş Bakının şöhrəti yenidən özünə qaydır [3, s. 25].

İkinci dövr Heydər Əliyevin Kremldə işlədiyi dövrüdür. O, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi, bu fəvqəldövlətin ali rəhbərləri sırasına daxil olmuş və respublikamızda elmin, maarifin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra mühüm qərarların qəbul edilməsində çox fəal iştirak etmişdir [3, s. 26].

Nəhayət, üçüncü dövr Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsində siyasi fəaliyyət dövrü – Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınması, nəticə etibarilə Azərbaycan təhsilini yaxın və uzaq xarici ölkələrlə təmas nəticəsiündə daha da inkişaf etdirmək üçün nə lazımdırsa hər şeyi etmişdir [4, s. 12]. Bu baxımdan Ulu Öndərimizin Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqdakı nitqində söylədiyi aşağıdakı fikir xüsusilə xarakterikdir: “1919-cu ildə, Azərbaycann ictimai dairələrində universitet açmaq haqqında məsələ müzakirə olunduqda bəziləri şəkk götürüb deyirdilər ki, bu iş baş tutmayacaqdır, yaxçısı budur gəncləri xarici ölkələrin tanınmış unuversitet mərkəzlərində təhsil almağa göndərək. Bu gün biz həmin inamsızlara deyə bilərik ki, dörd qitənin elçiləri təhsil almaq üçün Azərbaycana gəlirlər. Azərbaycanın ali məktəblərində dünyanın 27 xarici ölkəsinin gəncləri təhsil alırlar” [4, s. 12].

Göstərməliyik ki, doğma respublikamız müstəqilliyə qovuşduqdan sonra bütövlükdə cəmiyyətimiz kimi təhsilimiz də mürəkkəb keçid dövrünü yaşamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev cənabları təhsil siyasətini ümumdövlət siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi həyata keçirmişdir. O, AR Konstitusiyasına uyğun təhsil konsepsiyası və ona müvafiq təhsil qanunu işləməyi, milli pedaqoji xüsusiyyətləri öyrənməklə milli tərbiyə sistemini hazırlamağı mühüm vəzifə kimi qarşıya qoydu [2, s. 3].

Bəli, təhsil cəmiyyətin gələcək taleyini müəyyən edən qiymətli milli sərvətdir. Cəmiyyətlə təhsilin ciddi sosial inteqrasiyasının nəhəng ölçüsünü təsəvvür etmək üçün təkəcə bu faktları qeyd edək ki, 90-cı illərin sonu üçün respublikamızda fəaliyyət göstərən 2000-dən çox məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində 148 minə yaxın uşaq tərbiyə olunur və 20 minə yaxın pedaqoji işçi çalışırdı; 4500-ə qədər ümumtəhsil məktəblərində 1,5 milyona yaxın şagird oxuyur və burada 160 minədək müəllim işləyirdi; peşə təhsili sistemindəki tədris müəssisələrində, 28 dövlət və dövlət qeydiyyatından keçmiş 13 özəl ali məktəblərində fəaliyyət göstərən on minlərlə

¹⁰¹ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti Humanitar fənlər kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. ulker-aslanova@mail.ru

pedaqoq tədrislə məşğuldur və yüz minlərlə təhsil alır. Həyatı Azərbaycanın müasir tarixi ilə bağlı olan prezident Heydər Əliyevin dahi şəxsiyyətlərə məxsus bir çox fərdi keyfiyyətləri - heyrətamiz zəhmətsevərliyi, təfəkkürünün dərinliyi, məntiqinin çevikliyi, dünyagörüşünün əhatəliliyi, fəaliyyətinin çoxsahəliliyi, biliyinin zənginliyi, hafizəsinin möhkəmliyi, iş üslubunun ardıcılığı, prinsipliliyi, qətiyyətliliyi, nitqinin son dərəcə rəvanlığı və s. onun fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə uğurunun əsas şərti olmuşdur.

Azərbaycanda 60-cı illərdə kadrların hazırlığındakı keyfiyyətsizlik, tədrisin səviyyəsidəki yarıtmazlıq bir yana, mütəxəssis yetişdirilməsindəki plansızlıq, hərə – məreklilik xüsusilə acınacaqlı idi. Kadr hazırlığında respublikanın ehtiyacı, tələbi nəzərə alınmır, ciddi təhlil edilib öyrənilmirdi [2, s. 20]. Buna görə də uzun illər idi ki, bir tərəfdən respublikanın ehtiyacına uyğun milli kadr hazırlanmır, digər tərəfdən, başqa bir sahənin inkişafına üstünlük verilməklə respublikanın bütün şəhərlərində, əksər rayonlarda işsizlik ordusu yaradılırdı. Belə ki, həmin dövrlərdə Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhər və rayon xalq maarif şöbələrində 10-15 min ali təhsilli müəllim iş üçün növbə gözləyirdi [2, s. 20].

Heydər Əliyev yüksək ixtisaslı kadr hazırlığında istiqamət və ixtisasların dövrün ehtiyaclarına uyğun müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət verirdi. 1970-ci illərin əvvəllərində ölkəmizin ali məktəblərində 130 ixtisas üzrə kadr hazırlanırdı, 80-ci illərin əvvəllərində ixtisasların sayı 148-ə çatmışdı [2, s. 21]. “Gənclərimiz təhsil almaldırlar. Təhsil olmayan gəncin xoşbəxt gələcəyi ola bilməz” tələbini irəli sürən Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə yüksək ixtisaslı kadr yetişdirmək siyasətinin ümumdövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi həyata keçirmişdir [2, s. 21]. Respublika üçün milli kadr yetişdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev yerli ali məktəblərlə bərabər SSRİ-nin böyük şəhərlərinin təhsil ocaqlarında da nadir ixtisaslar üzrə kadr hazırlanmasına müstəsna əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçmiş ittifaqın ali məktəblərində azərbaycanlı tələbələrin təhsil alması 1970-ci ildən başlanmışdır [2, s. 21]. Həmin il ilk dəfə olaraq 50 nəfər gənc respublikadan kənara təhsil almağa göndərilmişdir. Bu sahə respublika rəhbərinin şəxsi nəzarətində olmuş, Azərbaycanın ali məktəblərində olmayan ixtisaslar üzrə kadr yetişdirilməsində ciddi dönüş yaranmışdır. Belə ki, sonrakı illərin hər birində keçmiş İttifaqın 43 şəhərindəki 152 ali təhsil müəssisələrinə 826 gənc azərbaycanlı oğlan və qız göndərilmişdir. Onlar 244 ixtisas üzrə təhsil almışlar. Ümumiyyətlə, həmin ali məktəbləri on mindən artıq oğlan və qız bitirmişdir və onlar “Heydər Əliyev kadrları” adını bu gün də iftixarla daşıyırlar [2, s. 21].

Heydər Əliyev gənclərin hərbi – vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi ilə böyük əhəmiyyət verirdi və bu sahədə işi yenidən qurmaq üçün gərgin əmək sərf edirdi. Bu, bir sıra amillərlə bağlı idi. Əvvəla, respublikamızda hərbiçilik milli kadrlar kəmiyyət və keyfiyyətinə görə o qədər də ürəkaçan deyildi [2, s. 22]. Hətta Azərbaycanın əksər ümumtəhsil texniki – peşə və ali məktəblərində hərbi dərslər milli kadrların olmaması ucbatından qeyri azərbaycanlılara tapşırılırdı. Dərslər isə bir qayda olaraq, keçirilmir, ya da ən əhəmiyyətsiz fənn hesab olunur, bəzən isə sui-istifadə vasitəsinə çevrilirdi [2, s. 22].

Respublikanın rəhbəri böyük uzaqgörənliklə milli hərbi kadrların bir neçə sahə üzrə yetişdirilməsi tələbini irəli sürdü. 1980-ci ildə məhz H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə V.İ.Lenin adına APİ-də (indiki N.Tusi adına ADPU-da) Qafqazda birinci, İttifaqda isə dördüncü olan hərbi fakültə yaradıldı. Fakültənin birinci buraxılışında 150 nəfər məzuna respublikanın tarixində ilk dəfə hərbi rütbə verildi. Həmin illərdə Azərbaycanın Mülki Aviasiyasında milli kadrlar olmadığı üçün, əsasən qeyri – azərbaycanlılar çalışırdılar [2, s. 22]. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün Azərbaycanda təyyarəçi hazırlanması da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun təşəbbüsü ilə yaradılan hərbi mütəxəssislər hazırlayan digər müəssisə - Cəmiş Naxçıvanski adına hərbi məktəb Azərbaycanın ictimai, siyasi, hərbi həyatında yeni böyük hadisə oldu [2, s. 22]. Qeyd edək ki, uzun illər davam edən Azərbaycan – Ermənistan müharibəsində həmin hərbi məktəbin tələbələrinin göstərdiyi şücaət, qəhrəmanlıq hamıya məlumdur. Təhsil ocağının məzunları arasında Milli Qəhrəman adına layiq görülməyə layiq döyüşçülər, öz qanı bahasına Vətən torpağını qoruyan cəngavərlər az deyildir.

Göstərməlidir ki, Ulu Öndərimiz Respublikamıza başçılıq etdiyi vaxtlardan mədəniyyətin də inkişafına ciddi diqqət yetirmiş, bu sahənin inkişafına çalışmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev cənabları artıq Azərbaycan KP-nin XXVIII qurultayındakı hesabat nitqində göstərirdi: “İndi respublikada iki mindən artıq klub, mədəniyyət evi və sarayı, 7242 kütləvi kitabxana, məktəb və idarə kitabxanası, iki min kino qurğusu, 37 muzey vardır. Bir çox mədəniyyət ocaqları əslində kütləvi – siyasi işin dayaq məntəqələrinə çevrilmişdir. Bununla birlikdə mədəni-maarif ocaqlarının böyük imkanlarından hələlən istifadə edilmir. [4, s. 13] Mədəniyyət nazirliyi və onun yerli orqanları tərəfindən yaratmaz rəhbərliyin nəticəsidir ki, əhali arasında, xüsusən kənd və şəhər tipli qəsəbələrdə mədəni maarif işi zəif görülür” [4, s. 13]. Bəli, verilən sitatdan göründüyü kimi Ulu Öndərimiz respublikada mədəniyyət nazirliyinin işindən heç də razı qalmır, onun işçilərinin işlərinə daha məsuliyyətlə yanaşmalarını tələb edir.

Heydər Əliyev cənabları ölkəmizə şəirin, incəsənətin də inkişafına da ciddi diqqət yetirmiş, bu sahənin in-

kişafi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, o, Xalq şairi Qabilin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsindəki nitqində demişdir: “Mən vaxtı ilə düşünürdüm ki, şeir gecələri keçirmək lazımdır. Mənim 70 ci illərdə bu barədə bir çox fikirlərim var idi. Xalqımız tarixən, əsrlərlə şeirlə yaşayıb, şairlər yığışblar, özləri də, oraya toplaşanlar da şeirlər deyiblər. Ona görə də mən o vaxtlar fikirləşirdim ki, musiqi gecələri öz yerində, şeir gecələri də keçirmək lazımdır [5, s. 5]. Mən bu yubiley gecəsinə təkcə Qabilə hörmət naminə gəlməmişəm, buraya həm də incəsənətimizlə, ədəbiyyatımızla, şeirimizlə görüşmək üçün gəlmişəm” [5, s. 5].

Düşünürəm ki, yuxarıda göstərilən sitat Heydər Əliyev cənablarının şeirə, ədəbiyyata, incəsənətə necə yüksək qiymət verdiyini əyani şəkildə təcəssüm etdirir. Onun böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə ilə xəstəxanadakı görüşündə dediyi fikirlər bir daha yuxarıda dediyimiz fikirləri təsdiq edir. Belə ki, Heydər Əliyev cənabları incəsənət xadimlərimizdən, onların peşəkarlığından, müğənni Bülbüldən danışarkən Bəxtiyar Vahabzadə ona bildirir ki, bəs indi də Azər Zeynalov yetişib [5, s. 17]. Ulu Öndərimiz ona cavab olaraq bildirir ki, “mən Rəşid Behbudovu çox sevirdim. Rəşid Behbudov yaşadığıca mən daim narahat olurdum ki, onun yerini kim tutacaq. İndi baxıram, Azər Zeynalov gözəl oxuyur. Fəxr etməliyik ki, Rəşid Behbudov kimi böyük bir müğənnimiz olubdur” [5, s. 17]. Şübhəsiz ki, yuxarıda göstərdiyimiz sitat da Heydər Əliyev cənablarının təkcə şeirlə yox, həm də incəsənətlə, musiqi ilə də yaxından maraqlandığını əyani şəkildə sübut edir.

Rəhbərliyi dövründə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin bütün sahələrini eyni dərəcədə himayə edən, bu sahədə çalışan məşhur xadimləri demək olar ki, hər şeylə təmin edən H.Əliyev cənabları kino sənətinə də böyük əhəmiyyət vermişdir. Bu baxımdan onun böyük yazıçı və kino rejissorumuz R.İbrahimbəyovun 60 illik yubileyi ilə bağlı çıxışında dediyi fikirlər çox xarakterikdir. Bu çıxışında Ulu Öndərimiz demişdir: “Siz 60-cı illərdə ədəbiyyata qədəm qoyan, öz dünyagörüşü və bədii ifadə tərzilə ədəbi mühitimizi canlandıran nəslə mənsub sənətkarlardansınız. Başlıca mövzuları insan və zaman, xeyir və şər, ənənəvilik və müasirlik olan əsərləriniz qısa bir müddət ərzində Sizə böyük bir şöhrət gətirmişdir [6, s. 6].

Ulu Öndərimiz öz fəaliyyəti dövründə elm xadimlərinə, milli mədəniyyətimizin inkişafında zəhməti olanlara həmişə böyük diqqət yetirmiş, onların fəaliyyətini yüksək səviyyədə qiymətləndirmişdir.

Bütün yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda həm elm, həm təhsil, həm milli mədəniyyətimiz, həm də multikulturalizm dəyərləri daha da inkişaf edərək yeni inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizmi: Bakı: BBMM, 2017, 416 s.
2. Qurbanov A. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı. Bakı: Gənclik, 1997, 36 s.
3. Maqşudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, 260 s.
4. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (I cild). Bakı: Nurlar, 2008, 472 s.
5. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (II cild). Bakı: Nurlar, 2008, 528 s.
6. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (III cild). Bakı: Nurlar, 2008, 536 s.

Key words: Heydar Aliyev, science, national cultural, education, development

Ключевые слова: Гейдар Алиев, наука, национальная культура, образование, развитие

Summary

This article is devoted to our great leader Heydar Aliyev who was the head of our Republic at that time. In fact highly developed education, science, national culture are shown in this article. Heydar Aliyev is considered to play an important role in the development of science and education in our Republic. Heydar Aliyev was the leader who sent a number of talented students, who passed exams in Baku and were sent to study at High Schools in Moscow, Leningrad (St. Petersburg) in Russia, Ukraine, Belorussia and other cities as well. These factors are of great importance and show Heydar Aliyev's great role in it.

Резюме

В этой статье рассказывается о периоде правления Азербайджанской Республикой выдающегося деятеля Гейдара Алиева. За время правления лидера Гейдара Алиева уделялось внимание науке, образованию и национальной культуре. Для развития науки и образования Гейдар Алиев вел переговоры с Москвой, Санкт – Петербургом, Украиной, Белоруссией для получения высшего образования и отправления одаренных молодежи для дальнейшего обучения. В этой статье и говорится об огромной роли в этой сфере нашего лидера Гейдара Алиева.

Rəyçi: dos. S.Abasova

YAZILI ÜNSİYYƏTDƏ EMOJİLƏR VƏ ONLARIN İMPLİSİTLİYİ

İmplit məna və ya praqmatik məna praqmatikanın öyrəndiyi əsas məsələlərdəndir. İmplit məna dedikdə açıq şəkildə ifadə edilməyən amma başa düşülən məna nəzərdə tutulur. C.Yulun “Praqmatika” kitabında “praqmatika” termininə belə tərif verilir: “Praqmatika linqvistik formalarla bu formalardan istifadə edənlər arasındakı münasibətdən bəhs edir. Praqmatikanın tədqiqi insanların danışarkən nəzərdə tutduğu gizli mənaları, ehtimalları, məqsəd və hədəfləri müəyyən etməyə imkan verir [10, s.3].” Deyiləni nəzərə alsaq, implit məna danışanın dediyinə əsasən dinləyicinin linqvistik, mədəni fon biliklərindən və məntiqi nəticədən (*ing. inference*) istifadə etməklə üstü örtülü şəkildə ötürülən mənanı dekodlaşdırmasından ibarətdir.

Müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus şəxslərin ünsiyyəti eyni mədəniyyəti bölüşənlərin ünsiyyəti ilə müqayisədə istənilən nəticəni verməyə bilər, çünki danışan şəxs nəzərdə tutduğu mənanı birbaşa deyil, gizli formada ötürə bilər. Bu zaman o, tərəf müqabilinə arxalanaraq, onun deyilənləri başa düşəcəyinə inanır. C.Yul “referensiyani” danışan və ya yazan tərəfindən dinləyən və ya oxuyanın bir şeyi müəyyənləşdirməsi (anlaması) üçün istifadə olunan linqvistik formalardan ibarət akt adlandırır [10, s.17].

Yazılı ünsiyyətdə qrafik vasitələr. Ayrı-ayrı söz və ifadələr ünsiyyətdə implitlik yarada bildiyi kimi, emojilər (piktoqrafik işarələr) də implit mənaya malik ola bilər. Müasir dövrdə yazılı nitq də ünsiyyətdə səsli nitq qədər mühüm rol oynayır. XXI əsrdə sürətli ünsiyyət cəmiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə də gənclər sosial media platformalarında və ya sms (*ing. short message service – qısa mesaj xidməti*) vasitəsi ilə bir-biriləri ilə ünsiyyət qururlar. Bu zaman onlar qrafik vasitələrə üstünlük verirlər. Yazılı ünsiyyət zamanı sözlər ya qısaldılır (abreviatura və akronimlər), ya da müxtəlif işarələrlə əvəz olunur. Mesaj, elektron poçt, twitter, facebook və s. kimi ünsiyyətə xidmət edən platformalarda yazışmaq “texting” adlanır ki, bu söz “text (mətn)” + “messaging (yazışma)” sözlərinin birləşməsindən yaranıb “mətn vasitəsi ilə yazışma” deməkdir.

Mətn vasitəsi ilə ünsiyyət müxtəlif qrafik vasitələrlə həyata keçirilir ki, bu zaman ədəbi yazı dilinə məxsus bir sıra orfoepik, orfoqrafik, eləcə də qrammatik qaydalardan yayınma halları baş verir. Bu, qrafik vasitələrlə ünsiyyəti normal yazılı ünsiyyətdən ayıran əsas amillərdəndir. Yazıda bu cür vasitələrdən həddindən artıq istifadə etmək getdikcə yazılı dilin ədəbi normlarına mənfi təsir göstərir. Qeyd etməliyə ki, yazılı ünsiyyət müasir dövrdə xüsusi ilə gənclər arasında geniş yayılmışdır. Bu isə standart yazılı ədəbi dilə xələl gətirən amillərdəndir.

D.Kristal yazışmalarda istifadə edilən vasitələri aşağıdakı kimi təqdim etmişdir [3, s.38]:

- 1) loqoqram və ya piktoqram;
- 2) inisiallar;
- 3) atılmış hərflər;
- 4) qeyri-standart orfoqrafiya;
- 5) qısaltmalar;
- 6) yeniliklər.

D.Kristal loqoqram və piktoqram dedikdə müxtəlif işarə və ya rəqəmlərlə fikirlərin ifadəsini nəzərdə tuturdu. Məsələn, *b4 (before)*, *@oms (atoms)* kimi qrafik vasitələri loqoqramlara; *;-) (göz vurmaq)*, *:-) (ağlamaq)* kimi işarələri piktoqramlara; söz birləşmələrinin baş hərflərini (məsələn, *LOL – laughing out loud*) isisiallara; sözlərin tərkibinə daxil olan bəzi sait və samit səslərin yazıda buraxılmasını (*məsələn, plsed – pleased, xlnt – excellent*) atılmış hərflərə; *cos (because)*, *luv (love)*, *gonna (going to)*, *wenja (when do you)* və s. tipli sözləri qeyri-standart orfoqrafiyaya; *approx (approximately)*, *prob (probably)*, *gov (government)* və s. kimi bir hissəsi ixtisar edilmiş sözləri qısaltmalara; *IMHO (in my humble opinion)*, *GNA (good night all)* və s. kimi yalnız yazıda istifadə edilən qısaltmaları isə yeniliklərə aid etmişdir.

Emoji nədir? Bu məqalədə biz emojiləri tədqiq edəcəyik. Emojilər qrafik piktoqramlar olub SMS, elektron poçt və digər sosial media platformalarında geniş istifadə olunur. Məlumdur ki, yazı yaranmadan əvvəl insanlar müxtəlif piktoqramlar (ideoqrafik və ya simvolik) vasitəsi ilə fikirlərini ifadə edir və ünsiyyət yaradırdılar. Qobustan qayaüstü rəsmləri və müxtəlif daş kitabələr buna misal ola bilər.

¹⁰² ADU

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip işarələrdən internet vasitəsi ilə reallaşan ünsiyyətdə istifadə edilir. Bəs internet ünsiyyəti nədir? İnternet ünsiyyəti dedikdə internet vasitəsi ilə müxtəlif sosial platformalarda və ya virtual məkanda reallaşan ünsiyyət nəzərdə tutulur. İnternet vasitəsi ilə reallaşan ünsiyyətin müxtəlif növləri vardır: elektron meyl, video konferanslar, qısa mesajlar, çat xidmətləri, müxtəlif sosial şəbəkələr, bloqlar və s. Ünsiyyətin bu formalarına nəzər saldıqda görürük ki, bu tip ünsiyyətlər həm şifahi, həm də yazılı formada reallaşa bilər. B.Məmmədova internet ünsiyyətini “internet kommunikasiya” kimi təqdim edir və haqlı olaraq, onu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi emosionallığını vurğulayır [1, s.13]. Həqiqətən də, internet ünsiyyəti, xüsusilə də yazılı formada reallaşan internet ünsiyyəti emosionaldır. Bəzən internet vasitəsi ilə ünsiyyət yaradan şəxslər yalançı avatarlar və psevdonimlər ilə tanınmayacaqlarına əmin olduqları üçün sosial şəbəkələrdə öz emosiyalarını açıq və bəzən həddindən artıq sərt şəkildə büruzə verirlər. Bu zaman, emojiilər onların köməyinə gəlir.

Müasir dövrdə yazılı nitqin yaranmasına baxmayaraq qeyri-rəsmi yazılı ünsiyyət zamanı müxtəlif piktoqrafik işarələrə — emojiilərə üstünlük verilir. Bu cür emojiilərdən müxtəlif emosiyaları və ya fikirləri çatdırmaq üçün istifadə edilir. Emojiilər, əsasən, əyləncə məqsədi daşıyır. Emojiilər müxtəlif rənglərdə olub monoton yazı dilinə rəng qatırlar. 1948-ci ildə “Popular Mechanics” jurnalında “Klaviatura sənəti” yaratmaq təklif edilmişdir [2]. Nabakov isə 1969-cu ildə “Nyu York Times” qəzetinə müsahibəsində hissələrin topoqrafik stenoqrafiya vasitəsi ilə ötürülməsini təklif etmişdir [5]. Məhz bu cür təkliflər müasir emojiilərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Emojiilərin inkişaf yolu. Emojiilərin ilk forması “emotikon” adlanmışdır. Bu söz ingilis dilindəki “emotional icon” – hal-əhval ikonası sözlərinin qovuşmasından yaranmışdır. S.Falmanın təqdim etdiyi ilk emotikonlar :-) və :- (şəklində olub zarafat və ciddilik ifadə etmişdir. Getdikcə emotikonlar daha mürəkkəb hal almışdır. Buna ‘shragging man’ – çiyinlərini çəkən adamı misal olaraq göstərmək olar:

^ \ (^) _ /

Emojiilər geniş xarakter almazdan əvvəl durğu işarələrindən istifadə edilirdi. Emojiilər müasir vəziyyətini alana qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Məsələn, İngiltərə və Şimali Amerikada gülüş :-), Yaponiyada isə (•_•) formasında olmuş və kamoji adlanmışdır [7, s.3]. Kamoji yapon dilində “kao” üz və “moji” hərf, simvol sözlərinin birləşməsindən olub XX əsrin 80-ci illərində yaranmışdır. Yapon kamojiləri emojiilərdən fərqlənərək insan üzünün ifadə etdiyi əsas hiss və emosiyaları canlandıran işarələrdir [5]. Məsələn,

\\(★ω★)/ və ya (☹_☹)♡

Birinci kamoji sevincdən gözlərin parıldamasını, ikinci kamoji isə sevgi hissini ifadə edir. Emojiilər də məhz kamojilərin bir variantı kimi inkişaf etmiş və əsasən Avropa ölkələrində bu adla tanınmaqdadırlar.

1999-cu ildə Yaponiyanın NTT DOCOMO adlı mobil şirkəti mobil telefonlar və peyçerlər üçün 176 emoji təqdim etmişdir. Bu emojiilərin yaradıcısı olan Şigetaka Kurita əvvəlki durğu işarələrindən fərqli olaraq hava durumunu bildiren simvollarla yanaşı, ürək və üz ifadələrini bildiren simvollar və s. da təqdim etmişdir. İlk emojiilərin kəşfi məhz Şigetaka Kuritanın adı ilə bağlıdır. Bu kolleksiyaya hal-hazırda Nyu-York Müasir İncəsənət Muzeyində rast gəlmək mümkündür [6].

Emojiiləri həm də ideogram hesab edə bilərik, çünki emojiilər müəyyən ideya və məhfumları ifadə etmək üçün istifadə edilir. Emojiilər qeyri-lingvistik vasitələri, yəni əl-qol hərəkətlərini, üz ifadələrini və s. yazılı ünsiyyətdə göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Emojiilərə təkcə hiss və emosiyaları bildiren vasitələr kimi yanaşmaq olmaz. Emojiilər vasitəsi ilə həm də müxtəlif əşyaları da təqdim etmək mümkündür.

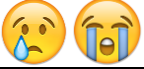

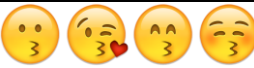

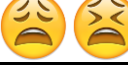

Emojiilərdən whatsapp, twitter, facebook, instagram, e-mail və s. sosial ünsiyyət platformalarında istifadə edilir. Hər il bu cür platformalarda mövcud emojiilər təzələnir və yeni-yeni emojiilər əlavə olunur. Emojiilər həm də mədəniyyətləri əks etdirir. Müasir dövrdə adı çəkilən ünsiyyət platformalarından demək olar ki, hər bir ölkədə istifadə edilir. Buna görə də hər bir mədəniyyətdən olan insanların özünü daha yaxşı ifadə edə bilməsi üçün müxtəlif mədəniyyətləri əks etdirən emojiilər əlavə olunur. Təəccüblü deyil ki, hər il iyul ayının 17-si qeyri-rəsmi şəkildə beynəlxalq emoji günü kimi qeyd edilir. Emojiilərə dair yeniliklərin elan olunması da məhz bu tarixə təsadüf edir [4].

Emojiilər və implisitlik. Emojiilər ilk baxışdan sadə görünsələr də, əslində bir o qədər də mürəkkəbdirlər. Etiraf etmək lazımdır ki, emojiilər semantik cəhətdən implisit xarakter daşıyır və heç də hər kəs onların nə mənə verdiyini anlamır, çünki bir çox hallarda emojiilər söz, ifadə və cümlələri əvəz edərək

mənanın birbaşa deyil, dolayı yolla ötürülməsini təmin edir. Müxtəlif emosiyaları ifadə edən emojilər müxtəlif dil və mədəniyyətlərdə müxtəlif mənalar kəsb edə bilər. Ünsiyyət zamanı ən çox istifadə edilən emojilərə və onların ingilis və Azərbaycan dillərindəki mənalarına nəzər salaq.

I Cədvəl. Hiss-həyacan bildirən emojilər [4].

Emojilər	Emojilərin ifadə etdiyi mənalar	Emojilər	Emojilərin ifadə etdiyi mənalar
	Müxtəlif gülən üzlər (gözlər qapalı, açıq və bərəlməmiş)		Təəccüb ifadə edən müxtəlif emojilər
	Dişlərini göstərərək gülmək		Hər hansı bir yemə-yin dadlı olduğunu bildirən emoji
	Utanaraq gülümsə-mək		Şeytan emojisi. Birin-cisi ironiyalı gülüşü, ikincisi isə qaşqabaqlı və pis niyyətli olduğunu bildirir
	Gözlərindən yaş gələnədək gülmək		Qəmginlik bildirən emojilər
	Göz vurmaq (zarafat əlaməti)		Ağlayan və hönkürən üzlər
	Dil çıxarmaq (göz vuraraq, gözü bağlı, gözü açıq). Adətən bu emoji zarafat xarakteri daşıyır		Razılmaşmama, çaş-qınlıq və ya xoşlama-ma bildirən emojilər
	Sevginin göstərici-ləri olan bu emojilər kiminsə və ya nə-yinsə bəyənildiyini bildirir.		Bu emoji yaradılar-kən “zəfər qazanmış üz” adı altında kodlaş-dırılmışdır. Lakin müasir dövrdə insanlar bu emojidən ‘nifrət, qıcıqlanma, acıq, bezmə’ kimi emosiyaları ifadə et-mək üçün istifadə edirlər.
	Bu emojilər öpüş göndərmək mənə-sında işlədilir (göz-ləri açıq, qapalı). Həmçinin bu emoji-lər fit çalmaq mənə-sında da işlədilir		İyrənmək, qusmaq mənəsində işlədilen emojilər
	Yorğun və qəmgin üzlər		Susmaq, sirr vermə-mək əlməti kimi işlə-dilən emoji
	Qorxunu ifadə edən emojilər		Fikirləşmək mənəsini ifadə edən emoji
	İfadəsiz üzlər. Bu cür emojilər laqeyd-lik əlaməti olaraq işlədilir		Qaşını qaldırmış emoji. Məsələn, təəccüb, inanmama, razılaşmama və s.
	Hirsli üzlər. İkinci emoji birinci ilə müqayisədə onu göndərənə daha hirsli, acıqlı olduđu-nu bildirir		İroniyalı baxış və gülümsəmə. Bu, emojini göndərən şəxsin arzuolunmaz bir şey edəcəyinin göstəricisidir

Emojilər vasitəsi ilə üz ifadələrini təqdim etmək mümkün olduğu kimi üzbəüz söhbət zamanı insanların istifadə etdiyi əl-qol hərəkətlərini (jestləri) də ifadə etmək mümkündür. Əl-qol hərəkətləri müxtəlif mədəniyyətlərdə həm universal, həm də fərqli səciyyə daşıya bilər. Bəzi emojilər isə zaman ötdükcə köhnə mənəsini itirə və yeni mənalar qazana bilər.

II Cədvəl. Müxtəlif jestləri əks etdirən emojiilər [4].

Emojiilər	Emojiilərin ifadə etdiyi mənalər	Emojiilər	Emojiilərin ifadə etdiyi mənalər
	Əla, bəyənmək, avto-stop, qədim Romada həyat		Əl yelləmək. Salamlamaq və ya sağollaşmaq
	Pis, bəyənənmək, qə-dim Romada ölüm	 	Dua etmək, xahiş etmək, yalvarmaq (müxtəlif mədə-niyyətlərdə)
	OK, razılaşmaq (Braziliyada bu jest təhqir hesab edilir)		Zəng vurmaq
   	İşarə etmək (sola, yu-xarı, aşağı, saga doğru)		Zəfər, qələbə (Əlin istiqə-mətindən asılı olaraq təhqir kimi də başa düşülə bilər)
	Gücünü göstərmək, hədə-qorxu gəlmək		Barmaqları çarpazlamaq. Uğur qazanmağa cəhd etmək
	Stop, dayan		Yumruq, möhkəmlik, birlik, hədə-qorxu
	Əl sıxmaq, görüşmək, sövdələşmək, razılaşmaq		Əl çalmaq, bəyənmək, sevin-mək
	Yumruq, hədə-qorxu, dostcasına salamlaşma		

Nəticə. Sosial media platformalarında istifadə olunan emojiilər populyarlıq qazandıqca onların sıraları daha da zənginləşir. Məsələn, əvvəllər yalnız böyük ölkələrin bayraqları, məşhur abidələri emojiilər şəklində öz əksini tapırdısa, indi 250-dən çox ölkənin bayrağına rast gəlmək mümkündür. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan Respublikasının bayrağı da bu emojiilər arasında öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, emojiilər insanların rahatlığına xidmət edir və buna görə də, insanların gündəlik həyatında istifadə etdiyi sözləri, hiss və emosiyaları şəkillər vasitəsi ilə əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Məmmədova B.G. İnternet mətnlərin pragmatikası (ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi əsasında): / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2015. – 28 s.
2. Carlsson A., Miller A.B. Future potentials for ASCII art, 2012 // <http://goto80.com/chipflip/06/>
3. Crystal D. Texting: the gr8 db8. Oxford University Press, 2008, – 239 p.
4. Emojipedia. [Elektron resurs]. - // URL: <https://emojipedia.org>
5. Nabokov, V. Interview with the New York Times, 1969// http://www.lib.ru/NABOKOW/Inter11.txt_Ascii.txt
6. Shigetaka K. Emoji 1998-1999: [Electronic resource] / The Museum of Modern Art. – 2023. URL: <https://www.moma.org/collection/works/196070>
7. Smilex. Kaomoji: Japanese Emoticons, 2012-2019 // <http://kaomoji.ru/en/>
8. Stark L., Crawford K. The Conservatism of Emoji: Work, Affect, and Communication. Social Media + Socie-

ty. July-December 2015: pp. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1177/2056305115604853>

9. World Emoji Day: [Elektron resurs]. – avqust 23, 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/World_Emoji_Day
10. Yule, G. Pragmatics. – Oxford University Press, – 1996, – 138 p.

Açar sözlər: dil, ünsiyyət, emoji, sosial platformalar

Key words: language, communication, emoji, social platforms

Ключевые слова: язык, общение, эмоджи, социальные платформы

Yazılı ünsiyyətdə emojiilər və onların implisitliyi

Xülasə

Müasir yazılı ünsiyyət ənənəvi ünsiyyətdən daha sürətlidir. Bu, vaxta qənaət etməyə və daha az səy göstərməyə xidmət edir. Müasir dövrdə mesajlaşma ən sürətli ünsiyyət üsullarından biri hesab olunur və əksər insanlar tərəfindən istifadə edilir. Yazılı ünsiyyətdə müxtəlif qrafik vasitələrdən istifadə edilir ki, bu vasitələrdən biri emojiilərdir. Emojiilər vasitəsi ilə insanların, hal-əhvalını, müxtəlif jestləri, ayrı-ayrı mədəniyyətlərə məxsus anlayışları ifadə etmək mümkündür. Emojiilər yazılı ünsiyyətdə istifadə olunan müasir piktoqrafik simvollarından biri olub müxtəlif emosiyaları ifadə etmək üçün işlədilir. Emojiilər ünsiyyətdə implisit xarakter daşıya bilər. İmlisit məna dedikdə danışan və ya yazan tərəfindən üstü örtülü şəkildə ötürülən, dinləyən və ya oxuyan tərəfindən müəyyən situasiyaya və fon biliklərinə əsasən dekodlaşdırılan məna nəzərdə tutulur. Emojiilər müxtəlif aspektlərdən araşdırılsa da, biz bu məqalədə emojiilərin yazılı ünsiyyətdə rolunu və implisit mənalarını tədqiq etmişik. Emojiilərin mənaları cədvəllərdə piktoqrafik işarələrlə yanaşı təqdim olunur.

The implicitness of emoji in written communication

Summary

Modern communication is much faster than the traditional communication. It serves to save time and effort. Therefore, texting is considered one of the fastest ways of communicating and preferred by a number of people. Recently, texting has become one of the fastest means of communication and is widely used by the most. Emoji images, being one of the types of graphic means, are used only in written communication. With the help of emoji descriptions, it is possible to express people's moods, various gestures, and concepts specific to different cultures. Emoji symbols are one of the modern pictographic symbols used in written communication to express different emotions. Emoji images can convey implicitness in communication. Implicit meaning refers to covert meaning conveyed by the speaker or writer, and decoded by the listener or reader based on certain situations and background knowledge. Emoji pictograms have been investigated in many different ways. Nevertheless, this article investigates the role of emoji in written communication. The meanings emoji images convey have been presented side by side with the emoji symbols in the tables. Different types of emoji descriptions have been presented in the tables in this article, as well.

Имплицитность эмодзи в письменной коммуникации

Резюме

Современное общение намного быстрее, чем традиционное общение. Оно служит для экономии времени и усилий. В наше время текстовые сообщения считаются одним из самых быстрых способов общения и используются большинством людей. В письменном общении используются различные графические инструменты, одним из которых являются эмодзи. С помощью смайлов можно выразить настроения людей, различные жесты, понятия, характерные для разных культур. Эмодзи — один из современных пиктографических символов, используемых в письменном общении и предназначенный для выражения различных эмоций. Эмодзи могут присутствовать в общении. Неявное значение относится к значению, скрыто передаваемому говорящим или пишущим и декодируемому слушателем или читателем на основе определенных ситуационных и фоновых знаний. Эмодзи являются одним из современных символов, используемых в письменном общении и обозначают различные эмоции. Эмодзи были исследованы с разных ракурсов. В данной же статье исследуется роль и значения эмодзи в письменном общении. Значения, которые они передают, представлены в таблицах рядом с пиктограммами эмодзи. В статье также проиллюстрированы различные типы эмодзи в таблицах.

Rəyçi: f.e.d. L.M.Cəfərova

Nailə Kamil qızı Məmmədova ¹⁰³, Aytəkin Rəfi qızı Mirzəyeva ¹⁰⁴

KÜTLƏ QARŞISINDA UĞURLU ÇIXIŞIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Uğurlu nitq üçün məzmun, intonasiya, şərhin tərz, jestlər, mimika vəhdət halında olmalıdır. İnformasiyanın, təqribən, yarısı intonasiya vasitəsilə ötürülür. Müxtəlif şəkildə söylənən eyni söz və ifadələr tamamilə əks nəticələrə gətirib çıxara bilər və ona görə kifayət qədər ucadan, aydın, ifadəli və anlaşılqlığı təmin etmək üçün sadə danışmaq lazımdır. Kütlə qarşısında çıxış edən şəxsin nitqi monoton olmamalıdır yuxugətirici “dalğalı” (yəni gah yüksək, gah yavaş səslə) da olmamalıdır. Çıxışın emosionallığı da məzmunu uyğun olmalı və auditoriyanın bilik və yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Nitqin ucadan səslənməsinə çalışaraq səs tellərini gərginləşdirmək lazım deyil, rezonatorlardan-səsi qüvvətləndirən orqanlardan- ağız boşluğu, burun boşluğu, alın pərləri, döş qəfəsindən istifadəçi öyrənmək də əsas şərtlərdən biridir. Çıxış prosesində nəfəsi tənzimləmək üçün düzgün nəfəsalmağı bilmək lazımdır. Hazırlıqsız adam nitq prosesində kəskin oksigen çatışmazlığından əzab çəkir; onun damarları şişir, üz qızarır, tərləyir, nəfəsi və nəbzi sürətlənir. Bu hallardan qaçmaq üçün səsin və nəfəsin düzgün istifadəsi üzərində işləmək, lazımsız fasilələrə yol vermədən, hiss edilmədən səslər arasında nəfəs almağı bacarmaq ustalıq tələb edir. Ən yüksək səmərəlilik şərhin sadəliyi ilə uzlaşdırılmış nitqin məntiqi perspektivini və aydınlığını təmin edən fikir və sözün ahəngdarlığı ilə əldə olunur. Şərh nə qədər quru və mücərrəd olursa, onun emosionallığı o qədər az və qavranılması o qədər zəif olur. Lakin emosionallıq yalnız xarici təzahürlərlə məhdudlaşmır, daxili güc və inam da mühüm məsələdir, onlar isə yalnız işgüzar zərurətdən doğan söz demək tələbatı ilə möhkəmləndirilə bilər. Nitq hazırlığının əsas mərhələlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Nitqin məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
- Auditoriya və vəziyyətin təhlili;
- Nitqin predmetinin seçilib məhdudlaşdırılması;
- Material toplanması;
- Nitqin planının tərtib edilməsi;
- Nitq üçün sözlərin seçilməsi;
- Ucadan söyləmənin təcrübə edilməsi.

Danışan onun auditoriyasını təşkil edəcək adamları nəzərə alınmalıdır. “Auditoriyadakıların təhsili, peşəsi, yaşı haqqında anlayışlar yalnız ilkin məlumatlardır. Bu məlumatlar dinləyicini danışılanla maraqlanan həmsöhbətə çevirməyə kömək edir. İnsanlar daha çox danışmaq zamanı onlara tərəfdaş kimi şəxsən müraciət edilməsini xoşlayırlar. Natiqin rahat duruşu, auditoriyadakıların gözlərinə baxmaq bacarığı, intonasiyanın çevikliyi və səmimiyyəti, zarafatlar və bir çox başqa məsələlər rahatlıq və ahəngdarlıq duyğusu, dinləyicilərdə inam yaradan zəruri bacarıqlardır” (1, s. 89). Şübhəsiz, dinləyicilərin diqqəti bütün nitq boyu bizdə olmaya bilər lakin onu lap nitqin başlanğıcından qazanmalıyıq. Natiqlərin nitqi tamamlamaq üçün daha tez-tez istifadə etdiyi metodlar:

1. Çağırış, yaxud müraciət;
2. Nəticə;
3. Sitat;
4. İllüstrasiya;
5. Həvəsləndirici stimuly;
6. Şəxsi istək.

Natiqlərin hər biri çıxışlarında uğurlu olmaya da bilər. Nitq tərz, mükəmməllikdən çox uzaq olan natiqlərin əsasən aşağıdakı tiplərini göstərir:

- Aktyorluq edən, ünsiyyətdən daha çox özünü nümayiş etdirmək üçün danışan boşboğaz;
= Hər şeyi bildiyini nümayiş etdirən, “gələcəkdən xəbər verən” (münəccim), həmçinin dinləyicilərin onu anlamasından çox alqışlarının qayğısına qalan;
- Auditoriyanı nəzərə almayan;
- Günahkar, öz danışığından utanmayan natiq;

¹⁰³ BDU-nun dosenti¹⁰⁴ BDU-nun müəllimi

Çıxışın təbiiliyi və sərbəstliyi, düşünmə və seçim, sözün «auditoriyanın gözü önündə yaranması» çox mühümdür. Natiqin çıxışa hazırlığı nə qədər sanballıdırsa, onun nitq yaratma aktı o qədər canlı və sərbəst olacaqdır. Bütün mütəxəssislər xəbərdarlıq edir ki, çıxışın mətnini əvvəlcədən öyrənmək lazım deyil. Bu, çox zaman qeyri-təbii, çevik olmayan şərthə çevrilir. Natiq tələsməyə meyilli olur, sözləri mənasına varmadan tələffüz edir. Bundan başqa, mətnin əzbərlənməsi metodu ona görə pisdir ki, nitqdə auditoriyanın münasibətinə uyğun şəkildə dəyişikliklər etməyə imkan vermir. Çıxışın üzündən oxunması metodu da yadda saxlama metodu kimi qeyri-şevikdir, o da danışan və auditoriya arasında sədd yaradır.

“Üzündən oxuyarkən danışanın gözləri mətnə zilləndiyi üçün o söz dinləyicilərinə baxa bilmir, yalnız hərdən nəzər salır. Əgər o, üzündən oxumanın xüsusi vərdişlərinə malik deyilsə, canlı nitqi gözəlləşdirən səs imkanlarından, intonasiyanın zənginliklərindən də kifayət qədər istifadə edə bilməyəcək. Bəzi xüsusi vəziyyətlərdə qeydlərsiz keçinmək mümkün olmur, çünki sözlərin çox diqqətlə seçilməsi lazım gəlir” (3, s. 123). Məsələn, rəsmi müraciətləri, yaxud elmi məruzə edərkən bu hallara rast gəlmək olur. Belə hallarda natiqə şərhdə canlılıq və müxtəlifliyi təmin etmək üçün əvvəlcədən oxu məşqi etmək tövsiyə olunur. Lakin mümkün qədər qeyri-effektiv və formal üsul kimi kağızdan oxumaqdan çəkinmək məsləhət görülür. Yaxşı natiqlərin çoxu improvizə metodundan istifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman nitq diqqətlə planlaşdırılır, lakin sözlər qəti əzbərlənmir. Əvəzində natiq plan-konspəkti bir kənara qoyur və nitqin ucadan söylənməsini məşq edərkən hər dəfə sözləri dəyişdirir. D.Kamegi də bir sıra məsləhətlər verir. Onlardan bəziləri işgüzar danışıqlar, söhbətlər və çıxışlar üçün aktualdır: İnamlı olun.

D.Kamegi bu müddəanı psixoloq U.Ceymsə istinad edərək əsaslandırır: “Sanki hərəkət hissindən sonra gəlir, lakin əslində hərəkət və hiss uzlaşır: iradənin birbaşa nəzarətində olan hərəkəti idarə edərək, biz dolayısı ilə bu nəzarətə tabe olmayan hissi də idarə edə bilirik” Özünə inamlı olmaq çox mühümdür. Bunun üçün materiala yaxşı bələd olmaq, yaxşı hazırlığa malik olmaq lazımdır. Səliqləli və zərif görünməkdə dinləyicilərin diqqətini çəkən faktorlardandır. Bu, özünə hörməti artırır, özünə inamı möhkəmləndirir və dinləyicilərdə hörmət yaradır. Çıxışa başlamazdan əvvəl gülümsəmək və müsbət reaksiya əldə etməyə çalışmaq lazımdır.

“Kütlə qarşısında edilən çıxış işgüzar ünsiyyətlə də əlaqəli ola bilər. İşgüzar ünsiyyət üçün tövsiyə edilən ümumiləşdirilmiş planlardan - Faktların şərh (vəziyyətin qısaca işıqlandırılması); onlardan irəli gələn mülahizələrin, yaxud mahiyyət etibarilə konkret təkliflərin söylənməsi; əməkdaşlığa, yaxud fəaliyyətə dəvət” (3, s. 130).

Bütün çıxışlarda əvvəlcə auditoriyanın diqqətini cəlb etmək və marağını oyatmaq zəruridir. Çıxışın başlanğıcı daha çətin hissədir. Girişi çox formal başlamaq və onu çox diqqətlə hazırladığınızı göstərməyə ehtiyac yoxdur. Girişdə sərbəstlik, ahəngin təbiiliyini çıxış boyu uğura apara bilər.

Nitqin bitirilməsi- ən çox yadda qalan mühüm ünsürdür. Nitqi bitirərkən “mən nitqimi bitirirəm”- demək ifadəsindən qaçmaq lazımdır. Ancaq nitqi də natamam qoymaq olmaz. Çıxışın sonluğunda fəaliyyətə çağırmaq, dinləyicilərə uyğun gələn xoş söz söyləmək, gülümsəmək, göz temasının mütəmadi olması daha məqsədə uyğundur. Yaxşı başlanğıc və son mütləq vəhdət halında olmalıdır. Uğurlu danışıq təkcə nə danışdığınızla deyil, həm də necə danışdığınızla əlaqəli olduğunu unutmaq olmaz. Əgər dinləyicilərin başı üzərindən, yaxud da döşəməyə baxsanız, söhbət, yaxud çıxış effektiv olmayacaq. Daha mühüm fikri vurğu ilə, səsin gücü ilə, sürətin, yaxud fasilələrin dəyişdirilməsilə qabartmaq tövsiyə olunur. Aydınlıq da çox mühüm, amma çətindir; bunun üçün assosiasiya və müqayisələrdən istifadə edin. Əgər bütün dinləyicilər sizin ixtisasınızla bağlı deyilsə, xüsusi terminlərdən istifadə etməkdən çəkinin.

Çıxışı daha maraqlı etmək üçün təqdimatlardan istifadə etmək olar. Mücərrəd mülahizə və hökmləri nümunələrlə göstərmək daha yaxşı nəticələr verə bilər. Əsas fikirləri təkrar etmək olar lakin eyni ifadələri iki dəfə işlətmək lazım deyil. Eyni zamanda çox məsələlərə toxunmağa səy göstərməyin, xüsusilə əgər çıxışın həcmi kiçikdirsə, bu yaxşı alınmaz. Kiçik çıxışda bir-iki məsələdən artığı lazımı şəkildə nəzərdən keçirilə bilməz. Çıxış zamanı öz şəxsi müqayisələrinizi yaradıb onlardan istifadə etmək də müsbət nəticələr verir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, kütlə qarşısındakı nitq aşağıdakı xassələrə malik olmalıdır:

- Kütlə qarşısında düşünmənin hiss olunması;

- Dinləyici ilə dialoqun qurulması;
- Situasiyaya uyğun və idarə olunan əks-əlaqəli ünsiyyət;
- əvvəlcədən planlaşdırılmış və təşkil olunmuş, lakin çıxışın gedişində dəqiqləşdirilmiş olması;
- Yazılıya nisbətən az, şifahiyyə nisbətən çox ətraflı;
- Maksimum sadə cümlələrin qurulması;
- ədəbi dilin norma və qaydalarına görə yox, şifahi nitqin qanunlarına əsasən qurulmuş nitq;
- anlaşıqlı, yeri gəldikcə obrazlı və emosional nitq

Kütlə qarşısında çıxışın mühüm amili suallara cavabdır. Heç bir zaman suallardan qaçmayın; əgər cavabını bilmirsinizsə vaxt qazanmağa çalışıb məntiqli cavabı hazırlayın.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999
3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021
4. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.

Açar sözlər: çıxış, natiq, nitq, üslub, dinləyici, norma

Ключевые слова: речь, оратор, речь, стиль, слушатель, норма

Key words: speech, speaker, speech, style, listener, norm

Xülasə

Məqalədə kütlə qarşısında uğurlu nitqin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Uğurlu nitq üçün məzmun, intonasiya, şərhin tərz, jestlər, mimika vəhdət halında olmalıdır. Düzgün danışmaq düzgün nəfəsalma ilə əlaqəlidir. Çıxış prosesində nəfəsi tənzimləmək üçün düzgün nəfəsalmağı bilmək lazımdır. Çıxışın təbiiliyi və sərbəstliyi, düşünmə və seçim, sözün auditoriyanın gözü önündə yaranması çox mühümdür. Natiqin çıxışa hazırlığı nə qədər sanballıdırsa, onun nitq yaratma aktı o qədər canlı və sərbəst olacaqdır. Yaxşı natiqlərin çoxu improvizə metoddan da istifadə edir. Uğurlu danışmaq təkcə nə danışdığınızla deyil, həm də necə danışdığınızla əlaqəli olduğunu unutmaq olmaz.

Резюме

В статье говорится об основных особенностях успешного публичного выступления. Для успешной речи содержание, интонация, стиль перевода, жесты, мимика должны быть в единстве. Правильная речь связана с правильным дыханием. Вам необходимо знать, как правильно дышать, чтобы регулировать свое дыхание в процессе выхода. Очень важна естественность и свобода слова, мышления и выбора, создание слова на глазах у зрителей. Чем лучше подготовлен говорящий к выступлению, тем живее и свободнее будет акт речевого творчества. Многие хорошие ораторы также используют импровизацию. Не следует забывать, что успешное общение зависит не только от того, что вы говорите, но и от того, как вы это говорите.

Summary

The article talks about the main features of a successful public speech. For a successful speech, content, intonation, style of interpretation, gestures, facial expressions should be in unity. Correct speech is related to correct breathing. You need to know how to breathe properly to regulate your breathing during the exit process. Naturalness and freedom of speech, thinking and choice, creation of words before the eyes of the audience are very important. The better the speaker's preparation for the speech, the more lively and free the act of speech creation will be. Many good speakers also use improvisation. It should not be forgotten that successful communication is not only about what you say, but also how you say it.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

Nailə Kamil qızı Məmmədova ¹⁰⁵

NATIQLIK SƏNƏTİ VƏ PUBLİK ÇIXIŞIN ƏSAS NÖVLƏRİ

Xalq yaradıcılığının incilərindən olan natiqlik sənəti cəmiyyətdə mühüm yer tutur. Natiqlik sənəti hər bir insanın qabiliyyətini, istedadını üzə çıxarır. Natiqlik sənətinin ən böyük rolu ondan ibarətdir ki, bu sənət vasitəsilə yeni natiqlər və cəmiyyətə xidmət edən təbliğatçılar yetişir. Natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu sənət ilə məşğul olan hər bir adam hansı mövzuda nitq söyləyirsə, həmin elmi dərindən öyrənir və müşahidələr aparır. Bu da fikrin elmi əsaslarla ifadə olunmasına xidmət edir. Millətindən asılı olmayaraq hər bir natiq xalqına yaxından bağlı olur və həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, kütləyə çatdırılmasında öz məharətlərindən istifadə edirlər.

“Müasir dövrümüzdə xalq kütlələri arasında, idarələrdə, müxtəlif sahələrdə çalışan insanları informasiya ilə təmin etmək üçün cəmiyyətimizə savadlı natiqlər lazımdır. Natiq xalqının həm təbliğatçısı, həm də təşkilatçısı olmalıdır. Ona görə də cəmiyyətimizin qaymağı sayılan müəllimlər, mədəniyyət xadimləri, bilik cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərən mühazirəçilər, ağsaqqallar natiqlik sənətinin əsaslarını dərindən öyrənməli və yeri gəldikcə məqsədyönlü şəkildə bundan istifadə etməlidirlər” (2, s. 48). Bu günümüzün tələblərinə cavab vermək üçün hər bir natiq dərin biliyə və müşahidə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Natiq həmçinin dilin incəliklərini dərindən bilməlidir.

Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə informasiya bolluğu yaranır. Televiziya, radio hər gün nə qədər informasiyanı əhatə edir. Dünyada baş verən hadisələrin şərh, daxili xəbərlər, rəsmi xronika, siyasi icmalçıların təhlili və s. natiqlik sənətinin inkişafına xeyli köməklik göstərir, xalqın dünya görüşünü zənginləşdirir.

Natiqliyin inkişafına təsir edən amillərdən biri də demokratiyadır. Demokratiya əsasında natiqlik sənəti və nitq mədəniyyətinin təməli qoyulur. Söz azadlığı, obyektiv tənqid natiqliyin kəsərini artırır. İdarələrdə, yığıncaqlarda, təntənəli gecələrdə nitq söyləyən və ya çıxış edən hər bir şəxs qarşısında belə bir məqsəd qoymalıdır ki, söylədiyi nitq cəmiyyətə xidmət etmiş olsun. Əsl natiq nitqini cəlbədicə qurmalıdır. Xalq kütləsi, kollektiv arasında natiqin nüfuzunu qaldıran, onu hörmətli edən əsas cəhətlərdən biri nitqin inandırıcı və qərəzsiz olmasıdır. Fikri sübut və faktlarla ifadə etmək üçün natiq tutarlı materiallardan istifadə etməlidir. Natiqlik sənətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də nitq zamanı gətirilən sitatların fikirlə bağlı olmasıdır. Fikrin dolğun şəkildə dinləyiciyə çatdırılmasında mənbədən gətirilən sitatlar aydın, düzgün və səlis ifadə olunmalıdır.

“Hər bir natiqin şəxsi xüsusiyyətləri ilə bərabər fərdi üslubu olmalıdır. Onun yazdığı hər hansı mühazirə, çıxış xidmət etdiyi cəmiyyətlə güclü təmasda olmalıdır. Şairə, yazıçıya, jurnalistə, tənqidçiyə və digər şəxslərə xas olan fərdi üslub natiqlik sənətində mühüm və əsas keyfiyyətdir. Hər bir natiq nitqini qurarkən dildə işlənən sözləri saf-cürük edir, fikrini dolğun, obrazlı ifadə etmək üçün dil vahidlərini düzgün seçib işlədir” (1, s. 69). Bu xüsusiyyət natiqin səviyyəsini üzə çıxarır. Ona görə də natiq olmaq istəyən hər bir şəxs dilin incəliklərini bilməlidir, ondan düzgün istifadə etməlidir.

Söylənən fikirlərdən aydın oldu ki, natiqlik sənəti cəmiyyətə xidmət edir. Cəmiyyət isə uzun bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yol natiqlik sənətinin müxtəlif növlərinin və şəkillərinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına və tərəqqisinə xeyli kömək göstərmişdir. Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətin inkişafı bir xətt üzrə getmədiyi üçün natiqlik sənətinin də təsnifi, bölgüsü müxtəlif şəkildə təzahür etmişdir. Yəni cəmiyyətin inkişafında bir sahə yüksək səviyyədə, digəri orta, başqa birisi isə durğunluq dövrü keçirərək yaşamışdır. Bu müxtəliflik şübhəsiz ki, cəmiyyətlə birgə inkişaf edən natiqlik sənətində də özünü göstərməyə bilməzdi. Ona görə natiqlik sənətinin növləri ya tam əhatə olunmamış, ya da bölgülərdə naqislik özünü göstərmişdir. Bu bölgülərin müxtəlifliyinə, tədqiqatçıların fikir ayrılığına baxmayaraq, bu, natiqlik sənətinin müvəffəqiyyəti idi.

Natiqlik sənəti həmçinin publik çıxışla da əlaqəlidir. Publik çıxışın müxtəlif növləri var. Kütlə qarşısında publik çıxışı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **İctimai-siyasi nitq**
2. **Akademik nitq**

¹⁰⁵ BDU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

3. Məhkəmə nitqi
4. İctimai-məişət nitqi
5. Ekran nitqi
6. Dini nitq
7. Hərbi nitq

İctimai-siyasi nitq: İstər keçmişdə, istərsə də indi ictimai-siyasi natiqlik xalqın həyatında, inkişafında mühüm rol oynayır. İctimai-siyasi natiqlik mövcud quruluşun həm mənfə, həm də müsbət keyfiyyətlərini əks etdirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə siyasi baxışlar ictimai-siyasi natiqlikdə özünə yer tapır. Keçirilən mitinqlər, nümayişlər, yığıncaqlar isə yeni natiqlərin yetişməsinə səbəb olur.

“Siyasi natiqlikdə özünə yer tapan natiqlər isə xalq ideyalarının yayılmasında əsl təbliğatçıya çevrilir. Belə nitqlərin təsiri nəticəsiz qalmır. İctimai-siyasi nitqin əsas qollarından birini təşkil edən hesabat məruzələri isə icra olunmuş işlər haqqında yekun sözü deyir, görülən işlər təhlil olunur və qiymətləndirilir. Bu mərhələdən sonra qarşıda duran yeni məqsəd və vəzifələr müəyyən olunur” (3, s. 125).

İctimai-siyasi natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, xalqa xidmət edir. Onun mənafeyini hər şeydən üstün tutur. İctimai-siyasi natiqliyin qədim və zəngin ənənəsi vardır. Bu növ natiqlik təbliğat və təşviqat işlərində xalqa əvəzsiz xidmət edir.

Akademik nitq: Ali məktəblərdə oxunan mühazirələr, elmi məruzələr, müzakirələr bu növə daxildir. Akademik natiqliyi digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada elmiliyə daha çox yer verilir. Hər bir natiq mühazirəyə hazırlaşarkən ona yaradıcı yanaşır, verilən sualları elmi əsaslarla şəhr edir.

Akademik natiqliyin əsas məziyyətlərindən biri də mövzunun əvvəlcədən dinləyicilərə məlum olmasıdır. Məsələn, hər hansı bir ixtisas sahibi hazırladığı mühazirəni dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurmalı və müəyyən ümumiləşmələr aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Mühazirə hazırlanarkən mübahisə doğuran məsələlər aradan qaldırılmalıdır. Əgər fakt, sübut, dəlil varsa, bu, nitqin təsir gücünü artırır.

Bəzi elmi məruzələrdə isə vəziyyət dəyişir. Onlarda konkretlik olmur. Bəzilərdə isə fərziyələr irəli sürülür. Bu xüsusiyyət onu mühazirədən fərqləndirir. Belə məruzələrdə məsələnin həlli ümumi xarakter daşıyır, mahiyyət açılmaz. Elmi məruzələr fərziyyə xarakteri daşıyarsa, onda sübut, dəlil, fakt işlənmə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elm inkişaf etdikcə, onun qolları çoxşaxələrə bölündükcə, akademik natiqlik də genişlənilir, zənginləşir və daha da təkmilləşir. Akademik natiqlikdə dil vahidləri məhdud dairədə işlənilir, geniş şəkildə işlədilməsi mümkün olmayan, anlaşılmayan sözlərin, ifadələrin işlənməsi isə bu nitqin təsir qüvvəsini azaltmır, əksinə, elmi cəhətdən fikrin orijinallığına xidmət edir.

Məhkəmə nitqi: Məhkəmə natiqliyi publik çıxışın ən qədim tarixə malik olan növüdür. Natiqlik sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan məhkəmə nitqi antik dövrün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Solon islahatlarından sonra özünü müdafiə nitqlərinin yaranması, loqoqrafların yetişməsi məhkəmə natiqlik sənətinin bünövrəsini qoydu. Məhkəmə natiqliyi müttəhimin müdafiəsi üzərində qurulur və ədalətin zəfər qazanması üçün vəkil nitqi kimi hüquqi əsaslarla səciyyələnir. Bununla da məhkəmə zamanı gizli qalan hadisələr, obyektiv və subyektiv cəhətlər elmi şəkildə araşdırılır və ədalətli nəticə əldə edilir.

Məhkəmə natiqliyini digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, o, hüquq, psixologiya, məntiq, pedaqogika, dil, ədəbiyyat və digər elmlərlə sıx şəkildə bağlıdır.

İctimai-məişət nitqi: Məişət nitqi qədim tarixə malikdir. O, xalq həyatının, məişətinin inkişafı ilə əlaqədar yaranıbdir. Bizcə, o biri növlərə nisbətən məişət natiqliyi Azərbaycanda daha erkən yaranıb püxtələşmişdir. İlk nümunələrinə şifahi xalq ədəbiyyatında rastlaşdığımız məişət natiqliyi fikrimizi sübut etməyə əsas verir.

Ekran nitqi: Ekran nitqi əsasən telenitq də adlandırılır və kütləvi informasiya vasitələrinin əsasını təşkil edir. Şifahi və yazılı nitqin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bu nitq forması kütləvililiyi ilə seçilir.

Büyük bir kütlə üçün səsləndirilən bu nitqdə ədəbi dil normalarınaq ciddi şəkildə riayət olunmalıdır.

Dini nitq: Publik çıxışın bu növü qismən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Qədim zamanlarda təbiət

qüvvələri qarşısında aciz qalan insanlar mücərrəd anlayışlara əl atır və özləri üçün çıxış yolu axtarırdı. Lakin orta əsrlərdə özünə möhkəm yer eləmiş din öz ideyaları ilə yaşayıb inkişaf edirdi. Məsələn, İranda, Əfqanıstanda, Avropada, Romada məscid və kilsələrdə fəaliyyət göstərən din xadimləri fikrimizə misal ola bilər.

Azərbaycanda dini natiqlik ərəblərin hakimiyyəti illərində geniş vüsət aldı. Aparılan ərəbizm siyasəti və islam dininin təbliği bu natiqliyin təməl daşının daha da möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanın ən ucqar kəndlərində açılan dini məktəblər, mədrəsələr, xüsusilə müqəddəs Qurani-Kərimin tədrisi dini natiqliyin çiçəklənməsinə təkan verdi. Bu illərdə dini natiqlik məktəblərdə «bəlağət» adı ilə keçilməyə başladı.

Hər bir publik çıxışın strukturu və növü müəyyən şərtlər daxilində nizamlanır və xüsusi qaydalara riayət edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999
3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021
4. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.

Açar sözlər: natiq, nitq, publik çıxış, bölgü, xalq, elmilik

Ключевые слова: оратор, речь, публичное выступление, разделение, народ, наука

Key words: orator, speech, public speech, division, people, science

Xülasə

Məqalədə Natiqlik sənəti və publik çıxışın növləri qarşılıqlı şəkildə araşdırılıb. Xalq yaradıcılığının incilərindən olan natiqlik sənəti cəmiyyətdə mühüm yer tutur. Natiqlik sənəti hər bir insanın qabiliyyətini, istedadını üzə çıxarır. Natiqlik sənətinin ən böyük rolu ondan ibarətdir ki, bu sənət vasitəsilə yeni natiqlər və cəmiyyətə xidmət edən təbliğatçılar yetişir. Natiqlik sənəti həmçinin publik çıxışla da əlaqəlidir. Publik çıxışın müxtəlif növləri var. Hər bir publik çıxışın strukturu və növü müəyyən şərtlər daxilində nizamlanır və xüsusi qaydalara riayət edilir.

Резюме

В статье ораторское искусство и виды публичного выступления рассматриваются взаимно. Искусство ораторского искусства, являющееся одной из жемчужин народного творчества, занимает важное место в жизни общества. Искусство публичных выступлений раскрывает способности и талант каждого человека. Величайшая роль искусства публичных выступлений состоит в том, что посредством этого искусства готовятся новые ораторы и пропагандисты, которые служат обществу. Публичные выступления также связаны с публичными выступлениями. Существуют разные виды публичных выступлений. Структура и вид каждого публичного выступления регламентируются при определенных условиях и соблюдаются особые правила.

Summary

In the article, the art of oratory and the types of public speaking are examined mutually. The art of public speaking, which is one of the pearls of folk creativity, occupies an important place in society. The art of public speaking reveals the ability and talent of every person. The greatest role of the art of public speaking is that through this art, new speakers and propagandists who serve the society are trained. Public speaking is also related to public speaking. There are different types of public speaking. The structure and type of each public speech is regulated under certain conditions and special rules are observed.

Rayçi: dos. E.Vəliyeva.

Nəzrin Rəhmət qızı Baxşiyeva ¹⁰⁶FRANSIZ DİLİNDƏ MEYVƏ VƏ TƏRƏVƏZ KOMPONENTLİ FRAZEOLJİ
BİRLƏŞMƏLƏRİN SOSIAL-MƏDƏNİ ASPEKTLƏRİ

Giriş: Frazeologiya dilin milli-spesifik mənzərəsinin yaradılmasında intensiv iştirak edir və hər xalqın, etnosun milli-lingvistik mentalitetinin xüsusiyyətlərini ən qabarıq şəkildə əks etdirir. Hər dilin özünəməxsus frazeoloji dünya mənzərəsi var. Demək olar ki, hər dilin frazeologiyası bir dövrün, bir cəmiyyətin, orada yaşayan insanların, onların daxili aləminin hiss və duyğularını, dəyər vermək xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olur, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu tarix boyu qoruyur və inkişaf etdirir [1, s. 17].

Müasir dövrdə dil və mədəniyyət arasındakı əlaqə qeyd-şərtsiz və şübhəsizdir. Mədəniyyət dildən ayrılmazdır. Dil müəyyən bir dövrdə müasir mədəniyyəti göstərməklə yanaşı, onun əvvəlki hallarını əks etdirir, zənginliyini nəsil-dən-nəslə ötürür. Dili öyrənməyə bu cür yanaşma əsasında frazeologiya ilə dil birliyinin milli-mədəni ənənələri arasında sıx əlaqəni izləmək mümkündür. Frazeoloji vahidlər hər bir dildə tez-tez rast gəlinən rəngarəng və mədəni zəngin ifadələrdir. İdiomları, atalar sözlərini, danışıq dilini və daha çoxunu əhatə edən bu vahidlər təkcə lingvistik maraq məsələsi deyil, onlar bir dilin və onun danışanlarının ruhuna açılan pəncərələrdir. Frazeologiyanın hər hansı bir cəhətini tədqiq etməklə onun milli orijinallığını aşkar etmək olar. Vurgulamaq lazımdır ki, belə orijinallıq təkcə bir frazeoloji vahidə deyil, həm də bütövlükdə dilin frazeoloji sisteminə xasdır [4, s. 249].

Fransız frazeologiyasının öyrənilməsi uzaq keçmişə gedən uzun bir ənənəyə malikdir. Onun elmi bir tezis kimi formalaşması fransız tədqiqatçı və alimlərinin (P.Guiraud, A.Rey, və b.) fransız dilinin ifadə frazeologiyasının seçilməsi, təhlili və sistemləşdirilməsi sahəsində uzun və davamlı fəaliyyətinin nəticəsidir [6]. Bununla belə, dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq frazeoloji hadisələrə nəzəri əsaslandırma- lar verməklə, sabit frazeoloji hadisələrin xüsusi tədqiqinin zəruriliyini elmi şəkildə izah etməklə müasir frazeologiyanın əsasını qoyan Ş.Ballini də unutmamaq olmaz [1, s. 7]. XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə ətraflı şəkildə məşğul olmuş Şarl Balli dilçilik tarixində ilkin olaraq frazeologi- yanın leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir [2, s. 222].

Cümlələrə, ifadələrə və ya ayrı-ayrı sözlərə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər hazır ifadə vasitəsidir və dildə kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. Xalq tərəfindən yaradılmış və əsrlər boyu onlar tərəfindən cilalanmış, şübhəsiz ki, onların xəzinəsini təşkil edir və dərindən öyrənilməyə layiqdirlər.

Əsas hissə: Fransız frazeoloji vahidlərinin böyük əksəriyyəti milli mənşəlidir. Onların mənşəyinin mənbələri müxtəlif tarixi dövrlərə aiddir və kifayət qədər müxtəlifdir. Fransız frazeoloji vahidləri müxtəlif sosial sahələrdən götürülmüşdür: insanların təsərrüfat, mədəni və maddi həyatını, onların məişət və mədəniyyətini, ruhunu və düşüncə tərzini, tarixini əks etdirir. Bu frazeoloji vahidlər fransız xalqının mədəni dəyərlərinin bir növ ümumiləşdirilməsidir, onların keçmişinin sadıq obrazını canlandırır, xarakterini açır, milli xüsusiyyətlərini, əxlaq və adətlərini təqdim edir. Onlar mədəni, iqtisadi, ictimaiyyəti və tarixi hadisələrə istinadları ehtiva edir. Fransız xalqının tarixi keçmişini, milli ənənələrini, mədəni və lingvistik xüsusiyyətlərini ehtiva edən bir sıra frazeoloji ifadələrə diqqət yetirək:

Meyvə adları ilə ifadə olunan frazeologizmlər:

- "**moitié figue, moitié raisin**" (müasir dildə daha çox yayılmış forma: mifigue, mi-raisin)- nə balıq, nə də quş (hərfi mənada: *yarım əncir, yarım üzüm*). Bu ifadənin Korinf əhalisinin bütün dünyada məşhur olan kiçik, qurudulmuş qarağat üzümlərini ixrac etdiyi dövrlərə aid olduğu güman edilir. Lakin o dövrdə nadir və bahalı olduğuna görə Korinf tacirləri onu tez-tez əncirlə qarışdırırdılar. Beləliklə, alıcılar "yarı əncir, yarı üzüm" alırdılar və bu frazeologiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur.
- "**sucrer les fraises**" - titrəmək, silkələmək (qocalıqdan, sərxoşluqdan, qorxudan əllər haqqında);

¹⁰⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. nazrin.baxshiyeva@gmail.com

qocalmaq, xarab olmaq (hərfi mənada: *çiyələklərə şəkər səpmək*). Çiyələk ilk dəfə Fransaya Catherine de Medici tərəfindən gətirilmişdir. Və ifadənin özü, parikləri səliqəyə salmaq üçün şəkər tozunun sulu məhlulunun istifadə edildiyi günlərdə yaranmışdır. Amma bəzən həddindən artıq şəkər tozu (pudra) əlavə edilir, xüsusən də, pudra başları titrəyən yaşlı insanların yaxasına düşürdü [3].

Biri haqqında "sucrer les fraises" dedikdə, bu mənfi bir zarafat vasitəsilə onun qıcolmalara, titrəmələrə məruz qaldığını və ya daha geniş mənada, açıqşakar fiziki və zehni cəhətdən qocalıq əlamətlərinin olduğunu göstərir [8].

- "**entre la poire et le fromage**" - naharın sonunda, qəlyənaltı, desert üçün (yeməyin sonunda) (hərfi mənada: *armudla pendir arasında*) qonaqların rahatlaşdıqları və söhbətə daha çox meyilli olduqları zaman baş verən şənlik və sərbəst söhbət anını təsvir etmək üçün istifadə olunur. İfadənin mənşəyi orta əsrlərə gedib çıxır. xır. O dövrdə yeməklər bir neçə mərhələdən (yeməkdən) ibarət idi və armud yeməklər arasında tərəvətləndirici kimi xidmət edirdi. Pendir, öz növbəsində, ziyafəti sonlandırmaq üçün yeməyin sonunda yeyilirdi. Beləliklə, "armudla pendir arasında" anı müzakirələrə və mübadilələrə şərait yaradan iki mərhələ arasında fasilə idi.

Yemək kontekstindən əlavə, ifadə səliqəsiz və ya tələsik görülən işi təsvir etmək üçün də istifadə edilə bilər. Məsələn, kimsə "Il nous a préparé ses réponses entre la poire et le fromage" ("Cavablarını armudla pendir arasında bizim üçün hazırladı") deyirsə, bu o deməkdir ki, cavablar tez və çox diqqətsiz hazırlanıb.

Fransız dilinin frazeoloji sistemində *prune* (gavalı) sözü ilə müəyyən sayda ifadələr var. Gavalı ağacı Fransada 12-ci əsrdə peyda oldu və bu gün bu, ölkədə ən çox yetişdirilən ağacdır. Gavalı ağacının meyvələri fransızlar üçün yararsız və mənasız bir şeyin simvolu oldu: Bu əsrə aid olan:

- "**pour des prunes**" ifadəsi - boş yerə (hərfi mənada: *gavalı üçün*)
- "faire cent sauts pour une prune" ifadəsi isə - xırda bir şey üçün çox cəhd etmək (hərfi mənada: bir gavalı üçün yüz dəfə atlamaq) mənasını verir.

Eyni zamanda, orta əsrlər dövründə:

- "**prune**" - yumruq, heç bir dəyəri olmayan mənasız bir şey
- "**lutter pour des prunes**" ifadəsi - əhəmiyyətli bir nəticə və ya maddi mükafat əldə etmədən bir hərəkətlə məşğul olmaq mənasını verir. Gavalı ağacının meyvələri fransızlar üçün yararsız və mənasız bir şeyin simvolu idi. Bu həqiqəti izah etmək üçün 12-ci əsrin səlib yürüşlərinə, xüsusən də 1148-ci ildə Səlibçilər tərəfindən Dəməşqin mühasirəsinə müraciət etmək lazımdır. Şəhərə yaxınlaşmaq üçün o dövrdə yetişmiş meyvələri olan sıx bağlardan keçməli idilər. Adı çəkilən meyvələr arasında bu şəhərin o dövrdə məşhur olduğu bənövşəyi gavalı da var idi. Uğursuz mühasirədən sonra Səlib yürüşlərinin iştirakçıları sərvət və qələbə olmadan, lakin Fransanın cənubunda yetişdirilən gavalı ağacının kökləri ilə qayıtdılar. Bu tarixi fakt fransızların milli yaddaşının bir hissəsi olmuş və gavalıların əhəmiyyətsizliyi və faydasızlığı ilə əlaqələndirildiyi frazeoloji ifadələrdə öz əksini tapmışdır.
- "**prendre une prune**" - bilet və ya cərimə deməkdir. (hərfi mənada: *gavalı götürmək*) Bu ifadə nisbətən yenidir, yalnız 20-ci əsrə aiddir. Bununla belə, onun mənşəyi 13-cü əsrdən götürülmüşdür, burada "gavalı" sözü zərbəyə və ya dəyərsiz bir şeyə işarə edirdi. Bugünkü kontekstdə "prendre une prune", adətən yol hərəkəti pozuntusuna görə cərimə almaqdan danışmaq üçün istifadə olunur.
- "**avoir la pêche**" - enerji və canlılıqla dolu olmaq və ya yaxşı formada olmaq mənasını verir. Bəziləri bunun Çin mədəniyyətindən gəldiyinə inanır. Burada şaftalı ölümsüzlük və sağlamlıq rəmzidir. Digərləri üçün bu, boks dünyasından gəldiyinə inanılır, burada "güc sahibi olmaq", "çox gücə sahib olmaq" deməkdir [6].

Fransız dilinin frazeologizminin komponentləri - ağac adları ilə adlanan: Ekzotik ağac adları ilə adlanan (məsələn, cocotier-kokos ağacı) frazeologizmlər Fransa dövlətinin dünyanın cənub hissələrində çoxsaylı koloniyalara sahib olmasının tarixi faktını əks etdirir:

- "**s'accrocher au cocotier**" - əldə etdiklərini vermək istəməmək (hərfi mənada: *kokos ağacından yapışmaq*),
- "**monter/grimper au cocotier**" - qəzəblənmək (hərfi mənada: *kokos ağacına dırmaşmaq*).

- **"attendre sous l'orme"** - attendre au bord de la mer le temps, attendre la seconde (hərfi mənada: *qarağac altında gözləmək*). Bu ifadə feodalizm dövründə, qəbul edilmiş adət üzrə qalaların və kilsələrin girişinin qarşısında qarağac, günəş şüalarından yaxşı qoruyan, geniş tacı olan iri və davamlı ağac əkilən zaman yaranmışdır. Onun altında sakinlər arasında yaranan xırda münaqişələrin həll etmək üçün adətən görüşlər, məhkəmə iclasları keçirilir, rəqs edir, gəzirdilər. Buna görə də orta əsrlərdə Fransada qarağacı "ədalət ağacı" adlandırırdılar. Bəzən elə olurdu ki, məhkəmə prosesində iştirak edən tərəflər özlərini uzun müddət gözləməyə məcbur edirdilər. Bu da bu frazeoloji vahidin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Fransız mədəniyyətində badam ağacı (l'amandier) ehtiyatsızlıq və diqqətsizlik simvoludur. Çünki o, gec çiçəklənməsinə görə ehtiyatlılıq simvolu olan tutdan fərqli olaraq, tez-tez yaz şaxtalarında çiçək açır. Frazeoloji ifadə də buradan yaranıb:

- **"il vaut mieux être mûrier qu'amandier"** - diqqətsiz olmaqdan, müdrik olmaq yaxşıdır (hərfi mənada: *tut ağacı olmaq badam ağacından yaxşıdır*).

Tərəvəz adları ilə ifadə olunan frazeologizmlər:

- **"la fin des haricots, la fin de tout"** - lobyaların sonu, hər şeyin sonu. "C'est la fin des haricots" formasından da istifadə olunur! Bu 20-ci əsrin iyirminci illərinə təsadüf edir və mənşəyinin izahının bir neçə versiyası var. Bir versiyaya görə, dünyəvi oyunlarda çox vaxt pul əvəzinə lobyaya (və ya noxud) istifadə olunurdu. Lobyaya bitərsə, oyun da oynanırdı, bitirirdi! Başqa bir versiyada deyilir ki, ifadə o günlərdə yaranıb ki, əksər Fransız seminariyalarında, internat məktəblərində və s. lobyaya ən məşhur yemək idi. Onlar qurtaranda tələbələrə nə yedizdirəcəklərini bilmirdilər. Buna görə də onlar "lobyanın sonu" olduğunu söyləyirdilər və bununla da mövcud vəziyyətin ümitsizliyini vurğulayırdılar.
- **"gagner la fève"** (hərfi mənada: *paxla qazanmaq, almaq*) - gözlənilməz şansa və ya gözlənilməz uğura aiddir, çox vaxt qələbənin mütləq gözlənilmədiyi bir vəziyyətlə əlaqələndirilir, trouver la fève (lobya tapmaq), le gâteau de la fève (paxlalı tort). Bu ifadələr lobyanı tapanların şanslı hesab edildiyi *Galettes Des Rois* ənənəsindən irəli gəlir. Galettes des rois, əsasən Fransada yanvarın 6-da Epiphany (Üç kral günü) zamanı yeyilən ənənəvi şirniyyatdır, baxmayaraq ki, hazırda tez-tez yanvar ayı ərzində istifadə olunur. Ənənəvi olaraq, tortun içərisində lobyaya gizlənilir və lobyanı aşkar edən şəxs günün kralı və ya kraliçası olur.
- **"devenir rouge comme une tomate"** (hərfi mənada: *pomidor kimi qırmızıya çevrilmək*) - utanc, utancaqlıq, qəzəb və ya başqa bir güclü emosiya üzündən intensiv şəkildə qızarmaq mənasını verir. Bu ifadə hələ 1690-cı ildə yaranıb və güclü duyğuların təsiri altında olan zaman bəzən insanın yanaqlarını rəngləndirən parlaq qırmızı rəngə aiddir.

Lətifə və ya yumoristik hekayələrlə əlaqəli frazeologizmlər.

Çox vaxt bu tip frazeoloji vahidlər real və ya uydurma məzəli epizod üzərində qurulur. Məsələn:

- **"c'est un chou colossal"** - İfadənin etimologiyası 19-cu əsrə gedib çıxır. 1836-cı ildə London ətriyyatçısı cənab Fullard uyğun nəhəng bitkilər əldə etmək vədi ilə adi kələm toxumunu Waterloo Ceasarean cow cabbage (inək kələmi) adı ilə mal-qaranı bəsləmək üçün yüksək qiymətə satmaq fikrində idi. Saxtakarlıq elə həmin il ictimaiyyətə açıqlandı. 1836-1837-ci illərdə bu dəfə de chou colossal (nəhəng kələm) adı ilə bir neçə yüz min toxum satmağı bacaran Obri adlı bir parisli corabçı tərəfindən təkrarlandı [6].
- **"faire sa poire"** - qürur göstərmək, iddialı və ya təkəbbürlü olmaq. Özünü başqalarından üstün hesab edən, heç vaxt başqalarında yaxşı bir şey tapmayan və ya yaltaqlıq edən insanı təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu ifadə 1841-ci ilə aiddir və özünü mühüm biri kimi düşünmək, özünü göstərmək və ya nifrət etmək ideyası ilə əlaqələndirilir. Çox vaxt bir insanın təsirlənmiş münasibətini və ya təkəbbürünü vurğulamaq üçün tənqidi şəkildə istifadə olunur.

Bu, fransız jarqonunun zənginliyini və dil vasitəsilə sosial davranış nüanslarını tutmaq qabiliyyətini əks etdirən rəngarəng ifadədir. Bu ifadə ilə bağlı ikinci dərəcəli məcazi mənəni də ayırd etmək olar: əsas mənəndən əlavə, poire neytral mənəni daşıyır, mənşəyi Louis Philippe d'Orleans adı ilə bağlıdır. Fransız karikaturaçı rəssamı və jurnalisti Şarl Filippon çıxıntılı yanaq sümüklərinə görə Lui Filippin başının armuda bənzədiyinə diqqət çəkərək karikaturasını yaratmışdır.

Nəticə. Beləliklə, meyvə və tərəvəz adları kifayət qədər kəmiyyət və keyfiyyəti təmsil edir. Onlar frazeoloji lüğət toplusunu təşkil edir və dünyanın obrazlı mənzərəsinin yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Meyvə-tərəvəz komponentli frazeoloji ifadələr keçmiş hadisələrlə bağlı xüsusi xatirələr toplusunu, insanların hiss və duyğularını əks etdirərək mədəni və tarixi irsdən götürülmüş qeyri-maddi sayıla bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1963, 472 s.
2. Qurbanov A. Seçilmiş əsərləri, Ümumi dilçilik. I cild, Azərbaycan Milli
3. Elmlər Akademiyası, 2019, 446 s
4. Dictionnaire de l'Académie française, huitième édition, 1932-1935
5. Гак В.Г. Беседы о французском слове (из сравнительной лексикологии французского и русского языков). Международные отношения. 1966, 336 с.
6. А.Г. Назарян. Фраzeология Современного французского языка.
7. МОСКВА. 1987, 288 с.
8. Rat.M. Dictionnaire des locutions françaises. Paris:Larousse, 1957, 446 p.
9. <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire/definition>, 2023
10. <https://www.lalanguefrancaise.com/expressions>, 2022

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, meyvə - tərəvəz adları, milli xüsusiyyətlər, dil, mədəniyyət

Key words: phraseological units, names of fruits and vegetables, national characteristics, language, culture

Ключевые слова: фразеологизмы, названия фруктов и овощей, национальные особенности, язык, культура

Xülasə

Bu məqalədə fransız dilində meyvə-tərəvəz komponentli frazeoloji ifadə vahidlərinin fransız dilinə təsiri, milli-mədəni və tarixi irsindəki yeri araşdırılır. Meyvə-tərəvəz adları ilə əmələ gələn frazeoloji ifadələr araşdırılmış, əsasən, həmin ifadələrin tarixi keçmişi işıqlandırılmış, hərfi və frazeoloji mənası diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Summary

In this article, the influence of phraseological expression units with fruitvegetable components in the French language on the French language, their place in the national-cultural and historical heritage is investigated. Phraseological expressions formed by the names of fruits and vegetables were investigated, mainly, the historical past of those expressions was highlighted, and their literal and phraseological meaning was kept in focus.

Резюме

В данной статье рассматриваются фразеологизмы в состав которых входят компоненты с названиями фруктов и овощей во французском языке, их место в национально-культурном и историческом наследии. Исследованы истории появления этого типа фразеологизмов, их прямое и фразеологическое значения. Подчеркивается их самобытность.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Aysel Ülvi qızı İbrahimli ¹⁰⁷

ALMAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Söz yaradıcılığında xüsusi yer tutan məsələ nitqdə kompozisiyaların formalaşmasından istifadə edərkən nəticə rəhbərlik edən motivlərin öyrənilməsidir. Ünsiyyət tərəfdaşlarının öyrənilməsinə giriş kompozit formalaşmanın kommunikativ-praqmatik tərəfinə müraciət deməkdir. Kompozisiya alman dilində söz yaratmaq üçün ən çox yayılmış üsuldur. Alman dili həddindən artıq uzun birləşmələri ilə tanınır. Ginnesin Rekordlar kitabında alman dilində inanılmaz dərəcədə uzun bir söz tapa bilərsiniz: *Donaudampfschiffahrtsgesellschaftsgewerkschaftshauptquartier-Dunay buxar gəmisi baş qərargahı*. Lakin, bu fenomeni çox qiymətləndirmək olmaz. Belə sözlər olduqca nadirdir, çünki onlar oxucular üçün idarəolunmazdır. Ən çox yayılan iki hissəli birləşmələrdir, məsələn, *Hauptquartier-qərargah*. Eyni zamanda üçhissəli mürəkkəb sözlər də geniş yayılmışdır. Bunlara *Hinterhofquartier-archa həyat*, *Hochhausquartie-hündürmərtəbəli məhəllə*, texniki dildə dörd hissəli mürəkkəb sözlərə *Stirnwandsc-hiebetür-ön divarı sürüşən qapı*, *Doppelflügelhecktür-ikiqanadlı arxa qapı* və s. aid etmək olar.

Kompozisiya ən azı iki sərbəst morfemdən ibarət mürəkkəb sözlər yaradır. Bu fikir müasir leksikologiyada mübahisəlidir, çünki *Himbeere-moruq* həm də mürəkkəb sözdür, lakin özünəməxsus Him morfemindən ibarətdir. Nitqdə mürəkkəb sözlərin istifadəsi və ya formalaşması hər bir konkret halda danışan tərəfindən müəyyən şəkildə motivasiya edilir. Bu zaman motiv dedikdə, nəticə nitq prosesində bu və ya digər obyekt və ya hadisəyə başqa konstruksiyaya (ifadəyə) deyil, tam tərkibə istinad etməyə sövq edən səbəb başa düşülür [3, s. 22].

V.S.Vaşuninə görə mürəkkəb sözlərin formalaşmasına səbəb olan motivlərin ən tam siyahısı təklif edilmişdir [3, s. 22]. Motivlər sırasında o, nominasiya, dil iqtisadiyyatı, ifadənin gücləndirilməsi, motivsiz ifadələrin motivli ifadələrlə, köhnəlmiş ifadələrin yenisi ilə əvəz edilməsi və s. nəzərdə tutur.

Alman dilində söz əmələ gətirmənin ən məhsuldar yolu mürəkkəb yolla əmələ gəlmədir. Məhz buna görə də alman dilində yeni sözlər böyük əksəriyyətdə birləşmələrin əmələ gəlməsi hesabına yaranır və leksikonda arzu olunan adın olmadığı halda nitqdə kompozit formalaşma üçün hədəf qəbulunun görünməsi tamamilə təbiiyədir. Bu işdə motiv lazımı adın olmamasıdır. Məsələn: *Schneeberge qarlı dağlar*, *Regenfalle- Yağışlar*. P.Polentsin qeyd etdiyi başqa bir motiv ondan ibarətdir ki, ana dilində danışan insanlar zehində asan və möhkəm sabitləndiyi üçün semantik motivli sözlərdən istifadə etməyə üstünlük verirlər [7, s. 89]. Buna görə də, motivsiz sözlər ən çox şəffaf motivli birləşmələrlə əvəz olunur. Məsələn: *Perron- platforma yerinə Bahnsteig*, *Zole əvəzinə Hausmadchen- ev qulluqçusu*. Mürəkkəb sözlərin formalaşması motivi hər hansı bir nominativ vahidin köhnəlməsi ola bilər, əgər o, görünmə qabiliyyətini itirib və ya motivasiyası reallığa uyğun gəlməyib. Məsələn: *Fremdarbeiter- Xarici işçilər əvəzinə Qastarbayer*.

Mürəkkəb sözlərin formalaşması və istifadəsi üçün vacib motivlərdən biri mətnə yerə qənaət etməkdir. Publisistik janrdə yazan şəxs bu motivi rəhbər tutur. Mətnin bəzi mövqeləri ifadənin qısalığını tələb edir. Bu, qəzet və jurnal məqalələrinin başlıqlarına, əsərlərin başlıqlarına, rəsm əsərlərinin başlıqlarına, rəsmlərin və fotoşəkillərin altındakı yazılara aiddir. Məsələn: *Vollautomatischer- Tam avtomatik Postwertzeichenbeftuch-tungsschneck- Poçt markası nəmləndirici ilbiz*. Səbəb nətiqlərin ağır konstruksiyalardan qaçmaq istəyidir. P.Polents yeni kompozitlərin yaranmasına səbəb olan başqa motivlərin də adlarını çəkir: evfemizm və metaforaların yaradılması, söz oyunu və poetik yadlaşma və s. [7, s. 112].

Nitq prosesində nominativ vahidin seçilməsi və ya formalaşması üçün məqsəd ən çox bir deyil, bir neçə motiv əsasında yaranır. Eyni zamanda, bəzi motivlər mürəkkəb struktur üçün məqsəd qoyuluşunun inkişafına gətirib çıxarır, digərləri belə bir məqsəd qoyulmasının görünüşünü təmin etmir, bunlara əks motivlər deyilir. Motivlər və əks motivlər eyni danışma hərəkəti prosesində yarana bilər. Bu gün dil inanılmaz sürətlə dəyişir. Bu dəyişikliklər söz əmələ gəlməsinə birbaşa təsir göstərir. Bir çox birləşmələr var ki, onların tərcüməsi bir çox tərcüməçiləri və dilçiləri maraqlandırır. Deməli, tərcüməçinin əsas vəzifəsi bu və ya digər leksemin uyğun və gözəl verilməsindən ibarətdir [6, s. 138]. Bir tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlərdə isə tərcümədə müəyyən çətinliklər yarana bilər. Məlumdur ki, mürəkkəb sözlər tək sözlərlə tərkibi ilə əmələ gəlmir. Və mürəkkəb sözü alınma tərcümə ilə tərcümə etmək heç də həmişə mümkün olmur ki, bu da təbii ki, bir çox tərcüməçilərin işini çətinləşdirir [6, s. 143].

Mürəkkəb sözlərin tez-tez işləndiyi bir çox sahələr var və publisistik mətnlər də istisna deyil. Mürəkkəb kökləri olan sözlər və ya alman dilində birləşmiş sözlər geniş yayılmış və yaxşı öyrənilmiş bir fenomendir. Alman dilçi alimləri M.D.Stepanova, V.Fleyşer və başqaları alman dilinin inkişafında aparıcı söz yaradıcılığı cərəyanını, təbii ki, söz əmələ gəlmə meyli adlandırırlar. M.D.Stepovanın fikrincə, “bu kompozisiya üsulu tarixin ən qədim təsdiqlənmiş dövrlərindən alman dilində mövcud olmuş və mühüm rol oynamışdır” [5, s. 121].

E.A.Vasilevskaya, öz növbəsində, bu fenomenin bütün dünya dilləri üçün xarakterik olmadığına inana-

¹⁰⁷ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

raq, kompozisiyanın milli orijinallığına diqqət çəkir [4, s. 103]. Müasir dilçilər alman dilində mürəkkəb köklü sözlərə belə tərif verirlər: “Alman dilində mürəkkəb sözlər kökü iki və ya bir neçə kök və ya törəmə affiksli köklərdən ibarət olan sözlərdir” [8, s. 59].

Mürəkkəb sözün zahiri quruluşu vahid, dəyişməz, mürəkkəb də olsa, törəmə əsasdır və əsas vurğu təyin olunan sözə, ikinci dərəcəli söz olduqda - təyinedici sözə aiddir. Mürəkkəb sözlərin müxtəlif növləri, onların müxtəlifliyi struktur, semantik və üslub xüsusiyyətləri, sözyaratma modellərin mənşəyinin müxtəlifliyi onların təsnifatını çətinləşdirir. Alman filoloji ədəbiyyatında adətən müxtəlif prinsiplərin qarışığı ilə xarakterizə olunan müxtəlif növ təsnifatlardan istifadə olunur.

M.D. Stepanova mürəkkəb isimləri iki fərqli prinsip əsasında təsnif etməyi ən uyğun hesab edir:

1) struktur və genetik tipə görə;

2) mürəkkəb sözün komponentləri arasında yaranan sintaktik-semantik əlaqə növünə görə [5, s. 73].

O, buna görə də iki fərqli təsnifat verir. Birinci növə görə təsnifat, bir tərəfdən, mürəkkəb ismin modellərinin genezisi, digər tərəfdən, onların tərkib hissələrinin quruluşuna əsaslanır. Bu baxımdan aşağıdakı bölgü fərqləndirilir:

a) tam hecalı birləşmələr; b) mürəkkəb olmayan birləşmələr; c) köçürmələr. Tam mürəkkəb sözlər, onların tərkibində birləşdirici element yoxdursa, tam heca hesab olunur [5, s. 82], məsələn, *das Landhaus* (bağ evi), *der Schreibtisch* (masa), *der Seemann* (dənizçi), *das Stockwerk* (mərtəbə). Natamam birləşmələr elə mürəkkəb isimlər hesab edilir ki, birinci komponenti ikinciyyə xüsusi bağlayıcı elementin köməyi ilə bağlanır. Alman dilində birləşdirici elementlər bunlardır: -(e)s, -(e)n, -(e)r, -e, məsələn, *das Tageslicht* (gün işığı), *der Klassenleiter* (sınıf müəllimi), *der Kindergarten* (uşaq bağçası), *das Pferdestahl* (at anbarı).

Alman filoloji ədəbiyyatında elementləri birləşdirən başqa bir ad geniş yayılmışdır. V.Fleyşer onları söz tərkibində birləşmə adlandırır, bununla hər iki birbaşa komponentin birləşdiyi tikiş mənasını verir [8, s. 112]. Alman dilində "qovşaq morfemləri"nin əsas funksiyası sözün tələffüzü və oxunmasını asanlaşdırmaq istəyidir. Bəzən mürəkkəb sözün iki komponentinin qovşağında iki, üç, hətta dörd samit olur. Aydındır ki, onların tələffüzü müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Onları aradan qaldırmaq üçün dil bağlayıcılarından istifadə edilir. Məsələn: *der Wirtschaft-s-plan die Wirtschaft* və *der Plan* sözlərinin köklərindən və s və ya *die Regierung-s-erklarung* və digər birləşdirici elementdən ibarətdir, -(e)n, -(e)r, -e bağlayıcı elementləri mənşəyinə görə nominativ halın genetik cəm şəkilçilərinə, -(e)s- isə cinsiyyət halının tək fleksiyalarına qayıdırlar. Onların bu funksiyası zamanla itirildi və hazırda aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

- birləşdirici element -s-, adətən “ağır” şəkilçisi ilə təyinedicidən (yəni təyin olunan sözdən) sonra işlənir (bu, bir və ya iki samitdən ibarət şəkilçidir [8, s. 115]

-heit, -keit, -schaft və başqaları və ya mürəkkəb söz kimi təyinedicidir, məsələn, *die Freiheit-s-liebe* - azadlıq-s-sevgi (*hand Freiheit-s-liebe*), *Kirchhof-s-mauer* (qəbiristanlıq divarı);

- birləşdirici elementlər -e, -er-, en bu isimlərin cəm formalarına uyğun gələn cəm təyinedicisi ilə işləyə bilər, məsələn: *der Kind-er-garten* (uşaq bağçası), *die Buch-er-stube* (kitab otağı), *der Gast-e-besuch* (qonaqların ziyarəti). Bununla belə, əsasən, M.D.Stepanovanın qeyd etdiyi kimi, birləşdirici elementlərin istifadəsi dildə qurulmuş ənənələrdən asılıdır və bəzi hallarda onlar çox vaxt bu və ya digər bənzətmənin təsiri altında istifadə olunur [5, s. 131]. Bağlayıcı elementlər, bir qayda olaraq, mürəkkəb olmayan isimlərdə olur və struktur-genetik tipə görə üçüncü qrup mürəkkəb sözlərin tərkibində yerdəyişmələrdə yoxdur.

Köçürmələrə elə mürəkkəb sözlər deyilir ki, onların komponentləri hazırkı morfoloji vəziyyətə, dilin sintaktik qaydalarına uyğun olaraq ifadənin və ya cümlənin komponentləri ilə eyni şəkildə tərtib edilir. Lakin ifadələrdən fərqli olaraq, onlar bir ümumi mərkəzləşdirici vurğu ilə birləşir və vahid söz əmələ gətirən əsas malikdir, məsələn: *Elsass-Lotharingen* - *Elsass und Lotharingen* (*Elsace-Lorraine*), *die BlindeKuh* - *eine blindeKuh* (kor-kor oyunu).

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz təsnifatda əsas prinsip bağlayıcı elementin olub-olmaması, eləcə də komponentlərin yarandığı söz birləşməsinin və ya cümlə sahəsində paralelliklərin olmasıdır. Komponentlər arasında sintaktik-semantik əlaqəyə görə mürəkkəb sözlərin bölünməsi bu təsnifatdan əsaslı şəkildə fərqlənir:

1. Mürəkkəb isimlərin təyini;

2. mürəkkəb isimlər;

3. Cümlə sözləri və ya əmr adları.

Müəyyən mürəkkəb isimlərin komponentləri bir-birinə tabelilik halqası ilə bağlanır. Birinci komponent ikinci müəyyənləşdirir, müəyyən edir, məsələn: *Schwarzbröt* (qara çörək), *die Selbsthilfe* (özünə kömək). Hər hansı nitq hissəsinin əsası birinci komponenti-müəyyənədiçi rolunu oynaya bilər. Çox vaxt burada funksiyası ilə eyni olan isimlə qarşılaşa bilərik, məsələn: *die Entschadigungsforderung* (itki, zərər üçün kompensasiya), *der Klassenleiter* (sınıf müəllimi), *das Elternhaus* (validəyn evi).

Mürəkkəb sifətlər isə ilk əvvəl tərkib hissəsi kimi əsasən kök sözlər kimi çıxış edir. Onlar rəng göstərə bilər, məsələn: *rotlich-sarışın* (qırmızı ağ); *insanlar* və ya *ölkə*: *der Russischunterricht* (rus dili dərsi), *De-*

utschland (Almaniya); terminoloji lüğətdə: das Flussiggas (pulsuz qaz). Şifahi formasıylar da əvvəlkilərdən az deyil: der Lesesaal (oxu otağı), der Schreibtisch (masa), das Schlafzimmer (yataq otağı). Zərflər, əvəzlilər və rəqəmlər daha az yayılmışdır: die Aussentemperatur (xarici temperatur), der Zweikampf (birləşmə).

Mürəkkəb sözün sonuncu komponenti “əsas söz” adlanan isimdir ki, bu da təkcə bütün birləşmənin isimlər sinfinə mənsubluğunu deyil, həm də onun qrammatik kateqoriya və formalarının xarakterini müəyyən edir: qrammatik cins, azalma növü və cəm forması. Həm birinci, həm də ikinci komponentlər leksik əhəmiyyətli. Müəyyənləşdirici mürəkkəb sözün hissələri arasında semantik əlaqələr çox müxtəlifdir və xüsusi ədəbiyyatda ətraflı təsvir edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər (isim, sifət). Fil.e.n....dis. Bakı, 1957, s.40.
2. Hüseyinzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. / M.Hüseyinzadə. – Bakı: Maarif, – 1973, 233 s.
3. Вашунин, В.С. Основы семантического моделирования немецких композит: Учебное пособие. Горький, 1974, 68 с.
4. Василевская Е.А. - Словообразование в русском языке. (Очерки и наблюдения) Учпедгиз, 1962.
5. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка. М.: КомКнига, 2007. 376 с.
6. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. -М.: Высшая школа, 1970. 199 с.
7. Polenz P. v. Wortbildung. -In: LGL. / Hrsg. von H.-P. Althaus, H. Henne. Tübingen, 1980. -s. 169-180
8. Fleischer, W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer. Leipzig: VEB Bibliografisches Institut, 1969. – 327 p. Заимствования в немецком языке – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 12.12.2016).

Açar sözlər: mürəkkəb söz, motivlər, mətn, birləşdirici element, komponentlər, söz əmələ gətirmə.

Ключевые слова: сложное слово, мотивы, текст, связующий элемент, компоненты, словообразование.

Key words: compound word, motives, text, connecting element, components, word formation.

Alman dilində mürəkkəb sözlərin struktur xüsusiyyətləri

Xülasə

Bu məqalə alman dilində mürəkkəb sözlərin struktur xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Araşdırmalar göstərir ki, alman dilində söz əmələ gətirmənin ən məhsuldar yolu mürəkkəb yolla əmələ gəlmədir. Mürəkkəbləşmə prosesi yeni sözlərin əmələ gəlməsinin ən qədim və məhsuldar üsullarından biridir. Mürəkkəb sözlərin mövcud təsnifatları müasir alman dilində birləşmənin hansı növlərinin/naxışlarının üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, mürəkkəb sözlər daxilində ayrı-ayrı qrupları ayırd etmək üçün söz əmələ gəlməsinin nəzərə alınmasına kompleks yanaşma tətbiq etmək lazımdır. Məlumdur ki, alınmalar, əsasən, isimlər üzərində formalaşır, milli sözlə alınma sözlərin birləşməsindən mürəkkəb sözlər yaranır. Yeni mürəkkəb sözlərin qohum olmayan dillərin sözyaradıcı sistemlərində ən çox rast gəlinən hadisələr kimi sözyaradıcı kateqoriyalar baxımından təhlil edilməsi də məqsəduyğun hesab edilir.

Структурные особенности сложных слов в немецком языке.

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности строения сложных слов в немецком языке. Исследования показывают, что наиболее продуктивным способом образования слов в немецком языке является сложносоставное образование. Процесс соединения слов — один из старейших и наиболее продуктивных способов образования новых слов. Текущие классификации сложных слов показывают, какие типы / модели образования слов преобладают в современном немецком языке. В статье также указано, что для выделения отдельных групп внутри сложных слов необходимо применять комплексный подход к рассмотрению словообразования. Известно, что заимствования образуются в основном от существительных, сложные слова образуются от сочетания слов, заимствованных из народных слов. Считается целесообразным анализировать новые сложные слова с точки зрения словообразовательных категорий как наиболее распространенных явлений в слово-образующие системы неродственных языков.

Structural features of compound words in the German language

Summary

This article examines the structural features of compound words in the German language. Research shows that the most productive way of forming words in the German language is compound formation. The process of combining words is one of the oldest and most productive ways of forming new words. Current classifications of compound words show which types/patterns of word formation predominate in modern German. The article also states that in order to identify individual groups within complex words, it is necessary to apply an integrated approach to the consideration of word formation. It is known that borrowings are formed mainly from nouns, complex words are formed from a combination of words borrowed from folk words. It is considered appropriate to analyze new complex words from the point of view of word-formation categories as the most common phenomena in word-formation systems of unrelated languages.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Fidan Ramazan qızı Səfərli ¹⁰⁸**DİLÇİLİKDƏ PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASININ SƏRHƏDLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI**

Dilçilikdə peşə-sənət leksikasının əhatə dairəsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar vardır. Əsas mübahisəli məsələ peşə-sənət leksikasının mövzu dairəsi ilə bağlıdır. İ.V.Arnold peşə-sənət leksikasını belə izah edir: "Professional leksika (peşə-sənət leksikası) adı altında terminologiyadan fərqli olaraq, bu və ya digər peşə sahibi olan adamların şifahi nitqindəki leksika nəzərdə tutulur. Bu və ya digər peşəkar fəaliyyətlə bağlı müəyyən anlayış, proses, təzahür mütəxəssislərin nitqində həmin anlayışları ifadə edən yeni sözlərin yaranmasını tələb edir. Bu sözlər terminlərdən onunla fərqlənir ki, onlar obrazlı, emosional, çox vaxt isə çoxmənalı olur" (Arnold, 1959: 262). Alman alimi H.Hirt peşə-sənət leksikasına dayələrin, hüquqşunasların, dəftərxana işçilərinin, ovçuların, şaxtaçıların, tacirlərin, mətbəə işçilərinin, dilənçilərin, əsgərlərin, dənizçilərin və habelə müxtəlif elm sahələrinin - fəlsəfə, riyaziyyat, fizika və s. sahələrin dilini aid edir. Peşə-sənət leksikasına birmənalı münasibətin olmaması, xüsusən tədqiqat obyektinə dağınıq münasibətlərin olması bu mövzunun sistemli araşdırılmasına çətinlik törədir. Dilin sosial peşə diferensiallaşmasının obyektinə haqqında R.O.Şor yazır: "Harada ki, cəmiyyətin strukturunda müxtəlif istehsal məqsədlərinə xidmət edən xüsusiləşmiş sinif və qruplar ayrılır, həmin cəmiyyətin dili uyğun sosial dialektlərə bölünür. Harada ki, təkə əməyin bölünməsi (belə bölünmə isə hər yerdə müşahidə olunur, bəsit mədəniyyəti olan xalqlarda cinslərin diferensiallaşması ilə uyğundur, burada da xüsusi qadın dili təzahür etmişdir) vardır, hər istehsalat sahəsi özünün xüsusi "texniki terminlər" ehtiyatını - istehsalatdakı rolu ilə bağlı olan və başqa istehsalat qruplarının üzvləri üçün anlaşılmaz olan iş alətləri və proseslərinin adlarını yaratmağa məcburdur" (Şor, 1926: 100). Dildə sosial peşə fərqlərinin olmasını L.Blumfeld də təsdiqləyir: "Müəyyən peşə sahiblərinin, deyək ki, balıqçıların, süd-yağ zavodu fəhlələrinin, çörək bişirənlərin və s. özlərinin özəl peşə dilləri vardır" (Blumfeld, 2014: 56). "Ona görə də insanlar arasında kommunikasiyanı yaradan dil müəyyən bir peşəyə aid sosial qrupun da üzvləri arasında fərqli şəkildə istifadə edilir" (Yalçın ve Şengül, 2007: 765). Göründüyü kimi, dil mənsub olduğu cəmiyyətin elmi-texniki, sosial, siyasi, mədəni səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Dilçilik ədəbiyyatında peşə-sənət leksikasının sərhədləri ilə bağlı çoxlu müqayisəli məqamlar vardır. Bu problemlər dildə olan müəyyən söz qruplarının peşə-sənət leksikası ilə qarışdırılması və ya eyniləşdirilməsi ilə bağlıdır. Həmin söz qrupları ilə peşə-sənət leksikasını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilirik:

1. Peşə -sənət leksikası və jarqonlar.
2. Peşə-sənət leksikası və dialektizmlər.
3. Peşə -sənət leksikası və terminlər.

1. Peşə-sənət leksikası və jarqonlar.

Bu söz qrupları arasında bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Öncə, bu söz qruplarının oxşar tərəflərinə nəzər salaq.

Hər iki qrupa aid olan sözlər müəyyən qrupların dilində məhdudlaşır. Lüğət tərkibindəki sözlərin digər qruplara aid insanlar tərəfindən anlaşılmamasını ümumi cəhətlərdən biri kimi göstərə bilirik.

Məsələn:

Tibb sahəsi – Diagnose, Therapie, Rezept, Patientenakte, Anamnese

İnformatika sahəsi – Programmierung, Algorithmus, Code, Debuggen, Schnittstelle, Framework

Hüquq sahəsi – Klage, Mandant, Verhandlung, Urteil, Rechtsmittel

Tikinti sahəsi – Grundriss, Bauplan, Baugenehmigung, Architektonisch, Bauprojekt

Finans sahəsi – Bilanz, Abschreibung, Budget, Rückerstattung, Kreditwürdigkeit

Təhsil sahəsi – Lehrplan, Pädagogik, Klassenzimmermanagement, Schulleitung, Evaluierung

İnsəsənət və dizayn sahəsi – Skizze, Komposition, Palette, Abstrakt, Künstlerische Intention

Əkinçilik sahəsi – Ernte, Viehzucht, Pflanzenschutzmittel, Agrartechnik, Gülle

Məlumdur ki, jarqonlar müəyyən bir sosial qrupun öz fikirlərini digər insanlardan gizlətmək üçün yaratdığı süni sözlər sistemidir. Bu sözlər sisteminə arqolar da aid edilir. Məsələn:

IT- und Softwareentwicklung:

Bug: Ein Fehler im Code.

¹⁰⁸ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

Patch: Ein Softwareupdate zur Fehlerbehebung.

Backend: Die nicht sichtbare Seite einer Anwendung, die Daten verarbeitet.

Medizin:

Röntgenblick: Eine detaillierte und gründliche Untersuchung.

Hypertonie: Hochblutdruck.

OP: Operationssaal.

Finanzwesen:

ROI (Return on Investment): Verhältnis des Gewinns zur Investition.

Bulle und Bär: Bullenmarkt (steigende Kurse) und Bärenmarkt (fallende Kurse) auf dem Finanzmarkt.

Liquidation: Verkauf von Vermögenswerten zur Deckung von Verlusten.

Rechtswissenschaften:

Vorladung: Eine offizielle Aufforderung, vor Gericht zu erscheinen.

Klageabweisung: Entscheidung, eine Klage abzuweisen.

Vollstreckung: Durchsetzung von Gerichtsentscheidungen.

Marketing:

Target Audience: Zielgruppe für eine Marketingkampagne.

CTA (Call to Action): Aufforderung an den Nutzer, eine bestimmte Aktion durchzuführen.

Brand Equity: Der finanzielle Wert einer Marke.

Journalismus:

Byline: Der Name des Autors über einem Artikel.

Above the Fold: Der sichtbare Bereich einer Zeitungsseite oder Webseite ohne Scrollen.

Leak: Durchgesickerte Informationen.

Kulinarik:

Sous-vide: Eine Garmethode, bei der Lebensmittel in Vakuum verpackt und in Wasser gegart werden.

Degustation: Verkostung von Speisen oder Getränken.

Emulsion: Eine Mischung aus zwei normalerweise nicht mischbaren Flüssigkeiten.

Jarqonları peşə-sənət leksikasından fərqləndirən bir neçə xüsusiyyət vardır. Peşə-sənət leksikası əhalinin və ya hər hansı bir sosial qrupun zəruri praktik fəaliyyətini təmin etmək üçün məcburi şəkildə yaranan sözlərdir. Jarqonlar isə sadəcə olaraq bir dil oyunu kimi fikri başqalarından gizlətmək üçün istifadə olunur.

Bunu aşağıdakı misallar əsasında müqayisə edə bilərik:

Medizin:

Jargon: "Die Blutwerte des Patienten zeigen eine Tendenz zur Leukopenie."

Fachterminologie: "Der Patient zeigt einen abnorm niedrigen Leukozytenwert."

IT- und Softwareentwicklung:

Jargon: "Wir müssen diesen Bug beheben, bevor wir das Update einspielen können."

Fachterminologie: "Es ist wichtig, diese Fehler im Code zu korrigieren, bevor wir die Software aktualisieren."

Finanzwesen:

Jargon: "Die Bullen haben die Märkte im Griff, aber es gibt Bedenken hinsichtlich einer bevorstehenden Korrektur."

Fachterminologie: "Die Marktsituation wird von einem Aufwärtstrend dominiert, aber es gibt Anzeichen für potenzielle Korrekturen."

Rechtswissenschaften:

Jargon: "Die Klage wurde abgewiesen, aber es besteht die Möglichkeit der Berufung."

Fachterminologie: "Das Gericht hat die Klage abgewiesen, aber es besteht die Möglichkeit einer Berufung gegen diese Entscheidung."

Marketing:

Jargon: "Die Zielgruppe für diese Kampagne sind Millennials, also müssen wir auf Social Media stärker präsent sein."

Fachterminologie: "Die definierte Zielgruppe für diese Marketingkampagne sind Personen im Alter von 18 bis 34 Jahren, daher müssen wir unsere Präsenz in sozialen Medien verstärken."

Journalismus:

Jargon: "Die Story hat einen tollen Spin und wird sicher Aufmerksamkeit erregen."

Fachterminologie: "Die Geschichte ist gut aufbereitet und wird voraussichtlich eine hohe Aufmerksamkeit erzeugen."

Kulinarik:

Jargon: "Ich liebe es, mit Sous-vide zu kochen; es verleiht dem Fleisch eine unglaubliche Zartheit."

Fachterminologie: "Die Sous-vide-Garmethode ermöglicht eine präzise Kontrolle der Temperatur und verleiht dem Fleisch eine bemerkenswerte Zartheit."

"Xüsusi peşə leksik sistemindən fərqli olaraq, jarqonlar təkcə istehsal maraqları ilə deyil, eləcə də ümumi maraqlar əsasında bir-birilə bağlı olan insanların sosial qrupları (məsələn, orduda xidmət, idman məşğələsi, təhsil və s.) içərisində meydana çıxır. Buna görə də peşə-leksik sistemindəki xüsusiyyətlərə burada rast gəlmək çətindir. Jarqon leksikası istehsal tələbindən asılı deyildir. Bu leksika, adətən, ümumxalq dilində adı olan əşya və hadisələrin təkrar adlanması kimi ortaya çıxır" (Koduxov, 1974: 176). B.A.Serebrennikov peşə-sənət leksikası ilə jarqonları müqayisə edərək peşə-sənət leksikasına aid sözlərin heç də hamısının təbii dildə yox, həm də texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq süni şəkildə yaradılan terminologiyadan istifadə olunması qənaətinədir: "Hər bir peşənin özünəməxsus xüsusi lüğəti vardır. Təbii yolla yaradılmış peşə leksikası həmin peşəkarlar tərəfindən süni yaradılmış elmi və texniki terminlərlə birləşir. Peşə leksikası, əsasən, əməli üsullarda işlənir və öz mənasının dəqiqliyi ilə fərqlənir" (Serebrennikov, 1970: 481). O həmçinin qeyd edir ki, "peşə-sənət leksikasında istifadə olunan bir çox obrazlı-ideomatik ifadələr peşə-sənət leksikasına deyil, peşə jarqonlarına aiddir" (Serebrennikov, 1970: 481). Peşə-sənət leksikasından fərqli olaraq jarqonlarda həm də ekspressivlik xüsusiyyəti olduğunu qeyd edə bilərik. Problemlə məsələlərdən biri də peşə-sənət leksikasının daxilində olan jarqonların peşə-sənət terminologiyası ilə qarışdırılmasıdır. Bu barədə Ə.Əliyev daha diqqətli olmağı qeyd edir. Onun fikrincə, "jarqonların peşə-sənət funksiyası onların xalq dilinin lüğət tərkibinin ayrılmaz bölməsi sayılan peşə-leksik sisteminin digər üsurləri ilə, xüsusilə peşə terminologiyası ilə qarışdırılmamalıdır" (Əliyev, 1998: 23). Fikrimizcə, peşə-sənət leksikasının jarqonlardan əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu sözlər spesifik sahələrlə bağlıdır, onlarda obrazlılıq olmur, təbii zərurət nəticəsində yaranır və jarqonlardan fərqli olaraq ümumişlək sözlərin təkrarı kimi işlənmir.

2. Peşə-sənət leksikası və dialektizmlər.

Peşə-sənət leksikası ilə dialektizmlər arasında bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Dialektizm anlayışı ilə bağlı dünya dilçiliyindən fərqli olaraq Azərbaycan dilçiliyində münasibət tam əksinədir. Dilçiliyimizdə dialektizm deyində dilin məhəlli (coğrafi) variantları nəzərdə tutulur. H.Həsənovun fikrincə, "müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə dialekt sözləri deyilir" (Həsənov, 2005, s. 209). S.Cəfərov qeyd edir ki, "müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, ədəbi dilə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin bütün şivələrinə məxsus olan sözlər də daxildir. Müasir dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş şivələrə məxsus belə sözlər dialekt leksikası adlanır" (Cəfərov, 2007: 70). Göründüyü kimi, dilçiliyimizdə dialekt sözü çox məhdudlaşdırılır. Dünya dilçiliyində dialektizmlər daha geniş dairəni əhatə edən dil variantlarını, daha doğrusu, dilin diferensial əlamətlərini özündə birləşdirir.

Dialektizmlər əsasən iki qrupa ayrılır: məhəlli dialektizmlər və sosial dialektizmlər. Məsələn:

Məhəlli dialektizmlərə dair misallar:

Bauwesen: Norddeutschland: "Büdel" (Tasche) statt "Tasche" (Standarddeutsch).

Gastronomie: Bayern: "Semmel" (Brötchen) statt "Brötchen" (Standarddeutsch).

Medizin: Schwäbisch: "Drägele" (schwäbisch für injizieren) statt "Injizieren" (Standarddeutsch).

Sosial dialektizmlərə dair misallar:

IT und Softwareentwicklung: "Sprint" (Agile Methodik) - spezifischer Begriff in der Softwareentwicklung.

Marketing: "Branding" - spezifischer Begriff im Marketing für den Aufbau einer Markenidentität.

Rechtswissenschaften: "Mandant" - spezifischer Begriff für die Person, die die Dienstleistungen

eines Anwalts in Anspruch nimmt.

Journalismus: "Above the Fold" - ein Ausdruck aus dem Journalismus, der sich auf den sichtbaren Teil einer Zeitungssseite ohne Scrollen bezieht.

Azərbaycan dilçiliyində H.Əsgərov bu problemi haqlı olaraq belə qeyd edir: "Biz "məhəlli dialektizm" terminini "sosial dialektizm" termininin ifadə etdiyi anlayışa korrelyativ mənada işlədirik. Bunun müəyyən səbəbi vardır. Azərbaycan dilçiliyində dialektizm termini yalnız məhəlli dialektizmləri bildirməyə xidmət edir. Biz dilin sosial diferensiasiyasının nəticəsi olaraq meydana çıxan sosial dialektizmləri dilin məhəlli diferensiasiyasının nəticəsi olan məhəlli dialektizmlərdən fərqləndirdiyimiz üçün "məhəlli dialektizm" terminini işlətməyə üstünlük veririk" (Əsgərov, 2006: 60).

Peşə-sənət leksikasını məhəlli dialektizmlərlə birləşdirən bir çox cəhətlər vardır. Birincisi, bu sözlər qrupu müəyyən məhdud dairədə işlənir. İkincisi, hər iki söz qrupu müəyyən tarixi kateqoriyaya malikdir. Daha bir ümumiləşdirici cəhət hər iki söz qrupuna aid olan sözlərin müəyyən müddət keçdikdən sonra ədəbi dilin ümumişlək sözləri sırasına daxil olmasıdır. Məhəlli dialektizmlərlə peşə-sənət leksikasını fərqləndirən bir sıra cəhətlər də vardır. Bu fikrə H.Əsgərovun tədqiqatında daha konkret münasibət göstərilir. Onun fikrincə, bu fərqlər aşağıdakılardır:

“1. Peşə-sənət leksikası və məhəlli dialektizmlər mənşə baxımından fərqli kateqoriyalara aid edilə bilər” (Əsgərov, 2006: 73). Məlumdur ki, məhəlli dialektlər insanların ayrı-ayrı yerlərdə yaşaması nəticəsində təcridləşmədən formalaşır. B.A.Serebrennikov qeyd edir ki, “ünsiyyəti çətinləşdirən amillər içərisində fiziki-coğrafi amillər (dağ silsilələrinin, meşə, su və səhraların mövcudluğu) xüsusi rol oynayır” (Сereбренников, 1970: 453). Peşə-sənət leksikasında bunun tam əksini müşahidə edirik. Burada ayrı-ayrı sənət-peşə sahələrindən olan insanlar müxtəlif yerlərdə yaşasalar da, demək olar ki, eyni sözlərdən istifadə edirlər. Düzdür, müxtəlif peşə-sənət sahələrinə aid sözlərdə də dialekt fərqləri olur, lakin bu o qədər də geniş yayılmamışdır.

“2. Peşə-sənət leksikasından fərqli olaraq, məhəlli dialektizmlər tarixi baxımdan dəyişkən kateqoriyadır” (Əsgərov, 2006: 78). Peşə-sənət leksikasına aid olan sözlər çox az dəyişikliyə uğrayır. Müxtəlif peşələrə aid olan sözlər nəsil-dən-nəslə ötürüldüyünə görə, demək olar ki, həmin sözlər öz aktivliyini qoruyur. Amma dialektlərə aid olan sözlər tarixi baxımdan dəyişikliyə uğrayır. Bəzən eyni söz müxtəlif dövrlərdə fərqli mənalarda, bəzən isə müəyyən mənə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Bildiyimiz kimi, qədim türk dilinin müxtəlif dialektləri müasir türk dilləri olmuşdur. Bunu nəzərə alıb belə bir nümunəyə nəzər yetirək: “qədim türk dilində "alçak" sözü "sadə", "təvazökar", "mülayim" mənalarında işlənir” (Drevnetyurkskiyslovar, 1969: 34). Müasir Azərbaycan dilində bu söz tam başqa mənə kəsb edir. Bu tipli bir neçə söz yazılı abidələrimizin dilində də istifadə olunub, məs: ağ - qalxmaq, ağıl- mal-qara saxlanan yer, ay - demək, söyləmək və s.

“3. Peşə-sənət leksikasından fərqli olaraq, məhəlli dialektizmlər tematik baxımdan daha geniş söz qruplarını əhatə edir” (Əsgərov, 2006: 81). Peşələrin sayı kifayət qədər çoxdur və hər peşənin də özünəməxsus leksikası mövcuddur, buna görə də hər bir peşənin leksik sərhədini müəyyən etmək elə də çətin deyildir. Məhəlli dialektizmlər isə bundan fərqli olaraq müxtəlif mövzuları özündə birləşdirərək, hətta bir neçə peşəni də əhatə edə bilər. A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, "müəyyən ərazidə və ərazilərdə yaşayan kütlə üçün xarakterik məfhumu bildirən sözlər leksik-semantik dialektizmlərdir. Bu cür dialektizmlərə müəyyən ərazi ilə bağlı geyim adları, hadisə, əşya və s. adlarını göstərmək olar. Məsələn, dələmə sözünə fikir verək. Bu dialektizm Tovuz, Qazax, Borçalı, Zəngilan ərazisində pendir hazırlamaq üçün südün maya tutmuş formasına deyilir (Qurbanov, 1985: 232-233).

“4. Məhəlli dialektizmlərdən fərqli olaraq peşə-sənət leksikasında coğrafi məhdudiyət mövcud deyildir” (Əsgərov, 2006: 82). Peşə-sənət leksikası ayrı-ayrı ərazilərdə eyni peşə ilə məşğul olan insanların dilində eyni cür təzahür edir. Bu barədə S.Cəfərov yazır: "Hər hansı sənət və ya peşə adamlarının (dülğər, bənna, dəllək, dərzi, dəmirçi, çəkməçi, saatsaz və başqlarının işlətdikləri materialı, iş prosesini, alətləri və məhsulu ifadə edən) nisbətən məhdud, olduqca sabit, özünəməxsus peşə-sənət leksikası olur (Cəfərov, 2007: 72). Lakin məhəlli dialektizmlərdə müəyyən mənə ayrı-ayrı məhəlli dialektlərdə müxtəlif sözlərlə ifadə oluna bilər.

“5. Məhəlli dialektizmlər özlərinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə də peşə-sənət leksikasından əsaslı şəkildə fərqlənirlər” (Əsgərov, 2006: 86). Məlumdur ki, dialekt sözlər tək-cə ad bildirmir, bütün nitq hissələrini əhatə edir, lakin peşə-sənət leksikası ad bildirdiyi üçün, əsasən, isimlərdən təşkil olunur.

Məhəlli dialektizmlər, hətta cümlələrin qurulması prosesində, sözlərin qrammatik əlaqələnməsində ədəbi dildəki kimi iştirak edə bilər, amma peşə-sənət leksikası təkcə isimlərdən ibarət olduğundan onların qrammatik vasitələrdən istifadə imkanları da məhdudlaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Arnold, İ.V. (1959). Leksikologiya Sovremennoqo Anqliyskoqo Yazıka. Moskva:İzdatelstvo literaturı na inostrannıx yazıkax.
2. Blumfild, L. (2014). Dil. Bakı: Prestij.
3. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb.
4. Drevnetyurkskiy slovar (1969). Leningrad: Nauka.
5. Elistratov, V.S. (2000). Slovar moskovskoqo arqo (Elektronniy resurs).
6. Əliyev, Ə. (1998). Azərbaycan Dilində Jarqonlar. Bakı: Hərbi Nəşriyyat.
7. Əsgərov, H. (2006). Azərbaycan Dilində Maddi Mədəniyyət Leksikası. Bakı: Nurlan.
8. Həsənov, H. (2005). Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası. Bakı: Bakı Universiteti.
9. Koduxov, V.İ. (1974). Obşeiye Yazıkoznanie. Moskva: Vıssşaya Şkola.
10. Qurbanov, A. (1985). Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili. Bakı: Maarif.
11. Serebrennikov, B. (1970). Obşeiye Yazıkoznanie. Formı Suşestvovaniya, Razvitie i Funksii Yazıka. Moskva: Nauka.
12. Şor, R. (1926). Yazık i Obşestvo. Moskva: Rabotnik Prosveşeniya.
13. Yalçın, S. K. ve Şengül, M. (2007). Dilin İletişim Süreci İçerisindeki Rolü ve İşlevleri. Turkish Studies, S. 2/2. 749-769.

Açar sözlər: dil, leksika, peşə, mədəniyyət, termin

Ключевые слова: язык, лексика, профессия, культура, термин

Keywords: language, lexicon, profession, culture, term

Xülasə

Cəmiyyətdə yeni peşələr yarandıqca həmin peşələrə məxsus sözlər də yaranmağa başlayır. Nəticədə həmin peşələrə sahib olan insanların dilində, xüsusən dilin leksik qatında özünü göstərən ciddi fərqlər yaranır. Dilin sosial peşə diferensiallaşması dilin digər sosial diferensiallaşmalarından bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Beləliklə, peşə-sənət leksikasının dialektizmlərdən fərqlərinə nəzər yetirdikdə aydın oldu ki, bu söz qrupları forma baxımından bir-birinə nə qədər yaxınlaşsa da, qrammatik məzmun və kateqoriyal cəhətləri bir-birindən çox fərqlənir. Bunun da nəticəsində onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi elə də çətinlik yaratmır

Summary

In society, new professions lead to the emergence of specific terms. Consequently, individuals with these professions exhibit significant linguistic differences, especially in the lexical aspects of the language. The social occupational differentiation of language differs from many aspects of other social differentiations of language.

Thus, when we examine the differences in the lexicon of professional and artistic terms from dialects, it becomes clear that, despite the visual resemblance of these groups, there are significant differences in grammatical content and categorical aspects. As a result, determining their boundaries does not pose much difficulty.

Резюме

При создании в обществе новых профессий начинают создаваться слова, относящиеся к этим профессиям. В результате у людей таких профессий возникают серьезные различия в языке, которые особенно показывают себя в лексическом языке. Социально-профессиональная дифференциация языка во многом отличается от других социальных дифференциаций языка. Таким образом, при рассмотрении различий между профессионально-искусственной лексикой и диалектизмами видно, что как бы ни были близки эти словосочетания по форме, их грамматическое содержание и категориальные аспекты очень отличаются друг от друга. В итоге, определение их границ не создает особенных затруднений.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Aynurə Dunay qızı Məmmədova¹⁰⁹

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA Ə.HAQVERDİYEV FENOMENİ

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri həm ictimai-siyasi, həm ədəbi-mədəni, həm də digər sahələrin mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkir. Belə ki, bu dövrdə xalqımızın arasında həm ictimai-siyasi xadimlər, həm də ədəbi və mədəni sahədə xalqın işıqlı gələcəyini görmək istəyən, onu düşdüyü fəlakətlərdən xilas etmək arzusunda olan xeyli sayda mütəfəkkir sənətkarlar yetişmişdir. Həmin sənətkarlardan biri də ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yaradıcılıq üslubu ilə fərqlənən ədibimiz Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevdir. Onun yaradıcılığı o qədər zəngin və geniş mahiyyətlidir ki, zaman-zaman bu ədəbi irsə tədqiqatçılar müraciət etsə də, hazırda da bu ədibə müraciət etmək onun həyat yolu və yaradıcılıq yoluna nəzər salmaq aktual məsələlərdəndir.

Əsas hissə. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev ədəbiyyatımız tarixində mühüm xidmətləri olan sənətkarlardandır. Hər bir sənətkarın yaradıcılığını daha yaxşı anlamaq və elmi təhlilə cəlb etmək üçün onun həyatını, dövrünü və mühitini öyrənmək çox önəmlidir. Bu mənada haqqında bəhs etdiyimiz sənətkarın da həyatına, mühitinə, dövrünə qısa da olsa, nəzər yetirməyi məqsəduyğun hesab etdik. Belə ki, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev deyəndə öncə ağılımıza gələn onun demokratik, maarifçi, ən əsası da, realist bir sənətkar olmasıdır. O, yaradıcılığa 19-cu əsrin sonlarında başlasa da, ədibin yaradıcılığının zirvəsi 20-ci yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir.

Qeyd edək ki, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev 17 may 1870-ci ildə Vətənimizin mədəniyyət paytaxtı adlandırılan Şuşanın yaxınlığında Ağbulaq kəndində doğulmuşdur. Onun Atası Əsəd bəy dövlət idarəsində katib işləyib. Lakin Əsəd bəy həyatını çox erkən, Əbdürrəhimin üç yaşında itirmişdir. Atasının vəfatından sonra balaca Əbdürrəhimi onun əmisi Əbdülkərim bəy öz himayəsinə götürmüş və onu saxlayaraq boya-başa çatdırmışdır. Sənətkarın atalığı da onun həyatında, təhsil almasında mühüm rol oynayıb. Yəni ki o, Əbdürrəhimi yay məktəbinə göndərərək onun rus dilini öyrənməsinə dəstək olmuşdur. Daha sonra Ədibimiz öz təhsilini müxtəlif təhsil mühtilərində davam etdirir. Başqa sözlə desək, “1890-cı ildə Ə.Haqverdiyev Şuşa realni məktəbinin altıncı sinfini bitirib, Tiflis realni məktəbinin sonuncu sinfinə daxil olur. O, burada rus və Avropa klassiklərini öyrənir, tez-tez teatr tamaşalarına baxır. Ə.Haqverdiyev 1891-ci ildə Tiflis realni məktəbini bitirib, ali təhsil almaq üçün Peterburqa gedir və orada Yol Mühəndisləri İnstitutuna daxil olur. Peterburqda olduğu səkkiz il müddətində azad müdavim sifətilə universitetin Şərq fakültəsində təhsil alır və ədəbiyyat məsələləri ilə ciddi məşğul olur” (2, s. 6). Göründüyü kimi, Peterburq ədəbi mühiti sənətkarın yaradıcılığında önəmli rol oynamışdır. Məhz ədib elə ilk əsərləri olan “Yeyərsən qaz ətinə görərsən ləzzətini”, “Dağılan tifaq” kimi sənət nümunələrini həmin təhsil müddətində qələmə almışdır. Səkkiz ildən sonra Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev qayıdıb Şuşaya gəlir və orada folklor nümunələri ilə maraqlanır, zəngin materiallarla tanış olur. Xalq ədəbiyyatı nümunələrini öyrənən sənətkar, həmçinin folklor materiallarını toplamağa başlayır. Şuşada yaşayan zaman ədib “Bəxtsiz cavan” dram əsərini yazır. Təxminən bir ildən sonra Bakı şəhərinə gələn Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev “Pəri cadu” əsərini bitirir. Bakıda yaşadığı müddətdə ədib dövrünün bir sıra mütəfəkkirləri ilə görüşür, bir sıra mənbələri araşdırır. Qeyd olunanalar sənətkarın ədəbi irsinin zənginləşməsinə və yaradıcılıq istiqamətlərinin müəyyənləşməsinə, əlbəttə, öz təsirini göstərmiş olur. Belə ki, ədib öz dövrünün tanınmış ziyalılarından olan N.Vəzirov, N.Nərimanov, H.Ərəblinski, H.Zərdabi və s. kimi mütəfəkkirlərlə görüşür, tanış olur və öz yaradıcılığını daha da genişləndirmiş olur.

Məlum olduğu ki, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev əsərlərinin həmin dövrün mətbuat orqanlarında yayımlanmasına da nail olmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində hərtərəfli fəaliyyət və yaradıcılıq ilə fərqlənən sənətkarlardandır. Yəni ki ədib nəsr, həm dram əsərləri, həm də teatr sahəsindəki fəaliyyəti, həmçinin səhnə həyatı ilə bağlı fikirləri, eyni zamanda mətbuat orqanlarındakı çıxışları ilə ədəbiyyat tariximizə öz mübarək imzasını atmağı bacarmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə 1906-cı ildə fəaliyyətə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalında bu görkəmli ədibimiz də ardıcıl və davamlı şəkildə müxtəlif mövzularla: publisist məqalələri, felyeton və hekayələri ilə çıxış etmişdir. Bu mətbu orqanda Ə.Haqverdiyev, əsasən, Lağlağı, Xortdan, Həkimi-nuni-səğir, Mozalan, Süpürgəsaqqal kimi imzalarla çıxış edərək, böyük şöhrət və hörmək sahibi olmuşdur. Deməli, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev

¹⁰⁹ BDU-nun magistrantı

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “Marallarım”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, “Cəhənnəm məktubları” ilə davamlı olaraq çıxış edərək, oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur.

Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev Azərbaycanın keşməkeşli tarixinə də xüsusi maraq maraq göstərən ədiblərimizdən olmuşdur. Onun bu məqsədlə 1907-ci ildə qələmə aldığı “Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesi maraq doğurur. Ədib bu tarixi faciəsini yazarkən dövlət kitabxanalarında, arxivlərdə işləmiş, həmçinin Cənubi Azərbaycanımıza – indiki İrana səfər etmişdir. Görkəmli sənətkarın haqqında bəhs edilən bu əsəri 1907-ci ildə Bakıda səhnələşdirilmiş və tamaşaçıların diqqətini cəlb etmişdir. Ədibin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” dram əsərinin, fikrimizcə, mühüm tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu pyes dəfələrlə səhnələşdirilmiş, xalqın tarixi-ictimai şüurunun formalaşmasında əhəmiyyətli rola malik olmuşdur.

Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev nasir, dramaturq olmaqla bərabər, həmçinin teatr üçün repertuar hazırlayır, rejissorluq edir, ardıcıl şəkildə maarifçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olurdu. Ədib öz zamanının həm yerli, həm də xarici sənət nümunələrinə nəzər salır, belə əsərlərin bəzilərinin səhnələşməsinə dəstək göstərərək, rejissor kimi də çalışırdı. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hekayəti-vəzir-xani-Lənkəran”, “Hacı Qara” kimi əsərlərinə, həmçinin F.Şillerin “Qaçaq”, V.Şekspirin “Otello”, N.V.Qoqolun “Müfəttiş” kimi əsərlərinə rejissorluq edirdi. Sənətkarın sənət, teatr və ya aktyorluq sənəti haqqında söylədiyi fikirləri onun əsərlərinə də sirayət edirdi. Ə.Haqverdiyevin qələmə aldığı “Bəxtsiz cavan” “Dağılan tifaq” və digər dram əsərlərində ədibin sənət, sənətkar, sənətkarlıq, aktyorluq barədə təqdim etdiyi fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev aktyorlara məsləhətlər verərək onlara öz səhnə fəaliyyətlərində təbii, canlı olmağı, tamaşaçıların diqqətini çəkməyi, onlara zövq verməyi, düşündürməyi tövsiyə edirdi. Sənətkar aktyorlardan hər zaman canlılıq və ya təbiilik kimi müsbət keyfiyyətləri tələb edirdi. Onun Azərbaycan ədəbi mühitində daha çox diqqət çəkən xidmətlərindən biri də bütün Şərqlə ələmində tamaşaya çıxarılan ilk operada rolunun olmasıdır. Yəni ki, Şərqdə ilk operanın əsası Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” əsəri ilə 1908-ci ildə qoyulmuşdu. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev operanın səhnə üçün hazırlanması prosesində çox yaxından iştirak etmiş və onun Azərbaycan ilk dirijoru kimi tanınmışdır. Demək, Ə.Haqverdiyev incəsənətimizdə, bütövlükdə ədəbi mühitdə yalnız nasir və dramaturq kimi deyil, həm də tanınmış bir rejissor və dirijor kimi də xatirələrdə qalmışdır. Bütün bunlar, təbii ki, həmin dövrün mövcud şəraiti ilə bağlı idi. Yəni həmin dövrdə Azərbaycanda ilk teatr tamaşaları səhnələşdirilmişdir. Həmçinin Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” pyesi də 1900-cü ildə tamaşaya qoyulmuşdur.

Ə.Haqverdiyevin ilk dramı “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” əsəridir. Burada sənətkar öz dövrün bir sıra mövcud problemlərini bədii dillə işıqlandırmışdır. Əsər barədə prof. Təyyar Salamoğlu haqlı olaraq belə yazır: “Haqverdiyevin ilk pyesi “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” əsəridir. Ədəbiyyatşünaslıq bu əsəri müəllifin ilk qələm təcrübələrindən sayır və ümumən pyesi çoxarvadlılığın tənqidinə, Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğuna həsr edilmiş əsər kimi tənqid-təhlil süzgecindən keçirir. Tədqiqatlarda pyesin “eyni zamanda gənc müəllifin yaradıcılıq istedadından xəbər verən ilk qılgıncı kimi” dəyərləndirilməsi diqqəti çəksə də, onunla müəllifin sonrakı əsərləri arasındakı ideya-bədii əlaqənin müəyyənləşdirilməsinə o qədər də meyil edilmir” (5, s. 254-255). Göründüyü kimi, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin ilk qələm təcrübəsi hesab edilən bu pyədə dramaturq öz dövrünün mövcud problemlərindən olan qadın hüquqsuzluğu probleminə toxunur və cəmiyyətdə xoşagəlməz hal hesab edilən çoxarvadlılığı bədii dillə sanki tənqid atəşinə tutur. Onu da deyək ki, Ə.Haqverdiyevin sonrakı yaradıcılığında bu məsələyə (çoxarvadlılıq məsələsinə) rast gəlinmir. Bunun isə səbəbləri ayrıca tədqiqat tələb etdiyi üçün münasibət bildirməyi məqsədəuyğun hesab etmirik.

Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin ən məşhur və ya daha çox diqqət çəkən əsərlərindən biri “Dağılan tifaq” adlı pyesidir. Bu məqamda xüsusi olaraq vurğulayaq ki, Azərbaycan ədəbiyyatında “Dağılan tifaq” faciəsindən əvvəl Nəcəf bəy Vəzirov “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsini qələmə almışdır. Lakin bəzən bunun əksini deyənlər olsa da, fikrimizcə, mövcud fikir artıq təsdiqini tapmışdır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda faciə janrı realizmin güclənməsi ilə əlaqədar olan bir ədəbi faktdır. Realizm əsaslanan bu ədəbi janrda cəmiyyətin real problemləri qabardılır və həmçinin uçuşum şəkildə iki qütb bir-biri ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Bu qütblər getdikcə daha da kəskinləşir, dramatikləşir, sonda isə mütərrəqi və yenilikçi qüvvələri təmsil edən obrazların faciəsi ilə yekunlaşır. Belə olsa da, yəni onların cismən məhvi və faciəsi olsa da, əslində, mənən qələbəsi idi. Bu barədə Y.Qarayevin fikri daha çox maraq doğurur: “Realist fa-

ciə həm də xəlqi, xalis milli faciə kimi formalaşır. Burada mövzu bilavasitə xalqın həyatından alınır; milli məişət, əxlaq və mədəniyyət məsələləri qaldırılır; ictimai azadlıq, demokratizm və maarifçilik məfkurəsi geniş yer tutur. Ədəbiyyat tariximizdə realizmin formalaşdığı dövrün bütün ümdə cəhətləri özünü faciə əsərlərində də göstərir. İlk faciələrin meydana çıxması ilə dramaturgiyada tənqidi realizmin yeni klassik nümunələri yaranır” (3, s. 83). Göründüyü kimi, mövcud cəmiyyətdə baş verən problemlər, tarixən baş vermiş faciələr, köhnə adət-ənənələr, fərqli dünyagörüşlərin toqquşmasının nəticəsində meydana gəlir və bu isə o deməkdir ki, mövzu birbaşa xalqın həyatından götürülür, onların mövcud durumundan qidalanır və s. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan dramaturgiyasında yazılmış faciələrin əsas mövzusu mülkədarlıq və ya onun süqutunun təsvirinə həsr edilmişdir. Bunun üçün də Ə.Haqqverdiyev haqqında danışdığımız pyesinin əsas qəhrəmanı dövrünün mülkədar olmuş Nəcəf bəydir. Nəcəf bəy gününü kef məclislərində keçirən mülkədarların ümumiləşmiş tipidir. O, bütün günlərini sərxoşluqla keçirir, həyatın məansını hər daim kef-damaqla yaşamaqda görür. Buna görə də həmişə belə bir fikirdə olur: “Dünya beş gündür, beşi də qara. Pulun var – xərclə, ye, iç, ver kefə, ləzzətə, eyşü işrətə, beş gün qara dünyanın ləzzətini apar, öləndə də bir təmənnan qalmasın”. Amma işlər öz qaydasında getmir. Nədənsə, hansı bir qüvvə isə Nəcəf bəyin çərxini çevirmək istəyir. Rəiyyət onun sözünə qulaq asmır, gəlir mənbələri kəsilir, dostlar üz döndərir, adam yerinə qoymadığı sövdəgər Məşədi Cəfər ona borc vermir, oğlunu əxlaqsızlığına görə vurub öldürürlər. Arvadı Sona xanım nalə çəkir, qarğış tökür. Nəhayət, bütün ailə məhv olur” (4, s. 203). Göründüyü kimi, Ə.Haqqverdiyev Nəcəf bəyin fəlakətini məhz onun mülkədar olması ilə əlaqələndirir. Çünki əsər, sadəcə olaraq, mülkədarlığın tənqidi ilə tamamlanır. Lakin faciə janrında qələmə alınan bu pyes onun yaradıcılığında daha çox diqqət çəkir. Təbii ki, bu dramatik əsərdə dramaturq yaşadığı dövrdə şahidi olduğu məsələləri qələmə almış, yaşadığı mühitin, dövrün eybəcərliklərini, bəlkə də, ürək yangısı ilə bədiiləşdirmişdir. Bu barədə prof. Xəlil Əlimirzəyev yazır ki, “Bu əsərlə Ə.Haqqverdiyev Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk mənfi qəhrəmanlı faciənin əsasını qoymuşdur. Faciədə təsvir olunan hadisələr XIX əsrin sonlarındakı Azərbaycan şəraiti, xüsusilə o dövrdə mülkədar-bəy həyatı üçün olduqca tipik və səciyyəvidir. Tariximizin və milli həyatımızın xarakterik mərhələlərindən birinə həsr olunmuş bu faciədə müəyyən ictimai, obyektiv səbəblər üzündən əvvəlki hakimiyyətini, idarə sistemini, iqtisadi, siyasi imtiyazlarını itirmiş mülkədar sinfini daxildən didib parçalayan, təcridən iflasa, mənəvi tənəzzülə, ölümə aparıb çıxardan ziddiyyətlər böyük ustalıqla ümumiləşdirilmişdir” (1, s. 185-186). Aydın olur ki, əsərdə Ə.Haqqverdiyev obrazların daxili aləmini açmaq və onların xarakterik xüsusiyyətlərini aydın şəkildə göstərmək üçün tipi sanki öz dili ilə danışdırır. Yəni Həməzə bəy, Aslan bəy, Səlim bəy və s. kimi mülkədarların dili loru sözlərlə doludur. Onların pulunun çox olmasına baxmayaraq, namus, tərbiyə, əxlaq cəhətdən tamamilə yoxsul olan insanlardır. Onlar nüfuzlu bəy nəslindən olsalar da, cəmiyyətin ciddi problemləri ilə deyil, keflə məşğuldurlar. Əslində isə, onların məşğul ola biləcəyi problemlərin sayı kifayət qədər idi: köhnə idarə üsulunun fəsadları, savadsızlıq, geriləmə, insanların saymaqla bitməyən problemləri və s. Nəcəf bəyləti isə bu kimi problemlər heç cür maraqlandırmırdı.

Nəticə. Araşdırma zamanı bəlli oldu ki, Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəxas yaradıcılıq yolu, üslubu olan tarixi bir şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqını müstəqilliyə, işıqlı gələcəyə aparan yolun müəyyənləşməsində onun da bu və ya digər formalarda, hətta bizcə, birbaşa rolu olmuşdur. Sənətkarın əsərləri həm öz zamanında, həm də sonrakı mərhələlərdə və hazırda da oxucular arasında böyük şöhrətə malikdir və bu gün də sevilə-sevilə oxunur və ya tədqiq edilir. Ə.Haqqverdiyev ömrünün sonuna kimi ədəbi və ictimai fəaliyyətini davam etdirmiş, ədəbiyyat tariximizdə tərcümə əsərləri ilə də dərin iz buraxmışdır. Onun qələmə aldığı hər bir əsərdən nəsə yeni bir maraqlı fikirlər əldə etmək olur və hər bir dövr üçün aktual mahiyyət kəsb edir

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əlimirzəyev, X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası. 2 cildə. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 668 s.
2. Haqqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2005, 504 s.
3. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2015, 668 s.
4. Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil. 560 s.
5. Salamoğlu T. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri (Dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2021, 664 s.

6. Məmmədov K. Ə. Haqverdiyev. Bakı: Gənclik, 1970, 110 s.

7. Məmmədov, M. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2008, 184 s.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Ə. Haqverdiyev, maarifçilik, realizm, dramaturq, nasir, publisist

Ключевые слова: Азербайджанская литература, А. Хагвердиев, просветительство, реализм, драматург, прозаик, публицист.

Key words: Azerbaijani literature, A. Hagverdiyev, enlightenment, realism, playwright, prose writer, publicist

Azərbaycan ədəbiyyatında Ə. Haqverdiyev fenomeni

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə yadda qalan sənətkarlardan biri olan Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılıq fəaliyyətindən bəhs edilir. Ədibin həyat və yaradıcılığına aid konkret faktlar təqdim edilməklə onunla bağlı bəzi məsələlər təhlil olunur və onlara aydınlıq gətirilir. Qeyd olunur ki, Ə. Haqverdiyev öz zəngin yaradıcılığında müxtəlif mövzulara toxunmaqla maraqlı sənət nümunələri yaratmışdır. Həmçinin sənətkar irsində bir sıra fərqli poetik fiqurlardan, bədii üsul və vasitələrdən məharətlə yararlanmışdır.

A. Hagverdiyev phenomenon in Azerbaijani literature

Summary

The article talks about the life and creative activity of Abdurrahimbey Hagverdiyev, one of the artists remembered for his unique creative qualities in Azerbaijani literature. Presenting concrete facts about the writer's life and creativity, some issues related to him are analyzed and clarified. It is noted that A. Hagverdiyev created interesting art examples by touching on various topics in his rich creativity. Also, the artist skillfully used a number of different poetic figures, artistic methods and tools in his heritage.

Феномен А. Хагвердиева в Азербайджанской литературе

Резюме

В статье рассказывается о жизни и творческой деятельности Абдурахимбея Хагвердиева, одного из художников, запомнившихся своими уникальными творческими качествами в азербайджанской литературе. Излагая конкретные факты из жизни и творчества писателя, анализируются и уточняются некоторые связанные с ним вопросы. Отмечается, что А. Хагвердиев создал интересные художественные образцы, затрагивая различные темы в своем богатом творчестве. Также художник умело использовал в своем наследии ряд различных поэтических образов, художественных приемов и инструментов.

Rəyçi: dos. E. Vəliyeva

Leyla Oqtay qızı Atamova ¹¹⁰

KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASININ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTƏ TƏSİRİ

Mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafını kommunikasiasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Kommunika-siyaya fokuslanmış təlim prosesi xarici dilin daha tez və uğurla mənimsənilməsinə, eləcə də tələbələrdə di-daktik münasibətlərin və özünə inamın formalaşmasına şərait yaradır (5, səh. 59). Ümumiyyətlə, nitq elə təş-kil edilməlidir ki, informasiyanın düzgün ötürülməsi, haqqında danışılan məsələnin yaratdığı emosional hə-yəcan, ünsiyyətin və mimik hərəkətlər toplusunun formalaşması, kommunikasiya iştirakçılarının mənəvi və intellektual zənginləşməsi təmin edilsin (7, səh. 42).

Səriştəli müəllim bunu bir sıra vasitələrlə təşkil etməyin yollarını düşünməlidir. Nəzərə alsaq ki, hazırda ali və orta məktəblərdə ingilis dilinin öyrədilməsi zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri tələbələrdə kommunikativ dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı mədəniyyətlərarası səriştənin aşılmasıdır ki, bu zaman müəllimlər bir sıra metodlardan istifadəsi tövsiyə edilir.

Bunlardan biri tələbələri müxtəlif mövzular barədə araşdırma aparmağa yönləndirməkdir. Onlar həm in-ternet vasitəsilə autentik materialları təhlil edərək, bu mümkün olmadıqda isə kitabxanalarda vaxt keçirərək və ya xaricdən gələn qonaqlardan müsahibə götürərək tədqiqatlar aparır, geniş məlumat toplayırlar. Bu möv-zulara:

Moda və geyim
Şəhərin görməli yerləri
Gənclər
Adət-ənənələr
Yaşam tərz
İşsizlik və s. kimi mövzular aid ola bilər.

Bəzən kitablarda mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar tələbələri bu is-tiqamətdə inkişaf etdirməyə kifayət etmir. Onlar nəzəri biliklər alsalar da bir-birilə dialoq yarada bilmirlər. Buna görə də nəzəri bilikləri paraktiki bacarıqlara çevirmək üçün tələbələrə şərait yaradılmalıdır. Bu metodi-kanın işlənilməsi ilə müxtəlif zamanlarda müxtəlif alimlər məşğul olmuşlar: M. Fleminq, E.A.Smir-nova, A.De Kapula və s. Onlar dil öyrənməyə passiv deyil, aktiv fəalliyət kimi baxmağı təklif edirlər. Bu isə qloballaşan dünyanın sakinləri üçün həyati məsələlərin həllinə daha yaradıcı yanaşmanı təmin edir.

Bilirik ki, tədris zamanı təşkil edilən oyunlar lüğət ehtiyatını möhkəmləndirməklə yanaşı tələbələri bir-bi-rilə ünsiyyətə girməyə təşviq edir. Həmçinin oyunlar zamanı tələbələrdə utancaqlıq hissi tədricən aradan qal-xır və onlar tərəfdaşları ilə dialoqa girərək daha ünsiyyətçi şəxsə çevrilirlər, onların baxış çevrəsi genişlənir, kommunikativ fəalliyət aktivləşir (6, səh. 215). Bu zaman onlar həmçinin nə zaman danışmaq, nə zaman pauza etmək, nə zaman davam etmək kimi ünsiyyət elementlərinə də yiyələnirlər (2, səh.13).

Orta və ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi zamanı istifadə olunan müxtəlif tipli çalışmalar tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştəni inkişaf etdirir, onları müxtəlif xalqlar, dünya mədəniyyətləri haqda məlumatlan-dırır (4, səh.153). Bunlara:

Pul və ödəniş qaydaları,
Milli bayramlar,
Qidalanma qaydaları,
Salamlama,
Gömrükdə,
Alış-veriş
Bədən dili və s. başlıqlı mövzular da daxildir.

Müxtəlif xalqların adət-ənənələri, davranış və düşüncələri bir-birindən fərqli olduğu üçün onları yadda saxlamaq da bəzən çətinlik yaradır. Belə olduğu halda bu müxtəlifliyi fərqləndirərək təhlil etmək onların yadda qalmasını asanlaşdırmaqla yanaşı, kommunikativ dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Proses zamanı tələ-bələr hansı xüsusiyyətin pis, hansının yaxşı, hərəkətlərin hansı hissini təzahürü olduğunu müəyyənləşdirir (3,

¹¹⁰ ADU-nun doktorantı

səh. 25). Bu yolla tələbələr sözügedən xalqın davranış qaydalarını, adət-ənənələrini, gündəlik yaşam tərzini bir-birlərilə dissкусиya apararaq mənimsəyir. Məsələn, Azərbaycanda ailə davranış qaydalarını yaponlarınki ilə müqayisə edirlər, ehtiyac olduqda isə müəllim müdaxilə edərək onları istiqamətləndirir.

Mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafının ən effektiv yollarından biri mədəniyyətlərarası yönümlü rol oyunlarıdır. Bu oyunlarda hər kəs müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edir və kommunikasiya zamanı tələbələrin stress səviyyəsi azalır, yaradıcılığı artır, material daha yaxşı mənimsənilir. Belə oyunların təşkili zamanı bir sıra faktorların nəzərə alınması məsləhət görülür ki, onlara oyun qaydalarının və rolların aydın izahı və təsviri, oyun məqsədinin düzgün təyini, rolların uyğun şəkildə paylanması və s. aiddir. İstənilən oyuna mədəniyyətlərarası element daxil edərək onu mədəniyyətlərarası yönümlü oyuna çevirə bilərik.

Nümunə olaraq aşağıdakı oyuna nəzər salaq:

Mövzu: Dünya yeməkləri

Məzmun: Müxtəlif millətlərin milli yeməklərinin təqdimatı

Rollar: Yapon, İtaliya, Çin, Meksika, Hindistan xalqlarının yeməklərinin təmsilçiləri

Oyun situasiyası: Yemək yarmarkası

Oyunun qaydası: Təmsilçinin öz milli yeməyini təqdim etməsi, mövzu ilə bağlı sualların təqdim edilməsi, eləcə də cavablandırılması

Göründüyü kimi mədəniyyətlərarası element oyunun rollarında, məzmununda və qaydalarında əks olunmuşdur. Oyun zamanı tələbələr dil qabiliyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı həmçinin yarana biləcək konfliktli situasiyalardan çıxış yolu axtararaq müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinə hörmət hissini, rolunu ifa etdikləri tərəfin mimik jestlərini, davranış qaydalarını, özünü digər tərəfin (digər mədəniyyət təmsilçisinin) yerinə qoymaq bacarığını formalaşdırırlar. Mədəniyyətlərarası dialoq zamanı çətinliklər məhz bu nyuanslarda anlaşılmazlıqlar ortaya çıxdıqda və onların öhdəsindən məharətlə gələ bilmədikdə baş verir.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə kommunikativ səriştənin formalaşması həlledici rol oynayır, mədəni mənşəyi fərqli olan şəxslərin bir-birilə əlaqəsinə, qarşılıqlı anlaşmaya, bir tərəfin digər tərəfi anlamasına və fikir yürütməsinə təsir göstərir. Kommunikativ səriştə fərqli mədəni və sosial kontekstlərdə dil-dən müvafiq şəkildə istifadə edərək səmərəli ünsiyyət yaratmaqla səciyyələnir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət mədəni norma və dəyərlərin, eləcə də ünsiyyət üslublarının müxtəlifliyi səbəbindən daha da əhəmiyyətli olur.

Kommunikativ səriştənin formalaşmasının mədəniyyətlərarası ünsiyyətə təsirinin bir neçə yolu ayırd edilir:

Şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət

Şifahi ünsiyyət dedikdə dil biliyini nəzərdə tuturuq, beləki, kommunikativ səriştənin əsas aspekti dil biliyidir ki, bu da ünsiyyətin effektiv olması üçün vacib faktordur.

Şifahi olmayan ünsiyyət dedikdə isə bədən dili, üz ifadələri, jestlər kimi qeyri-şifahi işarələr anlaşılır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə bu işarələrin başa düşülməsi olduqca vacibdir. Onlar ünsiyyətin effektiv olmasına xidmət edir. Hətta bəzən sözlərdən daha əhəmiyyətli rol daşıyır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə onların həlledici olmasının səbəbi əsasən bunlardır:

- Elə jestlər və üz ifadələri var ki, onlar hamı tərəfindən başa düşülür. Məsələn, təbəssüm adətən xoşbəxtlik, qasqabaq isə kədər və ya narazılıq ifadə edir. Bu işarələr ünsiyyət zamanı yaranan boşluqları aradan qaldırır.

- Fərqli mədəniyyətlərin özünəməxsus jestləri və xüsusi mənaları çatdıran üz ifadələri var. Bu işarələri başa düşmək ötürülən mesajı düzgün alqılamağa kömək edir. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə baş barmağın yuxarı tuşlanması bəyənəmə hissini ifadə etsə də, digərlərində təhqiredici hesab edilir.

- Bu işarələr ünsiyyət zamanı həqiqi hissələri və niyyətləri ortaya qoyur. Bəzən insanlar bir şey deyər və bədən dili ilə fərqli bir mesaj verə bilər. Bu işarələri anlamaq söhbətin əsas məğzini tutmağa kömək edir.

- Jestlər və bədən dili ilə bağlı mədəni normalardan xəbərdar olmaq digər mədəniyyətə hörməti nümayiş etdirir. Bu, gözlənilməz anlaşılmazlıqların da qarşısını almağa kömək edir.

- Bədən dili və üz ifadələri şifahi ünsiyyət üçün kontekst təmin edir, belə ki, onlar danışılan sözləri kəskin vurğulaya və ya mesajın daha incə bir şəkildə çatdırılmasını təmin edə bilər.

- Müxtəlif mədəniyyətlərin tərkib hissəsi olan jestikulyasiyanı öyrənməyə açıq olmaq həm də müxtəlif sosial şəraitlərdə rahat hərəkət etməyə kömək edir. Bu isə qloballaşan dünyada vacib bacarıq sayılan mədəni səriştənin nümayişidir.

Beləliklə, jestlər, üz ifadələri və bədən dili universal dil rolunu oynamaqla müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlar arasında anlaşma və əlaqəni asanlaşdırır.

2. Mədəni fərqləri anlamaq bacarığı

Kommunikativ səriştəyə həm də mədəni müxtəliflikdən xəbərdar olmaq, onları dərk etmək aiddir. Bu məlumat səhv anlaşılma və şərhlərin qarşısını almağa kömək edir. Bundan xəbərdar olan insanlar başqalarının mədəni norma və dəyərlərinə hörmətlə yanaşırlar. Müasir dünyada mədəni fərqləri dərk etmək vacibdir. Bu, müxtəlif mədəniyyət qrupları arasında mövcud olan müxtəlif adətləri, ənənələri, inancları, dəyərləri və normaları tanımaq və qiymətləndirmək deməkdir. Mədəni fərqləri anlamaq həmçinin aşağıdakılara xidmət edir:

- Tolerantlıq və hörməti təşviq edir ki, bu da mədəni fərqləri dərk etmək, müxtəlif mənşəli insanlara tolerantlıq və hörməti artırır. Bu isə öz növbəsində stereotipləri və qərəzləri qırmağa, empatiya yaratmağa təşviq edir.

- Ünsiyyəti gücləndirir, beləki, mədəni məlumatlılıq effektiv ünsiyyət üçün çox vacib şərtidir. Fərqli mədəniyyətlərin fərqli ünsiyyət üslubları var və bu fərqlərdən xəbərdar olmaq anlaşılmazlıqların və yanlış şərhlərin qarşısını ala bilər.

- Əməkdaşlığa təşviq edir, yəni çoxmədəniyyətli mühitlərdə mədəni fərqlilikləri anlamaq əməkdaşlığa yönəldir.

- Biznes uğurunu artırır: iş dünyasında mədəni fərqləri anlamaq qlobal şirkətlər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu, marketing strategiyaları yaradarkən mədəni həssaslığı nəzərə almağa yardım edir ki, bu da daha yaxşı müştəri cəlb edilməsinə və bazara təsir etməyə səbəb olur.

- Mədəni zəka (CQ): mədəni intellektin əsas komponenti mədəni fərqləri başa düşməkdən ibarətdir. O, fərdlərə müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlarla ünsiyyət qurarkən öz davranışlarını və münasibətlərini uyğunlaşdırmağa imkan verir.

- Mədəni səhvlərdən qaçınma: Mədəni fərqlər haqqında məlumatlı olmamaq mədəni səhvlərə gətirib çıxara bilər ki, bu da münasibətlərə və nüfuza xələl gətirə bilər. Mədəni nüansları anlama belə halların qarşısını almağa kömək edir.

- Mədəni irsin qorunması: mədəni fərqləri dərk etmək həm də mədəni irsin qiymətləndirilməsini və qorunmasını əhatə edir. O, xüsusi mədəniyyət qruplarına xas olan dillərin, adət-ənənələrin, incəsənətin və sənətkarlığın qorunmasını təşviq edir.

- Mədəni müxtəlifliyin təşviqi: Mədəni fərqlilikləri qəbul etmək və anlamaq cəmiyyətləri zənginləşdirməyə, kommunikasiyanı asanlaşdırmağa xidmət edir.

- Təhsilə faydası: mədəni fərqləri dərk etmək öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir. Bu, tələbələrə daha geniş perspektiv əldə etməyə imkan verir, açıq fikirliliyi və tənqidi düşüncəni təşviq edir.

- Sosial inteqrasiyaya təsiri: mədəni fərqləri başa düşmək sosial inteqrasiya üçün, xüsusən də multikultural cəmiyyətlərdə vacibdir. Bu, müxtəlif mədəniyyətlərdən olan şəxslərin harmonik şəkildə birgə yaşaya biləcəyi inklüziv mühit yaratmağa kömək edir.

3. Konfliktlərin həll edilməsi qabiliyyəti

Kommunikativ səriştə fərqli mədəniyyətlərə xas mədəni xüsusiyyətlərin fərqliliyi səbəbindən baş verə biləcək anlaşılmazlıqların qarşısını almağa imkan yaradır. Ünsiyyət tərəfdaşları səriştəli olduqda yarana biləcək narazılıqlardan qaçına və bu məsələlərin effektiv həllinə nail ola bilirlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, dilin müxtəlif kontekstlərdə səmərəli şəkildə istifadəsi kommunikativ səriştə ilə tamliq təşkil edilir. Buraya yalnız linqvistik bacarıqlar deyil, həmçinin mədəni və sosial normaların uyğunluğuna dair bilik və bacarıqlar, eləcə də şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyət elementlərindən effektiv istifadə bacarığı da aiddir.

Kommunikativ səriştə fərdlərə ünsiyyət zamanı yarana biləcək anlaşılmazlıqların qarşısını almağa bu vasitələrlə yardım edir:

Dəqiqlik və aydınlıq: bu, fikirlərin dəqiq və aydın ifadə edilməsilə anlaşılmazlıq ehtimalını minimuma endirməkdir. Burada söhbət nəzərdə tutulan mesajın dəqiqliklə ötürülməsi məqsədilə düzgün sözlər və ifadələrin seçilməsindən gedir.

Diqqətli dinləmə: kommunikativ səriştənin əsas komponentlərindən biri danışanın fikrini anlamqdır. Səriştəli kommunikatorlar deyilən fikri tam anlamaq üçün nəinki yalnız ifadə edilən fikrə diqqətlə qulaq asmalı, həm də danışmaq zamanı istifadə edilən səs tonuna, bədən dilinə diqqət yetirməlidirlər.

Empatiya: kommunikativ səriştəsi yüksək olan insanlar digərlərinin fikrini daha yaxın hiss edə bilər.

Uyğunlaşma: kommunikativ səriştəli insanlar öz ünsiyyət stillərini auditoriya və kontekstə uyğunlaşdırırlar. Mədəni və sosial fərqliliklərdən yaranma ehtimalı olan xoşagəlməz situasiyalardan qaçınmaq üçün

onlar həm davranışlarını, həm danışıq dillərini digər mədəniyyətə müvafiq şəkildə tənzimləyirlər.

Konfliktlərin həll edilməsi: bu səriştə insanlara fikirlərini təhqirə keçmədən daha dolğun, açıq-aydın və bir qədər sərt (ciddi), amma buna baxmayaraq hörmətçil bir şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Həmçinin onlar digər tərəfə də diqqətlə qulaq asmağı bacarırlar. Beləliklə, yaranmış istənilən narazılığı aradan qaldırmaq üçün qarşı tərəflə müştərək çalışaraq problemin həlli yollarını asanlıqla tapa bilirlər.

Qeyri-verbal şərtlər: Bu, kommunikativ səriştənin ayrılmaz hissələrindən biridir. Bura jestlər, üz ifadələri, bədəndili daxildir. Bu şərtlər deyilən sözlərə dəstək təmin etməklə yanaşı həmçinin yalnız anlaşılmanın da qarşısını almış olur.

Bugün dünyada beynəlxalq situasiyalar q-sabit və çox dəyişkən olduğundan keyfiyyətli mədəniyyətlərəarası səriştənin mövcudluğu üçün vacib olan kommunikativ bacarıqlar olduqca önəmlidir. Bu bacarıqların mənimlənməsi sayəsində beynəlxalq müstəvidə müxtəlif məsələlərin həll edilməsi üçün də münbit şərait yaranır (1, səh. 22).

Son olaraq, bildirməliyəm ki, yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə malik səriştəli kommunikatorlar aydın və səlis nitqləri, empatik yanaşma, müxtəlif mədəniyyətlərə həssas yanaşma keyfiyyətləri vasitəsilə ilə konfliktləri asanlıqla həll edir, güclü münasibətlər yarada bilir, şəxsi və peşəkar müstəvidə anlayış nümayiş etdirir ki, bu da mədəniyyətlərəarası ünsiyyətin inkişafına birbaşa təkan verən əlamətlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. McKay, S. (2002). İngilis dilinin beynəlxalq dil kimi tədrisi. Oxford: Oxford University Press
2. Loretta Ya-Ven Teng. Tayvanda bir ali təhsil müəssisəsində mədəniyyətlərəarası ünsiyyət təcrübəsi. Journal of Intercultural Communication, ISSN 1404-1634, 2005, buraxılış 10. URL: <http://www.immi.se/intercultural/>
3. Latulippe, L. (1999). Yenidən tələbə olmaqdan öyrənilən dərslər. TESOL Məsələləri
4. Sercu, L. (2005). Xarici dildə mədəniyyətlərəarası səriştənin yoxlanılması. Mövcud yanaşmalar və gələcək problemlər. BELL Belgian Journal of English Language and Literature
5. Polat E.C. Иностранные языки в школе. – № 2, 3. – 2001.
6. Ellis, G. (1996). Kommunikativ yanaşma mədəni baxımdan nə dərəcədə uyğundur? ELT Journal
7. D.İsmayılova (2021), İngilis dilinin tədrisi metodikası

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, эффективное общение, культурно компетентный коммуникатор, культурные нюансы, межкультурное общение

Key words: communicative competence, effective communication, culturally competent communicator, cultural nuances, intercultural communication

Влияние формирования коммуникативной компетентности на межкультурное общение

Резюме

Оценка и прославление культурного разнообразия часто предполагает признание ценности различных культур, языков, традиций и точек зрения. Коммуникативная компетентность играет решающую роль в этом процессе, способствуя межкультурному общению, поощряя сочувствие и способствуя инклюзивному диалогу. Когда люди могут эффективно общаться между культурами, это укрепляет чувство принадлежности, уменьшает предрассудки и способствует созданию более инклюзивного и толерантного общества. Будучи культурно компетентными коммуникаторами, люди могут участвовать в значимом взаимодействии с людьми разного происхождения. Такое понимание способствует взаимному уважению и пониманию культурных различий. Это позволяет людям общаться с учетом культурных нюансов других, избегая недопонимания и способствуя гармонии.

Impact of formation of communicative competence on intercultural communication

Summary

Valuing and celebrating cultural diversity often involves recognizing the value of different cultures, languages, traditions and perspectives. Communication competence plays a critical role in this process, facilitating intercultural communication, encouraging empathy and promoting inclusive dialogue. When people can communicate effectively across cultures, it strengthens the sense of belonging, reduces prejudice and helps create a more inclusive and tolerant society. By being culturally competent communicators, individuals can engage in meaningful interactions with people from diverse backgrounds. This understanding fosters mutual respect and appreciation for cultural differences. It allows individuals to communicate in ways that are sensitive to the cultural nuances of others, avoiding misunderstandings and promoting harmony.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Orchid code: 0000-0003-2140-1607

Ramal İbrahimov ¹¹¹

QLOBAL MEDIADA MOBİL JURNALISTİKA TƏCRÜBƏSİ

Giriş. Texnologiyanın sürətli inkişafı mobil jurnalistikanın da tərəqqisini şərtləndirdi. Nəticədə, 2007-ci ildən başlayaraq mobil jurnalistika adlı innovasiya dünyanı əhatə dairəsinə almağa başladı. Kütləvi informasiya vasitələrinin bu yeni tendensiyaya tələbatı və smartfonların bu ehtiyaca effektiv həll olması ölkələrin qarşısına bir məqsəd qoydu - yeni təcrübəni sınaqdan keçirmək. Bu mənada, Böyük Britaniya media qurumları daha aktiv çıxış etmək qərarına gəldi və “Nokia” ilə əlaqə qurmağa başladılar. Bu əməkdaşlıq da mobil jurnalistikanın yeni dövr üçün təşəkkülünün başlanğıcı oldu. Beləcə, əsrimizin ilk illərindən mobil jurnalistika Böyük Britaniyadan Amerika Birləşmiş Ştatlarına, Asiyadan Afrikaya qədər geniş diapazonda yayılmağa və effektiv nəticələr doğurmağa başladı. Regionlarda ölkələrin mobil jurnalistika ilə maraqlanması fərqli formalarda reallaşdı. Belə ki, bir sıra ölkələr öz təşəbbüsləri ilə inteqrasiya etsələr də, bəzilərində bu məcburiyyətdən doğdu. İnformasiya təminatında operativlik səviyyəsinin yüksəldilməsi, kütlənin yeni məlumatlara yüksək tələbatı, artan basqı və məhdudiyyətlərin tətbiqi fonunda insanların azad informasiya mühitinə meyil etməsi mobil jurnalistikanın nüfuzunu daha da artırdı. Bu məqalədə Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin, Cənubi Afrika, Yaponiya, İrlandiya, Türkiyə və Azərbaycan mediasında mobil jurnalistikanın tətbiq imkanları, istifadə səviyyələri və effektivliyi barədə faktlar əksini tapıb. Araşdırma mobil jurnalistikanın dünya mediasındakı təcəssümü və inkişaf perspektivlərinə əsaslanıb.

Əsas hissə: Dəyişən dünya bütün sektorlar qarşısında bir öhdəlik qoydu - mobilliyə meyillilik. Nəticədə, media da digər sahələr ki, buna inteqrasiya etməyə başladı və dünya ölkələrində mobil jurnalistikanın müxtəlif səviyyələrdə istifadə imkanları nəzərə çarpmaya başladı. Bu rəngarənglik çərçivəsində yeni innovasiyanın ən sürətli inkişaf yolu keçdiyi ölkə ABŞ və Böyük Britaniya oldu. Bunun da çox sadə bir səbəbi var - bu ölkələr yeni təcrübənin sınaqdan keçirilməsinə 2007-2008-ci illərdə başlayıblar. Hər iki ölkədə eyni anda ortaya çıxan meyillər fonunda mobil jurnalistika təşəkkül tapdı. Amma Avropa ölkəsini xüsusilə fərqləndirməliyik, çünki məhz BBC və “Röyters” kimi kütləvi informasiya vasitələri “mojo”nu media fəaliyyətinə tətbiq etməyə başladılar. Şübhəsiz ki, bu yolda KİV-lərə dəstək lazım idi və bu dəstəyi də texnologiya şirkətləri göstərdi. Əsrin əvvəllərində mobil telefon bazarında böyük nüfuzə sahib olan “Nokia” şirkətinin bu istiqamətdə rolu danılmazdır. Dövrün mütərəqqi meyillərini gözdə tutmaq üçün şirkət “Röyters”lə əməkdaşlığa başladı. Ortaq layihə çərçivəsində “Nokia” media qurumunun müxbirləri üçün mobil jurnalist dəsti hazırladı. Bu da bir növ böyük alov üçün kiçik qığılcım rolunu oynadı. Dəstə bunlar daxil edildi; N95 markalı telefon, blutuzla (bluetooth) qoşulabilən klaviatura (Nokia SU-8W), ştativ, mikrafon və “PowerMonkey” adlı günəş enerjisi ilə işləyən cihaz (batariya). (1) Bu texniki ləvazimatlarla yanaşı mobil cihazların proqram təminatı jurnalist üçün dövrünün unikal imkanlarını təqdim edirdi. Belə ki, jurnalist mobil telefonla müxtəlif növ media məhsullarını ərsəyə gətirə, redaktə edə və paylaşa bilirdi. Təbii ki, bu imkanların sınaqdan keçirilməsi lazım idi. Buna görə də, “mojo” dəsti ilə jurnalistlər “Nyu-York moda həftəsi”, “Edinburq televiziya festivalı” və “Gadgetoff 2007” festivalına yollandılar. Tədbirlərdə çəkilmiş görüntülər formalaşdırılmış sistemin köməyi ilə redaktorların da baxışından keçdi və tez bir zamanda böyük kütlə ilə qovuşdu. (2) Bu sınaqdan üzü ağ çıxan dəstin funksionallığı jurnalistləri heyran qoydu. “Röyters”in Avropa üzrə texnologiya, media və telekommunikasiya üzrə müxbiri Mət Kouan bu təcrübəni yaşayanlardan biri olaraq, hisslərini belə ifadə edirdi:

“Mən burada bu binanın qarşısında və bu, 10 saat əvvəl baş verib” anlayışı yoxdur artıq. Dərhal qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, daha yaxın kommunikasiya mühiti formalaşdırmaq imkanınız var”. (3)

Daha sonra bu texnologiyayı BBC yoxladı. 2008-ci ildə kütləvi informasiya vasitəsinin texnologiya redaktoru Darren Uoters Rori Sellan-Cons ilə Barselonaya yollandı. Mobil telefon konqresində mobil jurnalistikanın imkanlarını sınaqdan keçirən britaniyalı jurnalistlər 26 video çəkməyə nail olmuşdular. Bu görüntülər sürətlə yayılaraq, böyük kütlələrin diqqətini cəlb etdi. Videolar içərisində ən çox baxılanı 60 mindən çox insanın nəzərlərini özünə cəlb edə bilmişdi. Görüntülərin yayımlanma prosesinin

¹¹¹ – Naxçıvan Dövlət Univeristetinin doktorantı

təşkilinə gəlincə isə, çəkilmiş video hissələri mobil cihazın yaddaş kartına yazılmış, oradan da noutbuka blutuz texnologiyası və ya kart-riderlə ötürülmüşdü. Videonun həcmi ilə bağlı da həll yolu tapılmışdı. Komputerdəki proqram görüntünün həcmi 13 dəfəyə qədər azalda bilirdi. Uoters bu təcrübəni zəif imkanlara rəğmən yüksək qiymətləndirirdi: *“Görüntü keyfiyyəti nə çox yaxşı, nə çox pis, səs keyfiyyəti isə zəif idi. Kontent də belə də. Amma bu möhtəşəm idi”*. (4) Sonralar mobil cihazların inkişafı fonunda BBC-nin jurnalisti Duqal Şau “mojo” meyillərinin ölkə mediasında effektivliyinə diqqət çəkdi. “World Hacks” proqramı üçün çalışan Şau müxtəlif mövzularda materialları məhz mobil telefonu ilə çəkdi, redaktə etdi və hazırladı. Daha sonra mobil cihazların effektivliyinə aludə olan Şau telefonu kameralarla müqayisə də etdi: *“Normal bir kamera və bütün avadanlıqlarla çox çevik ola bilmirsiniz ... və xəbərlərin yayımı zamanı insanlar görüntülərin kamera və ya telefonla çəkilməsi arasında fərqi də bilmirlər...”* (5)

Onun ifadə etdiyi iki fakt – görüntülər arasında fərqlərin çox da sezilməməsi və telefonla daha çevik fəaliyyət imkanı - mobil jurnalistikanın sərhədlər aşmasına təkan verdi. Nəticədə, Avropada təşəkkül tapan mobil jurnalistika Atlantik okeanını keçməyi bacardı. Amerika Birləşmiş Ştatlarında “mojo”ya aid ilk nümunələr 2008-ci ildən üzə çıxmağa başladı. Respublikaçılar partiyasının Texas üzrə nümayəndəsi Con Kulberson ABŞ Konqresindən canlı görüntüləri yayımladı. Bunu sadə bir yolla həyata keçirdi. Öz telefonundakı “Qik” proqram təminatı bu işdə onun əsl köməkçisi rolunu oynadı. Mobil cihazındakı gücü görə Kulberson sonralar bildirirdi ki, yeni media bizə hökumətə yenidən nəzarət etmək imkanını qazandırır. (6) “Qik” Birləşmiş Ştatlarda mobil telefonu bir növ “cib televiziya”sına çevirən proqram kimi bazarda tək deyildi. “Kyte.tv” və “Flixwagon” kimi rəqibləri də bazarda pay sahibləri idilər. Hər üç xidmət saytlarda videoların nümayiş edilməsi üçün texniki təminatın formalaşdırılmasını təmin edir. Bununla da, kütlə videolara baxmaq, paylaşmaq və canlı yayım bitdikdən sonra serverdəki görüntüləri yenidən nəzərdən keçirmək imkanı əldə edirdi. Həmçinin, canlı yayım zamanı izləyicilər mesaj yaza, suallar ünvanlaya bilirdilər. Məşhur media blogeri və jurnalistika üzrə professor Ceff Carvis mobil jurnalistikanın xəbərlərin əldə edilməsi və yayımlanmasındakı effektivliyini yüksək qiymətləndirir. O, bildirirdi ki, xəbər bizim üçün əhəmiyyətli bir hal alırsa, jurnalistin hadisə yerinə çatmasını gözləmək yaxşı qərar deyil. (7) Bu yanaşma özlüyündə jurnalistikanın yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşmasına, gərgin informasiya savaşında məlumatların hansı formada əldə edilib və necə sürətlə yayılmasına diqqət çəkərək innovativ meyillərə çağırış edir. Bu yanaşmanın məntiqi nəticəsi olaraq, “Occupy Wall Street” (2011) və “Ferguson” (2014) kimi kütləvi etiraz dalğasında smartfonlar əvəzsiz media alətinə çevrildi. Bu hadisələrdən danışarkən isə Tim Pulu unutmamaq olmaz. “Occupy Wall Street” iqtisadi bərabərsizliyə və pulun siyasətə təsirinə qarşı yönəlmiş etiraz yürüyüşü formasında minlərlə amerikalının bir araya toplanmasına təkan verdi. Hadisənin canlı görüntülərini bir sıra köklü media qurumlarından qabaq bir nəfər yayımlayırdı. O, Tim Pul idi. Mobil telefonu və “The Other 99” adlı müstəqil veb-sayt ilə baş verənləri minlərlə insana canlı şəkildə çatdıran Pulun videolarını izləyənlərin sayı yarım milyonu keçdi. (8) Hətta vəziyyət elə dəyişmişdi ki, böyük media qurumları da bu görüntülərə istinad etməyə başladılar. Nəticədə, işıqlandırılması müşkül məsələ olan aksiya, minlərlə insanın mübarizəsi kütlənin diqqətini cəlb etməyə nail oldu. Bu fəaliyyəti Pulun şöhrətinin artmasına da təkan verdi. Hətta, “Time” jurnalı onu əhəmiyyətli insanlar sırasına daxil etdi. (9) 2014-cü ildəki iğtişas isə adını hadisələrin cərəyan etdiyi şəhərdən - Missuri ştatının Ferqyuson şəhərindən - götürüb. Sırayı bir vətəndaşın polis tərəfindən vurulması ilə başlayan etirazların miqyası böyüdü və Amerika polisi ilə afroamerikalılar arasındakı ənənəvi gərginlik səviyyəsinə yüksəldi. Hətta bu iğtişas ştatda gücdən istifadə qanununa da yenidən baxılmasına zəruri etdi. Qarşıdurmanın yarandığı, silahların atəş açdığı bir məqamda yenə meydana Tim Pul çıxır və kütlənin informasiya aclığına son qoyur. Paylaşdığı görüntülərlə yenidən gündəmə gələn Pul həmin anları belə xatırlayırdı: *“Avqust ayında bir nəfər səmaya güllələr yağdıran zaman o biri dedi ki, güllələri boşa xərcləməyi dayandır, polislərə atəş aç”*. (10) Bu cümlələr iğtişaların şiddətindən və baş verənlərindən dəhşətindən xəbər verir.

Mobil jurnalistika ancaq belə anlarda funksional və effektiv deyil. Belə düşünmək qərəzli yanaşma sərgiləmək olardı. Mayk Kasteluççi və Nil Auqenştayn kimi jurnalistlərin təcrübəsi “mojo”nun ancaq ekstrimal vəziyyətlərdə deyil, normal, adi bir gündə də köməyə gəldiyinə əyani sübutdur. Nil Auqenştayn telefonda radio işində istifadə edib. O, video-müsahibə çəkir, daha sonra görüntüsünü silib

atır və səs vasitəsilə reportajını hazırlayırdı. Mobil cihazların bu imkanının onun işini xeyli asanlaşdırdığını dilə gətirirdi. **(11)** Düzdür, telefonla yalnızca səsi də yaddaşa yaza bilərdi. Görünür ki, həm televiziya, həm də radio üçün əlverişli məhsulla işini daha effektiv hala gətirirdi. Mayk Kasteluççi isə “Open Mike” və “Phoning it in” layihələrini smartfonu ilə ərsəyə gətirdi və bu ona böyük şöhrət, ardınca da onlarla mükafat gətirdi. İki layihəyə görə, Kasteluççi 24 “Emmi” mükafatı qazanıb. **(12)**

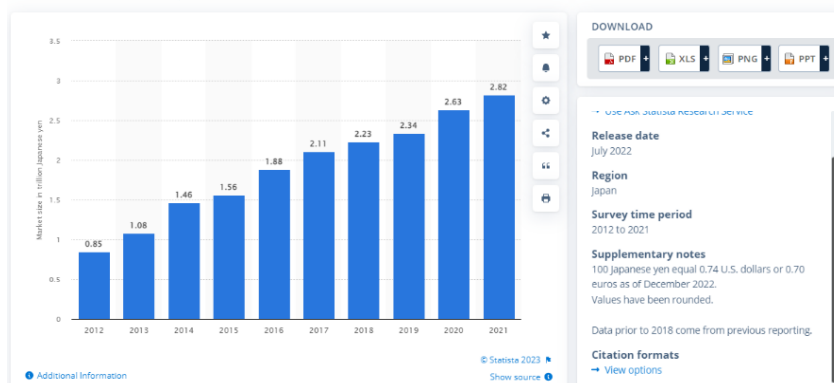
Mobil jurnalistika ancaq ABŞ və Böyük Britaniya mediasının tərkib hissəsi kimi qalmadı. İrlandiyada da bu innovativ meyilə inteqrasiya etdi. Ölkənin RTÉ media qurumunun əməkdaşı Filip Bromvelin “Vimeo” hesabı sözlərimizi təsdiqləyəcək əsas mənbə rolunu oynayır. “Qəhvə kralı”, “Meşə duş alanı” daxil olmaqla, bir sıra video materialları fikrimizə əyani sübutdur. **(13)**

Türkiyədə mobil cihazlar kritik məqamda həyati funksiyaları icra edib. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2016-cı ildə ölkədə baş vermiş hərbi çevrilişin qarşısını mobil cihazı ilə almışdı. Belə ki, o, hadisələrin tüğyan etdiyi bir vaxtda CNN kanalının Ankara bürosunun efinə mobil telefonla qoşulmuş və xalqa çağırış etmişdi. **(14)** Həmin hadisələr zamanı mobil telefon studiyaya aparılmış və aparıcı mobil cihazı əlində tutaraq kameraya yönəlmişdi. Amma hazırda mobil cihazların funksionallığı imkan verir ki, qonaqlar sadəcə tətbiqlər vasitəsilə efirə qoşulsun. “Whatsapp” və “Skype”-in mobil tətbiq kimi effektivliyi bu prosesin də asanlıqla icra edilməsinə təkan verir. Azərbaycan bu mənada nümunə göstərilə bilər. Koronavirusun yayıldığı və sərt karantin rejiminin tətbiq edildiyi zaman ölkə telekanalları bir sıra qonaqları efirə məhz bu proqramlar vasitəsilə qoşurdular. “ARB24”, “İTV”, “Real TV” və digər televiziya kanalları bu imkandan istifadə edərək yaranmış böhrandan üzü ağ çıxdılar. Bu addım sayəsində, ekspertlər karantin rejiminin qaydalarını pozmadan, müxtəlif mövzularda fikirlərini efirdən səsləndirə bildirdilər. Bu özü mobil cihazların əhəmiyyətini artıran bir faktor hesab oluna bilər. Böhranın işi ləngitmə ehtimalı yarandığı zaman, mobil cihazlar media fəaliyyətinin inkişafına əvəzsiz təkan verdi. Mobil telefonlar kütləvi informasiya vasitələri üçün informasiya mənbəyi kimi çıxış edərək, məlumatların sürətlə ötürülməsi və hər hansı bir problemə diqqət çəkilməsində də effektiv oldu. “Baku TV”də çalışdığı vaxtlarda jurnalist Nicat İsmayılov keçiddən istifadə edən qoyunlar və yol hərəkəti qaydasını pozan piyadalarla bağlı görüntünü mobil telefonu ilə çəkmişdi. **(15)** Sumqayıtdan Bakıya iş üçün gələn “ARB24” kanalının müxbiri Pərviz Mustafayev yoldakı tıxacın görüntülərini mobil cihazı ilə çəkib kanal əməkdaşlarına göndərə bilmişdi. **(16)** “Ölkə.az” saytının müxbiri Billurə Yunus isə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 13-cü qurultayında Çingiz Abdullayevin jurnalistin xərclərlə bağlı sualına sərt reaksiyasını məhz mobil telefonun səs yazma imkanı ilə qeydə almışdı. **(17)** Mikrafonlardan uzaqda olan müsahibin xəbər əhəmiyyətli açıqlaması və reaksiyasını hadisə anında əldə etmək üçün mobil cihazlar unikal addım idi. Bu da mobil jurnalistikanın həm də informasiya mənbəyi olmasına təkan verib.

Asiyada da mobil jurnalistikanın təsirləri əsrimizin əvvəllərinə düşür. Filippində 2007-ci ildən başlayaraq müxbirlər “Nokia” ilə jurnalist fəaliyyətlərini icra edirdilər. Filippin Gündəlik Sorğuçular Qrupuna tabe olan “Inquirer.net” veb-saytının əməkdaşları bu yolla ölkədə informasiya savaşının qalib tərəfinə çevrilə bilmişdilər. 2009-cu ilin fevralına qədər media qurumunun redaktoru olmuş Rufino mobil jurnalistikanın operativliyinə diqqət çəkərək bildirirdi ki, mətbuat konfranslarında şəkil, video çəkmək və mətni də elə ordaca ərsəyə gətirmək rəqiblərini xeyli qabaqlamağa təkan vermişdi. **(18)** Mobil jurnalistikanın funksionallığının ölkə daxilində geniş yayılması artıq media qurumlarını hərəkətə keçməyə vadar edib. Belə ki, hazırda kütləvi informasiya vasitələri xüsusi jurnalist qrupları yaradaraq işin effektiv təşkilinə çalışırlar. “News5” media qurumunun “N5X” adlı xüsusi bölməsi ancaq mobil telefonlarda çəkilmiş və bu cihazlarda istehsal olunan hekayələri ərsəyə gətirirlər. Mobil kontent istehsalçıları şirkətə məxsus telefon, kiçik ştativ və mikrofonlardan ibarət “mojo” dəsti ilə hadisə yerinə yollanır və “AviWest” smartfon proqramı və ya portativ peyk avadanlığından istifadə edərək televiziya kamerası vasitəsilə canlı yayıma çıxı bilirlər. Jurnalistlər “Facebook”, “Skype” və “Viber” ilə audio-video materiallar hazırlayır və redaktə edirlər. Materiallar tam hazır olduqları zaman jurnalistlər iki seçim qarşısında qalırlar. Ya bu media məhsulunu özləri paylaşır, ya da bu addımın icrası üçün redaksiyaya mail ilə göndərilir. **(19)**

Value of the mobile content market in Japan from 2012 to 2021
(in trillion Japanese yen)

Yaponlar da mobil jurnalistikanın imkanlarından yararlananlar sırasındadır. İnformasiyanın hazırlanması və təqdimatında kreativliyi artırın “mojo” Yaponiyada insanların böyük marağına səbəb olub. Mobil məzmun üzrə “Statista” data qurumunun göstəriciləri sözlərimizi tam mənası ilə sübut edir. 2012-ci ildə dəyəri 0.85 trilyon yenə bərabər olan mobil kontent bazarı 2021-ci ildə 2.82 trilyon yenə qədər yüksəliş nümayiş etdirdi. Bu da 10 ildə təqribən 2 trilyonluq artımın olduğunu göstərir. **(20)** Ölkədə mobil cihazlara bu marağın kökündə operativlik dayanır. Belə ki, telefonların imkanları hesabına 2011-ci ildə ölkədə baş vermiş Tohoku zəlzələsinin mediaya çatdırılması daha rahat şəkildə təşkil edilmişdir. Ani baş vermiş belə hadisələr zamanı mobil jurnalistikanın effektivliyinin şahidlərindən biri də Çindir. 2003-cü ildə SARS epidemiyası, 2008-ci ildə Vençuan zəlzələsi və 2011-ci ildə Vençjou sürət qatarı qəzası kimi fəlakətləri işıqlandırmaqda mobil xəbərlərin çox güclü və təsirli olduğu sübut edilib. **(21)** Çində mobil jurnalistikanın şöhrəti onun senzurdan yayınma qabiliyyəti ilə əlaqəlidir. Ciddi nəzarət altında fəaliyyət göstərən media qurumlarından müxtəlif mövzularda tam, təfsilatlı informasiya ala bilməyən əhali mobil jurnalistikanın imkanlarından faydalanmağa başladı. Smartfonlarla çəkilmiş foto və ya audio materiallar mikro bloqlarda böyük kütlələrə təqdim edildi. Korrupsiyadan çirkənməyə qədər bir çox mövzularla bağlı paylaşım “Sina Weibo”nu xalqın tribunasına çevirdi. Nəticədə, 2012-ci ildə bloq istifadəçi sayını 250 milyona çatdırdı. **(22)**

Müxtəlif istiqamətlərdə dünyanın digər regionlarından geri qalan Afrika mobil jurnalistikanın ortaya çıxması və təşəkkülü baxımından fərqli mənərə nümayiş etdirib. 2009-cu ildə avropalı jurnalistlərin təsiri ilə qitədə “mojo”ya meyillər özünü göstərib. Niderlandlı jurnalist Ruud Elmendrop Afrikanın 22 ölkəsində öz peşəsi ilə məşğul olmuş və yüzdən çox material ərsəyə gətirmişdi. Bununla yanaşı, Cənubi Afrika Respublikasında “Bizcommunity.com” veb-saytı fəaliyyət göstərib. Sayt multi-media kontentləri ərsəyə gətirmək üçün “Nokia” şirkəti ilə əməkdaşlıq da etmişdi. “Nokia”nın Cənubi Afrika üzrə baş meneceri Mathia Nalappan mobil jurnalistikanın inqilabi təsirinə diqqət çəkərək bildirirdi ki, jurnalistlər mobil texnologiyanın imkanları hesabına hərəkət anında da sərbəst şəkildə video və audio materialı hazırlaya, vaxta qənaət edə və məhsuldarlığı artırma bilər. **(23)**

Nəticə: Araşdırmadan da göründüyü kimi, hər bir ölkənin media sistemi özünəməxsus inkişaf xəttinə malikdir. Buna görə də, yeni innovasiyaların media sistemində tətbiqi də ölkələrin media sistemində uyğun şəkildə həyata keçirilir. Bu səbəbdən də, Çin kimi ölkələrdə güclü media nəzarəti mobil jurnalistikanın ortaya çıxmasına şərait yaradırsa, Böyük Britaniya kimi ölkələrdə bunun əksinin şahidi olur. Birləşmiş Krallıqda media qurumları öz iradəsi ilə mobil jurnalistikanın tətbiqinə meyil edib. “Röyters” və “Nokia” şirkətlərinin əməkdaşlığını bu mənada təqdir etmək lazımdır. Ümumilikdə, mobil jurnalistikanın əhatə dairəsinin artması və yayılması fonunda auditoriyanın maraqları və onların gündəlik həyatlarında smartfonlardan daha çox istifadə etməsi dayanır. Bu da dünya ölkələrində medianın daha çox kütləyə çatması baxımından mobil jurnalistikaya inteqrasiya etmək zərurəti yaradır. Məhz bu səbəbdən mobil cihazlar əvvəllər vətəndaş jurnalistlərin əlində media aləti funksiyası daşıyırdısa, hazırda peşəkar jurnalistlər smartfonlardan istifadəyə yönəlib. Bu da səbəbsiz deyil. Axı xəbərin, hadisənin, hekayənin informativ əhəmiyyətinin qavranılması və obyektiv dəyərləndirilməsi baxımından jurnalistlər vətəndaşlardan fərqlənir. Bu da dünya ölkələrində informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi baxımından mobil jurnalistikanın global səviyyədə yayılmasına təkan verir. Bu mənada dəyişən auditoriyaya çatmaq

üçün onların marağ dairəsinə uyğun yeni kanallara fokuslanmaq zəruridir. Bunun üçün də mobil jurnal-istikaya inteqrasiya müasir dövrümüzün tələbidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Nilay Patel (2007) - Engadget: “Nokia and Reuters develop an N95-based “Mobile Journalism Toolkit” link: https://www.engadget.com/2007-10-23-nokia-and-reuters-develop-an-n95-based-mobile-journalism-toolkit.html?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAEybRuBI4YantyqiJSsNtv-M0Jn6qpSlsVj_OTWmHqYOKI1qnuKWTZtxB0bOgiNqkkMOFv44R_j5JX4rkstHYePTJeK5Gud3y4HekVOkSFxWtTugcqKBjGtliwGtgFBdnSXMwOrzcaDmKYeqxfmrEYHKv97Zv9P6wIBAjs2xmiYw
2. Quinn S. (2009). “The mobile journalist – from backpack to pocket journalism”. IFRA Special Report. Empowering the News Publishing Industry. 03.2009. p 7
3. Anderson K. (2007). “Strange attractor”. Link: <https://charman-anderson.com/2007/11/27/reuters-nokia-mobile-journalism-toolkit-and-mindset/> , Son baxış tarixi 08.05.2023
4. Quinn S. (2009). “The mobile journalist – from backpack to pocket journalism”. IFRA Special Report. Empowering the News Publishing Industry. 03.2009. p 8
5. “An introduction to mobile phone journalism | RTS Futures”, (2020) Link: <https://www.youtube.com/watch?v=xVh8sQYB4HI> (Son baxış tarixi: 08.05.2023)
6. Quinn S. (2009). “The mobile journalist – from backpack to pocket journalism”. IFRA Special Report. Empowering the News Publishing Industry. 03.2009. p 11
7. Quinn S. (2009). “The mobile journalist – from backpack to pocket journalism”. IFRA Special Report. Empowering the News Publishing Industry. 03.2009. p 12
8. Occupy Wall Street’s Video Stars Are Feuding, (2012), New York Magazine: Intelligencer (link: <https://nymag.com/intelligencer/2012/01/occupy-wall-streets-video-stars-are-feuding.html> , son baxış tarixi: 08.05.2023)
9. 10 Things You Might Not Know About Occupy Live Streamer Tim Pool, (2012), IndieWire (link: <https://www.indiewire.com/2012/06/10-things-you-might-not-know-about-occupy-live-streamer-tim-pool-46526/> , son baxış tarixi: 08.05.2023)
10. Tim Pool on what’s different about Ferguson (2014), The Colorado Independent, (link: <https://www.coloradoindependent.com/2014/11/25/tim-pool-on-whats-different-about-ferguson/> , son baxış tarixi: 08.05.2023)
11. Antony Adornato (2017), “Mobile and Social Media Journalism A Practical Guide”, USA, CQ Press, P-102 (general pages: 216)
12. Mike Castellucci, Michigan State University, College of Communication Arts and Sciences, (link: <https://comartsci.msu.edu/our-people/mike-castellucci> , son baxış tarixi: 08.05.2023)
13. Philip Bromwell, Vimeo account, link: <https://vimeo.com/philipbromwell>
14. Mohammadsalih S. (2017). “Mobile journalism, using smartphone in journalistic work”, Uppsala University, page 9.
15. “Mediapost TV”nin aparıcı-müxbiri Nicat İsmayılovlə müsahibə, 25.02.2023
16. “ARB 24” telekanalının səs redaktoru Pərviz Mustafayevlə müsahibə, 13.02.2023
17. “Ölkə.az” saytının müxbiri Billurə Yunusla müsahibə, 02.03.2023
18. Quinn S. (2011). “Mojo – mobile journalism in the Asian region”. Konrad Adenauer Stiftung. Singapore. P 35
19. Q&A with Ana Puod: Managing a mojo-friendly newsroom (link: <https://ijnet.org/en/story/qa-ana-puod-managing-mojo-friendly-newsroom> , son baxış tarixi: 10.05.2023)
20. Value of the mobile content market in Japan from 2012 to 2021 (link: <https://www.statista.com/statistics/807273/japan-mobile-content-market-size/> , son baxış tarixi: 10.05.2023)
21. Xiaoge Xu (2013) – “Global Mobile: Applications and Innovations for the Worldwide Mobile Ecosystem”, (Chapter name: “Mobile China: Opportunities and Challenges”, Chapter number: 24, page: 24-6 (link: https://www.researchgate.net/publication/298789132_Mobile_China_Opportunities_and_Challenges , son baxış tarixi: 10.05.2023)
22. Clarissa Sebag-Montefiore (2012) – “You Name It, We Lost It” (link: <https://www.globalissues.org/news/2012/03/15/13020> , son baxış tarixi: 11.05.2023)
23. Quinn S. (2009). “The mobile journalist – from backpack to pocket journalism”. IFRA Special Report. Empowering the News Publishing Industry. 03.2009. p 13

Фараджева Мая Али к.¹¹²

СЛОЖНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ВИДЫ

Как в русском и Азербайджанском языках, так и в современном персидском языке прилагательные по структуре делятся на три группы:

1. Простые прилагательные - sefat-əslī
2. Производные прилагательные - sefat-e moştəğ
3. Сложные прилагательные - sefat-e mörəkkəb

1. К простым прилагательным относятся те прилагательные, которые состоят из одного корня; Например: aḡel - умный, bozorg - большой, səbz - зелёный, ziba - красивый, xub - хороший, gətm - тёплый, горячий; sərd - холодный, nəgm. - мягкий и т.д.

2. К производным прилагательным относятся те прилагательные, которые состоят из одного корня и аффикса.

Например:

Atəşin - пламенный, огненный; tərsu - трус, пугливый; namehrebān - не ласковый, не общительный; bivəfa - неверный; birəhm - жестокий, (деспот, садист) и т.д.

3. К группе сложных прилагательных относятся те прилагательные, которые состоят из двух корней или более двух корней.

Например: can+suz = cansuz - переживающий, сердобольный; del+roba = delroba - красивый, красивая, прелестный, прелестная; atəş+pərəst=atəşpərəst - огнепоклонник; zud+fəhm=zudfəhm - понимающий с первого раза, сообразительный и т.д.

Так как тема о сложных прилагательных, простых и производных прилагательных мы касаться не будем. Мы будем разбирать только сложные прилагательные.

Как во многих других языках, так и в персидском языке учёные разных стран мира написали о сложных прилагательных с различными мнениями и подразделяли сложные прилагательные на различные модели. Например, Иранский учёный Абдурахим Хомайун Фаррух в своей книге "Dəstur-e samee-ye zəbān-e farsi" показывает 59 видов сложных прилагательных, которые образуются двумя способами.

Автор к сложным прилагательным образующимся первым способом относит прилагательные образуемые при помощи аффиксов (которые мы считаем производными прилагательными. Автор). К сложным прилагательным, которые образуются вторым способом относит прилагательные, образующиеся при помощи двух или более двух корней (которые мы называем сложными)

Автор все эти нижеуказанные аффиксы в 17 видах считает аффиксами, образующие сложные прилагательные:

1. (gin), (agin)

Например: dorr+agin=dorragin - жемчужный, жемчужнообразный; meşk+agin=meşkagin - мускусный, с запахом мускуса

2. (nak)

Например: bim+nak=bimnak - трусливый, боязливый; страшный; səhm+nak=səhmnak = страшный, ужасный

- 3.(san), (besan)

digər+san=digərsan - иной, по другому; yek+san= yeksan - одинаковый, однообразный

4. (asa)

Например: pələng+asa=pələng asa - как тигр, тигрообразный; nəhəng+asa =nəhəng asa - великообразный, похожий на великана

5. (qun)

Например: ab+qun=abqun - водянистый, жидкий; qol+qun=qolqun - румяный, подобный розе

6. (fam), (bam), (pam)

Например: sorx+fam=sorxfam - красный, красного цвета; siyah+fam = siyahfam; чёрный, черно-

¹¹² BDU.Şərqsünəşliq fakültəsi.

го цвета; bərf+fam=bərffam – белоснежный, белый как снег.

7. (dis), (dise)

Например: səb+dis=şəbdise - ночной, похожий на ночь.

Примечание: Эти последние три вида суффикса встречаются очень редко.

8. (vəş), (fəş)

Например: xorsid+vəş=xorşidvəş - как солнце, подобный солнцу, rostəm+ vəş= rostəmvəş - подобный Рустаму; şir+vəş-şirvəş - как лев, подобный льву.

9. (sar)

Например: kuh+sar = kuhsar - гористая, горная (местность); şax+sar = şaxsar - ветвистое (дерево), изобилующий деревьями.

10. (var)

Например: kah+var = kahvar - подобный соломе, как солома; şah+var = şahvar - по шахски.

11. (vər)

Например: bar+vər=barvər - плодоносный, плодотворный; soxən+vər = soxənvər - красноречивый; saye+ver=sayevər - как тень, тенеобразный.

12. (mənd)

Например: honər+mənd=honərmənd - талантливый, даровитый; daneş+ mənd = daneşmənd - учёный, грамотный.

13. (qar)

Например: amuz+qar=amuzqar - обучающий (учитель), Xodavənd+qar= xodavəndeqar - повелитель (бог); afərid-qar=afərid-qar - творец, создатель.

14. (gər)

Например: mes+gər=mesgər - медник, работающий с медью; dərud+ gər= dərudgər - плотник, столяр; bazi+gər=bazigər - играющий

15. (mən), (man)

Например: saz+man=sazman - организующий (организация); dər+man= dərman - лечение (лекарство), (dərman konənde-лечащий); fər+man=fərman - (fərman dəhənde - командующий)

16. (min), (in)

Например: nər(m)+min=Nərmin - мягкий, пушистый; şərm+min=şərmin - застенчивый.

17. (sir)

Например: sərd+sir=sərdsir - (страна или местность) с холодным климатом; gərm+sir=gərmsir - страны, местность с жарким климатом. Как видим, среди этих примеров, приведённых Абдуррахимом Хумайун Фаррух, есть имена существительные, образуемые при помощи аффиксов. Например слова xodavəndeqar, sazman, fərman, dərman, amuzqar и т.д. Но эти слова также могут участвовать и в роли прилагательных тоже.

... Кроме этого Абдуррахим Хумайун Фаррух показывает ещё 5 видов прилагательных, которые образуются при помощи нижеследующего префикса (ba).

Например: ba+huş=bahuş - смыслённый, умный, находчивый.

2. Прилагательные, которые образуются при помощи префикса (bi)

Например: bi+huş=bihuş - беспамятный, рассеянный; bi+rəng=birəng - бесцветный, бледный

3. Прилагательные, образуемые при помощи префикса (na)

Например: na+omid=naomid - безнадёжный

4. Прилагательные, которые образуются при помощи префикса (roq);

Например: roq+cin=roqcin - морщинистый, мятый, со складками;

roq+qu=roqqu - болтливый, многоречивый

5. Прилагательные, образуемые при помощи префикса (dər), (əndər), (bar), (fəra) и т.д.

Например: dər+xor=dərxor - подходящий, подобающий; bər+xordar= bərxordar - пользующийся; извлекающийся выгоду, пользу.

Доктор Парвиз Нател Ханлари тоже в своей книге пишет: Сложными прилагательными называются те прилагательные, которые состоят из двух или более двух слов и каждое из этих слов имеет своё значение, но чтобы значение этих отдельных слов отличались от значения в употреблении вместе. Например: mah+çehre=mahçehre - красивая, луноликая siyah+zuz= siyəhruz -

несчастный;

səng+del=səngdel - жестокий, с каменным сердцем;

А доктор Мохаммад Джавад Шариат в своей книге "Dəstur-e zəban-e farsi" о сложных прилагательных пишет:

1. Сложные прилагательные могут состоять из двух существительных;

Например: səfa+kar=səfakar - притесняющий, мучающий; səng+del= səngdel - жестокий, деспотичный; qol+rox=qolrox - красивая, похожая на цветок (розу); ahu+çeşm=ahuçesm - с красивыми глазами (как у джейрана).

2. Между этими двумя существительными может быть союз;

Например: ra+bər+kam=rabərkam - совершеннолетний;

nize+be+dəst=nizebedəst - (быть)наготове, начеку.

3. Может образоваться двумя противопоставленными прилагательными;

Например: hazer+o+ğayeb=hazer-o-gayeb - присутствие; отсутствие; sefid+o+siyah= sefid-o-siyah - чёрно-белый, пёстрый.

4. Сложное прилагательное может образоваться при помощи одного прилагательного и одного существительного;

Например: qom+rah=qomrah - сбившийся с пути, развращённый.

5. Сложные прилагательные могут образоваться при помощи одного существительного и одного прилагательного; Например: kar+aqah=karaqah - осведомлённый; знающий своё дело; rəng+rəide= rəngpəide - бледный.

6. При помощи изафетных словосочетаний, определяющих качество и сходство;

Например: sərv+ğədd=sərvədd - высокорослый; xoş+hal=xoşhal - весёлый, радостный

7. Укороченное причастие (настоящего и прошедшего времени);

Например: del+pəzir=delpəzir - нравящийся; xoş+nevis=xoşnevis - с хорошим почерком, красиво пишущий; xoda+pərəst=xodapərəst – боготворящий, любящий Бога; xab+alud=xabalud - сонный.

8. Префикс и существительное;

Например: ba+əğl=baəğl - умный, смышлённый; be+xerəd=bexerəd - мудрый; na+kam=nakam - несчастный; bi+kar=bikar - безработный, бездельник; həm+rah=həmrah - путешествующий (с кем либо, с коллективом и т.д.), попутчик.

9. Состоит из одного аффикса, одной буквы и одного существительного;

Например: na+be+saman=nabesaman - неимущий; na+be+Kar=nabekar – совершающий проступок

10. Состоит из существительного и суффикса;

Например: honər+vər=honərvər - талантливый; nəm+nak=nəmnak – влажный.

Из этих моделей три последние модели (8, 9, 10) тоже Мохаммад Джавад Шариат считает сложными прилагательными.

Доктор Мохаммад Джавад Машкур в своей книге "Dəsturname" более обширно рассказывает о прилагательных. Он пишет: "Прилагательные иногда бывают простыми, например: bəd+xu=bədxu - с плохим (ужасным) характером; xub+Ru=xubru – симпатичный, приятный, красивый; doruğ+qu=doruğqu - лживый; rast+qu= rastqu - правдивый.

Причастиями называются прилагательные, которые поясняют выполнение работы и характер предмета;

Например: dana+binende=danabinənde - знающий; mərd+zənənde= mərdzənənde - бьющий; atəş+süzənde=stəşsuzənde - разжигающий.

Такие прилагательные также называются "есм-е файлами" ("esm-e fail")

Признаками причастий являются следующие: к концу основе настоящего времени глагола прибавляется "ende". В своё время слова "cəngcu", "rəhbər", "delsuz", "soxənquy" тоже употреблялись в виде: "cəngcuənde", "rəhbərənde", "delsuzənde", "soxənquyənde" и т.д. у которых в настоящее время суффикс "ənde" отбрасывается.

Иногда сложные прилагательные образуются при помощи двух существительных и выражают сходство;

Например: meşk+meri=meşkməri - мускусный; qol+rəng=qolrəng - в цвет розы (цветка); sərv+ğədd=sərvğədd - высокорослый (как кипарис).

В некоторых случаях прилагательные образуются при помощи двух простых существительных; Например: honər+rişə=honərrişə - промышленник, знающий мастерство; səfa+rişə=səfarişə – притесняющий, тиран.

В некоторых случаях сложные прилагательные образуются при помощи существительного и прилагательного;

Например: Ruyin+tən=ruyintən - меднотелый (робот), zağ+çeşm=zağçeşm – голубоглазый (ая); gərdən+koloft=gərdənkoloft - толстошейный; şər+gərdan=sərgərdan - блуждающий.

В некоторых случаях сложные прилагательные образуются путём соединения двух существительных при помощи союза;

Например: nize+be+dəst=nize bedəst - всегда наготове.

При помощи соединения существительных с союзами, суффиксами и префиксами образуются сложные прилагательные;

Например: be+xerəd=bexerəd - мудрый; na+kam=nakam - несчастный; həm+rah= həmrah - сопровождающий; ba+əgl=ba əgl - умный, смыслённый; bi+ manee=bi manee - беспрепятственный; pələng+asa=pələng asa - подобный тигру; ləl+fam=ləlfam - жемчугоподобный; dərd+nak=dərdnak - печальный, болезненный; zəng+sar=səngsar - каменистый (местность); gəndom+qun= gəndomqun - смуглый (...ая, ...ое); be+xerəd=bexerəd - мудрый.

Иногда сложные прилагательные образуются путём повторения двух прилагательных, а иногда двухкратным повторением одного прилагательного;

Например: rare+pare=pəre pəre - рваный; riz+riz= riz riz - мелкий; nərm+nərm=nərm nərm – мягкий-мягкий, мягенький.

Как видим, доктор Мохаммад Джавад Машкур тоже как и Абдуррахим Хумаюн Фаррух и Мохаммад Шариат прилагательных, образуемые при помощи суффиксов относит к моделям сложных прилагательных.

А.Аббаскули Ага Бакиханов в своей книге "Краткая грамматика персидского языка", прилагательные образуемые от глаголов и причастий относит к прилагательным. Но автор о сложных прилагательных ничего не пишет.

В этой книге автор пишет: "... к прилагательным относятся также прилагательные отглагольные или причастия"

А.И.Азери в своем учебнике "Fars dili", написанном для первых и вторых курсов факультета востоковедения, показывает 8 моделей сложных прилагательных в персидском языке:

а) сложные прилагательные, образуемые путем соединения прилагательного и существительного;

Например: şirin+zəban=sirinzaban - приветливый, ласковый, вежливый; xun+sərf= xunsərd - хладнокровный

б) сложные прилагательные, образуемые путем соединения прилагательного и глагола;

Например: nik+bin=nikbin - оптимистичный; del+nəvaz=delnəvaz - ласкающий (сердце)

в) сложные прилагательные, которые образуются путём соединения причастия и существительного; Например: rəncide+del=rəncide del - обиженный; sal+xorde=salxorde - пожилой, старый

г) сложные прилагательные, образуемые при помощи слова и причастия прошедшего времени;

Например: koşte+şode=koşte şode - убитый; gerefte+şode=gerefte şode - отнятый, задержанный, пойманный

Примечание: эти слова (в пункте "г") А.И.Азери включает в состав моделей сложных прилагательных, но скорее всего, они могут относиться и к причастиям тоже

д) сложные прилагательные, образованные при помощи двух или более двух существительных;

Например: lale+ru=laleru - с лицом подобным маку (т.е. румяный); şir+del=sirdel - с львиным сердцем (т.е. смелый, отважный)

е) сложные прилагательные, которые образуются при помощи соединения числительных и

существительных;

Например: $rənc+quş=rəncquş$ - пятиугольный; $çəhar+quş=çəharquş$ – четырехугольный

ж) сложные прилагательные, образующиеся при помощи употребления арабского слова "ğabel" с некоторыми арабскими словами;

Например: $ğabel+təğdir=ğabel-e təğdir$ - заслуживающий; $ğabel+gəbul=ğabel-e gəbul$ - приемлемый

з) сложные прилагательные, которые образуются при помощи соединения арабского слова "ğeyr" с некоторыми арабскими словами;

Например: $ğeyr+ğabel+estefade=ğeyr-e gabel-e estefade$ - не подлежащий к употреблению; $ğeyr+ğabel+təxir=ğeyr-e gabel-e təxir$ - не отложный

Г.Ализаде и Н.Хатеми в своем учебнике "Fars dili" более обширно описывают сложные прилагательные. Они сложные прилагательные делят на две группы и показывают следующие модели:

1. По различным частям речи, выступающих в составе сложных прилагательных: 1- из двух существительных: $atəş+zəban=atəşzəban$ – красноречивый; 2- из существительного и прилагательного: $ra+berehne=ra berehne$ – босый; 3- из существительного и основы настоящего времени глагола: $del+keş=delkeş$ - привлекательный, восхитительный; 4- сложные прилагательные, образованные из прилагательного и основы настоящего времени глагола: $hoş+bin=hoşbin$ – оптимистичный; 5- сложные прилагательные, образуемые из наречия и основы настоящего времени глагола: $kəm+xab=kəmxab$ - страдающий бессонницей; 6- сложные прилагательные, образуемые из числительного и существительного: $do+səre=dosəre$ - двуглавый; $SE+çərxe=secərxe$ - трехколесный.

Список использованной литературы:

1. А.И.Азери: "Fars dili", Баку, АГУ, 1952
2. Аббаскули Ага Бакиханов: "Краткая грамматика персидского языка", Тифлис, 1941
3. Доктор Парвиз Нател Ханлари, "Дастуре забане фарси", Тегеран, 1348
4. Доктор Мохаммад Джавад Машкур: "Дастурнаме", Тегеран, 1346

Xülasə

Məqalə söz yaradıcılığının mühüm bir sahəsinə həsr olunub. Məqalədə müxtəlif ölkələrin dilçilərinin Azərbaycan, rus və fars dillərində yazılmış fikirlərinin icmalı verilib.

Həmçinin, fars dilində mürəkkəb cifətlərin quruluş modelləri də verilib.

The different formation models of compound adjectives in the Persian language

Summary

The article is posted to essential part of the world-formation we the Persian language. The is a briet review of authors estimations presented in Azerbaijan, Russian and Persian languages.

The models of complex adjectives in the Persian language are also given s we the article.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Sevinc Hüseynova Fəxrəddin ¹¹³

C.OSTİN VƏ İ. ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Frazeoloji birləşmələr xalqların milli-mental xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən dil vahidləridir. Onlar vasitəsi ilə insanlar xarici aləmin hadisə və predmetlərinə öz istəklərini yazırlar [1, s.221]. İnsanların arzu və istəkləri çoxdur; onlar frazeoloji birləşmələrə həyatlarının mühüm məqamlarını gətirirlər. İstər insanların xoş, istərsə də kritik anları frazeoloji birləşmələrdə verballaşaraq maddiləşir; müxtəlif məzmunlu hiss, emosiya və duyğular lüğəvi vahidə çevrilir, yəni həmin hissələrin ifadəçisi olur. Bir tərəfdən onlarda situasiyadan asılı olaraq yeni konnotativ mənalar formalaşır və mühüm üslubi semantika qazanır, digər tərəfdən sıxılmış mətni mənaya malik olur. Bu o deməkdir ki, frazeoloji birləşmələr özündə bir mikromətn keyfiyyətini nümayiş etdirir. E.V.İvçenkova somatik frazeoloji birləşmələrə milli təcrübənin ruh və varlığını qoruyan arxivi kimi dəyər verir və onları mikromətn adlandırır. Bunu da qeyd olunan dil vahidlərində informasiyanın kifayət qədər sıxılması ilə izah edir [5].

Azərbaycan dilinə aid nümunəyə baxaq:

Gözüm yolda, könlüm səsdə

Deyin necə dözümlü dağlar (Aşiq Ələsgər)

“Gözüm yolda, könlüm səsdə” frazeoloji birləşmələrində “gözü yolda qalmağın” və “könlü səsdə” olmağın bütöv semantikasını təfərrüatı ilə frazeoloji birləşməyə gətirir. Onların hər birisinin semantikasi bir mikromətn və ya makromətn mövzudur. Ona görə də E.V.İvçenkova frazeoloji birləşmələri informasiya cəhətdən kifayət qədər sıxılmış mikromətn adlandırır.

Dillərdə frazeoloji birləşmələrin mühüm və qədim hissəsi somatik frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir. Bu frazeoloji birləşmələr insan orqanlarının adları ilə assosiasiya olunan dil vahidləridir. Daxili və xarici orqan olmasından asılı olmayaraq, yerindən və situasiyadan asılı olaraq yaranan bu tipli frazeoloji birləşmələrdə frazemlərin formalaşmasında rol oynayan somatik leksemlərin adlandırdığı orqanların birinci və ya ikinci dərəcəli fizioloji predmet olması əsas deyil, əsas insanların ünsiyyəti prosesində həmin somatik leksemlərin nə qədər uyğun ola bilməsidir. Yəni onların formalaşdırıcı rolu eynidir, ancaq yaratdığı effekt fərqlidir. Frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsinin bu qədim yolu mühüm bir prinsipə əsaslanır. Bu da insanın özünü kainatla təmasda görməsindən ibarətdir. V. Q. Qak əsərlərindən birində qeyd edir ki, insan özünü kainatın mərkəzi kimi görür və dünyanı öz surətində əks etdirir. Nəticədə də somatik frazeoloji birləşmələr meydana çıxır [4].

İ.V.Batunova somatik frazeoloji birləşmələrin yaranmasından bəhs edərkən insanların müxtəlif psixoloji durumuna və ya fiziki xüsusiyyətlərinə əsas stimül kimi baxır. Bu universal əlaməti insanların həyat praktikası və təcrübəsindəki ümumi xüsusiyyətlərlə bağlayır. Daha doğrusu, onu yeni somatik frazemlərin meydana gəlməsinin motivasiyası kimi qiymətləndirir. Ona görə də bir sıra somatik frazemlər ümumbəşəri xüsusiyyətlərə malik olur [2]. O, somatik frazeoloji birləşmələri mövzu cəhətdən qruplaşdırarkən iki fakta üstünlük verir:

1. İnsanın emosiyası:

Buraya müqayisə olunan dillərə aid bir çox somatik frazeoloji birləşmələri əhatə edir; bu vaxt qorxu, həyəcan, sevinc və digər emosiyaların bildirilməsi üçün ümumi olan semantik sahə aiddir.

2. Simanın-üz görkəminin keyfiyyətə ifadəsi. Bu tipli frazeoloji birləşmələrdə dəyərləndirmə ifadə olunur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, O, aşağıdakı beş keyfiyyəti də fərqləndirməyə də xüsusi önəm verir:

1. İnsanın fiziki keyfiyyəti. 2. Şəxsin əqli keyfiyyətləri. 3. Şəxsin müsbət keyfiyyətləri. 4. Şəxsin mənfi keyfiyyətləri. 5. Şəxsin profesional əlamətləri.

Yuxarıdakı əlamətlər bütün insanlara aid universal cəhətlər olduğu kimi, somatik frazeoloji birləşmələrdə də bu, öz əksini tapır. Bunlarla yanaşı, həmin frazemlərin konnotativ semantikasının meydana çıxması da universallığa malikdir. [2].

D.V.Boqdaşov somatik frazeoloji birləşmələrdən bəhs edərkən XXI əsrdə bu mövzuya müraciət olunmasının artdığını qeyd edir. Onun səbəbini isə dillərin lüğət tərkibinin somatik frazeoloji vahidlər

¹¹³ ADU, dissertant. sevinc747@mail.ru

hesabına zənginləşdirilməsi vasitəsi və onların leksik semantik sistemindəki yeri ilə izah edir. Digər səbəbini isə daha qlobal aspektdə görür: somatizm probleminə diqqətin bu qədər artmasının əsası, insanın hissləri və bədəninin hissələri vasitəsilə ətrafdakı reallıq arasında özünü dərk etmək və tam hüquqlu bir şəxsiyyət kimi təbiətini bilmək prosesinə başlamasıdır” [3].

O da somatik frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsinin əsas səbəbləri kimi insanların ətraf aləmə verdiyi müsbət və ya mənfi reaksiyaları və insanların psixoloji aləmini əsas götürür

Somatik frazeoloji birləşmələr insan orqanizminin əsas və ya köməkçi üzvlərinin iştirakı ilə formalaşır. Buraya təkcə ayaq, barmaq, qulaq, baş kimi xarici fiziki formalarını deyil, həm də ürək-damar, sinir və digər sistemlərin komponentlərini təyin etdiyi frazeoloji vahiddir. Məsələn, böyrəklər, ürək, bağırsaqlar və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, somatik frazeoloji birləşmələrdəki ekvivalentlilik insanların həyat praktikasındakı oxşarlıqla izah oluna bilər. Lakin fərqlər isə dildəşiyicilərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, etnik və etnopsixoloji əlamətləri ilə bağlıdır. Dünya dilləri üzrə qeyd olunan somatik frazeoloji birləşmələrin nisbətini dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək çətindir.

Somatik frazeoloji birləşmələri öyrənmək üçün fizioloji prinsipdən çıxış edərək aşağıdakı kimi qruplaşdıracağıq:

- İnsanın xarici orqanları ilə assosiasiya olunan frazemlər.
- İnsanın daxili orqanları ilə assosiasiya olunan frazemlər.

C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində insanın xarici orqanları ilə assosiasiya olunan frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq:

I. Əl : Second-hand -ikinci əl.

C.Ostinin “Pride and prejudice” əsərindən verdiyimiz bu nümunədə “Əl” vasitəçi insan anlamında “əl- ikinci insan” assosiasiyası yaratmışdır. Belə assosiasiyalar, adətən, ümumxalq dili ruhu ilə səsləşir. C.Ostinin yaradıcılığında belə frazeoloji birləşmələr müəllif novatorluğu kimi əks olunur. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

They attacked him in various ways—with barefaced questions, ingenious suppositions, and distant surmises; but he eluded the skill of them all, and they were at last obliged to accept the second-hand intelligence of their neighbour, Lady Lucas. [6]. “Qonşuları” Lukasın ikinci əl kimi istifadə olunmasının frazeoloji ifadəsi mətn situasiyasına görə yenidir; müəllifin yeni situasiyaya görə uyğunlaşdırdığı özünəməxsusluqdur.

2. *Mr. Darcy, with grave propriety, requested to be allowed the honour of her hand, but in vain.*

Elizabeth was determined; nor did Sir William at all shake her purpose by his attempt at persuasion [6]

Bu nümunədə isə “of her hand” (əlinin şərəfinə) “əl- mücərrəd anlayış” assosiasiyası vardır. Belə assosiasiyalar yuxarıdakı nümunə ilə müqayisədə daha mücərrəddir və daha mürəkkəb fikri əməliyyata əsaslanır. Digər bir nümunədə isə “**honoured with the hands of all my fair cousins**” (əlləri ilə şərəflənəcəyimə) frazeoloji birləşməsinin əsasında “istədiyimə nail olmaq” semantikasi dayanır. Fikrin belə assosiasiya ilə verilməsi obrazın daxili aləmini açmağa kömək edir, onun emosiyalarının və incə hissələrinin verilməsində həmin assosiasiyaların rolunu müəyyənləşdirir:

3. *"I am by no means of the opinion, I assure you," said he, "that a ball of this kind, given by a young man of character, to respectable people, can have any evil tendency; and I am so far from objecting to dancing myself, that I shall hope to be honoured with the hands of all my fair cousins in the course of the evening; [6]*

C.Ostinin bu əsərindən gətirdiyimiz nümunələrdə “hand” əsas olaraq “qovuşmaq”, “nail olmaq” semantikasi üzərində köklənmişdir. Aşağıdakı misallarda da nümunələrdə də bun u görmək mümkündür:

4. *I wish you very happy and very rich, and by refusing your hand, do all in my power to prevent your being otherwise [6]*

5. *My reasons for believing it are briefly these: It does not appear to me that my hand is unworthy your acceptance, or that the establishment I can offer would be any other than highly desirable [6]*

İ.Əfəndiyevin əsərlərində frazeoloji birləşmələr C.Ostində olduğu kimi həm ümumxalq bazasından qidalanır, həm də o bazadan novatorcasına istifadə edir. Ona görə də İ.Əfəndiyevin əsərlərində istifadə olunan frazeoloji birləşmələri iki qismə bölmək olar: 1. Ümumxalq dilində işlənənlər. 2. Müəllif frazeoloji birləşmələri. Ümumxalq dilindən alınan frazeoloji birləşmələr İ.Əfəndiyevin əsərlərində yeni üslubi situasiyalarda işlənərkən situasiyaya uyğunlaşdırılaraq yenidən dəyərləndirilir. Bu müəllif

yaradıcılığında xüsusi haldır:

6. -*Sürü yiyəsizdir, mən qaçım...Sonra çoban oğlandan soruşdu.*

-*Soymaq əlindən gəlir, yoxsa, mən soyum?*

- *Əlimdən gəlir* [7, s. 124]

7.- *Rəşid həyatın sağ tərəfindəki balaca kərpic binanı göstərdi. Ancaq güzəranımız yaxşılaşandan sonra baxdıq ki, daha ora bizə **əl vermir**. Təzə aldığımız çarpayıları qoymağa yer tapmırıq. Ona görə də, bu evi tikdik* [7,s.74]. Qeyd olunan faktlarda “*əlindən gəlir*,” “*əl vermir*” frazeoloji birləşmələri situasiyaya uyğunlaşdırılan frazeoloji birləşmələrdir. Digər nümunə:

8. - *Bəyim pis oğlanı istəyər?*

- *Doğrusu, bu məsələdən sonra onu görəndə **əllərim yaman gicişirdi***. [7, s. 72].

II. The head -baş

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində “head”, “baş” yüksək səviyyədə məcazlaşmaq xüsusiyyəti vardır. C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində həmin dil vahidlərinin müxtəlif assosiasiya tipləri vardır:

9. *It was a fortnight since Mrs. Bennet had been downstairs; but on this happy day she again took her seat at **the head of her table**, and in spirits oppressively high.* [7]. “Süfrəsinin başında əyləşmək” frazeoloji birləşməsi hər iki dildə paralel olaraq işlənir, hətta onlarda assosiasiya tipləri də eynidir. Bu frazeoloji birləşmənin situasiyaya görə uzlaşması “ onun qəbul edilməsi” anlamı ilə bağlıdır. Qeyd olunan xüsusiyyət müəllif yaradıcılığı kimi qəbul olunur.

III. “Eye”, “göz” somatik leksemləri:

Hər iki dildə qeyd olunan dil vahidləri frazeoloji birləşmələrin yaranmasında çox fəaldır.

10. *Occupied in observing Mr. Bingley's attentions to her sister, Elizabeth was far from suspecting that she was herself becoming an object of **some interest in the eyes** of his friend.* [6].

11. *But no sooner had he made it clear to himself and his friends that she hardly had a good feature in her face, than he began to find it was rendered uncommonly intelligent by the beautiful **expression of her dark eyes**.* [6].

“*Of some interest in the eyes*” (*gözlərdə maraq doğurur*), “*expression of her dark eyes*” (*onun qara gözlərinin gözəl ifadəsi*) C.Ostin yaradıcılığında obrazı səciyyələndirən frazeoloji birləşmələrdir. C.Ostinin yaradıcılığında bu növdən olan assosiasiyalar digərləri ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Aşağıdakı nümunələrdə də həmin assosiasiya növlərinə rast gəlmək olar:

12. *"But if he does it any more I shall certainly let him know that I see what he is about. He has a very **satirical eye**, and if I do not begin by being impertinent myself, I shall soon grow afraid of him."* [6].

13. *I have been meditating on the very great pleasure which a pair of **fine eyes** in the face of a pretty woman can bestow."*

Miss Bingley immediately fixed her eye [6].

“*Satirical eye*,” “*of fine eyes*” C.Ostin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan frazeoloji birləşmələrdir.

İ.Əfəndiyevin əsərlərində işlənən frazeoloji birləşmələrin bir qismi ideomatik səciyyəyə daşıyır. Onların dildə uzun müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, İ.Əfəndiyevin dilində C.Ostindəki kimi çox effektiv görünür və onların bir qismi də obrazlılığını itirmə prosesinə daxil olmuşdur:

14. -*Gəlin tez düşək şəhərə sonra sizin üçün çətin olar.*

-*Qoy olsun - deyə, Xan qızı sakitcə cavab verdi.*

- *Mən istəyirəm bu saat məni ildirim vursun.*”

*Və birdən dalbadal göy şaqqultısıyla elə şirə-boran yağış başladı, **göz açmaq** mümkün olmadı. Üçmüx dağından gurultu ilə sellər axdı* [7, s. 275].

15. *Oğlan bizim üçün kabab və mineral su gətirdi. Biz yeyir və dənizə baxırdıq. Sərin yel əsirdi. On üç-on dörd gecəlik Ay sanki dənizdən qalxırdı. Doğrusu, əgər, qonşularımız olmasaydı, biz özümüzü çox yaxşı hiss edərdik. Lakin qırmızısıfət oğlan **bizə göz verib işıq vermirdi**.* [7, s. 255]

16. *Və şiddətli külək meşəni hərəkətə gətirdi. Külək güllə kimi viyıldayaraq ağacların budaqlarını Leylanın üzünə çırpırdı...*

*Sonra dalbadal göy gurultusu eşidildi...Dalbadal ildirim çaxıb, təlatümdə olan meşəni və **göz açmağa** imkan tapmayan qızı işıqlandırdı* [7, s. 109].

İstər C.Ostin, istərsə də İ.Əfəndiyevin əsərlərində frazeoloji birləşmələrin yüksək emosionallıq xüsusiyyəti vardır; hadisələrin və ya obrazların verilməsi fonunda bu dil vahidləri daha effektiv görünür:

19.. "Dear Lizzy!"

"Oh! you are a great deal too apt, you know, to like people in general.

You never see a fault in anybody.

All the world are good and agreeable in your eyes.

I never heard you speak ill of a human being in your life."

"I would not wish to be hasty in censuring anyone; but I always speak what I think."

"I know you do; and it is that which makes the wonder (6).

Nəticə: C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində frazeoloji birləşmələr ümumi cəhətlərə malikdir. Onlar müxtəlif dövrlərdə yaşamasına baxmayaraq, frazeoloji birləşmələrin işlənməsi cəhətdən oxşar üsullara malikdirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во Иностран. лит., 1961. 394 с.
2. Батунова И. В., Соматические фразеологические единицы в семантике которых лежат физиологические ощущения: somaticheskie-fraze...
3. Богдашов Д.В. . Соматические фразеологические единицы с компонентом head (на материале английского и русского языков : <https://cyberleninka.ru/articl.somaticheskie-fraze...>).
4. Гак, В английской языковой картине 1998. С. 702). 228 с. dissertasiia.PDF.
5. Ивченкова Е.В..Соматические фразеологизмы как языковые экспоненты культурных знаков в газетном тексте:
6. О. Ostin.Pride and prejudice.
7. İlyas Əfəndiyev, seçilmiş əsərlər, I cild, Xanqızı Sənubərlə Tarzən Sadıqcanın nağılı, Bakı, 2005.

Açar sözlər: Frazeologiya, somatik, ingilis dili, azərbaycan dili, oxşar.

Keywords: Phraseology, somatic, English language, Azerbaijani language, similar.

Ключевые слова: Фразеология, соматика, английский язык, азербайджанский язык, сходство

C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələr Xülasə

Məqalə C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində işlənən somatik frazeoloji birləşmələrə həsr olunub. Frazeoloji birləşmələrin mahiyyəti, o cümlədən somatik frazeoloji birləşmələrə görkəmli frazeoloqların gətirdiyi müəyyənləşmələr məqalədə təhlil olunmuş və C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərləri əsasında somatik frazeoloji birləşmələr araşdırılmışdır. Məqalə üzrə aparılan araşdırmadan bu nəticəyə gəlinir ki, C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində frazeoloji birləşmələr oxşar xüsusiyyətlərə malikdir.

Somatic phraseological combinations in the works of J. Austin and I. Efendiyev Summary

The article is devoted to somatic phraseological combinations used in the works of J. Austin and I. Efendiyev. The essence of phraseological combinations, including the definitions brought by prominent phraseologists to somatic phraseological combinations, were analyzed in the article, and somatic phraseological combinations were investigated based on the works of J. Austin and I. Efendiyev. From the research carried out on the article, it is concluded that phraseological combinations in the works of J. Austin and I. Efendiyev have similar characteristics.

Соматические фразеологические сочетания в произведениях Дж. Остина и И. Эфендиева Резюме

Статья посвящена соматическим фразеологическим сочетаниям, используемым в произведениях Дж. Остина и И. Эфендиева. В статье проанализирована сущность фразеологических сочетаний, в том числе определения, данные видными фразеологами соматическим фразеологическим сочетаниям, а также исследованы соматические фразеологические сочетания на основе работ Дж. Остина и И. Эфендиева. В результате исследования, проведенного по статье, делается вывод, что фразеологические сочетания в произведениях Дж. Остина и И. Эфендиева имеют схожие характеристики.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

İmanova Mehrin Faiq qızı ¹¹⁴

OYUN UŞAĞIN TƏRBİYƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

Müasir dövrün aktual məsələlərindən biri uşaqlarda oyun fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsidir.

Müasir oyun nəzəriyyəsinin əsasını onun sosial təbiəti, tarixi mənşəyi, eləcə də insan cəmiyyətində məqsədi təşkil edir. Yəni oyunun sosial əsası var: uşaq oyunları bir növ böyüklər dünyası ilə bağlıdır. Bütün məktəbəqədər yaş dövründə oyunun yalnız böyüklərin müəyyən hərəkətlərini canlandıran mövzudan tutmuş, rol oynamağa qədər aktiv inkişafı baş verir ki, bu da öz növbəsində artıq böyüklər arasında münasibətləri yenidən yaradır.

Yəni oyun yalnız uşaqlar üçün fəaliyyət deyil. Bu, onların şəxsiyyətini formalaşdıran, məzmununu zənginləşdirən vasitələrdən biridir. Buna görə də, oyunun təxəyyüllə əlaqəsi olduğuna görə, uşaqlarda artıq mövcud olan reallığı dəyişdirərək yeni bir şey yaratmaq ehtiyacını mükəmməl şəkildə inkişaf etdirir. Məhz oyunda real və uydurma hadisələr birləşdirilə bilər, sadə və tanış obyektlər, yeni xüsusiyyətlər və funksiyalar ala bilər.

Uşaq müəyyən bir rola girən kimi, başqasının şəxsiyyətini və ya peşəsini sınıdır - ona öyrəşir, onun əhval-ruhiyyəsi və hissləri ilə hədərlənir, bu da öz şəxsiyyətini zənginləşdirir.

Unutmaq olmaz ki, oyun məktəbəqədər uşaqların tərbiyəsi vasitəsi uşağın müstəqil fəaliyyətidir, eyni zamanda böyüklərin təsirinə də ehtiyac duyulur. Yalnız bu halda, oyun həqiqətən uşaqları və onların təhsilini öyrətmək vasitəsinə çevriləcək, uşaqlara tam hüquqlu ünsiyyət variantlarını öyrədəcəkdir.

Bu zaman ən vacib tərbiyə vasitələri arasında ətrafımızdakı ailəm haqqında ilk təsəvvürləri formalaşdıran, mənəvi hissləri və zövqü inkişaf etdirən oyuncaqları vurğulamağa dəyər. Və düzgün rəhbərliklə oyun uşaqların üfüqlərini mükəmməl şəkildə zənginləşdirir, körpədə məcazi idrak formalarını inkişaf etdirir və maraqları genişləndirir bilər.

Oyun hər hansı bir uşağın mənəvi inkişafı çərçivəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki mövcud münasibətlərin və qaydaların mənimsənilməsinə kömək edir. Ancaq oyun mühitində uşaqlarda müstəqil seçim imkanı real həyatda olduğundan daha tez-tez görünür, bu da vacib məsələlərdən biridir.

Onu da qeyd etmək ki, uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı məhz oyunda baş verir. Əvvəlcə onlar plan qurma mərhələsində, sonra isə rollar oynayarkən və oyun mühiti yaratdıqda özünü formalaşdırır. Məhz bu səbəbdən oyunlarda böyük təhsil imkanları var - əsas odur ki, tərbiyəçilər oyunun təbii gedişatını pozmadan onları düzgün həyata keçirə bilsinlər.

Mütəxəssislər uzun müddətdir ki, oyunu məktəbəqədər uşaqlar üçün aparıcı fəaliyyət kimi müəyyən edirlər. Axı, oyun psixikada əhəmiyyətli dəyişikliklərə, yetkinlik üçün zəruri olan keyfiyyətlərin tədricən formalaşmasına səbəb olur. Məhz oyunda uşaq əvvəlcə özünü qarşılıqlı əlaqədə və birlikdə sınıdır.

Üstəlik, hər oyun növü özünəməxsus şəkildə təzahür etdirir. Məsələn, yaradıcı oyunlar, dizaynlarına görə, uşağın şəxsiyyətinin bütün cəhətlərini toplamağa imkan verir. Amma qaydaları olan oyunlar, öz növbəsində, uşaqlara onlara tapşırılan problemləri həll etməyi öyrədir. Buna görə məktəbəqədər uşaqların inkişafında oyuna xüsusi yer verilir.

Hər hansı bir uşağın maraqlarını təmin etməyə, canlılığı və sosial ehtiyaclarını artırmağa kömək edəcək aktiv fəaliyyətə ehtiyacı var. Eyni zamanda, məktəbəqədər yaşlı uşağın həyatını tam və maraqlı etməyə başlayan, özünə inam verən oyunlardır. Rolların ifası və müxtəlif hərəkətlərin təsviri zamanı uşaqlar müəyyən hadisələr arasında əlaqəni müəyyən etməyə, onlar üzərində düşünməyə və oyun problemlərini müstəqil həll etməyə, planlarını həyata keçirməyə başlayırlar.

Çox vaxt oyun uşağın yeni biliklər əldə etməsi üçün bir fürsətə çevrilir, yəni imkanlarını maneəsiz şəkildə genişləndirir, bu da vacib məsələlərdən biridir.

Oyun uşaqılıqda çiçəklənən və insanı bütün həyatı boyu müşayiət edən xüsusi fəaliyyətdir. Oyun problemi həmişə diqqət çəkən məsələlərdən biri olmuşdur. Təəccüblü deyil ki, oyun problemi tədqiqatçıların, təkcə pedaqoqların və psixoloqların deyil, həm də filosofların, sosioloqların, etnoqrafların, sənətşünasların, bioloqların diqqətini cəlb edib və cəlb etməkdədir. Təbii ki, oyundakı elmi sahələrin nüma-

¹¹⁴ BDU magistrant Email: mehrinmehdiyevaadu@gmail.com

yəndələri öz aspektləri ilə maraqlanırlar, Bu problem üçün əsasən bunları demək olar ki, oyun bəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

Oyunun müasir daxili nəzəriyyəsi onun tarixi mənşəyi, sosial mahiyyəti, insan cəmiyyətində məzmunu və məqsədi haqqında müddəalara əsaslanır.

Oyun uşaqların fəaliyyət növüdür, bu prosesdə şəxsiyyət formalaşır, daxili məzmununu zənginləşdirir. Təxəyyül fəaliyyəti ilə əlaqəli oyunun əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaqda ətrafdakı reallığı dəyişdirmək ehtiyacı, yeni bir şey yaratmaq bacarığı inkişaf edir. Oyunun süjetində real və uydurma hadisələr birləşdirilir, tanış obyektlərə yeni xüsusiyyətlər və funksiyalar bəxş edilir.

Müəyyən bir rol oynayan uşaq yalnız başqasının peşəsini və xüsusiyyətlərini sınıdır, şəxsiyyətlər: onun içinə girir, öyrəşir, onun hiss və əhval-ruhiyyəsinə nüfuz edir, bununla da öz şəxsiyyətini zənginləşdirir və dərinləşdirir.

Bir tərəfdən, uşağın müstəqil fəaliyyəti, digər tərəfdən, böyüklərin təsiri altında zənginləşir. Oyun məktəbəqədər uşaqlarda ilk məktəb olduğundan təhsil və təlim vasitələri sırasına daxildir. Oyun təhsil vasitəsidir, onun məzmununa təsir etmək, öyrətmək deməkdir, uşaqların tam ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda nəzakətli, bacarıqlı rəhbərliklə oyun uşağın üfüqlərinin zənginləşməsinə, obrazlılığın inkişafına kömək edir. O bilik formalarının inkişafına (təfəkkür, təxəyyül, maraqlarının gücləndirilməsi, nitqin inkişafı) kömək edir.

Daxili pedaqogika da belə bir formalaşır ki, uşaq bağçası müxtəlif oyunlarla ilə doldurulmalıdı. Oyunlar, bir çox pedaqoqlar, o cümlədən A. S. Makarenko tərəfindən hazırlanmışdır. Oyunun elmi əsasları, uşaqların həyat və fəaliyyətinin uşaq bağçasında təşkili formaları A.P. Usovanın əsərlərində yer almışdır. A.P.Usovanın sözlərinə görə, pedaqoq uşaq bağçasının mərkəzində olmalıdır. Oyun vasitəsilə nə baş verdiyini anlamaq, maraqlara malik olmaq, oynayan uşaqlara bu istiqamətdə təsir göstərməkdə məharətli rəhbərlik olmalıdır. Oyun pedaqoji prosesdə həyata keçirilir. Onun təşkili və gedişi, pedaqoqun onları necə yerinə yetirməsi məharətindən çox asılıdır. Pedaqoqun oyun haqqında hansı fikirlərə malik olması təhsil və öyrənmə fəaliyyətinin səmərəli qurulmasına əsaslı təsir edə bilər. Oyun zamanı bütün qrupla əlaqəli vəzifələri planlaşdırmaq məsləhətdir (öyrət uşaqları, tanış mobil oyun və fərdi işgüzar oyunlar və s. aid vəzifələri birləşdirmək (utancaq bir oğlanı açıq oyuna cəlb edin, kimsədən oyunu yeni başlayana izah etməsini xahiş edin "Tanqram").

Oyun növünün xüsusiyyətlərinə əsasən, tərbiyəçinin köməyi ilə həll edilə bilən vəzifələrin, səviyyələrin formalaşması, müəllimin başlıca vəzifələrindən biridir. Belə ki, o, yeni didaktik oyunu uşaq özü izah edə biləcək, yoldaşları ilə oynamaq imkanlarına yiyələncək, özünü əvvəlcə lider, sonra isə adi tərəfdaş kimi göstərəcəkdir. Buna görə də uşaq üçün oynamaq daha səmərəli təsir vasitəsinə çevriləcəkdir.

Bununla belə, oyunu həlli istiqamətinə yönəldilən maarifləndirici- təhsil vəzifələri, bunun bir növ müstəqil fəaliyyət olduğunu diqqətdə saxlamaq məcburiyyəti yaradacaqdır. Oyunda məktəbəqədər uşağın hər hansı birindən daha çox müstəqillik nümayiş etdirmək imkanı vardır. Uşaqlar oyunun süjetlərini, oyuncaqları və əşyaları, tərəfdaşları və s. bu prosesdə seçə bilirlər. Məhz oyunda məktəbəqədər yaşlı uşaqlar tam şəkildə aktivləşir, onların həyatı yeniləşir. Oyun zamanı uşaqlar ilk əvvəllər qazanmış olduqları təcrübəni tətbiq etməyə, yeni oyunlar yaratmağa, yoldaşları ilə ünsiyyət qurmağın yollarını tapmağa çalışırlar.

Uşaqlar arasında oynama prosesində iki növ münasibətlər:

Oyunun məzmunu ilə müəyyən edilən münasibətlərlə (şagirdlər müəllimə, uşaqlar valideynlərinə itaət edir, mühəndis işçilərə, oyun qaydalarına rəhbərlik) oyunla bağlı özünü bürüzə verən real münasibətlər, oyunla bağlı sövdələşmə, rolların bölüşdürülməsi, oyunla bağlı yaranan münaqişədən asılıdır.

Real münasibətlər, şəxsiyyət olmaq təkcə oyunda formalaşmayıb, həm də bütün müddət ərzində oyun uşaq həyatının maraqlı əyləncəli növlərindən biri olur. Biri üçün seçici simpatiya yaşayan körpə onunla ünsiyyət qurmağa çalışır. Oyun zamanı uşaq müstəqil fikir yürütməyə çəhd edir. Bu prosesdə yoldaşlarına rəğbət, həmyaşidlara maraq sayəsində uşaq oyuncağa təslim ola bilər, eyni zamanda, rol almağa cəhd edir, yəni tərəfdaşı ilə ünsiyyət naminə maraqlarını qurban verə bilər. Münasibətlərin inkişafı aşağı səviyyədə olan uşaqlar oyuna qəbul edilmir (uşaq oyunun öz süjetində israr edir, partnyorları ilə mübahisə edir, bitməmiş oyunu tərk edir). Beləliklə, real münasibətlərə əsaslanan uşaqlar formalaşmışdır. Oyun zamanı uşaqlar yoldaşları ilə ünsiyyət qurmaqdan həzz alır, çox halda onlardan kömək almaq istəyini göstərir və ya onlara özü kömək etmək niyyətində olur. Maraqlı haldır ki, uşaqlar oyun zamanı tərəfdaş-

larla əlaqələr qurmaq, ictimai rəyə tabe olmaq istəyində olurlar. Başqa sözlə desək, oyun zamanı bacarıqlar nümayiş etdirmək uşaqlarla uğurla ünsiyyət qurmağa imkan verir.

Əlverişli şəraitdə uşaqlar sosial davranış bacarıqlarına yiyələnirlər. Oyunda həmyaşdqları ilə münasibət qurmaq bacarığı sosial davranışın ilk məktəbidir. Münasibətə əsaslanan oyunlar uşaqların formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Onlarda sosial hisslər, vərdişlər; əməkdaşlıq və məqsədyönlü hərəkət etmək bacarığını inkişaf etdirir. Bundan sonra maraqların dərk edilməsi özünü təzahür etdirir. Eyni zamanda, oyun prosesində özünə hörmət, qarşılıqlı qiymətləndirmə özünü göstərir. Oyun fəaliyyətinin yüksək dəyəri ondan ibarətdir ki, onun uşaq cəmiyyətinin formalaşması üçün ən böyük imkanları vardır.

Ancaq tərbiyəçinin köməyi olmadan, hər hansı bir oyunun reallaşması uşaqların formalaşması, sosial həyata adaptasiyası mümkün olmaz. Uşaqların mədəni davranışı, idrak fəallığı, oyunların keçirilməsi və yeni metodlara uyğunlaşdırılması onlarda şəh əhval-ruhiyyə, oyunlara davamlı maraqların yaranmasına səbəb olur. Uşaqların davranışı oyun zamanı formalaşır, onların bir-biri ilə əlaqəsi, uşaq-tərbiyəçi münasibətlərinin səmimi qurulması və onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması imkanlarını ortaya qoyur. Oyun zamanı bir sıra nəzəri məsələlər nəzərə alınmalıdır. İlk öncə uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin, inkişaf meyllərinin diqqətə alınmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaşlı uşaq çox kövrək, zərif və incə hisslərə malikdir. Onlarla oyunları təşkil etmək, bura qoşulmaq zərurəti yaranarsa, bu xüsusiyyətlər diqqətdən yayınmamalıdır. Bu yaşda olan uşaqların müstəqil olmaq istəyini nəzərə almaq və onları həyata keçirmək bacarığına malik tərbiyəçilərin fəaliyyətinə ehtiyac həmişə duyulur. Bu baxımdan lazım gəldikcə tərbiyəçi müəllimlər bu istiqamətdə vaxtaşırı maarifləndirilməlidirlər.

Beləliklə, müəllim uşaqların həyat və fəaliyyətinin oyun şəklində təşkili fəaliyyət və təşəbbüskarlığı ardıcıl olaraq inkişaf etdirir, oyunda özünü təşkil etmə bacarıqlarını formalaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Voitenko T.P. Oyun öyrənmə və şəxsi inkişaf metodu kimi: Metod. qəsəbə ibtidai və orta məktəb müəllimləri üçün. - Kaluqa: Adel, 1997.
2. Tətillər: oyun, təhsil. Oh ped. məktəblilərin oyun fəaliyyətinə rəhbərlik: Müəllim üçün kitab / Ed. O.S. Qazman. - M.: Maarifçilik, 1988.
3. Lebedeva I.A. Oyunlar ölkəsinə səyahət: Rol oyunu. - Nijni Novqorod: Nijni Novqorod Humanitar Mərkəzi, 1998.
4. Pidkastıstı P.İ., Xaydarov J.S. Öyrənmə və inkişafda oyun texnologiyası. M., 1996.

Açar sözlər: müasir, məktəbəqədər, oyun, tərbiyəçi, didaktik, nəzəriyyə, pedaqoji.

Key words: modern, preschool, game, educator, didactic, theory, pedagogy.

Ключевые слова: современный, дошкольный, игра, воспитатель, дидактика, теория, педагогика.

Oyun uşağın tərbiyəsi vasitəsi kimi

Xülasə

Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlarla aparılan oyunların məzmunu, növləri, əhəmiyyəti, təşkili və aparılma texnologiyasından bəhs olunur. Eyni zamanda, uşaqlarla keçirilən didaktik oyunların mahiyyəti və tərbiyəvi imkanlarından söhbət açılır.

Play as a tool of child education

Summary

The article talks about the content, types, importance, organization and technology of games played with children in pre-school educational institutions. At the same time, the essence and educational possibilities of didactic games with children are discussed.

Игра как средство воспитания ребенка

Резюме

В статье говорится о содержании, видах, значении, организации и технологии игр, проводимых с детьми в дошкольных образовательных учреждениях. При этом обсуждаются сущность и воспитательные возможности дидактических игр с детьми.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏRCÜMƏNİN ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU

Tərcümələrin əsasında neologizmlərim mövcud olması bu prosesdə daha çox yeniliklərə malik olmanı tələb edir. Burada tərcümə sənətinin əsas forma və janrlarını bilmək labütdür. Elmi ədəbiyyatda foma janrlarına görə tərcümənin təsnifatına müxtəlif yanaşma mövcuddur. Qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dilləri hansı nitq formasında istifadə olunmasından asılı olaraq tərcümənin növləri qeyd edilməlidir. Bu tərcümə növlərinə yazılı tərcümə, şifahi tərcümə, yazılı-şifahi tərcümə, şifahi-yazılı tərcümə göstərmək olar. Yazılı tərcümə və ya mətnin yazılı tərcüməsi - ən geniş yayılmış tərcümə növü kimi qeyd olunur. Bunun özü də tərcümə edilən mətnin xarakterindən asılı olaraq bir neçə janrdan ibarətdir. Qəzet tərcüməsi, rəsmi-işgüzar tərcümə, elmi tərcümə, elmi-texniki tərcümə.

Nitq tərcüməsi ən geniş istifadə olunan tərcümələrdən biridir. Şifahi tərcümə növünün özü də iki formada olur və ardıcıl tərcümə və sinxron tərcümə kimi qeyd olunur. Yazılı-şifahi tərcümə prosesi iki cür həyata keçirilə bilər, tərcümə, yazılı orijinal mətnin tərcüməsi tərəfindən oxunub eyni zamanda (sinxron) və ya ardıcıl olaraq, yəni mətni bütövlükdə və ya abzaslarla tərcüməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Şifahi-yazılı tərcümə növünə isə praktikada nadir rast gəlinir. Orijinal mətnin yazılı tərcüməsinin tərtib edilmə sürəti şifahi nitqin sürətindən əhəmiyyətli dərəcədə az olduğu üçün bu tərcümə növü praktikada çox işlənmir. Tərcümənin bu növü əsasən tərcümə fakültələrində oxuyan tələbələrə aiddir. Bu da onların blik və bacarıqlarının artırılması məqsədi ilə istifadə olunur. tərcümədə əməkdaşlıq da şifahi, müəllif, tərcüməçi istifadəçi iştirak edir (1, səh. 4-5). Tərcümə prosesinin iştirakçıları mətnin çevrilməsində fəaliyyət göstərənlərdir. Şifahi mətnin tərcüməsində iştirakçılar əksər hallarda bir-birlərinə daha yaxın məkanda və zamanda fəaliyyət göstərirlər. Bu zaman video konfranslar üçün şifahi olunan tərcümə xidməti və buna bənzər hallar müəyyən baxımdan istisnadır. Şifahi tərcümədə iştirak edənlər isə: 1) tərcümə xidmətini şifahi edən tərəf, 2) nitqi tərcümə olunan şəxs, 3) dilmançılıq fəaliyyətini həyata keçirən tərəf, 4) dinləyici tərəf. Bu prosesdə texniki vasitələrlə ötürülməsini təmin edən texniki işçilərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Sinxron tərcümədə əməkdaşlıq çox diqqət mərkəzində olur. Burada da yazılı tərcümədə olduğu kimi, şifahi şirkət, dövlər və ya ayrıca bir fərd ola bilər. Həmin tərəf nitqin müəllifi də ola bilər. Kompüter tərcüməsi son zamanlar informasiya texnologiyalarının sürətli inkişaf nəticəsində geniş vüsət almışdır. Buna baxmayaraq, bu cür tərcümə hər zaman redaktə edilməlidir. Əgər insan-dilçi təhlili və ya sintezdə sırf formulla əlamətlərdən başqa özünün dilçilik sahəsindəki biliyinə lazım gəldikdə, ekstralingvistik məlumatlara əsaslanırsa kompüter bu imkanlardan tamami ilə məhrumdur. Kompüter bu və ya digər məlumatı “anamlıq”, “dərək etmir”, sadəcə olaraq tanıyır, çünki “maşın obrazı” deyil, “kodu”, “görür”. Ona görə də maşında bu və ya digər məlumatı “anlama, dərək etmə” prosesi kodun tanınmasına aparır, çıxaran müəyyən əməliyyatların yetirilməsi ilə əldə edilir.

Transliterasiya üsulu da tərcümə geniş yayılmışdır. Bu üsul ilə ingilis dilindəki sözlərin Azərbaycan dilinə qrafikası ilə və əksinə çevrilməsindən ibarətdir. Məsələn, robot Novfored və s. Bu üsuldan həmçinin neologizmlərinin tərcüməsində də çox istifadə olunur. Neologizmlərinin tərcüməsində əsas çətinlik törədən səbəb yeni yaradılmış sözlərin izah edilməsidir. Əslində mənası məlum olan neologizmlərin tərcümə məsələsi çox sadə olunmuşdur. Həmin neologizmlərin hansı növ sözlərə aid olduğundan asılı olaraq müvafiq tərcümə üsullarının köməyi ilə həll edilir. Neologizmlərin tərcümə prosesini aşağıdakı məsələləri tənzimləyir. İngilis-Azərbaycan lüğətlərindən istifadə onu ingilis-ingilis lüğətində axtarmaq lazımdır. Bu növ lüğətdə xüsusi növ New Words Section bölməsi vardır. Bunun üçün lüğətlərin ən çox buraxılışından istifadə etmək lazımdır (2, səh.8-9). Kontekstdən neologizmlərin mənasının izahlı şəkildə müəyyənləşdirməklə tərcümənin əsasını təşkilə qeyd olunmasına labüd sayır. Həmin neologizmlərin mənasının izahı üçün onun strukturunun təhlili birdən birə meydana gəlmir. Onlar dildə artıq mövcud olan söz və morfemlər əsasında yaradılır. Həmin söz və morfemlərinin mənasının təhlili isə neologizmlərin mənasının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Neologizmlərin tərcüməsi bir dildən digərinə bir başa və ya izahlı şəkildə təqdim edilməlidir. Hər hansı dildə onun bir başa ekvivalentinin mövcud olmaması çox çətinlikdir. Buraya hır hansı texnoloji yeniliyin adı, şirkət adları, ticarət nişanları, elmi və texniki terminlər və s. aid ola bilər. Məsələn, lobby, tender, cold point LTD, modem, adapter və s. beynəlmilləl sözlər və terminlərin tərcüməsində transkripsiya, problemləri ola bilər. Ümumiyyətlə, xroniki adlar, toponimlər, neologizmlər kimi, sözlərin başqa transkripsiya həm də

¹¹⁵ Azərbaycan Tibb Universitetiasefixanova@gmail.com

terminlərin tərcüməsində çox geniş istifadə olunur.

Qeyd etməliyik ki, termin anlayışı hər hansı bir müvafiq elm, texnika - incəsənət, tibb və digər sahələrə aid olan müəyyən anlayışın adı olan söz və ya söz birləşməsidir. Terminlər ümumi ədəbi dilin leksikasının bir hissisini təşkil edir, lüğət tərkibinin digər vahidləri ilə eyni linqvistik xüsusiyyətlərinə malikdir. Terminlərin tərcüməsi tərcümə olunan mətnin aid olunan sahə, eyni zamanda xarici, eləcə də doğma dildə terminologiya sahəsində müəyyən biliklərə sahib olmağı tələb edir. Terminlərin tərcüməsində əsasən sistemlilik, kontekstdən asılılıq birmənəlik və dəqiqlik tələb olunur. terminlərin əsas tərcümə üsulu ekvivalentlərin istifadəsi ilə həyata keçirilir. Bu ekvivalentlər tərcümə dilində daimi və bütöv olmaqla dəqiq leksik qarşılıq birləşməsidir. Məsələn, magnitude – ölçü, oxygen – oksigen və s. Latın və yunan mənşəli sözlərdə terminlərin tərcüməsi daha fərqlidir: sterephonic – stereofonik, acoustik – akustik və s. (3 səhifə 20-22). Azərbaycan (həmçinin digər dillərdə) dilin meydana gəlməsi əsasən ingilisdill ölkələrin yeni texnologiyalarının yaradılması və tətbiqində üstünlük təşkil edilməsi ilə şərtləndirilən alınma terminlər (kompakt – disk, smartfon və s). beynəlmiləl sözlərin tərcüməsində transliterasiyadan geniş istifadə olunur. Beynəlmiləl sözlərə əsasən yunan və latın, həmçinin müasir dillərdən yaranan sözlər əsasən, terminologiya musiqi sahəsində - italiyan dilindən, balet sahəsində - fransız dilindən kompyuter və biznes terminologiyasında (ingilis dilindən alınan sözlər) aiddir. Bizə məlumdur ki beynəlmiləl sözlər digər dildən alınmaqla meydana gəlir. Bu cür sözlər səslənmə yazılış və məna baxımdan çox oxşar olduğundan tərcüməsi transliterasiya üsulu ilə həyata keçirilir: contrast – kontrast, electron – elektron, president – prezident, theorem – teorem və s. Büynəlmiləl sözlər elm və texnikanın müstəlif sahələrində istifadə olunur və transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunur. Fizikada atom – atom, proton – proton, focus – fokus, riyaziyyatda inteqral – inteqral, theorem – teorem və s., radio-texnologiyada radio-radio, diod – diod, detector – detektor, kimyada cation – kation, anion – anion, amorphism – amorfizm, tibbdə virus – virus, syndrome – sindrom kimi tərcümə olunur. ingilid dili üçün başqa bir səciyyəvi xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, felin gerund adlanan şəxsiz forması və onunla sintaktik vəziyyətlərdə işlədilməsidir. Bu da tərcümə prosesində düzgün söz sırasının işlənməsi əsas rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə zamanı cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır. Dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik məsələsi, ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal kateqoriyası ilə sıx sürətdə bağlıdır. İsmnin hal kateqoriyaları zərf olan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır. Müasir ingilis dilində bir sıra hallarda eyni morfoloji formada işlənmə mübtədə və vasitəsiz tamamlıq ancaq cümlədə tutduqları yerə görə fərqlənir. Məsələn, the hunter killed a bear – ovçu ayını öldürdü. Bu cümlədə mübtədə (the hunter) və vasitəsiz tatamlıq (a bear) ümumi halda işləndiyi üçün morfoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Onları fərqləndirən, birincinin (the hunter) cümlənin başlanğıcında, xəbərdən əvvəl, ikincinin isə (a bear) xəbərdən sonra işlənməsidir. Başqa sözlə desək söz sırasıdır. Beləliklə, ingilis dilində cümləni təşkil edən sözlərin məna və vəzifəsini müəyyənləşdirmək bununla da onun ümumi semantikasına başa düşmək və nəhayət, düzgün tərcümə etmək üçün söz sırasını ilmək son dərəcədə vacibdir. Azərbaycan dilində isə söz sırası sərbəstdir. Azərbaycan dilində söz sırasının dəyişməsi cümlənin ümumi mənasını dəyişmir (4, səh.17-18).

Tərcümə zamanı cümlə quruluşuna, cümlənin növünə diqqət yetirmək lazımdır. The construction with – the Gerund we want our country to develop – biz ölkəmizin inkişaf etməsini istəyirik, yaxud biz istəyirik ki, ölkəmiz inkişaf etsin. Bu cür quruluşlu cümlələrdə ingilis dilində dəyişiklik etmək mümkün deyildir. The hunters were seen walking and hunting in the forest – ovçuların meşədə gəzdirdiyi və ov ovladıklarını gördük. Bu quruluş (subjective participial construction) özü də fərqli bir şəkildə tərcümə edilir. İngilis dilindəki cümləni düzgün tərcümə etmək üçün hər çeydən əvvəl onun mənasını başa düşmək vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün cümlədə qrammatik, əsasən, sintaktik təhlil, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin tapılması onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Xarici dildəki cümlənin təhlili ilə ana dilindəki cümlələrin təhlili arasında əsaslı fərq vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, ana dilində qrammatik təhlil cümlənin mənasını açmaq üçün deyil, mənanın hansı dil vasitələri ilə ifadə olunduğunu müəyyən etmək üçün aparılır. Buna da cümlənin mənası oxu prosesində çox asanlıqla başa düşülür. Xarici dildə isə cümlə prosesində mənadən çıxış edərək formanı müəyyənləşdiririk. Beynəlmiləl terminlərin vacib xüsusiyyətlərindən biri onların beynəlxalq elmi-texnologiya fondunu təşkil etməsidir. Bu beynəlxalq fondada olan sözlər, elmi-texniki ədəbiyyatın oxunmasını, anlaşılıqlı olmasını və tərcüməsini asanlaşdırır. Hər iki dildə, yəni həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində beynəlmiləl sözlər eyni mənanı bildirdiyinə görə onlar bir birinin ekvivalenti hesab edilir. Bu cür sözlərin də tərcüməsi onların formasından göründüyü kimi ilk baxışdan heç bir çətinlik

törətmir. Buna naxmayaraq, bəzi hallarda hər iki dildə formaca eyni lakin mənaca fərqli sözlərə də rast gəlik. Məsələn, massive tube failures – borunun massiv zədələnməsi deyil, borunun ciddi zədələnməsi kimi tərcümə olunmalıdır.

İngilis dilində olan söz mənə baxımından Azərbaycan dilindəki sözlərdən genişdir. Azərbaycan dilindəki söz ingilis dilindəki sözün hər mənəsi ilə üst-üstə düşür. Bu o zaman baş verir ki, ingilis dilindən alınan söz Azərbaycan dilində yalnız bir mənədə istiadə olunur. Bu növ alınma sözlər dilimizdə kifayət qədər çox olur, tərcümə zamanı çətinliklər yaradır. Transliterasiya üsulu ilə tərcümə edilən bəzi sözlərin mənaları nadir hallarda düzgün hesab edilir. Azərbaycan dilində olan sözün mənəsi ingilis dilində mövcud deyil, yəni Azərbaycanca olan söz olan ingilis dilindəki oxşar formasında daha geniş mənə bildirir. Bu nadir hallarda baş verir. Buna səbəb isə adətən hər iki dildə olan həmin sözün üçüncü dildən götürülməsidir. Bu tip sözlər adətən çox ciddi səhvlərə səbəb olmasa da tərcüməni iki mənəli edər və ya anlaşılmazlıq yarada bilər. İngilis və Azərbaycan dilində oxşar formaya malik olur, lakin tamami ilə fərqli mənə verir. Tərcümə zamanı bu cür sözlərin transliterasiyası mətnin mənə baxımından ciddi təhrifinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, həmin sözlərin və onların mənalarını həm azərbaycanca, həm də ingilis dilində bilmək vacibdir. Məsələn actual – aktual deyil - hazırki, aspirant – aspirant deyil – iddiaçı deməkdir, complexion – kompleksiya yox – sifətin rəngli kimi tərcümə olunur (4, səh. 31-33). Beləliklə düzgün tərcüməyə nail olmaq üçün müvafiq sözlərin hədəf dildəki mənə istifadə xüsusiyyətləri haqqında dəqiq biliklərə malik olmaq əsas şərtidir. İngilis dilindəki elmi sözlər və terminlər elmi-texniki mətnlərdə müəyyən spesifikliyə malik olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunu tamami ilə müqaisə etmək olmadıq üçün göstərdiyiniz əsas xüsusiyyətlərlə kifayətlənmək olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Eugin Nida “Toward a science of Translating”, 1964.
2. Translation Studies “A brief history of the discipline”, 1970 Moscow.
3. Словарь линг терминов О.С.Ахтанова, Бархударов, 1975. Москва.
4. Tofiq Abasquliyev “İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin qrammatik əsasları”. Elm, 1974, Bakı.

Açar sözlər: leksika, lüğət, tərcümə, transkripsiya.

Key words: translation, lexis, transcription, lexicon vocabulary.

Ключевые слова: перевод, лексика, транскрипция, словарь, транслитерации.

Xülasə

Məqalədə tərcümənin dilin inkişafında olan rolunu göstərməkdir. Tərcümənin mahiyyətinin və tələbələrin açıqlanması onun müxtəlif növ və formalarının təsvir və izahının zərurəti edir. Mövzular üzrə təqdim olunan materialların bəzilərində müəllim ayrı-ayrı illərdə dərc edilən məqalələrini göstərmək olar. Peşəkarların tərcüməsi isə müxtəlif dillərin daşıyıcıları arasında ünsiyyət qurulmasına xidmət edir. Bu proses peşəkar səviyyədə yerinə yetirilmişdir. Bu da işin keyfiyyətli şəkildə görülməsini nəzərdə tutur. Tərcümə istifadəsinin gözləntiləri olduğu kimi, tərcümədə çəkdiyi əziyyətin, daşdığı məsuliyyətin qiymətləndirilməsində maraqlı olur. Təqdim olunan məqalədə qeyd olunur ki, humanitar elmlər sahəsində tərcümə nəzəriyyəsi sayəsində tərcümə anlayışının bir neçə tərfi mövcuddur. Tərcümə bir dildə təqdim məlumatın başa dil vasitəsilə öyrənilməsidir. Tərcümə bir dildə olan mətnin onun məzmun və mənəsini dəyişdirməmək şərti ilə, digər dildə yenidən yaradılma prosesidir. Mətnlər xüsusiyyətlərinə görə, fərqli oluqlarına görə onların tərcüməsi də konkret janrın özəllikləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Ümumiyyətlə, mətnin tərcüməsi özü də xüsusi məsuliyyət tələb edir. Ümumiyyətlə, söhbət elmi və ya elmi-texniki mətnlərdən gedərsə, tərcümə mətnləri sahəsində bilik və bacarıqlardan başqa, həm də həmin sahənin terminologiyası ilə bağlı biliklərə malik olmaq vacibdir. Tibbi mətnlərin tərcüməsi daha çox məsuliyyət tələb edir. O cümlədən, tibbi terminologiyanın dərinliklərini bilmək və bu bacarıqlara yiyələnmək tərcüməçidən sonsuz məsuliyyət olmasını bildirir.

The important role of translation in teaching english summary

Summary

In the translation process, typically there are three main phases which are pre-translation, translation and post translation. In the pretranslation phase, the project is planned. The translation phase includes the translation of the content. The last step includes editing proofreading and other quality control measures. When global business and communication are taken into consideration, translation is frequently accepted as an essential component. Identifying the need of translation is an important, first step in the translation process. You're looking to expand into new markets, communicate with a global audience. One of the most apparent reasons why you need the translation is that there is a language

barrier between you and you target audience. The art of translation has ancient traditions and have been widely used for a long time. However the rapidly developing and globalizing world has expanded the role of translation. In the modern times the cultural exchange grows knowledge increases 2 international communication enlarges. The article highlights the concepts of translation its emergency history. It provides information based on the forms 2 genres of translation. Translation process is described in several stages. The lexical aspects of translation are explained through examples. The definitions of the terms, neologisms, international words and pseudo-international words are provided. The ways of translation of neologisms, international words including the terms of different fields of science through transliteration and transcription methods are illustrated.

Значительная роль перевода в обучении английскому языку

Резюме

Чтобы интегрироваться в современный мир нужно уметь представлять себя свои идеи и свой бизнес на английском. Переведенное на английском резюме или научный труд значительно повышают шансы на успех. Искусство перевода имеет древние традиции и широко испокон веков. Однако быстро развивающийся и глобализирующийся мир расширения роль перевода. В наше время культурный обмен растет, увеличивается знание и расширяется международное общение, делая феномены перевода более фундаментальными. В статье подчеркивается концепция перевода и исторические его явления. Предоставлена информация о формах и жанрах перевода. Процесс перевода описан и несколько этапов. Лексические аспекты перевода объясняются примерами. Предоставляются определения терминов, неологизмов и международных слов. Показаны способы перевода неологизмов, международных слов и псевдонимы различных областей науки с помощью методов транслитерации и транскрипции. Анализируются проблемы, возникающие в результате применения транслитерации и транскрипция и показаны источники этих проблем. В конце представляются рекомендации для перевода с помощью транслитерации. В статье показана основная роль перевода между языками.

Rəyçi: prof. Z.Ş.Məmmədova

Sevinc Bəxtiyar qızı Vəliyeva ¹¹⁶

ƏDƏBİYYATIMIZDA ANA DİLİ PROBLEMİNİN BƏDİİ HƏLLİ (MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ)

Giriş. Anadilli ədəbiyyat yaratmaq ən qədim zamanlardan ədiblərimizin əsas məqsədlərindən olmuşdur. İlk türkdilli abidələrimizdən hesab edilən “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı da bunun əsas örnəyidir. Lakin VII əsrdən etibarən ərəzilərimizin ərəblər tərəfindən işğal olunması ədəbiyyatımıza da təsir edərək, onun inkişaf istiqamətini dəyişir. Dövrün tələbi ilə əsərlərin ərəb-fars dilində və ərəb qrafikası ilə qələmə alınması öz təsiri sonrakı dövrlərdə də göstərmiş, dilimizin uzun müddət yad təsirlərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, həmin zamanlarda belə anadilli əsər yazaraq buna qarşı qoymağa çalışan şairlərimiz olmuşdur: İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, eləcə də Şah İsmayıl Xətayi və s. Azərbaycan və Anadolu türklərinin böyük dəstəyi ilə bir türk dövləti quran Şah İsmayıl qurduğu dövlətdə öz ana dili olan türk dilini rəsmi səviyyəyə çatdıran ilk şah olmuşdur. Belə ki, o, xarici ölkələrlə rəsmi yazışmalarında bu dildən istifadə etmiş və türk dilində bir çox rəsmi sənədlər və məktublar yazmışdır. Onun bu addımı özündən sonra gələn xələfləri və dövlət rəsmilərinə də örnək olmuşdur. Şah İsmayıl rəsmi yazışmalardan başqa, ordu mənsubları, əmirilər, dövlətin yüksək rütbəli adamları ilə danışmaq zamanı öz ana dilindən istifadə edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayılın ana dilində əsər yazması təkcə dövlət rəsmiləri deyil, bu dili danışan xalqa belə örnək olmuş, türkdilli şair və yazıçıların öz dillərində əsərlər yazmaları üçün zəmin yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin yeni dövründən etibarən ana dilində yazan ədiblərimizin sayı daha da artdı. Bu dövrdə saray ədəbiyyatı, ənənəvi poeziya, dini-təriqət şeirinin janr imkanları zəifləmişdir. Yeni dövr ədəbiyyatı ictimailəşmiş, millətin tarixini, coğrafiyasını, etnoqrafiyasını, onun maarifçi realizmini, maarifçi realizm metodunu bədii yaradıcılıq düşüncəsinə gətirmiş, Azərbaycan və azərbaycançılıq anlayışlarını konkretləşdirmişdir. Bu baxımdan milli Azərbaycan ideyası, maarifçi realizm yaradıcılıq metodu Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır. Axundzadə şeir, nəsr və dramaturgiyası ilə ədəbiyyatda ictimai vəzifələr müəyyənləşdirmiş, maarifçi-realist fikri ədəbiyyatın önünə çıxarmış, xalqın azərbaycançılıqməfkurəsini canlandırmışdır. Dəyərli ədibimiz Azərbaycan xalqını müstəqil, savadlı, maarifə, mədəniyyətə bağlı bir xalq kimi görmək istəyirdi. Odur ki, bütün həyatını, fəaliyyətini bu taleyüklü məsələyə həsr etmişdi. Axundzadə həmçinin geniş xalq kütlələrini tez və asan bir yolla savadlandırmaq üçün köhnə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparmış, Azərbaycan dilinin saələşdirilməsi uğrunda çalışmışdır.

Əlifba sahəsində böyük maneələrə baxmayaraq, alovlu vətənpərvər ədib öz əqidəsindən dönmədi, ömrünün axırına qədər bu sahədə qələm çaldı. XX əsrin əvvəllərində isə bu problemin qabardılması Mollanəsrəddinçi şairlərin timsalında daha çox özünü göstərir. Bu dövrün ziyalıları arasında hansı dilin ədəbi dil olması uğrunda gərgin mübarizə gedirdi. Bəziləri osmanlı türkcəsini ədəbi dil kimi qəbul edir, bəziləri isə digər dillərə meyl etməklə doğma ana dilinə ögey münasibət bəsləyirdilər. “Füyuzat” jurnalının nümayəndələri nə qədər osmanlı türkcəsində yazılar yazıb, bu dili normallaşdırırdısa, mollanəsrəddinçilər də bir o qədər ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparırdı. Füyuzat səhifələrində mürəcə osmanlı ədəbiyyatı, estetizm və dekantizm təbliğ edilir, bunun əksinə böyük klassiklərin, xüsusən Azərbaycan və rus klassiklərinin yaradıcılığı təhrif olunurdu. Ana dilimizin özgələşdirilməsi problemi məişətdə aktual problem olduğu qədər, ədəbiyyatımızda da öz əksini tapmışdır. Demək olar ki, ədəbiyyat tariximizin bütün dövrlərində bu mövzudan bəhs edən şair və yazıçılara rast gəlmək mümkündür.

Əsas hissə. Milli oyanış, ictimai tərəqqi və mənəvi inkişaf dövrü kimi xarakterizə edilən XX əsrin əvvəllərində ən çox gündəmdə olan məsələlərdən biri ana dili məsələsi idi. Xalqı oyanışa çağırmaq, geniş kütlələri milli dəyərlər, istiqlal və inkişaf düşüncəsilə maarifləndirərək yeni ictimai-siyasi dönəmə daxil etmək həm də ana dilinin roluna və onun fəaliyyət dairəsinə diqqəti artırır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı tam olaraq bu missiyanı öz üzərinə almışdı. Professor İslam Ağayev yazır: “1906-cı ilin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin”də Azərbaycan satirik publisistikasının yaranması əsasən üç məsələ ilə əlaqədar idi: ideya, dil və üslub, janr” (1, s. 38). Cəlil Məmmədquluzadə jurnalın ilk sayında dərc etdirdiyi proqram xarakterli “Sizi deyib gəlmişəm...” yazısında bu prinsiplərin önəmliyini bəyan etmişdir. Redaktor bu səslenişlə xalqın minilliklər boyu yığılıb qalmış problemlərini özününküləşdirə bildi, onların mənafeyinə xidmət edəcəyini açıqladı. O, əqidə və ideya birliyi ətrafında mollanəsrəddinçiləri sıx birləşdirdi və ilk satirik mətbuat orqanı kimi Azərbaycan xalqının problemlərinə yaxından nüfuz edərək ictimailəşdirdi. Cəlil Məmmədquluzadə bu ədəbi formalarla “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsinin nümayəndələrinə xalq tərəfindən maraqla qarşılanan, oxunaqlı, dinamik publisistik janrların təsir gücünü, aktuallığını, operativliyini göstərə bildi və öz həmkarlarına belə əsərlər yaratmağa stimula verdi. Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsi təşəbbüsü sayəsində bu istiqamətdə böyük işlər görüldü. Ölkəmizdə Ana dilinin saflığı və inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizə ideyası mollanəsrəddinçilərin

¹¹⁶ BDU-nun magistrantı. veliyeva@1453gmail.com

rəddinçilərin Azərbaycançılıq ideyasının əsas tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Bu cəhətdən Azərbaycan milli ictimai fikir tarixində mühüm yeniliklər həyata keçirən “Molla Nəsrəddin” jurnalı eyni zamanda milli ədəbi dil kimi Azərbaycan dilinin kütləviləşməsi və inkişafına misilsiz xidmət göstərmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyət göstərən ədiblər millətin oyanışına xidməti ön plana çəkirdilər, çünki Azərbaycanın milli oyanışı milli ideya uğrunda mübarizə hərəkatının çox mühüm tərkib hissəsi idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk sayından sonuncu sayına qədər ana dilində dərc olundu. Dili sadə və anlaşıqlı, xalq dilinə yaxın olan bu jurnal xalqın mənafeyini üstün tutub, ilk satirik mətbuat orqanı kimi Azərbaycan xalqının dərdlərinə yaxından nüfuz edərək ictimailəşdirdi. Elə jurnalın bu qədər çox sevilməyinin əsas səbəblərindən biri də bu idi. Jurnalın ilk sayında Cəlil Məmmədquluzadə özünün əsl məramnaməsini həmvətənlərinə bu cümlələrlə çatdırdı: “Məni görə bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eybdir və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi... hərdən bir ana dilini danışmaq ilə keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var!”

Mollanəsrəddinçilər Azərbaycan dilini bəyənməyən, ana dilinə laqeyd yanaşan, onun qiymətini alçaldan adamlara qarşı amansız olmuş və jurnal səhifələrində ciddi şəkildə tənqid etmişlər. “Molla Nəsrəddin” jurnalında bu mövzuya dair bir çox felyetonlara, şeirlərə, hekayələrə, maraqlı şəkillərə və karikaturalara rast gəlmək olar. Bunlardan “Dili tutulub”, “Dil”, “Ana dili”, “Meymunlar”, “Bizim obrazovannılar”, “Əvvəlinci məktub”, “İkinci məktub” və s. misal göstərmək olar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Ana dili” məqaləsində dilimizi hörmətdən salan, onu özgə (yad) sözlərlə korlayan ziyalıları birmənalı şəkildə tənqid edirdi. Bu dövrdə xalqın savadlanması, ana dilinin inkişafı üçün ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz olunması çox vacib məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilirdi. Bu məsələnin əhəmiyyətini dərinədən başa düşən C.Məmmədquluzadə onun həyata keçirilməsi uğrunda ciddi səy göstərirdi. O, “Əlifba” və digər məqalə və felyetonlarında ərəb əlifbasının çatışmazlıqlarından ətraflı bəhs etmiş və belə nəticəyə gəlmişdi: “Mən elə qanıram ki, nə qədər ərəb əlifbası ilə yazı-pozu edilir, mətbuat tərəqqi tapmayacaq, dil hörmətdən düşəcək, milli ədəbiyyat puç olacaq. O millət qeyri bir güclü millətə qarışib yox olacaqdır”. Cəlil Məmmədquluzadə bu dəyərli yazıları ilə M.F.Axundovun fikirlərinə şərik çıxır, onun davamçısı kimi çıxış edirdi.

“Ana dili” felyetonunda ali təhsilli azərbaycanlıların ana dilində danışmadıqlarını tənqid edərək yazırdı ki, ali təhsil almış bir gənc məktəbi bitirib evinə gəlir. Onunla görüşə gələn molla əvvəl ərəbcə, sonra farsca onunla söhbət etməyə çalışır. Ali təhsilli gənc onun dediklərini anlamır, oğlan rus dilində danışır, bu zaman da molla heç bir şey anlamır. Nəhayət, onlar bir-birlərini anlamayaraq söhbəti bitirirlər. Bu söhbətə qulaq asan ana gəlib oğluna deyir ki, mən başa düşmədim, siz nə dildə danışsınız. Oğlan cavab verir: “Ana, mollaşın biz ana dili danışırıq...” Anası deyir: “Yazıq ana dili”. Beləliklə, 3 nəfər azərbaycanlı bir-birini başa düşmədən ayrılırlar.

C.Məmmədquluzadə kimi Ö.F.Nemanzadənin publisistik yaradıcılığında da dil məsələlərinə həsr etdiyi məqalələri önəmli yerə sahibdir. O, vətənpərvər bir ziyalı kimi həmişə ana dilinin təmizliyinin keşiyində dayanmış və bu sahəyə aid bir sıra məqalələr yazıb nəşr etdirmişdir. Ömər Faiq Nemanzadəyə görə milləti sevməyin birinci əlaməti (addımı) onun dilini sevməkdir. Professor Şamil Qurbanov yazırdı ki, “milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu.” Bu da təsadüfi deyildi. Çünki XX əsrin Azərbaycan ziyalılarının əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə olanlar idi. Ömər Faiq Nemanzadə yazırdı: “Dil yoxluğu millət yoxluğudur”, “Mən inanmıram ki, dilini sevməyən xalqını sevsin”, “Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq” və s. Nemanzadə “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” məqaləsində dilimizin ahəng qanununu inkar edib, onu ərəb-fars qəlibinə salmaq istəyənlərə tutarlı cavab verirdi. O, məqalədə yazırdı: “Atalarımız müsəlmanlığı ərəb hərfləri ilə və ərəb dili ilə öyrənmək istəyib, böyük zərərlərə, fəlakətlərə düşər oldular. “Düşün sonra iman gətir” qaydasını buraxıb, “gözünü, beynini yum ərəb dili ilə, ərəbə, müqəlidliklə iman gətir” - üsulunu təqib etdilər. Bu yol ilə həm özləri, həm də bizləri bədbəxt etdilər”.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə cəbhəsini özünün bu məsələdə də ardıcıl mövqeyi və əzmkarlığı ilə daha da güvvətləndirən Əli Nəzmi yazırdı:

Göz dururkən yazaq nə eyn, nə çeşm,
Gizlini gizlədib nəhan deməyək
Var ikən türklərin oxu, yayı,
Kırpiyə tir, qaşa kəman deməyək
Ya günə ruz, ruzigar yelə,
Gecələr söyləyək, şəban deməyək... (Ə.Nəzmi seçilmiş əsərləri s. 291)

Burada Əli Nəzmi öz milli sözlərimiz varkən ərəb-fars sözlərinin işlənməsinə qarşı çıxmış, öz dilimizin gözəlliyini vurğulamışdır. Dilimizdə göz sözü varkən eynək çeşmək deməyə görə olmadığını bildirirdi. Əcnəbi sözlər dilimizi korlayaraq özgüləşmə probleminin yaranmasına səbəb olur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının fəal nümayəndələrindən olan Əliqulu Qəmküsar da ana dilinin saflığı uğrunda

runda mübarizə aparmış, öz yazılarında ana dilinin saflığına başqa dillərdən qırıq-qırıq sözlər deməklə özünü intelligent kimi aparən fəzilətsiz “fəzilət sahiblərini” ifşa edir Rus dilindəki sözlərin dilimizdəki sözlərə qarışması ilə yaranacaq fəlakəti kəskin qələmi ilə izah etməyə çalışır:

Hər kəs ki, gedir rus dilini qılmağa təhsil,

Az-maz qonuşur türki lisanı bir -iki il,

Bəs ki qarışır bir-birinə sonra bütün dil,

Kim zənn edəcəkdir bu müsəlman gərək olsun (Ə.Qəmküsar seçilmiş əsərləri. s. 27)

Öz ana dilinə xor baxan, ana dilində danışmağı özünə əskiklik hesab edən, Avropada təhsil almış, zahirən bilikli, ziyalı görünən, amma daxilən son dərəcə mürtəcə fikirlərlə yaşayan, ana dilinin tədris edilməsinə əhəmiyyət verməyən və xalqın öz dilində, öz məktəbində savadlandırılması mövzusunda mühafizəkarlığı müdafiə edənlər “Molla Nəsrəddin” jurnalında kəskin şəkildə tənqid olunurdu.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Cəlil Məmmədquluzadə və onun silahdaşlarının ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsinə xidmət edən əsərləri ədəbiyyatımızda milli özünüdərk, oyanış və maarifin tərəqqisini sürətləndirən bir himn rolunu oynadı. Hərəkət halını alan bu mübarizə ana dilimizin özgüləşdirilməsinin önəmli ölücündə qarşısını aldı. Xalqın tərəqqisi onun ana dilindən başlayır, ana dilini unudan, onu başqa dillə əvəz etməyə çalışan xalq heç vaxt müstəqil ola bilməz, başqalarının əsarətində düşər. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi “Xalq xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”. Xalq olaraq bu günə qədər ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmış ədiblərimizin, həmçinin molla-nəsrəddinçilərimizin missiyasını öz üzərimizə götürüb ana dilimizi yad təsirlərdən qorunmalıyıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev İ. “Molla Nəsrəddin”in poetikası. Bakı, Elm, 1985
2. Hacıyev C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1955
3. Hüseynov F. Molla Nəsrəddin və Mollanəsrəddinçilər. Bakı, 1986
4. Səfərli Ə., Yusuflı X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin" jurnalı, molla-nəsrəddinçilər, ana dili, satira, dil problemi, tənqid.

Key words: "Molla Nasraddin", Mollanasreddinchi poets, mother tongue, satire, language problem, criticism.

Ключевые слова: Журнал «Молла Насреддин», Молланасреддинчилар, родной язык, сатира, языковая проблема, критика.

The artistic solution of the language problem in our literature (in the context of the creativity of Mollanasraddinchi poets)

Summary

In the article, the artistic solution to the problem of the mother tongue, which is one of the topical topics in our literature, was studied in the context of the creativity of Mollanasraddinchi poets. For centuries, our mother tongue has been exposed to foreign influences related to both political and religious issues, which has also had an impact on our literature. Our poets touched on this topic in their works and tried to actualize the problem of mother tongue and fought for its solution. Izzeddin Hasanoglu, M. Fuzuli, I. When Nasimi started writing his works in his native language, this situation had its effect on the later periods as well. In the 16th century, at the initiative of Shah Ismail Khatayi, state correspondence and negotiations began to be conducted in the mother tongue. M.F.Akhundov was one of the prominent figures who fought for the purity of our mother tongue in the 19th century, in the 20th century, this struggle was further enhanced by Mollanasraddinchi poets and became a movement. Jalil Mammadguluzade continued the mission of M.F. Akhundov and fought for the purity of our mother tongue, and his pen pals also joined this struggle and spoke on the same front as him.

Художественное решение языковой проблемы в нашей литературе (в контексте творчества Молланасрадинчи поэты)

Резюме

В статье художественное решение проблемы родного языка, являющейся одной из актуальных тем в нашей литературе, исследовано в контексте творчества поэтов Молланасрадинчи. На протяжении веков наш родной язык подвергался иностранному влиянию, связанному как с политическими, так и с религиозными вопросами, что также оказало влияние на нашу литературу. Наши поэты затрагивали эту тему в своих произведениях, пытались актуализировать проблему родного языка и боролись за ее решение. Иzzeddin Гасаноглу, М.Физули, И.Насими начал писать свои произведения на родном языке, эта ситуация отразилась и на более поздние периоды. В XVI веке по инициативе шаха Исмаила Хатаи государственная переписка и переговоры стали вестись на родном языке. Если М.Ф.Ахундов был одним из видных деятелей, боровшихся за чистоту нашего родного языка в XIX веке, то в XX веке эта борьба еще более усилилась поэтами Молланасрадинчи и превратилась в движение. Джалил Мамедгулузаде продолжил миссию М.Ф.Ахундова и боролся за чистоту нашего родного языка, и его друзья по переписке также присоединились к этой борьбе и выступали на одном фронте с ним.

Rəyçi: F.ü.f.d. dos. Məhərrəm Vəliyev

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Бильгеис Бахшали кызы Гулиева

ДИДАКТИЧЕСКАЯ ПОЭМА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПЕРСОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Всевышний Аллах подарил человеку речь и как средство коммуникации и как возможность выразить свою индивидуальность, и как форму богослужения. Именно в качестве последнего воспринимали слово средневековые поэты Востока.

На Востоке, по причине его древности и глубокой духовности, впервые поняли силу, которой обладает слово. Этот дар Всевышнего был старше, чем человек. Мусульманские теологи исходя из текста Священного Корана, согласно которому Всевышний Аллах создал все сотворенное одним повелением “Будь”, справедливо считали именно слово самым первым из творений Господа Великого (8).

Исходя из этого, слово приобретало глубочайшую значимость во всем творении, как древнейшее из сотворенных.

Слово было самым важным инструментом, которым были одарены пророки. Этим оружием они бились за совершенствование общества в целом и человека в частности. В понимании средневековых восточных мастеров пера слово было честью и милостью божественными, которыми Единый Создатель благословлял не каждого из своих рабов.

Именно такое отношение к жемчужине слова мы наблюдаем и в персоязычной литературе средневековья.

Практически все выдающиеся представители персоязычной средневековой поэзии в своем наследии обращались к теме святости слова, и посвящали целые главы в своих маснави понятию и функциям, возможностям слова, в том числе, слова поэтического. Кстати именно мерная речь, в противовес прозаической, считалась более действенной и изысканной, с точки зрения воздействия на психику, моральный и духовный облик человека.

По мнению восточных поэтов и мудрецов, дар слова следовало беречь и использовать только во благо. Благом естественно выступало наставление на верную дорогу. Возможно, по этой причине, в культуре Востока так высоко ценилось литературное назидание.

Художественные произведения, которые имели идеей призвать читателя к совершенствованию, всегда обладали особым статусом во всем наследии мастера пера. Даже придворные поэты, которые большей частью обращались к панегирике в своих диванах, и те старались, так или по иному, все же затронуть тему назидания и духовного наставления. Что уж говорить о тех представителях средневековой поэзии, кто презрел служение при дворе и посвятил свой талант поклонению Всевышнему.

В наследии таких светочей поэзии и прозы мы видим потрясающий по своей глубине и оригинальности подход к теме наставления и самосовершенствования. Эта идея предоставляла возможность очень широко использовать потенциал средневековой литературы от самых малых жанров, таких как рубаи и газель, до монументальных произведений в десятки тысяч бейтов в жанре маснави.

В прозе, соответственно, часто фигурировали рисале или сочинения с вкраплениями поэтических отрывков, лучшим примером которых в персоязычной литературе является, безусловно, “Гулистан” Саади Ширази.

Дидактика для восточного этнокультурного восприятия была глубоко органична. Восток как колыбель религий и культуры во всех направлениях эстетического развития так или по иному отталкивался от дидактики. Средневековая наставительная литература Востока основывалась на традициях древней культуры региона.

Начиная от шумеро-аккадской цивилизации, от литературных сочинений времен Древнего Египта, до литературы раннего средневековья мы видим огромный пласт назидательной литературы, которая ставила во главу угла в первую очередь человека и его духовное развитие (6).

При этом человек мог восприниматься и как отдельная личность, и как правитель государства. Во втором случае, в речи поэта или писателя превалировала больше социальная дидактика.

В данной работе мы хотели бы провести краткий обзор истории развития средневековой персоязычной дидактической поэзии.

В первую очередь следует отметить, что термин дидактическая литература в литературоведении включает в себя как литературу чисто художественную, направленную на формирование религиозных, духовных, нравственных ценностей человека, так и сочинения в различных областях конкретных наук, имеющих целью усовершенствовать знания читателя (6).

И в античной литературе, и в литературе Востока, и в средневековой западноевропейской литературе мы встречаем именно такое отношение к термину дидактическая литература.

Персоязычная дидактическая литература имеет древнюю историю и основывается на многовековых традициях. Надо отметить, что культура Ирана насчитывает не одну тысячу лет истории. Этот регион всегда был территорией сильных государств, а часто и империй. Соответственно, развитие культуры и ее многообразие было неизбежным. Предки современных персов обосновались в этой географии примерно две с половиной тысячи лет назад. Их приход сюда был связан с основанием ахеменидской империи. Начиная с этого периода и по сей день, можно сказать, в этом регионе всегда существовали сильные государства, в рамках которых уделялось особое внимание развитию культуры и искусства.

Прекрасные памятники архитектуры древнего периода, предметы керамического искусства, сообщения историков, в том числе древнегреческих, таких как Геродот, Ксенофонт и других полностью подтверждают наличие у древних персов широко развитых культуры и искусства. Потрясающие памятники архитектуры, предметы декоративно-прикладных видов искусств мы наблюдаем в регионе и в раннее средневековье - в парфянский период, в период правления Сасанидов.

Ситуация развивается и после прихода в регион Ислама. Культура Ирана исламского периода еще более красочна и разнообразна. Архитектура, ковроткачество, искусство айинекари, хатама, минакари, десятки иных видов декоративно-прикладного искусства, музыка, керамика, театр и многие иные области культуры - это далеко не полный список направлений культуры и искусства, в которых предки современных иранцев, да и всенаселение этого региона достигли поистине потрясающего уровня.

Культура данного региона это кладезь шедевров искусства. Литература на этом панно занимает особое место. Воистину прекрасные произведения персидском языке это одна из богатейших страниц мирового литературного наследия в целом. Персоязычная поэзия это жемчужина литературной мысли человечества. И в этой прекрасной сокровищнице литература наставительная занимает особое место. Воистину средневековая персоязычная поэзия именно назидательного характера вобрала в себя глубину и мудрость религиозной и научной мысли этой эпохи. Если лирика изумляет и очаровывает нас своим изяществом, то дидактика поражает своей глубиной и сложностью восприятия человека, его веры, его жизни и смерти, мига и вечности. Дидактика присутствовала в литературе этого региона у самых истоков ее.

Произведения назидательного характера, которые можно смело отнести к художественным сочинениям, мы наблюдаем уже в раннесредневековой литературе на среднеперсидских языках. Назидания, наставления, поучительные притчи, судя по сохранившимся памятникам письменности этого периода, были чрезвычайно популярны в литературной культуре региона. Яркими примерами таких литературных памятников могут служить например андарзы.

З.Т.Изатова в своей работе “Традиция пехлевийских андарзнаме в “Шахнаме” Абулкасима Фирдоуси” отмечает, что этот жанр участвовал в становлении жанра назидательной литературы на фарси. Автор проводит исследования в этом направлении и приходит к выводу о том, что жанр назидания в среднеперсидской литературе позже оказал существенное влияние на поэзию Рудаки и Фирдоуси (7). С этим мнением сложно не согласиться. Как отмечает Е.Бертельс, дидактика присутствует уже в Авесте и в манихейских текстах (2). В среднеперсидской литературе она представлена очень широко. Несомненно, эта традиция оказало влияние на формирование наставительной тематики уже в поэзии на фарси.

Последняя начинает свой путь примерно с VIII-IX века нашей эры. Именно в этот период формируется новоперсидский язык. В этот же период здесь происходят важнейшие политические события, которые и сформировали дальнейшие контуры развития региона на века вперед.

Самым значимым из этих событий стал приход Ислама. Распространение исламской религии и формирование совершенно иной эстетической концепции в культуре оказали огромную роль на многие сферы, но более всего на литературу. Ислам с ее строго монотеистической идеологией, с ее стройной системой нравственных ценностей сильно отличался от тех верований, которые бытовали

тут до его прихода. Духовно- нравственная глубина тем, которые охватывает Священный Коран, его своеобразная тезисная форма изложения стали предпосылкой для развития исламской философии, схоластики и многочисленных научных трудов в этой области. Впоследствии эти теологические работы повлияли и на литературу средневекового исламского мира.

Очень много сказано о влиянии Ислама на культуру Ирана. Мы не будем повторяться, но хотели бы отметить два важных момента в этой связи.

Первый момент связан с демократичностью Ислама, как религии. Священный Коран резко осуждал любую форму дискриминации по социальному или иному признаку. Это был сильнейший удар по кастовой системе зороастризма, которая среди прочего категорически запрещала низким слоям общества заниматься наукой и искусством.

Один из иранских источников очень точно отмечает, что Ислам снял этот запрет, в результате чего, в науку, литературу, в иные виды искусства пришла мощная, сильная кровь. Именно это, по мнению, авторов статьи, стало одной из причин формирования эпохи Возрождения в регионе. Таким образом, приход новой религии в лице Ислама обогатил и научную, и культурную мысль общества. Другой важнейший момент, особенно для литературы, и в большей степени для поэзии, это контакт с арабским языком и арабской словесностью. Эта тема очень широкая, и нуждается в отдельном исследовании, но в рамках статьи, мы хотели бы заметить, что приход Ислама стал причиной не только смены алфавита или распространения арабского языка, а также его влияния на персидский язык. Гораздо более глубокие процессы пошли в литературе и, повторюсь, особенно в поэзии.

Широкой аудитории известен тот факт, что поэзия на фарси одна из самых изящных и красивых в мире, но думаю только профессионалы знают, что арабская поэзия с точки зрения глубины, теоретической разработанности канонов, сложности требований была куда впереди. В арабской культуре еще доисламского периода сформировалось особое, даже сакральное отношение к поэзии. Поэтическое слово считалось особым даром, и к его носителям было соответствующее отношение. Соответствующий статус имело и само занятие поэзией. Такое отношение стало причиной того, что развилось целое направление в литературоведении еще доисламского периода, которое занималось непосредственно теорией поэзии.

И в доисламский период, и после прихода Ислама были написаны ценные труды в области поэтики. Таджикский ученый У.Гафарова, ссылаясь на средневековые источники и на работы известных исследователей, в том числе Б. Шидфар, приводит имена таких средневековых арабских знатоков риторики, как ал Джахиз, ибн Рашик, ибн Вахб, ибн ал Мутааз и др. (5).

Арабы были тонкими ценителями и большими знатоками поэтического слова. Поэзией в средневековой арабской реалии не только занимались, но ее изучали. Если взглянуть на историю религий и историю жизни пророков, то мы видим одну закономерность, каждый из пророков в монотеистических религиях, был одарен Господом Богом чудом, сверхъестественными способностями или явлением, которое было призвано подтвердить пророческую миссию посланника, и заставить людей поверить в то, что он несет божественное слово.

Один из известных теологов очень точно отмечает, что существует неоспоримая связь между тем чудом, которым был одарен пророк и тем обществом, к которому он был направлен Господом Богом как посланник. То есть чудо, которым был наделен от Всевышнего пророк имело отношение к той области, которая до прихода посланника была особенно развита именно в этом обществе. Это было сделано для того, чтобы народ, уже разбирающийся в данном искусстве, смог по достоинству оценить божественное чудо. Для примера мы можем привести пророка Мусу (Да благословит его Аллах). Ему были ниспосланы чудеса, связанные с моментом преображения или превращения. Например, превращением посоха в змею. Эти чудеса пророка Мусы (ﷺ) произвели сильнейшее впечатление на египетское общества, где на тот момент было широко развито искусство чародейства и фокусничества.

Как сообщается в Священном Коране, первыми, кто принял веру пророка Мусы (ﷺ) были сами чародеи, которые вступили в состязание с ним. Это происходит потому, что именно они раньше всех осознали, что перед ними не чародейство и игра воображения, а чудо Господа Бога. (8)

Такой же момент мы наблюдаем и с миссией пророка Исы (ﷺ).

Пророк Иса (ﷺ) был одарен способностью исцелять. И вновь дар пророка был избран Господом Богом именно потому, что народ, к которому он был направлен, славился искусством врачевания. Соответственно, те, к кому был отправлен пророк Иса (ﷺ), первыми в полной мере смогли оценить

дар посланника Всевышнего Аллаха.

Как отмечает упомянутый выше специалист в области теологии, именно по этому принципу чудом пророка Мухаммада (ﷺ) явился Священный Коран. Общество, к которому был направлен пророк Мухаммад (ﷺ), великолепно разбиралось в поэзии. Поэтому самые первые аяты Священного Корана были высоко оценены арабским обществом. Даже, несмотря на враждебное отношение к самому пророку Мухаммаду (ﷺ) со стороны язычников, суры и аяты Священного Корана были встречены с восхищением, что послужило огромным стимулом для принятия и распространения Ислама в этом обществе.

Сам этот факт еще раз указывает на то, что арабская поэзия находилась на очень высоком уровне развития уже на момент прихода Ислама, и развивалась после этого. По этой причине, приход Ислама на территорию современного Ирана стал причиной контакта и синтеза двух литературных школ, принес огромную пользу обеим сторонам.

Персоязычная поэзия с приходом Ислама и под влиянием арабской поэтики неизмеримо обогатилась и принятием квантитативной метрики, и разработкой новой жанровой системы, и принятием определенных канонов поэтической словесности, которые до того были подробно изучены арабскими знатоками риторики. Все это, в тандеме с собственной древней и очень богатой литературной культурой персов, которая насчитывала века, великолепно подходящими для поэзии фонетическими особенностями персидского языка дало изумительные всходы, и стало почвой на которой была возвращена одна из самых богатых и красивых литератур мира, коей и по сей день является поэзия и проза на фарси.

Надо отметить, что классический период литературы на фарси очень разнообразен и богат по содержанию и идейной направленности. Средневековая персоязычная поэзия и проза охватывают по времени период близкий к десяти векам, а если рассмотреть ареал распространения, то это регион от средней Азии до Индии, от Кавказа до Средиземного моря. Естественно, что такой хронологический и территориальный охват привел к богатству тем и стилей. Прибавьте сюда и то, что на персидском языке, наряду с этническими персами, писали и представители других народов. Это также в свою очередь чрезмерно обогатило персоязычную литературу.

Важнейшим моментом в формировании классической персоязычной литературы явились политическая и экономическая ситуация в регионе на протяжении упомянутых почти тысячи лет. За этот период тут строились и рушились империи, шли тяжкие войны, менялись династии, сталкивались и смешивались разные культуры, постоянно менялся исторический облик этой географии.

Все эти события, в первую очередь, нуждались в осмыслении. Естественно, что процесс осмысления проходил в произведениях религиозных деятелей, выдающихся ученых и, наряду с ними, мастеров пера. В итоге, литература на фарси стала мощнейшим пластом религиозной, духовной, социальной, психологической дидактики.

Разве стали бы “Гулистан” и “Бустан” Саади Ширази столь яркими по нарисованным событиям и характерам, если бы автор не оказался в центре важнейших политических потрясений того периода.

Разве наследие Низами Гянджеви, Санай Газневи, Фарид ад Дина Аттара, Джалал ад Дина Руми, Абд ар Рахмана Джами и многих других было бы столь разноплановым, глубоким если бы этих корифеев не волновали те процессы и потрясения, что происходили вокруг.

Посему вся история региона распространения поэзии и прозы на фарси способствовала формированию и развитию именно назидательной литературы.

Здесь, безусловно, надо рассматривать отдельно литературу суфийскую и жанр социальной дидактики. Последняя включала в себя и идеи общественной справедливости, справедливого и мудрого монарха, и темы воспитания и т.д.

Но при этом надо заметить, что разделять произведения с чисто суфийской тематикой от дидактики социального характера порой очень сложно потому, что религиозная мораль тесно примыкала и к проблемам поведения в обществе или вопросам власти.

Ярким примером тому может служить произведение Санай Газневи “Сады истин”. Эту поэму на Востоке считали энциклопедией суфизма. Но, при этом, как мы видим из подробного анализа поэмы, проведенного Е.Бертельсом, в “Садах истин” Санай есть и рассказы, где разработаны вопросы взаимоотношениях в обществе, и в некоторых хекаях связь с суфийской идеологией не такая четкая (2).

В целом, если взглянуть на историю развития классической персоязычной поэзии, дидактика

присутствует у самых ее истоков.

Видный иранский ученый С.Шамиса, рассматривая особенности хорасанского стиля в поэзии на фарси, отмечает два основных направления в произведениях авторов этого периода - дидактика и эпика. С.Шамиса отмечает именно эти две тематика в сохранившемся наследии основателя хорасанского стиля Рудаки Самарканди. (11)

Самым ярким примером дидактической линии в наследии Рудаки Самарканди служит знаменитая поэма “ Калила и Димна”. К сожалению, у нас очень мало сведений о других поэмах Рудаки. Е.Бертельс, основываясь на данных средневековых и современных авторов, пишет о том, что их у поэта было не менее шести (2).

Так или по иному, яркий дидактический след мы видим уже в диванах основателей классической поэзии на персидском языке. Учитывая то, что все последующие поколения поэтов ориентировались на мастеров хорасанского стиля, можно предположить, что дидактическая линия в поэзии на новоперсидском языке начала свой путь именно отсюда.

Если представители хорасанского стиля обращались более к традиционным темам нравственного воспитания человека, то в сложившемся позже стиле иракском персоязычная дидактическая поэма приобретает гораздо более широкий и глубокий спектр тем и мотивов.

Иракский стиль начинает формироваться в персидской поэзии в период правления сельджуков. Сельджуки ставили целью создание империи с сильной централизованной властью. Основной идеологией их государства был Ислам. Иранский ученый С.Шамиса отмечает, что по этой причине в стране особое внимание уделялось изучению Священного Корана, теологических дисциплин, арабского языка, арабской словесности и поэзии. Этому процессу способствовало и открытие большого количества специализированных медресе Низамия. Как известно, самым знаменитым из сети упомянутых медресе было учебное заведение в Багдаде. Медресе Низамия были открыты по инициативе знаменитого визира сельджуков Низам уль Мулька (11).

С.Шамиса пишет также, что все эти меры стали причиной скоро распространения в научной среде региона знаний в области исламоведения и арабской словесности. Под влиянием основных направлений внутренней и внешней политики, проводимой династией Сельджуков в регионе сложилась очень благоприятная обстановка для развития исламских наук, развивались и естественные науки, и гуманитарные области, в том числе и поэтика. Все это не могло не сказаться на уровне поэтов упомянутого периода (11).

С.Шамиса также отмечает, что другим важным моментом, сильно повлиявшим на развитие дидактической поэмы, явилась особая тяга представителей династии сельджуков к суфизму. Правители из этой династии с особым уважением относились к суфиям и создавали все условия для функционирования суфийских центров или ханака (11).

Судя по всему именно с вышеупомянутыми причинами, в первую очередь, связано развитие этот период суфийской поэзии на фарси. Суфийская поэзия это важнейшая составляющая классической персоязычной литературы. Суфизм или тасаввуф, как религиозное учение в рамках Ислама, проникает в персидскую поэзию уже в раннем средневековье.

Тема любви и устремленности созданного к Всевышнему Создателю, и желание приблизиться к Единому Господу составляет основу всего учения суфиев. В классической поэзии эта тема представлена богатейшим набором символов и образов. От малой газели до крупных маснави мы видим потрясающее видение выдающихся поэтов и мыслителей пути духовного совершенствования человека во имя достижения довольства Великого Аллаха, и во имя желанья приблизиться к Высшему Престолу.

Надо заметить, что суфийский путь тарикат, наряду с чисто духовным, психологическим совершенствованием, подразумевал и совершенствование норм социальной жизни и общественной морали.

По этой причине дидактический эпос в персоязычной средневековой поэзии невероятно обогатился религиозными, в том числе суфийскими мотивами и мотивами социальной дидактики. Религиозная, суфийская поэма в персоязычной средневековой литературе представлена в первую очередь такими поэмами как “ Хадикат уль хакика” и “Сейр аль ибад” Санаи Газневи, “Мантик ат теър”, “Илахинаме”, “Асрар наме” Аттара Нишапури, “Маснавийе манави” Джалал ад Дина Руми и др.

В этих произведениях назидание концентрируется в основном вокруг мысли о духовном совершенствовании.

шенствовании человека. Основная идея упомянутых памятников литературы это путь созданного к Единому Аллаху и трудности, которые человеку следует преодолеть на этом пути. В поэмах Санаи, Атгара и Руми человек рассматривается, прежде всего, как носитель духовной идеи служения Все-вышнему Аллаху. Все поступки и деятельность человека должны соответствовать его миссии служения Единому Господу.

Важную роль в формировании дидактического эпоса на фарси сыграла традиция ответов на “Хамсе” Низами. В особенности это касается литературных ответов на “Сокровищницу тайн”. Как отмечает Е.Бертельс только на эту поэму было написано около сорока подражаний (3).

Традиция литературных ответов на “Махзан уль асрар” неимоверно обогатила персоязычный дидактический эпос. На это произведение Низами Гянджеви написали ответы такие корифеи поэзии, как Амир Хосров Дехлеви, Хаджу Кермани, Абди бек Ширази, Абд ар Рахман Джамии, Вахши Бафки, Урфи Ширази и др. История персоязычного дидактического эпоса это история всего региона. Именно наставительная литература, по нашему мнению, наиболее чутко реагировала на политическую, экономическую ситуацию, на реалии жизни. Учитывая и то, что поэзия в средние века была элитарной и предназначалась для венценосных особ и их окружения, становится ясной прочная связь дидактики этого периода с реальными историческими событиями.

Так или по иному эта область персоязычной поэзии средневековья представляет собой огромный и очень интересный материал для теоретических разработок.

Список использованной литературы:

1. Azade R. Nizami və onun peziya sələfləri, Bakı, Elm 1974
2. Бертельс Е.Э. История персидско- таджикской литературы, М., Изд. Вост. лит., 1960.
3. Бертельс Е. Э. Низами и Физули, М., Изд. Вост.лит., 1965
4. Бертельс Е. Э. Навои и Джамии , М. , Нака.,1965
5. Гафарова У. Становление и развитие арабской риторики до XIV века.
<https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-razvitie-arabskoy-ritoriki-do-xiv-veka/viewer>
6. Дидактическая литература, Википедия ru.m.wikipedia.org
7. Изатова З. Т. Традиция пехлевийских андарзнаме в "Шахнаме" Абулкасима Фирдоуси тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.01.03
<https://www.dissercat.com/content/traditsiya-pekhleviiskikh-andarzname-v-shakhname-abulkasima-firdousi>
8. Коран. Переводы смыслов. Перевод смыслов Э.Кулиев. falaq.ru
9. Кязимов М.Д. Последователи Низами ,Баку,Азернешр, 1991
10. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.) М., Наука , 1974
11. سیروس شمیسا سبک شناسی شعر ۱۴۱

Açar sözlər: Nəsihətamiz ədəbiyyat, orta əsr poeziyası, məsnəvi, Ərəb ədəbiyyatı

Ключевые слова: дидактическая литература, средневековая поэзия, Маснави, арабская литература

Key words: didactic literature, medieval poetry, Masnavi, Arabic literature

Xülasə

İslam Şərqi mədəniyyətində söz fenomeninə həmişə xüsusi münasibət olub. Şərq etnomədəni qavrayışı üçün didaktika xüsusi önəm daşıyırdı. Şərq dinlərinin və mədəniyyətinin beşiyi kimi estetik inkişafının bütün istiqamətlərində bu və ya digər şəkildə didaktikaya əsaslanırdı. İslamın bu bölgəyə gəlişi nəsihətamiz ədəbiyyatının inkişafına daha da təkan verdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, orta əsr farsdilli ədəbiyyat öz mənşəyindən didaktikaya meyilli olmuşdur. Bu məqalədə biz orta əsr farsdilli poeziyasında didaktik eposun tarixi və əsas inkişaf istiqamətləri haqqında qısa məlumat təqdim etmək istəyirik.

Summary

The culture of the Islamic East has always had a special attitude towards the phenomenon of the word.

Didactics for Eastern ethnocultural perception was deeply organic. The East, as the cradle of religions and culture, in all directions of aesthetic development in one way or another was based on didactics.

The arrival of Islam in this region further stimulated the development of edifying literature. It should be noted that medieval Persian-language literature from its very origins had a tendency towards didactics.

In this article, we aim to present a brief overview of the history and main directions of development of the didactic epic in medieval Persian-language poetry.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Ramil Əkbər oğlu Bayramov ¹¹⁷

ÇİNDƏ TÜRK LƏR VƏ TÜRKOLÖGİYA

Giriş. Dünya ölkələri arasında əhalisinin sayına görə ön sırada dayanan Çin müasir səviyyəsinə çatana kimi keşməkeşli tarixi dövr və mərhələlərdən keçmişdir. Çin xalqı müəyyən tarixi dövənlərdə bir sıra xalqlarla, o cümlədən tük xalqları ilə həm qonşuluq şəraitində, həm də bir dövlətin ərazisində birgə yaşamışlar. Hazırkı dövrümüzə də belədir. Yəni müasir dövrümüzə Çin ərazisində xeyli sayda türk xalqlarının etnik topluları yaşamaqdadırlar və Çinin sosial, mədəni, elmi, iqtisadi və s. həyatında mühüm rola malikdirlər. Bu baxımdan belə bir mövzunun işlənməsi tarixən də, hazırda da mühüm aktualıq kəsb edir. Belə ki, Çin ərazisində yaşayan türk xalqlarının milli dilləri və ədəbiyyatları ilə bağlı indiyə kimi də, indi də müvafiq araşdırmalar aparılıb, bir sıra əsərlər yazılıb və hazırda da bu proses davam edir. Deməli, Çində türkoloji sahəyə, xüsusilə də onlarla bərabər yaşayan türkdilli xalqlarla bağlı tədqiqatlara xüsusi diqqət göstərilir. Mövcud tədqiqatlar, hazırlanmış əsərlər buna ən yaxşı nümunədir. Hətta digər müstəqil türk dövlətləri ilə də Çinin müsbət əlaqələri var və burada müxtəlif universitetlərin, elmi cəmiyyətlərin nəzdində türkoloji mərkəzlər, ayrı-ayrı türk xalqlarının dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənən elmi araşdırma mərkəzləri və tədrisi həyata keçirən müvafiq kafedralar xüsusi diqqətə layidir. Xüsusilə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Çin arasındakı hərtərəfli əlaqələr türkoloji araşdırmalara da geniş imkanlar yaratmış olur. “Çindəki türkoloji çalışmaları” adlı məqalənin müəllifləri yazır ki, “Çinlilər və türklər arasındakı əlaqələr tarixin çox əski dövənlərinə dayanmaqdadır. Buna görə də bu iki millət arasında qurulan bağlar hər zaman bir-biri üçün önəmli olmuşdur. Günümüzə də bu bağ önəmini qorumaqdadır. İki millətin çağımızdakı təmsilçiləri olan Çin Xalq Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı diplomatik əlaqələr 1971-ci ildə başlamışdır” (3, s. 587). Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bağlı qeydləri Azərbaycan Respublikası ilə Çin arasındakı əlaqələrə də şamil etmək mümkündür. Buna Çinin Pekin Xarici Dillər Universitetində Azərbaycan dili kafedrasının yaranması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə çinli tələbələrin ali təhsil alması sübutdur.

Çində yaşayan türklər və onların dilləri barədə. Çində yaşayan türklər və onlara məxsus dillərlə bağlı Mehmet Ölmez “Çindəki türk dilləri və bugünü” (1, s. 397-422) adlı məqaləsində məlumat verir. Tədqiqatçı Çində danışılan türk xalqlarının dillərinə: uyğur, qazax, qırğız, salur, tatar, tuva, sarı uyğur, özbək, fuyu qırğız dillərini aid edir və onlara məxsus xüsusiyyətləri ayrılıqda göstərir. Biz də həmin bölgüyə uyğun bir formada Çində yaşayan türklər və onların dilləri ilə bağlı məlumatları təqdim etməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Uyğur dili. Çinin Sincan Uyğur Muxtar Bölgəsində əsas danışmaq qrupu olan uyğur dilində 10 milyona yaxın danışan var (2010). 1983-cü ildən bəri ərəb qrafikası ilə yazılmış uyğur dilində bir neçə dəyişiklik edilmişdir. Bəzi düzəlişlərlə indiki formasını almışdır. Uyğur dilində radio və televiziya kanalları yayımlanır və qəzetlər nəşr olunur. Uyğur dilinin Monqolustandakı qədim yazılardan başlayıb günümüze qədər uzanan 1300 illik qədim yazı dili vardır. Müxtəlif əlifbaların və mədəniyyətlərin təsirinə baxmayaraq, yazı dilinin inkişafında bir zəifləmə müşahidə olunmamışdır, bu da zəngin ədəbiyyat nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Uyğur dili ilə əlaqədar olaraq müasir uyğurca, çincə, rusca, almanca, ingiliscə və türkcə qaynaqlar tapmaq mümkündür (1, s. 399).

Qazax dili. Uyğur dili kimi qazax dili də ən məşhur türk dillərindən biridir. Çindəki qazaxcının ən böyük fərqi istifadə olunan əlifbadadır. Çində ərəb hərfləriylə yazılan qazaxca son illərdə daha da artan komputer terminləri, texnologiya terminləri və başqa mövzularda Qazaxıstandakı qazax dilindən get-gedə ayrılmaqdadır. 2004-cü ildəki hesablamalara əsasən Çində 1.381.600 qazax yaşamaqdadır. Şincanda təxminən 39 vilayətə dağılmış olaraq yaşayan qazaxlar, əsasən, İli Muxtar Vilayətində, Urumçi, Barköl və Möri muxtar əyalətlərində yaşayırlar. Qazaxların daha kiçik qrupları Gansu əyalətinin Aksu Qazax Muxtar Vilayətinə və başqa bölgələrə yerləşiblər. Çindəki qazaxlar ümumi olaraq Orta Cüzə aid olub Nayman, Kerey, Uvak kimi böyük qəbilələrdən ibarətdir. Böyük Cüzə aid olan albanlar, suvanlar və digər xalqların bir qismi yəni də burada yaşamaqdadır. Kerey, Nayman və Uvak qazaxları Tarbagatay və Altay bölgəsində; Qızay qazaxları İli bölgəsinin Künes və Nilki vilayətlərində; alban və suvanlar isə İli bölgəsinin Gulca, Tekes və Korgas şəhərlərində yaşayırlar (1, s. 399).

Qırğız dili. 1982-ci ildəki hesablamalara əsasən Çindəki qırğızlar təxminən 114.000 nəfərdir. Qırğızların 80%-i güneybatı Sincandakı Qızılsu Qırğız Muxtar Bölgəsində yaşayır. Qırğızların az bir hissəsi isə Üçtürpan, Ağsu, Yarkant, Taşkurgan, Təkə, Mongolküre, Dörbölcin və Bortalada yaşamaqdadır. Qırğızlar da, uy-

¹¹⁷ Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ğurlar və qazaxlar kimi ərəb hərflərinə əsaslanan bir yazı istifadə edir (1, s. 399).

Salur dili. Salurlar haqqında ilk məlumatlar müəyyən qədər türkcə, daha çox isə Qərbdəki araşdırmalara əsaslanır. Bunlara rus alimi Potapovun XIX əsrin sonundakı araşdırmalarını, E.R.Tenişevin topladığı məlumatları, antropoloq Kevin Stuartın araşdırmalarını, R.Hahnın məqalələrini göstərmək olar. Məlumdur ki, oğuzlar 24 boydur. Onlardan biri də Salurlardır. Salurların dilləri və coğrafiyaları, hər baxımdan bir-birlərindən fərqlənsələr də, demək olar ki, həmişə Sarı Uyğurlarla birlikdə araşdırılmışdır. Əhalisinin sayı haqqında dəqiq məlumat yoxdur, 1960-cı illərdə 40.000, 1978-ci ildə 56.000, 1982-ci ildə 69.000-ə yaxın olduğu qeyd olunmuşdur. 1990-cı ildə edilən əhali siyahıya alınmasında təxminən 65.000 nəfər, 2000-ci ildə 100.000-ə yaxın əhaliyə sahib idi. Müsəlmandılar.

Salurların köklərinə gəlincə isə Çin mənbələrində Salurların tarixi haqqında əhatəli məlumata rast gəlinmir. Bu mövzuda Tanışevin tapıb, çap etdirdiyi tək vərəqlik məlumat vacib və diqqət çəkəndir. Rəvayətə görə, XIV əsrin sonlarında Səmərqənddən bu ərazilərə gəlmişlər, torpağı və suyu gəldikləri ərazi ilə bənzər olması və Qurani daşıyan dəvənin itdikdən sonar tam da orda daşlaşmış olaraq tapıldığına görə bu bölgəni yurd olaraq seçmişlər. “Dəvə pınarı” adlı hekayədə bu mövzu haqqında danışılır.

Öz tarixlərini və dillərini 1990-cı ildən etibarən ətraflı şəkildə öyrənməyə başlayan salurlar 2008-ci ildən bəri ildə iki dəfə çıxan, içərisində latın hərfləli mətnlərin yer aldığı bir jurnal da çıxarmağa başlamışlar.

Salur dilini Orta Asiyadakı digər müsəlman türk dili qruplarıyla, çağatay və qıpçak qruplarıyla qarşılaşdırıldığında hər iki qrupdan həm qrammatika, həm də leksika baxımından fərqlənir. Türkməncə və türkcə ilə qarşılaşdırdığımızda isə arxaiklik xüsusiyyəti özünü göstərir (1, s. 403-404).

Tatar dili. Çində tatar əhalisinin sayı 2006-cı il hesablamalarına görə 5400 nəfərdir. Tatarların böyük hissəsi Sincan Uyğur Muxtar Bölgəsində və daha çox Ürümçi, Qulca və Çöçək şəhərlərində yaşayır. Tatarların da özbəklər kimi yazı dili və əlifbaları yoxdur (1, s. 400).

Tuva dili. Tuva dili Fuyu Qırğız, Salur və Sarı Uyğur dillərindən fərqli olaraq Çinə məxsus bir türk dili deyildir. Tuvaların çoxu Rusiya Federasiyasındakı Tuva Cümhuriyyətində, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində və Monqolustanın müxtəlif bölgələrində yaşayırlar. Çindəki tuva dili əsil tuva dilindən fərqli deyildir.

Monqolustanda yaşayan tuvaların əhalisi və folkloru Erika Taubenin tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin Çindəki tuvalar haqqında az məlumat var. M.V.Monquş bölgəyə gedərək orada araşdırmalar etmiş, tuvaların yaşadığı kəndlər, qəsəbələr haqqında şəkillərlə bilgilər vermişdir.

Çin tuvacasını şərqdə ilk dəfə tanıdan G.Şimindir. Altay bölgəsindəki moğol dillərini araşdıran B.H.Todayeva monqollara bənzəyən ancaq dilini anlamadığı bir xalq ilə qarşılaşır. Bu xalqın türk dilində danışdığını düşünərək vəziyyəti G.Şiminə bildirir, məhz G.Şiminin araşdırmaları bu şəkildə başlayır (1, s. 415).

Sarı uyğurlar. Çinin Qansu əyalətində, Zhangye şəhərinə yaxın Sunen Uyğur Muxtar Bölgəsində və ətrafdakı yaylaqlarda yaşayan Sarı Uyğurların əhalisinin sayı 10.000-dən çoxdur. Əsasən, Sarı Uyğur adıyla tanınan bu topluluq öz aralarında qısaca Yoqur – yuqur olaraq da adlandırılır. Sarı Uyğurların türk dilli olanları Sarıq Yoqur, moğol dilli olanları isə Şira Yoqur olaraq tanınırlar. Bu günkü adlandırılmaları isə müvafiq olaraq Qərbi Uyğur və Şərqi Uyğur, dil adları da Qərbi Uyğur dili və Şərqi Uyğur dilidir.

Bu gün Sunen ətrafındakı yaylaqlarda yaşayan Sarı Uyğurlar qışda 2.000 – 2.500 m yüksəklikdəki yaylaqlara enirlər. Bahar gəldikdə 3000-3500 m-ə, yaz gələndə də 4000 m-ə qədər yüksəkliyə çıxırlar.

Sarı Uyğurların tarixləri və dilləri haqqında ilk qərblə araşdırmaçı kimi G.N.Potanin-i yada salmalıyıq. 1884-1886-cı illər arasında Tanqut bölgəsinə səyahət edən Potanın yoqurlara aid kəndlərə, yaşayış yerlərinə getmiş və monqol dilində danışan Şira yoqurlar ilə türkcə danışan Qara yoqurlara aid bilgilər toplamışdır. Potanına görə Qara yoqurlar Yaglak və Hurungut olmaqla iki yerə bölünürlər. Bunlar da öz aralarında daha kiçik ailələrə bölünürlər. Sonrakı illər (1906-1908) C.G.Mannerhem bu bölgəyə gəlmiş, həm Sarı Uyğurlardan, həm də Şira yoqurlardan mətnlər toplamışdır. Sarı uyğurların dilərinə gəlincə əski uyğurların davamçıları kimi tanınmışlar. Yəni bunları Turfan uyğurlarının deyil, Monqolustandan bölgəyə köç edən uyğurların davamçıları saymaq daha doğru olar. Təbii ki, Turfan uyğurları ilə də əlaqələri vardır. Bunu S.Ye. Malovun bölgədə tapdığı əski uyğur dilində Altun (qızıl) Yaruk və İslamiyyətin Turfan bölgəsində yayılmasıyla budist uyğurlardan bir qisminin şərqə - Dunhuanga köç etməsi ilə də qarşılaşa bilərik (1, s. 408).

Özbək dili. Çindəki özbəklərin özlərinə məxsus özərk bölgələri yoxdur. Özbəklər Sincan Uyğur Muxtar Bölgəsində Tanrı dağlarının şimal, cənub tərəflərinə dağılmış halda olub, çox hissəsi şəhərlərdə yaşayırlar. Özbəklərin çox olduqları yerlər İli, Kaşqar, Yarkənd, Ürümçi, Ağsu, Üçturpan, Çöçək və Kargilikdir. Əhalisinin sayı isə təxminən 20.000 nəfərdir. Çində özbəklərə aid yazı dili, əlifba yoxdur. Özbəklər yazı dili olaraq uyğur dilindən istifadə edirlər (1, s. 400).

Çində türkoloji bölmələr. Qloballaşan dünyanın dörd bir tərəfində mövcud olan ölkələrin müvafiq uni-

versitet və elm camialərində türklərin tarixini, mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını öyrənən, araşdıran bir sıra elmi mərkəzlər yer almaqdadır, ayrı-aryı türk xalqlarının dilləri tədris edilməkdədir. Çin də belə məmləkətlərdən biridir. Burada türklərin mövcudluq və onlarla əlaqələrin tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Yəni hazırda Çində yaşayan türklərin keşməşəşli tarixi var. Belə ki, “Çin qaynaqlarında Türk adının ilk dəfə işləndiyi mənbə 542-ci ilə təsadüf edir. Zhou xanədanlığı dövrünə aid olan bu qaynaqda o illərdə türklərlə olan əlaqələrdən bəhs edilir. Buna əsasən də iki millət arasındakı əlaqələrin ən az 1478 il öncəyə dayandığını söyləmək mümkündür” (3, s. 590).

Çində türkologiyayı və türkoloji fəaliyyətləri Zhixing Shen, Ömer Faruk Işık belə sistemləşdirirlər: “Türkologiya ilə bağlı bölmələri olan universitetlər; Belə bölmələrdə öyrəncilərin və akademik heyətin sayı; Tükcədən Çincəyə çevrilən əsərlər; Tükcəni tədris etmək üçün yazılan kitablar; türkologiyaya aid yazılan dissertasiyalar və məqalələrin cari vəziyyəti” (3, s. 593). Müəlliflər Çin universitetlərində mövcud olan türkoloji bölümləri cədvəl şəklində tərtib edirlər:

№	Universitet	Fakültə	Bölüm	Açıldığı tarix
1	Pekin Beynəlxalq Araşdırmalar Universiteti	Asiya-Afrika dilləri fakültəsi	Türk dili	1985
2	Çin İletişim Universiteti	Xarici dillər fakültəsi	Türk dili	2001
3	Şanxay Beynəlxalq Araşdırmalar Universiteti	Şərq dilləri və mədəniyyətləri fakültəsi	Türk dili	2011
4	Xi'an Beynəlxalq Araşdırmalar Universiteti	Şərq dilləri və mədəniyyətləri fakültəsi	Türk dili	2012
5	Guangdong Xarici Dillər Universiteti	Asiya və Afrika dilləri və mədəniyyətləri fakültəsi	Türk dili və ədəbiyyatı	2016
6	Sincan Təhsil İnstitutu	İkili Xarici Dil Kolleci	Türk dili	2016
7	Tianjin Beynəlxalq Araşdırmalar Universiteti	Şərq dilləri və mədəniyyətləri fakültəsi	Türk dili	2017
8	Pekin Xarici Dillər Universiteti	Asiya və Afrika dilləri və mədəniyyətləri fakültəsi	Türk dili	2017
9	Pekin Dil və Kültür Universiteti	Yaxın Şərq fakültəsi	Türk dili	2018
10	Zhejiang Beynəlxalq Araşdırmalar Universiteti	Şərq dilləri və mədəniyyətləri fakültəsi	Türk dili	2018
11	Zhejiang Yuexiu Xarici Dillər Universiteti	Şərq dilləri və mədəniyyətləri fakültəsi	Türk dili	2019
12	Siçuan Beynəlxalq Araşdırmalar Universiteti	Evrensel olmayan dillər fakültəsi	Türk dili	2019

Göründüyü kimi, Çindəki universitetlərdə fəaliyyət göstərən türkologiyaya aid bölümlər yalnız türk dili ilə bağlıdır. Müəlliflər həmçinin adı çəkilən universitetlərdə və müvafiq bölümlərdə oxuyan və işləyənlərin də statistik göstəricilərini təqdim edir. Belə ki, ümumilikdə, mövcud bölümlərdə 255 tələbə təhsil alır və 10-u türk, 27-i çinli olmaqla 37 akademik heyət fəaliyyət göstərir. Onu da deyək ki, digər türk dilləri ilə bağlı bölümlər də yer almaqdadır. Məsələn, buna 2018-ci ildə Pekin Xarici Dillər Universitetində Asiya və Afrika dilləri və mədəniyyətləri fakültəsində fəaliyyətə başlayan Azərbaycan dili kafedrasını aid etmək olar.

Çində türkoloji araşdırmalar. Mərkəzi və Şərqi Asiyada böyük bir dövlət olan Çin tarixin bütün mərhələlərində dünyada öz yeri, mövqeyi və təsiri olan dövlət kimi diqqəti cəlb etmişdir. Çin türkdilli xalqların əsas mərkəzlərindən biridir. Antik dövrlərdən bəri türkcə danışan bir çox qəbilə və tayfalar Çinin şimal və şimal-qərbində yaşamışlar. Onlar “İpək Yolu”nun cənub, şimal və orta xətlərinin birləşdiyi geniş bölgələrə yayılaraq dünyanın diqqətini çəkən rəngarəng mədəniyyət yaratmışlar. Eyni zamanda Şərq ilə Qərbin iqtisadi və mədəni əlaqələrində körpü rolunu oynayaraq, dünyanın, xüsusilə Asiyanın mədəniyyət və iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Tursun Ayup “Çin'deki türk lehçələri araşdırmalarının son 20 yıllık gelişimi üzerine” (2) adlı araşdırmasında Çindəki türkoloji araşdırmaları müvafiq şəkildə təqdim edir. Belə ki, müəllif mələsə ilə bağlı qısa izahatdan sonra həmin çalışmaları sistemləşdirir. 1970-ci illərin sonlarından Çində on il boyunca davam edən “qarışıqlıq, pərakəndəlik” mühitinə son verilir. Bunun nəticəsində bütün sahələrdə yenidən canlanma yaranır. Belə ki, Çin Xalq Respublikasının ilk konstitusiyasında əks olunmuş “*bütün millətlər bərabərdir, “millətlərin hamısı öz dilini və yazısını sərbəst istifadə və inkişaf etdirmək azadlığına sahibdir”*” siyasəti yenidən tətbiq olunmağa başlanır. Bu yeni vəziyyət Çindəki türk dillərinin araşdırılmasını

tarixdə heç bənzəri görülməmiş bir şəkildə sürətləndirir və türkoloji dilçilik yeni mərhələyə qədəm qoyur. Nəticədə, türk dillərinin öyrənilməsində dünya türkoloqlarının diqqətini çəkən uğurlar əldə olunur: bir çox istiqamətlər üzrə türkoloji araşdırmalar başlanır; türk dilindən Çin dilinə bir çox ədəbi əsərlər tərcümə olunur; türk dillərinin öyrənilməsi üçün bir sıra dərsliklər tərtib edilir və həmçinin bu sahədə sanballı elmi məqalələr yazılır. Çinin bu mərhələdəki türkoloji araşdırmaları tədqiqat mövzusunun geniş, tədqiqat metodlarının yeni, tədqiqat səviyyəsinin yüksək və araşdırıcıların sayının çox olması baxımından ÇXR-in qurulduğu (1949) ilk 30 illik dövründəkindən xeyli fərqlənirdi. Bu inkişaf daha çox özünü aşağıdakı istiqamətlərdə göstərmişdir:

1. Dil və yazı qaydalarını standartlaşdırma, terminlərin unifikasiyası və lüğətçilik sahəsində görülən işlər. 1980-ci ildən bəri Çindəki türk dillərinin araşdırılmasında böyük əmək sərf edilən, investisiya qoyulan, ictimai və elmi məhsuldarlığı yüksək olan sahə dil və yazını standartlaşdırma, terminləri qəlibləşdirmə və lüğətçilik sahələri olmuşdur. Bu istiqamətdəki tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı üç bənddə ümumiləşdirmək olar:

a) Dil və yazını (orfoqrafiya) standartlaşdırma sahəsində. 1984-cü ilin dekabr ayında Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti Millətlərinin Dil və Yazı Komitəsinin rəhbərliyi altında uyğur dilinin orfoqrafiya qaydaları yenidən dəyişdirildi. İmla qaydalarında morfoloji prinsiplə yanaşı, tarixi və fonetik prinsiplər də nəzərə alındı. Eyni ildə uyğur əlifbasında dəyişiklik edildi, dodaqlanan saıtlərin hər biri üçün hərflər müəyyənləşdirildi. 1987-ci ildə “Uyğur dilinin orfoepiya qaydaları” kitabı tərtib olundu. Beləcə, uyğur əlifbasının yazı və tələffüz qaydaları daha da mükəmməlləşdirildi. 1985-ci ildə tədqiqatçı Mirsultan Osmanovun redaktorluğu ilə 30.000-ə yaxın sözü əhatə edən “Uyğur ədəbi dilinin orfoqrafiya lüğəti” nəşr olundu. 1988-ci ildə dilçi Əbdüsalam Abbas və Amine Qapparin təşəbbüsü ilə hazırlanan 25.000 sözdən ibarət olan “Müasir uyğur ədəbi dilinin orfoepiya lüğəti” nəşr olundu. Sonradan hər iki lüğət birləşdirilərək daha da təkmil və nəfis formada 1997-ci ildə 57.000 sözdən ibarət “Müasir uyğur ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti” adlı ilə çap edildi.

1985-ci ildə “Qazax dilinin orfoqrafiya lüğəti” nəşr olundu. 1986-cı ildə dilçi Makelek’in hazırladığı “Qırğız dilinin orfoqrafiya qaydaları” və “Qırğız dilinin orfoepiya qaydaları” kitabları çap olundu. Bunlardan “Qırğız dilinin orfoqrafiya lüğəti” təkmilləşdirilərək 1989-cu ildə yenidən nəşr edildi. Bütün bu görülən işlərin nəticəsində nəşriyyat, mətbuat və işgüzar kommunikasiya sahəsində hər kəsin öz istəyinə və şivəsinə uyğun şəkildə danışmaq və yazmaq vərdislərinin qarşısı alındı. Ədəbi dilin sosial ünsiyyət sferası daha işlək vəziyyətə gəldi (2).

b) Yeni terminlərin unifikasiyası sahəsində. Çinin Dil və Yazı İşləri Komitəsi Yeni Terminlər Komissiyasının statistikasına əsasən 1978-ci ildən 1998-ci ilə qədər olan 20 il ərzində orta hesabla hər il 700 yeni termin ortaya çıxıb. Bu baxımdan yeni terminləri qəlibləşdirmək Çin dilçiliyində vacib məsələlərdən birinə çevrilib. Yeni terminlərin unifikasiyası məqsədilə qısa zamanda Çinin mərkəzində və bir çox əyalətlərində müxtəlif komissiyalar yaradıldı və bu sahədə işlər ciddiləşdirildi. 1985-ci ildə Çində türk dilli xalqların yaşadığı Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti Millətlərinin Dillərindəki Terminlərin Unifikasiyası Komitəsi yaradıldı. 1985-ci ildən 1998-ci ilə qədər bu komitədə çalışan uyğur, qazax və qırğız mütəxəssisləri 70.000-ə yaxın yeni termini aşkar edərək müvafiq qəzet və jurnallarda nəşr etdirdilər. Bunların içərisində uyğur dilində qəlibləşdirilmiş terminlər 32.000-dən, qazax dilində qəlibləşdirilmiş terminlər 15.000-dən, qırğız dilində qəlibləşdirilmiş terminlər 15.000-dən çoxdur. Bu terminlər hazırda uyğur dilində iki cildə çap olunmuşdur. Birinci cild 1995-ci ildə, ikinci cild 1999-cu ildə çap edildi. Həmçinin Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti tərəfindən 1997 və 1998-ci illərdə uyğur, qazax və qırğız dillərindəki terminlərin unifikasiyasına dair müxtəlif elmi konfranslar təşkil olundu. Terminologiya sahəsində görülən bu işlərdə Çindəki Türk Dilləri Araşdırmaları Cəmiyyətinin də mühüm rolu olmuşdur (2).

c) Lüğətçilik sahəsində Çində 1980-ci illərdən bu tərəfə türk dillərinin lüğətçiliyi sahəsində də uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Çindəki türk dilçiləri müxtəlif qurumların dəstəyi və köməyi, həmçinin özlərinin böyük səyləri nəticəsində istər birdilli izahlı lüğətlərin, istər ikidilli ümumi xarakterli lüğətlərin, istərsə də ikidilli, çoxdilli peşəyönümlü müqayisəli lüğətlərin hazırlanmasında gərgin əmək sərf etmişlər. Bu işlə məşğul olan dilçilərin verdiyi statistik göstəricilərə əsasən ÇXR-in qurulduğu vaxtdan keçən əlli il ərzində rəsmi şəkildə çap olunan təkə uyğur dilinə aid lüğətlərin sayı 158-ə çatmışdır. Bunların içərisində 1979-cu ildən sonra çap olunanların sayı 141-dir.

Birdilli izahlı lüğətlərin hazırlanması sahəsindəki uğurlardan biri Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti Dil və Yazı Komitəsinin rəhbərliyi ilə dilçi Abliz Yaqub, Qənizat Geyurani və digərlərinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Uyğur dilinin izahlı lüğəti”dir. Bu lüğətin hazırlanması haqqında 1979-cu ildə Sincan-

Uyğur Muxtar Vilayəti Xalq Hökuməti qərar vermiş, 1980-ci ildə Dil və Yazı Komitəsinin rəhbərliyi ilə işə başlanılmışdır. Bu işə cəlb olunan dilçilərin 20 ilə yaxın gərgin əməyi sayəsində 60.000-cən söz və terminləri əhatə edən lüğət meydana gəlmişdir. Bu lüğətin 6 cildi Millətlər Nəşriyyatı tərəfindən (1990-1999-cü illər arasında), bir cildlik qısaltdılmış şəkli Sincan Xalq Nəşriyyatı tərəfindən (oktyabr 1999-cü ildə) nəşr edilmişdir. Sonradan bu təcrübə əsasında “Qazax dilinin izahlı lüğəti” də nəşrə hazırlanmışdır.

Bunlardan başqa, yenə Qulam Qopurinin hazırladığı “Klassik uyğur ədəbiyyatının müxtəsər lüğəti” (1986), “Uyğur şivələri lüğəti” (1986); Ablimit Əhməd, Dildar Məmtiminlər tərəfindən hazırlanan “Əski uyğur dili lüğəti”; dilçi Abdusalam Abbasın hazırladığı “Uyğur dili frazeologiyasının izahlı lüğəti” (1989) və qazax dili ilə bağlı hazırlanan “Qazax dilinin müxtəsər etimoloji lüğəti” (1987), “Qazax dilinin frazeologiya lüğəti” (1990) kimi kitabların nəşr olunması da birdilli izahlı lüğətçilik sahəsində əldə edilən mühüm nailiyyətlərdir.

Çində çox sayda ümumi xarakterli ikidilli və çoxdilli lüğətlər də hazırlanmışdır. Bunların içərisində əhəmiyyətli olanları bunlardır: “Uyğurca-çincə lüğət” (kollektiv müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır, 1982); “Çincə-uyğurca lüğət” (Penq Zunqlu, İbrahim Əhməd və digərləri, 1989); “Türkcə-uyğurca lüğət” (Mömin Abdulla, 1989); “İngiliscə-uyğurca lüğət” (Daniel Sincün, 1993); “Gündəlik istifadə üçün uyğurca-çincə lüğət” (Çen Simin, Liao Zeyu və digərləri, 1995); “Qazaxca-çincə lüğət” (Nayman və digərləri, 1986); “Çincə-qırğızca lüğət” (Makelek, 1999); “Çindəki türk ləhcələri qrupuna aid dillərin birgə lüğəti” (Çen Zunqcen vd. 1990); “Salarca-çincə lüğət” (Lin Lienyun, 1992) və s. (2).

2. Çindəki müasir türk dillərinin təsviri metodla araşdırılması sahəsində görülən işlər. Çində 1980-ci illərdən bəri türkoloji dilçilik istiqamətində ən çox əmək sərf edilən, sürətlə inkişaf edən və beynəlxalq səviyyədə böyük təsiri olan sahə müasir türk dillərinin təsviri metodla araşdırılmasıdır. Əldə olunan məlumatlara görə, 1980-ci illərdən bəri Çində təsviri metodla araşdırılan uyğur, qazax, qırğız dillərinə dair nəşr edilən əsərlərin sayı 50-dən çoxdur. Bunlardan 30-dan çoxu uyğur dilinə, qalanları isə digər türk dillərinə aid olan əsərlərdir.

Ümumən, Çində müasir türk dillərinə dair aparılan araşdırmalar və nəşr olunan əsərlər aşağıdakı sahələri əhatə edir: a) türk dilləri tarixinin öyrənilməsi; b) dilçiliyin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə türk dillərinin öyrənilməsi; c) qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi; ç) dialekt və şivələrin öyrənilməsi

1980-ci illərdən bəri Çinin Mərkəzi Millətlər Universiteti, Sincan Universiteti kimi ali məktəblərində türk dillərinin tədrisi sahəsindəki çatışmazlıqları və ehtiyacları aradan qaldırmaq üçün bir qrup mütəxəssisin müəllifliyi ilə kitablar hazırlanıb nəşr olundu. Nəsrulla Yolbuldinin “Hazırkı zaman uyğur dili” (1981), Turdi Əhmədin “Hazırkı zaman uyğur tili” (1983), Sincan Universitetinin hazırladığı “Hazırkı zaman uyğur tili” (1985), Rozi Yüsüp Əlinin “Hazırkı zaman qırğız tili” (1988), Qenq Şiminin “Hazırkı zaman qazax tili” (1989), Çin Simin və b. həmmüəllif olduğu “Uyğur tilinin grammatikisi” (1996), Çin Şiliyang və b. hazırladığı “Hazırkı zaman uyğur tili grammatikisi” (1996) və s. əsərlər bu qrupa aiddir (2).

1976-cı ildə məşhur Çin türkoloqu Qenq Şimin təşəbbüsü və Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti Xalq Hökumətinin sabiq rəhbəri Seyfəddin Əzizinin dəstəyi ilə Mərkəzi Millətlər İnstitutunda Əski türk dilləri ixtisası açılır. 1980-ci illərdən başlayaraq Qenq Şimin, Həmid Tömür kimi alimlər qədim türkcəni və çağataycını araşdırmaq qabiliyyətinə malik doktorantlar yetişdirməyə başlayırlar. 1978-ci ildə Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti Əlifba Komitəsinin sədr müavini dilçi Abdusalam Abbasın rəhbərliyi altında “Divanü-lüğət-it türk”ün nəşrə hazırlanmasına başlanılır. 1980-ci ildə Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti Xalq Hökuməti rəhbərinin müavini İmanovun rəhbərliyi ilə “Qutadqu bilik” müasir uyğur dilinə tərcümə olunur. Ümumiyyətlə, ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, Çində qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi, xüsusilə müasir uyğur dili ilə qarşılaşdırılmaqla və ya uyğurcaya tərcümə olunmaqla həyata keçirilir.

Çində türk dilləri içərisində uyğur və qırğız dilləri xaric digər türkcələrdə dialekt fərqləri müşahidə edilmir. 1980-ci illərdən başlayaraq hər iki dilin dialektlərinin araşdırılması işi genişləndirilmişdir. Dialektoloji materialların toplanmasında yaxından iştirak edən Mirsultan Osmanov, Qao Şice, Əminə Qappar, Li Sinq, Çen Zunqcin kimi alimlər əsasən uyğur dilinin dialektləri ilə bağlı əhatəli tədqiqatlar aparmışlar (2).

Nəticə. Hazırkı Çin türk xalqlarının tarixən yaşadığı ərazi olsa da, bəzi vaxtlarda, daha konkret desək, 1970-ci illərə kimi qapalı ölkə kimi diqqət çəkmiş və türkoloji çalışmalara açıq şəkildə dəstək göstərməmişdir. Lakin bu o demək deyildi ki, həmin vaxta qədər türkologiya sahəsi ilə məşğul olan olmamışdır. Təbii ki, türklərin bu ərazilərdə məskunlaşma tarixi çox qədim zamanlara söykəndiyi kimi, bura-

dakı türkologiyaya dair görülən işlərin də tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Onu da deyək ki, Çində türk xalqlarının tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, ədəbiyyatına dair mövcud olan qədim mənbələrin əksəriyyəti öz tədqiqatçısını gözləməkdədir. Fikrimizcə, gələcək nəsillərdən həmin mənbələri araşdıran və elm aləminə təqdim edəcək tədqiqatçıların yetişməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu mənada, təqdim olunan bu kiçik yazı bu istiqamətdə araşdırma aparacaq tədqiqatçılar üçün faydalı olacağını düşünürük.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mehmet Ölmez. Çin'deki türk dilləri ve bugünü // Dilləri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2013, səh: 397-422. https://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/mehmet_olmez_cindeki_turk_dilleri_ve_bugunu.pdf (15.10.2023)
2. Tursun Ayup. Çin'deki türk lehçələri araştırmalarının son 20 yıllık gelişimi üzerine // Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, 2014, səh: 1-10. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319113> (21.11.2023)
3. Zhixing Shen, Ömer Faruk Işık. Çin'deki Türkoloji Çalışmaları // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 60, Sayı: 2, 2020, səh: 587-608. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1473836> (09.09.2023)

İnternet resursları

4. https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ind%C9%99_ya%C5%9Fayan_xalqlar
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Uy%C4%9Furlar>
6. <https://steemit.com/steemix/@vasifalibeyli/cin-menbele>
7. <https://bakuresearchinstitute.org/the-problem-of-azerbaijani-turkology-with-chinese-sources-2/>

Açar sözlər: Çin, türk xalqları, türk dilləri, türkoloji araşdırmalar

Ключевые слова: Китай, тюркские народы, тюркские языки, тюркологические исследования

Key words: China, Turkic peoples, Turkic languages, turkological researches

Çində türklər və türkologiya

Xülasə

Məqalədə Çində məskunlaşmış türklər, onların dilləri, mövcud vəziyyətləri və ümumilikdə oradakı türkologiya – türkoloji araşdırmalar barədə məlumat verilir. Göstərilir ki, türk soyundan olan xalqlar Çində tarixən də yaşayıb, hazırda da yaşamaqdadırlar. Belə türk xalqlarından olan uyğurlar, qazaxlar, qırğızlar, sarı uyğurlar, salurlar və s. haqqında və onların dillərinin bəzi xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır. Çində aparılan türkoloji çalışmaları müvafiq sahələr üzrə sistemləşdirilərək təqdim edilir.

Turks and Turkology in China

Summary

The article provides information about the Turks who settled in China, their languages, their current situation and, in general, Turkology – turkological studies there. It is shown that peoples of Turkic ancestry have historically lived and are still living in China. Among such Turkic peoples are Uyghurs, Kazakhs, Kyrgyz, yellow Uyghurs, salurs, etc. about and some features of their languages are brought to attention. Turkological studies carried out in China are systematized and presented in the relevant areas.

Тюрки и тюркология в Китае

Резюме

В статье приводится информация о тюрках, поселившихся в Китае, их языках, их нынешнем положении и, в целом, о тюркологии – тюркологических исследованиях там. Показано, что народы тюркского происхождения исторически жили и продолжают жить в Китае. Среди таких тюркских народов - уйгуры, казахи, киргизы, желтые уйгуры, слуры и т.д., и обращено внимание на некоторые особенности их языков. Тюркологические исследования, проводимые в Китае, систематизированы и представлены в соответствующих областях.

Rəyçi : dos. S.Abbasova

Nigar Hacıyeva ¹¹⁸

NİTQİN KOMMUNİKATİV KEYFİYYƏTLƏRİ

Mədəni nitq danışanın mədəni səviyyəsini, savadını, dünyagörüşünü, dilə sevgisini özündə əks etdirən ən yüksək insani keyfiyyətdir. “İnsanı geyiminə görə qaşılıyıb ağına görə yola salarlar” atalar sözlərində deyildiyi kimi insanı yaxşı tanımaq, onun ağına, savadına, mədəni səviyyəsinə yaxşı bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl onunla ünsiyyətə girmək, kommunikasiya qurmaq lazımdır.

Kommunikasiya prosesində adresant (informasiyanı göndərən) və adresat/adresatlar (informasiyanı qəbul edən) iştirak etdiyinə görə adresatın göndərilən informasiyanı düzgün qəbul etməsi üçün danışanın (adresantın) nitqi bir sıra kommunikativ keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Nitqin kommunikativ keyfiyyətləri ünsiyyətin yaranması və onun səmərəli olmasına birbaşa təsir edən amildir. Nitqin bu keyfiyyətlərinə nitqin düzgünlüyü, zənginliyi, münasibliyi (uyğunluğu), dəqiqliyi, təmizliyi, aydınlığı, sadəliyi, yığcamlılığı, məntiqliliyi, ifadəliliyi və s. aid edilir. Bu keyfiyyətlərin əmələ gəlməsində dilin bütün qatları, fonetika, leksika, qramatika, intonasiya və s. yaxından iştirak edir. Bununla belə, bu və ya digər keyfiyyətin meydana çıxmasında dilin bu və ya digər səviyyəsinin üzərinə daha çox ağırlıq düşür.

Nitqin düzgünlük keyfiyyəti nitqə verilən başlıca tələbdir. “Digər keyfiyyətlər bundan asılıdır. Çünki nitq düzgün olmazsa, ünsiyyət yarana bilməz” (2, səh. 41). Geniş mənada düzgün nitq ədəbi dil normalarına uyğun qurulmuş, məntiqi cəhətdən obyektiv gerçəkliyi özündə əks etdirən, rəhbərlik nitqidir.

Dilimizin zənginliyi və leksik cəhətdən rəngarəngliyi nəinki bu və ya digər predmeti, onun əlamətlərini, müxtəlif hadisə və hərəkətləri dəqiq adlandırmağa imkan verir, eyni zamanda çatdırmaq istədiyimiz fikri ən müxtəlif mənə çalarları ilə ifadə etməyə, danışanın predmeti necə qiymətləndirdiyini göstərməyə imkan verir.

Zənginlik nitq mədəniyyəti üçün çox vacib bir komponentdir, çünki nitq mədəniyyəti mövcud olan bir neçə dil və nitq vasitələrindən ən münasibinin seçilməsini nəzərdə tutur. Nitqin zənginliyi bu seçimin həyata keçirilməsinə imkan verir. Ümumiyyətlə, dil və nitq zənginliyi hər hansı bir ünsiyyət situasiyasında və istənilən nitq janrında istifadə edilə bilən müxtəlif dil və nitq vasitələrinin çoxluğunu əks etdirir. Nitqin bu keyfiyyəti fikrin ifadəsi zamanı istifadə olunan dil vasitələrinin müxtəlifliyinin göstəricisidir. Hər bir dil zəngindir, lakin nitqin zənginliyi istifadə edilən dilin zənginliyi ilə deyil, bu dildə danışan və yazan hər bir şəxsin söz ehtiyatı və dil vasitələrindən hansı dərəcədə istifadə etməsi ilə əlaqədardır. İnsanın söz ehtiyatı nə qədər çox olarsa, onun nitqi bir o qədər zəngin olar.

Təbii ki, nitqin zənginliyi hər bir insanın dünyagörüşü, təhsili, mütaliə səviyyəsi ilə əlaqədardır. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, müasir təhsilli insan şifahi nitqdə təxminən 10-12 min söz istifadə edir. Bədii yaradıcılıqla məşğul olan insanların söz ehtiyatı isə daha çoxdur. Belə ki, “Görkəmli yazıçılar və şairlər sözdən, onun semantikasının dərinliklərində gizlənən mənə və rənglərdən böyük ustalıqla istifadə edərək, bədii əsərin dilini çeşidli, müxtəlif ruhlu edə bilirlər” (2, səh. 46).

Nitqin zənginliyi natiqlik bacarığının səviyyəsini və müxtəlif dil və nitq vasitələrindən istifadə edərək fikri şüurlu şəkildə rəngarəng etmək istəyini sübut edən keyfiyyətdir. Nitqin bu keyfiyyəti nəinki dil, həm də nitq vahidlərinə əsaslanır. Bura bütün nitq parametrlərini özündə əks etdirən intonasiyanı da aid etmək lazımdır. Intonasiyanın müxtəlifliyi nitq zənginliyinin vacib tərkib hissəsidir. İntonasiya danışanın duyğuları bildirir, onun məqsədini, ünsiyyət şəraitini xarakterizə edir, dinləyiciyə müəyyən təsir vasitəsi kimi istifadə olunur. İntonasiyanın komponentləri –səs, melodiklik, məntiqi vurğu, fasilə və s. nitqi zəngin edir, ona rəng qatır. Məlumdur ki, nitqi canlandıran, ona rəng verən intonasiya əsasən şifahi nitqdə əhəmiyyətlidir. Lakin yazılı nitqində müəllif cümlədə vurğulamaq istədiyi sözü xəbərdən əvvələ gətirməklə, müxtəlif cümlə konstruksiyalarından, durğu işarələrindən, qrafik (lazım olan sözün altından xətt çəkilməsi, şrifflərinin fərqləndirilməsi və s.) üsullardan və s. vasitələrdən istifadə etməklə oxucunun mətnin mənasını onun istədiyi kimi anlamasına nail olur.

Nitqin zənginliyi bir sıra vacib kommunikativ və etik keyfiyyətləri özündə əks etdirir:

- zəngin nitq onun müəllifinin yüksək nitq mədəniyyətini əks etdirir və bununla da onun ünsiyyətdə statusunun artmasına kömək edir;

- natiqin nitqini ünvanlandığı (adresata) şəxsə hörmətini göstərmək yoludur;

¹¹⁸ Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

- nitqin zənginliyi ünsiyyəti maraqlı edir və adresantın nitqi daha yaxşı anlamasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir və s.

Nitqi zənginləşdirərkən üslubların xüsusiyyətlərini nəzərə alıb nitq vahidlərinin istifadəsində müəyyən həddi gözləmək lazımdır. Məsələn, danışq elementlərinin elmi, publisistik və ya rəsmi-ışğuzar nitqə daxil edilməsi zamanı nitqin münasiblik keyfiyyətini nəzərə alıb ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki nitqin həddindən artıq rəngarəngliyi və müxtəlifliyi bəzən nitq qüsurlarına çevrilə bilər.

Nitqin dəqiqliyi müəllifin nitq bacarığının göstəricisi və söylənilənlərin tam anlaşılması, ümumiyyətlə effektiv ünsiyyətin zəruri şərtidir.

Bu keyfiyyət nitqdə ən əvvəl dilin leksik sistemi ilə əlaqədardır. Dəqiq nitq yaratmaq istəyərkən müəllif fikrinin təxminən, səhv və ya fərqli şəkildə anlaşılması üçün işlətdiyi söz və söz birləşmələrinin mənasına, hətta məna çalarlarına çox diqqətlə yanaşaraq onları məqamına uyğun işlətməlidir. Nitq yalnız o zaman dəqiq olur ki, natiq nitqi ilə nəyə nail olmaq istədiyini bilir, digər tərəfdən isə şüurlu şəkildə bütün dil və nitq vasitələrindən istifadə edərək məqsədinə nail olur. Fransız şairi Nikola Bualonun dediyi kimi: “Kim aydın düşünürsə, fikrini aydın ifadə edir”. Nitqin dəqiqliyi özünü 2 istiqamədə göstərir: məzmun dəqiqliyi və anlayış dəqiqliyi.

Məzmun dəqiqliyi nitqin məzmununun gerçəkliyi əks etdirməsi sayəsində yaranır. Onun əsasında “nitq - gerçəklik” münasibəti durur. Məzmun dəqiqliyinin əsas şərti nitqin predmetini bilməkdir, onsuz həqiqət haqqında düzgün məlumat vermək mümkün deyil. Nitq mövzu haqqında bilikdən yaranmalı və inkişaf etməlidir. Əgər danışan danışdığı mövzuya dərinədən bələd deyilsə, demək ki, onun nitqi həm dəqiqlikdən, həm də gerçəklikdən uzaq olacaqdır. Məsələn: “Qatıq qaradır” və ya “Günəş ən böyük ulduzdur” cümlələrini buna nümunə göstərmək olar. Sonuncu cümlə “Günəş Yerə yaxın ən böyük ulduzdur” şəklində işlənsə məzmun dəqiqliyinə xələl gəlməz.

Bəzi məqamlarda gerçəklik və düşüncə uyğunluğu şərti xarakter daşıyır. Məsələn, bədii əsərlərdə təsvir olunan bir çox hadisələr müəllifin bədii təxəyyülünün məhsuludur heç də həmişə həqiqəti əks etdirmir.

Nitqin dəqiqliyi üçün təkcə məzmun dəqiqliyi kifayət etmir, eyni zamanda məzmunun ifadə olunmasında istifadə olunan anlayışların uyğunluğu, yəni anlayış dəqiqliyi lazımdır. Məsələn: “Günəş Yerə yaxın ən yekə ulduzdur” və yaxud “Qatıq bəyazdır” cümləsində məzmun dəqiqliyi olsa da, anlayış dəqiqliyi pozulmuşdur. Əgər bu cümlələr “Günəş Yerə yaxın ən böyük ulduzdur”, “Qatıq ağdır” kimi ifadə olunarsa anlayış dəqiqliyi pozulmamış olar.

Nitqin məzmununu təşkil edən fikirlə onun ifadə forması olan dili biz həmişə dialektik vəhdətdə görürük və eşidirik. Linqvistik baxımdan fikir düzgün ifadə olunmalı və adresantın şüurunda adresantın düşüncələrinin kopyasını yaratmalıdır.

Cümlədə sözlərin leksik uyğunluğunun pozulması da nitqin dəqiqliyinə xələl gətirir. Məsələn, “*Səbinənin qonur saçları simasına xüsusi yaraşlıq verir*” cümləsində “qonur” sözünün əvəzinə “şabalıdı”, “Bu gün Türkiyə Azərbaycanın sadəcə siyasi və hərbi deyil, eyni zamanda, ticarət iqtisadiyyat, mədəniyyət və digər bütün sahələrdə mühüm tərəfdaşdır” cümləsində isə “bütün” sözünün (təyin əvəzliyi) yerinə “bir çox” sözü (qeyi –müəyyən say) işlənməlidir. Nitqdə “yol çəkmək”, “çay süzmək”, “körpü salmaq”, “qalstuk taxmaq” və s. ifadələrinin “yol tikmək”, “çay tökmək”, “körpü tikmək”, “qalstuk geyinmək” şəklində işlənməsi də fikrin dəqiqlik tələbini pozur.

Bir çox hallarda numirativ sözlərdən (“*Otaqda beş nəfər qız sizi gözləyir*” əvəzinə, “*Otaqda beş dənə qız sizi gözləyir*” işlənməsi), paronimlərdən düzgün istifadə olunmaması, (nitqdə “ədəbi dil” əvəzinə, “*abədi dil*” deyilməsi nitqin dəqiqlik tələbinə xələl gətirir.

Bəzən ümumi ilə xüsusi qarıdırılması kimi hallar da dəqiqliyin pozulmasına səbəb olur. Mən həm musiqini, həm də muğamı sevirəm. Mən həm bədii ədəbiyyat, həm də fantastik əsərləri oxumağı sevirəm.

Bələliklə, dəqiq olmayan nitq qarşıya qoyulan məqsədə çatmır, yəni oxucuya lazımı təsir göstərmir, ifadə olunan faktların və təsvir olunan hadisələrin düzgün qəbul edilməsinə və qiymətləndirilməsinə mane olur.

Nitqin kommunikativ keyfiyyətlərindən biri də nitqin uyğunluğu və ya münasibliyidir. Bu keyfiyyətin nitq üçün zəruriliyini hələ qədim Yunan və Roma alimləri xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Məsələn, Siseron belə hesab edirdi ki, nitq ancaq münasib, məqsədəuyğun olduqda, ünsiyyət yarana bilər. Bu fikir hələ də aktueldir, çünki nitqin münasibliyi nitqin mövzuya, ünsiyyətin məntiqi və emosional məzmununa, auditoriyanın (dinləyici və ya oxucunun) səviyyəsinə uyğunluğunu əks etdirir. Ünsiyyət zamanı nitqin bu keyfiyyəti nəzərə alınmazsa, nitq qəbul olunmaz və anlaşılmaz. Nitqin münasibliyi dörd formada özünü göstərir:

1. Situativ uyğunluq (müəyyən dil vasitələrinin nitq situasiyasına uyğunluğu)

Məsələn, ekoloji problemlərlə əlaqədar məlumat verməyə çalışan məruzəçi çıxışını auditoriyanın sə-

viyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır; həmin nitq sadə vətəndaşlar qarşısında bir cür, alimlər mühiti üçün təmamilə başqa məzmununda təşkil edilməlidir.

2. Üslubi uyğunluq istifadə olunan dil vasitələrinin ünsiyyətin məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğudur. Hər bir funksional üslub özünəməxsus dil vasitələri ilə xarakteriz olunur. Belə ki, əgər bədii üslubda çoxmənalı sözlər, omonimlər, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənməsi adi haldırsa, elmi üslubda bu dil vasitələrinə istifadə üslubi uyğunsuzluq yaradır.

3. Kontestual uyğunluq ayrı-ayrı dil vahidinin kontekstə, yəni nitq mühitinə uyğunluğudur.

Kontekst təsadüfi bir söz yığını deyil, ümumi kommunikativ vəzifəsi, məzmun və ifadə planı olan birleşmiş dil vasitələrindən ibarət bütöv bir konqlomeratdır. Buna görə də hər bir dil vasitəsi müəyyən bir kontekstdə onun bütövlüyünü formalaşdıran tələblərə tabe olmalıdır. Məsələn, *Biz səhmlərin bir hissəsini hər-racda aldıq və qanunla İdarə Heyətinə daxil olmalıyıq. Bizi fırladıb atdılar.* Bu nümunədə "fırladıb atdılar" ifadəsi ümumi kontestə uyğun deyil.

4. Şəxsi-psixoloji uyğunluq konkret bir şəxsin nitqinin formalaşmış obraza uyğunluğudur. Danışan həmişə onun nitqinin dinləyicilərə necə təsir edəcəyini nəzərə almalıdır. Şəxsi-psixoloji uyğunluq konkret bir şəxsin insanlara qarşı həssas, mehriban və hörmətli münasibətinə uyğun nitq vasitələrindən istifadə edərək danışmasıdır. Məsələn, hər hansı bir bank işçisi müştəiyə: "Ay xala, niyə bura gəlib əl-ayağa dolaşırsan?", Müəllim şagirdə: "Tapşırığı düzgün yerinə yetirməmişən, ay axmaq" deyərsə, şəxsi-psixoloji uyğunluq pozulmuş sayılır.

"Həmsöhbətimizlə danışarkən, auditoriya qarşısında çıxış edərkən, biz yalnız informasiya vermirik, eyni zamanda özümüzə asılı olmayaraq ətrafımızdakı insanlara, gerçəkliyə münasibətimizi də ötürürük. Buna görə də nitqimizin həmsöhbətimizə necə təsir edəcəyini düşünməliyik, yəni kobudluqla onun xətrinə dəyməyəcəyik ki? ləyaqətini alçaltmayacağıq ki?" (4, səh. 319).

Dəqiqlik və nitqin münasibliyi, əlçatanlığı arasındakı müəyyən fərqlər vardır. Beləki, dəqiqlik daha çox nitqin predmetinə və mövzu haqqında adresantın öz anlayışına, təsəvvürünə yönəlir, nitqin münasibliyi və uyğunluq isə ilk növbədə adresantın xarakteri və nitq situasiyası ilə əlaqədardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova N., Cavadov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. 220 s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2001, s. 46)
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: BDU, 278 s.
4. Головин, Борис Николаевич. Основы культуры речи: (Учеб. для вузов по спец. "Рус. яз. и лит.") /Б. Н. Головин. - 2-е изд., испр. - Москва: Высш. шк., 1988. - 319.

Açar sözlər: dil, nitq, adresat, keyfiyyət, kommunikativ, düzgünlük, zənginlik, dəqiqlik

Ключевые слова: язык, речь, адресат, качество, коммуникативность, богатство, точность

Keywords: language, speech, addressee, quality, communication, richness, accuracy.

Резюме

В статье отражена роль коммуникативных свойств речи в создании эффективной коммуникации. К этим свойствам речи относятся корректность, богатство, уместность, точность речи. Все слои языка: фонетика, лексика, грамматика, интонация принимают активное участие в создании этих свойств речи. В статье отмечается, что самое главное свойство речи – это её корректность, от которой зависят все остальные свойства речи. Богатство речи отражает в себе важные качества коммуникации и этики. Это качество речи основывается не только на языке, но и на речевых единицах.

Точность речи связана с лексической системой языка, отражая себя в двух направлениях: точность содержания и точность понимания. Уместность речи связана прежде всего с характером адресата и речевой ситуацией.

Summary

The article explores the role of communicative qualities in effective communication. It identifies correctness, richness, appropriateness, and precision as key elements. These qualities involve active participation from all language layers-phonetics, vocabulary, grammar, and intonation. The article emphasizes that correctness is the most crucial speech quality, influencing others. Richness, tied to communicative and ethical aspects, relies on both language and speech units. Accuracy, linked to the lexical system, manifests in content and understanding. Appropriateness is closely tied to the addressee and the speech situation.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov
BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ TANINMIŞ TƏDQİQATÇISI - PROFESSOR
REYHAN HƏBİBLİ
(BDU-nun professoru Reyhan Həbiblinin 50 illiyi münasibətilə)

2023-cü il oktyabrın 07-də Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru, zəhmətkeş alim və gözəl müəllim Reyhan Yusif qızı Həbiblinin 50 yaşı tamam olur.

Reyhan xanım 1973-cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1980-1990-cı illərdə Bakı şəhəri 20 sayılı tam orta məktəbdə təhsil almış və ümumtəhsil pilləsini gümüş medalla başa vurmuşdur. 1990-1995-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində təhsil alaraq, bu ali təhsil ocağını fərqlənmə diplomu ilə bitirən Reyhan Həbibli 1995-1998-ci illərdə BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının əyani aspirantı olmuşdur. 1998-ci ildə “Onomastik lüğətlərin elmi-nəzəri əsasları və tərtibi prinsipləri (Azərbaycan onomastikası materialları əsasında)” adlı namizədlik, 2021-ci ildə isə “Azərbaycan tətbiqi onomastikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını uğurla müdafiə etmişdir. Müxtəlif illərdə BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında baş laborant, müəllim, baş müəllim dosent vəzifələrində çalışmışdır. 2022-ci ildən həmin kafedranın professorudur.

Reyhan Həbiblinin elmi-pedaqoji fəaliyyəti, əsasən Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqi və tədrisi ilə bağlıdır. BDU-nun Filologiya fakültəsinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində təhsil alan gənclərə müasir Azərbaycan dili ilə bağlı fənləri tədris edən, o cümlədən əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin sirlərini öyrədən Reyhan xanım öz elmi və pedaqoji fəaliyyət sahəsinə uyğun müxtəlif əsərlərin – monoqrafiyaların, dərslik və dərs vəsaitlərinin, proqram və metodik göstərişlərin, o cümlədən yüzə yaxın elmi məqalənin müəllifidir. Dilçi alimin “Azərbaycan onomastik lüğətləri” (2000) və “Tətbiqi onomastika məsələləri” (2018) adlı monoqrafiyaları, əcnəbi tələbələr üçün müxtəlif illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan dili” və “Nitqin elmi üslubu” adlı dərslik, metodik göstəriş və proqramları, habelə həmmüəllif olduğu bir sıra orta məktəb dərslikləri, eyni zamanda həmin istiqamətlər üzrə qələmə aldığı çoxsaylı elmi məqalələri dilimizin tədqiqi və tədrisinə dair dəyərli mənbələrdir.

Reyhan Həbiblinin elmi yaradıcılığı əsasən Azərbaycan dilinin onomastikası ilə bağlıdır. Müəllifin araşdırmaları Azərbaycan onomastikasının tətbiqi məsələlərinin kompleks təsviri və təhlilinin ilk təcrübəsi hesab oluna bilər. Bu araşdırmalarda tətbiqi onomastikanın inkişaf tarixinə ekskursiya edilir, milli və xarici onomastikada onimlərin öyrənilməsində mövcud yanaşmaların analitik xülasəsi təqdim olunur. Alimin bu yöndəki məqalələrində onimlərin ümumi isimlərə semantik keçidi nəticəsində yeni yaranan xüsusi ad törəmələrinin imkanları da nəzərdən keçirilir. İlk dəfə olaraq müəllifin tədqiqatlarında Azər-

baycan onomastik sistemi etnolinqvistik və sosiolinqvistik proseslərlə əlaqədə kompleks şəkildə təhlil olunur. Bu baxımdan Reyhan xanımın araşdırmalarında əldə olunmuş nəticələr Azərbaycan onomastikasının tədqiqi üçün gələcək strategiyanı müəyyən etmək və onomoterminoloji nominasiya sferasında axtarışlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Alimin bu sahədəki tədqiqatlarının bir qismi Qarabağ toponimlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur: “Qarabağın metaforik toponimləri”, “Qarabağın türk mənşəli etnotoponimləri”, “Qarabağ toponimiyasında coğrafi terminlər”, “Qarabağın rəng komponentli toponimləri” və s. məqalələrində müəllif Qarabağ toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı məqamları üzə çıxarmışdır. Qeyd edək ki, Reyhan Həbiblinin onomastik tədqiqatları təkcə ölkəmizdə deyil, beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə bazalarına daxil olan nüfuzlu elmi jurnallarda da işıq üzü görmüşdür.

Reyhan xanım nəinki Azərbaycanda, ölkəmizin hüdudlarından kənar da Bakı Dövlət Universitetini, ümumən Azərbaycan elmini uğurla təmsil edir. Tədqiqatçı Türkiyə, Rusiya, İspaniya, Özbəkistan, Qazaxıstan, Gürcüstan, Polşa və başqa ölkələrdə keçirilmiş mühüm beynəlxalq elmi konfranslarda Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinə həsr olunmuş məruzələrlə çıxış etmiş və müəllifin görüşləri həmişə maraqla qarşılanmışdır.

Reyhan Həbibli məhsuldar elmi fəaliyyətinə görə “Qızıl qələm” (2007) və “İlin alimi” (2022) mükafatlarına layiq görülmüşdür.

Reyhan xanım həm də gözəl pedaqoq – mükəmməl müəllimdir. Elmi yaradıcılığı ilə pedaqoji fəaliyyəti həmahəng olan bu nəcib ziyalı xanım özünün müəllim obrazı ilə bütün tələbələrinin sevimlisinə çevrilmişdir. Əsl alim etikasına, ümumiyyətlə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik Reyhan xanım nəinki BDU-nun Filologiya fakültəsinin kollektivinin, ümumən, elmi və pedaqoji ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır. Bu gün Reyhan Həbibli Azərbaycan dilçiliyində öz imzası ilə seçilən alimlərimizdən və mənəvi təmizliyi, ziyalı siması ilə hər kəsin hörmətini qazanmış dəyərli müəllimlərimizdən biridir.

Reyhan xanımı yaradıcılığının məhsuldar dövründə 50 illik yubileyi münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edir, ona möhkəm cansağlığı, elmi-pedaqoji fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar və övladlarına xoşbəxt, fırvan gələcək arzulayırıq. Yubileyiniz mübarək, əziz müəllimimiz!

Pərvin Eyvazov, Ramil Bayramov
BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçiləri
Könül Eyvazova
BDU-nun Türkologiya kafedrasının doktorantı

AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNİN GÖRKƏMLİ TƏDQİQATÇISI – PROFESSOR MƏHƏRRƏM MƏMMƏDOV – 65

Qoca şərfin, o cümlədən Azərbaycanın ədəbi-fəlsəfi və elmi-pedaqoji fikir tarixində alim və müəllim hər zaman xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, İslam Peyğəmbərimiz (s.ə.s) dəfələrlə öz kəlamlarında elm adamlarının bəşər tarixində və Tanrı qatında hansı yüksək dəyərə malik olmasına işarə etmişdir: “Alimlər dünyanın nuru, axirətin çırağıdır”, “Alimin mürəkkəbi şəhidin qanından üstündür”, “Alimə hörmət edən, mənə hörmət etmiş olar”, “Alimin başqa insanlardan üstünlüyü bədirlənmiş ayn başqa ulduzlardan üstünlüyü kimidir”...

Qədirbilən Azərbaycan xalqı və onun görkəmli tarixi şəxsiyyətləri də həmişə alim və müəllimə böyük qiymət vermişdir. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarının birində müəllim adını və şərəfini ən yüksək zirvəyə qaldıraraq bəyan etmişdir: “Müəllim adı dünyada ən yüksək addır. Məsələn, şəxsən mən Yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram... Sizə tövsiyə edirəm ki, müəllim adını həmişə yüksək tutasınız”. Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin “Azərbaycanın əldə etdiyi bütün nailiyyətlərin əsasında məhz müəllimin gərgin zəhməti və gündəlik fəaliyyəti durur” fikri isə bu peşə sahiblərinə Azərbaycan cəmiyyətində dövlət başçısı səviyyəsində verilən yüksək dəyərin bariz nümunəsidir. Bu cür müdrik fikirlər alim və müəllimlərdə ruh yüksəkliyini daha da artırır və onları öz vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmağa təşviq edir. Alim və müəllim adını şərəflə daşıyan belə ziyalılarımızdan biri - tanınmış dilçi-dialektoloq, Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru professor Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədovun 2023-cü il oktyabrın 10-da 65 yaşı tamam olur.

Məhərrəm Məmmədov 1958-ci ildə Zərdab rayonunda anadan olmuşdur. 1965-1975-ci illərdə Göyçay şəhəri 6 saylı tam orta məktəbdə təhsil almışdır. Ümumtəhsil pilləsini bitirən kimi (1975) Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş, 1980-ci ildə bu ali təhsil ocağını “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi” ixtisası üzrə uğurla başa vurmuşdur.

Universitetdən məzun olduqdan sonra, ömrünü hələ yeniyetməlikdən vurğunu olduğu müqəddəs müəllimlik peşəsinə bağlayan Məhərrəm Məmmədov 1981-1985-ci illərdə İsmayilli rayonunda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Lakin Məhərrəm müəllimin elmə olan xüsusi marağı, özəlliklə də dilimizin sirlərini, dilçiliyimizin problemlərini araşdırmaq həvəsi və bacarığı qısa zamanda onu yenidən ölkəmizin elm mərkəzinə - Bakıya qaytarmışdır. 1986-cı ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda fəaliyyətə başlayan M.Məmmədov təxminən 10 il ərzində burada elmi işçi vəzifəsində işləmiş,

həm də 1986-1989-cu illərdə bu elm ocağının əyani aspirantı olmuşdur.

Öz bilik və bacarığı ilə onlarla istedadlı gəncdən biri kimi görkəmli türkoloq, akademik Tofiq Hacıyevin diqqətini çəkən Məhərrəm Məmmədov 1998-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Ömrünün 25 ili bu ali təhsil müəssisəsi ilə bağlı olan Məhərrəm müəllim müxtəlif illərdə BDU-nun Türkologiya kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent və professor vəzifələrində çalışmışdır. 2023-cü ilin mart ayından etibarən həmin kafedraya rəhbərlik edir.

Professor M.Məmmədovun dilçilik görüşlərinin ağırlıq mərkəzində onun dialektoloji tədqiqatları dayanır. Belə ki, o, 1989-cu ildə “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti” mövzusunda namizədlik, 2006-cı ildə isə “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” adlı doktorluq dissertasiyalarını uğurla müdafiə etmişdir. Türkoloji dilçiliyə dair araşdırmalarına görə, 2006-cı ildə dosent, 2012-ci ildə isə professor elmi adlarına layiq görülmüşdür.

Məhərrəm Məmmədov elmə dilçi-dialektoloq kimi gəlmiş və təxminən 40 illik elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi və tədrisinə dair çox qiymətli əsərlər qələmə almışdır. Ötən yüzillikdə görkəmli türkoloq, professor B.Çobanzadə ilə təməli qoyulan, akademik M.Şirəliyev tərəfindən dilçiliyimizin müstəqil tədqiqat sahəsinə çevrilən Azərbaycan dialektologiyasının inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş A.Vəliyev, M.İslamov, B.İbrahimov, R.Rüstəmov, K.Ramazanov, M.Cəfərzadə, S.Behbudov, T.Hacıyev, Z.Xasıyev, E.Əzizov... kimi tanınmış dilçi alimlərin yolunu layiqincə davam etdirən Məhərrəm müəllim “Azərbaycan dili şivələrində ismin mənsubiyyət kateqoriyası” (2000), “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” (2003), “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti” (2008), “Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr” (2011), “Azərbaycan dialektologiyası” (2019) adlı kitabların, habelə dialektologiyanın ayrı-ayrı məsələlərinə həsr olunmuş yüzdən çox elmi məqalənin müəllifidir. M.Məmmədov tərəfindən ilk dəfə Azərbaycan türkologiyasında cənub dialektlərimiz, xüsusilə Təbriz dialekti tədqiqata cəlb olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti”nin dilçiliyimizin əlamətdar hadisəsinə çevrilməsi ilk növbədə onunla bağlıdır ki, xarici (Almaniya, Polşa, Fransa, Yaponiya və Amerika) alimlərdən xeyli sonra da olsa da, ana dilimizin öz tədqiqatçısı da Təbriz dialektinin öyrənilməsinə uğurla reallaşdırmış və bu işi özünəqədərki araşdırıcılarla müqayisədə professional şəkildə ərsəyə gətirmişdir. Professor E.Əzizov haqlı olaraq yazır ki, “cənubi Azərbaycanda istər tarixən, istərsə də hazırda işlənən ədəbi dilə yerli dialektlərin təsiri olmuşdur. Həmin prosesin necə getdiyini, ümumiyyətlə, ədəbi dilin dialekt əsası problemi ilə əlaqədar olaraq dilçiliyimizdə mövcud olan bir sıra mübahisələri həll etmək baxımından M.Məmmədlinin araşdırması etibarlı bir mənbədir və ... bu əsərlə cənubi Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsinin yeni mərhələsi başlayır”.

M.Məmmədovun dialektoloji araşdırmaları ilə ilk dəfə Azərbaycan dilinin əksər şivələrindən, eləcə də müəllifə qədər tədqiq olunmamış şivələrindən nümunələr tədqiqata cəlb olunmaqla ismin qrammatik kateqoriyaları sinxron və diaxron baxımdan monoqrafik planda öyrənilmişdir. Alimin doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə olaraq ismin qrammatik kateqoriyalarının şivələrdəki formaları ümumiləşdirilmiş şəkildə araşdırılmış, hal izoqloslarının mikro və makroarealları, innovasiya mərkəzlərinin müxtəlifliyi türk dillərinin oğuz, qıpçaq, karluq-uyğur dilləri üzrə diferensiasiyası ilə izah olunmuş, hallanmanın fonetik xüsusiyyətləri dialekt nitqinin asan formalara meyilli olması və dil qanunauyğunluqları ilə əsaslandırılmış, dialekt faktlarının tədqiqi müqayisəli-tarix metodla Ural-Altay dilləri arealında aparılmışdır.

Məhərrəm Məmmədov həm də son illər dilçiliyimizdə geniş vüsət almış dialektoloji hərəkatın aparıcı simalarından biridir. Belə ki, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin dövlət dili ilə bağlı müvafiq sərəncamlarından sonra, Azərbaycan dialektlərinin müasir elmi-texnoloji tələblər səviyyəsində tədqiqinə başlanılmış və mərhum akademik Tofiq Hacıyevin irəli sürdüyü ideya əsasında böyük bir layihəyə - “Bütöv Azərbaycanın dialektoloji atlası” layihəsinə start verilmişdir. Və bunun nəticəsi kimi qısa vaxt ərzində öncə Azərbaycan dilinin Naxçıvan, sonra isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrinin yenidən araşdırılmasına başlanılmış və proses uğurla başa çatdırılmışdır. Bu baxımdan AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəhbərliyi və bir qrup dilçi-dialektoloqun gərgin əməyi sayəsində ərsəyə gəlmiş “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” (2015), “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti” (2017) və “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası” (2022) adlı qiymətli elmi əsərlərin həmmüəlliflərindən biri kimi Məhərrəm müəllimin adı Azərbaycan dialektologiyası tarixinə ədəbi həkk olmuşdur.

Ümumən Məhərrəm Məmmədovun dialektoloji araşdırmalarının mühüm bir özəlliyi ondan ibarətdir ki, müəllif öz tədqiqatlarını ümumtürk kontekstində aparır: Azərbaycan dilinin dialekt faktları qədim və müasir

türk dillərinin materialları ilə tarixi-müqayisəli planda öyrənilir. Bu baxımdan alimin elmi yaradıcılığı təkcə dilimizin dialektlərinin tədqiqi ilə məhdudlaşmır. Belə ki, elmi fəaliyyətlə yanaşı, BDU-nun Türkologiya kafedrasında türkoloji dilçiyə dair fənlərdən tədris aparan Məhərrəm müəllimin sırf bu istiqamətdəki araşdırmaları da maraq doğur: “I Türkoloji qurultayda Altay dilləri məsələsi”, “Kırım-tatar dilində oğuz xüsusiyyətləri”, “Türk dilçiliyində urum dilinin mənşəyi problemi”, “Bəkir Çobanzadə və Ural-Altay dilləri nəzəriyyəsi”, “Y.Seyidov və dil tarixi məsələləri” və s. elmi məqalələrində türkoloji dilçiliyin aktual problemləri ilə bağlı müəllifin səsləndirdiyi mülahizələr dilçi-türkoloqlar üçün etibarlı mənbələrdən sayılır. Pedaqoji fəaliyyəti Türkologiya kafedrası ilə bağlı olan Məhərrəm müəllim bu istiqamətdə bir çox metodik göstəriş və proqramların da müəllifidir:

a) metodik göstərişləri: “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları”; “Türkologiyaya giriş”.

b) proqramları: “Mətnşünaslıq”, “Linqvistik mətnşünaslıq”, “Altayşünaslığın əsasları”, “Cənubi Azərbaycan dialektləri”, “Türk dilçiliyinin əsasları”, “Güney Azərbaycan şivələri”, “Türk dillərinin öyrənilməsi tarixi”.

M.Məmmədovun türkoloji dilçiyə, xüsusilə dialektologiyaya dair araşdırmaları təkcə ölkəmizdəki dərgilərdə deyil, beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə bazalarına daxil olan nüfuzlu elmi jurnallarda da nəşr olunmuşdur. Həmçinin tanınmış dialektoloqun Türkiyə, Rusiya, Ukrayna və Orta Asiya ölkələrində keçirilmiş müxtəlif beynəlxalq elmi konfranslarda aktual mövzulara həsr olunmuş məruzələri xarici türkoloqlar tərəfindən də maraqla qarşılanmışdır.

Məhsuldar yaradıcılığa malik olan M.Məmmədov həm də bir çox elmi, tədris-metodiki şuraların və komissiyaların üzvü kimi nümunəvi fəaliyyəti ilə də seçilir. Belə ki, o bir müddət AAK-ın filologiya elmləri üzrə ekspert şurasının, AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Dissertasiya Şurasının üzvü olmuş (hazırda şurada fəaliyyətini davam etdirir), on ildən çox BDU-nun Filologiya fakültəsinin Tədris-Metodik Şurasına rəhbərlik etmişdir. 2019-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi (1919-2019) Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur.

Həyatının 40 ildən çoxunu pedaqoji fəaliyyətə həsr edən M.Məmmədov şux və səliqəli geyimi, sadə, ancaq rəsmi danışq tərz, ümumiyyətlə, əsil müəllimə xas davranışları ilə tələbələrin sevimli müəlliminə çevrilmişdir. Bu gün də gənclik enerjisi ilə auditoriyaya daxil olan Məhərrəm müəllimin mühazirələrinə tələbələr maraqla qulaq asır, onun səsləndirdiyi faktları və mülahizələri yorulmadan dinləyir, yeri gəldikcə, bu dəyərli müəllimin görüşləri ilə polemika aparmaqdan çəkinmirlər. Dərs zamanı tələbələrin müstəqil fikir yürütmələrinə xüsusi önəm verən Məhərrəm müəllim bilik və bacarığı ilə diqqət çəkən gəncləri elmi fəaliyyətlə məşğul olmağa həvəsləndirir.

Məhərrəm müəllim həm də gənc tədqiqatçıların yaxın dostu və yol göstərənidir. Elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq istəyən tələbələrinə rəhbərlik etməkdən çəkinməyən bu zəhmətkeş alim öz magistrantlarının və doktorantlarının işlərinə heç zaman laqeyd yanaşmır, istedadlı, bacarıqlı gənclərlə tez-tez söhbətlər aparır, yeri gələndə mənəvi ata kimi öz səlahiyyətləri və əlaqələri çərçivəsində onların qayğılarının həllinə dəstək olmağa çalışır. Dissertasiya işlərinin müzakirə və müdafiələrindəki çıxışlarında da o, iddiaçılar arasında fərq qoyur: cəmiyyətdə tutduğu ziyalı mövqeyinin məsuliyyətinə həssaslıqla yanaşan Məhərrəm müəllim özünə xas alim etikası ilə elmdə kövrək addımlarını atan gənclərin qəlbini qırmadan, incitmədən dissertasiya işi və onun müəllifi barəsində haqlı və qərəzsiz qeydlərlə çıxış edir.

Elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə onlarla doktoranta və dissertanta rəhbərlik etmiş, saysız-hesabsız tələbənin rəğbətini qazanmış Məhərrəm müəllimə göstərilən ən böyük etimad, ilk növbədə, məsləkdaşları və yetirmələrinin güvənini qazanmasıdır, digər tərəfdən onun Türkologiya kafedrasına rəhbərlik etməsidir. İnanırıq ki, görkəmli sələflərindən sonra BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri olmaq kimi şərəfli və məsul missiyasını öz üzərinə götürən Məhərrəm Məmmədovun rəhbərliyi dövründə kafedraya yeni nəfəs gələcək və onun əvvəlki nüfuzu daha da güclənəcəkdir.

Məhərrəm müəllimi əlamətdar yubileyi münasibətilə səmimi qəlbədən təbrik edir, yaradıcılığının müdrik çağında ona möhkəm cansağlığı, Azərbaycan türkologiyasının, ümumən elmimizin və təhsilimizin inkişafı naminə görəcəyi işlərdə böyük uğurlara imza atmasını arzulayırıq. Yubileyiniz mübarək, əziz müəllimimiz!

Ramil Bayramov, Pərvin Eyvazov
BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçiləri

KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ TƏDQİQATÇISI
PROFESSOR YAQUB BABAYEV – 65

Azərbaycan filologiyasının, xüsusilə də ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan görkəmli alim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Yaqub Məhərrəm oğlu Babayevin 2023-cü il oktyabrın 12-də 65 yaşı tamam olur.

Yaqub Babayev 1958-ci ildə Gədəbəy rayonunun Dəyəqarabulaq kəndində anadan olmuşdur. Doğulduğu kənddə 8 illik məktəbi (1973) və Rüstəm Əliyev (indiki Miskinli) kənd tam orta məktəbini bitirmişdir (1975). O, 1976-1980-ci illərdə Gəncə Dövlət Pedaqoji Universitetində (o zamankı KDPI) ali təhsil almış və bir müddət İsmayilli rayonunda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Yaqub müəllimin elmə olan marağı, xüsusilə ədəbiyyatımızı dərinlən araşdırmaq səriştəsi onu rahat buraxmamış və bu həvəs gənc müəllimi yenidən Bakıya gələrək 1985-1988-ci illərdə ADPU-nun əyani aspiranturasında təhsil almağa sövq etmişdir.

Böyük həvəslə diqqətini və zamanını öz dissertasiyasına ayıran gənc tədqiqatçı təhsil müddətində mövzu üzərindəki işini yekunlaşdırır. Beləcə Yaqub müəllim 1989-cu ildə professor Məmməd Məmmədovun elmi rəhbərliyi ilə “Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafı tarixindən (1905-1920)” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. 2011-ci ildə isə “Anadilli Azərbaycan şeirinin poetikası (XIII-XIV əsrlər)” adlı doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə edib filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1990-cı ildən həyatını Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə bağlayan Yaqub Babayev otuz ildən çoxdur ki, bu ali təhsil ocağında elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur. O, 1990-1992-ci illərdə ADPU-nun “Folklorşünaslıq” laboratoriyasında kiçik elmi işçi, 1992-1994-cü illərdə baş elmi işçi vəzifələrində çalışmış, 1994-1998-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında müəllim işləmişdir. Daha sonra 1998-2003-cü illərdə həmin kafedranın, 2003-2011-ci illərdə isə Folklor və qədim dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosent vəzifəsində çalışmışdır. İki kafedra birləşdiyi üçün yenidən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında (2011-2015) çalışmışdır. 2015-ci ildən Ədəbiyyat və onun tədrisi metodikası kafedrasında fəaliyyətini davam etdirən alim 2017-ci ildən həmin kafedranın professorudur.

Y.Babayev ayrı-ayrı vaxtlarda uşaq ədəbiyyatı və folklorla məşğul olsa da, o daha çox ədəbiyyat tarixçisi kimi tanınmışdır. Buna görə də alimin elmi yaradıcılığını üç istiqamətdə dəyərləndirə bilərik:

1. Yaqub Babayev uşaq ədəbiyyatının tədqiqatçısı kimi. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin namizədlik dissertasiyası uşaq ədəbiyyatı mövzusunda həsr olunmuşdur. Onun bu istiqamətdəki yaradıcılığına 1992-ci ildə M.Məmmədov və T.Cavadovla birlikdə yazdığı “Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitini, həmçinin 1998-ci ildə yenə M.Məmmədov və T.Cavadovla birlikdə tərtib etdiyi “Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası” kitabını aid etmək olar.

2. Yaqub Babayev folklor toplayıcısı və ya folklorşünas kimi. Yaqub müəllim istər ADPU-nun “Folklorşünaslıq” laboratoriyasında çalışdığı müddətdə, istərsə də sonrakı illərdə folklor materiallarının toplanması və nəşri işində yaxından iştirak etmişdir. Sanki alim bütün yaradıcılığı boyunca folklordan ayrılmamış, onu daim araşdırmalarının mərkəzində saxlamışdır. Xüsusilə də Yaqub müəllim tədqiqatdan kənar qalan, ictimaiyyət tərəfindən az bilinən folklor materiallarını, aşıq ədəbiyyatının nümayəndələrinin poetik irsini toplayıb nəşr etdirməklə məşğul olmuşdur. Bu sırada onun müxtəlif illərdə Miskin Vəlinin küllüyyatını toplayıb nəşr etdirməsi folklorşünaslığımıza dəyərli töhfədir: Miskin Vəli, Növrəs İman. İki ustad (1996), Üç el şairi (1999), Miskin Vəli. Şeyrlər, dastanlar (2016).

3. Yaqub Babayev klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı kimi. Qeyd etdiyimiz kimi, Yaqub müəllim uşaq ədəbiyyatı və folklorla məşğul olsa da, onun elmi yaradıcılığının mərkəzində klassik Azərbaycan ədəbiyyatı dayanır. Alim bu istiqamətdə sanballı monoqrafiya, dərs vəsaiti, dərslik və məqalələrin müəllifidir. Onun “Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm” adlı dərs vəsaiti (2007; 2011), “Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər)” (2008), “XIII-XIV əsrlər anadilli lirik şeirimizin inkişaf yolu” (2009) adlı monoqrafiyaları, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər)” (2014; 2018) adlı dərsliyi tədqiqatçıların və tələbələrin stolüstü kitablarıdır.

Bunlardan başqa, Yaqub müəllim həmin sahə üzrə ADPU-da pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğundan bu yöndə bir çox tədris vəsaitləri və proqramlar da hazırlamışdır. Onlara 2005-ci ildə hazırladığı “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (magistr hazırlığı üçün)”, 2015-ci ildə tərtib etdiyi “Füzulinin poetikası (magistr hazırlığı üçün)”, 2018-ci ildə hazırladığı “XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı proqramları aid edə bilərik.

Yaqub Babayev ümumilikdə bir dərsliyin, iki dərs vəsaitinin, dörd fənn proqramının, iki monoqrafiyanın, dörd toplama və tərtib kitabının, 150-dən artıq elmi və elmi-publisistik məqalənin müəllifidir. Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Rusiya, İran, Ukrayna kimi müxtəlif ölkələrdə keçirilən elmi konfransların materiallarında, yaxud həmin ölkələrin nüfuzlu elmi jurnallarında onun klassik ədəbiyyatımızın aktual problemlərinə və ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş 15-dən çox elmi məqaləsi dərc olunmuşdur. Həmçinin respublikamızda keçirilən beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda klassiklərimizlə bağlı maraqlı məlumatları elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır.

Yaqub müəllim televiziya və mətbuatdakı çıxışları ilə diqqət çəkir. Uzun illərdir ki, Mədəniyyət TV-də yayımlanan “Məclisi-üns” verlişində mütəxəssis kimi çıxış edən ədəbiyyatşünas alim həm də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (AYB) üzvüdür.

Yaqub Babayev məhsuldar və səmərli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə dəfələrlə müxtəlif mükafatlara və fəxri adlara layiq görülmüşdür. O, 2014-cü ildə ADPU-da “İlin müəllimi” seçilmiş, 2017-ci ildə Türksöyün “M.P.Vaqif” medalını almışdır. Ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki xidmətlərinə görə 2015-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünə, 2019-cu ildə Mədəniyyət Nazirliyinin nüfuzlu “Qızıl kəlmə” mükafatına layiq görülmüşdür. 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 100 illiyi münasibətilə və Azərbaycanda təhsilin inkişafında xidmətlərinə görə “Əməkdar müəllim” fəxri adını almışdır.

Yaqub Babayev ölkəmizin aparıcı ədəbiyyatşünas alimlərindən biri kimi bəzi elmi şura və komissiyaların üzvü kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, o bir müddət AAK-ın filologiya elmləri üzrə ekspert şurasının üzvü olmuş, hazırda isə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin nəzdində mövcud olan Dissertasiya Şurasının üzvüdür.

Ömrünün 40 ilindən çoxunu pedaqoji fəaliyyətə həsr edən Y.Babayev həm də ölkəmizin tanınmış pedaqoqlarından biridir. Elmi yaradıcılığında uğurlu qələm sahibi olduğu kimi, onun müəllimlik fəaliyyəti də gələcəyin müəllimləri üçün sözün əsl mənasında örnəkdir. O, APDU-da pedaqoji yönümlü ixtisaslarda təhsil alan tələbələrə klassik irsimizi layiqincə tədris edir, böyük ədəbi şəxsiyyətlərimizin yaradıcılığını müasir gəncliyə sevərək, yorulmadan öyrədir, onlara mənəvi dəylərimizi aşılayır. Yaqub müəllimin dərsləri yalnız kitbalardakı bilikərdən ibarət deyil, o həm də yeni nəsə həyat dərsi öyrədir, onların yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik vətəndaşlar olmaları üçün əlindən gələni əsirgəmir. Çünki ədəbiyyatşünas alim klassik irsimizi ilk növbədə mənəviyyat xəzinəsi hesab edir (Heç şübhəsiz ki, əsil ədəbiyyatçının ilk missiyası da bu olmalıdır!) və yetişməkdə olan nəsəlin mənəvi zənginliklər içərisində cəmiyyətə xidmət etməsini vacib sayır. Yaqub müəllimin ədəbiyyat və mənəviyyat dərslərini böyük heyranlıqla dinləyən bütün tələbələri bu dəyərli müəllimə böyük rəğbət göstərir, illərin məzunları bu peşəkar müəl-

limdən dərs aldıklarından qürur hissi keçirirlər.

Yaqub müəllimin fəaliyyəti gənc müəllimlər və tədqiqatçılar üçün də bir nümunədir. ADPU-nun SA-BAH qruplarının müəllim kollektivinin əksəriyyətinin gənc olduğunu nəzərə alsaq, burada dərs deyən çox təcrübəli və tanınmış pedaqoqlardan biri kimi Y.Babayevin öz gənc həmkarlarına isti və səmimi münasibəti, onlara verdiyi qiymətli tövsiyələr, rəhbərlik etdiyi doktorantlara və magistrantlara göstərdiyi xüsusi qayğı bu nəcib alimin cəmiyyətdəki əsil ziyalı möveyindən xəbər verir.

Yaqub müəllimi anadan olmasının 65 illiyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, yaşının və yaradıcılığının müdrək çağında ona möhkəm cansağlığı, elmimizin və təhsilimizin inkişafı naminə fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar arzulayırıq. Yubileyiniz mübarək, dəyərli alimimiz!

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağirova, Nurdan Məmmədova

Yığılmağa verilmişdir: 12.10.23
Çapa imzalanmışdır: 18.12.23
Şəhadətnamə № 27
Lisenzia: Seriya AB № 022471.
Kağız formatı: 64x80 1/8, ş.ç.v. 60,5 ç.v.
Sifariş: 33;
Tirajı 1000. Qiyməti pulsuz.
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com
Tel.: 055 850-98-69